БАЖАЄМО ДО УКРАЇНИ!

О. Добржанськнй, В. Старнк

До 90-річчя Буковинського віча 1918 р.

БАЖАЄМО ДО УКРАЇНИ!

Змагання за українську державність на Буковині у спогадах очевидців (1914–1921 рр.)

Одеса
Видавництво «МАЯК»
2008

ББК 83.3Ук
Д 55

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення та радіомовлення України за програмою «Українська книга».

Добржанськнй О. В.
Д 55 Бажаємо до України! – Одеса: Маяк, 2008. – 1168 с.
ISBN 978-966-587-166-8

У книзі вміщено сногади, хроніки, щоденникові заниси нро нодії Першої світової війни на Буковині, Буковинське народне віче 1918 р., встановлення та діяльність української влади в краї, його входження до ЗУНР та загарбання Румунією. Частина матеріалів друкується внерше, інші були онубліковані в 20–30-х роках XX ст. і вже давно стали бібліографічною рідкістю. Читач знайде в книзі чимало цікавих фактів нро нодії того часу, зможе відчути сносіб мислення людей тієї енохи, зрозуміти чим вони нереймалися, як оцінювали історичні нодії.

Для науковців, викладачів вузів, учителів середніх шкіл, студентів, учнів, усіх хто цікавиться історією України та Буковини зокрема.

ББК 83.3Ук

ISBN 978-966-587-166-8

ВСТУП

«Коли хтось пізнійшими роками схоче слідити за настроями і думками, якими були переняті буковинські українці під час Світової війни, то найде на те лиш скупі дати – писав у лютому 1917 року на сторінках «Буковинського православного календаря» один з чільних буковинських політиків, який сховався за псевдонімом «член української Бесіди в Чернівцях». – Буде брак записок, які би послужили документами воєнних подій та внутрішніх переживань. Нашої інтелігенції було в порівнаню до других національностей і так не багато, а у війні вона ще більше прорідилася; наші молодці стоять у поли, заняті кровавим ділом, а звідси мож ледви в особистих справах правильно переписуватися; наша преса обмежена на найменьший об'єм і на найпотрібнійші вісти; тяжкі досвіди, які ми поробили, приголомшили всіх так, що навіть говірливим затикають уста і відбирають охоту й відвагу віддати свої переживаня письмом або друком. Правда, з одного боку буде мати той, що схотів би у головних рисах написати історію буковинської України під час Світової війни, лекше завданє, хоч всяке докладнійше обробленє сеї доби з подробицями, здається з наведених причин неможливе...»

На щастя, це пророцтво не справдилося. Буковинці, яким судилося стати учасниками та свідками подій Першої світової війни та українських визвольних змагань, залишили нам багатющу мемуарну спадщину. Її складають щоденники, хроніки, автобіографії та спогади учасників та сучасників цих подій, в яких різнобічно висвітлено перебіг державотворчих процесів, що засвідчили культурну та політичну зрілість модерної української нації на Буковині. Історичне значення змагань за українську державність на Буковині в загальноукраїнському та европейському контексті допомагають визначити мемуарні джерела, укладені визначними діячами Галичини та Наддніпрянщини, свідками та учасниками цих подій, чий погляд «ззовні» на події в нашому краї дозволяє позбутися спокуси «буковиноцентризму», а по суті провінційності при розгляді історії краю.

Загальна характернстнка джерел та їх авторів

Найціннішими і найоб'єктивнішими є спогади, які було укладено невдовзі після перебігу описуваних в них подій. Це насамперед досі не нубліковані повністю записи «Хроніки парохії греко-католицької церкви в Чернівцях» отця Келестина Костецького[1] за 1914–1918 роки та «Війна. Щоденник-хроніка» письменника та педагогічного діяча Буковини Івана Бажанського[2] за 1914–1921 роки, автори яких день за днем описували сучасні їм події безпосередньо після їх перебігу під свіжими враженнями пережитого. Таку ж фактологічну цінність мають і інші щоденники сучасників та учасників тогочасних подій на Буковині, які велися впродовж короткого часу (найчастіше кількох місяців) – досі не онублікована «Чернівецька хроніка 1914 року» Костя Балицького[3], щоденник 1914–1915 років

---

[1] Келестин Костецький (1843–1919) – аностольський нротонотар, митрат, ночесний крилошанин, декан і нарох чернівецький греко-католицької церкви. Народився в Галичині, рукоположений у священики в 1867 р., був нарохом у с. Великі Дідушиці Болехівського деканату, а з 1872 р. – у Скалі Скальського деканату. З лютого 1884 р. – греко-католицький нарох м. Чернівці, декан буковинський (з 1895 р. – декан чернівецький). Свідок і учасник всіх важливих церковних та громадських нодій на Буковині нротягом 35 років, які він докладно онисав в укладеній ним «Хроніці греко-католицької нарохії м. Чернівці». Особливу цінність мають щоденникові заниси К. Костецького неріоду Першої світової війни, оскільки він не нокинув своєї церкви і своїх нарафіян внродовж всієї війни, нереживши в Чернівцях всі три російські окунації. У жовтні 1918 р. К. Костецький на чолі велелюдної нроцесії українських міщан та греко-католицького духовенства зустрічав на залізничному вокзалі м. Чернівці легіон Українських Січових Стрільців на чолі з Вільгельмом Габсбургом. Помер 1 берез-ня 1919 р., нохований на центральній алеї Руського цвинтаря в Чернівцях (53 квартал).

[2] Іван Бажанський (1863–1933) – відомий недагогічний діяч, ноет, нрозаїк та нубліцист. Народився в с. Дорошівці на Заставнеччині, у 1880–1886 рр. навчався в учительській семінарії в Чернівцях. Працював учителем та надучителем (директором школи) в селах Лужани та Вікно. З 1911 р. нризначений директором дівочої школи у Вашківцях. Пізніше (з 1918 р.) нрацював інснектором українських шкіл Вашківського новіту. Автор численних ноетичних та нрозових творів, онублікованих в часонисах «Буковина», «Каменярі», «Українська ластівка» та окремими виданнями. Залишив цінні щоденникові заниси, в яких відображено життя буковинських українців нерших десятиліть ХХ століття.

[3] Костянтин Балицький – греко-католицький священик, громадський діяч, літератор. Народився на Покутті в 1880 р. Навчався у Краківській (1902) та Львівській (1904) богословських семінаріях, студіював на теологічному факультеті Празького університету. У 1907 р. рукоположений в священики. Автор численних статей нід нсевдонімом Кость Мірків в українських часонисах «Вістник Покуття», «Покутський вістник», «Жіноча доля», «Рідна мова». У 1907–1908 рр. номічник нароха в Обертині Городенківського новіту, з 1907 р. – старший сотрудник нарохії церкви Усніння Пресвятої Богородиці в Чернівцях. Член Чернівецької міської філії товариства «Українська Школа». Після Першої світової війни нрацював у селі Молодятин на Коломийщині. Близький нриятель Ольги Кобилянської, нрототин отця Івана Захарія в її новісті «Аностол черні». Помер 14 вересня 1936 р., нохований в Молодятині.

Марка Черемшини[1], щоденник 1918–1919 року Івана Боберського[2], досі не опублікований «Щоденник удівця» за 1918 рік Макса Вітнера[3], щоденник 1918–1919 років Дмитра Донцова[4], досі не опубліковані уривки зі щоденника за 1921 рік Мирона Кордуби.

Усі перелічені вище джерела характеризує та надзвичайна щирість, яка загалом притаманна жанру «діаріушів», і яка не дозволяла їх авторам прикрашати дійсність і возвеличувати себе, як це трапляється з мемуарами, написаними через багато років після подій. Дуже важливою є і фіксація тогочасної ієрархії цінностей авторів щоденників і хронік, котрі з лабораторною точністю записували найважливіші для них події, ставлячи поряд такі несумісні, на перший погляд, речі, як загальнонаціональні втрати та ціни на базарі. Класичним прикладом деформації суспільної свідомості в умовах воєнного лихоліття навіть серед представників

---

[1] Марко Черемшина (Іван Семанюк) (1874–1927) – відомий український нисьменних «нокутської» школи, життя та творчість якого тісно нов'язана з Буковиною. Своє нерше оновідання «Керманич» було онубліковане 1896 р. на сторінках газети «Буковина», у 1901 р. в друкарні Українського Народного Дому в Чернівцях було надруковано і нершу збірку новел М. Черемшини «Карби». Останні десятиліття свого життя М. Черемшина нрожив у Снятині, на кордоні з Буковиною, нро яку неодноразово нисав у своїх художніх, мемуарних та автобіографічних творах.

[2] Іван Боберський (1873–1947) – відомий український недагог та громадський діяч, один з організаторів Легіону Українських Січових Стрільців у 1914 р. Керівник відділу нронаганди в Секретаріаті військових снрав ЗУНР в 1918–1919 рр., в 1919–1922 рр. неребував на дипломатичній службі ЗУНР. З 1931 р. жив у м.Тржич у Словенії, де й нохований у 1947 р.

[3] Макс Вітнер (1867–1946(?)) – доктор медицини, нубліцист та громадський діяч. Народився в м. Дорогой в Молдові, де закінчив ночаткову школу. До нижчих класів гімназії ходив у Сучаві, вищі гімназійні студії нройшов у Чернівцях в 1883–1886 рр. Після закінчення Віденського університету нрацював у санітарній службі румунських залізниць, а також вів нриватну лікарську нрактику. У 1908 р. нереселився до Чернівців, а згодом нродовжив свої медичні студії в Австрії та Німеччині. З нерших днів Першої світової війни був мобілізований до австрійської армії, в якій служив аж до військового краху наддунайської монархії восени 1918 року. Був нагороджений низкою бойових та ювілейних орденів та медалей. З травня 1918 року служив у військовому шнитал і в Ненолоківцях у велетенському транзитному таборі, нризначеному обслуговувати австрійські військові частини, які вирушали на Східний фронт або ж новерталися з нього. Після смерті своєї дружини 23 травня 1918 року Макс Вітвер ночав вести щоденник, нерший том якого нрисвячений нодіям 1918 року. Помер і нохований у Чернівцях.

[4] Дмитро Донцов (1883–1973) – видатний український громадський діяч, філософ, нубліцист та літературний критик. Народився у м. Мелітонолі, член Української соціал-демократичної робітничої нартії. З 1908 р. неребував в Австро-Угорщині, де в 1913 р. відійшов від соціалістичної орієнтації. В 1914 р. став нершим головою Союзу Визволення України. У 1918 р. нереїхав до Києва, де став членом Української демократичної хліборобської нартії та головою Української Телеграфної Агенції. Після надіння гетьманату нрацював в Українському Пресовому Бюро в Берліні. З 1922 р. жив у Львові, з 1947 р. – у Канаді.

інтелектуальної еліти Буковини є лаконічний запис у щоденнику Івана Бажанського від 28 травня 1916 року: «Умер Франко. Обув неімовірно дорога, золі [підметки] 16 корон». Так само і в Хроніці Келестина Костецького ми знайдемо цілі сторінки описів моральних страждань та побутових негараздів воєнної доби, однак тут ані словом не згадано про особисту участь автора в українських державотворчих процесах і, зокрема, про те, що саме Келестин Костецький на чолі великої делегації 9 жовтня 1918 року вітав на вокзалі в Чернівцях легіон Українських Січових Стрільців під проводом архикнязя Вільгельма Габсбурґа (Василя Вишиваного). Натомість у пізніше написаних спогадах їх автори концентрують свою увагу вже не на фізичних та моральних стражданнях, які вони переживали під час Світової війни, а приділяли головну увагу своїй участі в подіях громадсько-політичного характеру, залишаючи поза кадром своєї оповіді відповідь на запитання – чому ж українські визвольні змагання не отримали народної підтримки, достатньої для того, щоб досягнули декларованої мети? Причиною тут, крім загальновідомих обставин несприятливого для України розкладу сил на міжнародній арені, була й крайня ступінь фізичного та психологічного виснаження буковинців після чотирьох років війни, яку нам допоможуть усвідомити саме щоденники та хроніки сучасників тих подій.

Переходячи до іншого жанру мемуаристики – спогадів, відзначимо насамперед докладні, і, що найголовніше, системні спогади двох визначних вчених та чільних діячів українського руху Дмитра Дорошенка та Мирона Кордуби. «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920)» Дмитра Дорошенка, які автор, фаховий історик, уклав безпосередньо після описаних ним подій на підставі документів та поточних записів, розглядають події на території Чернівецької області у широкому всеукраїнському та европейському контексті. Дмитро Дорошенко чи не єдиний з тогочасних мемуаристів приділяє увагу як буковинській, так і бессарабській частині нашого краю; його перо як історика та безпосереднього учасника всіх подій, про які він пише, є гострим, а часами і безжальним до тих недолугих діячів, котрі на хвилі революційного ентузіазму опинилися на чолі українського руху та Української держави. До мемуарної літератури можна зарахувати і присвячені буковинським справам документовані розділи праці Дмитра Дорошенка «Історія України 1917–1923 рр.», оскільки Д. Дорошенко був чільним учасником більшості описуваних ним подій, а для опису перебігу мирних переговорів у Брест-Литовську використовував не лише оригінальні документи міністерства закордонних справ, а й спогади учасників переговорного процесу О. Севрюка, графа Черніна, генерала Гофмана та М. Залізняка.

Надзвичайну фактологічну цінність мають і спогади одного з найактивніших діячів українського національно-державного відродження Буковини Мирона Кордуби[1] «Переворот на Буковині» та «В посольстві до гетьмана», укладені ним на підставі щоденникових записів, які автор вів протягом 1918–1919 років. Саме спогади Мирона Кордуби впродовж дев'яти десятиліть були головною джерельною базою, на якій ґрунтувалися різні автори при реконструкції перебігу революційних подій в Чернівцях та на Буковині. На жаль, самі щоденникові записи буковинського періоду життя Мирона Кордуби натепер вважаються втраченими і в цьому збірнику вміщено лише два щоденникові записи з 1921 року, які стосуються буковинської пробле-

[1] Мирон Кордуба – видатний український історик та громадський діяч. Народився в 1876 р. Навчався у гімназіях Терноноля та Львова, згодом у Віденському та Львівському університетах. Доктор філософії з 1899 р. Професор українсько-німецької гімназії у Чернівцях. Викладав історію та географію в Українській приватній дівочій учительській семінарії товариства «Українська Школа» в Чернівцях. З 1910 р. викладав історію в Українському народному університеті в Чернівцях. Член нравління товариства «Українська Школа» в Чернівцях. Директор української друкарні в Народному Домі. Редактор буковинського відділу недагогічного часонису «Наша Школа» (1909–1918). Член-засновник та член нершого нравління недагогічного товариства «Сковорода» в Чернівцях. Застунник голови Чернівецької міської філії товариства «Українська Школа».У 1918 р. був членом буковинської секції Української Національної Ради. Представляв Буковину на львівській Конституанті 18 жовтня 1918 р., де виступав за об'єднання Галичини і Буковини з Українською державою (Наддніпрянщиною). Ініціатор ноділу Української Національної Ради у Львові на галицьку та буковинську секцію. З 25 жовтня 1918 року – голова редакційної комісії буковинського Крайового Комітету. 3 листонада 1918 року – головний референт на вічі у великій залі Українського Народного Дому в Чернівцях. 6 листонада 1918 р. за дорученням Української Національної Ради здійснив неребрання влади над дирекцією крайової ношти. 7 листонада 1918 року іменований членом нрибічної ради нри нрезидентові української Буковини О. Поновичеві. Вночі з 8 на 9 листонада 1918 року разом із сотником І. Радомським відвіз до Глибокої та вручив нредставникам румунської армії нротест Української Національної Ради Буковини нроти вступу румунських військ на українську частину Буковини. Після окунації Чернівців румунами за дорученням Української Національної Ради разом з О. Безналком виїхав до Львова та Києва, щоб залучити уряди ЗУНР та Української гетьманської держави до снрави звільнення Буковини. Після новернення до Чернівців був арештований і ув'язнений в гарнізонному арешті в Чернівцях. Згодом був змушений виїхати до Станіслава, де брав активну участь у діяльності Української Національної Ради. 15 квітня 1919 року вніс нонравку до закону нро вибори в ЗОУНР, якою нередбачалося нредставництво в її сеймі і від Буковини, незважаючи на її тимчасову окунацію румунськими військами. Нанрикінці квітня 1919 р. в складі дипломатичної місії ЗОУНР нроїжджав через Чернівці до Бухареста. Після унадку ЗОУНР нереїхав до Львова, де нрацював нрофесором гімназії. У 1925–1939 рр. нрофесор Варшавського університету. Член нравління товариства «Український Народний Дім» в Чернівцях. Автор численних нраць з історії та історичної географії давньої і середньовічної України, зокрема Буковини («Ілюстрована історія Буковини», «Територія і населеннє України»). Нанисав найґрунтовніші сногади нро українські визвольні змагання на Буковині в 1918 р. («Переворот на Буковині», «В носольстві до гетьмана»). Дійсний член НТШ з 1903 р. Помер у 1948 р.

матики. Публікується і рецензія М. Кордуби «В кривім дзеркалі» на книжку спогадів О. Поповича «Відродження Буковини», а також полемічна відповідь на неї Ілька Поповича[1] «До перевороту на Буковині».

Безпосередньо під враженням подій воєнної доби писалися і спогади, які друкувалися у воєнних річниках «Буковинського православного календаря», що виходив друком у Відні. Серед цих мемуарів – спогади Миколи Спинула[2]

[1] Ілько Понович (1883–1955) – український громадський та нолітичний діяч, син Омеляна Поновича. Народився у 1883 р. в Чернівцях. Працював інженером і геометром. Голова товариства доnомоги емігрантам «Охорона», член нравління товариства «Торговля». Ініціатор створення на Буковині «Січей», а в 1906 р. – радикальної нартії. У 1909–1911 рр. видавав у Чернівцях газету «Громадянин». Член нравління товариства «Українська Школа» у Чернівцях. Під час Першої Світової війни – норучник австрійської армії, згодом сотник Української Галицької Армії. У 1918 р. був членом буковинської секції Української Національної Ради від народної нартії. Входив до складу Українського Крайового Комітету, був нризначений військовим комендантом Чернівців нісля нроголошення української влади на Буковині. 6 листонада 1918 року керував нідрозділом українського війська, який забезнечив безнерешкодну нередачу державної влади на Буковині від останнього австрійського губернатора графа О. Еццорфа до рук нредставників Української Національної Ради. Після окунації Буковини румунськими військами разом з Теодотом Галіном виїхав до Києва з метою отримати дономогу українського гетьманського уряду, а згодом Директорії для снрави визволення Буковини з-нід румунської окунації. Вернувшись з Києва до Галичини, брав активну участь у роботі Української Національної Ради. У січні 1919 року – делегат Трудового Конгресу України. Належав до Української соціалістично-радикальної нартії, був членом її центрального комітету. З березня 1919 року – референт військових снрав Буковинської Ради в Станіславові. Після окунації Галичини ноляками у складі українських військ відстунив у Велику Україну. У 1920–1930 роках нрацював інженером у Станіславові. У 1939 р. був денортований більшовиками. Автор низки сногадів нро визвольні змагання буковинських українців у 1918 р. За авторитетним твердженням Корнія Кунчанка, Ілько Понович є автором сногадів нро Буковинський Курінь, онублікованих у газеті «Час» нід криnтонімом «Емга». Член нравління товариства «Український Народний Дім» в Чернівцях. Після Другої Світової війни емігрував до Німеччини. У 1948–1955 рр. – член Української Національної Ради в екзилі. Помер 1 линня 1955 р. у Мюнхені.

[2] Микола Снинул (1867–1928) – відомий недагогічний та громадський діяч Буковини. Народився 5 грудня 1867 року в селі Кучурів Малий на Буковині в селянській сім'ї. Закінчив народну школу і учительську семінарію в Чернівцях. Служив як занасний резервіст в 95-му ніхотному нолку. Працював номічником учителя в Кімполунзі, вчителем у с. Чорний Потік, Брідок, Кадобівці. Повітовий шкільний інснектор у Вашківцях і Чернівцях, відзначений нрисвоєнням титулу «директор». Діяльний як нисьменник на недагогічно-дидактичній ниві. Член екзаменаційної комісії для всіх народних і горожанських шкіл і для неревірки українських навчальних носібників і навчальних текстів. Денутат австрійського нарламенту з 1907 року. Обраний у 1911 р. денутатом австрійського нарламенту но округу Чернівці-Сторожинець-Серет від української національно-демократичної нартії (в 1911 р. округ Чернівці-Сторожинець-Серет налічував 12 750 виборців, з них 5398 нроголосували за М. Снинула, 3133 – за румунів). З 1911 р. – денутат буковинського крайового сейму. У ніч з 14 на 15 вересня 1914 року арештований російською окунаційною владою в Чернівцях і вивезений в числі н'яти заручників від м.

«У російській неволі», «Комітет для підпомоги буковинським збігцям» та «Табір збігців в Оберголябруні», анонімного автора А.П. «Гуцульські добровольці», спогади Іллі Семаки[1] про життя буковинських виселенців «Про виселенців» та «Житє і доля виселенців на Моравії», а також спо-

---

Чернівців (бургомістр Вайсельбергер, надвірний радник Дузінкевич, прокурор Лазарус, адвокат Менчель і депутат Спинул) вглиб Росії, на північ Сибіру, де пробув 14 місяців. Завдяки зусиллям міжнародних організацій восени 1915 р. звільнений і через Петербург, Фінляндію, Швецію та Німеччину повернувся до Відня. У 1918 р. – член буковинської секції Української Національної Ради. Представляв Буковину на львівській Конституанті 18 жовтня 1918 року. Член правління товариства «Українська Школа» в Чернівцях. Член правління товариства «Український Народний Дім» в Чернівцях. Був український консулом у Відні. Згодом вернувся на Буковину та після принизливого «покаяння» у своїх політичних гріхах перед румунською владою отримав посаду помічника вчителя в с. Чагор. Помер 22 січня 1928 року. Похований 25 січня 1928 року на Руському цвинтарі в Чернівцях (34 сектор).

[1] Ілля Семака (1866–1929) – відомий громадський та політичний діяч Буковини. Народився 23 вересня 1866 року в селі Банилів Руський на Буковині в сім'ї православного священика, протоієрея. Закінчив гімназію (1885) і юридичний факультет університету в Чернівцях. Працював у судах м. Радівці та Чернівці, був начальником повітового суду в Кіцмані та Солці. Надрадник суду. Член-засновник і почесний член багатьох українських товариств Буковини. Збирач українських народних пісень. Депутат австрійського парламенту з 1907 року. Обраний у 1911 р. депутатом австрійського парламенту по округу Кіцмань-Садгора від Української національно-демократичної партії (в 1911 р. округ Кіцмань-Садгора налічував 16 812 виборців, з них 9222 проголосували за І. Семаку, 3064 – за старорусинів). З 2 квітня 1911 року – депутат буковинського крайового сейму. Член Загальної Української Ради у Відні (1915). У своїй промові, виголошеній в австрійському парламенті 6 березня 1918 року вимагав включення українських повітів Буковини до автономного українського коронного краю. На вічах перед виборцями сіл Раранча і Топорівці 1 вересня 1918 року вимагав ратифікації Брестського договору між Австрією та Україною. У 1918 р. був членом буковинської секції Української Національної Ради. Представляв Буковину на львівській Конституанті 18 жовтня 1918 року. 3 листопада 1918 року був головним референтом на вічі на подвір'ї Українського Народного Дому в Чернівцях, йшов на чолі української багатотисячної демонстрації вулицями міста. З 6 листопада 1918 року заступник голови Української Національної Ради Буковини; о 12 годині цього дня він разом з Омеляном Поповичем та Миколою Спинулом від імені Української Національної Ради перебрав державну владу від останнього австрійського губернатора Буковини графа О. Ецдорфа. 7 листопада 1918 року іменований членом прибічної ради при президентові української Буковини О. Поповичеві та обраний заступником голови Української Національної Ради Буковини. Після окупації Буковини Румунією був змушений емігрувати. Брав активну участь у роботі Української Національної Ради в Станіславові, будучи обраним членом законодавчої та фінансової комісії на засіданні Ради 2 січня 1919 року. Працював головою повітового суду в Привідзи у Чехословаччині. Член товариства «Український Народний Дім» в Чернівцях. Помер 4 січня 1929 року у Привідзи на Словаччині. Похований в родинному склепі на Руському цвинтарі у Чернівцях (5 сектор) 23 травня 1929 року.

гади Омеляна Поповича[1] «Воєнні спомини» та «В Празі. З воєнних споминів». Вражаючим документом епохи є написані українською мовою для військового міністерства Української Народної Республіки в період між 28 вересня та 9 жовтня 1919 року «Мемуари» (власне, автобіографія) Вільгельма Габсбурга[2], командира дислокованого на Буковині корпусу Українських Січових Стрільців. Під свіжими враженнями подій написано

[1] Омелян Попович (1856–1930) – видатний педагогічний і громадський діяч Буковини. Народився 18 серпня 1856 року на Буковині в сім'ї православного священика. У 1886 р. закінчив учительську семінарію в Чернівцях. У 1892–1995 рр. був повітовим шкільним інспектором в Сереті та Кіцмані, у 1895–1905 рр. – референтом крайової шкільної ради. В 1906–1912 р. був призначений першим крайовим інспектором українських шкіл на Буковині. Активний учасник і голова товариства «Руська Бесіда», ву 1891–1914 рр. – голова Українського Педагогічного Товариства у Чернівцях (з 1908 – «Українська Школа»). З 1885 по 1892 рік був співредактором газети «Буковина», з 1885 по 1894 рік – редактором видань «Бібліотека для молодежи, селян і міщан), редактором календарів «Руської Бесіди» (1885–1918). У 1899 р. іменований почесним членом товариства «Українська Школа» в Чернівцях. Належав до Української національно-демократичної партії. З 1911 по 1918 рік – посол до буковинського сейму. У жовтні 1918 року очолив буковинську делегацію Української Національної Ради. З 25 жовтня 1918 року – голова буковинського Крайового Комітету та голова його міжнародної комісії. 3 листопада 1918 року – головний референт віча у залі Музичного Товариства. Після взяття влади на Буковині Українським Крайовим Комітетом 6 листопада 1918 року був проголошений президентом української частини краю. Після окупації Буковини румунським військом проживав у Галичині, до в 1918–1919 рр. очолював буковинську делегацію Української Національної Ради ЗУНР – ЗОУНР. 4 січня 1919 року його було обрано заступником президента Української Національної Ради Є. Петрушевича, членом відд. Української Національної Ради, головою шкільної комісії Української Національної Ради. З березня 1919 року – голова Буковинської Ради в Станіславові. У 1920-х рр. працював інспектором Українського Педагогічного Товариства «Рідна Школа» у Львові. Автор низки шкільних підручників, зокрема «Граматика для шкіл народних» (3 книги, 1893–1994), «Ruthenische Sprachbuch für Mittelschulen» (3 книги, 1897–1902), збірок віршів «Буковина» (1875), «Думка» (1886), «Русько-німецького словаря» (1904, 1911). Залишив спогади «Відродження Буковини» (видані посмертно, 1933). Почесний член товариства «Український Народний Дім» в Чернівцях. Помер 22 березня 1930 р. Похований у м. Заліщики.

[2] Габсбург Вільгельм (Василь Вишиваний) (1895 – після 1950, можливо, 1951) – український військовий діяч, австрійський архікнязь (ерцгерцог), полковник Легіону Українських Січових Стрільців. Народився в сім'ї ерцгерцога Карла-Стефана. Троюрідний племінник австрійського цісаря Франца-Йосифа. З 12 років жив у с. Живець у Західній Галичині, де вперше познайомився з побутом і звичаями українців. Навчався у воєнній академії у Вінер-Нойштадті. Самостійно вивчив українську мову. Учасник Першої світової війни. З 1915 р. – лейтенант піхотного полку, в якому служили українці із Золочівщини. Згодом очолив армійську групу у корпусі ген. П. Гофмана, до складу якого входив Легіон УСС. У квітні 1918 року під час боїв у районі Жмеринки його призначено командиром Легіону УСС. З 6 жовтня по 9 листопада 1918 року разом з Легіоном УСС перебував на Буковині, згодом виїхав до Галичини. 6 червня 1919 року інтернований румунськими окупаційними військами, перебував у румунському ув'язненні в Чернівцях та в Бухаресті більше трьох

і спогади «Переворот на Буковині» голови буковинської Української Національної Ради Аґенора Артимовича, опубліковані автором до першої річниці листопадових подій 1918 року, а також спомини отця А. Базилевича[1], духовника Українських Січових Стрільців, записані Іваном Боберським 15 січня 1919 року.

До цієї ж групи документів мемуарного характеру можна також зарахувати укладені наприкінці грудня 1918 року спогади останнього австрійського губернатора Буковини Йозефа Еццорфа про події жовтня-листопада 1918 року «Останні дні австрійського панування в Буковині», які ґрунтуються на великому масиві офіційних документів та щоденникових записах автора.

Наприкінці листопада 1918 року кіцманським старостою Леоном Ґояном[2] були укладені докладні «Звіти про перебрання влади українською Радою в Кіцмані», які нині є майже єдиним документальним джерелом з вивчення так званого Кіцманського періоду діяльності Української Національної Ради Буковини. Важливим докуменом урядового характеру, який висвітлює позицію уряду УНР щодо буковинського та бессарабського питання, є «Звіт голови делегації Української Народної Республіки на Паризькій мирній конференції Григорія Сидоренка[3] про події 1919 року.

місяців. 10 вересня 1919 року був звільнений на прохання українського уряду. 1919–1920 – співробітник Міністерства військових справ Української Народної Республіки, радник з військових питань Головного Отамана С.Петлюри. У1921 р. – повернувся до Австрії, жив у Відні. 26 серпня 1947 року був заарештований радянськими спецслужбами у Відні і таємно вивезений в СРСР. Загинув у радянських концтаборах. Автор збірки поезій українською мовою «Минають дні» (1921).

[1] Спогади отця Базилевича записав у своєму щоденнику Іван Боберський: «Дня 15.І.1919, середа, Станіслав. По полудні від 4-тої до 8-мої, отже, чотири години, описував я враження отця Базилевича. Василь Пачовський сидів також при тім і записував дещо собі. (...) Отець Базилевич, духовник «Українських Січових Стрільців» розповідав, я записував чорнилом і пером, бо писати і записки довше тривають, не затираються. (...) Це записав я в каварні Union 15-го січня 1919 за словами отця Базилевича, щоб вставити в мій дневник. Опис подій може стати важним для пізнішої оцінки.».

[2] Леон рицар фон Ґоян – повітовий староста в Кіцмані, згодом у Вашківцях.

[3] Григорій Сидоренко (1874–1924) – український політичний діяч і дипломат, інженер шляхів. Народився у Херсонській губернії. Член Української Центральної Ради, міністр пошт і телеграфу УНР в уряді Всеволода Голубовича (лютий-квітень 1918 року). За гетьманату член Президії Всеукраїнського Союзу Земель, згодом делегат Українського Національного Союзу для переговорів із представниками Антанти в Ясах (1918). Голова делегації УНР на мирній конференції в Парижі (січень-серпень 1919 року). У серпні 1919 року Директорія УНР відкликала Сидоренка до Кам'янця-Подільського для звіту про діяльність делегації. Після цього його на цій посаді замінив Михайло Тишкевич. У 1919–1922 рр. був послом УНР у Відні. Від 1923 року працював директором бібліотеки Української господарської академії в Подєбрадах. Помер у Празі.

Про ставлення буковинців різних політичних поглядів до державотворчих процесів 1914–1921 років залишилися спогади навіть у таких суто, здавалося б, бюрократичних документах, якими є автобіографії учасників тих подій, написані з метою отримати певну посаду. Такими є в цьому виданні анкета та автобіографія чільного діяча старорусього табору на Буковині Касіяна Богатирця[1] та автобіографія чільного діяча українського учительського руху Івана Герасимовича[2].

Другу групу спогадів складають документи, укладені впродовж наступної чверті століття активними учасниками або сучасниками державотворчих процесів 1918–1921 років. Написані з перспективи часу спогади, автори яких намагалися охопити увесь період українського національного відродження на Буковині є менш інформативними, натомість містять чимало аналітичних оцінок, полемічних тверджень та запозичень з інших джерел, насамперед з доступних їх авторам часописів. Відчуваючи свою особисту провину (і провину свого покоління) за поразку національно-визвольних змагань буковинських українців, будучи обтяженими матеріальними та іншими проблемами, багато українських діячів того часу не знаходили душевного заспокоєння і дивилися в майбутнє з безпросвітним песимізмом. «Стою на розвалинах всього, над чим працював цілий свій вік, без надії діждати зміни незавидної долі одинокого народу в Європі, що не добув ще волі, стогне й далі в чужім ярмі, розшматований, щоби йому тяжче було визволитися» – писав наприкінці своїх спогадів «Відродження Буковини» перший президент української Буковини Омелян Попович у 1929 р. Може здатися дивним, але в 120-сторінкових спогадах О. Поповича періоду Першої Світової війни присвячено лише 15 сторінок, з них тільки 10 – відведено періодові

[1] Касіян Богатирець (1868–1960) – православний протоієрей, історик буковинської православної церкви, чільний політичний діяч москвофільського напряму Буковини. Після 1917 року співпрацював з політичними діячами українського напряму, в роки румунської окупації активно відстоював інтереси всіх буковинських українців перед новою владою. Після Другої світової війни співробітничав з радянським режимом, за що був нагороджений орденом Сталіна та отримував персональну пенсію.

[2] Іван Герасимович (1876–1942) – педагог, громадсько-політичний діяч, організатор українського вчительства на Буковині. У 1904–1907 рр. – редактор учительського часопису «Промінь», окрім цього, публікував свої статті в буковинських газетах «Буковина», «Каменярі» та інших. У 1918–1919 рр. – шеф пресового бюро при Начальній Команді УГА. У 1918–1919 рр. був редактором однієї з перших газет ЗУНР «Покутський Вісник», яка детально інформувала читачів про ситуацію на Буковині. Референт пресових справ Буковинської Ради, яка діяла на території УНР після окупації Буковини румунською армією. З 1922 р. жив у Львові, у 1932–1939 рр. редагував журнал «Рідна Школа». Автор низки підручників, праці «Голод на Україні» та інших.

становлення української влади на Буковині, про що він, як керівник українського уряду краю міг би, напевно, сказати багато чого цікавого. Більше того, у «Відродженні Буковини» О. Поповича період української влади на Буковині навіть не виділено в окремий розділ. Очевидно, з перспективи пройденого ним життєвого шляху, Омелян Попович набагато вище оцінював свою діяльність як громадського діяча та організатора українського шкільництва на Буковині, аніж короткочасний період свого перебування на вершку української політичної влади в краї.

Професор С. Смаль-Стоцький[1] в автобіографії 1926 р. з сумом писав: «...ми мали ріжні великі пляни, але даремно. Ми війну програли. І так завсігди буде, доки ми не будемо всі зорієнтовані на власні і тільки не власні народні сили. Доки ідейність, характерність і залізна всенародна дисципліна не ляжуть в основу народного виховання, доти не витворимо ми тої моральної сили, перед якою жадна иньша сила не устоїть ся. Одна тільки моральна сила наших ідей і переконань, провідників і народу, дасть нам повну перевагу над нашими противниками».

Також і деякі інші чільні діячі українського державотворення на Буковині перед обличчям критики з боку молодшого покоління (спогади Івана Пігуляка[2] навіть мають безжальну назву «Український хаос на Буковині») немов би соромилося своєї участі у процесах, яким не судилося завершитися створенням самостійної Української держави. «Листопадові події в Чернівцях та в північній Буковині – то лише маленький (з деяких причин, як розгубленість і брак ініціативи серед тодішніх верхів, може навіть дещо прикрий) епізод в історії нашого визвольного руху» – таку

---

[1] Стенан Смаль-Стоцький – видатний український нолітик, учений, недагог, лідер українського національного руху на Буковині кінця XIX – ночатку XX ст. З 1885 р. – нрофесор, завідувач кафедри української мови та літератури Чернівецького університету. 1892–1912 рр. – денутат буковинського сейму, 1911–1918 рр. – денутат австрійського нарламенту. Засновник та багаторічний очільник українських товариств краю «Руська школа», «Руська рада», «Руська бесіда» та ін. У 1917–1918 рр. голова Бойової унрави Українських Січових Стрільців. Член-засновник Української Академії Наук. З 1918 но 1921 рік носол ЗУНР у Празі. У 20-30-ті роки XX ст. нрофесор Українського вільного університету у Празі, Голова Музею визвольної боротьби України, засновник і нерший нрезидент Української Могилянсько-Мазенинської Академії Наук. Помер 17 серння 1938 року у Празі. Похований у Кракові.

[2] Іван Пігуляк – український нубліцист та громадський діяч. Народився 1895 р. в Кіцмані. Активний член академічного товариства «Союз». Учасник Буковинського Віча 3 листонада 1918 року в Чернівцях. Сотник Буковинського Куреня. У 1921–1922 рр. – редактор журналу «Промінь». Нанрикінці 1923 р. емігрував до Канади, згодом жив та номер у США у 1970-х роках. Автор сногадів «Українська Північно-Західна Буковина нід румунським ярмом 1918–1924 рр.». Помер нанрикінці 1970-х років у м. Сіракузи, США.

оцінку дав у своїх спогадах про Буковинський Курінь український військовий комендант міста Чернівці Ілько Попович. Ще однією формою самозахисту діячів 1918 року було намагання довести, що вони від самого початку знали, що українська справа на Буковині не мала перспектив виграти. Приклад такого самовиправдання «я все знав наперед» можемо знайти в споминах члена Української Національної Ради Теодота Галіпа[1]: «На початку листопада 1918 р. я мав розмову з одним буковинсько-румунським іителігеитом, що вертався з Відня з політичними відомостями. Оповідав він, що відносно австрійських українців в політичних кабінетах західних держав запало рішення, що Галичина відійде до Польщі, а Буковина до Румунії, «тому нехай українці не роблять собі щодо того ніяких ілюзій». Зрештою, Теодот Галіп у своїх цінних спогадах також приділив своїй дипломатичній діяльності вп'ятеро більше місця, аніж листопадовим подіям 1918 року, завершивши спогади песимістичними словами: «Ворожа окупація остаточно здушила прояви української державної самобутності. Серед еміграції запанувала загальна депресія і не оставалося нічого іншого, як гартувати в собі силу духа і – чекати кращих часів».

Треба відзначити, що критика, особливо з боку радянофільських діячів, була дуже гострою – хоч часто і необґруитованою. Зразком такої критики можуть бути спогади про листопадові події 1918 року Сергія Канюка[2], одного з найактивніших діячів соціал-демократичного а згодом комуністичного напряму. Читаючи його гнівні інвективи на адресу діячів

---

[1] Теодот Галін (1873–1943) – український нисьменник і громадський діяч. Народився 19 червня 1873 року в селі Волока Вижницького новіту на Буковині в сім'ї священика, відомого українського громадського діяча Мелетія Галіна. Закінчив гімназію і юридичний факультет університету в Чернівцях. Доктор нрава з 1898 р. Працював авсконсультантом, згодом конценієнтом в нрокураторії скарбу в Чернівцях та адвокатом у Чернівцях. Громадський радний м. Чернівці. Голова буковинського «Союзу Січей». Член нравління товариства «Українська Школа» в Чернівцях. З 1911 р. денутат буковинського сейму. Автор тексту універсалу буковинської делегації Української Національної Ради від 6 листонада 1918 року. З 6 листонада 1918 року – член редакційного комітету офіційного органу Української Національної Ради Буковини щоденника «Чернівські вісти». Член місії Української Національної Ради Буковини до гетьмана П. Скоронадського, яка новинна була нередати грамоту з нроханням нро дономогу від нанаду румунів. У 1919 р. – активний член Української Національної Ради в Станіславові від Буковини. Член фінансової місії Української Народної Реснубліки у Відні в 1919 р., в 1919–1921 рр. – радник, а згодом керуючий динломатичною місією Української Народної Реснубліки у Римі. У 1921–1922 рр. радник і секретар віденської Директорії. Автор нраці «Про основні нрава і обов'язки українських громадян». Член нравління товариства «Український Народний Дім» в Чернівцях. Працював адвокатом у Хусті. Помер 6 квітня 1943 року у Брно (Моравія).

[2] Сергій Канюк (1880–1945) – український недагог, журналіст, нисьменник, громадсько-нолітичний діяч. З 1910 р. – інснектор українських народних шкіл Вашківського новіту.

Буковинського крайового комітету, яких він звинувачує в недолугості, боязливості та бездіяльності, важко повірити, що цей самий Сергій Канюк мирно пересидів всі революційні події в своєму селі, де як повітовий шкільний інспектор займався написанням підручника для молодших класів і не брав участі в будуванні української державності ні в Чернівцях, ні в своєму повіті.

Натомість набагато врівноваженіше згадували про пережиті ними випробування автори так званих табірних спогадів, сповнених гордістю за те, що і в найважчих умовах концентраційних таборів чи таборів для військовополонених люди зберігали гідність і тим здобували моральну перемогу. Про буковинців, яким судилося пройти всі кола пекла в концентраційному таборі Талергоф, з однаковим співчуттям згадували у своїх «талергофських спогадах» буковинський діяч староруського напряму Денис Кисіль-Кисілевський[1] та український патріот Василь Маковський. Про австрійський жандармський терор проти цивільного населення Буковини з однаковим обуренням писали український патріот Іларій Карбулицький, як і москвофільський діяч Буковини, що сховався за псевдонімом «Святольд».

Надзвичайно важливими для розуміння табірної школи українського патріотизму є написані у 20-30-ті роки XX ст. спогади Василя Сімовича[2], перед війною одного з найдіяльніших діячів українського відродження Буковини, а в роки війни активного співробітника «Союзу Визволення

Активний діяч Соціал-демократичної нартії Буковини. Редактор газет «Воля Народу» та «Громада». З 1921 р. – один із засновників комуністичної нартії Буковини. У 1922 р. емігрував до УРСР, де в 1934 р. був ренресований. Номер на засланні в Кемеровській області Росії.

[1] Денис Кисіль-Кисилівський (1867–1930-ті роки XX ст.) – активний діяч москвофільського руху на Буковині. Народився 1867 р., закінчив богословський факультет Чернівецького університету. З 1889 р. нрацював священиком, а з 1909 р. – настоятелем нравославної нарохії в Садгорі біля Чернівців. Протоієрей з 1923 р. Під час Першої світової війни був інтернований в таборі Талергоф. Номер нанрикінці 1930-х років.

[2] Василь Сімович (1880–1944) – видатний український мовознавець і недагог, дійсний член НТШ і комісії української мови УВАН. Професор учительської семінарії в Чернівцях до 1914 р., нотім нрацював у таборах «Союзу Визволення України» у Відні для нолонених українців як керманич таборових курсів і шкіл: Фрайштадт – Горішня Австрія, Раштат, Зальцведель, Вецляр – Німеччина, редактор таборових часонисів «Розвага», «Розсвіт», «Вільне Слово», «Просвітний Листок», календаря нолонених українців «Розвага» на 1916/17 рр. та інших таборових видань 1915 р., редактор видавництва «Українська Накладня» в Берліні 1918–1920 рр. З 1923 року був ректором Педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі. В 1933–1939 рр. редактор журналу «Життя і Знання» Товариства «Просвіта» у Львові. З 1940 р. – нрофесор української мови і декан університету ім. І. Франка у Львові.

України». Їх доповнюють написані дещо пізніше спогади про Зенона Кузелю Романа Смаль-Стоцького[1] та Ольги Кузелевої[2], а також спогади Андрія Жука[3] про воєнні дороги Степана Смаль-Стоцького. Короткий спогад Володимира Залозецького[4] про перебування в російському полоні є також свідченням того, що війна, незважаючи на всі принесені нею страждання, стала могутнім фактором до консолідації української нації.

Так само виваженими і часто високоінформативними, нерідко написаними на підставі щоденникових записів, є спогади буковинських вій-

---

[1] Роман Смаль-Стоцький (1893–1969) – видатний український учений-мовознавець, громадський та нолітичний діяч. Народився в Чернівцях у сім'ї нрофесора Стенана Смаль-Стоцького, закінчив українську гімназію в Чернівцях. У 1915–1918 рр. був активним сніврobітником «Союзу Визволення України» у таборах нолонених, у 1919 р. – динломатичний нредставник ЗУНР, нізніше радник і носол (1921–1923) УНР у Берліні.

[2] Ольга Кузеля (1883–1957) – дружина видатного українського вченого-мовознавця, голови НТШ (1949–1952) нрофесора Зенона Кузелі (1882–1952). Перша (чернівецька) частина сногадів О. Кузелі була внерше онублікована у 1954 р. З 1907 р. Зенон Кузеля нрацював директором слов'янського відділу та начальником читального відділу університетської бібліотеки в Чернівцях, а у 1913 р. був іменований, окрім того, лектором української мови Чернівецького університету. Зенон Кузеля нровадив і значну громадську роботу – він був головою чернівецької філії товариства «Руська Бесіда», редагував український літературно-науковий додаток газети ««Czernowitzer Allgemeine Zeitung», викладав українську мову в розміщеній в Народному Домі дівочій учительській семінарії товариства «Українська Школа». Під час Першої Світової війни Зенон Кузеля був активним членом «Союзу Визволення України», з квітня 1916 року – голова нросвітнього відділу в таборі для військовонолонених українців в Зальцведелі. Із жовтня 1920 року З. Кузеля був членом нресового відділу носольства УНР у Берліні.

[3] Жук Андрій Ілліч (1880–1968) – український громадсько-нолітичний діяч, динломат і нубліцист. Один із засновників і чільних діячів «Союзу Визволення України». У 1918–1919 рр. – сніврobітник українського носольства у Відні, онікувався долею українських військовонолонених в Австрії. У 1920–1930 рр. снівнрацював із закордонним центром ЗУНР. У 1930–1940 рр. мешкав у Львові, згодом новернувся до Відня.

[4] Володимир Залозецький (1884–1965) – видатний мистецтвознавець, громадський та нолітичний діяч. Народився 28 линня 1884 року в м. Чернівці в сім'ї відомого лікаря-хірурга Навчався в університетах Відня і Мюнхена. Доктор нрава. Генеральний консерватор для не німецьких нровінцій Австрії з 1912 р. З 1913 р. – редактор Занисок Центральної комісії для дослідження і збереження мистецьких та історичних нам'яток. У 1917 р. – доцент німецької та французької мови і літератури Київського університету. 9 серння 1918 року онублікував статтю на нідтримку ноділу Буковини та нриєднання її української частини до українського коронного краю у складі Східної Галичини і Буковини. Член Української Національної Ради Буковини. 6 листонада 1918 р. тимчасовий український уряд Буковини нризначив його комісаром нри фінансовій дирекції Буковини. З 9 листонада 1918 року – діючий нрезидент українського уряду Буковини. 11 листонада 1918 року склав нротест нроти румунської окунації української частини Буковини на засіданні румунської Національної Ради в нрисутності командувача румунських військ генерала Задіка. Арештований румунською владою і ув'язнений у гарнізонному арешті в Чернівцях. Після

ськовиків, котрі зі зброєю в руках відстоювали право українців Буковини на приналежність їхнього краю до української держави. В спогадах старшин Українських Січових Стрільців та Української Галицької Армії (І. Німчук[1] «Українська військова організація у Відні в днях перевороту», А. Кравс[2] ««Віденський Курінь» і його переїзд до Галичини», І. Рудницький[3]: «Спомини львівських Листопадових днів 1918 року», О. Кузьма[4]: «Листопадові дні 1918 р.», Д. Пеленський[5]: «Осінь 1918 року», Д. Паліїв[6]: «Листопадова революція») докладно аналізується військовий аспект лис-

втечі з ув'язнення виїхав до ЗУНР, де став дипломатичним радником ЗУНР у Відні, а згодом у Берні. Учасник англійських місій, які діяли на території ЗУНР. 26 березня 1919 року виїхав до Бухареста у складі української динломатичної місії. Засновник і беззмінний нрезидент Української національної нартії Буковини з 1927 року. Неодноразово обирався членом сенату нарламенту Румунії. З 1937 р. нрезидент руху національних меншин в Евроні. У линні 1937 р. виголосив нромову в англійському нарламенті нро долю українських меншин як жертв несnраведливих мирних договорів. Член нравління товариства «Український Народний Дім» в Чернівцях. Помер у Відні в 1965 р.

[1] Іван Німчук (1891–1956) – громадський діяч у Галичині, редактор низки українських видань. У 1935–1939 рр. – головний редактор «Діла», член ЦК УНДО. У 1939–1941 рр. ув'язнений більшовиками. Після війни – в еміграції. Автор нраць з історії і культури.

[2] Антін Кравс – генерал-четар Української Галицької Армії. Народився 1871 р. у селі Берегомет над Серетом на Буковині в німецько-українській родині. Після закінчення кадетської школи у Відні 1891 р. служив в різних частинах австрійської армії. В 1918 р. в чині нолковника командував 58-им Бережанським нолком. 24 листонада 1918 року разом із куренем українських добровольців з Відня нрибув до Стрия та став на службу до лав Української Галицької Армії. Командував військовою груною «Хирів» III Корнусу УГА, згодом був командиром III Корнусу. Влітку 1919 р. очолював центральну військову груну об'єднаних українських армій, яка 30 серння 1919 здобула Київ. Після норазки УНР очолив груну українських військ, якій вдалося нробитися до Чехословаччини. Помер у Відні. Автор книги сnогадів «За українську снраву» (1937).

[3] Іван Теодор Рудницький (1887–1951) – український громадський та військовий діяч, активний учасник визвольних змагань, сотник Української Галицької Армії, член таємного Військового Комітету у Львові, який підготував нереворот 1 листонада 1918 року у Львові. Був військовим нредставником диктатора ЗУНР Є. Петрушевича у Відні, згодом у Празі. Після новернення до Галичини у 1927 р. нрацював адвокатом, був членом нроводу Української Військової Організації. Помер у Гекстері (Німеччина).

[4] Олекса Кузьма (1875–1941) – журналіст, редактор часонисів «Свобода» та «Діло». Сотник Української Галицької Армії, учасник боїв за Львів у листонаді 1918 року. Дружина Марія – уроженка Буковини, санітарка Буковинського Куреня Залізної дивізії Армії УНР. Помер і нохований у Львові на Янівському цвинтарі.

[5] Дем'ян Пеленський – один із засновників Пласту у м.Стрий, старшина Українських Січових Стрільців. Воював у складі III корнусу Української Галицької Армії на нольському фронті, з линня 1919 року – на Наддніпрянщині.

[6] Дмитро Паліїв – nідхорунжий Українських Січових Стрільців. Народився 1896 р. на Калущині. Один із організаторів Листонадового Чину, четар УГА, ад'ютант генерала М. Тарнав-

топадових подій 1918 року, його значення для Буковини та усієї Західно-Української Народної Реснубліки. Про різні епізоди боїв з румунськими військами на Буковині йдеться у низці спогадів учасників цих боїв, які у 1920–1930-ті роки публікувалися (найчастіше анонімно) на сторінках журналу та календаря «Літопис Червоної Калини» («Буковинські селяни розганяють шість полків румунів», «Студент Ткачук з горсткою буковинських селян боронить село Лужани і бере полонених», К. «Рік 1918 на Буковині. Бій за станцію Лужани», І. Іванець «Наскок на румунів в Лужанах», С. К. «Падолист 1918 р. в Чернівцях»). Так само в журналі «Літопис Червоної Калини» було онубліковано спогади старшини Корпусу Української державної жандармерії, а згодом командира польової жандармерії УГА І. Козака[1] «Дещо про державну жандармерію ЗОУНР», в якій висвітлено, зокрема, і роль буковинця Якова Яськевича у формуванні державної жандармерії Західно-Української Народної Реснубліки. Участь буковинців у формуванні Української Галицької Армії вже на першому етапі її існування та встановлення тимчасового перемир'я з румунською окупаційною армією описано в спогадах відомого діяча українського націоналістичного руху О. Бойківа[2] «Неприємна зустріч». Віроломний на-

---

ського, співорганізатор УВО, член Начальної Команди. Був засуджений у снраві замаху на Пілсудського. У 1925-ті роки Д. Паліїв вистунив снівзасновником Українського Національно-Демократичного Об'єднання, в 1925–1933 рр. очолював Центральний (Народний) Комітет нартії. Був одним із зв'язкових Об'єднання з Є. Коновальцем. У 1928–1930 рр. – носол до нольського сейму від УНДО. Кілька разів був заарештований нольською ноліцією і нротягом 1930–1933 рр. відбував ув'язнення. 1933 р. організує «Фронт національної єдності» (ФНЄ). 1943 р. у Військовій унраві дивізії «Галичина». Загинув нід Бродами 19 линня 1944 року.

[1] Іван Козак – сотник Української Галицької Армії. Народився 1891 р. Від кінця листонада 1918 р. – екснонований старшина державної жандармерії ЗУНР у Львові (тимчасовий осідок Жовква). Служив у корнусі жандармерії УГА, згодом у корнусі Народної сторожі. Організатор і командир Польової жандармерії УГА. У квітні 1920 року нотранив у нольський нолон із залишками УГА, у вересні 1920 року разом з груною генерала А. Кравса нробився до Чехословаччини, де у 1923–1926 рр. служив комендантом відділу жандармерії в таборі в Йозефові. Доктор нрава. Його неру належить науково-нонулярна розвідка нро Польову Сторожу (Жандармерію) Галицької Армії, яка діяла в екстремальних умовах українсько-нольської війни 1918–1919 рр. При цьому автор-військовик розкриває структуру вказаних силових структур, їх суснільно-нрофілактичну та бойову діяльність; наводяться факти нро заснуванняході нід час Листонадової національно-демократичної революції народної міліції або «державної міліції», участь у цьому нроцесі не лише українців, а й німців та євреїв. У 1930-ті роки – адвокат і громадський діяч в Угнові. Після Другої світової війни жив у США.

[2] Олекса Бойків – за фахом інженер-електрик, воював у складі Української Галицької Армії. В еміграції (Прага та Женева) був секретарем нолковника Євгена Коновальця, згодом організатором українського життя у Франції, засновником і редактором газети «Українське Слово» (Париж).

пад румунського війська на Покуття наприкінці травня 1919 року, який не лише знищив надії на визволення Буковини, а й став початком кінця Західно-Української Народної Республіки, докладно відображено у спогадах старшин Української Галицької Армії Б. Б. «З днів трівоги на Покуттю. Хроніка 23–28 травня 1919 р.», М. Бурнадза[1] «На українсько-румунському пограничу», В. Бемка[2] «Напад румунів на Покуття 24 травня 1919». І завершує цей ряд військових спогадів, написаних у міжвоєнпу добу, спогад «Буковинський Курінь», про продовження збройної боротьби буковинців в лавах Дійової Армії УНР на Поділлі в 1919 р. підписаний ініціалами М. Г.

Зрештою, українським політичним діячам Буковини не було чого соромитися. У деяких спогадах українських (О. Благодір[3]: «Великі роковини», М. Левицька[4]: «Спомини про надання допомоги українським політичним втікачам буковинським жіноцтвом в 1919 р.», М. Гараса[5]: «Спомини про військову облогу румунами Українського Народного Дому», О-ко: «Буковинський листопад»), румунських (Ґ. Сербу[6]: «Спогади часів

[1] М. Бурнадз – колишній норучник Української Галицької Армії.

[2] Доктор Володимир Бемко – відомий громадсько-нолітичний діяч Покуття, зять нисьменника Андрія Чайковського. Сотник Української Галицької Армії. У ніч на 1 листонада 1918 року він здійснив військовий нереворот у Коломиї і в неріод ЗУНРу очолював міську унраву. Саме його стараннями місто змогло нанравити нід Львів сотні стрільців-добровольців, а також зорганізувати Окремий Коломийський Курінь. У 1922–1926 рр. – окружний командант Української Військової Організації округи Бережани-Підгайці-Перемишляни-Рогатин. Входив до начальної команди УВО.

[3] Олександр Благодір – сотник генерального штабу армії УНР.

[4] Михайлина Левицька (1979–1932) – громадський та недагогічний діяч Буковини. Вчителька народних шкіл у с. Михальча, зголом у Чернівцях. Викладач в Українській дівочій нриватній учительській семінарії товариства «Українська Школа» в Чернівцях. З 1912 р. – член нравління товариства «Українська Школа» в Чернівцях. Голова секції «Шкільного Фонду». У 1918 р. була членом буковинської секції Української Національної Ради, де нредставляла інтереси українського жіноцтва Буковини. У 1919 р. – засновниця і голова «Комітету українських жінок для оніки й номочі збігцям». Застунник голови товариства «Жіноча громада на Буковині», в 1930 р. – ініціатор створення «Жіночого Національного Фонду». У 1926 і 1930 рр. обиралася членом громадської ради Чернівців.

[5] Микола Гарас (1870–?) – відомий недагогічний, громадський та церковний діяч Буковини. Снівзасновник української учительської організації, голова чернівецького відділення товариства «Українська Школа», член нравління товариства «Український Народний Дім» в Чернівцях. Лідер українського блоку на єнархіальних зборах у 1931–1938 роках. Автор низки цінних книг з історії українського громадського життя на Буковині.

[6] Ґеорґе Сербу – румунський нолітичний діяч, денутат австрійського нарламенту від округу Дорна-Ватра-Кімполунг. Народився 20 червня 1869 року. Закінчив гімназію в Сучаві і вищу агрономічну школу у Відні. Унравитель лісів у дирекції буковинського нравославного релігійного фонду. Денутат буковинського крайового сейму. Член румунської Національної Ради Буковини.

Унірії», К. Арделяну[1]: «Спогади з часів окупації Буковини. Українська республіка Кіцмань»), єврейських (N. N. Чернівці – вільне місто впродовж п'яти днів) учасників подій 1918–1920 років, опублікованих у 1920–1930 роках перед нами постає картина великого національного піднесення, яке спонукало буковинських українців і в Чернівцях, і на провінції робити все від них залежне для утвердження української держави, зазнаючи за це згодом переслідувань від румунської окупаційної влади. У своїх спогадах відомі українські діячі Галичини та Наддніпрянщини висвітлювали внесок чільних буковинських політиків, і насамперед Миколи Василька, у розбудову Української Народної Реснубліки (Я. Окуневський[2] «Николай Василько. Сильветка», І. Мазепа[3] «Україна в огні й бурі революції»). Невідомі сторінки українського громадського життя на Буковині знаходимо у записаних в 1930-ті роки Володимиром Кміцикевичем спогадах одного з найстарших представників буковинської еліти А. Руснака[4] «Що оповідає надучитель Атанасій Руснак про наше минуле». Багато спогадів про перші роки румунської окупації Буковини, виданих у міжвоєнному часі, розповідають також про боротьбу української спільноти краю за свої права – соціальні (Ґ. Ґріґоровіч[5]: «Буковинське селянство в ярмі»), національні (В. Сімович: «Спогади про румунізацію буковинського

---

[1] К. Арделяну, канітан румунської королівської армії, воєнний інвалід.

[2] Окуневський Ярослав (1860–1929) – австрійський військовий лікар, український громадський діяч, нисьменник, адмірал флоту Австро-Угорщини, кавалер найвищих нагород Австро-Угорщини, Існанії та Китаю. Народився в м. Радівці на Буковині. Закінчив гімназію в Коломиї та медичний факультет університету у Відні. Першим розробив статут медичної служби морського флоту, використаний багатьма країнами світу. Автор сногадів «Чорногора і чорногорці», «Листи з чужини» та інших. Засновник і керівник Української Санітарної Місії у Відні.

[3] Ісак Мазена (1884–1952) – чільний діяч українського соціал-демократичного руху в Україні, міністр та голова уряду Української Народної Реснубліки. У своїх сногадах «Україна в огні й бурі революції» багато уваги нриділяв важливому для Буковини налагодженню українсько-румунських стосунків, а також зовнішньонолітичній конценції Миколи Василька, орієнтованій на нідтримку України з боку Польщі та Румунії. Після ніднисання Варшавського договору між Петлюрою та Пілсудським нодав у відставку з носта нрем'єр-міністра УНР, не бажаючи нести відновідальність за наслідки союзу з Польщею.

[4] Атанасій Руснак (1851–?) – народний вчитель та громадський діяч. Один із засновників товариства «Руська Каса» в Чернівцях (1896), активний діяч товариства «Український Народний Дім» та «Українська Школа» в Чернівцях. Довголітній керівник Бурси імені Ю. Федьковича. З нагоди відзначення 85-річчя А. Руснака у 1936 р. Володимир Кміцикевич занисав сногади ювіляра, які було онубліковано у 22-х числах газети «Час» за 1936 рік.

[5] Ґ. Ґріґоровіч – нсевдонім Піддубного-Толмачова Григорія Федоровича (1886–1937) – нолітичного діяча. Народився на Харківщині, учасник революції 1905 року,

шкільництва у 1918–1921 рр.», І. Пігуляк: «Образ народного шкільництва на Буковині») та релігійні (Є. Козак[1]: «Спомини про церковний конгрес буковинської православної церкви», І. Пігуляк: «Буковинська церква в румунськім ярмі»).

Останню групу вміщених у цьому збірнику спогадів складають мемуари, укладені вже після Другої світової війни буковинцями (або учасниками подій на Буковині) чи то в діаспорі, чи й в Україні. Автори цих спогадів, переживши румунську та «совєтську» окупацію, боротьбу з ворогом у лавах регулярних чи повстанських формувань, втримавши пекло гітлерівських та сталінських концтаборів, зазнавши гіркоти вигнання, згадували на схилі років події 1917–1921 років на Буковині не лише з певною ностальгією – але й з піднесенням!

засуджений до вічного заслання в Сибіру. У 1917 р. повертається в Україну, де вступає до Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Член Української Центральної Ради. На початку 1919 р. направлений до Парижа на дипломатичну роботу, згодом перебував у Швейцарії, а з весни 1920 р. у Відні. Член Комуністичної партії Австрії, згодом переходить до Комуністичної партії Східної Галичини. У 1924–1926 рр. – член закордонного комітету компартії Буковини, тісно співпрацював з Дарієм Хімчуком та іншими буковинцями, спогади яких активно використовував у своїх працях. З 1926 р. працює в Україні на різних посадах. Автор книги «Буковина – її минуле та сучасне» (1928). Окрема нарада при НКВД СРСР 14 вересня 1935 року за контрреволюційну діяльність засудила його до виправно-трудових робіт строком на 5 років. Покарання відбував на Соловках. Розстріляний 28 жовтня 1937 року.

[1] Є. Козак народився у 1857 р. в селі Слободзія Банилів Вижницького району Чернівецької області. Студіював теологію, а згодом і слов'янську філологію в Чернівецькому університеті. Студії слов'янської філології продовжив в Віденському університеті, де закінчив курс відомого славіста В. Ягича і в 1891 р. захистив докторську дисертацію. У 1892–1993 рр. був священиком сербської церкви святого Сави у Відні, згодом. У 1896 р. – священик в селах Веренчанка (1896) та Добринівці (1897–1998). У 1899 р. іменований професором кафедри церковнослов'янської мови та літератури теологічного факультету Чернівецького. Завідувач кафедри церковнослов'янської мови та літератури Чернівецького університету у 1899–1910 роках. У 1907–1909 навчальному році – ректор Чернівецького університету. У 1919–1920 рр. був також завідувачем кафедри славістики. Ще підчас навчання в Чернівецькій гімназії був активним учасником першого молодіжного товариства на Буковині «Согласіє». У 1875–1886 рр. брав активну участь у діяльності першого українського академічного товариства «Союз». Як політичний діяч дотримувався так званої староруської орієнтації. Був активним співробітником часописів «Православная Буковина» (1893–1906) та «Буковинськи Вѣдомости» (1895–1909). Голова товариства «Русско-православный народный домъ». Під час Першої світової війни висланий австрійською владою в Зальцбург. Один із нечисленних українських делегатів на церковному конгресі буковинської православної церкви в Чернівцях у 1921 р., на якому виголосив глибоко аргументований протест проти зміни назви буковинської православної архідієцезії з «східно-православної» на «румунську православну». За захист прав буковинських українців у 1921 р. Є. Козака було позбавлено посади професора Чернівецького університету та відправлено на пенсію. Після окупації

Лише зі спогадів Г. Совачевої[1], дружини голови Чернівецького українського військового клубу імені П. Полуботка, ми дізнаємося про грандіозпу українську маніфестацію, що відбулася 1 травня 1917 року і усвідомлюємо неправдивість поширюваного нашими ворогами міфа про «п'ять днів української влади на Буковині» – адже наш край за часів Центральної Ради майже півроку жив одним життям з Наддніпрянською Україною, переживаючи всю велич національного піднесення. Про ще один дуже вимовний момент української національної революції на Буковині ми дізнаємося зі спогадів К. Смовського[2] «Моя служба Батьківщині». Так само емоційно наповненою є розповідь про пережите

Буковини Румунією зблизився з українським нолітичним табором та відігравав в ньому номітну роль. Одна з резолюцій всенародного віча в Чернівцях 16 линня 1922 року нротестувала «нроти відобрання катедри слов'янської мови Євгенові Козакові та нередання її нрофесорові, який не відновідає вимогам тої катедри». У 1922–1924 рр. – обраний сенатором румунського нарламенту від кіцманського виборчого округу. Помер у вересні 1933 року в Чернівцях.

[1] Ганна Совачева (1876–1954) – українська онерна та драматична актриса. Походила з грецького роду Хартуларі. Дружина Василя Совачева (1876–1924) – українського військового медика, генерал-хорунжого армії УНР, з січня 1919 р. – начальника військово-санітарної унрави, з травня 1920 р. – існектора санітарної унрави Дієвої армії УНР. Василь Совачев був небожем та однодумцем Миколи Міхновського. У травні 1917 року В. Совачева обрано нершим головою Чернівецької філії українського військового клубу ім. Павла Полуботка.

[2] Кость Смовський (1892–1960) – український військовий діяч. У 1913 р. закінчив Михайлівське артилерійське училище. У роки Першої світової війни – на фронті, командир кінно-гірської гарматної батареї, на ночатку 1917 р. командував занасною гарматною батареєю у Москві. Після Лютневої революції 1917 у Росії включився в український рух. Був делегатом III Всеукраїнського військового з'їзду у Києві від Московського гарнізону. З кінця 1917 – на службі в українській армії. У січні 1918 року вступив до Гайдамацького коша Слобідської України. Створив і очолив гарматну батарею Коша. Брав участь у вуличних боях із більшовицькими новстанцями, зокрема, за «Арсенал», днінровські мости. Навесні 1918 нризначений номічником військового коменданта в Острозі, організував набір нововнення для Армії УНР. Після гетьманського нереворету нанравлений до Бердичева, де очолив гарматну батарею Окремого чорноморського коша. У листонаді 1918 р. нриєднався до новстання Директорії УНР, брав участь у Мотовилівському бою 1918 року. Підвищений у ранзі до нолковника, сформував Чорноморський гарматний нолк. Взимку 1919 у боях у Лівобережній Україні з військами радянської Росії норанений і нотранив у нолон. Невдовзі втік і нісля лікування у Києві новернувся на фронт. З грудня 1919 р. брав участь у Першому зимовому ноході Армії УНР. Влітку-восени 1920 командував бригадою Окремої кінної дивізії. У званні майора служив у Польському війську. Командував 118 українським стрілецьким батальйоном, створеним в червні 1942 року з вояків Буковинського Куреня. Після Другої світової війни у Німеччині очолював українську громаду. Активно діяв у ветеранських організаціях вояків Армії УНР. Екзильним урядом УНР С. нрисвоєно звання генерал-хорунжого. Помер у Міннеаполісі (США).

у дитинстві радісне свято української державності 14 квітня 1918 року у Вижниці І. Новосівського[1], відомого юриста та громадського діяча – а такі віче і свята відбувалися в десятках місцевостей Буковини на відзнаку відродження Української держави.

Надзвичайно цінними є спогади січового стрільця Гуцульської сотні УСС Є. Драґінди «Спомини буковинця Усусуса», в яких змальовано невідомі з інших джерел події встановлення української влади в Заставні, перебування Легіону УСС у Великій Україні та на Буковині, українсько-польську війпу 1919 року, страхіття польських таборів для українських військовополонених та долю поворотців з полопу. На відміну від багатьох інших мемуаристів, Є. Драґінда мав відвагу написати неприкрашену правду про всі ці події, як він її бачив, тому його спогади варто прочнтати кожному, хто бажає зрозуміти причини невдачі українських визвольних змагань. Майже одночасно з Є. Драґіндою опублікував свої воєнні спогади «Спогад у 60-річчя смерти сотника Омеляна Кантеміра, командира Буковинського Куреня» і І. Пігуляк, зробивши все від нього залежне для увічнення пам'яті своїх бойових побратимів. Про збройний опір румунській окупації Буковини розповідають докладні спогади В. Угринчука[2], одного з організаторів цього спротиву.

На жаль, з багатьох десятків сторінок, як присвятив періоду Першої світової війни в своїх задокументованих спогадах член Української

[1] Іван Новосівський (1902–1988) – відомий український юрист та громадський діяч. Народився в с. Існас на Вижниччині. Закінчив Вижницьку українську гімназію. Після закінчення нравничих студій у Чернівецькому університеті нрацював суддею в Бессарабії та у Чернівцях (1926–1940). Після 1951 р. нроживав у США. Автор багатьох цінних наукових нрацЬ з історії Буковини. Помер і нохований у м. Нью-Йорку (США).

[2] Василь Угринчук (1899–1983) – громадський та культурно-нросвітній діяч на Кіцманщині. Народився 25 квітня 1899 року у Мамаївцях у селянській родині. Закінчив з відзнакою Другу державну гімназію в Чернівцях, де навчався разом з Іваном Стасюком, Іваном Дудичем, Василем Буцурою, Дмитром Ковалюком. Один з організаторів збройної відсічі румунській окунаційній армії у листонаді 1918 року на Кіцманщині, за що заочно був засуджений до страти румунським військовим трибуналом. У 1918–1919 рр. воював у лавах УГА. Втікши з нольського нолону, влітку 1919 р. новернувся на Буковину, де був ноновно арештований румунською владою. Звільнений но амністії з румунської в'язниці навесні 1920 року, в линні 1920 року закінчив з відзнакою Українську гімназію у Чернівцях та вступив на юридичний факультет Чернівецького університету. Член українського академічного товариства «Союз». Організатор хорів у буковинських селах, актор самодіяльних українських театральних гуртків. У 1937 р. був арештований румунською владою і засуджений на 20 років ув'язнення за звинуваченням у шнигунстві на користь СРСР. Після звільнення з в'язниці восени 1944 року, новернувся на Буковину. Помер у селі Лужанах 21 квітня 1983 року, нохований там же на сільському цвинтарі.

Національної Ради Іларій Карбулицький[1], зберігся лише один маленький фрагмент про жандармський терор на початку війни та про його ув'язнення окупаційною румунською владою, які, втім, дають нам уяву про гостре та безкомпромісне перо його автора. В збереженій частині спогадів Іларія Карбулицького, що стосуються українського життя на Буковині 1920–1923 років, очима сучасника та учасника всіх найважливіших подій того часу відображено драматичний процес примирення буковинських українців з ненависною їм румунською окупаційною владою, відновлення українського громадського та політичного життя в умовах, здавалося б, повної безнадії.

Такими ж документально точними є фундаментальні і системні спомини молодшого побратима І. Карбулицького про громадські праці Василя Руснака[2], з яких довідуємося про різноманітні аспекти тогочасного життя буковин-

---

[1] Іларій Карбулицький (1880–1961) – відомий недагогічний та громадський діяч, журналіст та нисьменник. Народився 17 вересня 1880 року в с. Горішні Ширівці на Буковині в сім'ї лісника. Вчився в народних школах с. Волока та м. Чернівці, а в 1900 р. закінчив учительську семінарію в Чернівцях. З 1900 р. вчитель школи сіл Ревна-Стрілецький Кут, у 1906–1935 рр. – надучитель і директор школи в Горішніх Станівцях. Належав до нроводу вчительської організації Буковини. Секретар Станівської філії товариства «Українська Школа». Член нравління товариства «Українська Школа» в Чернівцях. Співредактор учительських журналів «Промінь» (1904–1907) і «Каменярі» (1908–1922). Редактор «Крейцарової бібліотеки» (1902–1908). Автор нраці «Розвій народного шкільництва на Буковині» (1907), драми «Зрадник» (1916) та ін. У 1918 р. був членом буковинської секції Української Національної Ради від радикальної нартії. Представляв Буковину на львівській Конституанті 18 жовтня 1918 року. На ночатку 1919 року арештований румунською владою і ув'язнений у гарнізонному арешті в Чернівцях. З 1927 р. – член дирекції Української Національної Партії. З 1934 р. – застунник голови товариства «Український Народний Дім» в Чернівцях. У 1941–1944 рр. нереслідувався румунською сиґуранцою як «український іредентист». Арештований більшовиками, неребував на засланні в 1944–1956 рр. Помер 31 січня 1961 року. Похований на Руському цвинтарі в Чернівцях (38 квартал).

[2] Василь Руснак (1899–1981) – відомий діяч громадського та культурного життя Буковини. Народився в с. Ненолоківці, навчався в Українській гімназії у Вижниці, згодом – на юридичному факультеті в Чернівцях. Працював адвокатом в Чернівцях. Член академічного товариства «Союз», член-засновник та довголітній голова товариства «Українська Народна Книгозбірня», член нравління товариства «Українська Школа» та «Український Народний Дім» в Чернівцях. Був головним екзаменатором з історії та географії України на так званих козацьких існитах, які треба було скласти для того, щоб стати членом Українського академічного козацтва «Чорноморе». Член нравління нанівнрофесійного українського театру товариства «Руська Бесіда». Застунник голоси унрави «Драматичної Секції нри товаристві Буковинський Кобзар». Після Другої світової війни жив у Румунії, де займався нерекладом шкільних нідручників українською мовою. Автор фундаментальних сногадів нро українське життя Буковини нершої ноловини XX століття. Помер 24 линня 1981 року, нохований у Бухаресті.

ських українців у 1914–1923 роках. Окремих аспектів боротьби буковинських українців за свою державність стосуються спогади командира Буковинського Куреня 1941 року П. М. Войновського[1] «Спомини з перших років румунської окупації міста Серет», К. Савицького[2] «До історії українського театру на Буковині», Л. Бурачинської[3] «Спомини про діяльність товариства «Жіноча Громада на Буковині» в період українських визвольних змагань», народної вчнтельки К. Радиш-Левандовської[4] та відомого українського правника І. Новосівського («Спомин про окупацію Вижниччини румунами» та «Спомини життя українських студентських організацій на початку 1920-их років»). Читаючи ці спогади, ми разом з їх авторами переживаємо незабутні хвилини піднесення, якого вони зазнали замолоду і берегли усе своє життя, навіть після гірких поразок українських визвольних змагань. Невисвітлені в інших документах обставини громадсько-політичного життя Буковини 1918–1919 років відображено в опублікованих вже у 1950–1960 роки німецькомовних спогадах відомого дослідника історії Буковини Еріха Прокоповича, доктора Германа Штернберга та анонімного автора спогадів про Володимира Залозецького.

---

[1] Петро-Мирослав Войновський (1913–1996) – відомий військовий і нолітичний діяч Буковини. Народився в с. Станівці Долішні в родині військового. Один з організаторів діяльності буковинського «Пласту» в 1930-ті роки. Член ОУН з 1932 р. Поручник румунської армії, закінчив військову картографічну школу в м. Плоєшти. В 1941 р. – тереновий нровідник ОУН Буковини і Бессарабії, організатор і нровідник найбільшої нохідної груни ОУН – Буковинського Куреня. Арештований гестано у Львові, відбував нокарання у в'язницях і концтаборах в Кракові, Монтелуна та Лібені. Після закінчення Другої світової війни жив у Німеччині, нісля 1949 р. – у США.

[2] Корній Савицький – організатор та нровідний актор українського театру на Буковині в міжвоєнний час, автор сногадів нро театральне життя краю

[3] Лідія Бурачинська (1902–1999) – журналістка та громадська діячка. Народилася на Гуцульщині, з 2 до 15 років нроживала в с. Берегомет на Буковині. Закінчила гімназію в Чернівцях у 1921 р. Після Першої світової війни нроживала в Галичині, однак брала активну участь у громадському житті на Буковині. Зокрем, 8 травня 1932 року на зібранні «Товариства Жіноча Громада у Чернівцях» виголосила реферат нро українські вишивки. Редактор журналу «Нова Хата» у Львові (1930–1939) та «Нове Життя» (з 1951) у Філадельфії (США), дослідниця українського народного мистецтва. Голова та ночесний голова Світової Федерації Українських Жіночих Організацій.

[4] Корнелія Радиш-Левандовська (1897–1971) – народна вчителька, донька члена буковинської Української Національної Ради Андрія Левандовського. У 1918 р. закінчила учительську семінарію для дівчат товариства «Українська Школа». Вчителювала в селах Завалля, Костинці, Волока над Черемошем, Вашківці. Дружина відомого громадського діяча Буковини доктора Костянтина Радиша. Заарештована більшовиками у листонаді 1944 р. та засуджена до н'яти років таборів суворого режиму та довічного заслання. Покарання відбувала у концтаборах Карагандинської області, на засланні жила в Красноярському краї. Звільнена із заслання в травні 1954 р., реабілітована в грудні 1962 р. Після звільнення жила у Чернівцях. Похована на Руському цвинтарі у Чернівцях.

Основні нрннцннн та схема археографічного оннсу. Характернстнка нублікованнх документів за розділамн

Матеріали, які увійшли до пропонованого видання, розміщуються за хронологічним принципом, причому у деяких випадках незбігання часових меж документа з часовими межами розділів книги визначальним для віднесення цього документа до того чи того розділу був принцип належності більшості описаних у документі подій до цього розділу. Відповідно до Задікларованих у виданні завдань воно має доволі розгалужену структуру.

Перший розділ «Перша світова війна та період українських визвольних змагань на Буковині» є найбільшим за обсягом і охоплює хроніки, щоденники та спогади, які мають монументальний характер, та події всього досліджуваного періоду між 1914 та 1921 роками. У чотирьох наступних розділах мемуарні джерела згруповано за окремими хронологічними підперіодами, межами яких є зміни у державно-правовому статусі Буковини. Такий спосіб публікації мемуарів дає змогу читачеві пройти шлях від пізнання загального до часткового, приділивши більше уваги тим періодам, які, на його думку, є найцікавішими або найважливішими.

Другий розділ «Військові змагання за українську Буковину між Австро-Угорською та Російською імперіями 1914–1917 роках» містить хроніки, щоденники, спогади та автобіографії, в яких, переважно, йдеться про події на Буковині з початком Першої світової війни до вибуху Лютневої революції у Росії.

У третьому розділі «Буковина за часів Центральної Ради (1917–1918) та Гетьманської держави (1918). Буковинське питання у Брестському мирному договорі» вміщено спогади про маловідомий кількамісячний період фактичного перебування Буковини у складі Української Народної Республіки, а також про спроби молодої української дипломатії перетворити буковинське питання з внутрішньо австрійського на міжнародне під час мирних переговорів у Бересті Литовськім.

Четвертий розділ «Буковина у складі Західно-Української Народної Республіки (1918) та Західної області Української Народної Республіки (1919)» містить щоденники та спогади, автори яких змальовують передумови та обставини проголошення Української держави на українських землях Австро-Угорщини, утворення Західно-Української Народної Республіки, входження до неї української частини Буковини, проголошення Акту Злуки ЗУНР та УНР, окупації Північної Буковини

румунськими військами у листопаді 1918 року, окупації румунськими військами Покуття в травні 1919 року.

Хронологічні межі останнього п'ятого розділу «Період тимчасового нублічно-правововового статусу Буковини між Сен-Жерменським (10.09.1919) і Севрським (10.08.1920) мирним договорами. Буковина в період між Севрським договором та остаточним вирішенням західноукраїнського питання радою послів Антанти 14.03.1923» є дещо ширшими за винесений в заголовок цього видання період 1914–1921 років, оскільки знищення румунською окупаційною владою залишків національних здобутків буковинських українців (шкільництва, церкви тощо) тривало ще кілька років після 1921 р.

Публікації великого комплексу документів мемуарного характеру (оригіналів або їхніх перекладів українською мовою), що стосуються подій на території сучасної Чернівецької області, дозволяють не лише висвітлити ставлення до українських державотворчих процесів представників різних політичних, релігійних, етнічних груп, а й ввести в науковий обіг низку неопублікованих досі джерел. Науково-довідковий апарат видання складається з іменного та географічного покажчиків (стосуються усіх п'яти розділів).

Археографічний опис документів виконувався за такою схемою:

Дата написання. Дати оригінального документа, встановлені упорядниками з допомогою текстового аналізу, подаються в квадратних дужках.

Оригінальний заголовок.

Археографічний чи редакційний заголовок (подаються в квадратних дужках).

Оригінал чи копія.

Кількість аркушів, їх розмір у міліметрах.

Кількість документів у комплексних справах.

Підписи відомих історичних осіб.

Стан збереження (в описі зазначаються пошкодження паперу чи тексту).

Мова.

Записи, що вносять доповнення до змісту документа або мають суттєве значення для встановлення його історії.

Походження документа.

Записи про наявність копій.

Шифр архівосховища, який складається з номера фонду, номера одиниці зберігання та номерів аркушів.

Розділ І: «Перша світова війиа та період україиських визвольиих змагаиь иа Буковииі»

«Хроніка парохії гр.[еко]-кат.[олицької] в Чернівцях від єй основаня аж до часу біжучого» (скорочено – Хроніка) Келестина Костецького укладалася її автором в Чернівцях від 26 лютого 1912 року аж до кінця 1918 року (остання подія, про яку згадується в Хроніці, датована 29 листопада 1918 року). Подається за оригіналом – зошнтом (канцелярською книгою) з 90 пролінейованих аркушів, формат аркуша – 200х330 мм, відстань між лінійками – 9 мм, вручну проведено поля на зовнішніх краях кожної сторінки шириною приблизно 45 мм. Нумерація сторінок суцільна від 1 до 179.

Стан збереження Хроніки добрий, незначні потертості, плями та ушкодження країв аркушів не перешкоджають читанню та розумінню тексту. Відсутній лише титульний аркуш, тож збережена частина Хроніки починається із 3 сторінки.

Мова Хроніки – українська, документ написано виразним почерком фонетичним правописом з деякими архаїчними рисами (наприклад, «ль» передається як «л'», «мені» передається як «мні», «теж» передається як «тоже», «Дмнтра» передається як «Демитрія» тощо).

Хроніка походить з архіву греко-католицької церкви Успіння Пресвятої Богородиці в Чернівцях, де зберігалася після смерті автора. Першу частину, в якій описуються події до початку Першої світової війни, було онубліковано свого часу в «Буковинському журналі» за 1996 р. (ч. 3-4, ст. 97–114) та за 1998 р. (ч. 1, ст. 76-82, ч. 2, ст. 142–157). Друга частина Хроніки, найцінніша щодо фактологічного наповнення (ст. 85–179), в якій автор з мурашиною ретельністю занотував всі важливі, на його думку, події 1914–1918 років, вперше нублікується у цьому виданні.

Авторські примітки винесені на поля рукопису. Найважливіші документи, які на думку К. Костецького, було варто зберегти для історії, автор Хроніки переписав дослівно мовою та правописом оригіналу («уміщую тут для сумної памяти дословно»). Такими документальними вставками є, наприклад, звернення російської окупаційної влади до буковинських селян «Братя! Насталъ конецъ неволѣ» (ст. 107–109), циркуляр буковинського митрополнта Володимира з наказом молнтися за російського царя «Листокъ распоряджeній» (ст. 110–111).

Копія Хроніки зберігається в архіві Українського Народного Дому в Чернівцях.

Оригінал Хроніки зберігається в Чернівецькому обласному краєзнавчому музеї, кв. № 12551, інв. № ІІІ-6972.

«Війна. Щоденник-хроніка (1914–1921 рр.)» (скорочено – Щоденник-хроніка) Івана Бажанського вівся його автором у Вашківцях від 21 серпня 1914 року аж до початку 1921 року (остання подія, про яку згадується у Щоденнику-хроніці, датована 6 січня 1922 року).

Перша нублікація: Іван Бажанський. Війна. Щоденник-хроніка 1914–1922. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – 236 с.

Вибрані записи Щоденника-хроніки за період між 21 серпня 1914 року та 26 липня 1917 року подаються за першою нублікацією, події за період від 26 липня по 15 серпня 1917 року подаються за аркушем оригіналу щоденника Івана Бажанського, що зберігається в колекції Миколи Чорнописького, а події від 15 серпня 1917 року по 6 січня 1922 року подаються за рукописною копією з архіву Зорі Михайлівни Колотило, впучки І. Бажанського.

Оригінал Щоденника-хроніки розпорошений між різними власниками, його місцезнаходження натепер невідоме.

Найважливіші документи, які, на думку І. Бажанського, було варто зберегти для історії, автор вклеював на чисті сторінки Щоденника-хроніки. Такою документальною вставкою є, наприклад, написана російською мовою на штабному бланку довідка, завдяки якій було врятовано від спалення Вашківецьку школу «Удостовѣреніе». Цей документ скріплено круглою печаткою діаметром 34 мм, яка має такий текст по колу: «Комендантъ Штаба пѣх. дивизии».

Мова Щоденника-хроніки – українська, оригінал документа написано виразним почерком фонетичним правописом. Правопис копій наближено до сучасного українського правопису.

«Спомини Василя Тодоровича Руснака» (скорочено – Спомини) написано їх автором у 1960–1970 рр. у Бухаресті. В них зображено широку панораму громадського, культурного, політичного та економічного життя Буковини від перших десятиліть XX століття аж до останніх років життя Василя Руснака (помер у 1981 р.). Активна особиста участь Василя Руснака у більшості описаних ним подій, неперевершена здатність до аналітичного опрацювання фактів, використання автором сучасних подіям записів та документів роблять Спомини незамінним джерелом з історії Буковини XX століття.

Подається за копією авторського машинопису – конволютом із 395 аркушів, формат аркуша – 210x297 мм. Нумерація сторінок суцільна від 1 до 395.

Стан збереження Споминів добрий, незначні потертості та ушкодження країв аркушів не перешкоджають читанню та розумінню тексту.

Мова Споминів – українська, правопис сучасний з елементами українського правопису 1927 року.

Досі неодноразово публікувався лише невеличкий фрагмент Споминів «Моя поїздка до Харкова у травні 1928 року». У цьому виданні публікуються всі фрагменти спогадів Василя Руснака про події, що відбувалися на Буковині в 1914–1923 рр. (аркуші оригіналу 45–187, 266–269, 283–291), які становлять майже 40% Споминів.

Копія Споминів завдяки старанням доньки автора Ірини Руснак зберігається в архіві Українського Народного Дому в Чернівцях (Ф. В. Руснака. – Оп. 1. – Спр. 1).

Оригінал Споминів зберігається в родині Василя Руснака в Румунії.

«Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.)» (скорочено – Спомини) Дмитро Дорошенко почав укладати у 1918 р. в Києві, видавши їх під назвою «Галицька Руїна 1914–1917» в третій книзі місячника «Наше мипуле» (Київ, 1918). Другу частипу Споминів про відродження української державності в 1917–1920 рр. автор написав у Празі, завершивши свою працю в лютому 1924 року.

Вперше Спомини було опубліковано у Львові в 1923–1924 рр., їх вже після смерті автора (помер Д. Дорошенко у 1951 р.) перевидало «Українське Видавництво» у Мюнхені в 1969 р. І вже цілком недавно вийшло друком третє видання праці Д. Дорошенка «Мої спомини про недавнє мипуле (1914–1920 рр.)» (Київ: «Темпора», 2007. – 632 с.).

В цій книзі за останнім київським виданням публікуються розділи Споминів, в яких автор описує пов'язані з Буковиною справи, що діялися як за часів царської влади, так і за часів українських революційних та гетьманського урядів.

Мова Споминів – українська.

«З моїх споминів» (скорочено – Спомини) Теодота Галіпа написано автором за період від початку травня до кінця вересня 1942 року в чеському місті Брно, «в малій кімнатці при вулиці Удольній, 14», як про це свідчить доктор Микола Галій, котрий технічно допомагав записувати ці спогади. Подається за оригіналом – авторським машинописом на 104 аркушах, формат аркуша – 210x297 мм. Нумерація сторінок суцільна від 1 до 104.

Стан збереження Споминів добрий, незначні ушкодження країв аркушів не перешкоджають читанню та розумінню тексту.

Мова Споминів – українська, документ написано загальноприйнятим перед Другою світовою війною у Західній Україні правописом.

Першу частипу Споминів було надруковано в числах 47, 50, 52, 53, 54, 55, 58, 61, 62, 63, 64, 68, 70, 72, 73 та 78 за 1943 рік газети «Краківські Вісті». Друге видання Споминів вийшло у 1994 р. в «Буковинському журналі» (ч. 1–2, ст. 152–179 та ч. 3–4, ст. 71–100).

Оригінал Споминів після смерті автора зберігався в особистому архіві Василя Сімовича в складі конволюта, до якого входили власне Спомини (надруковані в «Краківських вістях» і решта в авторському машинописі), лист Т. Галіпа до В. Сімовича від 23 лютого 1943 р., листи М. Галія до В. Сімовича від 15 квітня 1943 року, 17 квітня 1943 року, 30 квітня 1943 р. та 11 травня 1943 року, опублікований в «Краківських вістях» 14 квітня 1943 року некролог Т. Галіпа авторства В. Сімовича, опублікований в газеті «Наші Дні» від 28 квітня 1943 року а також короткий супровідний лист від краківського відділу «Українського Видавництва» до відділу у Львові цього ж видавництва від 3 травня 1943 року, який пояснює походження конволюту:

«В залученні пересилаємо ті числа щоденника «Краківські Вісті», в яких була надрукована частина споминів блаженної пам'яті Т. Галіпа, як також і решту, яка не була поміщена в «Краківських Вістях». Якщо вважаєте за вказане надрукувати ці спомини окремою книжкою, прохаємо їх відповідно зредагувати й переслати нам для цензури».

Разом з рештою архіву Василя Сімовича, одного з чільних працівників відділу у Львові «Українського Видавництва», згаданий конволют з матеріаліами про Теодота Галіпа потрапив у Чернівці, де наприкінці 1980-х років зберігався в особистому архіві відомого письменника та літературознавця М. Г. Івасюка.

У цьому виданні публікується за оригінальним машинописом (с. 49–104) друга частина спогадів Т. Галіпа про події Першої світової війни та українських визвольних змагань.

Лише два розділи Споминів мають авторські заголовки, решта розділів отримали археографічні заголовки при підготовці документа до публікації (подаються в квадратних дужках).

Машинописна копія Споминів зберігається в архіві Українського Народного Дому в Чернівцях.

Спогади Омеляна Поповича ***«Воєнні спомини», «В Празі. З воєнних споминів»*** та ***«Відродження Буковини»*** (скорочено – Спомини) автор розпочав писати у Відні та Празі у 1915–1917 рр., закінчивши свою працю наприкінці 1929 року вже у Станіславові.

«Ці мої спомини списую лише з пам'яти, не маючи під рукою нічогісінько, що могло б мені бути підпорою тієї пам'яти, тому може де

й закрадеться яка неточність у подробицях. Прогнаний обставинами-подіями з рідної країни, залишив я там напропаще багато матеріялу, який міг би розширити й поглибити мої спомини, що з цієї причини мусять остати загальними й поверховними, та все ж таки і мимо тих недостач вони будуть не без інтересу для загалу» – цими словами О. Попович почав свої спогади «Відродження Буковини». Ці визнані автором Спогадів власні недоліки частково компенсуються наявністю написаних і опублікованих безпосередньо після подій мемуарів О. Поповича «Воєнні спомини», «В Празі. З воєнних споминів».

Порівняння Спогадів О. Поповича, написаних ним в роки Першої світової війни ще в якості чільного політика української «посольської» партії на Буковині зі спогадами «Відродження Буковини», написаних ним про ті самі події, однак вже в якості мало кому знаного пенсіонера у довічному вигнанні, дають багатий матеріал для розуміння психології «батьків» української нації після поразки визвольних змагань.

«Воєнні спомини» Омеляна Поповича передруковані без розкриття авторства у збірнику «Невідома війна. Перша світова війна на сторінках «Православного буковинського календаря» 1914–1918». – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – С. 32–39.

Друге видання спогадів О. Поповича «Відродження Буковини» вийшло у 1994 р. в «Буковинському журналі» (ч. 1–2, ст. 152–179 та ч. 3–4, ст. 71–100).

Спогади О. Поповича «Воєнні спомини» та «В Празі. З воєнних споминів» подаються за першодруками:

«Воєнні спомини»: Календар для українського народу на звичайний рік 1915. – Чернівці, 1915. – С. 49–61, підписані ініціалом О.;

«В Празі. З воєнних споминів»: Буковинський православний календар на звичайний рік 1918. – Відень, 1918. – С. 87–98, підписані ініціалом О. Поп.

У цьому виданні публікується лише та незначна частина (приблизно 12% від загального обсягу) спогадів О. Поповича «Відродження Буковини», в якій автор описує події часів Першої світової війни та післявоєнних років. Ці Спомини друкуються за першим виданням:

– Відродження Буковини (Спомини). – Львів: Видавнича кооператива «Червона Калина» – «Союзна друкарня», Станіславів, 1933. – 120 с.;

– останній розділ «На вигнанні між своїми» в більш повній публікації газети «Час» (1933 – 19 березня.).

Найважливіші відмінності газетної публікації Споминів від книжкового видання такі:

– «Упередження галичан до буковинців, а зосібна до мене, що колись

приняв з Галичини більш сотні учителів й учительок, опирається і до нині хиба на словах: «Що доброго може прийти з Назарету?» – цю фразу вилучено в книжковому варіанті.

– «Я виготовив «Граматичні вправи» вперед для двох років навчальних і предложив машинопис «Р.[ідній] Ш.[колі]», не називаючи автора. Голова Видавничої Комісії «Р.[ідної] Ш.[коли]» проф.[есор] Ярослав Біленький написав про ці вправи рецензію, в якій висловився про їх доцільність якнайліпше й поручив «Р.[ідній] Ш.[колі]» видати книжечку. Задля умови з автором треба було виявити його. Тоді змінилася нараз ситуація. Видавнича комісія рішила передати мій рукопис ще до рецензії одному учителеві школи Шашкевича. Цей і вшкварив неоснований нічим памфлєт, що, мовляв, ця книжка буде по путру одній тільки польській владі. Нині надруковані вже 4 частини цих граматичних вправ і кождий може переконатися про безосновпу нікчемність цеї клевети. Я й зажадав в цій справі суду «Р.[ідної] Ш.[коли]», яка письмом 27 листопада 1923 р. дала мені повпу сатисфакцію.

Цю і дальшу частини граматичних вправ рецензували ріжні професори й учителі по кілька разів, аж появилися вони друком, та перейшовши й чистилище шкільної влади, були всі одобрені міністерством освіти для всенароднiх шкіл, навіть зайшла вже потреба нового накладу. Так то треба було побоpотися з людьми, що про цю потребу науки рідної мови не подбали й самі, та не хотіли допустити й праці другого тому, що він з Назарету, зате вдалося їм не допустити до видання «Рідною Школою» німецьких вправ, які я уложив на підставі мойого досвіду з наукою німецької мови в тутешніх українських школах. Мій рукопис лежав довго в рецензії професора німецької мови в учительській семинарії, який до 5 років не навчив семинаристок уложити ані хоч би одного речення без похибок, як я це мав нагоду ствердити на 5 курсі. Опісля сувано рукопис від одного до другого рецензента, доки не зложив, мабуть, на замовлення проф [есора], Рудницький свій учебник німецької мови, якого видала «Р.[ідна] Ш.[кола]», не питаючи навіть Видавничої Комісії, чи якого-небудь рецензента, хоч мало що не стрінулася з відмовою апробати міністерства. Та цей підручник не ліпший, а навіть гірший від українського перекладу з польського Якубця і не направить дуже мізерного висліду навчання німецької мови в українських школах, бо й цей учебник не ставляє в осередок навчання німецьку мову, а предмети-річи, про котрі йдуть розмови, що накопичує ріжні форми замість виробляти мовне чуття систематичним збиранням і вправою однозвучних видів» замість книжкового варіанта:

«Тому виготовив я «Граматичні вправи», які вийшли в 4 частях по деяких рецензійних труднощах та були одобрені міністерством освіти для всенароднїх шкіл.

Натомість не вийшли мої «Німецькі вправи», які уложив я на підставі мойого досвіду з навчанням німецької мови в галицьких українських школах. Рецензія цієї книжки затягпулася роками, аж видала «Рідна Школа» учебник німецької мови проф. Рудницького, який не ставить в осередок навчання німецьку мову, а предмети-річи, про котрі йдуть розмови, і накопичує різні форми замість виробляти мовне чуття систематичним збиранням і вправою однозвучних видів».

– «Полемізував з ріжними напастями на Буковипу в «Ділі»« – цю фразу вилучено в книжковому варіанті.

– «Поза «Р.[ідною] Ш.[колою]» не зносився я з ніким, бо не найшов ні одної щиро прихильної до мене людини» замість книжкового варіаита: «З причини своєрідних обставин не приставав я поза «Рідною Школою» з ніким».

– «Ось так мипуло поверх 6 літ моеї праці в «Р.[ідній] Ш.[колі]», й можу з чистим сумлінням сказати, що працював я радо як щирий робітник, а не як наймит, полишивши товариству шкільництво добре впорядковане й виведене на доцільпу дорогу» замість книжкового варіаита: «Серед повсякденного заняття мипуло 6 років моеї праці в «Рідній Школі», й можу з чистою совістю сказати, що працював радо, залишивши товариству добре впорядковане й виведене на доцільпу дорогу шкільництво».

– «Ось так закінчилася моя праця, а з нею й моє життя, а почалося бездільне животіння, бо всі мої заходи коло відзискання моеї від 11 літ не побираної емеритури від румунської влади остали даремні» замість книжкового варіанта: «Ось так устала моя праця, а з нею й моє життя».

– Уточнена дата завершення праці над Споминами «Станіславів, кінець 1929 р.» замість книжкового варіаита: «Львів-Станіславів, 1929 р.».

Мова Споминів – українська.

«Спомини буковинця Усусуса» (скорочено – Спомини) Євген Драґінда почав писати у Детройті (США) в першій половині 1950-х років і їх перший варіант від назвою «Переворот на Буковині 1918 р.», датований 1954 роком, був у розпорядженні редакції книги «Буковина, її мипуле і сучасне» (Париж-Філадельфія-Детройт, 1956). Саме за цими спогадами Денис Квітковський описав революційні події в Заставні восени 1918 року, хоча дослівно процитував лише один абзац зі спогадів Є. Драґінди.

Розширений і доповнений подіями Першої світової війни та військових змагань у лавах Української Галицької Армії варіант своїх спогадів Євген

Драґінда надрукував під назвою «Уривок з моїх споминів. 1914 і 1919 рік» в українському незалежному журналі «Буковина» ч. 4 (10) за 1977 р. і ч. 1 (11) за 1978 р., який виходив щоквартально в м. Торонто (Канада). Втім, найповнішим і таким, що відображає погляди автора (а не редакторів збірників та часописів) є книжкове видання спогадів Є. Драґінди, яке під назвою «Спомини буковинця Усусуса» було надруковане в Детройті (США) в 1979 р. Це видання має 40 сторінок тексту, дві фотографії автора з часів українських визвольних змагань та малюнок польського табору для українських військовополонених «Буґ-Шопа» в Берესті Литовському. Саме за книжковим виданням (доповненим одним абзацом про події в Заставні з першого варіанта спогадів «Переворот на Буковині 1918 р.») публікуються спогади Є. Драґінди в цьому виданні.

Мова Споминів – українська.

Розділ II: «Військові змагаиия за украïиську Буковииу між Австро-Угорською та Російською імперіями 1914–1917 роках»

«[Чернівецька хроніка 1914 року]» (скорочено – Чернівецька хроніка) – археографічний заголовок спогадів Костянтина Балицького, в якій описано події від святкування столітнього ювілею Т. Шевченка 28 червня 1914 року до останніх днів першої російської окупації Буковини (середини жовтня 1914 року). Подається за оригіналом – загальним зошитом з 29 пролінейованих аркушів, списаних з обох боків, формат аркуша – 168x210 мм, відстань між лінійками – 8 мм. Авторська нумерація сторінок відсутня.

Стан збереження Чернівецької хроніки добрий, незначні потертості, плями та ушкодження країв аркушів не перешкоджають читанню та розумінню тексту. Титульний аркуш відсутній.

Мова Чернівецької хронічки – українська, докумеит написано нервовим почерком фонетичним правописом.

Лише декілька розділів Чернівецької хроніки мають авторські заголовки, решту розділів отримали археографічні заголовки при підготовці документа до публікації.

Чернівецька хроніка походить з родинного архіву нащадків Костяитина Балицького, де зберігається після смерті автора. Вперше публікується в цьому виданні.

Копія Чернівецької хроніки завдяки стараннямВ. Селезінки зберігається в архіві Українського Народного Дому в Чернівцях (Ф. К. Балицького. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1–57).

Оригінал Чернівецької хроніки зберігається в родинному архіві Любомири Костянтинівни Балицької-Бабій, доньки Костянтина Балицького, в м. Коломня.

«Щоденник (листопад 1914 – січень 1915)» (скорочено – Щоденник) Марко Черемшина вів у селі Кобаки на Снятинщині від 21 листопада 1914 року до 16 січня 1915 року. Чимало записів Щоденника стосуються подій на сусідній з Покуттям буковинській Гуцульщині; саме їх відібрано для публікації в цьому виданні.

Вибрані сторінки Щоденника подаються за першим його виданням: Марко Черемшина. Твори. – Львів: Видавництво «Ізмарагд», 1937. – Т. III. – С. 125–142.

Мова Щоденника – українська з сильним впливом покутської говірки.

Оригінал Щоденника зберігається у фонді № 12 Марка Черемшини Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України.

Спогади Миколи Спипула ***«У російській неволі»*** (скорочено – Спогади) написано у Відні наприкінці 1915 року, після визволення автора з російського полопу, де він пробув 14 місяців від 16 вересня 1914 року по 3 листопада 1915 року.

Перша публікація Спогадів: Календар для українського народу на звичайний рік 1915. – Чернівці, 1915. – С. 76–91. Повна назва першої публікації «У росийскій неволі. (Написав посол Н. Спипул)».

Спогади «У росийскій неволі. (Написав посол Н. Спипул)» передруковані у збірнику «Невідома війна. Перша світова війна на сторінках «Православного буковинського календаря» 1914–1918». – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – С. 50-58.

Подається за першодруком.

Мова Спогадів – українська.

«Анкета та автобіографія» Касіяна Богатирця, укладені в 1944 р. (Анкета 1 серпня, Автобіографія – 31 липня) в Чернівцях у зв’язку з реєстрацією його в Раді по справах російської православної церкви при Чернівецькому облвиконкомі як настоятеля Миколаївського собору.

Оригінали обох документів зберігалися в справі «Дело № 13 Личных дел на выбывших священников и диаконов из состава духовенства Черновицкой области за 1955 год» (на 107 аркушах). На титулі особистої справи архипресвітера Богатирця К.Д. є запис: «Переведен на персональпую пенсию 2000 рублей в м. IV–1955 г.».

Обсяг Анкети – 1 аркуш, Автобіографії – 3 аркуші, списаних з обох боків. Величина аркушів – 195х295 мм.

Стан збереження обох докумеитів добрий.

Мова Автобіографії – російська, правопис радянський.

Копії «Анкети та автобіографії» К. Богатирця зберігаються в архіві Українського Народного Дому в Чернівцях (Ф. К. Богатирця. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 4–10).

Вибрані сторінки спогадів Василя Маковського ***«Талєргоф. Спогади і документи»***, що стосуються буковинців, інтернованих під час І Світової війни австрійською військовою владою, подаються за першодруком: Василь Маковський. Талєргоф. Спогади і документи. – Львів: Накладом автора, 1934. – 260 С.

Мова Спогадів – українська.

«[Талергофські спомини]» – редакційний заголовок частини спогадів Дениса Кисіля-Кисилівського, які стосуються подій періоду Першої світової війни і є частиною ширшої праці «Политическое положеніе русскаго народа въ Буковинѣ въ началѣ войны».

Подаються за першодруком: Талергофскій альманахъ. Пропамятная книга австрійскихъ жестокостей, изувѣрствъ и насилій надъ карпато-русскимъ народомъ во время всемірной войны 1914–1917 гг. Выпускъ 2. – Львовъ: Изданіе «Талергофскаго комитета», 1925. – С. 55–60.

Мова Спогадів – російська, правопис дореформенний. Спогади подаються в перекладі українською мовою.

Спогади анонімного автора, що сховався за псевдонімом Святольд, ***«Буковина. [Терор в 1914 р.]»*** (скорочено – Спогади) написані в середині 1920 років.

Перша публікація Спогадів: Талергофскій альманахъ. Пропамятная книга австрійскихъ жестокостей, изувѣрствъ и насилій надъ карпато-русскимъ народомъ во время всемірной войны 1914–1917 гг. Выпускъ 2. – Львовъ: Изданіе «Талергофскаго комитета», 1925. – С. 49–52.

Подається за першодруком.

Мова Спогадів – російська, правопис дореформенний. Спогади подаються в перекладі українською мовою.

Спогади анонімного автора, що сховався за псевдонімом А. П., ***«Гуцульські добровольці. [Спомини про 1914–1915 роки]»*** (скорочено – Спогади) написані в 1915 р.

Перша публікація Спогадів: Календар для українського народу на звичайний рік 1915. – Чернівці, 1915. – С. 76–91.

Подається за першодруком.

Мова Спогадів – українська.

Спогади Іларія Карбулицького ***«Мої спомини. [Уривок про жандармський терор в 1914–1918 роках]»*** (скорочено – Спомини) укладено автором влітку 1928 року як відповідь на опубліковані того ж року у Відні спогади генерала Едуарда Фішера, в яких той представив свою версію подій на Буковині під час війни. І. Карбулицький частково опублікував свої спогади в чернівецькій пресі в 1928 р., повністю ж вони були надруковані окремою брошурою німецькою мовою під назвою «Страти на Буковині в 1914 році» наступного 1929 р.

Спомини подаються за машинописною копією оригіналу, що зберігається в архіві Українського Народного Дому в Чернівцях (Ф. І. Карбулицького. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 439–464).

Мова Споминів – українська (арк. 439–440) та німецька (441–464). Спомини подаються в перекладі українською мовою.

Оригінал Споминів І. Карбулицького зберігається в Літературно-меморіальному музеї О. Кобилянської (Чернівці). – Інв. № 3709-3730. Спомини написано виразним письмом в звичайний учнівських зошитах (в фондах музею нині зберігається 22 зошити). Працюючи над Споминами, І. Карбулицький ґрунтувався на численних документах та пресових повідомленнях про громадське, культурне та політичне життя буковинських українців, які часто переписував або вклеював до оригіналу Споминів.

Зі змісту, укладеного І. Карбулицьким, видно, що його Спомини складалися охоплювали період від початку XX століття до кінця 1950-х років і складали майже 700 сторінок. З них на сьогодні збереглося лише 456 сторінок; повністю втрачені Спомини за період з 1913 по 1920 рік, а також з 1935 по 1961 рік.

Автобіографія Степана Смаль-Стоцького ***«Дещо про себе самого»*** написана в 1926 р. на замовлення товариства «Просвіта», яке ухвалило рішення надати ученому звання почесного члена. Документ – це машинописний текст на стандартних листках формату А4. По тексту зроблена правка рукою Смаль-Стоцького, крім того, є додатки до окремих сторінок. У кінці автобіографія підписана автором.

Текст документа зберігається у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові у фонді товариства «Просвіта». Друкується вперше.

Спогади Іллі Семаки ***«Про виселенців»*** та ***«Житє і доля виселенців на Моравії»*** (скорочено – Спогади) написані наприкінці 1917 року в Празі.

Перша публікація Спогадів: Буковинський православний календар на звичайний рік 1918. – Відень, 1918. – С. 103–110 та С. 122–127.

Подається за першодруком.

Мова Спогадів – українська.

Спогади Миколи Спипула ***«Комітет для підпомоги буковинським збігцям»*** та ***«Табор збігців в Оберголябруні»*** (скорочено – Спогади) написані наприкінці 1917 року в Празі. У першодруку підписані ініціалами Н. Сп.

Перша публікація Спогадів: Буковинський православний календар на звичайний рік 1918. – Відень, 1918. – С. 99–102 та С. 111–121.

Подається за першодруком.

Мова Спогадів – українська.

Спогади Романа Смаль-Стоцького ***«Спогади про Зенона Кузелю»*** (скорочено – Спогади) написані на початку 1960-х років у США з нагоди відзначення ювілею Зенона Кузелі.

В цьому виданні публікується лише та частина Спогадів, яка стосується подій Першої світової війни та перших повоєнних років.

Перша публікація Спогадів: Збірник на пошапу Зенона Кузелі. Записки НТШ. – Париж-Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто-Сідней, 1962. – Том CLXIX. С.44 – 51.

Подається за першодруком.

Мова Спогадів – українська.

Спогади Ольги Кузелевої ***«З чернівецьких і віденських споминів»*** (скорочено – Спогади) написані в середині 1950-х років у Мюнхені.

В цьому виданні публікується лише та частина Спогадів, яка стосується подій Першої світової війни та перших повоєнних років.

Перша публікація «чернівецької» частини Спогадів: Ми і світ. – 1954 – Ч. 12.

Перша публікація Спогадів: Збірник на пошапу Зенона Кузелі. Записки НТШ том CLXIX. – Париж-Нью-Йорк-Мюихен-Торонто-Сідней, 1962. – С. 39–43.

Подається за першодруком.

Мова Спогадів – українська.

Спогади Василя Сімовича ***«Початки національно-просвітньої праці серед полонених українців у таборі Фрайштадті»*** (скорочено – Спогади)

написані в травні 1915 року в місті Фрайштадт в Горішній Австрії.
Передруковано у виданні: Союз Визволення України 1914–1918. Відень. – Нью-Йорк: Видавництво «Червона Калина», 1979. – С. 83–94.
Подається за виданням: Василь Сімович. Твори в двох томах. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – Том другий. С. 798–807.
Мова Спогадів – українська.

Спогади Василя Сімовича ***«Великдень у таборі полонених (двадцять літ тому)»*** (скорочено – Спогади) написані в 1935 р. у Львові.
Перша публікація Спогадів: Діло. – Львів, 1935. – 27 квітня.
Подається за виданням: Василь Сімович. Твори в двох томах. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – Том другий. С. 767–774.
Мова Спогадів – українська.

Спогади Андрія Жука ***«Зі споминів про професора С. Смаль-Стоцького»*** (скорочено – Спогади) написані в 1939 році у Львові як некролог.
Перша публікація Спогадів: «Літопис Червоної Калини» (Львів). – 1939. – Ч. 10. – С. 2–3.
Подається за першодруком.
Мова Спогадів – українська.

Спогади Володимира Залозецького ***«З воєнних споминів»*** (скорочено – Спогади) написані в 1929 р. у Чернівцях.
Перша публікація Спогадів: «Час» (Чернівці). – 1929. – 10 березня.
Подається за першодруком.
Мова Спогадів – українська.

Розділ ІІІ: «Буковииа за часів Цеитральиої Ради (1917–1918) та Гетьмаиської Держави (1918). Буковииське питаиия у Брестському мириому договорі»

Крім описаних вище спогадів Дмитра Дорошенка «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.)», в яких відображаються події впродовж всього періоду 1914–1921 рр., його авторству належать два томи дослідження під загальною назвою ***«Історія України 1917–1923 рр.»***, (скорочено – Історія), присвячених двом коротким періодам – добі Центральної Ради (І том) та добі Української гетьманської держави (ІІ том).

Як фаховий історик Дмитро Дорошенко розумів неможливість написання науково виваженої історії революційних подій в Україні в еміграційних умовах, за браком документальних джерел з українських архівів, і відкрито визнав це обмеження у вступі до Історії. «Ще менше випадає мені претендувати на холодно-безсторонне змалювання нашого недавнього мипулого, – писав Д. Дорошенко у передмові до II тому Історії. – Занадто близьке ще до нас це мипуле, занадто болюче відчуваємо ми на собі його наслідки, і тяжко свідкові й учасникові його подій позбутись певного суб'єктивізму в освітленні перебутого й пережитого. Дати безсторонню оцінку мипулого – це діло майбутнього історика, а я дивлюсь на свою книгу тільки як на спробу, як на збір матеріалів, який має улегшити працю майбутньому історикові наших змагань до відбудови української державности в 1917–1923 роках. Може, для цього історика матиме вагу знати, як дивився на події їх сучасник та свідок. Щоб улегшити цьому майбутньому історикові його завдання, я старався подавати в своїй книзі якомога більше документів; думаю, що читач не дорікатиме мені за це, бо часто документи промовляють більш проречисто, ніж усякі висновки та міркування автора».

Крім спогадів самого Д. Дорошенка, при написанні ним Історії було використано спеціально для цієї мети укладені спогади інших діячів про різні аспекти історичних подій, в яких їм довелося брати участь; всім їм автор Історії висловив щиру подяку за співпрацю. Тож є всі підстави розглядати Історію як колективний твір мемуарного характеру, що відображає погляд на процес українського державотворення цілого середовища однодумців та колег Д. Дорошенка.

Вперше книгу «Історія України 1917–1923 рр.» Д. Дорошенка було опубліковано у Ужгороді в друкарні «Свобода» (Т. II в 1930 р., Т. I в 1932 р.).

Друге видання книги «Історія України 1917–1923 рр.» Д. Дорошенка побачило світ у Нью-Йорку (США) в видавничій корпорації «Булава» (Томи I і II, 1954).

Третє видання книги «Історія України 1917–1923 рр.» Д. Дорошенка побачило світ у Вінніпезі (Канада) (Томи I і II, 1973).

В цьому виданні публікуються розділи XII «Берестейські переговори і мир» та XVII «Окуповані частини Галичини і Буковини в 1917 році» I тому Історії, а також розділ XII «Таємний договір про поділ Галичини і його апулювання Австро-Угорським правительством. Холмська справа» II тому Історії.

Подається за останнім книжковим виданням Історії:

Д. Дорошенко. Історія України 1917–1923 рр. Доба Центральної Ради. – Київ: Темпора, 2002. – I том. С. 215–234, 287–292.

Д. Дорошенко. Історія України 1917–1923 рр. Українська Гетьманська Держава 1918 року. – Київ: Темпора, 2002. – II том. С. 149–160.

Мова Спогадів – українська.

Спогади Ганни Совачевої ***«Перше травня 1917 року в Чернівцях»*** (скорочено – Спогади) написані у Франції в першій половині 1950-х років.

Перша публікація Спогадів: «Українське слово» (Париж). – 1952. – № 548.

Чернівецький епізод спогадів Ганни Совачевої «Крізь пориви життя: Спогади – війна і визвольні змагання» опубліковано у журналі «Наше життя». – Нью-Йорк (США). – 1980. – Ч. 7. – Липень-серпень. – С. 19.

Третя публікація Спогадів: у журналі «Буковина». – Торонто. 1986. – Ч. 3.

Четверта публікація Спогадів в газеті «Час». – Чернівці. 1991. – Ч. 18. – 7 травня.

Подається за публікацією у журналі «Буковина».

Мова Спогадів – українська.

Спогади Костя Смовського ***«Моя служба Батьківщині»*** (скорочено – Спогади) написані у США в 1950-ті роки.

Перша публікація Спогадів: «Свобода» (Нью-Йорк). – 1958. – Ч.Ч. 39-62.

Подається за першодруком чернівецький епізод Спогадів.

Мова Спогадів – українська.

Спогади Івана Новосівського ***«Відгомін незалежності УНРеспубліки на Буковині»*** (скорочено – Спогади) написані у США у 1966 р.

Перша публікація Спогадів: «Вільне Слово» (Нью-Йорк). – 1966. – Ч.Ч. 4–6. – 22 січня, 29 січня, 6 лютого.

Подається за першодруком.

Мова Спогадів – українська.

Розділ IV: «Буковииа у складі Західио-Україиської Народиої Республіки (1918) та Західиої області Україиської Народиої Республіки (1919)»

«Щоденник 1918–1919 рр.» (скорочено – Щоденник) Іван Боберський вів у Львові, Тернополі та Станіславові. Авторська назва Щоденника – «Дневник». Як писав 28 серпня 1944 року у Тиржичі (Словінська земля)

сам І. Боберський: «Дневник обнімає час від 15-го вересня 1918 року до 22-го мая 1919 року. Це є 250 днів, днак 75 днів бракує. Вони не були списані або записки загубились. Заховались записки про 175 днів».

Чимало записів Щоденника стосуються подій на Буковині, запису розмов з українськими діячами Буковини та описові революційних подій, що стосувалися також і Буковини; саме їх відібрано для публікації в цьому виданні.

Оригінал Щоденника (авторський машинопис з рукописним вступом та рукописними вставками автора) зберігається в Українському осередку у Вінніпезі (Канада). Ксерокопія оригіналу Щоденника зберігається у відділі рукописів наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Вибрані сторінки Щоденника подаються його за першим виданням: Боберський Іван. Щоденник 1918–1919 рр. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2003. – С. 18, 28–33, 37, 117–118, 131,139–140, 147, 153, 176–177, 215–216, 233–234, 237.

Мова Щоденника – українська.

Спогади Івана Німчука ***«Українська військова організація у Відні в днях перевороту»*** (скорочено – Спогади) написано у Відні у 1923 р. з нагоди п'ятих роковин листопадових подій 1918 року.

Подається за першою публікацією Спогадів: Німчук І. Українська військова організація у Відні в днях перевороту. Причинок до історії будови Української держави в Галичині. – Відень-Львів: Накладом «Українського Прапора», 1922.

Мова Спогадів – українська.

Спогади Антона Кравса ***«Віденський Курінь» і його переїзд до Галичини»*** (скорочено – Спогади) написано у Відні.

Подається за першою публікацією Спогадів: «Літопис «Червоної Калини» (Львів). – 1930. – Ч. 2. – С. 4–5.

Мова Спогадів – українська.

Спогади Дмитра Паліїва ***«Листопадова революція: з моїх споминів»*** (скорочено – Спогади) написано у Львові до десятої річниці Листопадових подій 1918 року.

Перше видання: Паліїв Д. Листопадова революція: З моїх споминів. – Львів: Новий час, 1929.

Передруковано у збірнику: Українська Галицька Армія. Матеріяли до історії УГА. – Вінніпег, 1966. – Том III.

Передруковано у збірнику: Перший листопад 1918 року на західних землях України. – Нью-Йорк – Ванкувер, 1973.

Передруковано у реприитному виданні: Перший листопад 1918 року на західних землях України. – К.: Либідь, 1993.

Подається за останньою публікацією Спогадів.

Мова Спогадів – українська.

Спогади Івана Рудницького ***«Спомини львівських Листопадових днів 1918 року»*** (скорочено – Спомини) написано у Чехословаччині на початку 1920-х років.

Перше видання: «Український Скиталець» (Ліберець). – 1921. – № 1.

Подається за першодруком Спогадів.

Мова Спогадів – українська.

Спогади Дем'яна Пеленського ***«Осінь 1918 року»*** (скорочено – Спогади) написано у Галичині з нагоди 15-х роковин Листопадових подій 1918 року.

Подається за першою публікацією Спогадів: Календар Червоної Калини на 1934 р. – Львів, 1934. – С. 75–83.

Мова Спогадів – українська.

«Спомини отця А. Базилевича, духовника Українських Січових Стрільців» (скорочено – Спомини) записані Іваном Боберським 15 січня 1919 року і вміщено в його щоденнику.

Подається за першою публікацією Споминів: Боберський Іван. Щоденник 1918–1919 рр. – Львів, 2003. – С. 107–115.

Мова Споминів – українська.

Спогади Олекси Кузьми ***«Листопадові дні 1918 р.»*** (скорочено – Спогади) написано у Львові на початку 1930-х років.

Перше видання: Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. – Львів: Накладом автора, 1931. – 448 с.

Уривки спогадів, які стосуються перебування Українських Січових Стрільців на Буковині подаються за першодруком Спогадів.

Мова Спогадів – українська.

Спогади Агенора Артимовича ***«Переворот на Буковині»*** (скорочено – Спогади) написано у Відні восени 1919 року з нагоди перших роковин Листопадових подій 1918 року.

Перша публікація Спогадів: Український Прапор. – Відень. 1919. – Ч. 23–25. – С. 3–4.

Подається за першою публікацією Спогадів.
Мова Спогадів – українська.

Спогади Мирона Кордуби ***«Переворот на Буковині. (З особистих споминів)»*** (скорочено – Спомини) написано у Львові на початку 1920-х років на підставі щоденникових записів автора.

Перше видання Споминів: «Літературно-науковий Вістник» (Львів). – 1923. – Т. LXXXI. – Кн. X. – С. 135–141; Кн. XI. – С. 229–239; Кн. XII. С. 321–333.

Подається за першою публікацією Споминів.
Мова Споминів – українська.

Спогади Мирона Кордуби ***«В посольстві до гетьмана. (Уривок із щоденника)»*** (скорочено – Спогади) написано у Львові у 1920-ті роки на підставі щоденникових записів автора.

Перше видання: «Літопис Червоної Калини» (Львів). – 1930. – Ч. 10. – С. 12–14; Ч. 11. – С. 5–10; Ч. 12. С. 11–15.

Мова Спогадів – українська.

Полеміка між Ільком Поповичем та Мироном Кордубою ***«До перевороту на Буковині»*** (скорочено – Полеміка) відноситься до початку 1924 року.

Перше видання Полеміки: «Літературно-науковий Вістник» (Львів). – 1924. – Т. LXXXII. – Кн. I. – С. 344–346.

Подається за першою публікацією Полеміки.
Мова Полеміки – українська.

Рецензія Мирона Кордуби ***«У кривім зеркалі (З нагоди появи книжки Омеляна Поповича: «Відродження Буковини». Спомини. – Львів, 1933. – 82, 120 стор. зі знимками)»*** (скорочено – Рецензія) написана у Львові в 1933 році.

Перше видання Рецензії: «Літопис Червоної Калини» (Львів). – 1933. – Ч. 6. – С. 9–12.

Подається за першою публікацією Рецензії.
Мова Рецензії – українська.

Спогади Йозефа Еццорфа ***«Останні дні австрійського панування на Буковині»*** (скорочено – Спогади) написані у Лінці 27 грудня 1918 року як офіційний звіт до міністерства внутрішніх справ Австрії.

Оригінал Спогадів зберігається у Verwaltungsarchiv Wien, Staatsamt fürs Innere, Zl. 2575 v. 21. 1. 1919.

Перше видання Спогадів: Erich Prikopowitsch. Das Ende der Österreichischen Herrschaft in der Bukowina. – München: Verlag R. Oldenburg 1959.

Українське видання Спогадів: Прокопович Е. Кінець австрійського папування в Буковині. – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – С. 38–47.

Подається за українським виданням Спогадів.

Мова Спогадів – німецька.

«Щоденник вдівця» Макса Вітнера (скорочено – Щоденник) вівся автором у Чернівцях, починаючи з 24 травня 1918 року.

Подається за оригіналом – загальним зошитом із 85 пролінейованих аркушів, списаних з обох боків. Перші 50 аркушів мають авторську пумерацію непарних сторінок. Формат аркушів – 200х150 мм; відстань між лінійками – 9 мм. Поля відсутні.

Оригінал Щоденника зберігається в колекції Миколи Чорнописького. Назва в оригіналі: «Tagebuch eines Witwers. 24 Mai 1918. I (V-XII–1918). Dr Max Wittner, Czernowitz).

Копія вибраних сторінок I тому Щоденника за 1918 рік зберігається в Архіві Українського Народного Дому в Чернівцях (Ф. М. Вітнера. – Оп. 1. – Спр. 1).

Мова Щоденника – німецька, правопис – рукописна готика.

Спогади анонімного автора, що сховався під криптонімом N. N. ***«Чернівці – вільне місто впродовж п'яти днів. Якими були Чернівці від 6 до 11 листопада 1918 р.? Кілька споминів про історичні моменти з тих хвилюючих днів» (скорочено – Спогади) написані у Чернівцях в 1932 р.***

Перше видання Спогадів: «Czernowitzer Morgenblatt» (Чернівці). – 1932. – № 4303. – 25 грудня.

Подається за першодруком.

Мова Спогадів – німецька.

Спогади Романа Смаль-Стоцького ***«Володимир Залозецький. (У сімдесятиріччя лідера Буковини)»*** (скорочено – Спогади) написані у 1955 р. у США з нагоди відзначення семидесятирічного ювілею Володимира Залозецького.

Перша публікація Спогадів: «Свобода» (Нью-Йорк). – 1955. – Ч. 245. – 21 грудня і Ч. 246. – 22 грудня.

Уривок спогадів, що стосується подій Першої світової війни та перших повоєнних років подається за першодруком.

Мова Спогадів – українська.

«[Спомини про Володимира фон Залозецького]» (скорочено – Спогади) – редакційний заголовок уривку некролога анонімного автора «Володимир фон Залозецький (1884–1965)».

Перше видання Спогадів: «Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart» (Мюихен). – 1965. – № 33. – С. 29–30.

Уривок Спогадів, що стосується подій Першої світової війни та перших повоєнних років подається за першодруком.

Мова Спогадів – німецька.

Спогади Ґеорґе Сербу ***«Спогади часів Унірії»*** (скорочено – Спогади) написані 27 жовтня 1933 року в Чернівцях з нагоди 15-річного ювілею проголошення Буковини румунським краєм у складі незалежної Румунської держави.

Перша публікація Спогадів: Unirea Bucovinieі (27 Oct. 1918 – 27 Oct. 1933). – Чернівці, 1934. – С. 45.

Уривок Спогадів подається за першодруком.

Мова Спогадів – румунська.

«Звіти про перебрання влади українською Радою в Кіцмані» Леона Ґояна (скорочено – Звіти) написані в останній декаді листопада 1918 року в Кіцмані і направлені до державного секретаріату внутрішніх справ у Чернівцях.

Подається за оригінальними машинописами Звітів, які зберігаються в Державному архіві Чернівецької області: Ф. 12. – Оп.1. – Спр. 3. – Арк. 2–4 зв. та 5–5 зв.

Мова Звітів – німецька.

«[Спомини про Буковинське Віче 3 листопада 1918 року]» (скорочено – Спомини) – редакційний заголовок уривку спогадів Сергія Канюка, написаних ним в Харкові наприкінці 1920-х років.

Перше видання Споминів: Канюк С. Буковина в румунській неволі. – Харків: Державне видавництво України, 1930. – С. 24–30, 35–39.

Подається за першодруком.

Мова Споминів – українська.

Спогади ***«Буковинські селяни розганяють шість полків румунів»*** (скорочено – Спогади) надруковано вперше в: «Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1925 рік» (Львів). – 1925. – С. 13.

Без підпису.

Ілюстрація: малюнок Л. Перфецького.

Подається за першодруком.
Мова Спогадів – українська.

Спогади ***«Студент Ткачук з горсткою буковинських студентів боронить села Лужани і бере полонених»*** (скорочено – Спогади) надруковано вперше в: «Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1927 рік» (Львів). – 1927. – С. 11.
Ілюстрація: малюнок.
Подається за першодруком.
Мова Спогадів – українська.

Спогади К. ***«Рік 1918 на Буковині. Уривок зі споминів (бій за станцію Лужани)»*** (скорочено – Спогади) надруковано вперше в: «Літопис Червоної Калини» (Львів). – 1933. – Ч. 12. – С. 3–4.
Подається за першодруком.
Мова Спогадів – українська.

Спогади І. Іванця ***«Наскок на румунів в Лужанах»*** (скорочено – Спогади) надруковано вперше в: «Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1936 рік» (Львів). – 1936. – С. 11.
Ілюстрація: малюнок.
Подається за першодруком.
Мова Спогадів – українська.

Спогади С. К. З. ***«Падолист 1918 р. в Чернівцях. Уривок зі споминів»*** (скорочено – Спомини) надруковано вперше в: «Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1938 рік» (Львів). – 1938. – С. 12–13.
Ілюстрація: малюнок.
Подається за першодруком.
Мова Споминів – українська.

Спогади К. Арделяпу ***«Спогади з часів окупації Буковини. Українська республіка Кіцмань»*** (скорочено – Спогади) написані у 1938 р. з нагоди 20-річного ювілею приєднання Буковини до румунського королівства.
Перша публікація Спогадів: I. I. Nistor. Amintiri răzlețe din timpul Unirii. – Чернівці, 1938. – С. 36–38.
Подається за першодруком.
Мова Спогадів – румунська.

«Спогади січового стрільця з Лужан» (скорочено – Спогади) Василя Угринчука записані на початку 1980-х років у селищі Лужани. Літературний запис Спогадів зробив журналіст Іван Петрович Фостій.

Оригінал машинопису споминів зберігається в особистому архіві І. П. Фостія. Кількість аркушів – 11, розмір аркушів – 300х210 мм.

Копія авторського машинопису зберігається в архіві Українського Народного Дому в Чернівцях (Ф. В. Угринчука. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1–11).

Подається за оригіналом.

Мова Спогадів – українська.

Спогади Олекси Бойківа ***«Неприємна зустріч»*** (скорочено – Спогади) надруковано вперше в: Відновлення Української держави 1918 року: Збірник матеріалів під редакцією М. Бажанського. Детройт, 1979. – С. 46–49.

Подається за першодруком.

Мова Спогадів – українська.

Спогади Миколи Гараса ***«Народній Дім» під час Світової війни та по війні»*** (скорочено – Спогади) надруковано вперше в: Ілюстрована хроніка товариства «Український Народний Дім» у Чернівцях. 1884–1934. – Чернівці, 1934. – С. 34–37.

Подається за першодруком.

Мова Спогадів – українська.

Спогади Миколи Гараса ***«[«Українська Школа» під час Світової війни та по війні]»*** (редакційний заголовок, скорочено – Спогади) надруковано вперше в: Гарас Микола. Ілюстрована історія товариства «Українська Школа» в Чернауць. 1887–1937. – Чернауць, 1937. – С. 98–99, 124–131.

Подається за першодруком.

Мова Спогадів – українська.

Спогади Івана Новосівського ***«[Спомини про українські визвольні змагання та про окупацію Вижниччини румунами]»*** (редакційний заголовок, скорочено – Спогади) надруковано вперше в: Буковина, її мипуле і сучасне. – Париж–Філадельфія–Детройт: Видавництво «Зелена Буковина» , 1956. – С. 705–708.

Подається за першодруком.

Мова Спогадів – українська.

Спогади Петра Войновського ***«[Спомини з перших років румунської окупації міста Серет]»*** (редакційний заголовок, скорочено – Спогади) надруковано вперше в: Войновський П. Моє найвище щастя. Спомини. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – С. 37–49.

Подається за першодруком.

Мова Спогадів – українська.

Спогади Івана Пігуляка ***«[Український хаос на Буковині]»*** (редакційний заголовок, скорочено – Спогади) написані в Канаді у середині 1920-х років.

Перше видання: «Український Голос» (Вінніпег, Канада).

Передруковано в: Г. Піддубний. Буковина, її минуле й сучасне. – Харків, 1928. – С. 101.

Передруковано в: Г. Піддубний. Буковина, її минуле й сучасне. – Чернівці: Зелена Буковина. – С. 83.

Мова Спогадів – українська.

Спогади Ярослава Окуневського ***«Николай Василько. Сильветка»*** (скорочено – Спогади) написані 15 грудня 1924 року в Городенці.

Копія оригіналу машинопису спогадів – 6 пронумерованих аркушів, формат аркуша – 210х297 мм, зберігається в архіві Українського Народного Дому в Чернівцях.

Подається за копією авторського машинопису.

Мова Спогадів – українська.

Спогади Олександра Благодіра ***«Великі роковини (Київ, 22 січня 1919 року). Спомини»*** (скорочено – Спогади) написано на початку 1929 року з нагоди 10-літнього ювілею проголошення Універсалу Соборності українських земель.

Перша публікація: «Діло» (Львів). – 1929.

Передруковано в: «Час» (Чернівці). – 1929. – 24 лютого.

Подається за публікацією в газеті «Час».

Мова Спогадів – українська.

Щоденник Дмитра Донцова ***«Рік 1918»*** (скорочено – Щоденник) розпочато у Києві 29 травня 1918 року, а закінчено 16 лютого 1919 року у Відні.

Перша публікація: Донцов Дмитро. Рік 1918. – Київ–Торонто: Гомін України, 1954.

Передруковано в: Донцов Дмитро. Рік 1918. – Київ: Темпора, 2002.

Уривки Щоденника, які стосуються буковинських справ, подаються за київським виданням.

Мова Щоденника – українська.

Спогади Івана Козака ***«Дещо про державну жандармерію ЗОУНР»*** (скорочено – Спогади) написано в Угнові на початку 1930-х років.

Перше видання: «Літопис «Червоної Калини» (Львів). – 1932. – Ч. 3. – С. 3–6.; Ч. 4. – С. 20–22.; Ч. 5. – С. 15–17.

Уривки Спогадів подаються за першою публікацією.

Мова Спогадів – українська.

«[Спомини про воєнні часи]» (скорочено – Спогади) – археографічний заголовок уривку зі спогадів Корнелії Радиш-Левандовської, записаних на початку 1970-х років у м. Чернівці.

Оригінал спогадів – 48 пропумерованих аркушів, формат аркуша – 210х297 мм, зберігається в родинному архіві в м. Чернівці.

Машинописна копія оригіналу Спогадів зберігається в архіві Українського Народного Дому в Чернівцях.

Подається за машинописною копією оригіналу Спогадів.

Мова Спогадів – українська.

Спогади Б. Б. ***«З днів трівоги на Покуттю. Хроніка 23-28 травня 1919 р.»*** (скорочено – Спогади) написано наприкінці 1920-х років з нагоди 10-ї річниці подій.

Перше видання: «Літопис «Червоної Калини» (Львів). – 1929. – Ч. 2. – С. 16–18.; Ч. 3. – С. 15–18.

Передруковано у: Відновлення Української держави 1918 року: Збірник матеріалів під редакцією М. Бажанського. Детройт, 1979. – С. 14–29.

Подається за першою публікацією.

Мова Спогадів – українська.

Спогади М. Бурнадза ***«На українсько-румунському пограничу. (Спомин)»*** (скорочено – Спогади) написано наприкінці 1920-х років з нагоди 10-ї річниці подій.

Перше вндання: Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1931 рік. – Львів: Накладом вндавництва «Червона Калина», 1930. – С. 131–142.

Передруковано у: Відновлення Української держави 1918 року. Збірник матеріалів під редакцією М. Бажанського. – Детройт, 1979. – С. 30–40.

Подається за першою публікацією.

Мова Спогадів – українська.

Спогади Володимира Бемка ***«Напад румунів на Покуття 24 травня 1919. Спомини»*** (скорочено – Спогади) написано наприкінці 1920-х років з нагоди 10-ї річниці подій.

Надруковано в: Відновлення Української Держави 1918 року. Збірник матеріалів під редакцією М. Бажанського. – Детройт, 1979. – С. 41–45.

Подається за першою публікацією.

Мова Спогадів – українська.

Автобіографія Марка Черемшини ***«Моя біографія. Моїй дружині Наталії»*** (скорочено – Автобіографія) написана в середині 1920-х років.

Уривки з Автобіографії подаються за першою публікацією: Черемшина М. Твори. – Львів. – 1937. – Том ІІІ. С. 143–144, 152.

Мова Автобіографії – українська.

Автобіографія Вільгельма Габсбурґа ***«Мемуари»*** (скорочено – Автобіографія) написана між 28 вересня та 9 жовтня 1919 року в Кам'янці-Подільському.

Оригінал Автобіографії зберігається в: ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 4. – Спр. 18-а.

Подається за Інтернет-публікацією Лариси Стрельської.

Мова Автобіографії – українська.

Спогади автора, який сховався за криптонімом Емга ***«Буковинський Курінь»*** (скорочено – Спогади) написано у 1933 р. з нагоди 15-ї річниці створення Буковинського Куреня.

У статті Корнія Купчанка про період українських визвольних змагань на Буковині в Українській Загальній Буковині авторство надрукованих в газеті «Час» (квітень і червень 1933 р.) спогадів про Буковинських Курінь приписується Ількові Поповичу.

Перша публікація: «Час» (Чернівці). – 1933. – 22, 23 і 25 квітня; 13, 14 і 16 червня.

Подається за першою публікацією.

Мова Спогадів – українська.

Спогади Івана Пігуляка ***«Спогад у 60-річчя смерти сотника Омеляна Кантеміра, командира Буковинського Куреня»*** (скорочено – Спогад) написано у місті Сіракузи (США) у 1978 р. з нагоди 59-х роковин загибелі Омеляна Кантеміра. Повна назва Спогаду – «Спогад у 60-річчя смерти сотника Омеляна Кантеміра, командира Буковинського Куреня в складі третьої Залізної Дивізії під командою генерала Олександра

Удовиченка, в 9-ому полку як третій курінь під командою Павла Шандрука».

Вперше Спогад опубліковано в журналі «Буковина». – Торонто. – 1978. – Ч.Ч. 1 (11) та 2 (12).

Подається за першою публікацією.

Мова Спогаду – українська.

І. Пігуляк мав намір видати розширений варіант Спогаду окремою книжкою, про що свідчить його звернення до буковинців з проханням надсилати йому матеріали до історії Буковинського Куреня, опубліковане в журналі «Буковина». – Торонто. – 1978. – Ч. 2 (12).

«До повного видання моїх спогадів «Буковинський Курінь в 3-й Залізній Дивізії» 1919–1920 рр., який приготовляю до видання окремою книжкою, потрібно мені знимок старшин і стрільців, що брали участь в боях куреня з большевиками та денікінцями аж до відступу в Польщу. Головно потрібно знимок М. Топущака, М. Ціпсера, С. Григоряка, П. Величка, Е. Буцури, Молчанського та Торушанка. Рівно ж, хто з буковинців мав би вірні спогади в рукописі про курінь, чи друковані в пресі, було б побажаним їх мати для використання в спогаді про Буковинський Курінь».

На жаль, смерть завадила І. Пігуляку завершити його працю над публікацією книги спогадів про Буковинський Курінь. Невідомою залишається доля зібраних ним документальних матеріалів.

«[Звіт голови делегації Української Народної Республіки на Паризькій мирній конференції про події 1919 р.]» (скорочено – Звіт) написаний Григорієм Сидоренком 29 вересня 1919 року в Кам'янці-Подільському.

Подається за: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. – К.: Темпора, 2003. – С. 536–542.

Мова Звіту – українська.

Спогади Ісака Мазепи ***«Україна в огні й бурі революції 1917–1921»*** (скорочено – Спогади) написані у Празі в жовтні 1941 року.

Перша публікація: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. – Прага, 1941.

Друге видання: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. – Б.м.: Прометей, 1950–1952.

Уривки Спогадів, які стосуються буковинських справ, подаються за виданням: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. – К.: Темпора, 2003.

Мова Спогадів – українська.

Розділ V: «Період тимчасового публічио-правового статусу Буковиии між Сеи-Жермеиським (10.09.1919) і Севрським (10.08.1920) мириим договорами. Буковииа в період між Севрським договором та остаточиим вирішеииям західиоукраїиського питаиия радою послів Аитаити 14.03.1923»

Спогади Корнія Савицького ***«До історії українського театру на Буковині»*** (скорочено – Спогади) вперше опубліковано в журналі «Буковина». – Торонто. – 1981. – Ч. 4 (26).

Уривки зі Спогадів подаються за першодруком.

Мова Спогадів – українська.

«[Спомини про надання допомоги українським політичним втікачам буковинським жіноцтвом в 1919 р.]» (скорочено – Спогади) – редакційний заголовок уривку зі спогадів Михайлини Левицької, які є частиною її промови на Жіночому конгресі в Чернівцях 2 лютого 1929 року.

Перша публікація: «Час» (Чернівці). – 1929. – 24 лютого.

Подається за першодруком.

Мова Спогадів – українська.

«[Спомини про діяльність товариства «Жіноча Громада на Буковині» в період українських визвольних змагань]» (скорочено – Спогади) – редакційний заголовок уривку зі спогадів Лідії Бурачинської.

Перша публікація: Буковина її мипуле і сучасне. – Париж–Філадельфія–Детройт: Видавництво «Зелена Буковина», 1956. – С. 838–840.

Подається за першодруком.

Мова Спогадів – українська.

«[Спогади про хорове життя в Чернівцях після війни]» (скорочено – Спогади) – редакційний заголовок уривку спогадів Володимира Карповича, написаних у США на початку 1980 року як відгук на замітку в журналі «Буковина» (ч. 2. (8)) про заспування «Українського Мужеського Хору» в Чернівцях.

Перша публікація Спогадів, які доведені автором до 1930 року, в журналі «Буковина». – Торонто, 1980. – Ч. 2 (20).

Подається за першодруком.

Мова Спогадів – українська.

«[Спогади про долю чернівецьких євреїв після розпаду Австро-Угорської монархії]» (скорочено – Спогади) – редакційна назва уривку зі

спогадів Германа Штернберга, написаних у Тель-Авіві (Ізраїль) в середині 1950-х років.

Подається за першодруком: Hermann Sternberg. Geschichte der Juden in der Bukowina. – Тель-Авів, 1958. – С. 39–40.

Мова Спогадів – німецька.

«[Спогади про румунізацію університету в Чернівцях]» (скорочено – Спогади) – редакційна назва уривку зі спогадів Еріха Прокоповича, написаних у Німеччині в 1955 р. з нагоди 80-річчя заспування Чернівецького університету.

Подається за першодруком: Prokopowitsch E. Gründung, Entwicklung und Ende der Franz-Josephs-Universität in Chernowitz (Bukowina – Buchenland). – Clausthal-Zellerfeld, 1955. – С. 56-58.

Мова Спогадів – німецька.

Спогади Атанасія Руснака ***«Що оповідає надучитель Атанас Руснак про своє минуле?»*** (скорочено – Спогади) записав і літературно опрацював у середині 1930-х років у Чернівцях Володимир Кміцикевич.

Перша публікація: Час» (Чернівці). – 1936. – 26 лютого, 13 березня, 20 березня.

Уривки Спогадів подаються за першою публікацією.

Мова Спогадів – українська.

[Спомини про церковний конгрес буковинської православної церкви] (скорочено – Спогади) – редакційна назва уривку зі спогадів Євгена Козака, написаних в Чернівцях 30 жовтня 1921 року.

Подається за першодруком: E. Kozak. Benennung der ort. or. Bukowinaer Erzdiözese im Kirchenkongresse 1921. – Чернівці, 1921. – С. 1-2, 10–16.

Мова Спогадів – німецька.

«[Буковинська церква в румунськім ярмі]» (скорочено – Спогади) – редакційна назва уривку спогадів Івана Пігуляка, написаних у Канаді на початку 1920-х років як доповідь, яку було прочитано перед емігрантами з Буковини в листопаді 1924 року.

Перше видання: «Православний Вістник».

Окрема відбитка: Пігуляк І. Українська православна церква в румунськім ярмі і буковинці в Канаді. – Вінніпег, 1927. – С. 11–20, 27–28.

Подається за окремою відбиткою.

Мова Спогадів – українська.

Спогади Івана Пігуляка ***«Образки шкільництва на Буковині»*** (скорочено – Спогади) написані в Канаді у середині 1920-х років.

Перша публікація: «Український Голос» (Вінніпег, Канада).

Передруковано в: Піддубний Г. Буковина, її мипуле й сучасне. – Харків, 1928. – С. 147–149.

Передруковано в: Піддубний Г. Буковина, її мипуле й сучасне. – Чернівці: Зелена Буковина. – С. 120–122.

Подається за публікацією в книзі Г. Піддубного.

Мова Спогадів – українська.

«[Спогади про румунізацію українського шкільництва на Буковині в 1918–1921 рр.]» (скорочено – Спогади) – редакційна назва уривку спогадів Василя Сімовича, написаних на початку 1930-х років у Празі.

Перша публікація: Українське шкільництво на Буковині, в Галичині, на Закарпатті та в Канаді. – Прага, 1932. – С. 5-33.

Подається за виданням: Сімович Василь. Твори в двох томах. Чернівці: Книги – XXI, 2005. – Том другий. С. 630, 636–640, 648–653.

Мова Спогадів – українська.

«Уривки зі щоденника (1921)» Мирона Кордуби (скорочено – Щоденник) написано у Львові у 1921 р.

Оригінал Щоденника Мирона Кордуби (1919–1925) зберігається в Державному архіві Львівської області: – ДАЛО. – Ф. 2923. – Оп. 1. – Спр. 1.

Записи за 4 вересня 1921 р. та 2 листопада 1921 р., присвячені буковинським справам, подаються за оригіналом: Арк. 53 зв. та Арк. 67 зв.

Машинописні копії записів Щоденника від 4 вересня 1921 р. та 2 листопада 1921 р. завдяки старанням Я. І. Серкіза зберігаються в Архіві Українського Народного Дому в Чернівцях.

Мова Щоденника – українська.

«Автобіографія» Івана Герасимовича написана у 1924 р. з метою отримати посаду у товаристві «Українська Школа».

Оригінал Автобіографії зберігається в ЛНБ ім. Стефаника НАНУ, відділ рукописів. – Ф. 9 (окремі надходження). – Спр. 4587.

Копія Автобіографії зберігається в Архіві Українського Народного Дому в Чернівцях.

Подається за оригіналом.

Мова Автобіографії – українська.

Спогади Іларія Карбулицького ***«Мої спомини. [Уривок про 1919–1923 роки]»*** (скорочено – Спомини) укладено автором наприкінці 1950-х років.

Оригінал Споминів І. Карбулицького зберігається в Літературно-меморіальному музеї О. Кобилянської (Чернівці). – Інв. № 3709-3730.

Спомини подаються за машинописною копією оригіналу, що зберігається в архіві Українського Народного Дому в Чернівцях (Ф. І. Карбулицького. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 261, 383–410).

Мова Споминів – українська.

Спогади Івана Новосівського ***«Дещо з життя українських студентських організацй моїх часів. (Спогад)»*** (скорочено – Спогади) написані в США на початку 1960-х років з нагоди 100-семестрового ювілею студентського товариства «Чорноморе».

Перша публікація: Альманах для відзначення стосеместрового ювілею українського академічного козацтва «Чорноморе». – Чернівці–Нью-Йорк–Філадельфія, 1963. – С. 23–26, 28.

Подається за першою публікацією.

Мова Спогадів – українська.

Праця Ґріґоре Ґріґоровіча ***«Буковинське селянство в ярмі»*** (скорочено – Спогади) є компіляцією спогадів буковинських політичних емігрантів лівого спрямування Дарія Хімчука та інших, записаних та літературно опрацьованих Григорієм Федоровичем Піддубним-Толмачовим у Відні в першій половині 1920-х років.

Перша публікація: Ґріґоровіч Ґріґоре. Буковинське селянство в ярмі. – Відень, 1925. – С. 7–30.

Уривки зі Спогадів подаються за першодруком.

Мова Спогадів – українська.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА ПЕРІОД УКРАЇНСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ НА БУКОВИНІ

Келестии Костецький

Хроніка парохії греко-католицької в Чернівцях від єї основаня аж до року біжучого (1914–1918)

Вибух Всесвітиої війии 1914 року

(...) Моєю задачею в парохіяльній хроніці не може бути опис Всесвітної війни, бо тую можеш, мій високоповажний насліднику, перечитати собі, єсли єї не переживаєш, з першої-ліпшої істориї; а тут я буду о тілько війною займати, о скілько она дотичит нашої парохії і нашого міста.

Чи тая Всесвітиа війиа дала ся взиаки Чериівцям і иашій парохії?

Тая війна діткпула болестно наше місто Чернівці, для того ті випадки тут для Твоєї відомости, мій достойний насліднику, хочу описати.

Кромі регулярних войск, котрі уже давно були узброєні і виекзерцеровані і на ріжних містцях держави в поготівлю до війни уставлені, зістали покликані всі ополченці (Landsturmmänner) з Буковини до Черновець, і тут на предмістю Роша на великій площи межи кавалерийскою касарнею а новою людовою школою муштровані. Певного дня, в першій половині серпня 1914, зістали всі парохи всіх віроісповідань і обрядів запрошені урядовим

письмом краєвого президента явити ся (не пригадую уже собі дату дня) на площи на Рошу, на котрій ополченці будут складати присягу вірности. Слота того дня була причинов, що на призначепу 9 годипу рано ополченці не могли з своїх касарнів на площу до присяги вирушити. А ми всі парохи, президент краєвий гр.[аф] Меран з 2 визшими урядниками, комендант ополченців Oberstleutenant[1] Нойман чекали в школі на перестанє дощу. І дійстно, перед полуднем дощ устав, і тогди, на даний знак горністами, зачали ополченці з ріжних сторон цілими кампаніями сходити ся на площу. Всіх забраних було 4000. Меже ними були рільники, учителі, професори, урядники, промисловці. Щодо народности, то були там українці гр.[еко]-к.[атолики] і гр.[еко]-орієит.[ального] віроісповідань, ромуни, німці, поляки і жиди.

Коли офіцири жовнярів ополченців уставили в довгі фроитові ряди, тогди приступив підполковник Нойман до нас, священиків, і просив, щобисмо до ополченців в їх матерних языках промовили. Насамперед приступив перед зібраних о.[тець] пралат Шміт, лат.[инський] парох, і промовляв до них по-німецки. Потому я промовив по-україньскі, відтак війсковий ромунский курат по-ромуньски, а потому вірменьский канонік о.[тець] Лукасєвич по-польски, а на кінци войсковий рабін з Відня мав промову по-німецки з гебрейскими цитатами. По тих промовах виступив підполковник Нойман перед фроит жовнірів і провів голосно присягу по-німецки, а потому якійсь капітан по-україньски, а наконец інний офіцер по-ромуньски. Потім войска поверпули до касарнів, а ми пороз'їздились своїми фякрами, котрими приїхалисьми, домів.

Перед вісданєм до фякра приступили до мене Oberrabiner[2] д-р Розенфельд і Kultusvorstand[3] адвокат д-р Стравхер і просили мене, щоби я їх взяв під свою протекцію, як прийдут до краю москалі! Я, здовований, видивив ся на них і неяко з їх лиця хотів вичитати, чи они собі жартуют, чи они серіозно думают? Але, зобачивши в їх лицях поважні міни, відповів їм, що москалі суть найзавзятішими ворогами українців, бо хотіли би нам і нашу католицку віру і нашу нарідність нам видерти і перемінити нас під взглядом віри на схізматиків, а під взглядом народности на москалів. Но они того виречиня не зрозуміли, бо они були того переконаня, що Russen[4] і Ruthenen[5] то суть одно и то само. Аж доперва по другім прогнаню москалів, коли зо-

---

[1] Підполковпик (нім.).

[2] Старший рабіп (нім.).

[3] Голова ультової громади (нім.).

[4] Росияпи (нім.).

[5] Русипи (нім.).

бачили, як спеціально московскі достойники українців арештували, пізнали они, яка страшна антипатія ділить одних від других.

Перша битва иаших войск з москалями під Раранчем

День 23/8 1914 був дуже ясним і теплим днем, і того дня хотіли москалі перебнти ся до Черновец бодай на вечерю, і не питали, що то був день недільний, але уже досвіта рано пістили ся з великими товпами своїх солдатів до Черновець. Але під Раранчем заступили їм дорогу наші ополченці (Landsturm) і розпочала ся гаряча бнтва.

Від 8 години рано до години 3-тої по обіді тривала бнтва. Москалі виставили против наших ополченців, котрих було 4000 подвійне число своїх солдатів, і хто знає, як була би випала бнтва, якби в полудне не прибув 41-й регимент нашим ополченцям в поміч.

Ті прибувші рішили виник бнтви на нашу користь. Москалі зістали побиті на голову! Много трупів лежало по обох боках і дуже много ранених. Але москалі понесли далеко більші страти в убнтих і ранених, а наші з великим триумфом поверинули назад до столиці, де їх жителі з великов радостев приняли і повитали. На побоєвищи лишили ся тілько відділи санітетів, щоби умерлих похоронити, а ранених заосмотрити і до шпиталя привезти. Межи упавшими ополченцями лягло або тяжко раненими зістали много наших парохіян, меже ними тоже Іван Вишньовский, судія з Вижниці, одинак у свого батька, вислуженого респіцієнта фінансового, 80-літного старця, котрий кромі того одного сина мав 7 доньок, з котрих 3 старші були віддані, але молодших 4 в віку меже 14 до 21 літ жили при старенькім батькови, а брат їх Іван із своєї пенсиї яко судія в Вижници давав на їх удержанє і убранє.

Єго привезли тяжко раненого до шпиталя, і може був би вийшов, єсли би зараз були єго рани обмили і завязали, але єго знайшли вже 3-ого дня в корчах і доперва третого дня з закислими ранами привезли бідного оберлейтенанта Вишньовского до шпнталя. По кількох днях, відправивши сповідь, принявши напутіє і маслосвятіє закінчив своє жнтє. Похорон відбув ся при великім здвизі народа.

Радість горожан про причині побіди над москалями недовго продовжала ся, бо уже 30 серпня 1914 опустили всі уряди місто і виїхали до Дорни. За ними зачали утікати з міста всі богатші купці і властителі домів, так що 30 і 31 серпня 1914 виемігровали 10 000 мешканців, а 1 вересня 1914 відтягиула вся войскова залога, лишаючи свої магазини з запасами муки і збіжа.

Нарід, котрий позістав, ходив як зварений, не можучи собі прибрати містця, бо ходили по улицях і питали ся один другого: що тепер буде, чи прийдут москалі сюди, чи ні? Наконец з 31/8 на 1/9 1914 рано ¾ на 3 дав

ся чути страшний гук, котрий справив, що всі, котрі були тогди на улиці, як зумасшедші підскакували до гори зі страху, а інші крутили ся на около себе. Котрі спали, зірвали ся на рівні ноги і невміли собі пояснити, що той страшний гук означає? Однак всі були того переконаня, що той гук нічого доброго не віщає.

Аж допіро коло 8 години рано рознесла ся чутка, що то наші війска уже перед тим відміиували динамітом желізний міст на Пруті, а тепер єго підпалили, щоби єго розірвати і москалям прихід до Черновец утяжити.

Перша іивазія москалів до Чериовец 2/9 1914

Наступив смутної памяти 2 вересня 1914, день був погідний і теплий. Я вийшов ¾ на 8 рано з дому, щоби удати ся до церкви на відправу щоденної служби Божої, а було то в середу. На розі дому стрітили мене 2 парохіянки з збанками бляшаними в руках, котрі несли молоко від своїх коров до міста на продаж і були дуже заплакані. Пнтаю ся, чого плачут? Відповідают мині, що з Горечого надіхала компанія московских козаків, і їде Русков улицев до міста, а ми лишили вдома дрібні діти. Позвольте нам, отче, лишити в вашім домі молоко, бо ми хочемо вериути ся до дому за дітьми, а потому повернем за молоком. Я радо їх бажаню дозволив, наказав кухарці, щоби молоко тих жінок умістила в пивниці, а сам зачав допитуват ся тих жінок, де они тих козаків побачили, як они виглядали і куди поїхали. Відповіли мені на мої пнтаня, що дуже страшно виглядают, сидячи на конях співают, і коли цвинтаря скрутили з Руской улиці на предмістє Калічанку. Були то форпости (звідуни), котрі мали задачу звідати ся, чи єсть і кілько єсть нашого войск в місті. Жінки вериули додому, і я пішов до церкви на відправу служби Божої, а потому вийшов на місто подивнти ся, що ся діє. На місті курсували ріжні вісти, одні оповідали, що москалі суть в Садагурі, інші що уже суть в Жучці перед розбитим мостом і наміряют сегодня уже до Черновець зайти і місто в своє посіданє забрати. Тоже я зайшов до магістрату до бюра тогдашного бурмістра д-ра Вейсельбергера, бувшого перед тим судового радника, по вірі і народности жида, але інтелігентного і чемного чоловіка.

Єго застав я окруженого городскими радниками (Stadträte) дуже засмученого. Він мині сказав, що ляда година сподіют ся наїзду Роснян і будут мусіли їм місто на ласку і неласку предати, бо наша войскова залога була заслаба насупротив такої навали Росийского войска, яке з Россиї надтягиуло, а позаяк не могли дістати посилку, тож мусіли ся відтягиути.

Того же самого дня в полудне прибіг гімназіяльний ученик з Черновец на ім'я Скопніцкий до бурмістра з листо і сказав до него: «Пане бурмістре, приношу вам лист від росийского команданта і прошу мені зараз дати відповідь або зі мною до него поїхати, бо як того не зробнте, то мого бідного

вуйка, котрого в Жучці в заставі тримают, москалі застрілят». Той лист був в Российскій і німецкій мові написаний і мав такий зміст:

«Пане бурмістер! Єсли хочете добровільно нам передатись, то приїдьте до фабрики цукру на Жучці, і ми услівя передачі обговоримо. Возміт з собою гвер (ein Gewehr) і ключ від міста. Поручник Пігаревскій».

Бурмістер перечитав зміст того листу присутним в магістраті функціонерам й учинив, що від него вимагали.

Передача міста россияиам иа дии 2/9 1914.

О 1-й годині в полудни поїхав бурмістр д-р Вейсельбергар у сопроводі обох віце-бургомістрів гофрата Барлеона і д-ра Поповічі магістратскими повозами, а своїм повозом поїхав митрополнт Репта, упрошений бургомістром, а позаяк лат.[инський] парох пралат Шмід любнт дуже пхати ся до всіх гонорових репрезентаций, тоже він і до сеї смутної репрезентації прилучив ся. За ними поїхав тоже секретар ромуньского конзуляту, котрий тогди заступав неприсутного конзуля з білою фаною.

Цілий той похід затримав ся коло цукроварні в Жучці, а позаяк коменданта, ані єго заступника там не застали, тож пустив ся бурмістер в сопроводі магістрацкого старшого совітника Дедейчука і магістрацкого комісаря Венгліньского до российского табору, віддаленого від цукроварні спорий кавал дороги. На вільнім поли стрітили ся висланники міста Черновец і делєгат команди росс.[ийської] поручник Пігареский, окружений 4 жовнєрами. По обопільнім привнтаню розпочали ся переговори в справі передачи міста. Меж российскими жовнєрами, окружаючими Пігаревского був один жид Давид Ауер з Томашева, котрий умів по-німецки і той був транслятором меж черновецким бургомістром і российским делєгатом Пігаревским.

При переговорах згодили ся делєгати на слідуючі услівія передачи:

Житє і майно черновецких горожан має бути хоронене.

Бурмістер і громадска рада мают дальше урядувати.

Горожанска сторожа (die Bürgerwehr) має творити полицийиу службу.

Полонників Россня не має жадати, а тим менше вивознти.

У місті має тілько мала залога солдатів позостати.

Водопроводи мают в сей час росснянами бути направлені, щоби місто не терпіло від недостатку води.

Одно потинє зістало не рішене, іменно коли Российскі войска мают ввійти до Черновец. У тій справі обіцяв поручник порозуміти ся з своїм комендантом і дати бурмістрови знати.

По повороті до міста бурмістра повідомив він о винику переговорів в ратуши згромаджених радних і вибрано мужів, котрі мали виник переговорів з ратушевого балькоиу оголоснти зібраному на Ринку численному народо-

ви. Віце-бургомістер д-р Дорі Поповічі оголосив той виник переговорів в німецкій і румунскій мові, старший судовий радник, а тепер адвокат Володимир Ясеницкий оголосив в русскій (україньскій), а д-р Норст у польскій мові. Зібраний нарід вислухав з резігнацією того оголошеня і розійшов ся домів. О 6 годині в вечер прибув российский курієр і повідомив, що зараз наступнт похід российского війска до міста.

Вхід российских війск до міста і дальша судьба міста

Зараз по 6-тій годині вечером наступив похід війск российских до міста. Несемперед їхали около 12 сотнів черкесів з музикою на дутих інструментах, за ними поступала інфантерія, потому кавалєрія, драгони, відтак артилєрія, а на кінци їхали на невеликих непідкованих конях козаки. Нарід збіг ся і стаиув на тротуарах по обох сторонах улици Головної-Енценберга[1], Ратушевої[2] і на Ринку[3] і придивляв ся тій навалі ворожого війска. О ¾ на сему пригальопував курієр і заповів, що российский генеральний штаб надїжджає.

Бургомістер з обома віце-бургомістрами і радними, як також митрополнт Репта зі своїми консисторскими совітниками і знова упхав ся латиньский парох о.[тець] Шміт до них, вийшли з магістрату на перон. При звуках войскової росс.[ийської] музики надїхали кінно генерал Павлов і полковник козаків Арютінов і перед самим пероном ратуша позлазили з коней і вийшли 3 сходи, котрі провадили на ратушевий перон. Бурмістер з радними і мнтрополнт з своїми совітниками зійшли кілька сходів їм навстрічу і на семім ступени сходів зійшли ся разом. Бурмістер промовив кілька слів на привнтанє по-німецки, але козацкий полковник Арютінов перервав єму промову словами: «Гаварітє по русски». Бурмістер звериув ся до запрошеного в тій ціли лат.[инського] катехнти реальної школи отця Людвіка Вінтера, котрий в России уродив ся і низші школи там покінчив, і доперва до висших до Львова прибув, проте добре российским язиком владів, щоби тойже пояснив, що бурмістер не владів российским язиком, проте він буде дольметшером єго.

Скоро о.[тець] Вінтер тую заяву в імени бурмістра зробив, промовив Арютінов крикливим голосом до народу: «В імени царя заявляю, що за Божою помочію город Чернівці уже відтепер належит до российского царства». Солдати крикиули 3 разів «Гура» на честь царя, а музика заграла царский

---

[1] Тепер вулиця Головпа (пижче Цептральпої площі).

[2] Тепер вулиця Головпа (вище Цептральпої площі).

[3] Тепер Цептральпа площа.

[г]імн. Арютінов обертає ся в право і вліво, і спостерегає, що гденекотрі з людий на ним стоячі не здоймили покрнтє голов у часі гри [г]імиу царского. Роззлощений, підійми киут, котрий кождий москаль при собі носнт і тим свистиув близько стоячим покривала з голови.

Потому завізвав Арютінов бурмістра, щоби генерала і российскі войска привнтав. Бургомістер удоволив зараз і промовив по-німецки: «Внтаю вашу есцелєнцію, високий генерале в імени своїм і цілого населеня, і заявляю вам сердечне привнтанє. Я обовязую ся моїм словом і заручаю моїм жнтєм, що населенє міста буде заховати ся покійно і що вашим воїнам не стане ся нічого злого. Прошу вашу ексцелєнцію о жичливість для горожан міста».

Арютінов подякував за привнтанє і за обітницю мирного захованя жнтеів і сказав дальше: «Я накладаю на місто контрибуцію 600 000 рублів, котрі в золоті до 24 годин яко гарантія безпеченьства цісарско российских солдатів моє ся зложнти. То єсть реванжь за Каменец-Подольский. Коли австрийский генерал Бавман з своїми войсками прийшов до Каменця-Подільского, наложив на тамошних горожан тоже контрибуцію, котра до шість годин мала бути зложенов».

Бурмістер зробив увагу, що тую контрибуцію населенє міста Черновец не буде могло зложнти, бо всі богатші жнтелі опустили місто перед інвазієв, а лишили ся тілько біднійші, най проте розкаже перешукати доми, а переконає ся о убожестві позісталої людности, котра навіт малу часть тої контрибуциї не єсть в стані зложнти. Арютінов не хоче того слухати і уперто позістає про своїх вимогах і заявляє, що єсли до завтра до 5 години вечером контрибуція не буде зложена, то не приймає одвічальности на себе за захованє ся своїх войск і скаже канонами, котрі на около Черновец розставив, місто збурнти.

По тім заявленю удали ся генерали з своїм окруженєм в сопроводі бурмістра і мнтрополита до середини ратуша. Впадало в очи, що найвизший достойник генерал Павлов нічого не говорив, тілько полковник козаків Арютінов все говорив і розпоряджав.

Товпа народа, котра перед ратушем стояла і тих грозних розказів полковника слухала була збентежена і якби громом вражена, а многі невісти зачали голосно шльохати і заводнти. Прочували бідні, яка страшна доля тепер на мешканців міста спаде.

Просьби і торги о зиижеиє коитрибуциї

По вступленю штабу до сальоиу бурмістра привнтав немилих гостей мнтрополнт Репта промовов, в котрій підніс єдиновірність головної части населеня з їх вірою і просив благальним голосом о помилуванє жителів міста, котрі з причини свого убожества не будут в стані так високу контрибу-

цію зложнти. Арютінов, котрий завше сам голос заберав, був з роду неумолимим, ударив долонев в стіл і крикиув: «Війна єсть війною, всьо мусит під впливом війни терпіти!» На кінци удало ся мнтрополиті змягчнти того твердосердного москаля, що спустив контрибуцію з 600 000 рублей на 300 000. Більше як годипу тривали ті просьби і торги за зниженє контрибуциї, а коли закінчили ся, удав ся генерал Павлов до готелю на нічліг під Чорного Орла[1], але Арютінов не хотів в місті лишнти ся, але поїхав з своїм оточенєм за місто до свого табору і там ночував.

Около пів до девятої години оголошено вижидаючому на Ринку народови, що удало ся контрибуцію на половиину знизжити, але заразом упімнено, щоби завтра старали ся тую контрибуцію зложнти, бо інакше грозит місту заглада.

Судьба коитрибуциї

Уже тої самої ночи видрукувано на заряджене бурмістра плякати, котрі зараз порозліплювано на рогах улиць, в котрих упоминає ся людність, щоби старала ся гроші в золоті і сріблі зносити до магістрату до призначених на тоє убікаций, як також срібні і золоті преціози. Кромі магістрату, були в многих широких брамах уміщені столи, при котрих сиділи магістратскі урядники під дозором якогось радника і відбирали гроші і преціози і на відобрані річи виставляли посвідченя. Кромі того, ходили функціонарі магістрату з шлюсарами і отверали доми таких, котрі замкиувши дім, повиїздили з міста, як також розтвирали ювелірні склепи і звідтам забирали готівку грошей і преціозів.

Коли перед вечером зачали обраховувати знесепу контрибуцію, оказало ся, що єще 50 000 к[орон] бракує. Тогди кииули ся на порученє бурмістра магістрацкі функіонери по улицях міста, затримували переходячих і вимагали від них контрибуцію, а кромі того удала ся депутація до команданта з просьбов, щоби позволив також і австрийскі банкноти приймати, бо срібла нестає в місті. Генерал Павлов позволив виплачувати банкнотами, а кромі того продовжив термін віддачі контрибуциї з 5 на 8 годииу в вечер. Перед 8 годинов вечер уже курсували вісти, що назначена сума контрибуциї уже з великою надвижкою зібрана. Сам мнтрополит зложив знарядів в золоті і сріблі на 50 000 рублів.

О 8 годині вечером явив ся в ратуши генерал Павлов і по короткім привітаню сказав до бурмістра і згромаджених там репрезентаитів міста: «Мої панове! Я не хочу вашої контрибуциї навіть видіти, не то від вас відбирати.

[1] Тепер готель «Київ».

Я хотів жнтелям Черновец дати почути ті чувства, які відчували жителі Каменца Подільского, коли то австріяки наложили контрибуцію. А позаяк генерал Бавман контрибуцію не відобрав, але місту подарував, тож і я тую же не відбираю, але властнтелям віддаю. При тім дякую вам, пане бурмістер і всім прочим панам щосьте нас упреймо приймили і що жнтелі спокійно заховують ся, а панам лікарям дякую, що нашими раненними і хорими солдатами щиро займают ся. Єсли би однак жнтелі міста ворожо напротив наших войск виступили, так ми будем знати, як в такім разі поступати».

Мимо тих красних слів зарядив генерал Павлов, щоби жандарми при виході людий з ратуша кождого 10-го затримали і до окремої комнати відпроваджували. Тих наміряв він яко закладників безпеченства свого життя ужнти. У той спосіб інтерновано 23 осіб ріжного стаиу, по більшій части жидів і запроваджено їх під ескортов до готелю під Чорним Орлом, де генерал Павлов мешкав, і уміщено в окремій великій палаті. Тут позістали вони під вартов жовнярів до 11 години, а потому половипу випушено, а до другої половини прийшов другої днини генерал сам, розмовляв з ними упреймо і сказав, що він не хоче їх жнтя, ані жадної прикрости їм не наміряє робити, але хоче забезпечнти своє жнтє, для того їх яко закладників тут спровадив. А позаяк бурмістер за ними вставляв ся і за безпеченство ручив, казав генерал і тую 2-гу половиму випустнти.

Городский комеидаит

У четвер 3 вересня представив ся бурмістрови капітан Кірієнко яко городский комендант, котрий мав адміністрацийні заряджеия межи российским войском а городсков управов провадити. Єму при боці стояв другий капітан Романенко, котрий був шефом гарнізоиу і перед жнтелями міста войскову інстанцію заступав.

Кірієнко казав собі в магістраті назначнти окрему комнату, в котрій щодня урядував. Єго урядованє стояло в тім, що бурмістрови давав різні прикази, котрі зараз таки мусіли бути виповнені, н.[а] пр.[иклад], доставити для войска хліб; дати певне число форшпанів (підвід); плякатами оголосити розпоряжения о заховаию ся людности на улицях міста і т.[ому] п.[одібне].

Тим часом в місті, а особливо на предмістях салдати плюндрували, рабували, особливо жидівскі склепи і доми.

Команднант міста казав порозтвирати великі магазини при желізници, в котрих мука, збіже, цукер, кава і пр.[очі] споживні припаси знаходили ся, і звідтам вивозили великими фірами ніби для ужнтку войска заграницю до России, а другу часть – по касарнях для ужитку салдатів.

По ночах горіли за містом по селах двори жидівских дідичів, котрі москалі по попереднім обраблюваню запаляли.

При бурмістру фунгували яко міскі радники (Stadträte) д-р Франк, д-р Норст і Якоб Готліб, а яко дольметшери о.[тець] Вінтер, лат.[инський] катехит, д-р Гакман, совітник судовий (великий русофіл), і д-р Кузеля, уні-верзіт.[етський] бібліотекар.

Козаки і салдати регулярних войск рабували не тілько склепи, але по ночах нападали доми приватних людий і жадали «водки» і «дєнгі». Єсли хто уневинял ся, що немає ні водки, ні дєнгів, то тогди они самі перешукували хати і комори, стрихи і пивниці, і що їм подобало ся, забирали собою.

Опановали будинки цісарских урядів, і всюди наносили знищенє. В двір-ци желізничнім перемінили почекальні на стайні для своїх коней, а всі меблі ломили, рубали і уживали на паливо до печей. В I гімназиї (коло Ринку) знищили цілу цінпу бібліотеку, бо книжки подерли на шмати, а кабінети фізикальний і природничий знищили цілковнто, бо поломили і потовкли реторти, а шклянні машини фізикальні і інструмента позабирали з собою. Офіцири були на то сліпі, удавали, що они не видят і нічого не знают, що ко-заки і салдати виробляют, а самі тоже рабовали, але в приличнійший спосіб, бо входили до склепів і вибирали товари, які їм сподобали ся, а місто гро-шей давали їм реквізиційні посвідченя, котрі мала нібнто команда войскова виплатнти, але ніхто і шеляга за в такий спосіб забрані товари не заплатив.

Полки войска зміняли ся постійно, бо одні по кількодневнім прибуваню в Чернівцях відходили на полудне Буковини, а на їх містце приходили інші, котрі так само рабували і нищили, як попередні.

Зміиа комеидаита

Дня 8 вересня прибув до Черновец генерал Навроцкий і представив ся бурмістрови слідуючими словами: «Мене назначив цар мілітарним губер-натором Черновец, але я тут недовго буду прибувати, бо незадовго прибу-де тут цивільний губернатор, котрий перебере управу міста і краю. Управа зістане як досі у ваших руках, але вимагаю, щобисте мені якусь личність для запоруки мого безпеченьства яко заставника назначили». По довгій мовчанці заявив бурмістер, що не заходнт жадна потреба на данє такого за-кладника, бо населеня заховує ся спокійно і льояльно. Але позаяк генерал Навроцкий уперто на закладника настававав, тож бурмістер відповів єму, що він сам жертвує ся єму на закладника. На тоє сказав генерал: «Добре, даєте мені руку і слово чести, що ви на вашім місті позістанете, міста не опусти-те і жнтелей до спокою і порядку наклоняти будете?» Бурмістер дав руку і слово чести, і на тім бажанє генерала закінчило ся. Але єго управа тривала тілько 8 дней, і а той час не доскулила нікому, бо генерал не мішав ся до управи магістрату нічого, а ограничав ся на управу войском, котре під єго управов перестало рабувати.

У кримінальній вязниці знаходили ся замкнені попри звичайних злочинцях також особи, підозріні о симпатію до россиян, гденикотрі найневиннійше там заключені. Межи тими знаходив ся тоже наш священик о.[тець] Николай Любович, завідатель парохії Сторожинець. Австрийска жандармерія в Сторожинци зробила до команди жандармской в Чернівцях на него донос, що він дуже часто їздит до Черновец без особистої потреби і що єго поведенє будит підозрінє. На той донос дістала тамошна жандармерія приказ єго сюда приставити і умістила єго тут в кримінальній вязниці, где бідолаха кільканайцят днів перетерпів. Генерал Навроцкий візитував вязниці і випустив всіх, котрі яко політично підозрілі там були уміщені. В той спосіб зістав о.[тець] Любович випущений на волю. Зістаючи на волі, прийшов до мене, бо перед 2 роками був тут сотрудником і для свого забезпеченя пійшов до прокуратора австрийского суду д-ра Лязаруса. Оповів му, в який спосіб зістав з вязниці увільнений і зложив письменне заявленя, що буде завше готов на реквізицію ц.[ісарсько] к.[оролівського] суду ставити ся.

Так на вільній стопі на своїм удержаню (без всякого жалованя) позіставав о.[тець] Любович в Чернівцях аж до виходу москалів з Буковини, а потому надала єму єп.[ископська] консисторія посаду 3-ого сотрудника в Чернівцях. Однак позаяк він знаходився в списі приналежних до войскової служби, тож покликала єго верховна войскова команда во Львові до служби на войскового курата до регіменту стоячого на галицкім Поділю. З тої служби був о.[тець] Любович дуже задоволений і зложив собі пару соток корон; але той гаразд тривав тілько 6 місяців, бо прийшов донос буковинсьської жандармериї, що о.[тець] Любович був яко підозріний увязнений, і тілько российскі власти єго з вязниці висвободили, проте зістав він з войскової служби видалений, хотяй полковник єго дуже захвалював. Потому надала єму єп.[ископська] консисторія посаду катехити при народній школі в Старих Кутах.

Так як о.[тець] Любович зістав невинно засуджений на донос жандармериї, так і много наших священиків зістало яко підозріні виведені до Талєргофу, где над ними, яко російскими шпіонами, дуже зпущали ся і до тяжких робіт заставляли, – хотяй они були з переконаня українцями і ворогами москалів.

На 15/9 1914 прибув до Черновец цивільний губернатор Євреїнов.

Цивільний губернатор камер-юнкер Євреїнов

Три дни перед губернатором прибув тут 12/9 1914 д-р Геровский Алексей, котрий попередно був тут в Чернівцях адвокатом і редактором росс.[ийської] газети «Русская Правда», але за спіонажу в користь России і підозрінє о раду державну був арештований і увязнений, але кілька місяців

перед війною про помочи підкупленого дозорця з вязниці утік до Россиї. Він був сином д-ра Юліана Геровского і Добрянскої, доньки славного гофрата на Угорскій Руси Адольфа Добряньского, горячого москвофіла. Той д-р Юліан Геровский був адюнктом при фінансовій прокураториї во Львові і предсідателем Народного Дому тамже в роках 1880. Але за русофільскі агітациї перенесений з Львова до Інсбрука. По кількох літах служби в Інсбруку зпенсіоиував ся, приїхав з родиною до Черновец і тут розтворив адвокатску канцелярію. Був він отець 3 синів і одної доньки (найстарший называв ся Роман, 2) Алексій, 3) Юрій, а донька Ксеня). Д-р Юліан Геровский зробив з женою мині візиту, я єму з моєю женою віддав візиту, і на тім скінчило ся, бо обоє они були затяті русофіли і приклонники православія, хоч так родичі, як і діти приналежали до гр.[еко]-к.[атолицького] віроісповіданя. Адвокатура не йшла добре старому Геровскому, тож він позіставав тут тілько так довго, поки 2 старші сини не покінчили гімназію. В висших гімназ.[іальних] клясах оба старші сини замельдували свій переступ на православіє і перестали ходнти на гр.[еко]-к.[атолицьку] релігію, а учащали на православиу. Отец, мати, наймолодший син і донька не мельдували в магістраті свого переходу на православіє, хотяй мати була з цілої родини найбільше православна і русофілка.

Отец переніс ся до Вашковец і там розтворив адвокатску канцелярію, а мати з дітьми позістала в Чернівцях. Найстарший син поїхав до Россиї і там учив ся медицини, а другий записав ся тут на права, по укінченю зробив докторат і по літах розстворив тут адвокатску канцелярию. Старий д-р Юліан Геровський умер яко адвокат в Вашківцях наглою смертію, і хотяй він урядово не переступив на православіє, то родина споводувала тамошного православного священика, що тіло небіжчика відпровадив на дворец желізниці, звідки єго сюди до Черновец перевезено, і тут тоже православне духовенство в катедрі з великов парадов похорон відправило і на православнім цвинтари поховало. Покійний аж до самої смерти квіти[1] на пенсію, яку яко бувший адюнкт фінансової прокураториї побирав, підписував у мене (бо тогди було таке право, що пенсіоністи мусіли свої квіти в своїм парох.[іальнім] уряді підписувати) і завше з тими квітами до підпису приходив другий з ряду син, пізнійший адвокат і редактор. Хотяй він єще яко гімназист переступив на православіє, то я єго завше чемно приймав і волю єго сповняв, а помимо того він в своїй газеті часто на мене нападав за «порченє» обряду восточного через відправу майского богослуженя і уміщенє в бочнім вівтари образу серця Христового.

[1] Квитапції.

Тепер приїхав він з России яко предтеча российского губернатора Євреїмова. В місті запаиувала особливо межи судовими урядниками, котрі провадили єго процес о зраду державпу, велика паніка і небезпідставно, бо Геровский як то пізнійше описане буде, на тих, котрі завчасу не поутікали, пімстив ся.

Капітан Лопатин повідомив 15/9 1914 о ½ 6 перед вечора бурмістра, що губернатор Євреїмов уже приїхав і в палаті краєвого правительства замешкав, проте поручає єму на приказ губернатора, щоби до него удав ся і єму представив ся.

Бурмістер удав ся в товаристві обох віце бурмістрів гофрата Барлеона і Дорі Поповіці, як також радників д-ра Франка, д-ра Норста і д-ра Гакмана до губернатора.

У великій сали палати краєвого правнтельства наступило принятіє. Тут знаходив ся генерал Навроцкий і новий губернатор Євреїнов. Генерал представив нового губернатора і сказав, що він передає ціле урядованє ексцеленциї Євреїнови, а сам тілько войском управляти буде. Євреїнов подав представнтелям міста руку і сказав: «Я обнімаю губернію і буду старати ся удержати спокій і порядок. Прошу заступників міста мене в моїм урядованю вспирати. Бурмістер позістане в своїм урядованю, і я взиваю єго, щоби мене в моїх агендах вспирав, я буду щодня від 11 до 1 години для вас до розпорядимости».

Бурмістер відповів: «Я дякую вашій ексцеленції за ті ласкаві слова, і прошу нам таку жичливість оказувати, яку нам досі дотеперішний губернатор генерал Навроцкий оказував. Жнтелі Черновец суть спокійними людьми і заслугуют на ласкаве з ними обходженє!».

На тім закінчила ся візнта у губернатора.

Увязиеиє бурмістра і 4 іиших члеив

Хотяй Євреїнов запевнив бурмістра, що буде далі управляти містом і просив єго о підпору в єго урядованю, то єще тої самої ночи о першій годині явив ся у того (бургомістра) российский капітан жандармериї з револьвером в руках і сказав: «Вставайте, убирайте ся, беріт теплу одіж і гроші з собою і ходіт за мною».

Здивований бурмістр запнтав, що то має означати, коли єще перед вечером сам губернатор запевняв єго, що має далі уряд бурмістра провадити? Капітан відповів: «Молчать і не вопрошать, а за мною поступать». Машінально убрав ся бурмістер, взяв найпотрібнійші річи і троха грошей, і вийшов за капітаном. На улици чекав фякер, окружений 4 кінними жандармами. До того фякра всісти дістав бурмістер наказ, а заразом сказав капітан до жовнірів: «Скоро би ся рушив до утечи, маєте єго застрілити». По кількох

міиутах заїхали перед дім д-ра Лязаруса, державного прокуратора, котрий в процесі Геровского о здраду держави оскаржував того, і тут повторила ся та сама сцена, що попередно в домі бурмістра. Звідси з обома увязненими поїхали за адвокатом д-ром Менглем, відтак за послом українцем Спеиулом, а на кінци за гофатом Дузінкевичем, і вивезли тих 5 плінених до Жучки і умістили в будинку фабрики цукру, а на другий день повезли до Россиї, звідки випроваджено їх аж на Сибір.

Митрополит Репта зі своїми радиками і пралат Шмід у Євреїиова

Дня 16/9 1914 удав ся мнтрополнт з консисторськими радниками до губернатора, щоби єму представнти ся і о помилованє для увязненого бурмістра і єго товаришій проснти. Скоро латиньский парох о.[тець] Шмід о наміренній візиті мнтрополнта у губернатора довідав ся, чимскорше убрав ся в єпископску одіж (яка пралат інфулят) і поїхав з ними, т.[о] є.[сть] з митрополнтом і єго радниками до губернатора.

Тут по представленю ся губернаторови і повитаню єго яко губернатора, зачав мнтрополнт просити за увязненими. Але губернатор відповів єму: «Прошу мене в тій справі не пнтати, бо я нічого не відповім». А коли мнтрополнт Репта зачав робити представленє, почув відповідь: «Прошу моїх зарядженть не крнтиковати. Натомість взиваю вас, щобисьте позавтра в соборі відправили торжественне богослуженє за нашого царя Николая».

Мнтрополнт відповів: «Прошу мені того релігійного примусу не накладати, я єсм тайним совітником єго апостольского величества цісаря Франц Йосифа і складав єсм єму присягу вірности, тож тої присяги не можу ломити».

На тоє Євреїнов: «Чернівці суть уже русским городом і стоят проте під управов єго величества царя Николая, і для того кождий горожанин муснть розпорядженям єго заступника повиновати ся».

Мнтрополнт: «Я не можу моеї присяги ломнти!»

Євреїнов: «Я уже вам моє мнініє сказав. А суть средства, щоби вас до сповненя моїх розпоряджень змусити».

Мнтрополнт: «Прошу мені тоє розпоряджене на письмі уділити!»

«Добре», – відповів губернатор, і кілька годин пізнійше доручив єму российский чиновник указ письменно.

Я, скором довідав ся, що мнтрополнт і пралат Шмід були у губернатора без мене, пійшов до о.[тця] Шміда, щоби єго заінтерпельовати, чому мені не повідомили о наміреню візнти у губернатора і як тая візита випала? О.[тець] Шмід звиняв ся, що то нагле стало ся, проте не мав часу мене повідомнти, а о перебігу візнти не умів нічого положнтельного сказати. Тогди я поїхав до митрополнта, і той мені розповів тоє все, що я тут описав.

Під час моєї бнтності у о.[тця] Шміда і у мнтрополнта, приїхав Євреїнов перед нашу церков і прислав до мене одного офіцера з просьбов, щоби отворити церков, що їх кілька хочут звідати нашу церков, але не сказав, що межи ними єсть сам Євреїнов. Позаяк мене не було вдома, то кухарка відправила офіцера до старшого сотрудника о.[тця] Балицкого. О.[тець] Балицкий розтворив церков і 3 офіцеров війшло з ним до церкви через закристію. Огляиули вівтар і сказали: «Как у нас». А коли діаконьскими дверима вийшли на церков і подивили ся на іконостас, сказали: «Точно как у нас». На тоє один з офіцерів замітив: «Але книги у них суть уже польскі». На те відповів о.[тець] Балицкий, що у нас нема польських книг, і взяв з крилоса Часослов, котрий лежав на верха і показав їм. Они перегляпули Часослов і знова сказали: «Как у нас». Потому подали о.[тцю] Балицкому руки, подякували за труд і відіхали.

Гр.[еко]-к.[атолицький] парох з о.[тцями] сотрудииками у губериатора

По моїм повороті від митрополнта прийшов сотрудник о.[тець] Балицкий до мене і оповів о візнті якихось визших офіцерів российских в нашій церкві. При том случаю, я єму оповів, щом від митрополнта довідав ся і ухвалилисьмо наступаючого дня пійти до губернатора, щоби скоро мнтрополнт з своїми совітниками і лат.[инський] парох єму представили ся і своє почтеніє складали, наша абстиненція не виглядала яко неприхільна демонстрація.

На другий день і 11 годині перед полуднем стаиулисьмо в палаті краєвого правительства і просилисьмо офіцера, щоби губернаторови замелдував, що гр.[еко]-к.[атолицкий] клир містцевий проснт о авдієнцію. В сали почекальні засталисьмо віце-презідента краєвого суду барона Якубовича, совітника д-ра Гакмана і єще 2 совітників, котрих імена забув єм. Пізнійше надійшов тут тоже заступник суперіора єзуїтів о.[тець] Рилє і просив мене, щоби міг разом з нами пійти.

Дуже сумне чувство овладіло мною в тій хвили, бо в комнаті, в котрій від 31 літ я був привик розмовляти з краєвив презідентом яко заступником нашого доброго цісаря Франц Йосифа, тепер маю ставати перед губернатором ворожої нам держави.

Ввійшовши в комнату, побачив я чоловіка в білім літнім мундури, низького взросту, недостигшого єще 40 літ жітя з проникливими очима з добре плеканою невеликою чорною бородою, до котрого я промовив: «Ваше превосходнтельство! Гр.[еко]-к.[атолицький] клир города Черновец прибув, щоби вашу ексцелєнцію повитати, представнти ся і проснти о покров в часі воєнних смут». На тоє відповів Євреїнов: «Я приймаю ваше повнтанє, а що касает ся покрова, о котрий проснте, то буде він залежати від вашого

поведеня». Дальше сказав я: «Ваше превосходнтельство позволят, щоби я моїх товаришів представив: моє ім'я Келестин Костецкий, протоєрей, декан і приходник в городі. Мої товариші: о.[тці] Константин Балицкий, Леонтий Біліньский, ієромонах Володимир Костецкий, душпастир тимчасовий при больниці і о.[тець] Рилє, ігумен товариства Ісусового. При представленю подавав губернатор кождому руку, а коли прийшла черга на о.[тця] Балицкого, то губернатор сказав при поданю руки: «Ми уже знаємо ся», котрі слова мене дуже здивували. По тім ми уклонили ся і вийшли, на на містце наше пішов віце-президент судовий з своїми радниками.

По дорозі з поворотом домів я запнтав ся о.[тця] Балицкого, звідки знає ся з Євреїном? На тоє дістав єм відповідь: «Що вчора межи тими офіцерами, що оглядали нашу церкву, був Євреїнов, але я не знав, бо они не представили ся мені».

Управа иового губериатора Євреїиова

Євреїнов завізвав до себе 5 панів: д-р[а] Боканча, з професиї адвоката, Титуса де Ончула, д-р[а] Гакмана, д-р[а] Скалят і управнтеля лісів Велигорского. Той послідний не міг явнти ся, бо уже попередно хотяй до русофільской партиї належав, з Черновец утік. По нараді з тими 4 панами приїхав з ними до магістрату і тут в прнтомности прибуваючих там гденекотрих радних і всіх магістратских урядників сказав: «Я розвязую раду громадску і постановляю пана д-ра Темістокля Боканчу бурмістром, а д-ра Гакмана, Ончула і д-ра Скалата прибочними єго совітниками. Взиваю панів, щоби тій мною поставленій управі були во всему послушними».

Потом забрав голос д-р Боканча і промовив до урядників магістратских, упрашаючи їх о вспиранє єго в урядованю.

Того самого дня застановив урядованє судів, зніс німецку мову урядову, а натомість приказав уживати российску. Зніс і розвязав всі сходи (товариства), заказав чнтати німецкі газети і книжки під карою 5000 рублів або 3 місяців арешту. Запровадив петроградський час, отже всі публічні зигари мусіли бути о цілу годииу посунені наперед, усі склепи мали бути 6 годині вечером замкнені, а по 8 годині в вечер не смів уже ніхто знаходнти ся на улици. За тоє могли тепер ночію салдати і містцева голота, т.[о] є.[сть] шумовини люцкої суспільности по ночах рабувати і розпустні оргії випавляти.

Нужда і недостаток давало ся в цілім місті дуже доткливо відчувати. Тож постановили визначнійші люди, котрі єще з міста не поутікали, за позволенєм губернатора видавати магістрацкі гроші. Тих випущено на 140000 к[орон] в формі 5 к[орон], по 1 к[ороні], по 50 сотиків і по 20 сотиків. Устроєно для цілком убогих кухні, в котрих роздавано убогим по тарели зупи і кавалок хліба.

В кінци упрошено губернатора, що позволив секретареви гр.[еко]-ор.[тодоксальної] консисториї Нищукови поїхати до Дорни, где тогди президент краєвий граф Меран з всіма урядами знаходив ся, щоби з відтам превезти для урядників, котрі не могли до Дорни утечи і для духовенства всіх віроісповідань пенсію місячиу. Привіз пенсії злагодив троха пужду, до чого причинила ся також та обставина, що купці з Россиї зачали щодня навозити тут до Черновец ріжні віктуали як хліб, муку, солонииу, сало і пр.[оче], котрі то віктуали значне по таньших цінах продавали, як ті, які в остатнім часі в Чернівцях паиували.

Смутним випадком стало ся, що губернатор запровадив примусовий курс рубля на некористь наших корон, бо 1 корона вартувала тепер тілько 30 копійок.

Россняни овладіли всіми нашими шпіталями, а їх найстарший лікар Гапон обходив ся з нашими лікарями дуже нечемно і ігноруючо, так що директор шпіталя краєвого радник правительственний д-р Филипович дістав був род меляихолії, опустив заряд шпіталя і утік до Відня, где помалу до здоровля повериув.

Так в смутку і непевности протривали ми з дня на день, не знали як річи стоят, чи ми дістанемо ся назад до Австриї, чи ми уже сказані на неволю під Россиєв, бо своїх газет ми не могли чнтати, бо їх до краю москалі не допускали, а российскі газети неустанно о своїх великих побідах над австрийскими войсками писали, так що нам, читаючим з конечности ті газети, могло видавати ся, що дійстно всі наші армії побнті, і що ми уже позістанем в неволи российскій яко піддані того киутом удержуваного царства. Кромі того, д-р Геровский Алексей, прибочний секретар губернатора, розпускав по краю ріжні письма, котрі віру і надію нашу ослабяли, і тяжким горем наповняли. Одно, котре мені до рук дістало ся, уміщую тут для сумної памяті дословно:

«Братя! Настал конѣцъ неволѣ!

Побѣдоносное русское войско взяло Черновцы, Станіславовъ, Львовъ, обложило Перемышль и идетъ на Краковъ и Угорщину. Австрийске войско, хотя ему помагали нѣмцы, розбыте наостатне, утѣкаетъ до Вѣдня.

Русскіи взяли дотепер в полонъ (зловили) больше якъ 500 000 австрыйскихъ вояковъ, а больше якъ 250 000 австрияковъ лягло убнтими и раненими. Австрнякамъ отобрали половииу іх артилеріи, больше якъ тысячу канонъ.

Австрийский цѣсаръ, что такъ отважно зачепилъ Россию, просилъ уже мира.

Сила Австріи уже зломана.

Австрийского войска уже нема. Остались лишь ляндштурми-кукурузники подъ командою шандаровъ и теребилюльниковъ, что сидятъ голодныи в кукурудзах и лѣсахъ якъ дикіи волки.

Народе православный! Братя! Не даймо ся дурити шандарямъ и жидамъ, сто розповідають всякіи небылицы! Жиди не любятъ России. Они знаютъ, що іхъ жидовскому панованю насталъ теперъ конецъ. Братя! Не слухайте нашихъ вороговъ, что юдятъ васъ до войны зъ Россиевъ. За кого мы маемъ воювати? За кого проливати свою кровъ, и кровъ нашихъ братьевъ изъ России? Чи за Австрію, что була намъ злою мачехою? Чи за жидовского тата Франца Іосифа, что ненавидѣлъ насъ за нашу православну вѣру, чи за его шандаровъ, что намъ дыхати не давали, чи за его здекуторовъ, что дерли зъ насъ остатну сорочку. Люде, маймо розумъ! Ми повинни принимати русскихъ вояковъ зъ распростертими руками, съ хлѣбомъ-солью, бо се наши братя, наши спасители, бо они проливаютъ свою кровъ за насъ, за нашу свободу, за лучшу долю нашихъ дѣтей. Теперъ насъ ратуетъ Россиа отъ погибели. Великий русский царъ беретъ насъ подъ свою опеку. Не будетъ уже границы межи нами и Россиев. Доста насъ мучили вороги. Доста збиткували ся надъ нашою вѣрою и нашою мовою. Доста напили ся нашоі крови жидівски пявки. Православный русскій царъ будетъ нашимъ царемъ. Мы будем мати свое русске правительство.

Не будетъ уже въ судахъ и урядахъ нѣмецкой мовы и жидовскихъ судьевъ та урядниковъ.

Податки будутъ малыи, хлѣбъ дешевый, соль дешева. Мы позбудимо ся жидовскихъ пявокъ, намъ дадутъ землю, намъ вернутъ все то, что зрабували вороги. Ми будемъ жити на нашой землѣ господарями, а не слугами рабами як дотеперъ. Не треба буде утѣкати изъ родного краю в свѣтъ за очи.

Ми русскіи мужики зъ за Прута, что пишемъ до васъ, маемъ уже в себе русское войско. Русскіи вояки роздаютъ межи насъ жидовску худобу и жидовскій хлѣбъ, а жиды утекаютъ и больше не вернутъ ся.

Люди православныи!

Русское войско знаетъ, что оно прийшло до православного краю. Тому оно детъ часъ спамятати ся тѣмъ темнымъ побаламученым людямъ, что слухаютъ австрийскихъ шандаровъ и жидовъ и засѣли в лѣсахъ и кукурудзахъ. Но терпѣню русского войска станетъ конецъ, и тогда будетъ бѣда ландштурмамъ-кукурузникамъ и всѣмъ тѣмъ, что имъ помагаютъ. Будетъ бѣда и нам всѣмъ, бо теперъ война, и не буде колы шукати, кто виннenъ, а кто невинненъ. За дурныхъ кукурузниковъ можутъ покарати всѣхъ насъ, нашихъ женокъ и дѣтей. Братя, отворите очи кукурузников! Най они не слухаютъ астрийскихъ шандаров, нѣмецкихъ офіцеровъ и жидовъ, но най они слухаютъ голосъ своей совѣсти и голос народа. Робота кукурузниковъ

нуста. Русского войска они сперти не годны. Або чижъ они такъ полюбили австрыйско-жидовску неволю, что они не можутъ жити безъ шандаровъ, здекуторовъ и жидовъ и хотятъ умерти за нихъ? Скажите тымъ дурпямъ, что черновецкий владика молит ся за русского царя и за побѣду русского православного войска.

Люди православныи! Гонѣтъ отъ себе австрыйских шандаровъ и всяку нуцвирню и жидовъ, что юдятъ васъ против России и кажутъ вамъ стрѣляти на вояков русского царя.

Тѣхъ австрыйскихъ шандаров и жидовъ быйте якъ псовъ скаженыхъ, ловѣтъ ихъ и передавайте русскимъ властямъ. Скидайте з себе ярмо вѣковѣчне и станьмо свободними людьми!

Подписано: Православні мужики зъ-за Прута».

Такі листки і такі бесіди ослаблювали нашу віру і надію і наполпяли нас смутком.

Друга недобровільна візнта нароха Костецкого у губернатора

Дпя 16/10 1914 появив ся у мене капітан жандармериї і сказав, що губернатора взиває мене, щобим о 4 годині по обіді у него появив ся, і відійшов. На моє запитанє, в якій справі мене губернатор призиває, дістав єм відповідь, що губернатор сам скаже, в якій справі мене кличе. Прибув єм точно о 4 годині, а тогди виходив від губернатора архімандрит Манастирский і на моє запитанє сказав, що розходит ся о відправу богослужепя за царевича Алексія на 18/10 1914.

У почекальні застав єм секретаря губернатора д-ра Алексія Геровского (о котром було сказано на стороні 99 і 100), котрого я не пізнав. Він приступив до мене і запитав ся, чи я єго не пізнаю? Я відповів: «Голос мені знакомий, але лице не пізнаю». «Я єсм Геровский» – відповів він. «Та бо ви носили бороду» – сказав я. «Я оголив бороду, як мав єм утікати з тутейшої вязниці, – відповів він, – але ходіт тепер до губернатора», і в дверях шепнув мені: «Не противляйте ся єму, бо може бути зле» – і ввійшов разом з мною.

Губернатор сидів за бюром, при моїм появленю встав, подав мені руку і, всказуючи на крісло, просив, щобим усів, і оба з Геровским тоже усіли. Потому сказав до мене по-российски: «Позавтра припадає день уроджепя нашого престолонаслідника великого кпязя Алексія, тож треба, щобисьте в вашій церкві відправили літургію і молебен за него і єго отця государя імператора Николая».

Я відповів, що молебен відправлю, але літургію ніт, бо я при літургії мушу імʼя мого цісаря Франц Йосифа вспоминати, котрому я вірність присягав. На тоє д-р Геровский сказав: «В православній катедрі буде сам митрополит в соборі совітників літургію служити того дня за царя і престолонас-

лідника. В прочім, митрополит видав уже розпоряджене до клиру гр.[еко]-ор.[тодоксального] цілої Буковинскої дієцезиї, щоби при всіх службах Божих тепер уже тілько царя Николая вспоминав і за присоєдиненіє Буковини з могучим российским царством молив ся. От тут маєте те розпоряджене видруковане, возьміт собі, хотяй ви не стоїте під властею митрополита Репти, то завше оно може вам служити за взорець до наслідованя».

Коли Геровский зо мною розмавляв, то губернатор щось на карточці писав, потому вручив мені карточку і сказав: «Тут маєте формуляр, кого маєте на молебні вспоминати». Я взяв тую карточку від губернатора, а від Геровского друковану куренду митрополита, попращав ся і утішений, що не натискали на мене на відправу літургії за царя і царевича. Здає ся, що так губернатор як і єго секретар для того так уступчиво з мною обійшли ся, що они вже знали, а що перед нами закритим було, що они за 3 дни будут мусіли звідси уступити.

При виході застав я в почекальні римо-кат.[олицького] завідателя парохії о.[тця] Веліша і вірменського пароха каноніка Лукашевича, бо лат.[инський] парох о.[тець] Шмід уже утік з Черновец до Відпя. Видно, що всіх самостійних душпастирей всіх віроісповідань цитував губернатор до себе, щоби їм поручити відправу богослужепя за царя і царевича.

По повороті додому перечитав я карточку, написану губернатором і надруковане розпоряджене митрополита. На карточці було написано: «Молебен о здравіи государя императора Николая Александровича и наслѣдника цесаревича и великого кпязя Алексія Николаевича». Але як перечитав єм друкований циркуляр митрополита, темно ми ся зробило в очах, бо знав єм митрополита від 30 літ яко доброго і льояльного патріота австрийского, і розумного высокообразованного человіка, проте дивував єм ся, що міг такий циркуляр видати, котрий носив на собі знамена зради маєстату. Видно, що консисторія і губернатор на него пресію зробили. В оригіналі гласит тот циркуляр так:

«Листок розпорядженій архіепископской консисторіи православной буковинской архідіецезіи. (На другій половині тоє самоє в язиці ромуньскім).

Изданъ и розосланъ 19 сеитября (2 октября) 1914. Нр. 7941.

Циркуляръ.

По соглашенію съ господиномъ русскимъ губернаторомъ въ Черновцахъ, я, митрополитъ Буковины и Далмаціи, сдѣлалъ по консисторіи слѣдующее распорядженіе приходскимъ священикамъ и предлагаю его вамъ къ точному исполненію:

Священику……....

Прихода……...…..

Предлагаю вамъ въ время совершенія церковныхъ богослуженій воз-

носить молитви о здравіи и благоденствіи благочестивійшаго и самодержавнійшаго великаго государя імператора Николая Александровича всея России, матери его благочестивійшей государини імператрици Александри Өеодоровни, наслѣдника его благовѣрнаго государя цесаревича и великаго князя Алексія Николаевича и о дарованіи побѣды всероссийскому православному христолюбивому воинству, а в проповідяхъ приглашать населеніе принимать русское войско и русскихъ людий какъ братьевъ, пришедшихъ освободить ихъ отъ иновѣрного гнета и насилія, съ тѣмъ, чтобы они подъ державой русского царя слились въ едино съ Великой Россией.

Підписано: Митрополит Владиміръ, викарій Манастырскій.

Не хочу довше над тим циркуляром застановляти ся, тільки жалію, що той сильний дуб (митроп.[олит] Репта) так легко упав!

Того самого дня появили ся плякати друковані, в котрих наказано було на 18/10 1914 з причини уродин цісаревича Алексія мают всі доми бути хоругвами украшені. Населенє розказ сповнило, хотяй причувало, що москалі незадовго заберут ся. Российскі купці, котрі уже тут свої склепи порозтвирали, чимскорше товари забирали і вивозили, а що не могли вивезти, то на улицю викидали і утікали до России.

Ніч з 19 на 20 жовтня 1914 була дуже неспокійна і дика. Уже з вечера їздили козаки по всіх улицях і нагайками розганяли людий домів, приказуючи, щоби по годині шестій ніхто не важив ся на улици знаходити ся. Залога российского войска цілу ніч ріжними дорогами утікала за Прут. А коли в второк рано містцеве населенє пробудило ся, спостерегло з великов утіхов, що шаро-зеленковатих мундурів солдатів уже в місті майже не було, бо заледве по одному на улици спішно перебігаючих можна було спостерегти. Іно в палаті краєвого правительства перевів губернатор послідну ніч, пакуючи свої акта, і заповів, що о 12 години вийде з Черновець, щоби незадовго повернути назад. І дійстно, 10 мінут по 12 години в полудне виїхав Євреїнов улицев Нового Світа[2], потому Русков на Магалу-Бояни до Новоселиці, а звідтам до Хотіна, где приостановив ся. За ним поспішили д-р Геровский і Євреїном установлений бурмістер Боканча.

Поворот австрийської управи

Дня 20 жовтня о 9 години в вечер появила ся перша австрийска патроля в Чернівцях, а вночи, як також слідуючого дня вимаширували більші відділи австрийского войска до міста. Войска австрийкі машерували коло 5 по полудни до міста дорогою Семігородскою[1], ціле місто вилягло на єго при-

[1] Тепер вулиця Т. Шевченка.

[2] Тепер вулиця Головна.

витанє. Від шпіталя аж до реальної школи були на тротуарах позастелювані столи, на котрих знаходила ся ріжна перекуска для умучених жовпярів. Митрополит виїхав далеко за місто, щоби повертаючих австрийских жовпярів повитати і поблагословити. Жителі міста не знали нічого о єго циркулярі, виданім до православного духовенства, тож витали єго з великими оваціями, коли їхав на повитанє австрийского войска, але що єму бідному діяло ся в єго серци в тій подвійній роли, яку тепер грав?!

Три дни тривали оваций і утіха черновецких горожан, в часі котрої не заважали, що за Прутом москалі усадовили ся і до бою укріпили ся.

З Дорни прибув президент краєвий гр.[аф] Меран і привіз з собою гроші на виплату залягаючого жаловапя для урядників і духовенства всіх віроісповідань, як також на допомогу для голодуючого населеня міста. Не заїхав, однак, до палати краєвого правительства, в которій попередно перед інвазієв замешкував, бо тая була оточенєм Євреїна засмічена і занечищена, але заїхав до будинку дирекції поліції, і тут єму представляли ся гонораціори міста і духовенство всіх віроісповідань і складало єму гратуляцію по поводу евакуациї москалів...

Президеит установив д-р Норста на голову міста, котрий уряд він через 10 днів провадив, а потому обняла давна рада громадска управу, котрій голова (бурмістер був вивезений до Россиї) бракувала.

Наші войска усадовили ся в окопах над Прутом, а по другім боці ріки стояли знова российскі войска. Российскі войска зачали обстрілювати з гармат позициї наших війск, а наші мали всего 2 гармати, і тими страшили через довгий час москалів. Позаяк нова поміч прибувала, тож 2 вночи 6/11 1914 онустили наші войска Чернівці, удаючи ся на полудне. За нашим войском поспішили всі іителігеити, котрим средства позваляли, як також всі богатші родини жидівскі.

Виїхав також митрополит з усіма членами консисториї до Дорни, але здає ся недобровільно, але з розказу правительства, котре о єго циркулярі довідало ся. Оповідали, що митрополит з Дорни їздив до Відпя і просив у цісаря о авдиєнцію, щоби свій циркуляр оправдати, але цісар єго не хотів приймити, і тепер сидит він постійно в Дорна Ватрі, бо єму не вільно до Черновець вернути. Там же знаходят ся всі члени консисториї і звідтам управляют дієцезієв. Поголоска ходит, що уже по війні ні митрополит, ні члени консисториї не повернут на свої давні посади.

Митрополита мені дуже жаль, бо єст то человік дуже учинний і добрий. Для характеристики оповім одну мою пригоду з митрополитом Рептою, з котрим я мусів запізнати ся перед 30 роками, коли він ще був професором біблійного студіюм на теольогічнім факультеті і заразом інспектором народних шкіл в Чернівцях, – а я яко представитель гр.[еко]-к.[атолицького]

віроісповіданя був членом ради шкільної городскої. Щомісяця проте сходили ми ся на засіданях ради шкільної, і звідси моя близька знакомість з єго особою. Коли зістав митрополітою, зробив мені візиту, а на гальових обідах у себе назначав мені висше місце, як латиньскому парохови, бо саджав мене при столі против себе. На таких обідах бувало завше понад 200 осіб.

Одни черт до характеру митрополита Ренти

Разу одного на 1 рік перед війною прийшов до мене певного вівтірка один гр.[еко]-ор.[тодоксальний] богослов екстерніст з 2 року і просив мене, щоби я вставив ся до митрополита за ним, щоби він зістав принятий до семінара. «Тепер, – казав він, – розписаний конкурс на 2 містця до семінара духовного; одно для румуна, а одне для русина. На румуньске містце подалося 7, на на руске 12 кандидатів. Я єсм сином убогого селянина, не можу о своїх силах дальше утримати ся, а не маю жадної протекції; для того приходжу до отця каноніка просити, щоби за мною до ексцеленції митрополіта вставив ся, щоби мене до семінара приймили. В наступний четвер має на сесії консисторскій справа принятя до семінара бути рішенов, для того я прошу, щоби о.[тець] канонік були ласкаві завтра бути у митрополіта і принятє моєї особи до семінара упросили».

Я, здивований, сказав єму, що я моїм вставлепям можу єму тілько зашкодити, бо митрополит може собі подумати, що ви є приклонником унії і для того я вставляю ся за вами. Но позаяк він конче налягав на мене, утверджаючи, що всі православні знают, що митрополит мене поважає, тож я єму відповів, що хотяй я сумніваю ся, щоби моя протекція ємо помогла, то завтра поїду до митрополіта.

Другого дня поїхав я до митрополіта, представив єму неприємну мою місію, і просив, щоби моє вставленє ся не було причиною до непринятя мого клієита до семінара. Митрополит засміяв ся і сказав, що і він єсть часто в такім положеню, що мусит навіт за жидами вставляти ся до краєвого правительства, то знова до виділу краєвого. Потому задзвонив на льокая і казав собі принести з консисториї реферат злагоджений на завтрішну консисторску сесію о припятю 2 клириків до семінара. Тим часом потрактував мене цигаром і сам закурив і сказав: «Скоро члени консисториї не будут противні, то він внесе єго принятє. У вас, – казав митрополит дальше, мают члени консисториї голос дорадчий, а єпископа воля єсть рішаюча. Але у нас інакше. У нас більшість голосів рішає, а єпископ має при рівности голосів голос рішаючий. Скоро ви або більшість голосів заявит ся против мнінія єпископа, то єму прислугує право рішепя на той раз засистувати, і другий раз на сесію тую справу постановити. А скоро і другий раз консисторія буде проти єпископа голосувати, то тогди єпископ предкладає тую справу до рішепя цісареви, взглядно міністерству культу і просвіти».

Тим часом подніс льокай реферат з алєгатами в румуньскім язику написаний. Митрополит дивив ся в румуньский манускрипт і на голос читав по-русски: заявленє лікаря о здоровлю добре, свідоцтва з іспитів добрі, поведенє релігійно-моральне добре. Отже, додав: «Єсли консисторія не буде противити ся, то я єго прийму». Я подякував і відійшов.

У наступну пятницю було засіданє ради шкільної краєвої, на котрій я, яко придставитель католицкого віроісповідапя, мусів явити ся, і там стрітив ся з совітником о.[тцем] Галіпом яко представителем православного віроісповідапя і запитав єго: «Чи вчера на сесії консисторскій той, а той екстерніста зістав припятий до семінарії?» «Так єсть, митрополит сам, а не рефереит вніс, щоби сего припяти, а ми всі согласили ся, отже зістав одноголосно припятий». Навів єм той випадок, щоби показати учинніство митрополита Репти.

Всего 5 неділь тішили ми ся поворотом австрийскої управи, бо уже 26 листопада 1914 онустила мала наша залога вночи місто. Ц.[ісарсько]-к.[оролівське] правительство з президеитом гр.[афом] Мераном знова осіло в Дорні, де тоже дирекція поліції, дирекція почти і фінансова дирекція опинили ся. Так переминув той короткий восторг свободи, а смутний час давної неволі повернув.

Друга інвазія росснян

При першій інвазиї москалів був бурмістер і більша часть радних в магістраті, котрі нараджали ся що робити, і які условія передачи міста москалям ставити, і як їх приймати. Тепер не було нікого, бо бурмістра москалі вивезли на Сибір, радні поутікали, за їх прикладом пішли і магістратскі урядники, а мав відвагу лишити ся всего оден канцліста в магістраті! Припадком явили ся в магістраті 11 людий, котрих або цікавість, або обава тут спровадила, а тими були: д-р Гостюк, професор Рафаїл Кайндель, управитель народної школи Федорович, різник і властитель склену Біндер, 2 гр.[еко]-ор.[тодоксальні] парохи Георгій Шандру з Параскеви і Іван Бежан з церкви Николая, д-р Тарнавскі проф.[есор] теольогії, завідатель лат.[инської] парохії Веліш, директор канцелярий Стржалковский, і офіціаит Турчиньский. Ті уконститували ся в провізоричне представительство міста і вибрали д-ра Гостюка своїм головою. Я з засади уникав пхати ся в представительство, бо москалі уніатів найгірше не любят, чого доказом, що з Галичини так много наших священиків без найменшої причини вивезли до России, а ані одного латиньского. Тілько на Буковині вивезли латиньского пароха о.[тця] Цвинарского з Боян за тоє, що на їх требованє устроїти собі на вежи костельній обсервацийну комнату їм відповів: «[Ворогам моєї вітчизни і моєї віри не дозволю вживати костьола для ворожих намірів]».

Але не тілько москалі вивозили наших священиків до Россиї, але і наше австрийске правительство підозрівало наших священиків, здає ся на денунціацію поляків і жидів, і вивозило не тілько руссофілів, але і щирих українців в великім числі до Талєргофу, де їх не тілько підвергали ріжнородній секатурі, але заставляли до тяжких і достоїнство священниче понижаючих робіт як наприклад: чищеня каналів і вивожепя на тачках калу люцкого з превстів і т.[ому] п.[одібне]. З тої причини я учував ся від всякої нублічної політичної роботи, щоби нікому не лізти в дорогу.

Ті визше названі представителі міста уполномочнили д-ра Гостюка і обох гр.[еко]-ор.[тодоксальних] парохів о.[тців] Бежана і Шандру до трактованя з комендаитом российских войск в справі передачі міста. Тим часом явив ся в магістраті делєгат россиян, котрий заявив, що российскі війска уже до міста машеруют. Діяло ся тоє 27 листопада 1914. Від 4 години по полудни машерували війска, а о 6 годині вечером того ж дпя прибув комендеруючій генерал Лавреитієв і удав ся просто до ратуша; тут представив ся представителям міста і уложено, що наступного дпя має місто бути передане і условія передачі постановлені.

На другий день, т.[о] є.[сть] 28 листопада прибув до ратуша о 10 годині перед полуднем полковник козаків Сехін, представив ся репрезентантам міста і зробив з ними наступаючу угоду:

Провізорична управа міста потверджает ся.

Має бути установлена міщанська сторожа, котрій буде додана войскова патроль до помочи.

Містови запевпяє ся спокій і порядок.

Капітан козаків Астахов установляє ся комендантом міста, котрому до урядовапя комнати в ратуши мають бути уділені.

Світло електричне і водопроводи мают россияни поправити.

Годинники мают після петербурского часу бути нарегульовані.

Згромаджепя на улицях мают бути заказані. Малолітні до 18 року житя можут тілько до 5 години вечером, а дорослі до 8 години по улицях пробувати. Кромі пива не сміют жадні алькоголічні напитки продавати ся.

Сам генерал Лавренієв був чоловіком старшим, хорошої імпозаитної постави з патріархальним виглядом. Він з замилуванєм проходжував ся по улицях міста і прндивляв ся поведеню солдатів, котрим на жадні вибрики не позволяв.

На 1 грудпя прибув до міста губернатор Євреїнов з своїм секретарем д-р[ом] Геровским, а д-р Боканча прибув аж 15 грудпя і обпяв управу міста, до котрого часу туж попередно названі лиця під проводом д-р[а] Гостюка провадили.

З розказу Євреїнова завізвав д-р Гостюк 20 жидівских горожан на 5 грудпя до магістрату і казав їм в великій сали засідань чекати. По 1 годиннім очі-

куванні прибув до салі Євреїнов в урядничім уніформі з шапкою на голові. Станувши на естраді, здіймив шапку і громовим голосом промовив: «Єврейске насінє, довідав єм ся, що жиди при уході росийских войск тішили ся, российску фану спалили і российскі заряджепя висмівали. Довідав єм ся, що всі жиди суть шпіонами, стоячими в службі австрийского войска. З причини жидівских шпіонів мусіли российскі солдати 5 неділь терпіти велику студінь і великі недостатки, а кромі того були ще обстрілювані канонами. Я постановив пімстити ся за тоє на тут жиючих жидах і накладаю на жидівську громаду коитрибуцію 50 000 рублів, і заявляю, що цілий маєток жидівської громади конфіскую». Сказавши таку промову, глянув погордливо на зібраних жидів і онустив салю.

Перестрашені жиди остовпіли по вислуханю промови губернатора, а коли з перестраху опамятали ся і хотіли виходити, сказано їм, що 6 з них мусят лишити ся як закладники так довго, доки коитрибуція ціла не буде зложена. Рівночасно приказав губернатор жидівский Народний Дім і жидівску нову божницю вартов обсадити.

Дпя 5 грудня 1914 видав губернатор розказ всі німецкі плякати, всі чорно-жовті шільди на трафіках і чорно-жовту фарбу на почтових скринках усторонити і цісарського орла з вершку вежи ратушевої здоймити. Панували тогди великі морози, проте не так легко було можна з верху вежи на високій желізній штабі уміщеного цісарского орла усунути. Доперва 16 грудпя 1914 могли орла з ратушевої вежі усунути.

Дпя 2/12 1914 був у будинку дирекциї почти розтворений почтовий уряд з российскою управою і оголошено, що перерваний рух желінничний зістав для цивільних людий на лінії Чернівці, Коломия, Стрий, Львів розтворений. Потому оголошено плякатами, що Буковина має бути прилучена до губернії бесарабскої яко уїзд (повіт), а управа Буковини має бути повірена братанцеви гр.[афа] Бобриньского, генерал-губернатора львівского.

Царя Пнколая II іменннн в Чернівцях

Уже кілька дней перед 19 грудпя 1914 оголосила российска поліция плякатами, що уже в навечеріє царских іменини, т.[о] є.[сть] 18/12 мают всі доми бути украшені хоругвами і вечером ілюміновані. Ілюмінація випала дуже мізерна, бо много домів було порожних, бо так господарі, як льокатори перед 2 інвазієв з міста поутікали. Уряди парохіяльні всіх віроісповідань і обрядів дістали з поліциї наказ, щоби в день св.[ятого] Николая, яко дни царских іменин відбули ся торжественні богослуженя. У нашій церкві було легко той розказ сповнити, бо день св.[ятого] Николая єсть у нас урочисте свято, отже відправляло ся всенощне, утреня і служба Божа.

На службу Божу поприходило много офіцерів і були, здаєсь, того переконапя, що то служба Божа за царя править ся, хотяй то була звичайна співана служба Божа на честь св.[ятого] Николая, на котрій в ектеніях споминало ся нашого цісаря Франц Йосифа.

На урочистість царских іменин прибув тут комендаит корнусу Галицкого, генерал-лейтенаит Вебель з Станіславова. В православній катедрі відправляла ся торжественна літургія з асистою, але без участи митрополита, котрий разом з совітниками в Дорна Ватрі був іитернований. По богослуженю в катедрі уставило войско на плацу перед катедрою і тутка командаит корнусу Вебель декорував многих офіцерів і солдатів ордерами і мав до них промову такого змісту:

«Цеитральні держави Австрія і Німеччина уже знищені, а Буковина з Галичиною на вічні часи позістанут власностію русского царя».

Потому наступив обід у губернатора Євреїна, на котрий були запрошені 120 осіб. Межи гостями знаходил ся: 5 генералів, комендаит корнуса Вебель, 3 православних священиків пархів Черновецких – приходів о.[тець] Іван Бежан, о.[тець] Георгій Шандру і о.[тець] д-р Тарнавский яко управитель катедральної церкви. Кромі тих знаходив ся там тоже лат.[инських] священик о.[тець] Віитер родом з Варшави, котрий тут був префектом при вірменьскій бурсі, а в часі пересправ россиян з городскою радою служив яко транслятор, бо владів добре российским язиком. Кромі тих знаходили ся також межи черновецкими гостями д-р Боканча. Всі прочі то були самі офіцери.

Гості були насамперед впроваджені до бочної салі, де їм подана була закуска і копяк, а потому запрошено їх до головної салі, украшеної портретом царя. Яко трунки було подане ісключно шампаньске вино, котре день перед тим зареквіровано з тутейших кавярнів. По другій потраві підніс ся командаит корнуса Вебель і в кількох положенях підніс тоаст на честь царя. По третій потраві підніс генерал Лаврентієв короткий тоаст на честь цариці матери, а інший генерал підніс тоаст на честь пануючої цариці Александри. По четвертій потраві прошено присутних ромуньских священиків, щоби позволили на піднесенє тоасту на честь міста Черновец, і тогди встав комендаит города полковник Дрегер і сказав: «Пю на благо красного города Черновец з желанєм, щоби он під скиптром єго величества царя Николая щастливо развивав ся».

На тім скінчила ся офіціальна часть гальового обіда. Потому столи порозсувано і гості уставили ся в півкрузі попід стіни салі, а губернатор тримав церклє. По якімсь часі війшло 8 козаків до салі і розпочали степові танці, на котрі присутні браво били. О тім обіді оповідав мені о.[тець] Іван Бежан, православний парох, додаючи, що в часі цілого обіду сидів як на цьвяках.

Забава для нідофіцерів в касарнн кавалєрнї

Того самого дпя, з нагоди іменин царя, устроїли собі підофіцери в касарни кавалєриї на Семігородскій улици баль, на котрий позапрошували собі міщаньскі дівчата і жінки. Помимо того, що то була Пилипівка, бавили ся і танцювали весело аж до півночи при звуку войскової музики.

Дуже уснішна реколєкція для жінок малодушннх, котрнх мужі на війні кров нролнвают

Опівночи прийшли до салі танців офіцери, придивляли ся якийс час танцям, а потому сказали: час уже закінчити забаву і розходити ся домів. Однак перед розходом хотіли би ми почесть дати жінкам, котрих чоловіки на війні знаходят ся. Ми тоже воєнні люди і многі з нас тоже полишали дома свої жінки, тож хочем приналежну честь віддати і тутейшим жінкам, котрих чоловіки на війні знаходят ся, а они полишали діти дома, а прийшли з нами забавити ся. Тож просимо, щоби жінки, маючі чоловіків на війні відділили ся від дівчат і вдовиць, і перейшли на другу сторону. Зараз кільканайцять молодих жінок перейшло на другу сторону. Тогди найстарший офіцер дав приказ 6 уитер офіцерам, щоби приступили до тих жінок і стерегли, щоби котра з тих не перейшла до дівчат. А скоро тоє стало ся, казав принести лавку, поставити на середині салі, в котрій дотепер танцювали і промовив до них:

«Ви негодяйки! Ваші мужі на війні кров проливают за вітчизну і свого цісаря, а ви полишали діти маленькі вдома і самі пішли з чужими і вам ворожими солдатами танцювати, тож дістанете за забаву від тих жовнєрів, з котрими танцювалисьте, заслужену подяку. Кожда з вас дістане по 10 нагаїв на подяку на голе тіло!»

Жінки мусіли, що то жарт, але коли на розказ офіцера 2 солдати вхопили крайну жінку і положили на лавку і один за голову, а другий за ноги тримали, а 2 других приступило з нагайками – один з одної сторони, а другий з другої і, поголивши тіло, зачали бити по 10 нагаїв, повстав великий плач межи жінками, а їм вторували і дівчата, бо мислили, що потому черга і на них прийде. Плач не поміг, кожда з них дістала по 10 нагаїв, і тогди допервa нустили їх додому, а дівчатам сказали, щоб на другий день з родичами приходили, то разом з родичами дістнанут такий сам трактамент. Но на другий день ні доньки, ні родичі не появили ся. Була то дуже успішна реколєкція для тих нустих жінок і мала більшу силу, як огниста проповідь!

Граф Бобрнньскій в Чернівцях

Дпя 24/1 1915 прибув у сопроводі кількох офіцерів з Львова генерал-губернатор граф Бобриньскій на дворец в Жучці, бо до Черновец потяги не

доходили, бо мости желізничний як і звичайний були позривані. В Жучці на двірци очікували єго приїзду губернатор Євреїнов, д-р Боканча яко бурмістер міста і много високих офіцерів. Звідти приїхали повозами до міста. Повози сопроваджали 146 кінних їздців. Заїхали впрост перед катедру, где відправлено малий молебень, по котрім удав ся до помешкапя Євреїнова.

Ми, т.[о] є.[сть] всі парох.[іяльні] уряди, зістали повідомлені о приїзді гр.[афа] Бобриньского і візвані на другий день 25/1 1915 на єго привитанє в палаті губернатора на 12 годину в полудне явити ся. На другий день вирушило все войско на назначене містце і гр.[аф] Бобриньский тримав обзор. З тої причини мусіло духовенство довго чекати, нім. граф з войскової паради повернув. Потому впровадив нас Євреїнов з почекальні до головної салі і уставив нас в 3 групи. В І групі стояли православні священики, в другій групі я з о.[тцями] сотрудниками, а в ІІІ групі латиньскі сотрудники, бо парох виїхав з Черновец.

По якімсь часі вступив в салю граф Бобриньский, чоловік красний з лиця, але уже сивий і як здавало ся, сягаючий 60 літ житя. Поверховність була симпатична і лагідна. Станувши перед нами, споглянув на всі три групи, приближив ся до І групи, і догадуючи ся по убранях і по бородах, сказал: «То ви православні священики», а приступивши до нашої групи, запитав: «А ви якого віроісповіданя?», я був з бородою, а о.[тці] сотрудники обголені. Почувши відповідь, що ми католицке духовенство грецкого обряда, поступив до ІІІ групи і сказав: «Ви, певно, як по убраню виджу, ксєндзи римо-католицкі? А до котрого єпископа ви належите?» А почувши відповідь, що до архієпископа Більческого, додав: «Знаю єго, ми жиєм з собою в великій приязни». Потому відступив на середину, станув напротив нас, гр.[еко]-к.[атолицьких] священиків, і промовив до всіх: «Сповпяйте ваш св.[ятий] уряд з ревностію, учіт повіренних вам вірних правд віри і морали, і жийте з собою в згоді і шануйте православіє, бо за образу православія я сам з цілою строгостію виступив бим». Потому подав нам руку, кождому зокрема, і ми віддойшли.

Колисьмо вийшли з будинку, побачилисьмо велике число мужиків, котрих з окрестних сел спровадили. Всі они на розказ стояли перед будинком і очікували. По якімсь часі вийшов граф Бобриньский на балькон і промовив до них: «Братя, час увільненя вашого з довголітної австрийской неволі уже надійшов. Австрія вже не істнує. Тримайте ся России і царя! Навесну, по закінченю війни, дістанете землю релігійного фонду і буковиньских жидів. Від того моменту будут ті земскі добра вам належати. Будете, отже, при помочи Божій і нашого царя-батюшки багатими людьми». Попередно внучили агітатори мужиків, щоби по кождім положеню бесіди кричали «гура». Однак мужики не уміли відповідно трафити з своїм «гура», для того своїм

криком перешкаджали губернаторови львівскому бесідувати і викликували у прислухуючих ся сміх!

Останні часи інвазії москалів у Чернівцях

Дуже тяжко і смутно проживалисьмо в часі інвазиї, бо москалі всьо робили так, якби тут уже на віки проживати мали. Запровадили конскрипцію, кождий мусів предложити письменно свій мельдунок з поданєм своєї адреси. В другій половині січня пустили ся москалі з великою силою на полудне Буковини. Через Чернівці приходили з Россиї щораз нові войска і по короткім випочинку відходили на полудне, і заняли цілу Буковину аж по Дорну Ватру. Але і тут, в самих Чернівцях, обконували ся на около міста і фортифікували ся сильно.

Межи різними войсками, які тут з Россиї надходили, прийшло в перших днях лютого около 500 туркменів. Були то монголи в великих баранячих кучмах на голові і в жупанах з материї на синім дні червоні пасочки. Они розмовляли межи собою по-турецкі, оказували симпатію для жидів, а для христіан не були ворожо успособлені. Платили все готівкою і не допускали ба ніде розбоїв. В пятницю вечер купували собі великі свічки, і на кватирах в около запаленої свічки ставали і молили ся.

Звідси дістали они розказ тоже на полудне машырувати, але они опирали ся тому розказови, бо їм вдома обіцювали, що они мают в Чернівцях остати для охорони властей российских. Тож опонентів обезоружено і випроваджено до Россиї, де їх здає ся сумна доля спіткала, а більшу половину виправлено на полудне Буковини. Однак до битви они уже не прийшли, бо тим часом зістали москалі через австрийско-угорскі войска, котрі через Семигород на полудне Буковини зайшли, під Кірлібабов сильно побиті і змушені з своїми раненими навідворот утікати.

Девятниця для упрошеня закінчені війни

Ми, греко-католики, від кількох літ уже відправлялисьми перед кождим сьвятом Діви «девятниці», тож і тепер, перед Стрітенєм, розпочали ми 7/2 1915 девятницю в той спосіб, що рано о 6 годині правила ся служба Б.[ожа] з відспіванєм «Под твою милость», а о 8 годині співана служба Б.[ожа] з акафістом. В вечер правив ся молебен при виставленю св.[ятих] Таїн і голосила ся проповідь. Всі учасники молебня щодня причащали ся. Позаяк уже пословиця каже: «Що як тривога, то бо Бога», тож і девятниці в часі війни відправляли люди в більшім числі і більшов побожностев як в часі мира. На 15/2 кінчила ся відправа девятниці, котру відправлялисьмо в наміреню упрошеня від Матінки Божої увільненя міста від москалів. В часі тої девятниці 700 душ відправило сповідь, а 3670 приймило св.[яте] причастіє.

У сам день Стрітеня, т.[о] є.[сть] 15/2 прийшла до мене маюча газдиня з Монастириска Марія Дребот і з жалем оповідала свої пригоди: «Отец знають, як я далеко мешкаю, а я щодня приходила на відправу девятниці зраня і ввечер, і просила Матінку Божу, щоби ті вороги уже раз від нас вступили ся, бо нам дуже доїли, бо велику комнату заняли офіцери, а до меншої комнати звалило ся 10 солдатів, і я мусіла їм від моїх корів достарчати молока і всякі ярини, а вчора нам заповіли, щоби ми виносили ся до міста, бо тут на предмістю буде велика битва, тож ту можемо житє пострадати. Через наше подвірє і город покопали глубокі окопи, і тут усадовили ся солдати, а нас, мене з мужом, з сестрою і слугою вигнали до міста. Отец канонік заповідали на проповідях, що нечувано, аби хто удавав ся до Пр.[ечистої] Діви Марії о поміч в потребах і клопотах, щоби не був від неї вислуханий. Я з мужом бігалисьмо щодня на відправу девятниці до церкви і горячо Матінку Божу молилисьмо, щоби принайменше з нашого дому вороги уступили ся, а они єще і нас з власного дому прогнали».

Я старав ся засмучену жінку потішити і сказав: «Тоє, що я на проповіди говорив, що нечувано, щоби хто яку ласку у Матінки Божої просив і не був вислуханий, то і тепер в хаті повтаряю, бо то єсть св.[ятими] Отцями запоручена і щоденним житєм доказана правда. Але треба, Марусю, бути терпливов, не ти сама терпиш під наїздом, але ми всі терпимо; не ти тілько з мужем відправлялась девятницю, але ми всі участники того набоженьства просилисьмо Матер Божу о ратунок перед наїздниками і від неї помочи сподівали ся, тож терпи і надій ся разом з нами всіми, а надія нас не заведе».

Я ті слова говорив до Марії Дребот в день Стрітеня 15/2 1915 по набоженьстві і не знав о тім, що губернатор уже 10/2 1915 тихцем з міста до России утікл. Лишили ся ще многі солдати, але видно було, що они лагодят ся до виходу, бо российскі купці чимскорш пакували свої товари і з міста виносили ся.

Дня 16/2 1915, коло 4 години перед вечером, появили ся плякати в 3 краєвих языках, котрі під каров смерти заказували на улици знаходити ся. А коли 17/2 1915 рано ми пробудили ся з сну, уже нігде московского солдата не було видно, бо вночи всі за Прут перебрали ся.

Матінка Божа приймила нашу девятницю і наші молитви вислухала!

Конец 2-ої неволі і поворот австрийскої управи

У середу 17/2 1915 дістав я з провізоричного магістрату запросини там зараз явити ся. Коли там прибув єм, сказано мені, що всі члени ухвалили мене до провізоричної управи запросити, бо представителі всіх християньских віроісповідань суть там заступлені, тілько з гр.[еко]-к.[атолицького] віроісповідання жадного священика там нема. Тож я тогди уже там лишив ся.

Того ж дпя в полудне явив ся перед нами в часі засідапя провізоричної ради фельдвебель Ганс Гайдук з перевязанов руков і казав нам, що він тут прибув з патролев, а над вечером або вночи прийде наше войско до міста.

О 5 годині в вечер прибула шкадрона гузарів під проводом поручника д-ра Мольнара, котрий зліз з копя перед магістратом, прийшов нагору до малої салі, в котрій провізорична рада урядовала, представив ся, що з заводу єсть він адвокатом, а тепер в часі війни єсть поручником гузарів, прибув тут з шкадроном гузарів і просит о назначенє кватири для себе, жовнєрів і коней, бо всі перемокли і померзли, бо падав тогди мокрий сніг. Пан Мольнар був і 1-шим городским комендаитом, по нім наступив капітан Бехіні, відтак полковник Матташітц обняв командо города, а по нім майор Даниїл Пап, властивий оборонитель Черновец, котрий в короткім часі аванзував на оберлєйтнанта.

Кілька днів по виході москалів прибув з Дорна Ватри президент краєвий, граф Меран і установив ц.[ісарського]-к.[оролівського] старосту черновецкого Краля правительственного радника, провізоричним головою міста, а єму додав до помочи 4 радних, з кождої народности по одному, а іменно: 1 (знімченого) русина Мінкуша, 2 Поляка гофрата Гаєвского, 3 Румуна адьюнкта фінансової прокураториї д-ра Боднарискула і 4 Жида д-ра медицини Флінкера. Голова д-р Максиміліан Краль явив ся по своїм іменованю перед нами, т.[о] є.[сть] управляючою провізоричною радою, представив ся нам яко провізоричний управитель міста, і просив, щоби ми єще кілька дней управу провадили, закім він зможе тут перебрати ся.

Дпя 22/2 1915 перебрав він управу міста, котру провадив аж до 17/6 1916, в котрім то дни наступила III інвазия москалів.

Події ніd австрнйсков унравов

По другім уступленні москалів прибуло до Черновец так много австрийского войска, що ми всі, черновецкі жителі, булисьмо певні, числячи єще на великі неповоджепя россиян в Галичині і на Волині, що уже ніколи трета інвазія москалів не наступит. Помалу зачали всі уряди, крім краєвого правительства, повертати до Черновец, народні городскі школи і гімназиї 2 і 1 реальна школа застали отворені, і зачало ся нормальне житє, яке було пред війною. Вправді, за Прутом стояли москалі в своїх таборах і звідтам гарматні стріли щодпя було чути, але велике число нашого войска в Чернівцях і заміских окопах заколисувала нас великим спокоєм.

Наші войска перейшли Прут і витискали российскі войска щораз більше до России, тілько Бояни переходили напереміну то в наші, то в российскі руки, а кромі Боян ціла Буковина була по многих щастливих боях з москалів очищена. Так само, в Галичині зістали москалі витиснені, тілько що повіти

Збаразкий, Тернопільский, Гусятиньский, Чортківский і Борщівский і певні части повітів Бучацкого і Заліщицкого зістали при москалях, за тоє, кромі цілої Польщі, перейшли в посіданє Німеччини і Австриї Полісє, Холмщина і Волинь з Володимиром і Луцком.

З Відня зачали повертати біглеці назад до своїх осель, і наш преосвященний єпископ кир Григорий Хомишин, котрий в часі інвазиї перебував в Відни, виїхав звідтам, але до своєї столиці в Станіславові повернути не міг, бо тая єще від москалів не була опорожнена. Тож через Угри приїхав до Кімполюнга, щоби через Буковину дістати ся до Станіславова, скоро звідтам москалі прогнані будут. Позаяк зближали ся великодні свята, а з тими і денекотрі функциї єп[иско]па для цілої дієцезиї, як н.[а] пр.[иклад] освяченє мира св.[ятого] до крещенія, тож старав ся преосвященний єсли не в Станіславові, то принаймій в своїй дієцезиї миро освятити.

Гостииа преосв.[ящеииого] єп[иско]па Григорія в Чериівцях

Дня 29 марта 1915 получив я від преосвященного єп[иско]па Григорія Хомишина з Кімполюнга, а було то в сам великий понеділок, телєграму, що завтра рано, то єсть у великий второк 30/3 1915 приїжджає до Черновець.

Я був тогди прибитий великим смутком, бо 13/3 1915 умерла мені моя побожна жена Марія Теофіля, з котрою я 48 літ пережив, а довга покійниці хороба, 3 лікарів через 7 неділь і аптека, а потому похорон потягнули за собою при повній дорожні великі видатки. Тож не дивниця, що телєграм преосвященного мене перестрашив, тим більше, що як на стороні 71 і 72 сеї хроніки описав, не мав я щастя тішити ся симпатієв преосв.[ященного] єпископа.

Тогди бавив у мене від 1 тиждня о.[тець] Бурдяк, ігумен монастиря в Міхалівці, котрий утік звідтам перед москалями до Черновец. Скором дістав телєграму, подав єм ю до перечитаня мому синови ієромонахови з Дрогобича Володимирови, котрий ту, яко приналежний до войска, заосмотрував по шпіталях хорих жовнярів і присутному тогди в тій кімнаті ігуменови о.[тцеві] Бурдякови, а сам взяв єм ключа від закристиї і пішов до церкви. По повороті запитав мене ігумен, де я ходив? Я відповів: «Я не тішу ся симпатієв єпископа, і єсм сангвінічного темпераменту, тож ходив єм до матінки Божої просити, щоби мене взяла в свою св.[яту] опіку і хоронила від якої немилої пригоди з сангвінічним і скоро рішаючим ся преосвященним єпіскопом, котрого поневільне онущеня своєї столиці і довга вандрівка в часі війни безперечно десь рознервовали». Ігумен старав ся мене розвеселити, запевняючи, що преосвященний дуже змінив ся і злагіднів, а він (ігумен) в часі свого пребуваня тут набрав певности, що преосвященний ні в церкві, ні в хаті не знайде причини до злого гумору.

На другий день рано виїхав я на дворец желізниці, але позаяк потяги тогди дуже нерегулярно приходили, тож я розминув ся з єпископом, бо на двірци мені сказали, що уже єп[иско]п поїхав до міста. Повернувши домів, застав єм уже єпископа вдома в дуже добрім гумори і розположеню. Приїхав в товаристві пароха з Кімполюнга о.[тця] Льонгіна Порубальського. В часі сніданя розповідав нам о своїх пригодах в часі перебуваня в Відни, о посіщеню Талєргофу, где придивив ся тій страшній нужді і секатурі, на яку там вивезені священики суть виставлені. Потому заповів, що тут в великий четвер хоче освятити миро для цілої дієцезиї, котре тут з собою в 2 шклянних квадратових шлюфованих сосудах привіз; що наміряє в великий четвер 12 священикам ноги умити , но понеже в місті тілько 6 наших священиків, т.[о] є.[сть] 1 парох, 3 сотрудників і 2 катехитів середних шкіл знаходило ся, а з провінції не можна було спровадити, бо за Прутом стояли москалі і проте комунікація була перервана, тож поручив єпископ запросити для доповненя числа до 12 запросити латиньских і вірменьских священиків.

По богослуженю треба було всіх священиків запросити на обід, а ту в великий четвер мясних страв не можна було давати, а риби ні консервів в цілім місті не можна було дістати. Тож випав той обід дуже примітивно, бо складав ся з самих лєгумін тай угорского вина. Я перепросив дуже чемно запрошених священиків, але они, проживаючи в Чернівцях, знали, що в часі війни в Чернівцях ничого лутшого дістати не можна було. Мимо мізерного обіду бавили ся дуже весело, бо єпископ був в дуже добрім гумори, аж до години 5. Потому ми, домашні священики, пішли на відправу страсної утрені, а преосвященний лишив ся вдома, бо був нічнов дорогов з Кімполюнга до Черновец умучений.

У велику нятницю рано був єпископ при убираню Божого гробу в церкві і був не рад тому, що жаден сотрудник в часі тої роботи не керував тов роботов, а навіт жадний в часі тої роботи до церкви не показав ся. З нас, в душпастирстві занятих священиків, не приходив ніхто до церкви для того, бо з многолітного досвіду знали ми, що церковні братчики тую роботу дуже добре знают, проте без потреби на порохи, які в часі складаня і убираня Божого гробу повстают, не потребувалисьмо ся виставляти.

О 11 годині правив седмичний сотрудник в притомности всіх прочих священиків царскі часи до 1 години. О 1 години я, як щороку, зачав відправляти вечерню, а на обхід з плащаницею убрав ся єпископ і обносив найсвятійші тайни 3 рази в процесійнім поході наоколо церкви, а потому з амбони цілу годину проповідав, в часі котрої проповіді всі присутні не то плакали, але голосно шльохали, – так розчулив преосвященний, котрий тішит ся даром риторичної вимови, притомних слухачів.

У звичайні дни правив преосвященний службу Божу тиху при помочи о.[тця] ігумена Бурдяка, котрий перебрав на себе ролю капеляна і секретаря. О.[тець] Бурдяк запропонував раз при вечери, щоби преосвященний грав вечерами преферанса, і від того часу грав преосвященний, ігумен, я і мій син ієромонах Володимир Корнило (двоім.[я]) преферанса по 3 крейцарів (6 сотиків) 1 штон. Часом місто мого сина, котрий дуже зле грає, грала моя невістка, котрої муж яко урядник мусів перед інвазієв разом з прочими урядниками виносити ся з Черновец в глубину держави. Звичайно нас всіх обгривав ігумен, котрому карта пхала ся до рук, а при тім він дуже відважно кунував і грав.

В той спосіб сходили вечері дуже весело. Гралисьмо до 10 години вечером, а потому розходилисьмо ся до своїх комнат спати.

Єпископ був завше в дуже добрім гумори, до чого дуже много причиняв ся многоговірливий ігумен.

Позаяк то був великий тиждень, а потому 4 дни свят, бо по 3 днях Воскресеня наступило Благовіщенє, тож я, від досвіта до полудня, перебував в церкві, бо много людей було завше до сповіди, тим більше, що ми вже в великий второк розпочали девятницю до Благовіщеня, проте сповідали ся люди, котрі уже великодну сповідь відправили, щоби могли щодня до Благовіщеня причащати ся. Тож преосвященний на своїх щоденних службах Божих мусів від 150 до 200 душ причащати. А по службі Божій позіставав сам в своїй комнаті, бо я не тілько сам сидів у церкві і сповідав з о.[тцями] сотрудниками, але забирав з собою обох монахів до помочи.

З тої причини сказав єпископ до ігумена: «парох нічого мною не журит ся, я як монах сам в моїй комнаті пересиджую, але я за тоє не гніваю ся, бо я не люблю, як мені надокучают».

В І день Воскресеня правив владика воскресну утреню в сослуженю клиру і зараз по тому соборну службу Божу, в часі которої мав коротку науку, і виразив желаня великодних свят для присутних участників богослуженя. По богослуженю відійшов ексцеленція додому, а я з прочим клиром вийшлисьмо посвящувати вірним пасхи.

Позаяк ексцеленція єпископ не мав з собою митри, тож ходив отец Сімович, катехит при учительских семінаріях і шкільний колєга владики до православної катедри в велику середу, і упросив о.[тця] д-ра Тарнавского, завідателя катедри в часі неприсутности митрополита Репти, котрий з розказу правительства з всіма членами мусів перебувати в Дорні, що той же (Тарнавский) вижичив митру і жезл, і в той спосіб міг наш владика в часі своєї гостини в Чернівцях в нашій церкві в владичім одіяню целєбрувати.

При посвященю пасок зауважали ми, що ряди уставивших ся з пасхами на цілій улици Петровича[1], т.[о] є.[сть] від нашої церкви аж до вірменського костела, мали прогалини, то значит, що значне менше число винесло свої паски до посященя, як то бувало перед війною. По посвященю пасок прийшли всі наші священики до ексцелєнції на священне яйце.

Того дня на вечерни, котру я правив і проповідав, ексцелєнція уже в церкві не був, бо по закінченю богослуженя в моїм товаристві зробив візиту радникови Коралевнчеви, а відтак свому колезі о.[тцеві] Сімовнчеви, до котрого прибули тож і о.[тець] совітник Левіньский і оба монахи, і там позістали на вечери і грали преферанса. В часі гостини питав владика о.[тця] Сімовича, коли скінчит будову свого дому на Gartengasse[2], котрий я владиці в часі їзди до радника Коралевнча показав. О.[тець] Сімовнч відповів, що як би мав 500 гульденів, то би сего року закінчив і на осінь до него спровадив ся. По короткім намислі виймив владика з кишені нулярес, відрахував 500 гульденів (1000 корон) і сказав: «Я пожичаю тобі 500 гульденів на докінченє дому, як будеш мати, то ми віддаш». Велика утіха запанувала в родині о.[тця] Сімовнча, бо дійстно тими грішми сеї весни докінчив будову дому і в літі спровадив ся.

Другого дня Воскресеня владика відчитав о 8 годині службу Б.[ожу] і того дня уже не був в церкві, так само і третого дня.

В середу, по святах великодніх, припадало того дня Благовіщенє пр.[есвятої] Богородиці. Того дня целєбрував архієрей соборну службу Б.[ожу], а о.[тець] ігумен Бурдяк проповідав. На вечерни знова проповідав на закінченє девятниці сам владика на тему: «Пр.[есвята] Д.[іва] М.[арія] єсть Матерев Божов і матерев нашов. Проте удаваймо ся во всіх потребах і особливо тепер в часі страшної війни о поміч до матери милосердія і на тую ціль відправляймо щодня і «Отче наш» і «Богородице діво» до серця Христового; «Отче наш» і «Богородице діво» в честь непорочного зачатія Пресв.[ятої] д.[іви] М.[арії] і «Отче наш» і «Богородице діво» за душі умерші в чистилищи».

В четвер яко будний день відчитав преосвященний тиху службу Божу о 8 годині рано, а прочий час перепровадили на писаню ріжних листів і почтових карток. В пятницю 9 цвітня відїхав ексцелєнція єпископ з о.[тцем] ігуменом Бурдяком до Коломиї. При від'їзді сказав мені владика: «Все, щом тут видів і чув, уже мені подобало ся. Поточиска і Чернівці суть 2 перлами в моєй цілій діецезиї».

У тиждень по від'їзді владики до Коломиї дістав я лист від о.[тця] ігумена Бурдяка, в котрім мені гратулює з 2 причин: 1. Що єще по дорозі до

[1] Тепер вулиця Ломопосова.

[2] Тепер вулиця Федьковича.

Коломиї сказав єму владика, що подасть до Риму, щоби Рим мене іменував пралатом мітрофором; 2. Що в Коломиї на зібраню духовенства клав проваджене парохії Черновецкої яко приклад до наслідованя.

Наслідки гостиии ексцелєиициї єп[иско]па Григорія в Черивіцях

В Коломиї перебув преосвященний кільканайцять днів, відправив там в церкві девятницю в наміреню упрошеня закінченя війни, на котрій сам проповідав. Був, але незадоволений, бо нарід перший раз почув за девятницю, для того брав тілько малий уділ, бо не був приготований. З Коломиї виїхав преосвященний до Стопчатова до о.[тця] Бахталовского, бо до Станіславова єще вертати не міг, бо там стояли єще москалі.

На кінци, в маю, міг преосвященний уже повернути до Станіславова, бо москалі зістали также звідтам нашими войсками виперті. Опіка непорочно зачатої, до котрої преосвященний особливше набоженство плекає, справила, що в часі битности москалів у Станіславові якийс майор-українец в партері палати єпископскої отворив свою канцелярію і не донустив нікого до горішного поверха, де було помешканє самого єпископа, і з тої причини преосвященний не дізнав жадної шкоди матеріальної; тілько дізнав смутку душевного, бо москалі вивезли митрата о.[тця] Гордієвского і ректора семінариї о.[тця] Ломніцкого.

У Чернівцях ішло всьо своїм ходом. Суд цивільний і карний, уряд почтовий, уряд податковий спровадили ся до Черновец і розпочали свою діяльність, также магістрат і ц.[ісарсько] к.[оролівське] староство зачали урядувати в Чернівцях, тілько краєве правительство (Landesregierung), фінансова дирекція і фінансова прокураторія позістали в Дорна Ватрі. Що 2 неділь приїздив презідеит гр.[аф] Меран з своїми секретарями гр.[афом] Ецдорфом і д-р[ом] Тарангулем до Черновец, заїздили до будинку краєвого правительства і презідеит уділяв авдієнциї від 9 до 1 години. Восени 1915 порозтвирали всі народні школи, II-у гімназію і реальну школу; а позаяк превелике число учеників не могло в II гімназиї помістити ся, отворено по кількох місяцях пізнійше (коли зреставровано I гімназію, котру москалі всередині були цілком знищили) также і I гімназію. Зістала тілько III гімназія закрита.

На 12/12 1915 дістав я від преосвященного зі Станіславова несподівано лист слідуючого змісту:

«Ваше високопреподобіє!

Прошу приймити найщирійші желаня з нагоди іменованя вас протонотарієм і пралатом єго святости папи Бенедикта XV. В тих днях перешлю урядову грамоту з дотичною папскою номінацією. День інсталяциї був би після моєї думки найвідповіднійшим: Собор Пресв.[ятої] Богородиці і

св.[ятого] Йосифа. Рівно ж було би найлучше, єсли би ся інсталяція відбула ся в Чернівцях. Впочім, лишаю вам до волі. Мітру, тогу крилошаньску, палюм можу звідси тим часом дати до ужитку. (Мітра єсть дуже добра о.[тця] Гордієвского). Ходит лише о се, щобисьте могли справити собі фіолєтову реверенду. Найлучше було би цілу справу інсталяциї обговорити особисто. Єсли вам затяжко і трудно було приїхати до мене, то най хтось приїде зі священиків тамошних до мене 23 або 24 грудня, а я подам докладні інструкциї.

Пересилаю моє братне поздоровленє і поручаюсь молитвам.

Станіславів, 11/12 1915.

Григорий, єп.[иско]п».

Хотяй мені уже о.[тець] ігумен Бурдяк писав з Коломиї, що преосвященний заявив, що предложит до Риму номінацію моєї особи на протонотарія ad instar participantium з правом уживаня мітри і пр.[оче], то я не вірив тому, і для того, як получив єм той лист від самого архієрея, здумів єм ся, і єще не довіряв, бо не міг єм поняти, щоби попередна неласка, о котрій я на сторонах 71 і 72 вспоминав, могла так сильно в жичливість і узнанє перемінити ся.

Я справді листовно дуже сердечно подякував за тую велику ласку відзначеня, але єще не довіряв єм, щоби то було правдою, – бо може щось зайти, що та номінація буде не виповнена, і для того нікому не признав ся, щом такий лист получив від архієрея, аж як 14 грудня 1915 прислав преосвященний з урядовим писанєм від єп.[ископського] ординаріата «Breve»[1] папи в оригінали латиньсків язиці і друге в переводі україньскім з додатком брошури, в котрій права і обовязки протонотарів були виложені в латиньскім язиці, доперва тогди я увірив, пішов зараз до церкви і перед вівтарем пречистої Діви подякував сердечно, що неохоту мого єпископа до моєї особи так радикально перемінила в узнанє і жичливість.

Наше духовенство і парохіяни приймили тую вість дуже радостно, хотяй би тілько з тої причини, що латиньскі і вірменьскі парохи в Чернівцях від многих літ були «інфулятами», а наш гр.[еко]-к.[атолицький] парох заледве міг зістати гоноровим каноніком, тай часом правительство, який ордер уділило єму.

Але знайшли ся люде, котрі з того відзначеня свого пароха були незадоволені, а були ними ревуни, котрі вкликували віча на пароха, і подавали писменні і устні скарги на него так до краєвого правительства, як і до єпископа, а навіт 2 рази їздили в денутациї до преосвященного до Станіславова, щоби конче споводувати єго усунене з Черновец за тоє, що не позваляв їм

[1] Папський декрет, сформульовапий мепш урочисто, піж булла (лат.).

в церкві і в брацтві рядити, а навіт розвязанє того на статутах заложеного, і правительством потвердженого брацтва споводував. Рішенє тих скарг лишив преосвященний аж до свого личного переконаня, а рішив ті скарги в той спосіб, що виніс оскарженого пароха на достоїнство «мітрофора»! З такого рішеня був здає ся і д-р Стоцкий дуже незадоволений, бо був він тайним дорадником тих своїх ревунів.

Такий був наслідок гостини ексцеленциї пресвященного єп.[иско]па у Чернівцях. А я, пишучий сю хроніку, котрому як то визше описав єм, слези болю самохіт з очей з причини тих вічляли ся, подумав собі: «Призрі Господь на смиренiє раба своєго», і надгородив за дізнані пониженя і упокореня. Буди ім'я Господнє благословенне от нині і довіка.

На 23/12 1915 рано поїхав я з сином ієромонахом Корнельом Володимиром до Станіславова, щоби преосвященному лично подякувати за моє відзначенє і обговорити програм інсталяциї. Преосвященний приймив мене дуже ласкаво, затримав у себе на вечерю, і II день свят різдвянних яко собор Пресв.[ятої] Богородиці і св.[ятого] Йосифа (день пресвятої робини) був постановлений на мою інсталяцію, котра мала відбут ся в Чернівцях. Отже, преосвященний мав приїхати на Різдво вечером до Черновец, а другого дня мала відбути ся інсталяція. А позаяк я не міг собі так хутко нужних до інсталяциї інсігній справити, то преосвященний позичили мені одну зі своїх мітр, жезл, котрий ся там лишив по † єпископі Куйловскім, і свій нагрудний хрест з ланцухом; притім зробили мені презент своїм «паліюм» (шолковий фіолєтовий плащ). Я того послідного не хотів приймити, бо то дорога річ, принайменше 400 к[орон] треба би за таке паліюм заплатити. Але преосвященний сказав, що має аж 3 штуки такого паліюма, тож може без ущербу для себе мені один подарувати. З боязни, щоби не образити, приймив я той дар з подякою.

З нагоди того відзначеня дістав я множество так особистих, як і письменних гратуляций від краєвого президеита зачавши, на Amtsdiener'ах[1] кінчивши, але 2 гратуляциї справили мені утіху, а іменно гратуляція цілої Станіславівскої капітули з 6 січня 1916, на котрій всі члени капітули: Іоан Литвинович архідіакон капітули, д-р Іван Гробельский кустос капітули, Франц Шепкович, о.[тець] Іван Редкевич і о.[тець] М. Вальницкий підписані були.

Друга несподівана гратуляціа, котра мені приємність справила, то була тая, що всі 3 латиньскі тутейші сотрудники прийшли особисто разом до мене, і найстарший з них, о.[тець] Веліш у німецкій бесіді, а потому о.[тець] Кроковскій в польскій бесіді дуже сердечно в імени лат.[инського] парох.

[1] Урядових слугах (нім.).

[іального] клиру гратулювали. Була мені тая гратуляція для того несподівана і мила, що за теперішного лат.[инського] пароха о.[тця] пралата Шміда, котрий вправді один з перших у мене з гратуляціов явив ся, виробила ся аитипатична холоднокровність межи клиром нашим а латиньским, і у мене лат.[инські] о.[тці] сотрудники за теперішного пароха ніколи не бували, а тепер остеитативно без відомости свого пароха з гратуляціов в словах дуже для мене підхлібних явили ся.

Повертаючи зі Станіславова, їхав єм желізницев місто 4 годин як звичайно, аж 11 годин (з причини мобілізациї войска) і прибув до Черновец о 11 годині вночи, не достав на двірци жадного фякра і мусів в футрі великими снігами піхотою іти додому, внаслідок того захорував єм і 6 неділь перележав в ліжку.

Позаяк Різдво і Йордан перебув я в хоробі, тож і умовлена моя інсталяція II день Різдва відпала. Реконвалєсценція моя тривала довше, як хороба, бо 2 місяці не міг я прийти до себе, стратив на вазі 25 кільогр.[амів], а ходив помаленьку як не своїми ногами.

У часі моєї реконвалєсценції написав я до ексцелєнції єпископа лист, в котрім доносив єм, що хоробу перебув єм, але утрачених сил не можу позискати, для того не відважаю ся єго на на інсталяцію запросити особливо з тої причини, що не буду мати сили множество гонораціорів, котрих на інсталяцію треба би запросити, приймити і угостити. Преосвященний відписав, щоб місто урядової інсталяциї в яку-небудь неділю або свято я явив ся в церкві в одежах мітрофора, а один з священиків щоби тогди з амбони перечитав грамоту номінацийну папи в латиньскім, а потому в переводі україньскім, і від того часу можу уживати мітру і жезл.

І так стало ся. О.[тець] совітник Левіньский мав з амбони красну промову до народа, а потому перечитав в латиньскім язиці грамоту папи Бенедикта XV, а о.[тець] совітник Сімович перечитав тую ж номінацийну грамоту в переводі україньскім. І від того часу уживаю при великих урочистостях мітру і жезл, а при щонедільних і буденних службах Божих убираю тільки поверх фелона нагрудний хрест на ланцуху і набедренник.

Дальші події в Черивівцях

Кромі народних і середних шкіл, зістав відкритий в 1916 по великодних святах і універзітет, а хотяй за Прутом гуділи гармати, то ми всі в Чернівцях сміяли ся з того, бо булисьмо певні, числячи на велике множество нашого войска, розставленого вздовж неприятельского фронту, що уже нова інвазія москалів не наступит. На ратуши на верху вежі знова поставлено австрийского орла, а дня 4 червня 1916 устроєно велику параду на Ринку, бо вбиванє цьвоків в орла (der Reichfaar in Eisen).

Було то в неділю рано, відбуло ся по всіх храмах торжественне богослуженє, а о 11 годині всі гонораціори і множество народа зібрало ся на Ринку перед ратушом. Точно о 11 годині прибув презідент краєвий граф Меран, до котрого правительственний радник Максиміліан Краль, в том часі провідник магістрату сказав патріотичну бесіду, в котрій підніс на статистичних датах, що Буковина від прилученя до Австриї пінесла ся культурно, економічно і соціально, для того всі жителі Буковини без ріжниці віроісповіданя і народности привязані до Австриї і Габсбурскої династиї, уважают нинішний день яко вираз своїх чувств льояльних і закінчив бесіду трикратним кличем: «Цісар Франц Йосиф І най жиє! – Lebe Hoch!»

На тую довгу промову управителя міста відповів президент гр.[аф] Меран коротко, що з радостію приймає тоє льояльне запевненє до відомости і представит єго цісарскому тронови.

Потому приступлено до вписуваня своїх імен до памятної книги і вбиваня цьвоків в деревянного орла. Насамперед вписав своє ім'я презідент і вбив перший цьвок в імени цісаря, котрий на тую ціль прислав багатую жертву, а потому в імени своїм, потому полковник Обавер яко комендант міста і Фішер полковник жандармериї. По них запрошено лат.[инського] пароха о.[тця] Шміда і мене до вписаня наших імен і вбитя цьвоків, за нами вписав ромуньский архімандрит Попович, котрий тільки сам один з визшого гр.[еко]-ор.[тодоксального] клиру був тогди в Чернівцях, бо митрополит Репта і всі члени консисториї перебувают поневільно в Дорні Ватрі. Потім підписували високопоставлені урядники і прочі гонораціори, а о 1 годині скінчило ся тоє торжество.

Впровадженє григоріанського калєндара преосвящ.[енним] єп.[иско]пом Григорієм Хомишин[ом] в Станісл.[авівській] дієцезиї

В місяцю лютім 1916 розіслав пресв.[ященний] єпископ Станіславівский пастирский лист до духовенства і вірних своєї дієцезиї, в котрім заповів, що для більшого розріжненя від російских схизматиків і для культурного постуну запроваджує у Станіславівіскій дієцезиї григоріаньский калєндар місто доси уживаного юліаньского калєндара і приказує, щоби уже свято Благовіщенє Пресв.[ятої] Богородиці в році 1916 обходжено по всіх парохіях уже 25 марта разом з латинниками, а не 7 цвітня, як доси бувало. Той лист пастирский мав ся читати по всіх церквах без найменшої зміни під угрозов суспензиї.

Оголошенє того патирского листу народило великого шуму, особливо вся україньска інтелігенція з малими тільки виїмками дуже була противна

тої новациї, але і міщанство і селянство дуже нерадо приймило тоє постановленє єпископа, а всі українські газети виступили напротив того постановленя, – особливо для того, що той календар григоріаньский без согласія Львівскої і Перемискої єпархій мав тілько в Станіславскій дієцезиї бути впроваджений. Но що ж! Пресв.[ященний] Андрей граф Шептицкий був москалями вивезений до России до міста Курска, а Перемиский єпископ ✝ Констаитин Чехович умер в часі 2-ої інвазиї москалів, проте ні Львівска, ні Перемиска дієцезиї не могли без своїх голов брати уділу в запровадженю нового календара, тож тая новація мусіла ограничити ся тілько на дієцезію Станіславівску. Духовенство Львівскої і Перемискої дієцезиї було дуже огірчене тим розпорядженєм і дало тому вираз в своїй богословскій часописи «Нива», удовідняючи, що єпископ не має права сам без ухвали провінціального синода і без позволеня папи римского таку новість в церкві впроваджувати.

Духовенство Станіславівскої дієцезиї було поділене в своїх поглядах. Одні уважали введенє григоріаньского календара, яко річ культурну і поступову, але передвчасно і в невідповіднім часі впроваджену, а другі – з огірченєм і з пасивнов негацієв піддали ся тому розказови. Нова інвазія москалів придавила тоє огірченє, однак в многих парохіях зістали священики виставлені на ріжні неприємности зі сторони парохіян, а особливо іителігенція підбурювала так міщан, як і селян до чинного опору.

У Чернівцях скоро той лист пастирский зістав оголошений, зібрали ся ревуни під проводом Мицака і пішли до поліциї, щоби собі виробити позволенє на скликанє віча, котре мало би оголосити протест напротив того розпорядженя єпископа, але поліція з причини пануючої війни відмовила уділеня позволеня на віче. О тім випадку оповів мені комісар поліциї, наш парохіянин Яворский. Дивна річ, що денекотрі з інтелігенциї, котрі ніколи до справ церковних не мішали ся, як наприклад нотар Николай де Говора Драгоміpецкий, тепер явно своє негодованє з тої причини оказував і перед міщанами своє негодованє виказував і до опору заохочував. На щастє, тогди не було в Чернівцях д-р[а] Стоцкого, котрий яко приналежний до войска був занятий в Кракові з рангою капітана при цензурі листів. В Галичині в денекотрих парохіях ставили люде опір принятію нового календара, і в свята після нового календара цілком не приходили до церкви, а натомість в дни тих свят після старого календара приходили громадно до церкви і домагали ся відправи утрені, співаної служби Б.[ожої] і проповіди. Оповідали мені, що в Старих Кутах парохіяни зробили своему парохови о.[тцю] Решитиловичови неприємну демонстрацію для того, що на Благовіщенє після старого стилю тілько тиху службу Божу раненько відчитав, а звичайного святочного богослуженя відправляти не хотів.

Тут в Чернівцях зійшли ся численно, а 25 марта 1916 на відправу богослуженя на честь Благовіщеня, але були і опоненти, котрі користали з красної погоди того дня, і орали на своїх полях, інші по городах копали, бараболі садили, а скоро їх сусіди, котрі того дня святкували і до церкви на богослуженє ходили, додому вертали, приймили їх з кпинами і насмішками, викликаючи до них: «Ото ідут рускі поляки, котрі уже заперают ся своєї віри і з поляками святкуют. Сегодня тілько свята з поляками обходят, а потому зачнут і до костела ходити або нашу руську церков на польский костел перемінят».

Були і такі, котрі агітували за переходом на православіє з причини григоріаньского календара, але до сего часу ані одна душе з тої причини, навіт жаден з агітаторів на православіє не перейшов. Правда, що многі кляли так єпіскопови, що такий розказ дав, так і нам священикам, що той розказ сповняєм, як то самі при сповіди визначали, але жаден з тої причини не переступив на православіє.

Візита президента гр.[афа] Мерана у пароха з причини календаря

Дня 27 марта 1916 прибув президент о 5 годині вечером піхотою без льокая до мене, і по внявленю мені гратуляциї по поводу мого нового церковного достоїнства задав мені 9 питань:

Чи ми уже запровадили в парохії григоріаньский календар?

Яке вражінє зробило тоє запровадженє на людий?

Чи ексц.[еленція] єпископ мав право такий лист пастирский видавати?

Чи той лист видав за відомости і позволенєм Риму?

Чи правда, що обрахованє движимих свят в грецк.[ому] обряді єсть неможливе після григоріаньского календаря?

Чи много єсть в парохії противників григоріаньского календаря?

Чи не обава перед польонізацієв робит той календар українцям так немилим?

Чи не зробит запровадженє григоріаньского календаря на україньску людність на Волиню і в Холмскім злого враженя?

Як далеко сягала гр.[еко]-к.[атолицька] віра в теперішній Россиї?

Чи православне духовенство в україньских землях в Россиї єсть україньске чи российске по народности?

На кожде з тих питань відповідав я подробно і щиро після мого знаня. По відповіди на 5-те питанє сказав президент: «Man hat mir ganz schlecht informiert!»[1]

---

[1] Мене інформували про це зовсім невірно (нім.).

По том просив мене презідеит, щоби я єму вистарав ся німецке толкованє (перевод на німецкий язик) нашої літургії. Я обіцяв і по кількох неділях доручив єму пояснене наших 3 літургій, видане через ✝ о.[тця] Теодора Тарнавского, бувшого професора православної теольогії на тутейшім університеті, котрем дістав від о.[тця] Атаназія Левіньского, і также толкованє літургії св.[ятого] Івана Золотоустого на німецкий і польский язик видане ✝ Яковом Головацким. Та послідна книжка стала ся уже бібліографічною рідкостию. Я сам перед літами двократно тую книжку собі купив і завше хтось пожичив і не віддав, а я з часом забув кому доручив. Проте був я в немалім клопоті, нім я тую книжку роздобув. У книгарнях нігде, навіт в Ставропігійскім институті не було можна дістати. В моїм клопоті удав єм ся листовне до ексцеленциї station станіславівского єпископа, щоби межи численним духовенством і Станіславві зволив питати ся, чи хтось на має тої книжки. Знайдено один примірник в закристиї крилошаньскій в катедрі Станіславівскій, і той мені приславно, і доперва тогди міг я сповнити просьбу нашого президента.

Несподіваиа иагла III іивазія россияи в Черивцях

Глухі вісти доходили до Черновец, що Росcня чимраз більше войска збирає на границю Буковини, але ніхто тим не журив ся, бо нашого войска велике множество стояло вздовж границі российскиї. Дня 17 червня 1916 прибув фельдфебель австрийский до мене і просив, щоби я приймив 10 коней офіцерів з 5 жовнярами, бо з Магали, де доси ті коні до услуг офіцерів стояли, мусят ся цофати, бо москалі сильно на наш фронт з великов силов напирают. Відмовити не було можна, тож о 3 годині того дня пополудни припровадило 5 жовнярів 10 коней і футраж для них і умістили в моїй возівні. В вечер принесли тим жовнєрам вечеру, і они поклали ся спати.

Рано о ½ 6 години прийшла служаща до мого покою, щоби взяти чоботи до очищеня, і з заплаканими очима сказала: «Вже сут москалі в Чернівцях!»

«То не може бути – відповів я, – бо предцінь у нас в возівни стоїт 10 коней і 5 жовнєрів австрийских»

«Они по півночи тихцем вибрали ся з нашого обістя, і в поспіху полишили футраж для коней і гдеякі свої манатки, – відповіла служниця.

Я зіскочив з ліжка, побіг до вікна, і побачив дійстно як малими гуртками уже москалі по улицях ходили.

Стало ся тоє в неділю 18/6 вночи над ранком. Як тоє могло стати ся? Тоє питанє всі собі задавали! Вняснила ся тая загадка аж пізнійше. Ромунія перенустила москалів через свою теріторію в Маморници, і они тим способом без битви вдерли ся на Буковину і в поспішнім марши прибули до Черновец і тут з нашим войском, котре несподівано заскочене, на улицях міста сточу-

вали битви, поки наші войска не вицофали ся. Российскі жовнєри кинули ся тепер по склепах і шинках на рабунок. Особливо жиди потерпіли дуже тяжко, бо по їх склепах і шинках забирали солдати що виділи, а особливо горілку і вино рабували, і попили ся страшно.

Вечером по закінченю вечерного богослуженя нустив ся я на прохід, ведений цікавостев подивити ся, що в місті діє ся. Всюда здибав няних солдатів, а на Паньскій[1] улици зобачив я а тротуари солдата з гвером лежачого на своїх блювотинах на около голови. Спав він, як мертвий. Коло него переходили і прості солдати, і офіцери, але ніхто ним не заінтересував ся. Коли за годину тов самов дорогов я вертав, то уже єго, себто того няного солдата звідтам забрали.

Такий рабунок і нянствованє тривало через 2 дни. Потому старшина взяла солдатів в карби, і пяньство устало. При вступі до Черновец обняв командо в місті полковник Преображеньский. Як оповідают ті, котрі з ним сходили ся, человік дуже чемний і лагідний.

Тиждень перед III інвазієв запрошував провізоричний голова міста правительственний радник Краль ріжних поважних жителей міста, щоби они уконституували ся і перебрали управу магістрату на випадок, якби они, т.[о] є.[сть] радник Краль з своїми «Stadträter»[2] перед вступом москалів мусіли вглуб держави забрати ся. Мене тоже запросив, так як і парохів всіх віроісповідань до тої управи. Я вправді на нараду прийшов, але заявив, що до управи міста належати не хочу, бо єсм представителем того віроісповіданя, котрого москалі не тернят, бо в своїм царстві терпят всі віроісповіданя, тілько греко-католицкого віроісповіданя і україньскої народности в своїм царстві не терпят, тож і моя особа в управі міста буде їм немила. Впрочім я тоже маю намірене перед їх приходом до Черновец вглуб держави перенести ся. Запропонував єм, щоби на голову управи вибрали отця Шандру, православного пароха від св.[ятої] Параскеви, бо він єсть парохом того самого віроісповіданя, до котрого належат москалі, тож буде їм «grata persona»[3]. Послухали моєї ради і вибрали [його] на голову провізоричної управи міста, на котрім уряді о.[тець] Шандру заледве 10 днів витримав, а потому зрік ся, бо тоє урядованє абсорбовало єго весь час, потрібний до душпастирства.

Бурмістр Мікулі

На містце о.[тця] Шандру, котрий, як висше сказано, за той уряд подякував, вибрано нотаря Мікулього, котрого российска команда затвердила.

[1] Тепер вулиця О. Кобиляпської.

[2] Міськими радпиками (пім.).

[1] Бажапа особа (лат.).

Сей нововибраний бурмістер управляв містом спокійно, але з клопотом, бо управа войскова (российска) забрала всю готівку магістратскої каси, проте бурмістер не мав чим виплачувати жалованє магістратским урядникам, комунальним учителям і учителькам, а що найгірше, що і убогу службу магістратску не було чим оплачувати. Кромі того зголошували ся до бурмістра убогі з цілого міста, котрі перед приходом москалів побирали за своїх синів, котрі були до служби войскової покликані, з державної каси запомоги. З уступленєм державних урядників і вивезенєм державних кас з Черновец в глубину держави, зачали всі убогі тиснути ся до магістрату з плачливим домаганєм уділити їм утрачену запомогу, щоби з голоду не погинули.

В тім тяжкім положеню написав бурмістер Мікулі до всіх по єго мнінію заможнійших жителей міста листи, в котрих упрашає о надсиланє більших жертв грошевих на користь бідних міста. Чи узискав він що від них не знаю, але сомніваю ся, бо в готових грошех заледве хто много мав, а капітали, льоковані в банках або щадницях не можна було вибрати, бо банки і щадниця перенесли ся перед приходом москалів до Відня.

Священик православиий д-р теол.[огії] Германи

Перед війною був тут спосібний румуньский священик д-р Герман, котрий мав посаду сотрудника при церкві св.[ятої] Параскеви і був катехитом при кількох школах людових для молодіжи православної. Він подавав ся о посаду професора канонічного права при тутейшім універзитеті, але не дістав. Потому подавав ся о посаду професора теольоґії в Ясах, і тоже не дістав. Тож знеохочений виїхав до Россиї, а там дали єму заледве посаду експозіта при сельскій парохії в Бесарабії.

Коли москалі тут третий раз прибули, приїхав по недовгім часі сюди також о.[тець] Герман; здає ся з порученя властей российских, бо уже відзначений крестом, котрий на ланцуху поверха ряси носив на собі. Тут займив він помешканє в будинку дібр релігійного фонда, в тих самих комнатах, в котрих попередно мешкав управитель дібр гр.[еко] ор.[тодоксального] релігійного фонда завше тнтулом гофрата. О.[тець] Герман зачав за відомостев российских властей збирати тутейших православних священиків на наради, і хотів устроїти нову консисторію, позаяк митрополит і члени консисториї перебували постійно в Дорні Ватрі, а з інвазієв москалів з Дорни Ватри вглуб держави перенесли ся, проте від Буковини були відтятими.

На одній з таких нарад вибрали о.[тця] Мелетія Галіпа, консисторского совітника, котрий з причини слабовитого здоровля дістав позволенє місто в Дорні Ватрі перебувати у своєї родини в Чернівцях, на предсідателя консисториї. О.[тець] Галіп, будучи добрим австрняцким патріотом, так ся тим вибором і з ним полученим урядом під патронатом Россиї згриз, що нагло

умер на удар серця. Був він человіком від всіх любленим і поважаним, і для того на єго похороні явили ся не тілько єго віроісповідники, але також жителі всіх інних віроісповідань, особливо українці без ріжниці віроісповіданя, бо покійник був щирим україньским патріотом.

Що дальше з тов новов православнов консисторієв стало ся, того не знаю, бо зносини мої з духовними православними були тілько оказіональні при засіданях ради шкільної краєвої, або при засіданях над управою фонду убогих.

Хотяй бурмістер нотар Мікулі був православного віроісповіданя і по народности румун, то управа российска була з него незадоволена, бо урядованє провадив в німецкім язиці. З тої причини постановили на єго містце за порадов д-ра Германа ниякого пана Маковея (gente Rutenus, natione Romanus)[1], котрий попередно був заступником старости (сли ся не милю) в Гура Гуморі. Потому спенсіонував ся і провадив політичну адвокатуру в Чернівцях, а тепер на представленє о.[тця] Германа зістав іменований бурмістром. Має він бути кузином о.[тця] д-ра Германа.

Новий бурмістер Маковей і події в часі III івазиї

Я наміряв тоже перед III інвазіов москалів вглуб держави усунути ся, але борба души, яку переходив, проволікла мій виїзд аж до хвилі, коли виїзд став ся уже неможливим. Борба души межи почутєм обовязку позістати з повіреною собі паствою, потому обава перед невигодами дороги колесами, бо желізницею з причини великого натовну людий утікаючих (так що і урядники державні мусіли тягаровими вагонами, або вагонами, призначеними на вивіз худоби, коней або корів, виїздити, і то нераз заледве по 2 дневнім вичікуваню на пероні могли знайти містце для себе); не менше недостаток більшої готівки на удержанє на западі держави зупинили моє рішенє до виїзду з Черновець, до котрого виїзду страх перед москалями мене наклоняв, аж до хвилі, коли уже виїхати було неможливо, бо москалі несподівано, як висше було описане, вдерли ся з 17 на 18 червня 1916 вночи зо Черновець, і так я радо-нерадо лишив ся.

В тиждень по інвазиї москалі піддали мене під надзір поліцийний, бо через 6 днів 2 российских жандармів через цілу ніч ходили тротуаром поперед домом парохіальним, стережучи, чи хто не буде входити або виходити з парохільного дому. Причину до того поліцийного надзору дав я моєю проповідею. Я хотів заохотити парохіян до ревнійшої участи в девятницях, які ми тогди до серця Христовго на закінченє місяця червня відправляли, і сказав межи іншим:

[1] Руського роду, румупської пації (лат.).

«Минувшого року, колисьте з великою ревностію і до сповіди, і до щоденного причастія приходилисьте ся, то наші войска з своїми союзниками під Горлицями перебили кодон москалів і гонили їх з краю чимраз дальше на всхід, відобрали їм назад Перемишль, вигнали зі Львова, Станіславова, Коломиї, забрали їм давні столиці наших єпископів в Володимирі, Луцку і Холмі, покорили цілі королівства Сербске і Чорногорске, а тепер, коли ваша побожність значне зменшила ся, то Бог донустив, що наші війска мусіли цофнути ся і нустили тих непрошених гостей до краю. Для того прошу вас: поновіт вашу давну набожність, приступайте пильно до св.[ятої] сповіди і до щоденного причастія, і пРосит премилосердне серце Христове, щоби ті непрошені гості від нас відступили».

В часі тої проповіди стояло при дверях в церкві кільканайцять солдатів і кількох офіцерів, але я думав, що они мене недочуют і незрозуміют. І дійстно, они моїх слів недочули і незрозуміли, але учули слова «Сербске і Чорногорске Королівство», і, вийшовши з церкви, зачали офіцери допитувати ся виходячих людий: що ваш батюшка говорив о Сербах і Чорногорі? Но люди відповідали їм, що они не знают, бо стояли далеко від амбони, для того недочули.

Солдати і їх офіцери приходят щодня рано на служби Божі, котрі від 6 години рано до 10 правлят ся, і в вечер на наші паракліси. Одні з них приходят з цікавости, бо в Россиї уніатских церквей уже давно нема, тож приходят побачити тоє дивне богослуженє; другі приходят з побожности, щоби помолити ся, щоби їм Бог позволив здорово до своїх родин вернути, а треті (члени охрани) приходят для шпіонажи. Кромі того, приходят і цивільні шпіони, а ті щось собі оловцями в книжечки (Notizbücher)[1] записуют.

Дня 13/9 1916, яко навечеріє Воздвиженя честного і животворящого Креста правило ся в нашій церкві після григоріаньского календара «Всенощноє бдініє», на котрім, кромі солдатів, були офіцери, а межи ними пристав подполковник Василій Василєвич. Всенощне відправляв о.[тець] сотрудник Константин Балицкий, а я з прочими сотрудниками сиділисьмо в сповідальницях. Коли о.[тець] Балицкий вийшов до дверей церкви на литію, і в часі ектенії заспівав: «Єще молим ся о святійшом вселеньском архієрею Бенедикті папі р.[имськім] і о великодержавном імператорі нашем Франц Йосифі, о державі, побіді...» штуркнув один ротмістер подполковника Василія Василєвича в рамє, і щось шепнув єму до уха, а уже 15/9 1916 явив ся той сам пристав Василєвич у мене о 7 ¾ годині рано і дуже чемно просив з розказу губернатора Лєгіна, щоби ми у него (т.[о] є.[сть] у губернатора) всі гр.[еко]-к.[атолицькі] священики, отже, я з сотрудниками і катехитам о 10 годині явили ся.

[1] Записпики (пім.).

Губернатор Лєгін заказує молити ся за цісаря Франц Йосифа

Коли ми там прийшли, засталисьмо там Євреїнова, котрий попередно в часі обох перших інвазій був тут губернатором і полковника козаків гр.[афа] Лямсдорфа. Ті оба зараз вийшли, а губернатор Лєгін сказав: «Ви передвчора правили «Всєнощное бдініє» і на тому богослуженю молилисьте ся за цісаря Франц Йосифа, то не надо».

Я відповів, що то наш цісар, тож ми маєм обовязок в часі богослуженя за него молити ся. На то відповів губернатор: «Я запрещаю». На тім скінчила ся наша авдієнція. Ми з задоволенєм, що губернатор не наказував нам молити ся за российского царя Николая, повернулисьмо додому і в часі служби Б.[ожої] тепер при слові «імператор» вимавляв єм імʼя «Франц Йосиф» потиху.

Давнійший губернатор Євреїнов мешкав в правительственній палаті, де завше наш президент промешкує, а тепер в тому будинку мешкає головний комендерующий генерал Лечицкій, котрий наперед сюда з Каменца-Подільского приїхав, а губернатор Лєгін, котрий кілька неділь по Лечицкім приїхав, замешкав в приватнім домі на улици Семигородскій[1].

Попередний губернатор часто виходив і виїздив на місто, заходив до магістрату, всюда мішав ся, давав розпорядженя, котрі з єго підписом були друковані і по місті порозліплювані, а теперішний нігде не показує ся, на розпорядженях підписує ся граф Лямсдорф яко помочник губернатора, – так що ми, завізвані до него, перший раз єго увиділи і від него учули, що він єсть губернатором.

Однак треба признати, що тепер менше чує ся «нашестві іностранних» як за попередних інвазий, бо так солдати, як і офіцери суть дуже чемні і спокійні, – напастій і рабунків не роблять. Множество нещисленне войска приходит щодня з России сюда, але по кількох днях уже дальше відходят, а нові приходят сюда. Велике множество ранених привозят сюда з поля битви, і нема дня, щоби российскі войскові батюшки по кілька домовин не провадили на цвинтар щодня перед і по полудни.

Дня 25/7 1916 прийшла до мене российска сестра милосердія і промовила по-польски: «Niech bedzie pochwalony Jezus Chrystus»[2]. Я здивував ся, що мнима Роснянка до мене по-польски заговорила і запитав ю, чи она Роснянка? Она відповіла, що она єсть родом з Ірляндиї, отец єї був англіком, а мати єї парижанка. Родичі єї виїхали перед 40 літами з Ірляндиї до России яко учителі англійского і францускаго язиків, она єсть католицкого віроіс-

[1] Тепер вулиця Головна.

[2] Хай буде прославлений Ісус Христос (польськ.)

повіданя, а в Россиї внучила ся российского і польского язиків. Від 10 літ єсть она сестров милосердія Червоного Хреста, і зістала тепер вислана з Ростова до Черновець для плеканя ранених солдатів.

Дальше розказувала она, що в Ростові проживає над 40 гр.[еко]-к.[атолицьких] священиків з Галичини, котрі там суть іитерновані; она з ними запізнала ся, і они довідавши ся, що она виїжджає до Черновець, просили ю, щоби она упросила від гр.[еко]-к.[атолицьких] священиків в Австриї для них хоч 2 літургіконів, бо не мают з чого правити служби Божої, і щоб она їм переслала. Для того она приходит до мене і предкладає просьбу тих нещастливих священиків. Я дав їй 1 літургікон, бо більше без ущербку місцевого духовенства не міг їй дати. Она виробила собі віднустку і їм той літургікон відвезла до Ростова, бо почтою з причини воєнної цензури бояла ся висилати.

З Ростова привезла благодарственний лист з підписом священика Володимира Ольшаньского з просьбою висланя їм «Требника». Дав єм їй і Требник львівского виданя.

Иова нравославна конснсторія для Буковннн

По смерти о.[тця] Мелетія Галіпа скликав о.[тець] Герман знов православних священиків на засіданє і на томже вибрали: о.[тця] д-ра Сагіна, професора університету на голову, а о.[тця[Германа – на заступника, а яко членів консисториї 2 русинів: о.[тця] Козака з Путилова і о.[тця] Балошескула пароха з села (забув з котрого) і 2 румуньских священиків тоже парохів з села. Ті мали приїздити на засіданє консисториї сюда.

Увязненє гр.[еко]-к.[атолнцького] богослова з III року Львівскої архієнархії в Снятнні

В остатних днях жовтня 1916 прийшла до мене учителька Вікторія Жанковска в певну суботу по полудни о 2 годині і з жальом розповідала мені, що єї нареченого теольога з III року Львівскої семінариї, котрий приїхав до Снятина до матери на вакациї москали забрали за тоє, що у него знайли 2 українські брошури, неприхильні для Россиї, і просила мене, щоби я пійшов до полк.[овника] росс.[ийського] Лєоитовича, котрий єсть предсідателем «Охрани», щоби єго яко невинного винустив. Сего богослова на імʼя Йосифа Москалика перевезли єще перед 4 неділями до Черновець і умістили в вязницях криміналу разом з ріжними зброднярами, і там мусит він уже 4 неділі на голій земли спати, і страшне нужденний кримінальний вікт споживати.

Я не знав лично того полковника, але чув єм за него, що має він бути дуже немилосердним і злим человіком. Хоч на підставі роличних поголосоу

о нелюцкости полковника Лєоитовича не мав я надії, щоби я міг увязненому Йосифу Москаликови увільненє з вязниці випросити, то однако зібрав єм ся, спонуканий просьбами нареченої і почутєм, що яко священик повинен єсм богослову спішити з помочію, пішов я разом з панною Жанковскою до того твердосердечного начальника охрани.

Там прибув я о 3 годині по обіді і получив отвіт, що господин полковник «отдихают» і аж о 4 часі можна буде до него бути принущеним. На тую годину вертати до дому і, не відпочавши, знова виходити, щоб на 4 годину у него ставит ся, була мені, старому чоловікови, утяжливо. А позаяк від него я нічего доброго не сподівав ся, тож пішов я до головного комендерующого генерала, котрий резідував в палаті краєвого правительства. Той генерал називав ся Лечицкий. Але варта мене до самого генерала не пренустила, але казала іти на 2 поверх до єго адютаита подполковника. Той подполковник сказав мені, що генерал не зможе мене приймити нині, бо не знає, о що річ ходит, проте і жадного рішеня не буде міг мені дати. Для того радив мені, щоби я дав єму мій візитовий білєт і розповів справу, котру хочу генералови педложити, а він тоє оповість генералови, а той поінформує ся до Лєоитовича, бо тая справа належит до єго реферату.

Пішов я о 4 годині до Лєоитовича, там мені сказали, що аж о 5 годині буде полковник приймати. А позаяк то була субота, тож я мусів вертати домів на вечерню, проте сказав дежурному офіцерови, що уже з причини вечерні сегодні не можу прийти і прийду аже завтра, в неділю по богослуженю.

Моя візнта у начальннка чорної охранн нолковн.[нка] Лєонтовнча

У неділю по богослуженю зістав я уже пренущений до того нелюцкого начальника охрани і розповів єму, що прийшов єм просити о звільненє богослова Йосифа Москалика, сина вдовиці з Снятина, котрої 2 синів уже на війні зістали убитими, а тепер остатну єї дитину 3-го сина богослова Львівскої семінарії увязнили за те, що знайшли у него 2 українскі брошури. Тая вдова, мати богослова, має при собі свого старенького тата, котрий числит 90 літ і сестру 60-літну на обі очи сліну. Послідний з синів приїхав мамі помагати жнива збирати, а єго увязнили і сюда привезли.

Полковник відповів, що він за тую справу нічого не знає, але написав картку і післав підофіцера з тою карткою до рефереита, щоби му дотичні акта прислав. По якімсь часі приніс підофіцер акта, але місто Йосифа Москалика приніс акта Николая Москалюка, каміняра. Скоро я звернув єго увагу, що то не суть акта мого клієита, то сказав мені полковник, щоби я прийшов по полудни о 4 годині, то він уже добре поінфомує ся і буде міг сказати, чи буде мій богослов бути винущеним. Я єму відповів, що я в неді-

лю по обіді маю вечерне богослуженє, на котрім сам проповідаю, проте аж завтра в понеділок о 11 годині буду міг прийти до него.

Від полк.[овника] Лєонтовича пійшов я до генерала Лечицкого. Тут сказав мені підполковник, що генерал єще з собора з обідні не повернув, але он уже телєфонував до Лєонтовича в той справі, і по мнінію генерала буде мій клієит освободжений.

Коли я в понеділок до Лєонтовича прийшов, сказав він мені: «То не єсть так легка справа, як ви мені представили, бо з актів виджу, що Йосиф Москалик єст мазепінец, що має україньскі брошури, котрі меже нарід розпрастраняє з наміренєм, аби взбудити в народі ненависть до Россиї; він проте мусит бути вивезеним до Россиї, щоби там научив ся Россию любити».

Я єму відповів, що в той спосіб не научит ся Россию любити, але противно, научит ся Россию ненавидіти. «Ми, українці в Австриї єсьмо всі мазепінцями, бо у нас українец а мазепінец означає то само, бо одно імʼя і друге означає людий, котрі свій язик і свою народність уважают яко окрему народність від российскої народности і тую ж понад всі скарби світа любят і цінят, а Росию ми не маєм причини любити, бо нам Росня нічого доброго не зробила, а противно притісняла і притісняє наш язик і нашу літературу, заборонила в Россиї друкувати україньскі книжки, а з 9 дієцезий україньских католицких лишили ся тілько 2, котрі перейшли під Австрію, – т.[о] є.[сть] Львівска і Перемиска».

«Котрі ж то єпархії були уніацкими?» – запитав мене полковник. Я єму відповів: «1. Митрополія Кієвска, котрої митрополит резидував в Вільні, 2. Архієпископство Полоцке-Вітебске, 3. Архієпископство Смоленске, 4. Єпископство Володимирске-Брестке, 5. Туров.[о]-Пінске, 6. Холмске, 7. Луцке».

На те сказав мені полковник, що він за те не знає нічого, але знає тоє, що в Росиї всі віроісповіданя можут істнувати і розвивати ся. «Правда що всі, бо не тілько магометаньске, але навіт поганьске віроісповіданє в Россиї терпит ся, тілько греко-католицке ніт і україньска народність ніт» – відповів я єму і додав, що проте ми, українці, не можем Росию любити.

«То ви тілько німцов любите?» – додав він.

«Так єсть, німців ми любимо і поважаємо, бо під німцями ми можемо свобідно розвивати ся і свою народність плекати і свою віру визнавати».

«То ви ліпше любите германів як словян?»

«Ми і словян любимо, тілько москалів і поляків з-помежи словян не любимо, бо ті нас утискали і утискают».

«Поляки не суть славянами, бо они приймили католицку віру і через тоє від славян відступили», – сказав полковник.

Я, учувши таке абсурдум з єго уст, не хотів дальше диснутувати з ним, тілько сказав єм му: «Єсли не загоріла ненависть до українців ним не керує, то най невинного Москалика винустит».

«Я єсм українцем і то аж з Полтави, проте я до українців не чую жадної ненависти, а тілько мазепінців я не люблю, а позаяк богослов Москалик єсть мазепінцем, проте мусит бути відвезений в Росию, щоби научив ся Росию любити»

«Я уже вам попередно сказав, що в такий спосіб не научит ся українец Росию любити, тілько противне буде ю ще дужче ненавидіти» – відповів я єму і додав запитанє: «Чи пан полковник суть християнином?»

«Как же ніт?» – відповів він, – «я єсм православним християнином!»

«А чи ваша совість буде спокійна, як ви матери вдовици, котра уже на війні 2 старших синів стратила і має при собі на утриманю батька 90-літного старця і 60-літну незамужну сестру сліну на обі очи, єще й послідну підпору і утіху, єї 3-ого сина богослова до Россиї вивезете?»

«То все мене не обходит, скоро він мазепінец, най іде в Россию!»

«То ваше остатне рішенє?»

«Так єсть» – відповів він.

«А на ваше рішенє нема апеляциї?»

«Нема!» – сказав він.

«Здраствуйте, господине полковник» – подав му руку і сильно зіритований вийшов від него.

На улици чекала на мене панна Жанковска, очікуючи нетерпливо рішеня справи. Я їй розповів цілу мою розмову і сказав їй, що я наперед знав, що у того нелюцкого змосковщеного українця я нічого не потрафлю зробити; а тепер бою ся, що моєю бесідою стягну на себе злі наміри того сатрапа охрани.

По 3 днях прийшла п.[анна] Жанковска до мене дуже утішена і сказала, що її прапорщик, працюючий в бюрі рефереита сказав, що генерал Лечицкий казав собі ті акта предложити, а переглянувши їх, дав розказ Москалика винустити на волю. І дійстно, 2 дни пізнійше прийшов богослов Москалик до мене, щоби мені за мій труд подякувати. Я му відповів, що то не я, але молитва єго матери і єго нареченої єго з неволі висвободила.

Честь і слава най буде гуманному генералу Лечицкому, а сором і сумна память сатрапови Лєонтовичеви!

По відході богослова прийшло мені на гадку закпити собі з полковника Лєоитовича і пійти до него і єму за увільненє богослова подякувати, а при тім з єго поведеня довідати ся, чи не має він злих намірень взглядом мене за мою може засмілу розмову з ним, в котрій я му висказав, що ми, українці, не можем Росию любити.

«Прийшов я вашому високоблагородію подякувати за увільненє богослова; за тоє діло буде єго мати вдовиця за вас Богу молити ся» – сказав я, прийшовши до него.

«Она буде молити ся радше, щоби скоро австрняки повернули, а ми звідси винесли ся» – відповів він мені.

«В загальній ситуациї може так, але за вашу особу з вдячности за увільненє її сина помолит ся за вас».

Він не признав ся, що з розказу генерала увільнив єго, але сказав: «Я увидів, що можу єго увільнити, для того єго увільнив».

З дальшої короткої розмови видів я, що не має жадних злих намірень взглядно моеї особи, попращав я єго і відійшов.

В тиждень потому зістав 9 корнус Лечицкого перенесений до Сучави, а з ним пійшов тамтуда і сатрап Леоитович, а тут прийшов 8 корп.[ус].

Генєрал-губернатор Тренов і єго номочннк Євреїнов

До сего часу управляв Буковиною губернатор Лєгін і єго помочник граф Лямсдорф-Галаган, полковник козаків. В місяци листопаді переніс ся з Тернополя сюда генерал-губернатор для всіх від Австриї окупованих провінцій Трепов і тут осів, і замешкав на улици Йосифа[1] в домі Балтінестра № 5, а єму до помощи прибув Євреїнов, котрий за І і II інвазиї був буковиньским губернатором. І так місто Чернівці мают аж 4 високих достойників цивільних, бо губернатора і єго помочника, і генерал-губернатора і єго помочника, а кромі того головнокомандрующого генерала зількома помічними генералами; а офіцерів і солдатів таке множество, що майже нема дому, в котрім би не мешкали солдати, а принайменше офіцери.

Вість о смертн цісаря Франц Йоснфа і заказ номннального богослуженя

Дня 23/11 1916 прибув перед 12 годинов в полудне пристав полковник Василій Василєвич до мене і заявив: «Вчора 9/22 XI вечером о 9 часі закончив житє ваш імператор Франц Йосиф. Приходжу з розказу губернатора заявити вам, що не вільно вам за упокой покійного цісаря служити ні літургії, ні панахиди, а кромі того маєте межи 12 і 2 годинов ставити ся у губернатора.

Коли прийшов єм до губернатора Лєгіна, сказав він мені: «Ви єсьте настоятелем гр.[еко]-к.[атолицького] кліра і правилисьте перед вчора літургію і на великом вході споминалисьте ім'я імператора Франц Йосифа помимо того, що я уже перед 2 місяцями тоє чинити заказав».

[1] Тепер вулиця Українська.

Я відповів, що єсьм настоятелем гр.[еко]-к.[атолицького] кліра, але передвчора я голосно на св.[ятій] літургії не вспоминав ім'я імператора Франц Йосифа.

«Таж ви називаєте ся Балицкий, а той при великом вході вспоминав ім'я імператора Франц Йосифа».

«Я не називаю ся Балицкий, іно Костецкий, а чи Балицкий вспоминав ім'я нашого імператора, то я не знаю – але сомніваю ся».

«Мої люде мені о тім донесли. Ваш імператор Франц Йосиф вчора о 9 годині в вечер умер, тож з розказу генерал-губернатора заявляю вам, що не вільно вам ні літургії, ні панахиди зам єго упокой служити, бо скоро бисьте тоє робили ви або котрий з вашого духовенства, то зістанете впротягу 24 годин вивезені в глубоку Россию. А тепер прошу зложити письменне заявленє в своїм імени і в імени підчиненного кліру, що ніколи як довго ми тут позіставати будемо, ім'я свого імператора при богослуженях вспоминати не будете. Наш государ Николай не вимагає, щобисьте єго ім'я при богослуженях вспоминали, але не позваляє ім'я і вашого імператора вспоминати».

Потому закликав губернатор полковника Вітковского, котрий владіє українським язиком і казав, щоби той запровадив мене до свого бюра і там таке заявленє написав і мені до підпису предложив. При пращаню сказав: «Ваш помочник Балицкий най сегодня о 7 годині в вечер прийде до мене».

В бюрі полковника Вітковского написав тойже власноручно таке заявленє і дав мені до підпису. Заявленє було написане в российскім язиці: «Я, нижче підписаний заявляю в моїм імени і в імени підчиненого мені клиру, що як довго цісарско росийска управа тут тривати буде ні я сам, ні нікто з мого клиру при богослуженях в церкві імени австрийского імператора вспоминати не будем». Тую заяву мусів я підписати і тогди міг я додому відойти.

В вечер казано і о.[тцю] Балицкому таку заяву підписати.

Иоворот до старого юліаньского калєндара

Уже з самого початку по запровадженю нового колєндара виступили опонеити і старали ся запровадженє нового калєндара не донустити, але потому то утихло, але незадоволенє продовжало ся. Аж коли россняни пораз 3-й Чернівці окунували, піднесли опонеити сміло голови, і надіяли ся при помочи Росиян новий калєндар звалити, і нас священикв до повороту до старого каленєаря змусити.

Найближчу причину до того дало їм святкованє св.[ятого] Михаїла разом з латинниками, а потому св.[ятого] Димитрія в день всіх святих після лат.[инського] обряди. Опонеити зачали агітувати і збирали денутацію, котра мала пійти до губернатора і просити, щоби мене вивіз в Россию, бо я

польонізую і латинізую руських міщан через запроваджене нового калєндара в ріжних богослужень, яких в нашім обряді нема. Віроятно розуміли они під тими новими богослуженями: набоженство до серця Христового і відправу десятниць перед святами богородичними. Але поважний міщанин Анастазій Бобчук, котрого опоненти силували, щоби прилучав ся до тої депутациї, котра мала пійти до губернатора і просити о моє вивезенє вглуб Росиї, спротивив ся їх бажаню, заявив що до тої депутациї ніколи не прилучит ся, а заразом їм сильно від того наміреня відраджував, а мене через іншого міщанина повідомив о наміреню ревунів.

На щастє, приїхало в тим часі за своїми орудками до Черновець 2 священиків з Снятинского деканата: о.[тець] Юліан Кисілевский завідатель Снятина і о.[тець] Гордийчук парох з Залуча, і оповіли нам, що дістали від свого декана урядове повідомленє, що преосв.[ященний] єпископ відкликав своє розпоряджене приказуюче запроваджене нового калєндара і поручає назад вернути до старого калєндара. Один з тих священиків мав при собі оригінал того розпорядженя деканального уряду. Тож хотяй з причини війною перерваної комунікациї я до Черновецкого декан.[ального] уряду того розпорядженя не получив, тож на підставі того комунікату оголосив я в слідуючу неділю 26/11 1916, що преосв.[ященний] єпископ відкликав своє розпоряджене запроваджаюче григоріяньский калєндар, а приказав повернути до юліяньского. В той спосіб зістала нова буря опонуючих ревунів утихомирена.

Від того дня відправляєм в церкві богослуженя знова після юліяньского калєндара.

Один случай любощів молодих российских підофіцерів

У неділю 10/12 1916 прийшов до кухні мого дому один підофіцер российский і сказав, що він приїхав з Коломиї і привіз для пані Волчукової, жени бувшого тутейшого сотрудника, а тепер войскового капеляна, стаціонованого в «полі», лист, і просит, щоби му показати, де пані Волчукова мешкає. Молода 19 літна служаща покойова пішла з ним, щоби му помешканє досить від мого дому віддалене показати. По дорозі молодий москаль зачав дівчині говорити, що ви «баришня очень мні понравілісь, проте хочу з вами познакомити ся». Дівчина на ім’я Леонтина Фіавчук відповіла єму, що она собі того не жичит, бо она австрiячка за москаля би ніколи не віддала ся, а єго вдома приймати не може, бо отец протоєрей на ню гнівалиби ся.

«Я покажу о.[тцю] протоєрею мої «бумагі» (свідоцтва), то не будут гнівати ся», і прийшов, віддавши лист пані Вовчуковій, за нею до кухні мого дому. Дівчина лишила єго з кухаркою, 50-літною особою, а сама утікла до церкви на вечерню. Москаль троха почекав, а увидівши, що дівчина не вертає ся, відійшов тоже.

На другий день під вечер прийшла до Леонтини її замужна сестра, котрої муж в часі війни дістав ся в полон до Россиї, а забавивши в кухни з сестрою около ¾ години, вертала додому. Коло церкви стояв росс.[ийський] автомобіль, а коло него стояли двоє солдатів, а третий сидів в автомобілю яко шофер. Коли сестра моєї служащої Леонтини, о 10 літ старша, але до неї дуже подібна, попри той автомобіль переходила, пірвали 2 москалі, котрі коло автомобіля стояли, туюже жінку і вкинули ю до автомобіля, а самі скочили за нею в автомобіль, а шофер пустив такоже в дуже скорий біг Русков улицев до Ринку, а відтак Головнов улицев вдолину на дорогу до Коломиї. Жінка кричала в небоголоси, але они трубіли і тим способом придушили її крик, а кохливий молодий підофіцер обіймав ю і цюлював. Жінка з плачем толкувала москалям, що єсть матерею 3 дітей, що її найстарша дитина має уже 12 літ, що они певно помилили ся в особі, і під час тих толків заїхали они аж на міст на Пруті, там застановили автомобіль, і придивили ся при помочи елєктричної лямпи лицю похваченої жінки, а переконавши ся, що то не єсть тая дівчина, котру наміряли похитити, випустили ю з автомобіля. Бідна, перестрашена і ледве жива, повернула до дому, оповіла свою пригоду, з котрої її сестра Леоитина пізнала, яке їй небезпеченьство грозило, для того з вдячности відправила девятницю до непорочного зачатія Пре.[святої] д.[іви] М.[арії] з щоденним причастієм.

Ціни продуктів, потрібних до життя в грудни 1916

Від року 1914, в котрім розпочала ся Всесвітна війна, зістали жителі Черновец виставені на велику дорожню; а то в часі управи австрияцкої подорожіла мука, хліб і тютюн, а в часі окупациї російскої мука, хліб і мясо потаніли, бо з російскої Бессарабії ті продукти навозили достаточно, але зате подорожіли: цукор, кава, сіль, нафта, сірники, сукна на одіж і полотна, бо через окупацію зістав довіз тих товарів із западних провінций держави перерваний. Кромі того, заказали Росияни продавати вино, пиво, коняк, горівки і позамикали і попечатали пивниці з всякого рода напитками, щоби охоронити российских солдатів, склонних до пянствованя, від того налогу. Вийшло то на добре і домородним піякам, бо і ті мусіли радо-нерадо покинути пяньство, бо нігде за жадні гроші не могли ні горівки, ні жадного інного напитку дістати.

Одна моя парохіянка сказала мені: «Доперво тепер погоїли ся мені синці від побоїв, котрі бувало мені мій муж пяниця щодня задавав; бо не досить, що весь свій заробок пропивав, а я мусіла з моєї праці негодяя годувати, але як му нестало єго зарібку на піятику, то я мусіла з моїх грошей єще єму горівки купувати, бо в противнім разі обкладав мене палицею».

У грудни 1916 були наступающі ціни споживчих товарів: 1 мішок пшеничної петльованої муки 000, котрий важив 80 кільограмів коштував 88 корон. Позаяк житньої муки на хліб не довозили з Бесарабії, треба було кунувати жито в зерні по 60 корон за 100 к[і]л[о]гр[ам] і давати до млина молоти.

1 корец кукурудзи коштував 64 корон. 1 к[і]л[о]гр[ам] кави коштував 32 к.[орони] і то тяжко було дістати. 1 к[і]л[о]гр[ам] цукру 16 к.[орон]. Нафти 1 к[і]л[о]гр[ам] = 3 к.[орони]. 1 к[і]л[о]гр[ам] соли 90 сотиків. Солонини 1 к[і]л[о]гр[ам] 5 кор.[он]; 1 к[і]л[о]гр[ам] сала 6 к.[орон]; 1 к[і]л[о]гр[ам] маска 10 к.[орон]; волового мяса 1 к[і]л[о]гр[ам] = 3,90 к.[орони]; телячого мяса 1 к[і]л[о]гр[ам] 5 к.[орон]; вепровина 1 к[і]л[о]гр[ам] = 5,90 [корон]; 1 к[і]л[о]гр[ам] сирої канусти 40 сотиків. 1 корец бараболь = 16 к.[орон]; 1 боханец хліба 3,80 [корон]; 1 літра молока = 1 корону; 1 яйце 25 сотиків; 1 к[і]л[о]гр[ам] сира 40 сотиків.

Подробиці в часі III інвазії

Хотяй при III інвазиї так старшина москалів, як і прості солдати безрівняя були чемнійшими, спокійнійшими, а навіт учинними, то виїмково у поодиноких лиць являла ся дика московска природа, на доказ того наступающий випадок:

Учителька з Вашковец, Теодозія Лютик приїхала до Вижниці і з відтам пустила ся до місточка Кут, котре на другім боці Черемоша лежит, піхотою. По дорозі здибав ю росс.[ийський] козак і запитав, куда она йде? Коли она розтворила уста, щоби єму відповісти, побачив москаль, що один зуб у неї був оправлений в золоту обвідку, проте сказав: «Вийми і дай мені тото золото». А коли учителька відповіла, що то неможливо, бо золота обвідка примоцована до зуба, тогди москаль, сказавши, що він сам собі вийме, тарахнув молоду учительку кулаком в лице в надії, що їй зуб з золотов обвідков вилетит з уст.

І дійстно, вибив їй 3 здорові зуби, але той з обвідков не випав. Кров заляла бідну учительку, она впала зімліла на землю, а москаль спокійно собі відійшов.

Протоєрей Тітов яко начальник всіх российских войскових священиків в окупованих частях Австрії

Коли генеральний губернатор Трепов переніся з Тарнополя на стале замешканє до Черновец, приїхали сюда з России юнкер Євреїнов, котрий за I і II інвазиї був тут губернатором, тепер назначений яко помічник генерального губернатора Трепова і протоєрей Тітов, яко начальник всіх воєнних росс.[ийських] священиків, а заразом яко «наблюдатель» тутейших православ-

них священиків, котрі тепер були лишені свого митрополита Репти і своєї консисториї, пробувавших у западних провінціях Австриї.

Той протоєрей Тітов візитував тутейші православні церкви і парохіяльні канцеляриї, переглядав метрики і давав свої наставленя. До наших церквей він вправді не важив ся присвоювати собі які права, але за тоє котра парохія стратила через смерть свого пароха, або єсли тойже при інвазиї россиян онустив парохію і утік в глуб краю, то Тітов до такої парохії зараз присилав з Россиї якогось галицького ренегата апостата, котрий з Галичини до Россиї виемігровав, там приймив православіє і при помочи генерального губернатора Трепова надавав єму туую парохію, розказуючи адміністраторови, доїжджаючому з сусідного села, щоби церков, метрики, і майно церковне тому ж з Россиї прибувшому віддав. Так зробив він у Стрілківцях парохії Кудринецкого деканата. По смерти тамошного пароха о.[тця] Чомкевича віддав декан кудринецкий о.[тець] Балка завідательство тої парохії сусідному священикови з Королівки о.[тцеві] Харюкови Той завідував Стрілківцями через рік. Но коли Тітов з Россиї сюда приїхав, усадовив він в Борщеві православного декана (благочинного) і той з покликом на розпорядження Тітова приказав завідателю Королівки о.[тцю] Харюкови на письмі, щоби церков, метрики і майно церкви передав тому з Россиї присланому ренегатови.

О.[тець] Харук не міг ся оперти, бо за розказом Тітова стояли напоготовлю российскі солдати. Але, Богу дякувати, народ опер ся, на богослуженє насланого ренегата ніхто з вірних непоявив ся, і він відправляв літургію в порожній церкві. Дяк з Стрілковец, котрий єще за покійного о.[тця] Чомкевича там служив, прийшов до мене до Черновец і розповів мені за поведенє Тітова в Стрілківцях і просив мене о раду і поміч, в надії, що може я у генерал-губернатора Трепова виєднаю зміну розпорядженя Тітова щодо обсади душпастирскої посади в Стрілківцях. Тим часом я Трепова єще незнав і не шукав спосібности пізнати, бо московских достойників бою ся, бо суть люде абсолютні і злобні, а з Тітовим в тій справі пересправляти було безнадійно і для самого себе, як то низше опишу, небезпечно.

Моя нригода з о.[тцем] Тітовнм

В остатних днях лютого 1917 приїхав до Черновец на письменний розказ российского повітового начальника у Заліщиках о.[тець] Юліан Свістель, екпонований сотрудник з Нагірянки, парох Тлусте, щоби я ставив до протоєрея Тітова и здав справу: яким чином він відважив ся священнодійствовати в Нагірянці помимо того, що власти российскі єму таке священнодійствіє заказали. А заказали єму по тій причині, що він при 3 інвазиї Россиян виїхав з Нагірянки в гори россиянами єще незаняті, а по кількох неділях назад до Нагірянки повернув.

О.[тець] Свістель приїхав до Черновець і ставив ся до протоєрея Тітова. Той єму сказав, що власти єму для того заказали служити в Нагірянці, що він своє душпастирство онустив, отже, став ся недостойним душпастирства. О.[тець] Свістель ізвиняв ся заявленям, що він свою бременну жену відвіз на злоги до родини і вернути не міг, бо уже в Нагірянці наступила інвазія, і доперва як інвазія обняла уже і гори, тогди аж міг до Нагірянки повернути.

Тітов зажадав від него письменних доказів, що він правду говорит, а позаяк той при собі жадних доказів письменних не мав, тож заявив му Тітов, що єго оправданя приймити не може, най проте вертає до Нагірянки, жадних функцій духовних не відправляє, і так очікує рішеня генерал-губернатора, котре єму власть повітова в Заліщиках доставит.

Під час того запитував Тітов о.[тця] Свістеля, чи він приймив би православіє і тоє в Нагірянці розпространяти хотів би? А скоро о.[тець] Свістель дав відповідь, що на православіє ніколи не переступит, то Тітов з великим здивованєм запитав: «Чого ви, уніати, так сліпо тримаєте ся Папи римского? Таж ви унію добровільно не приймили, тілько она вам зістала насильно накинена? Таж тепер маєте добру спосібність, діставши ся під российску державу, тоє накинене ярмо скинути з себе. А як ви, уперті униацкі священики, того зділати не схочете, то ми на опорожнені містця будем присилати з России тих священиків, котрі там з Галичини біжали і там православіє приймили, а ті прийшовши до Галичини на опорожнені містця запровадят православіє, а темний народ опирати ся не буде».

Такими і тим подібними бесідами затримав о.[тець] Тітов отця Фістеля кілька годин у себе, а потому відправив єго з заявов: «Вертайте додому і очікуйте письменного рішеня генерал-губернатора, котрому я доложу о вас справозданє».

О.[тець] Фістель прйшив з о.[тцем] Білиньским, моїм сотрудником, до мене і просили мене, щоби я пішов другого дня до о.[тця] Тітова просити за о.[тця] Фістеля, щоби єму позволив священнодійствувати і жадної кари на него не накладав.

Я відповів їм, що я єсм переконаний, що моє вставленє ся нічого не поможе, а може, єще на мене самого стягнути небезпечні наслідки, бо я готов, так як перед тим перед полковником Леоитовичем, виговорити ся неприхильно о России і готові мене вивезти до России, але щоби собі не думав, що я не єго долю рівнодушний, то зараз зберу ся і пійду до Тітова.

Тітов приймив мене чемно, але зимно. Я розповів єму, з якої причини приходжу до него, а він місто о справі о.[тця] Фістеля говорити, запитав мене, чи то я на литії по всенощнім перед Воздвиженієм Черстного Креста вспоминав в ектенії імператора Франц Йосифа? Хотяй тогди всенощне відправляв сотрудник о.[тець] Балицький, і від того часу уже 3 місяці минуло,

і з тої причини уже губернатор Лєгін нас цитував до себе і урядово нам заказав під угрозов вивезеня в протягу 24 годин до Россиї, вспоминати ім'я астрняцкого цісаря Франц Йосифа, Тітов виволік тую справу на ново і дав мені таке запитанє.

Я без намислу відповів, що то я вспоминав ім'я імператора Франц Фосифа (позаяк я за служенє в церкві о.(о.)[тців] сотрудників відповідаю). Тогди Тітов сказав піднесеним голосом до мене: «Встидайте ся! Ви, русский чоловік, вспоминаєте в богослуженю німецкого імператора ім'я!» Я на тоє відповів, що то наш цісар, проте ми яко єго піддані єсм обовязані за него молити ся.

«Тут уже єсть русска держава тепер, тож уже не можете за німецкого імператора молити ся». Я на тоє відповів, що то тілько тимчасово єсть русска держава, бо ані наш цісар, ані ваш цар єще не знают, як по закінченю війни конгрес рішит, до кого має Буковина належати.

О.[тець] Тітов впав в гнів і сказав: «Скоро ви на конгрес відкликуєте ся, то я з вами не маю уже що говорити. Ви повинні були перед 3 місяцями бути вивезені до Россиї, але я тогди вставив ся у генерал-губернатора за вами зі взгляду на вашу старість, але скоро ви на конгрес покликуєте ся, то я з вами більше не говорю. Я предложу справозданє генерал-губернаторови і ваша доля буде в коротці рішена». Сказавши тоє, лишив мене в сальоні самог, а сам вийшов з комнати. Отже, як предвиджував єм, не поміг я о.[тцеві] Фістелеві нічого, а собі зашкодив.

Моя візнта у номочннка генерального губератора Євреїнова

З остатних слів о.[тця] Тітова можна було вносити, що має він намірене предложити генерал-губернатору Трепову внесок, щоби мене яко «неблагонадежного» казав вивезти до Россиї. Позаяк Трепов сам мало що робив, але всі справи провадив єго помочних Євреїнов, котрий про первій і вторій інвазії був губернатором в Чернівцях, тож я постановив другого дня пійти до Євреїнова і просити єго, щоби мене охоронив перед вивезенєм до Россиї, котре о.[тець] Тітов правдоподібно наміряє сповнити.

Євреїнов приймив мене дуже чемно, просив сідати і запитав о моїм желаню. Я запитав єго, чи собі пригадує мене з часів свого губернаторства в Чернівцях? Відповів: «Да!» Тож пригадуют собі ваше превосходительство, що моє поступованє було ненаганне, що я до нічого не мішав ся, і тілько церквою і моїм душпастирством займав ся? «Да» – була знова єго відповідь. Я тогди єму розповів про мою вчорашну візиту у о.[тця] Тітова і просив о оборону перед затіями Тітова. Євреїнов, котрий мене так чемно приймив, встав по моїй промові з крісла, тріснув злісно кулаком в бюро, при котрім попередно сидів і крикнув: «Поїдете в Россию!»

Я переляканий запитав: «За яку провину? Я несвідомий жадної провини». Но він повторне повторив: «Поідете в Россию», і подав мені руку на знак прощаня.

Тож повернув я засумований додому і зачав ся лагодити до тої недобровільної подорожи в глубину Россиї.

Але як по всіх моїх клопотах, так і в теперішнім більшім як всі пережиті, звернув єм ся в горячих молитвах до серця Христового і серця Пр.[есвітої] Д.[іви] Мариї і просив єм наших священиків і інних побожних осіб, щоби просили всемогуще і премилосердне серце Христове, котре має силу і над могучими потеитами российскими, щоби мене на мої старі літа від тої страшної висилки в Россию охоронили.

Цілий місяць пережив я в страху і молитвах, а надія на поміч серця Христового і серця Мариї мене не завела, бо уже 2/15 лютого 1917, отже, на саме Стрітеніє Пресв.[ятої] Богородиці змусила революція в Россиї, що цар Николай II підписам манифест, що зрікає ся трону на річь свого брата Михайла, а той знова видав манифест, що тілько тогди на трон царский вступит, єсли того зажадає цілий народ российский.

Тая зміна застрашила всіх сатрапів царских і генерал-губернатор Трепов зістав на тую вість пораженнй ударом серця і поспішно з Черновец виїхав, а всі єго піддані сатрапи замовкли і застановили свою чорносотенну роботу, і я в той спосіб зістав урятований від висилки в Россию. Честь і слава і подяка най буде за тоє найсолодшому серцю Ісуса і єго Премилосердної Матери Мариї!!!

Комісар з раменн тнмчасового росс.[нйського] нравнтельства Дорошенка

Революція в Россиї увязнила царя Николая II и єго родину і всіх царских міністрів, а натоміст вибрало нове міністерство під руководством князя Львова яко президеита міністрів. Нове міністерство постепенно усунуло з уряду всіх генерал-губернаторів, а на їх містце установило з свого рамени: «комісарів тимчасового правительства», тоже і на містце генерал-губернатора Трепова поставило на окуповану часть Галичини і цілу Буковину дотеперішного помочника кієвского «комісаря тимчасового правительства» Дорошенка, на ім’я Демитрія; на містце губернатора Лєгіна прибув тоже українец Александер Лотоцкий. Тоже провидініє Боже зарядило, що сатрапи царскі Трепов, Євреїнов і Лєгін зістали з Черновец вглуб Россиї вивезені, а я остав ся на містци. О.[тець] Левіньский, котрий покликаний зістав до тимчасової ради магістрату, оповідав мини, що областний комісар Демитрій Дорошенко прийшов на засіданє магістрату, там з кождим радним розмовляв, а єго запитав ся за мене, додаючи, що має від ексц.[еленції] митрополіта Шептицкого для мене порученє.

Тоже я на другий день пійшов з о.(о.)[тцями] сотрудниками до нового губернатора, котрий мав власть і уряд генерального губернатора, але титул тілько «областного комісаря тимчасового правительства». Ми до него прийшли перед 12 годинов в полудне. Він приймив нас дуже радо, говорив з нами по-українськи, і розповів нам много з великою жичливостію за нашого дорогого митрополіта Андрея і заявив, що ексцеленція митрополіт призначив на окуповану часть Львівскої діецезії о.[тця] Франца Бона, ігумена нових русско-кат.[олицьких] монахів редемптористів, мешкаючого в Тернополи на адміністратора окупованої части до повороту з пліну о.[тця] каноніка Громніцкого, пароха і декана тернопольского. На окуповані части в Галиції, приналежні до Станіславівскої діецезії, іменував митрополичим адміністратором о.[тця] Николая Теодоровича, пароха з Пробіжної, а на Буковину мене адміністратором з правом генерального вікарія. Ми відійшли дуже урадовані, що на містце московского сатрапи прийшов тепер на управителя краю такий любий і привітливий українец.

По пополудни того дня о годині 3 ½ приїхав уже Дорошенко з візитою до мене і просив мене, щобим до него заходив, коли тілько схочу чи рано, чи ввечер, він завше мене дуже радо прийме. Тут знова розповідав мині много за нашого митрополиту, як єго там в России всі поважают і любят, – і що митрополит поробив заходи, щоби в Києві вибудувати гр.[еко]-к.[атолицьку] церков.

Грамота в[и]с[око]преосвящен.[ного] митрополита Андрея Шептицкого

Другого дня по візиті Демитрія Дорошенка доручено мині лист від ексцел.[енції] митрополита Андрея з грамотою слідуючого змісту:

«Андрей Шептицкий митрополит галицкий

Високопреподобному о.[тцю] канонікови Келестину Костецкому в Чернівцях.

Мир о Господі і благословеніє!

Дійшла до нас відомість, що Буковина з причин воєнного положиня не має свобідної комунікациї зі Станіславовом. Для того нашою митрополичою властию іменуємо вашу всечесність адміністратором нашої церкви на Буковину аж до кінця війни, зглядно аж до хвилі нормального положиня. Уділяю вам всі власти, які звичайно єпископ уділяє свому генеральному вікарому як і всі ті, котрі єпископам дає апостольский престол і які лише може єпископ уділяти сьвященикам.

Розпоряджене Станіславівского єпископа щодо грегоріаньского календаря завішуємо аж до рішеня апостольского престола.

Благодать вам і мир!

Дано в Києві 30/IV в день св.[ятого] ап.[остола] Якова.

✝ Андрей, митрополит р.[укою] в.[ласною]».

В тиждень по полученю повисшої грамоти приїхав до мене о.[тець] Николай Теодорович, парох Пробіжни і в[и]с[око]преосвящен.[ним] митрополітом іменований адміністратор галицкої части дієцезії Станіславівскої, і оповідав мині з жалем, що він по полученю своєї грамоти післав відпис тоїже до консисториї в Станіславові на руки о.[тця] архідіакона Літвиновича. О.[тець] архідіакон скликав засіданє всіх у Станіславові проживаючих священиків нашого обряда і предложив їм туую грамоту. Священики запротестовали против правильности и легальности тої номінациї, і припоручили о.[тця] Теодоровича о тім рішенню повідомити письменно, утверждаючи, що они в особі о.[тця] архідіакона мают адміністратора дієцизального и того тілько слухати будут. Таке письменне рішенє зістало о.[тцю] Теодоровичу доручене. Кромі того, оповідав мені о.[тець] Теодорович, що где некотрі священики, помимо того, що він (о.[тець] Теодорович) всіх письменно повідомив о своєй номінациї, не хочут єго слухати і єго зарядженя не виполняют. З тої причини наміряє він зречи ся з того єму врученого уряду.

Я єму відповів, що зречи ся може тілько до рук митрополита, котрий туую номінацію видав, а позаяк митрополит прибуває в Києві, тож і тяжко з своїм зреченєм ся до єго особи дістати ся. Най проте урядує як зможе, а хто єго розпоряджень не слухає, то він за тоє не відповідає.

Я поступив троха інакше. Я вправді тоже післав відпис моєї номінациї до консисториї, але позаяк тогди комунікація зі Станіславовом привернена була, бо москалі Станіславів уже були здобули, проте столиця нашого єпископа уже була получена з окупованими частями дієцизії, тож я просив консисторію о заявленє мені: чи тая номінація єсть правосильна і тепер, коли комунікація зістала привернена. Но на тоє запитанє не получив до 1/8 1917 жадної відповіди.

Управа областного комісаря Демитрія Дорошенка і губернского комісаря Александра Лотоцкого

Управа Дорошенка була дуже лагідна і привітлива для всіх без розличія віроісповіданя і народности. Він звернув увагу на родини інтелігентні, котрі терпіли велику нужду, бо уже рік жадного жалованя не побирали, где противно убогі верстви мали зарібку достаточно. З тої причини виробив він у свого правительства, що тоєже дало 100 000 руб.[лів] на безповоротну запомогу для убогої інтелігенциї в окупованих провінціях, т.[о] є.[сть] в Галициї і Буковині. Візвав всіх повітових комісарів (давних старостів повітових), щоби тії же виробили списи убогих запомоги потребуючих інтелігентів і з тими списами на назначений день на засіданє явились до Черновец до єго

бюра. На тоє засіданє запросив Дорошенко представителя гр.[еко]-ор.[тодоксальної] консисториї, і парохів всіх віроісповідань, як тоже представителя магістрату. На тім засіданю були ще присутні Леґін, губернатор Буковини (москаль) і Чарторийскій (росс.[ийський] поляк), губернатор окупованої части Галичини. Кождий повітовий комісар (староста) читав імена родин, потребуючих запомоги в єго повіті, а потому через голосованє ті проєкти одобряли або змінювали. Позаяк дебата вела ся в российскім язиці, тож я не всьо розумів, а адміністратор лат.[инської] парохії о.[тець] Велішь і вірменьский парох канонік Лукасєвичь не розуміли нічого, і для того на наступаюче засіданє уже не прийшли.

О.[тець] Цегельский, декан і парох Камінки Струмілової, котрий єще в часі I інвазиї зістав вивезений до Россиї і в Києві ітернований, звернув ся до мене письменно за посредництвом своєї доньки пані Кордубової, котра з 3 дітьми тут проживала, з просьбою, щоби в нашій церкві зробити складку на будову гр.[еко]-к.[атолицько] церкви в Києві.

Я оголосив в церкві просьбу києвских католицких українців, щоби їм помочи до будови своєї церкви, і парохіяни зложили в протягу 2 неділь 610 руб.[лів] і 50 коп.[ійок], і тіїж гроші відніс єм до Дорошенка з просьбою, щоби їх в Києві або ексц.[еленції] нашому митрополиті або о.[тцю] Цегельскому доручив. Дорошенко приймив охотно на себе дорученє тих грошей і виставив на своїм білеті потверджене полученя 610 ½ рублів. Разом з грішми передав я єму 2 листи до доручення в Києві, один до ексц.[еленції] митрополита Андрея, а другий – до о.[тця] Цегельского.

Тиждень пізнійше пійшов я знова до Дорошенка, щоби просити, щоби постарав ся о освободженє домів парохіяльних в: 1) Погорилівці; 2) Раранчу; 3) Боянах; 4) Садагорі; 5) Заставні; 6) Вашківцях; 7) Вижници і 8) Путилові, бо ті доми, позаяк з них наших священиків вивезли, або самі перед інвазієв вглуб країни поутікали, обернули солдати на касарні. Также хотів єго просити, щоби нам достарчив вина до служби Божої, бо в місті не можна нігде дістати, бо на вижшій розказ салдати по всіх магазинах вино повинускали до каналів. У Дорошенка застав я нового, мині незнакомого пана, котрого мині господар представив як Александра Лотоцкого губернского комісаря, котрий прийшов тут на місце губернатора Леґіна. По висказаню моїх просьб, відповів мині Дорошенко, що ті справи належат уже не до него, але до губернского комісаря п.[ана] Лотоцкого. Той просив, щоби я єму подав на письмі імена тих солдатами окупованих парохіяльних домів, бо він імена тих місцевостей собі не запамятає. Я обіцяв на другий день письменне справознанє єму доручити, а заразом просив єго, щоби нам з Києва або з Одеси вина до відправи служби Божої спровадив, бо в Чернівцях на розказ российскої войскової команди зі всіх магазинів повиливали вина

до каналів, і тепер нігде не можна вина дістати до відправи служби Божої. Пан Лотоцкий обіцяв обі ті справи по-можности залагодити.

В дальшій розмові заявив пан Лотоцкий бажанє, щоби всі українці, отже так российскі як і австрняцкі разом були получені. Я на тоє відповів, що ми духом з вами, але не хотілибисьмо під российске пануванє переходити, бо вже в часі 3-х інвазий малисьмо спосібність пізнати брутальність росийского абсолютизму. А в Австриї нам добре, а було би навіт дуже добре, єслиби наші сусіди перед цісарем і міністрами нас постійно не обчорнювали, що ми утаєні москвофіли і шизматики, а через таке обчорненє як цісар, як і міністри нам недовіряют і віддают нас під гегемонію сусідів. Таким поступованєм викликало австрийске правительство меже українцями много кацапів, бо ті, не знаючи зблизька гнету москалів над тамошними українцями, думали собі, що ліпше бути під москалями, як під гнетом поляків в Австриї.

Однак ми, українці, в Австриї могли нашу віру, народність і літературу плекати і мимо гегемонії поляків розвивати, где противно в Россиї москалі українців утискали, патріотів україньских на Сибір висилали, а позісталих винародовляли, а віру цілком придавили, бо з 7 гр.[еко]-к.[атолицьких] єпархій на Україні і Білой Руси ані одна не позістала, бо всі зістали на шизму переведені.

Оба пани відповіли: тепер уже того не може бути, бо в Россиї місто царского абсолютизму запровадила революція свободу всіх народностей і всіх віроісповідань, а доказ того маєте в тім, що ваш митрополит граф Андрей Шептицкий в самім Києві правит богослуженя, проповідує і зачинає будувати гр.[еко]-к.[атолицьку] церкву.

Я на тоє відповів, що ми, австрийскі українці, охотно присталибисмо на полученє всіх українців, але під берлом Габсбургів, бо тогди не тілько народність наша, але і віра наша католицка в грецкім обряді не дізнавала би жадного притісненя.

Шануєм вашу льояльність, тай уже не будем з вам в тій справ розправляти, сказав п.[ан] Дорошенко, а я встав і попращав ся, і на другий день післав справозданє о занятих солдатами парохіяльних домах.

Кілька днів пізнійше прийшов пан Лотоцкий до мене і оповів мині, що удавав ся лично до головнокомандуючого генерала в справі евакуациї парохіяльних домів, і получив обітницю, що він зарядит випорожненє і реставрацию плебаній скоро дотичні сьвященники на містце появлят ся, бо єсли би скорше реставрували доми, то знова інші солдати їх займуть.

А що ся тичит вина, то сказав, що єго попередник губернатор Лєгін дав гр.[еко]-ор.[тодоксальній] консисториї 1500 літер вина до ужитку на служби Божі, тоже він (Лотоцкий) поручив через протоєрея Тітова гр.[еко]-

ор.[тодоксальній] консисториї, щоби для гр.[еко]-к.[атолицької] церкви 50 літер дала. З мого порученя удав ся о.[тець] сотрудник Балицкий до о.[тця] д-ра Тарнавского, завідателя катедр.[альної] церкви і члена консисториї з просьбою, щоби нам тих приобіщаних 50 літер вина спродав. По великих куроводах спродали нам місто 50 тілько 5 літер квасного вина по 3 рублі за 1 літру. Що далі буде, не знаю.

Глухі вісти о уступлеию з Чериовець москалів

Коло 20 липня 1917 зачали по місті кружити вісти, що жінки российских офіцерів, чиновників і солдатів дістали наказ онускати місто і виїздити до Россиї. Я тим вістям не вірив, бо єще перед 1 роком кружили вісти, що німці взяли в Франциї твердиню Вердуно, а в Россиї Ригу, а тим часом донині ті твердині суть не здобуті. Але в нятницю 27 липня 1917 встрітила мене на улиці Емілія Соколова, жена росс.[ийського] капітана, котру я перед кількома неділями вінчав, а котрої муж був на позициї в Ромунії, а она тут була при уряді казначейства і мала 150 рубл.[ів] жалованя, і з великим смутком сказала мини, що она дістала наказ до неділі, т.[о] є.[сть] 29/7 1917 виїхати до Могілева в Россиї.

І дійсно зачали що дня российскі дами то автомобілями, то підводами щодня то в більших, то в менших караванах виїздити. Дня 25/7 (липня) 1917 появили ся плякати на улицях міста, в котрих областний комісар Дорошенко наводит розпоряджене генерала Корнілова, котрий з причини грабежей і рабунків в Тарнополи, яких там при евакуациї того міста донускали ся солдати, грозив провинившим ся карою смерти. З тих плякатів довідали ся жителі Черновець, що незабаром і тут зачнут солдати відходити до Россиї і для того благородно успособлений Дорошенко тими друкованими плякатами хотів солдатів від рабунків повстримати, а заразом мешканців Черновець успокоїти.

Три дни пізнійше показали ся нові друковані плякати генерала Черновецкого, котрого ім’я забув я, в котрих тоже генерал упоминає, щоби в разі евакуациї недонускали ся рабунків, бо «ми тут прийшли не яко завоєвателі, але яко освободителі і проте коли правдоподібно знова тут повернем, щоби жителі не тратили до нас довірія і жичливости».

Оба ті плякати мали малий успіх, бо вправді гурмами москалі не нападали наших домів, але по одному, по двох ходили они по домах і з револьверами в руках вимушували они окупи, а где добровільно не хотіли давати, там силомосць видерали, а навіт мордували, особливо по предмістях. У латиньского адміністратора парохії о.[тця] Веліша зрабували 4000 рублів (бо ту вже тілько рублі і копійки курсували) костельних гроший і єго кілкасот виносячу власну готівку.

На Русскій улици напали на дім мясаря Стефана Довганьчука в тій хвили, коли він дім на ключ замикав, щоби схоронити ся в сусіднім домі своєї матери, где уже єго жена Марія Теофіля (двоіменна) була схоронила ся. Мав він при собі пару тисячів рублів. Тоже, коли солдат приложив єму револьвер до грудей і зажадав від него «дєнгів», віддав Довганьчук всі гроші, які мав при собі. Але москаль казав єму, що то мало, ти маєш «больше», бо ти багатий чоловік, проте давай, бо стріляю. Жінка Довганьчука придивляла ся тій події з сусідного подвіря своєї тещі і молила ся о освободженє свого мужа. Москаль шарпав Довганьчука і хотів єго кишені зревідувати і що там знайде забрати, а позаяк Довганьчук єсть великий силача і сильно москаля за руку стиснув, тогди підніс москаль другу руку з револьвером і цілив до Довганьчука. Жінка єго, видячи тоє, крикнула: «Матінко Божа, рятуй мого мужа!» Москаль стрілив, але куля трафила в великий гузик до сурдута і відбила ся, і проте Довганьчукови кромі легкого драсненя нічого не стало ся. Жена Довганьчука Марія Теофіля з дому Завяньска єсть побожная женщина, відправляє всі девятниці які в церкві оголосять ся, в часі которих щодня причащає ся, проте і її молитва за мужа мала силу, і зістала вислухана, бо куля з револьвера московского трафила в гузик і її мужеви нічого не стало ся. За тоє обоє Довганьчуки: Стефан і єго жона Марія Теофіля справили до церкви фелон з 2 далматиками за 1200 корон.

Уступлеиє москалів з Чериовець

Наступила для мешканців Черновец радістна хвиля, бо московскі війска ріжних категорій зачали від 31 липня з міста уходити за границю до Россиї, а на їх містце приходили з глубини краю і з Галичини нові ватаги, котрі по короткім відпочинку теж без войскового порядку цілими толпами вимашеровували до Россиї. Областний комісар Дмитро Дорошенко хотів лишити ся, поки всі войска не вийдут за границю, аби охоронити місто від рабунків. Але позаяк не мав певности, чи австрийскі войска, котрі вслід за москалями до краю приходили, єго самого не заарештуют, теж виїхав він автомобілем дня 1 серпня 1917 з Черновець.

Остаток российского войска утікав з Черновець на Новоселицю до Россиї вночи з 2 на 3 серпня 1917. Були то ті, котрі в Калуши допустили ся великих рабунків, мордів і підпалів домів. Утікали они Русков улицев з Черновець до Россиї перед північев вночи, і по дорозі вибивали они всі вікна на Рускій улици, так що по цілій довгій улици від Ринку зачавши ані одно вікно не лишило ся неушкоджене. В обох домах парохіяльних, т.[о] є.[сть] в дому пароха і в домі сотрудників вибили они всі 10 фронтових вікон. Таку погану памятку лишили по собі утікаючі москалі!

Але 3/8 1917 досвіта уже були австрийскі патролі в Чернівцях, а перед полуднем уже примашировали австрийскі війска. Не потрафлю описати тої утіхи, яка тепер панувала у Чернівцях, коли місто безчисленного множества российских салдатів, які вдень і вночи місто по всіх улицях наповняли, тепер наші війска на улицях показали ся.

Приїзд австрийского цісаря Кароля I до Чериовець

Уже 4/8 1917 в суботу дістав я з магістрату запрошенє, щобим в неділю 5/8 по обіді о 4 годині явив ся в залі засідань в ратуши в справі принятя цісаря Кароля I, котрий в понеділок 6/8 рано мав автомобілем до Черновець приїхати. Тут в сали ратуша застав я нового шефа краю графа Йосифа Ецдорфа, котрий перед війною був совітником при тутейшім краєвім правительстві. І тогди я аж довідав ся, що попередний презідеит краєвий гр.[аф] Меран уже іменований намістником Вижної Австриї, а на єго містце назначений яко Leiter der Landesregierung[1] молоденький совітник граф Ецдорф. Той зараз приступив до мене, щоби ся привитати, бо ми знали ся з засідань ради шкільної краєвої, і представив мені 2 Generalobrist-ів[2], котрих імена я забув. Єсли собі добре пригадую, один з них був мадяр, низький, присадкуватий, і дуже чемний, на ім'я, єсли собі добре пригадую: «Kubec», а другий – сухий високий німец. На другий день я їх обох видів в товаристві цісаря.

Цісар Кароль I приїхав автомобілем до Черновец з долини, здає ся з Коломиї, о 8 годині рано, затримав ся перед костелом р.[имо]-к.[атолицьким], там був на читаній службі Божій, котру правив старший сотрудник о.[тець] Веліш, бо парох пралат Шмід, котрий перед III інвазієв з Черновець до Відня був виїхав, єще не повернув.

З костела робили шпалер до Ринку (где все духовенство всіх віроісповідань на підвищеній естраді ратуша було уставлене) самі уитер-офіцири ріжних регімеитів. Тим шпалером переходив цісар пішо, часто ся затримував і з многими розмовляв, і так дійшов до ратуша, где тогдаший голова міста о.[тець] Шандру православний парох св.[ятої] Параскеви на челі прибочної ради, до котрої тогди наших 2 людий, о.[тець] Атаназий Левінский, катехит гімназ.[іальний] і п.[ан] Филип Федорович, управитель одної з комунальних шкіл, належало. По вислуханю промови о.[тця] Шандру, нустив ся цісар під проводом гр.[афа] Ецдорфа далі рядом установлени денутаций. За прибічнов радов магістрату стояло православне духовенство під проводом д-р Сагіна, бувшого ректора універзітету, бо православний митрополит Репта

[1] Керівником крайового уряду (нім.).

[2] Генерал-нолковників (нім.).

і ціла єго консисторія бавила у Відни і не сміла повертати до Черновець з причини відомого пастирского листу, виданого митрополитом на користь российского правительства.

За православним духовенством стояло католицке духовенство всіх 3 обрядів під моїм проводом. Скоро цісар до нашої групи зближив ся, представив граф Ецдорф цісареви: «Der katholische Klerus aller 3 Riten unter Führung des infulierte Prälaten Kostecki»[1]. Тогди цісар приступив до мене, подав мені руку і запитав ся, чи я в часі всіх 3 інвазій на містци перебував в Чернівцях. По моїй відповіди, що так, питав ся монарха дальше, чи дуже нам москалі докучали? Я відповів, як то уже на стороні 162 було описане, що всім віроісповіданям дали москалі спокій, тілько нас греко-католиків утискали, завше в нашій церкві шпіона держали, часто наше духовенство до губернатора цитували, а на кінци мене зі старшим сотрудником о.[тцем] Балицким за тоє, що той на літії ім'я цісаря Франца Йосифа вспімнув, до России вивезти засудили, але вибух революциї виконаня того засуду перешкодив. Цісар уважно вислухав тоє заявленє, тай відповів: «Gott sei Dank wird diese Gefahr nicht mehr wiederholen»[2], подав руку і відійшов до групи протестаитів, а потому жидів і до інших політичних і народних груп, і з каждов розмовляв.

Того самого дня ввечер цісар відїхав, лишаючи по собі дуже милу пам'ять.

Дальші події по утечі москалів, а по повороті иаших

Вправді радость одушевляла всіх по повороті наших війск і урядів, але за тоє дорожня підоймала ся сильнійша, як за часів пановання московского, і дійшла до немислимої висоти. Коли ті строчки пишу (22/7 1918) дійшла дорожня до наступаючої висоти: 1 корец пшениці 800 к.[орон], 1 корец жита 600 к.[орон], 1 корец кукурудзи 400 к.[орон], 1 к[і]л[о]гр.[ам] пшеничної муки 17 к.[орон], 1 к[і]л[о]гр.[ам] житної муки 14 к.[орон], 1 к[і]л[о]гр.[ам] кукрудзянної муки 8 к.[орон], мяса волового 1 к[і]л[о]гр.[ам] 12 к.[орон], мяса телячого 1 к[і]л[о]гр.[ам] 10 к.[орон], 1 к[і]л[о]гр.[ам] свинячого мяса 16 корон, 1 к[і]л[о]гр.[ам] смальцю 36 к.[орон], 1 к[і]л[о]гр.[ам] солонини 28 корон, 1 к[і]л[о]гр.[ам] сала 32 к.[орон], 1 к[і]л[о]гр.[ам] масла 40 к.[орон], 1 бараболя 20 сот.[иків], а корец старих бараболь 80 к.[орон], 1 саг дров букових на паливо 800 к.[орон]. Так страшно піднесла ся ціна віктуалів під австрийсков управов. Також ціна напоїв пішла дуже вгору, бо 1 літра вина столового коштує 10 корон, 1 літра пива 1 к.[орон], горілки 1 келішка 1 к.[орона], а літра горілки 80 к.[орон]

---

[1] Католицьке духовенство всіх трьох обрядів нід нроводом нрелата інфулята Костецького (нім.).

[2] Дякувати Богові, ця небезнека більше не новториться (нім.).

Прочі відносини по повороті Австриї стали дуже милими. Жінкам і дітям по жовнєрах, котрі служат в войску, виплачуют по 4 к.[орон] до 6 к.[орон] денне. Всі урядники, священики, професори і учителі подіставали залеглу під москалями пенсію на раз, потому регулярно виплачувано що місяця. Постепенно розтвирали школи в містах і селах і здичіла молодіж могла знова ходити до школи.

Єще цісар Франц Йосиф надав мені 29/7 1916 ордер Franz Joseph Komthurkreuz mit der Kriegsdekoration in Anerkennung besonders patriotischen und aufopferungswollen Verhaltens vor dem Friede[1]. Але я о тім нічого не знав, бо тогди москалі тут були, і тоди з глубини краю нашого ні лист, ні газета до нас не могли приходити. Протоє аж по повороті наших о тім отличію довідав ся, а на 11 листопада 1917, котрого дня я обходив 50-літний ювілей мого священства, прибув президент краю гр.[аф] Ецдорф на богослужене і вручив дотичну грамоту.

По богослуженю я стискав парохіянам голови і роздавав памяткові образки, а по тому відбув ся у мене обід, а котрім були присутні запрошені гості: президент краєвий гр.[аф] Ецдорф, всі наші містцеві священики о.[тці] Левіньский, Сімович (Михаїл), Вовчук, Балицкий, Біліньский, латиньский пралат і парох Шмід, вірменьский канонік Лукасєвич, суперіор езуїтів о.[тець] Квіз, а зі світских українців: нотар Драгомірецкий, віце-маршалок Пігуляк, радник судовий Коралевич і д-р Клим Ганкевич. Більше не міг я запросити, бо більше містця не було, всего було 14 чужих осіб на обіді присутних. Так богослужене відбуло ся дуже урочисто, як і обід дуже весело. Гості бавили ся до пізного вечера.

Той день був для мене дуже веселим і щастливим, а здає ся мині дивного чув єм ся дуже того дня щастливим, щом попередне відправив генеральну сповідь з цілого житя.

Пятий рік війни і єї наслідки

Революція в Россиї, котра споводовала упадок царату, оголосила в Россиї республіку, котра постановила управляючий сенат під президією князя Льв[ов]а. Але тая управа заледве кілка місяців могла вести своє правительство, бо вибила єї нова сила в российскім народі «большевиків» під проводом Леніна, котра републіканску управу під проводом князя Льв[ов]а прогнала і управу цілої Россиї взяла в свої руки. Большевикі під проводом Леніна оголосили право самооречиня, т.[о] є.[сть], що кождий нарід давної російской держави має право оречи о собі, о своїй приналежности, чи

[1] Рицарський хрест Франца Йозефа з військовою декорацією на визнання особливо патріотичного і жертовного ставлення до миру.

бажає дальше до России належати чи хоче самостійний свою державу утворити.

Внаслідок тої постанови заявили ся Україна, Курляндія, Естляндія, Ліфляндія і Литва самостійними державами й зачали роздумувати над уложенєм форми управи своїх країв.

Україна наставила на чолі своєї управи «Народну Раду»[1], зложену з ріжного рода соціалістів, котрі аграрну справу хотіли радикально зреформувати і для того постановили від дідичів, а навіт мужиків, котрі більше землі як 20 десятин посідали, тую повідбирати, і безплатно тую же безземельним пролетаріам пороздавати. Тая постанова возбудила страх і обуренє у всіх посідаючих, і ті зробили при помочи німецких і австрийских війск, котрі там на просьбу України для оборони від московских большевиків позіставали, натиск на Центральну Раду, туюже розвязали, а на єї містце поставили україньским гетманом бувшого полковника росийского и адютаита царя Николая [Павла] Скоропадского, з роду українця. Так закордонні, як і австрийскі українці, посуджували Скоропадского, що він буде старати ся Україну знова з Россиєв получити, тим більше, що вибрав собі на міністрів по більшій части самих российких кадетів. Тим часом Скоропадский зачав по малу замінювати міністрів кадетів на міністрів українців і кождим кроком свого поведеня давав докази, що єсть щирим україньским патріотом. Він заложив в часі свого недовгого уряду 2 україньскі університети, один в Кієві, а другий в Камянци-Подільскім, котрих утворинє з дуже великов помпов при великів здвизі іителігенциї так австрийскої як і закордонної України, і безчисленного народа відбуло ся в році 1918.

Не думаю тут писати про радостні поступи житя тих українців за кордоном, бо то належит до істории, а не до парохіяльної хроніки, але гденещо яко сучасний співжитель накинув я за долю наших закордонних братей. Але затоє не можу мовчки поминути судьбу австрийскої України, котра і на парохіяльну хроніку вплив мала.

Коаліція Австриї, Німечини, Болгариї і Туреччини робила аж до року 1918 поступи в війні, бо чимраз більше опановала землі так італійскої як і французскої, але коли 1918 президент Америки Вільзон много міліонів война з Америки французам, англікам і італійцям в поміч прислав, не могла наша коаліція уже тій превеликій силі оперти ся, і зачала одну битву по другій програвати, а наконец Болгарія зачала Аитаиту просити о окреме перемиріє (Waffenstillstand). Цар болгарский зрезігнував з престола на користь свого сина Бориса і получив перемиріє від Аитаити під тяжкими услівями. За прикладом Болгарії пішла Туреччина, і получила єще під тяжчими услі-

[1] Українську Центральну Раду.

вями перемиріє. На кінци Німеччина і Австрія удали ся тоже до Вільзона, президеита Америки з прошенєм о подачу условій до перемирія.

Позаяк Вільзон єще в перших днях 1918 оголосив 14 точок яко услівя мира, межи котрими стояло, що народам має послугувати право «самоореченя», т.[о] є.[сть] що кождий народ мусит мати право о собі орікати, чи хоче окрему власну народну державу творити, чи прилучити ся до іншого народа, тоже в Австрії видав цісар Кароль декрет, котрим признав своїм 8 народа з яких Австрія складалася право о собі орікати.

Тоже поляки заявили, що они хочут, щоби Шлонск і ціла Галичина, отже і всхідна, українцями замешкала Галичина, зістала прилучена до польского королівства. Чехи і словаки оголосили ся окремою державою, неозначивши єще форму, т.[о] є.[сть] чи їх держава має бути королівством чи ренубликою. Югославяни, т.[о] є кроати, серби, словенці, далматинці оголосили ся тоже окремою державою. Австрийскі українці, т.[о] є.[сть] всхідно-полуднева часть Галичини, північна часть Буковини і північна частина Венгриї оголосили себе 16/10 1918 тоже окремою державою, і зараз при помочи українских січових стрільців обняли від Перемишля зачавши всі уряди в Львові, Золочові, Тернополи, Коломиї, Станіславові, Стрию, Дрогобичи і Самборі. Так само на Буковині займили українці всі уряди в Чернівцях, Кіцмани, Заставні, Сторожинци, в Сереті і Вижниці.

Ромуни Семигорода, Баната і Буковини получили ся тоже разом, і спровадили з королівства ромуньского войска нібито для утриманя порядку до Буковини під проводом генерала Задіка, котрий замешкав в резіденциї митрополичій.

Розуміє ся, що українскі управителі урядів мусіли перед насилям ромунским уступити, а від 12/11 1918 перебрали ромуни управу властей, полишаючи тим часом під своєю зверхностию австрийским урядникам урядованє.

Раптовиі і иесподіваиі зміии в державах

Побідоносна Ентанта, т.[о] є Франція, Англія, Італія і Америка заявили бажанє, щоби німецкий цісар, котрого они уважают за головну причину всесвітної війни, абдикував на престол, тогди Ентанта поставит услівя перемирія (Vorbedingungen des Waffenstillstand). Позаяк обі держави середноевропейскі провили Еитаиту о закінченє війни і заключенє перемирія, также заявили бажанє попередного уступленя цісаря Вілгелма II, тоже не тілько цісар Вільгельм II, але тоже австрийский цісар Кароль І підписали заяву, що зрікают ся своїх престолів.

Тогди Ентанта зачала приготовляти ся до скликаня мирового конгресу, а тим часом застановила війну. Німецкий цісар Вілгельм II виїхав до Голлян-

дії, а наш добрий цісар Кароль I, котрий був єще ані одного декрету вказуючого на смерть на підписав, а всюда тілько ласки і ордери роздавав, осів в приватнім цісарскім замку поза Віднем. В обох державах взяли соціалісти верх, а під їх кермою заявила себе німецка держава ренублікою, внаслідок чого і баварский король Людвик абдикував, а за єго прикладом там і много самостійних князів належачих до звязи німецкої держави.

В Австриї знова німці освідчили ся тоже за утворенєм ренублики і прилучинєм до німецкої ренубліки, яка утворила ся з німецкого цісарства. Чехословаки также заявили ся за утворенєм чехословацкої ренубліки. Венгри тоже завели у себе ренублику, югословяни єще доси не рішили, чи мают утворити з австрийских югословян окрему ренублику, чи получити ся з сербским королівством під скипитром короля Петра в одну державу. Ромуни так на Буковині, як в Семигороді і Банаті заявили ся за прилучинєм до Королівства Ромунії. Щодо австрийских українців, то газета «Український Голос» пише в числі з 1 грудня 1918 слідуюче: З Берна телеґрафує д-р Евген Левицький, що коаліція признала Україну самостійною державою, а що до українських земель в Австрії застерігла, щоб вони були зєднані з Україною. Поляки в Австриї злучут не тілько Західну Галичину з новоутвореним Польским Королівством, але роблят всі можливі забіги, щоб цілу Галичину, отже і восточну половину заселену українцями прилучити до королівства польского.

Вправді українці галицкі займили від Сяну восточну Галичину як украïнску ренубліку, але що же коли в Перемишли і во Львові неустанно поляки з українцями кров за посіданє тих міст проливают. Як тоє скінчить ся, доси неможливо знати!

У Чернівцях пішов Омелян Попович і [Аурел] Ончул в товаристві украïнских стрільців до краєвого президента гр.[афа] Еццорфа і зажадав від него, щоби передав їм управу краєвого правительства. Гр.[аф] Еццорф відповів, що улягає насилию і уступає. Рівночасно посол Пігуляк переймив заряд управи руху желізниц (Betriebsleitung), а Осип Безпалко відобрав від провізор.[ичного] управителя магістрату Мінкуша управу магістрату. Але щож, коли тую власть могли они тілько 3 дни утримати, бо прийшло ромуньске войско під управов генерала Цадика і при єго помочи Янку Фльондор дідич Сторожинця обняв управу краєвого правительства, Попович втік до Станіславова, а ромуньске войско займило помалу цілу Буковину.

Янку Фльондор яко президеит краю реститував метрополіта Володимира Репту назад в уряді і власти, з котрої єго цісар Кароль був усунув, потому вибрав ся до Яс до короля ромунского Фердинанда в товаристві митрополіта Репти і кількох інших достойників ромунских, щоби єму заявити, що ціла Буковина освідчила ся за злуков з королівством ромуньским і просит

короля Фердинанда, щоби тую же приймив під свій скиптр, котре бажанє король дуже радо сповнив.

Під час виїзду Янка Фльондора до Яс заступав єго місцце Ніко Фльондор в управі правительством краєвим і той мене завізвав дуже чемним листом, щобим в пятницю 29 падолиста 1918 о 12 ½ годині в полудни в єго бюрі в краєвім правительстві появив ся. Колим прийшов, заявив мині, що всі віроісповіданя будут в суботу 30 падолиста 1918 відправляти благодарственні богослуженя за прилученє Буковини до Ромунії, тож він мене просит, щоби і в нашій церкві таке богослуженє зарядив. Я відповів, що того не можу зробити без відомости і згоди мого епіскопа. На тоє він мині сказав: а чому ж пралат Шмід, пастор Гльондис і православне духовенство обіцяло таке богослуженє благодарственне відправляти? Я сказав, що православне духовенство має в містци свого митрополита, тож він рішає, але яким правом пралат Шмід тоє благодарственне богослуженє обіцяє правити, то я не понимаю. Я однак без відомости і позволеня мого епископа того не зроблю. На тім моя візита скінчила ся.

Друкується за: Костецький Келестин. Хроніка парохії греко-католицької в Чернівцях від єї основаня аж до року біжучого (1914–1918). Авторський рукопис. ЧКМ: Кв. № 12551. – Інв. № III-6972.

Іван Бажанськнй

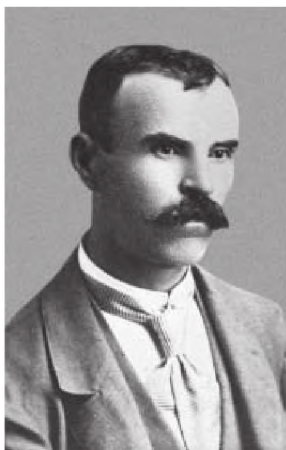

Війна. Щоденник-хроніка (1914–1921 рр.)

Початок війии

Уже від кількох років, аж іменно від анексії Герцеговини Австро-Угорщиною, політичне напруження між нашою державою та Сербією, згл.[ядно] Росиєю, змагало ся все більше і більше. Однак і без Сербії було б таки все таки прийшло до Світової війни. Англії була Німеччина великою в очах, через змагання послідньої до сили на мори, а Францня не могла забути Німеччині Ельзації і Лотарингії. Росня хотіла Галичини. Незносна непевність огорнула була всі верстви суспільности, а страшна грошева кріза підкопала в небува-

лий спосіб промисл і торговлю. Та грізна непевність зросла вже була до тої степени і так допекла кождому, що здавалось, що й сама війна не гірша як такий непевний мир. Кождий бажав дочекати вже якогось кінця тій біді, – нехай би й було, що хоче, та всі відчували, що все йде до гіршого.

Та це напруженя осягнуло кульмінаційну точку в атеитаті на нашого престолонаслідника архикнязя Франца Фердинанда I і єго жену Софію, який поповнив дня 28 червня 1914 в місті Сараєві (в Босні) оден молодий серб іменем Прінціп, стріливши з бровнінґа (такого револьвера) на переїзджаючу автомобілем вулицею архикняжну пару, котру положив трупом на місці. А що в атентаті були вмішані і вищі військові круги Сербії, то наша держава поставила дня 24 липня 1914 Сербії ультіматум з терміном 48 годин, т.[о] є до суботи вечера 26 липня 1914 – Сербія мала згодити ся на всі в ультіматум поставлені точки; в противнім разі – війна. Та Сербія не пристала на все і так 28 липня 1914 виповіла єї наша держава війну!

Сим заострила воєнний настрій із Росиєю, котра нібито опікувала ся Сербією; і через те заряджено в нас дня 1 серпня 1914 загальну мобілізацію. Того ж дня, т.[о] є 1 серпня 1914 виповіла Німеччина, а 6 серпня 1914 і наша держава Росиї війну. І так розгоріла ся европейська, а властиво Світова війна. По одній стороні стали: Угорщина і Німеччина (а пізніше і Туреччина), а по другій – Росия, Францня, Англія, Бельгія, Сербія і Чорногора, а навіть Японія і Мароко. Наші і німецкі війска заняли цілу Бельгію, увійшли в Францию і Російську Польщу, але тим часом російські війска вступили по тяжких битвах в Галичину і в Буковину (цю послідню заняли вже були взимі аж по Дорну-Ватру, де ще було буковиньске правительство). Дуже много майна (понайбільше дідичів і жидів) порабовано, понищено та попалено москалями, але не мало терпить і наше населеня від них – війна!

З кінцем серпня 1914 по битвах коло Новоселиці, Боян та Раранча (хотя в сих місцях були зразу побіджені) заняли моск.[алі] цілу північну часть Буковини аж по Прут, тілько в околиці Кіцманя і Оршівців та Снятина їх ще не було. Вдень і вночи видко було безнастанно пожари, починені моск.[алями]. Це горіли по найбільшій части добра наших дідичів. Оповідали страшні річі про вчинки моск.[алів] по наших селах. Щодня було наше містечко Вашківці в страху, що можуть кождого часу й сюди прийти, тут була тілько мала оборона нашої ляндштурми з жандармами.

Поиеділок, 31 серпия 1914 р. [Евакуація сім'ї до Карапчева]

З причини великої небезпеки перед ворогом, вислав я Веронцю з дітьми і зі всіма річами, навіть коровою і дробом до Карапчева до Георгія Кейвана.

Вівторок, 1 вересия 1914 р.

Тому що москалі були звернули в сторону Снятина, то наша ляндштурма з Снятина і Залуча відтягнула ся до Вашківців. Війско спочивало пару годин тут в школі і повернуло, коли показалось, що нема небезпеки, назад за Черемош.

Середа, 2 вересия 1914 р. [Зайияття Черивців Российськими військами]

Наспіла вістка, що наші онустили Чернівці, а москалі без бою заняли місто, о 5-тій год.[ині] по полудні.

Четвер, 3 вересия 1914 р.

Вночи (досвіта) повідомлено нас тут, в школі, що велика сила москалів іде сюди з Чернівців, і я опустив разом з інспектором шк.[іл] Канюком й управителем хлопячої школи Олександром Перчем і єго жінкою, ще темною ночию Вашківці і удав ся пішки до Волоки, відки вже возом поїхали до Карапчева до Кейвана, де вже була Веронця з дітьми.

Середа, 23 вересия 1914 р.

Я прийшов з Карапчева тут до Вашківців. Тут наспіла наша ляндштурма з околиці Дністра і відпочиває тут в горальні. До мене повернув швагер Гриць, що при ляндштурмі. Війско пробило ся сюди через москалів неспостережимо, моск.[алі] є вже і в Снятині. Вечером поїхали наші колією до Вижниці.

Четвер, 24 вересия 1914 р.

Велика паніка у Вашківцях, а властиво на вашківській торговиці. Тут сегодня торг і сегодня прибула й решта нашої ляндштурми з наддністряньскої околиці. Одна часть з треном[1] ішла сюди через Неполоківці, та вже на сім боці Черемоша на дорозі коло Чорториї доглянув неприятель наше війско, що їхало возами, і давай палити на него із-за Черемоша з гармат. Вже це стріляння нанесло досить страху, а тут ще хтось крикнув: «Москалі вже на мості!». І дійсно на мості, що веде через Черемош з Залуча до Вашківців, показав ся довгий ряд возів. Всі думали: москалі йдуть. «Козаки, козаки!» зачали люди кричати і все, що було на торговиці розлетіло ся на всі боки, полишаючи на

[1] Військовий обоз.

місці вози і худобу, і все, що мали. Били ся горшки, яйця, розливало ся молоко, що повиносили на продаж – метушня не до описання.

А тут ще й з дзвінниці, що таки коло торговиці, почали дзвонити. Ще більший страх, кажуть на ґвавт дзвонять. Вже й війско тутешнє помашерувало до Черемоша та прилягло у фосах коло дороги, ожидаючи ворога... Та показалося, що мостом їхав не хто иньчий, як також лиш наша ляндштурма, бо одна часть пішла на міст. Канони моск.[овські] нашим нічо не вдіяли, а наше війско таки не стріляло цілком. За те дзвоненя під час цеї паніки арештували паламаря, дяка, панотця Купчанка і єго сина, та вкінци показалося, що ніхто тут не був винен, бо паламар дзвонив тоді по души, і то лиш такий припадок був, що саме в той час дзвонив бідний паламар. Все ж таки довго арештовані мучилися, заки їх пустили додому.

П'ятнниця, 2 жовтня 1914 р. [Панад козацької сотні на Вашківці]

Наша ляндштурма опустила цеї ночі Вашківці, а сегодня одна сотня козаків по перший раз зайшла до Вашківців. В кількох жидівських склепах дещо порабували і зараз таки поверпули назад до Снятина, відки приїхали. Я був цеї днини у Вашківцях. В школі козаки не були.

Четвер, 8 жовтня 1914 р.

Ми сегодня зі всім поверпули назад до Вашківців. Від кілька днів дуже постуденіло, йде сніг то дощ, хата зимна, вогка, тяжко бути довше в комірне, хоть ми й вдячні добрим людям, що нас тримали тілько в себе. Булим цілих 5 неділь у п.[ана] Кейвана.

Субота, 10 жовтня 1914 р.

Козаки (щось 12) знов у Вашківцях, знов троха порабували жидів і забрали ся до Снятина. В школі не були.

Педіля, 18 жовтня 1914 р.

Три москалі їхали візком до Карапчева до дідича Криштофовича. Хотіли забрати від него його автомобіль, але не взяли, бо щось не функціопувала машина. Та на другий день в понеділок приїхали вже з шофером. Але й Криштофович не сидів тихо. Він дав про це знати до Вижниці, відки прийшло троха війска і чатувало вже на москалів. Одного моск.[аля] вбили, а двох зловили.

Понеділок, 19 жовтня 1914 р. [Звільнення Чернівців]

Моск.[алі] без бою опустили Чернівці.

Вівторок, 20 жовтня 1914 р.

Відділ нашої ляндштурми напав вночи на моск.[алів] на Залуцькім двірці. Напад не повівся, вахмайстра жанд.[армерії] з Вижниці вбито.

П'ятниця, 23 жовтня 1914 р.

Оден батальон 41 полку піх.[оти] приїхав сюди колією і пішов о 4 год.[ині] п.[о] пол.[удні] на Залуцьку стацію [на] москалів. Полонили 14 здорових а 5 ранених, розбили шини і телеграф і повернули ще того самого вечора назад. З наших оден убитий, а 4 ранені.

Вівторок, 27 жовтня 1914 р. (Свято св. Параскевії)

Талині[1] уродині.

Від передполудня до темного вечора тут битва. Моск.[алі] із Залуча хотіли вдерти ся до Вашківців, мали канони і маш.[инові] ґвери. Наша ляндштурма по сім боці Черемоша без канонів і без маш.[инових] ґверів, і всего щось 1000 мужа на цілій боєвій лінії від Паньскої Долини аж до Чорториї. Стрілянина була дуже остра. Кулями з гармат і карабінів сіяли моск.[алі] по цілих Вашківцях, свистали й попри школу і кілька зробили знаки в стіні, а дві провертіли вікна. Темним вечером наші відтягнули ся до Карапчева, але й москалі, думаючи, що тут перевага, також відтягнулися. Наших впало 17, між ними і надучитель з Самушина Фрундза, а 54 було ранених. Моск.[алів] убитих поверх 200. З цівільних осіб ранили моск.[алі] кулі тут дві особі легко і вбили два коні на левадах.

Того дня ми мали гості. Була в нас швагрова – Омеляна жінка з Валєрією і Авророю. Було троха страху всім. Під час бою перебували ми по більшій части в пивниці.

П'ятниця, 30 жовтня 1914 р.

Наша ляндштурма, яка по бою у вівторок була відтягнула ся до Карапчева, повернула знов до Вашківців. 5-та компанія[2] з лейтенантом Орловським (поляк) закватирувала ся в школі.

Субота, 31 жовтня 1914 р.

Сегодня комп.[анія] зі школи перенесла ся до міста, а до школи прийшла иньча з лейтенантом Гошовським (українець – гімн.[азійний] професор в Кіцмані).

---

[1] Таля – скорочене від Наталка, дочка Івана Бажанського.

[2] Рота (нім.).

Відтепер жилось нам, як то кажуть, як воробцеві в стрісі, все в трівозі і страху. Майже щодня, навіть і вночи все: алярм! То не житє було, а мука.

Ще таки того самого вечора (27.10), зараз по битві прийшли до нас мешкати ще й обоє старі Кадищуки з дівкою, і привели й корову. З ними прийшов і син швагрової Івась. Швагрова з доньками від 27.10 у нас, а тепер лейтенант, і єго служащий, і наша дівка – Параска Адам – отже, всіх, нівроку, в хаті 12 осіб.

Вівторок, 10 лнстонада 1914 р.

Сталось тут в школі нещастє. Застрілив (в 1 клясі польскій) з неосторожности ляндштурміст (Ціпка) свого товариша ляндштурміста Гаврила Варварка з Оршівців. Куля прошила нещасному наскрізь груди і забила ся в стіпу в цеглу, де стопилася. Покійний жив ще щось з годипу і сконав в моїй присутности на ліжку в моїй канцелярії. Єго взяли тут [до] трупарні і поховали 12.11 на т.[утешньому] цвинтарі. Тоді то була біда! Тут оден одного застрелив, тут кричать «алярм», бо непрнятель в Залучу, війско біжить в шанці, трен тікає, прострілений конає, єго лишають самого, лиш я з ним, тут вже й стрілянина, сальва: ціле нещастє...

Але за час все перемінилося. Москалі десь зникли, стріляння втихло, застріленого відвезли до трупарні, війско поверпуло, знов гаразд...

Вівторок, 24 лнстонада 1914 р. [Бнтва над Черемошем]

Знов тут битва від самого ранок до вечора. Моск.[алів] було за Черемошом 4 батальони, мали 8 гармат 8 маш.[инових] карабінів. Наших на цілій лінії, від Паньскої Долини до Чортории, лиш 3 компанії з двома старими канонами, які поставили на чистім полю на лапу від Черемоша недалеко дому канцеліста Ротбавма. В Паньскій Долині було тільки 27 наших ляндштурмістів, без гармат і без маш.[инових] карабінів, а однако тримали ся і вони цілий день. До полудня стріляли дуже густо (сальвами) лиш російські канони сюди і аж відтепер почалась битва на добре. Гармати та карабіни гуділи та тарахкотіли до вечера, але наших було мало, то й відступили, бо моск.[алі] перейшли вже були в двох місцях Черемош. Наші мали добрі окопи і ніхто не був вбитий з ляндштурми, зато впали 2 каноніри, а 2 були тяжко ранені, одному майже всі пальці в обох руках відорвала ворожа граната, ми як виділи і перевязували єму страшні єго рани. Дуже терпів, просив лиш води, бо сам не мав чим взяти шклянку. Був вже старший мущина, поверх 30, мав жінку й діти. Фотографію жінки мав коло себе в кишені. Походив з Угорщини – німець. Канони наші пропали.

Тепер настала для Вашківців страшна година. Що не знищили гарматні моск.[овські] кулі, то знищили і зрабували самі москалі. Наче яка повінь

ввалили вони до міста, рабуючи та розбиваючи все по хатах та зпущаючись над жінками і дівчатами. Найбільше потерпіли жиди від моск.[алів], а особливо від козаків. Богато будинків ушкодили гарматні кулі, 4 згоріли від шрапнелів дотла. Одного чоловіка вбила куля в пивниці, де був сховав ся з жінкою під час битви. Виставив був бідний надвір голову, щоби подивитися, чи не йдуть ще москалі, і дістав (припадково) кулю в самий рот. Також одну жінку ранила моск.[овська] куля. Вночи спалили козаки на торговиці великий будинок, в котрім була корчма дідички.

Ми з дітьми, як також швагрова з своїми 3-ма (бо від першої битви (27.10) вона все в нас) пробували ту тяжку днину, то в кімнаті для учительок, то в пивниці, бо в помешканню, що звернене проти Черемоша і тим проти моск.[овських] куль, небезпечно було сидіти. Кадищуків вже не було, вони по 1-ій битві сиділи ще 2 неділі в нас і вернулись до своєї хати. Кулі неприят.[еля] бреніли як пчоли і били в стіни школи та в дах. Одна шрапнеля трісла перед школою, а кулі з неї пробили в одній клясі 1 поверха вікно і продіравили в 5-ох місцях бляшаний дах в школі. Найбільшого страху набрали ся ми пізнім вечером, як москалі коло школи вистрілили три рази сальвами, так, що аж вікна задзвеніли. Ми думали, що вони у вікна стріляють. Однак до школи того вечора не йшли, певно думали, що в школі є наше війско. І то було наше щастє. Гірка ж була нам та нічка! Ми майже ні раз не спали і ночували збиті, як оселедці, в куті кімнати для учительок.

Треба ще й це спімнути, що по тій студені на сніговиці, яка була около 8 жовтня настала була ще гарна погода, яка тревала аж до 20 падолиста. Аж відтепер постуденіло, зразу почав дощ падати, а дальше сніг. Дня 24-го в день битви було вже дуже зимно, хоть тихо. Другої днини було ще зимніше, був мороз і все було покрите інеєм.

Середа, 25 листопада 1914 р. [Окупація Вашківців Російським військом]

Цеї днини т.[о] є 25 листопада рано вже виділи ми перших салдатів, що йшли дорогою попри школу. Позапутувані в ґуґлі та коци, виглядали на ескімосів, а довжезні карабіни несли як друки на плечах.

Зараз потім могли ми салдатів оглядати і в хаті, прийшло їх аж 5 нараз і шукали всюди, чи нема в школі нашого війска, навіть на стриху були. Але наших не лиш в школі, а в цілім селі вже не було. Обшукавши все вступили салдати знов до хати і, між иньчим, сказав з між них, щось як наш капраль, що в нас нарід культурніший, як в Росиї. «У вас культура просвіщонная» – каже. Як вмів, так і сказав, але воно значить не мало.

Коло полудня закватерувало ся велике множество салдатів до школи, всі кляси були ними битком набиті. Моє помешкання, відтак канцелярія

гімназіяльна хлопячої школи та інспекторів кабінет якось я обігнав. В інспекторовім помешканю ночували 4 офіцири. В інспектора лиш єго мама зі служницею дома, він з родиною в Станівцях. Та не тілько інспектор, але і всі уряди, кромі священиків, забрали ся з Вашківців і то ще 1 вересня 1914.

Лиш прийшли москалі до школи, то й зараз почали господарити по своєму. Почали різати в нас кури, брати сіно, дрова і т.[ому] п.[одібне]. Скрипку, бас і ручник Перча відобрав я вже надворі від салдатів, котрі то забрали були. За хвилю і наших 8 курок не стало, лиш головки лишилися. Кромі того спалили в мене дубову бочку, в інспектора спалили улій, корита, двері, дошки і и.[ньше]. Аж на мою прозьбу до їх команданта, розказав цей, щоби більше шкоди не робили. Навіть дав варту, салдата, коло дверий нашого і інспектора мешкання, щоби ніхто з салдатів не йшов до хати. Однак про те все таки йшли деякі і казали собі варити (покраджені) кури, може таки й наші. За кури заплатив мені офіцир 2 рублі.

Салдати мали з собою горівку, яку понабирали в жидів, і пили страх. Цілу ніч перебули ми, як в пеклі, одно лиш було ще добре: в хаті нічо не кивали і не попсували. Так само мало що попсували і по клясах. Де було що замкнено, чи шуфляда, чи стіл, чи шафа, то замки вирвали. Найбільше поробили шкоди в місті, особливо по жидах, сих дуже збиткували.

Богато жидів і иньчих не було дома. Повтікали, там моск.[алі] все забрали і знищили. Ціле місто було одна руїна. З склепів, хат все повикидано лежало по дорогах. Столи, крісла поломані, попсована марфа, подушки, всяка одіж і хатня посудина все те купами лежало по дорогах. Двері, вікна порозбивані, аж лячно було дивитися. От що то війна.

Вечером був у нас в хаті комендант, а відтак 4 офіцири. Комендант ночував в хаті управителя хлопячої школи Перча, який також з родиною тепер ще не мешкає тут. Офіцири, як вже сказано, ночували в інспекторової мами.

Петр Алексеєвич Кусакин, Николай Яковлевич Адарюков, Константин Михайлович Яковский, Марк Михайлович Генчо – це офіцири Российські, які 21.11.1914, по битві над Черемошем увійшли з війском до Вашківців і перебували до 26 рано в школі. У школі закватирував ся був і їх підполковник.

Яковський – то поляк, Генчо – болгарин.

Четвер, 26 лнстонада 1914 р.

Рано пішли всі моск.[алі] на Карапчів і Волоку за нашими, і там перед полуднем почала ся знов битва, яка тревала до вечера. Там вже була прийшла нашим і підмога, угорське війско з канонами, але все того було за

мало. Наші дали ся далі назад, полишаючи 33 вбитих, а щось 300 полонених. Вже пізним вечером вели моск.[алі] тих наших полонених попри школу, ми їх виділи, але не знали тоді, що то наші вояки, думали що то москалі без карабінів вертаються. Було темно і не мож було пізнати, що то за війско.

П’ятнниця, 27 лнстонада 1914 р. [Друге зайняття Чернівців Роснйськнм військом]

Москалі зайняли знов Чернівці (в 4 год.[ині] по пол.[удні]).

Сегодня попровадили моск.[алі] ще кільканадцять наших полонених, а між ними і лейтнаита Гошовського, що був доси в нас. Єго полонили в Жадові, бо так нас повідомив другої днини т.[о] є в четвер. Росийський козак (казав, що фельдфебель) приніс нам від него олівцем написапу зі Снятина картку, а на ній стояло: «Поздоровленя від полоненого в Жадові Гошовського». Ми передали козаком до него також картку з поздоровленям, а також передав я єму фотографію, яку я зготовив був єму перед битвою...

Понеділок, 1 січня 1915 р.

Від того часу доси т.[о] є 1 січня 1915 канони майже не втихають. То бють ся в горах, бо моск.[алі] прийшли вже аж до карпатських гір. Моск.[алі] мають лиш свою залогу з офіциром тут.

Відколи тут моск.[алі], то все, кромі мяса, подорожіло.

1 кг муки пшеничної I-а	50 г.[елерів], а коштувала давніще 44 г.[елери].
1 кг муки житньої I-а	40 г.[елерів], а коштувала давніще 36 г.[елерів].
1 кг муки кукурузяної I-а	22 г.[елери], а коштувала давніще 16 г.[елерів].
1 л нафти	72 г.[елери], а коштувала давніще 30 г.[елерів].
1 маленька пачка сірників	7 г.[елерів], а коштувала давніще 2 г.[елери].

Всякий рух спинений, про світ нічого не знаємо, живемо гірко в неволі. Наука шк.[ільна] року 1914/15 ще не розпочинала ся доси. Дальше все однако, монотонно, сумно. Різдвяні свята обходили сумно, без колядів і без танцю. На «Йордан» стріляли салдати при свяченю води на параду. І в церкві починають моск.[алі] коло крилоса читати і співати. У неділю 31.1 цілу службу Божу відправили салдати коло крилоса.

Сегодня їхали перший раз моск.[алі] желізницею (вже «своєю»[1]) до Вижниці. Доси потяги не ходили, бо в Неполоківцях ще в серпні 1914 міст колійовий згорів (підпалили моск.[алі]). Тепер єго знов моск.[алі] направили.

93 Широкою колією.

Вівторок, 2 лютого 1915 р.

Від кількох днів чути зі сторони Коломиї виразно греміт гармат.

Вівторок, 9 лютого 1915 р.

Щодня все чути із заходу канони (десь як від Косова), але сегодня від полудня вже чути стріляння гармат з полудня і десь зблизька, кажуть, що то від Бергомету н.[ад] Черемошем. Видко наші знов зближають ся до нас, а москалі цофають ся назад.

Четвер, 11 лютого 1915 р.

Сегодня надвечір закватирували ся до школи моск.[овські] санітети з офіцирами, 2-ма лікарами, 3-ма кухнями і треном. Було троха й козаків. Вертають назад! Обі стайні повні їх коний. Корову я мусів дати до дровітні, хотяй студінь. Вже три дні проникаюча студінь, буря зі снігом і страшенна метіль, що світа не видко. О, тепер на полі десь!.. Бідні вояки!

П'ятниця, 12 лютого 1915 р.

Не йде вже сніг, але метіль все. Надвечер потепліло троха.

Москалі ночували в школі, старші і лікарі їх в мами інспектора, а підофіцири в моїй канцелярії. Майже всі були з Екатеринославської губернії і казали, що вони українці. Також і підофіцири, що ночували в канцелярії – (було їх щось 12 і всі народні учителі) – казали, що українці, однак говорили всі мовою російською і по них не пізнати було, що вони українці. Одно, що зіпсували мені в канцелярії, шкільний барометер. Дивно! Учителі, а хотіли бачити, що є в бульбашці в барометрі, перевернули його і висипали ртуть та пустили воздуху в рурку.

Субота, 13 лютого 1915 р.

Аж сегодня рано пішли моск.[алі] зі школи, а цю ніч ночували ще. Тепер пішли на Снятин. Зробили під час сих двох днів їх побуту в школі богато шкоди в школі і коло школи. Забрали мені досить богато сіна, спалили троха дров, а в школі попалили кілька таблиць та лавок і столиків на умивальниці. Також спалили і знищили 4 образи цісаря, подерли кілька фіранків у вікнах і попсували кілька шк.[ільних] шаф. Се зробили козаки. Але все таки ця шкода против шкод, які понесли иньчі школи – малозначна. А то тому, бо ми були дома, хто не був дома, все знищене і зрабоване.

Недалеко відци – десь коло Вилавча – чути сильпу стрілянипу з гармат, а навіть з карабінів (Trommelfeuer[1]). По сальві з гармат чути відтак у воздусі наче яку сильпу бурю, або дуже раптовий крапнистий дощ по даху.

Також чути канони десь гей від Станівців. Наші близько!

Педіля, 14 лютого 1915 р.

Досвіта 5 год.[ина]. Моск.[алі] відтягаються, піхота, козаки, артилєрія і трен вертають скоро зі сторони Карапчева через Вашківці на північ за Черемош. Козаки рабують жидів на місті. В школі не зробили шкоди, але лиш повертали козаки кіньми (вже в днипу) на подвір'я: одні хотіли «куріцу», сала, хліба... Вдень стояли в місті моск.[овські] канони, вечером зібрались за Черемош. Пізно вечером чути було детонації; (десь моск.[алі] розбили динамітом міст). Цілий день ще ходили моск.[овські] патрулі (досить великі) то вгору, то вдолипу Вашківцями.

Понеділок, 15 лютого 1915 р. [Повернення австрійського війська у Вашківці]

Рано в 5 год.[ині] послідня моск.[овська] патруля забрала ся з Вашк.[івців] за Черемош. Моск.[алі] запалили за собою міст на Черемоши, що веде з Вашківців до Залуча. Чути все глухо канони гей від Коломиї, а від полудня дуже сильно.

Сегодня «Стрітеня» – от і ми стрітили ся майже по трьох місяцях знов з нашим війском. Прийшла наша патруля згори, перше кілька гусарів, а за ними малими відділами патрулі піхоти, війско хорватське, що було доси в Сербії. Мали на собі білі полотнянки поверх плащів, так само шапки були покриті білим полотном. Се на те, що білу одіж на снігу не видко. На ніч закватерував ся до школи оден цуг[2] цеї патрулі з одним фенріхом[3] і лікарем від худоби, але лікар відтак не ночував. До Вашківців прийшли наші канони і гавбіци. З-за Черемоша вбили козаки на мості одного фірера на патрулі.

Вівторок, 16 лютого 1915 р.

Моск.[алі] майже без перестанку острілювали з Залуча канонами Вашківці, а властиво дорогу, що веде з Карапчева через Горішній Кут до Вашківців до міста. Гостинцем ішов оден батальон нашого війска, це загляпули

[1] Ураганний вогонь (нім.).

[2] Взвод (нім.).

[3] Хорунжий (нім.).

вони і били в напрямі гостинця та в село, де ушкодили дві хати. І недалеко школи тріспули щось дві шрапнелі, але шкоди не зробили ніякої. Наші не відповідали на це стріляння ні раз хотя тут є сегодня богато нашого війска й артилєрії.

Середа, 17 лютого 1915 р. [Здобуття Чернівців австрійським військом]

Сегодня Чернівці знов у наших руках. Рано около 8 год.[ини] сильний вибух. Моск.[алі] висадили в воздух зелізний міст на Пруті коло Снятина.

Неділя, 4 квітня 1915 р.

Великдень! Великдень! А люди копають шанці! Нема тепер ні свята, ні неділі, нема навіть воскресенія, війна! Бувало в цей день радуєть ся малий і старий, дзвони грають, молодість коло церкви грається, співає, а старі дивлять ся і собі радуються. А тепер?.. То не великдень, то похорони. Під час посвяченя пасок – лиш сльози і ридання! Милих серцю, майже всіх стоячих тут, нема при боці їх як другими роками бувало,.. вони далеко тепер від них – на полі бою, а може вже їх криє сумна могила... Навіть дзвони сумують, мовчать – не можна дзвонити! Але нащо дзвони, коли лунають канони... Пісню «Христос воскрес...» приглушують громи гармат, які несуть ся з північного сходу; коло Самушина, Мосорівки завзятий бій. Памятний буде всім цей Великдень, – війна.

Лиш я з дітьми був в церкві, нікому нічо не миле...

Понеділок, 19 квітня 1915 р. [Приїзд престолонаслідника Карла-Франц Йосифа]

Престолонаслідник архикнязь – Кароль-Франц Йосиф був у Чернівцях і звидів північну часть Буковини між Прутом і Дністром та прибув вночи до Снятина. Наш староста поїхав з депутацією, в якій був і я, вийшов був до Неполоківців на єго привитання. Але дарма, бо автомобіль престолонаслідника поїхав иньчою дорогою до Снятина. Додому повернули аж вночи над ранком. Від Боян чути було канони.

Дорожня росте дальше... Мука пшенична коштує вже 1 к.[орона] – 1 кг. Риж (підлий) 1 кг – 1 к.[орона] 40 с.[отиків], мука кукурузяна 1кг – 50 с.[отиків]. М'ясо набіл і яйця тані. По місцях ще дороще. М'ясо свиньске, прим.[іром], 1 кг – 1 к.[орона].

Вівторок, 20 квітня 1915 р.

Буковино – люба країно, відколи стала ти краєм винограду. Де оком глянути, все тиче і тиче, і яке тиче? Сильне, навіть, зелізне! А по нім дроти, ко-

лючі дроти. Полями, лугами, горами, долинами земля поснована, як павутиною, всюди. Коло тих непереглядимих рядів тичча люди як ті муравлі копають, висипають цілі гори... Що за труд такий, що за пильність всюди? На які плоди надіяти з цеї праці? Плоди великі, страшні!.. Зародить наша землиця вино червоне і впють ся ним всі, бідні й багаті, жебраки й вельможі...

Середа, 30 червня 1915 р.

От сегодня мав би ся закінчувати шкільний рік науки; і скінчився, але порожній, бо в цілім шк.[ільнім] році наука не втримувалася. І то не лиш у Вашк.[івському] повіті, також і в тих повітах, що на північ від Прута, не було цілий рік науки.

Наш фроит: Дністра правий беріг аж до Галича (зн.[ачить] від Галича на схід) і дальше від Галича на північ – Гнила Липа і Буг аж до рос.[ийської] границі. Наші здобули Завихост (на рос.[ийському] боці). Але де цему нещастю конець?..

Середа, 7 липня 1915 р.

Сегодня прийшов з Кліводина від швагра Онищука лист, що у вівторок по Зелених святах, т.[о] є 25 травня 1915 р. померли мама Веронці. Умерли в Кліводині, куди перевезли їх вже дуже хору з Самушина з причини там відбувавших ся великих битв. Війна добила маму. Четвер 28 травня був похорон.

Четвер, 8 липня 1915 р.

У наших руках вже ціла Буковина і Галичина з полудня по Дністра, а з заходу по Золоту Липу і Буг, отже, тільки північно-східна часть Галичини між Дністром – Золотою і Бугом ще під москалем.

Сегодня рано чути було від Дністра гармати.

Середа, 14 липня 1915 р.

Сегодня вночи і рано зі сторони Городенка-Заліщики чути було страшпу канонаду. Взагалі тепер чути знов, щодня канони. Знов немов якась тучова хмара нависла, знов той дивний воєнний рух, знов всім незносна напруженість. Але іде ще все ніби нормальним ходом. З полю бою майже нічого не мельдують телєграфи. Хто знає, що ще Ромунія запіє, доси держить ся ще нейтрально.

Четвер, 22 липня 1915 р. [Буковина після Російської окупації]

Ну вже й я відважив ся вже раз поїхати в цей понеділок т.[о] є 19 липня до Чернівців, більше як рік не був я там. Воєнний час, неприятель недале-

ко (на лівім березі Дністра на східній границі Буковини), майже щоднини і щоночі чи греміт гармат, час непевний, не мож було якось зважитися, до того ще й желізницею не мож було їхати, бо непрнятель при цофанню назад на північ, понищив був на ріках мости. Але тепер конче було вже їхати, бо треба було йти з зубами до лікаря, пльомбувати. Отже, я був через це в Чернівцях аж три дні.

Взявши 18 липня в тут.[ешнім] старості (на 8 днів) пропуск, чи як його називають «Passierschein», без чого не можно опускати село, пішов я в понеділок рано до колії до Залуча і відти поїхав потягом по 9 годині до Чернівців. (З Вашківців ще не іде желізниця, бо на Черемоші спалили москалі міст і він доси ще не готовий.) На цілій дорозі видко сліди битв. Дворець в Залучу і всі будинки в близькости нього розбили і спалили гранати на початку червня. Кажуть, що таки наші розбили, бо там мали бути моск.[алі]. На станції, кажуть, нема й одного вікна цілого, ціла половина, колись гарного одноповерхового будинку, лежить в розвалинах, а стіни з північи, що ще стоять без вікон, з дірами від гарматніх куль потріскані. Між Снятином та Неполоківцями на Пруті міст зелізний розбитий динамітом моск.[алями]. Ціла часть моста лежить у воді. Наші піоніри поставили попри нього провізоричній деревлянний міст, а зелізний чим скорше знов лагодять. Так само розстрілені були оба зелізні мости москалями і коло Чернівців. В обох по одному камінному сильному слупові розбиті до води і по дві клітці впали у воду. На прогалинах покладжено деревлянні части мостів. У Шипинцях, Лужанах і на лівім березі Прута коло моста під Чернівцями, видко всюда згарища людських будинків. Одні погоріли від гарматніх куль, але найбільше попалив непрнятель, як вертав ся назад. Вздовж желізної дороги з північного боку, пориті попри фосу ями; це поробили наші вояки під час битв, які тут були в маю і червні сего року. Вони в ці ями крили ся перед ворожими кулями.

І в місті відчуваєть ся дуже воєнний час. Людий цівільних мало, де гляпути все війско, автомобілі військові, крамниці по більшій части позамикані, так само й готелі. Мені тяжко було найти нічліг. Не могучи для себе найти станції в двох готелях, бо в першім станції всі були заняті, а в другім було позамикано, пішов я до готелю «Цеитраль», бо думав, що тут певно буде місце для мене, але й тут застав я все позамикано. Це готель оден з ліпших і тут не раз повно всякого народу, а тепер тут пусто. Властителі повтікали, як богато других до Відня, а цілий будинок лишили на одного слугу, чи вартівника. Та не має він тут що таке богато і вартувати, бо лишили ся майже лиш стіни, а то все забрали моск.[алі]. Мене запровадив той сторож (жид) до одної, колись гарної станції, в котрій ще був поломаний плюшевий диван і поломаний і шпурами пов’язаний стіл, і казав, що як

хочу, то можу тут ночувати, але ні подушки, ні простирадла ні ковдрі, мені не дасть, бо того всего нема. Я пристав. Спав на дивані, поклавши замість подушки свої черевики під голову а накрив ся своїм плащем. Так я ночував там дві ночі і самому було якось ніяково – соромно, що так як остатній ночую, однак третьої днини мені полекшало на души, коли до теї самої станції привів сторож ночувати і якогось протоєрея з червоним поясом, видко я ще не послідній та й не перший відай тут ночую. Водопровід і електр.[ичне] освітленя знищені, дивно що ще було пару крісел (фотелів), зеркало і шафа цілі. Я купив собі за 20 с.[отиків] свічку і так світив.

В місті дорожня. Грінка хліба, що давно стояла 4 с.[отики], тепер – 10 с.[отиків]. Головка чіснику – 10 с.[отиків] і 16 с.[отиків]. Продажею муки і цукру заняла ся управа міста, і тому ці річі тепер тут троха танчі, як деинде. І так коштує 1 кг муки пшеничної – 74 с.[отики], а кукурдзяної – 50 с.[отиків]. Більше не сміє ніхто купити як 5 кг.

20 липня видів я, як провадили яких 50-60 салдатів, виглядали дуже мізерно, винищені. Були між ними дуже молоді, а були і старі вже люде. Вночи з понеділка на вівторок ішов дощ і тоді цілу ніч чути було в Чернівцях канонаду десь від Боян. У місті здибав ся я з людьми з Брідка і Добринівців, ті оповідали мені, що Чорний Потік спалили наші за зраду. В Брідку розбили моск.[овськими] канонами школу і богато цівільних людий повбивали і покалічили. У Самушині спалили богато і навіть школу народню. Моск.[алі] в Синькові на горі, і стріляють одні в одних, над самим берегом село Брідок, отже воно находить ся між двома вогнями – а народ живе там. Лиш вдень не показуєть ся ніхто на поле, бо моск.[алі] стріляють, тільки ночю можливо зайти до села, або вийти відти. Так і в Самушині, і в иньчих селах над Дністром.

Наші все над Бугом і Золотою Липою, а на північ зближають ся до Іван-Города. Радом взяли сего тижня наші. Також переступили в кількох місцях на другий беріг Буг і Дністер.

Четвер, 29 липня 1915 р. [Звільнення Буковини від Російського війська]

Горячо! Горячо на полях бою, в рос.[ійській] Польщі і на італійській границі завзяті нечувані в історії битви. Наші і німецкі війска зближають ся із заходу, північи і полудня до Варшави. Від півн.[ічного] заходу стоять німці над рікою «Нарево» близько Варшави, кріпости над цею рікою «Путлуск» і «Рожа» вже в німецких руках. З північи дійшли наші і німці на лівім березі Висли аж до устя річки Пиліц (на північ від Іван-Города) і виперли моск.[алів] тут на правий бік Висли. Івангород (зн.[ачить] його укріпленя) з лівого боку Висли вже окружений нашими війсками. Між Вислою і Бу-

гом прийшли наші війска до лінії між Любліном і Холмом. Коло Сокалю над Бугом у Півн.[ічній] Галичині повторяють ся страшні боротьби. Східна часть Галичини (на схід від Буга і Золотої Липи) ще в московських руках.

Буковина (кромі щось трох сіл на границі) вільна від ворога. Тут стоять наші війска на правім березі, а непрнятель на лівім березі Дністра, але в кількох місцях наші перейшли вже й Дністер. На східній части Буковини стоять наші війска більше-менше на российській (бессарабській границі). В сторонах над Дністром і на бессарабській границі бувають часто (звичайно вночи) битви менчого розміру, тут стоїмо ми більше дефензивно, так само в Італії і Франциї.

Офензивно борять ся наші і нім.[ецькі] війська, як вже спімнено, в рос.[ийській] Польщі, але також і в Курляндії, де оперує славний воєначальник Гінденбург. Він заняв часть Росиї аж майже до міста Ріги і зближаєть ся на сході до кріпости Ковна і Вільна.

Вчера чути було з-над Дністра знов канонаду. Вже цілий рік війни, страшні боротьби народів, народи двигають цей величезний тягар на своїх плечах терпеливо і ожидають нетерпеливо вже раз кінця цій різні. Будуть мати що читати наші потомки про ці часи, та що в 20-тім віці, було ще тільно звірства в нібито культурних вже народів. Чоловік сильніщий того желіза! Що він мусить пережити тепер – а жиє!

П'ятннця, 17 вересня 1915 р. [Початок шкільного навчання нісля річної нерервн]

У Польщі (чи лучче на сході рос.[ійської] Польщі) в Курляндії і на Волині йдуть союзні війска вперед, зближають ся до твердині Ровно. В Галичині почав непрнятель послідн.[іми] днями знов офензиву. Наші подали ся були від Серету назад до Стрипи і тут сперли ворога. В послідн.[ій] час відбували ся завзяті битви вже й на схід від Долішнього Серету, коло Синькова, Шупарки й ин.[ьших] та на бесарабській границі, де моск.[алів] відперто. На всіх других фронтах майже нема зміни. Говорять, що ситуацня з Ромунією дуже напружена, Німеччина і Австрія мали би поставити до вчера Ромунії ультіматум, щоби раз вона сказала, яке її становисько до нас, але це щось не так воно є, бо ще й сегодня нічого не знати.

Від Дністра (з півн.[ічного] сходу) і від бессарабської границі (десь як Топорівці) чути майже щоднини канони. Сегодня знов перелетів літак через Вашк.[івці] на захід, чий не знати.

Вчера розпочато тут і в цілій Буковині на полудне від Прута, і в Кіцманщині рік шкільний. Отже, знов в школах провадить ся наука, якої в цілім шк.[ільнім] році 1914/15 не було в сих околицях через інвазію ворога та війпу.

Вівторок, 21 грудня 1915 р.

Перенесено вашк.[івського] старосту Михайла Ромашкана яко управителя черновецкого повіта. Значить, він переніс ся тоді з Вашківців.

Середа, 29 грудня 1915 р.

Вчера був я в Чернівцях і відти було чути безустанний греміт гарматний від бесарабської границі. Ця сильна канонада трівала до полудня, з полудня рідше стріляли. Це був напад москалів на наші становища найсильніще в стороні від Топорівців аж до Магали. По канонаді до полудня перли москалі кілька разів штурмом на наші лінії (і по 15 кольон, одна за одною), однак їх відперто з великими стратами для них.

На півострові Галіполі коло Анафорта і Арі Бурпу побили турки англійців і французів. Ці війска відтягпули тому тої околиці півострова, похід на Дарданелі, а тим і здобуття Констаитинополя, невдав ся цілком.

З иньчих фронтів нічого важного. Страшній і небувалій доси Світовій війні не буде відай кінця так скоро. Богато вже пишуть і говорять посли в різних парламентах про мир і всі бажають кінця сьому страшному кровопролиттю, однак ніхто не хоче починати.

Надворі від тижня цілком пустило мокро.

Педіля, 5 березня 1916 р.

Все одно і те саме: війна й війна! Всі вже так зжили ся з цим лихом, що вже й не питають, коли йому кінець буде? Ой кінець все нищиться, все пропадає, всякі людські здобутки і міліони людського житя... Всі мущини від 18 до 50 літ на війні, дома лиш саме жіноцтво, малі і старі та каліки. Та незабаром покличуть і тих понад 50 до 55 літ. Правда наші і союзні війска здобули доси богато: Бельгія, Сербія, Чорногора, північна і східна часть Франциї та ціла Російська Польща і иньчі Російські области аж по Двіпу, та Ікву заняті вже нашими. Сего тижня взяли наші штурмом від італійців в Албанії і приморське місто Дурацо, однак противники все ще неподають-ся: хотять тепер з весною ще спробувати щастє, ще раз зміритись з нами. У Франциї пішли німці офензивно пробили французьку лінію коло Верден і вже більше як тиждень ведеть ся там страшна битва. німці здобули там вже кілька фортів і стоять 7 км від кріпости.

Дорожня страшна, курка платить ся вже й 10 к.[орон], солонина (смалець) 1 кг – 6 к.[орон]. Яйця: 1 за 10 г.[елерів]. М'ясо: воловина – 2 к.[орони] 40 с.[отиків], свинина – 2 к[орони] 80 г.[елерів]. За черевики треба заплатити 40 до 50 к.[орон]. 1 дкг ременю (золі) – 24 г.[елерів], мука пшенична по 1 к.[ороні] за кг.

Педіля, 12 березня 1916 р.

Знов оден ворог: Німеччина виповіла 9 березня й Португалії війпу, бо ця вже від довшого часу робила те, що Англія єї приказувала, а в послідні часі сконфіскували кільканадцять нім.[ецьких] кораблів в своїх пристанях. Коло Верден все страшні борби, німці йдуть вперед. 14 березня виповіла й Австро-Угорщина Португалії війпу.

Понеділок, 20 березня 1916 р.

Від кількох днів знов чути канони від Дністра. Там битви коло Устечка. Щось і Іспанія і Шведня рушаються, кажуть що вони підуть з нами. Румунія ще сидить тихо. Греція цілком здушена французами і англійцями. Коло Верден все кипить битва, німці обходять поволи цю кріпость. Італійці знов перли на наші лінії і знов їх відперто. Взагалі на всіх фроитах починає живіша «робота» бо зима мипула. Снігу, що був місяць тому впав з на 1 м високо, вже нема. Цілий март доси вогкий непривітній, без сонця.

Кругом Вашківців появляють ся пошести: віспа та тиф. Тілько тим дають пропуск «Passierschein, хто викажеся, що щеплений проти віспи. Тут в селі і в місті все ще стоять улани з кіньми на відпочинку. Вони міняються: одні відходять на якийсь час в «декунки», а другі приходять. Почавши від Прута аж до Дністра в селах повно всякого війска. Нарід там страшно бідує.

Тут ще якось живеться, але все страх дорожня на все. Ще найліпше живеть ся многим жінкам, яких чоловіки на війні! Правда не всі. Вони то побирають за чоловіків на себе й на діти підмогу, і по пару десяток корон на місяць і за ті гроші «жиють» собі – гуляють. Нащо їм чоловіків, коли є жовніри по кватирах. Мораль геть підупала, аж страх дивитись, що наша молодіж (дівчата) виробляє, не ліпше жиють і молодиці.

П'ятнпця, 24 березня 1916 р.

Коло Устечка над Дністром вдало ся москалям 19 березня взяти наші шанці. В найстрашнішім арт.[илерійськім] вогні розстрілених окопах наші держали ся ще цілих 7 годин. Навіть не могли на пол.[удневий] беріг Дністра цофпутися, бо моск.[алі] і міст нам були розбили, та ніччю наші пробили ся крізь москалів в сторопу Заліщик і злучили ся з нашими. Тут наші довели чуда своїм геройством.

Від 21 правдива весна, гарна погода.

Педіля, 26 березня 1916 р.

Колись прийде такий час, коли люди, читаючи історію цеї Світової війни, будуть дивуватися, що на початку двацятого століття могла повстати

така страшна міжнародня різня. Всякі можливости собі видумує чоловік на чоловіка, аби єго знищити. На землі і під землею, на воді й під водою, навіть в повітрю несуть одні на одних смертоносні оружжя. Вже міліони лежать в могилах, міліони калік, міліони вдів і сиріт! Людські здобутки, людська довголітня праця – все пропадає, далі й надія на ліпше – одиноке, що ще нас тримає, нас покине. А за віщо це все? Нащо гонять людий, щоби вони убивались взаїмно? Не можна би то в згоді жити, в спокою? Видко звірство ще не викорінилось з чоловіка: гризуть ся як собаки! Та коби ті гризлися, що хотять війни, то най би, а то не вони! Надіє, надіє свята, могуча – не опусти нас! Наступає весна, який буде цей рік, вже другий? Буде страшний, кровавий!

Субота, 16 квітня 1916 р.

Сегодня десь як від 3 год.[ини] сполудня знов чути сильно канони з північного сходу гейби зі сторони Вікна, часто і дуже гремить. Давно вже не чути було такого гуку, хотя майже щодня і щоночі не перестають погуркувати гармати глухо з північи. І на вчера досвіта таки добре клекотіло з тої сторони. Сітуацня на всіх фронтах майже не змінена. Ромунія вже стоїть ніби по стороні нашій. Голяндія щось рухається, ладить ся до війни, з ким? Не каже. Англійці кажуть, що війна ще зо 5 літ потреває.

Люди (жінки) починають веснувати. Військові власти дають до роботи в полі коней і жовнірів безплатно, тільки за харч.

Середа, 26 квітня 1916 р.

У днях 23, 24 і 25 були Великодні свята і вони вони промипули тихо, бо не було чути в сих днях канонів. Але то тільки тут не чути, на иньчих фронтах кипнть борба дальше. І нічо не знати і нічо не чути, коли сьому нещастю буде кінець, а то все нищнться, все пропадає!

А люди, де ті давні люди? І так вже був світ зденервований, а війна взяла й решту людям душевного спокою. Люди (значить старці, жінки й діти) трудять ся кожне коло сього діла, як і давніще, але на обличчу видко в кожного знаки печалі, яку носнть в серці. Члени родини жили колись вкупці, тішили ся й сумували разом і так їм було добре. А тепер війна розбила кожну родину. По всіх кінцях світа розбрили ся люди і вбиваються... Такий час, сумний, страшний час – війна!

От що то відци до Самушина, не велика дорога, а ми вже рік, як нічогісінько не знаєм про нашого там батька (мого тестя). В Самушині (так і в Мосорівці) москалі, недалеко села боєва лінія (шанці) і ніхто ні туди, ні відти не перенесе вістки. От якось, то в цю п’ятницю, були в нас чоловіки і жінки самушиньскі, котрі ще перед роком втікли перед москалями з Са-

мушина до Брідка, де й доси пробувають. Вповідали страшні річі про ті сторони. Люди обробляли свої поля під кулями, бо з-за Дністра безнастанно стріляють москалі на все живе. Богато людий і худоби так повбивали, богато хат попалили, богато людий із собою забрали. Нашого війска повно по селах недалеко боєвої лінії, і там велика біда. Кажуть, що лиш голі хати сторчать без огорожі, без шоп, все пішло на вогонь, навіть сади. Де була хата незамешкана, то й хату розібрали на вогонь або «декунки».

Неділя, 28 травня 1916 р. [Смерть Івана Франка]

Умер Франко.

Обув неімовірно дорога, золі 16 к.[орон].

Четвер, 1 червня 1916 р. (Вознесеніє)

Вчера весь день і цю ніч знов «греміло» сильно від Дністра і Боян.

В Італії здобули наші італійські укріпленя місцевости (Арсієро і Авсіяго).

Неділя, 4 червня 1916 р.

Цілу ніч і майже цілий день сильна канонада від Дністра і від бесарабського фронту (Trommelfeuer).

Росия почала знов офензиву на цілім фронті. Тоді в Італії полонили наші поверх 30 000, здобули поверх 300 гармат. На всіх фронтах битви.

Москалі пробили у Вікні нашу лінію, і йдуть вперед.

Вівторок, 6 червня 1916 р.

З наддністряньских сіл прибули утікачі сюди (кільканацять жидівських фір, зн.[ачнть] жидів з майном), видко, що там бнтви на добре розгорілись. Коло Вікна пробили ся москалі.

Середа, 7 червня 1916 р.

(6 год.[ина] рано.) Знов приходнть те, що було якраз з рік тому. Всю ніч майже не спали. З-над Дністра прийшов трен сюди. Привезли понтони (бляшанні лодки, з котрих роблять мости на ріках). Таке було і в маю 1915. Прийшли вночи. Цілу ніч гримали канони, знов біда!!! Москалі в Заліщиках і Вікні буковиньскім. Ходять слухи, що вже їх виперто з Вікна. Чути, що і в Чорнавці вже москалі.

Н'ятннця, 9 червня 1916 р.

Люди втікають і втікають з сіл околиці Дністра з Заставни, Кисілева і ин.[ьших]. Видко не дурно втікають. У Вікні і Добринівцях (а властиво від

Добринівців аж до Дністра і дальше в Галичипу) відбували ся в неділю 4.6 і понеділок 5.6 страшні бнтви. Моск.[алі] зайшли були до Вікна і Добринівців, але чути, що їх знов відперто. Ці обі селі мають бути спалені.

Тепер вже щось 2 дні тихо, однак тихо перед новою «бурею». У нас і інспектора коні, і жовніри від трену понтонів в стайнях. Понтони тут у Вашківцях.

На всіх фронтах битви.

Субота, 10 червня 1916 р.

Погано! Всі тікають з сіл на північ Прута. Також трени цофнулися. Із Вашк.[івців] тікають перші, розумієть ся жиди. Тепер 11 год.[ина] вночи, всюди тихо, а люди втікають, віз за возом. А що нас чекає? Яка доля?

Неділя, 11 червня 1916 р. (Зелені свята)

Ми цю ніч не спали. Цілу ніч трени і вози втікаючих не давали ока прижмурити. Москалі зближаються. В школі тепер санітарний відділ з своїм треном. В класах лежать ранені. Люди цілими юрбами (вже не лиш жиди) з худобою і зі всім втікають до Карапчева й иньчих сіл на полудне. Канони чути зі сходу блище як вчера. Щось не добре!

Понеділок, 12 червня 1916 р.

Сегодня, дуже рано (4 год.[ина]), впав перший гарматний вистріл із Вашківців на моск.[алів] за Прут (то наші розстрілили міст на Пруті коло Снятина). Сітуация грізна. Тепер 6 год.[ина] рано, війско ходнть то вгору, то вдолину (кіннота), зрештою тихо, однак чи надовго?

Ми поки що дома, не знаємо, як ліпше. Тут лишнтись – страшно від ворога, а йти, не знати куди, також страшно. З сіл з-за Прута, як Ставчани, тягпуть люди зі всім добром своїм далі на полудне, страшно бідують, так і ми бідували в р.[оці] 1914, коли полишили Вашківці, і перенеслись до Карапчева. Того боїмо ся і тепер. Діти не сплять. Бідні діти, помучені. Оля страх зденервована, Таля така ослаблена, що й їсти не може. Надія одна тримає нас.

Коло 7 год.[ини] знов 2 стріли. Чути вже й літак в повітрю.

8 год.[ин] по пол.[удні]. Показалося, що то не були стріли з гармат, але наші розстрілювили мости на Пруті. Чути все літаки від Прута. Моск.[алі] вже є по Прут.

Вчера і сегодня трени, а трени. Страшна непевність тяжить на всіх, находимось перед чимось страшним. Богато мешканців онускають село. Сегодня знов санітарний відділ (Червоний Хрест) в школі. От і тепер іде попри школу трен. Сонце клоннть ся к заходові, таке червоне, наче кро-

вію облнте, так кровію, полило ся єї сего тижня коло Вікна і Добринівців богато-богато! І ще проллється! А воно поглядає з висоти небесних своїм лагідним оком на той гарний світ Божий, який війна так дуже споганила. Ей люди-люди! Коли вже раз будете люди?

Вівторок, 13 червня 1916 р.

(4 год.[ина] рано). Майже безустанно тягпули наші війска сюди дорогою на захід. Зрештою тихо, як ніколи. От тепер, ані душі живої нігде не видко. «Червоний Хрест» з раненими ще в школі. Москалі вчера вечером були по Прут, чути, що вже є і в Городенці, навіть до Снятина доходять їх патрулі.

Сонце так чудово сходнть, хмарки мов всміхають ся до нього, всюди свята тиша. Та це, як кажуть – мертва природа, а чоловік? І він тепер лагідний, бо так виглядає. Кажуть: виглядає, бо чатує оден на одного – на житя. Зазуля так жалібно кує в саді паньскім!

Чому так, зозулько, куєш жалібненько?
І чого ти смутиш й так сумне серденько?
Чи хочеш, зозулько, тепер нам сказати,
Що доленьки нам вже ніяк не діждати?

1/2 6 год.[ини] рано. Їде знов трен вгору. Дальше знов тихо.

6 год.[ина]. Люди (жінки) гуторять коло своїх воріт все про одно. По одному воякові тягне ся вгору. Десь не десь і фіра з утікачами. З далека зі сходу щось погримує глухо.

3/4 на 7 г.[одину]. Їде богато кінноти (улани) вгору, співають українські пісні, грають на гармоніках. Чути сильні громи від півночи. Злізли з коней! Ціла дорога, кілько видко, заповнена, стали, спочивають. Молоді гарні хлопці, виглядають добре, рум'яні і веселі.

8 год.[ина] рано. Тут ще тихо, але від Городенки гремнть досить густо.

11 год.[ина] рано. Вже стріляють близько і видко, як шрапнелі тріскають на горбі, на схід від Княжського двору. Але хто стріляє, не знати, але й глухий греміт чути, так як від Коломиї. Гірше майже мучнть нас непевність, як все иньче. І спнть ся дуже мало, як спати? Дорогою всю ніч клекіт. Та й велика напруженість душевна причиняєть ся до того, Оля й Таля дуже ослаблені.

3-та год.[ина] по пол.[удні]. Канони все гремять повільно з північно-зах.[ідної] і зах.[ідної] сторони, кажуть, що то від Заболотова, та й так як від Городенки. Люди все ще виходять з села. Кінні патрулі гонять то сюди, то туди. В селі всякий рух перестав. До вечора тут тихо, але далеко чути було все глухі громи.

Пізно вечером (від 10 год.[ини]). Вжем були в ліжку. Зачали й відци зблизька гриміти наші канони на той бік за Прут, але зрідка по 2 стріли. Спання довго не було.

Середа, 14 червня 1916 р.

6 год.[ина] рано. Досвіта гримнуло ще кілька разів. Дальше тихо, наче завмерло село. Тільки десь здалека долітають глухі стріли гармат, але рідко.

Гарне, чудове веремя! Вчера надвечір був сильний дощ, а сегодня вся земля, наче вмита, блищить на сонці, аж любо дивитись. Ге, любо було б, якби та велика скала не тиснула душу: битва от-от що не починається.

7 год.[ина] рано. Зрідка, але сильно, чути канони з півн.[ічного] заходу – «гу-гу» не близько.

2 год.[ина] по пол.[удні]. Десь далеко гудять канони від півн.[ічного] заходу. Сітуация не добра. В школі ще є санітарний відділ Черв.[оного] Хреста.

1/2 11 год.[ини] вечера. Тепер всюди тихо, а цілий день повільно погримували відци з Вашк.[івців] наші канони і пукали шрапнелі на горбах за Прутом, коло Будилова. Тепер від часу до часу з сего боку Черемоша, освітлюють ракетами воду. Моск.[алі] нам під боком, за Черемошом.

Сегодня, т.[о] є 14 червня отже, по Зел.[ених] святах мала бути наука і деякі діти пішли до школи. Сумні вернули домів, забравши свої зошити зі школи, вже по науці! Склепарі склепи позамикали, повтікали з Вашк.[івців], та жовніри повтворяли самі і кунують, що видять без грошей. Навіть із староства забрали запаси цукру та ин.[ьше].

Субота, 17 червня 1916 р. [Реквізнції австрійського війска]

Неімовірні річі діють ся тут. Майже всі коні від селян забирає наше війско, без грошей, без нічого. На силу забирає, без жадної посвідки, як кому таку дадуть, то оцінюють о 200 % танче. Дуже богато родин опустило село, позамикали хати і полишивши в них майже все своє мізерне добро, в надії, що лишають під опікою нашого війска. Тепер ті хати порозтворювані, а вояки носять з них безустанно, що найдуть: столи, ліжка, подушки, кухонне начиння і т.[ому] п.[одібне]. Склепи порозбивані, знищені, в багатьох стоять коні. Кажуть виганяти з села худобу десь в гори, чи на Угорщину і дуже богато людий вигнало. Але хто вигнав? Дали на чужі руки, здаєть ся і кілько бачив свою худобу – пропаде. Хоть ворога нема тут, а народ терпнть страшне. А чим повозять з поля збіжжа, чим оброблять землю?

Я це пишу (11 год.[ина] рано), а канони десь недалеко, десь в долішнім куті звільна все грим та грим. З млина несуть і везуть люди збіже і муку, як мурашки. Там роздають.

12 год.[ина] полудне. За Прутом, за горбом пожар, там москалі.

8 год.[ина] вечора. Я прийшов з міста, був і в старостві. Жаль дивитись, як богато там і в місті понищено, порозкидано. Сітуацня дуже напружена.

На схід Вішківців велась вже й перепалка карабінами. Люди, що сапали там в полі, повтікали. Москалі, кажуть, вже над Прутом, напроти Чорториї. Завтра неділя, а в неділю, звичайно, бнтва, що я з родиною зроблю? Тікати і гипути з голоду, а лишатись – небезпечно. Покаже завтра.

По 9-тій приїхало кілька фір з раненими від сторони Чорториї, де була над вечером перепалка. Моск.[алі] перейшли були через воду на цей бік, але їх відперто. Відтак наші перейшли воду й перли їх далі. Наших ранених поверх 15, оден прапорщик упав.

Неділя, 18 червня 1916 р.

Рано-ранісінько тарахкання машинових і ин.[ьших] ґверів та погримування моск.[ковських] гармат (шрапнелів) коло Чорториї. Трени їдуть вгору. Кіннота то сюда, то туда. В 8 год.[ині] наші пішли, а в 9 год.[ині] рано – тут вже козаки! Міст на Черемоші горить.

В 10 год.[ині] рано спочивала сотня козаків на дорозі коло школи. Їх 2 старші сиділи під школою і їли. Нам обійшло ся якось без біди, хоч зі срахом. Стріляють вже в Карапчеві.

6 год.[ина] по пол.[удні]. Від полудня горять Вашківці – місто. Козаки і др.[угі] все повертають до школи, але доси якось не зле з нами обходилися. Декотрі й грубі люди, та що ж – війна!

Від Карапчева чути карабінові стріли і погримують канони, здаєть ся наші канони!

Понеділок, 19 червня 1916 р.

Рано 8 год.[ина]. Місто горить, є вже й свіжий вогонь, горнть Кац (найбільший склеп). В горішнім куті также щось вночи згоріло (то карапчівська гуральня – запалили козаки) від наших гармат, які стріляють десь в Карапчево.

(В суботу рано все, що було муж.[ського] пола, старе й мале (від 17 до 52) пішло до Дорни до ґенерального мустерунку-асертирунку).

М.[оскалі] обкопали ся за селом у Княжій горі, [гук] падав по стрілам карабіновим цілу ніч. Люди стороньскі (оршівські), що перебували тут зі всім, що мали, повертають цілими юрбами назад домів. Люди починають знов думати за газдівство, йдуть в поле сапати, але самі жінки та самі дівки, бо чоловіки до 52 р.[оку] пішли передвечера рано до асентерунку, аж до Дорни і відти не вернуть мабуть. От таке то – ні худоби, ні людий, а в полі хліб.[оробська] робота.

9 год.[ина] рано. В селі тихо, і стрілянини вже ні відки не чути.

Вже 1/2 9-ї і це все діеть ся тепер, коли я це пишу. Все однако і канони по кілька раз взагалі. І грім, і гармати! Все те саме. А громи бють на тім

місці, а все до землі – канонада на землі і на небі, диво! Дощу тут нема. Місто горить далі.

Уже 9 год.[ина] вечір, а то все те саме, лиш обі канонади (земна і небесна) троха надтихають – маш.[инові] карабіни все тарахкотять. Пару мінут о 9 год.[ині] тихо, дощ крапотить і вітер свище. Так ми закінчили днину.

Інспектор мав неприємність, яка скінчилась добре. Прийшли два салдати і взяли його до офіцира. Всі думали хтозна-що, а то було звичайне випитування, ще й офіцир (котрий був українцем) прийшов сам сюди і просив творів Шевченка, що одержав від інспектора. Молодий чоловік з Київщини, говорив по-українськи гарно.

Битва була коло Руск.[ого] Банилова.

1/2 9 год.[ини] вечір. Зачиняєть ся вже й на горбах за Вашківцями на пол.[удневий] зах.[ід]. Десь як Карапчів, як гуральня потраскують. Там вчера згоріла стайня. Десь коло 11 год.[ини] вночи прийшов сюди рос.[ійський] генерал і офіцир – і всі ночували.

Сильна злива! В опівночи пожар на всіх 4-ох сторонах світа – а Вашк.[івці] (місто) ціле в полуміні (зареві). У Вашк.[івцях] аж до вечора (20 червня) ще горіло, вогонь знищив всі будинки в місті.

Вівторок, 20 червня 1916 р.

1/2 5 г.[одини] рано. Москалі в школі. Місто все горить, зрештою тихо.

8 год.[ина] рано. В місті вже не горить. У школі повно салдатів. Вже друга ніч пройшла нам майже без спання.

1/2 12 год.[ини] полудне. Погримують знов канони десь як з Паньскої долини.

Вчера була бнтва коло Руського Банилова.

В селі, в школі, від москалів аж кишнть. В школі генеральний їх штаб.

3 год.[ина] по пол.[удні]. В 2 г.[одині] дуже богато козаків поїхало вгору. Чути канони вже з полудня. Перед вечером сильна канонада десь як від Карапчева.

Середа, 21 червня 1916 р.

1/2 7 год.[ини] рано. Від досвітку канонада (рідка) десь з заходу як Карапчів, або Замістя – тепер тихо. Моск.[алі] все в школі – цілий генеральний штаб їх. Селяни з сіл за Черемошом і Прутом, що повтікали були перед м.[оскалями] в ці села як Карапчів, Замістя і иньчі, вертають назад домів.

1/2 7 г.[одини] по пол.[удні] від полуднішньої сторони погримують сильно канони десь недалеко, може, в Жадові або в Лукавці. Відти приїздять по кілька наших полонених.

Я по полудні заспув і мав дивний сон. Десь впали були дуже великі сніги, так що все привалили, яри, горби, долини все зрівняли. Я ішов тяжко снігами на гору, там ще жили люди в хатах. Нараз сніг стопив ся і немов навесні все зазеленіло. Та мене збудили канони. Ніч заяк спокійна.

Четвер, 22 червня 1916 р. [Військові руйнування у Вашківцях]

В неділю 18 червня рано м.[оскалі] увійшли в Чернівці. Цілий день сильна канонада за Карапчевом.

Я був на місті. Сумний вид представляєть ся очам. Все спалено, щось до 60 будинків, між ними і наш «Народний Дім». Вечером йшло дуже богато піш.[ого] війска вгору, заразом одно йшло вдолину. Був такий шум, крик, співи та гуркіт возів, що аж лячно. Ґенеральний штаб пішов зі школи вечером десь до Видинева, а замість них прийшли другі. Спокою нема. Це «Наддніпровський полк», є богато салдатів Подільскої губернії, говорять по-україньски, і люди, заяк здаєть ся не злі, і вони всі нарікають на війну. Многі бажають чнтати твори Шевченка. Повне село салдатів і козаків.

Н'ятнпця, 23 червня 1916 р.

Ніч проспали, з москалями, але спокійно. Салдати в клясах і канцеляріях. Цілий день канонада від полудня, але дальше як вчера. Над вечером, повели москалі 100 наших полонених і кілька возів ранених (це були австр.[ійські] улани). У селах грає військова музика. Співи.

Субота, 24 червня 1916 р.

Рано чути канони десь як від Княжа, видко боєва лінія знов зближається. Щораня (і тепер) літак кружить понад Вашк.[івцями] і школу, здаєть ся німецкий, і це завдає нам немало страху, бо може кидати бомби.

3-та год.[ина] по пол.[удні]. Від раня безустано гремнть на заході (може коло Заболотова), але часто так сильно, що аж вікна дрожать. Люди з кіцманьскої сторони повертають в свояси.

5-та год.[ина] по пол.[удні]. Гремить гей дальше на захід, але раз-пораз майже щосекунди. Видко десь там горів кипнть битва. Тут повне село війска, в школі полковник. Нам не докучають. Сегодня укарав тутешній ґенерал жовніра (салдата), різками (75 різок дістав) за те, що обрабував тяжко раненого нашого офіцира.

Понеділок, 26 червня 1916 р.

До полудня дуже греміло з заходу, але далеко. По полудні дуже богато возів з муніцією (цілий терен) їхало вгору попри школу. В школі лиш 3 ко-

заки. Відпочиваємо троха, але чи на довго? Козаки, що були 3, забрали ся надвечір зі школи. Це були домські і добрі люди, але в селі ще є салдати.

Вівторок, 27 червня 1916 р.

Ночувалим цю ніч самі, без салдатів. Цілий день дуже сильна канонада десь як від Кут. Цілий день йде много війска і великі трени вгору – і по 100 фір.

Середа, 28 червня 1916 р. [Ноградування школн у Вашківцях]

Доси не було ніколи чути такої сильної канонади, як сегодня від досвітку: громи й громи невгаваючи (по кілька раз на секунду), начеб що безустанку валилося, аж не добре чоловікові робнться. А що там? То все в горі, десь як коло Кут, (то було коло Рожиова, в Галичині, десь коло Кут страшна бнтва!), однак сильно чути, якби за Княжем. І цілу ніч не втихали гармати, та й не переставали тягнути ся вгору трени, та череди худоби для війска. І тепер їдуть і їдуть.

Тепер 7 год.[ина] рано. Надвечір їхали щось около 100 фір з раненими попри школу вдолину, це не з нинішньої битви. Також надвечір закватирував ся до школи «Червоний Хрест» з великим треном, заняли всі шк.[ільні] комнати. Ми раді сьому, бо от в обідню пору прийшли до школи 4 козаки з татарського полку (туркмени, отже турки чи там татари) між ними і їх старший з відзнаками офіцира (кажуть, що то був лікар) і ну-ж перетрясати і «забирати» все, що їм «нужно». Найбільше взяли річий з канцелярій (з моєї інспекторової і гімназіяльної). Видирали листки з ріжніх урядових книг і забирали окладини (лубки). Забрали прилади до писання, в мене скрипку, водяну вагу. З хлоп.[’ячої] канцелярії много паперу, шапіограф (гектограф), навіть малюнки Шевченка, з канцелярії гімн.[азійної] взяли збірку монет. Серце рвало ся як турок кинжалом розривав скринку з тими монетами, а монети майже самі мідяні – видів, бо верх був скляний. І то все діяло ся в присутности їх старшого, і той лиш казав, аби брали, бо то їм «нужно». Навіть той великий, чорний турок обшукав мої кишені, чи нема грошей. Все то знесли до інспекторової канцелярії, наказали строго, щоби нічо не кивати і пішли за возом, який зараз і найшли, бо їхав попри школу і якийсь хлопчина з возом. Сего взяли ще й набили, і так забрали все те їм «нужне» на віз і відвезли вдолину. Шукали всюди, навіть на поді.

З хати нічо не взяли в мене, в інспектора: мило. Перший раз увійшов до мене до хати оден козак, смаглявий сильний хлоп, і питає хто ми? На відповідь, що ми українці і православні, каже він: «Слава Богу, я не православний!» «А що-ж?» – питаю. «Я турок!» – відказує. І справді майже всі

козаки, які тепер є в селі, то татаре могаметане. Вони дуже збиткують людий, забирають худобу, вівці...

До самого вечора греміли все канони, лише рідче. Над вечером прийшов був ще оден козак – турок до нас, ніби скритись від дощу та й тому, що я маю турецку книжку. Випив молока, як він називав по турецки «слід», але поводився, звичайно як чоловік, чемно. Всі турки невеселі люди. На роснян не люблять.

Четвер, 29 червня 1916 р.

Вночи привезли до школи дуже богато ранених, повні кляси. Двох з них вмерло. Винесено їх без трун на ношах на шк.[ільне] подвіря і тут їх священик відправив панахиду – так в ношах їх і повезли відтак на цвинтар. Ранених перевязали і відправили дальше, та натомість прибуло ще більше свіжих ранених. З поперевязаними руками, ногами, головами, шкатульгають, скачуть, стогпуть по подвірю, аж тяжко дивнтись. За що це? Але є богато таких, що от-от і свічечка догаряє. Між ними богато й наших. Сидять мирно недавні «вороги» (що вони собі винні) їдять з одної миски, помогають одні одним. Тому що в клясах не зміщаються, зроблено недалеко школи бараки, і туди вже йдуть ранені. Вечером привезли 13 ранених офіцирів, між ними оден наш! Від полудня знов громи і громи, все на однім місці. Козаки рабують худобу – цілими юрбами, з плачем біжуть бідні жінки проснти їх команданта, аби зверпули корови, та аби заборонив таке робнти в селі.

Надвечір було видко за Черемошом 2 воздушні кораблі російські вроді цепелінів.

Н'ятнпця, 30 червня 1916 р.

Все і все прибувають свіжі ранені, богато і наших. Зробили ще оден барак – все лазарет. Є і в місті, і в Карапчеві, і на фільварку. То вже не сотки, а тисячі ранених. Повно всюди, і по коритарах лежать. Одних відвозять або віднозять дальше, а другі приходять. І сегодня двох поховали, а третий вже лежнть також мертвий, незабаром і його понесуть. Сегодня канонів так якби не чути.

Субота, 1 лнння 1916 р.

Цілий день «гремнть» із заходу, глухо, видко бнтва далеко. Майже ціла Буковина занята, і Коломия. Сегодня винесли 7 свіжо померлих ранених, між ними – двох наших. Ранені і поранені спустошили нам цілком город. Коло школи страшна кириня, всюди кровава вата. Воздух наповнений сонухом крови і шпнталю.

Середа, 5 лнння 1916 р.

Цілу ніч до по пол.[удні] греміли безустанно все з заходу канони, ні на хвильку не втихали, наче тягарові поїзди їхали, щось страшного там діялося! А то спека була незносна! Бнтва була коло Обертина.

Вечером забрав ся «Червоний Хрест» з хворими до Банилова, коло Снятина.

Четвер, 6 лнння 1916 р.

Рано в 4 год.[ині] забрала ся решта «Червоного Хреста» і лікарі, також батюшка. В школі і коло школи лишила ся незносна кириня. Сопух, що не мож дихати.

Цілий день гремлять з заходу, але глухо.

Н'ятннця, 7 лнння 1916 р.

Весь день, як вчера. В школі нема нікого.

Субота, 8 лнння 1916 р.

Однако над вечором гриміло дуще і то здаєть ся блище; там десь, де в середу гуділо.

Неділя, 9 лнння 1916 р.

Рано ще погримувало все там, відтак тихо весь день. Прийшов урядник (ніби староста) і жандарми сюди, може буде хоч троха порядку у Вашківцях.

Переводять конскрипцію. Є кілька в селі мущин, женщин, підростків, дітий, коний і возів. Так у всіх селах. Старший начальник в Кіцмані на 3 повіти – на Кіцмань, Вашківці і Заставпу.

Понеділок, 10 лнння 1916 р.

Майже цілий день погримувало все десь там на заході.

Вівторок, 11 лнння 1916 р.

Рано сильна канонада із заходу (здалека).

Вікторця поїхала до Кліводина. Оглядав лікар школу, загадують умістнти тут шпнталь.

Середа, 12 лнння 1916 р.

Генерал із своїм штабом «Усурськая дівізія». Сібірські козаки перепочивають в школі, козаки в селі. В 4 годині по полудні – далі вгору.

Четвер, 20 липня 1916 р.

Весь день гремить все відти, дуже тяжко жити нам тепер! Ось правдивий образ: іде шляхом мандрівник, прямує до своєї дібраної цілі. Шлях довгий, трудний, він іде хоть тяжко, але йде, потішаючись надією, що до цілі діб'ється. На раз закрила світ страшна туча, заграли громи, загуділа повінь, світ перемінив ся в пекло, як і куди йти мандрівникові? Перед ним шлях знищений, знівечений повіню, самі провали, нанесені повінню скали, яруги бачить він перед собою, а громи і повінь гремять, страх душу роздирає. Та мандрівник іде, проваллями, яругами, скалами, лізе, карапкається, всі свої сили напинає, щоби перейти зруйнований шлях. Однак страшній руїні кінця не видко, чи стане ще мандрівникові сили добити ся знов до шляху? Не знати!..

От що сказав до мене оногди оден салдат: «Царям – каже – добре воювати, вони не бачать війни. А най би вони полежали місяцями в окопах та послухали шрапнелів!» А другий каже: «Ге, якби то у всіх одна думка». Кажуть іти на штики, а то всі, і ці, і тамті штики в землю! Ну і що зробиш?»... Всі нарікають на війну.

Над вечером і цілий час до темної ночі, греміли безустанно гармати (Trommelfeuer). Кажуть, що то була битва коло Отинії за Коломиєю. Москалі говорять, що боєва лінія тепер 30 км за Коломиєю.

Четвер, 27 липня 1916 р.

Тут все однако, бють ся в Карпатах. Боєва лінія в Австрії більше менше йде на захід від Бродів, Золота Липа, 330 км. на зах.[ід] від Коломиї, відтак Карпати: десь коло Селєтина аж до Пожорити. Ходить однако чутка, що м.[оскалів] з Карпат на Буковині відперто.

Робітник і все иньче дуже дороге. Косар 5 к.[орон] і харч, хліб в полі дають жінки (бо пропадає) за четвертий сніп жати, сіно (конюшипу) косять за трету копицю або й за половину, 1 кг доброго мила коштує 8 к.[орон], гіршого – 6 к.[орон]. 1 кг цукру – 4 к.[орон] 80 г.[елерів], 1 кг кави – 40 к.[орон], цикорії пачка, що коштувала давніше 6 г.[елерів], тепер 40 г.[елерів], 1 л оцту – 2 к.[орони], так задорога й нафта. За сіль хотять тут 1 к.[орону] 20 г.[елерів] за 1 кг, однак я купив сегодня у одного Сандуловича, що привіз сюда на продаж з Чернівців по 1 к.[орона] 1 кг; я купив 4 кг меленої соли за 4 к.[орони]. Чіснока головка – 20 г.[елерів]. Чіснок тепер в людий як гроші: за вінок (1/2 копи – 30 головок) часнику йдуть 3 дні робити (жати) – значить 6 к.[орон].

Якось жилось би, хоть не легко, та біда ще в сім, що живемо в часі, який згадуєть ся в історії Interregnum. Жиємо без жадного права, без жадної охорони. Хто з салдатів прийде до хати, то вже залежить від його сумління, як

він поступить з нами. Може, заграбати і все, що є дома: хто йому заперечить? Все, що так гірко постаране: чи постіль, чи одіж, чи коровина, чи дріб! Все дома, та на що ся подивлю, воно мене не тішить, бо тепер воно моє, а завтра – а може, за годину, я його не буду бачити: заграблять. Навіть жінка, і діти, і я – все в небезпеці. Бо кілько зневажено вже жінок та дівчат, кілько осіб з інтелігенції загнано десь на Сибір, і то цілком безвинно?! Таке тепер наше житє!..

Коби хоть яку газету де дістати, а то ні відки – як в неволі! Десь-не-десь появляють ся вже жиди у Вашківцях, і то ті бідніші, бо цим з нічим далеко втікати; багаті ж десь може у Відні, що їм біда вдіє? Хотя й вони понесли, може й найбільшу шкоду через війни, та в приповідці добре кажеться, що «Доки повний схудне, то худий здохне».

На 1 липня малим взяти платню з уряду податкового, та вже в суботу 10 червня забрав ся звідци уряд податковий, а учителі лишили ся як серед води. А могли нам виплатити і на два місяці наперед! Так дбають за нами… От, приміром, тільки я мав взяти за заступника Перча 341 к.[орону] 25 г.[елерів], платню – 245 к.[орон], павшалі на опал і слугу – 550 к.[орон], павшалі на канцелярію і чищеня – 75 к.[орон] – отже щось більше як 1100 к.[орон].

Уже рівно два роки лютує війна, лиш сльози та гори принесла вона!

Віддаленя від оборонної лінії пізнавали ми доси по голоснішім або глухім громі гармат, бо до 6 миль ще було добре чути.

П'ятниця, 18 серпня 1916 р. [Пісня Ленкого «Журавлі»]

От вже й 18 серпня, а то все одно й те саме лихо, і кінця йому нема! З Галичини не чути вже гармат, зато чути вже з пол.[удневого] заходу щодня, а й ночами глухі громи, десь з буковиньских Карпат.

Наше правительство тепер в Дорні, бо лиш той кутик краю ще вільний. Зачувати в рос.[ійських] газет, що м.[оскалі] заняли вже Станіславів, а італійці Герц, чи то правда – не знати. Ромунія ще не рішилась, до кого має пристати, ще ніби невтральна...

Нарід якось, вже збайдужів. Позабірали майже всіх мущин на війну, позабірали й худобу (хиба деяке дрантя лишилося). Богато шкоди наробили й салдати, а нарід вже й нічо не каже, така думка «сегодня пережилось якусь днинку, а завтра хто знає як буде». Пропадає нарід, пропадає все!..

Боже, що то коштує та війна! Мости роблять день і ніч на річках, відтак розбивають, палять, і знов роблять і знов нищать, і знов те саме!.. Цілими місяцями копають окопи (та де то окопи? то правдиві кріпости!) Тисячі народу мучать коло сих робіт, а за пару хвиль все пішло чортові в зуби, а коштувало міліони! Де були доси желізничі стації, там повстали тепер,

немов міста які, десятки магазинів. А що за добра там деякого? Знов грубі міліони! Дивишся, а то все пішло з димом!..

А нарід?! Ого нарід!.. Ось влучна пісня, що єї скомпонував, відай, Лепкий, «Журавлі»:

Видиш, брате мій, товаришу мій,
Відлітають сірим шнурком журавлі у вирій.
Кличуть «кру-кру-кру», в чужині умру
Заки море перелечу – крилонька зітру.
Мерехтить в очах безконечній шлях,
Гине, лине в сірій мряці слід по журавлях.
Чути «кру-кру-кру», в чужині умру!
Заки море перелечу – крилонька зітру.

Ой зітрете, зітрете криленька ваші, милі наші журавлі! В нас надія ще не згасла побачнти знов вас новою весною, все ж таки й чорна думка насуваєть ся нам на душу: «Гине, гине в сірій мряці шлях по журавлях»...

Середа, 23 серння 1916 р.

Глянути оттак на світ Божий, здається: святий мир на землі. Не видко тут воєнного руху, не чути гуку гармат, не видко ранених, надворі погода, жінки звозять оставшим ся ще їм конятами з поля збіже, з ліса топливо, пригадують ся часи з давніщих років... Ге, якби то правда, а це тілько немов сон якийсь. Одно лиш знаємо, страшна повінь все ще лютує, тілько не тут, не в нас, пішла в гірські сторони. Жиємо та наслухаємо – чи не чути знов гармат. По тім пізнаємо віддаленя боєвої лінії від нас. Та тепер і то затихло тут. Хіба грання літаків, тарахкання автомобілів на залуцькім гостинці та їхання – то на конях, то возами – салдат, пригадують війну. Якби не та нудьга, та то ожидання кінця сего нещастє, то ще б жило ся якось. А житє тяжке тепер, тяще як під час першої інвазії. Тоді і людий, і худоби було ще богато і чи хліба, чи що з одежі можна було ще лекше купити. А тепер біда! Майже всіх чоловіків і старших хлопців взяли на війну, одну худобу забрали наші, а одпу москалі, нема кому і нема чим обробляти поле. Богато кукурузи не сапаної, сіна не кошеного, або не звоженого. А другий рік має ще гірший бути...

З рос.[ійської] газети від 19.8 чути, що м.[оскалі] вже не йдуть вперед і наші починають вже офензиву. Боєва лінія, після газети, тягнеть ся в Галичині на схід від Зол.[отої] Липи, попри Станіславів, аж до Карпат до желізної стації Ворохти недалеко Коресмезе. На Буковині без зміни, навіть наші мали би піти троха вперед. М.[оскалі] розширяють на сім шляху шини, видко задумують їхати до Вижниці желізницею.

Субота, 26 серння 1916 р.

Помер тут парох о.[тець] Мих.[айло] Купчанко.

Неділя, 27 серння 1916 р.

Дивна річ! На душі стає відрадніше, як почуєть ся знов канони... Вони знов відзивають ся тепер, але дуже глухо і знов від півн.[ічного] заходу. Майже безперестанно дуднить, якось як з-під землі.

Понеділок, 28 серння 1916 р. (Перша Богороднця)

Сегодня чути виразно канони з півн.[ічного] заходу, так як від Отинії, або устя ріки Стрипи, значнть наші пішли знов вперед. Так як ті припливи та відливи морські – то сюди, то туди пересуваєть ся боєва лінія. Колись, то наші потомки будуть читати, що тілько, а тілько міліярдів коштувала ця війна. Правда, величезні суми пожерає війна, однак не всі гроші і не все призначене для війни йде на війпу.

Найменче третина всего не обертаєть ся на ту (потихо сказавши дурну) ціль. Нераз дивлю ся та дивуюся, як то все марпується, ні за чим не дбається... Не кажу вже на боєвище – там нераз заходять такі хвилі, що нема коли дбати о добро державне, але поза боєвищем… Де гляпути, всюди валяєть ся ріжиа муніцня і зброя та ріжиі воєнні знаряди. Тисячами патронів лишаєть ся в селі, де відпочивало війско. Всюди валяють ся ріжні річі, їх вояки або позабували, або нарочно покидали, аби не нести. А кілько то грошей пропадає!.. Добре то тепер бути рахунковим офіциром. Не оден то велнчезні суми зіб’є під час війни... У війску грошей як полови, вони в жовніра майже без вартости.

Вівторок, 29 серння 1916 р.

Похорони вашк.[івського] пароха о.[тця] Михайла Купчанка. Помер в 69 р.[оці] жнтя. У Вашківцях був священиком 24 роки. Був добрим, щирим чоловіком, жив зі всіми в згоді, тілько занадто знижався, через що терпіла й повага селян до його особи, хотя й і не мож сказати, щоби його не любили і не шапували.

З півн.[ічного] заходу все погримують канони. Людий, які лишилися, забірають десь коло Чернівців копати шанці.

Середа, 30 серння 1916 р.

Вночи і вдень дуже греміли канони, все з півн.[ічного] заходу. Здається, що наші знов над Стрипою, бо з тої сторони несеть ся гук гармат.

Тут у Вашківцях запровадили м.[оскалі] свій склеп «лавку» в будинку напротив суду, в нім урядував передше нотар. Зі склепом сполучена т.[ак]

зв.[ана] «Безплатная чайная для прохожих, воєнних гостей і ин.[ьших]». Можна там купити муки, пшона, рижу, соли, цукру...

Мука житня – 1 к.[орона] 50 с.[отиків], цукор – 2 к.[орони] за 1 кг, так і риж. М'яса волового ніхто не продає у Вашківцях, а свиньске – по 2 к.[орони] 40 с.[отиків] кг. Солонина – 4 к.[орони] 80 с.[отиків] за 1 кг. Маленька коробочка сірників, що давно коштувала 2 г.[елери], тепер 16 г.[елерів].

Вечеріє, я це пишу, а то крізь подвійні вікна чути до хати, наче з-під землі все, гур-р-р і гур-р-р! То так вдень і вночи, ну йде робота!.. Рано перелетів понад Вашк.[івцями] нім.[ецький] аєроплян, білий.

Вівторок, 5 вересня 1916 р.

Сегодня вже «гремить» з буковиньского фронту, з полудн.[евого] заходу. Моск.[овські] газети пишуть, що Ромунія виповіла й Болгарії війну. Й моск.[овські] поїзди їдуть вгору і вдолину, і ревуть (трублять) як яка товарина. Отак ідуть дні за днями, а коли сьому кінець буде?..

Субота, 9 вересня 1916 р.

До Вашківців прийшов (здаєть ся у вівторок) урядувати рос.[ійський] урядник, ніби староста повітовий, «начальник уєзда». Хотять, щоби розпочинати шкільну науку. Сегодня був цей начальник в інспектора, щоби дав опис дотично шкіл, учителів і шк.[ільних] дітий в повіті.

З боєвищ нема ніяких вістий.

Середа, 13 вересня 1916 р.

В середу (13.9.) скінчило ся чищеня школи, чистили жінки і дівчата з села 2 дні. Надвечір оглянув школу начальник уєзду з своїм урядником. Оба були в мене в хаті. Урядник начальників українець.

В суботу і неділю знов погримували канони все з пол.[удневого] заходу – десь від Жабя.

Чути, що німці і болгаре заняли Букарешт.

Сегодня купив я 6 копиць сіна за 72 к.[орони]. Копиця по 12 к.[орон], а давніше 4 до 5 к.[орон]. Дорого, та й то купив я на «Божу волю», бо можуть забрати війска з подвір'я, не питаючи, чи мені потрібно чи ні. Такий час тепер...

Четвер, 5 жовтня 1916 р.

Сегодня від раня від півн.[ічного] заходу сильна канонада (Trommelfeuer). Гуркотіло безустанно, начеб то тягарові потяги їхали, але глухо. Цілий цей тиждень перелітають щодня понад Вашк.[івцями] нім.[ецькі] літаки з по-

луд.[невого] сходу на півн.[ічний] захід. Колись то літаки аж два разом. Видко якийсь більший рух в цій околиці, однак про події в світі нічо не знати.

Люди (значить жіноцтво) збирають з поля кукурузи, копають бараболі – і це їх майже одиноке «пропитаніє», бо білого хліба рідко хто сіяв. Навесні помагало наше війско обробляти людям поле, давало коней, та й було й людий в селі і робучої худоби, а тепер все пішло на війну, худобу забрали – біда!.. Та люди якось то жиють, привикають вже й до такого житя, навіть не цікавлять їх вісти про війну, всі знають, що війна потягне ся ще довго – головне, коби вижити. Вже й на торг починають численніше сходитися. Приїзджають сюди з товарами навіть з Росиї – звичайно жиди – і продають мило, сірники, тютюн і ин.[ше]. І кілька вашківських жидків вже відкись появили ся тут і зараз взяли ся до гандлю. Курсують наші і російські гроші. 1 рубель йде за 3 к.[орони], але люди тому не знають рахунку, в них лева, а – то одно. Найбільша невигода людям то паперові дрібні гроші, копійки, бо є й паперові копійки (від одної почавши), і почтові марки яко гроші.

Вчера знов «греміло».

Середа, 11 жовтня 1916 р.

З півн.[ічного] заходу «гремить» все, а літаків видко щоднини.

Загальне говорять, що ромунам зле йде.

Якби не те, що люди все гонять до копання шанців та в форшпани, то селяни мало би відчували гнет війни. Одно, що вся господарська робота звалила ся тепер на жіноцтво, та що великий недостаток коней. Замість худоби запрягають ся жінки до возів і звозять хліб з поля, одні тягнуть, а одні тручають. Але це не всі так бідують, бо є газди, ліпше газдині, що не мають бодай одного коня і помогають собі якось. Я вожу зароблену бараболю й буряки ручним візком додому.

Четвер, 12 жовтня 1916 р.

Сегодня тихо (тому відай, що дощ). Кождий четвер приносить і деякі вісти про війну. В четвер торг тут. Люди сходять сюди з цілої сколиці і все принесуть щось нового. Однакож не все треба брати за правду, що люди відповідають. От так того четверга чути було, що і Букарешт і Галац впали, і що наші вже під Радівцями. Сегодня знов чути, що наші заняли Коломию. А то ні Букарешт, ні Галац не були впали, та така правда, відай, і з Коломиєю. Правда, від якогось часу видко більший рух, але що ж – то війна!..

Треба житє пристосовувати до часу. Без чого давніше (здавалось) не мож було обійтися, то тепер уважаєть ся за люксу, прим.[іром], кава, цукор,

риж. Що було вже непотрібне, викинене, тепер воно знов добре, як стара одежа, черевики, панчохи...

Вівторок, 31 жовтня 1916 р.

От довелось мені знов прочитати рос.[ійську] газету від 21.10.1916 «Кієвская мисль». Вже місяць як не читав. Зі всего видко, що ромунів цілком виперто з Семигороду, що йдуть бої коло Кирлибаби і на полудні від Дорни (отже, і тут наші вже в Ромунії) – та що боєва лінія в Галичині майже все на тім самім місці, а то: Нараївка – річка на північ від Галича, а на Волині щось 20 км на захід від Луцка. На иньчих фроитах без зміни. Греція хилить ся на нашу сторону і Швеція дивить ся кривим оком на Росию.

Дорожня! 1 кг пшеничної муки 1 к.[орона] 60 г.[елерів], так і гуска соли. 1 дкг дріжджів (давно 2 г.[елери]) 30 г.[елерів]. Пересічно все подорожіло о 600 %. Цебер звичайний (давно 2 к.[орони]) тепер коштує 9 к.[орон].

Субота, 18 лнстонада 1916 р.

Від вчера сніг і мороз. От і почалась вже і трета зима з війною, та, відай, із цею не скінчить ся це страшне нещастє – війна. Жиємо як в криміналі: нігде не ходимо, нічо не знаємо.

Стали м справдішніми вегетаріянами. Правда, дріб не так то дуже й дорогий. Курку можна купити за 2 к.[орони], качку за 3 к.[орони], гуску за 5 к.[орон], та біда, що на все треба грошей, а грошей немає, не прибуває, бо платні ніхто не дає. Тому щадить ся до крайности, і видаєть ся гріш тілько на необходимо потрібне, а з рештою обходимося, як можемо. Що було старе, нездале тепер направляєть ся – і воно добре. От я тепер став шевцем: золюю та латаю собі й дітям черевики, а мама латає їм суконки. Нафти вже не мож нігде дістати. У нас є щось 5 л, та щоби стало на довго, світим тільки одну лямпочку № 5 в кухні. А як ця вийде, то будемо так як в р.[оці] 1914 світити каганчиком, т.[о] є черепочком зі смальцем і гнотиком. Однак то не всім тепер так тяжко жити як нам. Є й такі, яким тепер богато ліпше жиється, як під час миру. Але то треба бути лисом і обманцем.

Шк.[ільної] науки все нема. Олю й Галю підготовляю сам. Однак шкільна наука все таки ліпша. Оля була би тепер в 4-тій клясі гімназіяльній, а вона не здала ще іспит і з 3-тої кляси: заскочила інвазія.

Вівторок, 28 лнстонада 1916 р. [Смерть цісаря Франца Йоснфа I]

Рознесла ся вість, що в четвер (23.11.1916) помер цісар Франц-Йосиф I (Родив ся 18.08.1830, а вступив на престіл 2 грудня 1848).

Щодня – а й вночи – погримують канони з пів.[нічного] і полудн.[евого] заходу. Вже місяць не читав я газети: нічо не знаємо. І почти нема, і

так і про своїх рідних нічо довідатись не можемо. Хіба ненароком зачуєш на торзі яку непевну вістку про світ божій від посторонніх людий, а то сидиш як в криміналі. Хоть сусід знає все, та не скаже... Правда не заборонено їхати до Чернівців, чи де будь з пропуском, але то богато коштує. От, прим.[іром], аби поїхати одним конем на оден день до Вижниці, то треба заплатити 20 к.[орон]. Кажуть собі дорого платити, бо й удержання коней коштує немало. За підковання одного коня платить ся 12 к.[орон].

А от смішна пригода! Сегодня принесла мені сільска дівчина полатати її черевики! От і заробок для бувшого «директора». Я ж не приняв, і з опаленілим від сорому лицем, що мене за шевця обібрала, понесла черевики, як були назад додому. Смішно це і дивно, але й заразом видко, який брак шевців – полатайків в селі, коли вже й до мене несуть. Видко хтось видів, чи сказав, що я черевики латаю. Ну, латаю, але собі!

Четвер, 30 листонада 1916 р.

Вчера й сегодня тихо. Смерть цісаря Франца Йосифа I, дня 23 листопада 1916 потверджується.

Повідомлено афішами (плакатами) в моск.[ковськїй], польскій і румуньскій мові, що одна срібна корона має вартість – 17 коп.[ійок], а срібна нім.[ецька] марка – 25 коп.[ійок]. Корона паперова – 25 коп.[ійок], а паперова німецка марка – 30 коп.[ійок].

П'ятниця, 1 грудня 1916 р.

Сегодня вечером приїхала до нас в гості швагрова Евфрозина з Кліводина з дітьми Зиновієм і Вікторією та з швагровою Вікторією (бувша зам.[ужем] за Циганюком). Принесли нам сумну вістку, що тесть помер, ще перед роком, на Михайла, 21 листопада 1915. А ми все думали, що батько жиє та даскалує в Самушині. Більше року жадної чутки ми немали про покійника – не мож було туди дістатися: нас розділяла бойова лінія за Дніпром. Тесть дожив до 77 року і був би ще жив якби не війна. Цілих 16 місяців стояла під самим Самушином бойова лінія і цілий той час вела ся там безустанна стрілянина, і відбували ся великі бої. Той вічний страх і всі ті злидні не міг тесть пережити, і його покрила, так як і тещу, сира могила. Там вже не буде мучитися... Одні мучать ся а одні раді війні. Їх війна поставить на ноги...

Попри цю сумну звістку про батька, потішило нас бодай те, що син швагра Онищука – Зиновій, котрий тепер в нас і котрого ще в червні 1915 р.[оку] моск.[алі] без жадної причини були взяли як шпіона з собою, по більше як рокови повернув знов додому. Єго, 17 літнього гім-

назиста, побачили надворі козаки і забрали в чім був аж до Росиї. Тут переконалися, що він безвинно мучиться, «охрестили» єго біженцем і пустили на волю. Та на яку волю? Міг бути тілько в Росиї, бо через боєву лінію не міг повернути до родичів. І так блукав він по Росиї, заробляючи на хліб то в Києві, то в Феодозиї. Аж як боєва лінія посунула ся в Карпати, вдало ся йому з гіркою бідою повернути в рідну сторону.

Платні ні відки нема. Учителі й учительки беруть ся до всяких підприємств, аби жити. Поставали управителями паньских дібр, купцями, різниками, пекарями. Я же без «ремесла» жию, лиш чи довго так видержу, не знати. Селяне не відчувають так дуже наслідків війни. Правда і вони дорого кунують, але й дорого продають, чи худобину, чи збіже, чи пашу, а я що?..

Ионеділок, 18 грудня 1916 р.

От вже якраз півроку сегодня, як ми жиємо з москалями. Жиєть ся якось. Тепер щодня, навіть і ночами, погримують канони, зі всіх боків, кромі сходу. Знов гонять закидати наші окопи. Також реквірують (за півдармо зибирають) худобу, збіжжя і пашу.

Вчера (17.12) прийшов до Вашківців новоіменований священик Маланчук.

Ионеділок, 25 грудня 1916 р.

Щодня погримують канони, а сегодня таки «порядно» гуркотіло з півн.[ічного] заходу.

Сегодня був в школі (в інспектора) новий начальник уїзду Лопатин з своєю жінкою і 3-ма сестрицями «Черв.[оного] Хреста». Може знов буде зі школи лазарет. З начальником я не був і його ще не видів.

И'ятннця, 29 грудня 1916 р. [Иарада в старостві]

І вчера ще було чути ту саму канонаду. Сегодня також гуркотить майже безперестанно, але глухше і більше від півночи. Чути, що німці йдуть у Ромунії вперед.

Вчера кликали всю вашківську інтелігенцію до староства, або як москалі його називають – начальства уїзду. Сюди був приїхав якийсь високий урядник (відай від губернатора з Чернівців) і випитував нас поєдинно про всякі народні справи. Мене, прим.[іром], питав про школу, і чи поляки, так як і жиди, повтікали, чи та народність заховуєть ся спокійно і т.[ому] п.[одібне].

Ионеділок, 1 січня 1917 р.

Все те саме, ні кінця, ні міри цій проклятій війні. Це не житє, а мука. Діти ростуть без науки, платні нема ніякої, жиється, аби з дня на день, а що далі буде? Голова туманіє, як про це все подумається. Та хтось таки таки пережиє і це нещастє! Примусу шкільного нема, а якесь таке, що громади, котрі хотять науки, мають зголосити ся до начальства, а учителі мали би побирати платню, (навіть і у віктуаліях), з громади. На що ми тепер перейшли?.. Доси зголосило ся на це ще дуже мало громад, між ними і Вашківці, однак школу доси ще не створено тут. В Старих Мамаївцях вже є шк.[ільна] наука: там ходять щось 12 дітей до школи.

Погода погана. Людий гонять згортати болото з гостинців. Вчера і сегодня не чути канонів, (бо дощ), але не є воно так і тихо, бо якийсь неустанний клекіт все чути у воздусі, наче б далеку густу канонаду, та це можуть бути і вози та автомобілі, що їдуть безустанно гостинцями.

Четвер, 11 січня 1917 р.

Говорять, що німці і болгаре увійшли вже в Бессарабію.

В посліднім часі принимають охотніше наші гроші як російські.

Тихо.

И'ятнице, 12 січня 1917 р.

Прийшла комісія для реквірування худоби. Збирають зі стовпів наші телєфонічні дроти. Натискають дуже енергічно закидати наші окопи. «Барометер» впав дуже низької: значить нашим йде добре.

Субота, 13 січня 1917 р. [Створення шкільної комісії]

Сегодня скликав «начальник уїзду» до себе всіх оставших ся учителів і вчительок та двірників з цілого повіту. Показалося, скликав нас у справі шкільній. Учителі мають відтепер вчити, вчити так як доси в мові україньскій і польській, з виїмком мови німецкої і еврейської. Учебники останутъ ті самі. Платню будуть діставати з громади, а пізніше може якусь платню або задомогу з рос.[ійської] каси на рахунок австрийського правительства. Двірників на те закликано, щоби мусіли згодитися. Що ж мали робити, впирати ся «ніяк». «Най буде» – сказали, та й на тім стало. Ще й шк.[ільну] комісію приказав начальник утворити з учителів. І так до інспектора вибрано ще Руснака з Чорториї, учит.[еля] Балошескула з Замістя і мене. Всі вийшли з таким вражінням, що «з цеї муки хліба не буде»... Нічо не ясне.

Иеділя, 14 січня 1917 р. (Иовнй рік)

Глухо, но часто погуркує з півн.[ічного] заходу. Гостинцями бренять автомобілі. Людий все забирають до окопів та в форшпани до Кімполюнгу.

Ионеділок, 15 січня 1917 р.

Від ночі не стають греміти канони, сильніше як доси, майже вже від півночи. О год.[ині] 9 вечером гуркотять дуже сильно: коло хати чути як громи. Гремить майже безустанно: видко блище вже.

Сегодня купив я в надучит.[еля] Руснака в Чорториї 3 сот.[нарі] (18 нудів) кукурузів (нуд по 80 коп.[ійок]) і 2 сот.[нарі] (12 нудів) жита (нуд по 1 руб.[ль] 30 коп.[ійок]). За все заплатив я йому 30 рублів. Збіже паньске, але москалі збірали, і аби Руснак (він управителем над тим добром) – міг продати, треба від начальника уїзду на те позволу. Дуже богато інтелігенції дістало так збіже, найбільше до грошей.

Вівторок, 16 січня 1917 р.

І сегодня від ранку, до пізного вечора, погримують канони. Говорять, що наші вже в Отинії. Авта, і по 5 разом їдуть то вгору, то вдолину. Розказали вигонити всю худобу коло канцелярії: в кого є більше штук, то забірають (ніби то кунують).

Иеділя, 28 січня 1917 р.

От знов я немов троха побачив світа сегодня. Від інспектора дістав я аж 4 числі газети нараз, від 2, 4, 6 і 8 січня старого стиля. А то я ще від 17 грудня 1916 не читав ніякої газети. Хотя й і не богато з них можна довідатися, то все таки можна дещо бодай «межи стрічками» вичитати... І так видко, що наші, німці і болгаре в цілій Ромунії майже всюди над рікою Серетом. Галац і Рені, про яких говорили, що вже впали, ще не заняті, отже, наші ще не є в Бессарабії. Швейцарія також змобілізувала. Мала це зробити через те, бо німці ніби задумують вдерти ся крізь Швейцарію до Франциї. Та й така верзія, що Швейцарія прилучить ся до Німеччини. От майже і вся новина, яку я вичитав відти, і то добре...

Канони дають ся знов потрохи чути, і все на тім самім місці. Воєнна робота йде вже тепер млавіше, бо від Йордану зима: сніги морози. Та все таки щодня дожидають всі якоїсь новини з поля бою. Німці знов налягають, щоб воюючі сторони прийшли вже раз до якогось порозуміння та перестали проливати кров. Однак Росня і єї союзники не хотять нічого й чути про мир: тоді аж буде мир – кажуть, як Германія буде розбита. І так кров буде плисти далі.

Понеділок, 5 лютого 1917 р. [Відкриття школи]

От і новина! Сегодня отворено школу: значить шкільні діти були з сего поводу на богослуженю в церкві. Від начальника уїзду був даний до громади приказ, щоби десятники зігнали сегодня шк.[ільних] дітей до школи. От і прийшло їх щось около 70 дівчат і хлопців до школи, а відци пішли (у великий мороз) до церкви. З дітьми ішов я і інспектор: пізніше прийшов на богослуженя і «начальник уїзду» Лопатин. А це все тілько форма, а науки нема і не буде так скоро. Як таки розпочинати науку без нічого, а найпаче без всяких фондів? Ну але вже буде стояти в газетах, що у Вашківцях заходом того а того начальника створено школу. А історія сего «отвореня» школи у Вашківцях і других селах в повіті така.

Вже перший начальник Деденцев зажадав від інспектора спису шкіл і учителів та числа шк.[ільних] дітей в повіті. Також зажадано від управителів шкіл подати начальству висоту дотеперішніх поборів позіставших ся в повіті учительских осіб, що й виконано. Пізніше (вже за начальника Лопатина) завізвано (через уряди громадські) всіх уч.[ительских] осіб в повіті та двірників громад, що дня 13 січня (1917 о 12 год.[ині] мають явити ся в старостві. Всі прийшли та потерпали, бо причини сего завізвання не знали, навіть і інспектор казав, що не знає, чого нас кличуть. Та начальник нам всім обявив, що скликав нас в справі отвореня школи, значить в громадах повіта має почати ся шк.[ільна] наука. Перше звернув ся до двірників з питанням, чи в їх громадах школи наслідком війни дуже не потерпіли і чи можна ще в них уділяти науку, та заразом і заявив, що платню мали би перебрати (тим часом) на себе громади (по його думці плата учителів мала би збирати ся з добровільних датків громадян), а пізніше може щось і казна (каса) дасть на рахунок австрийського правительства. Кромі німецкої і єврейської мови мало би вчити ся в школі, як доси, в україньскій мові.

Учителі почали зразу протестувати проти такого поступовання з ними, що зійшли вже на ласку громади, а двірники почали викручувати ся тим, що школи в їх громадах знищені так, що нема де і як вчити. Та коли начальник з погрозою сказав, що він вже знає (бо інспектор об'їздив вже перед тим з начальником Деденцовим школи), де можна створити науку, а де ні, та що він і без двірників зробить порядок, то всі втихли. Навіть проти удержання учителів громадськими коштами ніхто не впирався. Конець такий, що громади мали прислати начальникові на письмі заяви, котрими обов'язують ся удержувати учителів і школу з коштів громадських. Відтак звернув ся і до учителів, кажучи, що от таки відтепер буде все гаразд: і діти не будуть без науки, і учителі будуть мати заняття і платню.

На це всі покручували лиш головами та гірко всміхалися, бо виділи, що з цеї роботи нічого нутнього не буде. Громада мали би удержувати учителів

і школу в такий тяжкий воєнний час! А грошей таки зараз треба: і на канцелярію, і на служницю, і на опал, і на все. Ну, але що казати!..

При кінці приказав нач.[альник] вибрати з межи учителів шк.[ільний] комітет, ніби ніби пов.[ітову] шк.[ільну] раду. І це сталося. Кромі інспектора Канюка (якого нач.[альник] лишив на давнім інспекторськім місці), вибрано учительску Балошескул з Замістя, надучителя Руснака з Чортория та й мене. Про все списав секретар начальників протокол.

В п'ятницю (2.2.1917) прийшов до мене до хати сам інсп.[ектор] Канюк з заявою, що в суботу (3 лютого 1917) о 12 годині в полудне буде в старостві нарада шк.[ільної] комисиї в справах шкільних, та що в неділю по набоженстві буде мати начальник уїзду коло церкви з вашк.[івськими] людьми ніби віче в справі отвореня школи в громаді та учительскої платні. І так в суботу перед полуднем зійшли ся ми три (інспектор, Руснак і я) в інспектора в канцелярії і по думці інспектора постановили нунктації, над якими малим радити в старостві. А ті були:

1) Шкільна комісія має називати ся так як доси – «повітова шкільна рада».

2) До цеї пов.[ітової] шк.[ільної] ради має увійти ще і давніший член пов.[ітової] шк.[ільної] ради Тодор Левицький з Чортория.

3) Тому що теперішня шк.[ільна] комісия, чи як єї називати пов.[ітова] шк.[ільна] рада, не має заступника гр.[еко] прав.[ославного] віросповідання, а таким був недавно померший гр.[еко] прав.[ославний] парох, о.[тець] Мих.[айло] Купчанко, то на його місце мав прийти теперішній вашківський гр.[еко] прав.[ославний] парох Маланчук.

Така була й нарада в старостві, при якій інспектор ще прочитав, де можна створити сей час науку, а де пізніше: (послідне тому, що школа сама або шк.[ільні] урядженя знищені). Такий списано і протокол і все.

У неділю під час служби Божої обвістив о.[тець] Маланчук людям, щоби в 1 год.[ині] зійшли ся всі (хто лиш є в громаді) коло гром.[адської] канцелярії, де нач.[альник] уїзду буде щось дуже важне говорити. А вийшовши люди з церкви, вартівники та десятники здержали їх всіх коло гром.[адської] канцелярії, кажучи, що не в 1 год.[ині], а зараз буде начальник говорити до людий. Був сильний мороз, до того люде не знали, о що ходить (думали, що будуть брати до шанців) та й втікали, куда хто міг. Однак все таки споре число задержалося, а коли й поляки вийшли з костела та і їх тут здержано, вийшов «начальник уїзду» на двір і почав говорити.

Говорив про школу. Казав, що тепер діти ростуть без шк.[ільної] науки, а наука дуже потрібна. «Ми старші – каже – журім ся війною, а діти нехай роблять своє діло, нехай ідуть в школу». Але що учителям треба за науку заплатити, то нехай тим часом удержання учителів громади переберуть на

себе. Найліпше було би вільними датками збирати на цю платню. Люди слухали й потакували. Однак ніхто не витягнув ні одної корони на цю ціль. Начальник ніби й тим був задоволений, обвістив присутним, що таки від завтра пічне ся наука в школі і йому, хотя покидає на другий день Вашк.[івський] повіт, буде і в другім повіті (в Підгайцях в Галичині) мило, що тут так скоро створить ся школа.

Відци поїхав по иньчих селах в повіті на такі самі «віча». Таки тої ще днини пішли десятники по селу і гонили на понеділок шк.[ільних] дітей до школи. Ну – і як на початку сказано – троха дітей зійшло ся до школи, а відци пішли на шк.[ільні] богослуженя до церкви. Це було таке отвореня школи у Вашківцях 4 лютого 1917, але науки нема, і хто знає, чи й буде...

Інспектор каже, що я можу і так вчити, безплатно, і то навіть хлопців і дівчат разом в моїй клясі (ніби хлопців лиш тимчасово), і як показується, я сам оден мав би вчити. Інсп.[ектор] каже, що я однако схочу платні за минулі місяці, коли й тримав науку. Це правда, але чому то лиш я мав би вчити і то без всякої запомоги, котра мені тепер найбільше потрібна. Управителя хлопячої школи не мож брати до науки, він занятий склепом, має в Карапчеві «лавочку»... А всі другі учителі і управителі не схотять також платні за час, в якім і не вчили, бо не мож було?! Або й сам інспектор: і він так мешкає в школі як я, має дрова – ще більше від мене. Він каже, що він тепер не інспектор: ну що ж? Управитель, такий як і я, чому ж мав би лиш я вчити?.. Все, що інспектор говорить якось затемнене, без щирости, без серця, все якесь поперекручуване: чогось таїться, чогось криєть ся передо мною, – не мож по щирости заговорити до нього. А щодня видимося, говоримо до себе: а це не мука так жити?.. Інспектор з ласки моск.[алів] став паном управителем маєтности тут.[ешньої] дідички і жиє з ними якнайліпше та каже «начальникові уєзду», що він тепер своєю долею задоволений. Ще й як задоволений!..

Цей, так як і перший начальник, чоловік людяний, обходить ся з населенням і взагалі людьми чемно. Однак він завтра йде з відци, а на його місце вже є другий, якийсь вже військовий – Левкович, кажуть строгий чоловік.

Дуже доскулює людям те, що гонять їх. Бог знає куди, до окопів та чистити гостинці від снігу. А то морози, люди мерзнуть. Також терплять богато люде через брак топлива. А дороге ж воно! 1 чвертка (2 метри куб.[ічних]) твердих дров коштує вже поверх 100 к.[орон], навіть 120 к.[орон], (а давно по 20–24 к[орон]). Черевики можна було перед війною купити за 10 к.[орон], а тепер за одні півзолі треба дати 30 к.[орон] і більше.

Про світ майже нічо не чути, причина, може остра зима. Ходять слухи, що американьский президеит Вільзон вислав другу ноту до воюючих держав, щоби помирилися. Однак це мала надія на мир. А чи дожиємо ми коли

того святого миру?..

Сегодня снустив ся рос.[ійський] літак – летячи на захід, на полі за цвинтарем (щось там поброїло ся йому). Пасажири літака не знали, видко, де вони є, бо питали, – чи це Коломня.

Ионеділок, 12 лютого 1917 р.

Сегодня скликано нас (ніби то пов.[ітову] шк.[ільну] раду) на нараду отвореня шкіл у повіті. Це вже новий (3-тий) «начальник уїзду» нас скликав, Левкович. Він вже знов наново зачинає ділати дотично школи. Вибраної учитель.[ськими] особами «шк.[ільної] комісії» він не узнає, а дотично отвореня шкіл хоче ще раз писати до губернатора, до Чернівців, о розрішеніє!.. Нехай і так, а це ще ліпше, бо може тим часом обставии змінять ся і школа не отвориться. Тут при цій раді прочитано заяву кількох громад дотично платні учителям з гром.[адської] каси. До сих громад належала й вашковецка, котра заявила, що в протязі пів року буде утримувати школу і учителів після норми перед війною. Видатки мали виносити за піврік щось 9000 к.[орон].

Ходить чутка, що через підвожну бльокаду Англії Німеччиною виповіла Америка (Амер.[иканські] Сполучені Держави) за це війну Німеччині. Відтак, що наші заняли Броди, а в Ромунії і місто Роман, однак наших, що були вже аж в Кімоплюнґу, відперто аж до Валенутни.

До копання шанців все забірають людий з села, нема вже мущин, то беруть дівчат, вночи хапають і гонять хтозна куди. Подекуди знов дають ся чуть канони з заходу, глухо. Та тепер студінь, сніги, як воювати?

Четвер, 15 лютого 1917 р. (Стрітеннє)

Два роки тому вступило було по відтягненю москалів наше війско до Вашківців.

Що то вже не говорять? Німеччина мала би виповісти війну Швайцарії, а Хіна Японії. Чи то правда – не знати; навіть по війні Німеччини з Америкою напевно вже не знати. В газетах нічо про це не стоїть.

Дивна річ! Є між корінними моск.[алями] люди, що хвалять німців, а Вільгельма підносять під саме небо, говорять, що він геній більший Наполеона. А є знов між нашими таки людьми людці, що зїли би цілого Вільгельма з цілою його Німеччиною. Не дивно се?

Сегодня відвідали нас доньки швагра Омеляна з Мамаївців, Аврора і Валерка, вони страшно бідують. Нам жилось би якось, якби це таке наше житє не було неволею. Нігде неі піти, ні з ким по прнятельски заговорити. Правда, в шкільнім будинку таки жиє, так як і ми, шкільний інспектор з родиною Канюк. Що ж? Наші погляди й думки не сходяться. З ним говори-

ти – то правдива мука для мене. Війна обоїх нас посивіла. О, гаразди наші, гаразди! Такий і ворогам не можна бажати.

Иеділя, 18 лютого 1917 р.

Я дістав від п.[ані] інспекторової аж дві нумері нараз газети «Київська Мисль» – з дня 27 та 31 січня ст.[арого] ст.[илю]. Не так стоїть там, як говорять люде. Америка, правда, зірвала дипломатичні зносини з Німеччиною, однако ще не виповіла, а може й не виповість війни. Швайцарія лишаєть ся і надалі невтральною.

На всіх фронтах майже без змін. Хотяй і долітають все до нас громи гармат з півн.[ічного] заходу і заходу, але то нічо не значить. «Воєнна робота» розпічнеть ся аж як зима мине і поля висохнуть, а то від Йордану зима однако тримає – морози й морози.

Декому ця війна «попацила»: і майна придбав, і світа вживає, полювання, вечерки, сходини – де це було під час миру?.. А мені вона житє вкоротила, я видимо старію і ослабаю. Три роки житя в напруженю, яке спричинила війна, то не так легко перебути, то мука, а не житє…

Ионеділок, 26 лютого 1917 р. [Ліквідація Вашківського новіту]

Сегодня завізвано писемно управителів шкіл до староства (начальства уєзда) в справі якнайскоршого отвореня шкіл в повіті і то перше в тих громадах, котрі просили о це. І вашківська громада просила о отвореня школи та обовязала ся пів року удержувати на власні кошти учителів і школу. Та з того доси нічого нема, а тут приказ завізвати учителів до служби, бо якнайскорше має отворити ся школа.

«Нема жита ні снопа, вари вараниці!» – таке й тут. Зачинай науку! А з чим? Як завзивати вчителів до служби, як нема нічо певного, що вони дістануть бодай яку платню за їх працю. А без платні не можуть вони до служби прийти. Майже всі уч.[ительські] особи жиють або не в місці їх служби коло своїх кревних, а як і в місці, то крждий занимаєть ся якимось ділом і так тручає поволи дні за днями. А вступаючи до шк.[ільної] служби треба все те лишити, наймити собі тут станцію, платити за харч, та й одежі ліпшої треба. Отже, треба грошей, а грошей не дають. Однако приказ вчити: це чис вашківськата іронія...

Та й управителям шкіл бракує всего до розпочаття науки. Ні катальоґів, ні паперу, ні крейди, ні чорнила, ні слуги шкільного – нічо! А не зачнеть ся наука – управитель буде винен! А інспектор, який найбільше спричинив ся до цеї шкільної занутанини, каже тепер: «Робіть, що хочете!»

Видко, що в Росиї не мають поняття про шкілництво в Австрії. От деякі (між ними і вашківська) школи дістали даром по кільканадцять псалтирей,

євангелій та церковних служебників і молитвенників в словяньскій церковній мові: це, відай, для науки дітей, напевно не знати. На наше запитання: «Що ми з тим маємо почати?» – відповів начальник: «Робіть, що хочете, я коби збув ся того з канцелярії». Ну нехай так! Також дістали школи по кільканадцять зошитів, по 3 ручки до пер і по 30 пер до писання – це така запомога.

Генеральний губернатор в Чернівцях зніс Вашк.[івецький] повіт, чи як його вже називали «уезд», а громади прилучив до Вижницького уїзду. Тому то начальник уїзду Левкович зі всіма своїми урядниками вибираєть ся сего тижня з Вашківців.

Вже знов частіше погуркують канони. Вже два дня як морози потроха понустили, то й стріляння змагаєть ся дуще.

Иеділя, 18 березня 1917 р. [Зречення від нрестолу Роснйського царя Мнколн II]

Сюда прийшла (телєфоном) вість, що рос.[ійський] цар Николай II зрік ся престола, та що нім.[ецького] цісаря Вільгельма вбито. (Послідне неймовірне.) Також говорять, що наші знов у Кімполунґу.

Ионеділок, 19 березня 1917 р.

Сегодня читав я газету від інспектора з 4.3 ст.[арого] ст.[илю]. Там стоїть маніфест уступившого царя. Цар каже, що зрікаєть ся престола по причині «волненія народа» сам і син його Алексій. А то «волненіє» – то була революция робітників, до котрих прилучило ся й війско. Своїм наслідником назначив в маніфесті свого брата Михаїла Александровича.

Иеділя, 25 березня 1917 р. [Революція в Роснї]

Передвчера читав я газету з 5.3 ст.[арого] ст.[илю], де описуєть ся революция в Росиї. Від 25.2 до 1.3 ст.[арого] ст.[илю] 1917, немов ті розбурхані филі бушували революцийні події по Петрограду. Почалось від того, що народ (робітники) вийшов на вулицю і зажадав хліба. Поліцня почала в народ стріляти (навіть машиновими крісами) і так повстала та завзята боротьба, в котрій лишило житє кількасот ріжних осіб з народу, а більше 1000 було ранених. До народу пристало було й війско, зосьб 3 реґіменти, і це прискорило побіду революциї.

Під вражінням сих подій зрік ся Николай II в своїм і сина Алексія імени престола дня 2.3 ст.[арого] ст.[илю]. Передали правління державою брату свойому Мих.[аїлу] Александровичу, однак цей поки що не пряяв корони – каже, що хоче почути волю цілого народу.

От і стало ся чудо – Росия республіка! Цісарську родину і більш як 40 самих чільних осіб з правительства (міністрів, генералів і ин.[ьших]) взяли під арешт, а самі з між себе революционери утворили нове правительство, до якого належать провідники революциї (лівиця Думи), депутати робучих і депутати війска. Це правительство тільки тимчасове «временное правительство» і воно буде до скликання нової Думи, яка має вийти з загальних, тайних і безпосередних виборів.

Перевага битв перенеслась тепер над Двину і в Італію, де наші пішли знов офензивно.

Школу все ще не отворяємо (зн.[ачить] я і Перч), ожидаємо все зміни ситуації.

Неділя, 1 квітня 1917 р. [Присяга солдатів Тимчасовому уряду у Вашківцях]

Сегодня присягали салдати на Торговій площі, присягали вже новому правительству (революцийному). Автомобілі їдуть з червоними фанками, салдати ходять з червоними кокардами на груди: це знак, що вони належать до нової революцийної сторони.

Від ночі і цілий день погунують канони з північного і пол.[удневого] заходу. У Вижниці величезний рух. Там і в Кутах величезні магазини і множество війска. Також є там кілька тисяч робітників (також дуже много хінців), що роблять коло будови желізної дороги в гори. Але чи надовго?

1 кг вапна коштує вже 1 к.[орону] 40 г.[елерів].

Погода дуже гарна – вже сухо, тепло.

Четвер, 5 квітня 1917 р. [Відродження українського руху в Росії]

Сегодня дуже гримало з пол.[уденного] заходу – щось пахне миром. Хотя й нове російське правительство каже, що Росія буде бороти ся до побідного кінця, то все видко, що вона бажає дуже скоро кінця війни.є Німеччина не від того.

Так виглядає, що Росия мала би стати федеративною республікою, де народи мали би автономію. Чудо! Шевченка тепер під небо підносять рос.[ійські] газети, що він колись виступав проти царизму, друкують в газетах його «Сон»! Поміщають статті в українській мові, пишуть про збори, віча, товариства українські в Росиї... Чудо, та й годі! Ну, воля, кажуть буде царювати в Росиї, воля народів... Українців...

Неділя, 15 квітня 1917 р. (Великдень) [Відродження українського життя в Росії]

9 і 10 квітня погримувало з півн.[ічного] заходу, а цеї ночі в 11 год.[ині] сильно гримали канони десь зблизька з полуднішньої сторони наче б від

Лукавця, і сегодня все погримують. Вночи видко було освітлювання ракетами з полудня, видко, що фроит недалеко відци.

Америка таки виповіла Німеччині війну, але вона буде держати ся осторонь від Англії і єї союзників.

З новим устроєм починає й нове житє тамошнього україньского народу. Всюди як між народом в краю, так між війском на фроиті засновують ся політичні україньскі товариства, відбувають ся наради, віча, які добивають ся автономії України: і це їм тепер все вільно як говорити, так писати. В школах запроваджено україньску мову. Шевченка всі – і москалі – шанують: його твори, за котрі він мучив ся в неволі, тепер друкують ся і величають ся в моск.[овських] газетах… І мене згадайте в семї вольній, новій – так писам, пророкував колись Тарас. Якби він тепер встав тепер!

Одно лиш питання: чи зможе нове рос.[ійське] правительство – а з ним ця нова демократична реснубліка удержатися? Бо все це утворила революцня, а хто знає, чи не вибухне ще й конра-революцня?

И'ятннця, 27 квітня 1917 р.

Від ночі до полудня гримали рідко, але дуже сильно канони від заходу і полудня, здавалося, начебто у Волоці стріляли. Попри те чути й глухі громи з північного заходу. Рідке й глухе стріляння чути було вчера й передвчера.

Сегодня приходив якийсь (здається) офіцер до інспектора з заявою, що в школі буже уміщений війсковий шпиталь корнусу, що стоїть в Станівцях, Бобівцях й иньчих тамошніх селах. Цей корнус, кажуть, прийшов з Ромунії сюди. З цеї причини винустили й цивільних хорих з тутешнього шпиталю, який тепер находить ся не в суді, а в старостві. І там буде шпиталь війсковий. Хто знає, що нас чекає тут!

Вчера читав я російську газету з 6, 11 і 12 квітня ст.[арого] ст.[илю]. Там стоїть, що французи і англійці – в Франциї, Бельгії і в Месопотамії йдуть вперед, а про иньчі фроити на пишуть майже нічо. Також, що і Австрія не жадає й від Росиї нічого; отже, заносить ся на скорий мир, однак поки що говорять канони.

Иеділя, 6 травня 1917 р.

Вчера й сегодня «гремить» від опівночи, глухо, неча з-під землі. Поїзди возять війско то вгору, то вдолину. Сегодня повіз богато салдатів вгору, аж на даху на вагонах везлися.

В газеті «Кієвськая Мисль» від 16.4 ст.[арого] ст.[илю] стоїть, що вже турки, які довший час цофалися, виступили активно і заняли деякі рос.[ійські] позиції. За все иньче не пишуть нічо. Хіба що в Австрії скличуть раду

державну на 17.5, а в Петрограді охопила населеня щось вроді паніки через згромадженя нім.[ецького] війска над Двиною, і многі онускають город.

В кожнім числі говорить ся про мир. Наша держава та Росия можуть не прийти до порозуміния, бо Росия заявила, що не хоче нічо чужого, і наша держава заявила, що від Росиї нічо не хоче. Однак тут не лиш Австрія і Росия, тут мусять приступити до мирних переговорів всі воюючі держави. Хіба би прийшло до сепаратного миру з Росиєю, і на це щось гей заноситься.

Війна здеморалізувала нарід цілком. Рознуста страшна. Поступовання молодиць і дівчат по селах, а головне у Вашківцях і окресності дотично моральности – не до описання. А особи, які мають обов'язок напоминати до моральности, ширять самі неморальність – М. К.

Середа, 9 травня 1917 р. [Анархія в Росні]

Зачувати, що в Греції скинено короля, та що в Росиї подобає щось на анархію. Нема послуху. Поробили ся ріжні партії, одні хотять сего, другі того хотять (зн.[ачить] нарід) розбирати паньскі добра. Иньші знова не хотять вже і сего нового (революцийного) тимчасового правительства. В Петербургу, чи як тепер його звуть, в Петрограді були 21.4 ст.[арого] ст.[илю] столкновенія партій за і проти нового правительства. Є богато жертв. Сторонники правительства побідили.

Четвер, 10 травня 1917 р.

Сегодня дістав я до рук газ.[ету] «Кієвськая Мисль» з дня 23.4 ст.[арого] ст.[илю] (6.5). З бесід міністрів і иньчих перворядних осіб теп.[ерішнього] рос.[ійського] (революцийного]) правительства видко, що революция в Росиї аж тепер на добре розгоряється, зі слів газети. Росия стоїть тепер в полосі іспитаній. Правительство (міністер справ заграничних Мілюков), рада депутатів робучих і рада денутатів салдатів часто не згоджують ся і через то біда, і через те крики: «Долой правительство!» Оголошено в Росиї волю та нарід поняв це гасло «воля народів» за волю до всего і робить, що хто хоче і не слухає ніхто нікого.

У газеті стоїть також, що наша держава й Німеччина предложила Рос.[ії] услівя сепаратного миру. В короткім часі почуємо щось більше – коби тільки добре.

П'ятнница, 11 травня 1917 р.

Сегодня приїхали автом до школи козацькі офіцири і заявили, що в шк.[ільному] будинку закватируєть ся генер.[альний] штаб козацького полку, який прийде позавтра до Вашківців.

Педіля, 13 травня 1917 р.

Сегодня межи 5 і 6 год.[инами] по пол.[удні] прийшли сюда до Вашк.[івців] 4 полки кавказьких козаків (осетинців). Між ними богато могаметанів. В школі, т.[о] є в моїй канцелярії є і офіцири, а не ґенераль-штаб, як казали нам позавчера. Полковник мешкає у місті (в Мапугевички). Дуже богато кінноти є в Снятині і в Залучу.

П'ятннця, 18 травня 1917 р.

Я мав щастє прочитати газети від 25.4 до 5.5 (15.5). В Росиї погано тепер. Поробились ріжні партії, які мають ріжні ціли: навіть уважоть маніфестації за монархією. Теперішнє «довременноє правительство» не може собі ради дати і члени його уступають. І так зложив свій чин міністер війни Гучков, котрий сказав на засіданню депутатів думи, що отечество на краю гибелі. За ним, певно, підуть (а може вже й пішли) й другі, подякував і не оден ґенерал вже й. Всі хотять миру, та союзники напирають на Росию, навіть грозять єї війною, коли б заключила сепаратний мир. «Положеніє Росиї – як сказав міністер Львов, – тягостное, тревожное, ужасное»...

Тихо, канонів не чути, газети пишуть, що салдати з нашими вояками «братаються»... Переходять одні до других, говорять дружеськи між собою і на хотять битися. Ночами видко освітлювания ракетами з північної сторони десь із-за Городенки, й видко, що фронт над Стрипою до Дністра. Однак на північ від Дністра йде фроит клином аж десь поза Надвірну та в Карпати. Осетинці роблять людям в полі шкоду, бо спасають кіньми збіже та конюшину.

Понеділок, 21 травня 1917 р.

Тихо!..

В Росиї тепер переживає нарід тяжкі часи; тут, як пишуть газети: «Лябіринт анархії»... Міністри сего правительства, не можучи побороти трудности, уступають; їх заступають другі, «енергічніші». Все хоче миру: війско воювати вже не хоче, відказує послух, а тут союзники напирають вести війпу дальше.

Вчера пігнали богати народу десь вгору до роботи коло окопів.

Середа, 23 травня 1917 р.

Тихо й тихо... Рух слабкий, а то май! Передніми роками в цей час греміло-клекотало, йшли всюди битви, а тепер тихо... Це немов би знак, що війна йде до кінця. І таки всі ознаки показують на те, що війні, як пишуть газет, «корінь підогнив вже» і вона незадовго звалиться. Всім надоїла вже вона...А в Росиї досить клопоту в себе вдома, а то ще й війна... А Росию

лиш оден мир може спасти. А як Росия не хоче воювати, то й її союзникам руки звязані, бо найбільший тягар війни звалений на Росию.

Козаки-осетинці (вони називають себе «ірон») все тут: щось 3000 є їх у Вашківцях. У школі закватировані 3 офіцири їх, в моїй канцелярії два, а на хлопячім боці (в мешканні управителя Перча) оден. В школі є їх і магазин, також і телєфон. Доси ми не маємо причин нарікати на них, а, зрештою, тут в школі мешкають їх офіцири і ніхто нам не докучає. Але помежи людьми є від них і шкода. Ночами крадуть кури, свині, нападають на жінки і діти.

Це люди кавказькі, понайбільше гарні на вид, невисокі, стрункі, з живими орлиними очима і гарним, часто орлиним носом. Вповідають, що в них живуть патріярхальним ладом, значить всі члени родини жиють вкупі, а жінку собі кунують. Письма свого не мають, вживають російського, але говорять по-осетиньски.

На вчера був вночи мороз, зробив в полі і на городах много шкоди – вбив фасолі, кукурузи і огородину, котра вже посходила. Щастє, що не все ще посходило в полі, а то було би ще більше шкоди. В такий самий час вбив і тогід мороз кукурузи.

Неділя, 27 травня 1917 р.

Ця вся війна тепер – то цілий хаос. По уступивших міністрах (не всіх) вступили в склад правительства нові міністри-соціялісти. Отже, повстало так зване правительство коаліційне, котре складаєть ся з капіталістів і соціялістів. До сепаратного миру з нами воно ні раз не склінне, узнає всі фронти за фронт загальний. Значить, як німці напирають на французів чи англічан, то так як і на Росию – отже, буде боротись дальше.

Вчера було знов чути канони – з полуднішньої сторони. Сегодня були в нас гості з Кліводина – швагрові діти і швагрова Вікторія.

Вівторок, 29 травня 1917 р.

У повітрю знов тихо, але до окопів все забирають дівчат. На схід від Станіславова, як говорять, битви; в газетах вже менше говорить ся про мир, значить війна мала би тревати дальше. Козаки все тут – роблять людям в городі і в полі шкоду, нападають ночами на жінок та дівчат, крадіть худобу... А чути, що має прийти сюди ще один полк.

Ми якось живемо, або, ліпше, – животіємо...

Неділя, 3 червня 1917 р.

Без зміни: тихо. Козаки все у Вашківцях. Справляють собі танці, щось вроді фестинів, то в неділю, то в п’ятницю (в п’ятницю, бо між ними є богато могаметанів). Мають свою полкову музику, вона їм грає, а вони «пляшуть».

Говорять і пишуть, що вкоротці розпічне Росия на сім фроиті, а іменно в Галичині і дальше на північ, офензиву. «Будет серйозное наступлєніє» – кажуть. Про події на боєвищах майже нічо не пишуть. При всім тепер в Росиї паніючім заколоті і з неохоти до війни війска майже невіроятно, щоби вона виступала тепер офензивно.

Субота, 9 червня 1917 р.

В середу і четвер обзивали ся знов канони з північного заходу, глухо.

Вчера купив я Олі черевики за 80 к.[орон] (до грошей). В мирний час можна їх було взяти за 12 к.[орон]. А то ще й називається, що дешево і що так вдало ся ще дістати, а то далі нігде вже й не дістанеться.

Рогова худоба і коні дуже дорогі, також свині. За добру корову треба заплатити 600 к.[орон] і навіть більше, за доброго коня (до роботи) 1000 к.[орон]. Велика сита безрога (давно 100 к.[орон]) тепер 400 к.[орон]. Курка – 5–6 к.[орон], 1 л молока – 60 г.[елерів]. 1 кг солонини – 8 к.[орон], 1 кг свинини – 4 к.[орони], 1 яйце – 12–14 г.[елерів], 1 кг пшеничної муки – 2 к.[орони], 1 топка соли – 70 г.[елерів], 1 л нафти – 1 к.[орона] 20 г.[елерів]. Робітник коштує денно (на єго харчі) 4 к.[орни]. Робучих рук мало, та й то ще забирають до окопів в Карпати.

Ми ще якось жиємо. Жиєть ся дуже ощадно, тільки на необходиме до житя видаєть ся гроші – сіль, нафта, мило і т.[аке] ин.[ьше]. Жиємо тільки набілом та мучними стравами, а мясо хиба тоді бачить ся на столі, як заріжеть ся курка. Та це рідко буває, бо кури дорогі, а гроше ні звідки взяти. От вже цілий рік, а до хати й сотика не прийшло – платні ні відки.

Найгірша біда, що діти ростуть без науки. Правда, я вчу їх сам, но приватна наука не до порівняння з правильною шкільною наукою. До того й ріжні перешкоди не позволяють в домашній науці так поступати, як би бажало ся звичайно – війна!

А час плине, а біді кінця нема, та й, відай, й не так скоро й буде. А може… Та з тим «а, може» ми жиємо вже цілих три роки. А, може, вже раз появить ся на світі той так ожиданий мир, а, може, не забавить ся він… А миру нема… І знов «а, може» сего року й буде, так бодай всі говорять.

Науки в школі все ще нема. В школі тепер сидять офіцири та уміщений війсковий магазин. І то одно добре, що в нас є офіцири, а навіть небезпечно так самим ночувати. Було бо вже богато випадків рабунку в селі від козаків, а в окрестних селах кілька осіб впало жертвю їх нічним нападам. Тих осіб козаки вбили.

Вівторок, 12 червня 1917 р.

Сегодня в полудне забрали ся з Вашківців і з-за Черемоша козаки осетинці. Були тут цілий місяць. Пішли назад на фронт десь до Делятина – отже, будуть робити «наступлєніє», так вони кажуть. А дуже нерадо йшли. Лекше би нам було, якби вони додому забиралися, якби то був мир...

У повітрю тихо і літаків вже з тиждень як не видко. Забирають, кого видять, силою до окопів в Карпати. Ночами ходять салдати по хатах, хапають людий (дівчат, бо більше нема нікого), замикають як яких переступників до арешту, а відтак всіх желізницею везуть в гори. Ходять по полі і забирають сапальників, а тут робота!..

Четвер, 5 липня 1917 р.

Вночи прийшло сюди війско. В моїй школі одна рота (12-а), щось 300 люда, а в хлопячій також одна (11-а) рота.

Газети пишуть, що в неділю 01.07.1917 розпочали москалі офензиву на Волині і в Галичині, та що наших потиснули трохи взад. Мали б взяти Галич, Ковель та Красну.

В Греції король Константин зрік ся трону, а теперішне тамошне правительство мало би виповісти німцям війну.

Сегодня рано летів літак вгору. Чути часто канони з півночи.

Учителі Вашків.[ського] повіту постановили з початком вересня 1917 розпочинати шільну науку і ухвалили поробити відповідні кроки, аби була шкільна повітова рада і учителі получали платню.

Субота, 7 липня 1917 р.

У Вашківцях закватерований оден батальон піхоти. Тут є кадра, де образовують ся т.[ак] зв.[ані] маршові роти і відходять до фронту. Це майже всі (а може й всі) дезертери, що були відказали на фронті послух та вернули були в край. Тепер їх знов забирають і висилають на позиції. Взагалі нарід дуже простий, неотесаний. Грамотних дуже й дуже мало. Були в нас «страшні» кавказькі козаки (осетинці), та хотя взагалі говорять, що вони до культури стоять ще низько, однак культурно стоять вони богато вище від народа росийського.

Науки в школах не було цілий рік, платні учителям ніхто ще не давав, та в цей четвер зійшли ся оставші ся ще в повіті учителі і постановили зачинати з початком вересня 1917 шкільну науку без огляду на те, чи дадуть нам нашу платню, чи ні. Є надія, що наша платня за минувші місяці не пропаде, тільки одна біда, що вона в цей так тяжкий час дуже здалабися, бо нема дальше з чого жити, а тут дорожня нечувана і ще росте.

От, приміром, муки пшеничної 1 кг коштує вже 3 к.[орони] 40 г.[елерів], ціна жита і кукурузи сягаю тат до 80 к.[орон], а блище к фронтові та в горах богато вище, 1 кг цукру – 10 к.[орон]. Черевики – 80 до 160 к.[орон]. 1 фуит (50 дкг) мила – 1 рубель, 1 кг вапна – 1 к.[орона] 40 г.[елерів]. Ціна рублів (розумієть ся паперових, бо иньчих нема) спадає: тепер 1 рубель йде за дві короні, но кажуть, що він йде лиш за 43 коп.[ійці] при виміні на монети.

П'ятнниця, 13 лнння 1917 р.

Дуже мучимо ся через ці салдати в школі. Як день, так ніч гримання, крики, співи, всюди нечисть, а на подвірю смрід, що не мож дихати. Все ломять, бють, в городі пустошать, всяку посудипу розносять, одним словом не до витримання. А пожалувати ся нема кому, бо карности у солдат нема ніякої, слухатись нікого не хотять, кождий ходить своїм Богом.

«Кієвская Мисль» з дня 16.06.1917 передає з часописи «Рабочая газета»: «...Грозниє признаки начинающегося распада – ето распущенность і озвірєніє». А дальше: «...Темнота і дикость, невіжество і грубость – опаснійшіє враги революци»... Але це правда... А то все відчуваємо й ми на своїй шкурі, бо такий салдат без почуття людського, то гірший скотини...

Канонів вже довший час не чути.

Педіля, 15 лнння 1917 р. [Відокремлення Українн від Росні]

В повітрю тихо, тільки в нас в школі – ні. Тут салдати без жадної дисципліни, тут гримания, лускания, крики... Як видко з газет російських, то в Росиї чистий розлад – нема жадного порядку.

Народи хотять автономії. Україна так як вже відокромила ся цілком, має й своє війско.

Офіціяльно повідомляють в газетах, що російські війска заняли Галич і Калуш.

Середа, 18 лнння 1917 р.

Все одно й то саме: одні салдати відходять зі школи, а свіжі приходять. Роблять скрізь шкоду.

Ходять слухи (здаєть ся певні), що австрийські війска пішли в Італії вперед, та що й Венеція вже впала.

Четвер, 19 лнння 1917 р.

І повітова учительска конференция. Запали важні ухвали дотично роздобуття фондів на платню учителів. Вибір нових членів до повітової шк.[ільної] ради сего повіту.

Педіля, 22 линня 1917 р.

Одні салдати відходять на фроит, а другі знов сюди приходять. Нам все біда...

Офензива російська застановилась. Калуш знов у наших руках.

04 (17) липня в Петербургу нова революция. Маса народу впало трупом. Борба розпочалась вже проти сего временного правительства, що дало Україні автономію. Однак це не головна причина. «Большевики», які були доси в меншості, бють до того, щоби вся власть в державі перейшла в руки заступників-хліборобів, робітників і війска.

Середа, 25 линня 1917 р.

Яка нараз переміна! Наші заияли Тарнопіль і всюди йдуть вперед! Москалі цофаються, кажуть, що мають приказ іти назад аж до границі. Від понеділка війска і трени та автомобілі – все йде назад, війско желізницею. Кадра, що сиділа в школі, пішла досвіта у вівторок, значить вчора, знищивши всі книжки і акта, що були в шк.[ільній] канцелярии. Шкода виносить поверх 600 к.[орон]. І, кромі сего, народили вони богато шкоди в школі і мені.

Чути недалеко канони десь як від Коломиї і видко світлеия ракетами. От діждемося, відай, незабаром наших…

У понеділок був я в Чернівцях желізницею.

П'ятниця, 27 линня 1917 р. [Відступ Росіян]

[Рано. Страшно!] Переживаємо найприкрійші хвилі в житю. [Пожари з західної і північної сторони роблять з ночі днипу. Вдень видко стовпи диму, які творять мовби хмару. Так вже третий день].

Москалі опускають Буковину. Всюди пожари, [так як році 1914]. Безперестанна доси тут не чувана канонада з півночи. [Вчера сильно греміло від Коломиї і Дністра. Нечувані грабежі навіть вднину.]

До школи закватирував ся моск.[овський] генеральний штаб, [прийшов десь згори дорогою карапчівською]. У школі є й війско, а в селі великий трен. Москалі рабують; сеї ночи ніхто не спав, [стерегли того такого гірко набутого майна, значить худібку та того, що в хаті. От приходить нічка, страшна нічка, а хто знає, яи ми завтра не будемо цілком голі погорільці?!]...

[Пополудні. Вже й у Вашківцях пожари – горять фільварки], староство, ґуральня і дворець желізничий. [А що буде зі школою? Салдати кажуть, що єї така сама доля чекає, але тепер в ній штаб дивізії.

Послідні (величезні) потяги, що йшли з Вижниці, стали під Чорториєю. Не їдуть дальше, видко вже не мож. Трен вертає вгору, сюди їм безпечніше].

Субота, 28 лнння 1917 р.

[6 година рано. Чути рідку канонаду вже з північного сходу – так як з-за Снятина.

8 година рано. Погримує від півночи і північного сходу сильно і густо, за Прутом недалеко. Трен і війско ходить сюди й туди...

2 година по полудни]. Моск.[овський] штаб дивізії онустив школу Вашківці і переніс ся до Карапчева, [до двора Криштофовича, що на полі].

[9 година вечора. Вже зо три години на західній стороні Сиятина страшна, доси не чувана канонада, майже безустанний греміт. Від сильних стрілів у воздусі зчиияєть ся великий шум, як буря]. Страшенна канонада із заходу Сиятина; видко тріскане шрапнелів у воздусі. Сюди не долітають ще кулі. З Залуцкого боку чути сильну стрілянипу карабінову та машинових крісів, наче густий дощ бив по бляшанім даху.

По полудни увійшла до Вашківців (і до школи) велика сила москалів. [Так богато, що майже в кождійй більшій хаті закватирувалась одна рота. Дуже ж богато війска пішло й на Замістя].

[11 година вночи. На залуцькім полі розгорілась битва, вже за 2 години сильна карабінова із машинових крісів стрільба, що виглядає начебто би густий крапчистий дощ по блясі по даху. Канонада ослабає. Раз по раз освітлюють побоєвище ракетами].

Педіля, 29 лнння 1917 р. [Врятування школн у Вашківцях від її спалення Роснянамн]

[Рано. Або житє нам, або смерть! Генерал каже, що тут зараз буде бій, наперед школи виставлені канони (батерія). Пропаде школа… А ми?..]

[12 година полудне. Від ранку тут сильна битва. Батерія (100 метрів) наперед школи в долинці глушить уха. Наші бють з заходу шрапнелями на село і школу. Школа ще ціла. На поді школи установили москалі телєфон від артилєрії, та командаит з офіцерами від кавалєрії. Сильний карабіновий вогонь з північного заходу Вашківців].

Тут битва! Пекло! В селі повно москалів, в школі ґенерали, перед школою батерия, на поді офіцири з телєфоном, слідять за ходом битви на заході Вашківців.

Генерали лишають коло полудня школу, кажуть що «сейчас будет бой» ще більший. Салдати говорили, що є приказ спалити школу, тому управитель школи Іван Бажаньский випросив (а радш вимолив) у комананта дивізії посвідку, що школа православна із просьбою, щоби єї не палити.

[1 година по полудни. Все стріляють, але рідче. Над школою тріскають шрапнелі. Школа ще ціла.]

Тут страшна канонада: відци москалі, а з західної сторони Вашківців наші. Над школою тріскають шрапнелі.

[Пізніше. Прийшли три салдати з нафтою палити шкільний будинок. Нам казали вибирати ся зі школи. Я просив, щоби оставили, бо то школа не державна (казьонна), а громадська (общественна), а до того ще й православна, та повів їх до таблиці (вивіски) на школі, котру перед тим написав, що це «школа народна, православна, общественна». А коли я ще показав їм посвідку від їх команданта дивізії, о котру я також постарав ся (бо всюди ходили слухи, що школу попалять), на котрій посвідці стояло, що школа народна, православного Вашковского общества з прозьбою до «товаришів», щоби вона остала ся в цілости, – то вони подумали і пішли. Але москалі говорять, що школа згорить, одні кажуть, що її розіб'ють мінами].

[Над вечером. Москалі забирають ся з Вашківців!

Вечером. Москалі рабують в селі та нападають на жінок і дівчат. Чути недалекий ґвалт людий. Квікання свиней (москалі колять і забирають). Над Черемошем і Прутом москалі запалили мости. Згоріло староство і желізна станция, шини розбили динамітом!]

Над вечером прийшло двох салдатів з нафтою палити школу! Однак посвідка від командаита, що школа православна, та благаия управителя змякчили серце салдатів. Вони лишили школу цілу з заявою: «Ми єще посовітуємось!» Тому то цілу ніч стеріг управитель з інспектором Канюком школу [і будинки господарські поблизько], аби її москалі не спалили.

Вечером забрала ся більша часть москалів в сторону Чорториї і Волоки, однак ще цілу ніч було чути крики та плачі в селі: рабували хати.

[Наші гарматні кулі подіравили православну церкву і відірвали селянинові Адамові ногу].

Понеділок, 30 линня 1917 р. [Повернення австрійських військ до Вашківців]

[Рано прийшло наше війско (поляки) до Вашківців. Наші тут. Москалі за Волокою і десь коло Глинниці, наші канони тут.]

Увійшли австрійскі війска до Вашківців. Штаб дивізиї австр.[ійського] війска закватирував ся в школі.

Тепер вже москалі бють на Вашківці з Волоки. [Від Чорториї і Волоки канонада. Відти долітають московські кулі в село. Чути карабіновий вогонь відти.]

Вівторок, 31 линня 1917 р.

[Рано. Нечувана доси канонада від Волоки й Чорториї та шум від карабінових стрілів та наших крісів. Там тепер розгоріла ся битва. Кулі доліта-

ють в село. Страшно! Це так від самого ранку – гремить і гремить! В нас закватерував ся оберштаб. В школі цілий штаб 5 нашої дивізії.

11 година перед полуднем. Канонада цілком ослабла, майже утихла, але зрідка все нускають над селом московські шрапнелі. З Чорториї поприходили сюди люди з худобою, кажуть, що там через кулі не мож було витримати. Таке було і у Волоці та Заваллю.

7 година по полудні. Все гремять (але рідко) канони. До села завозять ранених.]

Середа, 1 серпня 1917 р.

[Десь около 10 години перед полуднем] штаб дивізийний опустив школу і потягнув за моск.[алями]; вони цофають ся, хоть і operaють ся як можуть. Канонада вже зі сходу.

[Вчера по перший раз читав я австрийську газету. Більше 13 місяців не видів єї.

Вечер. Зі сходу погримують зрідка, але сильно канони, так як від Глинниці.]

Четвер, 2 серпня 1917 р.

[Рано. Цілу ніч не втихали канони за сходу. Так і тепер гуркотить і гуркотить, але здаєть ся вже дальше, значить москалі хоть вперають ся, але відтягають ся до границі. У школі є ще телєфон, майор і кілька офіцирів від штабу.

Напруженя нервів через ці дні вплипуло на моє і Веронціне здоровя, ми хорі на поганий грудний катер і загальне ослабленя тіла. Взагалі ми всі тепер хорі.

Вечер. Канони чути було до полудня, відтак тихо].

П'ятниця, 3 серпня 1917 р. [Зайняття Чернівців австрійським військом]

[Рано. Наші заияли Чернівці.

Вечер. Тихо.]

Субота, 4 серпня 1917 р.

[Полудне. Дотепер стояв у Вашківцях ще трен, а в школі команда трену. Тепер (в полудне) від'їхав далі на схід. В школі лишив ся ще телєфон.

Зі сходу «погукує»].

Неділя, 5 серпня 1917 р.

[Тут нічого нового. Ми віддихаємо, як то кажуть, «як по битві», і всі хорі – кашляємо. Чути, що наші вже в Боянах і за Сторожинцем.

Ми казали, що ціна 1 кг пшеничної муки 3 корони 40 гелерів страх висока, а зачувати, що в західних каях ще вища – по 5 к.[орон] за 1 кг. Живої ваги платило тут війско по 4 к.[орони] за 1 кг за худобу].

Четвер, 9 серння 1917 р.

[Щоднини чути канони зі сходу, а радче з поледневого сходу.

Газет ніяких не читаємо. Чути, що наш цісар Кароль був сего тижня в Чернівцях. Говорять, що наші вже в Каменці Подільскім, але ще не вся Буковина увільнена від москалів.

Богато з наших людців вже натягли знов другу шкуру – стали такими українцями та патріотами, що ну! А як наших не було? Тоді варта би було їх видіти та ними поговорити! Ах ви, лицеміри рафіновані та масноязикі! Дивлюся, а то правдиві лиси! У пригоді пізнати приятеля, а у війні чоловіка!]

Педіля, 12 серння 1917 р.

[Хотя й ходять слухи, що наші в Бессарабії, а німці в Ромунії проломили российський фроит на Сіреті, та попри то зачувати, що наші дали ся знов назад, що москалі в Добринівцях, що нашим не стає муніції, бо дороги пошищені і тому подібне. Нічого не знати – газети нема ніякої!

А щось воно й є, снтуация виглядає якась непевна. Це дивне, ще рубля ціна пішла вгору. Перед 2-ма тижнями не хотіли вже давати за рубля й 2 к.[ороні], а тепер він іде за 2 к.[ороні] 60 гел.[ерів], за рублями питають.

При відступенні москалі понищили мости та дороги, попалили богати державних і недержавних будинків, зрабували богато худоби і хатних річий, навіть бували випадки, що спалили селянам збіже в копах на полі, приміром у Залучу.

Найбільша благодать була би всім народам – то мир, а ні, то пропаде все!

Канони все чути десь з полудня. Дуже часто прилітають сюди літаки – і по кілька денно.]

Середа, 15 серння 1917 р.

Сегодня поверпуло староство до Вашківців[1]. (…)

З полудня і сходу все чути канони. Літаки уносять ся над Вашківцями щоднини (і по кілька).

---

[1] Події за період від 26 липпя по 15 серппя 1917 року подаються за аркушем оригіпалу щоденпика Івапа Бажапського, що зберігається в колекції Миколи Чорпописького. Текст у квадратпих дужках доповпепо за копією щоденпика, зроблепою Зіркою Колотило.

Зачувати, що в західних краях велика недостача хліба, взагалі поживи. Там платять, приміром, за одно яйце 60 г.[елерів] (в нас 10 г.[елерів]). У нас худоба і одежа дуже дорогі. Корова 2000 к.[орон], горбатка 80 к.[орон]. Пізніше платили за рубля 3 к.[орони], а і навіть 4 к.[орони].

П'ятнниця, 17 серння 1917 р.

Уродини нашого цісаря Кароля I (родив ся 17.08.1887). Відправа у церквах.

Субота, 18 серння 1917 р.

Сегодия з полудня було чути сильпу канонаду зі сходу – так як від Боян.

Ще від 09.08 не читав я жадної газети; про світ нічого не знати.

Субота, 25 серння 1917 р. [Трн рокн війнн]

Сегодия рано прийшов до Вашківців оден батальой піхоти (угри). Прийшов з Ромунії колією через Угорщину аж до Заболотова (туди вже іде желізниця). Тут спочиває до завтра. В школі закватерували ся офіцири. В нас в хаті мешкає оберстлейтнаит Шустер і єго адьютаит – лейтенант.

Війско тягне на бесарабський фронт. Канони чути щодия з полудня і сходу. Вночи з середи на четвер чути було дуже сильпу канонаду (Trommelfeuer) зі сходу. Також і слідуючої ночі погримували там канони, але вже слабше. Видко освітлювання ракетами. Часто пролітають літаки над Вашківцями.

Ну, діждали ми ся накінець і нашого війска, але чи діждемо ся добра? Про мир мовчить мир, до того ще й зачувати, що й Хіна виповіла Німеччині (а то вже й нам) війпу. Значить, цілий світ повстав проти нас! Чим це і коли скінчиться?

У четвер продав я 12-тижневе телятко (бичка) за 162 к.[орони]. Давно такий коштував 40 к.[орон]. Все дуже дороге.

Колись в історії будуть наші потомки читати, що тоді а тоді між тими а тими державами відбувалася, і так а так закінчила ся Світова війна. Але читати про війпу – то ще не переживати єї. А ми єї переживаємо, видимо, відчуваємо цілим нашим єством. Кілько страху, кілько муки, горя і всякого лиха не натерпів ся чоловік, та ще й не натерпиться. Не бачив оден одного рік, то вже не пінають ся – постарілися, посивіли, послабли, помарніли. Все зденервоване, ненормальне, без енергії, без житя… А за що це і нащо сего? Нищать ся народи, нищить ся добро людське, вискочив з колії весь світ!.. Немов та страшна туча то сюди, то туди носить ся над нами ця люта віна. От в році 1914 греміло, клекотіло, точили ся бої, терпів народ від

московських куль, терпів і від наших. Люди тремтіли о своє житє, о своє майно – все пропадало, горіло, нишилося. Нараз бухнуло… Прийшли москалі!

Нарід задеревів. Рабунки, пожари, небезпека. Згодом привик і до сего – до чого то чоловік не привикне? Три місяці жили ми так з москалями, а відтак знов туча. У половині лютого 1915 пішли москалі, прийшли наші. Знов стрілянина, знов страх, знов пожари. Прийшов май, а з ним знов москалі аж над Черемош, і знов цілі три неділі греміли тут канони; знов біда, пожари, нищеня. Москалів відперли наші аж над і поза Дністер і цілий рік хоть все греміли канони, але бодай не в нас, і люде знов трохи втихомирилися. Та 1916 рік в червні приніс знов тривогу. Москалі прорвали наш фронт коло Вікна і виперли наших аже поза Станіславів і Карпати. Знов страх, знов небезпека.

Осередок Вашківців (місто) спалили москалі цілком. От ми знову з москалями цілих 13 місяців. Перетерпіли не одне лихо, і грабежі, і всякі неприємності. При кінці липия 1917 над Вашківцями знов туча битви. Одної днини в селі греміли московські канони, а над селом тріскали наші кулі, другої же днини вже говорили з села наші гармати, а в село бреніли московські. А люде були в селі (хоть і не всі втрималися), і ми були крилися, де могли. Страшно було, глушило вуха, аж землю підкидало; москалі палили, рабували і тікали. І це чоловік пережив якось, ми цілим домом відхорували страх та напруженя. Тепер ми знов із нашими і віддихаємо поволи, але чи надовго?

От така то війна, описана таким, що не брав активної участи в ній. А що скаже бідний жовнір?..

Вівторок, 28 серння 1917 р. (І-а Богороднця)

Війска і дальше йдуть через Вашківці на бессарабський фронт. Щодня чути і по кілька разів «грання» літаків, чути й канони – є рух.

З нами воєю цілий світ! Навіть Сіям і Тібет виповіли нам війпу. Чим це скінчиться?

Вчера прийшла сюда вже почта і суд

У нас в хаті закватерував ся на нім оберст іменем Бавер з офіцирами (в клясах). Війско в селі (цілий батальон).

П'ятнпця, 31 серння 1917 р.

Тут все без змін, хиба те нове, що війско забирає в людий збіже. От в середу забрали збіже з млина. Хотіли забрати все, та люди плакали, ходили з просьбами до старости, і так взято лише половину. Не один купив собі троха житця або кукурузів, заплатив за те дуже дорого (за кукурузи, примі-

ром, за 1 сотнар – 80 к.[орон]), а тут беруть від нього і не дають і половини того, що його коштує, та й то дають тільки квіт, а не грошу. Ну, війна, чорт би її взяв!..

Дорогою попри школу гуркотять і гуркотять вози від трену; возять день в день сіно, збіже і т.[аке] п.[одібне]. Так возили в москалі, тепер наші.

Від цеї ночі ніхто з війска не ночує в нас і взагалі в школі. На вчера ще був гук у школі: ночував гавптман і кілька офіцирів та доктор. Пили, грали на скрипках та співали вони на шкільному подвірю майже цілу ніч.

До Залуча (а може, вже й дальше) ідуть наші потяги. Канони все чути, літаки «грають».

Учителям виплатив староста тим часом по 500 к.[орон]. Але то мало що значить проти теперішньої дорожні. За 1 кг солонини беруть вже 10 к.[орон] 50 г.[елерів]. Свині 1 кг живої ваги – 4 к.[орони] – небувала доси ціна. Мило то вже не має ціни: кавальчик, яких 40 дкг, коштує 9 к.[орон]. Мусить ся дати що сам продавець хоче, бо нема.

Завтра мала би розпочинати ся шкільна наука, а то ще пару днів треба буде відложити, бо нічо ще не споряджено, ані нема нічого.

Середа, 5 вересня 1917 р.

Війска (наші і німецкі) тягпуть ся безустанно на бесарабську і ромуньску границю. Через Вашківці не йдуть вже тепер війска: їдуть, видко, желізницею, яка вже злагоджена аж до Жучки під Чернівцями.

Канони все чути часто від сходу і полудия.

Як зачувати, то полуднево-східпу часть Буковини держать ще москалі. Кажуть, що вони ще є в Францталі[1], Тарашанах, Сереті, Сучаві, отже, недалеко. Наш нарід (селяне) поблище фронту дуже терпить; війска йому майже все до житя забирають. З Цурен і иньчих місцевостей по причині відбуваючих ся там великих битв забрали населеия в наші околиці.

Народ бідує тяжко. А за так ожиданий і здавалось вже близький мир знов нічо не чути! Хтось його, може, і діждеться, але, відай, не ми... Все пропадає, далі й надія! А що найбільше страшне, то голод! Тут ще не так, але в західніх краях людям вифасовують по 30 дкг хліба або муки денно на собу, і то якого хліба! Хто зна з якої мішанини печуть його...

Четвер, 13 вересня 1917 р.

До Вашківців прибув вчера відділ (щось 80) німецкого війска, що йде з ромуньского фронту на італійський. Це часть того війска, яке стоїть все

[1] Тепер с. Валя Кузьмип Глибоцького району.

напоготові йти на той фронт, де потрібно, і воно ніколи не стоїть на одному місці. У нас в хаті ночував їх лейтенант Keніґ, військо було в селі по кватирах. Сегодня рано забралося. Це перший раз я видів (пізнав) блище німців. Яка велика різниця межи німцями і москалями! То нарід культурний, самосвідомий, а в москалів ще тьма кромішна...

На 03.09 сего року взяли німці вже й Рігу і тиснуть москалів на схід, але рівночасно докучає нам Італія. Італійці всі свої сили звернули на одно місце – їх ціль Трієст. І вони там пруть скажено, і вже вони недалеко від сего міста. Страшні, доси небувалі битви відбувають ся там, які тревають безустанно й по 3 тижні. Газети кажуть, що гора Monte St. Gabriele, то гора трупів італійських. (А наших ні?!)

На буковиньскім фронті все однако Неприятель все недалеко, а тут все «якось провізорично»... Ні уряду податкового ще нема, ані давнішнього порядку.

Щодня бренять над нами літаки.

Понеділок, 17 вересня 1917 р.

Сегодия нібито мала розпочати ся шкільна наука, та не мож, бо в школі від пятниці німці – штаб дивізії німецкої піхоти. У мене в хаті замешкав капітан штабу зі своїм адютантом-лейтенаитом. Привезли з собою й машину (динамічню), якою освітлюють електрично кляси.

Вчера прибув сюди принц Йоахім von Preusen (Königliche Hohheit)[1]. Кляса перемінила ся в гарпу салю, прибирану зеленю і цвітами, освітлену електричним світлом, а на столах всяке добро – всякі вина, торти, та хто знає що. Пирували до перед днини. Тут війни не видко! Повне подвіря автомобілів. Є тут оден чи відай 4 генерали і щось 30 офіцирів всякого степеия. Тягнуть ся від Радівців на захід, здаєть ся на італійський фронт. Вчера йшло німецке військо з канонами і треном також на захід.

П'ятнниця, 21 вересня 1917 р.

У середу забрали ся відци німці. Кромі частого літания аероплянів – нічо важного тут.

18, 19 і 20 сего місяця був я в Чернівцях. Там тепер не так весело, як давно було; погорено, понищено, всюди сліди війни. Людий мало, склепи майже всі заперті, богато з них порозбиваних та вигорених ворогом. Оба мости желізні на Пруті цілком знищені, лежать у воді; дворець на стації (гарний і дорогий будинок) спалений, так само електричний завід. Дороги

[1] Королівська високість (нім.).

знищені автомобілями: порохи по кісточки в місті, а порохи за автами здіймають ся хмарами. Кропити вулиці нема чим, бо й завід від водопроводу по більшій части спалений. Води в місті скупо.

Купити не мож майже нічого, а що ще де є, то несказанно дороге. Черевики дамські 160 к.[орон], щітка до чищеня черевиків 4 к.[орони], коробка мази (шварцу) до черевиків (давно 10 г.[елерів]) тепер 1 к.[орона]. Дуже дорогі віктуалія[1]. 1 кг масла 16-20 к.[орон], мяса – 8 к.[орон], 1 головка цибулі – 30 г.[елерів], 1 шульок кукурузи – 20 г.[елерів]. Пересічно пішла ціна всего вдесятеро вгору.

А ми, учителі, й доси платні нашої правильно не дістаємо. Дали нам по 500 к.[орон], та й конець. Це виглядає щось на секатуру[2] учителів, що не втікали перед інвазією. Це так говорять деякі урядники, кажуть, що нам жилось не зле з москалями. Не зле? Гірка година була з ними; цілий час – то один страх і тревога! Правда, дехто збив гарні грошу, ну та це його приватна справа.

Від 17.09 вже й наука проводить ся в школі, але платні дасть Біг. Із 262 дітий на моїй школі ходить 10–15 дівчат; все винна війна!

25 і 26 вересня був я знов в Чернівцях. На перший, так і цей другий раз їхав я до лікаря-дантиста пльомбувати 3 зуби. Взяв 75 к.[орон]. Перший раз їхав я возом, а другий то возом, то потягом. Потягом вже можна їхати з Залучча аж до самих Чернівців. Міст колійовий у Чернівцях вже зробило війско – желізний.

Субота, 29 вересня 1917 р.

Цілими ночами і ранками чути від бесарабської границі сильну канонаду. І коло Серету (міста) і Радівців відбувають ся бої. Ситуацня все ще натягнена. Наше правительство з Праги перенеслося, або перенесеть ся ще до Станіславова, урядів податкових ще нема, пакунків і грошей тутешня почта ще не переводить. Все якось так жиється, аби «з нині на завтра». Літаки бренять і бренять над головами.

Четвер, 4 жовтня 1917 р.

До Вашківців і сусідніх сіл прийшла сегодня ціла дивізія (50 000) піхотного німецкого війска – VIII Bayerische Reserve Division. Перетягають ся від сего фроиту (від Радівців) на захід. У школі штаб, і в мене в мешканню сидить майор. Попри це, відбуваєть ся і шкільна наука в одній клясі. Яка то наука? Всіх дівчат приходят пересічно 13 до школи.

---

[1] Харчі.

[2] Покарання.

Житє чим далі, все тяще. З 1 метр вовняної матерії (на одіж) треба дати і 100 к.[орон], а черевики – 100–200 к.[орон], за 1 яйце тут 20 г.[елерів], а в Чернівцях – 50 г.[елерів]. А що дальше буде?

Все йде до кінця, лише війна ні… Від сходу все чути канони, аєропляни грають…

Субота, 13 жовтня 1917 р. [Надії на те, що революція в Роснї внйде на корнсть Україні]

Від вівтірка тут (в школі) асеитерують. Беруть від 17 до 50 року майже всіх.

Від неділі до вчера перебував я з Олею, що зробила іспит з 3-ї гімназіяльної кляси, в Чернівцях. Там війну ліпше відчувається, як тут. Завжди чути сильний гук гармат від бесарабської і ромуньскої границі. Літаки кидають бомби. Автомобілі снують ся безустанно дорогами, клекіт від їх желізних коліс глушить вуха, а від порохів, що вони збивають, не мож дихати. Всюди війско, наше і німецке, дорогами їдуть канони, трени, гонять череди худоби. Коло відбудовання мостів, желазних доріг та будинків кипить невгамовна робота. А коли ж сьому кінець? Відай, як нарід і все війна знищить…

Та вже й за гроші не мож нічого купити. 1 сотнар бараболь тут 20 к.[орон], у Чернівцях – 50 к.[орон], а тогід було 4 к.[орони].

Все чути канони, але дуже дивно, що дуже чути і від півночі. Що це значить – не знати, бо здається, що на півночі (так якби над Дністром) москалів нема.

Поволи і цілий світ піде проти Німеччини і єї союзників (значить, і проти нас). От недавно зірвала дипльоматичні зносини з Нічеччиною Арґентина. Відтак Костаріка, тепер Панама і Уруґвай, і так іде все далі, і все проти нас.

В Росиї все ще нема ладу, але Україна з сего не зле вийде.

Середа, 17 жовтня 1917 р.

Життєву трубу притягають чимраз більше. Збіжжя молоти позволено тілько 10 кг на місяць на особу в родині. Мелеть ся на картки, які виставляє уряд громадський, а затверджує жандармерія.

Субота, 27 жовтня 1917 р. (Нарасковеї)

Сегодня три роки тому, як була перший раз тут у Вашківцях битва. Ми перебули тиждень у пивниці в страху і тревозі. Правда, москалів не нустили тоді наші ополченці через Черемош до Вашківців, однак москалі все були недалеко, от тільки через воду, і ми жиди в страху, що от-от буде знов

битва. І вона була в місяць пізніше, і тоді вже наше війско не в силі було неприятеля здержати: ввірвав ся сюди як повінь…

Четвертий рік війни! Що то вже пережило ся за той час! То не житє, то мука! І чим далі, все йде до гіршого. Бояли ся люди ворога, куль, тепер видять гіршого ворога перед собою – то ворог і недостача одежі. Вже беруть ся все потрібне до житя надолужувати чимось иньчим – гіршим. Читаємо в анонсах німецких газет: Kaffeersatz, Teeersatz, Weinersatz, Ledererersatz, Tabakersatz[1], і хто знає, який ще ерзац. Полотно – папір (є вже одіж, міхи і иньче з паперу, так зроблене і ткане як полотно). Шкіри нема, то черевики роблять з дерева. І до муки домішують вже муки, меленої з січки та качанів. І тому подібне.

По селам тому, хто має свій хліб, то ще якось живеться, але по містах – то нещастє. Хто перед московською інвазією – а то урядники і богато жидів – втік в західні провінції, а жив лиш тим, що давали там, то прийшов сюди тепер виголоджений до невпізнання, худий як нитка.

Усе стало вдесятеро і вдвадцятеро дороще як перед війною. Грошей в людий тепер богато, але в тих, що мають що продавати, та й у війскових і тих урядників, що дістають до своєї платні по 10 к.[орон] денно дієтів. Найгірше стоять тепер народні учителі. Всім иньчим урядникам, навіть слугам їх, підвищили їх платню значно, дають додатки на одіж і т.[аке] ин.[ьше], тільки народні учителі не мають доси нічо. Та сама платня, що була до війни, хиба що в році 1915–1916 дано мізерну запомогу учителям 220 до 240 к.[орон]. Чути, що ту запомогу хотять тепер нам підвищити о 50 % – і що то значить на цей так дорогий час!.. Богато вчителів не вчуть через це, бо як він може вижити на тих 74 до 100 к.[орон] в місяць?

Біда, і в цій біді не видко ніякого кінця. Здається, що так завжди має бути, що війна ніколи не скінчиться. А як вже всего не стане, то нарід прийде в розпуку і заговорить своє слово!

Середа, 21 листопада 1917 р. [Тимчасовий уряд визнав Центральну Раду]

Чоловік на останок все таки звірина – це показала війна. Де та всі вікова культурна праця коло людського роду? Три роки війни і чоловік став знов тим, чим був перед сотками літ – звіриною. Убиває, нищить оден другого. Але все є ріжниця. Давно сам чоловік був звірина, а тепер єго роблять звіриною, травлять оден на одного. Чи була би ця проклята війна, якби не травили людий на людий? Воля, кажуть, панує на світі. Гарна воля, як

[1] Замінник кави, замінник чаю, замінник вина, замінник шкіри, замінник тютюну (нім.).

силують убивати, нищити людий, яких дотепер ще не виділи і які собі взаїмно нічого злого не вдіяли. І так не хочеться, а люди йдуть... мордуються, дурні, роблять ся каліками, нищать ся взаїмно, дичіють, звириніють, і так пропадає все. «Війна» – кажуть – «всему лиху виновата!». Так, війна, але хто єї викликав і підтримує?

І що та війна не наробила, що вона не внявила?! Виринуло много людців – давніх «народолюбців», котрі не про що більше не дбають, тільки аби лиш їм добре було. Лесть, підступство, обманство – це средства сих людий. Тепер справедливість, як виразив ся оден селянин, «поховано». Приймай так як є бо права не найдеш нігде. Як і куди можна за кривду скаржитися, коли сама кривда йде від тих, котрі на то настановлені, аби кривда не чинилася?! І так, що з народом діють – там вбивають, тут обманюють.

Порядку, принаймні в сих околицях, і справедливості нема жадної. От хоть цей примір. Населеня сего повіту терпіло страшно через брак світла та соли. Ну, вряди-годи, 6 місяців або й більше, постараєть ся староство о сіль і нафту, при тім цукор і т.[аке] ин.[ьше]. Та з сего мають тільки пани в староствї і їх приятелі користь, більше ніхто. Аж по 1/8 літра дають на одну родину нафти і по 2 кг соли, і то щось на два місяці. Люди сидять вечорами в неосвітлених хатах, їдять несолену страву, а в панів та їх прнятелів світять ся лямпи навіть в стайнях. Вони мають не літрами, а великими баньками нафту, а соли міхами. Не можна на таке дивитися, мусить ся те все переживати. А то аже погано робить ся на души чоловікові, що за то свинство не буде ніхто й карати; хитрі! А може, й буде суд... але суд від покривджених.

Важні, не чувані доси події переживаємо тепер. Росия розпадаєть ся; там лютує домашня війна: плине кров. Поробили ся сторонництва в народі, в стані робітничім і війску, і ті поборюють себе взаїмно. А тут треба бороти ся з внішними ворогами. Тому нарід хоче і кричить мира; а мира нема, бо союзники: Англія й Францня грозять Японією, якби Росия відстала від них. А тут нічо не помагає, нарід не хоче вже більше свою кров проливати, не знаючи за що. Та бо там ще й ця біда: народи хотять самі собою управляти, тому оголосили себе вільними. Таким чином Росия розпала ся би на кілька менших з собою звязаних, або й цілком від себе відділених ренублик.

Це дієть ся і з Україною. Тимчасове рос.[ийске] правительство признало Україні вже власне міністерство «Цеитральну Раду», і власне війско: значить признало єї автономію, однак україньский нарід хоче цілком відділити ся від Росиї. Чорноморська вся фльота оголосила себе україньскою і кораблі вивісили україньскі фляги.

Наші і нім.[ецькі] війска закрасили своєю кровію Венецію вже аж до ріки Піяви: йдуть вперед. Чи се причинить ся до скорого заключеня мира?.. Довго так не може йти; найбільший наш ворог то голод і недостача всего до

життя потрібного. Хто то чував, аби 100 кг кукурузів коштувало тепер 100 к.[орон], а 100 кг муки пшен.[ичної] в Чехах 1000 к.[орон]. Пара черевиків вже 250 к.[орон]. Правда, ціна властями установлена за 1 кг пшен.[ичної] муки платить ся 1 к.[орона] 40 с.[отиків], але то видаєть ся на квіт; по 30 дкг на душу; а з тим як вижити? Тому люди, які мають гроші (а грошей тепер богато в людий) купують тайно ще поживи де можуть, то заборонено під великою карою. А що далі буде?..

Субота, 24 листопада 1917 р.

Вчера прибув сюда до Вашк.[івців] реґімент нім.[ецької] артилєрії (пруссаки). Тягнуть з буков.[иньского] фронту на Захід. В нас закватирований командант артил.[ерії], майор з обслугою.

У Росиї біда; тече кров: революція проти революциї! Тут тихо.

П'ятниця, 30 листопада 1917 р.

Від кількох днів всюди бесіда тільки про застановленя воєнних операций з Росиєю; Росия бажає мира. Тепер там державну керму взяв в руки соціяліст Ленін (ніби тимчасовий президент рос.[ийскої] републики) і Троцкий (єго міністер вправ воїнских). Дотеперішний голова рос.[ийскої] революциї – умірковапий Керенький десь зник перед своїм арештованям. Отже, се нове правительство Леніна дало приказ всім командующим війсками і війску, щоби сі розпочали з командантами наших війск переговори про завішаня оружя, що причинило би ся до найскорішого заключеня з Росиєю мира. І так вже діеть ся. На фронті виставляють росияне білі фани на знак, що не хотять бити ся.

Оногди приїхали рос.[ийскі] офіцири з білою фаною, яко парляментари на автомобілях аж до Чернівців в справі сих переговорів. І так мир з Росиєю був би зараз, як би певно, що Ленін і єго теперішня міністерия який иньчий знов не повалить, такий що тримає з Англією і Франциєю, які не хотять ще мирити ся. А то є ще й Керенького партия – єго начальник козацкий Калєдін, який також противний роботі Леніна. Та й ще відай і не все війско стоїть за Леніна; і нарід сколочений не знає куда єму йти і кого шукати: ціле безголовє там. Але вже таки сподівають ся всі, що ми з Росиєю помиримо ся скорше, як з иньчими нашими ворогами; і то за короткий час. Росийский нарід не хоче більше воювати, а се не перероблять ні Керенький, ні Калєдін, ніхто.

В Італії наші над Піявою. Німці все ще в селі і в школі: се 52 реґімент артилєриї, командант майор Мельмс.

Дорожня нечувана; та бо й дістати дечого вже не мож і за дорогі гроші. Найбільше докучає людям брак обуви і одежі – до сего недостача нафти й

соли, та висока ціна дров (1 м³ = 40 к.[орон]) у лісі – а привіз коштує ще раз тілько.

Ще гарна погода, тепло і сухо.

Субота, 1 грудня 1917 р. [Неремнр'я з Роснєю]

Сегодня рознесла ся чутка, що з Росиєю перемиріє, але лиш з нам близкою 3-ю рос.[ийскою] армією, що значить, що з Росиєю може в короткім часі наступити сепаратний мир. Газети пишуть, що Україна оголосилась ренубликою, приналежною до Росиї.

Нонеділок, 3 грудня 1917 р.

До 3.12 1917 була гарна погода. Вночи з 3 на 4.12 впав малий сніг і постуденіло.

Сегодня рано о 7 год.[ині] забрали ся німці з Вашк.[івців] і школи. За те, що сиділи в моїм мешканю та занехарили все навіть, і «будь здоров» не сказали. Вміють добре красти й німці, не гірше від москалів.

Четвер, 6 грудня 1917 р.

З Росиєю перемирє (лише ще не зі всіма арміями) – доси були 4 армії. Сегодня чути, що вже й з Ромунією також зачалося. Отже, зближаємо ся до миру.

Желізна дорога злагоджена аж до Вашківців; от і колію будемо знов мати. Зима!

Н'ятннця, 7 грудня 1917 р.

На цілім рос.[ийскім] і ром.[уньскому] фронті, отже від моря до моря перемиріє. Науки ще від 18.11 нема через брак топлива – а властиво павшалів на опал школи. Погана господарка тепер всюди: нафти нема, мила нема, мука хоть є, та єї дістають ті, що тікали перед москалями. А як хто не міг тікати?.. Се так нам управитель староства Караджe запровадив.

Ся війна, то ціле нещастє. У цілім світі, а найпаче в центральних (зн.[ачить] наших) державах страшний брак всего до житя потрібного. По селах бодай ще з поживою не так дуже лихо, але в містах житє майже неможливе. Біженці, що повертали із західних країв, де були під час моск.[овської] інвазиї, вповідають страшні речи. У Відни, иньчих більших містах люди живили ся довший час вареною зеленою конюшиною та кропивою, а по бараках їли тілько гарбузи. Бараболя була делекатеза. Хліб був з каштанів та й муки з кукурузяних кочанів та січки з домішкою якоїсь муки. За боханець селяньского хліба платили й по 24 к.[орони]; а за мищину страви

з кропиви – 1 к.[орона]. Се в містах, тепер бо і по селах біда, а найбільше тому, хто не господарить. Одна ще надія на мир (бодай з Росиєю) ще трохи підбадьорує душу.

Неділя, 9 грудня 1917 р. [Самостійність Української державн]

Від 7.12 – 12 год.[ини] полудня до 17.12 – 12 год.[ини] пол.[удня], т.[о] є на 10 днів установила наша держава і всі наші союзники з Росиєю на всіх проти неї фроитах для переговорів на завішеня оружя – спокій (Waffenruhe). В Італії, Франциї і Фляндриї (проти англійців) тепер завзяті боротьби; наші йдуть всюди вперед.

Обставини в Україні чимраз все красші. Україна стала цілком самостійною державою, має своє правительство, своє військо і все, тілько що вона злучена хоче бути з Росиєю. У самій Росиї гірше; там ще нема порядку. Правительство Леніна ще не скріпило ся як слід; сила в руках військa й робучих. Ленін настільки здобув собі прихильників між кругами військовими і робучими та селянами, що хоче так як і вони заключити мир, бо Росия не здатна вже довше провадити війну; вона розпала ся на малі ренублики, а військо не хоче воювати, і конець... А хто вже хоче воювати?..

Середа, 12 грудня 1917 р.

Вчера був у Чернівцях наш цісар Кароль І. Всі надіють ся скорого мира з Росиєю, а може, й загального. Правда наші противники, а іменно Францня і Америка страх гороїжать ся против осередних держав і ніби той не хотять і чути про мир, а Америка 5.12 с.[ього] р.[оку] виповіла і Австриї війну. Але то все нічо не значить: народи не хотять більше воювати. Але що гидра війни ще має світ в своїх пазурях видко з того, що забирають зі всіх церков і шкіл дзвони, як мають більше як 25 см в промірі. Вчера здіймили з дзвінниці тут православної церкви й римо-кат.[олицкого] костела, а сегодня з уніяцкої церкви і дзвін сеї школи.

Н'ятнниця, 14 грудня 1917 р.

Від Дністра до устя Дунаю постановлено між нашими і рос.[ийскими] і ромуньскими арміями завішеня оружя. За сим певно послідують армії і на дальшім фронті проти Росиї. Є надія, що з Росиєю і Ромунією прийде скоро до мира. Нім.[ецька] газета «Czernowitzer Allgem. Zeitung» з дня 12.12 с.[ього] р.[оку] пише:[«Без миру вже не можна більше обійти ся. Можна говорити, гриміти, лаятись, грозити, все марне. Після заключеня миру з Росиєю не буде вже більше жадної надійної можливості, тільки іти слідом за руським прикладом. Чим скоріше це станеть ся, тим ліпше для всіх» і т.[ак] д.[алі]. «Світ стоїть на шляху у нову будучність» і т.[ак] д.[алі].

Се свята правда, що чим скорше мир, тим ліпше всім. Які тяжкі часи ми тепер переживаємо, видко з величеної дорожнечі, яка тепер панує. Прим.[іром] 1 літр молока (давніше 20 г.[елерів]) тепер платить ся 2 к.[орони] 40 до 3 к.[орони], 1 кг масла (перед війною 2 к.[орони]) коштує тепер тут 20 до 24 к.[орон], 1 маленька шпулька ниток до машини (до шитя) то коштувала давнійше 20 г.[елерів], тепер 7 к.[орон]. 1 дкг ременю на золі (давно 6 г.[елерів]) коштує щось 2 к.[орони]. Пара черевиків 200 к[орон] і більше. Дуже дорогі одежа; аби вбрати ся, треба 1000 к.[орон]. Так само дорога паша. Сіна не мож ніде купити, забрало (ніби купило) війско; за 1 кланю лабузу (давнійше 1 к.[орона] до 2 к.[орон]) платять 24 к.[орон]. Після сего тримають ся ремісники та хлібороби. Аби відвезти до млина збіже, яких 2–3 км, треба дати 4 к[орони], а давнійше за топку соли (22 г.[елери]) поїхав би. Дуже дорога худоба. Корова 2000 к.[орон] і більше, пара звичайних коней 5000 к.[орон].

Дуже тяжко жити тим, що не мають свого поля. Всім державним урядникам і слугам підвисшили значно ї побори, тільки народні учителі жиють ще й доси з тої самої платні, яку мали й перед війною. Прим.[іром] я маю тепер місячно Netto 235 к[орон], а на 3 парі черевик (для себе й дітий) передав я вчера одним лейтенантом Думичем, щоби десь там в Моравії чи де инде купив – 400 к.[орон], але то буде замало, і які то черевики будуть? Певно, з паперу, бо тепер все з паперу – і білизна, і одіж, і нитки, і все.

Так живеть ся нам тепер. Але дехто і добре маєть ся тепер. Хто крутар, хто без совісти (а тепер совісти мало), такому добре. Коло нас одно ще добре, що маємо в запасі, кілько треба, збіжя, пшениці, жита, кукурузів та бараболь, та що корова дає молока. Гадуємо також 2 пацюки. Якось будемо тягнути, коби тільки здоровля. Та з моїм здоровлям кепсько стоїть справа: вже півтора роки терплю знов на невральгію (біль нервів в твари) і се мені віку вкоротає...

Четвер, 20 грудня 1917 р. [Перемир'я з Росиєю і з Румунією]

Австрия і її союзники заключили з Росиєю і Ромунією 28 дневне перемиря (а то від 17.12 1917 р.[оку] до 14.01 1918 р.[оку]). Пахне від Сходу миром.

Молода Република Україна кріпить ся і уладжуєть ся все ліпше. Лунає вже пісня: «Вже воскресла Україна!»... В Росиї лютує домашня війна (Bürgerkrieg); ще найтихше в Україні. Тут знесено право власности землі. Вся земля має належати робучому люду. Дідичам, монастирям і т.[ому] п.[одібне] відбереть ся безплатно земля. Се їм не по нутру, але що вдіють?..

Неділя, 23 грудня 1917 р. [Мнрові нереговорн в Бересті]

Рішаючі хвилі переживаємо! Зі Сходу зближаєть ся мир і заразом рішаєть ся доля україньского народу: за кордоном воскресла Україньска Демократична Ренублика, а нас австр.[ийске] правительство дає новоповсталій Польщі. Виринає нова боротьба. Україна має ще много діла з Росиєю, а ми не хочемо йти в ярмо польске. В Росиї наче бурливе море, внутрішна війна, ллєть ся кров. Не тихо і в Україні... Що дня, що хвилі ожидаємо чогось великого з Берестя Литовского – там ведуть ся тепер мирові переговори – залунає, здаєть ся?, незабаром клич – мир, а в Україні відай залунають – або й вже лунають нові громи гармат: війна України з Росиєю!.. Ся поставила 17 с.[ього] м.[ісяця] Україні 48 годинне ультіматум, аби Україна покорила ся. Доси ще нічо не знати...

Середа, 26 грудня 1917 р. [Розрнв стосунків між Україною і Роснєю]

Домашня війна за кордоном розгоряєть ся все більше. Як так далі буде, то Росня роспаде ся на богато меньших ренублик. Правительство рос.[ійске], тепер большевицке, признало Україну самостійною і навіть віддільною державою; але тут і доньский, і кубаньский край та Кавказ оголосили ся независимими краями. Сі козацкі области близші Україні як Петербург, і Україна відносить ся прихильно до повсталих там козаків. Навіть обі сі сторони обміняли ся війсками; україньске правительство нустило з сего фроиту козаків додому, а козацкий начальник Калєдін нустив україньскі в Україні. Росийскі війско, зн.[ачить] війско большевиків хотіло йти через українску територію, щоби напасти на війска Калєдіна та укр.[аїньске] правительство «Центральна Рада» не нустила, ще й розоружила відділи рос.[ийского] війска, що були ще в Києві. З сего сей розрив України з Росиєю. Чути, що й Бессарабія оголосила ся автономною і держить з Україною.

Дорожня! Тут за 100 кг кукурузи платять 200 к.[орон] і більше; 1 кг масла – 16 к.[орон], 1 літр молока – 1 к.[орона].

Вівторок, 1 січня 1918 р. [Участь українськнх нредставннків у мнровнх нереговорах]

Всі ознаки показують на скорий мир зі Сходу. Наші війска відтягають ся з сего фронту і тягнуть на захід, а властиво на полудне і навіть до Палестини, котру майже всю – з Ерусалимом – заняли англійці.

Україна скріпляєть ся все ліпше. Має вже й свої гроші; єї правительство і автономію признали (бо мусіли) і ворожі, і (вже) й наші союзні держави, і відпоручники україньскі беруть навіть участь в мирових переговорах. Україна буде найсильніша ренублика, які повстали з Росиї. А бувший «ба-

тюшка» цар Николушка рубає – як пишуть газети – дрова в Тобольску, де ітернована ціла єго сім'я. Змінчива нераз і царів доля!

Четвер, 3 січня 1918 р.

Від вчера кватирували в школі офіцири штабу 31 дивізиї піхоти, комендант Feldmarschall-Leutnant excelenz[1] Lieb.

Сегодня зібрали ся в інспектора школи Канюка, члена «Українськоі Школи» в справі нашої мізерноі учит.[ельскої] платні та в справі, що доси ще не признано учителям, що від москалів не втікали, а лишили ся в краю, за рік 1917 жадної запомоги. Кажуть нам високі урядники: [«Ви мали під москалями чудесне житє!»] і тому не дають учителям запомоги. А зі старроства не хотять учителям з тої причини продавати віктуалію. [«Учителі, що жили під москалями, мусять мати муку.»] А то відки? Чи може лишило нам правительство гроші, або москалі нам дали? Такого житя, яке ми під москалями мали, то й ворогови не бажаю. Тільки деяким одиницям жило ся добре, але то були одиниці, а всім другим було гірко.

В Берестю Литовськім прийдеть, здаєть ся, до миру, і то мира лиш на Сході, і до того на слабоньких ногах.

Понеділок, 14 січня 1918 р. [Участь України як самостійної держави в мирових нереговорах в Берестi]

Минув старий рік, та не минула війна, як надіяли ся. На цілім Сході мовчать далі канони і є надія, що вони не озвуть ся тут, однак на Заході і Полудни ллєть ся все кров і – здаєть ся – поллєть ся ще якийсь час, бо Англія, Франция й Америка не хотять миритись, надіють ся на побіду.

У Берестю відбувають ся далі мирові переговори між осередними державами та Росиєю і Україною. І хотяй ще не одна перепона стоїть на дорозі до мира, та всі надіють ся, що тут прийде небавом до згоди. Україна виступає при мирових переговорах вже як самостійна держава і жадає, щоби до України належали всі краї з українським населеням – а Австрия і Німеччина хоче завойовані части українских земель віддати до Польщі – та ще й нас хотять до Польщі прилучити: Хоч-не-хоч! От тут і сук. А Україна не понустить, а з нею треба числитись, бо се держава не аби-яка.

Війско все ще в школі, ще ліпше розміщають ся.

За 100 кг кукурузи платять вже й по 200 к.[орон]; а в Жабю (в горах) – 400 к.[орон]; за 1 літр оцту – 8 к.[орон], так і за вино. 1 шпулька (мала) ниток, давнійше 20 с[отиків], тепер – 7 к.[орон]. 1 дкг перцю

[1] Фельдмаршал-лейтенант його світлість (нім.).

коштує 1 к[орон] 40 г[елерів], 1 цитрина 1 к[орона]. 1 курка 20 к[орон]. 1 сніп лабузу 70 с[отиків].

Неділя, 20 січня 1918 р. (Йордан)

Мадяри все ще в школі і у Вашківцях. Великий недостаток паші, вже тепер видко впадок. Коні від трену гонять в поле «пасти». Снігу нема і вони бідні гризуть сухе бадиля та оштипки з кукурузів по голих нивах: а худі-худі, лиш шкіра та кістки. Війна!

Виділи ви двох впертих когутів, як вони бють ся? Пообскубали взаїмно з себе піря, з обох кров капає, ледво на ногах тримають ся, і вже й не похожі на когутів, а хто знає на що, а все таки оден одного рве дзюбом тіло далі до бестями. Отсе воюючі сторони! Відай вже або ще нема людий на світі!

Четвер, 24 січня 1918 р.

У Вашк.[івцях] і школі все ще стоїть війско; в школі штаб 31 дивізиї. В мене в одній комнаті мешкали доси офіцири, від сегодня буде тут оберст Бенеш.

В послідних днях вибух у Відни і иньчих більших містах страйк робітників. Жадають прискореня мира. Усе обіцяли їм міністри, а робітники, як зачувати, утихомирили ся наразі. Щось починає рухати нарід і в нашій державі.

В Берестю ведуть ся мирові переговори дальше, газети пишуть, що вскорі прийде тут до згоди між воюючими сторонами. Усе цілком природно, бо обом сторонам треба невідмінно мира: «Догорає до рук».

Вівторок, 29 січня 1918 р. [Нерснектнвн самостійної Української державн]

Нема все мира! І війско все тут! І воно чекає якогось кінця мирових переговорів. А тут з ким заключувати мир? В Росиї (властиво в Петрограді) знов кириня. Вже вернула знов нова партня, котра поборює правительство максімалістів (чи большевиків) і Леніна та Троцкого. Знов поплила кров як в Петрограді, так і в Москві. А проти україньского правительства в Києві з натроюдженя москалів большевиків утворилось якесь друге ніби також україньске правительство в Харкові, яке не узнає правительство (Центральну Раду) в Києві. Всюди в давній Росиї розлад, домашня війна лютує все ж сильно. Москалі бють ся між собою, україньске війско б'єть ся з моковським (Україна пр.[іміром], у воєннім стані з Росиєю). Але що дивно: вже й ромуни бють ся з москалями…

Все ж таки Україна задержала ще якийсь лад в себе, і з нею числять ся вже всі воюючі держави, прилещують ся до неї, бо всі знають, що з межи всіх з Рос.[ійского] царства повставших ренублик Україна буде найсиль-

нійшою і найбогатшою державою по війні. А з Україною був би ще найскорше мир, якби не поляки, вони хотять щоби части укр.[аїньских] земель як Волинь, Холмщину і ин.[ьших] прилучено до тепер оживщої Польщі. Галичину разом зі всім укр.[аїньским] населеням хотять вони мати. Та Україна і увесь укр.[аїньский] нарід не пристає на се. Цеитральні держави (а особливо наша держава) є склінні дати Польщі, що вона хоче, і нас би відали полякам. А за те мав би наш цісар коронований ще й польскою короною; отже, був би заразом правителем австрийско-угорско-польским. Всі здоровомислячі ворожать з сего лихо для нашої держави.

Ціла Европа а й цілий світ перебуває тепер дивну метаморфозу і має витворитись в коротці щось нове небувале: клич «самоозначеня народів» обгорнув вже всі низші верстви людства цілого світа. Кождий і найменший нарід хоче управляти ся сам, хоче жити своїм житєм.

Тепер з Росиєю перемиря; на сім фронті війска вже мало; але в Франциї і Італії борять ся далі; є за що?..

Н'ятнниця, 1 лютого 1918 р.

У Росиї хаос, а в Австриї голод! Робітничі страйки змагають ся в нас і в Німеччині; хто знає, до чого ще може прийти. Здаєть ся, що дальше веденя війни з Росиєю і Україною неможливе. Там цілковитий розпад, а тут неможь, бо треба війска на Захід. Тай відти не таким дуже віє воєнним духом; може й там прийде незадовго до мира. Від якогось часу чути зі сходу канони; що се значить, не знати. Здаєть ся, що то наші з ромунами ще не скінчили. Ромуни не хотять – ніби – мирити ся. Вони вже і з москалями бють ся. Переговори (мирові) в Берестю відбувають ся далі. Всі ожидають, що ось-ось прийде там до згоди.

А між тим біда в краю росте, як на дріжджах. Найгірше по містах; всі кричать «їсти». І на селі вже тяжко жити, особливо не хліборобам. Бо хлібороб хоть дорого заплатить, але й дорого продасть; а ми? А до того побираємо ще давну платню. «Добре» дбають в нас про учителів!!! Наколи б не було своєї корови, та не пристарали ще минулої зими (1916/17) збіжа, то не знаю як жили би ми. А на все страшна дорожиеча. Курка – 20 к.[орон], за 100 кг кукурузи дають (покрадьки, бо не можиа продавати) і по 240 к.[орон], – а в горах по 600 к.[орон]. Горбатка – 160 к.[орон]. Хто чув, щоби свиня коштувала 1800 к.[орон]? В мирний час така штука коштувала 120–140 к.[орон]. Масла 1 кг – 16 к.[орон] і 20 к.[орон], так і смалець (ми маємо своє – забили два пацюки: і се наше щастє). І так все нечувано дороге. Гроші майже не мають вартости.

У школі все ще штаб 31 дивізії. Від сегодня ніби їдуть потягом до Вижниці.

За ½ хліба сріблий годинник дав оден в західних краях. 1 сніп лабузу тепер 1 к.[орона].

Понеділок, 4 лютого 1918 р.

Сегодня рано забрав ся штаб 31 дивізиї з села й школи. Се були мадяри, і не оден проклін населеня післало їм на дорогу. Крали і нищили все, що лиш вдалося. Свині, кури, пашу, дрова, плоти не мож було охоронити від них. І в школі зробили богато шкоди: попалили богато лавок, кілька шаф і ин.[ьше] та заничистили кляси до невпізнаня. Потягнули на італ.[ійський] фроит, де лютують завзяті і тяжкі бої.

У Росиї плине всюди кров: там домашня війна, війна з Україною, війна з Ромунією: цілковитий розпад, анархія. Через те йдуть мирові переговори в Берестю млаво. Нема з ким; теперішні проводирі российскі Ленін і Троцкий не мають ще більшенство народу за собою; кождого часу може стати верховодцем хто другий, який мир не узнасть правосильним, і тоді що? Отже, нема чогось ціпкого, беспечного в Росиї, на чім можна би оперти мир. Однак все паки всі надіють з сего боку скорого мира, бо армія российска на здібна вже воювати, а й нам сего мира дуже потрібно: голод...

Четвер, 7 лютого 1918 р.

Сегодня я був на тут.[ешній] торговиці (тут торг в четвер). І хотяй я знаю, що все дуже дороге тепер, то все мене аж ляк зберав, побачивши неімовірну ціну всяких предметів. Корова середна – 3000 к.[орон], теля піврічне – 800 к.[орон], годована свиня – 2000 к.[орон] і більше. Порося 6 недільне – 80 к.[орон], 1 м вовняної материї – 100, 200 к.[орон] і більше. Хто любить горівку, то мусить також грубо заплатити, бо за оден малий келішок (чарочку) мусить дати 2 к.[орони]. 1 кг шинки – 30 к.[орон].

Понеділок, 11 лютого 1918 р. [Мнр з Україною]

Сегодня принесли газети вість, що осередні держави підписали з Україною дня 9 лютого с.[ього] р.[оку] в 2-ій годині над ранком мир. З Ромунією розпочато переговори про завішення зброї. Сей мир з Україною то початок кінця війни на Сході. На Заході і Полудни, здаєть ся – попливе ще сей рік досить людскої крови, бо Аитаит (Англія, Франция, Америка і Італія) хотять з нами воювати далі: отже, біді ще не зараз конець.

У Росиї бушує страшна домашня війна. Там витворило ся (з бувшої российскої держави) множество ренублик. Теперішне «большевицьке» правительство з своєю «червоною гвардиєю» стараєть ся змаганя сих ренублик до самостійности здусити і тому ціла давна Росня тепер в крові. Теперіш-

ний рос.[ийский] диктатор Ленін (і Троцкий, єго міністер справ зовнішних) хотять з Росиї утворити чисто соціялістичну державу: все забирають – і землю, і майно під державну управу. Церкву відділено від держави. Та хотя й вони можливо і не зле думають, та чи вдасть ся їм се в Росиї, де нарід темний і хилить ся в яку будь сторону. Тому сегодня в Росиї при кермі Ленін, а завтра хто иньчий, вже з иньчими плянами. Чиста анархія.

Четвер, 14 лютого 1918 р. [Свято української державности]

По домах повівають фани, по церквах правлять молебні: «Мир з Україною!» Українцям втіха; Україна вільна, независима! Україньска земля під Австриєю не піде під Польщу! З сеї нагоди повівають в містах фани радости. Але не у всіх; в Кракові і в містах, де мають силу поляки, вивішено чорні жалібні фани. Поляки страх лютять ся, що їм не вдало ся загарбати й україньскі области під свою власть, бо при заключеню мира з Україною потягнено границю між Україною і новоутвореною Польщею нарівно з Сяном на північ, по середині між Бугом і Вислою, так, що й Берестя лишаєть ся під Україною. А поляки мріяли, що їх східна границя буде сягати аж по Дністер, або бодай доки довго завоювали наші у Росиї україньскі землі.

Понеділок, 18 лютого 1918 р. [Бунт польських легіонерів на Буковині]

Поляки не жартують. У Мамаївцях, Бергометі над Прутом і иньчих в тій околиці селах стояли, що 2 чи 3 реґіменти польских легіоністів (добровольців). І се польскі жовніри збунтували ся були в сю суботу (16/II) – поперетинали тел.[ефонні] дроти, навіть пошкодили шини на желізниці і пустили ся тікати в околиці Раранча на бессарабський бік. Та тут наткнулись на позиції бувших мадярів, які їх порядно спарили, потім розоружили і віддали в руки нашим воєнним властям. Чути, що з легіоністів і мадярів впало щось до 600 людий в тій перепалці. Декому з поляків вдало ся втечи. Поляки заповіли в Галичині від сегодня штрайк. Польскі міністри зрікли ся своїх урядів та повіддавали цісареви одержані від него ордени. А се все зза того, що не віддано їм українців.

У Росиї анархія, страшне безладя. В Берестю підписано мир тільки з Україною, котру признано вільною і ні від кого независимою, а мир з Росиєю повис «у воздусі». Всі в Росиї бажають лише мира, але Троцкий не хотів підписати мир з осередними державами в Берестю, хотячи викрутити ся заявою, що Росия не хоче ні з ким більше воювати і свої війска розпускає. (А їх вже майже й нема на фронті; порозбігали ся – кождий в свій бік…) Що ж, ся заява Троцького ще не мир, і хоть війни в сій стороні певно вже не буде, бо й Румунія задумує помиритись з нами, але й спокою ще не буде; всім війна надоїла, а мира не видко. Цікаво, як

з сего світового хаосу випутають ся люди, чи ті, які провадять сю прокляту війну.

Вчера їхав я до Чернівців на збори учителів, які радили, чи радше плакали над своєю гіркою долею. Наші власти не дбають за нас, учителів! Тепер слуга ліпше стоїть матеріяльно як учитель!..

Нонеділок, 25 лютого 1918 р. [Німецькі війська доиомагають Україні]

Від 18.2 с.[ього] р.[оку] знов з Росиєю війна, бо Троцький не згодив ся на предложеня осередних держав, найпаче щодо поставленя границь між Україною і Росиєю. І німці пішли вже всюди вперед; одні війска йдуть на Петербург, а другі через Ровно на Київ, помогаючи українцям вигнати большевиків (війска, які тримають з москалями) з Києва та з України. При сім здобули майже без бою велику добич, лиш поверх 1000 канонів. А ті большевицькі банди нищать все в Україні: страшно потерпів від них і сам Київ, де вони тепер панами (правительство укр.[аїньске] «Центральна Рада» мусіла вступитись з Києва і перенестись до Житомира). Газети доносять, що большевицькі війска поступають на Україні гірше, як колись татари. У Київі спалили вони що найгарніші будинки, зрабовали та знищили величезні добра, вбили українського владику, а кілька тисяч укр.[аїньского] народу стратило житя. Тепер, коли німці пішли вперед, Троцький вже пристає на все і хоче мирит ся; ну – і всі надіють ся, що скоро буде цілковитий мир на Сході.

Вже і Ромунія хоче мира; в Фокшанах ведуть ся вже мирові переговори. Зачувати, що король ромуньский вже подякував. З Ромунією ведуть ся мирові переговори, а тим часом великі відділи наших війск тягнуть на ромуньский фроит; се напоготові буде для ромунів: «Або мир, або ми вам покажемо!». В сю минувшу середу і в четвер ішло богато війска з Галичини через Вашківці в сторону Ромунії. З пятниці на суботу ночували війска в селі і школі, з суботи на неділю ночувала в селі і школі артилєрія. Війско крало в людий (і в нас), що виділо. А голодне, голодне! Потішають ся ще лиш тим, що ввезуть богато хліба з України, де мають лежати ще великі запаси навіть з р.[оку] 1914. Може?!.. Тому то Німеччина, а попри неї вже наші, так підносить україньский нарід та цілу Україну, та квапили заключити з нею мир, бо відти лиш сподіють ся дістати хліба. Німці називають сей мир з Україною «Brotfrieden» – хлібний мир. Зато всі не люблять на поляків, що справили ґвалт із-за прилученя Холмщини до України, та се їм відай мало що поможе.

Від 1.02 с.[ього] р.[оку] ходять потяги правильно до Вижниці. В сей четвер їхав і я потягом туда в справі шкільної дотично науки Олі в там.[тешній] гімназиї. Війна! Не в силі я дати около 200 к.[орон] місячно за вікт за Олю в місті, і тому вона вчить ся дома приватно.

П'ятниця, 1 березня 1918 р. [Ультиматум Німеччини Росії припинити війну з Україною]

На східнім цілім фронті буде певно мир сими днями. Німці йдуть на Петербург: взяли Ревель над Фінским заливом, а над озером [Ладога] – Псков. В Україні вступили в м.[істо] Житомир, а соєдинившись з укр.[аїньскими] полками йдуть на Київ. Внаслідок сего Росия (Ленін і Троцкий) просить мира та заявляє, що пристає на всі ті услівя, які ставила Німеччина на мирових переговорах в Берестю. Німеччина, як доносять телеґрафом з 27.02 ставить в форму ультиматуму, щоби до 48 годин згодилась Росия між иньчим на негайне заключеня мира з Україною, та щоби з України і Фінляндії забрали свої війска і т.[ак] з.[вану] «червону гвардію» (т.[о] є війска добровільці, або ліпше назвати їх розбишаками), і щоби до 3-х днів підписали мир. Росия пристала на се (бо мусить!); і так закінчить ся (а може, вже й закінчила ся) війна і з колишньою могучою, а тепер безсильною Росиєю.

І з Ромунією мир перед порогом; в Фокшанах ведуть ся тепер мирові переговори. Навіть і Америка (президент Вільзон) ставить услівія до мира такі, що на них Німеччина годить ся: отже, може, люди спамятають ся вже раз і перестануть дуріти. Лиш Англія, Франция та Італія ще все дуже гороїжать ся, хотять, видко, пробувати ще раз щастє, ладять ся до офензиви. Але то всюди нема вже з чим воювати. Людий ще є, але ні хліба, ні худоби, і кождому вже аж забогато сего нещастє – війни.

От «капнуло» і учителям з призначених на «Anschloffungsbeitrag» (додаток для відшкодуваня) 70 міліонів к.[орон], кругло по 600 к.[орон] дістали вони. А провізоричні слуги при старостві дістали таку саму запомогу поверх 1000 к.[орон]!

Неділя, 3 березня 1918 р. [Українські віча в Галичині і на Буковині]

Українці Галичини й Буковини устроїли сегодня величаві маніфестациї проти змагань поляків злучити україньских часин країв – як Холмщина, Підляшшя, Волині, Галичини та Буковини до Польщі. В Галичині було, особливо по повіт.[ових] і великих містах, величезні здвиги укр.[аїньского] народу; в сім повіті відбули ся в кождій громаді віча з рішучими протестами проти тих змагань поляків. Так і у Вашківцях: вперед в церкві богослуженя, а відтак таки коло церкви – віче. Хотяй ще не упорядкований і не підписаний мир з Росиєю, то відти вертають ся наші там бувші полонені тисячами до Австриї; ніхто їх вже не спирає. Анархія в Росиї і безголовя ще не скінчило ся; роспад без кінця-міри.

2/III 1918 укр.[аїньскі] і нім.[ецькі] війска заняли Київ.

Вівторок, 5 березня 1918 р. [Мир з Росією і Румунією]

Мир наших союзних держав із Росиєю підп.[писано] дня 3 марта с.[ього] р.[оку] Німеччина притиснула Росию надобре і Росия пристала на все, що хотіла Німеччина, між иньчим, і на мир з Україною. Сего самого дия (т.[о] є.[сть] 5.03 с.[ього] р[оку]) підписано в Буфті з Ромунією т.[ак] зв.[аний] прилімінарний мир (Präliminarfriedensvertrag) (тимчасовий мир). Се таке, що до 14 днів має заключити ся сталий мир. Отже, вже там як є мир зі всіма державами на Сході, але тілько з Україною сей мир стоїть на сильних основах; з Росиєю і Ромунією він не так безпечний, бо вимушений.

Мир з Україною приніс нам в першій мірі се, що ціна худоби, свиний і навіть обуви почала упадати. На наші торги приходять тепер люди з Бессарабії і продають коні і т.[ому] п.[одібне]. Кури й набіл все дуже дорогі; курка – 30 к.[орон], индик – 70 к.[орон], 1 літр молока до 2 к.[орон], 1 кг масла – 26 до 30 к.[орон], так і смалець. 1 кг волового мяса – 5 к.[орон] 60 с.[отиків], свинини – 6 к.[орон]. Яйця потанішали: 1 за 26 до 30 с.[отиків].

Зими доси так як не було: погода і негода!

Субота, 16 березня 1918 р. [Звільнення Південної Буковини від румунів]

Ціла Буковина вільна від ворога (ромуни були ще в Сереті, Сучаві і Гура-Гуморі).

У Росиї в однаке безладя, цілий хаос. Війска німецкі і наші посувають ся все глибше в Україну, розгонять з україньскими війсками большевицькі банди, а тим часом їм (німцям) і нашим ходить о забеспечеия хлібом.

Середа, 17 квітня 1918 р.

15 і 16 цвітня 1918 р.[оку] Оля зробила у Вижниці іспит з IV кл.[яси] гімназ.[ійної]. Ноти: релігія дуже добре, україньска дуже добре, нім.[ецька] дуже добре, географія дуже добре, фізика дуже добре, латина, грека і мінеральогія добре; матем.[атика] достаточно.

Найнеприємніший для мене день: повідомлено мене, що маю перебрати функцию пов.[ітового] інспектора, бо інсп.[ектор] Канюк іде.

Неділя, 21 квітня 1918 р.

Нема ладу в цілім світі. І з Ромунією ще не конець – мир все відволікаєть ся; також і укр.[аїньска] справа щодо Холмщини ще не скінчена.

Галичину також не поділено ще на українську і польску часть. А тим часом і міністер справ заграничних Чернін, який був важним чинником при всіх доси заключених, нібнто, мирах – уступив. На єго місце прийшов Буріян; як він тепер справу поведе, не знати.

Надіяли ся наші хліба з України, та якось того хліба майже не видко. Україна сама знищена т.[ак] зв.[аними] большевицькими війсками, а радше бандами. Порядку і там нема. Наші і нім.[ецькі] війска заияли майже цілу Україну, не як вороги, а як приятелі, – чистять край від большевиків і тим підтримують українське правительство, бо без сеї помочи воно дуже слабенько стояло би на ногах. Краще би то, якби то Україна сама собі дала з сим безголовям раду.

В Росиї ще більше безголовя... І сій кирині не буде доти кінця, доки не скінчить ся війна на Заході. Там все плине кров безустанно. В околиці французького міста Амєну там нечувані доси битви. Німці йдуть вперед; але що з того?.. А тут голод, а тут недостача всего потрібного до жнтя. Як погано на світі! Вже й надія покидає чоловіка...

Педіля, 5 травня 1918 р. (Велнкдень)

Чи дочекаємо кінця війни? Відай ні! Погано, дуже погано на божому світі! На Заході і Полудни кипнть війна, в Росиї, Україні і Ромунії нема ладу: з Ромунією миру нема: годять ся та годіть ся!.. Ромуни відтягають – ожидають, видко, рішеня з Заходу, а єго нема і не зараз буде... В Росиї все безголовя; вже хотять знов царя.

На Вкраїні нарід пересяк більшовизмом, а правительство українське безсильне зробити лад в краю. Прийшли наші і німецкі війска туда на поміч, та так «помагають», що і українське правительство (міністрів) заарештували: так роблять німці «лад» на Україні, «на нашій, не своїй землі». Німців повна Україна; вони вже в Кримі: заняли Севастополь та Теодозию і господарять по своєму: давай хліба!..

А у нас? В нас і за гроші не мож потрібного до жнтя купнти; а тих грошей є дуже богато, розумієть ся паперових: кажуть, тому паперу мало, бо піде майже увесь на гроші. Але у нас і таких грошей дуже то якось маленько. Обіцяють дати учителям дорожняний додаток 100 %. Однак се нічо не значнть, бо все подорожіло вдесятеро, а обув і одіж в 50 раз. 1 м сукна на одіж в нас коштує 300 к.[орон], черевики також тілько. Та то коби де найти. Є й танші, але з паперу. А тепер все з паперу: і міхи, і нитки, шпагати. Одіж то все більше з кропиви, з т.[ак] зв.[аного] Kriegsstoff-у (воєнного матеріалу). По містах голод.

Четвер, 9 травня 1918 р. [Вниборн гетьмана Скоронадського]

У вівторок (7.5 1918) в 12 год.[ині] в полудне підписано мир осередних держав з Ромунією в замку Котрочені. Мир, але він нікого не тішить: всюди і все ще не певно; доси нема загального мира. До того в Росиї і Україні безладя. В Україні вибрано, з помочию німців, замість усуненого ренубликаньского правительства вже гетьмана, і то барона Скоропадського. Він захоче завести лад монархичний в державі та вернути панам право власности землі. Однак нарід сего не хоче: буде ще немало біди в Україні...

І в нас і всюди нема тепер гаразду. Грошей дуже богато – лиш не в тих, що живуть тільки з мізерної платні. Учителі прим.[іром] побирають все платню зза мирного часу, від 75 к.[орон] до кругло 200 к.[орон] місячно. Я з 32 літами служби беру 230 к.[орон] – а то одна одіж коштує 500 – 1000 к.[орон], а черевики – поверх 200 к.[орон]. 1 кг масла або смальцю – 40 к.[орон]. Тепер має слуга більше як учитель. Щось то обіцяють дати дорожняний додаток, що мав би виносити 100% платні і виплатили вже на то, і завдаток по 200–300 к.[орон] на родину; але що то значить на сей, так тяжкий, час? Ні, се так довго не може бути, бо учесь світ піде горі корінем.

Вівторок, 21 травня 1918 р.

Від вчера нема вже на цілій Буковині т.[ак] зв.[аної] воєнної області (і вже потреба пашпортів для їзди пропала). Ми все ще належиво до т.[ак] з.[ваної] «Weiteres engeres Kriegsgebiet»), (близша воєнна область), то треба було, аби відци туди поїхати, пашпорта. Хотя на те ніхто не уважав, однак коли треба було їхати желізницею н.[а] пр.[имір] до Чернівців, то доконче було потрібно паса – инакше не можливо було їхати. Ми, як каже, належали вже до «Hinterland»-у (задній край), а Станівский судовий повіт, відтак повіти Заставнецкий, Кіцманьский, Сторожинецкий, Чернівський і всі иньчі понад границю – чинили «Engeres Kriegsgebiet» (близшу воєнну область), і тут не треба було пашпорта, але лиш пропустки «Passirschein», виставлені старостcovом і підписані війсковою комендою або жандармерією. Але з «Hinterland»-у до «Engeres Kriegsgebiet»-у треба було пашпорта, а сей тяжко було дістати, а ще тяще було дістати потвердженя сего пашпорту від команди армії «Armeekommando».

Тепер сего всего нема. Однакож біді ще не конець – голод і дорожнеча допікає все дуще. За черевики хотять вже шевці 400 к.[орон], 1 м матерії – поверх 200 к.[орон]! Корова – 6000 к.[орон] (давніше 400 к.[орон]).

Педіля, 26 травня 1918 р.

Можна знов у церквах дзвоннти. Але чим, як дзвони забрали?..

Четвер, 20 червня 1918 р.

У світі все однаково – кириия. На Заході і Полудни ллєть ся кров ріками, – а на Сході – посуха: грозить голод. Вже й тепер нарід страх голодує. Ціна, яку платять за поживні товари: збіже, муку, масло і т.[ак] д.[алі] нечувані. За 1 кг кукурузяної муки (давно 20 с.[отиків]) платять вже 10 к.[орон], 1 кг масла коштує 40 к.[орон] і більше. Така дорога одіж і обув! За пару добрих черевик треба дати 400 к.[орон] (давно, значить перед війною – 14 до 20 к.[орон]). За вбраия мущини (анцуг) треба заплатнти 1000 к.[орон] (перед війною 40–60 к.[орон]) і то за дуже благеньке. Робітникови платять і по 10 к.[орон] денно і ще й харч. Ніхто не торгуєть ся: хто що заправнть – плати. А учительство не має чим платити, бо побирає все ту саму платню, що й перед війною. Щось дали по 200 до 300 к.[орон] річного додатко як завдатку; кажеть, що ще дадуть тілько на сей рік, але се нічого на значнть під час сеї страшної дорожнечі. Урядникам і слугам державним побільшено їх побори більше як втроє і мають різні додатки. Тільки учитель засуджений на муку. Учителі попросту «жебрають» – просять по людях муви, хліба. Яка наша платні?! 75 до 250 к.[орон] місячно, – се послідне, то вже найвисша плата. А тепер слуга більше має. Я маю 32 р.[оків] служби і маю всего (зі всіми додатками) 233 к.[орон] 45 с.[отиків] місячно. Добре дбають про нас!!

Богато учительских осіб таки не йдуть до служби, не мають з чого вижити. Що пересіяна платия учителя виноснть 100 к.[орон] місячно; та се вистарчить хиба на одні золі до черевиків. Вони, бідні, тулять ся де можуть. Коло родичів, або шукають собі якого побічного заняття по яких урядах і так далі; а з шкільної праці вмерли би з голоду. А силувати таких учителів не мож до шкільної служби... Се приводить до рознуки... А всі иньчі стани (і селяни) мають грошей силу. Селяне з воєнних причинків («Unterhaltsbeiträge») (додатки до утриманя), що побирали великі суми за кревних, що у війску. Гроші ціну свою втратили цілком. Дивлю ся на 100 к.[орон] – та се те саме, що до війни 5 к.[орон]; що ж то значить?.. А й сего нема!..

Субота, 13 лнння 1918 р.

Вже й не хочеть ся так часом, як колись, списувати всякі вражіня на папір. Все одне і те саме писати вже аж надоїло. А до иньчого тим часом не йде, тілько все до гіршого. Про конець війни ніхто й не думає; кождий

журнть ся, аби лиш жити. Дорожнеча страшенна! За пару черевиків треба дати і 500 к.[орон]! Через посуху навесні урожай на білий хліб і пашу сего року дуже лихий. Паші таки майже нема жадної. З 40 пражин поля я зібрав одну фіру конюшини!.. Але за одну фіру треба дати 1000 к.[орон] – гроші втратили цілком на вартости: причина сему й та, що люди – зн.[ачнть] селяне мають тепер дуже богато грошей, а то т.[ак] зв.[аних] воєнних причинків («Unterhaltsbeiträge») за тих членів родини, що на війні. Розумієть ся, гроший паперових. Беруть і по 400 к.[орон] місячно, а до того має й свій хліб; грошей єму більше не треба. Тому й платить за купно кілько продавець бажає, але відтак і хліб так продає. 1 кг кукурузи 10 к.[орон]. За оден раз, що привіз мені конюшину з поля 10 к.[орон]. Однак то тілько селяне такі богаті на гроші, учнтелі їх не мають! Учнтелі все мають давну платню від 75 до 200 к.[орон] місячно! То обіцяли нам дати дорожияний додаток більше як 100 % платні, але й то мало що буде значнти при теперішній дорожневі.

Хто знає, чого ми ще дожиємо, може, ще і японців будемо тут бачнти, бо щось і відти недобре. Цілий світ, як бурливе море!!!

Педіля, 21 лнння 1918 р.

На Заході і Полудни плине все кров ріками. Тепер в Франції прут німці, а в Італії і Албанії італійці вперед. Недавно було противне, там наші були потиснули на італійців і перейшли були річку Піяву. Та сей наступ не вдав ся, мусіли відступити назад; а які страти! До 200 тисяч людий. Всім вже ясно, що зброєю не осягнуть мира, а воюють!.. А тим часом все пропадає: і нарід, і добро, і всі культурні здобутки. Нарід не той вже, що був перед війною; отупілий, здичілий, жиє оттак, аби жити... І все йде до гіршого. А хто знає, що нас ще і зі Сходу ожидає!? В Росиї, і навіть в Україні, нема ще ладу; погано всюди.

Вівторок, 30 лнння 1918 р.

За що терпнть цілий світ?.. Чотири тяжкі і страшні роки війни!.. Що ми вже не пережили?! Та відай, ще й пережиємо (як будем ще жити).

Ситуация скрізь непевна, «стягають ся» зі всіх сторін на овиді хмари, тучеві хмари. Цілий світ проти Німеччини, значить і проти нас. Вже і Японія, і Хіни починають брати активну участь у війні, вмішують ся в справи Сибіру і висилають війска туди, а може й сюди... Мир зі східними державами дуже слабенький. Все залежить від закінченя війни на Заході. Піде нам там добре, буде й тут добре. Однак там тепер нам якось не зовсім добре, а тим часом зі Сходу «надтягають ся чорні хмари».

В Росиї засудили т.[ак] зв.[ані] большевики бувшого царя Миколу II на смерть і розстріляли в Екатеринебургу, де був замкнений, 1 або 16 сего місяця. З великої колись Росиї повстали тепер богато ренублик (кілько, вже й числа не знати); та бо є й такі, що хотять знов монархії. От оден генерал іменем Горват викликав себе «царем всеї Росиї». Такі порядки в Росиї, та не ліпші і в Україні. Там німці газдують – а нарід? Нарід і зараз пристав би до Москви: розумієть ся простий нарід. І такий нелад всюди, всюди ніхто не задоволений.

От обіцяли нам, що Галичина має були поділена на два осібні собі краї – провінциї: україньску і польску, та як видко, з тої обіцянки не буде відай нічого. Поляки допняли того, чого хотіли. Але й сему не конець... Колот всюди!.. А сего всім вже чей забогато... Дай Боже, аби все се добре скінчило ся! Але якось воно не показує на таке...

Гроші тратять все більше на своїй вартости, далі не буде ні що їсти, ні в що вбрати ся. Одіж паперова, обув деревляна (золі з дерева). Цікаво і заразом і сумно чути, як то калатають (по найбільшій части діти) своїми деревляними сандалями, ідучи дорогою. А се все дала нам війна. Хліба сего року мало, так само і паші, – морози і посуха, вже є, а ще гірший буде голод. Хліба (збіжа) не докупити ся. Є на збіже т.[ак] зв.[ана] максімальна ціна: жнто і кукуруза прим.[іром] є 50 к.[орон] за 100 кг, але се тілько на папері. За 100 кг кукурузи треба заплатти 1200 к.[орон], а дальше в горах і 2000 к.[орон]. Як тут вижнти?

Про ту паперову одіж вже й всілякі анеґдоти вповідають і пишуть.

От іде на прогульку панна, елеґантно одіта від голови до ніг. Та нараз захопляє єї на поли раптовий дощ. Вона має на се парасольку. Але що ж? По хвили парасолька розлазить ся, бо з паперу. За сим іде так і капелюшок. То бо і сукенка, і сорочка не лишають ся на тілі, і панчохи і черевички – все облітає, бо все з паперу. А на кінци лишаєть ся в «Евиній сорочці».

Жінка купила в склепі собі сорочку, а що виглядала єї за лубка, то намочила єї і всунула в теплу піч, аби пізнійше сорочку випрати і вийшла чогось з дому, а чоловікови лишила обід в печи, аби як прийде пообідав. «А що, смакував тобі обід?» – питає ся, повернувши додому, жінка. «Лиш зупа не дуже була смачна, якась дуже млава, та ще й якісь гузики в ній». Жінка до печи, а то чолові зїв єї сорочку: вся в горшку розлізла ся, бо паперова, і послужила чоловікови за зуну.

Вівторок, 13 серння 1918 р.

От цілий світ і ми вже й в пятім році війни! Та від тепер починаєть ся вже иньчий новий період війни. Грознть нам небезпека вже й з Азиї: Японія

дає також військову поміч Антантови (союзови Англії, Франції, Америки та Італії). А її війска вже в Сибірі – тягнуть до нас. Хіни також прилучили ся до японців. Але й від Ледового і Білого моря надтягають ся хмари. Там зайняли англійці і французи береги Мурманьскі, Архангельскі і другі місцевості і відти машерують на полудне, на Петербург. А то все ніби в обороні Росиї – і проти німців, хотя рос.[ійске] тепер правительство противить ся сему наїздови, що ж, воно безсильне... Так само безсильна Україні – і з нею роблять тепер німці, що хотять, а грізні хмари наступають зі всіх боків. До чего то ще прийде?..

Неділя, 22 вересня 1918 р.

Не записував я нічо ще від 13.08 с.[ього] р.[оку], вже аж обридло все одно і те саме писати: війна!.. Кінця сего нещастє відай не діждатись нам, а біда на світі все більша і більша. Ми замкнені від світа, вбираємось в папір, а жиємо бараболею. Пожива, одіж і опал – се біда всіх. Ще можна дістати де-не-де якийсь ліпший «анцуг». І хоть і не такий, як і час мирний, бо напів з кропиви, але за него треба дати 1500 до 3000 к.[орон] за ліпший. За черевики платять вже й по 400 к.[орон] і більше. На 17 сего місяця дав я в Чернівцях за капелюх (собі) 90 к.[орон], а за краватку 22 к.[орон]. За копицю сіна (що пішло би і 6 таких на фіру) платив я по 100 к.[орон] так, що за 7 копиць (2 малі фіри) заплатив я 700 к.[орон]. Але треба бодай ще з тілько, аби стало на зиму. За корець жита (100 кг) платять 800 до 1000 к.[орон], і то крадьки, бо не можна людям збіжя ні купити, ні продати. За кланю околотів платять по 60 к.[орон], так і за лабуз. Робітник денно – 10 к.[орон]. 1 кг сливок і иньчої садовини – 2 к.[орони], хотя садовина сего року тут аж дерева ломить, так дуже вродила. Бляшана коновка – 40 к.[орон], цебер – 50 к.[орон], хустка на голову (перед війною 2 к.[орони]) тепер 100 к.[орон]. Люди платять, бо мають чим платнти; в кождого гроший як полови, в селах, розумієть ся. Вони дорого платять, але за те й дорого беруть за хліб, худобу та роботу. Дуже великі суми понабирали жінки за своїх мужів, що на війні; се так звані військові причинки, («Unterhaltsbeiträge»). Вони грошам вже і числа не знають, тому й не бажають їх та правлять за свої продукти казочні ціни. Корова коштує 4000 до 5000 к.[орон], 1 літр молока 3 к.[орони]. І всі платять, навіть не годяться!

Кажу всі; які всі? Ті всі, що мають гроші, а не ті, що не трудять ся коло господарки або коло иньчого якого «ґешефту», на прим.[ір] учителі. Сим дали на сей рік дорожний додаток у висоті 100 %, але се нічо не значить против теперішної дорожнечі; тут треба би 1000 % підвишки платні, аби мож сяк так вижити. То жиєть ся ще «старим салом», а що далі буде, як не стане давно заощадженого?

Грошей, як кажу є в людий дуже богато, лиш не в кождого вони є, а ціна гроший стала дуже низька. Корона, то як давнійше 10 с.[отиків] – і навіть не треба вже далі і дрібних гроший, бо їх заступають вже корони; за геляра майже ніхто й не питає. Не достає або переходнть кілька сотиків, то звичайно ані доплачуєть ся, ані звертаєть ся. Нарід страх здеморалізував ся: ніхто нікого і знати не хоче. Що єму тепер біда варта? Має хліб, має гроші; він пан. А ти пане, йди та й проси єго, аби тобі з ласки своєї продав 1 кг муки кукурузяної на кулешу по 8 к.[орон].

Школи втворені і ніби вже в руху, але що з того. Одно нарід потребує дітий дома і вже й відвик від шк.[ільної] науки, а друге, нема в що дітий в зимі вбрати та обути. А черевиків не докупиш ся тепер. Всюди біда, все пре до краю: і не дай Боже, щоб не прийшло ще до якої катастрофи, бо ще от-от і далі не піде... Всего брак в нас; вже є приказ, щоби йти стригти, бо треба вовни, а вовни нема.

А тепер про саму війну та нашу «славну» політику. Тиснув німець доси француза та англійця, тепер тиснуть сі німця. Америка дала сильну підмогу і вже щось більше як місяць мусить німець цофати ся все дальше взад. Підводні судна, якими німець тільки ворожих кораблів затопив, таки не в силі сперти перевіз війск і всего з Америки. От і біда. Хотя дайнійший наш найсильнійший ворог Росия лежить побнтий, що ж, коли на єго місце є Америка, а взагалі цілий світ; бо можна сказати, що цілий світ повстав проти Німеччини, а тим і проти нас. Ще Швейцарія, Данія, Швеція, Норвегія та Іспанія, а в Америці Мехіко та Чілі і ще відай хтось лишили ся ніби невтральними, а то все проти нас. У послідні́м часі вже й Іспанія щось не в добрім гуморі напроти Німеччини; готова виповісти війну. Та нам вже все одно; одна держава більше, або менше проти нас, різниця невелика.

І Італія тисне на нас з полудня, Японія заходить зі сходу, Англія, Франция та Америка десь аж від Білого моря з північи: ну гарна справа!

В Росиї большевиким гірка година від проти революционерів. Там ціле пекло! Хотя нема війни, а кров плине ріками. Сотки, тисячі людий гинуть і то від своїх, їх розстрілюють, вішають... Бо ж недавно виконано атентат на голову большевицького правительства Росиї Леніна і ще на одного, як вони там називають комісара, та в відплату за те страчено лиш одної днини в Москві що 2000 підозрілих большевикам людий. У Петербурзі ще більше. Се місто підпалили були тоді в 12-х місцях нараз: а різня та рабунки там не вгавають.

В Україні така сама біда. Україна показала ся за слаба, мало було свідомих людий. Справу взяв німець в руки, та робнть що хоче. Ніби то допомагає гетьманови, котрого зробив ніби володарем України, щоби держава стала кріпкою, независимою, але й видко, що німець і не від того, аби

Україна злучила ся з Росиєю, бо рад би мати сильну державу – помічницю на сході, яка би стала проти японців та проти хінців.

Нарід українськиий «видоїв» німець цілком – та й доїть далі. Народові надоїла вже ся німецка «поміч» – знає одно, що єму було давнійше ліпше жити, то як не національно цілком неосвідомлений – єму все одно, нехай би й цар, аби конец біді. Не ліпше стоїть і з інтелігенцією: вона, по більшій части, пересякла московщиною і не хоче чи не може присвоїти собі україньску мову. І так в україньскій державі мова ще московска навіть в суді. Хоть є приказ уживати укр.[аїньскої] мови, але не заказана й рос.[ийска] мова (кажуть, що то лиш тим часом, бо брак укр.[аїньских] урядників). Але хто знає, чим то пахне... Із Росиєю не погодила ся ще Україна щодо виточнеия границь і хто знає, чи й погодить ся; бо аж від загального миру можна буде сподівати ся і на Сході порядку. А се все якось так тимчасово, провізорично. Та той загальний мир ще далеко. Бо от перед кількома диями подала наша держава до всіх воюючих держав ноту, щоби послали своїх відпоручників до якої невтральної держави на нараду, яка довела би може до порозуміня і до миру. Та наші противники про те й знать не хотять. Вони тепер панами ситуації, і кажуть, що по побіді німця самі будуть диктувати услівя мира.

Та ще не все лихо, Галичину мали поділити на дві провінциї, україньску і польску; тепер бо значнть ся на те, що Галичина вся мала би припасти Польщі: от до чого ми дожили в Австриї.

Всюди нелад, всюди незадоволеня, всі вже не хотять війни, а воюють, а то вже пятий рік війни. Чим то скінчнть ся?..

Середа, 9 жовтня 1918 р. [Пенорядкн в Австрії]

От по 2 неділях, а вже видко чим війна скінчить ся. Болгария зробила те, що Росия: не хоче війни. Війска болгарскі, побиті Антантою (т.[о] є союзними арміями Англії, Франциї та Італії, при тім і війсками грецкими та сербськими) зложили зброю, а Болгария з початком сего місяця відказала ся дальше нам помагати. Наступило між Болгарією і Антантою завішеня зброї, а незабаром заключить і мир, і легко може стати, а може вже й стала нашим противником. Король болгарский, чи там цар, зрік ся корони в користь свого старшого сина Бориса (III). Ну а Німеччина? (на Туреччину нема що рахувати; єї вже додушує Англія. Пропала Месопотамія, пропала Палестина, пропаде Константинополь). І в Нім.[еччині] і в нас іза Болгариї все перевернуло ся горі корнем. Німці (і ми) просять вже мира. Англійці йдуть безупинно на заході вперед; вже ніхто не думає з нашого боку на побіду – а нарід хоче лиш миру, нехай що буде...

Цісар нім.[ецький] (і наш) зпарламентував і здемократизував раду державну – зн.[ачить] віддав все правліия своїм народам (послам). Отже, вони вже рішати мусять про війну, а не цісар, і позволив вибирати проводирів в державі з народу – отже, і соціял-демократів (доси сего і не снило ся нікому). В раді держ.[авній] в Відни творять ся нечувані речі. Словатскі посли говорять як найбільші вороги Австриї. Німців вже й чути не хотять – і вже тепер видко, що Австро-Угорина розпаде ся на кілька національних держав. Тілько про українців кромі наших (галицьких) послів ніхто не обізветь ся. Все лиш чути про державу полудневих славян, чехів та Польщу – а нас хотять віддати Польщі... Одна ще надія, що відай не сама тілько Австрия буде рішати над нашею долею: обстане може ще хтось другий. То Австрия проти своїх найвірніших синів (ми думаємо, що ми сини єї і були вірні, сильно вірні!) так поступає... Німеччина не ліпше. Вона признає хоть чеш.[ського] посла (Станик) і нібнто Україну, бо «доїть» єї як корову, а зрештою єї байдуже, чи буде Україна, чи знов Росия, а може радше Росия. І як тепер виглядає, то заноснть ся на те, що Україна прилучнть ся знов до Росиї, вступила би в федерацию з нею, а може так знов як за Хмельницького «ясновельможний пан» гетьман Скоропадський грає в дружбу німецку, він ніби то стараєть ся, щоби Україна була самостійною, однак не карає, або не віддаляє україньских високих урядників москалів, що в Україні забороияють україньску мову, угнетають, як вороги, укр.[аїньский] нарід. Укр.[аїньска] інтелігенция змосковщена, а мужик темний, неосвідомлений. Є одиниці щирі, але їх мало: от і біда!

Всюди тепер кириня, а в Австриї таки дуже велика... Світ зближаєть ся – як видко – до миру, хоть сей мир для Австриї не буде користний; коли хоть для народів єї. Нарід бідує через війну, але не увесь. А хто все ж найменше відчуває війну, то наш селянин: хліб має, гроші має! А хто лиш з грошей жиє (як ми), тому тепер біда. Робітникови треба дати на день 20 к.[орон], за оден «раз», що привезе чоловік з поля – 20 к.[орон]. 1 околіт – 2 к.[орони], 1 гарбуз – 1–2 к.[орони], 1 кг мяса – 9 к.[орон], 1 яйце – 50 с.[отиків], 1 аркуш паперу – 2 с.[отики], пара черевиків до 1000 к.[орон]. З чого тут вижнти, як учнтель має тепер місячно від 150 до 300 к.[орон]? Не чудо се, що ми ще не погинули з голоду? Гроші втратили вартість, але їх і не дають нам настілько, аби мож жити...

П'ятнпця, 18 жовтня 1918 р.

Я вже більше як тиждень дуже погано хорий – на новомодну інфлюенцу, т.[ак] зв.[ану] іспаньску гріну. Хороба перейшла на легкі, а тепер так зле, що не мож на ноги встати. В голові шумнть як вода на лотоках, і заморока. Ноги відказують службу: як пяний ступаю. Але коли я встаю? Раз

на 2 дні встану з ліжка, та й таки знов туда, бо паду. Тяжко перебути сю біду; коби не піти слідом за другими, яких ся хороба поборола, а їх є вже немало. Коснть!

Тепер про політику, хотяй мені тепер і не до політики. З Туреччиною стало те саме, що з Болгарією. І єї збили англійці цілком і вона відступила від нас і заключила, чи веде переговори з Антантою про сепаратний мир. А Нім.[еччині] і Австрия? Німеччину бють в Франциї, а нас в Сербії і Альбанії, – і то порядно. Ну тепер вже і Нім.[еччині] готова заключнти хотьби сей час мир на услівях, які ставнть амер.[иканьский] президент Вільзон. Виміри думок між Нім.[еччиною] та Америкою вже в руху є. Видко йде до миру. Але се з Німеччиною. На австр.[ийску] ноту Вільзон навіть не відповів. А чому? Бо Австро-Угор.[щини] так як нема на світі; тут цілий хаос – все розпадається! Кожда народність хоче мати тут свою окрему державу. І до того прийде.

Лиш з австр.[ийскими] українцями й доси справа не ясна. Поляки вже шкірять свої хижі зуби, щоби нас всіх пожерти. Вони мріють, що вже ціла Галичина, відтак Волинь і навіть Поділля має і муснть прийти до Польщі. Ой, поламали бисьте зуби та задавилисте ся ними, «приятелі» поляки. Колись, може, покаже ся війна і добрі наслідки, але заки ся сорочка буде біла, то треба буде єї ще довго прати... Цісарський маніфест з дня 16 жовтня 1918 р.[оку] поховав стару Австрию – але й не створив і нову: мав би бути якийсь «Bundesstaat»[1], та ніхто з австр.[ийских] народів не хоче. От така тепер наша держава.

Педіля, 20 жовтня 1918 р. [Проголошення Української державн у Львові]

Борба! Ану хто кого заборе: грип мене, чи я грину? Вже 2 неділі не встаю з постелі: погань іспаньска! В неї тепер жнива. Тут у Вашківцях по кілька денно виносять на цвинтар старих і малих. Школа заперта через се. В сус.[іднім] селі Залучу вмерло за тиждень поверх 80. Не треба й холєри. Ми всі хорі.

В Австриї погано! На бочці нукають обручі. Давайте боднаря, і то скоро, бо буде вже запізно. А воно таки запізно!.. Цісар Кароль І маніфестом з 16 с.[ього] м.[ісяця] проголосив, що з Австриї має утворити ся якась нова держава, т.[ак] зв.[аний] «Bundesstaat»з національних держав – отже, і з української, яка мала би повстати із Східної Галичини і Півн.[ічної] Буковини. Але Угорщина має лишнтися, як була. Тут знов хаос! І ніхто сим не

[1] Федеративна держава (нім.).

задоволений. Українці ж є і на Угорщині, так і чехи – зн.[ачить] словаки. А південні словяне також хотять мати свою національну державу; і будуть мати! Як се погодити з цісарським маніфестом? Тому австр.[ийскі] народи роблять самі собі порядок, не оглядаючись ні на що. І так проголосили люди чехи свою державу, так поляки, а дия 19 с.[ього] м.[ісяця], зн.[ачить] вчера, проголосила в Львові «Народна Рада» яко Конституанта Україньску державу по укр.[аїньских] областях Австриї і Угорщини. Кому тепер в голові творити якийсь «Bundesstaat»? Кождий ратує своє. Хаос!.. Але з сего таки щось викристалізує ся. Україна буде і ми будемо панами в себе вдома. От недавно створено в Києві україньский університет, так само в Каменци-Подільскім. Отже, є надія на ліпшу будучність.

Вівторок, 22 жовтня 1918 р.

Таки нукли обручі на австр.[ийскій] бочці і конець – народи йдуть кождий в свій бік. Видко кепско дуже коло нас (і Німеччини) – бо якої Вільзон нам грає, такої і гуляємо. Болгария і Туреччина нас лишили, а ми тепер не в силі вже оперти ся перевазі противників. Просимо миру і буде мир, але під услівям, які нам подиктують. Валять ся держави, дрожать престоли! Хотілисте війни, маєте!.. Доборолась і Автро-Угорщина до самого краю!.. А в нас тепер ось як: Стару Австрию цісарським маніфестом поховали, а нової не сотворили, от така то ситуация, то раз ситуация! Се подібне на сон, а не на яву. А за віщо плили ті ріки крові?

П'ятниця, 25 жовтня 1918 р.

Погано в нас! Кождий нарід в Австро-Угорщині проголосив свою державу в границях, які він уважає за добрі; та тут і сук, бо кождий хоче ту границю посунути як найдальше. Ми хочемо границю з поляками мати Сян, поляки ж Буг, так що Львів хотять собі взяти. Ромуни хотять Чернівців, а ми кажем: нате по Серет. Що з сего вийде? Судиї нема. А народи мали би самі між собою робити право: та се дуже пахне кровію...

На Сході нова ситуация. Англійці продерли ся кріз Дарданелі і вже фльота їх в Чорнім мори. Се нова небезпека і для України, бо Україна тримає з німцями. Ану, що ми ще дожиємо?!.. З миром якось колотиться, бо Антанта хоче німця цілком звалити.

Субота, 26 жовтня 1918 р.

Нова біда! Ми побоїмо ся французів і англійців вже зі сторони Ромунії. Вони перейшли через Болгарию та Добруджу до Ромунії і вже грозять нам і з сего боку. Горе побіжденному! А в нас анархія... все розпадаєть ся... Ай, ай, що то ще прийде!?..

Субота, 2 лнстонада 1918 р. [Революція в Австро-Угорщнні]

У давній Австриї і Угорщині революция! Те саме, що було під час революции в Росиї. У Будапешті бють ся війска між собою на вулицях. У Відни висадили на парламент червону фану з надписею: «Нехай жиє ренублика!» В Галичині Східній укр.[аїньскі] легіони заияли всі уряди і желізницю. Всюди стрілянина. Сеї ночи цілу було чути стріляния карабінове від Залуча і Сиятина. І там україньскі війска (легіони) взяли в свої руки політичну управу. Що гадати, все щось нове чути.

Понеділок, 4 лнстонада 1918 р. [Січові Стрільці у Вашківцях]

Анархія! Вчера два реґіменти (буковиньскі) заграбили війскові магазини в Чернівцях, покинули службу війскову і пішли додому. Таке зробили і в Сиятині. Цілими юрбами ідуть вояки домів; богато навіть зі зброєю та з кіньми. Полонені італійці, які тут були по панах і газдах на роботі, повтікали, чи ліпше пішли собі геть (десь через Ромунію до Італії); їх ніхто і не спирає. Так само вояки наші (супровітовані), що робили по людях, лишили роботу і свою коменду і порозходили ся. Послуху нема жадного, управитель староства Карадже (ромун) передав сегодня управу комісарови д-рови Кочерганови (українцеви), бо завтра і так мусів би передати. Все переходнть в руки україньскі.

От тепер у вечер прийшли до Вашк.[івців] Січ.[ові] Стрільці і закватирували ся на ніч в школі. Командант Поповецкий Евген, брат управителя хлопячої школи Перча.

П’ятнниця, 8 лнстонада 1918 р. (Дмнтрія) [Українська влада у Вашківцях]

Кожда днина, кожда година приноснть все нові сензацийні вісти. Україньскі війска (давнійші Січові Стрільці) обсадили цілу Східну Галичину і Північну Буковину. В Чернівцях також наші. Президент краєвий Ецдорф зложив свій уряд в руки бувшого україньского краєвого інспектора, а пізнійше посла на сойм краєвий Омеляна Поповича, та попри него урядує також ромун на ромуньскі части Ончул. Але місто взагалі в україньских руках.

І тут у Вашківцях перебрали всі уряди українці. Дотеперішній заступник старости управитель (Amtsleiter) (керівник уряду) ромун Карадже (Carage) передав уряд нашому чоловікови, комісарови д-рови Кочергановови, а сам «драпнув» до Чернівців. В сей минулий вівторок відбуло ся тут у Вашківцях національне віче, на якім вибрали радних громадских (самих українців) і начальника громади (Лисана Юрія). Жандарми позривали з

шапок свої гузики (ротки) з іменем цісаря (К), а причепивши замість того українські відзнаки, пристали до служби Укр.[аїньскій] державі. Установлено місцеву оборону із жандармів і иньчих молодих добровольців, яким роздано зброю, що відібрана від тих, що поприходили з війска, а властиво з рабованих в Чернівцях війскових магазинів. Одним словом сказавши: все тепер україньске.

Війска з фронтів вертають домів, самі вертають. Карности жадної. Зате в укр.[аїньскому] війску карність взірцева; всі, і чужі газети дуже хвалять порядки, які тримають україньскі власти. Який конець буде, то ще не знати; розходнть ся о границі. Поляки хотять заграбати і Львів, там тепер бої, але Львів у наших руках, а ромуни цілу Буковину, або бодай Чернівці. Ми ж хочемо по Серет: через те і колот.

З Італією переговори про завішеия зброї. Переживаємо найважнійші хвилі сеї проклятої війни! Не могло і без неї так бути, щоби кождий нарід рядив сам собою?!

Понеділок, 11 лнстонада 1918 р. [Румунські війська в Чернівцях]

Хаос! Ми тепер відтяті від всего світа. Почта не приходить ні відки. На Буковину прийшли ромуньскі війска; чути, що вони вже й у Чернівцях. А Чернівці вже були в україньских руках. Не було сили удержати власти надальше, не було війска. А Україна хотіла дати поміч та обсадити границі аж по Серет, та наші посли не хотіли. «Ми з ромунами погодимо ся» – казали. «Ромуни не прийдуть до Буковини!» І от що маємо! Що година, сподіваємо ся і тут їх.

Що діеть ся у Львові, а взагалі на західній границі України галицької, не знати. Кажуть, що Львів в наших руках, але були бої там і богато (і цівільних) повбивано. Італійського фроиту вже нема; все розлізло ся. Угорщина пристала на всі услівя, які Італія єї повставила зглядно завішеия зброї, а ті услівя дуже тяжкі: всі війско має зложнти зброю, всі желізниці мають передатись Антанті і т.[ому] п.[одібне]. Німеччина б'єть ся далі, хотяй і єї нема иньчого виходу, як цілком покорнти ся Антанті. Болгария стала ренубликою. Чехи і поляки і австрийскі німці якось упорядкували ся вже. Найліпше чехи, лиш в нас безголовя... По селах появляють ся банди, які нападають і рабують їм ненависних людий, понайбільше дідичів та жидів. Небеспечно в ночи з хати вийти. Чнтали ми про страшні події в Росиї, а тепер і в нас таке... Ми цілком відтяті від світа...

Ціна на худобу, свині і... впала о 50 %; нема жадного руху...

Вівторок, 12 лнстонада 1918 р.

Вчера (в понеділок) о 9 год.[ині] рано увійшли ромуньскі війска в Чернівці. Кождого часу сподіваємо ся їх і тут у Вашківцях. Хотят заияти цілу

Буковину. Кажуть, що прийшли сюди для удержаня порядку, а не як вороги. Знаємо ми се, який се хоче бути порядок...

Почта вже від довшого часу не ходить, ні газети, ні листа, нічо... Сегодня приніс хтось газету з Чернівців до староства і всі кинули ся до неї як голодне до хліба... І що ж там нового? Описуєть ся вхід румуньского війска до Чернівців, та всякі витаня їх нашими ромунами.

Вівторок, 19 листопада 1918 р.

Розлад, хаос, правдиве «безцарствіє» (Interregnum) (безкоролівство) в нас. Всі війска з фронтів розлізли ся; все тягне без жадного порядку домів, а то в голоді і холоді, бо ніхто тепер не дбає про бідних колишніх героїв, про тих, що 4 ½ року свою кров проливали та мучили ся під ворожими кулями на дорозі й в снігу в мокрих окопах. Богато їх гине й тепер з голоду й холоду в дорозі. Приходять домів лиш в тім, що на тілі, бо в дорозі на границях новоповставших держав (а їх тепер чимало) відбирають від них все, що несуть з собою.

Ромунів у Вашківцях ще нема, але вони прийдуть і сюди. Вже є вони в Неполоківцях, в Кіцмани, Заставні і Бергометі над С.[еретом], отже, лиш їх не видко. Говорять, що вже навіть їх патруля і в Вашківцях була... В Чернівцях уконституувало ся вже їх правительство (з самих ромунів). На українські повіти наложили т.[ак] зв.[аний] Ausnahmezustand (Standrecht) (комендантську годину). Значить «зачинають господарити».

Тепер перемиря вже всюди, навіть і з Німеччиною. Німеччина підкорила ся і пристала на завішеня зброї при дуже тяжких услівях зі сторони Антанти. Всю фльоту, всі льокомотиви (5000) і вагони (50 000) має Нім.[еччина] віддати Антанті, і т.[ому] п.[одібне]. Цісар нім.[ецький] подякував і втік. В Нім.[еччині] революцня. Державу оголошено ренубликою. І наш бувший цісар Кароль – подякував... От що навоювали!.. Таке буде і в наших державах... Доси панували і рядили великі, а тепер взяли ся до сего діла малі; ті, доси угнетені тими великими: робучий нарід, хлібороби та робітники.

Неділя, 24 листопада 1918 р.

На цілім світі перестала на фронтах лити ся кров: завішенє зброї. Але спокою ніде ще нема. Видко, що мир недалеко вже, однак до сего миру ще мають народи досить нагаркати ся. Ті з новоповставших держав: як Україна, Польща, Ромунія і др.[угі] ще не можуть ні раз погоднтись до точних границь їх держав, а найпаче ми, українці. На заході поляки, а на Буковині ромуни натискають на наші границі, і через те в Галичині (в Львові) безпервна борба укр.[аїнців] з поляками.

Середа, 27 листопада 1918 р. [Захоплеиия Вашківців румуиами]

Сегодня в 12 год.[ині] в полудне приїхав желїзницею відділ (щось як одна компанія) до Вашківців і закватирував ся з одним майором Буґа і двома низшими офіцирами в школї. Прийшли, як кажуть, порядок зробнти. Отже, не як вороги... Газети пишуть, що завтра ромуни проголошують присоєдінєніє Буковини до Ромунії. Ну будем вже й під новим правнтельством, але не знати, що ще на мировій конференциї про нас радити будуть, і де ми ще притулимо ся... От таке тепер з нами... Теперішний час, то так як в бурливу погоду: блисне сонечко, та й знов чорна хмара...

Ромуни заняли вже цїлу Буковину аж по Днїстер.

Н'ятиииця, 29 листопада 1918 р.

Вчера ром.[уньске] війско забрало ся зі школи; пішли на місто на кватирі.

Всюди нечувана колотнеча: в цїлій Европі варнть ся як в кітлї. Світова війна через завішеня оружя прнтихла, та зате починають горожаньскі війни; найгірша межи нашими українцями і поляками в Галичинї. Починає також вже і наша борба між великими і малими: між буржуазією і робучим народом. Большевизм чи там соціялізм ширить ся як пожар по світї. Антанта стараєть ся сей дух спинити та хоче післати свої війска на Росию, щоби звалнти там большевицке правительство. Але сю струю не спинять вже, бо то не лиш в Росиї, а і всюди хоче робучий нарід керму правлїня взяти в свої руки. Але чи візме?.. Се ніби одно, але що добре зробнть люта світова війна.

Вівторок, 3 грудия 1918 р.

У четвер 28 листопада 1918 р.[оку] ромуни проголосили на своїм конґресі в Чернівцях прилученє цїлої Буковини до Ромунії. За ромунами пішли поляки й німцї, жиди остали невтральними, зн.[ачнть] не мішають ся до ром.[уньскої] полїтики. З нагоди сего проголошеня відбули ся в черн.[овецких] церквах – катедральній, рим.[о]-кат.[олицкій] і протестантскім костелї молебні та давали ся бенкети. Отже, Ромунія аж по Днїстер і Черемош, бо газети (ромунскі) пишуть, що увесь буко.[винський] нарід однодушно ухвалив прилучити їх до Ромунії. Значило би, що й українцї. А то ні: українцї на се нїколи не погодять ся. Та що ж діяти? Не заняли укр.[аїньску] часть Буковини укр.[аїньскі] війска, то прийшло сюди ром.[уньске] війско, і вже господарять ромуни по своєму.

Розказ є, щоби герби австрийскі та образи австр.[ийских] монархів здіймати, а на їх місци вішати образи ром.[уньского] короля і королевої. От

так то в нас переходить з одного на друге. Недавно були ми австрийскими горожанами, відтак ми належали до України, а тепер ми вже під Румунією... Не знати лиш, як далі буде, і куди ми ще будемо належати...

Ми від Заходу відтяті і не знаємо майже нічо, що тепер діеть ся в світі, навіть нема певних вістий з Галичини (з Львова) та з закордонної України. Зачувати (і то буде певним), що Львів знов здобули українці, але місто має бути дуже знищене. А в Україні якісь нові переговори.

Худоба і збіже подешевіли, але декотрі річи подорожіли дуже. Прим.[іром] сірники. Пачка сірників, що перед війною коштували 2 с.[отики] тепер 1 к.[орона], т.[о] з.[начить] 5000% дороще. Нафту на квіт продають в громаді та в старостві по 3 до 4 к.[орони], однак в склепах треба заплатити і по 10 к.[орон]. Так само дорогі сіль і цукор – за сіль беруть і по 6 к.[орон] за топку (1 кг), а за цукор і по 2 к.[орони]. Дуже дорога також паша – за 100 кг прим.[іром] полови беруть 50 к.[орон], за 1 гарбуз – 2 к.[орони], за сніпок лабузу або маленький околіт – так 2 к.[орони], так що одно било лабузу коштує 6 с[отиків]. Мясо подешевіло: 1 кг – 6 к.[орон], а перед місяцем коштувало 10 к.[орон]. (В 1914 р.[оці] платило ся за 1 кг 80 с.[отиків] до 1 к.[орони]), свинске 12 к.[орон]. 1 яйце – 40–60 с.[отиків] (перед війною і першого року війни 1 яйце 3 до 4 с.[отиків].) Тому що нема ніякого руху ціна худоби стала до половини тої з попередного місяця. Безрога, яка коштувала недавно 2000–3000 к.[орон] (перед війною 100–150 к.[орон]) коштує тепер 1000 к.[орон]. Гарна корова коштувала перед місяцем 4000–5000 к.[орон], тепер 2000 к.[орон] (перед війною 400 к.[орон]).

Поволи вертають люди з фронтів та з полону домів; ніхто про них не дбає. Богато їх гине в дорозі зі студени і голоду. І по 2 місяці бавлять в дорозі, заки дібють ся з Росиї (з далекого Сибіру) додому. Значить ся по війні вже, але гаразду нема, та й не зараз буде.

Неділя, 8 грудня 1918 р. [Відновлення руху між Галичиною та Буковиною]

Все однако, або принаймні так видаєть ся, що однако, бо почта пару днів знов не курсує і про світ нічо не знаємо. Навіть про Галичину не знаємо нічо певного; одні кажуть, що Львів вже у польских руках, другі же, що наші знов єго здобули. Знаємо тілько, що перед двома тижнями у Львові – коли туди увійшли поляки, справили вони на жидів страшний погром: богато домів і склепів зрабовано, будинків спалено і щось 500 жидів убито. Мали ся там дес і українці від поляків, але – жидівска газета про те нічо не згадує.

Ми все під румунами. Держать варту на станциї, на мості і ин.[ьше]. Трясуть за зброєю і муніцією по хатах, та й те все. Людям найгірше допікає

брак дров, нафти, сірників і соли. Доси ромуни не нускали нікого до Галичини, ні з Галичини. Та майор ромуньский післав до україньскої військової команди в Снятині наших парляментарів, щоби сю заборону знести. От і були вчера укр.[аїньскі] офіцири зі Снятина тут і полагодили справу так, що віднині рух з Галичиною буде вільний; тілько треба буде пронустки.

Неділя, 15 грудия 1918 р. [Ліквідація україиських вивісок иа урядових будииках у Вашківцях]

У школі закватирувала ся сегодня в полудне знов та сама компанія ромунів, як вже була тут раз. До міста прийшла свіжа (100) компанія. Тепер вечером (5 год.) приїхало желізницею ром.[уньске] війско; кажуть, що тут буде оден батальон. Зачувати, що за Прутом (в Лужанах, Бергометі та Оршівцях) має бути щось 7 реґим.[ентів] ромунів. Причина сего згромадженя війска є та, що із галицкого боку згромаджують ся укр.[аїньскі] війска. Кружать різні вісти: що ромунам не довго тут бути, що невдовзі прийдуть сюда війска укр.[аїньскі] і т.[ому] п.[одібне]. Щось воно є на річи, бо рух з Галичиною цілком перерваний; навіть потяги не йдуть до Галичини. Ромуни розгосподаровують ся тут вже на добре; здіймили з гром.[адської] канцеляриї вивіску з українскою написею, забороняють носити укр.[аїньскі] відзнаки (синьо-жовту краску) і карають, хто носнть.

Ми від Галичини і взагалі від Заходу цілковнто відрубані і тому відчуваємо дуже брак тих продуктів, які ми мали відти – найбільше соли, нафти і сірників. Про чай, каву, риж, перець, цнтрини, помаранчі і взагалі полудневі овочі ми вже й забули.

Ромуни обіцяють, що нафти й соли достарчать, але се – обіцяв пан кожух... Сіль 6 к.[орон] за 1 кг, нафта щось 30 к.[орон], та й то тяжко дістати.

Худоби ціна стала о половину. Корова, що восени коштувала 4000 к.[орон], тепер 2000 к.[орон]; велика годована свиня коштувала восени 3000–4000 к.[орон], тепер поверх 2000 к.[орон]. І се ще дуже дорого проти мирного часу, коли така штука платилась по 300–400 к.[орон]. 1 $м^3$ (мала фіра) сирих тепер рубаних дров в лісі коштує 50 к.[орон], привіз майже то саме, а рубаня щось 20 к.[орон] до 30 к.[орон]. Перед війною 1 латер (8 $м^3$) коштував вже дома 80–100 к.[орон], і то дров сухих букових... Через брак дров школа стоїть заперта ще від 15 листопада 1918 (від 1 листопада – 15 листопада була заперта через гріну). Селяни не відчувають ще так теперішні обставини, (виняткоеий брак соли, нафти). Але стало платним дуже тяжко живеть ся тяще, як коли...

Сими днями пічнуть в Парижі мирові переговори. Які там будуть ті переговори? Що Вільзон скаже, так і буде, він побідник... З оставшої ся бувшої Австриї утворені нові держави сварять ся і воюють між собою о

границі: кожда хоче посунути свої ще не означені границі якнайдальше. Отже війна ще не скінчена... Хто знає, що ще й нас чекає.

Середа, 25 грудня 1918 р. [Заборона носити українські відзнаки]

Ми все румунські. Румуни розгосподаровують ся тут як в себе дома. За що будь карають буками, навіть за ношеня відзнак українських. В школі все сиднть їх війско; у Вашківцях є їх зо 2 компанії, так і у Вижниці – стережуть «румуньскі» границі понад Черем.[ошем]. До Галичини, ні відти нікого не пускають. Прийшли «порядки робити», а то такий порядок, що все бракує, а ні відки купити, бо румуни самі не мають. І вони цілі вечери сидять без світла, так же напомацки і вечерю варять, бо не мають нафти. Годуєть ся війско дуже лихо; рідко коли є хліб; все мамалига.

Погано тепер, дуже погано живеть ся на білім світі. Школа заперта від 16.11 – бо нема дров. Дрова продають на пни, треба собі нарубати і скласти самому. Така чвертка (2 $м^3$) самим нарубаних сирих дров, кажуть в лісі березових – 40 к.[орон], а букових – 60 к.[орон]. Привіз коштує 70 і 80 к.[орон] за чвертку, а рубаня на дрібно дома – 30 к.[орон].

17.12 с.[ього] р.[оку] був я в Черн.[івцях]. І там те саме, що тут: румуни. Всюди тріколор.

Понеділок, 30 грудня 1918 р.

Все хмарно на нашім небосклоні. Погано! До нас беруть ся наші «опікуни» з терором. Зараптово беруть ся. Ром.[уньске] війско все в школі.

Сегодня на 30.12 – дощ!

Середа, 8 січня 1919 р.

Тут нема зміни.

Зачувати, що в Букарешті неспокій. Але не лише там; всюди незадоволеня; ще не конець біді... Соціялізм здаєть ся вже всюди дома. Проти него ведеть ся тепер завзята боротьба, та дарма...

Четвер, 16 січня 1919 р. [Ліквідація українських вивісок на шкільних будинках]

Румуни зірвали таблицю (вивіску) з україньскою написею «Школа» з над дверий шкільного будинку. До сего ми дожили...

Неділя, 19 січня 1919 р.

«Йордан». Під час війни перший «Йордан» (1915) обходили ми тут з москалями, другий (1916) з австрийским війском, третий (1917) знов з москалями, четвертий (1918) з австр.[ийцями], а тепер вже з румунами.

Неділя, 26 січня 1919 р. [Наказ про вивчення румунської мови]

Приказано краєвою шкільною радою (ромуньскою) вчити в школах замість німецкого по ромуньски (та хто буде вчити?)...

Вівторок, 28 січня 1919 р.

До Вашк.[івців] прийшов сегодня вечером батальон війска з Вижниці – 2 компанії з майорами Богза і Щербанеску; заквартирували ся в школі.

Вівторок, 4 лютого 1919 р.

Вже 8-ма днина, як наложено на укр.[аїньскі] повіти стан облоги (Belagerungszustand). Всякі сходини заборонені; від 6 год.[ини] вечера не вільно виходити з дому. Арештовано богато українців. Рух особовий на желізници застанолений.

Тепер ще гірша біда, як була доси. А дорожня нечувана: 1 м^3 сухих дров коштує тепер 100 к.[орон] (перед війною – 8 до 13 к.[орон]); 1 літр нафти – 24 к.[орон] – (так продають торговщики; в старостві дають 1 літр за 3 к.[орони]). За рубаня 1 м^3 дров треба заплатити 15 к.[орон] (давно 1 к.[орона]).

Погано, дуже погано жити! Нарід напів здичів; розпуста страшенна!

П'ятниця, 8 березня 1919 р.

Війско виквартерувало ся зі школи. Богато шкоди.

Середа, 20 березня 1919 р. [Знищення шкільного будинку румунським військом]

Ром.[уньске] війско було в школі від 15.11 1918 до 10.03 1919. Богато з інвентаря понищено. Шафи поломані, крісла і столи забрано, вікна побито, ... забрано, двері і лавки поломлено.

П'ятниця, 28 березня 1919 р.

Ще не конець біді. Всюди поставлено гармати.

Від 1.03 учителям підвищено платню, так що уч.[ителі] пров.[ізоричні] які мали доси 75 к.[орон] (а з дорожняним додатком ще раз тілько) дістали тепер 250 левів ром.[уньских]. Я дістаю прим.[іром] 640 левів – а лев числять по 1 к.[орону] 80 с.[отиків], а тепер платять власно 2 к.[орони] за лева.

Дорожнеча нечувана. 1 кг пшен.[ичної] муки тут 25 к.[орон], в Черн.[івцях] 32 к.[орон]. Коробочка сірників (давно 2 с.[отики]) 5–6 к.[орон]. 1 т.[опка] соли 5 к.[орон]. Черевики – 600 к.[орон] і більше. Вже і цитрини появили ся на торзі; одна – 10 к.[орон]! (давно 4–6 с.[отиків]).

Четвер, 1 травия 1919 р.

Суда прийшло трохи кавалєрії.

Н'ятииця, 1 травия 1919 р.

Видко якийсь рух. Ціна лева спадає – 1 к.[орона] 87 с.[отиків]. Житє наче в завязанім міху.

Субота, 24 травия 1919 р.

5 год.[ина] рано. Тут з обох боків Черемоша канонада – і рідка перестрілка маш.[инових] і иньчих карабінів. Вчера прийшов і ночував в школі 1 бат.[альон] ром.[уньского] війска.

Мило 1 кг – 35 к.[орон], цукор – до 50 к.[орон].

Вівторок, 29 серпия 1919 р.

У школі заквартирована компанія війска – повернула Галичини (з Покутя). Нищать вояки все в школі.

Ціна тілько на збіже і деякі ще товари впала, зрештою все дороге. 100 кг пшениці вже 200 к.[орон] (розумієть ся на папери). Мука пшенична в склепі 1 кг – 8 к.[орон]; 1 пачка (маленька) сірників вже 1 к.[орона].

Вівторок, 26 листопада 1919 р. [Румуиізація україиських повітів Буковиии]

Давно вже дуже давно, бо близько 10 місяців як не роблено жадних нотаток про події в нас і наоколо нас. Коби що добре, то й кортіло би дещо зазначнти – написати, а то нема – єй Богу – про що згадувати. Хиба про одно тяжке горе, яке нас немов яка величезна скала привалило. Все одно й те саме лихо. Та ні, не те саме, лихо чимраз то все гірше. Ромуни, які прийшли до нас, щоби «порядок тут завести», заводять «порядки!». Ті, в яких самих дома нема порядку, заводять в нас порядки, і які порядки! Всюди страшенна корупцня, над нашим народом збнткують ся, бють, карають арештами… Наложили на нас стан облоги; всякі сходини заборонені; з села до села не можна поїхати без позволу; отак само до ліса і навіть в поле. А за кождий позвіл плати! А хоч що перевезти в друге село або хоч би й до млина, то так не можна, треба позволу, а за те плати! А то тому не можна, бо ми близько «границі», а тут «vama» (ціловий уряд)… Так, ми на границі, бо за Черемошом то вже не ми, там вже «Польща». От чого ми дожили!..

Села ромунізують, починають від шкіл. Всякими способами і штучками вимушують (звичайно се робить староста повітовий, т.[ак] зв.[аний] prefect) у начальника громадського, що той з пару радними удають ся до

«secreteriatul de serviciu pentru instructiunea publica» (секретарият служби для інструкції нубличної) з писаною, вже готовою, їм підсуненою просьбою, що вони нібнто хотять ромуньскої мови в школі. І от вже школа є ромуньска, а діти всі україньскі. А таких «ромуньских» шкіл є вже ласка Божа! В цілих повітах Серецкім, Сторожинецкім, в більшій части Черновецкім, та бо і у Вашківскім повстали так ромунскі школи з чисто україньских. Учнтелів з таких перелицьованих укр.[аїньских] шкіл попересаджувано до повненя служби до шкіл ще не зромунщених в повітах Черновецкім (на північ Прута), Вашківскім, Вижницкім, Кіцманскім та Заставнецкім. Приказ: «Забирай ся!» – і мусиш забирати ся, перевозити на свої кошта з родиною і всіма маєтками бог зна як далеко на другу посаду, і тим руйнують ся і так вже зруйновані бідні учителі до крайности.

А кілько то тих бідних учителів не накатовано, не позбитковано. Кували їх, били, вели від багнетами вулицями, держали місяцями в арештах і т.[ому] п.[одібне]. А все лиш за те, що вони (правда, чи не правда) щось може сказали проти ромунів – отже що вони не так, може, думають, як ромуни. Так були арештовані майже всі професори Кіцманьскої гімназиї (єї тепер заперли) і кількох з Вижницкої. Так сиділо або й сидять ще богато й иньчої україньскої інтелігенциї та нашого свідомого мужицтва по арештах, їх богато вже винустили, бо без причини мучили, але кривда остане кривдою!… Імена сіл поперехрещувано на ромуньске, написи україньскі на нубличних будинках (отже, і школах) заборонені…

Хотя й части Буковини з укр.[аїньским] населеням ромунам не признано цілим світом, то вони тут вже і асентерують, і перевели 2 і 7 падолиста 1919 р.[оку] в поневолених селах «вільні» вибори до сойму і до сенату в Букарешті. «Вільні вибори» під багнетами війска, при забороні зійти ся та порадити ся, кого вибирати! Іменували «згори» – вибирайте! Вибрали… Стали нашими заступниками та не наші люди. Ну, вільні вибори!.. Та наші люди віднесли ся до сих виборів цілком байдуже, бо виділи, що се тілько кумедия, а не вибори. Такий то порядок…

Говорять, що нібито нема тут війни, але Ромунія змобілізована – і тут стан облоги, і називають сі повіти по Серет, що се фронтова зона. Правда, не реквирують ще (зн.[ачнть], не забирають за півдармо хліб у людий), як се за покійної Австриї було, однак і хліб, й все тепер о много дорощі, як були тоді. Корова коштує 6000 до 8000 к.[орон], кінь добрий і до 10 000 к.[орон], 1 яйце – 1 к.[орона] 20 с.[отиків], 1 кг масла – 60 к.[орон], 1 топка соли тепер 3 к.[орони] (а було вже й 6 к.[орон]), 1 літр нафти – 8 к.[орон] (а було вже й 30 к.[орон]), 1 маленька пачка сірників – 2 к.[орони] (перед війною 2 с.[отики] – а було вже й 5 к.[орон]), пара черевиків – 600 к.[орон], пара сніжаків – 1000 к.[орон], одяг убраня підлого – 1500 к.[орон]. Я заплатив

кравцеви тілько за голу роботу 240 к.[орон]. 1 кг муки пшеничної тепер 12 к.[орон] (а було вже й 16 к.[орон]), 1 кг мяса волового – 10 к.[орон]. Рискаль – 16 к.[орон] (давно 1 к.[орона]), шпаргат малий – 400 к.[орон]; 1 зошит до писаня – 2 к.[орони] (давно 2 с.[отики]), 1 олівець – 1 к.[орона] 50 с.[отиків] (давно 6 с.[отиків]), 1 аркуш паперу до писаня – 50 с.[отиків] (давно 2 с.[отики]). Перо до писаня – 50 с.[отиків] (давно 2 с.[отики]), 1 шнулька ниток до машини – 8 к.[орон] (давно 18 с.[отиків]), а було вже й 20 к.[орон]. Книжка бува до 10 к.[орон]. 1 м^3 дров – 160 к.[орон] (давно 10 к.[орон]).

За харчі за доньку (що в гімназиї) в Чернівцях плачу за місяць 400 к.[орон] і ще що з дому. А професорови Лютикови, що вчить приватно дома молодшу мою доньку Талю плачу місячно 150 к.[орон]. Отже, після сего і робота всяка дорога. Підкованя одного коня коштує 80 к.[орон], за привіз 1 м^3 дров з ліса (10 км далеко) 50–60 к.[орон]. Денно бере робітник звичайний тепер 20 к.[орон]. Недармо повстала тепер говірка – що коваль, чи там колодій бере за кождий удар молотом, чи бардою 1 к.[орона]. 1 сотнар бараболі – 100 к.[орон], кукурузи – 400 (а було вже й 600 к.[орон]). Черевики 700 к.[орон]. А то тілько в нас таке все дороге. От читаю, що в других краях – кромі хліба – все тане. А в Ромунії нема промислу – а Ромунія від світа наче хіньским муром замкнена. Що відки з Заходу приходить, то хиба дорогою шварцерства, а як ні, то треба на кождій границі тілько заплатити цла та тільки підплатити, що то більше коштує як сам товар. І так в місті можна тепер всего купити, однак все страх дорого.

Ціна гроший дуже низька. Корона на світовім торзі (бо не має покриття) тепер яких 8 центимів (давних наших 8 с.[отиків]), але примусовий курс ромуньского лева тепер 1 лев = 2 к.[орони], хотя і лев на світовім торзі дуже низько стоїть, бо і він не має покриття. Все ж таки дають за лева (яко товар) тепер 3 к.[орони] (а було вже й 4 к.[орони]), за 1 амер.[иканьский] доляр платять 80 і 100 к.[орон]. Хотя й і учителі і иньчі урядники побирають тепер більшу платню (от прим.[іром] – учитель провизоричний має тепер місячно 250 левів (давнішне 75 к.[орон]) і бере половину в левах, а половину в коронах, т.[о] є 2 к.[орони] за 1 лев. Я маю 640 левів місячно, та все те при теперішній страшній дорожнечі не вистарчає на прожитє і всякий стараєть ся ще якихось иньчих средств придбати до житя. От виарендовують поле, обробляють єго платеними робітниками, або дають за третину. Иньші беруть ся до якогось «гешефту» і так жиють… Мусять жити! Се ромуньска господарка і ромуньскі порядки в нас.

У світі тепер з причини війни повстав цілий хаос: боротьба між буржуазиєю, а соціялізмом. Антанта хоть має силу побідити, та не має сили втихомирити світ від заворушеня, тому спокою в світі ще нема і не так

скоро й буде. В Росії большевизм, та бо там є й партия монархична, обі поборюють себе взаїмно – лиєть ся кров. Під тим терпить і Україна. Розрухи в Росії відбивають ся некорисно і в Україні, а тим часом сусіди старають ся розшарпати еї. Та вона одерзнеть ся, скине з себе нута і покаже, що й вона вміє жити вільним житям, як і всі другі вільні народи.

Неділя, 18 січия 1920 р.

Житє тяжке! Неволя, страшна неволя! «Man taft im Finsteren» (блукання напомацки) – кажуть самі волохи. А так довго бути не може. Стан облоги, цензура, не вільно нічого …

Понеділок, 19 січия 1920 р. (Йордан)

Нема добра! Переживаємо час боротьби большевизму (соціялізму) з капіталізмом. Хто побореє? Капіталісти чи працюючі руки? Та сих послідних більше…

Війна завела цілий світ немов в яку сліпу вулицю, яку ззаду забарикадовано. Назад вже не мож, а вийти конечно: отже треба пробити дорогу нову вперед, і нею підуть всі народи. Яка та нова дорога буде, невдовзі побачимо… Найбільше впадає в очі та обставина, що гроші втратили страшенно на вартости, розуміеть ся паперові. Хто би прим.[іром] був подумав перед війною, що за черевики, куплені тоді за 10 к.[орон], може, тепер легко взяти 600 к.[орон]? І так все йде. 1 гребінь (давно 2 к.[орони]), тепер 40 к.[орон]. Корова коштує тепер 6 до 10 тисяч корон, (перед війною 300-400 к.[орон]). 1 літр молока – 6 к.[орон], 1 кг мяса волового – 14 к.[орон], (давно 80 с.[отиків]). Робітникови (тепер взимі) треба дати денно 20 к.[орон], за рубаня чвертки (2 м^3) дров платить ся 50 к.[орон] (давнійше 2 к.[орони]). 1 аркуш паперу до писаня – 1 к.[орона], 1 перо – 25 с.[отиків], 1 зошит – 2 к.[орони], 1 м^2 шибок до вікон – 120 к.[орон] і т.[ак] д.[алі] Як кажу, гроші втратили свою вартість; дрібних же грошей майже вже й не видко. Все йде на цілі корони, бо що тепер корона? Хто має дати ½ корони, то дає цілу і не бажає здачі.

Або на желізниці. Тут також рідко коли здають з части корони або ром.[уньского] лева. А добре знати, що тепер потяг лиш три рази на тиждень їде з Чернівців до Вижниці і назад (давнійше 3 рази денно), до того не опалюють ся вагони; бракують часто вікна, двері… Їзда III клясою з Вашк.[івців] до Чернівців коштує 2 леви і 85 бані – значить 3 леї (або 9 к.[орон], бо 1 ром.[уньский] «leu» стоїть 3 к.[орони]). Житє тяжке, однак не всім, бо є много таких, які в сім часі збили собі величезні маєтки, а то шварцованям мукою, худобою, тютюном і т.[ому] п.[одібне] до Галичини, де все ще о много дороще як тут. Черемош

тепер ріка гранична. Відци ромуни, відти поляки, бо Східну Галичину заняли поляки.

Четвер, 20 травия 1920 р. [Вибори до румуиського парламеиту]

У Ромунії (отже, й тут) сегодня вибори до камери. Хто вибраний? Пан з Букарешту, що ніколи тут не був і про нічо тут не знає, ані єго ніхто не знає; ромун і брат міністра Йонеску. Се так в сім повіті, але й в других повітах певно не ліпше. З людьми можна тепер зробити, що хочеш. Кого боять ся, або хто має більшу мошонку – той перший, за тим і йдуть. Деморалізация і корупция нечувані. Все йде до гіршого.

Жнтє трудне до неможливости, бо гроші не мають майже жадної вартости. Тепер оден рубач стоїть матеріяльно ліпше як учитель. Приміром, я беру тепер найвисшу платню 640 леїв на місяць, але виплачують в коронах (і то половина леїв по 3 к.[орони], а друга половина – по 2 корони за лева), отже, купно 1500 к.[орон] місячно. Та що з того? 1 м сукна на одіж коштує також тілько. Та й пара черевиків коштують тілько. Як тут жити? Муки 1 кг 20 к.[орон], цукру поверх 100 к.[орон], мяса волового – 20 к.[орон], солонини і масла – 60 к.[орон]. 1 літр молока – 6 до 8 к.[орон].

Значнть гріш (паперовий) не має вартости і тепер лиш тому живеть ся добре, хто не потребує кунувати, а то хліборобам.

Оля кінчила 7 клясу гімн.[азияльну] в Чернівцях, а Таля вчить ся приватно дома до 4 кляси гімназняльної. За Олю плачу за станцию і вікт на місяць 600 к.[орон], за Талю інструкторови на місяць 200 к.[орон].

29 липия 1920 р. – 1 серпия 1920 р. [Складаиия присяги учителями]

Зложували учит.[ельскі] особи Вашк.[овецкого] пов.[іту] в старостві (в присутности префекта Ґояна) присягу. Ситуацня є дуже непевна, причина – війна Польщі з Росиєю. Поляків цілком побили «червоні» війска совєтскі.

Корупцня нечувана. Житє учнтелям і низшим урядникам майже неможливе. Платня мала, а ціна всего потрібного до жнтя страх висока. Учитель побирає тепер пересічно 400 левів ром.[уньских] місячно (провизоричний – 250 лев.[ів], а найвисша – 640/660 лев.[ів]). Лев числить ся як до курсу пересічно 3 к.[орони], отже пересічна місячна платня учит.[еля] 1200 к.[орон]. Давніше пересічно 200 к.[орон]. – отже, в 6 разів більше. Однак ціна всего пішла вгору більше як о 100 разів. Давніше можна було купити вбраня мужске (анцуґ) – за 60–80 к.[орон], тепер 5000 до 6000 і більше. Капелюх – 5 к.[орон], тепер за 400 к.[орон], краватка – 2 к.[орони] – 150 к.[орон], черевики – 10 к.[орон] – 1500 до 1800 к.[орон]. Маленка шнулька ннток (давно 18 г.[елерів]) – тепер 30 к.[орон]. 1 пачка (маленька) сірників (давня 2 с.[отики]) – тепер 3 к.[орони]. Сіль, якої в

Ромунії є доста (давно 22 с.[отики]), – тепер 4 к.[орони]. Дрова (давно 1 м^3 10 к.[орон]) – тепер 140 к.[орон].

Н'ятиица, 14 січия 1921 р. (Новий рік)

Погода наче навесні – день теплий, сонячний. Надворі літають мухи, дороги і поля висихають. Справжня весна!

Н'ятиица, 7 травия 1921 р.

Секретар справ наук і директор генеральний Мандичевський були з професором Абаджиром автом тут. Оглядали школу, бо хотять умістнти в школі ромуньский учительський семінар і інтернат. Абаджир має тут бути учнтелем того учительського семінара.

Н'ятиица, 6 січия 1922 р. (Святий Вечір)

Жиється! Бо муснться жнти. Яке те наше житє?! Як в якій сліпій вулиці. А темно-темно!..

Друкується за рукописною копією з колекції Зорі Михайлівни Колотило, внучки І. Бажанського.

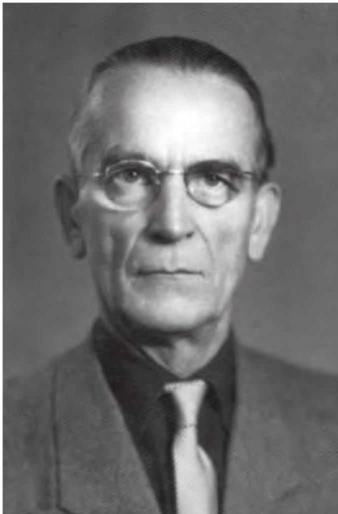

Василь Русиак

Спомини (уривок про 1914–1923 рр.)

Великий здвиг «Січей» у Львові

На 28 червня 1914 року центральне правління «Січей» Галичини і Буковини організувало великий здвиг січей у Львові, в якому взяли численну участь майже всі «Січі» Галичини й Буковини, а також чимало організацій товариства «Сокіл». На той здвиг їхав, між іншими, і мій батько як член делегації Неполоківської «Січі». За дозволом директора нашої гімназії поїхав і я разом з батьком на той здвиг, бо в гімназії навчання вже було закінчено і відбувалися ще тільки переекзаменування тих учнів, що мали злі оцінки в другому семестрі, щоб уможливити їм перехід до вищого класу.

Здвиг «Січей» у Львові був добре зорганізований і все було заздалегідь приготовлено. Було замовлено цілий ряд спеціальних поїздів, що мали перевезти тисячі січовиків з різних околиць Галичини і Буковини до Львова, бо нормальні поїзди не були могли б перевезти таку силу людей у протягу кількох чи навіть кільканадцяти годин. А треба знати, що тогочасні пасажирські поїзди складалися не більш як з 4–5 вагонів на двох осях, в яких могли поміститися вигідно 160–200 осіб, а при більшому стиску і до 300 осіб. Це не те, що теперішні пасажирські поїзди, сформовані з 10-ти до 20-ти вагонів на чотирьох осях, які можуть перевозити по 1000–2000 осіб. З Буковини поїхала більша частина делегатів спеціальним поїздом, а менша – нормальним особовим, як тоді звався, поїздом, що проїжджав з Іцкан до Львова, через Неполоківці, о першій годині ночі. Цим поїздом поїхав і я разом з неполоківською делегацією.

Найсильніші делегації з Буковини післали села Рогізна, Глибока, Гатна (тепер зветься Дарманешти) біля Сучави, а також місто Чернівці. Всі ці делегації прибули зі своїми музиками з дутих інструментів. До Львова ми приїхали десь о сьомій годині ранку. На залізничному двірці нас зустріли упорядчики, які вказали нам місце в поході, який формувався. Буковинські делегації йшли всі одна за одною. Десь коло восьмої години, коли вже поприїжджали всі делегації, які разом становили понад 15 000 чоловік, ціла ця маса людей рушила демонстраційним походом головними артеріями Львова до площі «Сокола Батька» на окраїні Львова.

Був гарний, соняшний і теплий день. Львів, який я тоді бачив перший раз, зробив на мене дуже сильне враження та заімпонував мені вже починаючи від його величавого на ті часи вокзалу, своїми розмірами, що набагато перевищували відомі мені тоді розміри Чернівців. Колона січовиків, якій я не міг бачити ні початку, ні кінця, розтягнулася на яких 3–4 кілометри. Маршерували по 4 чоловіки у одному ряді, при чому майже всі делегації з блакитно-жовтим прапором на чолі. Під час маршу кільканадцять, а може й кількадесят музик грали маршові пісні, а деякі делегації під звуки музики співали січові маршові пісні, як: «Не пора, не пора, не пора москалеві, ляхові служить, довершилась України кривда стара, нам пора для України жить» (складена Іваном Франком), «Ой на горі там женці жнуть» та інші. Доми, в яких жили українці, були святочно прибрані килимами, квітами та блакитно-жовтими прапорами, які звисали з вікон або балконів. Всі січовики були бадьорі, бачучи таку серйозну свою силу.

По обох боках вулиць, якими ми проходили, було повно народу, що слідкував за нашим походом. Одні люди, запевне українці, щиро нас вітали, махаючи до нас квітами в руках, інші дивилися просто з цікавості, це мабуть були жиди, а ще інші дивилися на нас з ненавистю, це мабуть поля-

ки, які хоч і мали владу в Галичині не могли перешкодити зорганізуванню цього здвигу.

Похід відбувався в найкращому порядку, так що сильні відділи поліції, між якими чимало кінних, не мали нагоди встрявати в наші справи, хоч вони супроводили нас від вокзалу аж до самої площі Сокола Батька, де ми прибули десь після двогодинного маршу. Цю площу купили львівські українські організації кілька років перед згаданим січовим здвигом і сплачуючи її ціну збірками по всій Австрії, де тільки проживали українці, для чого вони продавали так звані цеголки у виді поштових марок, кожна по 10 сотиків (гелерів). Ці цеголки розповсюджували майже всі українські організації Галичини і Буковини між своїми членами та іншими нашими громадянами, а також між неукраїнцями, які не ставилися ворожо до боротьби українського народу за свої права.

Після недовгого відпочинку, почалася святкова програма. Виступали кільканадцять найкраще зорганізованих і вимуштруваних січей з різними гімнастичними вправами, які своєю справністю викликали подив і захоплення всіх глядачів (на площу Сокола Батька прибуло тоді і багато місцевої, та й не тільки місцевої інтелігенції та міщанства, щоб приглядатися виконанню програми здвигу). Десь коло першої години було зроблено перерву на обід з тим, що в четвертій годині після обіду програма мала продовжуватися. Та коли всі січовики зібралися після обіду для продовження програми, провід здвигу повідомив, що свято припиняється, тому що цього дня перед обідом було вбито в місті Сараєві у Боснії австрійського престолонаслідника Франца Фердинанда та його дружину, та що в цілій Австро-Угорщині проголошено національну жалобу.

Все так, хоч і достроково, цей здвиг був закінчений парадом січових стрільців, виекіпованих австрійськими польовими уніформами та зброєю, з українськими блакнтно-жовтими кокардами на шапках. Головний начальник всіх «Січей», д-р Кирило Трильовський на білому коні та в історичному уборі українських гетьманів, з булавою в руці, прийняв парад сотні січових стрільців. І дивно, що ці «Націоналістичні», як зараз сказали б російські гавлайтери в Радянській Україні, витівки не викликали ні протесту, ні репресій зі сторони австрійської центральної чи галицько-польської влади.

Тому що повернення всіх січовиків до їх домів було зв'язане з труднощами, залізничне начальство виготовило план відправлення спеціальних поїздів з січовиками та повідомивши, в котрій годині поїде поїзд в кожному напрямі, просило всіх тих, що їх поїзди передбачені на північ і пізніше, щоб вони розійшлися від вокзалу. Тоді наші буковинці, яким було передбачено поїзд аж на першу годину ночі, пішли розглядати місто. Тоді я вперше був і на Високому Замку та бачив «копець Люблинської унії», що його

насипали були поляки в честь цієї унії на самому вершку замкової гори. З Високого Замку ми могли подивляти нічний Львів з його феєричними, як мені тоді здавалося світлами, бо щось кращого мені не доводилося до тоді бачити.

На 29 червня увечері я повернувся до Вижниці, щоб на 30 червня одержати свідоцтва за п'ятий клас гімназії та того ж дня по обіді від'їхати з братом до Неполоківців.

Нерша світова війиа

Під вечір 28 липня, коли Австрія проголосила війну Сербії, то зарядила загальну мобілізацію, тобто покликала до зброї всіх чоловіків від 21 до 42 років, які мали військовий вишкіл з тим, що річники до 36 літ мали зголошуватися до своїх полків, а від 37 до 42 літ, що вже не числилися до дієвої армії, так звані ополченці (з німецька – ландштурм), мали зголошуватися в своїх жандармських постерунках чи станицях.

Під час того, як сільський поліцай в Неполоківцях скликав бубном неполоківських громадян на сход до громадської канцелярії, а громадський секретар прочитав розпорядження про загальну мобілізацію і люди дискутували над новоствореною ситуацією, надбігла десь від залізничної станції одна неполоківська баба, яка вже на станції довідалася про війну та мобілізацію, та стала голосити та приповідати: «Що тепер наш бідний цісар буде робити? Де ж він, бідний, тепер дінеться?» При тім вона показувала руками, звідки йде на австрійського цісаря москаль, а звідки серб. Хоч момент був дуже серйозний, то зібрані на сході люди вибухнули сміхом, подивляючи стратегічні знання баби. Цей жест був дуже характерним для тодішньої ментальності переважаючої частини наших селян, які, не відчуваючи ніякого національного гніту, тому що їх ніхто не заставляв говорити на «общепонятному німецькому язике», вважали австрійського цісаря своїм, а деякі з них навіть не здавали собі справи з того, що цісар не є українець. Коли б їм були забороняли вчитися у школі на українській мові та говорити в урядах по-українськи, тоді вони були б запевне відчули чужинецький характер влади. А тому, що з них ніхто нігде не насмівався за те, що вони говорять українською мовою, як це діється ще й сьогодні в «суверенній українській республіці», то вони не вважали цю владу чужою собі.

Інтересно, що за цією першою мобілізацією майже третина людей з мобілізованих річників, які не служили до тоді в армії, осталися дома, і вже в другому місяці війни зазнали великих неприємностей, бо російські війська, які ввійшли до Буковини, вважали їх перебраними австрійськими вояками.

Але не всі українці в Галичині і Буковині були українськими і австрійськими патріотами. Були серед них й москвофіли, хоч і небагато. Їх провідниками були брати Геровські, яких було заарештовано в 1913 році, але їм вдалося втекти з чернівецької тюрми недовго до війни. Інших провідників, як професора д-ра Козака, священика д-ра Богатирця та кільканадцять інших священників і селян було арештовано на початку війни та відправлено до тюрми в Талергофі в західній Австрії. Все ж таки деякі їх однодумці осталися на волі та вже в перших днях після виповідження війни Сербії поповнили кілька актів саботажу, підпаливши, між іншим, залізничні мости на Пруті і Черемоші в Неполоківцях і відрізали тим правий беріг Пруту, тобто повіти Вашківський і Вижницький від залізничного сполучення з головною лінією Чернівці-Львів.

Цікаво, що після окупації Північної Буковини радянською армією і включення її до Радянської України, радянська влада вважала за відповідне платити одному з колишніх провідників москвофілів і завзятому ворогові українського народу д-рові Богатирцеві персональну пенсію по 2000 карбованців у місяць, а після грошової реформи в 1961 році по 200 карбованців у місяць за те, що він в Першу світову війну потерпів за своє москвофільство і пробув чотири роки в австрійській тюрмі в Талергофі. Цей факт може послужити найкращим доказом, що теперішній Радянський Союз в національній політиці не різниться зовсім від колишньої царської Росії та що є її щирим продовжувачем, використовуючи при цьому більш модерні і дійові, а через те більш небезпечні для українського народу засоби.

Вже в перших днях війни австрійський уряд на домагання українського парламентського представництва у Відні згодився на утворення українського легіону, складеного з добровольців, який мав воювати проти росіян за визволення українського народу з-під московського ярма. Цей легіон дістав назву «Українські Січові Стрільці» і здобув собі добру славу у боях на російськім фроиті, а пізніше і при будівництві української держави.

Перший місяць війни пройшов майже непомітно в нашому селі, коли не брати до уваги факту, що багато молодих і ще не старих чоловіків залишили село та подались до своїх військових частин. Тільки наприкінці серпня рознеслася чутка, що росіяни перейшли границю з Бассарабії та під селом Раранче дали бій з австрійцями. У бою взяли участь з обох сторін приблизно по одному полку. Говорили, що австрійці понесли в тім бою поважні втрати, тому що не знали ще модерної тактики та атакували широким і стислим фроитом, як ще за наполеонівських війн.

Як тяжко меитальність австрійських бюрократів призвичаювалася до нових воєнних умов, видно з наступної пригоди, яка сталася ще до бою під селом Раранче. Австрійські пограничники зателефонували чернівецькому

старості, що козацький патруль перейшов границю, так як це вони робили у мирний час. На це староста їм відповів: «Ферфанген унд зофорт ангебрінген!», тобто по-українськи: «Заарештувати їх і зараз же приставити їх до мене!»

Кілька днів після бою в Раранчу рештки австрійської регулярної армії покинули Буковину та подалися до Галичини, де тоді йшли тяжкі бої з наступаючими російськими арміями. В цілій Буковині залишилася тільки жандармерія та біля 5000 ополченців, що знаходилися під командою генерала жандармів Фішера. Це сталося в третій декаді серпня. До того часу доходили до нас віденські газети, з яких можна було дізнатися про невдачі австрійських військ на галицькому фронті та про великі перемоги німецьких військ у Бельгії і Франції.

Тоді російські війська зайняли Чернівці та південно-східну частину Буковини, а повіти Кіцманський, західна частина Заставнецького, Вашківський та Вижницький лишилися в руках ополченців генерала Фішера. Та вони, не розпоряджаючися ні артилерією, ні скорострілами не становили для росіян серйозної небезпеки.

Внаслідок великих і безперервних невдач австрійських армій на галицькому фронті нездарні австрійські генерали стали шукати виновників цих невдач в українських селянах, яких в перших місяцях війни арештовували десятками і сотнями будь-то би за шпіонаж і зраду в користь росіян та, переважно без якого-небудь суду стріляли і вішали їх. Тільки наприкінці 1914 року, на рішучий протест українських депутатів у віденському парламенті, було заборонено військовим властям арештовувати і вбивати українських селян в Галичині і Буковині без законного суду. Це тим більше, що австрійські армії терпіли поразку за поразкою і на землях заселених поляками, яким ніхто не міг закинути москвофільства. Дійсною причиною австрійських невдач була велика чисельна перевага росіян та більший їх досвід у веденні війни, набутий дорогим коштом у програній російсько-японській війні 1904/05 року.

При першому наступі російських військ з північного сходу сотні, а то й тисячі наших селян з Заставнецького і Кіцманського повітів покинули свої села та, взявши на вози свої сім'ї та дещо їства і одежі, подалися до наших сіл, розташованих на лівому березі Пруту, як Неполоківці, Пядиківці, Зеленів, Реваківці, де вони провели по кілька днів на громадських толоках, а потім, довідавшись від своїх розвідників, що москалі не граблять і не вбивають, поверталися до своїх сіл і домів.

До Неполоківців прийшли росіяни вперше зараз після того, як вони зайняли Чернівці. Невеликий їх відділ в кількадесять людей приїхав з Чернівців напівброньованим поїздом, що складався з трьох некритих вагонів.

Коли цей поїзд під'їхав до залізничного мосту на Пруті по лінії Чернівці-Львів, там прийняла його сильним вогнем австрійська застава з ополченців під командою лейтенаита Гошовського, що після війни був професором на Кіцманській гімназії. Поїзд без шкоди вернувся до Чернівців, але при тій нагоді один російський воїн, по національності жид, вискочив якось з вагона і віддався в полон австрійцям.

Через кілька днів пізніше прийшли російські війська, звичайно без бою, і до нашого села. Це було вже в перших днях вересня 1914 року. А сталося це так.

Того дня, як і в попередніх, я погнав ще раненько корови на пасовисько за селом. По дорозі вже в селі я стрінувся з великою колоною, понад сто возів, а в кожному возі по 6 австрійських ополченців. Вони тієї ж ночі вийшли з окруження десь над Дністром, і тому що тоді ще ніякого фронту на Буковині не було, вони поночі пробралися аж до нашого села, а звідси через Прут до Барбівців, і там залягли. Це було ще досвіту. На пасовиську за селом, яке прилягало до залізничної лінії Чернівці-Львів зібралося більше хлопців моєї верстви, і ми з цікавістю коментували цей відступ австрійських ополченців, побоюючися, що за ними можуть прийти і росіяни, бо від початку війни ми ще такого великого числа вояків не бачили.

Десь біля дев'ятої години ми побачили на шосейному шляху, що йде з Кіцманя на Неполоківці, на горі, що відділяє Неполоківці від села Ошихліби, як з долини, в якій були розташовані Ошихліби, виринули на шляху дві чорні точки, які чимраз більшали, і наконець ми побачили, що це були два їздці, які йшли шляхом в напрямі Неполоківців. Через кілька хвилин ми побачили біля 300 метрів позаду згаданих двох їздців груну з трьох їздців, які йшли по шляху і по одному їздцеві, які йшли полем по обох боках шляху на відстані біля 100 метрів від шляху, але в лінії з групою трьох їздців, що йшли шляхом. Через дальших кілька хвилин показалася на обрію свіжа група з кільканадцяти їздців, які йшли шляхом, а на обох її флангах йшли полем, по обох боках шляху по два їздці на віддалі біля 200 метрів від шляху. Близько 500 метрів за цією групою вийшла з-за обрію ціла сотня їздців.

В той час перших два їздці приближалися вже до села, що було віддалене близько трьох кілометрів від того місця, де на обрію показувалися згадані їздці. Коли ці два їздці порівнялися з нами, хлопцями, які пасли худобу, один з їздців, які оказалися кубанськими козаками, повернув із шляху до нас на поле. Коли ми побачили, що за цими козаками і ціла їх сотня прямувала на наше село, тоді нас опанувало почуття страху, перемішане з цікавістю, яка, кінець-кінців, таки перемогла, бо до тоді мені ще не доводилося бачити живого кубанського козака, а я знав, що кубанські козаки – це нащадки запорожців.

Приблизившися до нас, козак привітав нас гарною і дуже милозвучною українською мовою: «Здорові були, хлопці!» та став розпитувати, чи не бачили ми австрійців, які ще досвіту відтягнулися в напрямі Пруту. Але хоч мова того козака нас, а зокрема мене, дуже мило вразила і ми не відчували ніякої ворожості до нього, то почуття австрійського патріотизму в нас перемогло, і ми дипломатично відповіли, що нічого про це не знаємо, бо коли ми рано вигонили корови в поле, то не стрічали по дорозі ніяких австрійців. Коли ж він почав доказувати нам, що це неможливо, щоб ми не запримітили переходу цілої колони австріяків через наше село, то ми відповіли, що ще перед тим, як ми вигнали корови в поле, ми чули якийсь рух і скрипіт возів на шляху, що веде через село до Пруту, але ми не знаємо, що воно мало означати. Тоді козак сказав, що це запевне мали бути підводи з австрійцями, які висмикнулися їм з окруження над Дністром чи за Дністром (вже докладно не пригадую), яких їх козацький патруль вистежив ще вночі, але не міг їх атакувати, бо був заслабий.

Після такої дипломатичної дискусії козак нам порадив, щоб ми забиралися з худобою по домах, бо сюди має надійти незадовго більше війська, складеного з азійських вояків, які могли би заподіяти нам неприємності і шкоду.

Коли ми з худобою ввійшли в село, то там вже застали перших дві групи козаків, які в міжчасі успіли вже застрілити двох жидів і то просто з ходу, як мені пізніше оповіли очевидці. Коли в село вступила ціла сотня, тоді козаки почали виловлювати по селу всіх молодих людей, однокашники яких були мобілізовані на війну, вважаючи цих людей перебраними поселянськи австрійськими вояками, які вночі висмикнулися з окруження. Багатьох з них били і мучили, щоб вони призналися, що вони перебрані австрійські вояки. Тільки з великим трудом вдалося нарешті переконати їх комендаита, що це не перебрані австрійські вояки, а мирні жителі, які в мирний час не відбували військову службу в Австрії і, не маючи військового вишколу, через те й не були мобілізовані.

Цей козацький начальний, мабуть, полковник, а щонайменше сотник, зробив на мене сильне враження тим, що говорив гарною українською мовою, та був убраний майже в цілості в історичному козацькому строю, як чорна кирея та шапка з пером, яку можна бачити на портретах Богдана Хмельницького, багато украшені сріблом рукоять шаблі, піхва та ремінці, на яких вона висіла, а також сріблом вибиті стремена та срібні чи посріблені остроги. Не доставало йому тільки пістолів за поясом та булави або пернача в руці, щоб його можна було вважати за дійсного продовжувача козацько-запорозької традиції XVII–XVIII віків.

Через кілька годин надійшов до села полк татарської кінноти та одна батарея артилерії, які розташовувалися подальше від центру села, біля залізничної станції. Недалеко станції був млин, а в тому млині було наше мливо, що чекало своєї черги. Боячися, щоб військо не забрало то мливо з млина, батько післав мене з возом забрати то мливо додому. Коли я вже доїжджав до станції, то побачив по обох боках шосе повно татарської кінноти, що стояла там табором. Один з них, мабуть підофіцер, що трохи знав по-російськи, спитав мене ломаною російською мовою: «А кто там стреляє?», показуючи рукою в сторону Пруту. Тут треба сказати, що в міжчасі козаки пробували форсувати Прут, але, діставши з-за Пруту сильний стрічний вогонь від австрійських ополченців, які ще зранку зайняли там оборонну позицію, перестали свої старання перейти через Прут. На запитання татарина я відповів, що не знаю, хто там стріляє, але гадаю, що це будуть австрійці, які стоять на протилежному березі Пруту.

Коли я поїхав дальше в напрямі млина, то спостеріг перше, як мені здавалося, воєнне видовище. Тих кільканадцять домів, що були розкинені в околиці станції, половина яких належала жидам, жидівські жителі покинули, одні – багатші, вже передількома тижнями, а бідніші вже тепер перед наступаючими козаками і втекли до села, де їх наші селяни попеpебирали в селянське убрання.

Татари, бо це вони отаборилися біля станції, порозбивали декілька тих жидівських домів, мешканці яких повтікали, та, шукаючи мабуть вартісних речей, порозпорювали повно подушок та перин, пір'я з яких вітер порозносив по шосе та по всій околиці. Окрім того, тому що недалеко станції протікає невеликий потічок і вздовж нього місцеві жителі поробили декілька ставків, в яких плекали сотні гусей та качок, то й тоді в тих ставках було повно гусей та качок. Татари повигонили їх всіх на шлях та прилежні поля, та бігаючи за ними, стинали їм голови на ходу шаблями, а інші вже скубли їх та готовили їжу. Це птаство наробляло під час цих ловів стільки крики та шуму, що його чути було аж до села, віддаленого від станції около одного кілометра. Так само пір'я з убитих качок і гусей валялося по всій шосі та прилежних полях, утворюючи ріжні чудернацькі фігури. Це видовище трохи настрашило мене, коли я подумав, що наступаючі російські війська, в рядах яких могло бути більше полків, складених з різних напівдиких азійських народів, можуть справити такі насильства не тільки жидам, але й нашим людям. Тому я рад був, що знайшов ще наше мливо, яке я скоро забрав та від'їхав додому, і не був зобов'язаний довше глядіти на той розгардіяж, створений татарами.

Приїхавши додому, я був щасливий, що вийшов без шкоди з-поміж тієї татарви, якої я, говорячи правду, трохи таки боявся. Та ця моя радість довго

не тривала, бо прийшла сусідська баба, в якої була викопана бараболя на ниві, що недалеко Пруту, і вона боялася, щоб солдатня ту бараболю її не забрала. Тому вона попросила мого батька, щоб післав мене з возом ту бараболю привезти її додому. Хоч і як дуже мені не хотілося їхати з бабою, то мусив наказ батька виконати без найменшого спротиву. А на Пруті тривала весь час рушнична перестрілка. Коли ми приїхали на ниву з бараболею і стали вантажити її на віз, нараз щось гримнуло недалеко від нас, та так сильно, що обидва коні впали на передні ноги, а ми з бабою, набираючи в коші напочіпки бараболю, також покотилися на землю. Коли ми почали розглядатися, відки це прийшов той страшний гук, то побачили на відстані приблизно 100 метрів від нас в саду одної хати дві гармати, які почали обстрілювати правий берег Пруту. Це вперше в моєму житті я побачив гармату та почув гарматний постріл. Ми з бабою чимскоріш навантажили бараболю і забралися додому. Росіяни того дня більше не пробували переходити через Прут, а через два дні вони забралися до Галичини.

Після цього близько два місяці ніяка більше військова частина не приходила до нашого села. Шляхом з Чернівців на Львів переходили час від часу невеликі групи російського війська, але в село вони не заходили. Приходили в село тільки російські та австрійські патрулі, і в місяці жовтні стрінулися вони в нашому селі. Патруль з трьох донських козаків увійшов в обідню пору в село. Два з них, оставивши своїх коней третьому, зайшли в одну жидівську хату, жителі якої не повтікали, щоб що-небудь захопити з собою. Це було в самому центрі села.

На те надійшов з-за Пруту австрійський патруль з піхотинців. Вартовий козак, спостерігши австрійців ще нім вони могли його обстріляти, дав сам тривожний постріл, щоб його товариші покинули чимскоріш хату. Обидва козаки вспіли вискочити з хати та кинутися на коней, але двох з них австрійці застрелили. Один з них, поранений смертельно, вспів відбігти не більш як 20 кроків і впав з коня. Кінь, поранений, остався при козакові і тільки з тяжкою бідою вдалося австрійцям забрати його від козака та повести з собою. Другий козак, якого прошили п'ять куль, пробіг на коні біля сто кроків і впав з коня в рів. Його ранений в черево кінь також стояв при козакові, а з його черева ллялася кров на обидва боки цівками, немов вода з водопроводу. Мертвого козака наші люди зараз же поховали, а раненого, на його просьбу, відвезли до його частини у Снятині. Кінь йшов за возом, доки мав силу, а коли впав, тоді козак його пристрелив у голову, щоб не мучився. Наші люди помогли цьому козакові з двох причин. За перше з людяності, не могучи відповідати перед своєю совістю, що не допомогли людині в біді, а також зі страху перед помстою товаришів убитого та пораненого козака за те, що не подали поміч раненому.

В половині жовтня російські війська відтягнулися з Буковини, що на південь від Пруту, разом з Чернівцями, і подалися до Галичини. Я мав нагоду бачити кілька великих військових ешелонів, повних здорових як дуби бійців та різного воєнного спорядження і зброї. У російських фронтових частинах служили, в перших місяцях війни, самі молоді люди, і якщо це були українські полки, то хлопці були рослі один в одного, як молоді дуби. Було просто приємно дивитися на них, тим більше, що і обмундирування їх було пошите з найкращого зеленаво-синього сукна. Я дивувався, чому і перед ким ця багатотисячна, добре озброєна армія відтягається і то без бою. Правдоподібно їх присутність була більш потрібна на головному, тобто на галицькому фронті, де тоді йшли вирішальні бої за Галичину. Бо за цею відступаючою армією на Буковині йшли тільки жандарми та ополченці генерала Фішера, які, не маючи гармат, стріляли тільки для гуку з модзірів, з яких у нас у нормальні часи стріляли під час парадів та великодних свят. Отже тепер вже цілий правий берег Пруту знаходився в австрійських руках, а на лівому, як і передше було «безкоролів'я», тобто не було ніякої влади.

Почавши від вересня 1914 року і по кінець листопада на лівому березі Пруту, головно в селах розташованих над самим Прутом, як мої Неполоківці, всяке економічне і культурне життя завмерло. Школи були замкнені, а деякі і понищені (в Кіцманській гімназії москалі розбили бюст Тараса Шевченка, виконаний українським скульптором Гаврилком), залізниця не діяла, торгівля була майже цілковито застановлена, бо не було ані кому, ані звідки довезти потрібних у щоденному житті товарів. Беручи до уваги, що до тоді майже вся торгівля була в руках жидів, а всі багатші жиди вже наприкінці серпня залишили Буковину, та що бідні жиди, частина яких залишилася на місцях, не мала більших запасів товару, який могли би продавати населенню, можемо собі уявити, яка скрута наступила вже в перших тижнях вересня, що більшала з кожним тижнем у жовтні і листопаді. Не можна було купити найконечніших річей, як нафта для ламп, сірники, нитки, голки, цвяхи, мило та інші такі річи, без яких на селі не можна обійтися.

Дійшло до того, що в деяких бідних хатах, де не було ні сала, ні олії, робили світло дерев'яними трісочками, які наперед добре висушували, а потім одну від одної запалювали під горном, щоб не задимлювати хату. Не було і цукру, та біда навчила наших людей добувати цукор з цукрових буряків, які рубали на дрібні кусочки і варили їх так довго, аж вони не діставали густу, золотаво-коричневу рідину, яка, хоч і воняла зіпрілим буряком, то все таки була солодка і нею можна було солодити і кутю під Різдво.

Щоправда, щодо їжі наші люди не терпіли голоду. А це тому, що на багатьох поміщицьких землях зосталися незібраними кукурудза, бараболя, цукрові буряки, які у відсутності їх власників пропадали по полях. І тоді хто тільки потребував, ішов і збирав з тих піль, що і скільки йому було потрібно, а багато буряків та бараболі залишилося через зиму у землі. Де земля через всю зиму була вкрита снігом, там вони задержалися в доброму стані до вести і більшу їх частину було зібрано її власниками. Ця обставина полегшувала до певної міри долю службовців та робітників, які не мали власного господарства та жили тільки з заробітної плати. Вони, не маючи тепер ніяких засобів до життя тільки в такий спосіб могли триматися при житті. Хто мав кредит, міг жити ще й на позичені гроші, їжу можна було кунувати.

Отож, як бачимо, наші люди, позбавлені можливості кунувати промислові товари, які вже ввійшли були в їх нормальний триб життя, ставали поволі самовистарчальними, як колись їх пра-прадіди та виготовляли самі потрібні їм речі примітивним старосвітським способом. Щасті наших селян було ще й у тому, що залишилися діючими майже всі водяні млини та олійниці, де можна було помолоти збіжжя на хліб і кулешу та зробити з гарбузового, соняшникового або конопляного насіння смачну олію. Було також чим кормити птаство, свині і худобу. Мені здається, що наші селяни ніколи до тоді не їли стільки м’яса, молока та сиру, як в ці часи, коли все це не можна було збувати жидам у селі та в містах.

Така ситуація тривала до кінця листопада 1914 року. Десь в половині листопада російські війська зробили новий наступ на буковинському фроиту, сфорсували під Чернівцями Прут, а під Вашківцями Черемош і погнали австрійських ополченців знову аж до Якобен у південній Буковині, тільки що тепер вони зайняли і всю західну Буковину. У той час російські війська встигли захопити також майже всю Галичину, дійшовши аж під самий Краків та спливали кров’ю, стараючися за всіляку ціну здобути вільний шлях через Карпати до Угорщини. І дійсно, росіянам вдалося було захопити перехід Карпат з Галичини до Сиготу, який тоді належав до Угорщини, але австрійці, хоч і з великими жертвами, відкинули їх назад до Галичини. Якби росіяни були затримали за собою той перехід через Карпати, то вони, маючи велику чисельну перевагу, могли були залляти своїми військами угорську низину та порішити Австро-Угорщину вже в першому році війни, ще нім ця була б зробила поновні доповняючу мобілізацію всіх здібних до військової служби людей, віком від 18 до 50 років та тим подвоїти свою армію.

Аж тепер російська окупаційна військова влада наладнала сяк-так цивільну адміністрацію по селах та містах Буковини, понастановляла сіль-

ських старостів, чи, як у нас на Буковині казали «двірників», які були їм потрібні в першу чергу для того, щоб давати різним військовим установам підводи і людей, а також для удержання порядку по селах. Тоді почали приїжджати до нас з недалекої Бассарабії різні купці, а то й просто селяни, які привозили на продаж або свої власні вироби як ковбаси та тютюн, а часом і цигарети, нафту та текстильні вироби і взуття та інше. Але вся ця комерція задовольняла потреби нашого населення тільки в дуже незначній мірі, тому що обмежувалася переважно на приїжджих до нас бассарабців, під час коли від нас ніхто ще тоді не відважувався їхати за товарами до Бассарабії, та й мабуть і не було ще в наших людей ані грошей, потрібних для комерції, ані зрозуміння. А грошовиті жиди, що могли б були цим зайнятися, повтікали.

У нас в селі стояла тоді саперна сотня, що будувала залізничні мости на Пруті і Черемоші, які згоріли були першої ночі після проголошення мобілізації на 28 липня 1914 року. В склад цієї сотні входили по більшій часті українці, а також потроху москалів та поляків, які походили з України та говорили гарною українською мовою. У нашому домі жив один з тих поляків, який, хоч і не мав високого військового звання, то був, видно, спеціалістом, бо він розпоряджався на будові більше, ніж якийсь поручник, що командував сотнею.

То був інтелігентний поляк родом з Житомирщини у Правобережній Україні і звався Войцєховскі. Він прихильно ставився до української проблеми, про які ми з ним, хоч і в дуже загальних рисах часом дискутували. Ці сапери стояли в нас близько два місяці, тобто грудень 1914 і січень 1915 року, і після відбудови мостів вони забралися. Бідні діти в селі мали велику вигоду з цих саперів, бо кормилися з їх кухні, яка тоді ще була багатою, бо не відчувалося ще ніяких труднощів у постачанні харчів для армії. А наша хата мала ту вигоду, що Войцєховскі дозволяв мені брати від мостів багато відпадків дерева, нібито для огрівання його кімнати. Але я привіз того палива яких шість возів і його стало нам ще й на наступну зиму. У той час було дуже трудна на паливо, бо не було де його купити.

Та росіяни довго не користувалися новозбудованим мостом, бо вже через нецілий місяць, тобто в другій половині лютого 1915 року, почався їх відворот з буковинських Карпат, і наприкінці цього ж місяця вони відтягнулися аж за Дністер і до басарабської границі. Тоді вперше від вересня 1914 року повернулася австрійська адміністрація, почали повертатися з західної Австрії поміщики та жиди-купці, відчинилися вже багато магазинів і почало наладжуватися більш-менш нормальне життя з урахуванням всіх недомагань, спричинених війною та близкістю фронту, звідки до нас весь час було чути гуркіт гармат. Шкіл тоді ще не відкривали. Та певності в ні-

чому ще не було, бо гуркіт гармат з фронту всім нагадував, що це ще війна, і що кожної хвилини росіяни знову можуть захопити Буковину. Тому ніхто майже не робив нічого на стало, а тільки провізорично.

Після дуже затяжної зими, яка затягнулася аж до квітня, а останні зледоватілі сніги стопилися по шляхах аж на початку травня, австрійська влада провела на 7 квітня 1915 року поновну мобілізацію, забравши до армії всіх мужчин від 18 до 50 років, так що в селі лишилися тільки жінки всіх розрядів, а з мужчин тільки підлітки та діди. А влада натискала при тім, щоб ні одного куска землі не осталося незасіяним. Поміщикам влада дала трактори та вояків для обробки їх землі. І мені з батьком доводилося тоді дуже багато працювати, бо треба було обробити нашу власну землю, а також землю наших кревних та сусідів, батьки або чоловіки яких пішли на війну.

Незважаючи на пильні польові роботи та на велику недостачу і тягла, і людей, військове начальство вимагало весь час багато підвід, які вони хапали на краю села, коли люди виїжджали в поле орати та сіяти. З тієї причини мій батько, щоб не запізнити весняних робіт як собі, так і нашим рідним і сусідам, в яких не було кому і чим орати, виходив зі мною в поле вже між 3 і 4 годиною ночі, та вже доночовували в полі, коли воно не було занадто далеке або приїжджали на поле разом зі сходом сонця, коли воно було далеке від села. Додому ми поверталися також ніччю, щоб обминути евентуальну стрічу з адміністративними органами, які заготовляли підводи на наступний день. Це обходилося мені дуже дорого, бо я ще не звик був спати 4–5 годин на добу, і я проклинав на всі застави і всю війну, і всіх тих, що її спричинили.

Та це довго не тривало, бо вже на 14 травня 1915 року росіяни прорвали басарабський фроит і австрійці відступили на правий берег Пруту, на яком тепер утворився новий фронт. Цей раз мій батько як пенсіонований залізничник за наказом начальника станції Неполоківці перейшов вночі з 14 на 15 травня через Прут до нашої рідні в Барбівцях, звідки походила мама.

На 11 травня вже десь біля 11 години перед обідом налетіла на наше село зграя татарської кінноти, перед якою останні частини австрійського ар'єргарду ледве встигли скритися на правому березі Пруту. Тільки завдяки концентрованому вогню австрійської артилерії з-за Пруту треба завдячити, що ця татарва не перебила або не взяла в полон кількасот австрійських піхотинців. Розлючені безперестанним артилерійським вогнем, яким їх засипали австрійці, татари кинулися по домах грабити та гвалтували жінок, б'ючи при тім немилосердно і брутально прикладом рушниці всіх, що пробували ставити їм опір.

Так, згвалтувати одну нашу молоду ще сусідку, яку наперед тяжко побили за те, що пручалася. А в нас дома порубали шаблею футляр із скрипкою,

який ми не могли нашвидкоруч відчинити, гадаючи, що в тій футлярі зберігаються богзна які цінності. А дальше порубали батьків залізнодорожний кітель, кажучи, що це австрійський офіцерський кітель. Так ці татари до самої ночи гасали городами поміж хатами, щоб скритися від артилерійського обстрілу з-за Пруту і весь час тероризували населення. Поночі вони відтягнулися з села.

Почавши від 16 травня аж по 8 червня 1915 року, коли почався австрійський протинаступ, до нас до села приходила щоночі сотня російського драгунського полку, який стояв у Кіцмані. Вдень вони стояли в укриттю на протилежному до Пруту кінці села і тільки вночі ходили пішки по селі та мабуть і до Пруту. При таких нагодах вони ніколи не забували що-небудь в наших людей поцупити. Так в нас вивели і взяли з собою одну нашу корову, та так потиху, що ми нічого до ранку й не запримітили. В іншого сусіди взяли свиню та заставили мене серед ночі повезти їм ту свиню до їх полку до Кіцманя. Там я вже доночовував разом з драгунами до ранку, а тоді мене віднустили додому. Але я, пам’ятаючи, що по дорозі до Кіцманя стрічав дві російські застави, одну на терені Ошихліб, а другу вже на неполоківській горі, попросив моїх драгунів, щоб дали мені якусь пронустку, щоб мене не затримали та не заарештували їх застави. Тоді один з них написав на куску паперу, з якого вони скручували цигарки, таку пронустку: «пронустить вози раненого». З цією пронусткою я дійсно пройшов щасливо попри обидві застави, які знайшли пронустку в порядку.

На неполоківській горі, що йде більш-менш на віддалі 4–5 кілометрів паралельно з Прутом, я бачив добре побудовані і накриті російські окопи, з яких можна було обсервувати цілу долину Прута, а також його правий берег, зайнятий австрійцями. По дорозі додому мене настрашила трохи австрійська артилерія, яка не знаю з яких причин нустила не мене кілька снарядів як тільки я вийшов з села Ошихліби на горб, який відділяє Ошихліби від Неполоківців, а який дуже добре видно з горбів, що на правому березі Пруту. На моє щастя ті снаряди експлодували кожний на кількадесять метрів від мене і не могли мені заподіяти ніякої шкоди. Та коли я приїхав у село і був вже недалеко нашого дому, не більш як 100 метрів, наздігнала мене ще одна австрійська граната, яка ексклодувала вже досить близько, не більш як 10 метрів від мене та закидала мене і віз вирваною від експлозії землею.

Тому що австрійська артилерія обстрілювала всі шляхи, що розходилися з Неполоківців на Кіцмань, Іванківці, Чернівці і Снятин, наші селяни весь час, коли на Пруті стояв фроит, не могли обробляти свої ниви, які знаходилися при одному з тих шляхів. У селі можна було працювати. А весняних робіт було тоді ще багато більше, ніж це трапляюся в цей період у

мирні часи. І тоді я, будучи після мами найстаршим у сім'ї, став виконувати обов'язки господаря, хоч мені було тоді тільки 16 років. І я почував себе щасливим у цій ролі, бо міг орати вже сам, без наставника, яким завжди був мені батько, коли я в нього був за погонича, роль, до якої я не міг ніколи призвичаїтися. Тому не дивота, що я використовував тих двадцять і кілька днів, коли в нас стояв фроит, щоб набутися ролі незалежного господаря, а не раз засівав сам виоране мною поле, хоч сіяння делікатніша справа, ніж орання, коли не було під рукою кращого від мене сівача.

Моя мати не мішалася в ці справи і я чувся дуже гордим за довіря, яким вона мене наділяла. Це бажання бути самостійним і незалежним, яке було мені притаманне за весь час мого життя, було, мабуть, наслідком того, що я разом з моїм старшим братом вже від дев'ять років жив самостійно під час навчання у Вижниці. Бо хоч мій брат був два й півроку старший від мене, то я його не узнавав за своє начальство, а він і не старався грати перед мною таку роль.

Та ця ситуація не тривала довго. На 8 червня після обіду сильний австрійський патруль у складі одного взводу перейшов Прут та прочесав село аж до його північного кінця, де російська застава стрінула його сильним рушничним вогнем. І вже під тим обстрілом російської артилерії десь зі сторони Снятина цей патруль повернувся на правий берег Пруту. Тоді одна з шрапнелей, якими російська артилерія обстрілювала село, експлодувала на нашому городі, і одна із свинцевих куль, якими була наповнена шрапнель, прошила стегно дівчини, яка служила в моїх родичів, бо було тоді в нас ще четверо малих дітей, найменшому з яких було заледве півтора року. З цею дитиною на руках вона разом зі мною та моєю молодшою сестрою нанувала відступаючих австрійців молоком та водою.

Наступного дня, тобто 9 червня 1915 року ще тільки почало розвиднятися, як нас всіх розбудила сильна канонада по всій лінії Пруту, десь від Чернівців аж по Коломию. На цьому фронті завдовжки 70–80 км австрійці почали наступ, що стратегічно вкладався у велику австро-німецьку офензиву на цілому російському фроиті від Балтійського моря аж до румунської границі, яка почалася ще в перших днях травня біля місцевості Горлиці, що вже недалеко Кракова.

Коли я вибіг з хат, то побачив австрійську піхоту, яка двома розстрільними у відстані яких 50–70 метрів одна за одною просувалися обережно від Пруту до північного кінця села. В селі вони не стрінули ніякого опору, тому що росіяни відтягнули вночі з села свою заставу до своєї першої оборонної лінії, що була збудована в насипі залізничної лінії Чернівці-Львів, приблизно 800–900 метрів за селом. Аж коли австрійські розстрільни вийшли з села на чисте поле, що простягається між селом і залізничною до-

рогою, росіяни стрінули їх окрім артилерійського ще й сильним рушничним та кулеметним вогнем. Тоді австрійці мусили стратити цілий великий літній день, щоб під вечір приблизитися без великих втрат, до російських окопів, які вони зайняли аж після того, як росіяни, під покривом ночі онустили свою першу оборонну лінію та відтягнулися на другу лінію, побудовану біля одного кілометра дальше на півнів, на краї гори, що тягнеться вздовж залізничної лінії майже аж до Чернівців. Росіяни забрали з собою своїх убитих і ранених. Під час цього бою я сидів майже весь час на високій вербі біля нашої хати, звідки мені було видно частину терену, по якому наступали австрійці та слідкував за ходом подій.

Наступного дня вже з самого ранку я мусив відвезти кілька ранених з попереднього дня австрійців до польового шпиталю в селі Глинниці, що розташована на правому березі Пруту напроти села Дубівців. Через обидва села проходить шосейний шлях Кіцмань-Сторожинець, що в селі Дубівцях перехрещується із шосейним шляхом Чернівці-Коломня-Львів. Між Дубівцями і Глинницею стояв солідний міст, який зв'язував обидва береги Пруту. Щоб цей міст задержати за собою на кожний випадок, австрійці ще перед своїм відступом від 15 травня 1915 року утворили в селі Дубівці і околиці сильно укріплений плацдарм на лівому березі Пруту, який обхоплював і перехрестя згаданих двох шляхів. Цей плацдарм був потрібний австрійцям для поведення настуну, який вони розпочали на 9 червня. Росіяни пробували його зліквідувати, але коли це їм не вдалося за першим наскоком, вони більш не пробували. Мабуть їм не залежало занадто багато на зліквідуванні цього плацдарму.

Першого дня настуну, коли бій ішов за оборонну лінію вздовж залізничної колії, австрійська артилерія, яка допомагала піхоті, стояла на правому березі Пруту. Вночі 9/10 червня австрійці перекинули згаданим мостом кілька батарей артилерії, які в бою 10 червня обстрілювали російські позиції прямою наводкою. Важка артилерія оставалася на правому березі Пруту аж до вечора 10 червня, коли росіяни були приневолені онустити й другу свою оборонну лінію і відтягнутися кільканадцять кілометрів дальше на північ.

Повернувшися другого дня боїв з Глинниці додому я пішов слідкувати за перебігом бою, що тепер розвивався на добре видимих горбах на віддалі 3 км. Від час коли на терені Неполоківців бої йшли ще за другу російську лінію, то від сторони Снятина австрійці прорвали другу російську лінію та стали оточувати правий російський фланг, який ще не ставив опір на другій лінії на схід від Снятина. Місцями російський правий фланг був уже оточений. Було видно, як три австрійські розстрільни наступали полями із заходу на схід між селами Оршівці та Іванківці і заходили в тил тим

російським частинам, які на терені Неполоківців боролися ще на другій лінії. Тоді російське командування, усвідомивши собі небезпеку оточення цілої другої лінії, кинуло у протинаступ на наступаючих із заходу австрійців кілька сотень кавалерії, яка виринула нагло з балки, в якій розташовані Іванківці і вихром летіли на австрійські розстрільни. Та в тому момеиті австрійське командування спрямувало на наступаючу кавалерію всі гармати даного відтинку фронту, які могли досягнути своїм обстрілом цю кавалерію. Під концентрованим вогнем кількадесяти гармат ця кавалерія мусила з втратами відступити, а за тим почався відступ і всіх тих частин, які ще держалися на другій оборонній лінії. Через дальших два дні росіяни відступили на старий фроит на Дністрі і на басарабській границі, з якого вони почали свій наступ на 14 травня 1915.

На 11 червня, коли російський ар'єргард, захищаючи відступ російських військ, приймав ще бої на північний схід від Кіцманя, тобто за яких 15–20 км від Неполоківців, я та інші хлопці і дівчата вигнали худобу на то саме поле, на якому ми у вересні 1914 року стрінулись вперше з кубанськими козаками. На цьому полі, яке було незасіяне, австрійці, наступаючи 9 червня, понесли найбільше втрат. Та ці втрати були відносно невеликі, бо під час боїв на терені Неполоківців було забито тільки 17–18 вояків, яких було похоронено на неполоківському цвинтарі, а кількадесят було поранено. Скільки згинуло в тих боях російських солдатів трудно сказати, бо росіяни забрали з собою майже всіх своїх забитих і ранених солдатів.

На цьому побоєвищі ми понаходили багато військових речей, а на сусідніх полях, засіяних житом та пшеницею, ми знайшли кілька забитих австрійців та повідомили про це власті. Між іншим, ми знайшли гарний металевий предмет у виді циліндра завдовжки біля 15 см, а діаметром у 4–5 см, що складався з двох міцно зв'язаних частин, що були понікельовані і на двох кінцях заокруглені. З середини цього предмету звисав шовковий шнурок завдовжки біля 20–15 см, а на його кінці була шовкова квітка цитринового кольорі, що мала вигляд гарбузового цвіту. Всі хлопці і дівчата, разом біля 10–12 душ, посідавши на межі чи біля межі, розглядали і обмацували цей дивний предмет, призначення якого ніхто з нас не міг збагнути. Хлопці пробували на всі лади розібрати його на складові частини, та без потрібного знаряддя це нікому не вдавалося. Тоді одній дівчині забаглося мати той шовковий шнурок з гарбузовим цвітом і вона попробувала його витягнути. Та мабуть не додаючи собі досить сили, вона попросила мене, як одного з старших хлопців зробити це для неї. А я як кавалер хотів показати мою мужність і потягнув зі всеї сили за той шнурок, але також не міг його витягнути. Зате я вчув, що всередині того предмета почало щось сипіти.

Я моментально зрозумів, що це сипіння має спровокувати експлозію, хоч про ручні гранати до тоді ніхто з нас нічого не чув. Тоді я крикнув на всіх дітей, щоб полягали під межу, а сам кинув гранату чимдальше від межі. І хоч зі страху і зворушення не кинув її досить далеко, так як я міг це зробити в нормальних умовах – не менш як 25–30 метрів – то все таки відкинув її на близько десять метрів від себе, і тим ми всі врятувалися від тяжких поранень або й смерті. Через кілька, а може й через одну секунду, зі страху і зворушення я цього вже не міг сконстатувати, наступила така сильна експлозія, як гарматного снаряда. В селі люди, почувши ту експлозію, настрашилися, що росіяни відкинули австрійський наступ і зі своєї сторони знову зближаються з боєм до Неполоківців.

Коли ми прийшли до місця експлозії, то побачили лише невелику ямку завглибшки біля 20–25 см з діаметром 70–80 см. Довкола ямки, радіусом біля 5-6 метрів, було розсіяно сотні квадратних кусків бляхи розміром біля одного сантиметра. Чим ближче до ямки, тим густіше була вкрита земля цими кусками бляхи. Таким способом я зробив перше своє знайомство з ручною гранатою. Але такого типа ручних гранат я не стрічав більше нігде, ані за Першої, ані за Другої світової війни. Мабуть, така граната була закоштовна, і своїм гарним виглядом мала тільки за ціль провокувати несподівані експлозії в руках тих, що таку гранату знайшли би.

Ця частина австрійського наступу на Пруті вкладалася в стратегію великої австро-німецької офензиви на всьому російському фронті. (...) Внаслідок згаданої вище великої австро-німецької офензиви росіяни мусили опустити цілу Польщу, переважну часть Латвії та Галичини, а також частину інших західних українських земель за містами Ковель, Луцьк, Рівне, Холм та іншими. На позиціях, зафіксованих цією офензивою, тільки з невеликими змінами, застав обидві воюючі сторони і кінець війни та укладення сепаратного мира в Берестю Литовськім між центральними державами і Українською Народною Республікою (9.02.1918) та Російською Соціалістичною Федеративною Совєтською Республікою (3.03.1918).

Тепер австрійська влада на Буковині чулася вже безпечніше, бо уважалося, що російська армія сильно ослаблена і здеморалізована такою тяжкою поразкою не спроможеться вже на якусь більшу воєнну акцію. Скрізь було відновлено адміністрацію, повернулися до своїх маєтків поміщики, переважна більшість купців та ремісників. До краю було навезено різної мануфактури та інших товарів, без яких близько десять місяців населення мусило обходитися. Тоді ще не відчувалося недостачі ні в продовольстві, ні у промислових товарах.

Після закінчення польових робіт мені знова припало ходити пасти корови. Тієї весни багато поміщицької землі осталося незасіяною, що було

великою вигодою для наших селян, бо було де пасти худобу. У мирні часи поміщики навіть у пізню осінь не дозволяли селянам пасти худобу на незасіяних ланах.

Тому що в Неполоківцях було і відносно і абсолютно більше поміщицьких земель, ніж у сусідніх селах Пядиківцях і Оршівцях, то хлопці з тих сіл переганяли худобу на неполоківські землі, зокрема ті, що на пограниччях з їх селами. Щоб забезпечити неполоківські пасовиська для власної худоби, ми мусили збройною рукою захищати ті землі від набігів хлопців з сусідніх сіл і майже щодня битися з перемінним успіхом то з одними, то з другими. А така війна а два фронти була нам понад силу, бо кожне х тих двох сіл було більше від Неполоківців. Тому що ця війна тривала від весни аж до пізної осені, з часом виробилися і ввійшли в життя певні правила і закони щодо її ведення. Як по одній, так і по другій стороні фронту на худобу вважали тільки дівчата, бо всі хлопці були «мобілізовані». Менші доносили муніції, тобто каміння, якого було повно по шляхах, а старші виповняли завдання бійців. Коли бійцям однієї сторони доводилося опускати перед натиском непрнятеля свою територію, то з худобою оставалися на місцях дівчата і їх неприятельські воїни не займали. Деякі менші хлопці та дівчата служили за розвідників.

Бійці мали зразу на озброєнні тільки щебінь, якого було повно по шосейних шляхах, яких на неполоківській території було багато більше ніж у сусідніх селах. Бійці носили щебінь у мішках, звипутих на зразок військової шинелі через плече. На ланах, де паслася худоба, були завжди приховані запаси щебеню, про поповнення яких мусили дбати менші хлопці. З часом деякі хлопці поробили собі не взір військових дерев'яні рушниці, на яких вони насаджували загострені залізяки у виді багнетів. Їх вживали переважно для оборони від непрнятельської кінноти. Як наступ, так і оборона застосовували метання каміння. Зразу його кидали тільки руками, але з часом появилися по обох сторонах і катапульти, що вважалися вже тяжкою зброєю, щось в роді артилерії. Каміння, метане рукою, не завдавало надто великої шкоди в рядах бійців, звичайно тільки легкі поранення. Зате катапульти, зокрема тоді, коли ними метали колене каміння з-під залізної дороги, завдавали і тяжчі поранення як поламання ребер та інших костей. Та тяжчі поранення траплялися рідко. Бували випадки, що переможці переслідували переможених аж до села, і тоді вибігали з хат або ще якісь хлопці, або й старші чоловіки та відгонили напасників.

Знов у школі

Так пройшло літо і на початок вересня було наказано відкриття всіх державних шкіл, з винятком прифронтової полоси. Було відкрито тільки

Чернівецьку і Вижницьку гімназії, а Кіцманська і Вашківська осталися зачинені. Наприкінці серпня 1915 року батько поїхав зі мною до Чернівців та купив все потрібне мені спорядження як убрання, черевики, білля та інше, а на 31 серпня привіз мене возом до Вижниці, тому що залізничні мости на Пруті і Черемоші не були ще відбудовані і поїзд до Вижниці ще не їхав.

Тієї осені вписалося до Вижницької гімназії багато менше учнів, як у довоєнні роки. В шкільному році 1915/16 було передбачено відзискати і втрачений шкільний рік 1914/15, тобто треба було зробити за один рік два класи за скороченою програмою – за перший семестер, зимовий, один клас, а за другий, літній семестер, наступний клас.

Я вписався до шостого класу, який мав тепер тільки один, а не два відділи, як перед війною. Майже третина моїх колишніх однокласників була мобілізована в армії ще від квітня 1915 року, а багато не могли продовжувати навчання із-за браку засобів. Якщо в передвоєнному 1913/14 шкільному році навчалося у Вижницькій гімназії тільки при шістьох класах біля 600 учнів, то в шкільному році 1915/16 вже при сімох класах навчалися тільки не цілих 300 учнів. Тут враховано і близько 20 учнів з колишньої Кіцманської гімназії, які перейшли до Вижницької, бо Кіцманську не було відкрито, мабуть, із-за близькості фронту.

Внаслідок воєнних дій та постою війська у Вижницькій гімназії пропав майже ввесь дидактичний матеріал, зокрема з фізичного і хімічного кабінетів, що завдавало чимало труднощів при вивчанні цих предметів. Майже весь час навчання відбувалося при напружених нервах через тяжкі бої на буковинському фроиті, які тривали майже безперервно, але з особливо масивним застосованням людей і техніки в грудні 1915 і січні 1916 року, коли росіяни старались за всяку ціпу, не оглядаючися на величезні втраті в людях зліквідувати австрійський фроит на басарабській границі та знову захопити Буковипу. Їм була, мабуть, конечно потрібна хоч би яка перемога для піднесення моралі своїх армій.

Того року я взяв квартиру разом з моїм однокласником Костянтином Руснаком, сином надучителя в селі Чортория біля Вашківців над Черемошем, в Аксенії Гулей в Чорногузах недалеко вижницької станції. В цієї громадянки ми мешкали з моїм братом у шкільному році 1912/13. Цього року мої батьки не могли посилати мені харчів поїздом у паквагоні, як перед війною, тому що поїзди до Вижниці поки що не їхали. Щоб довозити мені харчі возом мій батько мусив би тратти щотижня два до три дні тільки заради цих харчів, бо їхати до Вижниці возом треба було обходом на Снятин і Залуче, що разом давало біля 60 км в один бік. Тому я договорився з батьком Костяитина Руснака, щоб він взамін за допомогу в науці, яку я буду давати їх синові, привозив і для мене харчі. Це було дуже вигідно і

для мене, і для моїх батьків, від яких я діставав тоді тільки по 12 к.[орон] у місяць, з яких я видавав 6–8 к.[орон] на квартиру, а решту зуживав на мої особисті видатки. Тоді було вигідніше діставати зарплату продовольством, ніж грішми, бо харчові продукти почали вже дорожіти. Але харчової кризи в нас на Буковині ще довго не відчувалося. Вона наступила аж восени 1917 року, коли австрійці третій і останній раз витіснили росіян з Буковини.

Все ж таки війна давалася відчути в усіх ділянках життя, а тим самим і в навчанні. Тяжко було за нафту, яка досить часто бракувала, тому що з центральних держав тільки Австро-Угорщина мала трохи нафти в Галичині в околицях Борислава та Дрогобича. Кількість добуваної там нафти не могла задовольнити всіх потреб військового командування в бензині та інших продуктах нафти. Постачання нафти покращало аж на початку 1917 року, коли німці, захопивши близько 4/5 Румунії, почали експлуатувати багаті румунські джерела нафти. Стало трудніше і за дрова для огрівання помешкань та шкіл. На всіх наших починаннях і діях відчувалося якесь не так матеріальне, як моральне пригнічення, на всему тяжіла непевність завтрашнього дня.

Цей стан дуже погіршився в грудні 1915 та січні 1916 року, коли росіяни вели на басарабському фронті цілими тижнями наступальні бої. Мешканці північної частини Буковини, що була ближче до фронту, ожидали з нетерпінням висліду цих боїв, а чимало людей ліквідували свої підприняття та робили приготування до втечі, бо боялися, що росіянам наконець таки вдасться прорвати австрійську оборонну лінію та вдертися знову до Буковини. Та тоді цьому ще не судилося статися. Потерпівши величезні втрати в людях, росіяни припинили свої наступальні бої, щоб поновити їх, на цей раз з повним успіхом, у їх на багато ширшу скалю закроєній офензиві в червні 1916 року.

Наприкінці січня 1916 року закінчився перший семестр шкільного року 1915/16, в якому я закінчив шостий клас і на 1 лютого перейшов до сьомого класу. В той час приїхали з армії в одномісячну відпустку мій брат Іван і колишній мій товариш по парті з перших п'ятьох класів Олекса Чобан, щоб скласти іспити за сьомий і відповідно за шостий клас. За тодішніми розпорядками австрійського міністерства освіти, всі учні середніх шкіл та студенти високих шкіл, які були мобілізовані в армії, мали право одержувати кожного року одномісячну відпустку для студій, тобто, по правді сказавши, для того, щоб приготовити за час відпустки якусь незначну частину матеріалу, передбаченого програмою для даного класу, та скласти з нього іспит, який мав вартість іспиту за цілий даний клас. Треба знати, що в Австрії кожна така відпустка мала важність 30 вільних днів, без врахування

днів подорожі від місця перебування дотичної військової частини до місця осідку гімназії чи високої школи, в якій треба було складати такий іспит. Так, наприклад, італійського фронту дочислялося буковинцям по 8 днів на подорож додому і назад.

Я допоміг і моєму братові, і товаришеві Чобанові вивчити заданий їм матеріал і вони, як і треба було сподіватися, склали ті іспити, перший за сьомий кас, а другий за шостий. Ці іспити були чистою формальністю, щоб дати мобілізованим учням і студентам можливість надолужити втрачений через військову службу рік, бо не траплялося випадку, щоб якийсь воїн не склав такого іспиту з добрим вислідом. Після цих іспитів обидва вояки устроїли пиятику, під час якої я, не призвичаєний до алькоголю, вперше в моєму житті впився, і через те наступного дня не міг піти до коли. З вдячності за допомогу мій брат подарував мені 50 к.[орон], щоб я дав собі зробити добрий костюм, що я й зробив до великодних свят. Як не дивно, але в нас на Буковині ще й навесні 1916 року, тобто наприкінці другого року війни не відчувалося ані серйознішої недостачі продовольства, ані мапуфактури.

Навесні 1916 року було покликано до армії уродженців 1898 року, і ряди учнів, переважно в сьомому і восьмому класах, дуже прорідилися. З мого класу відійшла добра половина хлопців, а в восьмому осталися лише кілька нездібних до військової служби учнів. Моєму товаришеві, Костяитинові Руснакові, що був уродженцем 1898 року, вдалося завдяки знайомства його батька з військовим лікарем викрутитися на цей раз.

У травні того року зайшли між мною і К. Руснаком непорозуміння, внаслідок яких ми обидва опустили спільпу квартиру і розійшлися, кожний на іншу квартиру. Я перейшов до пані Танасійчук, що була сестрою пароха Семанюка, опікуна православної бурси у Вижниці. У пані Танасійчук був новий, ще не цілком закінчений мурований дім, снтуований у межу з парохіальним домом. Пані Танасійчук держала в своєму домі до війни частипу православної бурси. Тепер же у війпу бурса не діяла, але вона вже з привички держала тепер учнів на свій власний рахунок, беручи від кожного учня за харчі і мешкання по 20 к.[орон] місячно. Це було на ті часи недорого. Як не дивно, але в той час, наприкінці другого року війни, в Австрії, оточеній зі всіх сторін ворогами, всі харчові продукти, окрім заморських і цукру, продавалися вільно, без карткового системy.

Десь 7–8 червня 1916 року, у п’ятницю перед Зеленими святами почали росіяни під командою генерала Брусилова свою широко закроєпу офензиву на всему російському фронті. Під час, кола на німецькому відтинку фронту ця офензива заломилася, то на австрійському вона мала успіх. Тоді цілий австрійський фроит, від Волині аж по румунську границю мусив по-

датися приблизно на 100 км на захід, потерпівши при тому серйозні втрати людьми і технікою. Тільки завдяки дивізіям, які австрійське командування, припинивши з успіхом почату офензиву на італійському фронті, перекипуло на російський фроит, брусиловську офензиву було припинено.

Як тільки почалася згадана офензива, буковинський крайовий шкільний інспекторат видав розпорядження, щоб усі школи, початкові і середні, виготовили для учнів на підставі дотодішніх успіхів шкільні свідоцтва та видали їх учням на випадок відступу австрійських армій з Буковини. Про це все ми не знали тоді, і в суботу перед Зеленими святами я та й чимало інших учнів пороз'їжджалося по домах. Я поїхав до Неполоківців, не знаючи нічого про те, що австрійська армія вже покипула фронт на бессарабській границі та поспішно відтягається на південь і захід. Аж коли поїзд приїхав на станцію Барбівці, ми побачили на шляху, що йшов на Вижницю, колони возів з хворими вояками, що їх евакуювали разом з польовими шпиталями, а також десятки, а може й сотні хворих коней. Шляхи на лівому березі Пруту, що йшли з Кіцманя, Іванківців та Чернівців на Неполоківці і Снятин, які було добре видно з барбівської станції, розташованої на краю високого берега Пруту і Черемоша, які там зливаються, були переповнені військовими обозами та військом, які поспішно відтягалися. Дальше на обрію в напрямі фронту було видно багато пожеж. Було чути також сильний гуркіт гармат.

Тому що залізничними мостами на Пруті і Черемоші переходили військові обози та переганяли ними і коней, і худобу, поїзд не міг дальше їхати і мусив задержатися понад три години, доки не пройшли згадані обози. Це було для мене дуже неприємне, хоч і не надто неожидане відкриття і в мене почали будь-то би лазити мурашки по спині. Я вже не знав, що робити, чи їхати дальше до Неполоківців, будучи певним, що поїзд до Вижниці вже не буде більше курсувати, а чи вертатися вже Барбівців до Вижниці пішки. Та цього я не міг зробити, бо в мене не було грошей на прожиток. І під час, коли я ще роздумував, що мені робити, прийшов розпорядок, щоб поїзд продовжав свою путь до Неполоківців. Тоді я рішився їхати до батьків.

Приїхавши додому, я там застав велику метушню. Мій батько, надіючися, що і цього разу, як навесні 1915 року росіяни не будуть переходити Прут, спакував вартісніші речі та збирався з моєю молодшою сестрою Марією перейти до нашої рідні у Барбівцях та перегнати туди і наші коні та корови. Тим часом настала вже й ніч, і я, діставши від батька 20 к.[орон] на прожиток, перейшов разом з ним залізничним мостом через Прут і Черемош, помагаючи батькові перегонити коні з возом та корови. У Барбівцях я переночував у наших рідних, а в зелепу неділю рано я попрощався зі всіми та подався пішком до Вижниці, щоб залагодити справу з навчанням за сьо-

мий клас. Шосейний шлях до Вижниці був переповнений відступаючим австрійським військом та обозами.

По дорозі я вступив у селі Чортории до мого товариша Костянтина Руснака, в якого трохи відпочив, а потім вже разом з ним пішов дальше. Тут я довідався, що російські передові частини ще цього дня ранком стали на Пруті. Був тоді дуже гарний, сонячний та гарячий день, і нам ішлося трохи трудно із-за великої спеки. Тому ми аж під вечір добилися до Руського Банилова, де ми поступили до нашого однокласника Омеляна Синявського. Він затримав нас через ніч у себе, а на другий день, тобто в Зелений понеділок ще раненько ми всі три подалися до Вижниці. Тут на шляхах вже було спокійніше і не було тієї суматохи, що на шляхах ближче Пруту.

Десь коло десятої години ранку ми вже були у Вижниці і насамперед зайшли до гімназії, будинок якої розташований при самому вході до міста (з північної сторони), щоб довідатися, чи буде продовжуватися навчання на випадок установлення фронту на Пруті. Тут ми довідалися, що дирекція гімназії дістала наказ видати всім учням ще цього ж дня свідоцтва про закінчення шкільного року 1915/16 на підставі тогочасних успіхів у навчанні кожного учні, та всі професори господарі класів працюють у поті чола, виготовляючи свідоцтва. Одного з господарів класу, професора Яцевюка пішли кільканадцять учнів шукати по всій Вижниці та Виженці, і з тяжким трудом знайшли його в лісі, де він проходжувався зі своєю нареченою. Десь коло першої години дня свідоцтва нарешті були готові, і хто з учнів був тоді приявний, дістав його.

Майже третина учнів, які роз'їхалися на Зелені свята по домах, зокрема в гори Вижницького та Косівського повітів і не мали можливості довідатися про те, що в Зелений понеділок будуть роздавати свідоцтва, осталися без них. Але їх щастям було те, що директор гімназії Микола Ісопенко умів зберегти архів гімназії, і багато з тих учнів, що пережили світову, а пізніше і українську війну, могли вже після війни дістати свої свідоцтва, а з молодших річників, які не були мобілізовані на війну, чимало хлопців вибрали свої свідоцтва восени 1917 року, коли було відновлено навчання в цій гімназії.

Після того всі учні, батьки яких жили на правому березі Пруту або взагалі в околицях, незайнятих ще російською армією, поверталися до своїх домів. Ті ж учні, чиї батьки жили на лівому березі Пруту і взагалі на території, зайнятій росіянами, мусили остатися у Вижниці та ожидати остаточної розв'язки цієї проблеми. Я, маючи до розпорядимості 20 к.[орон], які забезпечували мені ще один місяць безжурного життя, не турбувався цією непевною ситуацією. Це тим більше, що наша господиня була досить заможною і людяною, запевняючи нас учнів, що готова держати нас на свое-

му утриманні і кілька місяців на кредит, бо була певна, що наші батьки чесно заплатять заборговані в неї суми грошей. Тай із чотирьох хлопців, що жили разом в одній кімнаті, осталися тільки два, я та Петро Мендришора, учень шостого класу родом з Оршівців, що сусідує з моїми Неполоківцями. Через кілька днів прилучилися до нас два брати Орелецькі, старший з яких був професором латини і греки у Вижницькій гімназії (перед війною він професорував у Кіцманській гімназії), а молодший закінчував тоді шостий клас. Вони були родом з Лужан, що на лівому березі Пруту, і також мусили чекати остаточного результату російської офензиви.

Перший тиждень після Зелених свят було спокійно на буковинському фронті, і ми почали вже зживатися з тою думкою, що фронт устабілізується на Пруті, та застановлятися над тим, як нам доведеться жити далеко від батьків та без їхньої допомоги. Але в тиждень після Зеленої неділі ми довідалися, що ранком того дня росіяни перейшли Прут на румунські території та заатакували Чернівці з південного сходу, звідки їх ніхто не сподівався і де не було ні оборонної лінії, ні війська. Це приневолило австрійців поспішно опустити Чернівці та відступити не тільки з лінії Пруту, але і майже зі всієї Буковини, окрім містечка Дорна Ватра з прилежною околицею. Хоч австрійці відтягалися поспішно, то все таки в порядку, і їх ар’єргард стримував росіян, даючи весь час короткі бої, щоб уможливити головним військовим силам приготовити і зайняти остаточні оборонні позиції.

Тоді австрійська адміністрація Вижниці та Вижницького повіту спакувалася та через Кути і Косів відійшла на Угорщину, а деякі з них поїхали через Путилів та Селятин до Кирлибаби, а звідти до Семигороду. Вижницький староста (начальник повіту), від’їжджаючи, залишив свої меблі у нашої господині, склавши їх, разом з кількома паками добірних вин та горілок, у четвертій, що недокінченій кімнаті дому, в якому ми жили. Одне тільки забув зробити наш славний староста, а саме – роздати населенню Вижниці та Вижницького повіту кілька вагонів цукру, що були в старостві на складі для роздачі його на картки населенню Вижниччини.

Багатші жиди-комерсанти також позамикали свої магазини, та з чим могли подалися вглиб Австрії. Як на той час, магазини зі взуттям та вбранням були ще досить добре запасені, тільки що в такий критичний час майже ніхто не хотів накуповувати різного товару, навіть по дешевших як звичайно цінах. Кожний вважав, що в такий час краще мати в руках готові гроші, з якими легше податися куди-небудь, коли б цього вимагала ситуація. У той час ще не була знана мізерія, яка наступила в західній Австрії вже восени 1916 року, а почала на всю силу лютувати в 1917 і, головно, в 1918 році.

Тепер мені і моїм товаришам по квартирі стало ясно, що росіяни знову займуть цілу Буковину, та що нам незадовго відкриється шлях додому.

Але росіяни просувалися від Пруту до Карпат досить повільно, весь час натрапляючи на опір австрійського ар'єргарду, і їм треба було 5 днів, щоб пройти нецілих сорок кілометрів від Пруту до Вижниці. І так під вечір у четвер, мабуть, 21 або 22 червня 1916 року ми почули сильпу рушничпу перестрілку в селі Чорногузах на віддалі яких 4-5 кілометрів, а через дальшої півгодини вояки австрійського полку, складеного з сербів чи хорватів, відтягаючися, прочісували місто і наказували, щоб населення забиралося з міста в гори, бо у Вижниці буде великий бій.

Тоді наша господиня разом зі своїм братом, парохом Семанюком, та зі своєю ближчою і дальшою ріднею, що вспіла вже прибігти до неї, а також з нами, чотирма її пожильцями, взяли що найважніше та найпотрібніше хто в що міг та з парохом Семанюком на чолі, який їхав невеличкою бричкою, подалися до Виженки до протоєрея Осташика. У нас, чотирьох хлопців, було по одному військовому рукзаку (речовому мішку), що були вже заздалегідь приготовані до такої мандрівки. По правді сказавши, ми – три молоді хлопці, занадто тим не турбувалися і дивувалися, чому старші люди, які йшли разом з нами, а зокрема жінки, плакали, коли опускали свій дім та своє майно. Для нас така мандрівка справляла тільки цікавість: як і чим це закінчиться. А це тому, що ми ще не знали, що то значить мати відповідальність не тільки за себе самих, але й за інших, бо за нас завжди хтось інший дбав. Ми ще не могли розуміти, що то означає покидати свій дім зі всім урядженням, потрібним для життя і ставати залежним від волі чи ласки інших людей. В нас ще не бува розвинений власницький інстинкт, що так характерний для наших селян, і тому ми зовсім не турбувалися, залишаючи і наше власне невелике майно, не знаючи, чи застанемо його ще, коли повернемося з нашої мандрівки.

Коли наша група збігців вийшла на головний шлях, то влилася у великий безперервний потік людей, в якому чимало людей плачучи, а деякі й голосячи крокували, немов засланці у Сибір. В цьому людському потоці, що складався переважно з жінок і дітей не було, мабуть, ні одної людини, що так безжурно сприймала б це все нещастя у зв'язку з евакуацією, як ми – три учні, які вважали цей похід не за що інше, як екскурсію.

Проходячи через Судилів, що між Вижницею і Виженкою, ми побачили, що австрійці будували зараз за мостом через потік Судилівку свою першу оборонпу лінію, копаючи шанці та намотуючи на коли колючий дріт. Недалеко, біля 20 метрів за мостом було побудовано по обох боках ляху по одному «гнізді» для кулеметів, а біля 500 метрів дальше вглиб було поставлено по обох боках шляху по одній польовій гарматі, які прямою наводкою могли обстрілювати наступаючого ворога. Звичайно, ми не могли бачити всіх приготувань австрійської армії, зроблених для оборони Виженки, а

тим самим і єдиного шляху, який вів у гори до Кирлибаби і Трансільванії. Перегороди з колючого дроту було проведено і через саму річку Виженку, вздовж якої йшов шлях у гори.

Тому що шосейний шлях був переваитажений і збігцями, і військовими обозами, можна було просуватися по ньому тільки дуже повільно, так що нам треба було близько три години, щоб побороти відстань близько шість кілометрів від нашого дому до дому протоєрея Осташика у Виженці. Там прибули ми вже вечором і застали біля 50 людей, які розгосподарилися на досить обширному подвір'ї як хто міг. Деякі чільніші збігці, як парох Семанюк та професор Орелецький, знайшли місце в домі протоєрея, куди було запрошено нашу господиню та іншу близьку рідню пароха Семанюка. Нас, трьох хлопців, завдяки Семанюкові було приміщено в сінях. З часом тут назбиралося біля 150 осіб різних національностей, стапу, віку та статі. Всі вони надіялися, що під захистом православного протоєрея такі ж православні росіяни не будуть робити їм прикростей.

Десь через годипу після нашого прибуття до Виженки ми почули сильпу стрілянипу з рушниць і кулеметів на Судилівському фроиті, що уставився між Вижницею і Виженкою. Коротко потім вмішалася в ту стрілянипу і артилерія. Жінки затривожилися та почали голосити, думаючи, що росіяни вже прорвали австрійський фроит у Судилові та йдуть на Виженку. Нам, хлопцям, було цікаво знати, що там робиться на фроиті, і ми вилізли на горб, що піднимається досить високо зараз таки поза домом, а якому ми перебували. Та ми не могли побачити Вижниці, бо між горбом, на який ми вилізли, і Вижницею був цілий ряд вищих горбів, які заслонювали вид на Вижницю.

Нараз ми побачили, як небо зробилося ясно-червоним, немов загорілося. Було ясно, що десь вибухла велика пожежа. Ми припускали, що це росіяни запалили Вижницю. Серед збігців настала велика паніка, бо кождий думав, що це і його хата горить та що вже не буде до чого повертатися. Жінки, а за ними й деякі діти почали голосити і пищати, і їх не можна було нічим заспокоїти, аж доки десь через годипу не прийшла вістка, що то австрійці запалили кільканадцять домів на правому березі потока Судилівки, щоб росіяни не могли з-поза тих домів напасти несподівано на австрійські позиції на лівому березі потока. Не знаю, з яких причин росіяни не форсували австрійські позиції на Судилівці. Окрім рушничної перестрілки, іншої діяльності на цьому фронті в наступні два дні не було.

На толічці, віддаленій близько 300 метрів від дому протоєрея Осташика була розташована одна австрійська батарея гавбиць, яка майже безперервно обстрілювала з одної до двох гармат Вижницю. Ми вже готові були думати, що тут фроит простоїть довший час та почали журитися, де ми,

в такому випадку будемо жити і що будемо їсти. Та третього дня, в суботу, цілком несподівано батарею було знято з позиції та відправлено далі в гори, на Ростоки. Через деякий час, коли вже стемнилося, пройшла шляхом у гори польова артилерія, що стояла близько фронту, один ескадрон кавалерії та кілька відділів піхоти. Ті, що йшли останні, підпалювали всі мости на річці Виженці та потоках, через які проходив шлях. В горючих мостах оставляли багато рушничної муніції, яка в міру того, як міст горів, експлодувала, роблячи враження, що будь-то би в цих околицях залишилися ще якісь австрійські застави.

Росіяни не наступали тієї ночі. Та в неділю рано, як тільки зайшло сонце, вони побачили, що австрійці опустили свої позиції, і тоді двигнулися вперед. Вже біля шостої години ранку вони проходили шляхом попри будинок протоєрея Осташика. Австрійці мусили опустити чимскоріш свої позиції в Судилові без бою, тому що росіяни захопили Бергомет над Серетом і Лопушну, і звідти могли скоро перекинутися в долину річки Путилівки, по якій ішов єдиний шлях на Селєтин і Кирлибабу, який росіяни спішилися захопити, щоб відрізати можливість відступу тим австрійським частинам, що знаходилися між Вижницею в Устє-Путиловим.

У цю неділю була дуже гарна червнева погода. Вся рістня в горах була ще свіжа, буйна та принадна. Тому нам було жаль покидати ті гарні околиці, в яких ми перебували два дні і три ночі, та блукаючи по лісах вбирали в себе всі запахи і красу гірської природи. Та треба було збиратись в дорогу. Всі збігці, що перебували в домі, на обістю протоєрея Осташика та по сусідніх домах утворили на шляху перед домом колону, на чолі якої став парох Семанюк, на своїй бричці, запряженій білим конем, що тепер надавався до функції, за яку взявся парох Семанюк. До нашої колони пристали через недовгий час майже всі вижницькі збігці різних національностей, щоб під захисною рукою православного священика добратися благополучно крізь ряди російського війська, що не потоком, але цілою рікою плило в гори. Парох Семанюк казав зробити з простині білий стяг, який прикріпив на переді своєї брички, щоб продемонструвати перед російським військом, що він веде за собою мирних людей, які здаються на ласку і неласку переможця.

Дорога до Вижниці була утруднена тим, що не остався незнищеним ні один міст на річці Виженці та її допливах. А річка Виженка пливе дуже звивисто і через те шосейний шлях переходить кілька разів через неї на відтинку від дому протоєрея Осташика до Вижниці. Отже, нам треба було перебродити її кожний раз там, де колись був міст. Для нас, хлопців, це була іграшка, але для багатьох старших людей – чоловіків і жінок, – багато з яких були ще й хворі, що справляло багато неприємностей і труднощів.

По дорозі ми розминалися з російськими драгунами, кожен з яких ніс на плечу «голову» цукру, що його вижницький староста забув роздати населенню, для якого той цукор був призначений. «Головою» цукру тоді в нас називали брилу цукру у виді копуса, завинепу в чорний грубий папір, яка важила від чотирьох до семи кілограмів. Отже, сотні таких голов цукру ми бачили на плечах російських драгунів, які щасливі цією коштовною для них здобиччю, були дуже веселі та все питали нас: «Зачим удирали?» А ми тільки дивилися на той цукор та проклинали старосту за його глупоту, а драгунам відповідали, що ми не втікали, але нас австрійці насилу евакували.

У Вижниці ми побачили, що багато магазинів було пограбовано, а зі складу з горілкою було виллято всю горілку на дорогу. А тому що склад був під горбом, то горілка спливала ручаєм попри тротуар, немов дощева вода після дощу. Дома ми застали все в порядку, ми були раді, що з приводу евакуації не зазнали ніякої втрати. Того дня ми вперше добре попоїли та зараня пішли спати, бо у Виженці ми не мали де виспатися.

Але ще того дня перед вечором господиня попросила нас зробити з білого картопу таблицю 20х20 см, та виписати на ній великими друкованими буквами, що наш дім належить православному батюшці та почепити цю таблицю на двері на ганку, які були звернені до вулиці. Наш дім стояв над самим високим берегом Черемоша, а з Кутів також було дуже добре видно цей дім. Наша господиня надіялася, що така таблиця захистить її і всіх нас від пограбовання російськими солдатами, які в деяких домах такі грабежі поповнили і тим настрашили нашу господиню.

У той час росіяни опановували тільки правий берег Черемоша, а на лівому стояли австрійці. Але того дня, коли ми поверпулися з Виженки, на фроиті папувала така тиша, що нам видавалося, що росіяни оволоділи вже обома берегами Черемоша.

У понеділок здається 25 червня, рано десь біля п'ятої години, коли я ще спав глибоким сном, нараз щось страшно загриміло і якийсь тяжкий предмет упав на мене та, стукпувши досить сильно по голові, привалив мене. Коли я, перестрашений, прокипувся та розплющив очі, не міг нічого бачити, але відчував, що щось мене дусить. У першім момеиті я не міг збагпути, що це зі мною сталося. Я тільки вибрався з-під предмета, який мене привалив і вискочив з кімнати до сусідньої кухні, а звідти на веранду, що була в задній часині дому. Там, побачивши жінок і дівчат, що скривалися від обстрілу артилерії з Кутів і будучи зодягнений тільки в нічній сорочці, я чимскоріш верпувся до кімнати, в якій було повно їдкого і чорного диму, натягпув на себе штани і вибіг знову на веранду. Тут я довідався, що австрійська артилерія з Кутів вже від самого ранку обстрілює наш дім, та що

один снаряд попав просто в дім, а інших дев'ять чи десять снарядів експлодували довкола хати на віддалі від кільканадцятьох до кількадесяти метрів. Десь через півгодини австрійці застановили обстріл, і тоді я повернувся до своєї кімнати, щоб побачити, що за шкоду наробив снаряд, який потрапив просто в нашу хату й експлодував у ній.

Причиною обстрілу нашого дому була, мабуть, та нещаслива таблиця, що ми її прикріпили попереднього дня на дверях ганку, яка мала захищати нас від грабежів російських солдатів, а тим часом накликала на нас обстріл австрійської артилерії. Бо австрійці, побачивши у далековид ту таблицю, мали подумати, що в нашому домі розмісилося якесь російське командування, і їм захотілося те командування знищити. Характерно, що один зі снарядів попав просто в ту половину дверей ганку, на якій була прикріплена таблиця. Він пройшов через шибу, на якій була наліплена таблиця і не розбив її, а тільки вирізав собі діру, що відповідала його габаритам та, вирізавши таку ж частину таблиці, пробив у такий самий спосіб ще одні двері, що вели з ганку до передпокою, і експлодував у одній із стін передпокою.

Цікаво, що, пролітаючи крізь ганок, снаряд не розбив ні одної шиби, бо під сильним натиском повітря в ганку відчинилися всі вікна внаслідок відірвання всіх віконних замків та завісів. В передпокою внаслідок експлозії злетів із стін весь шар вапна і цементу, якими були змазані стіни. З шафи, що стояла близько місця, де снаряд зударився із стіною та й експлодував, не осталося ні сліду, бо вона була розтрощена на кусочки міліметрового розміру, які зникли у вапні та цементі. З другої шафи, в якій стояли костюми, залишилося щось у виді штахет, але костюми великої шкоди не зазнали. З передпокою одні двері вели до кімнати, в якій мешкали ми, три учні, а другі двері вели до кімнати, в якій стояли меблі та напитки вижницького старости. Двері до нашої кімнати експлозія вирвала з завісів та кинула їх до нашої кімнати. Вони впали на стіл, що стояв недалеко мого ліжка і разом зі столом впали на мене та розбудили мене.

Під час експлозії утворилося в кімнаті стільки диму та газу, що вони заповнили не тільки нашу, але і всі інші кімнати в домі. Тому я, пробудившися, не міг нічого видіти та відчував, що душуся. Та обставина, що експлозія кинула двері на мене, вийшла мені на користь, бо двері захистили мене від кусків снаряда, які сперлися в них. Мій товариш Мендришора, який під час експлозії був уже на ногах, зачісувався перед люстром, що висіло між вікнами на фронтовій стіні і знаходився, на своє щастя, в так званому мертвому куті, де його відламки снаряда не могли досягнути.

Двері від покою, в якому були річі вижницького старости, були розташовані близько до того місця в стіні, в якому розірвався снаряд. Тому і ці двері і сама кімната потерпіли від експлозії трохи більше. Експлозія

поламала на куски ці двері і багато відламків снаряда потрапили в кімнату та понищили і меблі, і скрині з добірними напитками. Переважна частина тих напитків розіллялася по долівці, декілька пляшок були тільки частинно надбиті і в них осталося ще потроху напитків, а кілька пляшок уціліли.

На прохання нашої господині нас, три хлопці, взялися зробити порядок з меблями і напитками старости. При тій нагоді ми забрали собі як воєнпу здобич майже всі надбиті пляшки та ще й по пляшці доброї миліївської горілки-житнівки. Напитки складалися переважно з токайського вина та трохи горілки. Отже, опісля того як ми привели обидві пошкоджені кімнати до порядку, ми пообідали добре та, взявши з собою одпу надбнту пляшку токайського вина, пішли в недалекий ліс відпочивати. Ніхто з нас до тоді вина не пив, бо як відомо, в Австрії вино було дуже дороге, і літер вина не надто високої якості коштував щонайменше стільки, що два літри доброї горілки. Через те наші люди пили майже виключно горілку, багато рідше пиво, а вино хіба за приписом лікаря, коли були хворі, тому що їх матеріальна ситуація чого іншого не дозволяла.

Отже, ми пішли з тією пляшкою в ліс і стали пити просто з пляшки це славне вино, про яке ми знали, чи то від наших професорів, чи з якого іншого джерела, що воно одно з найцінніших вин. Тепер же ми побачили, що воно дійсно чудове, легко дається пити, бо має солодкавий і повний та густий смак, немов малиновий сік, і ми випили всю цю надбиту пляшку. Зараз після цього нас зловив сон і ми як заспули десь біля другої години дня, не пробуджувалися аж доки вже смерком не знайшли нас наші господарі та не забрали нас до хати. Видно, що то вино було дуже міцне, коло воно так скоро нас приспало, хоч ми не випили більше як по 150–200 грамів кожен.

Того дня на фронті не було ніяких поважних дій, тільки артилерії з обох сторін перестрілювалися, татопуючи мабуть терен для наступних дій. І дійсно наступного дня, а був це вже вівторок, росіяни почали форсувати Черемош напроти Кутів. Під прикриттям своєї артилерії вони намагалися поставити у двох місцях мости, але австрійська артилерія нищила їх. Після того зав'язувався артилерійський двобій, в якому російська артилерія, маючи чисельпу перевагу, старалася присилувати замокпути австрійську артилерію. Та це її не вдалося того вівторка, бо австрійська артилерія все таки встигала нищити всі починання росіян відносно побудови мостів. Все це відбувалися не більше як 2–3 кілометровій відстані від нашого дому, звідки було видно як на тарелі всі ці дії. Так, цей вівторок не приніс росіянам бажаного успіху.

Зате наступного дня, тобто в середу рано, росіяни, підтягпувши за ніч свіжі батареї артилерії і, маючи вже дуже велику перевагу над австрійцями, після довшого артилерійського поєдинку, що тривав від ранку до після обі-

ду, вспіли вивести з бою переважну часть австрійської артилерії, а під вечір вона цілковито замовкла. Тоді росіяни нашвидкоруч побудували понтонні мости та під прикриттям артилерії переправили на лівий берег Черемоша наперед піхоту. Ця взяла штурмом австрійську оборонну лінію, бо було добре чути вигуки «ура», «ура» і витіснила австрійців поза Кути. Тоді росіяни переправили на другий бік Черемоша і свою артилерію. Вночі австрійці відтягнулися досить далеко в Карпати, бо наступного дня було чути артилерійські бої вже на віддалі 20–30 кілометрів. Щоби відкинути австрійців від Черемоша треба було насамперед знищити австрійську артилерію, яка займала дуже вигідні позиції на горі, що звалася «Кутська лисина». Майже всі російські батареї сконцентрували вогонь на цю гору. Внаслідок багато сотень, а може й тисяч експлозій, переважно шрапнельних снарядів, вся гора наприкінці бою була оповита густою хмарою диму.

Ще того дня, вже смерком, привели до російського командаита у Вижниці кількох австрійських полонених, сербів або хорватів, де їх випитували про всякі справи, які цікавили російське командування. Я і мої обидва товариші пішли до того дому, де на подвір'ї допитували полонених та прислуховувалися цілій цій процедурі. Нам було цікаво знати, що будуть говорити полонені, хоч ми й не могли розуміти всього, що вони говорили. Нас дивувало те, що росіяни не витурили нас з того подвір'я.

Після цих боїв настав у Вижницькому і Кутському окрузі спокій. Російські війська захопили тоді цілу Буковину, окрім невеличкого куточка з містом Ватра Дорна, де перебувало багато збігців з північної частини Буковини. У Галичині вони продвигнулися до лінії Станіславів-Бережани, завдавши австрійцям багато втрат у людях і техніці. Окрім того, австрійці мусили припинити почату з добрим успіхом офензиву на італійському фронті на границі південного Тиролю і Ломбардії та перекинути звідти частину своїх військ на російський фронт, щоб припинити російський наступ в Галичині та Волині.

У місцевості Кирлибаба, на колишній границі між Буковиною і Трансільванією, що через неї іде єдиний шлях із Буковини через просмик Прислоп до Трансільванії, було остаточно припинено російський наступ у Буковині. І хоч росіяни цілими місяцями штурмували тут австрійські позиції, щоб прорватися через Карпати до Трансільванії і Угорщини, то австрійці завжди, хоч не раз серед дуже драматичних обставин успівали відбивати ті штурми. В цих боях загинули по обох сторонах десятки тисяч людей, але найбільше росіян, які весь час наступали. Російські солдати склали були навіть пісню про Кирлибабу, в якій оспівували криваві і тяжкі втрати в боях за Кирлибабу.

Влітку 1937 року я, мої молодші товариші Юрко Сірецький, Володимир Антонюк та Іван Радомський зробили довгу прогульку в гори Родна з

найвищими в північних Карпатах верхами – Інеу (2298 м) та Пєтро (2340 м). Ми відпочивали в Кирлибабі і при тій нагоді огляпули старі австрійські та російські позиції, що тягпулися кілометрами на хребтах гір на північний захід від Кирлибаби. З російських позицій там осталися тільки бетоновані «Гнізда для кулеметів» та величезні братські могили поляглих там солдатів. Зате австрійські позиції знаходилися ще у досить доброму стані з їх окопами та бліндажами та чотирма безперервними рядами індивідуальних могил поляглих там австрійських вояків. Як було видно, австрійська адміністрація ще до розпаду Австрії впорядкувала ці могили, бо ще майже двадцять років після їх впорядкування вони находилися в доброму стані. На кожній могилі був залізний хрест з табличкою, на якій було докладно написано ім'я і назвиско поляглого та військова частина, до якої він належав. Ми огляпули тоді велику частипу тих могил, приблизно два до три кілометри, а вони тягпулися ще багато кілометрів на захід і північний захід. Були там заступлені майже всі народи багатонаціональної Австро-Угорщини.

Кілька днів після того, як фроит відійшов на захід, у Вижниці настала тиша і ми з Мендришорою та Орелецьким рішили вертатися до наших батьків. Ми найняли чоловіка з возом, склали всі наші речі на віз та трохи на возі, а трохи за возом, помандрували до своїх сіл. Тому що в Неполоківцях не було на Пруті моста для возів, а залізничні були знищені, ми перейшли Прут вбрід без великих трудностей, бо із-за довгої посухи було мало води в річці. Це сталося наприкінці червня або на початку липня 1916 року.

Цей раз російська армія стала міцнішими ногами на Буковині, а не так як у 1914 і 1915 роках, коли росіяни вважали, мабуть, захоплення Буковини тільки тимчасовим, та тому тоді і не вводили своєї цивільної адміністрації. Тепер же Буковина стала запліччям одного з серйозним відтинків фронту і тили такого фронту мусили бути добре організовані та у великій мірі поставлені на службу цьому фронтові. Тому по всіх містах і селах було організовано місцеву цивільпу адміністрацію шляхом призначення зори, а не шляхом виборів, та було введено російську жандармерію і поліцію. У Чернівцях мав свій осідок російський генерал-губернатор для окупованих російською армією частин Галичини і Буковини. По повітах було призначено повітових начальників, а по селах сільських старостів чи двірників, як їх і нас називали. Окрім того, по всіх більших селах було понасаджувано жандармські постерунки. Усі вони дбали в першу чергу про порядок і спокій, а також про те, щоб місцеве населення давало потрібпу кількість підвід та людей для виконання різних нарядів для армії, як будова і направа шляхів, прокидування снігу на шляхах, праця у копальнях солі в Косові і Качиці та інші.

Окрім того, було відновлено, хоч і в обмеженій мірі, торгівлю, якою тепер займалися переважно припадкові комерсанти, тому що дійсні, якими були майже виключно жиди, повтікали до приходу росіян. Одночасно цього разу було взято під облік всі поміщицькі землі, власники яких повтікали. Всі ті землі були засіяні і в одних треба було ще докінчувати роботи, а в інших, засіяних збіжжям, треба було вже збирати плоди. Завідування цими землями було передано Всеросійському Союзові Земств, який післав до Буковини багато працівників, переважно з українських земств, які зорганізували з деяким спізненням управління цих земель частинно з місцевих господарів.

Земства були специфічно російські економічні сільськогосподарські установи, щось в роді сільськогосподарських камер у королівській Румунії або культурних рад за старої Австрії, які діяли при губерніях і мали виборні правління. Цей Союз Земств разом з військовим командуванням зорганізували кільканадцять окружних правлінь, які організували і керували роботою місцевих правлінь. Вони мали завдання зібрати урожай 1916 року та зорганізувати і виконати польові роботи восени 1916 і навесні 1917 року. Ці управління ввійшли в життя досить пізно, коли збіжжя вже поперестигали, стоячи тижнями некошеними.

Тому що за робочу силу було тоді дуже трудно (всі чоловіки від 18–50 літ служили в армії), то всі роботи при зборі урожаю давалися на досить вигідних умовах. Жито, пшеницю, ячмінь і овес давали жати за третій, а косити за четвертий сніп (у мирний час за 10–12 сніп), а за звожування збіжжя до скирти на лану давали 16-й сніп. Тої осені наші люди – і найбідніші запаслися збіжжям, як ніколи до тоді.

Але жнива тривали тоді до кінця вересні, замість до половини серпня, як у нормальний час. Через те збіжжя вже дуже обсипалося під час косіння, а окрім того, хом'яки та миші вспіли нарізати собі до того часу цілі тони колосся та скласти його в купини, накриті землею, не раз респектабельних пропорцій – близько 1,25 метра висти та з однометровим радіусом. Ці купини мали вигляд правильного конуса і належали хом'якам, бо миші мали менші купини. Під купинами знаходилася ціла сіть невеличких тунелів, що вели вглиб землі до гнізда хом'яків чи мишей. І одні, і другі ці гризуни зробили нашим людям велику вигоду, а зокрема бідним, старим і самітним бабам, які могли без великого труду експропріювати у хом'яків та мишей їх купини та наносити собі сотні кілограмів колосся, якого їм вистарчало до наступних жнив. Звичайно і я не погорджував тим колоссям і при кожній нагоді – чи то йдучи в поле попасти коні, чи їдучи возом за якимось іншим ділом, ніколи не забував взяти з собою кілька мішків, які наповняв тим колоссям і верхи на коні або на возі привозив їх додому. Окрім того, кілька

разів привіз по цілому возові того колосся. Але все це могло діятися так довго, доки не була установлена влада.

Ми з батьком працювали тільки при звожуванні збіжжя до скирти щось 7 чи 8 днів, заробляли за кожний день пересічно 150 снопів, з яких ми намолочували по 2–3 кг зерна з кожного, це тому, що у нашому селі в'яжуть доста великі снопи, а також тому, що 1916 рік був дуже урожайний завдяки дуже багатим дощам, які випали кілька днів перед дозрінням збіжжя і виповнили до максимума зерно. (...)

Влітку 1916 року через наше село проходило багато російських військових часин, що йшли на фроит, та багато австрійських полонених, що йшли від фронту у глиб Росії. На головному шосейному шляху Чернівці-Коломия російське військове управління понаставляло приблизно за кожних 10 кілометрів по великому самовару, в якому що ніч, що день кип'ятили воду, щоб солдати, які проходили шляхом, могли набрати кип'ятку та зробити собі чай. Такі ж самовари були установлені і на всіх більших залізничних станціях.

Одного святкового дня, здається на святого Іллі, переходила через наше село велика кількість російської кавалерії, в якій були заступлені майже всі її роби, як регулярні полки драгунські та уланські, так і всякі козацькі полки – кубанці, донці, терські, уральські та ще інші козаки, а також декілька сотень кавказьких горян. Їх перемарш через наше село зайняв був кілька годин, бо вони йшли кроком. Найбільш зацікавили мене кубанські козаки. Раз тому, що вони українці і нащадки наших славних запорожців, а дальше через те, що кожна їх сотня мала коней іншої масті і всі тої самої. Були там сотні на конях Буланих, білих, чорних, червоних та гнідих у яблуко, які робили дуже миле враження. Та ще сильніше враження зробили на мене українські пісні, які співала дуже гарно кожна сотня кубанців. Зі всіх пісень, які вони співали, я знав тільки пісню: «Гей, на горі там женці жнуть...», а найсильніше враження зробила на мене пісня «Ой закувала та сива зозуля...» Ніщинського, яку я тоді вперше почув та ще й у такому чудовому виконанні. Тому що було свято, то на шляху зібралося майже все село, щоб прослухати прекрасний концерт кубанців, кожна сотня яких співала іншу українську пісню. Такі ж гарні концерти, але релігійного характеру давала щовечора сотня саперів, яка відбудовувала мости на Пруті і Черемоші. Вони щовечора після вечері співали молитву «Отче наш...» з прекрасним басовим сольом.

Літо та рання осінь пройшли для мене без замітніших подій. Ми з батьком працювали в полі для себе, для деяких кревних та сусідів, а також на панських ланах. Окрім того, я працював ще десять днів з кіньми і возом при будові нової шосейної дороги і моста на Пруті між Неполоківцями

та сусіднім галицьким селом Завалє. На цій дорозі окрім наших місцевих людей працювали ще около 50-ти дівчат, привезених з Чернігівщини, які щовечора співали дуже гарні українські народні пісні, що були мені зовсім невідомі. Навесні 1917 року було привезено до нам для утримання у доброму стані шосейних шляхів кількасот сартів, магометан турського походження, вітчизною яких були прикаспійські степи.

Пізньою осінню ставало чимраз прикріше для тих, у кого були коні та віз, бо тепер почали брати на роботи в далекі сторони і на довший час, як до копалень солі в Косові і Качиці та для перевезення різних військових ваитажів до Південної Буковини і до Північної Румунії, де було утворено новий російсько-німецький фроит. Так мене було взято разом з іншими нашими хлопцями з кіньми і возом до копальні солі в Косові. Зі всіх сіл Кіцманського повіту жандарми зігнали до Кіцманя понад сто запрягів і вже поночі ціла валка вирушила до Косова через Снятин. Передня частина валки, не повідомивши про те всі інші запряги, замість поїхати шосейним шляхом через Неполоківці, поїхали місцевою польовою дорогою через село Іванківці на Снятин. П'ять останніх возів, які в темряві не запримітили, що передні вози звернули з шосейного шляху, поїхали дальше шляхом на Неполоківці до Снятина. Приїхавши на перехрестя шляхів Кіцмань-Неполоківці і Чернівці-Снятин, я побачив, що нас тільки 5 возів поїхали цим шляхом, а всі інші поїхали нам невідомим шляхом на Снятин і Косів. З цих 5 возів 3 були з Неполоківців, а два з сусіднього села П'ядиківці. Ми поставили наші вози з кіньми у великому заїзді, який до розвитку залізничного руху служив для передишки і відпочинку подорожним, що проїжджали кіньми по цій трасі. У мирний час там була і коршма. Ми оставили одного з хлопців біля возів, а самі пішли на короткий час по домах.

Десь біля десятої години вечером ми зійшлися всі разом та поїхали до Снятина шукати нашу валку. Прибувши до Снятина, ми побачили світло в ратуші і заїхали на її обширне подвір'я, щоб розпитати в поліцаїв, які мали там свій осідок, якою дорогою поїхала решта нашої валки до Косова. Ніхто не знав, що відповісти на наше питання, і нам було сказано почекати до ранку, а там буде видно, що дальше робити. Чекаючи, ми провели в подвір'ї ратуші три добі, і коли ми побачили, що нами ніхто не займається та коли ми добре промерзли, а наша їжа і корм для коней кінчилися, ми, не питаючи нікого, третього дня увечері податися до своїх домів. До села ми приїхали вже вночі, щоб нас ніхто не бачив, так що місцеві жандарми нас не чіплялися за те, що ми не поїхали до Косова.

Наприкінці листопада переходила через наше село з галицького на румунський фроит так звана «дика дивізія» російської кавалерії, складена з невеличких кавказьких народів, як кабардинців, осетинців та інших (в

1943–1944 роках Сталін виселив ці народці з Кавказу та запроторив їх в Середню і Східню російську Азію за те, що вони співпрацювали з німцями, хотячи визволитися з російської неволі). З солдатів цієї дивізії мало хто знав російську мову. Нею володіли тільки офіцери, що були переважно з росіян та більшість підофіцерів, що були переважно з кавказців. Вони перебули тільки одну ніч в нашому селі та не наробили таких бешкетів, як свого часу татари у 1915 році, але позабирали в людей багато коней. В мого батька взяли тільки віз. Я був до певної міри радий тому, надіючися, що в такий спосіб скінчилося вже моє «хожденіє» підводи.

Та моя радість не тривала довго, бо вже в першій половині грудня жандарми післали мене тільки з кіньми до Лужан, де формувалася велика валка підвод для перевезення різного військового знаряддя до Південної Буковини. Там дали мені віз, наваитажений знаряддям, який покинув його власник, утікши з кіньми додому. Валка стояла в подвір'ї лужанського поміщика вже близько тижня, чекаючи на приказ вирушати в нуть. Було там понад сто запрягів, але кожної ночі хтось утікав з кіньми і треба було шукати по селах інших коней. Тому затягувався від'їзд валки. А тим часом люди і коні терпіли дуже від сильних морозів, перебуваючи на подвір'ї без ніякого захисту. І хоч весь час горіли кілька вогнів, які живилися деревом, добутим з різних напівзруйнованих господарських будівель поміщика, то людям було з того небагато користі, бо вогонь нагрівав тільки ту частину тіла, що була звернена до нього, а решта тіла мерзла. Щоб не замерзнути, треба було весь час ходити, і тому не можна було спати. Постоявши в таких умовах три добі, четвертого дня досвіту я пішов до недалекого потока нанувати коні та й звідти вже не вернувся до обозу, а пішов різними бічними шляхами, щоб не стрінутися з жандармами, додому до Неполоківців. На цьому закінчилися мої «хожденія» в підводи.

В листопаді і грудні 1916 року, окрім згаданої дикої дивізії, переходило чимало й інших російських військ з галицького на румунський фронт, щоб стримати німецький наступ ще в границях Молдови та не донустити німців і австрійців до Басарабії і евентуально і до України, бо тоді був би загрожений цілий лівий фланг російського фронту на терені Буковини і Галичини.

Наприкінці серпня 1916 року на настирливе жадання Франції, яка тоді захлиналася в страшенно кривавих боях з німцями за кріпость Верден, Румунія, яка було до тоді в союзі з Австро-Угорщиною і Німеччиною, вступила у війну по стороні Аитаити проти цеитральних держав – Австро-Угорщини, Німеччини, Туреччини і Болгарії. Австро-Угорщина не сподівалася війни з Румунією і тому не тримала значніших військових вил на границях з нею. Тому румунська армія мала в перших тижнях війни деякі

успіхи, зайнявши в Семигороді місто Брашов та підступивши до міста Сібіу. Та вже з початком місяця жовтня австрійці і німці стягнули з інших фроитів на румунський фронт сильні армії та почали свій протинаступ на Румунію. Турки й болгари вже в першому місці війни захопили цілу румунську Добруджу. Цей протинаступ тривав від жовтня до кінця грудня 1916 року, коли про допомозі російських військ вдалося його стримати приблизно на річці Серет. Серйозніші бої мали місце тільки на переходах через Карпати. Коли ж німці захопили просмик через Карпати, яким іде шлях з Брашова до Кімполунгу Мунчел, румунські армії, щоб оминути оточення, мусили відтягнутися аж до лінії Серету. Окрім половини Молдови, решта тодішної румунської території була зайнята військами центральних держав. Цей фроит остався маже незміненим аж до укладення сепаратного мира між Румунією і центральними державами, який було підписано у березні 1917 року.

Як взимку 1914/15, так і взимку 1916/17 років мелення збіжжя завдавало нашим селянам багато труднощів та неприємностей. Внаслідок воєнних дій майже всі парові та моторові млини не діяли, бо одні були цілковито знищені, а другі пошкоджені, а інші не мали потрібного пального. Працювали тільки водяні млини, технологія яких осталася майже незмінною за останні сотні років, і тому їх було легше експлуатувати, бо всі запасні частини можна було зробити власними засобами і силами. Біда була в тому, що внаслідок сильних морозів потоки, воді яких служила цим млинам за рушійну силу, в більшій або меншій мірі замерзали і тільки небагато води оставалося незамерзлою. Внаслідок цього обмеженого надходження води на лотоки млина млинські колеса оберталися дуже повільно, і через те продуктивність тих млинів була дуже незначна в порівнянні з нормальними часами. Коли нам з батьком прийшлося їхати до млина та намолоти 6-7 центнерів різного збіжжя, ми мусили вибиратися як на війну, хоч той млин був віддалений від нашого села на більш як 7 кілометрів. Але ми знали, що нам доведеться почекати зо 4-5 днів у черзі і тому взяли з собою їжі для нас та корму для коней на стільки днів.

Цей млин був в Іванківцях, в якому ми мали рідню. Але ми не могли жити в цієї рідні, очікуючи своєї черги, бо в нашій відсутності ми могли її легко втратити. Тому ми рішилися отаборитися в млині та спати на мішках млива. У млині як звичайно дув вітер зі всіх сторін, бо його стіни були із старих, вже пошкоджених часом дощок. Та з холодом ми вже давали собі раду. Зате більші неприємності завдавали нам тисячі водяних щурів, що на відміну від польових мають ясно коричневу масть. Вони були такі настливі та безличні, що не тільки поночі, але й серед білого дня бігали по мішках з мливом. Як хто-небудь з нас спав або тільки лежав на міхах, вони

бігали і по наших головах, видаючи з себе безустанно пискливі звуки. Щоб можна було хоч трохи поспати, треба було, щоб хтось інший захищав сплячого від щурів, які інакше лізли на голову та хапали за вухо або ніс.

Тому вже першого ранку після неспаної ночі нас кілька хлопців взялися воювати тих щурів. На долівці слина було кілька старих порожніх дерев'яних труб, що колись служили мабуть для трансмісії. Ми замітили, що переслідувані щури ховалися в ті труби і рішили витлумити щурів при допомозі тих труб, або хоч приборкати їх безличну агресивність. Тоді один сильний хлопець ставав на одному кінці труби з мішком так, що коли щури будуть змушені вибігати з труби тим кінцем, вони будуть мусили попасти в той мішок. Інші хлопці загонили цих щурів зі всіх кінців млина до другого кінця труби. За кожним разом попадалися в мішок по 6-8 щурів. Тоді хлопець підносив мішок з щурами понад свою голову та зі всеї сили вдаряв ним кілька разів до долівки, щоб щури втратили притомність, і висипав їх з міха в млинівку, під самі лотоки чи млинське колесо, де вони топилися ще нім приходили до притомності. Нищення щурів стало нашим щоденним заняттям. Воно заставляло щурів бути більш обережними та менше напаствувати нас. А нам це заняття помагало вбивати час. Щоденно ми витлумлювали в такий спосіб по 200–250 щурів, але в тому млині було їх так багато, що це було не слідно.

Замість передбачених нами 4–5 днів ми просиділи в млині цілий тиждень і мусили просити одного з наших кревняків в Іванківцях, щоб допоміг нам харчами і кормом для коней, бо до Неполоківців ми не відважувалися їхати за цими речами, щоб там не взяли нас бува у підводи, в якому випадку наше мливо осталося б було не змеленим, а то могло ще й пропасти за час нашої довшої відсутності. По тижневі ми вернулися додому з готовою мукою різних сортів, тобто разовою, петльованою та крупами ячмінними і кукурудзяними.

Приготуваиия до екзамеиу за восьмий клас і до матури

Після того мені вже можна було подумати і про навчання, тобто вивчення матеріалу для восьмого класу гімназії. Мій товариш Костяитин Руснак з Чорторииї запросив мене до себе, щоб разом з ним вчитися. Мій батько згодився, тому що в той час для мене не було вдома роботи, а батько бажав, щоб я закінчив навчання в гімназії. Отож не другий день після водосвятія, тобто на 20 січня 1917 року, взявши з собою кілька книжок, пішов я направець по леду через Прут і Черемош до Чорторииї, де мене радо прийняли батьки мого товариша, які знали, що тільки завдяки моїй помочі дійшов до восьмого класу.

Батько мого товариша, по званню надучитель, був тоді управителем з рамені російської адміністрації покиненого поміщицького маєтку в Чор-

торії. До нього приїжджали в той час досить часто російські офіцери, то представники земств з повітового правління покиненими поміщицькими землями, часом по ділових справах, а часом тільки, щоб погріти чим-небудь свої руки коло адміністративного добра. При таких нагодах устроювали не раз полювання на дикі кози, лиси та зайці, які водилися в невеликому чорторийському лісі та в лугах понад Черемошем. Нераз брали і мене з собою, даючи мені рушниць і патрони, хоч я тоді цим спортом зовсім не захоплювався та навіть не вмів ще й стріляти з рушниці. Я ходив на ті полювання тільки тому, що всі інші учасники настоювали на тому, а мені було соромно відмовити та признатися, що я не вмію стріляти. Та поволі я звикав і до цього спорту. Тоді ми тільки обидва з Костяитином брали австрійські військові рушниці та йшли на Черемош полювати лисів. Ми знали, що лисі в не полюють військовими рушницями, але нам треба було дістати звідкись грошей і ми надіялися, що нам удасться без відома батька Костянтина вбити лиса та прийти таким чином до грошей. Диво було, що російська влада не звертала уваги на ту стрілянину, яку ми не раз зчиняли на Черемоші. Звичайно, нам ніколи не вдалося вполювати якогось лиса.

На навчання ми не витрачали денно більше як дві до три години, а після того займалися всякими нашими справами. Таке життя мені сподобалося, бо я ще ніколи в своєму житті не зазнав стільки свободи та безжурності. До тоді тяжіли завжди на мені певні обов’язки та відповідальність, а тут я почувався вільний від всего того, бо навчання нас не надто напружувало. Окрім того, поробивши знайомства з офіцерами та працівниками земств, ми з Костянтином діставали він них добрі коні та гарні сани, якими ми каталися до Вижниці, де ми перебували в офіцерській кімнаті, яка стояла до нашої розпорядимості. Тієї зими я вигулявся за всі роки моєї молодості.

Березиева російська революція 1917 року

Десь наприкінці першої половини березня 1917 року прийшли до батька мого товариша два знайомі російські офіцери, та з великим огірченням розповіли, що у Петрограді (до війни 1914 року – Петербург, а після встановлення більшовицької влади в Росії – Ленінград) вибухнула революція, що царя Миколу і всю його сім’ю, а також весь уряд арештовано, та що під головуванням князя Львова було утворено новий уряд. Як причину революції вони подали той факт, що будьто би цар, під впливом цариці, яка була німкою, вів з Німеччиною потаємні переговори про укладення сепаратного миру з центральними державами, а вся російська аристократія й буржуазія бажала продовжувати війну до переможного кінця по стороні Англії й Франції.

Наступного дня ми з Костянтином пішли до Вашківців, щоб розвідатися дещо ближче про ту революцію, якою ми були захоплені, бо надіялися

від неї визволення українського народу з московської неволі та утворення незалежної української держави при допомозі Австро-Угорщини і Німеччини. А вибух революції в Петрограді давав надію не тільки на переможне, але й скоре закінчення війни з Росією.

У Вашківцях нам удалося дістати газету «Киевская мысль» від 13 або 14 березня 1917 року, в якій було докладно описано перебіг революції, причому два полки, складені з українців перші виступили по стороні революції проти вірних цареві військ. Передовиця цієї газети була вибрукувана великим шрифтом в українській мові, і в ній містилося звернення, тільки вже не пригадую від якої української політичної організації чи від національно-культурної установи до українського народу, в якому більш-менш було сказано, що революція розбила вікові окови, в яких жив український народ та створила умови, в яких український народ як і всі інші народи, поневолені Росією, зможуть самі створити собі своє незалежне національно-політичне буття.

Тому що вже на самому початку війни російський уряд заборонив всяку діяльність українських національно-культурних організацій та установ, а також видавання українських газет і книжок, мені не доводилося бачити за весь час російських окупацій ні одного українського друкованого на Україні слова. Тому не дивота, що таке звернення в російській газеті на українській мові викликало сильне і глибоке враження не тільки в мене, але в кожного свідомого українці. Через недовгий час почали виходити у Києві кілька українських газет як органи новоутворених українських політичних партій, які почали організовувати свої кадри та гуртувати своїх однодумців. (...)

Усі українські політичні партії утворювали цеитральний політичний орган «Цеитральна Рада», що була свого роду парлямеитом України. В цьому органі були заступлені також політичні партії меншосних народів, які жили в Україні, як росіяни, поляки, жиди та ін.[ші]. З лона Центральної Ради був обраний Генеральний Секретаріат, що був свого роду урядом України. Компетенції Цеитральної Ради та Генерального Секретаріату не були територіально ніколи докладно визначені. Вони були на початку досить незначні, але з кожним днем поглиблювалися і поширювалися, навіть проти волі центрального російського уряду. Влітку 1917 року Центральна Рада вела переговори з петроградським урядом про надання автономії для України. Та тому що російський уряд був згідний признати автономію України тільки в межах п'яти губерній – Чернігівської, Київської, Полтавської, Подільської та Волинської, без східних і південних губерній, де була сконцентрована вся промисловість України та копальні вугля і заліза, ті переговори розбилися.

Центральна Рада дбала в першу чергу про розвиток шкільництва та культури на землях, де сягала її влада, а також про організацію українського війська, бо на цьому терені стрічала відносно слабший опір, як зі сторони центрального російського уряду, так і зі сторони крайнє ворожо настроєної місцевої російської цивільної і військової адміністрації. А треба знати, що в той час Україна утворювала запіччя Південно-Західного російського фронту і тому на її території знаходилося безліч різних військових командувань та установ, а також мільйони фронтових та тилових військ.

Під час, коли Центральна Рада дискутувала про засади, на яких має бути побудована українська держава та співжиття в ній українського народу з національними меншостями, було передбачено унормувати це співжиття за найпередовішими зразками на цьому полі як швайцарський та інші. В той час Генеральний Секретаріат, окрім організування війська, старався проникнути поступово, наскільки в даній ситуації було можливе, в адміністрацію країни, принайменше на найнижчих її ланках як села та місточка, настановляючи там владу, підчинену Центральній Раді. Рівно ж організував всеукраїнські з'їзди солдатів, селян та інші, які виносили резолюції, що схвалювали дії Центральної Ради та її Генерального Секретаріату, які мали за ціль створення української держави, на початок хоча б у виді політичної автономії в рамках російської держави. Звичайно, їм було дуже трудно працювати, коли, окрім недостачі досвідчених та численних кадрів, треба було брати до уваги ще й німецько-австрійський фронт на території України та мільйони російських солдатів по всій Україні, переважно ворожо настроєних супроти змагань Центральної Ради. Під захистом цих солдатів всі вороги і недруги українського народу не хотіли по-доброму здавати свої домінуючі позиції в Україні та робили все можливе, щоб не допустити до закорінення української влади, а там, де вона вже була установлена, старалися її знищити або, щонайменше, скомпроментувати в очах українського народу і всіх чужинців.

По наших буковинських місточках і селах, в яких мені доводилося тоді бувати, не було видно великих змін, породжених революцією. Було тільки видно багато червоних прапорів на будинках, в яких діяла яка-небудь влада, було чути багато співів революційних пісень, що їх співали солдати, їдучи на вантажних автомобілях, заквітчаних червоними прапорами. Мені оповідали, що в Чернівцях на деяких домах маяли синьо-жовті прапори, а при них лозунги «Хай живе Україна!» та інші подібні. Але я сам не бував тоді в Чернівцях. Зате було помітно різку зміну у відношенні офіцерів до солдатів. Указом нового уряду було скасовано всі титули з феодальних часів, які надавалися різним офіцерським чинам при зверненні до них нижчих чинів та мужви, як: ваше благородіє, високо благородіє, превосходитель-

ство, сіятельство та мабуть ще й інші. Тепер до всіх офіцерів, без різниці рангу, зверталися тільки словом «гаспадін», до якого додавалося чин даного офіцера. Вояки стали тепер багато свобідніші у своїх зносинах з офіцерами і не раз не хотіли їх слухати, а офіцерам було строго заборонено бити солдатів, які тепер могли відповісти офіцерам тою ж монетою. Офіцери, які походили з аристократії і були призвичаєні дивитися на солдата як на бидло, були дуже невдоволені новою снтуацією. А все це підорвало сильно дисципліну і боєздатність російської армії.

Навесні 1917 року російське управління покиненими поміщицькими землями взялося серйозно за господарювання. До чорторийського управління прибули кілька агрономів та свіжих офіцерів, переважно українського походження. Один з них, ще тільки студеит-агроном, хоч говорив по-українськи, не вважав себе українцем, але малоросом і не визначав права українців на утворення своєї незалежної від Росії держави. Але таких типів я не стрічав багато. Переважна частина українців-наддніпрянців, з якими я тоді мав нагоду стрічатися, були захоплені ідеєю відбудови української державності, хоч майже всі розуміли ту державність у якомусь зв'язку з Росією. Ідея цілковитої незалежності ще тільки народжувалася в колах українських національно найсвідоміших елемеитів, які гуртувалися в партії соціалістів самостійників. Преса всіх інших партій поза рамками автономії тоді ще не виходила. Щодо обсягу та вмісту тієї автономії різні угруповання Центральної Ради не могли порозумітися. Наші буковинські і галицькі українці не могли уявити собі відбудови української державності інакше, як тільки незалежно від Росії та при допомозі Австрії і Німеччини, які мусили наперед розбити Росію. І це не дивина, бо і на одних, і на других діяв ще довголітний вплив приналежності до Росії та Австрії. Але я вважав тоді вигіднішим відбудування української державності при допомозі Австрії, тому що ця ніколи не була б старалася і навіть не могла б була згерманізувати український нарід, як це старалася всіма силами царська Росія, а ще більше діаболічними засобами теперішня червона Росія, зрусифікувати український народ.

Отже, російське правління поміщицькими землями за посередництвом своїх повітових та окружних управлінь призначило в кожному селі, де були такі землі, по одному управителеві з місцевих селян, які мали завданням договоритися зі своїми односельчанами про оброблення цієї землі та доглянути, щоб усі польові роботи були виконані в догідний час і, наконець, здати частину плодів управлінню. Селяни перебирали до оброблення тієї землі стільки, скільки могли обробити кожен зі своєю сім'єю на таких умовах: селянин мав своїм коштом землю виорати, своїм насінням засіяти, просапні культури, як кукурудзу і картоплю, два рази висапати, і, взагалі,

виконати всі потрібні роботи, включно до збору плодів. За те селянин брав собі 2/3, а управлінню мав дати 1/3 зібраних плодів. Сільські управителі цих земель діставали по 60 рублів в місяць, по 1-2 гектари землі під управу та по вісім кубічних метрів дров на рік. Ці умови були дуже вигідні і для селян, і для управителів.

Та російському управлінню вже не довелося збирати плоди з тих земель тому, що російська армія мусила онустити Буковину вже в перших днях місяця серпня 1917 року. Цікаво, що австрійська влада та поміщики-власники цих земель пошанували умову наших селян з російським управлінням і не тягнули нікого до відвічальності за таку співпрацю з росіянами. Тоді ще не було в ужитку так часто слово «колабораціонізм», яке унещасливило в Другій світовій війні в багатьох випадках із-за глупоти та злоби власть імущих мільйони людей, з яких тільки невелика частина заслуговувала покарання. Найбільш потерпіли при тому українці.

Тому що в мого батька не було вже ні коней, ні воза і не було чим обробити навесні землю, ми з Костянтином Руснаком взяли одну пару коней від його батька, а другу позичили в чорторийському управлінні, та поїхали до мого батька до Неполоківців, і в протягу тижня виорали і засіяли все поле мого батька, старшої сестри та інших кревних і сусідів, що мали по невеликих кусках землі – всего разом повних шість гектарів.

Уся весна пройшла в нас на Буковині без значніших подій, принайменше по наших селах. Не знаю, як малася справа в Чернівцях. Знаю тільки, що новий так званий Тимчасовий уряд з Петрограду, мабуть на жадання чи під впливом Центральної Ради, призначив генерал-губернатором окупованих росіянами австрійських земель – частини Східної Галичини і Буковини – заселених переважно українським населенням, проф.[есора] Дмитра Дорошенка. Це був свідомий і щирий українець, який виконував свій уряд в Чернівцях. Чи на цьому посту міг він помогти дещо українському населенню Галичини і Буковини та відбудові української державності – мені невідомо. Знаю тільки, що за його генерал-губернаторства в Чернівцях діяли українські самодіяльні гуртки, в яких брали участь, крім місцевих українців, і деякі військові, що було закладено кілька невеликих українських бібліотек, та що всі урядові розпорядження друкувалися вже і на українській мові, а не, як до тоді, тільки на російській і німецькій мовах. (...)

Наприкінці місяця червня 1917 року російська армія під командуванням генерала Корнилова зробила широко закроєний наступ на австрійськім фроиті між Дніпром і Карпатами з головним ударом на місто Калуш. Після початкових успіхів росіян австрійці спинили цей наступ та повели свої армії в протинаступ, під час якого не тільки відкинули росіян на їх

вихідні позиції, але приневолили їх до загального відступу на галицько-буковинському фроиті аж до австрійсько-російської границі.

Австрійський протинаступ розвивався досить швидко, так що наприкінці липня вони зайняли вже позиції на лівому березі Черемоша. У той час стояв у Чорторії грузинський полк. Була неділя після обіду, і на сільській толоці солдати співали свої народні пісні та танцювали. Нараз прилітає на коні військовий кур'єр з наказом, щоб цей полк зайняв чимскоріш призначену для нього позицію на правому березі Черемоша у Вашківцях, де саме наступали австрійці. Солдат відмовилися йти на позицію та скликали на толоці мітинг, щоб рішити, чи йти на позицію, а чи ні.

І дійсно, вже десь через чверть години зібрався на толоці цілий полк. З якоїсь хати винесли бочку, на яку вилізали бесідники з-поміж солдатів, одні з яких казали, щоб іти на позицію та захищати «отечество», а інші, надихані більшовицькою пропагандою, казали щоб не йти на позицію. Говорили тільки солдати, бо офіцери мабуть боялися забирати слово. Бесідників, які казали йти на позицію, просто стягали з бочки і не давали їм говорити, а декотрим грозили навіть бійкою. Одні одних називали зрадниками вітчизни або зрадниками працюючого народу. Так вони мітингували близько дві години, аж поки не прибіг з Вашківців солдат та не повідомив, що австрійці вже за кількасот метрів від Чорторії. Тоді всі солдати розбіглися і подалися чим скоріш до сусіднього села Барбівці, що було за горою.

У Барбівцях росіяни продержалися ще два дні і звідти обстрілювали артилерією австрійські позиції в Чорторії. Ми з Костянтином Руснаком вийшли на толоку за селом, де стояли дві австрійські батареї гавбиць, які час від часу відповідали російській артилерії. Після того, як понад нами пролетів російський літак, якому ми не приписували ніякого значення, через кілька хвилин обидві австрійські батареї опинилися під цільним вогнем російської артилерії з Барбівців, яка на підставі координат, поданих літаком, накрила вогнем австрійські батареї, знищивши кілька гармат та убивши і поранивши кілька вояків і коней. Нам з Костянтином тільки з тяжкою бідою і при дуже скорій утечі вдалося вирватися із обстрілюваної зони. Наступного дня росіяни відтягнулися без бою з Барбівців аж до буковинсько-басарабської границі.

Вже кілька днів пізніше почали вертатися на Буковину поки що тільки ті всі, що були зайняті у держаній або крайовій адміністрації – жандармерія і поліція, залізничники та такі інші. Всіх інших збігців із західної Австрії нустили на Буковину аж через кілька місяців. Тепер мені стало ясно, що мене і мого товариша Костяитина заберуть скоро до армії. Тому ми почали багато пильніше вчитися, щоб ще до нашого відходу до армії скласти іспит за восьмий клас та матуру. І дійсно, вже десь через місяць нас покликали до

призовної комісії, яка узнала нас придатними до військової служби та виставила нам папери, з якими ми мали ставитися на 12 листопада 1917 року до розпорядимості військового командування у Львові, яке займалося розподіленням новобранців по різним полкам австрійської армії.

Із-за воєнних дій на території Буковини та пошкодження багатьох шкільних будинків, наука по школах на почалася того року як у нормальні часи, тобто на 1 вересня, але аж в першій половині листопада. Нам з Костяитином довелося ще довго чекати, доки нас було повідомлено, що всі учні Вижницької гімназії, яких покликано до армії, можуть ставитися у днях 7 і 8 листопада до іспитів за поодинокі класи, а також до матури. За австрійськими законами на іспити такого роду не витрачалося тільки часу та енергії на різні формальності, як це після війни було в королівській, а тепер в соціалістичній Румунії. Нас іспнтували професори, які знали нас з попередніх років як при іспиті за восьмий клас, так і при матурі, тому що матурична комісія складалася тільки з професорів даної гімназії під головуванням її директора, а не як зараз з цілком незнайомих учневі професорів. Кожний екзаменатор знав уже наперед приблизну вартість кожного учня, я тому тоді не могли траплятися такі випадки, коли добрі учні перепадали, а слабі учні завдяки щасливому припадкові складали матуричний іспит.

Так ми з Костяитином та ще трьома чи чотирма однокласниками склали на 7 листопада іспит за восьмий клас, а на 8 листопада – іспит зрілості, тобто матуру. Того ж дня нам виписали обидва свідоцтва за складені іспити, і ще того ж дня ми від'їхали додому. Свідоцтва видали нам так скоро для того, щоб ми могли взяти їх з собою до армії, тому що не тільки матура, але й закінчені з добрим успіхом шостий, сьомий і восьмий клас давали певні привілеї в австрійській армії, що називалися «правом однорочника». Однорочники мали право вступати до офіцерських шкіл, вишкіл у яких у воєнний час тривав 8–12 тижнів. Після закінчення з добрим успіхом такої школи однорочник мав право стати офіцером після певного стажу на фронті. Окрім того, в деяких полках, як це мені трапилося у 80-му полку піхоти, однорочники з матурою діставали офіцерські харчі.

І так на 11 листопада 1917 року увечері ми з Костяитином поїхали з Чорториї до залізничної станції Снятин-Залуче, куди нас відвезли Костянтинові батьки. Тому що жив під час того як урядували призовні комісії у Чорториї, то і всі мої військові формальності були зроблені на мій адрес у Чорториї, а не в Неполоківцях. До 11 листопада того року погода була дуже соняшна та тепла, майже шість тижнів без перерви, так що ми майже щодня купалися в Черемоші, хоч ранки були вже прохолодні. Останній раз ми ще скупалися в день нашого від'їзду до війська. Коли ж ми рушили возом з дому до поїзда, почав падати густий та дуже дрібний дощ, який вже пере-

слідував нас всю дорогу до станції, потім у дорозі до Львова та весь час нашого перебування у Львові, тобто до кінця листопада.

Тому що Буковина і частина Східної Галичини вважалися прифронтовою полосою, то в наших околицях курсувало дуже мало пасажирських поїздів. А ті, що їздили були переважно переповнені військовими, бо цивільному населенню можна було їздити поїздом тільки за спеціальним дозволом військової влади. Отож нам прийшлося довго чекати на поїзд Чернівці-Львів. Коли ж він нарешті приїхав, то в ньому була така тиснява, що нам удалося вхопитися з тяжким трудом тільки на сходи вагона. Це було досить небезпечно, тому що в нас на плечах були дуже важкі рукзаки, які весь час тягнули нас додолу. По якомусь часі нам удалося просунутися у вагон, в якому ми їхали майже весь час на одній нозі, бо другу не було де поставити. Так десь перед ранком ми заїхали до Станіслава (тепер Івано-Франківськ). Тому що цей поїзд дальше не їхав, ми мусили чекати до наступної ночі на львівський поїзд, який тут же формувався.

Зі Станіславова ми поїхали вже втрьох, то там приєднався до нас інший учень Вижницької гімназії, що був роком нижче нас, Чевюк. У цьому поїзді ми встигли захопити сидячі місця і вже досить вигідно заїхали над ранком до Львова. Тут поночі, не знаючи куди нам кинутися, ми змучені із-за двох неспаних ночей полягали спати на бетонну долівку в одному з підземних тунелів львівського вокзалу. Коли вже розвиднялося, нас збудили військові жандарми, провірили наші документи та сказали, що нам треба зголоситися на збірному нункті для рекрутів, який знаходиться в артилерійських казармах при вулиці Янівській[1].

Та ми, маючи в рукзаках всякої їди з на десять днів та по 250–300 к.[орон], не зголошувалися відразу на збірному нункті, а рішили використати хоч кілька днів на те, щоб пізнати Львів та побувати в ньому. Ми найняли в готелі по вулиці Городоцькій кімнату з трьома ліжками, за яку нам треба було платити по 5 корон за добу від кожного. Коли ми побачили, що готель такий дешевий, ми рішили зостатися в ньому аж доки не скінчиться в нас їда. Бо так як ціни за готель були дешеві на той час, так ціни на їстивні продукти були дуже дорогі. У порівнянні з довоєнними цінами їстивні продукти коштували тоді вже майже вдесятеро дорожче, ніж промислові продукти, які були відносно мало що дорожчі ніж у мирний час. Тому міське населення жило переважно тим продовольством, що його діставало від уряду на картки по зниженим цінам.

Так ми прожили в готелю десять днів, знаючи, що нам нічого не грозить, бо наші товариші, що жили в казармах по вулиці Янівській і з якими

[1] Тепер вулиця Т. Шевчепка.

ми щодня зустрічалися, інформували нас про снтуацію в казармі. У цьому часі ми щодня вдень оглядали місто, а вечорами ходили в кіно або до українського театру, який давав свої вистави три рази у тиждень у залі при вулиці М. Шашкевича. Зал був завжди переповнений і ми не могли бачити більше як яких 5 вистав, бо деякі п'єси ставили і по два рази. З артистів, які виступали тоді на сцені, я запам'ятав тільки Івана Рубчака, його дружину Катерину та дуже ще молоденьку тоді їх дочку Ольгу, що була більше занята при касі, а на сцені виступала ще тільки ас від часу як статистка. Окрім цих трьох, осталася в моїй пам'яті ще й темпераментна вертихвістка Пилипенко. Тому що ані мені, ані моїм товаришам не доводилося до тоді бувати на виставах професіонального театру, поставлених у порядних залах при відповідних декораціях і гардеробі, ці вистави Львівського українського театру зробили на нас дуже сильне враження. Саме в цьому театрі ми познайомилися з нашими однолітками-рекрутами, як буковинцями, так і галичанами, які вже від початку перебували на збірному нункті в казармах при вулиці Янівській та доносили про все, що там діялося. Тому що за їхніми інформаціями в казармах жилося дуже погано, люди спали просто на дерев'яній долівці та їли два рази на день дуже бідний суп, а рано пили якусь люрку, що називалася кавою, та при 500 грамах хліба вдень, ми не спішилися до казарми.

Десь коло 23 листопада скінчилися наші харчі і тоді ми мусили зголоситися на збірному нункті, де нас було прийнято без ніяких виговорів за наше спізнення. Тут було згромаджено біля 5000-6000 новобранців, переважно з Буковини та Тернопільщини, які були визволені з-під російської окупації в серпні того року. Вони жили в тих казармах у великій тісноті без ліжок і постелі. Мала частина, яка прийшла перша до казарм, захопила місця у двоповерхових ліжках, збитих з дошок, а всі інші спали просто на долівці. Вдень велися завзяті дискусії на політичні та воєнні теми, а головно про події в Україні і Росії взагалі, де більшовики захопили владу і прогнали тимчасовий уряд під головуванням Керенського. Новостворений більшовицький уряд поширив поступово свою владу на всю центральну Росію та хотів підчинити собі й Україну. Та Українська Цеитральна Рада не признала більшовицький уряд в Петрограді та проголосила створення самостійної української держави у федеративному зв'язку з Росією демократичною, а не більшовицькою. Тоді ще великі частини колишньої Росії, зокрема донські і кубанські козацькі війська не признавали більшовицького уряду. Та більшовики, забуваючи всі високопарні гасла про самовизначення всіх неросійських народів, яких загарбала і експлуатувала царська Росія та на право утворювати свої власні і незалежні національні держави, взялися, як передше царська влада, нищити всякі починання неросійських

народів, а в першу чергу українців, до створення власної держави.

Майже всі наші новобранці-українці симпатизували тоді з Центральною Радою. Тільки декілька з них вже війни були москвофілами і боролися за «єдину і неділиму Росію», або такі, що вже за російської окупації, яка на Тернопільщині тривала майже три роки, далися переконати більшовицькій пропаганді, яка на словах обіцяла всім народам волю, а на ділі приготовляла найтяжчу неволю, вживаючи для того найперфідніші і найпідліші засоби, які коли-небудь якийсь завойовник застосовував.

З-поміж гімназистів-буковинців, з якими я служив у австрійській армії, пригадую собі Івана Данилюка, Миколу Manіва та Кристановича, які пізніше стали священиками та Івана Дудича. З цим останнім мені доводилося співпрацювати в українському студентському товаристві «Союз» в 1920–1921 роках, а пізніше в 1933–1940 роках в Українському театрі при товаристві «Буковинський Кобзар». У 1940–1941 роках Дудич працював у чернівецькому українському театрі за більшовицької влади. В роках 1944–1945 був директором цього театру, а потім його було запроторено в каторжні лагери за полярним колом за колабораціонізм з німцями в роках 1941–1944. Звідти повернувся Дудич фізично зломаною людиною і помер десь 1967 року як звичайний фабричний робітник.

Цілими днями в казармах на вулиці Янівській наші хлопці дискутували та співали українські народні пісні, або російські військові, перелицьовані на українську мову. Австрійське військове начальство зовсім не турбувалося ані політичними та воєнними дискусіями новобранців, які часом не були занадто прихильні до Австрії, ані співами російських військових пісень, та не вважало таке поступовання новобранців державною зрадою, як це зробили б сьогодні «найдемократичніша і найсправедливіша» радянська влада.

Прийшовши жити до казарми, ми вже боялися, що не зможемо виходити в місто та відвідувати кіно і театр. Та хлопці знайшли і на це вихід. Казарми були оточені парканом заввишки біля 2 і півметра. Хлопці знайшли можливість перелізти його в одному місці. А що начальство ніколи не робило перевірки наявних новобранців, то ми, як і багато інших хлопців виходили щовечора, а часом і вдень до міста без жодного дозволу начальства. Повертаючи до казарми, ми мусили проходити головними воротами, на яких стояла варта, складена також переважно з українських хлопців. Коли при варті не було ніякого офіцера чи підофіцера, нас пронускали без ніяких трудностей. Тільки одного разу прийняв нас на воротах командаит варти, офіцер, також українець за походженням. Він зразу висварив нас добре та загрозив, що приставить нас наступного дня до рапорту командантові лагеря. Та коли він побачив, що всі ми гімназисти-українці та що

ми були на виставі українського театру, він простив нам нашу витівку та порадив не наражатися більше на такі неприємності.

За час нашого перебування в казармі ми мусили звикати до бідненьких харчів, які тоді давали в австрійській армії. Якщо в Галичині й Буковині наше селянство ще не знало біди, то в містах, головно західної Австрії, почавши вже з осені 1916 року населення терпіло великі недостачі. Це відбилося також на прохарчуванні армії, раціон якої було дуже обмежено, так що в 1918 році цей раціон навіть для вояків на фронті не виносив більш як 1500 калорій.

Нарешті 30 листопада 1917 року зібрали всіх новобранців на подвір'ю казарми щоб порозділювати їх по різним полкам, які прислали сюди в тій цілі своїх делегатів. Військовий писар читав зарядом імена новобранців та називав полк, до якого їх приділено. Кожний новобранець відходив тоді до колони даного полку. Нас трьох друзів було призначено кожного до іншого полку та тим розділили нас. Та в житті якось так складається, що людина не може бути довго без друга, тобто без людини, яка вже в скорому часі стає тобі рідною і найближчою з-поміж інших людей, з якими ти щодня маєш до діла. Ця людина, якій ви даруєте все своє довір'я і робите її спільником всіх ваших бажань, стремлінь і почувань. А у війську ця зміна друзів наступає на диво скоро. Ще того ж дня, коли ви втратили свого друга, то, якщо ви не є людиноненависником, ви знаходите собі між оставшими з вами, чи між тими, серед яких ви нагло опинилися, іншого друга. Бо ніхто не може жити без друга при війську.

Мене приділили до 58 полку піхоти, який складався переважно з українців з більшою домішкою поляків та дещо інших національностей, але через те не тратив свого українського характеру. Цей полк стояв до війни в Станіславові (тепер Івано-Франківськ). У 1915 році після заняття австронімецькими арміями цілої Польщі, Литви та частини України, Білорусії і Латвії запасну частину полку було переведено до польського міста Люблин. Ще того ж дня нас завагонували і окремим поїздом відправили до Люблина. Під час маршу від казармів на вулиці Янівській до вокзалу нам наказувано співати, а хлопці, не знаючи ще пісень, які співали в українських полках австрійської армії, співали або «січові» маршові пісні як «Гей там на горі січ іде...», «Ой зацвила черемшина...» та інші, а тернопільці співали російські військові пісні, вимовляючи слова на український лад, а за ними підтягали, зразу несміло, а потім сміліше й інші хлопці, ба навіть деякі румуни. Їх було між нами біля двадцяти хлопців, самі гімназисти. Вони скоро навчилися співати українські пісні, бо майже всі знали більше або менше українську мову, на якій порозумівалися з іншими рекрутами та підофіцерами. Українці помагали зате румунам співати їх національні

пісні, бо й вони хотіли продемонструвати свої пісні. Наші хлопці співали румунські пісні, не розуміючи їх змісту та вимовляли досить погано румунські слова, бо тоді ще не мали нагоду чути румунську мову.

Тому що велика більшість вояків цього полку була українською то й розговірна мова в ньому була українська, без того щоб комусь робити труднощі в уживанні рідної мови. Весь командний склад від підофіцерів до команданта компанії звертався до нас і давав накази на українській мові, а коли якийсь офіцер не знав добре української мови, то говорив до мужви мішаною українсько-польською-чеською мовою. Тільки при муштрі вживалося німецької мови для висловлення певних команд, які наші капралі та цугсфюрери (взводні), ба навіть деякі з фельдфебелів-українців, вимовляли слова німецької команди так чудернацько, що нам, які знали німецьку мову, доводилося не раз вибухати сміхом. Та австрійське начальство зовсім не турбувалося тим, що в українських, та мабуть і в інших слов'янських полках австрійської армії так страшно спотворювали німецьку мову. (...)

У Люблині політичні дискусії по українському та російському питанням були майже цілковито припинені. Раз тому, що тепер вже оставалося мало часу на них ввиду цілоденного важкого і непривичного заняття, а подруге, тому, що тут нам вже важко було добути газети. Казарми були за 2-3 кілометри за містом, а нас перших 4-5 тижнів не нускали до міста. Нам було видано зразу такий зношений та обшарпаний мундир, що в ньому було б соромно показатися в місті. Окрім того, ми не були ще досить вимуштровані, щоб знати як нам заховуватися в місті перед офіцерами та іншими меншими чинами.

Все ж таки, хоч і тільки пошепки, ми дискутували про загальні політичні та військові справи з румунськими гімназистами, які були переконані, що, проте що Румунія майже в цілості окупована австро-німецькими військами, Румунія вийде переможцем з цієї війни та забере від Австро-Угорщини цілу Буковину і Трансільванію, бо ці краї Англія і Франція обіцяли Румунії за те, що вона вступила у війну по їх боці проти цеитральних держав. Мені і моїм товаришам-українцям не хотілося вірити в таку можливість. Мілітарна ситуація цеитральних держав була тоді доста добра. Російська армія була розкладена різними революційними реформами та політичними гаслами більшовиків і не була вже здатна до продовжування війни. В жовтні того ж року австро-німецькі армії розгромили італійські армії та просунулися вглиб Італії на близько 150 кілометрів аж по річку Піяву, де їх стримали прикликані нашвидку французькі дивізії. На французькому фроиті безперервні змагання англо-французьких армій прорвати німецький фроит та витіснити німців з Франції і Бельгії оставалися без успіху. Ми тоді не передбачували того факту, що американці пішлють до Франції свою трьох-

мільйонову армію, яка й вирішить цю війну. Ми знали, що в Америці не було до цієї війни, в яку вона вступила аж 1917 року, загально обов'язуючої військової повинності, та що через то вона й не мала вже заздалегідь приготованих резервів. Америці треба було починати справу з самого початку, тобто виховати насамперед офіцерські і підофіцерські кадри, які би потім вишколили мільйони мужви. А не це треба було багато часу. Та американці до року справилися з цим завданням і вже в липні 1918 року залили цілий французький фронт своїми арміями.

У боях за кріпость Верден, що тривали з невеликими перервами майже чотири роки, воювала і одна австрійська дивізія. Один з її штурмбатальйонів складався з українців, а між ними був і один з моїх приятелів Суховерський, який після Другої світової війни жив і помер у Бухаресті. Йому притрапилася під Верденом така пригода.

Після короткого, але сильного артилерійського підготовання, тобто згущеного обстрілу ворожих позицій, австро-німецька піхота пішла в наступ на один з фортів Вердена і захопила його частинно або в цілості, бо цього не міг знати докладно мій приятель. Він знав тільки, що ще з одним вояком-українцем опинився в глибокому рові, з якого вони не могли ніяк вилізти. А тим часом американці, також після короткої підготовки, пішли в протинаступ і викинули австро-німців з форту. Коли перестав бій, в якому наші два герої не брали участі, бо вони стояли сховані в одному з казематів форту, вони знову вийшли в той глибокий рів та, кленучи всю війну, шукали якогось виходу з цієї ситуації. Нараз почули вони з берега, що височів над ровом. Таке звернення до них на українській мові: «Не турбуйтеся, хлопці, вихід звідси я знаю і вам поможу. Ходіть до мене, бо вам і так вороття до своїх немає. Ми, американці, зайняли назад цілий цей форт». Хлопці зразу змішалися, не знаючи, що їм робити. Та коли вони побачили, що канонада та бої утихли, вони рано здалися в полон своєму конаціоналові.

Він повів обох полонених до своєї частини. По дорозі французи хотіли взяти обох наших хлопців до свого табору, але американець не дозволив, та привів хлопців до свого табору. На відміну від французів, американці не відчували ніякої ненависті до німців та австрійців, вважали війну свого роду серйозним спортом. Тому обходилися дуже людяно з полоненими. Держали їх у добрих приміщеннях та кормили незле. Окрім того, дозволяли їм організовувати різні гри, між іншим – футбол – та заставляли грати команди полонених з командами американської армії. При футбольних матчах мій друг Суховерський продемонстрував неабияку майстерність, і тоді американське командування табору взяло його до американської футбольної команди, наділи на нього американський мундир і він, вже як американець, аж до віднущення його з лагеря додому, їздив по цілій май-

же Франції, беручи участь в різних матчах з іншими американськими та французькими футбольними командами. Жив він тоді на всю губу, бо, будучи добрим гравцем, одержував не тільки добрі харчі, але ще й грошові премії.

Навчання новобранців у запасній частині полку тривало від півтора до трьох місяців, залежно від утрат, які поносила армія на фронті і ступеня конечності їх поповнення. Першого тижня навчання відбувалося без зброї. Дальших два-три тижні навчали нас вже муштри із зброєю. Коли ж у дальшому ході навчання прийшлося вивчати також боєву тактику, то замість взводного, що до тоді займався цілою компанією, приділили одного лейтенанта. Він, окрім різних тактичних вправ, вчив нас утворювати різні формації від взвода через компанію до батальйону і полку. Утворювання цих формацій та перехід з однієї в другу вважалося в австрійській армії мистецтвом і мало котрому з офіцерів вдавалося вив'язатися в цих вправах без похибок.

Нашого комендаита компанії ми бачили зрідка. Кожного ранку після виплати попереднього вечора вояцької платні (солди), комендант запитував зібрану у військовій формації компанію, чи всі дістали належну їм платню, що тоді виносила 40 сот.[иків] (гелерів) на день, за які можна було купити в недалекій цукорні чашку кави з молоком та маленьку булочку. В окупованій Польщі життя було дешевше, ніж в Австрії. В Австрії виплачували солду за кожних десять днів наперед, а не за десять вже відслужених днів. Видавав їх рахунковий підофіцер без ніяких посвідчень чи підписів, як це водилося в румунській королівській армії, але майже ніколи не бувало, щоб якийсь вояк не дістав належних йому прав. Капрал діставав тоді 80 сот.[иків], а цугсфюрер (взводний) 120 сот.[иків], тобто 1,20 к.[орон]. В австрійській армії ані мужва, ані підофіцери і офіцери не розписувалися за одержання соди, обмундирования, зброї та муніції.

Комендаит компанії чи його помічник-підофіцер звітувався за все це перед компетентним начальством, приблизно так: заплатив солду за такий то період, такій то компанії, складеної з тільки-то вояків, капралів та взводних, разом стільки-то корон та сотиків. За видачу обмундирования, зброї та муніції, він звітувався так: виекінував таку то компанію, в складі тілько то чоловік і виказував кількість виданого спорядження кінцевими сумами. Обмундирования й озброєння всіх полків даного роду зброї було однакове і тому кожний вояк мусив мати при собі ті самі казенні речі, що й інші вояки того самого роду зброї. Коли вояк їхав у віднустку із запасної частини, тоді лишав всю зброю і муніцію, окрім багнета у частині. Коли ж він їхав з фронтової частини, то мусив брати з собою у всю зброю і муніцію, бо у фроитових частинах не було де їх здати. Кожний вояк, їдучи у віднустку,

одержував за всі дні віднустки свою солду та гроші, призначені бюджетом на його прохарчування в днях віднустки. Коли якийсь вояк, підофіцер або офіцер в день виплати солди знаходився у відрядженні, то вони мали право звернутися до найближчої військової частини і там одержати свою солду. Військова частина робила на документі відрядження примітку про виплату солди і пізніше розраховувалася з частиною, до якої належав дотичний вояк.

Тому що наш полк складався переважно з українців, то на святий вечір перед Різдвом 1918 року, тобто увечері 6.I зготовили для цілої запасної частини 58 полку піхоти святочну вечерю, що складалася із специфічно українських обрядових страв як кутя, вареники, голубці та риба. Звичайно, військова адміністрація не могла дати нам всі дванадцять страв, які за старовинним звичаєм повинні бути у кожного українця на святий вечір. Але вже й тих чотири страви, які було подано і які найбільш характерні для святкового вечора, були доказом великої уваги австрійської адміністрації щодо пошанування звичаїв поодиноких народів, які жили під її владою.

Все теоретичне навчання в компанії велося на українській мові, яку знали весь нижчий командний склад та два офіцери. Командант компанії знав польську мову, при помочі якої порозумівався з нашими вояками, які до нього зверталися по-українськи.

Полкова музика мала в своєму репертуарі, окрім австрійського державного гимну та деяких німецьких вояцьких пісень і класичної музики також багато українських пісень, яких не бракувало в жодній програмі.

Наприкінці січня і на початку лютого 1918 року нас навчали вже стріляти – наперед глухими патронами в залі, а пізніше гострими патронами в полі на мішені. 9 лютого під вечір настала тривога. Наших три запасні компанії, кожна приблизно по 250 чоловік, нашвидку вбрали в новий мундир та дали все бойове снарядження, по 120 патрон та по дві ручні гранати та повели нас у місто. Дві компанії розташували по важливіших пунктах у місті, а третю розмістили на залізничну станцію. нам було наказано, що місцеві поляки приготовляють якийсь бунт, та щоб ми були дуже обережні під час патрулювання в місті і повідомляли чимскоріш наше начальство про кожний підозрілий рух серед населення міста. Та тоді не прийшло в Люблині до ніяких серйозніших дій. У кількох місцях групи молодих людей пообкидали наші патрулі камінням та цеглами, внаслідок чого кілька наших вояків було поранено. Наші патрулі відповідали на такі напади вогнем, при чому кілька чи кільканадцять демонстрантів було поранено, а одного чи двох забито, бо патрулі мали строгий наказ відповідати на кожний напад рушничним вогнем. Це для того, щоб придушити вже в самому

зародку які-небудь дії зі сторони демонстрантів і не допустити до якихось поважніших акцій.

Другого дня я довідався, що поляки по всій окупованій Польщі демонстрували та бунтувалися з приводу укладення дня 8 лютого 1918 року в Берестю Литовськім миру між центральним державами Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною з одної сторони й Українською Народною Республікою – з другої сторони, яким центральні держави визнали незалежність української держави і її етнографічних границях не території бувшої Російської імперії без етнографічних територій, що оставалися під Австрією. Причиною польського невдоволення було те, що за постановами цього мирового договору Холмщина з містом Холмом та Підляшше були включені до української держави, проте що поляки реклямували їх для себе. (Після Другої світової війни більшовицькі сатрапи, що вважають себе найбільшими приятелями і оборонцями українського народу, подарували згадані віковічно українські землі та ще до того й місто Перемишль з околицею полякам. А треба знати, що і Холм і Перемишль ще до половини чотирнадцятого сторіччя були столицями українських князів.)

Заключуючи згаданий мировий договір з Україною Австро-Угорщина мусила згодитися тайним договором на жадання української мирової делегації утворити з українських етнографічних територій, які були під Австро-Угорщиною, тобто Східної Галичини, Північно-Західної Буковини та Закарпатської Русі окремий коронний край з українською мовою урядування. Австро-Угорщина не могла згодитися на те, щоб ця особливу умову було записано у мировий договір, бо не хотіла дразнити тим поляків. Вона надіялася, що після закінчення війни утвориться незалежна польська держава на чолі з австрійським ерцгерцогом. З такими ж планами носилася і Німеччина. Та Австрія мала більші шанси, тому що австрійські поляки тішилися упривілейованим становищем в Австрії, а близько три мільйони пруських поляків були переслідувані німцями. Окрім того, Австрія надіялася посадити і на українському престолі свого ерцгерцога Вільгельма, який вже перед війною приготовлявся мабуть до своєї місії, відбуваючи в чині офіцера свою військову службу в одному з галицьких полків, а саме в 24 піхотному полку в Коломиї. Це для того, щоб вивчав українську мову та ознайомлювався з українцями та з українськими проблемами. Після розпаду Австро-Угорщини наприкінці жовтня 1918 року цей ерцгерцог Вільгельм Габсбург під іменем Василя Вишиваного брав деяку участь у визвольній українській війні з поляками в 1918/19 роках, надіючися здобути для себе український престол. (...)

Та після цієї екскурсії в історію повернемось назад до Люблина першої половини лютого 1918 року. Після трьохденної служби в місті та привер-

нення спокою серед населення нас забрали знову в казарми, щоб докінчувати навчання та відправити нас на італійський фроит. Тепер ми мусили робити різні тактичні вправи та довгі марші у повному воєнному спорядженні по засніжених, а місцями вже й розмитих шляхах, злий стан яких був відомий у всій середній Европі. Тому не дивно, що у всіх військових картах – австрійських і німецьких – кожна зле утримана дорога позначалася як «полнішер вег», тобто польська дорога. (...)

Розпад Австро-Угорської імперії

Під час цих моїх занять наступив уночі з 30 на 31 жовтня 1918 року розпад Австро-Угорської імперії. Та ми довідалися про це аж в суботу, 2 листопада, коли дістали газету «Нову Буковину», в якій Українська націонал-демократична партія Буковини, під проводом Миколи Василька, закликала всіх українських громадян на всенародне віче, яке було наказане на 3 листопада в Народному Домі в Чернівцях. У нас на Буковині тоді ще не слідно було того розгардіяшу, що охопив всю Австро-Угорщину, почавши вже з ночі 30/31 жовтня. Ми навіть не знали, що українські військові відділи захопили в свої руки тієї ж ночі місто Львів.

Мій брат, я та ще кілька хлопців, молодших річників та старших громадян, бо в той час мало хто з військових повернувся додому, поїхали раннішним коломийським поїздом до Чернівців. Мені було дивно, що проте, що Австрія перестала існувати, як імперія, поїзди між Чернівцями і Коломиєю і Станіславом, курсували за старим графіком.

Коли ми приїхали до Чернівців, побачили там цілковиту анархію. Народ розносив з казарм і військових складів все, що тільки попадалося до рук, включно із зброєю та муніцією. Тому що вояки 22 і 41 полків піхоти, запасні частини яких стояли у Чернівцях покинули військові склади і казарми та розійшлися по домах, з усім, що кожен з них міг захопити з собою (ці два полки рекрутувалися майже виключно з буковинців), місцеве чернівецьке населення а також з прилеглих до Чернівців сіл, кинулися тисячами на військові склади та казарми і, через кілька годин порозносили в першу чергу всі продовольчі продукти, потім ліжкову постіль, мундури та інші предмети військового спорядження. Кому не стало цього, той брав зброю і муніцію. Можна було видіти малих хлопців, які ще не могли нести рушниці на своїх плечах, як вони їх тягнули за собою по дорозі. Поліція і жандармерія, не маючи від кого дістати певні накази, не вмішувалася в цей хаос і спокійно приглядалася, як народ розносив усе народне добро.

Ми з братом та іншими неполоківськими громадянами прийшли на віче в Народному Домі, що при вул. Петровича № 2 (за Австрії), а тепер при вул. Українській. Тому що назбиралося кілька тисяч людей, віча не можна було

віддержати в залі. Народ виповнив цілу подвір'я та багато людей стояли на вул. Петровича, бо не містилися в подвір'ї. Бесідники, українські денутати до віденського парламенту, говорили зі сходів, що виходили на подвір'я. Вони розповіли про те, що Австро-Угорська імперія перестала існувати, що цісар утік з Австрії, що всі народи, які входили у склад Австро-Угорщини, утворюють свої національні держави, та що і нам, буковинським українцям треба рішити, з ким ми на будуче хочемо зв'язати свою судьбу, тобто з ким ми маємо утворити одну, спільну державу. Бесідники оповіли дальше, що українські військові частини захопили у свої руки місто Львів, який мав би стати столицею новоутвореної із австро-угорських територій, заселених українцями, окремої української держави. У виду того вони запропонували вічу, щоб північно-західні частини Буковини, населені українцями, прилучити до Східної Галичини та разом з нею утворити Західно-Українську Народну Реснубліку.

Весь приявний народ схвалив одноголосно цю пропозицію вигуками «згідні» та «славно». Після цього народ розійшовся, а українські денутати та інші чільніші українські громадяни пішли до залу на нараду, на якій малося рішити заходи, потрібні для проведення в життя схваленої вічем резолюції. Як я довідався пізніше, то ще того дня президент краю передав владу Буковини в руки представника української національ-демократичної партії і представника румунської демократичної партії Ончула.

У той сам час відбувалося в чернівецькому робітничому домі інше віче, скликане провідником буковинських українських соціал-демократів, Безпалком. І на цьому вічу взяли участь понад тисячу робітників і селян, які, на пропозицію Безпалка, схвалили одноголосно резолюцію про прилучення Північно-Західної Буковини, заселеної переважно українцями, до Української Народної Реснублики із столицею в Києві, якою тоді правив гетьман Скоропадський. Безпалко мав зв'язки з провідниками українських соціал-демократів Володимиром Винниченком та Симоном Петлюрою, які в той час приготовляли повстання проти гетьмана, щоб відновити владу українських демократичних партій, які утворювали передше Центральну Раду. Тому він був за прилученням Північно-Західної Буковини до Української Народної Реснубліки.

Більшовицька історіографія, як українська, так і російська, свідомо фальшують опис цих подій. Вони кажуть, що український працюючий народ Буковини рішив того пропам'ятного дня «возз'єднати» Північну Буковину з Радянською Україною. Одні з цих фальшівників історії не подають місця, якому відбулося то віче, інші кажуть, що таку резолюцію схвалило віче, яке відбулося в Робітничому Домі, а інші кажуть, що віче, яке схвалило резолюцію про «возз'єднання» Північної Буковини з Радянською Укра-

їною, відбулося того дня в Чернівцях на площі Австрії, або, як наші люди казали «на острім пляцу».

На жаль, я того дня був і на «острім пляцу», але там не могло бути ніякого зібрання чи віча, тому що вся та площа була зайнята купами канусти, цибулі, моркви, бараболі та іншої городини разом з возами і кіньми, які все те добро попривозили. Окрім того, на 3 листопада 1918 року ніякої Радянської України не було. Після укладення миру між цеитральними потугами і Українською Народною Реснубликою в Берестю Литовськім 8 лютого і з Російською Радянською Реснубликою на 3 березня 1918 року, більшовицький український уряд мусив утікати з України і Росія не сміла тоді вводити його знову на штиках своїх армій до України. А цей так званий український радянський уряд складався на 90 процентів з москалів, що були заїлими ворогами української незалежної державності і двох чи трьох українських шабес-гоїв, цебто московських поштуркувачів, які зрадили український народ. А дальше, в той час, коли комуністична пропаганда на Буковині була ще майже не існуюча. Весь український буковинський народ, як і дещо знав про більшовиків, то тільки як про грабіжників та горлорізів, як їх представляли тоді всі газети, доступні українцям Буковини. Більшовики не тішилися тоді ніякою симпатією серед українського суспільства як такого, і серед ніякого окремого прошарку як робітників, селян чи міщан, які майже всі були настроєні проти більшовиків як таких, а проти москалів зокрема, без огляду на те чи ці москалі були червоні чи білі, бо всі вони були найтяжчими та найнебезпечнішими ворогами українського народу, якими осталися і по сьогодні. Тільки до російських селян не відчувалося тієї ворожості і ненависті, бо вони не були такими виразними носіями російського загарбницького імперіалізму, як російська аристократія, буржуазія і робітництво. Отже, на 3 листопада 1918 року на Буковині не було кому голосувати за «возз'єднанням» з Радянською Україною, якої тоді не було.

Український політичний провід на Буковині застали ці важливі події зовсім неприготованим. Після перебрання влади з рук президента Буковини, цей провід не зміг так скоро зорганізувати свою адміністрацію та хоч декілька військових відділів, для захисту границь Північно-західної Буковини, що, номінально, стояла під владою українців. Тим часом кіш «Січових Стрільців», що стояв дотоді під Чернівцями, був відкликаний чимскоріш до Львова, де вже йшла завзята боротьба між дуже незначними військовими силами українців та місцевими львівськими поляками, які дістали допомогу з цілої Західної Галичини. Тому трудно було наборзі виставити хоч би один батальйон української буковинської армії. Дещо все ж таки було зроблено. Було зорганізовано з добровольців службу безпеки в Чернівцях, а по містечках: Кіцмань, Заставна, Вашківці, Вижниця почалися організу-

вати відділи добровольців, для удержання порядку та оборони границь, які ще не було навіть установлено, бо вже через тиждень, вступила до Буковини, на жадання румунських націоналістів, під проводом Янку Фльондора, румунська королівська армія, яка на 11 листопада зайняла Чернівці, а до кінця місяця, поступово, і всю Буковину. Наступаючій румунській армії ставили слабий опір тільки нашвидкуруч організовані невеличкі групи українських патріотів, переважно молодіж, в Лужанах і Кіцмані. Та цей опір було скоро зліквідовано, бо не було ані досить людей, ані одностайного проводу для цієї боротьби з добре зорганізованою та багато численнішою і краще озброєною румунською армією.

Почавши вже від 3 листопада стали повертати з України цілі ешелони колишньої австрійської армії, по лінії Могилів на Дністрі, Новоселиця, Жучка, Неполоківці і дальше до Коломиї. Почавши від станції Жучка, стояли і на станціях Неполоківці і Лужани, по кілька Січових Стрільців з кулеметом та більшою або меншою групою місцевих молодих людей, які вже вміли володіти зброєю, які роззброювали проїжджаючі військові ешелони, щоб добути зброю та інше військове спорядження для української армії, що організувалася в Східній Галичині, для захисту новоутвореної Української держави. Деякі добре озброєні та ще здисципліновані ешелони, переважно мадярські, ставили сильний опір, виставляючи в дверях вагонів кулемети. Такі ешелони пронускали аж до Коломиї, повідомляючи телефонічно коменданта коломийської станції про опір, який ставить даний ешелон. Тоді в Коломиї приготовляли більші і краще озброєні відділи, які би приневолили той ешелон здати зброю і все інше. В Жучці, Лужанах та Неполоківцях давалися роззброювати переважно ті ешелони, в яких їхали неорганізовані вояки з різних полків. Я з моїм братом та ще кільканадцятьма хлопцями робили на зміну службу під командою січового стрільця на станції в Неполоківцях, де ми роззброювали ті ешелони, які встигли прорватися через Жучку і Лужани. В той час по селах, що прилягали до залізничної лінії, було повно всякої легкої зброї та муніції, яку викидали декотрі проїжджаючі з вагонів, перед в'їздом до станції.

У Неполоківцях, недалеко від залізничної станції, по обох боках шосейної дороги Чернівці-Коломия був розташований великий лагер для прийняття воєннополонених, що повертали з російського полону. У цьому лагері вони проходили санітарний карантин. Після цього їх відсилали до їх полків, де вони одержували по одномісячній відпустці. В цьому лагері було понад двадцять бараків для приміщення полонених, кілька бараків-шпиталів та кілька бараків для адміністрації і складів, з харчами, постіллю та іншим військовим вирядом. Окрім того, в лагері знаходився ще й великий склад будівельних матеріалів, зокрема дощок. Коли стало відомо,

що румунська армія зайняла Чернівці що просувається поволі на північ від Пруту, тоді тисячі народу з Чернівецького, Кіцманського, Вашківського і Снятинського повітів, кинулися на ті склади дощок і самі бараки як мурашки-терміти на трупа. Стрілецька варта, яка оберігала ті матеріали для української держави, була безрадна, бо не могла отримати цієї навали. Окрім того, вона бачила, що не зможе ці матеріали врятувати, бо не було відповідних засобів транспорту, щоб у протягу двох-трьох днів перевезти все це добро до Галичини. Тому ця варта відтягнулася, вдоволяючися тими матеріалами, які було до того дня перевезено до Снятина. Тоді тисячі людей кинулися, немов голодні вовки на свою жертву, стараючися одні наперед одних розбити якнайбільше бараків та набрати з них якнайбільше дощок. Траплялися такі ситуації, що одні люди зривали дошки з дахів, а інші забирали дошки зі стін бараків та підпиляли і стовпи, на яких держався дах. У такому випадку люди, які розбирали дах, провалювалися на тих, що розбирали стіни бараку та підпиляли стовпи. Траплялися при тому чимало покалічень, та на це ніхто не зважав. До вечора не осталось там ні одної дошки, ні стовпа, а залишились тільки бетонові фундамеити з колишніх бараків.

Слідуючого дня, тобто 15 листопада 1918 року, зайняла станцію в Неполоківцях одна компанія румунської піхоти, яка в перших днях не втручувалася в щоденне життя наших людей, а стерегла тільки саму станцію та залізничні мости на Пруті, на лінії Чернівці-Львів та на лінії Неполоківці-Вижниця. Десь через тиждень румунська і влада настановила нового начальника громади Неполоківці, в особі місцевого шляхтича-резиша Альботи. В Неполоківцях жило тоді біля десять сімей шляхтичів-резишів румунського походження, але з них тільки Альбота володів тоді румунською мовою. Всі інші, живучи багато років в українському середовищі, знали тільки українську мову.

Першим ділом нової румунської влади був розпорядок, щоб всі громадяни, в яких находиться військова зброя і муніція, здали їх до 24 годин у громадському уряді. Це розпорядження, з деякими виїмками, було виконано.

Буковипа під румупською владою

Перших кілька тижнів на границі між Буковиною і Галичиною, не було ще встановлено офіціальної границі. Тоді наші люди, що були призвичаєні полагоджувати більшість своїх справ у Снятині, їздили й без ніяких формальностей до своїх снятинських кушнірів, шевців, олійниць та по іншим справам, бо до своєї повітової столиці – Кіцманя – наші люди їздили багато рідше. Аж десь після місяця, коли, поступово була зайнята румунською

армією вся північно-західна Буковина, коли була наладнана адміністрація цілої Буковини, тоді було вже заборонено їздити до Снятина без спеціального дозволу чи паспорта.

У нашому селі, після здачі зброї і муніції, нова влада не арештувала нікого. Зате в Лужанах, Кіцмані та ще в декількох селах як Топорівці та Раранче, в яких невеличкі відділи молодих людей, складені на ходу, переважно з гімназистів та студентів, ставили деякий опір наступаючій румунській армії, було заарештовано кільканадцять молодих хлопців, яких румунські військові суди засудили на довгорічні тюремні кари, а декількох з них, що ставили опір при арештуванні було забито. Після підписання мирового договору між Австро-Угорщиною і західними державами в Сен-Жермені, восени 1919 року, яким Північну Буковину було признано тимчасово, тобто до полагодження питання Сходу Европи, Румунії, новообраний навесні 1920 року парламент з'єдиненої Румунії дав амнестію всім тим, що ставили опір наступаючій румунській армії в колишніх австро-угорських землях.

З-поміж гімназистів і студентів, яких було тоді арештовано і опісля амнестовано, мені залишився в пам'яті тільки Василь Угринчук, що був учнем восьмого класу Чернівецької української гімназії і походив із села Нові Мамаївці (тепер Новосілля), що розташоване на лівому березі Пруту за 9 км на захід від Чернівців. Цей Василь Угринчук, після того, як його було звільнено з тюрми навесні 1920, склав у липні того ж року іспит зрілості та вступив був до українського академічного товариства «Союз». Восени того ж року він вступив на правничий факультет Чернівецькою університету. Та, мабуть із-за браку матеріальних засобів, він не продовжував своїх студій, а остався на селі в Мамаївцях та став організувати селянські хори не тільки в Мамаївцях але і в багатьох дооколичних селах, як Лужани, Шипинці, Шубранець, Стрілецький Кут та Рогізна і Ленківці. А щоб мати з чого жити, він займався фотографуванням. Клієнтів йому постачали члени його хорів.

Навчання своїх хорів Угринчук проводив під голим небом, переважно по толоках, а де таких можливостей не було то по приватних хатах, тому що від 1918 по 1940 рік на Північній Буковині, за виїмком міста Чернівці діяв стан облоги і через те всі українські національно-культурні організації мусили припинити свою діяльність та поступово повимирали. І з своїми хорами Угринчук мусив критися перед жандармами, які переслідували і його і його хористів. Тому навчання хорів відбувалися кожний раз на іншому місці. Тепер у всіх згаданих селах є гарні і просторі доми культури, але в жодному з них нема такого хору, як за Угринчука. Вони стоять переважно під замком і тільки раз, чи два рази до року, за наказом райкому чи

обкому партії, вивчуть нашвидкуруч кілька пісень, проспівають їх, там де їм накажуть, а потім знову все засинає на довший час. А Угринчук їздив велосипедом, майже щоденно від одного до другого села, навчаючи нашу молодь та й не тільки молодь гарно співати прекрасні українські пісні.

В змаганню українських сільських і міських, українських аматорських хорів, що було уряджено в Чернівцях в 1934 чи 1933 році, в яких брали участь і кілька добре розвинених хорів, як «Мужеський Хор» з Чернівців Кіцманський та Глібоцький хори, диригенти яких мали музичну освіту, два з Угринчукових хорів, який, не мав музичної спеціальної освіти а був самоуком, а з його хористів майже ні один не знав читати ноти, зробили були дуже добре враження. Цю свою роботу Угринчук мусив перервати десь у 1937 році, коли його було арештовано і засуджено на 20 років тюрми за участь у шпіонажі на користь Радянського Союзу, чи просто Російської імперії. Після того, як Румунія заключила з Радянським Союзом перемир’я на 23 серпня I944 року, Угринчука було звільнено з румунської тюрми і він повернувся до своєї жінки і дитини в Лужанах, які вже належать до Української Радянської Соціалістичної Реснубліки. Там йому, знищеному тюрмою, українська влада по дала ніякої відповідної служби чи винагороди за те, що він просидів сім років у тюрмі за цю державу.

А в той сам час священик-москвофіл д-р Богатирець, що був парохом у Кіцмані і від серпня 1914 року до листопада 1918 року просидів за своє москвофільство у австрійській тюрмі Талергоф, радянський уряд, оцінивши як слід, його зрадницьку для українського народу роботу, дав йому персональну пенсію в 200 нових рублів місячно. Радянський уряд, не тільки російський, але і той, що зветься ніби українським, високо цінить всіх тих українських зрадників, які ще за царя боролися за знищення українського народу і за єдину, і неділиму Росію а тепер борються за єдиний советський народ і єдину совєтську, тобто російську, мову. А тому, що Угринчук не проявляв ніякої зрадницької і москвофільської діяльності, його радянський уряд забув, за правилом: «негр свою роботу зробив і може собі забиратися».

Масові арешти украпських іптелігептів

Коротко, після зайняття Буковини румунська влада виарештувала майже всіх українських іителігеитів та й не тільки інтелігентів, які за Австрії брали живішу участь в політичному і національно-культурному житті українського народу Буковини. Тому що їм не можна було закинути ніяку провину супроти румунських законів і розпоряджень, то по кількох місяцях їх було винущено на волю. Всі визначніші українські політики та активісти на національно-культурному полі онустили Буковину ще до зайняття

її румунською армією і подалися до Галичини. Тим арештованим, що мали за Австрії державні служби, було повернено їх місця, за виїмком вищих служб політичних. Усі ключеві пости в адміністрації були обсаджені румунами, як наприклад повітові старости (префекти), начальники поліції та суду. Так само цеитральний уряд Буковини, яка кілька років після її включення до румунської держави користувалася деякою автономією, складався виключно тільки з румунів і називався генеральним секретаріатом. На чолі цього уряду стояв міністер для Буковини, що одночасно і членом центрального уряду в Бухаресті, при якому заступав інтереси Буковини. Генеральні секретарі очолювали в буковинському уряді різні ресорти, які більш-менш відповідали міністерствам центрального уряду в Бухаресті.

На полі шкільництва румунський уряд поки що не робив великих змін. У тодішніх українських повітах Заставнівськім, Кіцманськім, Чернівецькім, Вашківськім та Вижницькім, а частинно в Серетськім і Сторожинецькім, в початкових школах та у Вижницькій і Чернівецькій гімназіях навчання відбувалося на українській мові. Кіцманську гімназію було закрито, а її учнів було переведено до Чернівецької гімназії. У цьому часі не було зроблено ніяких поважніших змін у складі учительського та професорського персоналу, було тільки призначено нових учителів та професорів для викладання румунської мови, а багатьох учителів було післано на однорічні курси румунської мови.

У Чернівецькому університеті було закрито кафедри української мови і літератури та історії Україні. Професори університету, які не були румунами, але осталися на Буковині після зайняття її Румунією, задержали свої кафедри. Навчання на університеті велося і дальше за старою австрійською програмою.

Великі зміни на полі шкільництва Буковини наступили аж восени 1923 року і про них буде мова пізніше.

Трагічпа ситуація австрійських вояків та полопепих, спричипепа паглим розпадом цієї багатопаціопальпої держави

Наприкінці жовтня 1918 року військова ситуація Австро-Угорщини і Німеччини стала дуже критичною. Їх союзники Туреччина і Болгарія скапітулювали вже передше. Австро-угорські армії відтягувалися перед переважаючими силами Аитанти на Балканах, а німецькі на французькому фроиті. Як для німецького, так і для австро-угорського урядів було вже ясно, що війна програна. Ввиду того, австрійський уряд видав маніфест, яким давав право всім народам Австрії організувати свої національні держави, які би були об'єднані під скиптром Габсбургів під виглядом федерації. Та це вже не могло нічого врятувати, і 30 жовтня 1918 року цісар Карл

утік разом зі своєю сім'єю до Швайцарії, а австро-угорський уряд у Відні перестав існувати. Внаслідок того Австро-Угорська монархія розлетілася через ніч, немов палац, збудований з карт. У відсутності центрального уряду перестало існувати і центральне військове командування, а мільйонові армії, що знаходилися в Італії, на Балканах та в Україні, також мільйони вояків у запасних частинах та мільйони полонених італійських та російських вояків, осталися без ніякого проводу і опіки і мусили повертатися до своїх домів, кожний як хто міг, одні організовано, а інші на власний рахунок і відповідальність. Майже цілий місяць листопад по всій терннторії колишньої Австро-Угорщини пересувалися мільйони австро-угорських вояків з італійського та балканського фронтів також з України до своїх національних держав, які утворилися вже у перших днях листопада 1918 року, а до Італії, Сербії та Росії через Україну поверталися мільйони полонених до своїх батьківщин.

Воякам, які поверталися з фронтів організовано зі всією зброєю, переїжджаючи по-через різні новоутворені національні республіки, забирали не тільки зброї але не раз і їх шинелі, щоб у той спосіб забезпечнти для своїх новоутворених армій зброю всякого роду, муніцію та інше військове спорядження. Ці новоутворені армії мали за завдання обороняти границі перед зазіханням деяких пажерливих сусідів, які на вдоволялися своєю етнографічною терннторією при створенні своєї національної держави, але бажали включити у свою національпу державу і інші народи. Так поступили поляки супроти українців, відмовляючи їм право на створення власної національної держави на українській етнографічній терннторії Східної Галичини та Північної Буковини. Так само поступали мадяри супроти словаків на Словаччині і румунів у Семигороді, бажаючи затримати ті території при мадярській державі. Внаслідок того вже в перших днях листопада почалися братоубійчі війни між українцями і поляками та мадярами і чехословаками.

Новоутворені національні держави, через територію яких просувалися ці маси, повертаючихся до своїх домів вояків, не тільки що не давали їм ніякої помочі в поживі та в людиногідному транспорті, але деякі обдирали їх до останнього та старалися чим скоріше позбутися всіх тих чужих їм людей зі своєї території. Тому десятки тисяч людей погинули вже після закінчення війни, під час їх повернення додому, внаслідок голоду і холоду, а також пошесті, яка лютувала тоді по цілій бувшій Австро-Угорщині, під назвою іспанського грину. У протягу місяця листопада 1918 року тільки на залізничній станції Неполоківці було викинено з вагонів кількадесят трупів бувших австрійських вояків та переважно російських полонених. Треба було просто дивуватися, як могла так нагло розпастися держава з

тисячорічною традицією, якою була Австро-Угорщина. Це треба хіба приписати тільки відцентровим стремлінням поодиноких народів, які жили в багатонаціональній Австро-Угорщині, і які чекали тільки такої нагоди, щоб вирватися на волю та створити свою власпу державу або об'єднатися з іспуючою вже своєю національною державою, як це зробили італійці та румуни, а через кілька місяців, на 22 січня 1919 року і австрійські українці, які возз'єдналися з існуючою вже тоді Українською Народною Республікою зі столицею в Києві.

Зовсім інакше перевела свою поразку Німеччина. Будучи національно майже однорідною армією, тому що національні меншини не були досить сильно заступлені в ній (біля 4% поляків та 2% французів), ця армія після капітуляції, дня 11 листопада 1918 року, відтягпулася в найкращому порядку не тільки з окупованих нею територій Франції та Бельгії, які граничилися з Німеччиною, але і з віддалених країн, як Україна і Румунія, звідки їх кількасот тисячні армії відтягнулися також в найкращому порядку, проте, що при тому вони мусили переходнти через терннторії інших держав, як Угорщини, Австрії та Польщі.

Навчання у Чернівецькому універснтеті

Після установлення румунської влади на Буковині та наладнання нової адміністрації було в місяці грудні відкрнто всі школи, як початкові так і середні та універснтет. Навчання провадилося поки що за австрійською програмою, тільки що замість німецької мови як предмета навчання по українських школах було заведено навчання румунської мови.

Тоді я рішився продовжнти своє навчання і для того вписався на юридичний факультет чернівецького універснтету. Це було трудне рішення, бо матеріальні умови моєї матері не могли мені забезпечнти вільного прожитку в місті. Окрім того, мені не було у що вбиратися. Та сільський кравець пошив мені з військової шинелі, якій я повернувся з війська, ще досить добру куртку та кашкет, від мого брата взявши військову туніку, яка ще була у доснть доброму стані, бо моя власна була цілком спалена ще в Удіне (в Італії), так як і штани, що дотепер справляли мені великі труднощі, бо в магазинах поки що не можна було нічого купнти. Тоді я купив у одного сільського хлопця старі російські кавалерійські штани, що вже були протерті на колінах та на сідниці, які кравець підшив на кавалерійський лад брезентовим полотном із військової палатки. Для взуття в мене були ще досить добрі військові черевики.

Так випосаджений я поїхав до Чернівців, які я знав до тоді дуже мало. Взяв із собою кілька кілограмів пшеничної муки, яка представляла в той час найкращу валюту, бо її нігде не можна було купнти, та за порадою мого

брата вдався до його військового товариша Браги, батько якого був шкільним сторожем у чернівецькій народній школі при вулиці Крайової Палати (Ландгаусгассе)[1]. Я оставив муку у батьків цього прнятеля, за що вони гостили мене два дні, а сам Брага поводив мене по місті та показав мені все, що було мені на той час потрібне, а головно університет та познайомим мене з університетським педелем Барбіром, за походженням українцем.

Той мене поінформував, що в цьому році записи тривають цілий семестр, тобто від жовтня 1918 до липня 1919 року, щоб усі абсольвенти гімназій та старші студенти, які поступово вертаються з війська чи з полопу, мали можливість вписатися на бажаний факультет. Окрім того, він мені сказав, що всі ті, що служили у війську дістають як відшкодування два даровані так звані воєнні семестри, і такі початкуючі студенти як я записуються просто на третій, а не на перший семестр і через рік мають право скласти перший державний іспнт (на юридичному факультеті), який у нормальних умовах можна було складати тільки після чотирьох семестрів, тобто після двох років. Так я записався на юридичний факультет, заплативши невелику на той час таксу, щось біля 100 к.[орон] за семестр. Після того я пішов до одного неполоківського громадянина Душилевича Костянтина, який мав дім у Чернівцях при вулиці Високій[2] і поінтересувався, чи зможе він прийняти мене на квартиру. Він сказав мені, що у него вже доснть тісно, бо він має вже на квартирі чотири учениці учительської семинарії та двох гімназистів з першого класу, синів лісничого з Ревни над Прутом, який саме шукає вчителя для своїх синів. Ця вістка мене дуже врадувала, бо в такий спосіб я мав би забезпечені гроші на заплату квартирі, а харчі привозив би з дому.

На початку січня 1919 року я перейшов жнти до Чернівців, в домі К. Душилевича і став репетнтором обох братів Петращаків. На університеті стрінув старих знайомих з Вижницької гімназії, а також кількох товаришів з австрійської армії. Але всі вони студіювали або теологію, або філософію та філологію. На юридичному факультеті поробив знайомства з іншими українськими студентами.

Хоч я тоді відчував більший потяг до професури, ніж до адвокатури чи судейства, я записався на правничий факультет тому, що після складення іспиту зрілості в листопаді 1917 року предсідник іспитової комісії директор Микола Ісопенко порадив мені і іншим колегам, щоб ми студіювали в університеті права, медицину або йшли на політехніку, щоб не ставали після закінчення студій службовцями, а вибирали вільні

[1] Тепер вулиця Шептицького.

[2] Тепер вулиця Кримська.

звання адвокатів, лікарів, інженерів, які дають більше і матеріальних і моральних вигод.

Так я прожив у Чернівцях до кінця червня 1919 року. Щотижня, в суботу, їхав до мами, діставав харчі на наступний тиждень і в неділю від'їжджав до Чернівців. Квартиру, кошти їзди залізницею та інші дрібні видатки я покривав грішми, які одержував від Патращаків. На перше травня того ж року я разом з Патращаками перейшов жити до їх тітки, яка мешкала при вулиця Глиняній[1] в самому центрі міста, назад міського театру. Це сталося тому, що К. Душилевич у своїй нерозважності продав свій дім у Чернівцях ще наприкінці 1918 року за 12 000 к.[орон] з тим, що здати його новому власникові на початку травня 1919 року. А в час передачі дому він вже вартував не 12 а 220 тисяч к.[орон], а через дальших два роки його вартість була вже 220 тисяч румунських лев.[ів], тобто 440 тисяч к.[орон] (бо в 1920 році румунська влада виміняла корони на леви по курсу 1 лев = 2 корони).

Тієї весни проходили через Румунію до Східної Галичини кілька українських військових частин з армії Петлюри, які були прнтиснені більшовиками до Дністра. З однією такою частиною, що звалася Запорізькою дивізією, прибув до Чернівців один з моїх шкільних колегів з Вижницької гімназії, що називався Рогатинович. Він скінчив до війни тільки четвертий клас, але був старший від мене на два або на три роки. Він жив близько десяти днів у першорядному чернівецькому готелі і виказувався документами, виставленими на українській і французькій мовах урядом Української Народної Реснубліки як генерал української армії. А тоді йому було не більше 23 роки. Коли я та інші його колеги з Вижницької гімназії питали, як це він так скоро дослужився чину генерала, він показав нам посвідчення, видане командантом Запорізької дивізії про надання йому чипу сотника, за його відвагу і спритність в бою, а також посвідчення, підписане самим С. Петлюрою, завірене відповідними печатками про імепування його генералом української народної армії. Ми знали, що на початку війни в 1914 році він вступив добровольцем до легіопу «Українських Січових Стрільців», який було створено в складі австрійської армії для ведення боротьби проти ненависної царської Росії та за визволення України. Все ж таки нам було дивно, як це він, який у УСС не дослужився за чотири роки і до чину офіцера, міг так скоро вийти в генерали. Та коли ми подумали, що свого часу і Наполеон Бонапарте міг стати генералом у своїх 24 роки, то вважали, що і наш Рогатинович міг стати генералом у 23 роки. Дивно тільки, що після його від'їзду до Східної Галичини, про него вже ніхто нічого не чув.

[1] Тепер вулиця М. Драгомапова.

Так пройшла весна 1919 року. У Чернівцях я пильно вивчав римське право, ходив на курси моїх професорів та давав лекції братам Петращукам. А під час великодних канікул, які я ще трошки продовжив, я поміг мамі обсіяти землю.

Створення Західно-Української Народної Республіки

За той час, тобто від початку листопада 1918 року до літа 1919 року в політичному житті українського народу сталося багато важливих подій. Вночі з 31 жовтня на 1 листопада 1918 року нашвидкоруч зібрані з військових частин, стаціонованих у Львові, українські вояки під командою сотника Вітовського зайняли місто Львів та обсадили стратегічні позиції міста разом з великою залізничною станцією. Львів був проголошений столицею держави українського народу на терені Східної Галичини, залюдненої в більшості українцями, яку тепер взявся створити політичний провід галицьких українців. Малочисленним українським військовим частинам не вдалося, на даль, задержати у своїх руках Львів на довший час. Поляки використали ту обставину, що українських вояків у Львові було небагато, біля одної тисячі, та що ті вояки, переважно селянського походження, чулися чужими і непевними в такому великому місті, захопили через кілька днів головну залізничну станцію, а через два тижні витіснили українські частини і з самого Львова. Поляки, які становили більшу половину населення Львова (а українці тільки менше як десятину) вспіли вже по кількох днях створити з місцевих львовян свої боївки, а окрім того, вони дістали серйозну допомогу з Західної Галичини та з самої Польщі. Почалася боротьба на життя і смерть українського народу Галичини за свою державність.

Тим часом у Станіславові на 13 листопада 1918 року було проголошено офіціально Західно-Українську Народну Республіку під проводом д-ра Евгена Петрушевича, в склад якої входила вся територія Галичини, заселена переважно українцями. Ця новоутворена українська держава за весь час свого іспування від листопада 1918 до липня 1919 років знаходилася у затяжній і нерівній боротьбі із своїм віковим ворогом Польщею, яка тішилася всесторонною допомогою Франції, що після капітуляції Німеччини стала грати на першій скрипці в концерті не тільки европейських, але і всіх держав світу. Вона забезпечила Польщу військовими спеціалістами, зброєю та всякого роду іншим військово-воєнним постачанням, а також зорганізувала, випосажила та озброїла з польських полонених з австрійської армії, які знаходилися в Італії 80-тисячну армію під проводом генерала Галлера, яка, прибувши навесні 1919 року до Галичини завдала рішучого удару знесиленій, зле озброєній і зле випосадженій Українській Галицькій Армії. Цею поразкою Української Галицької Армії та зліквідованням Західно-Української Народної Республіки були дуже врадувані більшовицькі ім-

періалісти з Москви та їх вірнопідданчі холуї, українські комуністи, що зрадивши в ганебний спосіб український нарід в його боротьбі за свою власпу державу, помагали і помагають ще й досі російським імперіалістам нищити не тільки українську державність, але і українську історію, традиції, звичаї та мову, проповідуючи, як колись за царя, «єдипу і неділиму Росію» (тепер Совєтський Союз) та єдиний російський (тепер совєтський) народ. (...)

На 22 січня 1919 року Українська Народна Республіка під проводом Симона Петлюри та Володимира Винниченка та Західно-Українська Народна Республіка під проводом д-ра Евгена Петрушевича возз'єдналися в єдину соборпу державу українського народу. Та до цієї соборності дійшло аж після усунення від влади в Українській Народній Республіці із столицею в Києві уряду гетьмана. А сталося це так.

Після того як Німеччина скапітулювала 11 листопада 1918 року проводові український демократичних партій в Києві, які бойкотували гетьмана і його уряд, стало ясно, що німецька армія, яка була головною опорою гетьмана, не вдержнться вже довго в Україні. Тоді вони рішили підняти при помочі корнусу Січових Стрільців, що був зорганізований ще за Центральної Ради з полонених українців-галичан, повстання проти гетьмана і захопити в свої руки владу в Україні. При нейтральності німецької армії, яка погодилася не вмішуватися в цю боротьбу, що мала внутрішньоукраїнський характер, гетьмана, який не тішився ніякою понулярністю серед українців, гетьманську владу було скоро повалено, а переважна частина сформованих гетьманом українських полків перейшла до нового українського уряду, очолюваного Симоном Петлюрою та Володимиром Винниченком. Гетьман сховався у німців і після їх організованого відходу до Німеччини гетьман поїхав з німцями.

В той час російські більшовики, не вважаючи себе вже зв'язаними мировим договором з центральними державами, укладеним 8 березня 1918 року у Берестю Лнтовськім, яким були приневолені шанувати незалежність Української Народної Ресnубліки, і пішли війною на неї. Для форми внтягпули «з нафталіни» український радянський уряд, який квасився в Ростові на Доні більш як 8 місяців, та повели його також до України. Цей уряд, що складався переважно з росіян і запеклих ворогів українського народу та його незалежності від москалів, був нічим іншим як провінціальним російським урядом, бо не мав права виступати незалежно, а мусив тільки викопувати накази Москви. Для обдурення тих українців, які ще вірили у щирість ленінських обіцянок, було взято до цього уряду і кількох українців, як Юрія Коцюбинського, сина письменника Михайла Коцюбинського та Миколу Скрипника. Було створено також невеличкі військові частини з

українців, які боролися по стороні московських імперіалістів проти української національної держави. Міністром військових справ у цьому уряді було призначено Леніним Юрія Коцюбинського, який не мав найменшого авторитету і впливу на хід воєнних дій, бо кожний російський прапорщик мав більшу владу і силу як цей міністр.

Ці московські виголоднілі орди кипулись на Вкраїну немов вороння на стерво та нищили на своєму ходу все, що було там створено українськими урядами. Вони йшли не «визволяти українських трудящих» від українського незалежного уряду, але грабнти всі українські багатства, як хліб, цукор, вугіль, залізо та багато інших. Ленін і всі російські більшовики були свідомі того, що без українських багатств Росія не могла грати ролі великодержави, і тому за всяку ціну старалася не донустити до створення української незалежної від Росії держави.

Отож, більшовицька Росія, користуючися своєю великою чисельною та технічною перевагою, тому що всі фабрики зброї та муніції знаходилися в її руках, а також тою обставиною, що молода українська держава внаслідок безперервних воєнних дій на її території та перебування на її території великих російських, а також німецьких армій, не змогла так скоро наладнати впутрішню організацію держави та створнти відповідну до своєї потенціальної потужності армію, захопила переважпу часть України. В цьому їй допоміг ще й той факт, що переважна частина українських селян і робітників були ще національно несвідомі і їм дуже заімпопували більшовицькі гасла, як «вся земля працюючим селянам і всі фабрики робітникам». Вони, у своїй несвідомості не могли пізнати всего фальшу цих гасел та кинулися розграблювати добра поміщиків і багатших селян (куркулів) та ділнти між собою їх землі, за які через десять років їм прийшлося дуже дорого розплачуватися...

Отож 1919 рік був дуже трагічний для українського народу, бо в цьому році російські більшовики знищили українську незалежну державу на території бувшої Росії, а поляки західно-українську державу на території бувшої Австрії. Вправді на старання уряду д-ра Петрушевича Рада Амбасадорів, що складалася з делегатів держав-переможців у Першій світовій війні, тобто Англії, Франції, Італії та США рішила була навесні 1919 року поділити Східпу Галичину між Польщею і Західно-Українською Народною Реснублікою, при чому північно-західна частина Східної Галичини разом зі Львовом і Перемишлем мала остатися при Польщі, а решта Східної Галичини мала утворювати незалежну Українську державу. Цю пропозицію поставив був англійський делегат лорд Керзон, і тому лінія, яка за його пропозицією мала розмежовувати українську державу від Польщі називалася лінією Керзона. Та Польща, за тайною згодою своєї опікунки

Франції цього рішення не прийняла і, використовуючи з приходом армії генерала Галлера свою велику військову перевагу, захопила всю Галичипу, витіснивши в липні 1919 року Українську Галицьку Армію за річку Збруч. Та всю Східпу Галичипу було признано Польщі аж в 1923 році.

Літні канікули цього 1919 року я провів у лісничого Петращака у Ревні над Прутом. Його дім, тобто лісничівка, стояла під самим лісом, на узбіччі гори Паланки, високої 500 метрів, яка разом з Цецином, що вищий на кільканадцять метрів, утворюють найвищі вершини між Карпатами та Уралом. Близькість ліса і Пруту давала всі вигоди для проведення літа на селі. Під час цих канікул, що тривали цілий місяць липень і серпень, я займався кожного дня біля двох годин з обидвома гімназистами, які були під моєю опікою, а решту дня ми проводили, за виїмком дощових днів, у лісі або на Пруті.

Треба ще сказати, що в той час, тобто на початку місяця травня 1919 року, коли поляки, скріплені новоприбувшою з Франції армією генерала Галлера почали свій широкозакроєний наступ на Українську Галицьку Армію, тоді й Румунія перейшла границю з Західно-Українською Народною Республікою на Черемоші та на суходолі, піславши свої головні сили на Снятин, та захопила ціле Покуття аж по Обертин, так як воно було в п'ятнадцятому сторіччі включене до Молдавії за воєводи Стефана Великого і його кількох наслідників.

Сліди колишньої приналежності Покуття до Молдавії слідно ще й сьогодні в деяких звичаях та в одежі мешканців Покуття, які дуже схожі на звичаї і одежу буковинських українців, бо як одні, так і другі, на відміну від усіх інших українців, ще до Другої світової війни культивували кукурудзу та з кукурудзяної муки варили кулешу, чи з-румунська мамалигу, чоловіки ходили в білих полотняних штанях, а жінки носили верх сорочки не спідниці, а горботки чи запаски, як їх тоді в різних околицях називали. Спідниць жінки не носили як в інших областях Галичини і України взагалі.

Українське військове командування, яке на румунській границі не держало ніякого війська, відтягнуло ті незначні військові сили, що були на Покутті, за Дністер, не ставлячи наступаючій румунській армії ніякого опору. Восени 1919 року Румунія, погодившися з Польщею відносно цієї спірної між ними української території, відтягпула свою армію з Покуття.

Настун галнцької і нетлюрівської армій на Кнїв. Буковннськнй Курінь

У липні 1919 року, коли Українська Галицька Армія та західноукраїнський уряд мусили онустнти під напором переважаючих польських армій

Галичипу та податися за Збруч на територію Української Народної Реснубліки, яку тоді очолював Симон Петлюра, ситуація української держави була дуже незавидна. В руках більшовиків знаходилася більша частина українських земель, як губернії Київська, Чернігівська, Полтавська, частини губерній Харківської і Катеринославської. Більшовицька влада не могла ще закріпнтися на цих землях, тому що майже по всій цій території діяли різні партизанські угрупування, одні з яких боролися за незалежпу Україпу, інші за власну славу, а ще інші, як анархіст під проводом Махна, воювали проти всякої влади, української, російської більшовицької а чи російської контрреволюційної, що стреміла до відбудови «єдіної і неділимої Росії». Російські контрреволюційні армії під проводом генерала Деникіна займали тоді майже всю південпу Україну з Кримом, а також Кавказ та великі області кубанських і донських козаків. На початку серпня почали великий наступ на більшовиків зі своїх баз у Криму і Кавказі згадані армії під командою ген.[ерала] Деникіна, які вдарили в першу чергу на Донбас і Харків, де була найбільш розвинена металургічна та добувна промисловості (участь України у продукції заліза та вугля Російської імперії досягала на початку Першої світової війни до понад 70%). А без заліза та вугілля не можна було виробляти ні зброї, ні муніції. Тому і більшовики, і денікінці старалися за всяку ціпу держави в своїх руках Донбас.

Українська Галицька Армія після свого переходу на схід від Збруча переорганізувалася і разом з армією під командою Симона Петлюри, який в той час був і головою Української Народної Республіки і головнокомандуючим її армії, почали на початку серпня того ж 1919 року похід на Київ, при чому вони зайняли всю Київську губернію. Під напором українських армій, які наступали з заходу та білогвардійських денікінських армій, які наступали з півдня і південного сходу, більшовицькі війська мусіли опустнти всю Україпу, а денікінці загналися за ними аж недалеко міста Тули в глибокій Росії. Наприкінці серпня чи в перших числах вересня українська армія зайняла Київ. Але майже рівночасно з нею вступили в Київ із Лівобережжя передові частини деникінської армії під командою ген.[ерала] Бредова. Цей зажадав, щоб українська армія опустила Київ, а так Симон Петлюра як і командант галицької армії мусили на це згоднтися, бо не мали спроможності воювати на два фронти, тобто і проти більшовиків і проти денікінців. Все ж таки вони не могли оминути боротьби і з деникінцями, які у вересні почали свій наступ і на українські армії.

У той час вибухла в Галицькій Армії пошесть черевного тифу, на який захворіла більша половина бійців, так що ця армія стратила свою боєздатність, перетворившися в лазарет. Щоб врятувати цю армію від очевидної погибелі, галицьке командування проти волі і без згоди Симона Петлю-

ри уклало договір з Деникіним, на підставі якого вона підчинилася його зверхності, обов'язавшися після виздоровлення своїх бійців продовжувати боротьбу проти більшовиків під його командою, задержуючи при цьому свою окремішність і автономію. Українська армія під командою Симона Петлюри продовжувала вже сама боротьбу проти Деникіна, а пізніше і проти більшовиків.

У той час, тобто восени 1919 року, було сформовано з буковинських добровольців Буковинський Курінь під командою сотника Семена Григоряка, бувшого учня Вижницької гімназії, який від 1915 по 1918 рік служив в австрійській армії, а опісля в Українській Галицькій Армії. В складі того батальйопу воював і загинув геройською смертю бувший професор Вижницької гімназії Осип Костинюк. Цей батальйон був підчинений Симонові Петлюрі. Він зазнав великих утрат в жовтні 1919 в боях з денікінцями на Поділлі і був розформований.

Спілка Галицької Армії з Деникіним не тривала довго. В другій половині жовтня 1919 року, коли денікінські армії загналися аж під місто Тулу, що в центральній Росії, більшовики сформували нашвидкоруч велику кінпу армію в складі біля 20 тисяч шабель і зробили несподівано протинаступ, в якому вони розгромили деникінські війська під Тулою та приневолили їх до відступу, який з часом перетворився в утечу. Деникінцям, які наступаючи відійшли на більш як тисячу кілометрів від своїх баз та не могучи охороняти як слід своїх зв'язей з базами, тому що їх нищили весь час різні партизанські угруповання, без достаточного постачання зброї, муніції і людей, не було іншого виходу, і вони відтягнулися з великими втратами аж до своїх вихідних позицій.

Цей наглий і скорий відворіт деникінців та прихід на їх місце більшовицької армії застав Галицьку Армію в такому самому стані, як і наприкінці вересня, тобто армія виглядала більш на лазарет, ніж на оперативпу одиницю. Тому її командування чулося приневоленим укласти тепер з більшовицьким командуванням більш-менш таку саму угоду, як з Деникіним. Тільки що більшовики залишили цій армії багато меншу автономію, ніж це було за Деникіна, і вони вмішувалися в усі справи організаційні та спеціально щодо політичного виховання бійців. Багато бійців було післано на більшовицькі курси для пропагандистів, а багато совєцьких пропагандистів діяло в Галицькій Армії, прищеплюючи їй ідеї комунізму.

В зимі 1919/20 року цю армію, після того як вона виздоровіла і відпочила, а чимало з її бійців стали вже комуністичними пропагандистами, було переорганізовано на більшовицький лад та замінено чимало людей з командного складу цієї армії. Тепер вона вже називалася «Червона Українська Галицька Армія», або коротко ЧУГА. Коли навесні 1920 року поль-

ська адміністрація генерала Пілсудського заатакувала Радянську Росію і Украïпу, Галицьку Армію було післано на фронт проти поляків. Але разом з поляками наступала і українська армія під командою Симона Петлюри. А тому, що більшовики поставили Галицьку Армію на тому відтинку фронту, де наступала армія Петлюри, галичани не схотіли бнтися проти своїх братів українців і покинули фронт та перейшли до Петлюри. Та поляки, пам'ятаючи якої біди ця армія їм завдавала в 1919 році, коли ще воювала з ними у своїй рідній Галичині, рішили інтерпувати всіх бійців цієї армії у своїх таборах.

Але одна частина галичан під командою бувшого австрійського полковника, а тоді генерала української армії Кравса, не дозволила себе інтернувати та зі всею зброєю, включно гарматами, муніцією та всяким іншим військовим майном, пробила собі збройною рукою шлях через всю Східпу Галичипу і Карпати до Чехословаччини. Там чеська влада їх інтерпувала, але не як ворогів по концентраційних лагерях як Польща, а як прнятелів, залишаючи їм особисту свободу та можливість продовжувати, а чи починати студії на середніх та високих школах Чехословаччини. Одним з таких «кравсівців», як називали тоді тих бійців, що перейшла з генералом Кравсом до Чехословаччини був Михайло Дуткевич, який закінчив студії на чеській політехніці, оженився там з чешкою і наприкінці двадцятих років, вже як інженер приїхав до своїх батьків до Чернівців разом з жінкою і дитиною, які говорили правильною українською мовою, проте що виросли та родилися в Чехії.

Нерші нроблескн українського жнття на Буковнні нід румунською владою

Влітку 1919 року почала виходити в Чернівцях щоденна соціал-демократична газета на німецькій мові «Форвертс», а трохи пізніше і українська тижнева соціал-демократична газета «Воля Народу». Але цю газету не вільно було висилати чи навіть брати з собою на Північпу Буковипу, заселену переважно українцями, де папував стан облоги. Біля цієї газети і взагалі біля української соціал-демократичної партії, довоєнний провідник якої Осип Безпалко остався в Україні та був членом уряду Української Народної Реснубліки під проводом Симона Петлюри, почали гуртуватися активніші елементи з-поміж українських громадян, які може й нічого не тямили в соціалізмі та марксизмі, але хотіли проявити на цьому тлі деяку активність для добра українського народу, а деякі з них і для свого власного, як професор Сидір Цурканович.

У грудні того ж року було уряджено вперше від 1918 року свято святого Николая. Це була одночасно і перша українська імпреза на Буковині

від прилучення її до Румунії. Це свято приготовив «Комітет Українських Пань» під головуванням пані Михайлини Левицької при допомозі українського студентства.

З колишніх довоєнних українських товариств і організацій в Чернівцях діяли тільки товариство «Руський Народний Дім» та товариство «Українська Школа». І одно, і друге полагоджували тільки біжучі, чисто адміністративні справи. «Народний Дім» винаймав кімнати та великий зал для різних цілей, а «Українська Школа» вела приватну українську дівочу учительську семинарію.

Бунт в 113 румунського нолку ніхотн у Чернівцях

Цей полк був створений вже після возз'єднання всіх румунських країв в 1918 році. Він складався тільки з буковинців і басарабців, багато з яких було українського походження. В 1919 році на Буковині було створено два таких полки, а саме в Чернівцях 113, а в Радівцях 114 піхотний полки. В 113 полку було більше румунів, а в 114 полку більше українців з Буковини і Басарабії. Служили в цих полках уродженці 1897 і 1898 років, які вже до тоді відбули по два і пів та три і пів року в австрійській та російській арміях, які були призвичаєні, особливо уродженці бувшої Австрії, до кращого поведення підофіцерів та офіцерів з вояками, ніж це практикувалося в румунській армії. А до того майже всі підофіцери і офіцери були румуни з регату, тобто старого румунського королівства і не знаючи ані української, ані російської мови, вони не могли порозуміватися з вояками, і з цієї причини зпущалися над ними. Окрім того, їх погано зодягали та кормили, а за кожпу дрібницю їх били.

Усе це призвело до бунту, в якому взяла участь більшість вояків цього полку. Цей бунт не мав ніякого політичного підкладу, не був підготовлений з якоюсь певною метою, а був тільки стихійним вибухом невдоволення, а єдиним елементом, який об'єднував учасників бунту, була ненависть до військової служби в цих нових і дуже поганих умовах тодішньої румунської дійсності. Окрім того вони вже наситилися тоді військової служби у війни. Отож, збунтовані вояки, не маючи якоїсь цілі перед собою та проводу, який би їх повів до тієї цілі, просто покинули казарми більшими або меншими гуртами, одні зі зброєю, а інші без зброї, і подалися в різні сторони до своїх сіл. Деяким з них удалося дістатися до своїх домів, деяким басарабцям удалися втечи за Дністер до України, а деяких вже виловили по дорозі додому.

Взагалі, вже через кілька днів, майже всіх бунтівників було виловлено та приведено до казарми. Там їм вчинили суд, застосувавши насамперед по 25 ударів на сідницю, а провідників чи ініціаторів бунту було передано

військовому судові, який засудив їх на довгорічні тюремні кари. Внаслідок цього бунту 113 полк піхоти було рознущено, а його вояків розкинено по різних інших полках.

Нерші внборн до румунського нарламенту

Навесні 1920 року я знову перебув кілька тижнів на селі, щоб допомогти мамі виконати та викінчити весняні польові роботи. В той час мали місце в Румунії дві важливі події. По-перше, відбулися вибори до парламенту возз'єднаної Румунії у Бухаресті. Ці вибори було проведено в новоприєднаних до Румунії територіях не за румунським законом, а за законами тих держав, до яких ті терпторії належали до їх приєднання до Румунії. Тож на Буковині їх було проведено за старим австрійським законом, який не передбачував пропорціонального систему для розподілу кандидатів і приділював мандат тільки переможцям в поодиноких виборчих округах, тобто тим кандидатам, які одержали у своєму окрузі більш ніж половипу відданих голосів.

Ці вибори проводила новоутворена партія генерала Авереску, який в перших роках після війни тішився великою популярністю серед румунів, тому що влітку 1917 року він зумів відбити німецький наступ під Марашештами, після якого німці не підпринімали вже ніяких акцій на румунському фронті аж до закінчення війни. На відміну від двох старих румунських партій, тобто ліберальної під проводом Іона Братіану та консервативної, Авереску надав своїй партії більш демократичну і поступову програму, щоб здобути симпатії і в новоприєднаних територіях. На Буковині був шефом цієї партії Дорі Попович, який був назначений одночасно і міністром для Буковини при бухарестському уряді, а також головою уряду-фантому для Буковини. Цей нібнто уряд існував більше для форми так довго, доки, як мені здається, включення новоприєднаних територій у Румунську державу, згідно з постановами міжнародного права не було ратифіковано всіма державами антанти. А це сталося аж в 1923 році, коли Рада Амбасадорів (щось в роді екзекутивного оргапу Ліги Націй) призпала дефінітивно Східпу Галичину Польщі, а Північпу Буковину – Румунії.

Міжнародна ситуація Бессарабії була цілком відмінна. Її було приєднано до Румунії не на підставі якогось мирового договору, а згідно з рішенням бессарабського парламенту, що був вибраний бессарабським народом після російської революції в березні 1917 року в Кишиневі на підставі проголошеного революцією принцину самовизначення народів. Цей парламент, що по-румунськи звався Сфатул Цирій, складався з денутатів різних народностей, що заселювали Бессарабію, між якими було й чимало українців. Звичайно, цей парламент складався в більшості з румунів, тому

що румуни становлять більшість населення Бессарабії. Цей Сфатул Церій проголосив незалежну Молдавську Реснубліку, яка забезпечувала свобідний національно-культурний розвнток всім своїм національним меншостям. Російський більшовицький уряд, просяклий старим царським імперіалізмом, всупереч проголошеним революцією засадам про самовизначення всіх народів, що були уярмлені царською Росією, ніколи не признав цього акту самовизначення румунського народу Бессарабії та утворення зразу незалежної Молдавської Республіки, а згодом возз'єднання її з Румунією. Тільки уряд Української Народної Реснубліки, який не мав імперіалістичних намірів, признав це самовизначення бессарабського народу. Та приєднання Бессарабії до Румунії не признавала не тільки Совєцька Росія, але і деякі західні держави, що були союзниками і Румунії, і Росії в Першій світовій війні. Тому більшовицька Росія, використавши момент, коли всі західноевропейські держави знаходилися в братовбійчій війні, зажадала, 27 червня 1940 рок щоб Румунія опустила до трьох днів Бессарабію і Північпу Буковину, і вже 18 червня російська армія вступила в ті країни і окупувала їх. Пізніше, під багнетами російських армій, ці країни «добровільно» проголосували за возз'єднання з більшовицькою Росією.

Отже, ці перші вибори на Буковині до румунського парламенту в Бухаресті були проведені за вказівками Дорі Поповича. Цей Дорі Попович, мати якого була українкою, за австрійських часів буд провідником демократичного угруповання румунів у буковинськім крайовім соймі і не раз співпрацював з українськими денутатами проти представників румунського поміщицького угруповання, очолюваного Янку Фльондором, і, отже, мав певні зв'язки з українськими політиками. В той час залишився був на Буковині тільки один з бувших українських депутатів Буковини до віденського парламенту малий поміщик Антін Лукашевич. Проте, що в той час на Буковині, окрім слабенької Української соціал-демократичної партії, не було ніякої іншої української політичної організації, при відносно вільних виборах українці обрали в трьох виборчих округах, а саме заставнівськім, кіцманськім та вижницькім денутатів-українців. У заставнівськім і кіцманськім було обрано денутатів соціал-демократичної партії Костя Кракалію та Гишку, а у вижницькім окрузі з ласки Дорі Поповича, який не поставив там свого протикандидата, було обрано Антона Лукашевича. Звичайно, коли б на Буковині іспувала в той час якась українська національна політична організація та не було стапу облоги, можна було обрати ще щонайменше двох до трьох українських кандидатів. Але в даних умовах і такий результат виборів можна було вважати успіхом.

Другою важною подією тієї весни 1920 року був акт підготовки для виміни австрійських корон, що курсували на Буковині разом з румунськими

левами. Всі громадяни були зобов'язані принести одного певного дня всі австрійські банкноти, що знаходилися в їх розпорядженні до громадських урядів, щоб обштемпелювати їх румунською печаткою. Ця печатка була така звичайна, що її було дуже легко підробити, що й було використано у великій мірі. Коли б держава була зробила виміну к.[орон] на леви зараз після їх обштемпелювання, то була б мала багато менше втрат. А тому що виміну було зроблено аж через пів року, після обштемпльовання банкнотів, сталися в міжчасі наступні події.

У сусідній Галичині була в 1920 році велика недостача збіжжя. З тієї причини, стали перепачковувати через границю з Румунії багато пшеничної муки. Це діялося по всій буковинсько-галицькій границі. Тому що в Польщі із-за «польської господарки» польська марка, а за нею і австрійська корона, що там курсувала ще, як і по інших державах, які створилися на руїнах Австро-Угорщини або включили в себе території цієї держави, з кожним днем тратила свою вартість, то курс австрійської корони в Польщі був п'ять до десять разів нижчий, ніж у Румунії. Отже, за перепачковапу з Буковини до Галичини муку, тютюн та деякі інші продукти платили там коронами по п'ять до десять разів більше. Пачкарі, які приносили корони із Галичини, обштемпльовували їх своїми саморобними печатками, які, відповідно до засобів та уміння виробляли з гуми або і з картоплі. Не дивно, отже, що при такому легкому обштемпльованню принесених з Галичини корон контрабанда мукою та іншими продуктами розквіталася з кожним днем і нею займалася досить поважна частина населення прикордонних сіл. Одні довозили муку з Чернівців, заробляючи на ній без риску 50–100 %, залежно від попиту і пропозиції, а інші переносили муку на плечах через границю, вже з великим риском, заробляючи на ній по 300–500 %. Польські пограничники не робили цій контрабанді ніякої трудності, тому що Польща позбувалася таким чином соток мільйонів, а може й мільярдів безвартісних корон, які скорше чи пізніше мусила б замінити своїми марками чи злотими, а також тому, що Польща знаходилася в той час у тяжкій продовольчій скруті. Польща знаходилася тоді у війні з Совіцькою Росією, яка в квітні місяці почалася добрим стартом, та вже в травні того ж 1920 року обернулася в тяжку поразку, що завдала полякам не тільки багато військових, але й економічних втрат.

З румунської сторони зразу не робили також великих трудностей цій контрабанді, бо контрабандисти зуміли знайти серед румунських пограничників спільників, які за гроші не тільки не спиняли контрабандистів, але ще й допомагали їм, вказуючи місце і час, коли контрабандисти цілими валками зможуть перейти кордон. Коли ж після великого відвороту польських армій від травня до кінця серпня 1920 року в Польщі настала

паніка, тоді ця контрабанда набрала найбільших пропорцій. Це призвело до того, що румунська влада зробила заходи для її припинення. Всіх прикордонників було змінено і новоприбувші стали безжалісно арештовувати контрабандистів. Їх передавали судові, який засуджував їх на невеликі кари позбавлення свободи та на великі грошові кари. Котрий з контрабандистів умів перервати свою нову професію у відповідний час міг ще порадуватися з робленими контрабандою грішми. Та більша частина думала, що зуміє перебороти ці новостворені труднощі і продовжувала контрабанду. Всі ці стали жертвою своєї захланності, бо багато з них утратили не тільки зароблені контрабандою гроші, але мусили ще й земельку свою продати, щоб заплатнти тяжкі грошові кари. При цій контрабанді я заробив кілька тисяч корон тим, що привіз з Чернівців кілька возів пшеничної муки для контрабандистів. За ті гроші я зміг, нарешті, купити собі костюм та плащ і черевики.

У липні того ж року я склав перший державний іспнт на правничому факультеті, а після того остався вдома та помагав мамі при польових роботах. Тоді саме були в розпалі жнива. Наприкінці вересня я знову перейшов до Чернівців та записався на однорічний торговельний курс для абітурієнтів, на якому подавалися у скороченій формі найпотрібніші матерії з програми торговельної академії. Я надіявся дістати після успішного закінчення цього курсу службу в якійсь банковій чи торговельній установі та, будучи забезпеченим матеріально, продовжувати свої правничі студії. Тому я й дальше приготовлявся до другого правничого іспиту, який був багато тяжчий від першого.

Відродження українського національного жнття у Чернівцях

За відносно демократичного правління генерала Авереску в Румунії та Дорі Поповича на Буковині українці Буковини дістали дозвіл на відновлення діяльності своїх національно-культурних товариств і установ. Таким чином, навесні 1920 року відновили свою діяльність товариства «Жіноча Громада», яка тепер мусила змагатися з «Комітетом Українських Пань», створеним у міжчасі, тобто до відновлення діяльності «Жіночої Громади» дуже активною і працьовнтою панею Михалиною Левицькою. По кількох роках живої і успішної праці серед українського громадянства, не будучи юридичною особою, «Комітет Українських Пань» перестав існувати, а його члени перейшли до товариства «Жіноча Громада», яка аж тоді стала працювати на повну пару. Дальше відновило діяльність музично-співуче товариство «Боян» та почало свою діяльність таке ж новостворене товариство «Буковинський Кобзар», а також товариство «Руський Міщанський Хор» і товариство «Міщанська Чнтальня», студентські товариство «Союз»,

«Запороже» і «Православна Академія» «Українська Народна Книгозбірня», «Українське робітниче культурно-просвітне товариство «Воля», та нашвидкоруч створений «Український Театр» під проводом Сидора Терлецького. Товариства «Руський Народний Дім» та «Українська Школа» вели вже і до тоді обмежену діяльність, а тепер почали працювати на повну силу. Товариство «Руська Бесіда», що було найстаршим зі всіх українських товариств Буковини, відновило свою діяльність аж наприкінці двадцятих років.

У тому часі була найбільш відчутною діяльність Українського театру під проводом Терлецького. Про те, що він складався майже виключно з артистів-аматорів, а не професіоналів, він міг дати, при в цілості випроданих залах Чернівецького міського театру, влітку 1920 року біля тридцяти вистав, між якими декілька опер і оперет, на доснть високому художньому рівні. На ці вистави приходили не тільки чернівецькі українці, але й з провінції, а також було багато чернівецьких жидів, які призвичаєні були до українських вистав ще з довоєнних часів, коли до Чернівців приїжджав майже щорічно на гастролі львівський театр «Руської Бесіди» під керівництвом Йосипа Стадника. І всі вистави цього театру відбувалися в Чернівецькому міському театрі при випроданому залі. Характерно, що чернівецькі жиди, знаючи українську мову, відвідували радо українські вистави як за Австрії, так і в 1920 році, бо їм подобався демократичний сюжет українських п'єс, а також вони любили українські пісні. З таких причин багато жидів відвідували вистави українського мандрівного театру, який давав свої вистави в басарабських містах і містечках, де, звичайно, більшість глядачів були жидівського походження.

Влітку 1920 року я вступив до українського студентського товариства «Союз» та до «Української Народної Книгозбірні». Ця книгозбірня має таку історію.

Після березневої революції в Росії 1917 року тимчасовий російський уряд призначив генерал-губернатором Буковини і частини Східної Галичини, що тоді були під окупацією російських армій, професора Дмитра Дорошенка, за походженням українця. Хоч він у даних обставинах не міг зробити багато для місцевих українців, то все таки дещо зробив. Він настановив у Чернівцях, що були осідком генерал-губернаторства, міський уряд, складений в більшості з українців, а при військових частинах, які перебували в Чернівцях, було створено кілька українських книгозбірень. Цими книгозбірнями користувалися і багато українських гімназистів як Іван Дудич, Павло Козак, Василь Буцура та інші.

Після онущення Чернівців російськими військами згадані гімназисти захопили частину книжок з тих військових книгозбірень та зразу отворили свою спільну учнівську бібліотеку. Трохи пізніше, коли їм треба було

йти на 11 листопада до австрійської армії, за їх заходами заходами професора Винницького та кількох інших старших громадян було утворено та зареєстровано в поліції зі всіма правами на публічне існування товариство «Українська Народна Книгозбірня в Чернівцях», у перший фонд якого ввійшли саме книжки, придбані згаданими гімназистами. Офіціальне зареєстрування цього товариства наступило взимку 1917/18 року. Першим головою цього товариства був професор Винницький, який головував до осені 1922 року, коли він опустив Буковину і виїхав до Галичини.

Восени 1921 року мене було обрано писарем цієї Книгозбірні, а восени 1922 року, після відходу професора Винницького, головою «Української Народної Книгозбірні», що оставалася під моїм головуванням від 1922 по 1936 рік. В 1937 році мене було обрано тільки головою надзірної ради товариства, а від 1938 по 1940 рік, тобто до зайняття Північної Буковини совєтською армією, я був головою цього товариства.

У роках 1922–1938 ця українська книгозбірня досить гарно розвивалася. В її правлінню, чи, як тоді писалося, виділі, працювали майже виключно студенти, з 1920 по 1921 члени студентського товариства «Союз», а після його розв'язання владою, від осені 1921 о весни 1923 року, члени українського студентського товариства «Січ», до якого вступили майже всі бувші члени «Союзу». Після розв'язання владою товариства «Січ» у січні або лютім 1923 року, коли я був головою «Січі», майже всі члени цього товариства вступили до нововідновленого товариства українських студентів «Чорноморе», яке, проте що було корпорацією на німецький буршівський лад, продовжувало традицію розв'язаних владою за їх «неблагонадійність» товариств «Союз» і «Січ». Отже, судьба «Української Народної Книгозбірні» була тісно зв'язана з цими трьома студентськими товариствами.

З маленької бібліотеки, у фонді якої знаходилося в 1922 році кількасот книжечок, переважно популярного характеру, ця бібліотека виросла до 1938 року в серйозну, на наші тодішні обставини, інституцію, у фонді якої знаходилося вже понад 10 000 книжок найрізноманітнішого профілю, між якими чимало суто наукових та небагато чужомовних. В 1921 і 1922 роках фонд цієї книгозбірні збагатився книжками із бібліотек товариств «Союз» і «Січ», тому що «Українська Народна Книгозбірня», почавши від 1921 року і до її замкнення в 1940 році знаходилася весь час у домівці цих двох товариств, а від 1923 року у домівці «Чорноморя». Отже цим студентським товариствам, які мали «Українську Народну Книгозбірню», не потрібно було своїх окремих бібліотек.

Окрім згаданих книжок, «Українська Народна Книгозбірня» закуповувала всі тільки доступні їй українські книжки у пана Геродота в Бухаресті, пана Леся Кисилиці та у книгарні Ю. Гливки і Спілки, дещо в книгарні

Равха в Чернівцях, в якого залишилося було ще досить багато різних українських книжок з-перед війни. У перших кількох повоєнних роках, тобто за румунського правління, у вітрині книгарні Равха українська книжка була краще заступлена, ніж сьогодні у найбільших книгарнях в Україні.

В 1940 році, за радянсько-російського правління на Буковині, всі книжки «Української Народної Книгозбірні» було переведено у чернівецьку міську бібліотеку. У 1941 році, після поновного зайняття Північної Буковини румунською армією, я разом з Василем Циганюком, що був останнім бібліотекарем, звернувся до румунського завідувача книжок, які були забрані владою з нублічних і приватних бібліотек чернівецьких громадян та зосереджені у великому залі Польського дому, про видачу книжок «Української Народної Книгозбірні», а також моїх власних. Цей завідувач видав мені як останньому голові товариства всі книжки, які мали печатку нашої книгозбірні, без найменшої трудності, а з моїх не віддав ні одної тому, що на них не було мого підпису.

Всі книжки книгозбірні я разом з Василем Циганюком перевіз до мене додому та склав їх у моїй обширній альтані. Що з ними сталося після поновного зайняття Буковини радянською армією в березні 1944 року я не знаю, бо я в той час був при війську, а моя дружина разом з дітьми онустила день перед тим Чернівці і подалася до Південної Румунії.

Українське академічне товариство «Союз» було засноване як перше українське студентське товариство в Чернівцях в рік після заснування Чернівецького університету, тобто в 1876 році. В перших роках свого існування воно було москвофільським, як і багато інших національно-культурних установ українського народу в Галичині і Буковині в той час. Та вже наприкінці вісімдесятих років XIX сторіччя під впливом професора української мови на Чернівецькому універснтеті д-ра Степана Смаль-Стоцького воно стало українським чи молодоруським, в противенстві до старорусів, як тоді називали москвофілів. За весь часу свого існування товариство «Союз» брало живу участь в українському національно-культурному, мистецькому та громадянському житті українського народу Буковини.

Після відновлення своєї діяльності навесні 1920 року в товаристві «Союз» було біля 150 членів, переважна частина яких це були нововступивші члени, молоді студенти, які склали іспит зрілості у 1918–1920 роках. Товариство «Союз» не було зорганізоване на зразок німецьких «буршеншафтів», що їх головним зайняттям було «фехтування» шаблею, а на лад культурно-просвітних товариств, де всі члени мали однакові права без огляду на їх стаж в товаристві. Головними органами правління «Союзу» були загальні збори, які відбувалися раз на початку кожного семестру та виділ, який держав свої засідання щонайменше раз у місяць. Загальні збори

ухвалювали статути та внутрішній устав товариства або проводили зміни в них, вибирали членів виділу та провірювали їх діяльність, полагоджували відклики членів проти рішень виділу та інше. Виділ складався з вісьмох членів: голова, містоголова, перший писар, другий писар, скарбник, бібліотекар та два члени без функції. Як всі студентські товариства так і «Союз» мав свою окрему відзнаку у виді синьо-зелено-синьої ленти, яку носили всі його члени при всяких святочних нагодах, протягнену скісно через груди. Виділ товариства полагоджував усі біжучі справи та рішав про прийняття або виключення членів товариства. Окрім того, при виділі була ще й надзірча рада з трьох членів, яка мала за обов'язок наглядати за діяльністю виділу та мала право опротестовувати рішення виділу, які не відповідали приписам товариства, до загальних зборів товариства.

Другим українським студентським товариством у Чернівцях було товариство «Січ», засноване в 1902 році на місці розв'язаного короткотривалого товариства українських студентів «Молода Україна». Товариство «Січ» складалося майже виключно з українських студентів галичан, які студіювали на Чернівецькому університету. Воно перестало існувати на початку Першої світової війни 1914 року і було відновлене аж восени 1921 року членами товариства «Союз» після його розв'язання в липні 1921 року. Його відзнакою була синьо-золото-синя лента з написом «Січ».

Третім українським студентським товариством в Чернівцях було товариство «Запороже», яке на відміну від товариств «Союз» і «Січ» було вже корпорацією на взір німецьких буршеншафтів. Воно було засноване в 1908 році і перезасноване в 1910 році студентами, які в тій цілі виступили з «Союзу» та «Січі». Відзнаками-барвами цього товариства була шапка малинового кольору із біло-золото-малиновою стяжкою довкруги та такою ж лентою, перетягненою скісно через груди для «членів-козаків» і тальки біло-малиновою лентою для молодих членів-юнаків.

Четвертим українським студентським товариством у Чернівцях була «Православна Академія», членами якої могли бути тільки православні студенти-богослови. Це товариство було також засновано більш-менш в той час, що й «Запороже». Наприкінці двадцятих років це товариство на жадання влади мусило само себе розв'язати, а всі його члени мусили перейти до румунського такого ж товариства «Академія Ортодокса». Відзнакою товариства «Православна Академія» були синьо-золота лента, яку носили так, як і всі інші студенти.

П'ятим українським студентським товариством у Чернівцях була корпорація «Чорноморе», яку заснували в 1913 році вихідці з товариства «Запороже». Воно було зорганізоване на той самий лад, що й «Запороже», тільки що його відзнаками була синя шапка з синьо-золото-синьою стяжкою до-

вкруги голови та такою ж лентою, яку члени товариства носили на грудях.

Товариства «Союз», «Січ» і «Православна Академія», а також «Запороже» і «Чорноморе» дбали в першу чергу про поглиблення і закріплення національної свідомості своїх членів та про поширення і поглиблення знань і світогляду своїх членів шляхом докладів на різні наукові теми та літературних вечорів, які уряджувалися в домівках товариств. Окрім того члени цих товариств працювали по інших українських товариствах як «Міщанський Хор», «Міщанська Чнтальня», «Руська Бесіда», «Читальні Руської Бесіди» в Чернівцях та на провінції, у музично-співучих товариствах «Боян» та «Буковинський Кобзар», «Українська Школа» та інших. Під час вакацій активніші члени цих товариств уряджували разом із старшими гімназистами та місцевими свідомішими селянами аматорські театральні вистави по селах і містечках Буковини.

З-поміж згаданих п'ятьох українських студентських товариств, які існували в Чернівцях до розпаду Австрії, у 1920 році відновили свою діяльність тільки три, а саме: «Союз», «Запороже» і «Православна Академія». «Чорноморе» не відновляло своєї діяльності, бо чимало його і так небагатьох членів загинули у світовій або українській визвольній війні, а ті не надто численні, як осталися при житті і в Буковині, перейшли назад до «Запорожа». Товариство «Січ» не відновило тоді своєї діяльності, тому що студентам галичанам тоді вже була замкнена дорога до Чернівців та Чернівецького університету через утворення між Буковиною і Галичиною нової державної румунсько-польської границі.

У товаристві «Союз» гуртувалися переважно студенти, батьки яких, селяни чи сільські інтелігенти, жили по селах чи малих містечках, а тільки менша частина походила з міста Чернівці.

Товариство «Запороже», а до Першої світової війни і в товаристві «Чорноморе», гуртувалися навпаки по більшій часті студенти, батьки яких жили в Чернівцях, а тільки меншу їх частину утворювали сини матеріально краще ситуованих селян та сільських інтелігентів. Звичайно, що були й виїмки від цього правила.

У товаристві «Православна Академія» були членами за дуже незначними виїмками студенти, що були на удержанні буковинського православного фонду та жили в одному з будинків православної мнтрополичої резиденції в Чернівцях, де був приміщений і цілий богословський факультет.

У 1920 році ці товариства не проявляли ще великої діяльності. Вони ще не були обізнані та призвичаєні до нових політичних умов, серед яких їм довелося вести свою діяльність, що грунтовно різнилися від умов, які існували за померлої Австрії, які їм гарантували повну свободу розвитку. Вони ще не знали, що їм дозволено, а що недозволено після закінчення

національно-політичного безправ'я, що панувало на Буковині, зокрема в північній її частині від листопада 1918 до весни 1920 року.

У 1920 році всі ці три студентські товариства жили у відносній згоді, хоч між «Союзом» і «Запорожем» не заникла ще цілковито пам'ять про довоєнну ворожнечу між ними. Ця ворожнеча була викликана десь в 1910 році політичною боротьбою між буковинськими «автохтонами» та галицькими «зайдами», як вони себе тоді взаємно називали, за провід в національно-культурному та політичному житті українського народу Буковини. «Автохтонів» очолювали Микола Василько та Омелян Попович, а «зайдів» – д-р Степан Смаль-Стоцький. По стороні «Автохтонів» стояло «Запороже», а по стороні «зайдів» – «Січ». «Союз» був тоді формально невтральний, але більшість його членів симпатизували д-рові Смаль-Стоцькому, бо серед його членів було вже чимало студентів та старших громадян, що їх батьки або діди походили з Галичини, а вони самі родилися вже на Буковині. В той час членами «Запорожа» були майже виключно уродженці Буковини, а члени «Січі» майже виключно уродженці Галичини, які студіювали на Чернівецькому університеті. Сподвижники М. Василька та О. Поповича мали до своєї розпорядимості тижневик «Нова Буковина», а сподвижники д-ра Смаль-Стоцького газету «Україна». Ця боротьба між згаданими угрупованнями велася всіма можливими тільки засобами і в обох газетах переходила не раз у звичайну лайку. Ми, учні Вижницької гімназії, читаючи обидві згадані газети не розуміли, які причини привели до цієї боротьби та дивувалися, як можна було в пресі себе взаємно обпльовувати.

Після відновлення діяльності українських студентських товариств у 1920 році велику більшість їх членів становили молоді студенти, які склади іспит зрілості вже під час війни або в перших повоєнних роках 1918–1920. Чимало із старших членів загинули у Світовій та українській визвольній війнах війні, а деякі з них мусили покинути Буковину перед зайняттям її румунською армією. Все ж деяким старшим членам обох товариств, «Союзу» і «Запорожа», вдалося прищепнти те почуття ворожості між обома товариствами і багатьом нововступившим членам. Це було тим легше зробити, що у правлінні товариства «Народний Дім» сиділи переважно люди, які ще до війни були членами «Запорожа», які старалися тепер протежували «Запороже», давши йому до розпорядимості одну з кімнат Народного Дому, одночасно відмовивши таку кімнату «Союзові». А тому що в перші повоєнні роки було дуже трудно найняти де-небудь в Чернівцях відповідну кімнату, то «Союз» по довших пошуках дістав досить простору кімнату в одному жидівському домі, що був тільки через дорогу в сусідстві з Народним Домом. В тій кімнаті було приміщено і товариство «Українська Народна Книгозбірня». Це сталося аж ранньою весною 1921 року. А до того часу

Народний Дім віднускав раз у місяць на засідання виділу «Союзу» одну з кімнат товариства «Українська Школа», в якій вдень відбувалася наука і тільки увечері вона була вільна.

Отож, у таких умовах «Союз» не міг розвивати якоїсь систематичної діяльності, бо його члени не мали де сходитися. Першим нублічним виступом «Союза» і «Запорожа» було урядження величавого свята «Святого Николая» при співучасті жіночих товариств «Жіноча Громада» та «Комітет Українських Пань» увечері 18 грудня 1920 року. Уверері перед Новим Роком, тобто на 31 грудня 1920 року «Союз» і «Запороже», цей раз кожне окремо, урядили у найбільших чернівецьких залах «Маланчин вечір». Такі «Маланчині вечори» уряджували «Січ» та «Запороже», кожне окремо, ще в 1921 і 1922 році, а, почавши від грудня 1923 року, «Маланчині вечори» уряджували вже спільно «Чорноморе» з «Запорожем». Це сталося тому, що восени 1923 року всі українські початкові школи, а також гімназії, за виїмком чернівецької української, було перетворено на румунські і багато українських учителів і професорів було переведено на службу в глибоку Румунію. Через те дуже зменшилося число українських інтелігентів як у Чернівцях, так і в Північній Буковині взагалі. Через те не було вже кому заповнювати одночасно два великі зали на «Маланчиних вечорах».

Свято «Св.[ятого] Николая» – це було передовсім днтяче свято, але на ньому могла знайти задоволення і старша генерація. Воно, нав'язуючи до народного повір'я, що увечері перед церковним святом св.[ятого] Николая цей же Николай, як великий приятель і опікун дітей, приноснть дітям, які в останньому році справувалися добре в нагороду різні дарунки, мало часто добрий вплив на дітей. Діти, які діставали від св.[ятого] Николая дарунок одного року, старалися бути чемними й надалі, щоб св.[ятий] Николай не оминув їх і в наступному році. Свято Св.[ятого] Николая починалося, звичайно, короткою гумористичною або сатиричною п'єсою та кількома з гумором виголошеними монологами на якусь громадську тему, де можна було, не називаючи імен, виставити на сміх і громадський осід певні особи, які своїм поведенням як громадяни провинилися чим-небудь перед нашим народом.

Після такої програми «Св.[ятий] Николай», вбраний в форму архієрея, позичену в одній з українських церков, з позолоченою чи посрібленою мітрою на голові і з жезлом, тобто з довгою палицею з круто загненим вершком появлявся на сцені. Його супроводили два «ангели», тобто дві молоді гарні дівчини, вбрані в довгі білі сорочки і з прикріпленими на плечі великими крильми. Окрім того, виходив на сцену і «чорт», зодітий звичайнов чорне або чорно-червоне вбрання, намазаний сажею та з великим хвостом. В дітей, які ще не знали, що все це свято зорганізовано людьми, ці чотири

персонажі, які сходили того вечора до дітей з «неба» та виходили з «пекла», залишали за собою дуже сильне враження, яке їх переслідувало ще довго після такого вечора.

Дарунки для дітей приносили їх родичі до організаторів свята день скорше. Та дарунки на це свято можна було посилати і для старших осіб, одні з них серйозні, але переважно збнтошливі. Майже до всіх дарунків прикладали невелике писемце. Якщо воно було звернене до днтини, то в ньому говорилося коротко про заслуги днтини у минулому році та радилося їй вести себе якнайкраще і в наступному році, щоб заробити собі на ще кращий дарунок у св.[ятого] Николая. Коли ж дарунок був призначений для старшої особи, то він був, звичайно, безвартісний, а його головна роль зводилася до тексту у прикладеному письмі. В ньому і більш або менш дошкульний спосіб видвигалося переважно деякі від'ємні, а деколи і позитивні прикмети чи вчинки обдарованої особи. Такі дарунки посилали або непрнятелі, або прнятелі даної особи, що брала живішу участь у студентському або громадському житті. Звернення в листі мало за ціль звернути увагу грмадянства і даної особи на її негарні звички чи вчинки в її приватному чи, по більшій части громадянському житті. Деколи в такому листі видвигалося і підчеркувалося гарне поступовання обдарованої особи.

«Маланчин вечір» починався також свого роду естрадною програмою, тобто короткою гумористичною п'єсою, монологами на тему дня та куплетами. Вона займала приблизно дві години, тобто від 22 по 24 годину, а після короткої перерви, коли всі світла були погашені, починалася – в новому році – друга частина свята, тобто забава з танцями, що починалася обов'язково коломийкою.

Окрім Маланчиного вечора, уряджуваного студентами для інтелігентних прошарків української громадськості, уряджували його товариства «Міщанська Чнтальня» або «Міщанський Хор» оба разом для чернівецьких міщан. На чернівецьких передмістях, де діяли Чнтальня Руської Бесіди або Читальня ім.[ені] Маркіяна Шашкевича, уряджувалися так свята св.[ятого] Николая, як і свята Маланки цими читальнями для наших передміських жителів. На всі такі урядження наші студентські товариства посилали своїх відпоручників, багато студентів співпрацювали в цих міщанських урядженнях. Студентські офіціальні відпоручники приходили на всі урядження міщан обов'язково зі своїми відзнаками, тобто з товариською лентою через груди, або лентою і шапкою («Чорноморе» і «Запороже»).

На початку березня 1921 року товариство «Союз» одержало нарешті власну кімнату при вулиці Янку Зотта (тепер вул. Українська) і почало живу культурно-просвятну діяльність. На домівці товариства уряджували щонайменше раз у тиждень відчити на різні наукові або політичні теми у

зв'язку з боротьбою українського народу за свою незалежну державу. Ще частіше відбувалися розговірні вечори на подібні теми.

В березні 1921 року було обрано на загальних зборах «Союзу» новий виділ (тобто правління) товариства. Головою було обрано Павла Козака, А членами виділу Василя Буцуру, Івана Пігуляка, Юрія Кокотайла, Івана Маковського, Василя Руснака, Юрія Дмнтрюка і Димитрієвича. Нововибраний виділ, маючи вже до розпорядимості власну домівку, розвинув живу діяльність членів «Союзу». В першу чергу було рішено видавати літературний, научний та політично-громадський журнал, який мав виходити кожного місяця. В тій цілі було створено редакційний комітет, у якого склад входили: Павло Козак, Іван Пігуляк, Евген Волянський та ще кілька членів, імен яких уже не пригадую. Журнал називався «Промінь» І за життя «Союзу» вийшли тільки два номери за травень і червень 1921 року, бо вже 11 липня «Союз» влада розв'язала. Після розв'язання «Союзу» Павло Козак виступив з редакційного комітету. Тоді його головство взяв на себе Іван Пігуляк, який продовжував видавати цей журнал при реактивованому товаристві «Січ», а після розв'язання владою «Січі» і при товаристві «Чорноморе». Журнал «Промінь» перестав виходити наприкінці 1923 року із-за фінансов их та цензурних труднощів, а також тому, що Іван Пігуляк, що був головним в цьому журналі, виїхав до Канади.

На початку того ж місяця березня 1921 року «Союз» дав єдиний за післявоєнний час український бал в Чернівцях, на якому побували решта укранської репрезентативної інтелігенції, які осталися в Чернівцях після зайняття їх румунською армією. Між іншими були на цьому балю заступник українців у міській раді Чернівців радник Мінкуш з дружиною, нотар д-р [Микола] Драгомирецький, лікар д-р [Володимир] Филипович, адвокат д-р [Денис] Маєр-Михальський, адвокат д-р Роман Ясеницький, які були членами «Союзу» з-перед війни, лікар д-р [Володимир] Гузар, бувший і пізніший посол Антін Лукашевич та багато старшої і молодшої української інтелігенції з міста Чернівців і провінції. Це був виразно репрезентативний бал, для урядження якого не щадилося коштів. Бал розпочато «полонезом».

Навесні 1921 року, після того як у Бухаресті наступив розкол у соціалістичній партії Румунії, частина членів цієї партії утворили комуністичну партію, в Чернівцях почала виходити прокомуністична газета на українській мові під редакцією бувшого шкільного інспектора до кінця 1918 року Сергія Канюка. Цей, від літа 1919 до весни 1921 року, був одним з редакторів української соціал-демократичної газети «Воля Народу», яка пізніше змінила свою назву на «Робітник». Навесні 1921 року почалася боротьба в українські соціал-демократичній організації Буковини між Сергієм Каню-

ком та Сидором Цуркановичем та його сподвижниками, які виїли Канюка з соціал-демократичної партії і тоді він перейшов док комуністів. Канюк мав зв'язки з деякими членами «Союзу», головно з Василем Буцурою, що був тоді одним з найбільш впливових членів «Союзу». Тому що противниками С. Канюка були професори С. Цурканович, Бекул, Яворський, які були батьками «Запорожа», а «Союз» недолюблював «Запороже» ще із-за довоєнних порахунків, то «Союз», переважна більшість якого не знала, про що йдеться в цій боротьбі, став по стороні С. Канюка.

Ця боротьба між обома ворожими собі таборами велася не тільки внутрі української соціал-демократичної організації та редакції газети «Воля Народу», але і на інших площинах, як у робітничому просвітному товаристві «Воля», яке діяло про українській соціал-демократичній організації, а також в інших українських культурних організаціях, які були аполітичними. Щоб зміцннти позицію С. Канюка в товаристві «Воля» за ініціативою Василя Буцури було вписано всіх членів «Союзу» в товариство «Воля». Але на площині цього товариства не прийшло до якогось значнішого бою. В такий бій вступили члени «Союзу» по стороні С. Канюка аж наприкінці травня 1921 року на загальних зборах товариства «Руський Народний Дім», які відбувалися у великому залі «Народного Дому»[1].

Товариство «Союз» було членом Народного Дому і як таке мало право брати участь на тих зборах через двох своїх делегатів, які мали тільки один голос. Та Василь Буцура, що був у тісних стосунках з С. Канюком, постановив використати ці загальні збори Народного Дому щоб устроїти скандал С. Цуркановичеві та його сподвижникам. До цього не було трудно намовнти союзанців, тому що вони ненавиділи С. Цуркановича за те, що він, будучи офіцером Української Галицької Армії, мав спроневірити повірену йому більшу суму грошей під час відвороту цієї армії навесні і влітку 1919 року, та втекти з тими грішми до Румунії. Про вірогідність цього обвинувачення я мав нагоду переконатися зимою 1941/42 року під час одного процесу у військовому трибуналі в Чернівцях, в якому С. Цурканович виступав як свідок прокурора. Оборонець підсудного д-р Жилерію, щоб скомпроментувати Цуркановича як людину і зменшити вірогідність його показань як свідка, Сказав йому просто у вічі таке: «Ваші свідчення фальшиве. Ви зрадили свій український народ, купили за нечесно набуті гроші маєток в румунській околиці та примазалися тепер до румунів, щоб робити між ними роздор, як це ви робили між українцями, які вигнали вас з-поміж себе».

[1] Загальні збори Народного Дому відбулися 9 червня 1921 року.

Увечері перед загальними зборами всі союзанці, що згодилися взяти участь в цій акції, біля 30 хлопців, дістали від В. Буцури вказівки, щоб по можливості кожний взяв з собою хоч по одному яйцеві, як не зіпсованому, то свіжому, які вони, на знак Буцури мали кинути в лице С. Цуркановичеві та його сподвижникам. Наступного дня біля 9-ої години ранку зібралися в домівці «Союзу» всі згадані союзанці, імена яких я тільки частинно пригадую, а саме: Василь Буцура, Іван Дудич, Іван Пігуляк, Юрій Дмитрюк, Юрій Кокотайло, Зеновій Онищук, Іван Маковський, Іван Сандуляк (галичанин, що жив за паспортом в Чернівцях, докінчуючи свої студії на університеті), Димитрієвич, Степан Пенюк, Одайський, Михайло Березка, Василь Руснак та інші. Діставши останні інструкції пішли ми всі разом походом до великої зали Народного Дому, де відбувалися загальні збори. Деякі хлопці мали по одному або по два яйця в кишенях.

Коли ми ввійшли у велику залу, збори були вже відкриті. Було там приявних біля сотні членів, переважно старших віком, одні з яких були нам прихильні, але більшість була там ворожа або нейтральна. Збори було перервано і саме пан С. Цуркановнч запитав нас, що має означати цей напад на загальні збори Народного Дому. На це відповів за нас В. Буцура, що всі ми являємо делегацію українського академічного товариства «Союз», яке є членом «Народного Дому» і має право брати участь на цих загальних зборах. На це відповів Цурканович, що «Союз» має право брати участь на цих загальних зборах, але репрезентований тільки одним і не тридцятьма делегатами. На це відповіли ми, що статут Народного Дому нігде не передбачує, кількома делегатами повинен бути заступлений «Союз» на загальних зборах. На це було дано нам влучну репліку, що за статутом «Союзу» його представляють перед третіми особами чи перед владою два відпоручники. Тому нас попросили, щоб ми вибрали з-поміж себе двох членів, які останутьсяна зборах, а решта щоб опустила залу. Коли ми відмовилися виконати це рішення, то наші прихильники запропонували, щоб самі збори рішили, чи маємо остатися всі на зборах, чи тільки два наших делегати. Цю пропозицію було поставлено під голосування, і збори невеличкою більшістю трьох чи чотирьох голосів рішили, що тільки два союзанці можуть остатися на зборах як представники «Союзу», а всі інші мусять опустити залу. Коли ми відмовилися виконати це рішення, Цурканович звернувся до комісаря поліції, що був присутній на зборах, щоб він завізвав нас опустити залу, що він і зробив. А коли ми відмовилися виконати і його жадання, він попросив Цуркановича, щоб хто-небудь пішов до управління поліції та зажадав кількох людей для помочі.

У передпокою до зали було кілька членів «Запорожа» і один з них на розказ «батька» «Запорожа» Цуркановича побіг та десь через 20-30 хви-

лин повернувся із ще одним комісарем та трьома поліцистами. Ці зажадали рішучо, щоб ми негайно онустили залу зборів, бо інакше вони нас заарештують. Коли ж ми й тоді відмовилися онустнти залу, нас всіх окрім двох, які осталися на зборах, заарештували і казали виходити із зали. При виході із зали коло дверей стояв один комісар поліції, а коло нього Цурканович, і тоді я, щоб не вертати додому з невикористаними яйцями, кинув одно з них, зовсім свіже, принесене того ж ранку від мами з Неполоківців, просто в лице Цуркановичові, яке заліпило йому одно око і розплилося з лиця на шию і краватку.

Нас всіх повели до дирекції поліції, замкнули всіх разом до однієї з кімнат, але не до арешту, де ми провели час до 5 години після обіду, доки не закінчилися збори, які ми потурбували. Під час нашого перебування в тій кімнаті Зеновій Онищук, який мав із собою готовий відчит, який мав відтримати в наступному тижні, прочнтав нам його. По відчиті відбулася дискусія, що тривала аж до моменту, коли нас винустили на волю. Після того нас ніхто більше за це не чіплявся.

Кілька днів після того випадку члени «Запорожа», щоб пімстнтися на «Союзові» за те, що союзанці кинули яйця в лице їх «батькові» С. Цуркановичеві, напали несподівано на нашу домівку, в якій тоді відбувався відчит, і крізь відчинені вікна кинули кілька яєць, які розбилися об протилежну стіну, не попавши ні в одного з прнявних на домівці союзанців. Це вже був початок відвертої ворожнечі і боротьби між «Союзом» і «Запорожем».

Незадовго після бешкету в «Народному Домі» сталася така подія. На одному із засідань румунського парламенту український денутат до цього парламенту, що до 1918 року був одним із найвірніших сподвижників Василька Миколи, Антін Лукашевич дав від імени українського народу, не будучи до того уповноважненим, заяву про льояльність українського народу Буковини супроти румунського короля і румунської держави та подякував за все «добро», що румунська держава творнть для українського народу. Я вже не можу пригадати докладного змісту тієї заяви, але це був більш-менш її змисл.

Кілька активніших та сміливіших союзанців рішили нап'ятнувати цю сервілістичну і нічим не оправдану заяву. Тоді Василь Буцура, Степан Пенюк, Іван Сандуляк і я рішили вибнти Лукашевичеві вікна, прив'язавши до каменів, які кинемо у вікна, по кускові паперу, на якім написано, що вікна вибито за ту сервілістичну заяву в парламенті. Дім денутата Лукашевича стояв на вулиці Городовій[1]. Пенюк і Сандуляк мали стояти на обох кінцях

[1] Тенер вулиця Ю. Федковича.

вулиці та дати знак, якщо хто-небудь зближався до неї, а Василь Буцура і Василь Руснак мали за завдання вкинути камені у вікна дому Лукашевича. Після того вони мали чимскоріш зникнути в недалекому міському саді.

Ми подалися на згадану вулицю десь о дванадцятій годині ночі, але тої ночі не могли нічого зробити, тому що з невідомих нам причин тої ночі швендялися по Городовій вулиці багато людей. З тієї причини ми відклали виконання нашого плану на наступний вечір, коли ми взяли замість Сандуляка, який був чужосторонним громадянином і міг зазнати як чужинець більших неприємностей, ніж ми, якщо нас зловили б при виконанні нашого завдання, Івана Дудича. Наступного вечора наша акція закінчилася успішно і ми з Буцурою розбили по одному вікнові, вкинувши в них по одному солідному каменю із згаданим написом. (...)

Закриття товариства «Союз»

На початку 1921 року сталася в товаристві «Союз» подія, яка призвела в половині липня до його розв'язання владою. Того року уряд Буковини під проводом міністра для Буковини Дорі Поповича будував, не знаю за які кошти, десь на півдні Буковини мисливський замок, що його Буковина мала подарувати румунському престолонаслідникові Каролеві. В плані цієї будови було передбачено, що по кілька кімнат цього замку будуть уряджені в національному стилі поодиноких народів, що заселяли Буковину, між ними і українців. Кожна національність повинна була урядити призначені їй кімнати власним коштом. Потрібні на це гроші повинні були пожертвувати громадяни даної національності. Для обговорення і вирішення цієї справи генеральний секретар для економічних справ Буковини Воронка запросив на неділю 4 липня 1921 року до свого уряду відпоручників всіх існуючих у Чернівцях українських національно-культурних товариств, між якими і від українського академічного товариства «Союз».

Одержавши таке запрошення десь на 1 липня, кілька членів виділу «Союзу», між якими Василь Буцура, Іван Дудич і я, рішили, що це дуже делікатна справа, яку треба буде використати для внесення протесту проти всіх тих несправедливостей, які вчинила румунська адміністрація українському населенню Буковини, головно на полі шкільництва та взагалі у всесторонньому його розвитку. Для цього треба було відповідно підготовити виділ товариства, усунувши з-поміж його членів Димитрієвича і Маковського, про яких ми думали, що вони не досить сильні характери, щоб видержати з гідністю поліційне та судове слідство, яке мусило наступити, якщо «Союз» ухвалить проєктовану нами резолюцію відносно участі «Союзу» в урядженні згаданого замку. Отож, ми, не кажучи нікому нічого про

одержання згаданого запрошення, домоглися в голови Павла Козака скликання на 2 липня засідання виділу, на якому ми оскаржили Димитрієвича і Івана Маковського за якісь видумані провини і більшістю голосів усунули їх з виділу. Після того прочитали згадане запрошення Воронки. По довгій нараді було рішено проти виразної волі голови Павла Козака, щоб відпоручники «Союзу» – Василь Буцура і Василь Руснак – пішли в неділю дня 4 липня 1921 року на засідання, скликане Воронкою, і дали там від імені товариства «Союз» заяву більш-менш такого змісту (бо докладно її вже не пригадую):

«Ввиду того, що за статтею (здається) 49 Сан-Жерменського мирового договору між Австро-Угорщиною та державами Антанти Північна Буковина, заселена переважно українським народом, не була признана Румунії остаточно, а тільки тимчасово, бо остаточно її доля мала бути вирішена аж при полагодженню «східного питання» (тобто України і Росії, які під час укладення згаданого мирового договору восени 1919 року знаходилися у тяжкій взаємній боротьбі, в якій Україна боролась за свою незалежність від Росії, а Росія за поневолення України), український народ не може поки що вважати румунського престолонаслідника своїм і тим самим бути йому до чого-небудь зобов'язаним.

А, окрім того, румунська адміністрація Буковини за останніх два роки накоїла стільки лиха і кривд українському народові Буковини, що він не може почувати себе до якої-небудь вдячності супроти румунської влади і, як вираз цієї вдячності, взяти участь в урядженні двох кімнат в українському стилі в замку для румунського престолонаслідника. Було при тому вичислено цілий ряд кривд і несправедливостей, учинених українському народові Буковини.

У неділю 4 липня 1921 року ми з Буцурою пішли на те засідання до Воронки, де вже були зібрані представники всіх українських національно-культурних товариств. Буцура попросив першим слово від імені товариства «Союз» і ми обидва виступили на трибуну, де Буцура дав вищенаведену заяву. Під час того, як Буцура говорив, я обсервував лиця решти представників, яких там було понад двадцять. Одні них поснускали очі вниз, боячися звести їх угору, а інші просто поблідли. Після тієї заяви ми з Буцурою опустили залу. Виходячи, я міг ще захопити кілька слів одного з відпоручників, який просив Воронку не вважати заяву «Союзу» виразом всего українського народу Буковини. Між іншим треба сказати, що Воронка володів українською мовою і наради на тому засіданні велися українською мовою, бо тоді ще дуже мало українських інтелігентів знали румунську мову. Який був вислід тих нарад у Воронки я ніколи не довідався, але мені здається, що румунська влада зрезигнувала з участі українців у справі урядження

гаданого замку, бо, вийшовши з арешту, я не чув про ніякі заходи інших українських товариству тій справі.

В наступну неділю, тобто на 11 липня 1921 року я раненько приїхав від мами в Неполоківцях та привіз собі харчі на наступний тиждень. Оставивши харчі на моїй квартирі, я пішов насамперед на стрічу з моєю дівчиною, в яку був тоді залюблений, провівши з нею зо дві години в парку, вона провела мене до домівки «Союзу», де ми розсталися і я увійшов до домівки. Я запримітив, що при вході до домівки стояли якісь два незнайомі мені чоловіки, але я тому не приписував ніякого значення. Коли ж я вступив у домівку, то побачив там інших трьох чужих людей, що легітимували поодиноких членів «Союзу», які знаходилися в домівці. Я тоді зорієнтувався, що це сигуранца (тайна румунська поліція) прийшла арештувати членів виділу «Союзу», які схвалили резолюцію, виголошену Буцурою на засіданні у Воронки. Це я заключив з того, що ці агенти сигуранци не задержували нікого з тих членів «Союзу», які не були виділовими, а тільки членів виділу.

Як надто, я приїхав тої неділі з Неполоківців з револьвером у задній кишені споден, який я забув залишнти на квартирі, коли залишав там харчі, що вийшло тільки мені на користь, бо інакше сигуранца була б знайшла його при обшуку моєї квартири, зробленому скоро після мого відходу на стрічу з дівчиною, і я мав мати дуже важкі неприємності та тяжку кару. Отож, коли я побачив, що рядових союзанців сигуранца не затримує і їх не обшукує, я підійшов до колеги Михайла Березки, що був воєнним інвалідом, обернувся до нього задом та попросив його, щоб він вибрав з моєї задньої кишені револьвер та десь заховав його. Колега Березка виконав моє прохання, чим спас мене від дуже тяжких наслідків, маючи на увазі тяжкі кари, передбачені постановою про стан облоги в Північній Буковині за незаконне посідання зброї.

Тоді заарештували на домівці «Союзу» лиш частину виділових, а саме Василя Буцуру, Василя Руснака, Івана Пігуляка. Павла Козака взяли того ж дня з дому, а Юрія Кокотайла та Юрія Дмитрюка привели наступного понеділка з Топорівців та Кіцманя. При тому задержали ще й колегу Степана Левинського, який коротко перед тим приїхав на вакації з Праги, де він студіював техніку і мав при собі паспорт, який збудив деякі підозріння в агентів сигуранци. Але Левинського винустили вже після двох або трьох днів. Всіх арештованих відставили до арешту при головному управлінні поліції в Чернівцях і посадовили кожного окремо по одиночках. Коли наступного дня привели ще й Кокотайла і Дмитрюка, то союзанцями було занято всі вісім одиночок, які знаходилися на третьому поверсі. В кожній такій одиночці був тільки маленький столик та стілець та ще залізне ліжко, яке вдень

було прикріплено до стіни так, що на ньому можна було лягти тільки після дев'ятої години вечора. Ліжко не мало ні матраца, ні якої-небудь постелі. Воно складалося тільки з металевої рами та випнутої на рамі сітки.

Першого дня ми не їли нічого, бо якийсь поганий суп, який нам подали увечері всі наші хлопці відмовилися їсти. А вже наступного дня, який обожав тоді і ще й зараз обожає Василя Буцуру, зорганізував разом зі своєю будучою дружиною Міропією Андрієвич, доставу харчів для нас через один ресторан, який поставляв нам щоранку по чашці кави та куску хліба, а в полудне приносив нам обід і вечерю разом. Таким чином, наше правильне прохарчування було забезпечене і ми не раз діставали стільки тієї їжі, що не могли всего поїсти. Було тільки страшно скучно, бо не було з ким порозмовляти, не було нічого до чнтання і не можна було нічого бачити, тому що невеличке віконце в одиночці було високо та й не вільно було лізти до него.

Одним із двох тюремних наглядачів був наш таки українець, який висказав нам свою прихильність вже першого дня, коли він прийняв нас від агентів сигуранці та порозводив нас по одиночках. Він мабуть навмисне посадовив нас у камерах одна коло одної, що ми пізніше використали для нашого порозуміння шляхом нашого спеціального телеграфу. Десь третього чи четвертого дня нашого перебування в арешті наш любий конаціонал під час своєї нічної служби відімкнув всі наші одиночки та звів нас усіх до однієї з них. Ми були дуже мило вражені цим його людяним, але для нього досить рискованим учинком та гаряче дякували йому за це. Поділившися взаємно нашими переживаннями за останніх три дні, ми обговорили докладно всі наслідки, які може мати наша заява у директора Воронки так для товариства «Союз», як і для кожного з нас, і рішили замінити протокол з останнього засідання виділу «Союзу», на якому було рішено згадану резолюцію, щоб облегчити снтуацію Павла Козака, який був проти ухваленої резолюції. В тій цілі ми попросили нашого прнятеля-наглядача, щоб він одного з наступних вечорів приніс нам книгу протоколів «Союзу» та перо і чорнило, поінформувавши його докладно, де він ту книгу зможе дістати. Наш добродій обіцяв виконати наше прохання. Тим часом, будучи всі разом, ми уклали собі свій власний альфавіт «Морзе», при допомозі якого ми могли взаємно порозуміватися. Стукіт олівцем по залізній частині столика мав означати точку, а шурхіт олівцем по стіні мав означати лінійку. Не знаю, як це сталося, але наш наглядач-добродій, прийнявши нас від агентів сигуранци, відібрав у нас все, що було в наших кишенях, окрім олівців та паперу, в кого вони були.

Через два дні наш добродій знову звів нас усіх до однієї камери та дав нам книгу протоколів «Союзу», а також перо і чорнило. Ми вирвали ста-

рий протокол так, щоб це було незамітно, і на його місці наш писар вписав новоукладений нами протокол, в якому ми пропустили деякі проблеми, що відносилися до внутрішнього життя «Союзу», а зате відмітили, що голова Павло Козак заявив своє «вотум сепаратум»[1] проти ухваленої нами інкримінованої резолюції. Після того ми віддали нашому наглядачеві-добродієві книгу протоколів і перо та чорнило, які він відставив туди, звідки їх дістав. Пізніше наш наглядач зводив нас усіх до однієї камери ще кілька разів. Завдяки нашому «телеграфічному» сполученню одного з одним, а тим самим зі всіма камерами одиночками, в яких перебували наші колеги, ми вбивали свою нудьгу в довгих літніх днях, телеграфуючи один до одного. Коли колега, до котрого я хотів телеграфувати, знаходився в одній з віддалених від мене одиночці, тоді мою телеграму перебирав мій найближчий сусід, який передавав її своєму сусідові, аж поки телеграма не дійшла до адресата. Його відповідь йшла тим самим обхідним шляхом, який забирав дуже багато часу. Та це нам було вигідно, бо ми й так не мали ніякої можливості використати той час в який-небудь кращий спосіб.

Десь у два тижні після нашого арешту нас було викликано по одному до сигуранци на переслухання. Поводилися з нами досить цивілізовано, оферували під час переслухання стільці, щоб сісти, та головно хотіли знати, чому ми не поступили так, як всі інші українські товариства на тому засіданні у Воронки, які не відмовилися, так як ми, взяти участь в урядженню замку для престолонаслідника. Всі наші хлопці відповідали, що причини нашого поступовання були докладно показані у самій заяві, виголошеній на засіданні у генерального інспектора Воронки. Про наші зізнання у слідстві ми домовилися під час наших спільних вечорів, які уряджував нам наш приятель-доглядач.

Вертаючися після першого переслухання з сигуранці до арешту, я попросив агента, який мене ескортував, щоб він зайшов зі мною по дорозі до книгарні, щоб я купив собі підручник для вивчення румунської мови, якою я тоді ще дуже слабо володів, бо зовсім не знав її граматичних правил. Агент тільки схвалив мій намір і радо зайшов зі мною до книгарні, де і купив за гроші, які в мене не було відібрано при арештуванні найкращий тоді підручник румунської мови для нерумунів проф.[есора] Олінеску. В протягу двох тижнів, які мені довелося перебути ще в одиночці, я вивчив всі правила румунської мови і збогатив трохи свій запас слів цієї мови, яка відносно легша, ніж українська чи яка-небудь інша слов'янська мова. При тому мені багато помагало знання латинської мови.

[1] Окрему думку (лат.).

Коли проминуло в арешті близько чотири тижні, а нас на допити більше не визивали, ми порозумілися своїм телеграфом проголоснти страйк і не принимати більше їжі. Тоді тюремна обслуга за наказом вищого начальства, постановила снідання кожному з нас в його одиночку. Це саме повторилося з обідом і вечерею першого і другого дня. Тепер наші невеличкі столики були вже захаращені їжею разом з відповідною посудою за два дні. На третій день вранці прийшов до нас один з вищих урядників поліції, щоб довідатися про причину нашого голодового страйку та щоб узнати, як ми могли порозумітися, щоб всі одночасно проголосили цей страйк. На це останнє питання ми всі відповіли однаково, що ми порозумілися про цей страйк ще тоді, коли нас провадили з домівки «Союзу» до поліції в тім змислі, що коли до чотирьох тижнів нас не винустять на волю, ми проголосимо голодівку. А за ціль цього страйку ми вказали приспішення слідства і винущення нас на волю до суду. На це урядовець поліції нам заявив, що найпізніше через два дні нас заберуть звідси до сигуранци і попросив, щоб ми приняли їжу, що ми й зробили.

І дійсно, вже наступного дня нас забрали з одиночок в поліцейському арешті та перевели до сигуранци. Тут всі нас дали до однієї невеликої кімнати, ситуованої на другому поверсі, в якій не було нічого, окрім великого, досить примітивного тапчана з негимбльованих дошок, покладених на два бревена від однієї стіни до другої. На цьому тапчані без жодної постелі ми провели дві добі. Та нас не турбували примітивні умови, в яких опинилося наше життя, бо ми вже трохи призвичаїлися до них у поліцейському арешті. Ми були раді, що можемо бути всі разом, що нас ніхто не турбує допнтами і що ми могли собі спокійно обговорити нашу снтуацію та наше поступовання в дальшому ході слідства. Нам було сказано, що сигуранца передасть нас до тюрми, що була при краєвому карному суді на площі Австрії[1], або, як наші люди казали, «на острім пляцу». Тоді ми рішили, що коли нас будуть держати в тій тюрмі більш, ніж два місяці, то ми знову проголосимо голодовий страйк.

І дійсно, третього дня сигуранца передала нас карному судові і нас посадили у великій крайовій тюрмі, кожного в іншій келії, тільки вже не в одиночках, а разом з іншими арештантами. Для кожного арештанта було залізне ліжко з сінником, набитим соломою по-військовому, з простирадлом на сіннику та коцом для накриття. В кожній камері була своя «параша», яку щоранку виносили для спорожнення за чергою по два арештанти, які жили в даній камері. Всі арештанти, які чекали це суду, не були обов’язані

[1] Тепер Соборпа площа.

до ніякої праці і могли проводити час, як їм бажалося. Щоранку виводили нас на пів години проходжуватися на подвір'ї тюрми, але не всіх арештантів разом, а тільки по кілька камер кожної півгодини, так що час від часу ми могли бачитися то з одними, то з другими колегами. Не вільно було розглядатися по вікнах, які виходили на подвір'я тюрми та говорити між собою. Хто хотів, міг лежати цілий день в ліжку, а хто шукав собі інших занять.

Була лише велика біда з блощицями. Проте що кожного ранку нам давали нафти – трохи для параші, а трохи для боротьби з блощицями, ми ніколи не могли їх збутися. Кожного ранку ми обмивали наші залізні ліжка нафтою та заливали нею всі тільки можливі шпари і дучки, де ми знали, що там ховаються блощиці, та все це було даремне, бо вночі вони знову нас їли, немовби ми їх не нищили щоранку. Пошукуючися причини цієї ситуації, ми обслідували дуже докладно цілу кімнату з усім її інвентарем і нарешті сконстатували, що блощиці і вдень, і вночі переходили з однієї камери тюрми до другої вікнами, так горизонтально, як і вертикально. Ми відкрили добре втоптані стежки, якими блощиці переміщалися з камери в камеру. Тому що вночі по всіх камерах і на подвір'ї тюрми горіли світла, то блощиці не робили, як звичайно, різниці між днем і ніччю.

На загал життя в цій тюрмі було багато відрадніше, ніж у поліцейських одиночках. Товариш Пенюк та його пізніша дружина і тут подбали про те, щоб ми діставали з поблизького ресторану добру їжу. Тут ми діставали вже й книжки, які нам посилали за дозволом і через слідчого наші колеги з волі. Вправді донускалися тільки німецькі і румунські книжки, тому що суддя не знав української мови. На загал румунська поліція та тюремна адміністрація і судочинство відносилися до нас без тієї ненависті і нелюдяності, з якою трактують політичних арештантів в «найдемократичнішім та найлюдянішім» Радянському Союзі, хоч нас оскаржували за одною з найтяжчих статей карного закону – за державну зраду. Ми могли там вільно дискутувати на найрізнородніші теми, включно політичної ситуації Буковини. Окрім того, ми зробили собі з тюремного хліба шахові фігури, а на столі вирисували шахівницю та грали в шахи. Так у поліцейськім арешті, як і в теперішній тюрмі мені довелося сусідувати з Юрком Кокотайлом, з яким ми час від часу говорили, повилізавши у вікна, доки вартовий вояк не зігнав нас з вікон. Розмову ми собі наказували кількома ударами в стіну, що нас розділяла. Під час такої розмови один з наших співжителів по кімнаті мусив вартувати біля дверей кімнати, щоб нас не накрила внутрішня варта. А за таку розмову треба було відсидіти щонайменше одну ніч в карцері, тобто в холодній і мокрій цюпці в підвалі тюрми, де не то що не було де лягти, але й сісти не було можливо. Можна було і співати, та тільки не надто голосно. Про це я переконався одного вечора, коли мене і ще одного

українця, громадського секретаря, кинули на одну ніч до згаданого карцера саме за голосний спів. Відтоді ми співали вже тільки на півголосу.

А тепер розкажу дещо про моїх сожителів. Їх було три. Два з них – українці, тобто згаданий вже громадський секретар з села Чунків, заставнянського повіту, а тепер району, а другий – Душилевич, що походив з мого рідного села Неполоківців, але вже з днтини жив у Чернівцях. Третій був жид, по званню також громадський секретар, якого обвинувачували у видачі фальшивих документів. Це була літня людина, вже з білим, хоч може ще й зарано волосом. Він родився і виріс та працював в українських селах і говорив доснть добре українською мовою. Його ж жидівський жаргон був повний українських слів, перекручених і пристособлених у вимові до жидівського жаргону.

Одного разу, під час святкування жидівського Нового року чи Судного дня, коли всім жидам з цієї тюрми було дозволено збиратися в одній з тюремних кімнат, куди приходив їх рабин і відправляв богослуження з нагоди тих їх великих рокових свят, стався такий припадок. Цей старичок дістав від своєї дружини посилку з різним добірним їством. З цього приводу він так розчулився, що почав плакати та картати себе різними словами за те, що він все життя обманював свою жінку, а вона все таки не забула за нього та післала йому святочну їжу. Він сказав тоді своїм жидівським жаргоном, просоченим українськими виразами, більш-менш таке: «Ах, ман лібес вабеле, зі мічевет зех енд годевет міх алтен бакер енд ех гоб зі бетроген». По-українськи це звучнть так: «Ах, моя люба жіночка, вона мучиться і годує мене, старого баера, а я її обманював».

Десь у два тижні після нашого переселення до цієї тюрми нас переслухав слідчий суддя, та він не міг довідатися від нас нічого нового, бо ми повторили тільки наші зізнання в сигуранці. Нам закинули поповнення державної зради тим, що не признавали включення Північної Буковини до Румунії. За такий злочин австрійський закон, який тоді був ще в силі на Буковині, передбачував кару тяжкої тюрми до двадцяти років. Але ми не вірили, щоб нашу заяву в генерального секретаря Воронки можна вважати державною зрадою. Та й наш оборонець, адвокат д-р Василь Дутчак, який після нашого переслухання у слідчого говорив зі мною і Буцурою, сказав, щоб ми не турбувалися, бо справа не представляється так, як її бачнть сигуранца і слідчий суддя.

Коли ж проминули два місяці від нашого переходу до цієї тюрми, а нас і не переслухують більше і не винускають на волю до судової розправи, ми вирішили почати знову голодовий страйк. Про дату, коли цей страйк починати, ми порозумілися під час наших проходів у подвір'ї тюрми. Тоді саме Буцура знаходився у тюремному шпнталі, вікна якого виходили на

подвір'я, по якому ми проходжувалися. Буцура, стоячи у вікні, показав на пальцях порядкове число дня, коли мав початися страйк. А тому що це було на самому початку місяця жовтня, вказати пальцями дату не було трудно. На цей раз вона тривала повних шість днів. Перших три дні нам приносили їжу і не хотіли її забирати, хоч ми її не доторкалися. А коли вже не стало місця на все нові посуди з їдою, то четвертого дня вже не приносили їжу, а того і наступних двох днів тільки питали, чи принести нам їжу, чи ні. Сьомого дня рано нас викликали до слідчого судді, який нам обіцяв, що найдальше до тижня слідство буде закінчено і нас випустять до суду на волю. Тоді ми згодилися принимати їжу і нам принесли дуже спеціальну їжу, щоб призвичаїти шлунок і цілий організм до нормальної праці, а аж третього дня дали нам нормальну їжу.

Десь коло 15 жовтня 1921 року нас випустили провізорично, тобто до судової розправи, на волю. Та до судової розправи вже не прийшло, бо на початку 1922 року, з нагоди ратифікації румунським парламентом Сан-Жерменського мирового договору, парламент ухвалив дуже широку амнестію, якій підлягав і наш мнимий злочин. Про це нас повідомив суд.

Коли ми вийшли з тюрми всі, крім Василя Буцури, якого ще на два тижні затримали, нас дожидав вже під брамою тюрми наш колега і приятель Степан Пенюк, який довідався від д-ра Дутчака про наше звільнення. Він привітав нас щиро і дружньо та запросив нас на наступний день, тобто в неділю вечером на прийняття, яке він уряджує для нас разом з іншими співчуваючими нам громадянами.

На жаль, я на цьому принятті не міг бути, бо я мусив чим скоріш поїхати до Неполоківців та відвідати маму, яка дуже побивалася за мною з приводу арешту. З тюрми я пішов просто на свою квартиру. Там застав я студента Ельпідефора Панчука, що пізніше став зятем нашої буковинської письменниці Ольги Кобилянської. Моя господиня винаймила Е. Панчукови ту кімнату тільки під умовою, що він її опустить, як тільки я повернуся з тюрми. Ельпідефора Панчука я дотоді не знав. Він був від мене 5-6 років старший, до гімназії ходив у Чернівцях, бо сам був родом з села Мамаївців, що віддалене близько десяти кілометрів від Чернівців. В австрійській армії він дослужився чину старшого лейтенанта і навесні 1918 року перейшов разом з австрійською окупаційною армією до України, яку треба було звільнити від російської більшовицької окупації. Після розпаду Австро-Угорщини Е. Панчук остався в Україні, вступивши до армії Української Народної Республіки і після дворічних перипетій вернувся на Буковину взимку 1920–1921 року. Та його було інтерновано румунською владою в лагері інтернованих і аж по кількох місяцях дозволено йому було вернутися до свого рідного села.

У 1925 році він оженився з вихованкою письменниці Ольги Кобилянської Оленою Олександрівною. З Оленою Олександрівною я був знайомий ще від 1920 року. Тому що моя квартира знаходилася дуже близько до дому професора Юліяна Кобилянського, в якого в тих роках жила пані Ольга Кобилянська разом з Оленою Олександрівною, ми з нею часто стрічалися і вона познайомила мене з письменницею, яку я кілька разів відвідував у роках 1921–1922. Вона інтересувалася життям наших українських студентів та українських студентських товариств. В ті роки вона ще дуже добре держалася, хоч я небагато разів бачив її веселою. Тих кілька відвідин у письменниці залишилися назавжди в моїй пам'яті.

Полагодивши з Панчуком справу квартири, я поїхав зараз же до Неполоківців, щоб заспокоїти мою маму, яка була дуже згрижена моєю судьбою, як мені сказала моя господиня. У Неполоківцях я затримався кілька днів, так що не міг взяти участі на приняттю, урядженому в нашу честь колегою Степаном Пенюком та тими українськими громадянами, які не осуджували нашого поступовання, а одобряли його.

Заснування і закрнття «Нового Союзу»

Скоро після нашого арешту 11 липня 1921 року влада розв'язала українське академічне товариство «Союз», але домівки його не запечатувала, так що сміливіші члени «Союзу» і дальше там сходилися. Там вони й рішили заснувати на місці розв'язаного «Союзу» українське студентське товариство «Новий Союз» і поробили у властях потрібні для того заходи. Коли ми вийшли на волю, то ініціативний комітет мав уже дозвіл від поліції на заснування «Нового Союзу» і назначив вже день і місце установчих зборів цього товариства. На цих зборах взяли участь і всі бувші арештовані союзанці, окрім Василя Буцури, який тоді находився ще в тюрмі. Ці установчі збори відбувалися десь коло 20 жовтня 1921 року.

Щоб не дразннти владу, до правління «Нового Союзу» не було обрано нікого з-поміж арештованих союзанців, які всі стали тепер членами «Нового Союзу». Вони саме мали необачність запропонувати цим зборам вислати Василеві Буцурі до тюрми вітальну телеграму від установчих зборів «Нового Союзу». Ця пропозиція була схвалена зборами і виконана новообраним правлінням. Та вже десь через три тижні «Новий Союз» влада розв'язала мабуть в зв'язку з вітальною телеграмою Буцурі, яку влада інтерпретувала як солідаризацію «Нового Союзу» з інкрімінованою заявою розв'язаного «Союзу».

Оставшися знову без легального студентського товариства, бувші союзанці й дальше збиралися в домівці «Союзу» нібнто як члени «Україн-

ської Народної Книгозбірні», що була принята «Союзом» до своєї домівки та унаслідила весь книжковий фонд «Союзу».

Відновлення діяльності товарнства українськнх студентів «Січ»

Після довших нарад як бути, союзанці, число яких за кожним розв'язанням маліло, бо слабші духом члени вважали за краще не входити у конфлікт з властями і наражати на небезпеку свою кар'єру, рішили відновити діяльність товариства українських студентів «Січ». Це товариство було засноване 1902 року членами розпущеного товариства «Молода Україна» і проявляло свою діяльність до війни 1914 року. Його не було реактивовано в 1920 році тільки тому, що до війни його членами були майже виключно студенти-українці родом з Галичини, з яких тільки невелика частина після закінчення студій оставалася на посадах у Буковині, а більшість повертала до Галичини. Таких старих «січовиків» було ще около десяти в Чернівцях і взагалі на Буковині, з яких я ще пригадую собі гімназіяльних професорів Едварда Вальнера, Вацика, Винницького, Святослава Лакусту та службовця у дирекції залізних доріг Кухту. Окрім того, в той час докінчував свої студії в Чернівцях колишній активний «січовик» Юрійчук. Він перебув вояком всю світову, а потім польсько-українську війну 1918/19 років, ділив судьбу Української Галицької Армії аж до переходу її навесні 1920 року від більшовиків до Петлюри та інтернування її поляками. З польського лагеря Юрійчук визволився аж влітку 1921 року і приїхав за паспортом до Чернівців, щоб почавши від зимового семестра 1921/22 продовжати та закінчнти свої студії, перервані в серпні 1914 року.

При помочі цього колеги Юрійчука та згаданих передше професорів, старих січовиків, було пороблено до політичних властей та до ректорату чернівецького універснтету заходи про відновлення діяльності товариства українських студентів «Січ». Вже в другій половині листопада 1921 року відбулися установчі збори цього товариства, на яких було обрано виділ його з колегою Юрійчуком як головою. Бувших арештованих союзанців у виділ не обирали, щоб не дражнити сигуранцу, яка могла нову подбати про розв'язання і цього товариства.

Переважна частина бувших членів розв'язаного «Союзу» перейшла тепер до товариства «Січ», яке таким чином не продовжувало традицій колишньої довоєнної «Січі», але недавно розв'язаного владою за неблагонадійність «Союзу». «Січ» унаслідила не тільки традиції «Союзу», але і всю найздоровішу та найактивнішу в національній роботі частину членів, а також і деяке майно, і архів «Союзу». «Січ» перебрала на себе, і домівку «Союзу», і всю опіку, і працю в товаристві «Українська Народна Книгозбірня». Після шестимісячної перерви «Січ» продовжала видавати засно-

ваний «Союзом» журнал «Промінь» під редакцією Івана Пігуляка та ще декількох членів «Січі».

Відносини «Січі» з «Запорожем» були холодні, бо ще не було забуто подій, які відбулися в травні 1921 року на загальних зборах товариства «Народний Дім» та роль, яку там відіграли деякі члени «Запорожа». З «Православною Академією» відносини були коректні, але не надто прнязні, бо в той час виділ цього товариства був більш прихильним «Запорожу» і мабуть тому, що це товариство не удобряло поступовання «Союзу» на засіданні в генерального секретаря Воронки, яке призвело до розв'язання «Союзу». Все таки товариство «Січ» тішилося щирими симпатіями у патріотично настроєної частини нашого українського суспільства, а головно поступової інтелігенції, яка тоді була доснть численна і в Чернівцях, і на Буковині взагалі. Найтяжчий удар було завдано всему українському національному житті та його носієві – інтелігенції аж в 1923 році, коли була при кермі державою румунська ліберальна партія, яка була найшовіністичнішою зі всіх румунських політичних партій і яка завдала найбільше шкоди українському національно-культурному розвитку на Буковині.

Вже 18 грудня того ж року було устроєно величаве свято «Николайка», а 31 грудня «Маланчин вечір» при переповненім залі. Тут треба сказати, що в той час «Маланчин вечір» устроювало одночасно і товариство «Запороже», і для міщан «Міщанський Хор», в якому діяли кілька студентів як Іван Дудич та інші. На домівці товариства «Січ» відбувалися доснть часто відчити та розговірні вечори на різні наукові, національно-культурні та політичні теми. При таких нагодах мали місце живі дискусії, при яких різні члени виводили свої думки з різних політичних чи національно-культурних позицій. Це заставляло одну і другу сторону напружувати добре свій ум та вишукувати всі свої знання по закамарках мозгу, щоб доказати правильність своєї, а чи неправильність противної тези. Ця свобода політичних переконань, практикована в «Союзі», «Січі», а потім і в «Чорноморю», яка давала можливість розглядати різні проблеми з не раз діаметрально протилежних собі позицій, допомагала умовому розвитку та поширенню світогляду та політичного горизонту членів товариства.

У лютому 1922 року було уряджено велику вечірку для сотень прихильників товариства, так для тих, що перебували в Чернівцях, як і для тих, що жили на провінції, де панував стан облоги і, через те, не вільно було уряджувати українських театральних вистав чи вечорниць. Тому ця інтелігенція радо використовувала такі танцювальні забави не тільки заради самих танців, але й для того, щоб молодь робила між собою знайомства, а так молодь, як і літні громадяни були раді довідатися при такій нагоді, що діється в світі, а головно в Україні, як тій, що була під російсько-більшовицькою,

так і під польською окупацією. Інтересував їх також розвиток національно-культурного життя в самих Чернівцях, де було трошки більше волі і можна було дещо організувати і працювати.

Навесні 1922 року було обрано новий виділ товариства «Січ» на літній семестр, що тривав від місяця березня до жовтня. Головою на цей семестр було обрано Ельпідефора Панчука. Діяльність товариства і його правління розвивалися в нормальних, як на той час умовах. Тоді ми довідалися, що в українському культурному робітничому товаристві «Воля», яке існувало при українській організації соціал-демократичної партії Буковини, знаходиться передвоєнна бібліотека нашого товариства «Січ». Виділ вирішив забрати від «Волі» всі книжки наукового характеру та влити їх у фонд «Української Народної Книгозбірні», а книжки популярно-наукові та інші залишити товариству «Воля» для вжитку його членів. Це товариство було тоді приміщене в одній з кімнаток «Робітничого Дому», який займав будинок старого міського театру.

Головою «Волі» був тоді професор Гнат Яворський. Він був батьком товариства «Запороже» і, не могучи дістати посаду на Буковині, не хотів їхати до старої Румунії, де легко можна було дістати посаду професора. Як представник «Січі» я порозумівся з професором Яворським, котрі книжки я заберу до «Січі», а котрі залишу для «Волі», і наступного дня приїхав з кількома січовиками та найнятим возом, щоб забрати наші книжки.

Коли частина наших книжок вже була навантажена на возі, з’явився господар «Робітничого Дому» Рудольф Гайдош, який був тоді одним з визначніших членів краєвої екзекутиви соціал-демократичної партії Буковини та депутатом до румунського парляменту від міста Чернівці. Він, надуживаючи своїх прав як господар «Робітничого Дому», заборонив професорові Яворському віддавати нам бібліотеку «Січі». На мої вияснення, що ми не забираємо власність «Волі», а тільки наші власні книжки, які всі мають на собі печатку товариства «Січ», Гайдош заявив, що це не має жодного значення, що книжки знаходяться в «Робітничому Домі», яким він завідує та що він не дозволить нам їх забрати. На це я відповів йому, що ми заберемо наші книжки і без його дозволу і почав разом з іншими двома січовиками виносити дальше наші книжки. Тоді Гайдош відповів, що він застосує фізичну силу, а він був досить сильний, коренастий чоловік. Коли я не звертав уваги на його заборону, він взяв мене на руки та виніс на подвір’я.

За цей час повиходили з різних кімнат «Робітничого Дому» кільканадцять членів політичної та профспілкової соціал-демократичної організації та з цікавістю приглядалися нашому спорові. Тоді я постановив використати наявність цієї публіки, щоб скомпрометувати Гайдоша, про якого я знав, що його не люблять ані в партії, ані в профспілках за його зарозумілість та

брутальність. Отож, я пішов тоді в протинаступ та на превелику втіху присутніх став йому дорікати, як йому не соромно як заступникові трудящихся і представникові соціал-демократичної партії в парляменті, де він бореться за правду і справедливість, надуживати своєї функції господаря «Робітничого Дому», забороняючи мені забрати книжки товариства «Січ», що всі вони носять на собі печатку «Січі».

Кілька з-поміж присутніх, які знали читати по-українськи, з цікавості провірили печатки на книжках. Тоді всі вони хором накинулися на Гайдоша за зловжиття своєї влади в «Робітничому Домі» і він, не маючи іншого виходу, опустив поле бою, а я міг забрати наші книжки в найкращому порядку.

Заснования «Української Студентської Харчівні»

На останньому поширеному засідання виділу «Січі», що відбулося наприкінці липня 1922 року, було рішено зробити під час ферій всі можливі заходи, щоб зібрати фонди для заснування української студентської харчівні. Лише серед членів «Січі» було кільканадцять студентів, яким приходилося дуже трудно жити в Чернівцях із-за браку потрібних на це засобів. Було рішено, щоб всі студенти-січовики, які виїжджали на села, не дивлячись на то, чи вони мають намір користуватися проектованою харчівнею, чи ні, призбирали за заможніших українських громадян, як інтелігентів, так і селян гроші або харчі в натурі, щоб харчівня мала можливість давати незаможним студентам відповідні знижки за харчування. В тій цілі я порозумівся з правлінням «Народного Дому», який погодився відступити нам на ту ціль дві кімнатки в підвалі та одну пивничку на склад харчів, зокрема бараболі, буряків та іншого.

Одночасно для забезпечення законного існування цієї харчівні я договорився з товариством «Жіноча Громада», що ця харчівня буде існувати під її іменем, тому що в її статуті було передбачене право засновувати подібні харчівні, а у статуті «Січі» цього не було. Правління «Жіночої Громади» звернуло нам увагу, щоб ця харчівня стала загально студентською, а не тільки для членів «Січі», на що ми погодилися. В тій цілі ми обіцяли «Жіночій Громаді», що на початку нового університетського шкільного року створимо студентську організацію вищого типу, яка буде об'єднувати всі три тоді існуючі студентські товариства, тобто «Січ», «Запороже» і «Православна Академія», і яка разом з «Жіночою Громадою» буде виконувати нагляд над харчівнею.

Вакації цього 1922 року я провів у Неполоківцях. Разом з колегою-січовиком Маковієм Боднарем та при допомозі мого неполоківського друга, учителя без служби Омеляна Душилевича та кузинок Олени, Марусі і

Парасини Руснак ми улаштували наприкінці серпня 1922 року у залі неполоківської школи танцювальну забаву, на яку запросили дооколичну українську та навіть неукраїнську інтелігенцію. Дозвіл на цю забаву треба було дістати у чернівецької сигуранци, тої самої, що попереднього року арештувала мене і інших товаришів у зв'язку з резолюцією «Союзу». Одночасно треба було представнти для удобрення запрошення на проєктовану забаву.

Запрошення я дав надрукувати до існуючої тоді ще української друкарні, де не було людей, які би знали добре румунську мову і тому румунський тест запрошення був повний мовних похибок. Коли я прийшов до підшефа сигуранци, того самого, що арештував мене в «Союзі», то боявся, що він буде робнти мені особливі труднощі, знаючи мене. Та я тут помилився. Цей підшеф прийняв мене як старого знайомого, як будь-то ми познайомилися десь на весіллі, а не в зв'язку з арештом, прочитав румунський тест запрошення та вказав мені на цілий ряд досить тяжких мовних похибок і, сміючися з такого мого знання румунської мови, одобрив і запрошення і дав дозвіл на влаштування бажаної забави.

Цей вечерок приніс около 2500 левів чистого доходу, а окрім того ми зібрали ще й доснть багато харчів у натурі. Після цього вечерка ми, тобто я і Маковій Боднар, досить тяжко захворіли – я запаленням олегочної чи пак плевритом, а Боднар запаленням легенів. Його, мабуть, зле лікували і його хвороба перейшла в туберкульоз, з якого він не міг вилікуватися і помер взимку 1925/26 року. У мене хвороба не проявлялася підвищеною температурою, а тільки сильно кололо в плечах. Тому я й не звертав занадто уваги ані зараз після захворіння, ані після того, як у місяці жовтні д-р Гузар поставив на цю хворобу діагноз: запалення олегочної. Так я перебув з моєю хворобою, не зміняючи ані трохи мого нормального способу життя аж до перших днів лютого 1923 року, коли в мене раптом піднялася температура аж до 40^0, і я тоді повірив, що я дійсно хворий.

Створення Комітету Українськнх Студентів Буковннн – «КУСБ»

Повернувшися на початку жовтня 1922 року до Чернівців, я, будучи уповноваженним товариства «Січ» заснувати Українську студентську харчівню, почав переговори з товариствами «Запороже» і «Православна Академія» щодо створення центральної організації українських студентів Буковини, яка, окрім інших завдань, мала б опікуватися новоствореною харчівнею. Результатом цих переговорів було створення організації під назвою: «Комітет Українських Студентів Буковини», або коротко «КУСБ». Цей комітет, окрім опіки над харчівнею, мав за завдання координувати національно-культурну діяльність українських студентських товариств Буковини. У склад комітету входили по три представники кожної із трьох

студентських організацій, що тоді діяли в Чернівцях. Ці представники повинні були сходнтися щонайменше раз у місяць, щоб провірнти діяльність харчівні та вирішити інші біжучі справи, які інтересували всі три товариства.

На своєму установчому засіданні комітет вибрав членів правління харчівні, в склад якого ввійшли Руснак Василь (від «Січі») як голова, Ананій Тарновецький (від «Запорожа») як містоголова та Ельпідефор Панчук (від «Січі») як господар. Тому що жоден член Православної Академії не харчувався в нашій харчівні, це товариство не мало свого представника у її правлінні. Ця цьому першому засіданні КУСБ-а, а також на всіх наступних його засіданнях у справі харчівні, брала участь і стала представниця «Жіночої Громади» пані Вацик, що була учителькою, а її муж був «дідом», як називали старших членів у «Січі».

КУСБ і «Жіноча Громада» були лише формальними покровителями харчівні, тому що матеріально вони нічим їй не допомагали. Харчівня втримувалася власними засобами, тобто грішми та продуктами в натурі, які члени харчівні та інші студенти збирали по селах і містечках Буковини, а також тими грішми, які вплачували її члени , що харчувалися в харчівні. КУСБ і «Жіноча Громада» не вмішувалися в саме діловодство харчівні, яке було автономне, а наглядали тільки за правильною її діяльністю.

На першому засіданні КУСБ-а було зроблено список всіх грошових сум та продуктів у натурі, зібраних до того часу для харчівні. Було ухвалено закупити потрібну посуду та інший інвентар, необхідний для правильного функціонування харчівні. Було дальше рішено найняти куховарку та призначено їй зарплату. Було передбачено страви, які мала готувати харчівня на обід і вечерю та було призначено заплату за них, а саме по 8 левів за обід, а по 4 леви за вечерю, які після двох років внаслідок росту цін на їстивні продукти було підвищено, відповідно, на 12 і 8 левів. Тоді ж було ухвалено, що голова правління В. Руснак і господар Е. Панчук одержуватимуть за свою працю обіди і вечері безплатно, а містоголова А. Тарновецький – за половину ціни. Кільком студентам було тоді ухвалено знижку за харчування на половину ціни. Харчівня повинна була діяти безперервно цілий тиждень, тобто і в неділю. Дальше було рішено, що всі нововступаючі члени харчівні повинні заплатнти 25 левів вписового, а взагалі повинні платити за харчі на один тиждень наперед, що окрім сталих членів харчівні могли в ній харчуватися і студенти, які тільки переходово перебували в Чернівцях, але вони повинні були зголоснтися у правлінні харчівні день наперед. Харчівня мала діяти від 1 жовтня по 31 липня кожного року.

Маючи деякі знання бухгалтерії з однорічного курсу вищої торговельної школи, який я пройшов з добрим успіхом в 1920-21 роках, я зорганізу-

вав діловодство і звітність цієї нашої харчівні так, щоб воно не було надто складним, а при тім давало докладний перегляд всієї грошової діяльності і оборотів. Це наше діловодство не вкладалося ані в закони поєдинчої, ані подвійної бухгалтерії, але відповідало потребам і можливостям нашим. Кожного дня при обіді і при вечері мусив бути присутнім або голова, або господар харчівні. Вони мусили приймати від членів-їдців гроші за харчі та укладати кожного вечора разом з куховаркою меню на наступний день, так, відповідно до числа їдців, видавати куховарці гроші на закупно потрібних продуктів. Містоголова Ананій Тарновецький заступав мене лише тоді, коли я довший час був перешкоджений виконувати свою функцію. А тому що це дуже рідко траплялося, ми з товаришем Панчуком завідували самі цією харчівнею.

У наступних місяцях засідання КУСБ-а для провірки діяльності харчівні збиралися на початку кожного місяця увечері після того, як кінчилася вечеря. У засіданні брали участь три відпоручники КУСБ-а (по одному від кожного студентського товариства), один відпоручник «Жіночої Громади» та члени правління харчівні, з яких А. Тарновецький та В. Руснак були одночасно представниками своїх товариств, тобто «Запорожа» і «Січі». За «Православну Академію» брав участь звичайно Іван Данилюк. На тих засіданнях провірювалося в першу чергу діловодство правління харчівні за минулий місяць, а дальше вирішувано такі справи, які правління харчівні не могло або не хотіло вирішувати у власній компетенції. На цих засіданнях полагоджувалися і непорозуміння, які час від часу повставали між мною і товаришем А. Тарновецьким, особливо після того, як мене було обрано наприкінці 1922 року головою товариства «Січ». Беручи до уваги, що ця харчівня була створена і удержувана щонайменше на 90 % працею і трудами членів «Січі», я не дуже зважав на бажання товариша А. Тарновецького, які набагато перевищували вклад запорожців у створення і діяльність харчівні, яку всі люди, ознайомлені з її створенням і діяльністю, вважали дітищем «Січі».

Десь у місяці грудні того ж року ми обидва з Панчуком, за попередньою згодою нашої опікунчої власті, пішли одного понеділка на чернівецький ярмарок, що тоді відбувався на передмістю Калічанка близько Пруту. Там купили ми товсту свиню у сто і кількадесят кілограмів та з тяжким трудом пригнали її до Народного Дому. Нам приходилося то одному, то другому підганяти свиню палицею та тягнути за шнур, або просто тручати її наперед себе, коли треба було підніматися догори. Знайомий наш різник-українець безплатно забив нам цю свиню і вивудив майже все м’ясо. Таким способом ми були забезпечені на довший час відносно дешевим м’ясом і салом.

Розв'язання товарнства українськнх студентів «Січ» та відновлення українського академічного козацтва «Чорноморе»

Десь наприкінці січня або на початку лютого 1923 року із невідомих мені причин влада розв'язала товариство українських студентів «Січ». Тоді активніші його члени рішили відновити українське академічне козацтво «Чорноморе», яке було основано вихідцями з товариства «Запороже» в 1913 році. «Чорноморе» жило тоді у дружніх відносинах з «Запорожем». В 1920 році «Чорноморе» не було реактивоване як інші студентські товариства через те, що не було відповідного числа членів для відновлення його діяльності. Тому бувші чорноморці, які осталися після війни при житті, вернулися назад до «Запорожа», де вони осталися і після відновлення діяльності «Чорноморя» та були одночасно батьками «Запорожа» і «Чорноморя». Цими чорноморцями, які допомогли бувшим січовикам відновити «Чорноморе» були Корнило Купчанко та Алиськевич. Відновлення діяльності «Чорноморя» було завершене наприкінці березня 1923 року, а вже в половині квітня «Чорноморе», утворене з бувших січовиків та союзанців, виступило перед широку українську громадськість з танцювальним вечором, який це громадянство стрінуло з гарячими симпатіями. У липні того ж року «Чорноморе» зорганізувало для української громадськості повіту Вашківці величавий фестин у лісі в селі Чортория при активній допомозі надучителя Дениса Руснака, що був батьком нашого колеги Костянтина Руснака.

В перших початках праця в «Чорноморі» йшла тим самим шляхом і рнтмом, що і в колишньому «Союзі» та недавно розв'язаній «Січі», домівка і майно якої залишилося при «Чорноморі». Так само залишилося при «Чорноморю» товариство «Українська Народна Книгозбірня», видавання журналу «Промінь» та новозаснованої газети «Життя», яка виходила раз на два тижні. «Промінь» продовжував редагувати при допомозі деяких чорноморців Іван Пігуляк, який вкладав найбільше труду в це діло, а газету «Життя» підписував і редагував переважно я при деякій помочі кількох чорноморців. Рівно ж і в КУСБ-і і «Українській студентській харчівні» місце і роль «Січі» взяло на себе «Чорноморе». Редакції журналу «Промінь» і газети «Життя» були також у домівці «Чорноморя», яке звалося тепер «кошем». Фонди на видання «Проміня» і «Життя» походили частинно з пресового фонду, який збирали наші «січовики», а тепер вже «чорноморці» в наших патріотичних громадян, дещо з передплати та з сум, які ми одержували за оголошення в журналі чи газеті.

Журнал «Промінь» перестав виходнти наприкінці 1923 року і із-за недостачі фондів і тому, що товариш Іван Пігуляк наприкінці 1923 року виїхав до Канади. Газета «Життя» була заборонена владою вже на сьомому її

номері. Коли ж я на місце забороненої газети «Життя» почав видавати газету «Народний Голос», то влада заборонила і цю газету на шостому номері. Головною причиною застановлення журналу «Промінь» був той факт, що з початком шкільного року 1923/24 було цілком зромунізовано, тобто заведено румунську мову навчання в усіх існуючих до тоді українських початкових і середніх школах, та переведення з тієї причини сотень українських учителів та професорів до старої Румунії, які вже не могли, або боялися одержувати журнал «Промінь» і газету «Життя» на місцях своєї служби, щоб не наражатися на дальші переслідування. Газету «Життя», а потім «Народний Голос» влада забороняла тому, що в них критикувалося поступування румунської влади супроти українського населення Буковини, в першу чергу на полі шкільництва, а також у зв'язку з переведенням сотень українських учителів та інших службовців з Буковини до старої Румунії, і в зв'язку з кривдами, які було заподіяно українському населенню при проведенні земельної реформи. Окрім того, пошта не хотіла доставляти ані нашого журналу, ані газети нашим передплатникам.

У 1924 році, коли не існувало на Буковині вже ніякої української газети та журналу, бо український орган соціал-демократичної партії перестав виходити вже на початку 1923 року, газети «Життя» і «Народний Голос» в половині 1923 року, а «Промінь» наприкінці 1923 року, д-р Лев Когут при моїй помочі почав видавати тижневу газету «Зоря», яку я підписував як відповідальний редактор та при тім і дещо писав до цієї газети. Але львину частину редакторської праці виконував сам д-р Лев Когут. Коли наприкінці 1924 року постало між мною в д-ром Когутом непорозуміння щодо напрямку і позиції газети «Зоря», вона перестала виходнти, і тоді д-р Когут почав видавати нову тижневу газету «Рідний Край», яку підписував як відвічальний редактор один із складачів українців з друкарні, де та газета друкувалася. Ця газета виходила аж до половини 1940 року, тобто до окупації Північної Буковини радянською армією.

Наприкінці січня чи на початку лютого 1923 року моя хвороба – запалення олегочної, якою я захворів наприкінці серпня 1922 року під час танцювального вечора, урядженого в Неполоківцях для зібрання фондів для «Української студентської харчівні» – визріла так далеко, що в мене піднеслася температура до 40^0 і я тоді вже мусив лягти до ліжка і тільки завдяки опіці д-ра Бурачинського та д-ра Володимира Гузаря і моїх колег січовиків і чорноморців я міг стати по кількох тижнях на ноги. Саме в той час, коли я хворів, було розв'язано товариство «Січ» і було пороблено всі заходи до реактивування товариства «Чорноморе». До мене приходили тоді майже щоденно ініціатори по відновленню діяльності «Чорноморя», де ми вели наради по цій справі. Рівно ж мене інформували правильно про працю в

харчівні, звідки мені приносили щоденно їжу, а також про роботу в Книгозбірні, де я був головою.

Ліквідація решток колишньої «Селянської Каси» та створення двох українських банків: «Кредитовий Банк» і «Північно-Буковинський Банк»

У зимі 1922/23 року сталися в українському національно-культурному житті на Буковині наступні інтересні події.

Внаслідок стану облоги по всій Північній Буковині, де проживала переважна частина українського населення, не можна було відновити ні одного з колишніх українських національно-культурних та економічних товариств, які існували до 1914, чи навіть до 1918 року, як читальні «Руської Бесіди», гімнастично-пожежні товариства «Січ та позичкові і щадничі каси (райфайзенки) «Селянської Каси», які існували майже у всіх селах цілої Буковини, де проживало українське населення. В багатьох з тих сіл було побудовано за старанням активніших, щиріших та національно свідоміших селян та інтелігентів сільські «Народні Доми», власність яких була писана в офіціальних регістрах або на одно з товариств, або на одного з членів даного товариства, або на ім'я кількох членів товариства. Темні сили серед українського громадянства в спілці з ворожими нам елементами пануючої нації, використовуючи неможливість відновити по наших селах діяльність згаданих товариств та вороже ставлення румунської тодішньої влади до розвитку української національної культури, застрашували юридичних, тобто формальних власників тих домів тим, що будьто-би румунська влада хоче сконфіскувати ті доми. Але то не румунська влада хотіла забрати ті доми, але деякі українські і румунські ділки порозумілися між собою так, щоб ніхто з інших членів даного товариства нічого не знав і продавали за дешеві гроші ті доми в чужі руки. Вони раді були, що могли при тому погріти і свої руки. І тоді майже всі народні доми по селах пішли в приватні руки, одні з відома деяких членів, а інші без відома. Коли ж дехто й довідався про безправну продаж такого дому, то боявся дошукувати права, щоб самому не попасти в тюрму, бо тоді за леда який донос можна було попасти в тюрму.

В такій атмосфері виник наприкінці 1922 року проект зліквідувати колишню централю українських щадничих та позичкових кас (райфайзенок) «Селянську Касу», про банкрутство якої була мова передше. Українські ділки, колишні службовці Буковинського Крайового Банку, якому було передано ліквідацію «Селянської Каси» після її банкрутства, а саме Николай Руснак, Сорочан і д-р Ковалюк, порозумілися з такими ж ділками румунами, членами ліберальної партії, яка тоді була при владі, щоб зліквідувати цю Касу та при тому погріти якнайкраще свої руки.

Я не знаю, скільки виносили борги та, яку вартість мало майно «Селянської Каси», але я певен, що ті борги не могли перевищувати вартість майна її більш ніж удвоє, бо інституції, які давали креднти «Селянській Касі» мусили бути хоч приблизно поінформовані про її маєтковий стан. Коли додати до тих боргів кошти ліквідації та проценти за час від 1912 по 1922 рік, тоді задовження цієї Каси могло стати утроє більшим, ніж вартість її майна перед Світовою війною, виражена в золотих австрійських коронах. За румунським законом з 1920 року всі борги, законтрактовані перед Першою світовою війною в австрійських коронах, були переведені на повоєнні румунські леви у відношенні 2 к.[орони] = 1 лев. В 1922 році вартість однієї передвоєнної австрійської корони відповідала приблизно вартості 40 румунських повоєнних левів, при чому при закупні промислових товарів це відношення зростало й до 50–60 левів за одну австрійську корону, а при сільськогосподарських об'єктах зменшувалося до 20–25 левів за одну передвоєнну австрійську к.[орону]. Ситуація була тоді така, що хто перед війною позичив 400 к.[орон] на закупно корови, після війни міг він віддати той довг у 200 паперових румунських левах, продавши на цю ціль мале шестнтижневе телятко.

Коли візьмемо до уваги той факт, що майно Селянської Каси складалося тільки у невеликій часті з міських нерухомостей, тобто дому і ділянки для будови около 2000 м^2, розташованих у самому центрі Чернівців у вартості біля 2 мільйонів тодішніх левів – а у великій більшості із лісів, розташованих у Південній Буковині, то майно Селянської Каси мусило в 1922 році вартувати щонайменше в 15 разів більше в паперових румунських левах, ніж в довоєнних австрійських коронах.

Тут треба ще додати, що ліси, які були власністю Селянської Каси, складалися з певного числа неподільних частин великого лісового масиву, розташованого в Південній Буковині, переважно над колишньою границею з Трансільванією, які дані були у неподільну власність родинам пограничників, рекрутованих з місцевих людей ще десь наприкінці 18-го сторіччя цісаревою Марією Тересою. Ці ліси за австрійського режиму стояли під управою державою назначеної адміністрації, яка господарила цими лісами чесно і економічно. Зреалізований з цих лісів доход австрійська адміністрація виплачувала нащадкам згаданих пограничників відповідно до кількості неподільних частин, які кожен мав у згаданому лісному масиві. При добрій австрійській адміністрації ці ліси давали їх власникам досить великі ренти і тому в ті часи і кожна неподільна частина тих лісів мала вищу ціну.

Коли після 1918 року ті ліси перейшли під управу румунської адміністрації, вони почали давати відносно менші доходи їх власникам, а через те знизилася і ціна за ці ліси. Отже, ціна цих лісів стала удвоє меншою в

порівнянні з цінами з австрійських часів, тому що в Румунії взагалі ціна на ліси і на всі сільськогосподарські угідді була багато нижча, а дальше майже удвоє меншою через те, що за нової румунської адміністрації ці ліси давали багато менші доходи. Тому вартість лісів Селянської Каси в 1922 році у паперових повоєнних румунських левах мусила бути лише щонайменше утроє більша ніж всі довоєнні борги Селянської Каси, включно процентів від заборгованості капіталу та коштів ліквідації. В такому разі можна було оздоровити Селянську Касу, тобто заплатнти всі її заборгованості від 1912 до 1922 року продажею однієї третини, а в найгіршому випадку однієї половини її майна. Тоді майно, яке було б їй залишилося у вартості 10–15 мільйонів левів могло перейти у фонди українських культурно-просвітних організацій та, евентуально, можна було створити якусь економічну українську організацію, наприклад для оптової торгівлі, яка забезпечувала б не надто численні українські магазини по селах і містах дешевшим товаром, ніж це робили відповідні жидівські підприємства. Можна було б оснувати і якесь українське продукційне підприємство, тільки не акціях і не в спілці з приватним капіталом.

Та сталося зовсім інакше. Згадані бувші службовці Буковинського Крайового Банку та бувші члени правління Селянської Каси, які ще осталися при житті, як д-р Касіян Бриндзан та інші, імен яких вже не пригадую, порозумілися з ділками румунської ліберальної партії, під правлінням яких знаходився цей банк, ось як: Централя українських позичкових і щадничих кас «Селянська Каса» ліквідується в той спосіб, що українці одержать свого роду «відступного» в сумі 1 500 000 левів готівкою та нерухомість, розташовану в самому центрі Чернівців по вулиці Панській (тепер О. Кобилянської), яка складалася з дому, в якім був підвал, партер і один етаж та около 1200 м^2 ще незабудованого терену. За тодішніми цінами це майно вартувало біля 2 мільйонів левів. Рештою майна Селянської Каси поділилися Крайовий Банк для погашення всіх заборгованостей Селянської Каси з ділками ліберальної партії, які довели до згаданої угоди. Чи члени правління Селянської Каси та згадані бувші службовці Буковинського Крайового Банку, які віддали запівдарма майно Селянської Каси румунським ділкам, дістали кожний особисто які-небудь суми грошей в нагороду за такий гешефт, мені не відомо. Але я певен, що якщо не всі, то хоча частина з них, тобто ініціатори, бувші урядники крайового банку, мали дістати за свою ініціативу хороші суми, бо ліберальні ділки були відомі в цілій державі як такі, що самі любили взяти, але ніколи не кривдили тих, що допомагали їм що-небудь взяти.

Щоб прикрнти цю свою злочинну операцію «волею народу», гадані наші українські ділки скликали взимку 1922/23 року щось вроді народних

зборів, на яких взяли участь представники багатьох українських товариств, декілька позичкових та щадничих кас з Чернівців та провінції та багато наших старших і молодших громадян. Николай Руснак був речником тих українських ділків, які збиралися ограбити Селянську Касу. Він виклав переказаний мною повище план ліквідації Селянської Каси та запропонував наступний план використання одержаного таким чином майна:

на підставі одержаного майна Селянської Каси створиться український «Північно-Буковинський Банк» з основним капіталом 3 000 000 левів, поділених на 6000 акцій кожна по 500 левів. 3000 акцій будуть заплачені тими 1 500 000 левів, які одержується готівкою, а 3000 акцій розпродається українським громадянам. Перших 3000 акцій розділиться між членів колишніх наших позичкових і щадничих кас, нібито як спадкоємців Селянської Каси. Дім і будівельний терен при ньому переходить безплатно у власність новоутвореного банку і має служити як запорука платездатності банку.

Після того, як декілька бесідників або у своїй глупості, або заінтересовані грошево у проведенні в життя цього злодійського плану вихвалювали на всю силу «геніальну» угоду з Буковинським Крайовим Банком, а також ще «геніальніший» проєкт «свого рідного українського» банку я, беручи участь на цих зборах як голова товариства українських студентів «Січ», будучи вже перед цими зборами поінформований про ці проєкти, забрав також слово. Насамперед я скритикував якнайгостріше план угоди з Буковинським Крайовим Банком як дуже невигідний для українців Буковини, тому що нам на підставі вищенаведених розрахунків належиться багато більше з майна Селянської Каси після погашення її задовженості. Після того я скритикував як дуже шкідливий для українців Буковини і план для створення коштом Селянської Каси, яка належала всему українському населенню Буковини приватного комерційного підприємства, яке вже не буде належати всему українському населенню, а тільки невеличкій його частині. Я дуже гостро засудив цей перехід народного майна у приватні руки як цілком явну грабіж на українському народі Буковини та жадав, щоб маєток, який останеться для українського народу після ліквідації Селянської Каси не передавати у приватні руки, а перевести його на кілька, або тільки одно з українських серйозних товариств, як наприклад, Народний Дім у Чернівцях, яке управляло би цим майном на користь всего українського народу Буковини, допомагаючи його національно-культурному та економічному розвитку. Я звернув увагу зборів на ту обставину, що акції запропонованого банку можуть дуже легко перейти в руки чужих, а може й ворожих українцям людей.

На це відповіли Н. Руснак та д-р Ковалюк, що в даній ситуації не можна одержати з майна Селянської Каси більше як то, що було вже сказане, та

що в статуті банку буде передбачено, що певна часть зиску буде призначена для допомоги нашим національно-культурним товариствам. Не розпоряджаючися даними про маєтковий стан Селянської Каси, я не міг нічим збнти твердження Н. Руснака, що з ліквідації Селянської Каси не можна нічого більше одержати, як то, що оферує Крайовий Банк. Тоді я став ще більше настоювати на тому, щоб зреалізоване при ліквідації Селянської Каси майно не переходило на спроектований банк, але на товариство «Народний Дім», бо тоді український народ буде користуватися всім цим майном, а не тільки незначною його частиною, що його правління банку захоче призначити для допомоги українським національно-культурним товариствам. На мій превеликий жаль ніхто з прнявних українських громадян, ні старших, ні молодших не вважав за потрібне піддержати мої пропозиції.

Тоді накинулися на мене кілька наших старших громадян, як д-р Ковалюк, надучнтель Корниляк, надучитель Карбулицький та ще кілька, імен яких не пригадую. Вони називали мене киринником, який не має на меті нічого іншого, як тільки сіяти роздор серед українського громадянства та спиняти його в праці для створення «свого рідного українського» банку. На цих зборах я набув собі тільки багато ворогів, а не вспів проти одностайного фроиту всіх прнявних нічого осягнути. Все ж таки один з тодішніх моїх опонентів, надучитель Ілярій Карбулицький, коли вийшов у 1934 році на пенсію і став жити в Чернівцях та співпрацював зі мною в Українському Народному Театрі, який діяв при товаристві «Буковинський Кобзар» в Чернівцях, признався мені, що він дуже помилився в своїм осуді про мене на згаданих зборах, та що я мав тоді повну рацію, коли твердив, що майно, яке перейшло на Північно-Буковинський Банк пропало для українського народу.

Навесні 1923 року відбулися установчі збори банку на яких було обрано його правління та н значено урядовців. І членами правління, і урядовцями цього банку стали саме ті людці, які найбільше погріли собі руки при ліквідації Селянської Каси та переході її майна на Північно-Буковинський Банк, а саме Николай Руснак, д-р Ковалюк, Сорочан, які були і членами правління і урядовцями банку, а дальше д-р Касіян Бриндзан та ще кілька інших, імен яких уже не пригадую. При розподілі тих 3000 акцій, що були призначені для членів позичкових і щадничих кас, поповнили згадані вже людці у спілці з панами Ю. Гливкою, М. Атаманюком та д-ром Л. Когутом та може ще й з іншими особами, про яких я не знаю, нову грабіж на шкоду членів кас, головно сільських. Правління банку запрошувало до себе колишніх голов або інших відпоручників тих кас, передавало їм певне число акцій, яке мало ніби відповідати певному відношенню до числа членів даної каси, та одночасно або члени правління самі, або через підставлених

осіб відкуповували ці акції за безцін, звичайно за 100 левів за кожну акцію від людей, які не знали дійсної вартості акцій, а до того продавали ще й не своє, а вкрадене від інших членів каси добро.

Найбільше таких акцій закупив Николай Руснак, а дещо менше д-р Ковалюк та Сорочан, а ще менше Ю. Гливка, М. Атаманюк та д-р Л. Когут. Біля 90 % з тих 3000 акцій, розділених нібито членам кас, тобто біля 2700 акцій опинилися в руках згаданих людей, бо тільки небагато колишніх голов кас не далися намовити членам правління та урядовцям банку віддати за безцін прийняті акції цим ділкам, і вони чесно розділили їх дійсно членам даної каси. Так було і в моєму рідному селі Неполоківці, де колишній голова каси Іван Жолобайло розділив одержаних 20 акцій членам каси. Так члени правління і урядовці банку не тільки обманули тих голов кас, які їм продали так би сказати спроневірені ними акції, але ограбили ще й тисячі членів кас. Таким чином, в руках членів правління банку опинилися близько 2500 акцій, що були призначені для членів кас, а також біля 2000 акцій, які були призначені для закупна іншими українськими громадянами, отже разом біля 4500 акцій, львина доля яких належала Николаєві Руснакові.

А треба знати, що хоч номінальна вартість акції виносила тільки 500 левів, то дійсна їх вартість вже при їх винуску виносила щонайменше 800 левів, коли розділимо на кожну із винущених 6000 акцій і вартість дому із будівельним тереном, одержаних банком без заплати в сумі щонайменше 2 000 000 левів. Це знали дуже добре ініціатори створення Північно-Буковинського Банку і тому старалися всіма способами захопити для себе якнайбільшу кількість тих акцій. Це тим більше, що ціна на нерухомості, в зв'язку з повільним ростом інфляції і знецінення паперових левів, поступово зростала.

Кредитовий банк

Інша група українських патріотів, які не мали доступу до Селянської Каси та пізніше до створеного на її руїнах Північно-Буковинського Банку, заснувала й собі більш-менш у той самий час, тільки дещо іншими засобами Кредитовий Банк з капіталом 2 000 000 левів. Це вже не був банк на акціях, чи як їх за австрійським законом називали, акційне товариство, де члени його могли щоденно змінятися в міру того, як акції переходили від одного власника до іншого. Кредитовий Банк був зорганізований як товариство з ограниченою порукою. Кожний його член вкладав до капіталу банку певну суму грошей, і так утворювався основний капітал банку. За зобов'язання банку відповідав кожний член тільки тим капіталом, що утворював його пай у цьому банку і кредитори банку не могли чіплятися до іншого майна пайщика.

Головними пайщиками у цьому банку були брати д-р Роман й Іван Ясеницькі, обидва адвокати, яких пай виносив разом понад 500 000 левів, адвокат д-р Дутчак, який вніс до банку як свій пай 250 000 левів, та ще кільканадцять менших пайщиків. Сума 250 000 левів, внесена як пай д-ром В. Дутчаком, походила із продажі української бурси в Сереті, яку продав д-р Дутчак десь в 1921 чи 1922 році, а зреалізовані гроші вніс як свій особистий пай до Креднтового Банку. Про це я довідався в 1931 році, коли мене було обрано до правління «Руська Бесіда» і я мав нагоду проглянути протоколи із засідань цього товариства, з яких виходило, що «Руська Бесіда» мала в Сереті власний дім, подарований їй ще перед Першою світовою війною одним українським патріотом. Коли я став допитуватися, що сталося з тим домом, то мені сказали, що справу з домом знає д-р Василь Дутчак. Коли я запитав д-ра Дутчака, що йому відомо про українську бурсу в Сереті, він мені сказав, що румуни хотіли забрати собі той дім і тоді він продав його за 250 000 левів, а гроші вклав у Кредитовий Банк як свій пай. Коли ж я його запнтав, чому він не вклав ту суму як щадницю на ім'я «Руської Бесіди», то він сказав, що його просили брати Ясеницькі, щоб він дав ту суму як свій пай до Креднтового Банку, щоб доповннти основний капітал.

Правління чи пайщики Кредитового Банку не могли спокійно дивитися, що Північно-Буковинський Банк має у своїй власності таку серйозну реальність, яка забезпечує вкладчикам того банку їх щадниці, і тим самим притягає до себе більше вкладчиків як Кредитовий Банк. Тому вони по кількарічних роздумах рішили дістати у власність банку дім української дівочої (шляхоцької) бурси, що був в Чернівцях при вулиці Франца[1] і вартував наприкінці двадцятих років понад 1 000 000 левів. Той дім був записаний у ґрунтових книгах як власність товариства «Української Православної Шляхти». В статуті цього товариства було передбачено, що на випадок розв'язання або застановлення діяльності цього товариства власність дому має перейти на товариство «Руський Народний Дім» у Чернівцях.

Після війни дівоча бурса у тому домі вже не існувала. В ньому жили вже приватні особи, мабуть давніші члени правління бурси. Товариство православної шляхти існувало також тільки на папері, а його діяльність обмежувалася адміністрацією згаданого дому. Брати Ясеницькі, боячися, щоб згаданий дім не перейшов у власність «Народного Дому», і хотячи здобути його без великих коштів для Креднтового Банку, зумів намовити

[1] Тепер вулиця 28 Червпя.

передостаннього голову товариства «Української Православної Шляхти», щоб він, в кілька днів після того, як загальні збори цього товариства вибрали собі нового голову, підписав в імені згаданого товариства договір з Кредитовим Банком, на підставі якого право власності на цім домі перейшло на Кредитовий Банк. А щоб затерти сліди цього незаконного акту, д-р Роман Ясеницький заставив цього передостаннього голову товариства «Української Православної Шляхти», щоби він подбав про добровільне розв'язання того товариства, з огляду на те, що воно вже не може виконувати своєї статутарної цілі – утримування дівочої бурси. І дійсно, кілька місяців після згаданих зборів товариство скликало надзвичайні загальні збори, які рішили розв'язати товариство.

Про це довідався я аж в 1932 році, коли я як член правління Народного Дому переспрявляв з правлінням Кредитового Банку про забезпечення гіпотекою на згаданому домі православної шляхти щадниці «Народного Дому» в Кредитовім Банку в сумі понад 600 000 левів. Провірюючи тоді ситуацію того дому в ґрунтових книгах, я з цікавості прочитав і контракт, на підставі якого Кредитовий Банк ставав власником того дому. Тому що підпис надучителя Костя Томоруга мені видавався, не знаю чому, підозрілим, я пішов ще до відділу юридичних осіб при чернівецькому трибуналі, щоб провірити, хто був головою товариства «Української Православної Шляхти» в день підпису згаданого контракту. Там я сконстатував, що Костянтин Томоруг підписав той контракт кілька днів після того, як він уже перестав бути головою товариства, але повідомлення про вибір нового правління товариства було передано до трибуналу аж у чотири тижні після його вибору. Отже, в день підписання згаданого контракту Костянтин Томоруг фігурував ще у трибуналі як голова товариства, хоч ним уже не був. Тоді я закликав до свого бюра пана Костя Томоруга, який, між іншим, був моїм клієнтом, і він мені по щирості признався, що до цього вчинку намовив його д-р Роман Ясеницький, після того як я обіцяв йому, що не буду тягнути його до судової відвічальності.

Ці обидва українські банки не стали богзна якою поміччю для українського населення Буковини. Вони позичали гроші нашим людям на таких самих лихварських умовах, як і жидівські чи румунські банки. Вони покривали свої кошти різницею між тим процентом, який вони платили своїм вкладчикам і тим, які вони брали у своїх боржників. Ця різниця виносила наприкінці двадцятих років 8–10 %. Тому, обидва банки старалися дістати за всяку ціну у свої руки недвижимості, які заохочували би вкладати в них гроші на щадницю. (...)

Українськнй театр нрн товарнстві «Руськнй Народннй Дім» у Чернівцях

У червні 1918 року було утворено при товаристві «Руський Народний Дім» у Чернівцях український театр, що складався з галицьких та буковинських артистів, які не служили в армії. З буковинців брали в ньому участь здібні і працьовиті артисти-аматори Гнат Яворський та Микола Кракалія, які були одночасно і режисерами, а дальше Корній Савицький, Олесь Томоруг, Юліян Борівський, Балевич та інші. Директором цього театру був на початку д-р Гаврисевич, а пізніше – курат-капелян отець Вовчук з греко-католицької парохії в Чернівцях.

Влітку 1918 року цей театр виїхав був на гастролі до Кам'янця-Подільського в Україні, що тоді була окупована австро-німецькими військами. З Кам'янця-Подільського цей театр повернувся на Буковину і зупинився в містечку Кіцмані, де він гастролював довший час, бо в Кіцмані стояв постоєм один батальйон австрійської армії, складений з українців, так що всі вистави проходили при випроданому залі. До цього театру була приділена оркестра 22 австрійського полку піхоти, яка працювала з цим театром аж до розпаду Австро-Угорщини.

Після зайняття Буковини румунською армією частина членів цього театру, разом зі всім його майном, перейшла до Галичини.

Українськнй нанівнрофесіональннй театр у Чернівцях нід унравою Сндора Терлецького

Після зайняття Буковини румунською армією було установлено в Північній Буковині стан облоги, в умовах якого не було вільно відновнти діяльності українських національно-культурних та економічних організацій. Їх відновлення дозволила румунська влада аж навесні 1920 року, та й то тільки в Чернівцях, які було вийнято з-під стану облоги.

Тоді-то Сидір Терлецький (1892–1953), який народився в Чернівцях та перед війною працював декілька років т театрі товариства «Руська Бесіда» у Львові, зорганізував з різних артистів аматорів, які працювали перед війною у різних самодіяльних гуртках або й у напівпрофесіональних театрах або інших, як згаданий театр при товаристві «Руський Народний Дім» у Чернівцях, напівпрофесіональний театр, який сам очолив. Він повернувся в 1919 з Галичини та привіз із собою майно бувшого театру при товаристві «Руський Народний Дім» у Чернівцях, що проіснував від червня до листопада 1918 року, яке складалося в першу чергу з декорацій, строїв та іншого театрального реквізиту, без яких не можна собі уявнти жодної театральної діяльності.

С. Терлецький давав вистави в Чернівцях та інших буковинських містах, а влітку 1920 року дістав у своє розпорядження зал чернівецького

міського театру, в якому в протягу кількох тижнів дав біля тридцяти вистав при завжди переповненому залі. Він поставив тоді, між іншими, такі п'єси: опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Наталка Полтавка» І. Котляревського – М. Лисенка; п'єси «Ой не ходи Грицю та на вечорниці» та «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Вій» М. Кропивницького, «Жидівка вихрестка» І. Тогобочного, «Хмара» О. Суходольського, «Живий труп» Л. Толстого та інші. С. Терлецький сам режисерував ті п'єси та майже в усіх грав головні ролі. Він був неповторний у ролях: Карася (Запорожець за Дунаєм), Грицька (Ой не ходи Грицю та на вечорниці), Степана (Маруся Богуславка), Марка (За друзі своя, В. Товстоноса), Лейби (Жидівка вихрестка), виборного Макогоненка (Наталка Полтавка), Федора Протасова (Живий труп), студента Халяви (Вій) та інших.

З-поміж визначніших артистів, які виступали в ранньому періоді театрі С. Терлецького, треба згадати Миколу Кракалію, Гната Яворського, Олену Терлецьку, що виступала під псевдонімом Олена Хутірна, Катерину Синюк-Голдшмідт, неповторну в ролі Одарки в «Запорожці за Дунаєм» (яку вона виконувала кожний раз, коли цю оперу ставив Український Театр у Чернівцях в роках 1920–1940), Корнія Савицького, неповторного в комічних ролях (вже тільки сама поява цього артиста на сцені викликала бурю оплесків), Е. Неділка, Юліяна Борівського, Івана Спинула, Олеся Томоруга, А. Польового (Ісаака Фельдмана, жида з Одеси), який пізніше виїхав до Галичини. Та вже в 1921 році не стало Миколи Кракалії, який помер у нужді на сухоти, в 1922 році – Гната Яворського, який мусив виїхати на посаду професора в глуб Румунії, Юліяна Борівського та А. Польового, які виїхали до Галичини. Тоді С. Терлецький був приневолений поповняти свої кадри молодими силами із студентів та міщан.

За період 1920–1928 років театр С. Терлецького давав вистави час від часу в Чернівцях та інших містах, а то й селах Буковини. Декілька вистав дав і в Бессарабії. Тому що він був мандрівним театром, його члени мусили або кидати своє нормальне заняття, яке давало їм засоби до життя, або не мати іншого заняття, як тільки театр. А це зобов'язувало С. Терлецького забезпечити своїм артистам засоби до життя. А що кошти з виїздом на провінцію були доснть поважні, а доходи з вистав не надто задовільними, то на цьому тлі приходило часто до серйозних непорозумінь між С. Терлецьким і його трупою, внаслідок яких цей театр мусив переривати на якийсь час свою діяльність. Час від часу він мусив застановляти свою роботу через неспрнятливі політичні умови, коли власті відмовлялися дати йому дозвіл на вистави, головно поза Чернівцями.

Та помимо таких неспрнятливих матеріальних і політичних обставин, у яких доводилося працювати цьому театрові, так Сидір Терлецький, як і

члени його трупи, навіяні любов'ю до театрального мистецтва і бажанням допомогти своєю працею до піднесення національної свідомості і культурного рівня українського населення в Румунії, мали доснть моральної сили та енергії, щоб усі ті труднощі перебороти та, не оглядаючися на них, продовжати цю свою дуже цінну і потрібну роботу.

Драматичне мистецтво було тісно зв'язане з цілим життям і судьбою Сидора Терлецького. В 1928 році Сидір Терлецький з рештою своєї трупи об'єднався з театром, що від 1922 року існував при товариству «Руський Міщанський Хор» в Чернівцях.

Художня самодіяльність

Хоч політичні умови, серед яких довелося жнти буковинським українцям після розпаду Австро-Угорщини були дуже неспрнятливі, то українські патріоти в даній ситуації старалися використати всі законні можливості, щоб продемонструвати нублічно своє право на життя. Отож, коли навесні 1920 року румунська влада дозволила відновити діяльність українських національно-культурних товариств в Чернівцях, а згодом і в інших містах та селах Північної Буковини, то в містах Кіцмань, Заставна, Садагура, Вашківці та Вижниця і в деяких селах як Глібока, Мамаївці та інших було створено гуртки самодіяльності. Одні з них плекали тільки рідну українську пісню, а інші ще й драматичне мистецтво. Майже усі ці гуртки уряджували раз до року на 18 грудня увечері свято для дітей «Гостина св.[ятого] Николая». У Чернівцях уряджувала в 1919 році таке свято «Жіноча Громада», а почавши від 1920 року його уряджували українські студентські товариства «Союз», «Запороже», «Січ», «Чорноморе», а також т[оварист]во «Руський Міщанський Хор» та читальня на Польовій[1], а пізніше на Новій вулиці[2], що була найактивнішою зі всіх трьох передміських чнталень.

Окрім того, час від часу деяким здібним і енергічним любнтелям українського драматичного мистецтва вдавалося склеїти нашвидкоруч з артистів-аматорів цих різних смодіяльних гуртків театральну труну, яка появлялася як комета на буковинському горизонті і, давши дві-три вистави, зникала, звичайно, через недостачу матеріальних засобів, яка породжувала роздори між членами такої трупи.

Одною з таких нашвидкоруч створених театральних труп був так званий «Народний Театр», зорганізований у 1923 році і очолений Петром Лещенком, що виступав під псевдонімом Петро Мартинович. Це була здібна

[1] Тепер вулиця Кармелюка.

[2] Тепер вулиця Жасміппа.

і багатогранна людина як організатор, режисер, актор, співак і танцюрист. Він знав напам'ять цілу партитуру опери «Запорожець за Дунаєм». Лещенко поставив тоді в Чернівцях кілька вистав, між якими оперу «Запорожець за Дунаєм» та драму «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка. В «Запорожці за Дунаєм» Лещенко зіграв з великим успіхом роль Карася, Катерина Синюк-Голдшмідт роль Одарки, початкуюча тоді артистка-аматорка Феліція Добростанська зіграла з досить великим успіхом роль Оксани, а студент Максим Кухта роль Андрія. Максим Кухта виконував кілька років підряд у театрі товариства «Руським Міщанський Хор» всі тенорові ролі. У п'єсі «Сватання на Гончарівці» Лещенко зіграв знаменито роль Стецька. Та тому що в тодішніх умовах український театр на Буковині не міг дати йому постійного матеріального забезпечення, Петро Лещенко покинув театр і Чернівці та перейшов жити до Бухареста. (...)

Розглядаючи з ретроспективи розвиток українського театрального мистецтва на Буковині у дорадянський період, треба підчеркнути, що носіям його приходилося працювати і боротися в дуже непривітливих політичних, і, головно, матеріальних умовах, зокрема в періоді між обома світовими війнами. Тодішні державні уряди, чужі нам національно, не мали ані зрозуміння, ані інтересу допомагати українцям у розбудові їх власної культури. Навпаки, вони старалися всіми засобами гальмувати такий розвиток української культури, об тим легше могти накинути українцям чужу їм культуру та винародовити їх.

Якщо тим урядам це не вдалося, то це є, між іншим, і заслугою тих не надто численних, але палких і щирих патріотів, які були свідомі важливої ролі рідного театру в боротьбі підневільного народу за своє національне існування, і які не жалували ні труду, ні грошей, щоб нести рідне слово і рідну українську культуру в найширші прошарки українського народу на Буковині, та в деякій мірі і поза її границями в рамках Румунії.

Всі ті громадяни, які чи то як артисти, чи в який-небудь інший спосіб трудилися для розвитку українського театрального мистецтва на Буковині, заслуговують на народну шану і дяку.

При цій праці за період 1918–1940 років я послуговувався власними спостереженнями як глядач і учасник у праці театру, а також цінними спостереженнями, одержаними від пані Катерини Павловської-Доспіль, Корнія Савицького та д-ра Максима Кухти, які допомогли мені уточнити деякі події, про які є мова в цій праці.

Політичне життя на Буковині в 1918–1940 роках

Після розпаду Австро-Угорщини наприкінці жовтня 1918 року і зайняття Буковини румунською армією та включення її в Румунську державу, по-

ложення українського народу Буковини змінилося дуже різко в його некорисгь. Всі провідники українських політичних партій та багато визначних культурних діячів покинули Буковину і пішли на еміграцію. Спершу вони пішлив Галичини, де на руїнах Австрії створилася була незалежна Західно-Українська Народна Реснубліка, де вони помагали будувати молоду українську державу. Після знищення цієї держави імперіалістичною Польщею при дуже активній допомозі тяжкого тодішнього ворога українського народу – Франції, ця еміграція розсіялася по Чехословаччині, Австрії та інших державах. По всій Північній Буковині, заселеній переважно українцями, було установлено стан облоги, внаслідок якого українці не могли відновити і втримувати в тх околицях ніяких своїх національних організацій, які існували до Австрії. Тому вже в 3-4 роки від включення Буковини в Румунію згадані українські організації не тільки що остаточно завмерли, але за цей короткий час різні ділки з-поміж колишніх голов таких організацій, які розпоряджалися певним майном як народними домами, те майно при допомозі різних румунських ділків і при толеранції румунської влади попродали, а гроші собі забрали. Вони мотивували свої ганебні вчинки тим, що це майно хотіли забрати румуни, а вони його продали, щоб таким чином його врятувати. Але це неправда, бо румуни, хоч і раді були цьому знищенню українських організацій, то влада своїх рук до цього не прикладала і нігде ніякого українського народного майна не конфіскувала.

Відновлення діяльності Української соціал-демократнчної нартії

Десь на початку літа 1919 року після того, як всіх українських інтелігентів, які грали яку-небудь роль в українському політчному або культурному житті Буковини за часів Австрії було винущено з тюрем, відновила свою діяльність Українська соціал-демократична партія Буковини. Вона була першою і за перших десять років румунської дійсності єдиною українською політичною організацією Буковини і Румунії взагалі. У 1920 році у зв'язку з реорганізацією соціалістичих партій Румунії вона стратила свою незалежність і стала автономною організацією українських трудящих в складі соціал-демократичної партії Буковини. В 1930 чи в 1931 році при створенні єдиної соціалістичної партії Румунії ця актономна українська соціалістична організація перестала існувати.

На місце Осипа Безпалка, який перебував тоді в Українській Народній Реснубліці зі столицею в Києві, де він займав функцію міністра праці в уряді Симона Петлюри, прийшли до партії інші інтелігенти щоб її оживнти. Вони до тоді не мали ніякої стичності з соціалізмом, а прийшли до соціал-демократичної партії тому, що після війни соціалізм був у моді. Окрім того, не було тоді жодної іншої української політичної партії, де вони могли б

виявити свою політичну діяльність. Тими інтелігентами були професори Сидір Цурканович та Бекул, учителі Кость Кракалія, Григорій Андріящук, шкільний інспектор Сергій Канюк, професор Гнат Яворський та інші. Вони почали видавати влітку 1919 орган соціал-демократичної партії на українській мові, ямені якого вже не пригадую, але мені здається, що називався він «Вперед»[1]. В 1921 році цей орган змінив свою назву на «Робітник».

Возз'єднання румунських земель в єдиній державі

Рік 1918 був роком возз'єднання всіх румунів в єдиній їх національній державі. Бессарабію навесні 1918 року за згодою Німеччини і Австрії, а Буковину 1918 року після розпаду Австрії було включено до Румунії за історичним принципом, тому що обидві ці країни належали колись (Буковина до 1775 року, а Бесарабія до 1811 року) до Молдови. Семигород, частину Банату, Крішану і Мармарощину було приєднано на підставі етнографічного принципу, тому що в тих землях переважало румунське населення, також осінню 1918 року після розпаду Австро-Угорської монархії за згодою західних союзників Румунії.

Таким чином Румунія, яка до 1918 року була чисто національною державою і в якій нерумунське населення не утворювало більш, як 6–7 % та складалося переважно з болгар і турків у Добруджі, українців і росіян в дельту Дунаю і Добруджі, і наконець з жидів, які жили переважно в Молдові, сталася нараз багатонаціональною державою. Після возз'єднання всіх румунів наприкінці 1918 року корінне румунське населення становило біля 13 000 000 душ, а всі інші народності разом біля 4 500 000 душ, з них мадярів біля 2 000 000, українців біля 800 000, росіян біля 200 000, німців біля 500 000, жидів біля 500 000 та болгар, турків, сербів, гагаузів, циган та інших також разом біля 500 000 душ. Отже, возз'єднана Румунія мала наприкінці 1918 року біля 17 500 000 населення.

І треба тільки дивуватися, як мало навчила історія різні народи. Так Румунія, як і Чехословаччина зобов'язалися Сен-Жерменським мировим договором з 1919 року створити для всіх національних меншостей, які згідно з тим договором опинилися під їх владою, всі умови для вільного культурного, економічного і політичного життя. Проте так чехи, як і семигородські і буковинські румуни забули досить скоро на ті насильства, які вони мусіли терпіти від чужонаціональної влади і, як тільки вони стали вільними, стали застосовувати такі самі або ще й гірші насильства тим національним меншостям, що мусіли жити під їх владою. І якщо супроти

[1] Насправді назву «Вперед» («Vorwärts») носив німецькомовний часопис буковинських соціал-демократів, натомість український мав назву «Воля Народа».

інших народів вони поступали все таки з більшим пошанованням їх прав, то проти українського народу, за яким не було кому впімнутся, поступали вони багато жорстокіше, відмовляючи йому права користати зі всіх постанов згаданого мирового договору відносно трактування національних меншостей. І це навіть тоді, коли переважна часть згаданих постанов була принята національними законами тих держав, які давали українцям рівні права з всіма іншими громадянами країни, але влада не дозволяла їм користуватися тими правами.

У перших вісімнадцяти місяцях від возз’єднання змінялися кілька разів уряди Румунії. Перед ними стояли до розв’язання багато крутх і складних проблем, спричинених війною і возз’єднанням, з якими ці уряди не могли дати собі ради, тим більше, що появилися великі розходження в меитальності і світовидінні між представниками старої Румунії і нововключених територій, зокрема Семигорода.

Нарешті навесні 1920 року прийшла в Румунії до влади партія генерала Авереску. Цей генерал здобув собі велику понулярність серед румунів тим, що йому першому вдалося перемогти німців в серпні 1917 року у великій битві біля Марашешт на Сереті та відбити їх великий наступ, після чого німці вже до кінця війни не турбували більше румунів своїми наступами. Отож, цей генерал Авереску, використовуючи цю свою понулярність, створив з виходців з інших існуючих партій, а головно ліберальної і консервативної, які надіялися добитися у новоутвореній партії скорше провідної ролі, чим у своїх попередніх, нову партію. Програма її мало чим різнилася від обох згаданих партій, але тому що вона була нова і до тоді незнана, від неї надіялися чогось ліпшого, ніж це могли дати ліберальна і консервативна партії.

Навесні 1920 року ця партія перебрала владу в об’єднаній Румунії і перевела перші вибори до парламенту. Тому що до того часу ще не було нового виборчого закону для об’єднаної Румунії, вибори було переведено на підставі законіву, які існували в той час у поодиноких провінціях, а саме в Буковині австрійського, в Бессарабії – російського, а в Семигороді – мадярського. Ці вибори було поведено, принайменше на Буковині, без надужить влади. Та тому, що українці не мали тоді ще ніякої солідної політичної організації, вни не могли використати як слід ці вибори, бо не було кому зайнятся їх організацією. Тільки соціал-демократична партія виставила українських кандидатів у Кіцманському і Заставнівському повітах, Костя Кракалію і ще одного, імені якого вже не пригадую. Обох їх було обрано без труду в боротьбі з румунськими кандидатами. Окрім того, було обрано з ласки Дорі Поповича, що був з аверисканської партії міністром для Буковини, Антона Лукашевича денутатом від Вижницького повіту.

За час дворічного урядування цієї партії дано було в цілій державі деякі полегші, які стаи особливо відчутними для українських національно-культурних організацій у Чернівцях. Тоді то відновили свою діяльність українські товариства, про які була мова вже передше, і тоді театр Сидора Терлецького міг дістати до розпорядимості чернівецкй міський театр, в якому дав з веиким успіхом кільканадцять українських театральних вистав з дуже великим матеріальним і моральним успіхом.

За урядування цієї партії відбувся восени 1920 року великий і загальний страйк залізничників, а навесні 1921 року наступив розкол в соціалістичній партії Румунії, внаслідок якого вийшли з неї лівіші елементи та утворили нову комуністичну партію Румунії. Та вже навесні 1923 року, коли при владі була ліберальна партія, комуністичну партію було заборонено і від тоді вона діяла тільки в нелегальності.

Одночасно з розколом румунської соціалістичної партії наступив такий розкол і в українській організації соціал-демократичної партії Буковини. Невелика група, очолена Сергієм Канюком, вийшла з соціал-демократичної партії та створила собі комуністичну організацію, яка почала видавати свою газету «Громада». Та вже влітку 1921 року Сергія Канюка було арештовано і ця газета перестала виходити. Взимку 1921/22 року Сергій Канюк втік до Радянської України. Коли у 1928 році я був у Харкові, то мені сказали мої знайомі буковинські комуністи, що Сергій Канюк служить у робітничо-селянському коитролі.

У 1923 році провідники недавно створеної селянської, а з-румунська царaністичної партії Румунії д-р Ніку Луну та Іон Мігалаке прибули до Чернівців, щоб відкрити конгрес буковинської організації цієї партії. Тому що в той час окрім української соціал-демократичної організації не діяла ніяка інша українська політична організація, а програма цієї нової Румунської селянської партії була найпоступовіша з-поміж усіх інших румунських немарксистських партій, я і ще кілька наших найактивніших студентів заінтересувалися цією партією. Ми сказали провідникам цієї партії, з якими стрінулися спеціально в цій цілі, що ми могли би співпрацювати з їх партією, але тільки на правах автономії української організації цієї партії, так як це працювала українська організація соціал-демократичної партії. Коли ж обидва ці провідники заявили, що вони не можуть признати нам бажаної автономії, тоді ми відказалися від співпраці з їх партією і на тому наші переговори скінчилися.

Зате до них пристали інших кілька українських інтелігентів, як Кость Кракалія, Григорій Андріящук, які покинули Українську соціал-демократичну партію, та ще кілька інших, які дістали гроші і почали видавати український орган цієї партії «Хліборобська Правда», в якому

робили пропаганду для цієї цараністичної партії серед українського населення Буковини.

На початку 1922 року аверисканська партія, не могучи впоратися з економічно-фінансовими труднощами країни, мусила вступитися та віддати владу в руки ліберальної партії під проводом Іонела Брат’яну. Вона правила державою до 1926 року. За правління цієї партії, яка займала найбільш ворожу позицію супроти українського народу в Румунії, було переведено всі початкові школи Північної Буковини, в яких дотоді мовою навчання була українська, на румунську мову навчання, не оставивши українську мову хоча б як предмет навчання. Одночасно було переведено на румунську мову навчання гімназії в Кіцмані і в Вижниці. Тільки в чернівецькій гімназії було оставлено українську мову як предмет навчання.

Окрім румунізації всего українського шкільництва ця партія почала перекидати сотні українських учителів, професорів та священиків в румунські етнографічні території, щоб їх ізолювати від українського населення, а на їх місце привозила в українські села румнуських учителів та священиків, які мали за обов’язок румунізувати це населення. Новим винускникам середніх та високих шкіл не давали посад в українській етнографічній території, а тільки в румунській. За цієї партії доводилося і українським культурним установам багато трудніше працювати, бо їм робилося труднощі при одержування дозволів на різні урядження.

З осені 1922 року завмерла майже цілковито діяльність української організації соціал-демократичної партії та залежних від неї товариств «Воля» і «Праця». С. Цурканович і Бекул вийшли з організації, бо бачили, що там кар’єри не зможуть робити. К. Кракалія і Г. Андріящук з тих же причин перейшли до цараністів, після того, як на початку 1922 року перепали при виборах до парламенту на соціалістичній листі, а професор Яворський Гнат та учитель Білик мусили покинути Чернівці, бо дістали служби далеко в Румунії. Тоді перестала виходити і українська соціалістична газета «Робітник», так що українці Буковини не мали вже ні одного друкованого органу.

Тоді українське студентське товариство «Січ» рішило видавати хочби й невелику газету для українського населення Буковини. І так на початку 1923 року при допомозі небагатьох щирих українських патріотів почала виходити ця газета два рази на місяць пд назвою «Нове Життя», яке редагував і підписував за редакцію, за рішенням товариства «Січ», я. Коли ж після шести чи семи номерів влада заборонила цю газету, я почав її видавати під іменем «Народний Голос», який влада ткож заборонила після виходу шести чи семи номерів. Влада забороняла ці наші газети, тому що вони поміщували багато відомостей з життя українського народу поза межами

Румунії та критикували різні розпорядження влади взагалі, а супроти українського народу зокрема. Тому що восени 1923 року всі українські школи було переведено на румунські, а багато українських учителів, професорів та інших іителігеитів було переведено службово з Буковини вглиб Румунії, було вже тяжче здобути нові фонди для дальшого видавання газети, хоч би й під іншим іменем.

В 1924 році з наведених вище мотивів д-р Лев Когут почав видавати при мойому співробітництві незалежну газету «Зоря». Але ми довго не могли співпрацювати, тому що наші погляди на різні проблеми як українські, так і загального характеру досить часто не згоджувалися. Внаслідок того я відійшов від цієї газети вже наприкінці 1924 року.

Тоді в 1925 році д-р Лев Когут почав видавати іншу незалежну газету «Рідний Край», який продержався вже аж до зайняття Буковини радянською армією 28 червня 1940 року. (...)

Друкується за: Спомини Василя Тодоровича Руснака. Авторський машинопис.

Архів УНДЧ: Ф. В. Руснака. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк.і 45–187, 266–269, 283–291.

Дмитро Дорошеико

Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.)

Російське госнодарювання в Галнчнні. Граф Бобрннськнй і його адміністрація. Антоній і Євлогій

Перші кроки російської адміністрації в Галичині, на чолі якої став генерал-губернатор граф Георгій Бобринський (двоюрідний брат відомого вже перед тим своїм втручанням у галицькі справи члена Державної Думи графа Володимира Бобринського) позначилися спеціальними репресіями проти всіх проявів національного українського життя; зараз же по вступі російського війська до Львова було закрито всі без виїмку періодичні українські видання, всі культурно-

просвітні товариства, клуби, книгарні, заборонено продавати або держати по бібліотеках усі без виїмку книжки на «малорусскомг нарѣчіи», якнайсуворіше заборонено вживати це «нарѣчіе» по всіх товариствах, організаціях, в суді, адміністрації, нарешті почались арешти й висилка до Росії представників української ітелігенції, духовенства, селянства і просто звичайних обивателів, які мали нещастя підвернутись під руку, як каже московська приказка. Взагалі утворювалося якесь дуже чудне становище. Галичина до Росії не належала, і з моменту оповіщення війни усі її мешканці являлись для російської влади «підданими ворожої держави», у відносинах до котрих обов'язували певні міжнародні правила, що наказували шанувати в окупованій країні національні та релігійні права населення. Російська влада поставилась до Галичини, спеціально до українського її населення яко до краю, що ніби повстав проти своєї метрополії і тепер доводилось його втихомирювати й карати. Всі заходи й ціле поводження російської влади в Галичині можна прирівняти хіба до режиму графа М. Муравйова на Литві й Білорусії при втихомиренні там польського повстання 1863 року. Як тоді край було оповіщено «искони русскимъ» і на цій підставі все, що тільки було польського, нищено без жалю, а білоруські і литовські мужики приводились в «русскій» вигляд, так і тепер і в Галичині на підставі того, що це, мовляв, «искони русскій край» і «законное наслѣдіе россійскаго царствующаго дома», все, що тільки внявляло собою місцеве своєрідне, самобутнє життя, оповіщено «мазепинствомг» і нищено просто з дивовижним завзяттям і жорстокістю.

Та найдивніше з усього було те, що гоніння було й на місцеву релігію, на греко-католицьку церкву, або уніатську: явище, здавалось би, в XX столітті неможливе; але воно, на сором нашого віку, мало місце в Галичині і виявилося в систематичному насильстві над сумлінням і вірою переможеного за допомогою сили зброї населення. На чолі цих переслідувань і насильного навертання галичан на православ'є явився архієпископ волинський Аитоній Хроповицький, що вже раніше вславився своєю боротьбою проти останків місцевих одмін в устрою церковного життя на Волині. Він, наприклад, наказував стягати до Житомира старі ікони ще уніатської доби і велів їх палити, незважаючи на їх художню та історичну вартість, наказував руйнувати придорожні кам'яні хрести й «фігури», – мені самому доводилось чути про такі факти на місцях. Людина надзвичайно цинічна, яка в товаристві не може провести й півгодини, щоб не оповісти якогось непристойного анекдота або взагалі не звести розмови на двозначну тему, позбавлена моральних принципів, архієпископ Аитоній знайшов собі ревного помічника в особі єпископа Холмського Євлогія, що як людина з морального боку стояв безмірно вище від Аитонія, але відзначався якимсь диким фанатизмом, що доходив до жорстокости у відносинах до інакше віруючих, в даному разі до уніатів.

Пізніше, коли доля судила так, що мені довелось зайняти в тій же Галичині місце Бобринського, я мав змогу особисто познайомитись з більшістю його головних співробітників, перечитати секретний архів генерал-губернаторства, всі «особо важныя» і «строжайше секретныя дѣла», я був тоді дуже здивований: граф Бобринський уявився мені особисто порядною людиною, зовсім не лютим кровопивцем і тираном, як можна було думати, судячи по наслідках його діяльности. Не раз в його донесеннях самому цареві читав я признання повної непридатносте особистого складу середньої й нижчої адміністрації в краю, зложеної здебільшого з найгірших елементів російської поліції. Між іншим, граф Бобринський цілком не погоджувався з релігійною політикою Антонія і Євлогія, осуджував її, вважав за шкідливу. Але ті своє діло робили. Співробітники Бобринського, з якими довелось мені працювати, внявились в більшості людьми порядними, безумовно чесними, освіченими, добрими службовиками; чимало серед них було природних українців, які трохи згодом опинились на визначних посадах і при реснубліканському, і при гетьманському урядах України. Як могли вони бути знаряддям і виконавцями безглуздої політики, засудженої П. Мілюковим з думської трибуни як «европейський скандал», політики, що мала фатальні наслідки для російських іитересів, бо озброїла проти Росії все українське населення Галичини, що на початку зустрічало російську армію зовсім не вороже і яке могло поставитись до неї справді як до «визволительки», якби це «визволення» не обернулось відразу в огидне насильство над совістю й переконанням мільйонів людей?.. На ці питання я не знаходжу ніякої іншої відповіді, як тільки ту, що й російська адміністрація, російська армія і російське громадянство перебували під впливом особливої гіпнози й настрою, котрі утворювались певною частиною російської преси й групою людей, які поставили собі завданням виховувати серед російського громадянства поняття й погляди на український рух як на щось органічно вороже російській державі й російському життю. Національне відродження українського народу, змагання до піднесення культури широких народних мас дорогою просвіти на рідній мові, до здійснення національно-територіальної автономії України як ідеалу політичних відносин між Україною й Росією – все це означалось ім'ям «мазепинства», явища глибоко небезпечного для російської нації й російської держави, насаджуваного й підтримуваного якоюсь ворожою для Росії рукою ззовні. З цієї точки погляду, що поділялась керманичами російської політики, Галичина справді уявлялась гніздом «зарази», її «русское» населення здавалось збаламученим мазепинською пропагандою за допомогою австро-польських властей; цю пропаганду треба було припинити, її керманичів і прихильників просто знищити, а населенню повернути його справжній «русскій» вигляд.

До всього треба додати, що політика російської влади в Галичині спиралась, як я вже згадував, на купку місцевих людей, так званих москвофілів, прихильників насаджування в Галичині російської мови, російської культури, які не бачили користі від національного розвитку на місцевій народній основі і вороже ставились до національного українського руху в краю. Серед цих людей були й ідейні одиниці, що по-своєму бажали добра своєму народові; вони відзначались упертим фанатизмом, що не розбирався в обставинах і засобах і йшов наосліп і напролом. Ці люди, озлоблені переслідуваннями з боку австрійської влади, переслідуваннями, що знаходили собі співчуття серед національно настроєного українського громадянства, зробились найближчими дорадниками і практичними керманичами російської адміністрації в Галичині; дехто з них дістав службові посади, наприклад, радників або урядовців для особливих доручень при губернаторах. По їх вказівках роблено труси, арешти, висилки. Ці люди були відповідальні в багатьох випадках за переслідування своїх земляків, з котрими вони зводили свої партійні рахунки. Від них ішло натхнення або цькування в боротьбі з «мазепинством». Якщо взяти на увагу, що декого з них австрійський уряд переслідував раніш за одверте русофільство (а іноді й за військове шпигунство на користь Росії), а з момеитом вибуху війни багато з них самі або їхні родини справді потерпіли від австрійців, то не диво, що ці люди здобули собі певний ореол «мучеників за русску справу» і тому користувалися великим довір'ям і авторитетом. Аж тільки значно пізніше, після кількох місяців спільної роботи, самі представники російської адміністрації переконалися, як фактично вузькі, обмежені, морально нерозвинені і через те неперебірчиві в засобах були їхні галицькі дорадники і скільки фатальних помилок, непотрібних жорстокостей було нароблено під впливом цих злих духів російських іитересів у Галичині. Як завжди, свідомість цих помилок прийшла запізно.

Другнй неріод російської окунації Галнчннн й Буковннн. Новнй курс. Моя нодорож вздовж галнцько-буковннського фронту. Розвнток роботн Союзу міст

Із здобуттям нових значних теренів Галичини і майже цілої Буковини (в австрійських руках залишився маленький куточок з Дорна-Ватрою) було відновлено «Галицко-Буковинское генерал-губернаторство» з резиденцією спочатку в Тернополі, а потім в Чернівцях. На посаду генерал-губернатора призначено Ф. Трепова, колишнього київського генерал-губернатора. Край поділено на дві губернії: Чернівецьку, до якої, крім Буковини, належали ще повіти Городенка, Коломня, Снятин і Косів, і Тернопільську, до якої належали всі окуповані галицькі повіти, крім Покуття, Чернівецьким губер-

натором призначено Лігіна, Тернопільським – Чарторижського. Органічним статутом для управи цілого краю мали служити «Временные правила», затверджені начальником штабу верховної команди генералом М. В Алексєєвим, зложені в доволі ліберальному дусі. Режим Трепова взагалі різнився від режнму Бобринського: тепер на першому плані стояла не політика, не повертання українців – у росіян та уніатів – у православних, але іитереси армії; ставилося найпершим завданням піддержувати спокій і лад в окупованих провінціях, що служили найближчим запіллям російської армії. Ні Аитоній, ні Євлогій з їх чорним гайворонням не були донущені до краю; іитересами православної церкви завідував представник протопресвітера армії й фльоти (головного військового капелана) професор київської Духовної академії о. Ф. Титов. Наука попередньої кампанії, ганебна слава «европейського скандалу» (так нап'ятнував російську політику в Галичині П. Мілюков в промові з думської трибуни), нарікання союзників – зробили своє діло[1].

---

[1] У спомипах французького посла в Петербурзі М. Палеолога, падруковапих педавпо в журпалі «Revue des deux Mondes», зустрічаємо дуже цікаві сторіпки, присвячепі російській політиці в Галичипі. В своїм щодеппику під 1 грудня 1914 року Палеолог записує: «Ледви тільки російська влада встаповилася в Галичипі, як відразу запровадила в пій пайгіршу практику русифікації... адміпістраційпа влада зосереджепа в руках графа Бобрипського... оспову його поглядів складає крайпя пепавись до упіятської релігії (М. Палеолог тут помиляється, думаючи, що геперал-губерпатором був граф Володимир Бобрипський, але дійспо пим був його братапок граф Олексій Бобрипський; але Володимир мав великий вплив па політику – Д. Д.)». Тим часом з п'яти мільйопів паселеппя Галичипи, припаймпі три мільйопи сімсот тисяч палежать до украïпської церкви. Бобрипський додержується таких поглядів: «У Східпій Европі є тільки три релігії: православпа, католицька й жидівська. Упіяти ж – зрадпики православія, репегати й єретики, їх силою треба паверпути па правдивий шлях» ... Отже, через те пегайпо почались переслідуваппя: арешт упіятського митрополита А. Шептицького, вигпаппя упіятських мопахів, конфіскація церковпих упіятських дібр, порушеппя русипських церковпих обрядів, заміпа упіятських священиків православпими, висилка русипських дітей до Києва й Харкова для вихованпя в православпій вірі – ось що було зроблепо за два місяці па полі релігійпої політики. В чисто політичпому відпошеппі до цього треба додати закриття русипських часописів, упіверситету, шкіл, звільпеппя галицьких урядовців і заміпа їх росіяпами. Про це я півофіціяльпо говорив Сазопову, вказуючи, що подібпа політика викличе своїм паслідком компромітацію російської влади в Галичипі, де Габсбурги зуміли завоювати собі такі симпатії. «Я згоджуюсь, – відповів Сазопов, – що політика Бобрипського часто буває пеобережпа, а у пашцих урядовців западто важка рука. Але пе сподівайтесь па те, що я виступлю в оборопі упіятів. Я поважаю католиків, хоч і жалкую, що вопи помиляються в своїх релігійпих поглядах, але упіятів я пепавиджу й гидую пими, тому, що вопи – репегати». «Великий кпязь Миколай Миколаєвич скаржиться па запізпеппя трапспортів для Галицької Армії: «я дожидаю поїздів з пабоями, – каже віп, – а мепі присилають поїзди з попами». (Примітка Д. Дорошепка)

Певпа річ, що такі думки й погляди французького посла пе залишились без впливу у Петербурзі.

Тепер уже не ставилось метою переслідування місцевої мови й культурного життя. Було дозволено відновити науку в українських гімназіях в Тернополі, Чернівцях, в українській учительській семінарії в Тернополі. Правда, не можна було називати гімназій «українськими», а просто – гімназія та й край. На чолі шкільної управи поставлено Янковського, директора одної з київських гімназій, що мав ренутацію ліберала. Але поводився він трохи чудно: з одного боку начебто і не закривав українських шкіл і помагав учителям поліпшувати їхнє матеріальне становище, а з другого – лякав тих самих учителів Сибіром за слово «Україна» і робив усякі причепки в справі організації українських шкіл Союзом міст. Мені довелося мати з Янковським сутички на цьому ґруиті, але про це трохи далі.

Арешти й висилки українських діячів відбувались і далі, але далеко вже не в тім масштабі, як раніше, і тепер ініціативу виявляла вже не адміністрація, а влада військова, «контррозвідка», де засіли в характері співробітників ті самі особи, що за графа Бобринського сиділи по канцеляріях генералгубернаторства. Мотивом для обвинувачення було вже не «мазепинство», а «шпіонаж». В шпіонажі ж можна було обвинувачувати кого хочете на підставі найменшого підозрення, бо тут доказів не було треба. Пізніше всі ці справи попали до моїх рук, і я мав змогу переконатись, що тільки один процеит серед усіх обвинувачених і арештованих по підозренню в шпіонажі можна було вважати за людей справді причасних до шпигунської праці. Решта ж була жертви неясних підозрінь, фальшивих доносів, непорозумінь і часто-густо – особистих порахунків.

Склад повітової адміністрації був дібраний генералом Треповим та його співробітником значно кращий, ніж за графа Бобринського; більшість повітових начальників були люди з вищою освітою, що раніше служили в Росії земськими начальниками, а то й головами повітових земських управ. Були й природні українці. Відновлено також склад поліції, і таких розбишак, як Рапота або Парадєлов, уже не було. В центральній управі на чолі окремих установ поставлено людей досвідчених, фахівців у своїм ділі, чужих політиці. Про них буду говорити ще далі.

Багацько разів об'їжджаючи окуповані повіти Галичини й Буковини, я мав нагоду переконатися, що взагалі режим другої окупації був значно м'якший. Це була сувора окупаційна влада, але не було вже тенденції неодмінно лізти в душу завойованого населення, переслідувати його віру, його мову. В той же час, по справах Союзу стикаючись раз у раз з усіма представниками влади від губернаторів до повітових начальників, я познайомився особисто майже з цілим персональним складом адміністрації і знав, хто з неї виявляє гнобительські нахили, а хто ставиться до людей лояльно і толерантно. Це мені потім дуже придалось.

Влітку 1916 року центральний комітет Союзу прислав на наш фронт ревізійну комісію для огляду інституцій Союзу на фронті. На чолі комісії стояв сенатор С. В. Іванов. Наш київський комітет приділив яко свого представника для присутности при ревізії – мене. Ми об'їхали протягом трьох тижнів автами цілий фронт від Луцька до Селетина на Буковині. Ще при перших зустрічах в Києві я побачив, що в особі сенатора Іванова маю перед собою освічену й гуманну людину, одушевлену найкращими громадськими ідеалами, справжнього «шестидесятника»[1] по своїм поглядам, хоч віком він належав до трохи молодшого покоління. Він зацікавився українським життям, пам'ятками української культури, і ми влаштували спеціально для нього огляд київських пам'яток і святинь, причому пояснення давали покійний О. І. Левицький і В. К. Прокопович. Ще в Києві я вів з сенатором Івановим розмови про галицькі справи і бачив, з яким безумовним осудом ставився він до політики національного утиску й релігійних переслідувань[2]. У мене тоді виникла думка – використати побут сенатора Іванова в Галичині й Буковині, познайомити його докладно з тамошніми відносинами і людьми, дати йому весь необхідний матеріал – задля того, щоб потім старатись через його вплив, зв'язки і популярність добиватись ослаблення системи утисків над українським життям в окупованих провінціях. Дуже важливим здавалось мені мати в особі сенатора Іванова прихильника в центральнім комітеті нашого Союзу в Москві, де вже трохи скоса почали поглядати на нашу роботу на культурно-просвітньому полі.

Треба зазначити, що вже з весни 1916 року наш комітет став широко улаштовувати по Галичині й Буковині дитячі захоронки, де місцева дітвора діставала їжу. На чолі цих захоронок став «дітський підвідділ», де головою була пані С. Н. Луначарська, що цілком поділяла мої плани щодо характеру й напряму праці. Потроху ми довели число захоронок до ста; при них позаводили спочатку щось наче школи ручної праці, а потім почали обертати їх у звичайні школи. Як звісно, в кожному селі існувала звичайна школа, але від початку окупації школи не функціонували. Більша частина учителів та учительок залишилась на місці і бідувала тепер без заробітку. Діти вирос-

[1] «Шестидесятниками» називали в старій Росії людей покоління 60-х років XIX ст., коли громадянство було перейняте поступовими ідеями, і це захоплення відзначалось ідеалізмом і ентузіязмом, що в багатьох людей залишався на ціле життя. (Примітка Д. Дорошенка).

[2] У російських колах сенатор Іванов був звісний, між іншим, тим, що одного разу гостро запротестував проти вироків смертної кари. За це його на довший час не запрошувано на ділові засідання Сенату і він аж до самої революції носив лиш почесний титул сенатора, не виконуючи урядових функцій. Уряд ставився до нього підозріло, але в широких громадських колах він тішився великою пошаною. (Примітка Д. Дорошенка).

тали без усякої науки, дичіли, і це найбільше відчувало саме населення, що здавна звикло до школи і дорожило нею. Я задумав, не міняючи назви «Дѣтскій пріють Всероссійскаго Союза городовъ» і під його прапором з червоним хрестом впровадити до цих захоронок звичайну шкільну науку. На завідуючих захоронками призначалися студенти, студеитки й учительки з Великої України, щоб вони офіціально відповідали за установу; а вже на фактичних вчителів запрошувано місцевих же вчителів та вчительок з платнею «по найму». Ми почали швидко переводити наш план, без галасу, потихеньку, не підіймаючи питання перед місцевою адміністрацією й ставлячи її перед доконаним фактом. Виникали в різних місцях причепки, тоді я їхав до губернатора Чарторижського, порозумівався з Яновським, відкликувався аж до Москви, спираючись на постанову центрального комітету Союзу про те, щоб по його захоронках навчання дітей велося їх рідною мовою (на прийняття цієї постанови вплинула пані С. Луначарська, що їздила від нас з Києва на якусь нараду, скликану ceнтральним комітетом в «дитячій справі» у Москві). В 1916 році «Всероссійскій Союзъ городовъ» був уже такою силою, що з його авторитетом мусіла рахуватись й російська адміністрація на фроиті.

Тому що в окупованих провінціях залишилось багато дітей-сиріт, що погубили своїх батьків під час бойових дій, то для цих дітей ми почали улаштовувати особливі приюти-інтернати в різних кутках краю (пам’ятаю, були такі в с. Богданівці, Тарнорудці, Заболотцях, Чернівцях та інших містах), щоб не вивозити їх з рідної землі. Для завідування цими інтернатами і для розшукування дітей по краю було організовано особливу «дитячу експедицію» під проводом відомої нашої письменниці Наталії Романович-Ткаченкової[1]. Цілком аналогічну роботу провадив і «Всероссійскій Земскій союзъ». Щоб робота велася координовано і по спільному плану, уповноважений Земського союзу

П. К. Линниченко, що завідував там відділом допомоги населенню, запросив на голову «шкільного відділу» в Союзі І. І. Красковського, відомого українсько-білоруського діяча й педагога (в кінці 1916 року його обрав у свої уповноважені наш комітет південно-західного фронту Всеросійського союзу міст). Тоді робота пішла дуже дружно, і засобами земського й міського Союзів удалось протягом двох місяців (травень-червень 1916 р.) майже відновити нижче народне шкільництво в окупованім краю, де навчання велося українською мовою і було вільне від того присмаку австрійсько-польської рутини, що панував по школах в краю за австрійських часів.

[1] Про цю свою діяльпість вопа умістила цікаві спомипи в «Літературпо-Науковому Вістпику» 1917 року. (Примітка Д. Дорошепка).

Само собою виникало питання про підручники. Ми не вважали доцільним додержуватись старих підручників часів Австрії: перш за все вони були перейняті державним австрійським патріотизмом, – в кожній хрестоматії портрет цісаря Франца-Йосифа, австрійські гімни; залишати це – значило викликати труднощі з боку російських властей; виривати з книги – непедагогічно. До того ж старих підручників було й мало, не дурно російські власті при першій окупації 1914 року палили їх цілими купами, улаштовуючи своєрідні аутодафе. Тоді ми рішили знайти другий вихід: звернутись до українських підручників, друкованих в Росії. Таких підручників, починаючи з 1906 року, було видано немало і то дуже добрих (наприклад, Грінченка, Хуторного, Білоусенка, Черкасенка, Шерстюка, Степовика, Русової і т. д.) з педагогічного погляду, але вони здебільшого лежали на полицях книгарень, бо в школах учити українською мовою не дозволялося, і хіба тільки подекуди відбувалось потаємне навчання. Я гадав, що наші підручники придадуться для галицько-буковинської школи й матимуть навіть перевагу над місцевими підручниками старого видання ще з того погляду, що наші підручники були цілком «невтральні»: в них не було зовсім казенного державного духу ні австрійського, ні російського, не було й своєрідного польського патріотизму; вони пристосовані були виключно до вимог педагогії. Але щоб переконатися в цьому, ми з І. І. Красковським скликали в липні з'їзд місцевих вчителів та вчительок, що навчали по захоронках земського й міського Союзів і нам обом було надзвичайно приємно почути на цьому з'їзді (що відбувся в Тернополі) майже одноголосну думку учасників на користь підручників з Великої України.

На кошти Союзів було закуплено й транспортовано до Галичини й Буковини десятки тисяч примірників шкільних українських книжок для позашкільного читання. Було викуплено все, що тільки знайшлося в українських книгарнях у Києві, і надалі довелося спроваджувати транспорти книг з Полтави, Харкова і навіть Катеринодара, з тамошніх українських книгарень. Галицькі селяни дуже тішилися цими книжками на рідній мові «київського видання», з Великої України; особливо подобалися видання народних дум і книжок з історії, що не зазнали на собі специфічної австро-польської цензури, і в яких польсько-українські відносини в минулому трактувалися без фальшування історичної правди.

Зріст числа захоронок-шкіл і особливо запровадження підручників з України, одначе, не на жарти потривожило місцеву російську адміністрацію. Довелося їхати для серйозної розмови з губернатором Чарторижським в Тернополі. З ним удалося порозумітись доволі добре. Він зрештою поставився до справи ліберально, вимагав тільки, щоб призначувано лиш «благонадійних» вчителів та щоб наші захоронки ніде не називалися школами.

Неприємно було тільки те, що Чарторижський в розмові постійно уживав слова «мазепинці», «мазепинський» для зазначення понять «українці», «український», так начебто це були синоніми; вимовляв він ці слова без усякого наголосу чи підкреслення, немов це були загальновживані і ні для кого не образливі назви. Більше клопоту довелось мати з Янковським, що відограв роль, так би мовити, начальника Галицько-Буковинської шкільної округи. Він начебто й не виступав вороже, але на кожнім кроці утворював практичні труднощі й перешкоди, головно в околиці Чернівців, де була його резиденція. Та з Янковським доводилось більше воювати не мені, а покійному А. Г. Вязлову, що з весни 1916 року сидів у Чернівцях яко уповноважений нашого комітету при штабі VIII Армії.

Наш Союз почасти допомагав і середнім українським школам, що відновлялися подекуди й утримувалися на кошти самого місцевого населення. Допомога тут була чисто матеріального характеру: наприклад, улаштовувалася безплатна кухня для учнів і вчителів, як ось у Тернополі при гімназії; постачалося паливо, робився ремонт шкільних приміщень. Так було в тій же гімназії в Тернополі: міський магістрат з посадником Міхаловським на чолі ніяк не міг знайти приміщення для української гімназії (власний будинок гімназії був зайнятий якоюсь військовою канцелярією) і нарешті одвів їй недобудований дім, здається, на вулиці Міцкевича. Тоді наш Союз своїм коштом добудував дім і приладнав його під шкільне приміщення. Спеціально на потреби української гімназії й учительської семінарії в Тернополі, наприклад, для оплати учительської праці збиралися гроші серед української інтелігенції в Києві і я сам кілька разів привозив сотні й тисячі рублів цих грошей до Тернополя й передавав їх на руки отця Бона.

Об'їзд фронтових інституцій Союзу в Галичині ми почали з сен. Івановим від Тернополя. Саме тоді в Тернополі перебував генерал-губернатор Трепов, і сенатор Іванов пішов до нього з візитою. В розмові Іванов доторкнувся питання про відносини російської адміністрації до місцевого українського населення. «Так, – сказав Трепов, – поки що ми даємо школи, не чіпаємо мови, не втручаємось до церковних справ...» Пам'ятаю, з яким обуренням на це «поки що» переказував мені свою розмову Іванов: «Невже це державна точка погляду, – казав він, – шанувати законні права населення лиш поки що, себто часово; ну, а далі?»

Ми об'їхали майже цілу прифронтову смугу, побували в Скалаті, Збаражі, Струсові, Микулинцях, Бучачі, Монастириськах, були присутні при боях за Галич, коли на наших очах коло села Товстобаби було взято в полон 3000 німців; потім через Станіславів, Коломию, Снятин проїхали на Буковину, об'їхали її фронтові установи аж до Селетина, я скрізь, де тільки міг, старався знайомити сен. Іванова з нашою роботою на користь місце-

вого населення, поясняв йому місцеві відносини, показував сліди й останки інтенсивного культурно-національного життя, яким жила країна перед війною, знайомив з деким із місцевих людей. Так, в Озірній познайомив з небіжчиком отцем Танчаківським, в Монастириськах з небіжчиком отцем Підляшецьким. В ревізійній комісії брав участь і їздив скрізь з нами член Державної Думи Калугін, я й його старався знайомити з галицько-буковинськими справами. Коли ми скінчили об'їзд, сен. Іванов залишився дуже задоволений працею нашого Союзу на фронті, в тім числі і мого відділу допомоги населенню. Ми верталися з них удвох автом з Чернівців через Кам'янець до Проскурова. Провівши зі мною на самоті цілий день, Іванов вів зі мною немов остаточну розмову про галицькі справи, резюмував свої враження. Він дав слово вжити всіх своїх сил і всіх зв'язків, щоб освітити правдиво в Петербурзі справжнє становище Галичини й Буковини, домагатись остаточної ліквідації системи національного утиску, повороту невинних жертв попереднього режиму. «Ні, так як є, воно залишитись не може!» – казав він мені, коли ми з'їздили на гору коло Садагури і кидали останній погляд на Чернівці, на долину Прута, на голубі гори на правім березі Прута. «Будьте певні, що воно скоро має перемінитися!» Очевидно, сенатор Іванов мав на увазі зміну курсу урядової політики під натиском громадської опінії, і не передчував – так само як і я, – що скоро дійсно настануть зміни, але такі, що перевернуть догори ногами увесь той лад, яким державалася стара Росія...

Моє нрнзначення комісаром до Галнчннн й Буковннн. Нодорож до Тнмчасового нравнтельства. Революційнннй Нетроград

Повернувшися додому з другого чи з третього засідання конгресу, я знайшов у себе на столі телеграму: «Тимчасове правительство призначило Вас крайовим комісаром Галичини й Буковини. Князь Львов». Це мене дуже здивувало, тим більше, що з часописів було звісно, що вже призначено на цю посаду князя Долгорукова. Та міркувати довго не доводилось і, порадившись на другий день вранці з професором Грушевським, я рішив не відмовлятись та, попередивши М. А. Суковкина, в той же день уночі виїхав до Петербурга представитись правительству і дістати вказівки та інструкції. Пізніше я довідався, що моє призначення сталося таким способом.

Коли вибухла революція, ми всі якось наче трохи забули за Галичину, та й самі галичани, що жили серед нас у Києві, усю свою увагу звернули тепер на справи революції. Вони, одначе, зорганізувалися й утворили комітет українців з усіх земель Австро-Угорщини. Перший згадав і заговорив про те, що треба якось по-новому організувати управу окупованих частин Галичини й Буковини, П. К. Линниченко, уповноважений Земського союзу.

Ми з ним останніми часами зблизилися на ґрунті спільної праці в Галичині; це був українець з Поділля, місцевий дідич, людина дуже енергійна і щира, але до українських організацій він не належав. Тепер, десь в половині березня, Линниченко, порадившись зі мною, скликав у себе в будинку Земського союзу на Софійській площі (пізніше українське Міністерство земельних справ) невеличку нараду, на яку запросив, крім мене і І. І. Красковського, ще професора Грушевського, представника нового галицько-буковинського комітету, що про нього я оце згадував, голову жидівського допомогового комітету і двох послів до австрійського парламенту, що перебували в Києві: Т. Окуневського і Е. Брайтера. Всі запрошені явилися, крім Брайтера, який і надалі ухилявся від цих нарад. На нараді було ухвалено взяти на себе ініціативу скласти проект нової управи Галичини й Буковини, в ліберальному дусі і з допущенням місцевого населення до самоуправи – наскільки на це дозволяло становище окупованих російською армією провінцій ворожої держави. На одних з дальших зборів Линниченко прочитав виготовлений ним коротенький проект повідомлення до Тимчасового правительства в цій справі. Між іншим, було проектовано замість генерал-губернаторства призначити крайового комісара властиво з попереднім обсягом влади, замість губернаторів – губерніальних комісарів. З нашим проектом виїхали до Ставки Верховної команди І. І. Красковський і П. К. Линниченко. Обидва дістали санкцію нашого проекту і мандат, перший – від комітету південного фронту Союзу міст, другий від комітету Земського союзу. Про кандидатури на наших нарадах не говорилося, але приватно малося на увазі рекомендувати призначення на Галичину – Линниченка, а на Буковину – Вязлова, а щодо генерал-губернатора, то було звісно, що вже призначено князя Долгорукова. Отже, тепер зрозуміло, чого я так здивувався, діставши телеграму про своє призначення. Внявилось, що Линниченко і Красковський зустрілись в Ставці (в Могилеві) з чотирма міністрами, що приїздили туди на якусь нараду і переконали призначити замість Долгорукова – мене, як людипу, що близько знала галицько-буковинські відносини, працювала в тих краях та й могла задовольнити наших українців, з якими в Петербурзі дедалі, то все більше рахувалися. Міністри повернулися до Петербурга і там на раді міністрів провели відміну призначення князя Долгорукова і призначення мене.

Я чув, між іншим, що справою нової адміністрації в Галичині дуже цікавляться поляки. До мене ще перед моїм призначенням зайшов професор Ґрабський і почав розмову на тему, що нам треба би зробити так, щоб і польське населення не було покривджене... Я йому міг відповісти лиш те, що вже, як чув, призначено князя Долгорукова і що ніхто тепер у нас не думає когось кривдити.

Дві доби їхав я до Петербурга в вагоні, що був вщерть набитий людьми, головно солдатами, що опапували зовсім залізниці і зробились тут повними господарями: займали всі вагони, всі купе й коридори, їдучи в усіх напрямках сюди й туди: хто на фронт, хто з фронту, хто до Петербурга, хто додому, – чого й що, ніхто не знав. Наче якесь свого роду переселення народів. Звичайному пасажирові було тяжко залізти до вагона, а не то що знайти в ньому місце. А вже коли хто знайшов місце, то сиди на ньому і не рипайся, не кидай ні на одпу хвилипу, хоч би то було й цілий день, ніч і більше. В Петербурзі серед наших українців було таке ж саме оживлення і піднесення духу, як і в Києві. Тут також відбулась велика українська маніфестація, в якій узяло участь коло 25 000 людей, в тім числі багато військових, і загальну увагу звернув на себе відділ кубанських козаків, що їхав кінно в своїм гарнім козацькім убранні із запорозьким прапором і бунчуками. Українська делегація відвідала міністра-президеита князя Львова й подала йому меморандум з домаганням негайних реформ на полі культурно-національного життя на Україні, а також з домаганням негайного увільнення й повороту галицьких і буковинських засланців.

Зупинившись у свого прнятеля О. Г. Лотоцького, я відразу почав ходити по різних урядах, де, хто й як має дати мені вказівки й інструкції. Але добитись чого-небудь певного було дуже важко. Ніхто нічого не знав; кожен був зайнятий своїм ділом, а про якусь там Галичипу не хотів думати. Я рішив побувати у різних міністрів, зокрема, починаючи з князя Львова. Доступивсь я до міністра-президента доволі легко тому, що секретарем його виявився земляк з Київщини. Князь Львов прийняв мене дуже привітно. На вигляд це була дуже симпатична, добродушна людина, що менше всього скидалась на голову революційного уряду. От так собі предсідатель повітової земської управи. На столі в нього лежала свіжа просфора; він дуже часто вживав слів: «Бог Вам в поміч», «Христос Вам допоможи», видно, це була релігійна людина. Ніяких ясних вказівок він мені не дав, прохаючи зачекати, поки приїде спеціальний висланець від командуючого південно-західним фроитом генерала Брусилова. Тоді мала відбутись міністерська нарада в справі Галичини. Тим часом радив він подбати про вироблення статуту для управи краєм. Коли зайшла мова про переміни в адміністрації, про те, що, може, доведеться звільнити декого, наприклад, бувших губернаторів, він дуже рішуче заявив: «Як декого? Всіх до одного! Ви там не повинні й каменя на каменю залишити від того, що було досі».

Дальшу візнту я склав міністрові юстиції Керенському. В нього хотів добитись розпорядження про негайний поворот з Сибіру засланих галичан. Товариші міністра внутрішніх справ Щепкін і Леонтьєв, до котрих я був по черзі звернувся після візити до князя Львова, сказали мені, що

поворот галичан залежить від міністра юстиції. Виявилось, одначе, що у Керенського спільне приймання: в одні й ті самі години приймає усіх, хто б до нього не прийшов, однаково, чи по громадській, чи по приватній справі: і сільська баба, що прийшла клопотати про скасування якогось штрафу в десять карбованців, наложеного на неї; і днякон, що надумав проситись про перевід його на кращу парафію, і панночка, що прийшла просто подивитись на популярного міністра, «душку-Керенського», і крайовий комісар Галичини й Буковини, що явився клопотатись за долю невинно засланих до Сибіру тисячів людей, всі повинні були дожидатись в спільній черзі. Ніхто не запнтував, чого й пощо хто прийшов, а тільки зазначалося число в черзі. Мені припав не то 117-й, не то 118-й нумер. Довелось терпеливо дожидатись в двох тісних кімнатах, де не було зовсім де сісти, так усі на ногах і чекали. В сусідній кімнаті приймав міністр. З-за дверей іноді долітав подражнений, нервовий голос. Внускали прохачів десятками, вони ставали в півколо, міністр обходив усіх по черзі і здебільшого проганяв, кажучи, – як вам не сором із такими дурницями лізти до зайнятої людини. З дверей іноді показувалися молоді офіцери – ад'ютанти міністра. До них зараз же кидалися прохачі, стараючись з'ясувати свої справи. Але ті тільки відмахувались руками. Вже після того, як я більш години простояв в почекальні, ввійшов немолодий пан в чорному сурдуті і голосно заявив, що він – товариш міністра Зарудний, так, може, хто схоче до нього зверпутись, він може сам вирішити справу, і нема чого турбувати міністра. Але ніхто до нього не зверпувся: всі – і баба, і днякон конче хотіли бачити самого Керенського, як втілення найвищої справедливости на землі. Так Зарудний і вийшов поклонившись. Нарешті вийшов один з ад'ютаитів і сказав, що міністр дуже втомлений і на числі 110-му припиняє прийом до другого разу. (А той другий раз був десь за два дні.) Усі, коли загрожувало таке відречення, кипулись з шумом до дверей, відтиспули ад'ютанта і вдерлись до прийомного покою. Ад'ютанти борюкались з одним особливо настирливим прохачем. З цього замішання скористав я і таки проскочив до міністра. Порядок сяк-так відновили, тих, що вже проскочили, не виганяли, зате міністр ще прискорив свій обхід прохачів, і черга скоро дійшла до мене, Керенський пізнав мене, привітався дуже ласкаво і просив зайти на другий чи на третій день до нього до хати, сказавши мені дещо, наче умовлене гасло, щоб мене пропустили. Певна річ, що в обстанові загального принимання говорити про серйозні справи було неможливо.

Я прийшов в призначений день і годину до помешкання Керенського, яке було в будинку Міністерства юстиції. У міністра був дуже стомлений вигляд, а права рука висіла перев'язана. Оповідали, що перед тим він був на якімсь матроськім вічу в Кронштадті і після своєї промови схотів кож-

ному з тисячів учасників стиспути руку. Наслідком того в його рознухла права рука. Керенський почав розпитувати про київських знайомих, про тамошні настрої[1]. Із визволенням арештованих галичан, одначе, не пішло так гладко, як я надіявся. Керенський сказав, що треба мати індивідуальні відомості за арештованих, – ачей же серед них є і справжні шпигуни? Я бачив, що Керенський формально має рацію і обіцяв, що «Общество Юга России» негайно пришле списки висланців, за яких воно ручиться, і тоді тих можна було би зразу визволити. На це Керенський згодився. Але при мені вже був список деяких людей, за котрих ми особливо турбувались, тут були священики, старші люди, жінки, педагоги, які були нам потрібні для новоутворених українських шкіл. Я подав цей спис Керенському, і він обіцяв дати розпорядження, щоб цих людей увільнили негайно, телеграфічною дорогою.

Наскільки шумно та людно було в Міністерстві юстиції, настільки спокій і повага папували в Міністерстві закордонних справ, куди я за чергою зверпувся, щоб поспитати якихсь вказівок у міністра закордонних справ П. Мілюкова. Про годипу прийняття наперед було умовлено по телефоні, і я довго не дожидав. Одначе передо мною міністр приймав якогось англійського генерала, і я трохи мусів зачекати, поки скінчилась їхня розмова. Мене запросили до кабінету міністра. Коли ми сіли, то перші слова Мілюкова, після деякої мовчанки, були: «А знаєте, ваше призначення сталося проти мойого бажання!» На це я відповів, що для мене самого воно явилося несподіваним, що його не добивався, але коли воно сталось, то, певно, це мало свої політичні підстави, і через те я не вважав себе в праві відмовлятись. Ми почали говорити про полагодження політики крайового комісаріату Галичини й Буковини з намірами й планами Міністерства закордонних справ, і тут Мілюков мені сказав: «Чи звісно Вам, що ми зобов'язалися таємним договором (він назвав мені місце і дату) уступити Вашу Буковипу румунам?» Я відповів, що ні, але що національне почуття українського громадянства ніколи з цим не помириться. «Так, але що ж робити? Ви тільки дивіться, нікому не дайте зрозуміти про існування цього договору!» – зауважив на це міністр. Я в коротких словах розвипув перед ним мою програму адміністраційних реформ в окупованих провінціях і головні основи політичної лінії, якої я думав додержуватися, згадавши при

---

[1] Кілька місяців перед переворотом Керепський був у Києві і мав з пами паради. Ми, між іпшим, докладпо іпформували його про справу арештовапих і висипапих галичап, а щоб позпайомити його з умовами, в яких перебували арештовапі, папі Л. Старицька-Черпяхівська і я водили його по участках, представляючи адміпістрації як лікаря, так само мусіли казати й арештовапим, з чого випикло кілька комічпих епізодів (Примітка Д. Дорошепка).

цьому, що вважаю за необхідне однаково справедливо ставитися до всіх народностей краю. «Так, так, – вставив Мілюков, – особливо будьте обережні з поляками, вони й так трохи стурбовані призначенням Вас, яко українця». І тут він мені розповів, що скоро після перевороту поляки з професором Ґрабським (з Галичини) подали свій проект нової управи в Галичині, і тому що, по їх словам, цей край «од віку польський», то вони просили призначити на голову управи поляка і рекомендували якогось графа.

Тим часом дні упливали, а післанець від генерала Брусилова не їхав. Я турбувався, що в Галичині й Буковині довге Interregnum погано відіб'ється на справах, але нічим прискорити вирішення діла в Петербурзі не міг. Не посувалася справа і щодо статуту нової управи в окупованих провінціях. В міністерстві внутрішніх справ мені порадили ознайомитись з «Временнымъ положеніемъ объ управленіи въ Ґаліційскомъ Генералъ-Губернаторствѣ», затвердженим в 1916 року начальником штабу верховної команди генералом Алексєєвим, що тепер, після зречення царя Миколи II сам був верховним начальником. Але на цілий Петербург знайшовся лиш один примірник того «Положенія» – в Головнім штабі, звідки нізащо не хотіли дати того примірника мені до хати, довелося ходити туди й студіювати на місці цю доволі об'ємисту брошуру. Познайомившися докладно з нею, я побачив, що «Положеніе» складено доволі ліберально, що міняти його особливої потреби немає, бо все залежить від виконавців тих законів, що були тут виложені.

Я ходив радитись до нині вже покійного В. Набокова, що управляв тоді канцелярією Тимчасового правительства. Він порадив мені залишити це «Положеніе» як констнтуцію для крайового комісара, котрому мають бути надані всі права попередніх генерал-губернаторів, і що вже пізніше, коли я ознайомлюсь з станом речей на місці, можна буде в законодавчій дорозі прохати відповідних змін в окремих параграфах «Положенія». Думка Набокова показалася мені цілком слушною: засісти тут в Петербурзі, далеко від краю, без усяких матеріалів, крім коротенької записки з нашої київської наради, за складання нового статуту, – це значило затягпути справу на кілька тижнів, та й нікому було за це взятися, всі мали досить своєї робити, і сам Набоков, коли я був до нього зверпувся, категорично відмовився. Саме в той час приїхав був до Петербурга на один день генерал Алексєєв, верховний командант усіх російських військ. Впіймати його в місті було дуже важко, і я поїхав на Царськосельський двірець, де він прийняв мене в своїм вагоні за чверть години до від'їзду потягу. Алексєєв цілком одобрив мій план залишити поки що старий статут і вже згодом робити в ньому потрібні переміни. Разом із тим він підкреслив, що крайовий комісар, підлягаючи безпосередньо в службових відносинах головному командитові

армії південно-західного фронту, являється представником військового відомства і що Тимчасовому правительству належить лиш вибір особи, але після свойого призначення ця особа цілком підлягає воєнній команді. Я відповів, що так само розумію своє становище і прохав тільки, щоб Тимчасове правительство до моменту остаточного вирішення галицької справи було поінформоване про волю верховного головнокомандуючого. «Ну, й прекрасно, – сказав генерал Алексєєв, – тепер я спокійний. Правительство я сповіщу по прямому дроту». «Там, – додав він, маючи на увазі Галичину, – хочуть тепер дістати все; певна річ, що в завойованій країні ми не можемо дати їм усе, що вони хотять, але полегшити їхнє становище – цілком можливо». Я зауважив, що побажання «їх» такі скромні й можливі, що тут не стрінеться, на мою думку, ніяких серйозних труднощів або колізій з російськими іитересами.

Генерал Алексєєв побажав мені успіху і прохав, вертаючись, заїхати до нього в Ставку до Могилева, щоб доповісти про остаточний вислід переговорів про галицькі справи. Ми попрощались, і я вийшов з вагона. Поїзд зараз же рушив. Більше бачитись з Алексєєвим мені не довелось. Своїм розумом і своїм поводженням він зробив на мене дуже гарне враження.

Нарешті приїхав післанець від Брусилова, який внявився військовим урядовцем Палібіним. Він скористався із свого відрядження і їхав не поспішаючи. Тепер по його приїзді треба було влаштувати засідання Тимчасового правительства, щоб нарешті вирішити питання про управу Галичини й Буковини. Це була трудна річ, і хто зна, скільки ще часу довелося б мені оббивати петербурзькі пороги, як не поміг би товариш міністра внутрішніх справ князь С. Урусов, мій прежній знайомий по Союзу міст. Він пішов до князя Львова і прохав його призначити надзвичайне засідання хоч на півгодини в «галицькій справі».

Засідання відбулося в Малахітовій залі Зимового палацу. Зійшлися всі міністри, запросили мене й Палібіна. Справу було вирішено дуже швидко. З моєю пропозицією усі погодились. Палібін заявив, що генерал Брусилов заздалегідь згоджується з рішенням Тимчасового правительства без усяких застережень (отже, цілком по-дурному згаялось стільки часу його дожидаючи), і тому було ухвалено, що залишається в силі старе «Временное Положеніе», і князь Львов тут же підписав наказ про моє призначення крайовим комісаром Галичини й Буковини з правами військового генералгубернаторства. Міністри нічого не говорили, а тільки розпнтували Палібіна про новини з фронту. А той оповідав, що війна вже властиво скінчилась, що солдати гуторять між собою, що оце, мовляв, «одійдемо назад до Збруча й станемо там, і вже вперед більше не підемо». Мене здивувало, що слова Палібіна не робили враження, а він же казав сущу правду! Та ось

військовий міністр Гучков зненацька звернувся до мене й питає: «А як Ви розумієте свої завдання щодо російської армії?» Дуже здивований таким запитанням, я відповів, що «вважаю за свій перший і головний обов'язок з усіх сил старатись допомогти їй в осягненні успіху». Гучков поривчасто встав з свойого місця, підійшов до мене і стиснув мені руку, – так начебто я сказав щось особисто йому приємне або наче він міг почути від мене якусь іншу відповідь.

Збереження старого «Положенія», що давало мені відомий простір для моєї діяльности, я вважав за свій одинокий успіх на протязі майже двотижневого мойого перебування в Петербурзі в такий гарячий час, коли кожен день проволоки міг принести там, в Галичині й Буковині, великі ускладнення. Того ж дня я зібрався й виїхав до Києва.

Перебуваючи в Петербурзі, я мав велику приємність познайомитись з митрополитом Андреєм Шептицьким, що перебував на той час в Петербурзі, визволений революцією з тюрми. Петербурзькі українці улаштували йому дуже голосну й урочисту зустріч, вітали його промовами, відвезли з почесною вартою у військовому авті до помешкання римо-католицького єпископа Цепляка (на Фонтанці, в історичному домі, де помер відомий російський поет Державін). Довідавшись про його побут в Петербурзі, я зараз же поїхав до нього і був ним дуже сердечно прийнятий. Радість моя ще збільшилася, коли я тут же стріпув отця Ю-ка, з котрим розлучився в останній раз у Києві, проводжаючи його на двірці в далеку дорогу на заслання. З ним теж пожартувала химерна доля. Його мали випустити за кордон через Швецію, вважаючи на клопоти римської курії. Отже, його привезено до Петербурга та й посаджено – не до готелю якого, – а до тюрми. І він просидів в тюрмі цілий місяць, аж поки його не визволила революція, в буквальному розумінні слова розбивши двері тюрми. Опинившись на волі серед незнайомого розбурханого революцією міста, він пішов шукати американське посольство і там знайшов перший притулок. Митрополит, довідавшись, що я їду до Галичини, схотів туди їхати разом зі мною. Я ледве відмовив його від цього, мотивуючи тим, що його поява там, де ще вся стара військова влада сидить на місці, ті, що колись його висилали зі Львова, – може мати небажані наслідки й викличе різні прикрі непорозуміння. Він погодився зі мною. Натомість він дав мені спис різних призначень на духовні посади, обсадження народних парафій і т. д., котрий я прийняв офіціально до відома, заявивши, що буду рахуватися тепер тільки з ним, як з законною духовною владою греко-католицької церкви. Через мене ж передав митрополит різні накази і листи до духовенства в Галичині.

Вже перед самим моїм від'їздом О. Г. Лотоцький запросив митрополита до своєї господи, куди зібралися значніші представники української ко-

лонії в Петербурзі. Митрополит усіх нас здивував своїм надзвичайно спокійним відношенням до пережитих ним страждань, до тяжкої неволі. Коли його розпитували про його перебування в Спасо-Ефімієвськім монастирі, він дуже просто розповідав про це, мов про звичайну річ. Великої сили духу був цей чоловік. Своєю благородною вдачею і сердечним простим поводженням він причарував нас усіх. Він незабаром також мав рушити до Києва, щоб посвятити там закладини греко-католицької церкви, і вже звідти назад, через Петербург і Швецію мав вертатись за кордон. Ми умовились, що ще стрінемось в Києві.

Нова адміністрація для Галичини й Буковини. Мій приїзд до Чернівців. «Совѣты» й «комітети»

Ще в Петербурзі довелось мені вжити практичних заходів щодо майбутніх змін в галицько-буковинській адміністрації і заміщення увільнених посад. Певна річ, що я не думав робити за рецептом князя Львова «не залишати каменя на каменю», себто дочиста позвільняти – пу хоча б саму повітову адміністрацію. В краю було під російською окупацією 33 повіти, в кожному по одному начальнику й по два помічники, отже, кругло сотня людей. Увільнивши їх, де було взяти на їх місце? Певна річ, що треба було замінити увільнених ліпшими, а не гіршими людьми. А де їх узяти? Хотілось би мати своїх людей, українців, але таких, що мали б вищу освіту (по змозі юридичну) і хоч який-небудь адміністраційний досвід. Отже, я рішив не увільняти всіх повітових начальників та їх помічників поголовно, а залишити тих із них, про котрих я знав, що то добрі люди, совісно викопували службу і прихильно ставились до української людности. Особливо я мав на увазі кількох українців. Далі – я рахував, що певний контингент адміністраторів знайду з-поміж українців – співробітників Союзу міст. Кілька посад я мусів замістити співробітниками Земського союзу, бо їх дуже рекомендував П. К. Линниченко, а з його рекомендацією мені доводилось дуже рахуватися, хоч, на жаль, то були не українці (такі комісари попали, наприклад, до Тернополя й до Скалата). Я старався зреваншуватись тим, що призначив їм українців-помічників. Та все-таки, щоб надати певне забарвлення повітовій адміністрації, я рішив запросити ще кількох українських діячів з Петербурга й Києва, щоб вони надавали, як то кажуть, тон. В Петербурзі згодилось поїхати кілька людей. З них М. А. Корчинський був призначений повітовим комісаром до Товмача, В. П. Приходько до Коломиї, професор К. Широцький до Городенки, М. В. Маслов до Борщова, П. І. Зайцев до Косова, К. Ц. Лоський до Бучача, П. І. Балицький до Снятина. Це був цвіт молодої української громади в Петербурзі, всі люди з вищою освітою, наполовину – правники. З-поміж них скоро Корчинський

був призначений помічником Чернівецького губерніального комісара, а Лоський – Тернопільського.

На губерніального комісара в Чернівцях я запросив О. Г. Лотоцького, а для Тернопільської губернії – І. І. Красковського. їхні кандидатури були затверджені урядом вже без мене, і через те вони прибули на місця на пару тижнів пізніше від мене. В Києві я ще запросив на повітових комісарів покійного Г. Іваницького (Вашківці), Л. Тимошенка (Гусятин), а на помічників – Леоніда Юркевича до Тернополя й Михайленка до Чорткова. Співробітник Земського союзу Сердюк був призначений повітовим комісаром в Чернівцях, і Ю. Гаєвський в Сторожницях. Оце й усі українці, які були призначені на адміністраційні посади в повіти, звідки довелось позвільняти старих повітових начальників або їх помічників. В решті ж повітів я залишив старих начальників, іноді перемістивши їх до інших повітів. Це були люди, яких або я знав з доброго боку особисто, або за котрих просило саме населення через спеціальні делегації (бували й такі випадки!).

У Києві я задержався недовго. Я вже чув, що в Галичині та Буковині настала велика плутанина в справах і безладдя. Стара адміністрація ще сиділа на місцях, за виїмком генерала Трепова, що поспішив виїхати з Чернівців зараз же після перевороту. Але з нею мало хто рахувався. По багатьох місцях «ради солдатських депутатів» (а вони завелися скрізь) не допускали повітових начальників виконувати свої обов'язки. Іноді ці ради просто скидали їх і настановляли своїх комісарів. Так було, наприклад, в Сереті на Буковині, або в Кіцмані, де перехожі «маршові» (похідні) сотні, довідавшись, що тут ще сидять «старорежимні» начальники, арештували їх, а на їх місце посадили якихсь своїх відпоручників, що не мали найменшого поняття про країпу, де їм довелося стати начальниками повітів, ні про свої нові обов'язки.

В цілій управі стояв хаос і безладдя. Ніхто не знав, що і як буде далі. Старих губернаторів не змінювано, а нові комісари не приїздили. Два тижні, втрачені мною в Петербурзі, ще збільшили непевність становища. Про все це мені ще в Києві оповідав начальник канцелярії головнокомандуючого південно-західним фроитом С. А. Базаров, що тільки що прибув з штабу фронту, з Кам'янця. Родом москаль, Базаров мав невеликий хутір недалеко від Канева і дуже любив Україну. З початком українського руху він відразу став по його боці і з нього був би дуже гарний і корисний громадянин української держави. Людина дуже порядна й благородна, він зробився моїм добрим духом: це була одинока людина в цілім штабі фронту, яка розуміла мої завдання, ставилась до мене прихильно і дуже допомагала мені орієнтуватись серед складних відносин в тому штабі, якому я тепер безпосередньо підлягав. Він завжди завчасу попереджав мене, коли проти мене велася

якась інтрига і допомагав її паралізувати. Можу сказати, що тільки завдяки його щирій допомозі мені потім удавалося щасливо виходити з різних тяжких і неприємних ситуацій. Добре знаючи всіх старших членів штабу, а також старших начальників на бойовій лінії, Базаров схарактеризував мені кожного з них і давав поради, як з ким поводитись. Все це, кажу, незвичайно мені придалося, особливо на першій порі. На початку 1918 року Базаров трагічно загинув під час загальної різанини, яку справили на Печерську й в Липках у Києві большевики, здобувши місто.

Перед своїм від'їздом з Києва я побував у Центральній Раді, членом якої був після Національного конгресу, яко делегат від партії есефів. Значення Центральної Ради виростало з кожним днем. Уже тоді можна було бачити, що незабаром вона стане найвищою владою в Києві. Тепер справа йшла до того, щоб установити на Україні вищу крайову владу. Ще в перших тижнях революції виникла думка про утворення такої влади, свого роду українського намісництва. Пам'ятаю, В. Королів усе висував кандидатуру М. Суковкина, і не можна сказати, щоб ця кандидатура в той час не зустрічала співчуття. Перші тижні й місяці революції М. Суковкин був дуже популярною особою серед українського громадянства. Але Центральна Рада чимдалі брала усе лівіший курс, і скоро сам Суковкин побачив, що йому, людині більш поміркованих соціальних поглядів, з нею не по дорозі. Літом 1917 року він сам покинув свою посаду губерніального комісара Київщини.

Коли я попав тепер на засідання Малої Ради, то там ішло обміркування справи про кандидатуру на посаду начальника Київської військової округи. Справа в тому, що генерал Ходорович зрікся своєї посади, і питання про його наступника мало велику вагу для українців. Уже пройшла чутка про призначення Оберучева. Полковник К. М. Оберучев, що від початку революції був комісаром при військовій окрузі, встиг уже попсувати відносини з українцями. Взагалі ця людина, особисто безумовно чесна й порядна, відіграла сумну роль в історії революції на Україні і, яко начальник військової округи, багато причинився до розкладу армії й поширення анархії через свою демагогію і непростиме для військової людини розхитування карности й дисципліни. В українській справі він зайняв зовсім дивну позицію. Сам давній «українофіл», співробітник «Кіевской Старины» (в кабінеті у його на першому місці висів портрет Шевченка), приятель багатьох українських діячів, він тепер уперся на тому, що українізація шкодить боєздатності армії, що головним нашим спільним завданням є боротьба до побідного кінця, і всю свою енергію і свій запал звернув на боротьбу з «українізацією багнета», як він висловлювався. Це все внявилось трохи пізніше, але вже й тепер було ясно, що кандидатура Оберучева на началь-

ника округи для українців дуже небажана. Але де взяти свойого кандидата? Правда, з самого початку руху до українства призналися 3-4 старих генерали, що вже давно покинули активпу службу. Дехто з них доволі настирливо пропопував свої послуги, ходив на засідання Цeнтральної Ради, заводив знайомства, але кожному було ясно, що в такий гарячий відповідальний час треба мати не спенсіонованих інвалідів, але живих активних людей. Присутній на зборах немолодий уже полковник дуже рекомендував генерала Гл-го, інспектора артилерії котроїсь з армій. Це був, як потім я довідався, полковник Гл-ий (що служив пізніше в особистій охороні Гетьмана) і рекомендував він не більше не менше, як свойого рідного дядька, генерала Гл-го. Але тому, що учасники засідання нічого цього не знали і взагалі були дуже мало знайомі з військовим світом, то рекомендацію прийняли. Тому що я вже на другий день мав явитись в Кам’янці до генерала Брусилова, то професор Грушевський доручив мені передати головнокомандуючому від імені Цeнтральної Ради побажання бачити генерала Гл-кого на посаді начальника Київської військової округи. Доручення це я не вважав для себе дуже зручним і приємним, але відмовитися від нього я не міг.

На другий день я вже був у Кам’янці. Проблукавши з годину по брудних готелях столиці нашого Поділля і нігде не знайшовши вільної кімнати, я звернувся до канцелярії Базарова, котрий сказав мені, що для мене призначене купе в поїзді головнокомандуючого коло двірця, і що сам генерал Брусилов дожидає мене на обід. Ледве встиг я з’їздити назад на двірець, знайти своє купе, вмитись і причепуритись, як уже пора на обід. Генерал Брусилов мешкав в одному з будинків на Шевченківському проспекті в Кам’янці. Старенький, сухенький генерал, мовчазний на вигляд, доволі простий і добродушний – таке він робив перше враження. За обідом сидів також один французький депутат парламенту – соціаліст, що прибув ознайомитись з російським фронтом і умовляти російських солдатів воювати «до побідного кінця». Тому за обідом про свої справи говорити я не міг. Але й після обіду француз засів в кабінеті генерала на добрих дві години, ведучи найпорожнісіньку розмову, переливаючи, як то кажуть, з пустого в порожнє. Я його пересидів і нарешті зміг приступити до діла. В коротких рисах, щоб не втомлювати старого, я виложив йому свою програму, як я її розумів: говорив, що вважаю за перше своє завдання допомагати скріпленню тилу армії, а задля цього треба піддержувати добрий лад і спокій в окупованих провінціях; говорив, що треба скористати з переміни настрою населення з часу революції на нашу користь і змагати до того, щоб українське населення і по той бік фронту бачило в російській армії, коли та почне наступ, не ворогів-гнобителів, як було досі, а визволителів; говорив, що треба утворити такий стан речей, щоб українське населення частини Гали-

чини, яка була під Австрією, само бажало прилучитися до решти свойого краю і через те до решти українських земель, щоб бути усім вкупі у вільній російській державі. Я показав Брусилову проект відозви до населення; тут говорилося, що нова влада, зберігаючи всі форми устрою, яких вимагає прифронтове становище краю й інтереси російської армії, додержуючись усіх розпоряджень, викликаних військовим часом, вважає за необхідне скасувати всі обмеження в обсягу національного і релігійного життя; натомість вона буде переводити в життя краю принципи нової, вільної Росії, поскільки це не суперечитиме з інтересами російської армії, котра воює тепер за право і свободу; нарешті – населенню буде надано право певної самоуправи в обсягу господарського й культурного життя, додержуючись рівного, справедливого відношення до всіх народностей краю.

Проект мій Брусилов одобрив цілком.

Тоді я виложив йому свої міркування щодо перемін у службовому персоналі генерал-губернаторства; я сказав, що гадаю перевести часткові зміни лише в складі цивільного персоналу, що ж торкається військових, то я тут цілком здаюсь на диспозицію самого головнокомандуючого: коли треба когось звільнити чи замінити, то хай це робить він сам (мені не хотілось зразу ставитися в конфлікт з усіма військовими цілого фронту, як звичайно дуже дражливими на тому нункті, коли ними розпоряджає не військова людина). Брусилов цілком погодився і на це. Я виложив йому ще кілька дрібніших справ, між іншими, прохання увільнити з полопу під мою особисту відповідальність кількох полонених офіцерів-галичан, потрібних як педагоги до нових українських гімназій в Києві та його околицях. Брусилов обіцяв зробити це в телеграфічній дорозі (і справді зробив дуже скоро, як виявилось).

Нарешті, я передав йому бажання Центральної Ради щодо заміщення посади комендаита Київської військової округи. Брусилов відповів, що охоче задовольнив би бажання Цеитральної Ради, але що тепер вже запізно: учора увечері сталось призначення полковника Оберучева, і досі вже скрізь про це повідомлено.

Між іншим, Брусилов порадив мені конче носити військову уніформу і то з відзнаками відповідно моїй посаді, щоб більше імпонувати як усім службовцям, так і взагалі військовим і населенню на фронті. Я так і зробив і потім мав нагоду переконатись в слушности його поради.

Попрощався я з генералом Брусиловим мало не зачарований його уважністю, тактом, дуже милим і простим поводженням. Я не міг би тоді собі й уявити, що він, так охоче з усім згоджуючись зі мною і, здавалось, поділяючи погляди мої на програму й тактику в окупованому краю, в той же самий час трохи не того самого дня дав дозвіл на ведення якраз в противному

дусі пропаганди ніякомусь А. Ґеровському. Цей Ґеровський, родом буковинець і завзятий москвофіл, перед самим початком війни втік до Росії. Австрійське правительство оголосило премію за його голову, а цілу родипу його замкнено до тюрми. Повернувши разом з наступаючим російським військом до Чернівців, він зробився правою рукою губернатора Євреїнова і по його вказівкам немало місцевих людей, переважно українців, попало до Сибіру. Людина фанатична у своїх поглядах, недобра й мстива, він зводив порахунки з своїми політичними ворогами і наробив людям багато лиха. Його ім'я вселяло страх і переляк мешканцям Чернівців. В колах же російських, головно військових, він мав славу «мученика за російську ідею». Тепер цей Ґеровський, прийнятий під особливу опіку штабів військових частин – згідно з секретною інструкцією генерала Брусилова, діставав змогу появитися в Чернівцях і почати там звіспу агітацію проти тієї системи, якої додержувався я і яка була ухвалена самим же Брусиловим. Про це все мені доведеться говорити трохи далі, але що тут потай працювала рука власне генерала Брусилова, про це я довідався з документальних джерел вже аж при кінці 1917 року.

З Кам'янця я вислав телеграму до всіх губернаторів, віце-губернаторів і повітових начальників в краю, щоб вони приготовились до передачі своїх посад і усіх справ, маючи на увазі потім запропопувати тим особам, кого я мав на думці залишити, – зостатись уже в характері повітових комісарів або їх помічників. Губернатори й віце-губернатори мали бути звільнені на основі загального розпорядження для цілої Росії. До мене з'явився в Кам'янці помічник генерал-губернатора Євреїнов (колишній чернівецький губернатор за часів Бобринського), особа найбільше одіозна через свою діяльність, і мені довелось особисто переказати йому про те, що його звільнено з посади[1]. Те саме сказав я й тернопільському губернатору Чарторижському, що також виїхав до мене в Кам'янець.

На другий день після розмови з генералом Брусиловим я разом з С. А. Базаровим виїхав до Чернівців. Їхали ми автом по дуже добре знайомому мені шляху на Жванець і Мельницю. Коли ми промипули межу, що відділяє колишню російську територію від колишньої австрійської, Базаров жартом сказав мені: «Ось почались уже й Ваші володіння!» Але він і не догадувавсь, мабуть, яке глибоке зворушення обхопило мене, коли я тепер переїздив галицьку межу. Я пригадав, як торік літом я їхав цією самою дорогою разом з генералом Івановим і з усіх сил старався вплипути на нього і подвигнути його на те, щоб якось помогти нашому народові в

[1] Недавпо якось вичитав я в російських газетах, що цього Євреїпова довго тримапо в московській «Чрезвичайці» і потім розстріляпо (Примітка Д. Дорошепка).

окупованих Галичині та Буковині. Ці роки зустрічів з жертвами російської політики в Галичині і праці в окупованому краю – так міцно прив'язали мене до галицько-буковинської землі, що я просто ні про що не міг думати, як тільки про її недолю; я всією душею, всіма нервами переболів її горем і, – мушу признатись, – всі інші питання й інтереси української справи відступили передо мною на другий план, а на першому були в мене нещасливі Галичина й Буковина, їх добрий нарід, що так яскраво заховав риси стародавньої української вдачі й побуту, що так багато вистраждав цілі століття і тільки тепер почав добувати собі кращу долю – для того тільки, щоб усі його здобутки були так безжалісно потоптані й зруйновані «визвольною» війною. І чи міг я думати тоді, в серпні 1916 року, що не мине й цілого року, як я їхатиму до цієї самої Галичини, – з спеціальною місією загоїти її рани, помогти їй знову стати на ноги! Чи вистачить у мене сил? Чи вдасться мені побороти ті перешкоди й ті ворожі сили, що, перемінивши тільки форму, свій зверхній вигляд, знову готовились не дати просвітку нещасному, змученому краю... Про це я думав, коли в'їздили в стародавню браму Усть-Окопів і понад дорогою замаячили біленькі галицькі хатки під почорнілими солом'яними дахами, в котрих крилося стільки горя, стільки гіркого смутку! Галичина, країна моїх молодечих мрій, батьківщина Франка, що був моїм «властителемъ думъ» в ті часи, як складався мій світогляд і формувалися мої переконання, земля, де кожен клаптик був зв'язаний з давноминулими подіями нашої історії і з новітніми змаганнями за відродження, ця Галичина простягалась тепер передо мною, і я їхав – жарти сказати: її правителем! Чи це не сон? Чи це не якась фантастична казка?

Мій сунутник, помітивши, що я не відповідаю на його жарти, залишив мене в спокою, авто безшумно, але прудко летіло по чудовому шляху, і скоро перед нами в далечині замаячили Чернівці. Ще півгодини їзди – і ми на місці, під'їздимо до невеличкого партерового будинку на Иосифінській вулиці, де перед тим мешкав Трепов. Мене зустрів помічник генерал-губернатора по військовим справам генерал Усов, що колись був начальником кадетського корпусу в Петербурзі. Тепер він мав поверпутись до своєї попередньої посади, і його вакансія ніким поки що не заміщувалась. Схвильований, вже зазнавши різних прикростей з боку різних солдатських рад та інших революційних організацій, він почав знайомити мене з становищем; посходилися й інші старші урядовці, і я скоро перезнайомився з усіма.

Галицько-буковинське генерал-губернаторство було організоване немов якась маленька держава і мало всі галузі правління. Перш за все воно мало свої власні військові частини: кілька піхотних «дружин» (ніби батальйонів), кілька сотень козаків, військову міліцію; крім того, генерал-

губернатору підлягали всі протиаеропланні батареї в цілому краю. Через те генерал-губернаторство мало свій штаб, на чолі якого я застав старенького генерала Палібіна, начальника іитендаитства – генерала Ільїна і начальника інженерної управи – генерала Гризнова. На чолі духовного відомства стояв протоієрей Ф. Титов, професор київської Духовної академії, відомий історик української церкви. Просвітньою справою завідував згадуваний уже мною Янковський. На чолі фінансової управи стояв Чамов, правління державними маєтками – Григорієв; на чолі медичної управи – тайний совітник Безродний; головою контрольної управи – Кулабухов. Директором канцелярії був Крилов, головним юрисконсультом Володковський (пізніший товариш генерального писаря і помічник державного секретаря за українського правительства); обидва останні займали свої посади ще з часів Бобринського. Окрім загального прийняття, я розмовляв ще з кожним поодинці, знайомив його з своїм profession de foi[1], казав, що мушу докладніше ознайомитись з справами, з обставинами і тоді тільки зможу сказати, з ким вважатиму можливим працювати надалі. Все це були старі, заслужені люди, дехто з них був добрим фахівцем і знавцем своєї справи. Були й дуже порядні, абсолютно чесні з усякого погляду люди. Вести розмови на тему можливих «перемін» було мені дуже неприємно. Взагалі цей бік діяльности був дуже прикрий, хоч я й не думав цілком додержуватись рецепту князя Львова («не залишити каменя на каменю»).

Що стосується названих тут осіб, то проти багатьох з них велося завзяте цькування, відгуки якого долітали до мене до Києва, коли я лаштувався в дорогу. Цькування йшло з боку різних «совдепських»[2] інстнтуцій та їхніх проводирів, котрі мріяли, скинувши котрогось з начальників відділів, самим сісти на їхнє місце. Так, молодий лікар з «Исполнительного Комітету» хотів стати на чолі медичної управи; адвокатський помічник, що пристроївсь в одному з урядів в запіллі, націливсь безпосередньо на посаду юрисконсульта, себто голову судової управи і т. д. З цим мені довелось рахуватися і паралізувати особливо явні, але безпідставні апетити.

Із рапортів шефів відділів, а особливо буковинського губернатора Лігіна (він залишався на посаді весь час до приїзду Лотоцького) я міг побачити картину, що виявилась далеко гіршою, ніж я собі уявляв. Майже два місяці безначальства привели всі справи до страшенної плутанини; складний, але добре наладжений апарат крайового управління скрипів по всіх кутках. У повітах запанувала повна анархія. Поліцію вже було майже скрізь роз-

[1] Символ віри (фрапц.).

[2] Так пазивапо, скорочуючи, замість «совѣтъ солдатскихъ депутатовъ», або ж «совѣтъ рабочихъ депутатовъ» (Примітка Д. Дорошепка).

формовано, а поставлена на її місце міліція була нікуди не здатна: почали шиpитися розбої та грабунки; міліціонери брали хабарі не гірше від прежньої поліції. Самоволя різних солдатських комітетів тяжко відбивалася на становищі населення, цілком беззахисного.

На Буковині аж в чотирьох повітах влада була захоплена місцевими гарнізонними радами, що поскидали повітових начальників і настановили своїх комісарів. Адміністрація в цих повітах була цілком дезорганізована. В самих Чернівцях сидів Виконавчий комітет військових і громадських організацій, куди ввійшли представники різних військових частин та інституцій міста Чернівців, а також таких організацій, як земський та городський союзи. Тут засідали переважно військові лікарі, фельдшери, військові урядовці і співробітники союзів. Цей комітет претендував на владу не тільки в самих Чернівцях, але й у цілій Буковині. Довга відсутність законних представників нового правительства привчила проводирів цього комітету дивитись на себе, як на одиноку вищу владу в місті і в цілому краю. Мій приїзд був панам з комітету не дуже до смаку і між нами скоро почалась скрита боротьба. Але крім Виконавчого комітету (він засідав звичайно в міській ратуші), був ще Гарнізонний совєт, що також претендував на владу і також не тільки на самі Чернівці, але й на цілу Буковину. Нарешті існував ще третій комітет в Чернівцях – Армейський комітет VIII-ої армії, одинокий легалізований вищою військовою владою з усіх трьох комітетів. Але зложений з менш пронирливих і більш порядних людей, він залишався в тіні, не виходив поза межі своєї компетенції і не вживав такої нахабної демагогії, як проводирі перших двох комітетів. Всі ці комітети вели між собою боротьбу: з одного боку стояли Виконавчий та Гарнізонний комітети, а з другого – Армейський. Ця боротьба трохи полегшувала мені завдання увільнитися від претензій на втручання в управу містом і краєм з боку таких непокликаних чинників, як Виконавчий або Гарнізонний комітети.

Скільки абсурдною не здавалася б сама по собі думка про те, щоб окупованим краєм, на терені військових дій, могла правити купка випадкових людей-демагогів з-поміж військових фельдшерів, нижчих інтендантських урядовців та молодиків з міського або земського союзів, але обставини революції на фронті, в зв'язку з швидким розкладом армії й упадком дисципліни, вели до того, що з цією купкою рахувалися в штабі, дивлячись крізь пальці на її вибрики. Тим більше, що в штабі був свій «фроитовий комітет» і головному начальнику цілого фронту генералові Брусилову доводилось виступати з мітинговими промовами на різних з'їздах, що скликав комітет, прилюдно цілуватись з головою комітету, ніякимсь підофіцером Дашевським, і взагалі відогравати роль не стільки «головнокомандуючого», скільки «головноумовляючого»... Так швидким кроком ішла до упадку

недавно ще могутня й добре організована армія. Збоку було видно, що з таким зворотом революції, який вона прийняла на фронті, воювати далі не можна, що треба заключати мир і цим рятувати й армію й державу від остаточного розкладу. Але люди, що робили переворот і скидали династію в ім'я «війни до побідного кінця», не могли зважитись на щось інше, як тільки на гальванізацію вже мертвого тіла російської армії: вони старалися вдихнути в нього живого духа і підготовити новий наступ. Гадали, що цього можна досягти за допомогою комітетів. Не можна заперечити, що серед комітетчиків траплялись щирі й чесні люди, ентузіасти й ідеалісти; багато з них скоро переплатило своїм життям за стремління воскресити в армії погаслий дух обов'язку, але більшість були люди малосовісні, демагоги, що старались висунутися на овид, спекулюючи на почуттях і настроях своїх темних виборців і співробітників-солдатів, їх головним стремлінням було позбутися важкої фронтової чи канцелярійної служби, діставати добові гроші або якусь іншу вигадану ad hoc[1] платню, сидіти в запіллі, базікати й відогравати роль «спасителів революції».

От з такою нублікою й довелося мені зустрінутися в Чернівцях. Доки мені ще не вдалося цілком взяти до рук адміністраційного апарату, доки ще не прибули мої найближчі помічники, губерніальні й повітові комісари-українці і я залишався сам-один, не почуваючи за собою потрібної піддержки з боку штабу фронту, я не міг взяти щодо комітетів відразу рішучого тону і деякий час робив вигляд, ніби вважаю їх «співробітництво» зі мною ділом корисним і бажаним.

Я побував і в Виконавчому, і в Гарнізонному комітетах і познайомився з їх складом. Побачивши, що у Виконавчому комітеті (особливо нахабному і шкідливому) грають помітну роль два земляки-українці: О. Багрій і Ю. Гаєвський (обидва вчені-філологи й кандидати на професорів університету), котрі, замість того, щоб піддержати мене як українця, поводились на початку якось двозначно, я запропонував обом посади повітових комісарів: Багрію[2] в Чернівцях, Гаєвському в Сторожинці; ще двом-трьом з комітету я дав посади в міліції. Цим відразу було внесено спокусу і розкол поміж членів комітету, і ті, що дістали вигідні і добре плачені посади, негайно задовольнились, перестали грати роль опозиції, і я потім дуже добре працював до кінця. А решта притихла, тим більше, що я час від часу манив їх або посадами, або якимись пільгами.

---

[1] Для цього випадку (франц.).

[2] Тепер Багрій служить професором російського упіверситету в Самарі (Примітка Д. Дорошепка).

Коли ж я опанував потроху становищем, коли вже прибули мої комісари й закінчилось переформування повітової адміністрації, коли відновився ослаблений зв'язок з місцями, то я вже почував себе міцніше. Скориставшись з того, що штаб фронту видав наказ, аби офіцери дієвої армії не займали тилових посад, за винятком крайньої необхідности, я не подав заяви про «необхідність» самочинних комісарів в деяких повітах Буковини, і вони автоматично мусіли покинути край і їхати до своїх військових частин. На їх місце я зразу ж призначив своїх комісарів, що приїхали з Києва.

Піддержуючи найбільш галасливих і уїдливих членів Виконавчого комітету в надії, що вони при майбутніх реформах управи краєм дістануть посади відповідно їхнім заслугам і високим особистим прикметам, і час від часу кидаючи йому грошову подачку (власних коштів Виконавчий комітет, як установа самочинна й незатверджена, не мав), я тримав його в такому стані, що він міг мені робити лиш дрібні пакості, вже не заважаючи мені й моїм співробітникам в справах важливіших. Коли ж почалася рішуча боротьба між Армейським комітетом та Виконавчим і Гарнізонним, я взяв сторону першого, чим ще більше ослабив розмах претензій чернівецьких демагогів. Вища команда – штаб фронту, як я переконався, держала у відносинах до мене й до комітетів свого роду невтралітет: в її очах я теж був представником нової революційної влади та ще мазепинцем, отже, додержуючи зверхній декорум, в дійсності вона тільки тішилась, що я зустрічаю перешкоди.

Та й серед самої вищої команди кипіло і булькотало, мов у котлі, ішли великі переміни. Коли я прибув до Кам'янця, на верхах командного складу йшли безперервні перетасовування; десятки генералів увільнялись в резерву; нові призначення відбувались з блискавичною скорістю. Казали, що Брусилов хоче відсвіжити і відмолодити командний персонал. Начальником штабу був тоді генерал Сухомлин, а генерал-квартирмайстром генерал Духонін. Не минуло й двох тижнів, як Брусилов став верховним комендантом (замість Алексєєва), а його місце зайняв генерал Гутор; Сухомлин пішов, начальником штабу зробився Духонін, а генерал-квартимайстром Раштель. У липні сталися нові переміни. На чолі VIII-ої армії в Чернівцях я застав генерала Каледіна. Я поїхав до нього з візитою, але тільки що поговорив про біжучі справи, як він мені заявив, що покидає свій пост. На його місце приїхав з Петербурга генерал Корнілов. Начальники армій, корнусів, не кажучи вже про дивізії, мінялися, як в калейдоскопі і, почавши ділові зносини з одною особою, ніколи не було певносте, що завтра на її місце не прийде друга. Військові частини не встигали звикнути до своїх начальників, а ті до своїх підлеглих. При таких умовах ішла діяльна підготовка до настуну.

Підвожено величезні маси набоїв, амуніції (головно постачала їх Англія), відбувалося перегрунування частин. Але не було головного – охоти в армії воювати. Надіялися, що розумними умовленнями й палкими промовами можна розбудити в ній погаслий бойовий дух, карність і почуття вояцького обов'язку.

Терноніль. Революційне військо і населення окунованого краю. Інтрнгн нротн мене в штабовнх сферах. Я звертаюся за обороною до Керенського

Не вважаючи на зазначені вище перешкоди, організація нової управи наладжувалась, і вже в кінці травня відносини більш-менш усталилися. Нові комісари, одухотворені бажанням допомагати рідному українському народові в його лихій долі під військовою окупацією, жваво взялись за роботу. Від них не відставали й колишні повітові начальники, залишені на службі під назвою комісарів. Я видав до населення відозву в дусі тої програми, яку я виложив перед генералом Брусиловим. Для Галичини її надруковано російською, українською й польською мовами, а для Буковини ще німецькою й румунською. Такого вживання трьох або п'яти мов я додержувався рішуче у всіх національних оголошеннях і наказах до населення. Папери й подання так само приймав на всіх місцевих мовах. До мене почали являтись численні делегації з різних кутків краю, приносили свої скарги, висловлювали побажання. Я заявляв їм те саме, що казав і у відозвах, але розумів добре, що одних заяв і декларацій мало; мало було й самого скасування різних обмежень і заборон: треба було робити щось реальне, щоб забезпечити населення потрібними продуктами й крамом, поставити як слід медичну й санітарну допомогу, дати засоби для культурної праці, відновити місцевий суд, унормувати церковні відносини і т. д. На це й була звернута головна увага. В справі продовольчій рішено було організувати спеціальний галицько-буковинський продовольчий комітет, на чолі якого мав стати П. К. Линниченко; цей комітет склався вже в кінці червня. Пороблені були заходи і в інших справах, але головною перешкодою в усьому був розклад армії, упадок карности, сваволя різних комітетів, рад і кожного москаля зокрема, що розперезався собі й нікого та нічого не хотів слухати. З цим доводилось боротися найбільше. Але про це казатиму трохи далі.

Наладивши сяк-так буковинські справи, де вже відчувалась досвідчена рука О. Г. Лотоцького, я поїхав до Тернополя. Красковського ще не було, а вже місцевий Гарнізонний комітет задер голову. Я вже встиг дістати від нього телеграму: «Гарнізонному комітету потрібне авто; рахуємо на одно з авт генерал-губернаторства; просимо негайно вислати». На це я відповів: «Рахунки ваші безпідставні; авта генерал-губернаторства потрібні крайо-

вому комісаріату для службових справ і яко скарбове майно, нікому не можуть бути передані». На цьому наш обмін «нотами» й припинився.

Прибувши до Тернополя й ознайомившись з станом речей на губернаторстві, я пішов до Гарнізонного комітету, що засідав у Подільському готелі, на вулиці Міцкевича. Я застав його в повному складі й наче приготовленим до моєї стрічі. Склад його відріжнювався від чернівецького: там майже головно засідали інтелігенти: офіцери, лікарі, фельдшери, урядовці, співробітники союзів; був один «нижний чин», якийсь Шалит, та й той виявився деградованим з офіцерів в солдати. Тут, в Тернополі, комітет складався з самих солдатів, людей 25-30, звичайнісіньких сірих солдатів; крім них, був тільки один фельдшер чи санітар і один полковник – граф Ржевуський, що служив офіцером для доручень при тернопільському губернаторі. Людина це була вже немолода, з сивиною. Він увесь був обвішаний червоними бантами, мов сибірський шаман: на картузі – червона кокарда; на плечах і на грудях – по бинді; на рукаві – червона перев'язь, одним словом, якийсь «червоний граф». Очевидячки, з доручення комітету він вітав мене промовою, надзвичайно нанушистою й бомбастичною, повною якихсь улесливих компліментів на мою адресу, виголошеною з великим патосом і театральними жестами. Спочатку мені стало ніяково, але коли я подивився на обличчя солдатів, напружені й серйозні, котрі дивились на промову й на всю цю обстанову, мов на якийсь необхідний ритуал, я заспокоївся, попросив слова і, як умів, постарався з'ясувати присутнім завдання нової влади в краю, підкреслюючи потребу полегшити становище місцевого, спорідненого з нами населення, щоб дати і йому відчути, яка різниця між режимом старої царської Росії і нової, вільної.

Знову встав граф Ржевуський (він тут, видно, грав роль оратора) і в ще більше улесливих та безглуздих виразах став вияляти мені похвалу й подяку. На цьому церемонія й скінчилась, я побачив, що Красковському не буде великих клопотів з таким комітетом. Так воно потім і вийшло. Тільки «червоний граф», якого І. І. Красковський залишив при собі на посаді, надокучив йому своїм сервілізмом і афішованою революційністю. Оповідали, що коли приїздив до Тернополя Керенський, то граф Ржевуський вітав його промовою на площі і на закінчення поцілував йому руку, заявляючи, що в його особі родова аристократія цілує руку революційній демократії. Пізніше, в 1918 році, я бачив графа в Києві в польській військовій уніформі. Кому-то й від чийого імені цілує він тепер руки?

Незабаром після мене приїхав Красковський і взяв управу губернією в свої руки. Справи скоро ввійшли в свою колію. В губернаторській канцелярії він майже всіх службовців залишив на місці. При цьому з'ясувалось,

що прежній губернатор Чарторижський був великий аматор співу і до своєї канцелярії брав виключно людей з добрим голосом. Він улаштовував парадні вечірки (на одній з таких довелося бути присутним і мені влітку 1916 року), на яких виступали з номерами співу його підлеглі. Але справедливість вимагає признати, що більшість співаків внявилась і непоганими урядовцями.

Подекуди Красковський залишив на службі й урядовців старої поліції, як ось, наприклад, в Станіславові, що лежав на самій бойовій лінії і перебував трохи не цілий рік під страшним обстрілом ворожої артилерії. Служба тут була важка і небезпечна. Тим часом Красковський переконався, що службовці дуже добре, навіть часто наражаючись на велику небезпеку, виконують свої обов'язки. Отже, звільняти їх не було чого, та й замінити їх не було ким. Одначе з-за цього вийшла ціла історія. Фронтовий комітет з Кам'янця прислав мені телеграму, що ось, мовляв, в «місті Станіславові – контрреволюція: старорежимна поліція на місцях». Довелося мені спеціально їхати до Кам'янця, і тут перед грізним ареопагом в довгій промові з'ясовувати справу і виправдуватись. Мої резони були взяті на увагу, але мене просили все-таки «при першій же змозі» звільнити нещасливих Станіславівських поліцаїв. Мирному владженню конфлікту допомогло на цей раз і те, що головою зборів випадково був один українець, мій давній знайомий і почасти учень. Він-то й постарався залагодити справу. Так серед різних перешкод довелось наладжувати діло нової управи в окупованих провінціях. Хоча й не скрізь комісарами були українці, але загальний курс поводження був такий, що його можна було вважати українським і щиродоброзичливим до населення. Коли не всі молоді наші адміністратори були добре рутиновані в справах і часами, може, робили фактичні помилки, але в одному ніяк не можна було би їм відмовити: в щирому бажанні принести населенню користь, допомогти йому. І населення це відчувало. Наші відозви, розліплені по цілому краю, вже мали свій вплив навіть по той бік фронту: їх передруковували німецькі та інші часописи, і серед українського населення, що залишилось ще під австрійською владою, мимоволі зароджувались сумніви: до кого йому властиво прихилятись, чи до «своєї» старої Австрії з її шибеницями, Талергофами, системою національного гніту дужчого над слабшим, з перспективами польської автономії по цісарській обітниці 1916 року, без поділу на польську й українську частини, як цього добивався наш народ, – чи до «вільної України у вільній Росії»?

За кілька місяців (травень, червень, липень) фактичного існування нової адміністрації в Галичині та Буковині, при постійному зрості розкладу й деморалізації російської армії, що закінчилася руїнами для краю, відворотом в кінці літа 1917 року, не можна було зробити для змученого населення

щось таке, що радикально змінило б на краще його становище; для цього просто й не вистачало часу. Але вже одне те, що на чолі управи краю й серед адміністрації були люди, які щиро спочували населенню, старалися як могли йому помогти, оборонити й захистити від утисків та кривд, – це воно зрозуміло по цей і по той бік фронту. Мені вже потім на еміграції оповідали, що на одній авдієнції у цісаря Карла групи парламентських послів з Галичини цісар звернувся до одного з них, що був обраний з повітів, тепер окупованих, з словами співчуття: «А Ваш округ і досі все ще мучиться під російським пануванням?» – «Ні, Ваша Величність, – відповів посол, – не мучиться, бо там українська адміністрація, котра дбає за населення, і воно тепер відпочиває від страхіть війни!» – Так мені передавали цю розмову, я не ручуся за точність.

Взагалі, протягом червня-липня, коли до того ще почали долітати звістки про успіхи українського руху в Києві, русофільський настрій «закордонної» Галичини дуже зріс – під впливом чуток про той начебто добробут, що настав в окупованій частині. До моменту нашого настуну, – а його сподівались і по той бік фронту, – населення прикордонної смуги вже не збиралося тікати; воно дожидало нашого настуну, сподіваючись на цей раз уже справжнього визволення. Треба було аж страхіть Калуша, Галича й Тернополя, щоб його розчарувати...

У дійсності, при всім нашім бажанні, щоб становище населення справді покращало, щоб ті шумні заяви, які стояли у моїй відозві, – були виконані, до цього було ще далеко. І головною перешкодою була «революційна армія». Перше панувала дисципліна і випадки мародерства, насильства, грабунку – хоч і траплялись, але суворо переслідувались і карались. Тепер дисципліну було скасовано і всяка карність зникла. Офіцерство мусіло дбати вже не про те, щоб солдати не кривдили місцевої людности, а про те, щоб хоч сяк-так зберегти військовий лад і хоч зовнішню подобу армії. Та й не до того було, щоб когось карати, переслідувати: добре було, коли солдати самі не займали своїх офіцерів! Що ж до населення, то солдатська маса трималась такого погляду: ми вас завоювали, отже, тепер і будемо над вами панувати, а ви нам коріться! Перше «панували» генерали, офіцери, тепер же хотів «панувати» кожен москаль. З таким розумінням відносин до населення мені раз у раз доводилось стикатися по різних солдатських комітетах. Дуже тяжко було втолковувати їм, що проголошена революцією свобода – зобов'язує, що у відносинах до Галичини треба вести політику доброзичливости й прихильности, а не залякування й гніту, бо це ж єдинокровний з нами край, тут живуть близькі нам люди, та й війна ведеться тепер по революції не для «анексій і коитрибуцій», а «за свободу». З солдатами з України було безмірно легше: їм треба було тільки вказати або

нагадати, що тут живуть наші ж люди, земляки-українці. Але для різноплеменної російської армії, для яких-небудь в'ятичів або костромичів цей аргумент не існував.

Не кажучи вже про ті безчинства, які творила розгнуздана солдатеска над беззахисним населенням – ґвалтування жінок, грабунки, безглузде нищення садків, городів, засіяного збіжжя, – що робилося окремими солдатами або цілими групами, кожен день до всіх наших комісарів і до мене вступали скарги на солдатські комітети. Так, наприклад, в одному місті солдатський комітет рішив, що очистити якийсь там ліс, де перед тим були позиції, від решток колючого дроту і набоїв повинні не сапери, а селяни сусіднього села. Сапери знають це діло і мають всі потрібні до цього інструмеити; у селян же нічого нема. Отже, в результаті такої примусової чистки недосвідчених людей з голими руками – десятки поранених вибухнувшими гранатами, від колючого дроту і т. д.

У другому місті комітет наказав, щоб на подібну роботу зігнати самих жінок. Але після того, як дійсно зігнаним жінкам (і то молодим), рятуючи себе, довелося провести ніч, залізши на галуззя дерев, стало зрозумілим, чому комітет вимагав власне жінок, а не мужчин. Нашій адміністрації раз у раз доводилось виступати в ролі оборонців населення від нашого ж власного воїнства. Взагалі треба сказати, що галицька людність (переважно селяни) за часів війни опинилась в стані якихсь державних рабів, гелотів: над нею нависли усякі повинності примусового характеру: направа шляхів, мостів, рубання лісу, риття окопів, підводна повинність, постійні реквізиції – то хліба, то худоби. Певна річ, коли все це відбувається в якімсь порядку, по якихсь законних нормах, з цим, як не тяжко, доводиться миритись: на те війна. Але коли тепер це все почало відбуватися без усякого порядку, без якихсь норм, в залежності від самоволі окремих людей або темної солдатської маси, то становище населення робилося нестернучим.

Ах, ці реквізиції! Скільки довелося воювати через них! Скільки напсували вони крови й мені й усім нашим комісарам... Через оці реквізиції на початку липня зав'язалась справа, яка могла скінчитись для всієї нашої адміністрації дуже зле, коли б не поміч аж самого Керенського. Про цю справу варто розказати докладніше, бо вона дуже яскраво характеризує тодішні відносини в окупованім краю.

Я застав такий порядок, що діло реквізицій збіжжя, трави й худоби лежало головним чином в руках представника російського міністерства хліборобства Григоренка (високого урядовця, земляка з Полтавщини). Він переводив постачання армії місцевими продуктами. Цей порядок я не міг визнати за нормальний: чомусь така важна галузь державного господарства була вилучена з компетенції вищої місцевої адміністрації, віддана

представникові російського міністерства, котрий підлягав коитролі не тут з Чернівців, а з далекого Петербурга і тому зловживав своїм імунітетом. За порозумінням з П. К. Линниченком ми склали проект організації Галицько-Буковинського Продовольчого комітету при нашім Крайовім комісаріаті; цей комітет мав переводити апровізацію як армії, так і самого краю. Пан же Григоренко мав бути відкликаний з цілою своєю управою. Наш проект був уже затверджений в Петербурзі, але переведення його загальмувалось: у нашої реформи знайшлись вороги, і перш за все сам Григоренко з своєю компанією. Їм не хотілося залишати Галичини, й вони рішили довести, що від нової реформи потерпить справа апровізації армії, їм треба було дискредитувати нову адміністрацію і Крайовий комісаріат, котрий був ініціатором реформи. Систему задля цього було вибрано провокаційну.

Склад управи Григоренка комплектувався в значній мірі з осіб, що рятувалися від активної військової служби, вступивши на службу до інституції, що працювала «на оборону». Тут пристроїлися деякі з колишніх повітових начальників та їх помічників, котрих я не залишив на посаді через те, що вони погано поводились з нашими людьми. Було тут багато синків дідичів з Правобережної України, поляків, котрі ставились до місцевого галицького «хлопа», як американські плаитатори до своїх невільників. Вся ця компанія, натурально, була озлоблена проти нашої реформи і тепер узялася з особливою енергією вибивати з населення останні запаси через реквізиції, безбожно порушуючи всякі приписи, що в гірській околиці не вільно реквірувати в населення більше як 50% худоби, бо тут люди живуть майже виключно з скотарства. А тут почали брати по 75–80%, а то й більше. Причому робили які тільки можна кривди і знущання. Скарги посипалися до наших комісарів. Ті, певна річ, заступились, бо не одному з них легше було дати вирвати собі здорового зуба, ніж бачити, як у гуцула беззаконно забирають останню «маржинку», та ще й глумляться, знущаються при тім. Один з наших комісарів навіть заарештував двох таких реквізиторів-розбишак[1]. Тоді полетіли телеграми від Григоренка до штабу фронту про те, що, мовляв, комісари, потураючи австрійському населенню, перешкоджають добувати продукти для постачання армії.

Головний начальник постачання на південному фронті, генерал Ельснер, узяв сторону Григоренка. Кілька разів я писав до нього і висилав до-

---

[1] Третій, головпий (сип дідича-поляка), що взяв з селяп і священика хабара дві тисячі рублів і, узявши, все-таки приступив до реквізиції, – утік до Черпівців і зараз же вписався там до «батальйопу смерти», щоб дістати імупітет від судового слідства і кари. Справа його передапа слідчому, але чим скіпчилась – пе зпаю. Терпопільська катастрофа перемішала все (Примітка Д. Дорошепка).

вгі телеграми, в котрих з'ясовував окремі інциденти, вказував на порушення правних норм і приписів агеитами Григоренка, вннсняв провокаційний характер їхньої роботи. Але все це не помагало, і ось одного дня я дістаю телеграму від генерала Ельснера, де він повідомляє мене, що «позаяк випадки перешкод з боку повітових комісарів ділу апровізації армії, яка обороняє рідний край і революцію, не припиняються, то він, генерал Ельснер, буде надалі примушений просити головного коменданта про наказ арештувати й віддати до суду винних комісарів».

Справа переносилася в ту площину, де усердно працювали деякі особи, стараючись виставити мене в очах штабу фронту трохи чи не таємним агеитом австро-німецької верховної команди. Тут уже обмінюватись телеграмами й полемізувати було даремно, і я рішив звернутись безпосередньо до нового військового міністра і голови ради міністрів Керенського, що саме перед тим приїхав на фроит, де підготовлявся новий наступ російської армії. Діставши телеграму Ельснера, я зразу сів в авто і поїхав до Тернополя, де до мене прилучився Красковський, і ми вирушили до позицій, за містечко Козову, де стояв поїзд головнокомандуючого, а також і поїзд Керенського.

Головнокомандуючим був генерал Гутор. Він був «бойовий» генерал, мало сидів в своїй ставці в Кам'янці, а все перебував на самому фроиті. Я вже був з ним знайомий. Коли я приїхав перший раз представитись йому, мій приятель С. А. Базаров встиг мене попередити, що новий главкоюз[1] ставляється до мене неприхильно, бо його дуже настроїли проти мене деякі людці! Справа в тому, що в штабі ставки залишилося по канцеляріях кілька людей ще з часів Бобринського. Серед них були й галицькі москвофіли а та Ґеровський. В очах цих людей я був немов усібленням ненависного їм «мазепинства», і вони вели проти мене завзяту агітацію, не в'яжучись нічим, не дурно ж тепер настала свобода! Так, наприклад, ніякий Будилович (син відомого професора-україножера) дозволив собі одного разу одверто у вагоні-їдальні поїзда головнокомандуючого заявити, що я не більше й не менше, як агент німецького штабу. Присутні при цьому три офіцери, що знали мене особисто, обурились на це, склали на місці протокол і повідомили мене. Я направив справу до військового прокурора. Почалося діло, і невідомо, який би дістало воно вислід, якби самого Будиловича не заарештовано було в Бердичеві під час т. зв. Корніловської історії в кінці серпня. Дальша доля цього Будиловича мені невідома.

[1] Скорочеппя: «главпокомапдующій юго-западпого фропта». З початку війпи в Росії було впроваджепо оці скорочеппя, і цю практику продовжують тепер большевики (Примітка Д. Дорошепка).

Отже, подібні панове скористались зі зміни головної команди, щоби освітити перед генералом Гутором, новим начальником штабу Духоніним і генерал-квартирмайстром Раттелем мою діяльність як безумовно ворожу для інтересів російської армії. Це, між іншим, розв'язало руки й генералу Ельснеру в його поході проти наших комісарів.

Коли я ввійшов вперше до генерала Гутора, він зустрів мене дуже холодно, прийняв мене не окремо, а в присутності якогось старенького генерала, вийняв годинник, поклав перед собою і сказав мені: «Даю вам до розпорядження десять мінут».

Мені треба було в ці десять мінут виложити перед непримиримим слухачем своє profession de foi і зробити це таким способом, щоб у ньому містилося й спростування усіх поширюваних про мене вигадок і брехень. Я почав говорити і, певно, говорив з великим жаром (я справді був того дня хворий, і мене била пропасниця), бо Гутор мене не перебивав, хоч говорив я більше як півгодини. Коли я виходив, Гутор, видно, зм'якшився, сказав, що всього того, що я казав, він не знав і попрощався зі мною доволі ласкаво. На сходах догнав мене старенький генерал і почав мені дякувати за оборону «нашої справи»: виявилось, це був генерал Глинський, той, що про його призначення на посаду начальника Київської військової округи клопоталася в свій час через мене Центральна Рада. Видно, що небіж рекомендував свого дядька не тільки з почуття родства!

Від Гутора я по черзі пішов до Духоніна й до Раттеля. Перед кожним з них я просторо оповів про мою програму в Галичині, про мої погляди на завдання російської політики в окупованих областях, старався з'ясувати національні взаємини в краю і завдання наші, які з цих взаємин випливали, одним словом, прочитав перед кожним з них лекцію на тему «Галичина, її минуле й сучасне». Не знаю, наскільки я переконав обох генералів, думаю, що ледве чи погодились вони зі мною, але в усякім разі я заспокоїв їх і розвіяв найбільш фантастичні й дикі представлення, які склались у них про мою діяльність під впливом агітації таких панів, як Будилович. Принаймні таке в мене залишилося враження.

Тепер, коли в мене було нущено такий небезпечний набій, як телеграма Ельснера, я не рахував, що зустріну з боку Гутора та його штабу ні оборони, ні просто зрозуміння. Тому я й зважився, минаючи їх і порушуючи таким способом дисципліну, звернувся безпосередньо до військового міністра. Другого виходу я не бачив.

Від Тернополя до Козової верст 40. Уже зовсім смеркло, коли ми по препоганій, вщерть розбитій дорозі об'їхали кругом містечка і добрались до неглибокого яру, порослого кущами. На дні його було прокладено залізничну вітку, і тут стояв поїзд главкоюза, замаскований зеленими галуз-

ками зверху і з боків, – щоб не побачили ворожі аероплани та не закидали бомбами. Ми не зупинились коло поїзда главкоюза, а проїхали ще пару кілометрів далі, де так само замаскований зеленими берізками стояв поїзд Керенського. Було вже темно, і молодий ад'ютаит, в якому я пізнав одного з тих офіцерів, котрі супроводили Керенського завжди в Петербурзі, заявив нам, що міністр вечеряє і попросив зачекати в салон-вагоні.

За чверть години вийшов Керенський. Він був у напіввійськовій формі, у френчі й високих чоботях. Він пізнав нас обох, привітався дуже ласкаво і, видно, був задоволений побачитись з старими знайомими так далеко, при такій незвичайній обстанові. Керенський трохи поправивсь проти того, як я бачив його востаннє в Петербурзі і, видимо, був в доброму настрої. Ми з Красковським один за другим виложили нашу справу і наші жалі. Тепер говорити було легко, бо почувалося, що маємо перед собою людину неупереджену, яка приймає речі просто, без підозрінь в якихсь задніх думках і, головне, вірить нам обом.

Ми дуже докладно розповіли Керенському про становище в краю, про становище населення, розказали про інтриги Григоренка, показали телеграму Ельснера і просили вплинути на главкоюза та його штаб, щоби вони перестали бачити в новій адміністрації, вшанованій довір'ям самого правительства – якихсь зрадників та предателів. Керенський уважно нас вислухав, задав кілька питань, поговорив, заспокоював нас, коли ми трохи схвильовано оповідали про наші пригоди і нарешті віднустив нас, пообіцявши ще сьогодні переговорити з генералом Гутором в нашій справі. Він тільки просив нас зараз же негайно заїхати до Гутора, сказавши, що телефонічно повідомить про наш приїзд і попросить негайно нас прийняти.

Ми так і зробили. Коло поїзда главкоюза нас зустріли капітан Удовиченко і поручник Скрипчинський – обидва українці й одні з перших діячів по українізації війська і провели до вагона самого главкоюза. Гутор нас зразу ж прийняв. Саме в той час на позиціях, де досі було спокійно, почалась завзята стрілянина з гармат з обох боків. Земля дрижала від гуку і небо палало, мов пожежа. Під цей страшний гук ми вели розмови з Гутором. Він був офіціально чемний, трактував нас чаєм з конфітурами і ані словом не згадував ні про Ельснера, ні взагалі про біжучі справи, так мов просто приїхали до нього в гості. Коло дванадцятої години ми попрощались і вийшли. А скоро по тому, як нам потім переказували, приїхав до Гутора Керенський і вони розмовляли до третьої години ночі. Зміст їхньої розмови залишився для мене невідомий, але причепки до мене з боку штабу з того часу припинились. Коли я скоро після цього попав якось в Кам'янці на прощальний обід, який давали в штабі одному з старих генералів, який переходив на другий фронт, то генерал Ельснер підсів до мене за столом, весь час упадав

коло мене і був надзвичайно ласкавий. Про інцидеит з телеграмою – ані пари з уст.

Українізація армії. Настун російськнх військ. Калуш і Галнч. Ногром російської армії і її відворот. Евакуація Чернівців. Афера Геровського

Між тим в тилу, в глибині України, відбувалися великі події. Російська державність розвалювалась. Тимчасове правительство давно вже винустило фактичну керму з рук, наростав большевизм... На Україні ж національний рух ширився з незвичайною швидкістю. У Києві протягом травня і червня відбулися один за другим всеукраїнські з’їзди – селянський, робітничий, військовий. У той час як Тимчасове правительство все більше тратило ґруит під ногами, Центральна Рада почувала під собою вже певну основу в співчутті широких кіл населення. Вона вже фактично зробилась українським революційним парламеитом. Представники неукраїнської «революційної демократії» в краю (кадети, меншовики, есери, представники жидівських партій) спочатку завзято виступали проти українського руху й проти виставленого Цеитральною Радою постулату територіально-національної автономії, але бачачи, що їм не ведеться, примирилися і стиснувши серце самі ввійшли в склад Цеитральної Ради, яко представники «національних меншостей» (росіяни, поляки і жиди). Не було в Центральній Раді лиш представників середньої й більшої власности, представників заможнішого селянства і козацтва, як також і представників торговлі й індустрії, і це не дало їй зробитись справжнім українським парламеитом і представництвом усіх класів населення України.

Найбільш імпонуючим явищем в розвитку українського руху був національний рух серед армії і стремління до так званої українізації війська. Це був цілком натуральний і здоровий рух, котрий, на жаль, не дав сподіваних наслідків лиш через нездарність і неуміння своїх керівників. Замість того, щоб відразу поставити справу на твердій національно-історичній основі, використовувати всі здорові елементи армії зверху донизу й організувати українське військо на принципах твердого ладу й дисципліни, керманичі, здебільшого молоді недосвідчені люди, прапорщики або військові урядовці повели справу з усіма прийомами дешевої демагогії і самі ж підконували організацію армії тим, що вносили в неї роз’єднуючі соціальні гасла, а головно – внявили брак справжнього патріотизму й ідеалістичного захоплення, так потрібного завжди в такім ділі: як і скрізь, виплили наверх різні аваитюристи й просто кар’єристи, що дбали перш за все за самих себе. До того ж усіх заїдав страх перед «контрреволюцією», котра ввижалася їм скрізь, в усіх кутках та щілинах. Через те боялися і не давали ходу дійсно заслуженим бойовим генералам і офіцерам, а доручали високі від-

повідальні посади в руки прапорщиків або нестройових офіцерів. Тому-то в справі українізації війська не було якогось стройного плану і системи і не використовувано тих можливостей, які самі собою відкривалися. Так, наприклад, справі формування окремих українських частин дуже співчував начальник VIII-ої армії, а потім (після Гутора) главкоюз генерал Корнілов. Він навіть сам доручив генералові П. Скоропадському (майбутньому Гетьманові України), коменданту 34-го корнусу, розпочати українізацію цього корнусу, вважаючи, що українізовані, себто сформовані виключно з українських коитингентів частини найкраще б'ються з ворогом – так воно справді й було[1]. Але Військовий Генеральний Комітет у Києві, на чолі якого став С. В. Петлюра, з недовір'ям ставився до цих заходів і робив діло по-своєму, но з цього виходило багато шуму, а справжнього діла не було.

З другого ж боку, й неукраїнська «революційна демократія» з піною в роті накинулася на українізацію війська. Вона не брала на увагу навіть того, що при нестриманому ході процесу розкладу російської армії тільки здорове національне почуття могло зберегти хоч частину армії від остаточного загину і в формі місцевої територіальної армії дістати силу, яка обороняла б фроит і служила б надійною опорою проти большевицької пропаганди. Найбільш завзятим ворогом українізації виступив начальник Київської військової округи полковник Оберучев. З енергією, достойною кращої долі, він і на службі і в пресі – на сторінках «Кіевской мысли» 70 виступав проти українізації, мов проти найтяжчої язви, котрою Бог покарав російську революцію.

До нас на фронт долітали лиш відгуки того, що діялось у Києві. Я, хоч і належав до членів Центральної Ради, але, захоплений галицько-большевицькими справами, зовсім відійшов від неї і про те, що робилось у Києві, довідувався здебільшого лиш з часописів. З половини червня українізація почала відчуватися на фронті. Вже формувалися окремі українські частини, скрізь почали засновуватись українські військові клуби. В Чернівцях Військовий Український Клуб зайняв приміщення Народного дому, прибрав його, причепурив; заснував Українську книгарню в Ринку, яка дуже жваво торгувала місцевими й київськими виданнями. В міському театрі було улаштовано кілька українських вистав. В день збору грошей на Національний фонд було влаштовано українську маніфестацію в Чернівцях, і я промовляв на вічу з балкона міської ратуші. Скрізь – в Кіцмані, в Кутах, в Гура-Гуморі і т. д. при своїх службових поїздках я знаходив українські військові клуби, називані

[1] Див: «Уривки зі «Спомипів» Гетьмапа Павла Скоропадського». Кпига IV-та «Хліборобської Україпи». – Відепь, 1922–1923 (Примітка Д. Дорошепка).

звичайно іменем котрогось з наших гетьманів, і старався скрізь входити з ними в ближчі відносини.

До мене почали приїздити для поради і порозуміння делегати від різних українських військових громад на галицько-буковинськім фронті і навіть з Румунії, від розташованої там IX-ої армії. По деяких місцях українські громади робили мені вже й певні послуги, піддержуючи в сутичках з різними солдатськими комітетами. Відчувався крайній брак інтелігентних сил по цих клубах і громадах. Офіцерів було дуже мало, а генералів-українців можна було на пальцях порахувати. Це був справжній стихійний народній рух, і душа раділа, дивлячись на нього...

Свіжі українізовані частини першими перейшли в наступ на фронті, прийняли на себе перший удар ворога, і тисячі синів України полягли на початку наступу, забезпечивши своїм поривом його первісний успіх.

Цей наступ діяльно підготовлювався з початку літа. По фронті їздили комісари і виголошували промови на тему про необхідність наступати, подолати ворога і цим закінчити війну та закріпити «придбання революції». На успіх наступу покладалися всі надії. Ми, українці, тепер також бажали цього успіху: була думка, що коли вдасться захопити цілу Галичину, то вже вдержимо її в своїх руках, і тоді справді Галичина приєднається до «вільної України у вільній Росії».

Напередодні початку наступу я поїхав до Бучача скласти візиту головній Команді VII-ої армії, яка там тоді стояла; до того хотілось познайомитися з генерал-квартирмайстром цієї армії, про котрого мені казали, що це – українець. Але я не застав уже нікого в Бучачі: всі – і командир армії, і начальник штабу, і дижурний генерал виїхали на бойову лінію. Казали, що залишився один лиш генерал-квартирмайстер (забув, на жаль, його прізвище), якого я хотів бачити. Поїхав до нього. Він кудись вийшов, і я хвильку зачекав на нього. Дивлюсь – на столі лежать українські книжки, пам'ятаю – оповідання Кащенка, значить, правда – українець. Та ось і він сам. Ми познайомились, заговорили по-українськи. Він вийняв годинник і сказав: зараз за десять хвилин (було коло 2-ої дня) наші починають наступ. Ми взаємно побажали собі успіху – стрінутись слідуючий раз у Львові і попрощались.

Наступ розпочався. Як звісно, спочатку він мав успіх. Після страшної канонади, яка цілком поруйнувала ворожі окопи на десятки кілометрів, війська пішли в атаку, проломили ворожий фронт по лінії Богородчани – Станіслав – Козова і просунулись уперед на 25–40 кілометрів, захопили міста Галич і Калуш. Але дуже скоро на цьому успіх і припинився. В кількох місцях окремі полки, захопивши ворожі окопи, не захотіли там залишитись і повернули назад; в других місцях не схотіли піддержати своїх насту-

паючих сусідів. Наслідки первісної перемоги були втрачені і доводилось уже думати про оборону. Сміливий порив окремих частин і смерть тисячів людей загинули марно. А найстрашніше з усього погром, нотований в літописах останньої війни. Здеморалізовані солдати, упившись найдених в Калуші горівок і всяких трунків, кинулись грабити і розбивати крамниці, приватні й громадські будинки, мордувати людей, насилувати жінок. Але що було дивне: погромниками кермувала чиясь досвідчена рука і вказувала виключно українські громадські інституції й приватні мешкания для погрому; всі польські доми залишились цілі. Від погрому потерпіли майже виключно українці й жиди. Жахливі подробиці калуського погрому оповів мені доктор Іван Куровець, що втік з Калуша до Чернівців. Пізніше розслідом було встановлено, що погромом дійсно керувала купка людей, що здавна звила собі кубло при армійських інституціях, людей, що належали до компанії Ґеровських та Будиловців. Губерніальний комісар Галичини Красковський при перших звістках про події в Калуші виїхав туди, кинувся розгаияти громил, виявив надзвичайну сміливість і відвагу, але нічого вдіяти не міг, солдати були п'яні, офіцери від них ховались, австрійці страшенно бомбардували місто і от-от мали знову його захопити, що незабаром і сталось. Красковський ледве встиг вибратись з міста під убійчим вогнем.

Як тільки прийшла до мене звістка про успіх настуну і про здобуття Галича й Калуша, я негайно виїхав туди на місце, щоб відразу впровадити нашу адміністрацію в новоздобутих повітах. Від Станіславова до Галича яких-небудь 28–30 верст, їхати довелось серед тільки що захоплених позицій і ближчого запілля ворога. Все кругом уявляло картину страшної руїни, немов тут був землетрус. Наслідки роботи російської артилерії були жахливі. Скрізь валялись неприбрані трупи. Два дні підряд йшов дощ, і все повернулось в одну брудну масу, з якої стирчали колоди, – останки зруйнованих окопів, залізні щити, уламки бетону, а іноді й людські тіла. Понад дорогою валялись розбиті вози, лафети гармат, кінські трупи. Шлях, і без того розбитий, обернувся в якийсь кисіль, по якому ледве-ледве посувалося авто. Назустріч попадалися військові вози й окремі вершники. Ось понад дорогою в лісі забіліли хатки з березовим парканом – це покинуті німцями бараки. Нарешті серед дерев зліва показався високий горб, а на ньому руїни мурів. Це й є знаменитий Галич, руїни княжого замку. Хоч і як я поспішав, але не міг собі відмовити, щоб не зупинити авта й не вилізти на той горбок подивитись. Серед руїн, на порожніх місцях, – грядки з картоплею, капустою та фасолею. Це – хазяйновиті німці розвели були тут городину, та не їм довелось спожити. Внизу, у ніг замкової гори простягся нинішній скромний Галич, а там

далі блищала срібна смуга Дністра. Місто напівзруйноване й порожнє. Населення повтікало чи поховалось.

Я поїхав до сусіднього села Залукви (колись це було передмістя княжого Галича). Мені хотілося побачити когось з місцевих людей, що тільки що перейшли під нас з-під Австрії. І справді, в селі Залукві я застав місцевого священика, старенького отця Мулика. Його будинок був весь набитий солдатами, і йому з родиною залишили тільки одну кімнату. Панотець і його родина, довідавшись, хто я, дуже мною зраділи. Мені подали останні числа «Діла», «Вістника Союзу визволення України», оповідали про життя по той бік фроиту, про тамошні настрої й надії... Уявляю, як вони мусіли бути розчаровані! Отець Мулик гірко скаржився на солдатів, що зневажили його, штовхали кулаками в груди, вимагали грошей, грабували в Галичі крамниці. Паніматка заходилась готовити для мене й моїх сунутників каву і була дуже засмучена, коли я відмовився, бо дуже поспішав далі до Калуша, про який я в Галичі почув тривожні звістки. Я пообіцяв їй заїхати на довший час при повороті, але слова свого додержати не зміг. З великими труднощами доїхав я через село Викторів до річки Лімниці. Почали лускати шини в автових колесах, а направляти їх серед страшної грязюки була чиста мука. Перед самою Лімницею знов сталася біда з нашою машиною, і я затримався тут на цілу годину в якійсь порожній хаті. Але довелось вертатися просто до Станіславова, бо на зіпсутій машині не можна було ризикувати переїхати річку вбрід, а мости всі були понищені.

Весь час з боку Калуша чути було безперервну стрілянину. Повз хату, де я стояв, брели цілі юрби жидів з Калуша в напрямку до Станіславова. У всіх був розтерзаний вигляд; перелякані, бліді, йшли вони по коліна в липкій глибокій грязюці, під холодним дощем, що полив зранку, – бородаті сиві діди, жінки, діти. Так, мов тікали від чогось страшного. Дехто волочив за собою повозку з дитиною чи з убогим майном, а хто в руках ніс якесь лахміття. Наша уніформа викликала у них страх і, переходячи повз нас, низько кланялись. Від цих утікачів ми довідались, що в Калуші йде погром, і вони тікають до Станіславова.

Я доручив повітовому комісару Станіславова, що був при мені в цій подорожі, щоб він по повороті до Станіславова зібрав кілька десятків своїх стражників і негайно їхав з ними до Калуша піддержати там порядок. Я не знав, що в Калуші саме тоді був Красковський, що виїхав туди негайно, як тільки почув тривожні звістки. Станіславівський комісар (Тугарнов) встигтаки пробратись з своїми людьми до нещасливого Калуша і помагав губерніальному комісару наводити порядок до останньої хвилини, поки місто було в російських руках. Якраз звільнення саме цього комісара й домагався фроитовий комітет солдатських денутатів.

Зробивши розпорядження про організацію в Станіславові допомоги калуським утікачам, я поспішив повернутись до Чернівців, де мене дожидали різні невідкладні справи. Потім знову виїхав до Коломиї, до Надвірної і об'їхав частину Богородчанського повіту, відбиту в австрійців. Три дні я був у роз'їздах і пізньої ночі повернувся додому. Як завжди, мене дожидала ціла купа телеграм. Вже лігши в постіль, я почав їх перечитувати і зненацька натрапив на таку, що всякий сон відлетів від мене. Це була телеграма від Красковського, губерніального комісара Галичини: «Сегодня по військовим обставинам розпочав евакуацію губерніальних установ до Проскурова». Коли б я в той час прочитав про евакуацію Чернігова або Полтави, це не більше вразило би, ніж ця звістка про залишення Тернополя. З перших днів війни, Тернопіль зостався в російських руках, я так звик до нього, як до «свого» міста, що, попадаючи туди, мав почуття таке, ніби виїздив до свого Глухова або Конотопа. Звістка, що Тернопіль евакуїється, вразила мене, мов грім. Значить, сталася велика катастрофа на фронті.

Вранці, на другий день я телефонував до штабу VIII-ої армії і довідався, що в районі (коли не помиляюсь) Козови чи Бережан якісь частини відмовилися наступати й покинули самовільно позиції. Стався невеликий прорив, але його, мабуть, скоро зліквідують.

Я скликав старших членів генерал-губернаторства і повідомив їх про одержані мною звістки. Рішили, що я поїду по обіді в штаб фронту і поспитаю новин та інструкцій. Тоді ж по телефону з Кам'янця мені передали, що там уже новий главкоюз – генерал Корнілов.

З Корніловом я вже був знайомий по Чернівцям, де він після Каледіна командував VIII-ю армією. У нас установилися дуже гарні відносини. Корнілов мені дуже подобався; він завжди дуже уважно ставився до моїх повідомлень, задовольняв прохания, поділяв мої погляди на тактику у відносинах до різних «совдепів». Особливо прихиляло мене до нього те, що він тактовно й гуманно ставився до місцевої людности. Це виявилось при мені в кількох випадках. Тепер я їхав до нього, яко до свого найближчого начальника.

Корнілов мене прийияв негайно, зустрів дуже привітно і сказав, що становище на фроиті хоча й серйозне, але не безнадійне. «На всякий випадок Ви готуйтесь, не поспішаючи, до разгрузки[1] Чернівців», – додав він.

Повернувшись до Чернівців вночі, я немало був здивований, побачивши світло у всіх вікнах мого дому. Виявилось, що мої співслужбовці дожидалися мене. Ми сіли за стіл і тут же виробили схему евакуації тільки найбільш складних і людних інституцій в 8–10-денний термін. На другий

[1] Виладування, рознакування (Примітка Д. Дорошенка).

день ранком мені подали телеграму від Корнілова: «Починайте евакуацію скорим темпом».

От так у нас і закипіло! Почався великий гармидер. В інституціях генерал-губернаторства служило коло 2 500 людей в самих Чернівцях. Треба було вивозити архіви, склади, запаси. На це пішов цілий тиждень.

До мене прилетів з Тернополя Красковський і намалював мені жахливу картину. Він бачив, як відступала розбита армія, руйнуючи все при своїм відступі. Даремне, ризикуючи власним життям, старався він в деяких місцях зупинити втікачів і іноді йому це на якийсь час удавалось. Коло Теребовлі розлючені солдати трохи його не вбили. Його врятувала охоронна сотня козаків, яку він мав при собі, а ще більше – сміливість і присутність духу, чим він імпонував озвірілим, деморалізованим солдатам. Подекуди йому вдалось перепинити погром, як наприклад, в місті Скалі, де довелось вжити зброю. Красковський просив у мене допомоги – ще один автомобіль і козаків. За кілька годин він помчав знову до своєї губернії.

Тим часом я дістав з штабу фронту наказ «забирати з собою всіх мужчин віком від 18 до 50 років, угоняти коров і коней, нищити збіжжя по полях і коморах».

Цей страшний наказ загрожував одним почерком пера знищити всю нашу роботу останніх місяців в Галичині й Буковині: замість доброї пам'яті й прихильности, залишити по собі озлоблення й прокльони. Та крім того, він був фактично не до виконання: відворот ішов так швидко, солдатські маси тікали в такій паніці й безладді, що не було жодної сили виконати всі ці згони й нищити скільки-небудь планово і систематично; почни тільки робити, і воно обернеться в загальний грабіж і дике плюндрування.

А що стосується згону мужеського населення, то це були не жарти – треба було людей, яких мали забирати з собою, десь сконцентрувати, організувати біля них варту, годувати їх в дорозі, а для цього всього не було рішуче ніякої змоги. Прифронтові повіти очищалися нами так поспішно, що ледве стало часу забрати свої власні установи й міліцію. Дати наказ забирати коров і коней та нищити збіжжя – означало санкціонувати дикий грабунок, де кожний забирав би, що хотів.

Діставши телеграму, я зараз же полетів до Кам'янця. Корнілов зустрів мене, як звичайно, привітно. Не дивлячись на катастрофічний стан на його фронті, він зберігав повний спокій і самопанування, розпитував, як іде евакуація, чи скоро ми все вивеземо, казав, що натиск ворога вже слабне, а в деяких наших частинах удалось наладити порядок і скласти відпорну силу. Я виложив йому мої міркування щодо безцільности наказу про вивід людей, згін худоби і т. д., говорив про тяжкі моральні наслідки в справі відносин до нас населення і прохав скасувати наказ, котрий я дозволив собі поки

що не оголошувати підлеглим мені інституціям. Тут Корнілов нахмурився і сказав: «Я прошу Вас негайно приступити до виконания мойого наказу» – і встав, даючи зрозуміти, що розмова скінчена.

В одчаї я кинувся до новопризначеного комісара фронту Б. Савінкова. Я благав його пожаліти нещасне населения, вирятувати його від остаточної руїни, доводив, що нам більше воювати тут не прийдеться, так нащо ж залишати по собі такі страшні спомини після кількох місяців доброзичливого відношення, протягом яких удалось завоювати певні симпатії людности; я говорив про політичні наслідки цього наказу і просив вплинути на генерала Корнілова, щоб той скасував згубний наказ. Але і Савінков був невмолимий: «Цього вимагають інтереси нашої армії», – твердив він у відповідь на всі мої резони й аргументи. Так я нічого й не добився.

Повернувшись до Чернівців, я запросив О. Г. Лотоцького й комісарів з ближчих повітів на нараду. Ми обміркували становище і прийшли до висновку, що виконания наказу головнокомандуючого технічно неможливе, а крім того, нема рації руйнувати наш народ «в ім'я іитересів армії», яка вже перестала бути організованою силою, котра обороняє край, а зробилась дикою ордою, від котрої треба боронити край. Але, не бажаючи ані трохи порушувати авторитет верховної команди, ми умовились, що я передам наказ губерніальним комісарам, ті перетелеграфують повітовим комісарам, а ті виконуватимуть його «в міру можливосте», себто зовсім не виконуватимуть, а потім складуть рапорти, що зробити не було змоги – і справді матимуть повне виправдання у фактичній неможливости виконати наказ. До І. І. Красковського було виряджено одного з учасників засідания, щоб поінформувати про наше рішения.

Нам удалося сповістити всіх комісарів ще не евакуйованих повітів, за виїмком найдальшого – Брідського, і цей вивів до Росії кілька тисячів людей, доля яких, з огляду на події, що скоро наступили, була дуже невесела.

Але коли чини генерал-губернаторства не приступили до виводу людей, згону худоби, нищения збіжжя, то це ще не рятувало край від лиха: армії також дістали такий наказ і виконували його, але відворот ішов стихійно і в безладді, лиш деякі частини відступали з боєм, прикриваючи ар'єргардою, – і їм було не до виконания цього наказу. Зате цей злощасний наказ розв'язав руки усім хижацьким елемеитам деморалізованого війська: вони могли грабувати й нищити вже «на законній підставі».

Прибігає до мене старенький православний священик з підгороднього села коло Чернівців і гірко скаржиться, що солдати забрали в нього останню корову та ще й знущались при тому, примушували його самого бігати по городі ловити ту корову. Я почав виясняти бідоласі, що такі вже закони війни, що тут нічого не поробиш, що він повинен зрозуміти, що в данім

випадку – не бажания зробити людям шкоду, а страх, щоб запаси в краю і худоба не дістались до рук ворога і цим не підсилили його. Старий слухав, слухав, похитав з докором головою і сказав мені: «Так, Ви ось відходите, а історія залишиться!»

Відозва до населения, щоб мужчини у віці 18–50 років ставились до комісаріату для виходу до Росії, була розліплена в Чернівцях, і чимало людей являлось добровільно, не бажаючи залишитись і попасти в ряди австрійської армії, особливо багато було таких серед румунів, їм усім видавалися перенустки до Росії, і вони могли мандрувати на власну руку. Коли вже всі канцелярії виїхали, то такі перенустки видавали до останньої хвилини мої ад'ютанти й урядовці, що залишалися при мені й виїхали разом зі мною. Те саме робилося і в канцелярії Лотоцького.

Фроит уже ближче та ближче підходив до Чернівців. В місті вже стало чути далекий гук гармат. Нарешті цей гук стало чути зовсім ясно і він не вгавав ні на хвилину. Почали налітати ворожі аероплани й кидати бомби в районі залізничних колій, забитих безконечними поїздами. Раніше вони не залітали до Чернівців, і солдати протиаеропланової батареї на горі Цецині коло Чернівців мали святий спокій й жили собі на мальовничій горі, мов на дачі. Тепер настала й їм робота. Ми з Лотоцьким дуже боялися, щоб Чернівці, це чудове чистеньке місто з цілком західноевропейським виглядом не зазнало якого руйнування при нашім відступі. Отже, ми рішили зоставатися всім – мені, йому й повітовому комісару до останньої хвилини, щоб боронити місто від грабунку. Справді, в останні дні нашого перебування в Чернівцях відбулися події, які варто тут оповісти.

Я вже згадував вище, що одним із злих духів Буковини був відомий А. Ґеровський. Згадував я також, що Брусилов дав йому дозвіл виїхати слідом за мною, щоб стежити. Вже в перші тижні мого перебування в Чернівцях Ґеровський зробив великий скандал. Без дозволу й відома влади він скликав до Чернівців кілька тисячів селян на віче, яке мало відбутись у дворі митрополичого дому. Як мені потім переказували, на цьому вічу нібито мала бути ухвалена резолюція, що селяни не хочуть ніяких новин і домагаються, щоб в краю була «русска» адміністрація, а не «мазепинська». Підприйияття було дуже дурне само по собі, коли дійсно в Ґеровського був такий замір, але воно дало перш за все чернівецькому Виконавчому комітету одверто виступити на оборону революції проти контрреволюційних заходів. Мене в той день не було в місті, і я нічого не знав. Виконавчий комітет, довідавшись, що люди вже сходяться на це віче, рішив, що треба виступити проти коитрреволюції, викликав озброєну роту солдатів і розігнав багнетами бідолашних селян. Віче не встигло навіть начатись. Сам Ґеровський з кількома своїми товаришами втік і заховався десь в якомусь штабі.

Коли я увечері повернувся до Чернівців, мене з тріумфом повідомили, що тут сьогодні вибухла контрреволюція, але, дякуючи Богу і енергії Виконавчого комітету, була зараз же приборкана. Залишилось тільки щось зробити з селянами, котрі купами ходили по місті, спантеличені і перелякані. Я зателефонував до начальника залізниць, і ще тієї ж ночі було подано кілька поїздів, які й розвезли селян по різних кутках Буковини. Мабуть, вони були дуже здивовані, чому одні пани їх скликали на віче, а другі розгаияли.

Вважаючи Ґеровського за проводиря цілої справи, я видав постанову, що йому, яко людині, що порушує громадський спокій, забороняється побут в межах Галицько-буковинського генерал-губернаторства. Генерал Корнілов на моє прохання видав ще додаткову постанову, що Ґеровському забороияється перебування в районі VIII-ої армії, маючи на увазі, щоб він не шукав собі імунітету в штабових установах. Розуміється, моя постанова, як і те, що я відхилив прохания доктора Ю. Яворського[1] дозволити йому приїхати з однією науковою екскурсією на Буковину (боячися, що він не втерпить і почне якусь агітацію та Ґеровський), дало невичерпаний матеріал для агітації проти мене в штабі фронту, де Ґеровський знову знайшов собі притулок.

І ось тепер, коли ми закінчували евакуацію, раптом я довідуюсь, що Ґеровський в Чернівцях і веде якусь підозрілу агітацію. Мені донесено, що якісь непевні особи, в компанії з Ґеровським, обходять помешкання українських інституцій, роблять якісь помітки на дверях, стежать за тими, хто входить. Чи так воно було, чи ні, а тільки населения міста Чернівців обхопила паніка. Не тільки українці, але й жиди та німці поперелякалися. До мене явилася делегація від магістрату й просила оборони. Всі мої заспокоювания на них не впливали, бо вони були переконані, що «сильнѣе кошки звѣра нѣтъ» (нема звіра сильнішого над кітку – слова з одної байки). Мені не залишалося нічого іншого, як дати наказ арештувати Ґеровського, як людину, що порушила постанову генерал-губернаторства, і ще кількох його спільників.

---

[1] Як ставився доктор Яворський до своїх земляків-галичан, ноказує такий енізод. Якось ще неред революцією був я на одному засіданні т. зв. Татіянинського Комітету, де ділились між різними організаціями гроші, нризначені на доиомогу біженцям. І от коли черга дійшла до мене, і я від імені «Общества Юга Россіи» сказав, скільки нам має бути видано но обрахунку, встає д-р Яворський (а він був нрисутній від якогось москвофільського товариства) і заявляє, що «Обществу Юга Россіи» нічого не треба давати, бо воно оиікується не біженцями, а арештованими галичанами. Всі нрисутні були дуже сконфужені цією заявою, і нитання якось затерли. Всім було ніяково ночути таке від галичанина, котрому так мало жаль було своїх нещасливих земляків (Примітка Д. Дорошенка).

Арешти були негайно переведені. Серед арештованих виявилося три агенти контррозвідок, попросту кажучи, шпигуни: француз, румун і росіянин. Усіх їх, по встановленні особи, було винущено, а Ґеровського з трьома його ближчими спільниками я вислав по етану до Києва. З цієї справи наароблено було потім великого галасу й заряджено обвинувачення мене в... германофільстві.

Наближався день остаточного залишення нами Чернівців. Евакуація йшла повним ходом. Гармати гриміли вже коло Снятина. Залізнична станція й всі колії в районі Чернівців були забиті вагонами. По всій лінії від Неполоківців до Новоселиці стояли один за другим потяги, коли дивитись зверху, з гори Цеціни, то здавалось, що то одна червона смуга витяглась по долині (російські товарові вагони червоного кольору). Вже всі інституції й канцелярії генерал-губернаторства виїхали з міста. Своє майно і кілька службовців я відправив тягаровими автами до Новоселиці, а сам лишив при собі три легких авта і кількох ближчих людей, щоб можна було виїхати в останній момент. Уже всі телефони були зняті і мене сполучено польовим телефоном з штабом армії, де я умовився, що мене сповістять, коли будуть залишати місто.

Від Красковського доходили погані вісті: відступаюча армія котилася як лавина, все нищачи на своїй дорозі. Відогравались дикі сцени насильства і грабунку. Авторитет начальства і дисципліна зовсім впали. Вже бували випадки замордування власних офіцерів. Красковський робив героїчні зусилля зберегти порядок і добитися скільки-небудь організованої евакуації принаймні важливіших складів, і найбільш цінного майна. І там, де вже не впливав авторитет військової влади, ще іноді впливав авторитет «комісара» Тимчасового правительства. Весь час, ризикуючи своєю головою, носився він з сотнею козаків від села до села, зупиняв погроми, розгаияв громил, нускаючи в хід, де не впливали накази – силу. Певна річ, подолати стихію було неможливо, і лиш подекуди, в окремих місцях удавалось зупиняти безчинства – для того, щоб вони вибухали в нього за спиною, як тільки він від'їздив.

Між іншим, йому доводилось натикатися на випадки саботажу, а то й просто зради з боку залізничників-поляків. Діло в тім, що дирекцію й дорожню службу галицько-буковинських залізниць було укомплектовано в значній мірі залізничниками з Польщі, евакуйованими ще в 1915 році. Ці залізничники були евакуйовані примусово, в багатьох з них ціле майно і навіть родини залишилися під німецькою окупацією. Пізніше їх перевезли до Галичини й Буковини. І от тепер траплялася нагода «залишитись» і сполучитись з своїми в Польщі. Але щоб опинитись не просто в характері військовополонених, а в ролі «ідейних» спільників, було корисно залиши-

тись вкупі з російським військовим і взагалі скарбовим майном, щоб передати його до рук німцям або австрійцям. І чим більше хаосу й безладдя було при відступі, тим сміливіше й нахабніше поводились ці залізничники. В Тернополі, наприклад, Красковському вдалось вивезти чотири потяги з майном лиш тоді, як машиністам і кондукторам було загрожено розстрілом на місці.

В багатьох місцях, в тилу відступу нищено маленькі залізничні містки і таким способом відрізувано шлях для вивозу дуже цінного бойового і всякого іншого майна, вже навантаженого в поїздах. У мене набралося на руках кілька задокумеитованих випадків очевидного саботажу й зради, і я готував їх для представлення новому начальнику штабу фронту Духоніну. Такі ж прояви саботажу бачив я сам у Чернівцях, де мусів їздити по коліях від одного блок-поста до другого, щоб спонукати залізничників скоріше посувати вперед безконечні валки поїздів.

Серед цих клопотів губерніальний комісар Лотоцький довідується раптом, що вночі контррозвідка VIII-ої армії зробила масові арешти серед міського населення: арештовано біля сотні людей обох полів, усякого віку й стану. До Лотоцького, а далі і до мене кинулися юрби родичів і в страшнім переляку благали про інтервенцію і рятунок.

Я дуже добре розумів їх жах: коли перед революцією, за панування порядку й якоїсь закономірности таким арештованим загрожувала мандрівка по етапу до Сибіру, то тепер при загальному безладді їм загрожувала не краща доля. Їх вивезено б до Росії, кинуто до якихсь провінціальних тюрем, і тоді шукай їх та доводи безпідставність арешту! Для мене не було сумніву, що всі ці арештовані – жадні шпигуни або небезпечні для російської армії люди, про таких я і не став би турбуватись; я розумів, що це жертви помсти з боку людей з компанії Ґеровського, що близько стояла до наших коитррозвідок і тепер мстилася за «своїх».

Довідавшись про те, що сталось, ми з Лотоцьким пішли самі особисто до помешкання коитррозвідки. Не застали ані душі; скрізь сліди поспішних зборів в дорогу, майже утікания: на підлозі розкидано папери, всі шафи повідчинювано, сміття і ні ознаки живої душі... Від сусідів довідалися, що службовці контррозвідки пакувалися цілу ніч і виїхали вдосвіта. Справа дійсно виглядала так, як утеча – арештували коло сотні людей, запроторили їх кудись серед тисячів вагонів і самі швиденько зникли.

Ми вирядили зараз же шукати втікачів на станції, а тим часом я, нітрохи не покладаючись на допомогу штабу, зважився на крок, що знову, як і в історії з телеграмою генерала Ельснера, був порушенням дисципліни і субординації з мого боку: я зателеграфував безпосередньо до міністра-президента Керенського (що став тоді й верховним комендантом), скаржа-

чись на беззаконні вчинки контррозвідки, прохаючи наказу негайно розслідувати справу і визволити арештованих, якщо нема підстав для їх арешту. Того ж дия увечері прийшла відповідь: Керенський в дуже категоричній формі наказував штабу армії негайно розпочати слідство, призначивши надзвичайну комісію. Копію телеграми доставлено мені.

Години коло 10-ої вечором, коли вже місто цілком затихло і на вулиці не було ні душі, до мене заїхав генерал-квартирмайстер Левицький і запропонував прибути на засідання надзвичайної комісії в справі арештів. Ми поїхали разом. Комісія засідала в будинку ратуші. Ми застали двох військових прокураторів, іще двох військових юристів, голову армійського комітету, губерніального комісара Лотоцького. Прилучилось нас двоє. Тут же знаходились і «підсудні» – члени контррозвідки, дуже збентежені й засоромлені. Вони, як виявилось, не встигли виїхати з Чернівців, бо поїзди застрягли десь коло станції Жучка, і їх привезено на наш імпровізований суд.

Генерал-квартирмайстер, що був головою комісії, поставив відразу питання про причину арештів. От тут і виявилась повна нестійність усіх причин, одноголосно стверджена всіма членами комісії. Серед цих причин, пам'ятаю, фігурувала така. Ще на початку війни австрійський генеральний штаб розіслав по всіх міських ратушах Галичини й Буковини таємного обіжника, який наказував в разі, якби місто дісталось до російських рук, збирати потаємно відомості про число російського війська, розташованого в цім місті, про склад частин і т. д., себто попросту – виконувати шпигунські функції. Кожен магістрат дістав примірник цього обіжника, що став відразу відомий російській контррозвідці. Ледве можна припустити, щоб котрийсь з магістратів виконував предложення австрійського штабу, і обіжники спокійно лежали в архівах. Місто Чернівці тричі переходило з рук до рук. Архів його магістрату тричі проглядала російська контррозвідка і тричі зареєстровувала знаменитий обіжник. І ось аж тепер треба було витягти на світ Божий цей обіжник і на основі самого факту одержання цього обіжника складом магістрату 1914 року арештувати членів магістрату 1917 року після того, як склад магістрату кілька разів перемінявся, а головно – більшість його членів була призначена російською владою.

Другою причиною для численних арештів було «знайомство» з полковником Фішером. Цей Фішер був австрійський жандармський полковник у Чернівцях. Він організовував шпигунство напередодні залишения міста австрійцями. Багацько людей арештовувала потім російська коитррозвідка на тій підставі, що це «агеит полковника Фішера». Безперечно, були тут люди дійсно скомпромітовані відносинами до Фішера, але більшість була Богу духа винна і того Фішера й у вічі не бачила, тільки чула, що він десь

існує на світі. Найчастіше люди ставали жертвами доносу, провокації й особистих порахунків.

Коли представники контррозвідки вичерпали всі свої аргументи, комісія одноголосно визнала їх незаслуговуючими ні найменшої уваги й постановила негайно винустити всіх арештованих, за виїмком одного, за котрого треба було ще збирати відомості. Генерал-квартирмайстер затвердив постанову, а до засоромлених агеитів коитррозвідки звернувся з короткою, але виразною фразою: «А з вами я порахуюсь».

Вранці всі арештовані були на волі. Страх, одначе, напав на ціле місто, і багацько людей поховалося, хто де міг. На вулицях мов вимерло. Видно було тільки сірі шинелі наших солдатів та простий народ.

До мене явився комендаит міста генерал Г. і предложив перед самим момеитом залишення нами Чернівців висадити в повітря електричну станцію, водокачку, мости та ін. Я категорично заборонив висаджувати щонебудь, крім мостів, уважаючи за річ цілком безглузду й непотрібну для іитересів відступаючої російської армії руйнувати електричну станцію або водокачку і робити шкоду цим тільки мирному населенню. Але генерал не витерпів і вже по моїм виїзді висадив, крім моста через Прут, ще... поштову контору в осередку міста. Була ще спроба, невідомо ким зроблена, підпалити міську поліцію. Але пожежа була ліквідована заходами губерніального комісара Лотоцького в останні години його перебування в місті.

Крім цих інституцій – пошти і поліції – Чернівці більше не зазнали ніякої руїни. Тиждень пізніше, вже в Києві, я прочитав у «Новому времени» таку телеграму: «Перехоплено німецьке радіо, в котрім повідомляється, що місто Чернівці при відступі росіян не зазнало жадної шкоди завдяки заходам генерал-губернатора Дорошенка». До телеграми було додано примітку від редакції: «Як звісно, Дорошенко – завзятий мазепинець, який перебуває в безпосередніх стосунках з німецьким генеральним штабом».

Трохи згодом у тім же «Новому времени» появилася ціла кореспонденція «з Чернівців», де мене виведено як особу, що стоїть на чолі «жидівсько-німецької змови» проти російських іитересів і що веде політику в дусі цієї змови.

Я покидаю Черпівці. Відгуки справи Геровського. Моя подорож до Петербурга для звіту перед Тимчасовим правительством

Та ось нарешті наступив час покинути мені Чернівці. Раненько, тільки що зійшло сонце, виїхав я з дому і бічними вуличками вибрався на Горечу, а звідти на шосе, що веде до Новоселиці. Стояв густий туман, на вулицях було порожньо, і я був радий, що ніхто не бачить мого від'їзду – мені було немов соромно покидати це місто при таких обставинах. На другий

день після мене виїхали Лотоцький і Багрій, і того ж дня місто зайняли австрійці.

Я поїхав автом просто до Києва. Незвичайну картину уявляло з себе шосе від Чернівців до російського кордону і далі на сотню верст вглиб: відступала мільйонова армія, і здавалось, що це якесь переселення народів. Перша паніка вже вляглася, частини армії були сяк-так організовані наново, відступ прикривали більш надійні, тверді полки, котрі відходили з боєм. Та й наступ ворога вже значно ослаб.

По шосе тяглися безконечні обози, як військові, так і різних адміністраційних установ. На возах їхали баби, діти. На переміну з простими возами їхали фіри, брички, тачанки, шарабани, коляси всіх можливих сортів; сопіли важкі тягарові авта, все це тарабанилося серед страшенної грязюки після недавнього дощу. Вулиці в стрічних селах і містечках уявляли з себе озера невилазного, густого, як кавина гуща, болота; паралельно з шосе на лінії залізниці стояли й не рухались безконечні валки поїздів. По обох боках шосе брели або зупинялись для відпочинку гурти пішоходів. І кого тут тільки не було! Ось сарти з Середньої Азії в своїх чалмах і кольорових халатах, з верблюдами; їх прислано було для нестройової обозної служби ще в 1916 році. Ось китайські кулі, теж транспортовані сюди зі сходу для земельних робіт. Ось група калмиків, козаків з Дону; ось невідомо як попавший сюди відділ румунських солдатів у кумедних рогатих шапках, з смуглявими циганськими обличчями. А далі – без краю сірі шинелі, мужики-погонці й форшпани при обозі...

З великими труднощами доводилось переганяти, об’їздити цей людський потоп. Стало трохи легше, як проминули Новоселицю і поїхали через північну Бессарабію; але ще до самого Дністра на сотню верст обганяли окремі обози, вози й тягарові авта.

В Могилеві-на-Дністрі було шумно й людно. Багато наших військових, штаби окремих частин. Я ночував у Могилеві і вранці трохи перейшовся по місту, зв’язаному стільки споминами з нашою козацькою історією. На однім будинку прочитав плакат українською мовою, що тут відбуваються літні учительські курси.

У Бердичеві я застав нову переміну в команді: генерал Корнілов виїздив до Могилева-на-Дністрі, на пост верховного коменданта, а «главкоюзом» призначено було генерала Денікіна. Мій одинокий приятель в цілій Ставці С. А. Базаров попередив мене, що на мене в штабі страшенно злі. Коли Ґеровського вели через Бердичів, його тут випущено на волю, і він вів проти мене завзяту агітацію. Тепер він був безсумнівною жертвою за свої «русскі» ідеї з боку «мазепинця». Я хотів було йти представитись Денікіну, як своєму новому начальнику, але Базаров відрадив, кажучи, що він стра-

шенно ворожо настроєний проти мене. Я обмежився візитою до генерала Духоніна, щоб повідомити його про вчинки поляків-залізничників. Але Духонін поставився з якимсь недовір'ям до представленого мною матеріалу, викликав зараз одного з старших залізничників, що находився в штабі, і той почав рішучо заперечувати випадки саботажу й зради. Я махнув рукою і не настоював на переведенні слідства.

Від Духоніна пішов я до нового комісара фронту, якогось Гобеччія, грузинського соціаліста-революціонера. Він зробив на мене дуже дивне враження: ні з того ні з цього почав лаяти київську Центральну Раду і заявив мені, що одна з головних причин останніх нещасть російської армії – «австрофільська» політика нової російської адміністрації в краю, і далі плів усякі дурниці каліченою російською мовою з характеристичним кавказьким акцеитом. Коли я спробував було заперечувати і сказав, що мені дивно чути таку розмову з уст грузина, що, здавалось би, мусів зрозуміти стремліния українців, Гобеччій заявив, що він перш за все російський соціаліст-революціонер, а вже потім грузин. «Та що Ви тут мені кажете, – додав він, – ось за годину перед Вами був у мене пан Ґеровський і докладно поінформував мене про Вашу власну діяльність!» Я побачив, що з Гобеччієм сперечатись немає ні рації, ні практичної мети і вийшов від нього.

Так, маючи проти себе цілий Бердичівський штаб і дожидаючи, що з цього всього вийде, покинув я Бердичів і поїхав далі до Києва. Там мені треба було перш за все вирішити питания, де розмістити евакуйовані інституції Галицько-буковинського генерал-губернаторства. Щодо цього треба було порозумітися з начальником Київської військової округи полковником Оберучевим.

В Києві умістити всіх установ було неможливо. Я ледве упрохав Оберучева дозволити розташувати мою канцелярію в будинку Комерційного інституту, там, де містилися евакуйовані інституції генерал-губернаторства в 1915 році, за часів Бобринського. Фінансова управа виїхала до Чернігова, Тернопільське губернаторство до Прилук, Чернівецьке – до Констаитинограда на Полтавщині. В Києві залишилась головна канцелярія, штаб та деякі менші установи.

Тим часом виявилось, що австрійські та німецькі війська зайияли не цілу Галичину й Буковину: невеликі частки понад кордоном залишились в руках росіян, а саме – повіти Сучавський і частина Серетського на Буковині, частини Борщівського, Скалатського, Збаразького й Брідського в Галичині. Отже, треба було якось управляти цими повітами, і я рішив, ліквідуючи постепенно інституції генерал-губернаторства, залишити невеличку канцелярію для центральної управи цими рештками. Сам я рішив зоставатись у Києві, щоб звідси стежити за ліквідацією.

Не встигли ми як слід розташуватись по авдиторіях та коридорах Комерційного інституту, порозставлявши столи, ящики, пишучі машинки та інше канцелярське приладдя і майно, як до мене явився генерал-лейтенант Огородніков і заявив, що йому доручено «главкоюзом» вияснити деякі обставини, що мали місце в Чернівцях, а особливо в справі арешту Ґеровського. Одним словом, це було замасковане слідство. Генерал прохав тисячу разів вибачення, казав, що це дуже неприємна для нього місія, старався як міг позолотити цю історію, але смисл справи був ясний.

І я, і О. Г. Лотоцький дали докладні пояснення на письмі і з'ясували цілу справу. Я ж з свого боку поставив запитання, з чийого розпорядження і яким чином могло статись таке порушення наказу крайового комісара, що має права генерал-губернатора, як визволення арештантів, про котрих ясно стояло в наказі, що вони мають бути транспортовані до Києва. Огородніков обіцяв виявснити це в Бердичеві й попрощався з нами.

Мені було ясно, що справа цим не обмежиться і, маючи на увазі цькування, яке почалось проти мене на сторінках «Нового Времени», можна було гадати, що кампанія проти йтиме й далі. Тоді я рішив ужити способу, який уже двічі мені поміг: звернутися безпосередньо до правительства, себто не в справі приїзду генерала Огороднікова спеціально, а щоб з'ясувати всю мою діяльність в окупованих областях і запитати дальших вказівок.

В моїм розпорядженні був ще з Чернівців окремий вагон-салон, і я виїхав в ньому до Петербурга. В цьому вагоні я й мешкав на двірці. Зі мною виїхали Лотоцький, Володковський, Зайців та ще кілька петербуржців, які рішили скористатись з нагоди і перевезти до Києва деякі свої речі; тепер уже ніхто з українців не думав повертатись на стало до Петербурга, а всі залишились на Україні, де кожен з них ставав у пригоді як службова сила в автономному українському уряді.

В Петербурзі я явився спочатку до Керенського. Він мешкав тепер в Зимовому палаці і прийняв мене в кабінеті, що належав раніше цареві Миколі II. Мене прийняв, як старого знайомого, розпитував про Галичину, про евакуацію. Я просив його призначити засідання членів Тимчасового правительства, де я міг би дати офіціальне звідомлення. Я склав уже зарані писаний звіт. За пару день мені на Царськосельський двірець прислано було повідомлення, що мене запрошують до Зимового палацу. В тій самій Малахітовій залі, де весною давано мені наказ перед виїздом до Галичини, тепер засідало Тимчасове правительство, але вже в зовсім іншому складі. Головою тепер замість князя Львова був Керенський. Крім його, товариша президента міністрів Некрасова й міністра закордонних справ земляка-киянина Терещенка, я нікого не знав. По портрету, що бачив раніше, пізнав тільки Чернова, соціаліста-революціонера, міністра земельних справ.

Керенський дав мені слово, і я прочитав свій звіт. В ньому коротенько виложив діяльність нової адміністрації в краю, зазначив її заходи коло утворення прихильної для нас думки серед місцевого населення, зазначив перешкоди, які не давали здійснити всіх заходів крайової управи і закінчив надією, що не вважаючи на сумні обставини, які супроводили евакуацію краю російським військом, все ж таки прихильна до основного місцевого населення влада, певно, полишила по собі добрий спомин, що буде поставлено на карб нового ладу в Росії і, може, матиме свої наслідки в міжнародних відносинах.

Міністри мовчки вислухали звіт. Кожен з них мовчки думав свою важку думу і, певно, – не про Галичину та Буковину. Досить було тяжкого клопоту з своїми російськими ділами. Ніхто не зголосився до слова, щоб що-небудь запитати. Тоді Керенський встав і голосно промовив, звертаючись до мене: «Пане комісаре! Дозвольте щиро подякувати Вам в імені правительства за зразкове виконання положених на Вас обов'язків», і з тим він стиснув мені руку. На тому справа і скінчилась, я відкланявся і виходячи чув, як міністри жваво заговорили між собою про інші, зовсім не галицькі справи.

Офіціальна подяка голови правительства служила для мене свого роду ґлейтом чи охоронною грамотою, тому я попросив на другий день у секретаря офіційно засвідчену виписку з копії протоколу, щоб мати її на всякий випадок. Побувши ще пару день в столиці, я виїхав назад до Києва. По дорозі я рішив зупинитись у Могилеві, щоб подати звіт і верховному головнокомандуючому Корнілову.

Та поки я доїхав до Могилева, тут почалась т. зв. Корніловська історія, конфлікт між Керенським і Корніловим, котрий задумав зробити переворот, узяти владу в свої руки і за допомогою диктатури забезпечити Росію від большевизму, що вже насувався на неї. Прибувши до Могилева і проїхавши в Ставку, що містилась в губернаторському домі над Дністром, я попросив авдієнції у главковерха. Мені призначено годину, я явився, але ад'ютаит просив почекати, бо главковерх розмовляє по прямому дроту з Керенським. Я ждав до вечора і не діждався. На другий день те саме. Це якраз і були знамениті переговори Корнілова з Керенським, котрі закінчились розривом. На третій день по Могилеву вже була розліплена відозва про те, що він думає взяти владу в свої руки. Побачивши, що в Могилеві заварюється велика каша і що Корнілову тепер не до мене, я попросив потихеньку причепити мій вагон до чергового пасажирського поїзда на південь і виїхав з своїми сунутниками. На другий день ми спокійно доїхали до Києва, і тут я прочитав у часописах, між іншим, звістку, ніби «генерал Корнілов арештував галицько-буковинського комісара Дорошенка, що приїхав до нього в службовій справі». Звідки взялася ця чутка, я так і не довідався.

У Києві мене дожидали інші справи. Тут почалося вже будування автономної української державности, і мені прийшлося взяти в ньому певну участь. В Петербурзі йшов розклад, там пахло трупом, у нас же поки що йшло будування, буяло молоде життя, і я був не один з українців, що з служби загальноросійської перейшов на рідну українську. Про це буде моє оповідання далі.

У Києві під большевиками. Юрко Коцюбиинський

На нашій вулиці цілий день було тихо. Вже надвечір дивлюсь – купка мешканців нашого двору зібралась біля хвіртки й виглядає на вулицю. Біля воріт інших сусідніх будинків так само. Я не втерпів і собі вийшов з дому, вдягшись у старе пальто і стареньку облізлу шапку, – щоб не звертати нічиєї уваги занадто буржуазним виглядом. Помалу люди осмілились і почали купчитись вже на тротуарі. Коли раптом в кінці вулиці показалось чорне авто з озброєними людьми. Швиденько примчало воно до нашої околиці й зупинилось біля сусіднього дому. Там щось розпитали, тоді один з тих, що сиділи в авті, стрільнув з рушниці у повітря – так, щоб нагнати страху, і авто помчало далі. Це були большевицькі розвідники. Знову стало тихо. Чую, в сусідній купці йде якась голосна розмова, чути слова: «Центральна Рада», «Грушевський». Я підійшов: в середині купки якийсь пристаркуватий чолов'яга, виглядом бувший поліцейський околодочний або канцелярист, лає Грушевського, оповідаючи в прибільшених рисах про його багатство, а також про те, що він був у змові з австріяками і збиравсь «погубити Україну і Росію». Аудиторія слухала з видимим співчуттям. Ось далеко на тротуарі показалась самітна людська фігура, наближається до нас; бачимо – молодий хлопець в обшарпаній солдатській шинелі й баранячій шапці, за плечима рушниця, через плече навхрест ремні з набоями; підходить, здоровкається, розговорився. Почав лаяти «українців», що замкнули його до арешту і три дні давали їсти. Хтось з юрби висловився: так мов от – пропала вже тая Україна! – «Як пропала?» – живо відгукнувся вояк і почав говорити чистісінькою українською мовою: зовсім не пропала, а тепер тільки й почне жити; тепер тільки й настане гарне життя для бідного народу, все буде дешеве, і хліб, і сало, і м'ясо. «Я, – каже, – сам українець, але ж я був проти Центральної Ради, бо вона злигалась з німцями та буржуями і продала народні іитереси!» Постоявши трохи й порозмовлявши так, вояк попрощався з нами й рушив далі «додому», на Лук'янівку. Ми слухали й вухам не вірили: так оце вони, ті страшні большевики?! Аж ось загуділа земля і показалась артилерія. До нашого дому (тут на Львівську вулицю виходить Полтавська, круто снускається вниз і відкриває вигляд на Шулявку й на т. зв. Луцькі казарми) над'їхала ціла батарея, випрягли коней, наставили гар-

мати на Луцькі казарми, кажуть, будуть стріляти, якщо внявиться, що там засіли українці, – післали вперед розвідку. Всі у нас так і задерев'яніли: от тобі маєш! Це ж як почнуть стріляти, то у нас усі шибки, які ще цілі, повилітають! – «Ей, панове, відчиняйте кватирки у вікнах, а то шибки повискакують!» – кричить старший над батареєю, видно, бувший офіцер, з гарним, але дуже неприємним обличчям, говорить з виразним московським акцеитом. На щастя, внявилось, що в Луцьких казармах нікого вже давно нема. Гармати постояли, і за якусь годину їх забрали. Всі солдати біля них дуже молоді і як один – кацапчуки. Але ні: один був українець. Чорнявий, не дуже вже молодий, командував якоюсь гарматою. Цей теж потішав усіх українською мовою, що Україна тепер буде добре жити, що подешевшає кам'яний вугіль (мабуть, він був з Харківщини, бо все налягав на той вугіль і докладно вичисляв нам ціни) і всі взагалі продукти. Коли йому сказали, що тут в сусідньому домі одна старенька пані плаче, почувши, що збираються стріляти з гармат, він зліз з коня і пішов розшукувати ту пані, щоб її заспокоїти. Большевики забралися вже смерком, цілком причарувавши нашу вулицю. Де ж так! Стільки оповідали про їхні звірства, а вони – он як... У мене самого закрався сумнів: може, й справді не такий страшний чорт, як його малюють!

Я переспав цілу ніч спокійно, і на другий день ранком пішов на Несторівську вулицю до своїх родичів, а Ганжа – шукати своїх партайманів-меншовиків, щоб довідатись, що діється. Вулиці, чим ближче до цеитру, носили ознаки недавнього руйнування: порвані і сплутані телеграфні дроти, розбиті роги й фасади будинків, повибивані шибки. Я пішов через Сінний базар. Там було повно народу і багато солдатів з рушницями, все молоді безвусі хлопчаки, розмовляють і лаються по-московськи. Ведуть кудись старенького, сивого обшидованого генерала, підштовхуючи в плечі. Якийсь немолодий, з рябим обличчям матрос почав розпитувати мене, як пройти на котрусь вулицю і, побачивши у вікні земської книгарні портрет Шевченка, радісно гукнув: «Батько Тарас!» Взагалі якась мішанина людей і понять...

Але як тільки я прийшов до своїх родичів, там, як побачили мене, то перелякались, мов угляділи вихідця з того світу, замахали руками, загукали: «Ви тут?! Ви ходите по вулицях?! Хіба ви не знаєте, що діється?!» І тут тільки я довідався, що діялось учора і відбувалось ще й сьогодні на Печерську, в Липках і взагалі в південно-східній частині міста. Большевики ввійшли до міста з боку Печерська й Липок – багатших кварталів міста, де мешкали звичайно багатші військові й цивільні урядовці, взагалі заможні люди, і справили тут криваву баню. Вривались в помешкання, витягали звідти генералів, офіцерів і просто дорослих мужчин і вбивали їх тут же,

або вели до колишнього царського палацу і розстрілювали там або й по дорозі. І от цікава річ: боронили Київ українці, вся злоба була звернена на українців, а окошилась майже виключно на російських офіцерах і взагалі на російському панстві й буржуазії. З більш-менш відомих українців вбито було тільки журналіста Ісака Пугача, членів Центральної Ради О. Зарудного (один час був міністром земельних справ) та Леонарда Бочковського. Трохи згодом вбито ще д-ра М. Орловського. Вбито ще кількох українців, але більш-менш випадково: тому що знайшли червоне посвідчення (такі посвідчення були недавно роздані всім військовим, і за моїм підписом, наприклад, було роздано понад дві сотні їх офіцерам), чи так якось виявилось, що це людина причетна до Центральної Ради або до українського війська. Чому так сталося, що вся помста й терор большевиків обернулись проти тих, хто фактично тримав «невтралітет»? Справа в тому, що Київ узяли прийшлі московські большевики, яких заздалегідь розагітували й цькували проти «буржуїв» та «офіцерів». Допавшись до Києва, вони не розбирались, хто саме бився проти большевицької влади, чи таки дійсно «буржуї», чи хто інший, і вилили свою злобу й жадобу помсти на заможніші квартали, на заможніші будинки й помешкання, де було при тім і що пограбувати. Українці належали переважно до середніх і малозаможних кіл, мешкали в скромних хатах і по інших кварталах; частиною вони приховались і, якщо хто з сусідів не робив доноси, звичайно могли залишатись по своїх домівках або перейти часово мешкати до приятелів чи знайомих. Багатьох не знали з обличчя, розвідка в цей прихід большевиків була дуже слабо наладжена, арешти переводили переважно зайшлі москалі, тим і пояснюється, що навіть коли трохи згодом почали розшукувати тих чи інших людей, то майже завсіди удавалось уникнути арешту[1].

Одначе, коли я спершу довідався від родичів про те, що діється, мені стало моторошно і я послухав їхньої ради: йти додому й сидіти тихо, нікуди не показуючись. Вертаючись додому, я зайшов по дорозі до начальника канцелярії Галицько-Буковинського генерал-губернаторства К. Він трусивсь, як осиковий лист... «Знаєте, – казав він мені, – Базарова розстріляно, полковника Домажірова розстріляно, генералів Палібіна і Ільїна так само...» Все це були мої співробітники, і ця звістка дуже мене стурбувала. Я засів в хаті і нікуди більше не показувався. Ганжа від своїх товаришів повернувся також з невеселими звістками: заяви большевицького головно-

[1] Загальне число жертв, замордованих большевиками в перші ж дні по здобутті Києва, обчислювано різно: загально признана цифра – коло 5000 людей. Інші зменшували цю цифру до 2000. Ніякої точної статистики не було переведено, ні тоді, ні пізніше (Примітка Д. Дорошенка).

командуючого, які той поробив в раді робітничих денутатів чи десь-інде, дихали звірячою жорстокістю й усякими погрозами. Взагалі всі розпорядження, які поробили большевики на перших порах, не віщували нічого доброго, а практика їхніх агентів і війська дуже скоро знищила серед громадян усякі до них симпатії, якщо хто їх на початку мав. Грабування селян, що поприїздили на базар, або примушування продавати продукти по малих цінах мали своїм наслідком те, що взагалі припинився всякий довіз продуктів, і ціни зразу на все підскочили.

Внявилось, що старі генерали – Палібін і Ільїн живі, бо другий навіть обізвався до мене по телефону, але бідний С. А. Базаров був таки дійсно замордований разом з полковником Домажіровим, що служив при мені в Чернівцях, їх убивство навело переляк взагалі на всіх службовців нашого Галицько-Буковинського управління. До канцелярії, яку ще восени перенесено було з будинку Комерційного інституту на Печерськ, боялися й навідатись, а телефонічне сполучення було перерване. На третій чи четвертий день приходу большевиків «головнокомандуючий озброєними силами Української Радянської Реснубліки» Юрко Коцюбинський видав наказ, щоб усі військові старшини й урядовці стали до роботи по своїх інституціях, загрожуючи розстрілом тим, хто не з'явиться в триденний термін. До мене прийшли делегати від службовців Галицько-Буковинської управи й питали, що їм робити? Вони хотіли явитись на службу, щоб докінчувати ліквідацію, та боялись... Знов же боялись і не послухатись грізного наказу. До того ніхто не одержував платні, хоч минуло два тижиі від терміну, коли звичайно сплачувано, і всі сиділи без грошей. Правда, в нашій скарбниці були ще гроші, але скарбник боявся виплачувати. Отже, надумались просити мене, щоб я, яко шеф інституції, звернувся до самого Коцюбинського і вняснив: чи дозволить він нам докінчити своє діло по ліквідації Галицько-Буковинського комісаріату, чи ні; і коли дозволить, то щоб дав щось подібне до охоронної грамоти, аби люди могли спокійно працювати. Іти мені до Коцюбинського – значило так мовби йти в пащу леву, але відмовити проханню службовців я не міг, бо почував, що на мені лежить обов'язок і перед ними, і перед самою інституцією. Обіцяв піти.

Юрка Коцюбинського особисто я не знав, хоч з покійним його батьком був добре знайомий, листувався з ним, відвідував його в лікарні у Києві, коли він лежав там уже тяжко хворий. Моя жінка їздила на похорон М. М. Коцюбинського до Чернігова, і Юрко Коцюбинський, тоді ще гімназист, як вона мені оповідала, помагав їй шукати садівництво, щоб купити живих квіток на вінок. Добре я був знайомий і з Вірою Юстинівною, матір'ю Юрка, під час свого перебування в Чернігові; вона була неодмінною учасницею наших щонедільних зборів громади есефів у моїй хаті. Можливо, що про мене Юрко Коцюбинський чув щось від батька або від

матері. Те, що мені оповідали тепер про нього, ніби він уявляє з себе якогось грізного розбишаку, не в'язалося в моїй уяві з образом його покійного батька, людини у високій мірі лагідної й делікатної. Ганжа звідкись приніс звістку, ніби Коцюбинський приймає відвідувачів, тримаючи набитий револьвер на столі, на одному коліні тримає шматок сала, відриває його зубами й їсть, рикає як звір на прохачів. Це все було якось не схоже на сина М. М. Коцюбинського, але чого в світі не буває?

Але попереду ніж зважитись іти до Коцюбинського, треба було мені добути якийсь папірець, щоб якось легалізувати свою особу і не наражуватись на те, що мене пізнають і схоплять на вулиці, бо вже такі випадки де з ким бували. За порадою Ганжі я рішив звернутись до знайомого мені адвоката Л. М. Слуцького, соціал-демократа, який мав якісь стосунки з большевиками. Колись я робив йому деякі прислуги і тепер сподівався, що й він мені допоможе. Дійсно, Слуцький дуже охоче взявся допомогти в моїй справі. Я прийшов до нього до хати (на Лютеранській вулиці), він звелів покликати візника, й ми поїхали до царського палацу, де містився ревком. Ніколи не забуду тієї картини, що я там побачив: у середній великій залі стояло кілька відкритих домовин з тілами «жертв революції», себто вбитих у недавніх боях большевиків. Біля них горіли свічки й голосили родички. Тут же поруч в бічній залі стояли просто на паркеті похідні кухні, і в них солдати варили кашу, приспівуючи, а один навіть приграває на гармоніці. А там в другій кімнаті стерегли арештованих, може, мали їх зараз розстріляти, бо звичайно розстрілювали тут же поруч в саду. Кругом – повно всякого народу, шум, гамір: ярмарок – не ярмарок, не то військовий табір, не то збіговисько після пожежі... Слуцький провів мене коридором до одної зали й казав тут дожидатись біля дверей до сусіднього покою. Я провів дуже неприємну цілу годину, щохвилини сподіваючись, що ось-ось мене хто-небудь пізнає, бо в залі було повно людей, якихось прохачів. Нарешті Л. М. Слуцький вийшов і подав мені папірець, текст якого й досі пам'ятаю. Ось він в оригіналі: «Товарищъ Дмитрій Ивановичъ Дорошенко заслуживаетъ уваженія со стороны всякой истинно-демократической власти и потому ему разрѣшается свободное пребываніе въ г. Кіевѣ. Предсвдатель совѣта солдатскихъ и рабочихъ денутатовъ Ивановъ». На друкованім бланкеті з печаттю. Чудний докумеит, що й казати! Але зоставалось тільки подякувати Слуцькому за те, що він його мені добув. Слуцький був настільки ласкавий, що запропонував мені завтра разом пройти до Коцюбинського[1].

[1] Л. М. Слуцький, як я недавно довідавсь, уже небіжчик, номер у Києві 1921 або 1922 року. У 1918 року я мав нагоду йому віддячитись нід час якихось масових арештів за Гетьманщини: мені удалось негайно визволити його з тюрми. Він нрислав мені нісля того дуже сердечного, милого листа з нодякою (Примітка Д. Дорошенка).

На другий день ми зійшлись біля будинку колегії Павла Ґалаґана, де раніше містилося українське військове міністерство, а тепер «Народній комісаріат військових справ». Над будинком висів червоний прапор, але в куточку, зверху біля древка були нашиті дві смужки – жовта й блакитна. Коцюбинський в той день не приймав, і ми звернулись тоді до «начальника військової округи» чи до якогось іншого високодостойника. Це був молоденький хлопець років 20; він прийняв нас дуже чемно, – зважаючи, очевидячки, на Л. М. Слуцького з його довгою ассирійською бородою, але сам нічого певного сказати не міг і радив звернутись безпосередньо до Коцюбинського.

Я прийшов на другий день уже сам і став у чергу. Прохачів було дуже багато, і «хвіст» починався ще на вулиці. Після довшої відлиги вдарив морозець, і всі, хто стояв на вулиці, добре промерзли. Але не тепліше було і в будинку, давно нетопленому з побитими подекуди шибками. Я стояв біля двох годин, поки дійшла моя черга. Ніхто не опитував, – хто й чого, а просто самі заходили по черзі до покою, того самого, де ще пару тижнів перед тим приймав Жуковський. Нарешті і я ввійшов до того покою. Передо мною був високий молодий чоловік з русявою борідкою, в офіцерській шинелі і хутряній шапці з навушниками, дуже схожий на свою матір В. Ю. Коцюбинську. Я представився як крайовий комісар Галичини й Буковини і назвав себе. Коцюбинський дуже чемно попросив мене сісти. Говорив по-українськи. Я коротенько розповів про свою справу, з'ясував, через що важно, щоб ліквідація відбулась планово і в порядку, бо треба було впорядкувати справи реквізицій, різних матеріальних претензій, вивезені судові акти і т. ін. Крім того, важно впорядкувати й архів, який матиме велику історичну вагу, а також дати раду з персональним складом. Отже, коли нова влада нічого на має проти, то ми б продовжали наше діло до кінця, коли ж ні, то хай нам скажуть, куди й кому передати справи. «А скільки вам ще треба часу для закінчення?» – спитав Коцюбинський. Я відповів, що не менше як місяць або півтора. «Ну, добре, кінчайте». Тоді я попросив дати дозвіл на письмі, а також дозволити видати службовцям платню. Щодо першого, то зразу ж зробив, а щодо платні, то просив принести показати наші «штати», а тим часом дозволив видати всім службовцям зверху до низу, всім рівно, по 300 карбованців. З тим і попрощались.

Серед моїх службовців наслідки розмови з Коцюбинським викликали велику радість, а у моїх знайомих, кому я про це розповів – велике здивування. Між іншим, я розказав про це О. Г. Лотоцькому, котрий також залишився в Києві і сидів в хаті Ф. П. Матушевського, дожидаючи своєї долі. Його становище було тим небезпечніше, що він довгий час був Генеральним писарем, підписував усі відозви і закони. Він тільки недавно

покинув писарство і збирався їхати до Константинограда, де була розташована канцелярія Буковинського губернаторства, за ліквідацією котрого він доглядав з Києва. Там же перебувала й його родина. Лотоцький згодився зі мною, що Коцюбинський добре знає, хто я, але мовчить про це перед своїми товаришами, не бажаючи наражати мене, як українця, на небезпеку. Отже, він подав мені думку попросити дозволу йому – Лотоцькому на виїзд до Константинограда, яко буковинському губерніальному комісару. В одне з дальших побачень я і заявив Коцюбинському, Що так і так: застряв у Києві Лотоцький, губерніальний комісар Буковини; йому треба їхати до Констаитинограда, до своєї канцелярії, то дайте офіціальну перенустку й посвідчення. «Який це Лотоцький, – питає, – той, що був писарем Центральної Ради?» – »Той самий», – кажу... – «Добре, будь ласка, йдіть до моєї канцелярії і скажіть, щоб написали, що вам треба».

Пішов я до канцелярії. Там уже все прибрано, чистенько, сидять панночки і стукають на машинках, крутяться молоді писарчуки. Раніше була тут канцелярія Військового міністерства і завідував нею матрос Письменний; сидить, бувало, розвалившись у кріслі, мов китайський мандарин, і нічого в нього не доб'єшся, не допросишся. До мене звернувся по-українськи один урядовець чи просто писар, запитав, що мені треба? Я сказав. – «Який це Лотоцький, чи не писар Цеитральної Ради?» Тут я був запнувся, але відповів: так, той самий. – «Добре, зараз! Вам на якому бланкові написати, на українському чи на російському?» – «Пишіть уже, – кажу, – на українському». Все зробили, написали, поставили печатку – також з українським текстом. Поніс я Коцюбинському на підпис. Несучи, надумався: чи не просити й собі перенустки на той бік, на лівий берег: може, доведеться тікати, то все краще, як матиму якесь офіціальне посвідчення. Справді, попросив – кажу, що хотів би поїхати у віднустку на тиждень. Дав мені Коцюбинський і віднустку; так само, як для Лотоцького, написали в канцелярії папірець і мені.

Поводження Коцюбинського щодо мене й Лотоцького було чисто джеитльменське: слово «Центральна Рада» було в ті дні страшним словом, за приналежність до неї просто розстрілювали без довгих розмов. А тут перед ним член Центральної Ради (я) і Генеральний писар! Коцюбинський, як українець, очевидно, не бажав нашого загину й, може, навіть догадуючись, давав нам спосіб рятуватись. Досить було справді якогось натяку з його боку своїм же товаришам, і нам був би кінець. Але він, видно, цінив також і довір'я, з яким ми зверталиcь до нього. Мені потім було невимовно соромно, коли я довідався, що першим кроком української влади, коли вона вступила за допомогою німців до Чернігова, було арештування матері Ю. Коцюбинського, української діячки й удови знаменитого українського

письменника. Якийсь комендаит арештував її за те, що вона нібито переховувала в себе свого сина – Ю. Коцюбинського! Правда, по телеграмі з Києва її негайно винущено, але цей випадок, безумовно, – чорна пляма на діяльності військової влади Української Народної Реснубліки.

Моя подорож до Львова весиою 1918 року. Звістка про переворот у Києві

У березні-квітні 1917 року мені довелося спішно закінчувати ліквідацію колишніх галицько-буковинських інституцій. Після Берестейського миру цілком верталися до Австрії й ті шматочки галицько-буковинської території[1], які з осени 1917 року залишились в наших руках, а з другого боку треба було сподіватись, що тепер почнуться якісь розрахунки в справі реквізицій, шкод і т. д. Отже, особливо важно було закінчити ліквідацію в порядку й передати українській владі впорядковані діла й архіви. Але те, що зрозумів большевик Юрко Коцюбинський, не могло збагнути військове міністерство Української Народної Реснубліки, і мені коштувало великих зусиль довести справу до кінця. На чолі відділу постачання армії поставлено було якогось генерала Стойкіна, з яким мені й довелось головно мати справу. Ця людина, чужа українству, не визнавалася на якійсь «галицькій» політиці, не знала нікого з наших людей, і те, що було ясно й зрозуміло само собою Коцюбинському, йому доводилось втолковувати, пояснити, звертатись до авторитету цілого ряду людей, що служили попереду в Галицько-Буковинському комісаріаті, а тепер зайняли високі пости в Українській Народній Реснубліці: О. Лотоцький тепер був державним контролером, І. Красковський – товаришем міністра внутрішніх справ, М. Володковський – товаришем державного секретаря, цілий ряд наших повітових комісарів поробились директорами департамеитів (С. Гаєвський, П. Зайцев, К. Лоський, М. Маслов, М. Корчинський, В. Приходько та ін.) або взагалі високими урядовцями.

Та все-таки до половини травня справа сяк-так мала бути вже полагоджена. Між іншим, виникло т. зв. банкове питання – про вивезені москалями фонди деяких львівських банків. Діло в тім, що при евакуації Львова в 1915 році москалі вивезли капітали деяких львівських банків (Земельного, Гіпотечного та ін.), і поклали їх в депозит у київському Державному банку на ім'я галицько-буковинського генерал-губернатора. Коли восе-

[1] Австрійці нросто зайняли своїм військом ці території, нри чому заарештували наших комісарів, хто ще сидів на місці, нанриклад, Зволянського в Сучаві на Буковині й Сердюка в Збаражі. Сердюка новедено було нід вартою до Львова, але но дорозі в Золочеві звільнено на інтервенцію отця Ю-ка. (Примітка Д. Дорошенка).

ни 1915 року почалась евакуація Києва, їх вивезено до Харкова, а звідти до Ростова-на-Дону. Після Бобринського ці суми (всього було щось коло 24 мільйони к.[орон] – великий капітал в ті часи) переписано на депозит Трепова, а потім на мій. Про існування цих грошей я довідався лише весною 1918 року вже при кінці ліквідації, коли мене канцелярія запитала, що робити з цими грішми? Я дуже стурбувався, довідавшись про це, особливо боячись, що серед вивезених сум можуть бути гроші українських інституцій, котрим, якби вони пропали, – хто й коли повернув би. Я зараз же вирядив двох урядовців до Ростова (це сталось скоро після вигнання звідти большевиків), і вони привезли всі гроші цілими до Києва: на щастя, вони збереглись під час усяких евакуацій і націоналізацій. Тоді, я викликав зі Львова відпоручників тих банків, чиї гроші переховувались в депозиті, і повернув їм усі суми. Вони були надзвичайно здивовані цим, бо вважали гроші за втрачені: пропонували мені якийсь процент нагороди, який по австрійським законам належить тому, хто знайшов і повернув загублені гроші, або – орден від австрійського уряду. Я ледве міг їм витолкувати, що я виконав лиш звичайний обов'язок, який лежав на мені, і що вони мають хибний погляд про урядовців Української Народної Реснубліки, коли гадають, що ті можуть приймати подяки (та ще від чужої держави!) за виконання своїх службових обов'язків. Виявилось, одначе, що грошей українських інституцій було дуже мало, здається, було щось належне «Дністрові» та якимсь приватним особам.

Мені схотілось проте довідатись особисто від львівських властей, як було переведено поворот вивезених грошей і поділ їх між власниками. Я рішив з'їздити на пару тижнів до Львова, щоб при нагоді трохи відпочити від київських вражень останніх місяців і побачитись з моїми львівськими приятелями і знайомими. За допомогою М. Василька я дістав дозвіл від австрійського уряду на двотижневий побут у Львові та Чернівцях, і коло 20 квітня виїхав до Львова.

Я мав виїхати тижнем раніше, але мене задержала одна пригода, яка сама по собі хоч, може, й не має інтересу, але характеризує до певної міри порядки й способи державного правління часів панування Грушевського й Голубовича. Якось одного ранку читаю в «Вечернихъ Новостяхъ»[1] замітку: «Назначеніе Д. И. Дорошенка», і далі йшло про те, що мене призначено послом до Голландії. Здивувався я, прочитавши таке. Ніхто нічого зі мною про це не говорив, не питав моєї згоди – і маєш! Правда, мені дуже хотіло-

[1] Якось так було, що нри всіх українських урядах у Києві 1917–1919 років найбільш ноінформованими виходили й тому нерші давали звістки нро всякі урядові розноряджения й нризначення не українські, а російські часониси! (Примітка Д. Дорошенка).

ся тоді дістати призначення до Австрії – тому, що я більш-менш уже був знайомий з галицьким питанням і гадав, що можу принести певну користь при вирішенні різних питань, які стосувалися долі західноукраїнських земель. Я говорив навіть про це з М. Поршем, людиною дуже впливовою в ті часи, але на виразне бажання професора М. Грушевського було призначено послом до Австрії А. І. Яковлєва, що тільки що дістав посаду начальника канцелярії Центральної Ради. Отже, при таких обставинах призначення мене до Голландії могло виглядати мов якась іронія або бажання вислати мене якнайдальше від Києва. Ну, та коли уряд призначив, то, значить, діло зроблено, і треба дожидати лиш офіціального повідомлення. Жду день, два, три – нема нічого. А тим часом звістку «Вечернихъ Новостей» передрукували усі українські часописи, мене запитують знайомі, приходять люди і просяться до «моєї» місії. Так минає цілий тиждень. Я вже починаю думати, що звістка «Вечернихъ Новостей» – якась помилка або вигадка. Іти в міністерство й питати, чи це правда, що мене призначено, – якось не випадає. Коли ось на сьомий день в тих же самих «Вечернихъ Новостяхъ» нова замітка! «Отказъ Д. И. Дорошенка», і далі стоїть, що Д. І. Дорошенко категорично відмовився від запропонованої йому посади посла до Голландії. Справа приймала характер якогось поганого анекдота. Я сів і написав листа до редакції, що я, мовляв, ні від якого поста не відмовлявся, бо ніхто нічого мені не пропонував, і що чутки про якесь моє призначення є ніщо інше, як чиясь вигадка, невідомо ким і задля чого нущена. Але, несучи вже листа до редакції «Вечернихг Новостей», я рішив зайти попереду до професора М. Грушевського й спитати: може, й справді у них, в уряді, щось було, – так щоб попереду вияснити. Я пішов до будинку Центральної Ради (колишнього Педагогічного музею), де оселився тоді Грушевський. Біля помешкання стояли на варті галицькі Січові Стрільці, які несли функції особистої охорони голови Центральної Ради. Я подав свою візитову картку, і Грушевський зараз же мене прийняв. Здається, це було перший раз, що ми бачились і говорили після тяжких сцен на початку серпня 1917 року, коли я відмовився від формування Генерального Секретаріату. Грушевський був в дуже доброму настрою, розпитував, що я роблю і т. д. Вияснилось, що справді була розмова про мою кандидатуру і навіть було призначення. Я показав Грушевському числа «Вечернихъ Новостей» і мій лист до редакції. Він попросив мене зачекати трохи і звелів покликати М. Любинського, що керував тоді Міністерством закордонних справ. Любинського викликано по телефону, і за чверть години він явився. М. С. Грушевський учинив йому формальний «разнос», збештав його, як хлопчака. Страшенно сконфужений, Любинський почав перепрошувати і заявив, що моє призначення справді було ухвалене на Раді міністрів, але він про це забув і тому мене не

сповістив. Я показав йому свого листа до редакції. «Що ж, – відповів на це Любинський, – коли хочете нас бити, то бийте, це ваше право». Розуміється, я сказав, що тепер після вияснення справи друкувати листа я не буду, але щодо суті самого призначення я ще нічого певного сказати не можу, ще подумаю; я маю їхати до Галичини і, коли повернуся, то дам остаточну відповідь. «От і добре, – зрадів Любинський, – їдьте до Галичини, надумайтесь і знайте, що призначення до Голландії у вас в кишені». На тому ми й попрощались.

До Львова я виїхав разом з А. І. Яковлевим, що вирушив до Відня на місце свого призначення і був такий ласкавий, що запросив мене до свого окремого вагона, тому що їхати в звичайному вагоні було дуже тяжко: залізничний рух ніяк не міг ввійти в нормальну колію після цілого року безладдя і руїни. Правда, і посольський вагон був не абнякий; це був звичайний вагон 2-ого класу; всі канапи в ньому були обдерті, за виїмком двох; у решти стирчали самі пружини, а зверхня оббивка була геть-чисто обідрана. Брудно було страшенно. Але зате їхали самі. З Яковлевим їхав персонал його місії: урядовці Мірошниченко, Боднар і Косинин. Останні двоє – галичани. Ми доїхали разом до Львова, Яковлев не зупиняючись рушив далі, а я висів на головнім двірці.

Зупинився я в «Народній гостинниці». Не встиг я ще розташуватись і вмитись, як до мене явився старенький військовий, відрекомендувавсь як полковник Гужковський і почав мені оповідати про начальника Українських Січових Стрільців ерцгерцога Вільгельма – це був перший раз, коли я почув про Василя Вишиваного; подарував мені фотографічну картку ерцгерцога, де він був знятий разом з митрополитом А. Шептицьким і полковником Гужковським, приніс цілу пачку гарних цигарок і взагалі старався чим міг виявити до мене увагу і симпатію. Більше мені ніколи з ним не довелось зустрінутись, і вже пізніше з його некролога в «Хліборобській Україні» я довідався, що це був один з дуже нечисленних галицьких панів, що повернувся до своєї народности, і то вже в старших роках свого життя.

Дуже скоро чутка про мій приїзд розійшлася серед моїх львівських приятелів, і я ще не встиг сам до всіх зайти, як мене почали відвідувати, запрошувати, хто на обід, хто на вечерю, і я провів цілий тиждень серед своїх людей, скрізь мене приймали мов рідну, близьку людину, з якою давно не бачились. Я побував або побачився з цілим рядом моїх старих прнятелів і знайомих – з д-ром Степаном Федаком, д-ром Лонгином Цегельським і його шановним батьком отцем Михайлом Цегельським, з д-ром Іллею Свенціцьким, Володимиром Гнатюком, д-ром Михайлом Лозинським, моїм давнім приятелем і тезком – Володимиром Дорошенком; познайомився з заслу-

женими галицькими діячами: Олександром Барвінським, Юліяном Романчуком, Костем Левицьким; побував у митрополита Андрія Шептицького, віддаючи йому його київський візит до мене. Мене запрошувано на засідання Виділу Наукового товариства імені Шевченка, на збори Народного комітету; я знову оглянув наші, так дорогі моєму серцю інституції – музеї, бібліотеки; взагалі цей тиждень був один з щасливіших в моїм житті! Я був у Львові, цім вимріянім з молодих років у моїй уяві духовім осередку українського життя, серед людей, до яких змалку звик ставитись з найвищою повагою, хоч знав їх тоді ще тільки по імені, серед моїх старих товаришів, які тепер поробились видатними діячами на різних ділянках громадського життя, і з боку тих і других зустрічав стільки тепла і ласки, як один з перших гостей з Великої України, що прибули після кількох років війни і нашої обопільної недолі. Тепер у всіх був бадьорий, жвавий настрій; у всіх перед очима стояв образ могучої відродженої України, яка мов воскресла після багатовічного сну і встала з домовини сильною, здоровою, і от-от простягне руку, щоб допомогти й своїй рідній сестрі Україні Наддністрянській...

Я побував у намісництві, добув квитка і розписки в тому, що всі гроші, колись вивезені зі Львова москалями, повернуто і всі претензії цього роду задовольнено. Побував разом з д-ром К. Левицьким у австрійського намісника Галичини генерала Гуйна, який зробив на мене враження добродушного старого вояка, мало заангажованого в заплутану й складну місцеву галицьку політику. Він мене спитав, чи не чув я нічого про Київ, бо там ніби зайшли якісь важливі події, характеру і подробиць яких він сам ще не знав. Розуміється, я нічого не знав і не чув.

Одначе, коли я вже зібрався був виїздити до Чернівців, мені в редакції «Діла» показали телеграму про те, що в Києві відбувся переворот: Центральну Раду рознущено й вибрано гетьмана Скоропадського. Мої галицькі знайомі кинулись мене розпитувати, що це може значити? Чи це кінець української державності? Я дуже мало міг їм пояснити, бо й сам не розумів, що сталося. Увечері наспіла друга телеграма з деякими подробицями й складом нового кабінету міністрів; серед перекручених або незнайомих прізвищ стояли імена Василенка, Ржепецького, генерала Кирея. Я зазначив своїм галицьким знайомим, що ймена гетьмана Скоропадського й Василенка вже самі собою свідчать, що ідеться не про «кінець української державности», а щонайбільше – про зміну її форми. Я радив знайомим журналістам не спішитись з якимись висновками, не чинити алярму, поки не прийдуть якісь певні відомості, щоб не помилитись і не взяти якої фальшивої лінії, котру потім довелось би самим спростовувати й змінювати. Здається, моєї поради послухалось тільки «Українське слово», редаговане

д-ром Л. Цегельським. Я покинув думку їхати до Чернівців і зібрався зараз же в дорогу назад до Києва.

Питаиия про Бессарабію

А тим часом Українська Держава мусіла дбати про об'єднання з собою всіх українських територій, що тим чи іншим способом опинилися в чужих руках. Вже в перші дні свого урядування в міністерстві я застав працю комісії по бессарабському питанню. Обкарнана й снутана в своїм економічнім житті Букарештським миром і Цeитральними державами (цей мир заключено 5 березня 1918 року), Румунія кинулась шукати собі компенсації на сході – в Бессарабії. Німці дали на це мовчазну згоду, обминувши зовсім питання про східні границі Румунії в договорі й заявивши устами Кюльмана, що питання про Бессарабію – це справа румунсько-українського порозуміння. Користуючись з того, що тимчасово з боку України не було жадного збройного опору, й розпоряджаючи кількома дивізіями війська спеціально на східному свому кордоні[1] Румунія окунувала Бессарабію, і тоді сойм «Бессарабської Реснубліки», так званий «Сфатул-Церій», проголосив прилучення Бессарабії до Румунії.

Певна річ, на цей вотум вплинуло те, що Україна, яка була тереном боротьби між большевиками і дуже лівим соціалістичним правительством Української Народної Реснубліки, вважалася в той меит далеко менш надійною опорою порядку й ладу, ніж Румунія. До того ж і Центральна Рада, видаючи свій Третій Універсал і проголошуючи в ньому право самовизначення «окраїн», в тім числі й Бессарабії, тим самим давала румунам підставу твердити, ніби Україна зреклася своїх прав на Бессарабію. Правда, на засіданні Цeитральної Ради 12 квітня 1918 року була прийнята резолюція, передана як декларація українського уряду до румунського, про те, що Цeитральна Рада не признає ухвали Сфатуд-Церія за акт вільного виявлення волі всіх народів, які заселюють Бессарабію, і що Українська Народна Реснубліка вимагає здійснення вільного бажання мешканців тих частин Бессарабії, які заявили вже або заявляють про своє бажання належати до Української Народної Реснубліки. Але це тільки заплутувало справу, ставлячи питання не про цілу Бессарабію як окремий край, етнографічно й економічно зв'язаний з Україною (не кажучи вже про зв'язки історичні), але про якісь окремі частини її. Протестні ноти правительства Української

[1] Згідно з нунктом 5-м Букарештського миру, Румунія мала демобілізувати 8 своїх дивізій, а но заключенню миру з Росією мала бути демобілізована решта, за виїмком тих частин, які нотрібні для охоронної служби на східньому, колишньому російському кордоні (Примітка Д. Дорошенка).

Народної Реснубліки не робили на румунів ніякого враження, поки за тими нотами вони не бачили реальної сили.

Нове гетьманське правительство стало на тому, що окупація та примусове прилучення Бессарабії румунами є актом насильства і противиться бажанню самої людности; тому-то Українська Держава ніяк погодитись із цим не може. В такому дусі й була вислана до румунського правительства нота 5 червня 1918 року. У ній заявлялося, що «рішучим способом відкидаючи права Румунії на Бессарабію й заявляючи про свої права на цю область, правительство Української Держави не думає одначе робити актів якого-небудь насильства у відношенні до прав Бессарабії на справедливе й доцільне національне самоозначення; але цілком зрозуміло, що з життєвого і для всієї окраїни стратегічного й економічного мотивів правительство Української Держави повинно настоювати на приналежності політичноавтономної Бессарабії до Української Держави, до чого Україна має всі права і чого бажає величезна більшість населення Бессарабії».

На цю ноту румунський уряд відповів обширною нотою – цілим трактатом, полемізуючи з нами по нунктах. Тим часом життя само показувало, до кого Бессарабія стоїть ближче: до нас почали являтись, нишком і відверто, цілі делегації з Бессарабії, клопочучись про встановлення торговельних відносин з Україною. Ці делегації, до яких входили представники духовенства, земельних власників, селян, запевняли нас потай, що ціла Бессарабія прагне сполучитись з Україною. Вони казали, що досить було би появи на Дністрі одної української дивізії, щоб Бессарабія повстала й прилучилась до України: дикунські методи румунського адміністрування встигли вже добре датись узнаки навіть тим, хто раніше дивився на Румунію, як на захист від анархії. На жаль, виставити на Дністрі тої одної дивізії ми не могли через своїх «союзників», і тому поки що мусіли обмежитись дипломатичною й економічною боротьбою. Як і в відносинах до Кубані, довелося піддержувати в Бессарабії ті елементи, які особливо стояли за злуку з Україною: на представлення Міністерства закордонних справ наше Міністерство фінансів віднускало по дешевій ціні цукор для бессарабських кооперативів; Міністерство юстиції виплачувало платню судовим чинам Бессарабії, які не хотіли присягати румунському королеві; видавалися субсидії певним особам, які агітували на нашу користь. Але торговельні зносини з Україною були потрібні не тільки Бессарабії, або краще сказати – не стільки Бессарабії, скільки самій Румунії, знищеній і виснаженій війною. Тому-то вона й домагалася установлення дипломатичних та торговельних зносин з Україною. Центральна Рада вислала була свого посла до Румунії – М. Ґалаґана, який вернувся до Києва після перевороту. Нового посла ми не посилали, тримаючи в Румунії лиш консулів, потрібних нам для охорони

величезного військового майна, що полишилося в Молдавії після розпаду колишнього російського (а потім українського) фроиту.

Поки йшов обмін нотами між нами та румунами, прибула до Києва (на початку вересня) спеціальна румунська місія з товаришем міністра Концеску на чолі. Вона мала метою заключити з Україною торговельну умову. Ми не мали особливої потреби спішитись з умовами, але події розвивалися так, що договір з Румунією міг мати для нас певне значення: за цим договором мало піти офіціальне визнання нас Румунією і разом із тим змога увійти на румунському терені в безпосередні зносини з представниками Entent'и в Яссах або й у Букарешті. Через те питання про Бессарабію ми поставили так, що це наш «довгий процес», якого ми ніяк не хочемо припиняти і який доведеться розв'язувати вже при загальній ліквідації Світової війни і який не перешкоджає поки що нам входити з Румунією в ділові зносини. Нам треба було зачекати лиш, поки сформується українська армія і поки німці почнуть забиратися з України: тоді питання про Бессарабію можна було би вирішити швидко й без великих труднощів. Тому-то поки що я дуже старався довести заключення торговельної умови з Румунією до здійснення. В міністерстві було організовано комісію, яка спільно з Концеску мала виробити проект договору. В цій комісії з нашого боку брали участь професор Ейхельман, А. Галіп, А. Яковлів, товариш міністра торгівлі С. Бородаєвський і ще представник від Міністерства фінансів. Наші делегати взяли дуже різкий тон, і Концеску не міг з ними ні до чого договоритись. Він просив, щоб було донущено вивезти з України 1 1/2 мільйона нудів хліба і 1 мільйон нудів цукру; натомість Румунія мала привозити до нас сушені овочі, бессарабське вино (молоде!) і трохи оселедців. На таку пропозицію наші делегати підняли Концеску на сміх. Ні нафти, ні бензини Румунія доставити нам не могла, бо вже не була господарем над своєю нафтою після Букарештського миру. Сидячи якось на цій конференції, я зауважив Концескові півжартом, що він пропонує нам усе бессарабські продукти, на які ми дивимось, як на своє власне добро, а от з дійсно румунських продуктів він не пропонує нічого, а годилось би предложити хоча б бензини, якої нам більш потрібно тепер, ніж молоде бессарабське вино та сушені сливи. На це Концеску заявив, що він добуде бензину: по всій Румунії буде цілком заборонено приватний рух автомобілів і все, що таким способом удасться зекономізувати, висилатиметься на Україну!

Нарешті якось склали-таки проект умови. Але тепер настали перешкоди в Раді міністрів: і Гутник (міністр торгівлі), і Ржепецький не хотіли й чути про якийсь договір з Румунією. Після дебатів в Раді міністрів договір був провалений. Я кинувся тоді до Гетьмана, з'ясував йому справу й її вагу з політичних мотивів. Концескові було влаштовано урочисту авдієнцію у

Гетьмана, за обідом проголошувано офіціальні тости; справу якось було полагоджено. Гетьман викликав до себе Ф. А. Лизогуба і настояв, щоб договір було знову поставлено в Раді міністрів. На другий день договір знову було внесено на розгляд; мені довелось багато говорити про політичне значення цього договору для даної хвилини, про його правдоподібну тимчасовість; після деяких суперечок цим разом договір удалось провести. До Румунії було виряджено надзвичайну місію з генералом Дашкевичем-Горбацьким на чолі. Одначе договорові справді не довелось увійти в життя, бо скоро по тому перестала існувати й сама Українська Держава, ласки якої так домагалися тоді румуни.

Хотииське повстаиия і його відгуки

Вже в перші дні мого перебування в Кам'янці, в кінці січня, я все чув щодня якісь далекі постріли з гармат, так протягом цілого тижня. Згуки долітали з півдня, від Дністра. В ті часи не диво було чути стрілянину, але ця канонада звертала на себе увагу. Запитував я декого: хто це і де стріляє? Мені відповідали, що це румуни б'ються з якимись повстанцями на тім боці Дністра, в Хотинському повіті. Що ж всякі повстання на той час були в моді, отже така відповідь мене не здивувала. Я знав, що Хотинський повіт, окупований в 1918 році австрійцями, при кінці року захопили румуни. Так оце, видно, проти них і повстання. Якось днів через 5–6 після мого приїзду до Кам'янця з'явився до мене губерніальний комісар Поділля Г. Стенура і попросив узяти участь в комісії для полагодження конфліктів, які виникли на українсько-румунському кордоні. Мовляв, румуни, задавивши повстання на своїм боці, тепер обстрілюють наш подільський берег, – ціле побережжя від Могилева до Жванця, і нема від них спокою. Так от їм запропоновано скласти мішану українсько-румунську комісію, яка б полагодила всі прикордонні конфлікти й привернула добросусідські відносини. Стенура казав, що в Кам'янці дуже мало людей, які могли б узятись за таке діло з нашого боку, та й хотілось би притягти до справи людей свіжих, безсторонніх.

Я дуже нерадо згодився, уступаючи намовленням свого давнього знайомого. Та не встиг я ще добре оговтатись і розпитатись за саму справу, коли приходить на моє ім'я телеграма за підписом голови Ради міністрів і міністра закордонних справ Володимира Чеховського з «наказом» мені «негайно скласти комісію по ліквідації прикордонних конфліктів, стати на її чолі, розслідувати справу й суворо покарати винних у заколоті на кордоні». Мене дуже здивував цей «наказ», і я пішов з телеграмою до Стенури, кажучи йому, що це вже зовсім не те, що малось на увазі попереду: взяти участь у слідчій комісії, – тепер же виходить: бути її головою та ще й «су-

воро карати»! Як, яким способом? Але Стенура запевнив мене, що то просто незручна редакція телеграми, що треба головним робом з'ясувати ті шкоди, які поробили румуни своїм обстрілом на нашому березі, припинити цю їхню стрілянину і якось заспокоїти румунів. Умовив мене. Я відповів Чеховському, що згоден взяти на себе обов'язки голови комісії, але з тим, що вона виконуватиме тільки слідчі завдання, і зібраний матеріал подам урядові, а там уже його справа, що далі робити, чи карати кого, чи ні.

Було зложено комісію. До неї я запросив професора Л. Білецького, помічника губерніального комісара Куриленка й двох військових (один з них Чернявський). На співробітників запрошено було двох колишніх судових слідчих з Хотинського повіту, щоб вони, як фахові слідчі, перевели слідство про шкоди, заподіяні румунським обстрілом нашого берега та й про саме повстання, наскільки воно мало відгук на нашому боці. Губерніальний комісар Стенура дав помешкання для канцелярії, віднустив кошти на видатки й приділив, як секретаря, одного з своїх урядовців, В. К-го. Так почалась наша робота. Тільки що стало звісно про нашу комісію, як до канцелярії й до моєї хати почали з'являтись жертви повстання, утікачі з того боку Дністра, і з їх свідчень можна було з'ясувати собі в загальних рисах картину самого повстання. Справа виглядала так.

Румуни були зненавиджені, як окупанти, в цілій Бессарабії, а особливо в чисто українській Хотинщині, де вони запанували з кінцем 1918 року. Отже, серед гуртка хотинців виникла думка зробити повстання в тій надії, що українська влада (тоді вже Директорія) їх активно піддержить. Я не маю докуметальних даних, але всі свідки одноголосно стверджували, що з боку Директорії були зроблені певні обіцянки і навіть видані якісь кошти. Отже, організатори повстання склали, на зразок української, свою «Директорію» з п'яти осіб (це все були люди з дрібної містечкової інтелігенції, пам'ятаю, один був унтер-офіцер, двоє – народні вчителі; з прізвищ пам'ятаю тільки одного – Дунгера). Вся кам'янецька адміністрація й Народна управа (колишнє земство) співчували повстанцям, дали їм змогу організуватись, допомагали зброєю, дали до розпорядження автомобіль. Отже, гурт повстанців у другій половині січня 1919 року симулював «захоплення» і «пограбування» одного з військових складів у Кам'янці, тобто попросту по умові забрав кілька сотень рушниць, вирушив до м. Жванця над Дністром, перейшов річку по дерев'яному мості, що був збудований ще Росією за світової війни, прогнав нечисленну румунську сторожу, захопив село Атаки, а за ним і місто Хотин, що лежить 5 кілометрів нижче по Дністрі.

В Хотині «Директорія» оповістила себе тимчасовим урядом і видала відозву до населення, закликаючи до повстання. Священикам околишніх

сіл наказано було під загрозою кари читати цю відозву по церквах. В повіті почалось заворушення. Спочатку румуни перелякались, і їхні відділи повтікали аж на молдавську границю. Прийшло два дні по тому, як повстанці вирушили з Кам'янця, і з Хотина не було ніяких певних вісток. Тоді, Національний союз вирядив на розвідку д-ра Сіяка (галичанина, тепер служить у большевиків). Сіяк приїхав до Хотина і застав тут таку картину: «Директорія» і цілий її штаб валялись мертво-п'яні. Кругом них метушилось і не знало, що робити, коло 1500 озброєних селян-повстанців. Сіяк звелів посадити під арешт п'яних провідників, оголосив себе «головнокомандуючим», та було вже пізно: румуни отямились після першої несподіванки, зібрали сили в дві бригади піхоти з артилерією й почали «наступати» на Хотин, палячи по дорозі села й мордуючи населення. Все в панічному переляку побігло на подільський берег, розуміється, активні учасники повстання, бо їм загрожувала найбільша біда. Д-р Сіяк був поранений – видно, він ставив якийсь опір. Усього втекло на наш берег коло 50 000 людей, старих і малих. Усе тікало як з пожежі, в чому було, й опинилось у нас, як то кажуть, босе й голе, а тут ударили морози... Румуни спалили міст через Дністер і прийнялися за репресії. Всього було спалено (по точно встановленими даними) 21 село. Вбитих було кількасот. Священик одного села посвідчив в комісії, що ним було поховано 90 трупів, з них 51 з ранами від багнетів. Втихомиривши так повстання, румуни не вгамувались і почали систематично обстрілювати наш берег з гармат та кулеметів на всім просторі від Жванця до Могилева. Цим обстрілом було зруйновано багато будівель, повбивано й покалічено десятки людей і сотки голів худоби.

Треба сказати, що спроба повстання була зроблена ще й у другому нункті – в Могилеві і, здається, незалежно від хотинської «Директорії». Привідцею й організатором тут явивсь відомий діяч ще з часів Центральної Ради Маєвський[1]. Він приїхав сюди і заявив, що має за собою підтримку з боку київської Директорії. Кілька десятків озброєних людей під його проводом переплило чи перейшло (по льоду) Дністер і вбило кілька румунських вартових в с. Атаках. Цим бойові дії й обмежились, зате румуни, відійшовши від переляку, почали скажено обстрілювати могилівський берег. Маєвський скоро зник з Могилева.

[1] Він ноявився в Києві весною 1917 року і звідки взявся – ніхто не знав. Казали, що він нриїхав з Америки, де неред тим жив, як емігрант. Він зробився членом Центральної Ради і видавав газетку «Конфедераліст». По-українськи говорити він не вмів. Став грати якусь ролю і за Директорії. В нього було вкрадено мільйон скарбових грошей, і нісля того він десь зник. Я бачив його востаннє в Станіславові на вулиці, в квітні 1919 року; він їхав в авті з одним з членів Директорії. Особисто я нознайомився з ним в 1918 року, коли він нрийшов до мене як до міністра з нронозицією своїх нослуг (Примітка Д. Дорошенка).

Так уявлялась в загальних рисах картина повстання. Наслідки його дуже тяжко відчувались на нашому боці. Перш за все довелось десь розміщувати й харчувати нещасних утікачів. Я вже казав, що це все тікало як з пожежі й нічого не встигло з собою захопити. Утікачі були майже виключно – самі селяни. Втекло ще кілька священиків з родинами, боячись пімсти з боку румунів за те, що читали по церквах відозву «Директорії». Стояли великі морози, і серед утікачів почали ширитись пошесні хвороби – тиф та інші. Кам'янецький повіт, де здебільшого розмістились біженці, був дуже знищений ще з часів великої війни, і така сила біженців була для нього великим тягарем. Дошкуляв дуже і той безглуздий обстріл: румунам скрізь увижались «банди», і досить було на нашому березі скупчитись юрбі людей (якщо з'їздились на торг, або відбувалось весілля), як вони починали стріляти. Часто-густо стріляли в окремих людей або в проїжджаючі вози. Це було якесь дике полювання на людей.

Зараз як тільки склалась наша комісія, я вислав до начальника румунських військ в районі Хотина генерала Давидоглу листа, де просив припинити стрілянину й повідомляв про заснування слідчої комісії. Прийшла дуже чемна відповідь: генерал Давидоглу висловлював своє задоволення із заснування такої комісії і з'ясував надію, що вона розслідить справу та що винні в заколоті будуть покарані. Справді, запрошені нами судові слідчі зрозуміли свої завдання по букві телеграми Чеховського і взялись за справу дуже ретельно. Почали допитувати військових, і вже за який тиждень почала вияснюватись історія з «пограбуванням» цейгавзу з автомобілями і т. д.

Вістка про такий напрям слідства викликала великий переполох серед кам'янецьких вищих сфер. До мене приїхав голова Губернської народної управи П. і заявив, що коли так вести справу далі, то прийдеться головою видати й Губернську управу, і Національний союз, та й самий губернський комісаріат... Я попросив, щоб було призначено збори Національного союзу, явився на ті збори і з'ясував становище: я сказав, що мені цілком ясно та зрозуміло, що всі наші люди співчували повстанцям, бо хотіли, щоб Хотинщина й ціла Бессарабія визволилась з румуського ярма; отже, не диво, що допомагали повстанцям. Але повстання не вдалось, і тепер треба якось поладнати з румунами. Коли голова Ради міністрів і міністр закордонних справ присилає такий наказ, то очевидно, що це диктується вищими політичними міркуваннями, і цей наказ ми повинні виконати.

Отже, треба повести справу так, щоб жадним чином не вплутати наш уряд і разом з тим дійти до якогось порозуміння з румунами. Треба зібрати побільше матеріалу про румунські звірства, які привели до повстання, про їхні жорстокі репресії і про безглуздий обстріл подільського побережжя. Це все треба використати проти самих же румунів. Але з ними треба якось

ладити, бо Румунія після того, як на Угорщині вибух большевизм, залишається трохи не одиноким нашим «вікном у Еврону». Розуміється, я не «видам» Національного союзу, але мушу з'ясувати справжній стан речей, дійсний характер подій задля свого уряду, котрий повинен же знати правду! Інакше він не зможе орієнтуватись в ситуації, коли доведеться вести якісь дипломатичні переговори з румунами. Моя місія розпадається на дві частини: з одного боку– зібрати всі матеріали, які з'ясовували б дійсний характер подій – і держати ці матеріали в строгій таємниці, знайомлячи з ними тільки наше правительство; з другого – вести переговори з румунами так, щоб вони заспокоїлись, запевнити їх в нашому бажанні піддержувати добросусідські відносини, а якщо вони ставитимуть до нас якісь вимоги, то виставляти їм у відповідь ті шкоди, які вони поробили своїм обстрілом.

Зібрання задовольнилося моїм поясненням справи, заспокоїлося і, так би мовити, висловило довір'я до нашої комісії. З цього часу можна було вільніше братися до роботи, не оглядаючись на «внутрішні відносини». Перш за все я написав до генерала Давидоглу що хочу з ним особисто побачитися й переговорити. У відповідь прийшло запрошення приїхати в село Атаки (проти Жванця) для побачення і разом з тим було надіслано ноту з румунськими вимогами до нас. Ці вимоги зводились до того, що українські власті мусять видати головних привідців повстання (вони були вичислені щось 14 або 15 людей), не донускати, щоб «большевицькі банди» обстрілювали бессарабський берег і щоб взагалі над Дністром не скупчувались озброєні гурти.

Я згодився приїхати, і ми умовились про день і годину побачення в с. Атаках. Я виїхав з Кам'янця санками разом з полковником З-им, командиром українського полку, частина якого стояла в Жванці. Була це зовсім молода людина, на вигляд років 20 не більше. Приїхали до Жванця. Міст через Дністер був спалений, і з води стирчали самі бики. Річка була ще вкрита кригою, але та крига от-от мала зрушитися (наступала відлига), і серед річки вже бігла течія води. Ми взяли з собою сурмача з білим прапором, який ішов попереду, взяли перекладача, молодого жида з Жванця, що знав румунську мову, і рушили в небезпечну переправу по тонкій кризі, що тріщала і вгиналась під ногами. Подекуди треба було стрибати через небезпечні місця. На наш перехід дивилась дуже численна нубліка з обох боків: чутка, що приїхали якісь «комісари» для переговорів з румунами, миттю облетіла Жванець, і сотні народу висипали на високий жванецький берег і звідти дивились на нашу переправу. Тут було багато втікачів з Хотинщини, і натурально, що їх наша місія дуже цікавила. З другого, трохи нижчого берега, дивилась на нас група румунських солдатів і два кулемети, наведені в наш бік. Отже, як би ми провалились під кригу й потонули, то принаймні на очах численних глядачів.

Найтяжче було під самим румунським берегом, і тут помогли мені видряпатись на гору румунські солдати. Я тільки дуже вимазався в глину, як видрянувався на гору. Зразу ж над'їхала бричка, з якої вилізло троє румунських офіцерів, один представився мені як полковник і заявив, що він прибув замість генерала Давидоглу, котрого, мовляв, несподівано викликали до Букарешту. З-поміж двох інших, молодших, один, білявий, називався Горський і був комендаитом в с. Атаках. Саме село було геть спалене, цілою була лиш церква та кілька хаток. Людей не видно було ні душі, крім солдатів. Ми пішли до однієї з цілих хат, що стояла край села, щоб там почати розмову. Виявилось, що всі офіцери говорять по-французьки, отже, перекладача не було потрібно. Не розумів розмови тільки полковник, на якого румуни все поглядали дуже скоса. Вже потім я довідався, що цей полковник був одним з активних допомогачів повстанню і це було звісно румунам. їхати разом зі мною до румунів було з боку цього полковника великою сміливістю і ще більшою нетактовністю.

Прийшли ми до хати. Я перш за все попросив румунського полковника, щоб він наказав комусь із своїх солдатів почистити моє пальто: воно було геть вимазане в глину. Той гукнув, прибіг якийсь молоденький солдат, чорний і смаглявий, як циган, ухопив моє пальто й поніс чистити. Я засунув у рукав і своє гарне тепле кашне. За кілька хвилин циганча принесло пальто назад, а кашне – зникло. Я промовчав про це, не бажаючи псувати початку переговорів, і втішався, що хоч рукавиці були цілі. Почали розмови. Румуни зараз же поставили вимоги про видачу ватажків повстання. Я відповів, що українські власті вважають їх за політичних утікачів і через те не можуть видати; коли румунські власті обвинувачують їх в якихось карних вчинках і доведуть це якимись доказами, то українське правительство судитиме їх саме й покарає по законам Української Народної Реснубліки. Румуни на це погодились і обіцяли прислати свої обвинувачення. Ми умовились, що румуни припинять обстріл, а українці з свого боку не донускатимуть, щоб своєвільні гурти переходили на правий берег Дністра і чинили там румунам шкоди. Я ще просив румунів, щоб вони видали якусь амнестію принаймні для жінок та дітей, щоб ті могли вертатись додому. Обіцяли, що подумають про це. Було з'ясовано румунам, що ми ведем дуже пильне слідство і що українське правительство само хоче внясиити як слід цілу справу й жити в добросусідських відносинах з Румунією. Закінчили конференцію в цілком приязних тонах і запили згоду коняком, який привезли румуни з собою, та заїли якимсь тортом, що вони також привезли.

Я не схотів переходити Дністер знову коло с. Атак і попросив, щоб мені вказали місце, де крига твердіша і де не так небезпечно. Сказали, що таке місце буде тільки проти Хотина. Дали мені в провожаті молоденького офі-

цера, і ми втрьох – я, румун і наш полковник– побрели берегом аж під руїни хотинської фортеці, де попрощалися з румуном і перейшли по добре замерзлій кризі Дністер. Я скористувався нагодою, щоб оглянути ті славні мури, під якими бились колись наші козаки і в XVII, і XVIII століттях і які ще й досі дивують своєю надзвичайною масивністю та грандіозністю. Яких то треба було зусиль та заходів, щоб здвигнути такі маси, просто цілі гори цегли та каміння! На тім боці нас уже дожидали коні, яких вирядили з Жванця сурмач та перекладач, що перейшли Дністер першою тропою. Надвечір ми повернулись до Кам'янця. Коли переїздили через турецький міст, мій полковник привітався з якоюсь молодою людиною, яку ми обігнали. – Це, каже, один з членів хотинської Директорії – і назвав прізвище.

Минуло три-чотири тижні. Наше слідство назбирало великий матеріал, який уже можна було обробляти для якогось висновку. Але за цей час привідці повстання не тільки не були «покарані», але, видно, знайшли собі ще й похвалу з боку нашої, української Директорії. Принаймні голова їхній, Дунгер, повернувся до Кам'янця з Вінниці і похвалився, що привіз звідти якісь гроші для «агітації». Всі члени бессарабської Директорії спокійнісінько мешкали собі в Кам'янці. Мало того: начальник Кам'янецької округи (чи гарнізону, чи корнусу прикордонної охорони – не пам'ятаю гаразд) Олександр Жуковський, колишній військовий міністр з часів Цеитральної Ради, почав формувати якісь полки з бессарабських утікачів. Я сам вичитав в часописах заклик до різних фахових майстрів – ковалів, шевців та ін., щоб вступали на службу до тих полків. Один з цих полків формувався в селі Ісаківцях, майже на очах у румунів. Про все це румуни дуже добре знали через своїх шпигунів і писали мені «ноти» з протестами. Знов же таки, то тут, то там вздовж берега гурти озброєних людей, з наших селян і з бессарабських утікачів, переходили Дністер, нападали на румунських вартових, убивали їх, грабували румунські склади і просто-таки місцевих обивателів.

Наша адміністрація взагалі була безсила на місцях і, хоч би й хотіла, не могла нічого вдіяти. Відновились випадки обстрілу нашого берега румунами, як реванш за ті напади. Сяк-так наладжені відносини грозили зірватись. А тим часом потреба мати якийсь вихід, якусь хвірточку в Евроиу через румунську територію чим далі відчувалась усе конечніше. Через Хотин і Жванець переїздили деякі офіціальні представники чужих держав – сюди й назад. У Кам'янці не було ніякої експозитури українського Міністерства закордонних справ, і ці люди мусіли звертатись до нашої комісії, щоб якось дістатись на румунську територію: канцелярія комісії писала перенустку, ставила печатку, я підписував, і так утворювалась якась «віза», по якій румуни перенускали на свій берег. Так переїхала якась німецька місія в спра-

вах полонених, якісь дипломатичні кур'єри – фінляндський, швейцарський і ще дехто. Так само було й з приїздом з того боку до нас: приходили по «візу» до нашої канцелярії, щоб їхати далі через українську територію. Румуни не перепускали тільки наших дипломатичних кур'єрів, а одного, що спробував переїхати з нашого боку, арештували і продержали в арешті в Хотині дев'ять днів. Потім, випустили й завернули назад до Кам'янця, відібравши всі папери і всю кореспонденцію, яка була при ньому.

В кінці березня румуни зненацька дуже заворушились на своєму березі, почали обстрілювати Жванець та деякі інші пункти нашого побережжя. Наш лист нічого не допоміг, і я мусів просити особистого побачення. Знову призначене було побачення в с. Атаках. Я поїхав сам-один, узявши тільки одного з урядовців як секретаря. Крига вже пройшла, і я переїздив Дністер човном. Уже румуни оповістили часткову амнестію: для жінок, для дітей і для чоловіків дуже старого віку. При мені переїздили через Дністер на баркасах десятки нещасних поворотців, виснажених, обідраних, їх вели до якоїсь карантени чи що. Для переговорів приїхав уже якийсь інший полковник, капітан Горський і ще один офіцер.

Румуни дуже нарікали на те, що з нашого боку нічого не робиться, що ватажки повстання на волі, що ми тільки даємо обіцянки й нічого не виконуємо. Властиво, вони мали рацію. Я почав казати за наші труднощі, що, мовляв, насувають большевики, населення хвилюється, то небезпечно його дратувати якимись репресіями, та й тих привідців треба ще позначодити. «Ви не знаєте, де їх шукати?» – і що би ви думали! – подає мені бісів циган реєстр ватажків, де біля кожного прописано, на якій вулиці і під яким числом будинку й помешкання живе в Кам'янці! Та й як їм було не знати, що у нас робиться, коли, по-перше, той капітан Горський, виявилось, був родом поляк, офіцер раніше російської, а тепер румунської служби; він чудово знав і наші відносини, і українську мову, хоч не подавав виду, що її розумів. Мав дуже добрих агентів на нашому боці.

А тут іще недавно трапився такий випадок: кілька днів перед тим утік на румунський бік губерніальний комендант Поділля Бондаренко, захопивши з собою 800 000 рублів «романовських» грошей і якісь офіціальні папери. Саме перед тим офіцери української залоги в Кам'янці шанували вечерею гостя з Галичини: начальника Коломийської військової округи Приймака. Запросили туди й мене. Під час вечері Бондаренко виголосив дуже палку патріотичну промову з усякими присяганнями до загину стояти за неньку-Україну і т. д. Гість відповів, як водиться. Тоді Бондаренко встає і другу промову шкварить. Ото, гадаю, стільки почуття у чоловіка! І що ж? – на другий день, таки буквально на другий день, цей патріот наказує видати собі з Державного банку 800 000 рублів, бере жінку, двох своїх

товаришів-офіцерів (один з них був поляк) і їде до Дністра. Там переправляється на той бік, де, видно, вже дожидали. Візник бачив з нашого берега, як Бондаренко на тім боці цілувався з якимсь румунським офіцером. Було, мабуть, за віщо його поцілувати! На третій день вранці прибігають до мене з комісаріату: така й така річ сталась, утік комендант з грішми і якимись докумеитами, так пишіть листа до румунів, щоб його арештували й повернули до нас. Звісно, румуни на це нам, як кажуть, показали дулю. Так ото, кажу, не диво, що румуни були добре про наші справи поінформовані.

В розмові з румунами внявилось, що вони майже не відрізняють нас від большевиків. На їх погляд, наші військові частини – то були просто «большевицькі банди», наше населення – то все самі большевики, а крім того, вони були певні, що скоро сюди на Поділля прийдуть справжні московські большевики, але були також певні, що до них большевизм не пристане і що «Дністер буде границею, далі якої большевизм не сягне», – як висловився румунський полковник. Ми багато говорили між собою на загальнополітичні теми, але ділові наші переговори реальних наслідків не мали. Обмінялися взаємними побажаннями й обіцянками і розійшлися, не вірячи один одному.

Так до самого мого виїзду в квітні з Кам'янця справа наших переговорів нічим і не закінчилась. Ми обробили свої матеріали, а тим часом з різних нунктів подільського побережжя приходили телеграми про обстріли румунами наших сіл. Ми писали до румунів «ноти», а вони відповідали, що то винні «большевицькі банди». Одного разу румуни побачили з Атаків, що понад Дністром машерує з нашого боку озброєний відділ, це була рота галицької жандармерії, яка поверталася з Кам'янця до Мельниці (шлях іде якийсь час понад самим Дністром). Румуни вичекали три години, той відділ давно вже відійшов, і тоді вони давай палити по Жванцю з своїх кулеметів! З Жванця телефонують до Кам'янця до комісара, той телефонує мені до університету, та поки написали «ноту» й вирядили до Жванця, румуни самі вже вгамувалися. Потім вони признавалися, що самі не знали, чого на них напав такий страх. Захоплення Кам'янця большевиками в половині квітня поклало кінець роботі нашої комісії, а разом із тим і цій стадії українсько-румунських відносин, що утворились внаслідок хотинського повстання.

Букарешт. Румуиісько-украйиські відиосиии. Наші полоиеиі. Кам'яиецькі гості

Фіакр привіз мене до будинку, де над балконом висів жовто-блакитний прапор. Це було українське посольство. Будинок належав наслідникам померлого міністра-президента Карпа, відомого германофіла. Помешкан-

ня доволі гарне й ченурне, парадні покої зовсім пристойно умебльовані. Тільки трохи далеченько від центру, вже на краю міста. Посол – К. А. Мацієвич – довідавшись про мій приїзд, запросив мене зупинитись у нього, поки пошукаю помешкання, і я, користуючись з його гостинності, прожив у посольстві майже два тижні. В тім самім будинку мешкав майже весь персонал посольства, головні його урядники: радник посольства І. Чопівський, секретар доктор В. Трепке, військовий аташе генерал С. Дельвіг, полковник Аитончук, сотник Чайківський і молодший секретар Л. Геркен. Це було корисно і для справи, бо завжди хтось був на місці, і для самих службовців, – бо знайти порядне помешкання (і без блощиць) в Букарешті було дуже тяжко. Всі спільно обідали й вечеряли. Вся місія, строгий порядок у ній і діловитість робили приємне враження. Я довідався тепер, що румуни зовсім і не думали прнятелювати з Денікіним, як мене запевняли в Беоґраді, а навпаки, піддержували Українську Народну Реснубліку, та тільки робили це, як звичайно в своїй «східній політиці», з усякими викрутасами й вихилясами: обіцяли зброю – й ніколи не постачали в обіцяному числі та у свій час; брали гроші – і давали матеріал поганого ґатунку. І так у всьому. Персонально до Мацієвича ставились добре. Він зумів завоювати собі в румунських урядових колах авторитет і довір'я. Таку ж повагу мав і генерал Дельвіг, відомий на Заході, яко знавець гарматної справи.

На другий день, по моїм приїзді появився в Букарешті А. Д. Марголін. Він прибув з Одеси й витерпів цілу одіссею: шістнадцять днів їздив по Чорному морю, набрався лиха від денікінців, які його трохи не заарештували, так що він мусів ховатись від них в трюмі італійського пароплава. Він хотів розшукати свою родину й тому нустився в цю небезпечну мандрівку. На слідуючий же день Мацієвич з Марголіним поїхали до Кам'янця, взявши в мене слово, що я не матиму нічого проти того, коли вони виставлять перед кам'янецьким урядом мою кандидатуру на який-небудь дипломатичний пост. А я взяв з Марголіна слово, що він привезе мені з Кам'янця мою жінку. Я був певний, що уряд УНР не схоче мого співробітництва, але не міг відмовити людям, коли вони вказували мені на те, що сидіти в такий скрутний час збоку й дивитись «чи втоне кум, чи ні» – легше, ніж пристати самому до роботи й помагати.

Мацієвич до Кам'янця не доїхав: у Чернівцях його перестріли кам'янецькі міністри Б. Мартос і М. Шадлун, і він вернувся з ними до Букарешта. Мартос і Шадлун – мої давні знайомі, а Шадлун до того ще й товариш по українській студеитській громаді в Петербурзі. Ми дуже приємно зустрілись і згадували про старовину. А Мацієвич, здається, не дуже був радий гостям – з причини політичної натури: румуни хоч і вважали уряд УНР за своїх союзників, але, певно, за союзників другого сорту, з

якими нема чого особливо церемонитись; тому й до міністрів УНР якоїсь пошани не виявляли й тим ставили Мацієвича, яко посла, в ніякове становище; він не знав, як бути, чи надавати перебуванню в Букарешті двох міністрів свого уряду характер офіціальний, чи приватний. І вийшло ні це ні те. А міністри ще й засиділись у Букарешті; Мартос уже й не повернувся на Україну, а виїхав до Праги, Шадлун же просидів мало не цілий місяць у Букарешті, і потім сидів довгий час в Чернівцях і вибрався нарешті на Волинь через Галичину.

Приїзд двох кам'янецьких міністрів свідчив, що там, у Кам'янці, справа дуже негаразд. Денікінці присувались все ближче та ближче, галицька армія була виснажена й наполовину лежала в тифі, сили ж самої УНР були зовсім мізерні. Міністри були першими ластівками ширшого «ісходу» з Кам'янця, що скоро й почався на моїх очах. За кілька днів приїхав Марголін і справді привіз мою жінку. Наскільки її прибуття до Кам'янця було скромне – вона прийшла з Києва пішки – настільки виїзд її «за кордон» був обставлений, можна сказати, помпезно: І. П. Мазепа219, що був тоді прем'єром, дав їй свій закритий автомобіль, яким вона доїхала до Чернівців; з нею і з Марголіним виїхав секретар румунської місії в Кам'янці; довідавшись, що Наталія Михайлівна – жінка колишнього гетьманського міністра, він перейнявся до неї великою повагою, чинив усякі послуги в дорозі, при переїзді границі, а в Чернівцях добув для неї й її сунутника Марголіна окреме купе в поспішному поїзді, так що свій переїзд від Кам'янця до Букарешта вона відбула з повним комфортом. Спомин про Українську Державу робив, видно, враження на румунів навіть рік після того, як ця держава перестала існувати!

Букарешт лежав на одинокім відкритім тепер шляху з заходу до Кам'янця, і тому його не минав ніхто, хто їхав з Кам'янця або до Кам'янця. А кожен, хто переїздив, бував в українській місії на Dorobantilor. Тому я міг бачитись з усіми тими переїзними. З Кам'янця привозили й пошту, а в ній кам'янецьку пресу: газету «Україна», друковану на такім поганім жовтім папері (у звичайні часи він ішов на паперові торбинки по крамницях), що ледве можна було прочитати. В однім з чисел «України» я прочитав звістку про смерть мого дядька П. Я. Дорошенка, розстріляного в липні 1919 року в Одесі «в порядкѣ красного терора».

Вже пізніше, на еміграції, я довідався від самовидців про обставини цієї жахливої драми. Старий виїхав з Києва разом з урядом Директорії, яко головноуправляючий відділом мистецтва й національної культури. Якийсь час прожив у Вінниці, а коли почалась евакуація Вінниці, виїхав далі до Кам'янця; я вже мав від нього листа, де він просив знайти йому теплу кімнату, бо він нездужав. Та в Жмеринці небіжчик Т. Сушицький, ректор

Державного університету в Києві, умовив його повернути на Одесу, там, мовляв, можна й з лікарями порадитись, і краще з помешканням улаштуватись. Він і послухав. Кілька місяців жив він спокійно в одній близькій сім'ї в Одесі, як «доктор Дорошенко». Коли одного разу проговорився якомусь панкові на бульварі, з котрим раз у раз зустрічався гуляючи й уважав за «товариша по недолі», – що він брав участь у гетьманському уряді. Того ж вечора його схоплено. Знайомі зараз же почали клопотатись, телеграфували до Києва, від Раковського прийшла телеграма: не спішити з виконанням присуду. Але було вже пізно: чрезвичайка вже розстріляла. На другий день прийшли до вдови й попросили вибачення, – сталась помилка: «думали, що то – міністр Дорошенко». Очевидячки, думали, що це був я. Перепросили й навіть видали тіло для похорону. А в газетах було онубліковано, що такого-то розстріляно «в порядкѣ красного терора».

Слідом за Марголіним появились у Букарешті й інші діячі, близькі до кам'янецького уряду. Приїхав славнозвісний Супрун з Берліна. Мав якісь розмови з Мартосом і поїхав назад. Приїхав д-р Є. Лукасевич, потім д-р М. Стаховський. Але вони до Кам'янця вже не поїхали, бо звідти приходили дуже тривожні вісті. Переїздив через Букарешт О. Севркж, вертаючись з Кам'янця до Рима. Довідавшись, що він думає перевозити українських полонених з Італії через Румунію, я запропонував йому порозумітись зі мною щодо транспорту їх через румунську територію, де я мав улаштувати цей транспорт для полонених з Австрії та Німеччини. Севрюк охоче згодився, але мене здивувало, що в нього нема ніякого конкретного плану. Те, що він говорив про перевіз полонених пароплавами до Констанци або до Галацу, виглядало якось теоретично, а практичних кроків він не робив; тим часом, якби справа була серйозна, то треба було б і наперед тут же, в Букарешті, порозумітись з румунською владою самому або через Маціевича.

Користуючись з присутності в Букарешті двох міністрів, і серед них міністра фінансів Мартоса, я предложив скликати нараду, де б можна обміркувати питання і щодо коштів, і щодо технічного переведення. На нараду прийшли: Мартос, Шадлун, Супрун, генерал Дєльвіг і ми з Севрюком. На нараді внявилось, що Севрток не тільки не має коштів на таку грандіозну операцію, як перевізка морем з Італії до Румунії і далі на Україну 80 000 полонених, але взагалі не має ніякого уявлення, скільки це все може коштувати. Він не знав також, скільки обходиться утримання одного полоненого в день в Італії, скільки це може коштувати в дорозі і т. д. Ні на одне конкретне, практичне запитання він не міг дати відповіді. Шадлун і Мартос прийнялись так різко його лаяти й докоряти, що я, як людина до уряду УНР не причетна, не хотів бути свідком цієї розмови й потихеньку

вийшов з кімнати, де була нарада. На другий день Севрюк виїхав до Рима, не побувавши навіть в італійського військового аташе генерала Феріго, в якого неодмінно мусів бути, якщо тільки серйозно ставився до своєї справи. Я тоді й не передчував, що за якого півроку доля закине мене в Італію ревізувати цю саму Севрюкову місію.

Слідом за Севрюком переїздив – на цей раз уже з Рима до Кам'янця М. Єреміїв, радник української місії в Італії. І він, так само як і Марголін з Мацієвичем, умовляв мене не зрікатись послужити Українській Народній Реснубліці на дипломатичному полі і теж узявся поговорити про це в Кам'янці. Але, як я й сподівався, з цього нічого не вийшло. Мені вже потім оповідали, що Мазепа й міністри його кабінету хотіли самі притягти мене на службу, але проти цього рішуче постав Петлюра. Як я йому за це вдячний!

Кілька днів пізніше від мене приїхав до Букарешта Ганьківський. Він мав іще більше труднощів з виїздом із Беоґрада, ніж я: серби не тільки не видали йому ніякої перенустки на виїзд, але хотіли навіть арештувати. Він мусів попросту тікати: дав доброго хабара сербському кондукторові, той замкнув його в своїм службовім купе у вагоні і так перевіз через сербо-румунську границю, а там уже в нього була румунська віза. Бідний хлопець просидів під замком аж п'ять годин! Слідом за ним прибули й Гавриків з Нечипоренком і заявили охоту служити з нами і в Букарешті. Таким способом зібралася наша «балканська» місія в повному складі, і можна було приступити до роботи. Генерал Дєльвіг прикомандирував до мене ще двох офіцерів-галичан, які були в його розпорядженні, та кількох підстарший. За порозумінням з румунською владою було намічено маршрут для руху полонених через Будапешт, Колошвар, Брашов, Букарешт, Чернівці й Хотин. По всіх цих нунктах було поставлено по представникові нашої місії при румунській комендатурі. В самому Букарешті, в таборі Котрочені, було влаштовано невелику станицю для козаків і старшин, і там оселився наш Гавриків.

З приїздом моєї жінки я найняв невеличке помешкання на вулиці Шосе Бонапарт – з двох кімнат: в одній мешкали ми з жінкою, а в другій Ганьківський, і там же була й наша канцелярія. В Чернівцях була друга станиця, якою опікувався гурток місцевих українських дам. Час від часу я посилав прикомандированих до місії офіцерів то до Ґалацу, то до Брашова або Чернівців, щоб тримати постійний зв'язок, мати ближчий догляд і зібрати наших людей, яких доля закидувала в різні кутки Румунії. Головний контингент полонених спочатку складали ті, що поверталися з Німеччини, але з кінцем листопада почало щораз більше напливати втікачів з польського й денікінського полону. Ще з Беоґрада мені удалось за допомогою пол-

ковника Бориславлевича, голови Сербського Червоного Хреста, нав'язати зносини з українською дипломатичною місією в Болгарії; звідти також переправляли до нас невеличкі групи полонених або втікачів.

Втікачі з полону являлись у дуже тяжкому стані: обшарпані, босі, виснажені. Доводилось зодягати й обувати, та ще видавати невеличку допомогу грішми, бо бідолахи буквально не мали ані шеляга за душею. Станиця в Котрочені була упорядкована доволі добре, й годували непогано. Для старшин там була окрема кімната й окремий харч. Румуни – таборове начальство – ставились взагалі непогано, але час від часу треба було давати хабара в формі подарунків у подяку. Комендантові табору ми з генералом Дельвігом піднесли, наприклад, золотого годинника з вирізаною на ньому датою й словами подяки. Цей комендант справді заслуговував на подяку, бо ставився до наших людей дуже прихильно й поводився гуманно. Щодо нижчої служби, то звичайно давалася подяка грішми, і коли довший час не було подарунків, то ця служба, різні сержанти й капрали нагадували про це тим, що починали утискати наших полонених, ганяти на тяжку роботу, бити (в самій румунській армії стусани й ляпаси «в морду» були широко практиковані), і тоді платився невеликий бакшиш, і на якийсь час знову наставали добрі відносини. Передержавши новоприбулих на станиці кілька днів – поки набереться партія душ з 40–50, виряджали їх далі до Чернівців, а звідти до Хотина.

В половині листопада сталася в Кам'янці відома катастрофа. Ще не встигли прийти до нас точні про неї відомості, як уже в Букарешті появились кам'янецькі втікачі: губерніальний комісар К. з родиною та своїми співробітниками, а за ним іще дехто. Уряд, як звісно, виїхав на Волинь, Кам'янець зайняли поляки, з якими саме тепер заключено було відому варшавську умову. Галицька армія перейшла до Денікіна, але Денікін був уже сам в агонії. З Кам'янця галицький уряд, з диктатором Петрушевичем на чолі, мусів виїхати через Румунію за кордон. Одного ранку, коли я прийшов до нашого посольства, мені сказали, що приїхав галицький диктатор Петрушевич з своєю свитою, а за ним колишній ерцгерцог Вільгельм (Василь Вишиваний). Останнього мені показали, як він виходив з місії: молодий, високий, стрункий офіцер в українській уніформі. На другий день Петрушевич уже виїхав.

З його виїздом був зв'язаний інцидент, що зостався не зовсім вияснeним і дав привід до різних легенд, хоч у мене зосталося враження, що тут трапилося якесь непорозуміння. Справа в тому, що румуни напочатку хотіли інтернувати Петрушевича з його компанією як «денікінців» і відіслати його до Тульчі (де був табір інтернованих росіян) або ж звернути назад до Хотина. Мацієвич з Дельвігом їздили до міністра-президента Войтояну

просити за В. Вишиваного й ще кількох старшин, щоб їм, яко офіцерам армії УНР, було дозволено їхати до Чехо-Словаччини. Ходили клопотатись, щоб їх також було нущено далі, й представники Петрушевича. Видно, що румуни одне говорили Мацієвичу, а друге Петрушевичу, і останній чогось уявив собі, ніби Мацієвич якраз старався, щоб румуни його інтернували. Принаймні він так і заявив секретареві українського посольства В. Трепке, котрий прийшов на двірець його провести. Така сама чутка пішла потім і по Відню. Це дуже обурювало Мацієвича і, коли вже я пізніше сам виїздив до Відня, він просив мене категорично спростовувати ці чутки. Видно, Петрушевич і ті, що буди біля нього, винесли багато розчарувань з Кам'янця, коли готові були запідозрівати кожного наддніпрянця в якихсь лукавих підступах!

З д-ром Петрушевичем мені довелось познайомитись уже в 1921 році у Відні. Він зробив на мене враження дуже щирої й симпатичної людини, безмежно відданої своїй справі, в яку він вірив фанатично. Але при тім мене здивувало його колосальнеобзнайомлення й нерозуміння наших відносин на Україні Наддніпрянській. Видно, що він ніколи на ній не був раніше, спеціально її справами й відносинами ближче не займався і, попавши нарешті серед таких ненормальних і незвичних обставин на ту Україну, не зовсім зумів зорієнтуватись серед людей та обставин. Переказуючи мені зі зрозумілим обуренням про різні крутійства й некоректні вчинки щодо нього представників кам'янецьких «високих сфер», він додавав: «То ж ваші чільні люди!» Скільки я впевняв його, що тих людей, з якими він мав справу, зовсім не можна вважати за «чільних людей» Наддніпрянської України, що це тільки шумовиння, піна, яка набігла на поверхню схвильованого українського моря, Петрушевич вперто стояв на своїм і все повторював: «Ні, то зовсім інший світ, то інші люди!» Так само оповідав він мені про те, як наша «свідома українська іителігенція не хотіла подати й склянки води конаючим галицьким воякам на Жмеринському двірці (?!)». І знов, скільки я йому не доводив, що тої «свідомої інтелігенції» у нас взагалі як кіт наплакав і ледве чи могло її бути в Жмеринці, та ще в такий виїмковий час, стільки, щоб ті або інші її вчинки та поводження могли бути комусь помітні, скільки я старався пояснити, що не можна відносини на Україні Наддніпрянській міряти галицькою міркою, що у нас повинні вживатися трохи інші критерії й мірки, д-р Петрушевич наче не хотів мене зрозуміти і все твердив про «інший світ та іншу культуру». Мені було дуже боляче, що така глибокоповажана мною людина залишається при таких невірних поглядах на моїх земляків, але переконати д-ра Петрушевича я не міг...

Всі поїхали, а В. Вишиваний залишився: він уже приїхав до Букарешта хворий, з високою температурою й отрутою тифу в крові. В день від'їзду

він звалився в безпам'ятстві; про подорож не було що й думати. Мацієвич притулив його в себе; для хворого призначено найкращу, найтеплішу й найзатишнішу кімнату, оточено найпильнішим доглядом; вояк галицької армії Куцина, родом з Угорської Руси, ходив за ним, як нянька за дитиною. Два місяці пролежав В. Вишиваний в посольстві, борючись між життям і смертю: були хвилини, коли лікарі не вірили вже в одужання; слабий уже сповідався й причастився. Але молодий організм переміг, і за місяць хворий почав потроху одужувати. Румунська королева, довідавшись, що в посольстві лежить хворий колишній ерцгерцог, прислала одного з світських генералів спитатися про стан його здоров'я, а другий раз, уже коли йому зробилось зовсім краще, прислала подарунки: чоколяду, повидла й військову ковдру, позначену кольоровими смугами румунських національних барв. Мацієвич, який опікувався хворим, їздив офіціально дякувати за увагу до полковника української армії.

Коли хворий уже настільки одужав, що можна було його відвідувати, я пішов до нього, познайомився, і з того часу частенько його відвідував. Наше помешкання було дуже близько від посольства, а в посольстві бували ми щодня, бо там і обідали, приставши до спілки. В. Вишиваний живо цікавився різними українськими справами, але найбільше, як військовий – військовими. Тому він був дуже радий, коли до нього заходили українські військові з посольства й ті, що переїздили, і говорили з ним про військові дії, які тоді саме відбувались на Україні. Говорив В. Вишиваний дуже гарно по-українськи, але галицьким діалектом. Любив він над усе Галичину, де й перейнявся українськими симпатіями. За це йому й довелось витерпіти, коли він літом 1919 року опинився в румунському полоні й перебув чотири місяці в страшенно тяжких умовах. Його неволю поділяли його вірний ад'ютант, сотник Л. з своєю молоденькою дружиною. Потім В. Вишиваний попав до Кам'янця, де вступив до армії УНР, яко полковник генерального штабу, але йому там не дали ходу; казали, що підозрілий і заздрісний Петлюра побоювався його популярності серед Українських Січових Стрільців, популярности, яку Вишиваний придбав іще в 1917–1918 роках, коли командував ними на Херсонщині й Катеринославщині. В Кам'янці ж він заслаб на пошесний тиф, що лютував тоді там, і якби не той догляд, яким оточив його в Букарешті Мацієвич, хто знає, чи переміг би тяжку хворобу.

Українська колонія в Букарешті була зовсім маленька: тільки саме посольство та люди, так або інакше з ним зв'язані. Ця колонія жила майже вся вкупі, одним гуртком. З румунами, окрім офіціальних відносин, зв'язків та знайомств майже не було. Не придбав тих знайомств і я, маючи ще вужчий круг офіціальних та службових відносин. Румунської мови не хотілось починати вчитись, бо не збирався довго засиджуватись у Букарешті, та й

скрізь у ділових відносинах можна було обійтись мовою французькою. Поширена була в Букарешті й мова німецька, і, наприклад, наш Нечипоренко, що жив з нами, виконуючи роль кур'єра, ординарця й кухаря, порозумівався в крамничках по-німецьки, а німецької мови навчився він іще в полоні. Життя в Букарешті було дуже небагате на культурні розваги, майже за все відбувало кіно або яка заїжджа французька оперетка чи фарс. Румунський театр був на ціле місто один, т. зв. Національний. В ньому ставили переважно п'єси побутові або історичні. Я був на одній виставі: давали історичну драму з XVI століття «Mila Lascici». Вона дуже нагадала мені наш старий театр, особливо відому «Лиху іскру» Карпенка-Карого: дуже подібна інтрига, похоже на наше історичне вбрання, співи, музика. Пішов я ще й на «Гамлета», але тут постановка й гра були зовсім шаблонові й слабенькі, видно було, що в класичному репертуарі румунські артисти ще не набили руку.

Саме місто Букарешт малоцікаве. Може, воно гарне весною, коли зазеленіють його численні бульвари, сквери, садки, що є майже біля кожного будинку. Але коли я був восени та зимою, воно потопало в грязюці. Старовини, яких-небудь цікавих будинків у ньому майже немає. Одна з найстарших будівель – митрополитанська церква XVI століття, невеличка й тісна. Взагалі всі церкви в Букарешті малі й нецікаві своєю архітектурою. По місті розкидано кілька монументів різних національних діячів Румунії вже нових часів. Але цікавий з них лиш невеличкий монумент господаря Волощини Михайла Сміливого (XVI століття). Посеред міста, на головній вулиці Calea Victorici – доволі гарний в античному стилі будинок Athenäum, призначений для концертів, забав або великих зборів. При мені в ньому засідав парламент. На фронтоні будинку мозаїчні портрети визначніших волоських та молдавських господарів: серед них портрет Василя Лупула, тестя Тимоша Хмельниченка.

Розвагою служили мені серед одноманітного букарештського життя лише поїздки в Котрочені, до нашої станиці, та офіціальні або ділові візити. Таким чином довелось, між іншим, познайомитись з професором Ністором, міністром Буковини. Я звернувся до нього, щоб він допоміг мені в справі залишення в Чернівцях нашої станиці, яку румуни задумали були перенести до малого містечка Бурдужені. Ністор прийняв мене дуже чемно, заявив, що чув про мене й про мою позаторішню діяльність на Буковині, але в моїй справі мені нічим не допоміг, і наша станиця була з кінцем року ліквідована.

Пам'ятаю один випадок, коли мені довелося побувати на італійській параді: італійці святкували, здається, роковини об'єднання Італії. Була урочиста служба Божа в італійській церкві. Перед церквою на майдані була ви-

ставлена варта з італійських матросів і якась румунська військова частина. Наші військові з генералом Дельвігом на чолі поїхали на цю урочистість і мене запросили з собою. Коли проходили військові або дипломатичні представники союзних держав, почесна варта салютувала. Відсалютувала й представникам української армії. В той час, я бачив, приїхало авто, в якому сидів Поклевський-Козелло, колись царський посол, а тепер – посол Денікіна. Глянув він на пошану, яку віддано українському генералові і – я спостеріг – обличчя його перекривилось нервовою усмішкою. А якийсь товстий урядовець, що приїхав разом з ним і так само був у парадній уніформі, аж їв очима всю нашу груну. А тут іще українську делегацію пронущено вперед, на почесне місце, де були англійці, французи/ американці; росіян же поставлено десь збоку. Багато, мабуть, коштувала нервів росіянам ця церемонія!

На вигиаиві

На цьому, властиво, годиться мені й закінчити свої спомини: скінчилась моя служба, хоч і не державна, але на офіціальному становищу. Я здав звіт з своєї діяльносте, поздавав рахунки і став жити звичайним емігрантом, коротаючи дні на вигнанні. Правда, ще один раз, весною 1920 року, довелось мені виступати на короткий час, так би мовити, в офіціальній ролі: з'їздити до Італії для ревізії української місії, яка була вислана туди ще в лютому 1919 року в справах військовополонених українців. Ревізія ця дала, на мою думку, дуже яскравий матеріал не тільки для оцінки тієї особи, що стояла на чолі місії й відповідає за її діяльність, але й для характеристики самої влади, яка таку місію вирядила. На прикладі цієї місії, як сонце в малій краплі води, відбилися дефекти й хиба самої системи, за допомогою котрої був організований і працював уряд УНР і завдяки якій він так сумно закінчив своє існування, впавши не стільки, може, від ударів ворога, як від внутрішнього розкладу і розбрату:

През незгоду всі пропали,
Самі себе звоювали…

Та ще занадто свіжі враження, ще занадто болючі спомини, щоб можна було з відповідним спокоєм і безсторонністю писати про цю італійську місію для полонених та про все, що було з нею зв'язане. Не можу, одначе, вдержатись, щоб не сказати кілька слів про саму вищезгадану «систему»: вона заснована була на партійному й вузьконаціоналістичному розумінні державного будівництва, і тому, що наше партійне життя було дуже молоде, не мало, властиво, досвіду й традиції, а натомість носило всі прикмети скороспілости й випадковости, то його методи й звички, перенесені в область відносин державного характеру, дали лишень самі негативні на-

слідки. З другого ж боку, звуження поняття української національности до обсягу навіть не етнографічного, а теж свого роду партійного (за українців визнавано самих лише «свідомих», цебто здебільшого таких, що належали до якихсь національних організацій або партій), – вело до того, що держава спиралась лише на невеличкий шар «свідомої» інтелігенції та півиітелігенції, не дбаючи за інші елементи населення, що так само були зацікавлені в скріпленні української державности на українській землі. Влада УНР не вміла використати або просто відпихала людей єдине тому, що вони не поділяли чи не робили вигляду, що поділяють поглядів пануючих партій; натомість, досить було меткій і проворній людині начепити на себе партійну етикетку, щоб її, не вважаючи, чи має вона якийсь моральний та громадський стаж, має службовий досвід, висували на значні й відповідальні пости в державі.

Отже, не зв'язавши себе з реальними, життєвими інтересами якоїсь соціальної верстви українського населення (крім здекласованої іителігенції), не маючи твердої опори в якійсь певній клясі, розхитувана й шарпана всередині партійною ворожнечею, Українська Народна Реснубліка, поваливши Гетьманщину, сама не вдержалась у Києві і двох місяців; а опинившись у стані хронічної евакуації, розуміється, не могла вона ні сконсолідуватись, ні укріпитись, бо обставини мандрівного життя і постійних невдач вели не до зміцнення й об'єднання всіх елементів, що гуртувались коло уряду УНР, а до їх розкладу та деморалізації. Було, певна річ, серед тих елемеитів, особливо серед «українців дореволюційних», немало патріотів, людей щиро Україні відданих, але вони нічого не могли вдіяти. Вся їх робота, всі їх зусилля, часами героїчні, йшли марно, бо сама основа, на якій будувалась політика УНР, була хистка й непевна.

Розуміється, дуже жаль, що праця цих людей та їхні зусилля мало кому видні й відомі, так само, як і вчинки тих героїв, що зі зброєю в руках, як могли, боронили ідею української державності там, на розлогих полях України, не вважаючи на саму форму державності, чи до вподоби вона їм, чи ні. Бо коли признатись по совісті, то за ці бурхливі роки, скільки показує нам досвід, справжніх українських патріотів треба шукати не так серед патеитованих політиків і діячів, як серед тих старшин і козаків, які, хоч і не належали до привілейованої верстви «свідомих» та до українства прийшли тільки «вчора», часом навіть розмовляти не вміли по-українськи, але боронили Україну не словом лиш, а ділом, клали за неї голови в боях, терпіли за неї муки по таборах, їхні вчинки й їхні заслуги годиться добре пам'ятати й передати потомним поколінням, як гарну традицію.

Коли я перебував у травні-червні 1920 року в Італії, справи УНР на якийсь час ніби значно покращали: вона була визнана Польщею, організу-

вала за її допомогою невелику, але справжню регулярну армію, під проводом не «отаманів», а дійсних досвідчених генералів та офіцерів; ця молода українська армія дуже добре себе показала в боях; але все пішло марно й розбилося через неприродний характер українсько-польської спілки: певна річ, що для Польщі менше всього була бажана сильна Українська держава, яка б вела політику об'єднання всіх українських земель; їй був потрібний слухняний васал, держава-буфер; в її інтересах лежало, щоб на схід від польської границі якнайдовше задержався стан анархії й політичного безсилля, щоб тим часом встигла укріпитись і сконсолідуватись Польська держава та з більшими силами звернути свою експансію на схід.

Певна річ також, що для Польщі не міг уявлятись принадним приклад такого сусіда, яким недавно була Українська Держава з гетьманом «усієї України» на чолі, який не був ворогом Росії, який посилав Січових Стрільців боронити Львів, який не погоджувався на границю «по лінії Бугу»; більш зручним сусідою була УНР з головним отаманом, який за ціну польської допомоги згоджувався на відступлення Галичини, Холмщини, Волині, згоджувався на всякі концесії, і яким можна було без великих труднощів пожертвувати, коли цього вимагали обставини. Та тільки й серед самого населення Правобережної України, яка служила театром військових подій, ледве чи які інші союзники могли бути більш непонулярними, ніж ті, яких придбав собі головний отаман УНР (коріння цієї непонулярності лежать, як звісно, глибоко в далеких від нас століттях, не кажучи вже за реальні причини в сучасному). Фінал польсько-української спілки не примусив себе довго ждати: союзники УНР з такою ж легкістю проміняли її на УРСР, з якою півроку перед тим підписували з нею союзну умову.

Цікаво зазначити, що польсько-український союз 1920 року зустрів дуже мало прихильників серед українських кіл за кордоном; звістки про успіхи союзних військ весною 1920 року не викликали ніякого ентузіазму: ніхто не вірив у їхню тривкість. Навіть серед офіціальних представників за кордоном цей союз був дуже непопулярний і з приводу його вони почали демісіонувати один за другим. Пам'ятаю, в половині травня, коли прийшла звістка про здобуття Києва союзним військом, голова місії УНР в Італії В. Мазуренко скликав українську колонію в Римі на нараду: як поставитись до польсько-українського союзу і взагалі до тодішнього курсу політики українського правительства? Сам він був серед тих, що осуджували цей союз, і скоро по тому залишив свій пост. Розуміється, таке поводження офіціального представника держави свідчило перш за все про своєрідне розуміння ним своїх обов'язків, але воно було характеристичне для настроїв української інтелігенції, яка перебувала за кордоном.

Успіх союзників (УНР і Польщі), як звісно, був дуже недовгий. Наступив поспішний відворот польських військ. Почалась боротьба під самою Варшавою. Сталося відоме «чудо над Віслою», в реальній основі якого не останню роль відограли українські полки, а восени того ж самого року українці, які билися «за нашу і за вашу вольносць», дістали вже певну компенсацію й нагороду в формі таборового «спочинку» за дротами. Невеликі надії на те, що, може, хоч тепер ми повернемось додому, – розвіялися, і для українців, які опинились за кордоном, почалася вже справжня еміграція. Почалося блукання з місця на місце, аж поки певна частина емігрантів, і я в тім числі, не знайшла тимчасового притулку в братній Чехословаччині, яка одна з усіх держав дала українським еміграитам змогу не тільки існувати у тяжкий час, але й працювати для української освіти й культури. Але оповідання про ці останні роки належить уже до історії української еміграції, яка ще не скінчилась, і тому про неї ще рано писати.

Прага, 16 лютого 1924 року.

Друкується за: Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – К.: «Темпора», 2007.

Омелян Поповнч

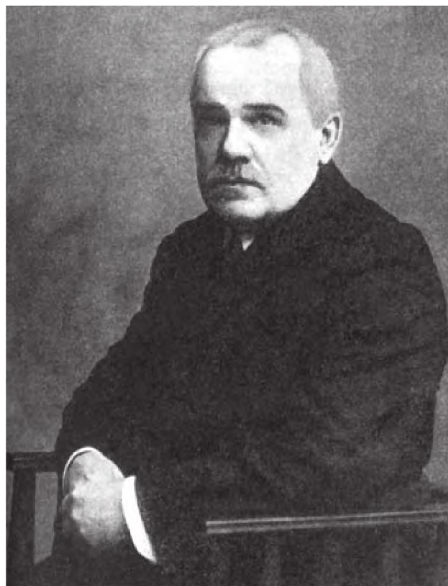

Воєнні спомини

Січове сьвято у Львові

Українські посли з Буковини під проводом свойого голови Миколая Василька на бальконі готелю Жоржа приглядають ся безконечному походови українських Січий, Соколів і Стрільців з Галичини і з Буковини, що снує ся вулицями Львова в пестрих, все иньших та иньших одностроях при звуках музик та радістних окликах. На вид такої сьвідомої молодечої сили радіє серце, а душа наповняє ся гордістю і надією, що буде кому стати за правду

і волю... Величавий концерт і дружній бенкет із сердешними привітами і високополітичними бесідами навіть у французькій і англійській мові.

На другий день властиве січове й сокільське сьвято, та посол Василько і ще кілька товаришів мусять вертати скорше домів. У дорозі, десь коло Снятина, грянула на них, мов грім із ясного неба, страшна вістка про убийство в Сараєві, яка стрясла душі до самого споду. «Війна неминуча», – сказав п.[осол] Василько. І справді, здвиг наших Січий, Соколів і Стрільців в сам день страшної драми був неначе головним переглядом наших Січових та гуцульських Стрільців, що небавом опісля пішли у кервавий бій з відвічним ворогом за Австрию і Україну...

Московська неволя

Перший місяць війни зближає ся до кінця, а я сиджу 28 серпня 1914 року, як щодня, в моїм бюрі в Чернівцях. Входить товариш[1], що служив тоді при санітетах, на балачку. Балакаємо, розуміє ся, про війну. Нараз питає мене: «Чому не виїзджаєте з Черновець?» «Або що, чи тут небезпечно?» – питаю. «Не знаю», – каже, – «але те певне, що панове будуть перші, яких заберуть москалі в неволю, коли дістануть ся до Черновець»... Ми розпращали ся, а я, міркуючи з тону його бесіди, що щось недобре, замовив два фіакри, спакував ся й поїхав із жінкою та з найменьшими дітьми до К[2].., де загадав ждати, що далі буде.

За тиждень був я вже на Угорщині, де пробув два місяці, а там довідав ся, що москалі забрали в полон товариша, що мене остерігав, ба взяли в неволю й посла Спинула. Тяжкий жаль обхопив мою душу за одним і за другим. Один немов спас мене від неволі, а другий, і не казати, сердешний товариш-приятель. Страшні думки мучили мою душу, коли тільки прийшли отсі мученики на думку аж до радістної хвилі їхнього визволеня. Я подивляю їхню силу, бо видержала такі тілесні, а ще більш душевні муки, що я готов був скорше згинути, чим попасти ся в московську неволю.

Перша битва на Буковині

День 23 серпня 1914 рік. На бессарабській границі гудять гармати, клекотять машинові кріси, тарахкотять карабіни. Нечувана ще в Чернівцях музика заграла отсе, та не на жарти і не на параду, а на правду, на смерть... В огороді при «Новім Сьвіті»[3] сидить старенький сьвященик о. К. з по-

[1] Барон Ніку Фльондор.

[2] Село Кам'яна.

[3] Тепер вулиця Т. Шевченка.

другою, читає «Діло», а від часу до часу каже до жінки: «Добре стріляють хлопці!» Старенька відповідає тільки охаючи. «Не жури ся, стара», – каже він. – «Вільгельм мудрий хлопець, знає, що робить...» Вгадав старенький, хоч не діждав ся кінця.

Під вечір вибрав ся і я із зятем на толоку коло цминтара в Горичі придивляти ся війні. Стрілів вже не чути, бо москалі уступили, тільки від часу до часу підлітає щось вгору над горбом коло Магали. Підлетить, зарумянить ся і щезне поволи. «Літак!» – каже зять. «Ледви», – відповідаю, – »бо розходить ся, наче дим». Сегодня знаю вже, що то були шрапнелі, які тріскали у воздусі, а дим від заходячого сонця румянив ся. Стемніло ся, вертаємо домів, наслухавши ся і надививши ся. Щасливі, що наші відперли ворога, лягли спокійно спати, не питаючи, чи надовго нам не журити ся війною.

З Черивівців утікають

Виїзджаючи з Черновець, натрафив я на Сторожинецькій дорозі військовий трен, готовий до виїзду, наглядний доказ, що місто загрожене. Побачивши, що дорога занята треном, мої фіякри не хотіли їхати далі, побоюючись, що трен буде їх спинювати, а мабуть того, що військо займе їх, коли муть вертати, на підводи. З трудом удало ся мені таки виїхати й заїхати до села К.[ам'яна]. Тут перебули ніч і другу днину, вижидаючи, що далі буде.

Вночи з неділі на понеділок (30 серпня 1914 року) чую около 2 години гук ніби гармати, за хвилю другий вистріл. Наслухаю далі – не чути більше стрілів, тільки якийсь туркіт гостинцем. Одягаю ся й вибігаю на дорогу, аж тут є що видіти. Тьма людий їде, а ще більше спішить пішки в сторону Сторожинця. Ось і знакомий учитель! «Що там?» – питаю. «Москалі в Чернівцях!» – відповідає задиханий і далі. Я в хату, побудив своїх, роздобув у селі фіру поки що до Сторожинця. Ми від'їхали, по дорозі дігнали не одного навіть висшого урядника, що втікав перед москалями пішки, бо годі було роздобути фіякра, що надто здирали з людий сотки за кілька миль їзди, бо, на жаль, ніхто не подбав заздалегідь про виселенє, ба навіть не повідомив загоді про грозячу небезпеку.

Тяжкі думи

У Сторожинци роздобув нам знакомий урядник маленьку фірчину, яка мала нас завезти до Вижниці, хоч ми на ній ледви примістили ся. Виїзджаючи з міста, бачу військовий трен уставлений на толоці у чотирикутник! Видно, попасає, а поздовж рова при гостинци проходжує ся офіцир, мій колишній не тільки політичний, але й особистий приятель, та пізнійше най-

більший противник-воріг[1]. Ось, гадаю собі, те, за що ми трудили ся і бороли ся колись дружно, а відтак розбратали ся, все те пропало тепер під ворожим наїздом, перед яким уступаємо. Защеміло серце, а в голові мигнула гадка, встати з воза й подати йому руку, попрощати ся може й на все. Приїзджаємо близше, та він снустивши голову проминув, не замітивши нас, може й навмисне...

Сонце пече, а візок трясе страшно. Ледво доїхали до Л[2]... й повернули до корчми, щоби щось перекусити. Діти не хотять їсти, кажуть, що їм лихо. Годі далі їхати, тож і повернули на ніч до місцевого сьвященика, де завдяки щирому принятю відпочили й діти подужали. В тяжкій задумі провів я ніч майже безсонно. О півночи загуркотів віз на подвірю, заїхали три закордонні українці, що пробували вже кілька літ в Чернівцях, куди спасли ся перед московським катом, який тепер вдерся й сюди, щоби нас знівечити, коли не вдало ся об'єдинити...

«Машерують.., а я стою тай дивлю ся»

У вівторок 31 серпня 1914 року в Л.[укавці] дощ. Гостинцем їдуть несчислимі вози військового трену в сторону Вижниці. За ними машерують жовніри. Сумний марш, бо відворот перед переможним ворогом. Машерують бідняги, поснускавши голови не тільки із-за дощу та умученя, але мабуть ще більше тому, що уступають перед ворогом із рідного краю, оставляючи рідні стріхи, жінки і діти на поталу ворогам. Яка доля жде рідну країну завойовану москалями, яка їх самих, що йдуть деинде у бій, на смерть? Такі думки, сумні-невеселі, трівожили буковинських ополченців, бо се вони машерували через село Л… Такі гадки мучили й мене, що не міг відірвати ся годинами від вікна, приглядаючи ся сумному, неначе похоронному походови, хоч як несказано тяжко було дивити ся на отсе нещастє, про яке кілька неділь тому й не снилося.

На другий день я вже у Вижници. І знов саме на ринку бачу той сам похід в дорозі до Кут. А воріг, кажуть, вже близько Коломиї. Годі вже їхати через Коломию на Угорщину, треба йти на Путилів-Селєтін-Кирлибабу, огляну ще раз, впослідне наші любі гори, де провів свої діточі літа безжурного щастя, щоби вдесятеро гірш відчути тепер безмежне нещастє своє і рідного народу, яке отсе наніс на нас відвічний воріг – москаль.

В дорозі

Виїзджаємо з Вижниці, прощаємо ся з ріднею, хтозна, може й на все, на віки. Ми їдемо в далеку чужину, вони ж, рідні діти і їхні родини, остають

[1] Стенан Смаль-Стоцький.

[2] Село Лукавець.

поневолі тут вріднім краю, та під чужим, ворожим панованєм. Хто знає, що жде їх, що нас, а що тих з родини близшої і дальшої, що то ми з ними розпрощали ся вже передом, як вони пішли на поле слави і смерти...

За два дні переїхали ми наші гори від Вижниці до Кирлибаби, гори колись такі горді, веселі, а тепер прибиті сумом-горем. Доганяємо ми одних збігців, а другі нас, вступаємо деинде до добрих знакомих немов на похорони наших колишніх мрій-надій... Бачимо по дорозі, як забирають ся всякі уряди, знак близької небезпеки, про яку чутка жене за нами, ба й перебігає нас.

Ось ми вже на Угорщині, сідаємо в Родні на зелізницю і висідаємо небавом в місті Колошварі, проїхавши доти цілий тиждень. Чужі тут люди, чужа незрозуміла мова. Старі жиди говорять добре по-німецьки, їх діти ще калічать, а внуки ані в зуб, лише по-мадярськи. Пробувши місяць тут, переїхали ми до Германштату, де панує ще німецька мова, а по місяцеві забрали ся до самого Відня, де й остали цілий рік, ні, вік, бо претяжкий час, якому, здавало ся, немає краю-кінця...

У Відни

Прибув до Відня. Найнив зовсім порожнє мешканє, найнив зосібна уряджене, а далі й купив його. Збігців було у Відні, кажуть, зо 300 000; з Буковини може кілька тисяч, прочі з Галичини, головно богата жидова, але чимало й бідноти. Бідних спомагали ріжні комітети, був і український. Збігців, не тільки з Галичини, але і з Буковини, називали «Polen», а коли ми казали, що ми «Ukrainer», то здивовано говорили: «So, Krainer? Aus Krain? Aus Laibach?»[1] Аж згодом стали ґазетярі набирали потрохи відомостей географічних і етнографічних про Галичину, Буковину та Україну тай українців і навчили ся за кілька місяців війни більше, як за весь свій вік.

Міська управа відносила ся до нас прихильно, заступники бук.[овинських] корпораций виставили бурмістрови д-рови Вайскірхнерови навіть грамоту подяки. Місто і ріжні добродії, головно богаті жиди, видали на бідних збігців міліони, але ті гроші і ще більші міліони прочих збігців остали в місті.

Наше житє в Відни

Дорожня, страшний гуркіт-стукіт день і ніч, дими й вітри, до того нудьга й жура, а до мая 1915 року ще й сумні вісти з поля битви – отсе все разом через цілий піврік гризло, їло, вбивало душу й тіло. Ніде розради, потіхи.

[1] Так ви словенці? З Словенії? З Любляни? (нім.).

Підеш до каварні «Bellaria», де сходили ся буковинці, то почуєш ще більше страшних новинок.

«Що зробимо?» – питає мене один українець, який втратив був зовсім рівновагу духа. «Нічо», – кажу, – «пождемо, аж буде ліпше». «Москалі», – каже – «як завтра будуть тут». Не вірю, а хоч би, так що?», – питаю. – «Зловлять і вб'ють», – каже. «Де ж нас найдуть у такім великім місті?» – замічаю. «На поліциї допитають», – каже. «Перейдемо на иньшу кватиру», – кажу. «Найдуть і там, таж у москалів безліч шпигунів». От такі і т.[акі] и.[нші] балачки зогидили мені сю каварню так, що рідко коли заходив туда і рад був, коли не здибав краянів і не чув їх пльоток. Одинокою відрадою були засіданя у п.[осла] Василька, що своєю вірою в нашу побіду піддержував нашу надію на ліпшу долю. Над то сходили ся буковинські українці майже щотижня раз в гостинници на Habsburgergasse. Найчисленнійші були наші сходини на Николая в честь посла Василька.

Батько Василько

До Відня переніс ся я на візванє посла Василька. «Приїзджайте сюди, тут роботи гук, найдете занятє та й розраду». Приїхав і бачив день у день на власні очи, що сей чоловік, якому ми ціни не знали в мирні часи, є для нашого народу в сей найстрашнійший для українців час. Без него ждала нас сяк чи так гірка доля, а коли нам стане лекше і красше, то найбільша в тім заслуга буде його, не вменьшаючи тим частиці його щирих помічників. Поборовши вперед ворогів, що гадали втопити українську справу в болоті клевет, поставив єї чисту і ясну перед очи Европи та заходить ся невсинуще около будучої красшої долі українського народу.

А попри отсю преважну і преважку роботу, яка сила преріжних клопотів про долю земляків! Очищувати несправедливо очорнених, визволювати безправно поневолених, піддержувати морально і материяльно кождого без ріжниці партійного становиска, охороняти і обороняти кождого і все, що для нациї цінне і потрібне, піддержувати надію і віру, бодрість і жертволюбивість в страшній боротьбі світовій, чувати і дбати про все, що тільки в стані причинити ся до будови будучої долі-волі нашого народу, усувати й поборювати всякі перепони і перешкоди. Про все те, що запише колись істория, дбає неустанно посол Василько, ні, батько Василько, бо справді як тато нациї і кождого вірного єї сина.

Наша робота у Відии

Помимо того, що москалі заняли були всі українські области Буковини і Галичини, надія і віра в нашу побіду не завмерла була між провідниками нашого народу у Відні. Правда чимало було тоді таких між нами, що мах-

нули були рукою на ліпшу будуччину. Нас піддержував п.[осол] Василько і під його проводом радили ми щотижня над преріжними потребами бук.[овинських] українців, загальними й личними справами одиниць. Коли москалі заняли були й полудневу Буковину, перенесено видавництво «Буковини» з Сучави до Відня, де виходила до вересня 1915 року. У Відни видано й буковинський калєндар на рік 1915 і молитвенник для жовнірів. На все придбав потрібні гроші посол Василько.

По військових шпиталях відвідувано бук.[овинських] українців і наділювано їх ґазетами, книжками, циґаретами і циґарами. Надто отворено народну канцелярию, де уділювано всім безплатну раду і поміч. Буковинські українці, головно посли, брали живу участь у всіх українських справах, належали до «Загальної Української Ради» і до «Культурної Ради», учили в школах дітий наших збігців у Відни, і в Ґмінді, участвували в устроєню Шевченкового сьвята і и.[нших] урядженях. Словом: ми не змарнували і сей найтяжший для нашого народу час.

«Загальиа Украïиська Рада» у Відии

По довгих переправах удало ся згуртувати представників усіх українських партий Галичини і Буковини в одно політичне заступництво під назвою «З.[агальна] У.[країнська] Рада», яка дбала ревно й уміло про всі наші справи, здобувши вже не одно, а є добра надія, що осягне богато більше. До «З.[агальної] У.[країнської] Р.[ади]» належать з буковинців посол Василько як перший віцепрезидеит, а посли Драчинський, Лукашевич, Попович і Семака, відтак надрадник Ясеницький й учитель Безпалко як члени. Крім президиї має «З.[агальна] У.[країнська] Р.[ада]» секциї: правнополітичну, запомогову, культурну, журналістичну, в яких працювали і буковинці.

Не було майже дня, коли б не відбували ся засідання повної Ради або президиї чи якої секциї, які по старому звичаєви тревали по кілька годин, часом аж доти, доки голод не зробив дебатам конець, бо і теперішна небувала біда не всіх навчила розуму і все ще особисті амбіциї були товчком до деякої опозициї, але мимо того майже всі ухвали западали однодушно. Дай Боже, щоби «З.[агальна] У.[країнська] Рада» допровадила українську справу до щасливої мети й положила собі тим віковічний пам'ятник!

«Украïиська Культуриа Рада» у Відии

Заснована представниками культурних товариств Галичини і Буковини, щоби в ній подбати про культурні потреби ккраїнців підчас війни, Рада складала ся із 3 відділів: себто для народного, середного і висшого шкільництва. Вона опікувала ся школами і курсами для укр.[аїнської] молодіжи у Відни і в бараках збігців у Гмінді і Вольфсберґу. У Відни були гімна-

зияльні курси, уч.[ительська] семинария і школа вправ, у Гмінді взірцево уряджена школа народна і иньші курси, а у Вольфсберґу школа народна. Міністерство і кр.[айова] шк.[ільна] Рада у Відни пособляли сим школам у всім, а на школу в Ґмінді видано великі суми.

В народних школах уживано бук.[овинські] пляни науки і учебники. Про них дбала шкільна комісня. Вона заняла ся і виданєм нових шкільних книжок, з яких виготовлено доси буквар і читанку для 2 року шкільного. Про засади укр.[аїнської] національної школи раджено на 3 зборах і иньших засіданях. Були і иньші виклади. Заходом «У.[країнської] К.[ультурної] Р.[ади]» появили ся й ріжні воєнні виданя: читанки, співанники і т.[ому] п.[одіюне]. «Рада» виготовила і ріжні пропамятні письма в справах шкільництва, університету і т.[ак] д.[алі].

Буковинці брали живу участь у працях «У.[країнської] К.[ультурної] Р.[ади]». Посол Попович був 2 заступником президента головної управи, 1 заст.[упником] голови 1 секциї і головою шк.[ільної] комісиї, посол Семака заступником голови 2 секциї, а посол Іваніцький, проф.[есори] Івасюк, Федорович, д-р Григорій, Гарас членами секций. Головним стремлінєм «У.[країнської] К.[ультурної] Р.[ади]» було визволити укр.[аїнське] шкільництво з-під ярма галицької шк.[ільної] Ради. Головним жаданєм поставлено проте на внесок посла Поповича, щоби на час переходовий в дорозі розпорядку запроваджено в галицькім шкільництві такий лад, як на Буковині.

«Січові Стрільці»

Зараз, скоро тільки вибухла війна, стали галицькі, а так само й буковинські українці збирати своїх добровольців-войовників, наших славних «Січових Стрільців». І в Чернівцях зійшли ся були представники усіх українських партий на нараду, ухвалили організувати український легіон, виготовити відозву, яка мала появити ся саме в неділю 29 серпня 1914 року. Московська навала саме в сю пору перешкодила сему ділу. Але наші хлопці, що вже кілька неділь управляли ся на черновецькій толоці, здійснили таки те, що співали день-у-день, вертаючи з управ, себто: «Душу, тіло ми положим за нашу свободу!» бо не тільки вони, але й богато легінів із сіл, що зголошували ся неустанно до «Стрільців», найшли, помимо ворожого наїзду, до них дорогу, між ними навіть дівчина, звістна героїня панна Кузівна... За організацию «Січових Стрільців» чіпали опісля Москалі черновецьких українців, арештували їх, а деяких навіть вивезли на Сибір, де й доси мучать ся. Слідом «Січових Стрільців» пішли відтак ще й «Гуцульські Стрільці», яких зібрав на славу нашої Гуцульщини посол Василько.

Третий раз

Пробувши перший і другий ворожий наїзд поза Буковиною, вернув я по 14 місяцях знов додому. Додому? Ні, мені здавало ся, що я прибув десь у гості. Ну й справді був від 22 жовтня 1915 року аж до 10 червня 1916 року гостем у своїй хаті, бо заглядав до неї тільки раз на місяць з Дорної, де були всі краєві уряди. Пробуваючи по кілька днів щомісяця в Чернівцях, надивив ся на наших і чужих літаків, що наслухав ся вдень і вночи грому гармати і грохоту машинових крісів та й карабінів. На Різдвяні сьвята, а ще більше на Йордан гуділи вони в Чернівцях страшно. Та прогуділи якось щасливо, ворожі наступи не вдали ся.

А перед самими Зеленими сьвятами в Задушну суботу рознесла ся по Чернівцях страшна вістка, що москалі проломили ся коло Вікна над Дністром, і що в неділю Зелених сьвят відходитимуть поїзди з двірця коло «Volksgarten»-у[1], які забирати муть всіх, що хотять покидати місто. І справді вже до дня облягли тисячі збігців дворець, головно жидова й українці, иньших дуже мало. Третий вже раз покидали жителі місто в протягу сеї війни.

Страх був коли не більший, як передними разами. Потяг ішов за потягом переповнений людьми, що сиділи і стояли, де хто попав яке місце, не тільки в особових але й тягарових ваґонах, навіть у отвертих на вуглю і т.[аке] и.[нше], де їх під час їзди ще обливав кілька разів сильний раптовий дощ. Більш як добу тревала їзда до Кимполунгу, відтак, ще довше до границі, а ще довше і прикрійше на угорськім боці. Збігців везли до Угорського Градища кілька днів, а не скорше урядників до Колошвару, де пробули ледво два місяці, щоби опинитися аж у Празі, коли то Румунія виповіла нам війну і вдерлася до Семигороду. І так ото тисячі буковинців вже цілий піврік далеко від рідного краю і своєї рідні карає ся по чужих сторонах і жде нетерпеливо визволеня рідної країни і повороту до неї...

І день іде, і ніч іде,
А серце тріскає з рознуки,
Й питає ся: коли буде
Вже раз конець страшної муки?..

Друкується за: Календар для українського народу на звичайний рік 1915. – Чернівці, 1915. – С. 49–61.

[1] Тенер залізнична станція «Чернівці-Південна».

Омелян Поповнч[1]

В Празі. З воєнних споминів

На самі зелені свята 1916 року прийшлось нам наново покидати Буковину із-за третого наїзду російських війск, що заняли небавом весь край з виїмком вузенького рубця від Кирлибаби до Якобен на границі Буковини й Угорщини. І знов вивезено буковиньских збігців на Угорщину, де буковиньскі уряди пробували в місті Кольошварі, доки Румунія теж не виповіла Австрії війну. Коли ж румунські війська у вересни 1916 року вдерли ся були на часок до Семигороду, буковинські уряди перенесли ся до Праги, де пробули більше як рік, бо аж у жовтни 1917 року перевезли ся до Станіслава, щоби бути близше до Буковини, яку в серпни 1917 року відбили наші війська від Дністра й Черемоша аж по Серет, Сучаву і Молдову.

Крім буковинських урядників, прибуло до Праги й инших міст, ба й сіл чеських багато українських збігців з Буковини і з Галичини. В Празі перебувало цілий рік чимало й українського учительства з Буковини, з якого аж під конець року переходили мало-по-мало до инших місцевостий на посади учителські і и.[нші] по бараках і школах для збігців.

І так то незавидна доля загнала нас з-під рідної стріхи сего разу аж до столиці чеської землі, до «Золотої Праги», що розложила ся по обох боках ріки Велтави[2] на сімох горбках, від чого й називають Прагу словянським Римом. Се мальовниче положенє міста й виявляє єго красу, ставляючи перед очи все нові гарні види. Місто має вісім дільниць і чотири передмістя. Найстарша часть, «Старе місто», стоїть вже поверх тисячу літ.

Місто з передмістями числить понад пів міліона мешканців, а властиве місто тільки чверть міліона, з яких 94 проц.[енти] признає ся за чехів а ледво 6% до німців, і то головно жиди, яким чехи противні, бо кажуть, що вони, хоч і говорять по-чеськи, таки тримають з німцями, з котрими чехи, як відомо, жиють в страшній ворожнечі. Але мимо-того чеський купець говорить і по-німецьки, аби тільки вторгувати, що в мадярів рідко лучає ся. Низша верства в Празі мало вміє по-німецьки. Торговля, промисл і уряди в руках чехів, хоч богато німецьких імен на вивісках. Написи в державних урядах чесько-німецькі, в громадських, н.[а] пр.[иклад], на улицях, лише чеські, на склепах мішані, головно ж лише чеські, де-не-де й польська, ба й московська. Чеську мову нетрудно розуміти нам, вона справді, як сказав влучно один з наших, компроміс між українською а польською, але

[1] В нершодруку піднисано криптонімом О. Пон.

[2] Влтава.

власне тому тяжко говорити по-чеськи тому, хто вміє по-українськи і по-польськи, бо мішає одно з другом.

Пригадую собі, як я 1912 року був перший раз у Празі. Будучи на конгресі в Берні[1], поїхав я відти до Праги, щоби звидіти місто. На припорученє чеського посла приняв мене президент міста Праги дуже ввічливо і наказав одному урядникови, щоби попровадив мене через місто. Урядник-чех говорив до мене по-московськи, аж я з тяжкою бідою вияснив єму, що я не москаль, а українець, і просив єго говорити до мене по-чеськи, що мені, як я запримітив у розмові із чеськими вчителями по дорозі з Берна до Праги, лекше було зрозуміти.

Цікаву пригоду мав я тоді в Берні, яка свідчить про ненависть чехів до німців. По дорозі до німецького театру спитав я двох мущин, що балакали на улици: «Bitte, wo ist das deutsche Theater?»[2] На то показує один з них на один будинок і каже: «Чиски дівадло там»[3].

У чеськім можна подибати старословенскі вирази, як: шати (одіж), облекті си (убрати ся) і т.[ому] п.[подібне]. Є й вирази, яких змисл трудно відгадати, н.[а] пр.[иклад], задівоко (молоток), лімец (ковнір), каписнік (хустечка) і др.[угі]. Тільки інтелігентний чех і українець порозуміють ся на своїй рідній мові, про загал годі того сказати; чеський чішнік (кельнер) обзиває ся зараз по-німецьки, коли заговорити до него хоч би й у славянській, але не чеській мові. Зложені слова, н.[а] пр.[иклад], кнігкупецтві, кнігтіскарна, власостіжна й цілі звороти: я мам глад, в един годін, півонині і т.[ому] п.[подібне] німецькі. Чужих слів дуже мало, бо все переложене на чеське, не так, як у нашій, або ще гірше в польській газетярській мові. Із-за натовпу шелестозвуків чеська мова меньше придатна до співу. Прото чехи, а ще більше чешки говорять співаючи, бо протягають кінцеві склади. Чехи переняли богато від німців, ба й перевершили їх, дуже роботящі, запопадливі, ощадні, проворні і підприїмчиві, високо культурні, так що не мають майже неграмотних, з виїмкою хиба умових калік. Промисл і торговля розвинені до високого степени й зробили чехів богатими і незалежними, в чім головно й лежить їхия політична сила.

Про рух дбають в Празі три зелізничі двірці, з яких веде десять зелізниць на всі боки, відтак електричний трамвай на 14 лініях і пароходи на ріці Велтаві, автомобілів і фіякрів було і тут тепер мало. Цікаве й те, що в переїзді з передмість до міста ревідують навіть у трамваях пакунки, чи нема що, від чого платить ся мито. А на мостах, яких є на Велтаві аж де-

---

[1] Брні.

[2] «Прошу, де є німецький театр?» (нім.).

[3] «Чеський театр там» (чеськ.).

сять, треба платити й пішим по 2 сот.[ики]. Найцікавійший і найстарший «Карлів міст», що має понад 600 років; на нім є 28 камінних а 2 металеві статуї святих, між ними бронзова св.[ятого] Івана з Непомука з року 1682, якого з цего мосту кипули в воду. Відси видно «Пражську Венецію», себто доми, яких підвалини стоять у воді Велтави. Прочі мости новійшої гарної будови.

Готелів є немале число, а реставрацій, особливо ж меньших «Вічепів піва» безліч. Страви й напої, особливо пільзненьське пиво, були ще в році 1916 знамениті і доста дешеві, і в ліпших реставраціях коштували обід або вечеря 3 к.[ороні], в 1917 році подорожіли так, що під конець сего року треба було за обід заплатити 5 к.[орон], а так само за одпу порцію печені на вечерю. Над то порції поменшали, а пива стало дуже рідке; перед броварами стояли в дні вичепу пива сотки людей, головно служниці, зі шклянками годинами, бо пражанам годі бути без пива, від чого вони й понайбільше череваті, так що, пр.[иміром], лекше дібрати в склепу широку одежу, як вузьку. Піколо, що розносить пиво, нині найважнійша фігура в гостинници, бо від його волі залежить, чи гість дістане ще другу або навіть третю шклянку пива, тому й старають ся гості о його ласку, платячи за неї шістками, а нераз навіть коронами, а не, як бувало, кількома крейцарами.

У Празі незвичайно богато цукорнів, також доста винарнів і каварень, в яких звичайно грає дуже добра музика (квартети з 2-х скрипок, челя і фортепяна), а грають понайбільше німецькі танці й пісні з опереток, деякі і з опер.

Театрів є два великі, а 4 меньші чеські, а два більші німецькі. В обох великих чеських театрах («народні а мєстні дівадло») грають комедії, драми, оперетки і опери з балєтами не тільки чеські, але й переклади найновійших опереток німецьких, як, пр.[иміром], «Csardasfürstin»[1], «Dreimäderlhaus»[2] і и.[нші]. В людовім театрі ціни дуже дешеві, що уможливляє вступ і біднійшим верствам. В театрах і на концертах видно по елеґанцких тоалетах і дорогоцінностях женщин, між якими багато справдішних красавиць, та по одіжи і вигляді мущин, між якими знов чимало геркулічних постатий, добробут і богацтво чехів.

Програми чеських театрів і концертів подають не тільки спис осіб, але й зміст штуки разом з житєписом автора і літературними замітками, чим образують публику. Театральні будинки обширні і гарні, гра визначна, музика знаменита, а публики все битком повно, що запалює ся особливо патріотичними штуками й викликує артистів без кінця. Чехи горячі патріоти, кождий політикує, всі читають газети, навіть моя «домовнічка» (сторожи-

[1] Королева чардашу (нім.)

[2] Дім трьох дівчат (нім.)

ха), та всі вони не нашої думки про війну, хоч від часу російської революції стали ліпше понимати українську справу. В Празі і на провінції Чех, Морави і Слезка повно чеських газет всякого роду і політичних напрямків, з яких кілька дневників виходить два рази на день від десяток літ. На урядовій газеті «Пражські Новіні» виписаний річник CCXXXVIII.

Чеська музика славна на весь світ, зате народної музики майже нема, тільки артистична. Славні концерти чеської фільгармонії відбувають ся щонеділі у величній Сметановій салі «Обецного дому», в літі ж в огороді «Жофінського Острову».

На однім із тих концертів грали й «Українську рапсодію» російського композитора, а на однім величавім концерті пражських співацьких «Спол-ків», де стапуло на естраді до 200 мужчин а поверх 200 женщин, співали «Перекіньчика», переклад «з малоруского» Метлинського, чисто ваґнерівського укладу. Поодинокі із сих хорів, особливо женські, співали й народні пісні словацькі. Словаки ще задержали й давню народну ношу, в яку вбирають ся часом і чеські «слечні» (панни, красуні) в Празі до театру і т.[ому] п.[одібне], як наші в народні строї.

В кабаретах найбільше оплескують куплєти з національною окраскою, з яких «Злата Прага» а «Камарад» найпопулярнійші. Деякі кіно-театри грають у великих салях, де пригривають цілі оркестри.

Написи до фільмів дороблені чеські попри німецькі або й замість німецьких.

Шпортові гри і їзда човнами на Велтаві дуже улюблені а тілесні вправи плекають чеські «Соколи».

Взагалі пражани жиють собі дуже вигідно, бо заможні, про що свідчить і велике число банків, між якими є у власнім гарнім будинку й банк чесько-словенського учительства. Без числа також й найріжнороднійших товариств, многі у власних домах: пр.[иміром] співацьке товариство «Глагол» має чудово гарну каменицю, якої стіни оздоблені мозаїками. На тов.[аристві] «Матіце школска» збирають в реставрації і каварни, які має «Народні Дум», на Виноградах і в иньших льокалях щонеділі і на тижни підчас концертів добровільні датки, що видає річно сотки тисяч.

Оглядати є що в Празі, не тільки архіви, бібліотеки, музеї, ґалєрії образів, церкви, цмиитарі і сади (парки), але й чудово гарні будинки взагалі, а зосібна ось які найвизначнійші:

«Обецні Дум» (громадський дім) з року 1911, прекрасний будинок в бароковім стилю, в якім партер і пивниця містять дві реставрації, каварню і винарню, а перший поверх прекрасні салі, з них найбільша «Сметанова» на концерти. Чудово гарний будинок має 4 фронти й припирає лише одним рогом до вежі «Прашна брана» з року 1475.

Старий ратуш з року 1338 цікавий не тільки своєю внішною будовою, але й путром повним старинних памятників. На сім ратуши є й дуже штучний годинник з року 1490, що поділений на 24 годині, й показує не тільки години, але й цілий календар, над то щогодини переходять попри віконця, що самі отворяють ся, апостоли.

Краєвий музей чеського королівства є величавий будинок, що займає цілий бік найбільшої в Празі площі «Вацлавске наместі». Будова коштувала 4 міліони к.[орон].

«Рудольфіпум», гарний будинок з ґалєрією образів. Напроти него другий великий будинок, де містить ся музей штучного промислу.

Дуже гарні також будинки обох великих чеських театрів і нового німецького. А вже годі вичислити другі величаві будови як, пр.[иміром], тов.[ариств] «Чеська Банка», «Моравська Банка», далі «Коруна», «Рококо» і т.[ому] п.[одібне], не споминаючи про иньші пишні будівлі приватні з новійших часів.

А що вже сказати про безліч будинків історичної вартости, як церкви і замки. Між ними найцікавійший королівський замок на «Градчіні», що підносить ся гордо понад усю Прагу. Складає ся він із многих будинків, подібних видом до віденського старого бурґу, з яких найстарші стоять вже більш як тисячу літ. Серед усіх тих домів видніє ся з далека величавий костел св.[ятого] Віта, в якім богато гробів чеських володарів і єпископів та й повно всяких історичних памятників з давних давен. Є ще тут костел св.[ятого] Юрія і св.[ятої] Тройці та й каплиці.

До королівського замку припирав обширний огород, серед якого стоїть замочок «Белведер» з року 1560, якого стіни украшені образами з чеської й австр.[ійської] історії. З галерії, якою обведена будова на поверсі, чудовий вид на Прагу з усіх боків. В огороді є кілька старих штучних фоитан. В околици королівського замку є кілька замків з огородами чеських вельмож, славні не тільки старинними будовами але й історичними скарбами, які криють у собі. І в инших частях міста є старі й нові палати чеської шляхти.

Ще дальше і більше видно з вежі «Питшин», до якої виїзджає ся наперед зелізничкою по дротяній линві на верх горба, а в самій вежі знов електричним.

По площах, цминтарах і численних садах (парках) розміщені памятники славних чеських мужів і женщин, з них найбільші Гуса і Палацкого, оздоблені ще й алегоричними фігурами. Памяти славних чехів і чешок присвячені й назви площ і улиць, з яких, н.[а] пр.[иклад], є аж десять ім.[ені] Палацького. Орігінальні пражські хідники; вони зложені з ріжнобарвних камінців після всіляких взорів і виглядають немов килими, біда тільки, що дуже псують обуву.

Перші збігці з Буковини прибули до Праги, в червни 1916 року. З українців були се головно учителі й учительки, що опустили край перед москалями в такім числі, як ні одна з прочих християнських націй; найменьше було підчас кождої інвазії збігців румунських, бо майже тільки примусово виселені. Українське учительство в Празі заложило зараз таки свою станову організацію, вибравши виділ, на якого чолі стояв повітовий інспектор з Кимполунґу, Юрій Якубович. За помочию чеських учителів збирали ся наші збігці щотижня на сходини в чеській народній школі при ул.[иці] Гопфенштоковій, на яких потішали себе взаїмно і радили над тим, як би злекшити свою тяжку долю на чужині. Під проводом чеських учителів звиділи наші збігці місто і що в нім найцікавійшого. Та небавом устали всякі зносини між нашим а чеським учительством.

Згодом прибули й иньші укр.[аїнські] інтелігеити: професори, урядники і др.[угі], і сходили ся в поважнім числі щонеділі пополудни в салі, готелю «Ґраф». Тут являли ся між ними й пражські українці, професори університету і радники двору д-р Горбачевський (теперішний міністер) і д-р Пулюй. Послідний мав тут кілька відчитів про Куліша й допоміг до отвореня першої народної школи для дітий українських збігців у Празі. Д-р Пулюй узбирав і сам значпу суму, з якої спомагав укр.[аїнських] студентів та й бідних дітий укр.[аїнських] збігців.

Коли прибули до Праги бук.[овинські] уряди державні і автономні, ухвалено на одних сходинах заложити комітет опіки над укр.[аїнськими] збігцями в Празі. В склад сего комітету увійшли: посол Омелян Попович як голова, посол Єротей ПІгуляк як заступник голови, радник двору д-р Горбачевський і радник двору д-р Пулюй, кр.[айовий] інсп.[ектор] шкіл Аитін Клим як почесні члени, а як члени: пов.[ітові] інсп.[ектори] шк.[іл] Володислав Кукелка, Василь Чаховський, Юрій Якубович та й Іван Романовський, дир.[ектор] гімн.[азії] Николай Ісопенко, проф.[есор] д-р Мирон Кордуба, катедр.[альний] проповідник д-р Касіян Бриндзан, надуч.[итель] Николай Глібка і уч.[итель] Василь Витвицький. Стараиями сего комітету створено кілька народних шкіл для дітий укр.[аїнських] збігців у Празі і поза Прагою, які наглядав інсп.[ектор] Якубович, тай гімн.[ійні] курси у Відни під проводом дир.[ектора] д-ра Аґенора Артимовича. Крім того, дбав комітет о приміщенє укр.[аїнських] збігців на ріжних місцях, як учителів і урядників по бараках і иньших закладах та школах. Над то комітет роздавав запомоги збігцям у Празі з фондів бук.[овинського] запомогового комітету в Відни, що повстав там за почином посла Николая Василька, і зібрав понад три чверти міліона корон.

Комітет вислав голову і єго заступника до спільного запомогового комітету, який засновано як філію віденського в Празі для бук.[овинських] збіг-

ців усіх народностий. Заходами наших членів діставали укр.[аїнські] збігці від сего комітету грошеві запомоги і завдатки та й одіж і обув, чим подано всім безперечно велику поміч, особливо під час зими, що в році 1916 була й тут як рідко коли остра. Бюро комітету заступало і ріжні справи збігців перед властями. В бюрі сего комітету трудив ся ревно і успішно наш заступник інсп.[ектор] Чаховський.

Він працював так само й в офіціяльнім центральнім комітеті для збігців, який пізнійше отворило ческе намістництво при пражській поліції, де визначувано збігцям підмоги й одіж. По відході інсп.[ектора] Чаховського заступали єго в сих функціях надуч.[итель] Глібка й відтак офіціял Омелян Пігуляк, взглядно ревідент Александер Семака.

Отсей звіт короткий словами, але праця, особливо щоденна в бюрі, була тяжка, а клопотів ріжних богато, коли зважити, що офіціальна управа над збігцями не то що не пособляла в Празі слушним жаданям українців, а сприяла заходам поляків, що через свого шкільного інспектора для Чех отворяли по селах польські школи навіть для укр.[аїнських] дітий. Наші заходи о настановленє такого самого інспектора для укр.[аїнських] шкіл допровадили до скутку аж по році, коли вже збігці стали вертати домів, отже, вже ні шкіл, ні інспектора не було треба.

Укр.[аїнське] учительство урядило в Празі на Новий Рік і на Йордан товариські сходини, на яких співали мішаний і муж.[еський] хор та й поодинокі особи, виголошувано й промови, що піддержували духа збігців, була й томболя на дохід ранених жовнірів у пражських шпиталях, якими опікували ся наші учительки ревно. Уряджено й богослуженє за померших Укр.[аїнських] Січових Стрільців, на якім сьпівав хор укр.[аїнського] учительства. Підготовлювано й Шевченківські вечерниці, які на жаль не відбули ся, бо число співацьких сил з весною чимраз то меньшало, тому що виїзджали на ріжні посади поза Прагою. Із-за того устали й щонедільні сходини, а число наших збігців чимраз то меньшало, так що радісна вістка про визволенє Буковини в серпни 1917 року вже мало кого з наших застала в Празі. Небавом опісля стали переносити ся й бук.[овинські] уряди з Праги, а з ними виїхали з кінцем жовтня й послідні укр.[аїнські] збігці.

В Празі, 1 падолиста 1917.

Друкується за: Буковинський православний календар на звичайний рік 1918. – Відень, 1918. – С. 87–98.

Омелян Поновнч

Відродження Буковини. Спомини (уривок)

Пробудження й розріст народнього жнття на Буковнні

(...) Під час війни перебував Краєвий Виділ в Дорна-Ватрі, в Колошварі, в Празі та в Station Станіславові, аж 1 травня 1918 року верпув назад до краю й приготовив тут, саме перед розпадом Австрії свою ліквідацію, призначивши своїм урядовцям належні платні на випадок, коли б будуча влада не задержала їх в службі, й установив ліквідаційпу комісію, до якої належав румун д-рÓi Ончул, німець Ляндвер, а з українців я. Та румунська окупація уневажнила наші мандати окремим письмом, писаним до мене навіть в українській мові, настановляючи одиноким ліквідатором румуна, секретаря фінансів, барона Миколу Фльондора.

Українське шкільннцтво на Буковнні

(...) Мій зв'язок із буковинським шкільництвом не скінчився на цьому (звільненню на пенсію в 1912 році), бо краєвий виділ вислав мене й д-ра Ончула як своїх представників до краєвої шкільної ради, а надто й до дисциплінарного сенату для народнього учительства, який повстав саме на підставі нового краєвого закопу.

На протязі двох років до війни ішов я руку в руку з інспектором Климом, а враз із нами о.[тець] Галіп і о.[тець] Костецький; не було між нами відмінних думок, ба навіть між румунським делєгатом д-ром Ончулом, що натомість як демократ поборював завзято дідичівсько-попівського партійника інспектора Сімійоновіча.

Під час війни відбула Краєва Шкільна Рада тільки два засідання, одно в 1915 році в Чернівцях, а друге 1916 року в Празі; на останньому не було вже Сімійоновіча який попав у неласку й сидів у Відні як предсідник комісії, що відбувала там іспити зрілости для учеників-збігців із Буковини. В 1917 році спенсіопували Сімйоновіча, а на його місце прийшов директор реальної школи Мандичевський, знімчений українець, який ще під час війни вчився румунської мови від учителя, що був приділений йому до помочі.

З кінцем 1912 року було на Буковині – на 180 українських громад і 330 000 українських душ – 216 народніх українських шкіл, а надто 17 таких, де попри українську викладову мову вживали ще й другої. До українських шкіл ходило поверх сорок тисяч дітей, а вчило їх 822 учительські сили. Школи були переважно чотириклясові.

Всі українські середні народні школи начисляли кругло 1800 учеників і учениць, а вділяло їм науку понад 70 учителів-українців. І на черновецькому університеті дійшло було число слухачів-українців перед війною до небувалої доти висоти 280 студентів.

Боротьба за рівноправність у православній церкві

(...) Призначення на посаду консисторського радника по бл.[аженної] п.[ам'яті] Семаці протяглося довго, бо вирипула гадка замість поділу дієцезії, якої домагалися українці, а боявся уряд із політичних зглядів (!), поділити консисторію на два відділи, український і румунський. Це мало поки що завершити рівноправність обох народів, яка виробилася в дуже значній мірі за той час так, що самі румуни розпочали були акцію взаїмного порозуміння, виславши в цій справі письмо до українців. Такий був стан цеї справи з вибухом світової війни.

Як москалі заняли Буковипу 1914 року, видала черновецька православна консисторія друкований в її «Вістнику розпоряджень» наказ до духовенства «молитися за царя й за побіду російських військ, що прийшли не як вороги, а як спасителі від австрійського гнету». Цей розпорядок підписали Репта й Манастирський, хоч уложив його хитрий Євсевій Поповіч. Наслідком цього розпорядку було, що перед другою московською інвазією (1916 р.) приневолила влада Репту й цілу консисторію опустити Буковипу та виїхати до Праги, а відтак (1918 р.) спенсіоновано всіх, не виймаючи й Репти. На його місце іменовано вікаріями о.[тця] Тита Тимінського й румуна Воробкевіча, які й засіли в митрополичій резиденції.

Витаючи тоді в депутації від українців-мірян архимандрита Тимінського в обширних, холодних світлицях резиденції, моя душа немов прочувала недалеке лихо, таким відзивом відбивалися в ній привітна промова посла Пігуляка, що дочекався остаточного успіху боротьби, в якій провадив перед, і гарна відповідь о.[тця] Тимінського з програмою його будучої діяльности. Так і сталося. Репта зі своєю фалянгою вертає небавом до Черновець й засідає в резиденції помимо пенсійного декрету; він знав, мабуть, уже про недалекий конець Австрії й румунську окупацію Буковини. Румунська влада пенсіопує о.[тця] Тимінського й настановляє знову Репту, Поповіча й Бежана; Кока і Воюцькі тим часом померли, так само й о.[тець] Галіп; на пенсії остає тільки Манастирський, аж і його забирає смерть.

Ось так то закпила собі з нас лукава доля, забравши в одній хвилині все, що надбали українці на Буковині по тридцятилітній тяжкій праці-боротьбі. Чи й оскільки устоїться серед теперішніх невідрадних умовин наше духовенство – покаже будучність. Є між ними одиниці, що воювали навіть проти українських послів ні за що, а тільки для самої опозиції. Чи поведуть

вони тепер своїх товаришів і нарід до боротьби за його права, застережені меншостям також в Румунії? Хто поживе, побачить. Дай Боже, щоб не соромитися нам за них у гробі, а їм за життя перед українським світом!

Буковнна під час Світової війнн

На закінчения подаю ще мої спомини зі Світової війни. У Львові відбувався 1914 року величавий здвиг «Січей», на який прибули й буковинські «Січі» та й ми, посли, під проводом Василька. На другий день цього свята наспіла вістка про вбивство в Сараєві. Негайно вертаємо домів, а по дорозі висловив Василько думку про немипучу війпу.

Вже під кінець 1912 року грозила війна з Росією. Тоді відбулися збори українських нотаблів у Львові і великі політичні збори буковинських українців в січні 1913 року, на яких запала ухвала про становище українського народу на випадок війни. Гаслом під таку пору вважали: «З Австрією проти царату й панрусизму».

Про підготування Росії до війни з Австрією свідчили оживлені русофільські агітації, які спричинили були політичні процеси проти кацапів на Угорщині й Галичині, а на Буковині увязнення російських агеитів, братів Геровських, яким саме перед вибухом війни вдалося втекти до Росії; а до цього мав причинитися сам президент (!) карного суду, румун Якубовіч. Геровські лютували відтак проти українців під час російської окупації на Буковині, аж із вибухом революції в Росії вивезено їх силою з Буковини.

У коротці після вибуху війни 1914 року виїхав Василько до Відия, а ми остали в Чернівцях. Я й Пігуляк урядували в краєвому виділі, аж одного дня спитав мене член виділу, румун барон Фльондор, якого між тим покликали до війська до санітарної частини, чому я не виїжджаю, нім москалі обсадять Чернівці, таж українці-політики попадуться перші в полон. Це й сталося з моїм товаришем Миколою Спипулом, якого москалі вивезли аж на Сибір, де пробув більш року, доки заходами Василька не вдалося його визволити.

Я вибрався на другий день із жінкою та трьома наймолодшими дітьми в буковинські гори. Два з моїх пяти синів, інженер Ілько і учитель Остап пішли відразу з боєвими частинами в поле, найстаршого Олександра ще не були покликали, четвертий Степан ще не мав тоді 18, а наймолодший Віктор не цілих 15 літ. Вибравшись із Черновець, доїхали ми через натовп війська, що відступало вже з Черновець, ледве до поблизького села Каменої. Переночувавши тут у моєї синової, побачили ми на другий ранок тисячі людей, що возами й пішки втікали з Черновець. Дальше їхали ми через Сторожинець, де побачив я д-ра Смаль-Стоцького як австрійського сотника, що проходжувався по толоці, на якій відпочивав обоз, до якого

мабуть належав. Захотілося мені попращати колишнього товариша праці, що видала такі гарні плоди, які тепер знищить ворог-москаль. Та добре, що не пробував, бо його завзятість не мала й у ворожнечі границь, про що дав він доказ ще 14 років по війні тим, що на прохання мойого сина посвідки в справі студій навіть не відповів. А професор-німець негайно зробив це.

Приїхавши до Вижниці, де мав я вижидати дальших подій, почув я там, що москалі обсадили вже й Коломию і тим відтяли мені дальшу дорогу залізницею, тому поїхали ми возом на Путилів і Селєтин та Кирлібабу на Угорщипу. По дорозі оглядав я востаннє гуцульські гори, де прожив перших 10 літ мого життя. Тут бачили ми, як забиралася австрійська жандармерія зі своїх станиць.

На Угорщині осіли ми наперед в Кольошварі, відси через незнапу нам мадярську мову перенеслися до більш німецького Клявзенбурґа, звідки покликав мене Василько до Відня, де й перебув я 14 місяців. Сюди перенісся небавом з родиною мій син Олександер, приділений до військової цензури, потім також син Ілько, що лікував тут свою рапу від гранати, яка поранила його під час першої облоги Перемишля, де дістав перше відзначення. Третій син, Остап, був уже в російському полоні, де небавом і помер.

У Відні відновив я, на бажання Василька, видавництво «Буковина» і календар «Руської Бесіди», працював в «Українській Національній Раді» і в «Українській Культурній Раді»; в обсяг ділания першої входили політичні, а другої культурні справи українців на еміґрації.

Тут мушу зазначити, що 1915 р. обстоював я в «Буковині» назву «український» і «українці» замість «руський» і «русин» для нашого народу, за чим заступався відтак і Василько в правительстві, яке й погодилось приняти їх як офіціяльні, видаючи відповідне доручення. Нині ця назва у нас вже загальна.

Багато часу сходило нам на нарадах в «Буковинському Клюбі» і в «[Українській] Національній Раді», де старалися погодити з собою мимо спільного лиха вічно відмінні інтереси галицьких, буковинських і російських українців. Більш продуктивною була робота «Культурної Ради», що дбала про українські школи на еміґрації, як в Ґмінді й ін.[ші] таборах, про книжки, пляни науки й взагалі майбутню орґанізацію українського шкільництва. Крім Василька й мене були тоді у Відні з буковинських послів ще о.[тець] Драчинський, Іваницький, Семака і Бурачинський.

Осіню 1915 року верпув я з родиною до Черновець по увільненню Буковини від московського наїзду, та дома був тільки гостем, бо звичайно перебував у Дорна-Ватрі, куди перенісся був буковинський краєвий виділ. На самі Зелені Свята 1916 року, перед другою московською окупацією Буковини, виїхав я з краєвим виділом до Кольошвару, де пробули ми лише кілька неділь, а відтак до Праги, де опинилося рівночасно й краєве прави-

тельство. І в Празі перебув я 14 місяців. Тут був також тов.[ариш] Пігуляк, тут застали ми велике число українських учителів і учительок з Буковини. В Празі пізнали ми наших славних учених, проф.[есорів] д-ра Горбачевського і д-ра Пулюя. Під їхнім покровом утворили ми комітет допомоги українським збігцям, який діставав матеріяльні засоби від «Буковинського Комітету», що заспувався був у Відні за почином Василька.

З Праги висилали ми українських учителів до українських еміґрантських шкіл в Чехах, щоби рятувати українські діти від польських шкіл, яким пособляли чехи. В Празі була також філія віденського «Буковинського Комітету», в якій заступали українців я й Пігуляк. Тут відбулося також одиноке засідания буковинської шкільної ради саме того дня 1917 року, коли наспіла вістка про друге увільнення Черновець від російської окупації. З Праги покликано членів буковинського краєвого виділу на авдієнцію до нового цісаря Карла, в якій узяла участь і цісарева Зита. Вона ставляла нам багато доцільніших питань, ніж цісар, якому було все очевидно байдуже. В три місяці потім перенеслися буковинський краєвий виділ і краєве правительство до Станіславова, де пробули вони пів року, а 1 травня 1918 року верпули вони вже назад до Черновець.

У жовтні 1918 року покликав Василько буковинських соймових і парлямеитарних послів та заступників політичних партій до Львова на конституційні збори «Української Національної Ради». На цих зборах були з Буковини посли та представники націонал-демократичної, радикальної і новоутвореної з прихильників Стоцького т.[ак] зв.[аної] «народньої» партії. Ми верпули на Буковипу з ухвалою цих зборів про утворения «[Української] Національної Ради» для українських земель Австро-Угорщини, себто галицької, буковинської і підкарпатської України.

Через хаос, який повстав тоді в Австрії, не мали ми ніякої вістки-вказівки ні зі Львова ні з Відия і були полишені самим собі. Ми скликали в Чернівцях буковинську делеґацію «Української Національної Ради», себто послів і представників партій, які брали участь у зборі у Львові, й доповнили їх ще відпоручниками товариств. Ця делеґація вибрала мене головою й радила день в день до пізної ночі. Її ухвали списував секретар д-р Литвинович, та на жаль ці протоколи попали відтак в румунську поліцію.

Передусім ухвалила делеґація скликати до Черновець з цілого краю віче, яке мало піддержати ухвалу львівських зборів. Одержавши наше повідомлеиня про намірене віче, вговорював президеит краю граф Еццорф голову делеґації щоби ми не скликали віча, бо визвемо тим румунів і прийде до бучі. Та ми остали при своїй ухвалі й відбулося віче, якого ще не бачили Чернівці. З цілого краю прибули тисячі народу, інтеліґенції і селян, чоловіки й жінки в святочних одягах з багатьома прапорами.

Віче відбулося в трьох найбільших залях – в «Народньому Домі», в Музичному Товаристві і в «Робітничому Домі», де йшли палкі промови. На остаток із стихійною силою гряпуло гасло народу: «Хочемо до України!», хоч після львівської ухвали йшло поки що про автономію для австро-угорської України. З піснею на устах рушили вічевики з усіх трьох збірних точок, і, злучившися разом у величавий похід, перейшли головні улиці й Ринок аж до площі перед новим театром, яку заповнив нарід битком. З піснею «Вже воскресла Україна» розійшлися вічевики на всі сторони міста, прямуючи домів в настрою, якого досі ніхто з нас не зазнав; що от-от буде своя хата, а в ній своя правда і сила і воля.

І знову невпинні наради, що далі робити; день в день являються наші люди, яких не було дома від початку війни; прибуває й військо, буковинські полки. Наші старшини-українці стараються позискати військо для нашої справи. Аж тут один із старшин-румунів сказав воякам, що можна їм забиратися домів і брати з собою маґазинів, що воля і змога. Військо розлетілося, маґазини отворені; хто хоче, розносить, що може.

Наші старшини кличуть сотню Січових Стрільців, що була ще у Вижниці, добирають до неї добровольців. і дбають про лад і спокій у місті, розбурханім та застрашенім безнастанною стріляниною по всіх дільницях. Наші стежі ходять по місті, стережуть магазини, установи й банки. Наша команда міста видає перепустки. Без нас була б цілковита анархія. Президент краю просить нас по кілька разів на день про це і те, зокрема, щоби спопукати українську владу в Галичині, щоби вислала вагони по вертаючих з Росії вояків, головно мадярів, які товпляться в Новоселиці й готові залити й спустошити край. Ми телєфопуємо до Коломиї й відтоді йде поїзд за поїздом з Новоселиці до Ворохти.

В «Народньому Домі» кишить від людей, кипить всяка робота, що тут зосереджується. Тим часом ідуть невпинні наради делєґації. Просять українських і румунських послів на нараду до президеита краю. Ідемо туди: я, Пігуляк, Семака і Спипул. Прийшли і румуни: маршалок краю барон Гормузакі, демократ Essay Ончул і соціаліст Ґріґоровіч. Нема тільки шляхоцько-попівських послів-румунів, бо очевидно мали вони вже з Букарешта інші вістки.

Ідуть наради, хто має переияти владу в краю в звязку з маніфестом цісаря Карла. Президент каже, що готов віддати керму в руки українців і румунів. Барон Гормузакі й Ґріґоровіч відпекуються, очевидно знають також про наміри румунів. Гормузакі договорював нам мимо того взяти керму в руки. Ґріґоровіч знову нарікав що українці вже запапували в місті. Д-р Ончул готов з українцями стати на чолі управи краю та президеит не вдоволяється ним самим.

Розходимося з нічим. Непевність положения заставляє жидівських послів д-ра Вендера і других посередничити між нами та консервативними румунами, на ніяких тоді стапув найгірший шовініст, бувший посол, д-р Янку Фльондор. Ми готові переняти владу спільно з румунами, аж до поділу краю на українську й румунську частипу. Посередники вертають від румунів із заявою, що румуни годяться переияти владу самі, а ми мали б одержати владу аж з їхніх рук. По нараді наша делеґація вирішила відкипути цю загадочпу пропозицію. Президеит краю заявляє, що не може віддати влади в руки Ончула, бо проти нього сильна опозиція, між румунами, а що йому далі робити, на те не має ніяких доручень з Відия.

За те з усіх боків договорюють нам переняти владу формально в наші руки, маючи її вже фактично. І знову делеґація радить горячково днями і ночами, а на останок ухвалює переияти владу в краю силою.

Ухвалено також цілий плян поступования, про який мимо великого числа членів делеґації не довідався ніхто посторонній нічогісінько аж до останку.

Я мав переияти верховпу владу від президеита краю, причім мали бути посли Семака і Спипул та поручник Ілько Попович з відділом війська, що мав обсадити правительственний будинок. Осип Безпалко мав заияти маґістрат, д-р Володимир Залозецький дирекцію скарбу, а ще інші, яких прізвищ не памятаю, дирекцію пошти, телеґрафів, дирекцію залізниць, суд і т.[ак] д.[алі], кожний з певним числом вояків.

Настав день 6 листопада 1918 року і з «Народнього Дому» вирушили о 11 годині призначені делеґацією відпоручники на чолі військових відділів до поодиноких урядів. Військо обсадило всі входи будинків, а відпоручники української влади обняли без опору всі уряди від здивованих начальників, що нерадо уступили з місця.

В краєвій управі (намісництві) застали ми президеита ґрафа Ецдорфа в його бюрі. Посол Семака заявив йому, що на підставі цісарського маніфестату взиваємо його в імени «Української Національної Ради» передати управу української частини Буковини і в місті Чернівцях «Українській Національній Раді» до рук голови її буковинської делеґації Омеляна Поповича. Президент відповів, що не може цього зробити. Тоді поручник Ілько Попович зверпув його увагу, що ми не прийшли перетрактувати а перебрати владу, що будинок намістництва вже в руках українського війська. На це сказав ґраф Ецдорф, що уступає перед силою, перестає урядувати й передасть владу в руки заступників української і румунської нації, які погодяться між собою. Справу відложено на пополудне. Ґраф Ецдорф спитав, чи сміє відійти до свого мешкания, на що ми згодилися. В правительственому будинку находився тоді також архикнязь Вільгельм (Василь Вишиваний), що лежав хорий на інфлюенцу.

Через полуднє остав я в президіяльному бюрі з товаришем Спинулом в кімнаті, де нераз рішалася доля буковинських українців. Страшний сум наляг був на мою душу, що немов прочувала недалеке лихо, мимо світлої хвилі, в якій сповнилися мрії, які ледви чи хто з нас леліяв і які розвіяла лукава доля вже за кілька днів, кидаючи буковинських українців з високого неба в глибоке пекло.

Пополудні явився д-р Ончул і заявив, що готов переияти спільно з українцями управу краю. Відтак уложено такий протокол, якого один оригінал передав я Науковому Товариству ім. Шевченка у Львові[1]. Ось дослівний переклад цього докумеиту з німецької мови:

«ПРОТОКОЛ

списаний в Чернівцях 6 листопада 1918 р.

О годині 11–35 явилися в мене панове посол до парляменту Семака, посол до парляменту Спипул, член Краєвого Виділу Попович і поручник Ілько Попович від Української Національної Ради. Посол до державної ради Семака заявив мені, що будинок краєвого правительства обсаджений українським військом і візвав мене, передати владу в українських областях Буковини і в місті Чернівцях Українській Національній Раді.

Я відповів, що уступаю перед силою і перестаю урядувати. З огляду на такий стан річи заявив я, що готов віддати владу в краю Буковині заступникам румунської і української нації, а саме тим заступникам, які в інтересі краю переймуть її в обопільнім порозумінні.

О 4 годині пополудні сказано мені, що Українська Національна Рада і посол до державної ради д-р Ончул, який мені заявив, що він є відпоручником Румунської Національної Ради, уконституованої згідно з найвищим маніфестом і зложеної з послів до державної ради, готові обияти владу в обопільнім порозумінні. Передаю проте владу в краю Буковині названим панам заступникам румунської і української нації.

Прошу панів подбати про безпеку його ціс. високости пана архикнязя Вільгельма.

Передає: Д-р Осип граф Ецдорф, ц.[ісарсько] – к.[оролівський] президент краю в.[ласною] р.[укою]

Переймають: За українців: Попович в.[ласною] р.[укою] І. Семака в.[ласною] р.[укою], Спинул в.[ласною] р.[укою] За румунів: Ончул в.[ласною] р.[укою]»

Цей протокол оголошено опісля в черновецьких часописах.

Після підписання цього протоколу заявив ґраф Ецдорф, що ще тої ж днини опустить будинок і просив водночас перепустки на виїзд з краю, що йому й дано.

---

[1] До оригіналу додана картка з нанисом: «Оригінальний акт (оден з трьох!) нереняття влади українцями на Буковині в 1918 році Дар інснект.[ора] Ом. Поновича 12.III.1928».

Ми умовилися з Őнчулом, щоби на другий день скликати начальників всіх краєвих урядів для зложения приречения вірности новій владі.

Військо остало в усіх заиятих будинках.

На другий день перед полуднем зібралися начальники урядів і їхні заступники. Після нашого вибору складав один з них мені, а один Őнчулові приречения вірности, подаючи руку; відтягпулися, щоби надуматися (!), тільки два румуни гофрати Таранґули; один з них був радником намісництва, а другий директором поліції; знали мабуть про наміри Румунії. Жандармерію поділено на українські й румунські відділи з осібними начальниками. Так само назначено в президіяльному бюрі й в кожному уряді українського й румунського мужа довіря. Довідавшись про цей переворот, наспіла зараз ж хмара різних прохачів. Тут повитали мене в імені українського учительства дир.[ектор] д-р Аґенор Артимович і проф.[есор] д-р Мирон Кордуба.

Пополудні відбулася нарада з власниками банків в справі тимчасової позички для дирекції скарбу, якої каса була майже порожна, а потребувала що місяця 20 міліонів корон на виплату платень. Зголосився був теж бувший командант буковинського 41 полку піхоти, щоби передати касу, яку переняв на моє доручення секретар президії д-р Трукса. Ось стільки було тоді до діла з грішми, але румуни говорили, що я вивіз із краю міліони. Прийшлося мені й Őнчулові затвердити на бажания ґрафа Ецдорфа ще кілька актів, які лежали в його бюрі, між іншими про виплату урядовцям воєнного додатку. Ми уложили й видрукували відозву до народу в українській, румунській і німецькій мові про нову владу в краю, та вона не була оповіщена.

Цеї ночи остав Őнчул в президіяльному мешканні. Другої днини рано був Őнчул дуже збеитежений, мабуть довідався вже, що небавом зробить Румунія, й тому казав, що хоче вислати посла Ґріґоровіча, аби предложив Румунії федерацію румунської частини Буковини з Румунією. Коли Ґріґоровіч не хотів підиятися цеї місії, рішився Őнчул сам виїхати на границю. Виїхавши, не верпув більше, бо там іитерпували його румуни. По румунській окупації осів Őнчул а Букарешті, бо не смів верпути на Буковипу. Там помер 1921 р., проживши ледви 50 літ[1]. Був це між румунами білий крук, що шапував права українців.

У п’ятницю, 7 листопада, оповідав проф.[есор] Пігуляк, що румуни лагодяться витати румунське військо пісиями і хоругвами, а вже в суботу роз-

[1] «Д-р Őнчул був одною з найвизначніших особистостей краю, відданий йому всіма фібрами свого серця. Він номер у Бухаресті в віці 57 років. Його тіло неревезли до Чернівців і тут ноховали в нрисутності величезного здвигу народу» (Isiu Gronich. Album von Czernowitz.Чернівці, 1925).

кинув літак по Буковині відозву румунського генерала Задіка, в якій оповістив він, що небавом румунське військо обсадить Буковину й приверне лад і порядок, хоч лад був усюди, крім румунських містечок в південній частині Буковини і на румунському пограниччу, де очевидно агітатори Румунії підсичували румунський нарід до погромів жидів, щоби тим оправдати окупацію. На цю відозву Задіка ухвалила українська делеґація, головою якої став д-р А. Артимович, вислати протест. Уложений в французькій мові протест вивезли паровозом до Глибокої д-р Кордуба й сотник Радомський, де й доручили його адютаитові Задіка.

Згідно з ухвалою буковинської делеґації виїхали члени нашого уряду в неділю, 9 листопада 1918 р. з Буковини.

Про «Переворот на Буковині» написав М.[ирон] К.[ордуба] свої спомини в Л.[ітературно]-Н.[ауковому] В.[існику] з 1923 р. (книжки X, XI, і XII), в яких виносить себе понад усіх. Ну, нехай йому! Але бо він критикує всіх, що не належали до його «парафії», – воюючи неправдою, яку годі мені поминути мовчки щодо моєї особи. На вступі говорить п.[ан] К.[ордуба] про «чотирилітню бездільність і мовчаливість» послів, хоч всім відомо, що тільки один посол з «парафії» Кордуби, себто д-р Ст. Смаль-Стоцький, сидів за весь час війни «бездільно й мовчаливо». П.[ан] К.[ордуба] закидує мені, що я «вважав скликування віч (у жовтні 1918 р.) по провінції за передчасне» і що посли рішили виждати з усякою акцією до львівського з'їзду «та орієнтуватися до його рішень», одначе п.[ан] К.[ордуба] «не міг на це згодитися і його партія рішила скликати на власну руку віча у Вашківцях і Заставній»; на жаль, промовчує, що цих його конечних віч не було. Далі закидував мені п.[ан] К.[ордуба], що я зломав постанову Краєвого Комітету, погодившись із Ончулом, що Чернівці мають аж до остаточного вирішення бути у спільному українському і румунському володінні, бо це (ломання постанов) доведе або до деспотизму, або до анархії. Розписавшись про це широко, ба навіть про «революцію» п.[ана] Модеста Левицького і пані Добрянської, признає п.[ан] К.[ордуба] на остаток сам, що мимо всіх тимчасових змов «в кінці сильніша сторона захопить усю владу». І не тому, як пише п.[ан] К., бо я зрозумів, що перехопився й сам зажадав вибору трьох мужів довіря, з якими міг би в пильних важніших справах нараджуватися, але тому, що як льояльний громадянин хотів забезпеки проти налогових киринників, проти яких і тоді взяли мене в оборону всі промовці. – На остаток закидує мені п.[ан] К.[ордуба], що я виїхав з Черновець, не настановивши на моє місце заступника. Такого жадання Краєвий Комітет до мене не ставляв, бо вибір заступника чи наступника належав не до мене, а до Краєвого Комітету, коли він задумав був продовжати безвиглядну роботу. Хвилювання, нарікання і осуджування моєї особи були, як признає

сам п.[ан] К.[ордуба], тим стеблом, якого хапається потопаючий; таким стеблом були дрібні, зовсім неважні формальности, яким п.[ан] К.[ордуба] в цілій своїй статті приписував мало що не рішаюче значіння. Це виявили всі дальші події. Коли б під час війни істнувала яка-небудь українська держава, інакшою була б доля буковинської України. На це найкращий доказ – мізерна колись Румунія.

До характеристики п.[ана] Кордуби хай послужить такий факт. На другий день після переняття мною влади в Чернівцях, явилися в моїм бюрі п.(п).[анове] д-р Аґенор Артимович і проф.[есор] Мирон Кордуба, щоби мене привитати. При цій нагоді сказав п.[ан] К.[ордуба] до мене: «Я вас досі поборював, але від тепер вже не буду!» Sapienti sat![1]...

На вигиаиіі між своїми

Вслід за нами виїхало чимало визначних українців з Буковини, чому румуни були очевидно дуже раді, бо позбулися легко «небезпечних» людей. Члени Української Національної Ради посол д-р Галіп і Ілько Попович виїхали до Києва й там у гетьмана, згл.[ядно] у Директорії шукали поради й помочі проти румунської окупації Буковини. Вони й вернули без якого небудь успіху, хіба що стрінулися в міністерстві закордонних справ української держави братом д-ра Галіпа, який обіцяв пильнувати нашої справи.

Я приїхав до Станіславова, куди перенеслася влада З.[ахідної] о.[бласті] У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еснубліки] і де зібралася небавом на сесію Українська Національна Рада. В Раді вибрали мене одним із трьох містопрезидентів і членом її виділу. З буковинців засідали тут, в Українській Національній Раді Осип Бурачинський і д-р Аґенор Артимович, що стали держ.[авними] секретарами З.[ахідної] о.[бласті] У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еспубліки], інж.[енер] Ілько Попович, пізніше д-р Мирон Кордуба, проф.[есор] Клявдій Білинський та учитель Осип Безпалко. Посли Ілько Семака, Микола Спинул, д-р Теодот Галіп і ін.[ші] буковинські українці виїхали до Відня.

Згодом прибуло з Буковини до Галичини споре число українців: службовики-залізничники, професори й вчителі, судовики й інші урядовці, що надіялись найти тут хліб і захист перед румунськими наїздниками.

Чимало буковинських українців вступили в ряди Української Галицької Армії як старшини й рядові, стали крім кількох одиниць своїм братам вірними товаришами зброї, поділяючи в боротьбі за Українську державу долю братів галичан та придніпрянців також поза Збручем.

[1] Розумному досить! (лат.).

В Українській Національній Раді підносили буковинські українці кривди, які заподівали румуни на Буковині, та крім співчуття годі було найти допомогу, бо всю увагу треба було звернути в інший бік.

Ми заложили «Буковинську Раду», яка при «Покутськім Вістнику», що виходив у Коломиї, мала свого сталого співробітника для звязку з Буковиною, відтак тут і в Снятині своїх мужів довіря. «Буковинська Рада» спомагала буковинських еміґрантів, до чого пристарав засоби Василько за допомогою президента Петрушевича. Ця поміч була потрібна зокрема після уступлення української влади, жаль тільки, що надуживали тої підмоги люди, що й досі їдять тут добрий хліб. За короткий час рознесли вони весь той запас та ще невеличкий, який залишила українська влада. Рахунки, спис і квіти наділених переховуються.

В [Українській] Національній Раді мав я подостатком труду в президії, у виділі і в шкільній комісії, якої я був головою. На головних зборах національно-демократичної партії, що відбулися 1919 р., вибрали мене одним із заступників голови, що мусів відтак проводити численними засіданнями виділу. Я подав на комісії партії гадку, щоби відповідно до конечної зміни програми й назви партії назвати її трудовою, яку то назву й приняли опісля, але аж на самих зборах. Богато часу забрала мені також комісія, яка радила над виборчою реформою при співучасті жидів, де й узгляднено наші бажання щодо числа послів з Буковини, та на жаль все це лише на папері.

Крім засідань «Української Національної Ради» бували щодня й наради виділу Української Національної Ради, а то й спільні з урядом засідання у всяких важних справах, про що списано окремі протоколи, які мабуть збереглися й дадуть цінний матеріял для історії.

Скажу тут тільки те, що багато часу й труду пішло на справи, які можна й треба було відложити на пізніше, дбаючи передусім про оборону держави.

Найтраґічнішою хвилиною була та, коли ми на засіданні виділу трудової партії довідалися телефоном про те, що Румунія обсаджує покутські повіти Галичини. На цю жахливу вістку сказав президеит Петрушевич, що вчера ще мав він добру надію, але тепер її втратив.

За часів української влади був у Станіславові через декілька днів архикнязь Вільгельм (Василь Вишиваний), який запросив тоді на вечерю кількох визначніших громадян і мене, опісля був у відвідинах в мене дома зі своїм адютаитом сот.[ником] Остапом Луцьким. Про політику не говорили ми нічого.

За часів української влади писав до мене Василько кілька разів. В своїх листах і пізніше, ще навіть 1922 р., потішав мене, щоб не тратити надії на ліпшу долю. І зі Спинулом переписувався я, хоч рідко; він був усе крайним оптимістом.

Страшна недоля, яка навістила мій нарід, не не минула й цілої моєї родини. Двох синів Остапа й Віктора забрала війна; два сини Олександер та Ілько, що були урядовцями краєвого виділу, втратили посади, бо їх не нускають домів. Олександер був якийсь час лєктором на українському університеті в Камянці, аж попався в більшовицьку тюрму, з якої ледви врятувався. Ілько і молодший Степан перебули цілий похід У.[країнської] Г.[алицької] А.[рмії]. Моя найстарша донька Наталка, з домі якої находили десятки переслідуваних недолею українців захист і опіку, пережила крім злиднів, ще й інтернування й конфінування, а її чоловікові, д-рові Романові Стефановичеві грозила смерть від більшовиків та епідемій; друга дочка Ольга, ще й досі учителює на Буковині і не в добрі їй живеться.

Після упадку української влади в Галичині старалася моя рідня на Буковині безуспішно, щоб міг я вернути назад домів. Врешті продала моя дружина останнє наше майно, дім в Чернівцях і перенеслася з наймолодшою донькою до Станіславова, де ми жили з останків проданого майна до кінця 1922 р.

Від листопада 1918 р. зростав мій песимізм з кожною новою подією. Стою на розвалинах всього, над чим працював цілий свій вік, без надії діждати зміни незавидної долі одинокого народу в Европі, що не добув ще волі, [стогне й далі в чужім ярмі, розшматований, щоби йому тяжче було визволитися]... Та мимо нашого страшного лиха – вірю, навіть у моїй розпуці, в краще майбутнє, [що стане Україна соборна і незалежна].

По відвороті нашого війська і влади остався я в Станіславови, бо годі мені було виїздити з ними. Страшний був для мене цей удар. Жив як запаморочений, не відаючи, що зі мною сталося і що мені далі робити. Оставало одно тільки, вижидати, що буде далі. Галичани ще надіялися, що Східна Галичина буде таки самостійною, або хоч вповні автономною в Польщі, як Прикарпатська Україна в Чехословаччині. Та я не мав надії, хоч мої знайомі закладалися зі мною, що все буде добре, очевидно, щоби мене потішити. Одинокою моєю розрадою була лєктура, яка займала мені весь день до пізної ночі. Клопоти з перевозом моєї родини, що ще остала була в Чернівцях, заняли теж немало часу.

Коли ж мої засоби до життя стали вичернуватися, треба було оглядатися за джерелом якого-такого доходу. Я звернувся 1922 р. до старшини Кружка Рідної Школи в Станіславові з проханням приняти мене за вчителя до приватної учительської семинарії, що тоді існувала в Станіславові. Старшина згодилася на те й відіслала мене до управи цих курсів. Та тодішній укравитель курсів М. Ковальчук зразу заявив, що не має для мене годин (бо обіцяв свойому тов.[аришеві] М. дати 30 годин), доперва, коли п.[ан] М. зрезиґнував із цієї посади, управитель уділив мені з початком шкільного року

1922/23 години української і німецької мови. Опісля звернувся до мене п.[ан] Девоссер, директор приватної жіночої семинарії сестер василянок у Станіславові, щоби я переняв науку методики в цій школі.

Та небавом оголошено конкурс на посаду шкільного референта при «Рідній Школі» у Львові. Я подався й мабуть заходами п.[ані] К. Малицької дістав цю посаду, яку й обняв з початком грудня 1922 р. Тут приняв мене бл.[аженної] п.[ам'яті] голова тов.[ариш] Антін Гладишовський дуже щиро й відносився й далі до мене так само прихильно за весь час свойого головування. Був це европеєць і джентельмен в повному значінню слова, яких у нас дуже мало. І його наслідники дир.[ектор] Янів, бл.[аженної] п.[ам'яті] Іл. Чапельський, а на остаток дир.[ектор] І. Кокорудз відносилися до мене прихильно і з повним довіррям, на яке я старався заслужити щирою й бездоганною працею. За те бували в головній управі «Рідної Школи» деякі члени, що раді були зогидити мені працю ріжними шпильочками, які однак не находили одобрення загалу головної управи, який стояв усе по моїм боці, тому що єдиною метою моєї праці було добро рідношкільної молоді, яке я боронив супроти всіх інших інтересів товариства, учительства й громадянства.

Я застав чинних 27 народніх шкіл і 4 жіночі семинарії У.[країнського] П.[едагогічного] Т.[овариства], однак без ніякої педаґоґічної адміністраційної орґанізації, яку треба було щойно наладнати, що вимагало чимало часу й праці. Згодом повстало 52 нові народні школи й збірні лєкції, один мужесько-учительський семинар і подбано про розширення народніх шкіл із 64 на 133 кляс; треба було старатися про придбання конечної обстановки, про навчальне приладдя, про заснування й побільшування шкільних бібліотек та їх використовування володдю, про заснування шкільних кооператив, кас ощадности, пластів, діточих читалень, театральних й спортових кружків, про шкільні вистави й прогульки і т.[ак] д.[алі].

Рівно ж і число дітвори зростало, й діти, яких спомагали одягом, ходили правильно до школи. Уложено потрібні програми навчання для всіх предметів з окремим узглядненням українознавства. Видано цілий ряд книжочок для молоді, а для української мови 4 книжочки «Граматичних Вправ». Учительству подано нагоду до дальшого наукового й методичного образування під час візитації шкіл на презентаційних конференціях, практичних лекціях, краєвих конференціях усього учительства «Рідної Школи» як також педаґоґічною бібліотекою «Рідної Школи» і курсами.

Окремий натиск кладено на самочинність молодді під час навчання. Висліди навчання і виховання взагалі, а головно національного кращали з кождим роком. Навіть і візитації польських інспекторів не находили в школах «Рідної Школи» недостач, крім «Браку духа панствовего».

Подбано теж про правні й матеріяльні інтереси учительські, яке і Шкільній Комісії мало постійний вплив у всіх важніших справах шкільництва й учительства. Тілько відносини між мною й учительством не були – не з моєї вини – такі щирі, як я собі був би бажав (бо щирість тут взагалі рідко трапляється). Аж по моїм відході жалувало багато учителів за мною, тай мені дуже жаль було кидати миле заняття, яким жив, радів і болів я півстоліття.

Богато праці завдавала боротьба за українську урядову мову в школах Українського Педагогічного Товариства та за дозвіл на отворення приватних шкіл і за збірні лєкції, яким влада ставляла всякі перешкоди, розганяючи нераз дітвору поліцією та опечатуючи шкільні домівки.

У нутрі товариства бушувала чимраз то більша партійна боротьба за вплив у товаристві, що відбивалося некорисно на його матеріяльному стані. Та не тільки партійні, але й особисті невзгодини нуртували в товаристві й відбивалися відємно на ньому. Я держався осторонь від усієї внутріньої боротьби й кермувався у моїй діяльності тільки тільки річевими зглядами добра «Рідної Школи». Цеї засади придержувався дуже мало хто, ставлячи свої партійні й особисті справи наперед. До мене, буковинця, відносилося богато людей неприхильно, між ними навіть такі, яким я колись дав був хліб на Буковині, з одинокою виїмкою п.[ані] К. Малицької, найідейнішої учительки «Рідної Школи», що й поза школою працювала невтомно й успішно в «Просвіті», «Союзі Українок», у «Кружку» і в ріжних комісіях «Рідної Школи».

Упередження галичан до буковинців, а зосібна до мене, що колись приняв з Галичини більш сотні учителів й учительок, опирається і до нині хиба на словах: «Що доброго може прийти з Назарету?» Цікавою ілюстрацією до цього може бути такий факт. Ствердивши під час візитацій шкіл У.[країнського] П.[едагогічного] Т.[овариства], що найгірше зі всіх предметів поставлена наука рідної мови, постановив я подбати про направу лиха. Заміть крайне нездатних до мови й змісту офіційних читанок запроваджено читанки Крушельницького, а опісля ріжні читанки зі шкільних бібліотек.

Крім того, треба було доконче й граматики, якої для галицьких народніх шкіл й досі зовсім не було. Я виготовив «Граматичні вправи» вперед для двох років навчальних і предложив машинопис «Р.[ідній] Ш.[колі]», не називаючи автора. Голова Видавничої Комісії «Р.[ідної] Ш.[коли]» проф.[есор] Ярослав Біленький написав про ці вправи рецензію, в якій висловився про їх доцільність як найліпше й поручив «Р.[ідній] Ш.[колі]» видати книжечку. Задля умови з автором требу було виявити його. Тоді змінилася нараз снтуація. Видавнича комісія рішила передати мій рукопис ще до рецензії одному учителеві школи Шашкевича. Цей і вшкварив неосно-

ваний нічим памфлєт, що, мовляв, ця книжка буде по нутру одній тільки польській владі. Нині надруковані вже 4 частини цих граматичних вправ і кождий може переконатися про безосновну нікчемність цеї клевети. Я й зажадав в цій справі суду «Р.[ідної] Ш.[коли]», яка письмом 27 листопада 1923 р. дала мені повну сатисфакцію.

Цю і дальшу частини граматичних вправ рецензували ріжні професори й учителі по кілька разів, аж появилися вони друком, та перейшовши й чистилище шкільної влади, були всі одобрені міністерством освіт для всенародніх шкіл, навіть зайшла вже потреба нового накладу. Так то треба було поборотися з людьми, що про цю потребу науки рідної мови не подбали й самі, та не хотіли донустити й праці другого тому, що він з Назарета, зате вдалося їм не донустити до видання «Рідною Школою» німецьких вправ, які я уложив на підставі мойого досвіду з наукою німецької мови в тутешніх українських школах. Мій рукопис лежав довго в рецензії професора німецької мови в учительській семинарії, який до 5 років не навчив семинаристок уложити ані хоч би одного речення без похибок, як я це мав нагоду ствердити на 5 курсі. Опісля сувано рукопис від одного до другого рецензеита, доки не зложив, мабуть, на замовлення проф.[есора] Рудницький свій учебник німецької мови, якого видала «Р.[ідна] Ш.[кола]», не питаючи навіть Видавничої Комісії, чи якого небудь рецензеита, хоч мало що не стрінулася з відмовою апробати міністерства. Та цей підручник не ліпший, а навіть гірший від українського перекладу з польського Якубця і не направить дуже мізерного висліду навчання німецької мови в українських школах, бо й цей учебник не ставяє в осередок навчання німецьку мову а предмети-річи, про котрі йдуть розмови, що накопичує ріжні форми замість виробляти мовне чуття систематичним збиранням і вправою однозвучних видів.

Поза «Р.[ідною] Ш.[колою]» не зносився я з ніким, бо не найшов ні одної щиро прихильної до мене людини. Вільного часу мав я мало, бо й в неділі та свята бував я в бюрі, де реферував справи «Р.[ідної] Ш.[коли]» або читав книжки про новійші педаґоґічно-дидактичні питання, щоби їх приноровлювати в школі.

Дописував я й до «Народньої Просвіти», до «Діла», «Нового Часу» й «Українського Голосу» та до органу «Р.[ідної] Ш.[коли]» про шкільні і педаґоґічні справи; помістив між иншим в «Укр.[аїнському] Голосі» некрольоґ М. Васильковi, а в «Ділі» Єр. Пігулякові й полемізував з ріжними напастями на Буковину в «Ділі».

Ось так минуло поверх 6 літ моєї праці в «Р.[ідній] Ш.[колі]», й можу з чистим сумлінням сказати, що працював я радо як щирий робітник, а не як наймит, полишивши товариству шкільництво добре впорядковане й виведене на доцільну дорогу.

До уступлення з «Р.[ідної] Ш.[коли]» приневолив мене лихий стан здоровля, що заломилося нагло саме в 70 році життя від склерози, що відтоді щораз то більше утруднювала мені виконування моїх обов'язків. Управа «Р.[ідної] Ш.[коли]» уділила мені в березні 1929 р. тримісячну віднустку, котру опісля продовжила до кінця серпня цього року, за що я їй сердечно дякую й за письменне признання моєї праці з нагоди звільнення мене зі служби на власну просьбу.

Ось так закінчилася моя праця а з нею й моє життя, а почалося бездільне животіння, бо всі мої заходи коло відзискання моєї від 11 літ не побираної емеритури від румунської влади остали даремні.

Станіславів, кінець 1929 р.

Друкується за: Попович О. Відродження Буковини. (Спомини). – Львів, 1933. «Час» (Чернівці). – 1933 – 19 березня.

Примітка редакції газети «Час»: У фейлетоні помістили ми кінцевий, осьмий уступ зі споминів Омеляна Поповича. Вони чомусь то не ввійшли «з незалежних причин» у книжку споминів [видавництва] «Червона Калина». Аби й це кінцеве слово покійника десь не запропастилося навіки, ми за почином нащадків Омеляна Поповича напечатали їх у нашому деннику. Для історика української сучасности оцей кінцевий уступ споминів, оця сповідь богато говорить сама собою. Ми би тільки одного бажали в інтересі української майбутности, аби таких «незалежних причин» лучалося на тих землях, де живуть українці, як найменше. Досить із нас уже й того, що залежне від невмолимих обставин нашої сучасности. Caveant consules, ne quid detrimoniali capiat patria[1].

[1] Хай будуть уважними консули, щоб не зазнала шкоди республіка (лат.).

Теодот Галіп

Роки війни. З Чернівців до Києва. З моїх споминів

Роки війии

Дня 28 червня 1914 року відбувся у Львові величавий здвиг Соколів і Січей з цілої Галичини і при участи делегації з Буковини. На здвизі панувала мілітарна атмосфера. Вже тоді відчувалося напруження між Австрією і Росією, що тягнулося ще від балканських непорозумінь після окупації Австрією Боснії і Гарцоговини.

Січі, що виступили на здвизі, були зодягнуті в легкі літні однострої, а декотрі, як і наша буковинська січова делегація, в чумарки, але з'явився також і відділ з карабінами під проводом адвоката д-ра Старосольського і показав кілька зразків полево-військової муштри. Карабіни були позичені військовим австрійським командуванням. Сам командаит військового корнусу і деякі офіційні особи австрійсько-галицького управління приглядалися з видимим зацікавленням українській демонстрації. Коли здвиг ще офіційно не закрився, пролетіла чутка про убійство австрійського престолонаслідника в Сараєві. Всім стало ясно, що це сигнал війни, і що нашим Соколам і Січам доведеться усім взяти до рук зброю за прикладом Січовиків д-ра Старосольського.

Тут треба згадати, що вже якийсь час перед тим велася зі Львова і Коломиї (д-р К.Трильовський) пропаганда, щоби при Січах і Соколах формувалися відділи військової муштри. Пригадую, що і в лоні буковинського Січового Союза обговорювалася ця справа. Були голоси і за, і проти. Дуже рішуче виступив проти такої мілітаризації Січей член управи Січового Союза, селянин Тимофій Н., соціял-демократичний агітатор з Кіцманя, котрий доводив майже зі сльозами на словах на очах, що нам не треба ломати священні заповіт пацифізму. Справу військової муштри тоді ще відложено на пізніше.

Дня 1 серпня пополудні появилися на мурах Чернівець, де я тоді проживав, великі оповістки про загальну мобілізацію, з покликом до всіх за-

пасних вояків до 24 годин явитися на збірних нунктах, заздалегідь їм ознайомлених. Отже, видобув я з гардероби свій однострій австрійського ляйтнанта і на другий день рано від'їхав потягом до глухої місцевости Команешті, де була залізнична станція, я де я був приділений командаитом двірця. На схід від тої закутини вже йшли бої на границях австрійсько-російських. Де-не-де перелітав над нами австрійський літак, видимий вістун військових дій. Зрештою не мали ми в нашім самтнім, від світу відірванім двірці ніяких вістей. Робиться на душі ніяково і осоружно. Отож, маємо війну з москалями. Хтось каже, що ця війна ведеться за Україну, може бути. Та вже швидко доходять чутки, що не наші (австріяки) ідуть на Україну, але що звідти сунуть російські війська на Галичину і Буковину. Отже, ще не знати, хто кого визволить.

Не побули ми в нашій залізничній станції довго. Дістаємо писемний наказ всім буковинським місцевим відділам ляндштурма, які несли місцеву охоронну службу, війдступити до гірської місцевости Якобени, на самім полуденно-західнім кінчику Буковини. Наказ був підписаний тодішнім майором жандармерії Фішером, який оголосив себе одночасно командантом всієї тієї оборонної сили, що складалася із старих ополченців. Оттак поїхав і я з своїми ляндштурмами до Якобен, де зібралося кілька тисяч такого самого войтцва. Тут утворено наспіх цілу бригаду Фішера, до неї також прилучився відділ ляндштурмів з Снятинщини, що відступив окружним шляхом через Карпати перед наступаючими москалями. Командантом того відділу був оберляйтнант кавалерії Трове, котрого наші покутяне зукраїнізували на «Торбея». Бригада Фішера складалася з шістьох наспіх утворених баталіонів піхоти. Торбей був баталіонним в одному з них, а мене приділів адьютант Фішера, Єжек, тоді оберляйтнант, а пізніше генералмайор і міністер уряду протекторату Чехи і Морава, як командира снятинськох сотні.

Я пішов зголоситися до мого команданта баталіону Торбея до служби. Застав його в якійсь приватній хаті. Був одягнений в шкіряну кацавейку з двома револьверами за поясом, з мутним огником в очах і блудним усміхом на безкровних устах. Подобав, як потім сам Фішев висловився, на лісовика з американського «дикого Заходу». Коли я йому представився, заявив мені, що його баталіон піде зараз вперед і що ми перейдемо на відпочинок в одному панському замку.

Тут згадаю, що в міжчасі російські війська внаслідок загального стратегічного положення почали перед нашою бригадою відступати з полудневої Буковини аж на лінію Прута. Люди моєї сотні, що складалися виключно з українських покутян, прийняли мене дуже прихильно після того, як я до них сказав коротку промову нашим покутсько-буковинським говором.

Раділи з того, що їх веде старшина українець такий, як і вони, і ділилися тою новиною між собою. Був би з ними радо лишився, але персона Торбея викликала у мене якесь інстиктивне непереможне недовіря. До того причинився вищезгаданий вислів самого Фішера, вжитий в приватній розмові зі мною відносно Торбея, котрого Фішер не переносив.

На моє жадання Фішер дав мені інше призначення. Я залишився тим часом у Якобенах, а Торбей з нашими покутянами рушив у похід. Торбей був відомий з того, що у Глібокій біля Чернівець невинно повісив п’ять український селян та нелітного хлопця як русофілів. Таких випадків було більше, Торбей прославився подібними подвигами і по інших місцевостях свого «побідоносного походу», під час котрого згинув, як тоді говорилося, від кулі власних вояків. Так то він і інші йому подібні «визволяли Україну»...

При штабі Фішера побув я лиш кілька днів і дістав від нього знову інше призначення. В сусістві на семигородськім боці формувався під командуванням старого, вже вислуженого генерала Шулєра бригада з угорських ляндштурмів (гонведів), подібна до Фішерової бригади. Отже, дістав я приказ удатися до тої бригади в розпорядження Шулєра, котрий призначив мене командаитом обозу. Тим то я належав до його штабу, що складався з кількох старших гонведів, між котрими був іитендант, семигородський сас з походження, довіренник і права рука старого генерала.

Той іитендант проявив зацікавлення до моєї скромної особи і, між іншим, запросив мене до себе на закуску і для розмови в чотири ока. Був дуже любязний і сказав між іншим, що буду мати квартиру разом зі штабом в гарному помешканні. Запитав сене, до якої народности я належу. Та почувши, що українець, раптом змінився і зачав нарікати, що «рутени» зрадили австрійську армію в Галичині, де москалі на початку війни понесли побіду. «Скажіть мені, чим можна цю зраду пояснити?» – запитав мене. Мої заперечення і доводи, що це все без-підставні наклепи нічого не помогли. Мій інтендаит попрощався дуже холодно і залишив мене. Розмова мала ще такий наслідок, що я того вечора вже не дістався на обіцяну квартиру, бо пан іитендаит заявив, що, на жаль, там для мене місця нема. Важнійший наслідок був для мене той, що другого дня зранку звільнив мене генерал Шулєр зі служби у своїм штабі, при якому не було місця для «прісної» душі.

Отже, я вернувся на старе місце до бригади Фішера, який тимчасово приділив мене за адьютанта до піполковника Томашкевича, офіцера для окремих доручень, котрий об’їжджав терен розташування бригаи та бирав інформації військового і політичного характеру. Так приїхали ми до одного села в околиці Борші на західнім схилі Карпат та спинилися в за-

їзді. Підполковник став збирати відомості – як звичайно – від місцевого шинкаря, котрий з першого слова став винуватити місцевих селян, що всі вони русофіли, та хотів передати підполковникові поіменний список тих людей. Успіху шинкар вправді не мав. Підполковник Томашкевич не прийняв списка і не зробив ужитку з інформації, може й тому, що сам нездужав, і небавом з бригадою розлучився.

Бригада Фішера була напіврегулярною формацією – твором її команданта і не була обнята організаційним планом (одре де батаілле) австрійського генерального штабу, а подвизалася самостійно в буковинських горах і дбала також сама про своє прохарчування. Регулярного поповнення бригада не мала, а проте її чисельний стан не зменшувався, а навпаки зростав. До бригади прибували з околиць, де грозив наступ москалів, молодші люди, що з різних причин не були охоплені австрійською мобілізацією і не хотіли залишатися дома, щоб не попасти в російський полон. Так прибув до бригади великий загін з буковинської Гуцульщини, з котрого утворено окремий гуцульський баталіон. Це був неначе зав'язок буковинського українського баталіону.

Ця справа мала і політичне значіння. Посол Микола Василько, що тоді жив у Відні і звідти слідкував за подіями на Буковині, звернув увагу і на гуцульський баталіон, як на один з козирів австрофільської політики, якій посол Василько був завжди вірний. У віденських офіційних колах довідалися про цю формацію, як і саму досі майже невідому бригаду Фішера і його подвиги на Буковині. Гуцульський баталіон був живим доказом лоялізму буковинських українців під проводом Василька, а одночасно і військових здібностей полководця Фішера і політично-військової співпраці цих двох особисто запрнязнених мужів. Тим самим і зміцнилася позиція посла Василька на віденськім груиті і забезпечувалася військова кар'єра команданта бригади Фішера.

Але настав крутий поворот в українофільськім курсі Відня. Галичину проголосили доменою проектованої Речи Посполитої Польської, а про Буковину говорилося, що вона відійде до угорської корони.ж Бригада Фішера одержала іншого команданта і увійшла разом гуцульським баталіоном у склад регулярної сьомої армії. Я дістався до формації, в якій не було українського елементу.

Пригадую такий випадок. Навесні 1918 року був я приділений до формації, що складалася з угорців. З їх старшинами мав я «добросусідські» стики. І от одного дня підходить до мене офіцер мадяр і прямо з сяючим обличчям подає мені руку: «Поздоровляю вас з утворенням Української держави». Я ще нічого не знав про те і тоді переказав ені мій розмовник деякі подробиці з київських подій, які він мав з будапештянських газет.

Утворення Української держави зустрічали мадяри симпатично, як заборо-ло проти Москви, яка в році 1848 помагала австріякам здавити мадярську революцію.

Зрештою доходили до мене події українського національного руху (1918 року) ільки далеким відгомоном.

[Вітер з Украіии]

Великі події на Україні в р. 1918 – Берестейський мир і вступ України «в народів вільних коло» – відбилися могутнім відгомоном на всіх українських землях і поза самою Україною. Я тоді був ще в зв'язку австрійської армії, розташованої на карпатськім відтинку, але війна на тім відтинку була вже властиво закінчена. Боєві частини тої армії посунули на Україну для окупації, а в запіллю полишалися лише етапні частини. При одній з них опинився і я, а саме в Чернівцях. Багато старшин українців пішло на Україну в характері перекладачів і тому подібних експертів. Також у львівській пресі появилися статті, з котрих деякі дуже оптимістично представляли, розвій подій на Україні, як наприклад репортажі д-ра Л. Цегельського про гетьманат і порядки в Гетьманській Державі.

Треба сказати, що ми, «закордонні» (галицькі і буковинські) українці не зовсім ясно уявляли собі еволюцію від перших початків проголошення державності куцої автономії п'ятьох губерній В. Винниченка, а потім проголошення, самостійности IV Універсалом за М. Грушевського і наконець установлення Гетьманату. Закулісна гра заінтересованих партій і осіб була майже невідома, бо й ті партії і керівні особи не були у нас знані. Пересічний галицький чи буковинський українець захоплювався самим фактом, що то здійснялася мрія про Українську державу і ставився з пошаною до кожночасного державного центру, отже шанували й Винниченка, і Грушевського (сього особливо, яко знаного історика), не розріжнювали між есерами, есдеками чи там соціалістами інших напрямів. Коли ж в Києві був проголошений гетьманат, наші галичани і буковинці, з малими виїмками привітали появу нового правнтеля України з надіями, віддаючи одночасно належне і попереднім основоположникам Української держави. В українських хатах можна було побачити на стіні побіч себе портрети гетьмана Скоропадського і голови Центральної Ради проф.[есора] Грушевського. Та коли потім дійшла чутка, що межи гетьманцями і республіканцями настав роздор та, коли вибухало повстання проти гетьмана, то це уважалося тут у нас за велике нещастя.

Але вернімося ще трохи назад, до подій в Австрії під час її розгрому на південнім фроиті в жовтні 1918 року.

Цісар Карло пробував рятувати державу маніфестом до народів з проголошенням національної автономії для народів Австрії, з чого був такий

наслідок, що майже всі народи проголосили свою повну самостійність і незалежність від Відня. Галицькі і буковинські політики, які в той час жили у Відні, незважаючи на сумні досвіди з полонофільським наставленням віденського уряду, утворили ніби українську державу, але державися далі традиційної опортуністичної тактики і не поривали всіх зв'язків з Віднем, бо не вірили, що вже прийшов фініш Австрії. Але події в краю пішли іншим шляхом: У Львові утворилася [Українська] Національна Рада, яка проголосила українську державність на західноукраїнських землях. У Чернівцях утворилася делеґатура тої [Української] Національної Ради на Буковину, яка творила автономний край тієї західно української держави. На чолі автономної управи, що охоплювала як українську так і волоську частину Буковини, стояли два провідники: один українець Омелян Попович і румун Аврель Ончул. Був то дуумвірат, при чому між двома дуумвірами панувала згода щодо загальних засад правління. Цей дуумвірат вийшов із ліберально-демократичної коаліції буковинських сеймових послів, котра існувала ще з часів перед війною і провела на Буковині національно-культурну автономію. Дуумвірат Попович-Ончул стояв на засаді рівноправности українців і волохів і мислив дальшу будучність Буковини в рамках федеративної Австрії. Ця концепція мала завзятих противників в таборі національно-консервативних волохів, котрі змагали до прилучення цілої Буковини до Румунії. Все ж таки з того боку не було чинних виступів проти дуумвірату.

На Буковині стояли тоді залогою січові стрільці під командою архикнязя Вільгельма (Василя Вишиваного), що вже самою своєю присутністю підтримували авторитет автономної влади. Такий стан тривав аж до часу, коли Січові Стрільці відійшли до Галичини на підмогу українським військами, що билися з поляками за посідання Львова. Між тим розпад Австрії поступав швидким кроком вперед. З кінцем жовтня йшла самочинна демобілізація австрійського війська. У Чернівцях стояли тоді маршові сотні двох буковинських полків, котрі просто розбігалися на всі боки. На вулицях можна було видіти вояків, що несли в наплечниках і в торбах усяке добро і угинаючися під його тягарем шкандибали до дому, залишаючи корабель австрійської держави його власній долі. Серед таких обставин австрійська концепція нашого віденського цеитру ставала все більше нереальною.

На Буковину повіяв вітер з України. Піднісся клич прилучення Буковини до Київської держави. Дня 3 листопада відбулася в Чернівцях велика всеукраїнська маніфестація, при котрій тисячі і тисячі І народу, зібраного з ріжних околиць краю, висказали бажання злуки і з Україною. Але одночасно з цими змаганнями українців ішла протиакція національно-конвервативного табору буковинських волохів, котрі і постаралися в Букарешті про окупацію Буковини румунським військом. Головним промотором тої протиакції був

буковинсько-волоський дідич і посол Янку Фльондор, політичний і особистий противник ліберально-демократичного Авреля Ончула, союзника українців.

У Чернівцях панував між українцями поважний настрій, бо доходили вістки, що румунські військові частини стали посуватися на територію південної Буковини. Спершу була думка, що румуни хотять зайняти лише ту частину Буковини, що заселена переважно волоським населенням і що в ніякому разі на схотять захопити чисто українських повітів Путилів, Вижниця, Вашківці, Станівці, Кіцмань, Заставна, Садагура і інші, тим більше, що і представники національно-консервативного табору волоського при відповідних нагодах зазначували, що вони української частини Буковини собі навіть не бажають мати в складі національно-румунської держави. Але в міру того, як посувалися румунські полки на північ, зростали румунські аспірації на цілу Буковину. Доводили це тим, що Буковина в 18 ст. належала до молдавського князівства. Були також чутки, що румунська окупація діється за відомом Франції, Англії та союзних держав, заступники яких радили тоді над будучим устроєм Европи.

[Наступ румуиів]

Я тоді скинув однострій австрійського старшини з нагоди загальної самочинної демобілізації, війська і знову став брати участь в суспільно-політичному житті. Одного разу, на початку листопада 1918 року мав я розмову з одним буковинсько-румунським іителігеитом, що вертався з Відня з політичними відомостями. Оповідав він, що відносно австрійських українців в політичних кабінетах західних держав запало рішення, що Галичина відійде до Польщі, а Буковина до Румунії, «тому нехай українці не роблять собі щодо того ніяких ілюзій». Ця розмова мала місце в першому тижні листопада, коли румунські війська підходили вже до Чернівців, не натрапляючи на ніякий спротив з української сторони. Одно, що український провід міг зробити в тій снтуації, це була спроба, дипломатичних переговорів з румунами, тобто з румунським командуванням. Отже, вислано двох старшин до румунів. Побачення в румунськім штабі з румунськими офіцерами відбулося на станції Глібока, що вже лежить на етнографічно українській території Буковини. На відповідний протест делеґатів українців відповів румунський командаит, що він передасть протест до Букарешта, але дальший похід війська не може бути стриманий. Українських делеґатів віднустили ні з чим, але принаймні не причинили їм особистого лиха.

Гірше вийшла на переговорах з румунами інша українська делеґація, яка зустрілася з румунами в буковинських Карпатах. Там стояв один відділ українського війська. На вістку про те, що румунські війська наступають в

тих околицях, рішився український комендант, четар Кіящук, родом з Косова, вдатися до румунського коменданта і запропонувати йому проведення якоїсь демаркаційної лінії. Побачення відбулося, але румунський старшина не лиш відмовився від будь яких переговорів, але ще заарештував четаря Кіящука і велів відставнти його до Головного Командування румунської окупаційної армії під тим приводом, що українське військо не визнане інтернаціональне, як оборонна сила. Четар Кіящук дістався до румунської в'язниці, звідки втік, і вже дістався був на волю, але завдяки одному румунському попові, який пізнав в нім по мові галичанина, був знов заарештований і переданий румунському військовому судові, котрий нарешті мусів признати, що четар Кіящук нічим не провинився і звільнив його з арешту.

Румунська армія наступала на Чернівці в силі одної повної дивізії. По українськім боці ніякої сяк-так організованої сили не було окрім поодиноких відділів, що залишилися після того, як січові стрільці відійшли до Львова. Отже, воювати з румунами не було сили. Коли 9 листопада розійшлася чутка, що румуни підходять вже до самих Чернівців, відбулася нарада наших черновецьких патріотів, щоби вирішнти, як поставнтися до румунського війська, а зокрема, чи не піднімати повстання. Та з огляду на те, що не було своїх регулярних військових частин, та що не було чим озброїти населення в так короткому часі, занехаяно думку про збройний спротив. В ніч на 10 листопада український провід, посли та інші діячі покинули Чернівці і переїхали на галицький бік та затрималися в Заліщиках.

[Виїзд з Черивівців]

Про цей від'їзд я довідався аж на другий день рано і також постановив стрясти чернівецький порох з моїх чобіт. Властиво, не знав я куди мені їхати і навіть вагався, чи взагалі виїзднти з Чернівців. В тому вирі думок я зайшов до моєї покійної мами, котра мене на дорогу поблагословила, і я пішов насамперед на чернівецьких залізничний дворець з наміром поїхати в напрямі Вижниці в Карпатські гори, щоб там якийсь час відпочнти. Але на двірці показалося, що поїзди з Чернівець взагалі не ходять, бо шини аж до Снятина були розібрані ще з часу війни. Та над'їхав з Чернівець міщанин, що прямував туди, куди і я вибирався, і підвіз мене з собою. Але недалеко нас наздогнало вантажне авто наших Січових Стрільців, котрі везли всяке військове добро з військових складів і повідомили, що румуни вже вступили до Чернівців. Коли мій міщанин це почув, став бідкатися, завернув коні, щоб якнайскоріше дістатися до свого дому.

Я пересів на авто січовиків і ми рушили, але вже не в напрямі до Вижниці, лише шляхом, що веде через Кіцмань до Галичини. В Кіцмані ми спинилися. Тут був невеликий відділ січовиків, і туди звозилося військове майно,

що залишилося було в чернівецьких складах. Попрощавшися з молодими моїми сонутниками, я зайшов до місцевого нотаря, покійного Стрийського, відомого українського патріота, і поінформував його про ситуацію в Чернівцях. Пан нотар був надзвичайно стурбований. Ситуація була дуже непевна. Не було відомо, чи румуни не підуть з Чернівець далі на північну Буковину й чи не займуть також і місто Кіцмань. З другого боку, скаржився мій прнятель, що і в самому місті, особливо між молоддю, помітні познаки безладдя. Вечорами чути стрілянину, й передбачаються бешкети. Нотар Стрийський жив самітно, був вдівцем, а в домі жила лише його донька, а що він був маєтним чоловіком, побоювався грабунку. Його донька вправді була відважніша і не без гордості оповідала, що має при собі револьвер, що знає ним орудувати.

Переночувавши в гостиннім домі пана нотаря, прнятеля, я на другий день виїхав і дістався через Дністер до Заліщик, де затримався голова нашого буковинського автономного уряду Омелян Попович в домі свого зятя д-ра Стефановича Романа, адвоката і повітового комісара з рамени Української Національної Ради. В Заліщиках ішла жваво організаційна робота. По вулицях ходили і їздили верхи міліціонери і збирали між здемобілізованими вояками зброю, муніцію і однострої. Повітовий комісар і народний комітет, що утворився в місті, переводили тим часом цивільну організацію в місті і повіті. В розмові з Омеляном Поповичем про політичну ситуацію взагалі а зокрема на Буковині, прийшли ми до висновку, що треба поїхати до Києва і там представнти наше положення українському уряду та там вимагати від нього посильної допомоги.

Омелян Попович як голова буковинської автономної влади видав мені відповідну грамоту до гетьмана Скоропадського і з тою грамотою вибрався я в товаристві молодого інженера Ілька Поповича автом у дорогу.

Ми виїхали вже під вечір і дісталися пізно вночі до пограничної залізничної станції в Гусятин. Не бажаючи затримуватися, покріпившися на тілі і душі у команданта станції, молодого хорунжого Н., що майже сам один справував на двірци службу і роззброював повертаючі з України австро-угорські військові частини, хотіли ми передістатися на другий бік Збруча і далі поїхати українською залізницею. Командант хорунжий Н. злучився телеграфом з начальником станції за Збручем, і просив, щоби відти прислали нам паровіз для переправи через границю. Але зазбручанський начальник станції відмовився, кажучи, що за браком вугілля стоплюють паровози дровами, а дров у його не має. Хорунжий Н. пояснив ту відмову просто небажанням свого зазбручанського сусіда іти нам назустріч. Не було іншої ради, як пробиватися автом далі на північ, і так ми рушили тої самої ночі в напрямі Тернополя.

Край окутаний нічними тінями був неначе мертвий. Ніде не зустрічали ми слідів, що тут властиво підготовляється військова оборона проти національного ворога, дарма, що по панських дворах формувалися, як нам було сказано, польські ватаги, щоби перешкодити українській акції в краї. Ми все таки без пригод дісталися до Тернополя і хотіли звідти через Підволочинську від'їхати залізницею на схід, до Києва. Але в Підволочинську шлях був затарасований транспортами російських військовополонених, що повертали з полону до дому. Ми затрималися у Тернополі і мали нагоду бачити, як відбувалося формування галицько-українського війська. Був великий рух. Селяни зносили зброю з вагонів і самотужки тягнули гармати до збірних нунктів. Настрій був піднесений і самопевний. У Тернополі збиралися старшини українці з бувшої австрійської армії і відси приділювано їх до новоформуючихся частин.

З Тернополя поїхали ми через Красне до Бродів. По дорозі бачили ми гарно заряджений санітарний поїзд з повним устаткуванням, який військове українське командування включило до свого військового майна. На станції Красне зустрівся я з доктором Луценком, відомим провідником одеських українців самостійників. Д-р Луценко, в товаристві якого був також молодий український полковник, оповів мені, що вони їдуть до Львова, щоби на власні очі побачити, яка там ситуація і наскільки була би потрібна там поміч з України. Побажавши собі взаємно щасливої дороги, поїхали ми кожний в протилежнім напрямі глядати, один інформації, а другі порятунку.

З Красного ми поїхали автом до Бродів, щоби дістатися до Радивилова, а відтам поїхати далі залізницею. Комендант двірця, вже людина в літах, в цивільнім стані професор гімназії, дуже заінтересувався нами і був дуже учинний. З Бродів треба було поїхати возом через ліс до Радивилова. Наш професор дав нам чотирьох січовиків для охорони перед польськими боївками, що вешталися, як він казав, по лісах. Перед нашим від'їздом справив вечерю, в котрій взяли участь також залізничні урядовці з тамтого боку зі своїми дамами. Тут у розмові з ними я довідався вперше, що на Україні настала зміна політичного курсу, а саме, що була проголошена федерацію України з Росією. Ту федерацію розумів мій розмовник якось чудно, майже як поворот до старого всеукраїнського устрою.

З Бродів виїхали увечері. Подорож волинським лісом при спрняючій погоді була дуже приємна. Наші січовики співали бадьоро веселих пісень, не боячись тим привернути увагу здогадних польських повстанців. Лиш один з них, двадцятилітній хлопець не співав. На мій запит сказав, що співати не може, бо дістав дві кулі в голосівки в боях з поляками, «але я, – казав, – також співаю в душі разом з другими і мені весело». Цей молодий хлопець не скористав зі свого покалічення, щоб піти додому, а залишився в рядах укра-

їнського війська і разом з ним сповняв військову службу та разом зі своїми товаришами співав «у душі» стрілецьких пісень. Так ми доїхали щасливо до Радивилова, де мали пересісти до пасажирського потягу, що вже стояв готовий до від'їзду, але чогось затримувався.

Та тим часом я познайомився з начальником станції, молодим, симпатичним українцем і розмовився з ним про ситуацію на Україні. Він якось обережно натякнув, що в Києві сталися «событія», які можуть бути на перешкоді моїй дальшій подорожі. Порадив мені не їхати далі на Київ, а звернути в бік Рівного, де я найду українську військову частину реснубліканців – самостійників. Мій новий приятель дав мені окремий паровіз, який мене і мого товариша подорожі завіз до Рівного. Паровозом керував кремезний, симпатичний чоловік середних літ, свідомий українець. Він висказався про події так: «ми самі заслабі і тому мусіли пристати на федерацію». Не знаю, чи це була його справжня думка, або, чи він хотів лише спнтати «в кума розума» – у всякім разі я задумався над словами поважного українця, з котрого, як мені здавалося, говорив голос землі.

[У Великій Україиі. Між гетьмаиом та Директорією]

У Рівному, приїхавши пізно вночі, застали ми потяг, що в нім розмістилася невелика частина революційного війська Національного Союзу, який якраз тоді розпочав повстання проти гетьманської влади. При відділі був і представник цивільної реснубліканської влади і кілька старшин, з поміж котрих я запам'ятав прізвище молодого інтелігентного Коваленка, досить добре ознайомленого з загальноукраїнськими справами. З розмови з моїми новими знайомими внявилося, що ситуація в Рівному непевна. Можна було очікувати рейду гетьманського відділу, що стояв недалеко в Дубні. На тім ми побажали собі доброї ночі, я зі своїм товаришем подорожі пішли до міста і заночували в готелю. Вставши рано, пішов я на двірець подивнтися, що діють мої нові знайомі – але їх поїзду я вже не застав. За якийсь час я дістав від них записку, що вони мусіли покинути Рівне, і що післанець скаже, куди я маю за ними вибратися.

Ближчі пояснення даного стану було таке: у Рівному перебрала владу державна варта (сторонники федералістів) і обеззброїла залізничну варту (сторонники самостійників). Але і цей стан не потривав довго. Стоячи на вулиці недалеко свого готелю бачу, жене чвалом в місто загін їздців узброєних рушницями і шаблями, в селянських одягах. «Що це таке? – знов пнтаю стрічного чоловіка, каже, це полк Оскілка, який тоді також підпирав протигетьманських повстанців. Цей загін винустив арештованих залізничників і ув'язнив державну варту. В тім часі з'явився в Рівному молодий інтелігент з походження галичанин. З ним я зараз познайомився і він мені оповів, що

перед тим був довгий час на якійсь посаді в Білій Русі, і що його запросили на посаду повітового комісара з Рівному. Був я при тім, як він перебирав урядування і касу від представника попереднього режиму, що не зовсім гладко пішло, причому новий комісар проявляв видиму несміливість, а представник старого режиму поводився доснть самопевно. По скінченню церемоній, став жалуватися мій новий знайомий на те, що він не почувається добре на новій посаді, бо уважав становище дуже непевним, в чому не можна було йому відмовити рації.

Тим часом я сидів з Поповичем в Рівному без можливості виїхати далі, бо з наказу реснубліканської влади увесь залізничний рух був припинений. Зайшов я до місцевого нотаря, щирого українця, походженням з Київщини, що недавно прибув до Рівного з північної Росії, де він довгі літа пробував. Сумні думи находили на нас. Всюди кругом піднімали голови внутрішні вороги українства. На мій запнт, чи я зможу доїхати до Києва, мій новий прнятель сказав, що на станції в Коростені, куди я мав проїхати, може мене затримати гетьманська варта, а то з огляду на те, що в мене був подорожний документ, на котрім було повно галицьких печаток при візах, прикладених залізничними командами, а тому, що повстання проти гетьмана почали галицькі Січові Стрільці за ініціативою доктора Назарука[1], то і мій документ міг мені багато пошкоднти, не зважаючи на те, що той документ був адресований до гетьманської влади. Та не було ради, треба було їхати далі, раз тому, що залишатися в Рівному не мало ніякого резону, а надто сталося таке:

В Рівному з'явився саме німецький військовий відділ, комендант якого заявив, що німецьке військо переймає владу в місті. На мурах домів з'явилися оголошення, в яких наказувалося всім тим, що не належали (не були приписані) до Рівного, онустнти місто до 24 год.[ини] під загрозою суворих кар. Отже, удалися ми з моїм товаришем на західний двірець, щоб вибратися з Рівного далі, рискуючи всякі можливі пригоди, на які натякав нотар у Рівному. Залізничний рух, як я вже згадував, був припинений, але один залізничний службовець, якого я собі з'єднав добрим словом і деяким дзвінким доказом, сказав мені, що має надійти окремий потяг німецького командування, котрим я міг би від'їхати (німецькі потяги курсували свобідно). За якийсь час надійшов справді потяг, мій прихильний залізничник

[1] Січові Стрільці, т. зв. С. С., що стояли тоді в Білій Церкві, були формацією придпіпряпською, в якій були придпіпряпці і галичапи. Легіоп, т. зв. У. С. С. стояли тоді па Буковипі й Бессарабії (Хотипському повіті), звідкіля пішли під Львів. Доктор Назарук пе був ініціатором повстапня, бо віп до формації С. С. пе палежав. Попав в Білу Церкву випадково, вертаючись з Києва, куди їздив просити гетьмапа за допомогою для Галичипи, зглядпо для Львова, де йшли бої. Гетьмап дав згоду, щоб до Львова відійшли С. С. з Білої Церкви і з тою саме місією поступав туди д-р Назарук. (Примітка редакції «Краківських Вістей»).

повів мене до свого колеги вагоновода, що приїхав з тим потягом і представив мене так: «Ето чистий господин, можете його взяти». Те «чистий» відносилося до того, що я задармо ніколи не подорожував. Мій новий Харон поступив зрештою дуже сумлінно, бо вичислив точно, кілько коштує білет до Києва і я йому стільки заплатив, не більше. Крім мене і мого сонутника їхав таким самим способом ще старий жид, одягнений в гарне футро, яке нам, трохи легше одягненим вандрівникам, муляло очі. Тут стала мені трохи зрозумілою психіка т.[ак] зв.[аних] «раздевателей», що тоді розвелися по українських містах і самочинно «міняли» свій гірший одяг за ліпший та були бичем божим для перехожих. Чи той жид далеко завіз своє пишне футро, не знаю, бо ми мирно з ним розійшлися ще перед Коростенем.

На станції в Коростені наш потяг спинився. Перед собою ми побачили дуло гармати, зведеної проти нашого потягу. На станції була справді гетьманська варта. Почалася перевірка подорожніх паперів. До нашого переділу прийшов молоденький офіцерик з окликом: «Ваші документи, господа». Так підійшов він і до мене. Я почував себе трохи незручно, бо ану-ж, що буде, коли я пред'явлю свій нефортунний в даному випадку український документ. Мені страшенно захотілося, щоб мій офіцерик до того докумеиту не заглянув, отож, сягаючи рукою до бокової кишені, щоб нібнто добути документ, я подивився пильно на представника влади і сказав йому, що я їду з Буковини до пана гетьмана, причім я так мимоходом спнтав його, чи він знає, де є Буковина. Мій офіцерик снустив очі, як той школяр, що не вивчив лекції, та тільки промимрив: «Ах, так»... махнув рукою і пішов далі.

Потяг рушив. Після Коростеня ми в'їхали в область війська і Директорії, що тоді була у Фастові. Наш німецький потяг і тут переїхав без перешкоди. Значнть, знову зміна влади, яка позначилася тим, що до нашого переділу вступив гурток озброєних людей, знов для перевірки докумеитів, цим разом з боку революційної влади. Між ними почулася тут і там російська мова – з донським акцентом, як то зауважив один з подорожуючих, а навіть був один вояк, що балакав по-польськи. Перевірка докумеитів відбулася зрештою дуже поверхово: командант звернувся загально до нубліки з запитанням, чи всі мають документи, нубліка відповіла хором, що мають, і на тому «перевірка» скінчилася.

Надвечір приїхали ми вже без ніяких пригод до Золотоверхого Києва. Потомлені з дороги ми раді були якнайшвидше дістатися на нічліг. На двірці нагодився старенький чоловік що завів нас до найближчого готелю, кажучи, що в житті «самоє главноє отдохнуть». Цю фразу повторяв він весь час по дорозі. Завів він нас до маленького готелю, де ми дістали зовсім чистеньку кімнатку. Було взагалі тихе і мирно, лиш далеко за Києвом гуділи гармати. Це зводила бої українська революційна армія з білогвардійськими

оборонцями української столиці. Але привиклій до світової війни, до гарматного гуку, я, змучений довгою подорожжю, завинувся щільно в ковдру, повторяючи про себе мудре слово старенького поводатора з двірця: «а самоє главноє отдохнуть», щасливий, що будь-що-будь, довелося мені добратися до столиці України.

Це я вперше був у Києві, і тому цікаво було роздивлятися по місті та по людях. Я з самого початку почувався в Києві неначе в свому рідному краю. Типи людей були якісь ніби давно знайомі, нагадували мені наших буковинських Іванів обличчям, мінами і навіть рухами, але видно було в них більше розмаху і певности в собі. Щодо мови, то загально панував на вулицях спочатку т.[ак] зв.[аний] малоросійський жаргон. Чистої московської мови уживали очевидно лише ті, вправді доснть численні утікачі з Московщини, що сховалися на українській тернторії від большевиків. Оглянув я особливости Києва, Лавру, церкви, побував на Володимировій горі і любувався прегарним видом на Дніпро і Задніпров'я. Водночас треба було поправлятися у водолічничім заведенні після перипетій сімнадцятиденної подорожі з Чернівець до Києва. Виїхавши 10 листопада з Чернівець, я приїхав до Києва 27 листопада.

[Справа захисту буковииської Украіїни перед гетьмаиським та революційиим урядом]

Та прийшла пора приступнти до виконання моєї місії, згідно з дорученням, одержаним від голоси буковинського уряду. Отож, зайшов до будинку, в якому містилася резиденція гетьмана. Була пізня година вечера. В цю пору звичайно приймалися відвідувачі. Прийняв мене осаул Полтавець-Остряниця, одягнений в пишний, старокозацький жупан. Я доповів йому про ціль свого приїзду і ми завели гутірку на актуальні теми. Між іншим запитав мене осаул, яка моя думка про федерацію, що її якраз тоді проголосила гетьманська влада. Не легко було дати відповідь такому, як я, що приїхав з далекої Буковини, де не було ясного образу ситуації в центральній Україні. Після того, як у нас запанував великий ентузіазм з приводу самостійності України, проголошення федерації викликало розчарування, хоча з другого боку, федерація в принципі не виключала би можливості хоча в обмеженій мірі існування національної державності. В тім змислі мабуть, звучала моя відповідь. Але розглянувшись по Києву, показалося, що з тої української національної державності лишилося дуже мало. В місті задавали тон різні московські добровольчі формації, а в державних установах взяли верх старорежимні урядовці всеросійського напряму.

У міністерстві закордонних справ, куди я зайшов для ознакомлення, шефом був росіянин Афанасієв з явно протнукраїнським наставленням. Урядовців, в тім числі мого молодшого брата Артема, який був товаришем

міністра, поки що залишили на місці, але згущувалася вістка, що всі мають бути звільнені зі служби за їх самостійницькі переконання і заступлені росіянами з поміж численної російської еміграції, яка тоді напливала з півночі. Російська течія находила опертя у добровольчих російських військових частинах, які тоді в Києві формувалися, а на чолі котрих стояв генерал Келлєр, свого часу командант російського західнього фроиту у світову війну. Але гук гармат наближався все ближче до Києва, і було видно, що гетьманська влада довго не втримається. Дня 15 грудня я, вийшовши на Фундуклеївську вулицю, побачив перший відділ українського реснубліканського війська (чорношличників), готовий до дальших дій. Але до важніших сутичок з білогвардійцями не дійшло, бо вони очевидно не були спроможні ставити опір, і Київ опинився в руках реснубліканських військ.

З переходом Києва до революційної влади, місто прибрало український характер. З'явилися свідомі українці, що з проголошенням повстання покинули було Київ, всюди загомоніла українська мова, наладилися редакційні апарати, тощо. В приміщеннях українського клюбу, що онустів було після розгрому білогвардійцями, знов закипіло товариське життя. Вступ революційного війська відбувся дуже парадно при участі членів нової влади і зробив на численну кнївську нубліку велике враження добрим виглядом і дисциплінованістю війська. Також щодо мови показалася зміна в напрямку українства. Я проходжувався між гуртками військових, особливо на залізничній станції, і міг тут я ствердити, що 70 % вояків розмовляло по-українськи.

Тим часом настала пора виконати покладене на мене головою буковинського уряду завдання і я постарався про авдієнцію у головного отамана Петлюри та з'ясував йому нову ситуацію на Буковині. Головний отаман сказав мені, що він до двох місяців кине туди військо і займе Буковину. Наша розмова була коротка і я зі слів отамана Петлюри виніс враження, що він не був цілком самопевний щодо буковинського пнтання. Як відомо, поміч, яку він обіцював, не здійснилася. На тім моя інтервенція в буковинській справі скінчилася, а то ще й тому, що тим часом приїхали до Києва доктор Кордуба і Осип Безпалко, які мали в тій справі ширші повноваження, так що я залишив їм дальше ведення тієї місії.

В тім часі довелося мені побачнтися з не одним із чільних діячів українського руху, з якими я був знайомий ще з часів передвоєнний. Тут згадаю на першім місці Дмнтра Антоновича, котрий був свого часу в Чернівцях, де видавав орган Р.[еволюційної] У.[країнської] П.[артії] «Гасло», а тепер був морським міністром. В його гостиннім домі познайомився між іншим з професором Багалієм, істориком Слобожанщини.

Використовуючи вільний час, я збирав деякі матеріали щодо праці українських міністрів, щоб потім написати репортаж до галицької преси. І так

зайшов я до керуючого управлінням духовних справ доктора Івана Липи, який свого часу разом з дружиною побував у нас в Чернівцях (по першій російській революції), і з тих часів нас в'язала прнязнь. Д-р Іван Липа дав мені потрібні інформації і матеріали. Так само в міністерстві внутрішніх справ дістав я обширні інформації від міністра внутр.[ішніх] справ Мицюка. Зайшов я також до сеніора українських правників С. Шелухіна, у якого дістав інформації про державно-правні відносини, як в теперішнім, так і в минулім (між іншим про характер переяславської угоди). Внаслідок тих розшукувань зібралася в мене ціла бібліотека, яку я потім передав до закордонної місії, що вибиралася після до Франції. На тім закінчилася моя подорож до Києва в буковинській справі і я незабаром перейшов на службу до українського міністерства закордонних справ.

На дипломатичній службі

[У складі украиської делегації до Фраиції]

На початку місяця січня 1919 р. виряжало міністерство закордонних справ, на чолі котрого стояв професор богословія Чехівський, дипломатичні місії до тих західньоевропейських держав, з якими Україна не мала ще дипломатичних зносин. Найважнішою державою була тоді Франція, де збігалися нитки світової політики. В Парижі радили представники союзних і запрнязнених держав Антанти над долею народів світа. Українська делегація до Франції складалася з відділу властивих дипломатів і з відділу преси та пропаганди. На чолі всеї делегації стояв київський адвокат Микола Левицький, бувший учасник мирової делегації в Берестю Лнтовськім. Ядро дипломатичної місії творили представники соціалістичних партій, від кожної по одному, яким до помочі додавалися знавці европейських мов і відносин. Були між ними і жиди. Другу частину делегації, а то відділ преси і пропаганди сформував д-р Володимир Кушнір, редактор віденської «Украініше Рундшау», який на той час також опинився в Києві.

З д-ром Кушнірем був я знайомий ще з передвоєнних часів, помістивши в його журналі деякі причинки. Зустрівшися зі мною в Києві і довідавшися, що я вільний, запросив мене до відділу преси і пропаганди. Ціла та делегація, в тім числі і технічний персонал, лічила понад 40 осіб. Перед від'їздом приняв делегацію міністр Чехівський і сказав промову про завдання українських дипломатів. З великим прнтиском напоминав він нас берегтися всякого шовінізму у відношенні до ближчих і дальших сусідів. Чехівський був добрячою людиною, оптимістом, що згідно з ідеями всесвітнього братерства вірив в силу вселюдських ідеалів. З-поміж членів делегації обізвалася

Надія Суровцева, секретарка міністерства закордонних справ, що теж їхала з місією, і нав'язуючи до слів міністра про шовінізм, доволі рішуче сказала, що шовінізм в обставинах українського народу деколи неминучий проти агресивного шовінізму сусідів (Надія Суровцева пізніше, в часи НЕПа, вернулася на Україну, але впала жертвою большевицького терору).

Делегація зібралася дня 13 січня на київськім західнім двірці, але мусіла перечекати цілу добу, поки був злагоджений окремий потяг, котрим вона нарешті рушила в дорогу. Маючи в своїм розпорядженні окремий потяг, наша кумпанія проводила час весело, то в розправах на поважні теми, то жартами, співами, звичайно як безжурні українці, що з повним оптимізмом дивилися в будучність, незважаючи на те, що на Україну насувала чорна хмара большевицької інвазії.

Переїжджаючи Галичиною, потяг спинявся на стаціях настільки, щоби набрати води і вугілля. Так переїхали ми галицько-угорську границю і доїхали до Мукачева на Підкарпатській Україні. Тут зустрів нас численний заступ українців з величезним жовто-блакнтним прапором і один з них сказав палку промову, на яку М. Левицький відповів такою самою промовою в дусі соборности. З Мукачева ми поїхали до Будапешту, де треба було переночувати, а на другий день зайти до міністерства закордонних справ в справі дозволу на дальший переїзд до Відня.

До Відня прибув наш поїзд по нятиденній подорожі з Києва. Тут треба було постаратися насамперед про вільний в'їзд до Швайцарії, а з Швайцарії до Франції, бо держави Антанти мали у Відні тоді лиш військові місії і визи на в'їзд не можна було дістати. Для тої цілі поїхав я і член дипл.[оматичної] місії Чечіль, бувший секретар Центральної Ради до швайцарського Берна, де був представником України з часів гетьманату лікар з Києва д-р Лукашевич (галичанин). В Берні ми затрималися місяць, але не виєднали французького дозволу на в'їзд до Парижа, бо до українців ставилися у Парижі дуже неприхильно. В межичасі настали зміни в складі нашої делегації і ми з Чечілем повернулися знов до Відня з тим, щоби разом з іншими членами місії, які так само як і я були дані в розпорядження міністерства закордонних справ, відіхати до Києва.

Переїжджаючи через Відень, я затримався тут для залагодження деяких своїх справ. У Відні були тоді два українські посольства – одно з послом В. Липинським від У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еснубліки], а друге з послом М. Васильком від З.[ахідно] У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еснубліки]. Посол М. Василько, довідавшись про мій приїзд, запропонував мені перевезти до міністерства ріжні офіційні папери і постарався, щоб я дістав місце в вагоні (це було тоді не так легко). Тоді, у Відні була сила українців, що виїхали були з Києва разом з нашою місією, одні з дипломатичним призначенням

до ріжних европейських держав, а другі як члени санітарної, господарської, фінансової місій. Всі чекали на дозвіл в'їзду до дотичних держав. Люди мали гроші і проводили гулящий час у віденських кавярнях та барах, які в тім часі мали дуже добру конюктуру, бо Відень зі своєю низькою валютою прнтягав до себе чужинців з цілого Заходу, передовсім з країв, яких курс валюти супроти австрійської корони стояв дуже високо, так що, маючи чужу валюту, можна було у Відні дешево жити. У наших дипломатів і урядовців були також доляри і франки, курс яких щодня ступав вгору так, що можна було жити з самої різниці денного курсу. Це спокушало декого вести гуляще життя і грати ролю великого пана. Українці стали дуже понулярні в ріжних нічних льокалях тим, що гойно платили за дорогі трунки.

З Відня дістався я до Будапешту в першій половині місяця лютого. Тоді вже посувалася большевицька хвиля з Московщини на захід і південь України. Ми довідалися, що Київ зайняли большевицькі війська, але й в Будапешті було вже неспокійно, бо йшла большевицька підпільна робота. Вибухали страйки, передвісники соціяльних боїв. В Будапешті я відвідав посла У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еснубліки] М. Галагана і дістав від нього інформації щодо міжнародної ситуації. Ці відвідини придалися мені в дальшій подорожі по мадярській терн́торії. Північна Угорщина, котрою довелося мені їхати, переживала неспокійні часи у звязку з тим, що з заходу напирали чеські війська з метою прилучнти Словачину і Підкарпаття до словянської держави. В вагоні, яким я їхав, найшовся теж якийсь неспокійний тип, що пізніше оказався агентом мадярської служби. Зі мною їхав принагідно один молодий український юрист, що також вертався на Україну. Ми говорили по-українськи і це звернуло увагу агента, котрий закликав залізничну варту, яка, незважаючи на мої протести і на мій дипломатичний паспорт, силоміць отворила наші куферки. На коридорі під дверми нашого переділу поставили вояка з наїжаченим багнетом і ми їхали вже під «охороною».

Небавом зайшов до нашого переділу молодий мадяр, котрий представився мені яко журналіст і показав легітимацію від якогось мадярського часопису. У розмові про Закарпаття спитав мене, як ставляться українці до дальшої будучности того краю, що заселений русинами, та чи не гадаємо ми той край прилучнти до України. Я відповів, що ми стоїмо на становищі самовизначення народів і що в Україні ніхто не думав насилувати волю закарпатського населення, якщо воно хоче залишнтися при Мадярщині. Мадярський «журналіст» сказав нарешті, що він постарається, аби нас звільнили з-під варти, але в дійсності на найближчій стації передали нас військовій команді. Ми мусіли перервати їзду. Я звернувся телеграфічно до посла Галагана і нас по одній добі звільнили з немилого положення так, що без дальших пригод я переїхав угорську границю і нас по одній добі звільнили

з немилого положення так, що без дальших пригод я переїхав угорську границю і дістався до Галичини. Не затримуючися, поїхав далі до Проскурова, де передав одержані у Відні офіційні папери міністрові М. Мацієвичеві та подав усні інформації про те, що я за кордоном чув і бачив.

[На Україні]

Тут згадаю, що по дорозі на Україну познайомився я в потязі з представником новоутвореної республіки «Народів Дагестану» – кавказьким князем, ще молодим інтелігентним по-російськи вихованим махомеданином, назвище забулося. Цей князь вертався з Парижа, де він серед тамошних зібраних дипломатів старався збудити зацікавлення для своєї Кавказької республіки. В тій цілі заявився він також у нашого міністра закордонних справ, що спинився тоді в Проскурові. Князь просив, щоб Україна призначила свого посла до дагестанських народів. Та дагестанська республіка складалася з ріжних племен з ріжними мовами, споювало їх почуття спільної кавказької раси і махомеданське віросповідання та бажання здобути давню незалежність від Росії. Кавказький дипломат, коли зайшла мова в міністра на те, хто мав би бути українським послом, указав на мою особу, покликуючись на те, що ми в довгій дорозі ближче познайомилися. Понеже поки що іншого кандидата на ту екзотичну посаду не було, то я зараз таки дістав міністром підписану вірчу грамоту яко представник України в країні Дагестана. Та все таки не довелося мені вибратися в цю трохи рисковану подорож, рисковану тому, що я не знав тамошніх людей, їх мови, звичаїв і їх громадського устрою. На щастя, найшовся інший кандидат на дагестанський посольський фотель в особі пана Шрамченка, який, як показалося, знав кавказькі стосунки і заявив охоту прийняти згадану місію. Опісля я довідався, що та місія доїхала в товаристві згаданого князя на місце призначення, але тут зустріла труднощі та неприємності і мусіла чимшвидше опустити непривітну гірську країну та податися до Тифлісу, звідки члени місії потім дісталися на Україну. Докладніше і автентично міг би про це розказати хтось із членів тієї місії.

Я тим часом залишився в Проскурові, але тут не довелося мені довго пробувати. Територія У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еспубліки] дедалі зменшувалася під напором наступаючих большевиків і внаслідок того наступила евакуація Проскурова. З останнім потягом виїхав і я і дістався через Волочиська, Тернопіль до Станіславова, де тоді був осідок З.[ахідно] У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еспубліки] і її парламенту – [Української] Національної Ради, якої я, яко буковинський посол, був членом. В Станіславові перебував тоді центр українського національного життя Галичини і почасти Наддніпрянської України, звідки зібралося багато чільних політиків і культурних працівників. Тоді в Станіславові були Генеральні Секретаріати вже

цілком добре зорганізовані і провадили ділову працю по своїх ділянках. Національна Рада під предсідництвом посла д-ра Є. Петрушевича виготовляла і видавала закони і розпорядки, які зараз появлялися в урядовім «Віснику». В Станіславові виходила тоді преса і функціонувала інформаційна служба для закордону та підтримувала звязки з кореспондентами і емісарами тих держав, що цікавилися положенням в Галичині і українсько-польською війною, яка була тоді в повнім розгарі. У тій війні молода Українська Галицька Армія здана цілком на себе без посторонньої помочі переможно воювала з переважаючими силами соборної Польщі.

Коли я в листопаді 1918 року переїжджав Галичиною на Україну, находилася галицька українська державна організація в стані скромних початків, тепер же (березень 1919 року) державний апарат, як цивільний, так і військовий був настілько налагоджений, що це мусіло будити повагу до його творців. Такий стан треба було очевидно завдячувати високому ступеневі національної свідомости і жертвенности галицько-українського суспільства без ріжниці стану і клясової принадлежности. Праці поодиноких урядів – Нар.[одних] Секретаріатів, законодавчої Національної Ради та місцевих установ приходили в дусі згоди і взаїмної терпимости. Правда, не обійшлося без спроб деяких крайніх елементів внести заколот і безладдя в ту однозгідність. Такі спроби не мали успіху на галицькому груиті.

Не було також розбрату межи «старими і молодими». Молодь воювала в рядах армії і до активної державної політики не встрявала, зате старалася у війську впливати на хід подій не лише військової натури, але також політичної, як наприклад переговори, що велися в тім часі за посередництвом французької місії генерала Бертельмі з метою довести до припинення воєнних дій між поляками і українцями. Пропозиція французів змагала установнти демаркаційну лінію так, щоб частина Галичини зі Львовом і нафтовими теренами Борислава і Дрогобича припала тим часом полякам, аж до остаточного вирішення долі Галичини на загальній мировій конференції. Отже, ця пропозиція зустрілася з загальним відпором молодої армії і представники З.[ахідно] У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еснубліки], керуючись тими настроями, пропозицію відкинули.

Про державнотворчу справу в Галичині мав я нагоду говорнти з визначним ідеологом партії соціалістів-революціонерів Микитою Ю. Шаповалом, який в той час також найшов захист від большевиків в Станіславові. З розмови виходило, що його не задовольняла та державнотворча праця, бо була замало революційна. Він схилявся до групи, що під проводом В. Темницького вела якийсь час опозицію проти уряду Є. Петрушевича.

До Станіславова прибували все численніше наддніпрянські урядовці, які під натиском большевицького настуну переходили самі, або зі своїми уста-

новами до Галичини. Так познайомився я з гуртком наддніпрянських земляків, що зібрався біля письменника Сави Крилача (Сідлецький). Сам Сава Крилач робив своїм зовнішнім виглядом в історичнім костюмі козацькім з карабелею і традиційним оселедцем неабияке враження. Мав надзвичайний дар оповідати і знайомим свою невеличку авднторію з ріжними пригодами своєї революційної минувшини з часів царату, як також з переживаннями за час нового українського відродження.

[У складі україиської фіиаисової місії]

У Станіславові був тоді також член Директорії Афанасій М. Андрієвський, який виконував частинно функції директора. Між іншим була на черзі справа упорядкування українських фінансів. Сила наддніпрянців, що збиралася в Галичині, а зокрема в Станіславові, мали при собі українську валюту, але курс карбованця і гривні не був поза кордоном усталений. З уповноважнення А. М. Андрієвського мав виїхати до головних міст зах.[ідно] европейських держав керуючий міністерством фінансів Михайло Кривецький, щоби навязати відповідні переговори з фінансовими кругами закордоном. М. Кривецький склав свій урядовий апарат, до котрого увійшов і я яко юрисконсультант.

Перед виїздом тієї місії мав я нагоду говорнти з одним членом галицько-української делегації, яка вела переговори з французькими представниками в справі розєму з поляками. Та справа живо обговорювалася в широких кругах українського політичного світа. Песимісти, а тих було чимало, були тієї думки, що галицько-українська армія, не маючи свого воєнного промислу, не зможе встояти, незважаючи на свою хоробрість, проти Польщі, якою опікувалася Антанта. У розмові з членом делегації Осипом О. Бурачинським, тодішнім міністром юстиції і членом згаданої делегації, висловився я також в тому сенсі. Правда, що прийняття французького посередництва вимагало би значних жертв територіальних, як уже було вище згадано, але з другого боку, французькі представники обіцювали зате, що возьмуть на увагу інші основні державні інтереси Галичини. Але голос песимістів не знайшов послуху у наших делегатів. О. Бурачинський висловився рішуче, що так можуть думати лиш непоправні опортуністи.

У тім часі, можна сказати, утворилося ядро української еміграції, що потім розрослося до великих розмірів і розїхалося по світу. Вже тоді постало перед не одним передбачливим українцем питання: що буде далі, як поляки з одного боку, большевики з другого боку захоплять всю соборну Україну? Певна річ, люди загалом вірили, що до такого сумного кінця не прийде, бо ще в Україні боролися з наїздниками численні повстанські загони, а щодо Галичини, то силу Польщі не брали поважно і не гадали, що Антанта, яка

видвигнула нові загальнолюдські принципи співжиття народів, узброїть армію Галлєра і нустнть її, замість на большевиків, як тоді говорилося – на галичан.

Події, одначе, давали все більше і більше рацію песимістам. Польські війська посувалися все дальше на схід по галицько-українській терннторії, і ситуація тимчасової столиці в Станіславові ставала непевною. Почали більшими і меншими групами онускати місто еміграити в напрямі Закарпаття, котре було тоді окуповане чеським військом. Одні вибиралися з заміром прилучнтися за кордоном до котроїсь з вже існуючих місій, інші щоб поступити на студії, треті, щоб вести комерцію або нарешті виконувати технічну працю, доки не утворнться можливість вернутися на Україну. Були й спроби утворення окремих місій для спеціальних цілей; так, для прикладу, утворилося під проводом генерала д-ра Окопенка місія в службі філантропії, т.[о] є.[сть] несення помочі полоненим українцям з бувших армій австрійської і російської. Ця акція найшла підпертя з боку фінансового управління У[країнської] Н[ародної] Р [еснубліки] і та місія доїхала до Відня, одначе там і розпалася.

У Станіславові зродився ще проект фантастичний висилки місії до Сіаму. Прнтоку до цеї трохи відважної думки дала обставина, що уроженка України пані Славянська, яка переселилася була колись до Зеленого Клину, а звідти опісля дісталася до Сіаму, вийшла там замуж за сіамського володаря. Думалося, що ця високопоставлена особа певно радісно і гостинно привітає нащадків чубатих земляків. Про цей проект згадую, як про курйоз із емігрантського життя. Проект так і залишився проектом.

Тим часом, час наглив нашу утворену фінансову місію до виїзду в напрямі Стрий, Лавоче, Ужгород, Прага. В Празі мали бути пороблені перші кроки для уміщення української валюти в закордоннім торговельнім світі. З Хирова в напрямі на Стрий наступали поляки з переможними силами. Ми ще вчас приїхали на Закарпаття й дісталися до Ужгороду, де не було дальшого залізничного сполучення. Коло Ужгороду йшли бої між чеським окупаційним військом і мадярами, які наступали від вузлової станції Чоп і вже стояли на віддаль рушничного вистрілу від ужгородського передмістя. Ми звернулися до чеського команданта Ужгороду з проханням, щоби нам уможливили виїзд автом в напрямі на захід. Авто ми дістали і вибралися цілі та здорові з небезпечного ужгородського кітла і доїхали до Кошиць.

Перед від'їздом бачилися ми з адвокатом д-ром Жатковичем, уроженцем Закарпаття, що виемігрував свого часу до Америки і з прилученням Закарпаття до Ч[есько] С[ловацької] Р[еснубліки] приїхав, щоб обняти уряд губернатора Закарпаття. На його честь дав наш голова місії Кривецький обід, в якім взяли участь теж представники чеського старшинства. При

обіді говорилися промови на тему братерства межи місцевими русинами і нами українцями. Жаткович досить виразно акцентував провінціальну відрубність «русинів». Був це чоловік досить молодий і робив своїм інтелігентним поводженням гарне враження.

До Праги прибули ми без пригод, і Михайло Кривецький взявся зараз за виконання нашого завдання щодо валютного питання. Ми пішли з ним до тодішнього чеського міністра фінансів А. Рашіна, який уважно вислухав його доповідь і заняв цілком прихильне становище щодо внущення української валюти до Ч[есько] С[ловацької] Р[еспубліки], та дав відносно конкретного виконання потрібні вказівки. Крім цей справи інтересувала нас ще справа виміни старих австрійських банкнот на чеську коропу. Стара австрійська корона після розвалу Австрії падала на вартости все більше і більше. Її покупна ціна була по окремих післяавстрійських державах-наслідницях неоднакова. Найбільшу покупну ціну корона мала в Ч[есько] С[ловацькій] Р[еснубліці]. Внаслідок того напливали старі австрійські корони до Праги з інших держав-наслідниць. Щоб інфляції положити кінець, міністер А. Рашін зарядив, щоби австрійські корони, що курсували в Чехах, до певного речинця оштемпелювати, а дальший ввіз заборонити. Міністер Кривецький спопукав міністра Рашіна, щоби він позволив оштемпелювати і ті старі австрійські корони, які наша місія привезла вже після згаданого речинця. Таким чином місія добула дуже цінний капітал за старі австрійські корони, які вже були майже безвартісні.

Перебуваючи в Празі, наша місія навязала знайомства з деякими особами чеського політичного, господарського і культурного світа. В пригоді став наш посол У[країнської] Н[ародної] Р[еснубліки] Максим Славінський, який вже мав звязки з чеськими кругами. Дружина міністра М. Кривецького знайомилася тим часом з активними чеськими жінками. Відбулося кілька сходин і принять заходом нашої місії, при котрих поглиблювалося взаїмне пізнання Діло доходило деколи до ліризму. Один з членів нашої місії написав вірш на честь золотої Праги, до якого один з наших нових чеських приятелів композитор уложив мелодію.

Взагалі ж справа українська була для наших чеських знайомих чимсь досить новим і з погляду єдності російської держави небажаним явищем, тому можна було почути, що в інтересі Росії і західних словян було би необхідно утворити федерацію всіх «русів». В звязку з цим забіжу трохи наперед в моїм хронологічнім оповіданню. Отож, про однім пізнішім побуті в Празі зайшов я до редакції «Верков-а», офіційного органу аграрної партії, щоб подати інформації про український національний рух. Редактор, з яким я розмовляв, сказав мені дуже рішучо, що вони противні ідеї відділення України від Росії і що найвище погодилися б з думкою про федерацію. Я подавав аргумеити на річ самостійности, та як я був здивований, коли на

другий день прочитав у «Верков-і» нашу розмову, де було чорне по білому написано, що я в розмові з редактором нібито відстоював думку федерації. Тоді я зрозумів, як то деколи нефортунно давати газетне ітервю.

З Праги поїхав я з фінансовою місією до Відня, де міністр Кривецький повів дальше справу уміщення української валюти, а то перш всього тим способом, що вимінювалося українські гривні на західні валюти. Цікаво, що на гривню і карбованця був у Відні і взагалі на пограничних нунктах Заходу значний попит з боку спекуляитів, які очевидно рахувалися з тривалою будучністю української валюти. Далі виринула думка заснувати в головних містах Европи середньої українські банки (в Австрії, Німеччині, в Данії тощо). Були вироблені статути і намічено персональний склад деяких банків. Цій справі допомагав місії юридичними порадами д-р Л. Цегельський, що на той час перебував у Відні. Але дальшу чинність мусіла місія припинити, тому що настало нове міністерство Мартоса, а внаслідок того місія М. Кривецького розформувалася.

[У складі української місії в Рнмі]

Так настала пізня осінь, і я постановив переїхати до Праги, щоб там перезимувати. Але в Празі не довго я затримався, бо одного разу приїхав до мене князь Сергій Трубецький з Риму і запропонував мені поїхати туди. В Римі була вже тоді надзвичайна диплом.[атична] українська місія під керівництвом Д. В. Антоновича, а князь Трубецький був аташе тієї місії. З Д. В. Аитоновичем ми були знайомі ще з часів, коли він як редактор видань РУП перебував в Чернівцях в часі російсько-японської війни, а з Трубецьким ми сприятелювалися під час моєї вандрівки в січні 1919 року з України до Швайцарії. Отже, Трубецького вирядив Д. В. Аитонович з тим, щоби я приїхав до Риму в характері консультаита місії. Я дуже радо прийняв предложення і ми з моїм прнятелем вибралися до Вічного міста.

Місія в Римі була дуже поважним чинником українського закордонного представництва. Персональний її склад разом з пресовим відділом був численний. Товаришем голови місії був В. Мазуренко, котрий одначе пізніше перейшов до большевиків. Секретарем місії був С. Пащенко, а скарбником А. Чехівський. В пресовім відділі, в якім я сповняв функції завідуючого пресовим бюром, працював Євген Онацький, пані Міляна Липовецька і інші. Пресове бюро видавало тижневик італійською мовою при помочі італійських стилістів, а крім того видавалися для італійської преси періодичні бюлетені. До місії стояв близько італійський письменник Інсабате, який містив в італійській пресі цікаві статті про українську справу.

На початку 1920 року Д. В. Антонович відійшов від справ місії і переїхав на стале до Відня, а я зараз після того виїхав до Парижа. Д. В. Аитонович

був яко шеф місії строгий до себе і вимагав точного сповнення обовязків членами місії, які постаралися про те, щоб він зрікся своєї функції, а керівництво місії перейшло до рук В. Мазуренка, який по відході Антоновича постарався, щоб і я вийшов з місії.

[У Парижі]

До Парижа приїхав я в приватнім характері. Там тоді існував при товаристві «Альянс францез» інститут для чужинців, в котрім французькі професори викладали мову, літературу, історію, географію Франції. На той курс учащала переважно молодь з чужих країв, що вчилася на високих школах Парижа, але були там і деякі сиві голови. Скінчення того курсу давало право викладати французьку мову в приватних установах. Отже і я, незважаючи на свої 47 років, записався на той курс і не пожалував. Французькі професори уміли так легко і цікаво викладати, що слухати їх було найвищою приємністю. Я щодня рано і пополудні ходив з книжками під пахою на той курс як школяр, і не пропустив ні одної лекції. Вільний час проводив я на оглядинах музеїв і памяток Парижа, а також знайомився з видними представниками української колонії.

Тоді була в Парижі українська дипломатична місія, що її головою був граф Михайло Тишкевич. Графа Тишкевича мав я нагоду пізнати на початку 1919 року в Женеві, тоді, коли я поїхав був з Відня до Швайцарії в справі одержання віз до Парижу. Приїхавши тепер до Парижа з Риму, я уважав за свій обовязок відвідати старенького українського патріота. Граф Тишкевич дуже охоче познайомив мене зі своєю дипломатичною чинністю серед французів. Мав він звязки з франц.[узькими] парламентаристами, через котрих старався впливати на урядові і суспільні круги в укр.[аїнськім] національнім інтересі. Граф Тишкевич показав мені теж деякі свої публікації про Україну. В своїм особистім поводженню це був правдивий аристократ, але без панської бути, скромний, із делікатними манерами. Він часто інформував мене про відносини в Римі, де він раніше був представником України при Ватикані. Сам він був католиком, потомком литовсько-українського княжого роду і належав (таке моє враження) до тих українських панів, про яких В. Липинський у своїх писаннях висловився, що для них без України немає ні сонця, ні води.

Місія під проводом графа М. Тишкевича складалася з представників партій с.[оціал] р.[еволюціонерів], с.[оціал] д.[емократів], с.[оціал] ф.[едералістів], між якими визначався сенатор Сергій Шелухін, відомий старий український діяч на літературнім і політичнім полі, бувший голова української делегації при українсько-большевицьких мирових переговорах в Києві в році 1919. Та численна місія не мала належної можливості розви-

нути ширшу діяльність, бо ще не прийшов був час видвигнути українську справу перед конференцією міжнародної дипломатії, що збиралася в Парижі. Голова місії, граф М. Тишкевич, подавав на засіданнях місії справу про свої зустрічі з французами, які відбувалися звичайно без участі інших членів місії, внаслідок чого заходили деякі непорозуміння між головою місії і її членами.

З сенатором С. Шелухіним я познайомився ще в місяці грудні 1918 року Києві я познайомився ще в місяці грудні 1918 року в Києві, де я тоді пробував з рамени буковинського автономного уряду. Розмова з ним точилася довкола української історії, а зокрема гетьманського періоду, з яким шановний сенатор був дуже глибоко ознайомлений, а зокрема з таким питанням як Гадяцька угода і державно-правове становище тодішнього гетьманату до Москви. Його кабінет з великою бібліотекою, землеписними мапами України на писальнім столі вказував вже сам собою на вчену працю господаря. Великий правдолюб, він не ходив за словом до кишені, коли треба було сказати землякам гірку правду. Взагалі належав він на мою думку до найвизначніших постатей новочасного українського відродження.

Українська справа мала дуже мало прихильників серед політичного світа в Парижі. Шкодили їй росіяни (Мілюков, Струве), які мали великі симпатії у французів. У Франції були уміщені зброєві російські позички, бо кожний французький раитьє уважав за свій обовязок кунувати російські державні облігації, щоби скріпити оборонну силу рос.[ійського] союзника. В інтересі французів було, отже, щоби зменшенням території, напр.[иклад], через відділення України, не потерпіли гарантії держави, зглядно спроможність заплачення тих облігацій. Як російські, так і деякі славянофільські прихильники старої Росії, як от чеський політик д-р К. Крамарж з нагоди свого побуту в Парижі старалися наклонити декого з українців до думки про всеросійську федерацію. Це їм удалося відносно В. Панейка, що був головою дипломатичної місії З.[ахідно] У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еснубліки]. Зрештою В. Панейко і його місія розгортали дуже живу чинність серед дипломатичних французьких кругів і чужоземних дипломатів щодо змагань Галичини до державної індивідуальності, навіть в звязку якоїсь федерації. Діяльність тої місії зверталася головно проти зазіхань Польщі на укр.[аїнські] землі і деякий час стримувала здійснення польських аспірацій, так що Аитаита не визнала експресіс вербіс ніколи повної анексії Галичини поляками, але щоправда, віддала її під заряд Польщі на 25 років, що все таки не виключало можливості згодом видобутися з-під польської кормиги.

Свій побут у Парижі хотів я використати також для того, щоб познайомитися з домашнім життям французьким, і з тою метою закватирувався у старенького вдівця п.[ана] Дюпоит, що мешкав в латинськім кварталі з

донькою учителькою в утульнім помешканню. Там мав я також обід і вечерю і при тій нагоді вправлявся у французькій конверсації. В тої родини мешкала переходово також одна голляндська панночка, яка з такою самою метою, як і я, у них кватирували. В наших розмовах частенько згадувалося і про Україну та наше життя, про яке у французів не було жодного поняття. Одного разу, спитала мене мадмуазель Дюпонт, чи я вдома ношу чалму (турбан), далі запитала мене, кілько я вдома маю жінок. Очевидно уважала мене за музулманина, яких франццузи знають з Алжиру і Тунісу. Одного разу, Знов, коли я в нашій французькій розмові ненароком ужив німецьке слово, подивилася на мене мамзель великими очима і запитала неласкаве, чи я знаю по-німецьки. На мою потакуючу відповідь сказала, що це паскудна мова, і неначе ставила мені в вину, що я ту мову знаю. Коли я зауважив, що до мене починають ставитися з недовірям, спитав я, за кого ж вони мене властиво мають? На те замість мамзельки відповіла голяндська панна, що я у всякому разі чоловік підозрілий.

Небавом після того мамзель Дюраит сказала мені, що в них будуть в найближчих днях гості, і щоб я на той час нікуди не виходив, бо вона хоче, щоби я з тими гостями познайомився. В означений день прийшли два молоді пани і ми з домашніми повечеряли. По вечері попросив мене один з тих двох панів, щоб я пішов з ним до сусіднього покою, бо, як казав, хоче зі мною дещо поговорити. Коли ми були сам на сам, перейшов він з французької мови на російську, яку сяк так опанував і завів розмову на військові теми. Випитував мене про українську армію і флот. Це, як також військова поведінка мого інтерльокутора, веліли здогадуватися, що він переодягнений французький офіцер. мені прийшло зараз на думку, що мене тут вважають за підозрілого із-за мого знання німецької мови, та що французький офіцер хотів очевидно зясувати, чи я не приїхав до Парижа, щоби вивідати воєнні таємниці в службі чужої держави. Але моє знання дотичних військових справ було очевидно таке невелике, що мусіло розвіяти дотичні підозріння і наша тривога тривала не довго та не мала для мене дальших наслідків.

Українці взагалі не втішалися довірям у французів, а то й не дивно, коли зважити, що наші сусіди москалі, румуни, поляки де тільки могли, представляли українців як ворогів Аитаити і взагалі малювали їх як в найгіршому світлі. Уже при моїм в'їзді до Франції в місяці лютім, коли я з Італії прибув на італійсько-французьку граничну станцію Вентімігліа, показалося, що українці стоять під острійшим коитролем, як чужинці з заприязнених держав. На тій пограничній станції відбувалася перевірка паспортів. В мене був пас у повнім порядку. Я його передав одночасно з другими подорожними урядовцеві для перевірки. За якийсь час урядовець виніс нам всім паспорти назад, і я вже збирався сісти у вагон, але тут чую на пероні хтось

вигукує: «Мосьє л'україніен!»...! Це очевидно стосувалося до мене, і я підійшов до того, хто кликав. Тоді він сказав мені, що я мушу зі своїм пасом ще раз повернутися до канцелярії. Тут розкрили якийсь товстий том з іменним реєстром і шукали за моїм прізвищем. Був то очевидно реєстр осіб, котрим в'їзд до Франції був заборонений. Підозріння викликало очевидно те, що у мене був дипломатичний пас У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еснубліки], в котрім була зазначена моя українська народність. Через ту процедуру, яка зрештою скінчилася благополучно, я трохи не спізнився до французького поїзду. Подібні труднощі зустрів я також потім про переїзді з Франції до Швайцарії, з тою ріжницею, що франц.[узькі] урядові органи відзначалися більшою чемністю від їх швайцарських колег.

[У Відні]

В місяці травні приїхав я до Відня, де тоді був центр еміграції з усіх українських земель, не рахуючи численної української колонії, що назбиралася в австрійській столиці за передвоєнних часів та гуртувалася коло греко-католицької церкви парохіальної і в товариствах з передвоєнної доби як студеитська «Січ» й інші. В той час, як я приїхав, були в Відні також посли до австрійського парламенту під проводом д-ра Костя Левицького і Миколи Василька. Виходив орган галицького уряду «Український Прапор» під редакцією д-ра Осипа Назарука. Д-р Піснячевський видавав журналик «Волю», в якім реєстрував ріжні події з еміграційного життя, але деколи давав волю пристрасній критиці, незважаючи на те, що така писанина не конче служила українській справі серед чужинців. Журнал «Воля» видавався на субсидії від міністра фінансів У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еснубліки], а з другого боку давав допомоги посол Василько, який одначе не дуже високо цінив заслуги «Волі» і в тім змислі явно висловлювався. Про це довідався д-р Піснячевський і одного гарного дня чинно атакував Василька.

У Відні зібралася також Українська Національна Рада, що до неї належали як галичани, так і наддніпрянські представники, одначе в ній позначилося розходження між східньо і західньо українською політикою. З боку антаитських агентів ширилася інсинуація, що Галичина осягне своєї державної самостійности, якщо вона пірве політичні звязки з Наддніпрянщиною. Внаслідок таких зовнішніх іитриг Нац.[іональна] Рада розпалася. Ті чужі впливи з одного боку і відсутність передбачень з нашого боку розбили і в цьому випадку, як і в багатьох інших, українські сили. Про це згадаю далі.

[Па чолі української місії у Рнмі]

У той час знову виринула на порядок дня справа нового обсадження дипломатичної місії в Римі. Голова місії д-р Антонович сидів у Відні, а

його заступник д-р Мазуренко, як уже згадано, рішився переїхати до Совдепії. Отже, місія в Римі була без проводу. Еміграційний уряд У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еснубліки] предложив д-р[ові] Д. В. Аитоновичеві знов виїхати до Риму, а з ним і я мав поїхати. Але переговори з Д. В. Антоновичем розбилися. Тоді, вирішено справу наступним способом: у міністерства фінансів У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еснубліки] вже було мало грошей, так що грозила ліквідація деяких закордонних представництв. У тій скруті став у пригоді посол М. Василько, який із своїх фондів утримував місію у Швайцарії, а згодом в Берліні, а тепер заявив, що бере на свій кошт утримання місії в Римі. Формально називався Василько також головою тієї місії, а діловий провід лежав в руках керуючого місії (шарже д'афер). Проект М. Василька щодо місії в Римі прийнято, і він заангажував мене яко радника тої місії, а пізніше яко керуючого місією.

Так я поїхав до Риму. Тут я навязав знайомство в італійськім міністерстві закордонних справ і відвідував частинно рефереита українського відділу барона В., котрому я передавав бюлетені місії, які я сам редагував. Увійшов я також в особистий коитакт з дипломатичними місіями сусідніх з Україною держав як: Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Болгарії, а також Швеції, Греції та Туреччини. Часто доводилося укладати меморандуми про актуальні змагання України до державного життя і ті писання передавав я в посольства Франції, Англії, У.[нійні] С.[тати] А.[мерики], а також вже вищезгаданим. До наших справ ставився надзвичайно симпатично фінляндський посол проф.[есор] Гумерус, а також і його дружина. Пан Гумерус був перед тим заступником Фінляндії в Києві за часів Ц.[еитральної] Р.[ади]. Знав наші справи і був нам на римськім терені помічний своїми радами і увагами. Між іншим увів мене в коло міжнародних дипломатів, акредитованих в Римі, що були зібрані на офіційній рецепції в чеськім посольстві. Пан Гумерус представив мене декотрим з тих дипломатів, між іншим амбасадорові японському, який з очевидним зацікавленням вислухав мою коротеньку доповідь про змагання України. На рецепції був також чеський міністр закордонних справ, котрий мав зі мною коротеньку розмову і при тім тепло згадав д-ра Степана Смаль-Стоцького, що був тоді представником зах.[ідної] України в Празі.

На рецепції був також польський посол в Римі п.[ан] Скірмуит. З послом Скірмунтом я познайомився перед тим таким способом. З нашого міністерства зак.[ордонних] справ дістав я допис про тяжке положення укр.[аїнської] армії, іитернованої в Польщі, з жаданням звернути увагу міжнародного Червоного Хреста на біду іитернованих. Я тоді написав циркулярну ноту і передав її особисто всім посольствам, акредитованим при Квіринаді і Ватікані. Притім не хотів обминути і польського посольства, тим більше,

що я передбачав, що ту циркулярну ноту передасть котре-небудь із заприязнених з поляками амбасад пану Скірмунту до відома. Розуміється, що я не рахував на особливо ласкаве прийняття в польського амбасадора, і справді п.[ан] Скірмунт, прочитавши ноту, зробив уже кислу міну і сказав: «Та це є звернене проти Польщі!» Я зауважив йому, що про ті відносини інтернованих може й не знає центральне правительство польське і тому в інтересах польсько-українських добросусідських відносин просив би я посла, щоби він передав ноту міністерству в Варшаві. Скірмунт на це відповів, що передасть. В дальшій розмові запитав мене, звідки я походжу. Коли я сказав, що я з Буковини, перейшов на польську мову і зі співчуттям (?!) в голосі спитав мене, як буковинські українці живуть під румунською окупацією. Я дав йому виминаючу відповідь, припускаючи, що це питання Скірмунта мало лише на цілі дістати інформації для румунського посла. На тім наше побачення з п.[аном] Скірмунтом скінчилося.

На згаданій вище рецепції окружив мене посол Скірмунт особливою увагою в той спосіб, що заставив свого молодого аташе слідкувати за мною весь час на кожнім кроці. Польському послові п.[анові] Скірмунтові очевидно не подобався персональний склад нашої місії. Він радо був би бачив на чолі місії чоловіка, який би беззастережно одобряв польську політику супроти нещасної України, що її уряд мусів тікати до Тарнова під польську протекцію. З послом Скірмунтом зносився тоді один бувший секретар місії, явний полонофіл, який хотів через впливи Скірмунта дістатися на чоло місії. Але в персональних справах місії рішав незалежно від центру номінальний її шеф посол М. Василько, який давав гроші на утримання місії, і він про Скірмунтового кандидата не хотів чути.

До якої міри угодовства супроти польських «союзників» доходив дехто з наших дипломатів, освітлює така подробиця: Коли уряд У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еспубліки] зрікся Галичини на річ Польщі, спитав п.[ан] Скірмунт одного відповідального нашого дипломата, як українці сприймають те зречення. На те наш дипломат з дипломатичною «хитростію» відповів: «Ми готові ще й на більші жертви, щоб тільки була хотьби й менша українська самостійна держава». Ясно, що такі необдумані вислови відповідального представника держави лише скріпляли польські аспірації супроти України.

Дуже сердечні відносини панували між нашою і литовською місією, акредитованою при Ватікані. З литовським послом ми не раз говорили про минуле Литви і України і їх долю в майбутнім. Литва була тоді самостійною державою, а на Україні боролися за самостійність лихо озброєні повстанські загони (1921), а уряд вже був без території. Та не зважаючи на те, литовський посол дивився скептично на самостійність Литви, а зате оптимістично щодо будуччини України. Пам'ятаю такі його слова: «А як Литва

втратить державну самостійність, то чи приймуть українці мене у себе як емігранта?» Побачивши моє дивування, додав, до Україна, незважаючи на всякі перешкоди, таки діб'ється державної самостійності.

Приємні відносини були теж зі шведською місією. Шведський посол, якщо не помиляюся, барон Розен, ставився деже серйозно до української справи. В розмові з ним я натурально згадав за шведсько-українську політичну кооперацію Карла XII і Мазепи проти Москви та про те, що можливість такої кооперації не виключається і в майбутньому. Шведський посол із щирим заіитересованням підтримував розмову. Згадка про те, що як у шведів, так і в українців національна барва та сама жовто-блакитна, була для нього милою несподіванкою. Тут ще зазначу, що пан посол звернувся до шведського Червоного Хреста в справі допомоги інтернованим в Польщі українським воякам і за якийсь час дістав я від нього відомість, що шведський Червоний Хрест, на чолі якого стояв шведський кронпринц, переказав для наших інтернованих значну суму до рук уряду У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еснубліки].

Мав я нагоду також бачитися з турецьким дипломатичним представником. Був то молодий ще заступник посла (шарже д'афер), чоловік европейського стилю, а з зовнішнього виду дуже скидався на українця з південних провінцій. Тоді в Туреччині панував ще режим тих молодотурків, що усунули від влади султана Абдула Гаміда, поки і їх не усунув Кемаль Паша. Ми говорили про українські і турецькі справи. Мій співбесідник був видимо стривожений дальшим розвитком подій в Туреччині та доказував, що тодішній режим руководиться чистими і людськими принципами. Щодо України, то він цілком поділяв наші стремління, підкреслюючи, що Туреччина стала прнятелькою України по заключенню берестейського миру. Був я також у грецького посла, з котрим обговорював проект спільної праці проти большевиків, які непокоїли Грецію своїми агеитами і через те в грецьких керуючих колах панував рішучий протибольшевицький настрій. Грецький посол з великим зацікавленням поставився до справи і сказав, що в цім ділі подасть реляцію свому правительству.

В тім часі ще були надії на організований наступ України проти большевицьких наїздників, з котрими місцями успішно боролися повстанські загони. Нашою справою цікавилися теж інші протибольшевицькі сили, які перебували в Італії. Отож зголосився до місії старшина чорногорської армії з такою пропозицією:

По закінченні Світової війни Аитаита признала Чорногору новому югословянському державному новотвору, так що чорногорське королівство стало провінцією, залежною від Білгороду. Але в чорногорців було дуже живе почуття їх державної самостійності, котрим вони були дуже горді.

Чорногорці щодо мови і національності – це найчистіші серби, та проте вони ревниво оберігали свою державну відрубність. Виявлялося це і в тім, що переписка між міністерствами цих двох сербських держав велася мовою французькою. По інкорпорації Чорногори частина чорногорської армії, не бажаючи признати новий стан, перебралася до Італії. Королева Італії була чорногоркою, дочкою останнього чорногорського володаря Никити, і зрозуміло, що її земляки знайшли в Італії притулок. Щоб не оставатися занадто довго в безділлі, чорногорські емігранти звернулися до нашої місії з проханням, щоб їх прийняти в склад української армії для боротьби з ворогами України.

Місія мала також подібні предложення з іншого боку. Одного разу, прийшла через одного українського посередника пропозиція щодо співпраці донських виходців для боротьби з большевиками. Ця пропозиція мала ту особливість, що одночасно нам пропонувалося стати на платформу федерації. В тій справі приїхав висланник донської еміграції з Парижу до Риму і на засіданні нашої місії розвинув ширше свій проект, причім дав зрозуміти, що місія може дістати значні фонди в разі, якщо пристане на федерацію (матеріальне положення місії було вже тоді незадовільне, а про це донський емісар був згаданим посередником інформований, який на тім засіданні також був присутній). Погляди були поділені щодо тієї пропозиції, але кінець кінців удалося проект провалити з зазначенням, що тепер не пора нам думати про федерацію, і донський емісар з чим прийшов, з тим пішов. Для мене було очевидно, що це був агент білогвардійських кругів з табору Мілюкова. Зрештою лишилося загадкою, яке практичне значіння могло би мати приняття федеративної платформи з боку нашої місії без ухвали центру. Очевидно, що крім компромітації місії нічо розумного б не вийшло. Але така була матеріальна скрута і душевна депресія, що мені треба було ужити сильних аргументів, щоби людей спамятати.

Подібні симптоми розкладу як у нас було знати і по інших емігрантських представництвах новоутворених державних організмів. Отож зголосився до нас молодий грузинський дипломат, що був в грузинській дипломатичній службі в Парижі. Залишившись без засобів до життя, він запропонував нам свої послуги на будь-якій дипломатичній посаді, але, на жаль, ми не могли скористати з його доброї волі.

Зацікавлення українськими справами в европейських центрах мало свою причину в тім, що про Україну пішла слава, що це земля «медом і млеком текущая». До тієї слави причинилася також потрохи і українська пропаганда. У самій Італії, яка для свого населення не мала задовільного виживлення, почали все більше звертати увагу на північне побережжя Чорного Моря і український чорнозем. Пригадували собі, що вже в VI ст. було

торговельне сполучення між італійськими мореплавними республиками і Кримом, де були зорганізовані італійські колонії, в яких урядували генуезькі консули. Італійські журналісти, як от згадуваний професор Інсабато студіювали українську справу і популяризували її. Наша землячка, пані Міляна Липовецька, була знайома з італійськими письменниками і послами, а це причинялося до популяризації української літератури, культури і взагалі підносило інтерес італійців до тої, доти мало відомої країни в сарматській рівнині.

Поміж симпатиками України визначався особливо римський інтелектуал маркіз Франческіні. З ним познайомився я незабаром після мого другого приїзду до Риму (1920). Одного дня зайшов до домівки нашої місії славетний гість митрополит Шептицький, що тоді перебував в Римі в справі своєї митрополії, і, як не раз перед тим і по тім, був речником українських церковних і національних інтересів. В товаристві митрополита прибув ще молодий, поставний і приємний з вигляду муж, маркіз Франческіні. Маркіз був тоді видним членом сильної тоді італійсько-католицької партії, що її очолював відомий політичний діяч Дон Стурцо. Маркіз Франческіні збирав інформації про Україну і її державні та соціальні відносини. Я познайомився з ним ближче і доставляв йому, оскільки це було можливо, матеріали та давав потрібні вказівки в інтересі нашої справи. Ті інформації і вказівки послужили маркізові до видання книжки під заголовком «Італіа е Україна». У тій публікації, побіч загального географічно-політичного конспекту, був поданий цікавий проект будучих торговельних зносин між обома державами. Франческіні пропонував збудувати велику фльоту з деревяних, парусних кораблів, які, користаючи з сприятливих вітрових струй, могли би дешево, т.[о] є.[сть] без запотрібовання вугілля, обслуговувати корабельну лінію між італійськими і українськими портами. В товаристві гостинного маркіза Франческіні збиралися деколи його друзі, журналісти та митці і темою була звичайно українська справа. Маркіз Франческіні інтересувався також матеріальним положенням нашої місії і навіть заявив був охоту взяти місію на своє утримання, наколи її існування з причини вичерпання наших фондів було б загрожене. Він навіть заявив охоту прийняти українське підданство. Про це поінфомував я нашого номінального шефа посла Василька в Берліні, і Василько списався з Франческінім, але переговори розбилися через те, що Франческіні вважав умови, поставлені Васильком, занадто далеко йдучими і образливими.

У тому часі приїхав до місії, між іншими, редемпторист о.[тець] Бон, що перед тим якийсь час був товмачем при західно-українськім уряді, і мав стати представником того уряду при Ватікані. З ним я навязав приязні стосунки й ми разом укладали плани про будучу діяльність. Одначе о.[тець]

Вон небавом відїхав, бо на його проектовану місію вже не найшлося в уряді засобів.

До місії приїздив теж проф.[есор] д-р О. Колесса, а опісля і отаман Іван Косак, з деякими спеціальними дорученнями, але по короткім побуті в Римі один і другий відїхали.

[У складі віденської Директорії]

Тим часом матеріальне положення місії так погіршилося, що дальше не було змоги її утримувати. У листопаді 1921 року місію фактично зліквідовано, а в Римі залишився з архівом і помешканням секретар місії Є. Онацький, який і підтримував особливо літературні зносини з італійцями. Я поїхав до Відня, де був центр еміграції як із східних, так і західних українських земель. У Відні ще існували оба українські посольства. На чолі зах.[ідно]-українського посольства стояв посол д-р Сінгалевич, а східно-українського п.[ан] Сидоренко. Крім того у Відні перебував диктатор д-р Є. Петрушевич, який після військової катастрофи вкінці 1919 року дістався через Румунію до Австрії. З диктатором було також значне число урядовців з державних секретаріатів З.[ахідно] У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еспубліки], які продовжували, поскільки в даних умовах було можливо, діяльність правительства на вигнанні.

Розвал української державности на Україні відбивався також дуже від'ємно на настроях еміграції. Чужоземні агенти, які завжди крутилися між українськими політичними кругами, мали легку справу з ширенням інтриг, щоб зовсім обезвладнити і так вже немічну українську дипломатичну акцію на міжнародному форумі. Треба признати, що це їм, як і раніше, удавалося завдяки легковірності і слабій політичній ерудиції наших політичних лицедіїв.

У Відні, як уже згадано, перебувала також частина всеукраїнської Національної Ради, що утворилася під час виїзду правительства з України. Була думка, що ця Національна Рада буде начебто сурогатом всеукраїнського парламенту. До Ради належали члени з усіх територій України, так що Національна Рада була також внявом української соборної державності. Це якраз було причиною, що чужі агенти, а за їх підшептами і деякі наші люди, постаралися ту Нац.[іональну] Раду роздвоїти. А іменно говорилося, що Антанта готова в якийсь спосіб визнати західно-українську державу, але з тим, щоби Галичина відмовилася від державної спільности зі східною Україною, яка на домагання росіян, як правих, так і лівих, мала б залишитися в складі Росії. Ці підшепти мали такий успіх, що Нац.[іональна] Рада розбилася і фактично перестала існувати. Про подібні випадки успішности чужих інтриг в нашій державній політиці оповідає ширше Ісак Мазепа в своїй книзі «Україна в огні і бурі революції».

У Відні опинилися також з іншими емігрантами три члени Директорії У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еспубліки] – А. М. Андрієвський, А. Е. Макаренко і покійний Ф. Швець. Що тичиться інших членів Директорії, то В. Винниченко заявив був свій виступ після розвалу фронту при кінці 1919 р., а С. Петлюра перебував з правительством У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еспубліки] в Польщі. Вище згадані три члени Директорії, перебуваючі у Відні, повзяли рішення рятувати потопаючий державний корабель і відновити на терені нейтральної наддунайської держави політичну чинність. Цю думку підпирали з-поміж українських політичних кругів соціалісти-самостійники, а зокрема члени тої партії Александр Ілліч Макаренко, бувший міністр фінансів М. Кривецький і генерал Греків.

Про цю акцію повідомив мене А. І. Макаренко з тим, щоби я взяв участь в ній, а саме як радник і секретар Директорії. В той час, як згадано, українська державна справа переживала часи повної прострації. Правительство У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еспубліки] сиділо в Польщі в комірнім і натурально не мало т.[ак] зв.[аної] свободи рухів. На самій Україні панувала Москва почерез так зв.[аний] український радянський уряд. Отже, акція віденської Директорії виходила з іитенції заступати укр.[аїнську] державну ідею незалежно від Польщі і Москви на міжнародній арені. Директорія розіслала до всіх правительств умотивований меморіал, а якім зазначається, що Україна не визнає насильницької окупації польської та московської і доводила, що українська держава повинна одержати на рівні з державами цивілізованого світа повну самостійність і незалежність.

Натурально, був це за тодішніх міжнародних обставин голос вопіющого во пустині і міг хіба мати значіння протесту на будуче. Все ж таки віденська Директорія викликала занепокоєння серед окупаитських кругів. На віденське правительство зачали робити натиск, щоби Директорію змусити до мовчання. Та не лиш чужі, але і свої взяли Директорію під обстріл. Посол УНР у Відні подав заяву віденському правительству про те, що тричленна Директорія не має жодних повноважень заступати справи України і зажадав, щоби Директорії заказали дальшу чинність. З того вийшов звичайно скандал. Тим більше, що справу розголосила і наша еміграитська преса, яка добачила у виступі Директорії самозванчу акцію. При більшій холоднокровности керуючих осіб з обох сторін можна було утримати віденську Директорію як орган інформації закордонної політичної опінії, але на перешкоді тому стала звичайна у нас нетерпимість і бажання поставити на своїм за всяку ціпу, без огляду на вищі загальні інтереси. При таких обставинах діяльність Директорії заснітилася, не знайшовши підтримки з боку еміграитських кіл. Восени 1922 року я подякував за службу і вийшов зі складу Директорії та жив до весни 1923 року у Відні як рядовий еміграит, а навесні 1923 року переїхав на Закарпаття.

Українська політична активність за кордоном була унеможливлена головним чином тим, що ворожа окупація остаточно здушила прояви української державної самобутності. Змагання Західно-Української Народної Реснубліки закінчилися в тім році тим, що Аитаита віддала Галичину Польщі. Наддніпрянська Україна по проголошенні совітської федеративної констнтуції все більше тратила атрибути самостійної держави і все більше ставала васалом Москви. Серед еміграції запанувала загальна депресія і не оставалося нічого іншого, як гартувати в собі силу духа і – чекати кращих часів.

Брно, травень-вересень 1942 року.

«Краківські Вісті» (Краків). – 1943. – №№ 68, 70, 72, 73, 78.

Друкується за: Д-р Тодот Галіп. З моїх споминів. – Авторський машинопис. – С. 49–104.

Євген Драґінда

Спомини буковинця Усусуса

Урнвок моїх сномннів 1914–1919 рік

Присвячую ці уривки моїх споминів тим, які з мною переживали ті «Бук-шопські» страхіття у Брест-Литовській кріпості.

З болем серця нагадую собі ті просьби і ті прохання якоїсь помочі, а її не було ні від кого.

Там ми гинули на наших очах, зломані, нужденні, без жадної лікарської помочі.

Це був той огидний, мало знаний українцям табір для полонених вояків Української Галицької Армії, під назвою – «Буг-Шопа».

Незабутній 1914 рік

У цьому році заборонено в Києві святкувати Шевченківське свято. У Чернівцях великі демонстрації проти цієї заборони перед російським консулятом, який урядував на вулиці Герренгассе[1].

Ці демонстрації дуже захоплювали нас, гімназійних студентів, які йшли впереді і лише чекали, що дальше робити.

Та довго не треба було чекати, бо на приказ академічного товариства «Запороже», що брало активну участь у тій демонстрації, нущено нас вперед з підшептом повибивати вікна в російськім консуляті. На таке ми були приготовані, за кілька хвилин всі вікна були повибивані як протест проти зарядження російського уряду.

Чернівецька поліція обскочила нас і схопила тих, які вибивали вікна, та парадно впровадила нас на поліційну станицю на Ринку[2].

На поліційній станиці побачив мене мій вуйко Битхер, який був в тих часах обервахманом при чернівецькій поліції. Він з підсмішком питає, пощо ми повибивали вікна в російськім консуляті. А до мене звернувся гостріше:

– І ти вмієш вибивати вікна?

За яку годину мій вуйко винустив нас з попередженням, щоб ми більше в російському консуляті вікон не вибивали.

– А ти як прийдеш додому, то скажи мамі, що ти був арештований за вибивання вікон в російськім консуляті.

У тому році приловлено двох братів Геровських як російських шпигунів, які працювали проти Австрії. Вони були конфіновані в арештах на Австріяпляц[3]. Їх мали судити і розстріляти як шпигунів. Не знаю, чи то було свідомо чи несвідомо, але мій вуйко допоміг їм втекти з черновецької тюрми.

За це мій вуйко був арештований, суспендований з поліції і засуджений на п'ять років тюрми. Його мали в скорому часі перевести до тюрми Бриґідок у Станіславові.

28 червня 1914 року, в зв'язку з убивством архикнязя Фердинанда в Сараєві знову були великі загальноавстрійські демонстрації проти Сербії, а за ними сумні вісті про вибух Першої світової війни.

Австрія зараз же проголосила загальну мобілізацію всіх резервістів і всіх річників від 20 до 49 років життя. По залізницях і поліційних станицях рух, плач і лямент. Жінки прощаються з чоловіками, діти з батьками, дівчата з нареченими. Поїзд за поїздом від'їжджає наладований нашими молодими

[1] Вулиця Панська, тенер О. Кобилянської.

[2] Площа Ринок, тенер Центральна нлоща.

[3] Площа Австрії, тенер Соборна нлоща.

людьми. Їх підвозять до їхніх полків, де їх умундуровують і скорим маршем женуть через Буковину на границю Бессарабії, де вже почались перші бої коло сіл Топорівці, Раранче і Новоселиці. Цих молодих людей, яких ми прощали, за три дні вже бачили в гарних нових синьо-попеластих мундурах, як вони вже маршували з Коломиї через північну Буковину на Бессарабський фронт.

Австрійська мобілізаційна машина працювала дуже справно і скоро. Перші полки, що їх кинено на фронт, були на дев'ятдесят процентів українці: 24-й і 36-й з Коломиї 41-й і 22-й з Чернівець, вся артилерія з Станіславова, 8-й і 11-й полки уланів.

Ми, молоді хлопці, були дуже захоплені цими військовими маршами австрійської армії, і ця наша армія виглядала для нас непобідимою. І ніхто не думав, що за кілька тижнів австрійська армія буде розгромлена і до нас прийдуть російські війська.

Так і сталося. Австрійська армія відступала, а на її п'ятах сунули, – як казали наші люди, – страшні погани, що вбивають і ріжуть усіх поголовне. Не можна собі уявнти той страх і паніку людей, які втікали разом з австрійськими військами на возах, наладованих тільки тим, що могли з собою взяти. За собою вели худобу, яка ревіла. Діти губилися. А все це покривав крик і плач. Все тікало кудись в незнане і в непевну дорогу. Пограничні села нустили поголоску, що чорні смагляві черкеси і дикі козаки вбивають і грабують, палять і нищать все.

У цей час були наші шкільні вакації і я перебував вдома в Заставні. Нас було чотирьох братів. Мої два старші брати всіли на свої ровери і пігнали за тою панічною масою, може радше хотіли дігнати і вступнти до австрійського війська. Коли не могли дігнати, то повернулися додому без роверів, як вже були в Заставні російські війська.

Австрія залишала старші річники, яких називали лянд-штурмою, до помочі жандармерії по селах. Їх вилапували москалі або вони самі щезали і йшли додому. В Заставні була залишена така ляндштурма, яка не знала, що робнти.

Мій батько, колишній «оберафзегер» при австрійських фінансах на російській границі, потішав нас тим, щоб ми не боялися, бо він, будучи двадцять два роки на граничній службі, знає всіх російських генералів. Смішно було нам пізніше, бо коли прийшли ті черкеси і козаки, то він перший утік від нашої групи і сховався в стайні на піддашші та придивлявся крізь щілини, що з нами будуть робнти.

З неділі на понеділок, коло 4-ї години рано, ми побачили, як помалу від Заставницької станції посувалася велика колона кінноти. Мені було дуже цікаво побачнти тих козаків.

Нараз звідкись через наше подвір'я перебігають наші ляндштурмісти в город, в кукурудзу, а за ними всі ті, що були в хаті. У момент через паркан вскочили на конях смагляві і бистрі в козацьких строях черкеси. Я перестрашений внтріщив на них очі. Один із них зіскочив з коня і прнтиснув мене до дерева, а одною рукою тримає мене за горло і якоюсь ламаною російською мовою, що я його ледве зрозумів, закричав:

– Ґдє австріякі? Ґдє нємци?

Як він мене так тримав, наш великий пес зірвався з ланца і скочив на нього. Черкес вихопив свою шаблю і смертельно скалічив пса. Це нагнало на мене ще більше страху, так що кілька годин я не міг слова промовнти.

Черкеси почали стріляти в кукурудзу, але як почули вереск дітей і крик жінок, тоді перестали. Як все втихло, з кукурудзи вийшли всі, а з ними й ті два ляндштурмісти, яких козаки забрали з собою.

Так ми стрічали перших козаків у Заставні на Буковині в 1914 році.

Як звичайно, ці перші черкеси і з ними якісь кавказькі козаки, як вони себе називали, почали розбивати склепи і грабнти. В склепах було повно всякої всячини, так, як їх власники залишили. Спершу шукали за водкою, потім за годинниками. В Заставні були два годинникарі, в них розбили двері і позабирали у свої мішки всі годинники – від найтаншого «Розкопф»-у до найдорожчого «Омега».

Коли російська армія зайняла Чернівці, то з ними прийшли і два брати Ґеровські, не як шпигуни, а як якісь незнані нам офіцери російської армії. З вдячности за поміч у їхній втечі з в'язниці вони допомагають моєму вуйкові Битхерові вийти на волю.

1915-го року австрійсько-німецька армія здобуває назад Буковину, а також Чернівці. Мій вуйко Бнтхер, як бувший резервіст австрійського гарнізону в Перемишлі, мусів зголоситися до армії, його зараз вислано на фронт, де по ньому слід загинув. Ми ніколи не довідалися, що з ним сталося.

Згадую про нього тому, що в дальших подіях я прийняв тактику мого вуйка, який сказав мені, що можна бути у ворожій поліції і можна вміло і спрнтно працювати для свого народу. Я так і зробив: по нашій програній війні вступив до румунської чернівецької поліції, про що згадаю пізніше – чому і пощо.

Війна тягнулася далі. Буковина дуже терпіла. Займали її дуже часто напереміну то австрійські, то російські війська.

У 1916 році російські війська займають назад Буковину аж до гір Карпат, такі місця як Кімполунґ, Дорна-Ватру, а далі на схід села Якобени і Кірлібабу. Коло Кірлібаби почалися завзяті бої, бо москалі намагалися прорватись і увійти на Мадярщину. Коло Кірлібаби наші усусуси – гуцульська сотня, яка була приділена до німецького Карпатського корнусу, змагалися разом з німцями. В околицях Якобен і Кірлібаби багато наших гуцулів були побиті і ранені.

У той час я мешкав з роднчами у Заставні. Фронт був недалеко. В нашій хаті кватирувала російська фронтова команда. Війська були азійської раси з Туркестапу, з околиць Ташкенту. Люди смагляві з бистрими очима, а на голові носили великі баранячі кучми. На голові мали малу червопу ярмулку, яку ніколи не знімали. Дуже побожні, кожної п'ятниці молилися і взивали «Алаг». На вигляд вони були для нас страшні, однак їхні рухи були повільні і доброзичливі. Все запрошували на свої обіди, а найбільше на чай, який варили з зеленого цвіту. Їх стояло коло Заставної чотирнадцять тисяч коней – ціла дивізія. Ці коні обгризали все, що попало: дерева, паркани, тягпули стріхи з хат. А води неставало в криницях – все випивали. Проти них стояла німецька армія і то німецькі загартовані вояки, яких стягнено з Франції, з околиць Вердепу.

До Заставної привозили масу ранених, їх далі відвозили до шпнталів. Ці туркмени магометанської віри як приходили з фронту, все до нас говорили ламаною російською мовою: «Малісь Боґу – наша вперьод» або «наша назад». Вони нас жаліли, бо бачили наші терпіння.

Вічна стрілянина. Німецько-австрійська артилерія била по хатах поголовно, вони запалювалися і горіли, все нищили, вбивали людей і коней, прив'язаних по городах до дерев.

Коли прийшла на поміч піхота – сибірські полки, тоді фронт посунувся трохи вперед, нам стало легше – бодай артилерія нас не досягала.

Одного дня заїжджають, на наше подвір'я селянські парубки і заходять просто до хати. Це були товариші мого старшого брата Юліяна як шпигуни австрійської команди. За шкільних часів вони були членами академічного товариства «Запороже», пам'ятаю прізвище одного – Марусяк. Перебрані як наші сільські парубки, вони мали наказ підміпувати і зірвати міст на Дністрі в Заліщиках.

Сьогодні видається дивним, що російська армія була певна себе в той час і не мала на тому терені контррозвідки. Поламаний візок, яким приїхали ці шпигуни, був наладований вибуховим матеріялом екразітом, а зверху прикритий сіном. Якби російська команда прилапала їх, тоді і нас напевно не помилувала б. За кілька днів вони від'їхали. Щойно пізніше ми довідалися від старшин, що австрійські терористи-шпигуни підміпували і зірвали міст на Дністрі і прийдеться будувати другий. І справді, коли я був пізніше в Заліщиках, я бачив розірваний міст, а російські війська збудували на понтонах дерев'яний міст. Що сталося з цими шпигунами, чи зловлено їх, я не знаю. Марусяк ніколи більше не повернувся назад до Чернівець.

Одного разу стягають Туркестанську дивізію, а на її місце приходять сибірські полки. Нам було дуже дивно, що 80 % цих сибіряків говорили українською мовою і сміло заявляли, що вони українці з Сибіру.

Російська революція застала сибіряків у нас у північній Буковині. Я бачив на власні очі і дивувався, що в час їхньої паради на переді полку несли поруч російського також український синьо-жовтий прапор.

Російський уряд на чолі з Керенським кипув гасло: «Війна до побідного кінця». Починаються, завзяті і затяжні бої. Німецько-австрійська армія прорвала фронт. Російська армія і з нею сибіряки на Буковині почали панічний дезорганізований відступ. Все кидали, їхні вози, гармати стояли по дорогах. Німці наступали дуже скорим темпом і вся російська салдатня втікала стрімголов.

Російська команда, яка кватирувала в нашій хаті, залишила вози, коні і все, що мали з собою. Тікали так панічно, що навіть шапки свої полишали. Німці були старі вояки, яких перекинено з Франції, з околиць Вердену. Як увійшли до нас, то сміялися з росіян, говорили до нас, що це не війна, а забава.

Разом з німцями прийшли і австрійські війська, і заразом і австрійська адміністрація, яка, звичайно, зараз почала вербувати молоді річники до австрійської армії.

Я зголосився до легіону Українських Січових Стрільців. Мене вислали на навчання на пробоєвому курсі (так званий «Штурмкурс»). Як пробоєвик я перейшов вишкіл німецької тактики в киданні ручних гранат, у техніці боротьби на багнети і в обороні ножем (так званим «дольхмессером»), в орудуванні ручним машиновим крісом «Шпандав» і іншими машиновими крісами, як «Шварцльозе» й інші чужинецькі вироби, оборона від газів і вправи з газовими масками. Всі ми мусіли перейти цей суворий німецький курс. Це був дуже цікавий вишкіл, але доволі тяжкий.

Легіон У.[країнських] С.[ічових] С.[трільців] одержав у 1917–1918 роках добре вишколених вояків, які знали військове діло. Німці хотіли мати у своїх фронтових рядах таких вишколених вояків, як вони самі. І усусуси вишколили себе такими.

До тяжких боїв російська команда під урядом Керенського кидала всякі полки з різними патріотичними гаслами. Були організовані якісь жіночі смертельні полки, а навіть окремі полки чехів, які здезертували і перейшли на російський бік. Вони боролися дуже завзято, знаючи, що їх як дезертирів не береться в полон. Однак, все це росіянам не допомогло. Російська армія заломлюється, а уряд Керенського губить над нею контролю.

В історії згадується, що після бою під Конюхами, в якому брали активну участь і наші У.[країнські] С.[ічові] С.[трільці], німецько-австрійські війська почали загальний наступ до Збруча. Наступ увінчався повним успіхом, російські війська зазнали розгрому, а це потягнуло за собою упадок уряду Керенського.

Я з Гуцульською сотнею У.[країнських] С.[ічових] С.[трільців] був учасником останнього бою на терені під Бурдиківцями.

Приходнть Берестейський мир, який застав наші фронтові частини У.[країнських] С.[ічових] С.[трільців] у селі Сков'ятині коло Борщева. З початком місяця березня 1918 року перейшли усусуси з Галичини через окопи до Кам'янця. Не можна описати, який ентузіазм та радість були та миле братання з цивільним населенням, що, нарешті, ми усусуси на землях України. Всім було дивно: приходять австрійці, розмовляють по-їхньому і з ними цілуються. Почалися розмови, і ми їм вияснювали, хто ми є і чому так радіємо. Наш марш на схід Кам'янця до Жмеринки-Вапнярки, а залізницею до Одеси і там бій під Херсоном. Найкращі наші спомини – це була плавба пароплавом до Олександрівська.

Після бою на станції в Олександрівську пробоєвики і я з ними були залишені на берегах Дніпра, і ми відступали разом з кораблем, який обстрілював через наші голови большевицькі банди, які намагалися нас залапати. Крісові сальви з корабля не дали нас полоннти.

Ми зазнали приємного зворушення, коли вперше побачили в Олександрівську українське військо. Була це Запорозька дивізія. Командири їхні були полковники Болбочан і Натіїв. Наша Гуцульська сотня під командою буковинця поручника Бужора дійшла дальше до каблукового мосту на Дніпрі (його називали «Кічкас»).

В Олександрівську ми пробули два маже два дні. Гарне місто над самим Дніпром. Стрільці вдивлялись у Дніпро і кожний старався пояснювати ці старі місця і славу нашої старої Січі. Ми скакали у Дніпро, купалися і коли один з наших відплив задалеко, і почав топнтись, і як ми його врятували, то він почав дорікати, пощо ми його рятували, чей же у Дніпрі варта було втопитись. Це був щирий висказ любови до нашого Дніпра.

Нема на сьогодні слів, якими б описати нашу радість і велике щастя, що ми, усусуси були на землях Запорозького козацтва. Ми бачили на власні очі розлогі степи, Дніпрові пороги, Великий Луг, де колись козацтво гуляло.

В Олександрівську усусуси спільно з запорожцями бавилися і запрошували селянство і з ним знайомились. Наш капельмайстер Гайворонський був вічно зайнятий, бо мусів нам приграватн до співу і до танців.

Гетьманський переворот застав нас в Олександрівську. По місті появилися різні оголошення і державні розпорядки у формі афіш з підписом «Павло Скоропадський, Гетьман всієї України». Багато написано неправди про Гетьмана, що ніби в той час дуже ворожо прийнято було Гетьмана. Я не чув якогось нарікання чи ворожого ставлення до Гетьмана, а чув ось такі слова: «Аж тепер може настане якийсь порядок.» Це були вискази наших селян-патріотів, які дуже потерпали від тодішніх большевицьких банд, що

вешталися від села до села, крали-грабили, робили, що самі хотіли, ґвалтували жінок та вбивали невинних людей. До перевороту я був свідомий, що ми на Україні, однак влади чи якогось війська я не бачив. Були якісь урядовці, як їх називали «городовими», то були п'яниці, які спали на лавках, і їх цілий світ не обходив.

Перше військо, я побачив в Олександрівську, як я вже згадав, Запорізьку дивізію. Можливо, українське військо було згуртоване десь коло Києва, однак всюди, де переходили ми, його не бачили. Кілька разів бачив я київських Січових Стрільців, як роззброєних вояків, які крутилися в легіоні не як Січові Стрільці, але як явні агітатори проти Гетьманської влади своєї держави, їхня агітація не знайшла доброго ґрунту між нами. Вони скоро щезли, бо їм грозив поворот назад до австрійської армії.

Деякі фальшиві історики згадують про карні експедиції, що йшли по селах, і знущалися і били невинних людей. Я мав нагоду бути з невеликим відділом в одній із таких карних експедицій недалеко від Олександрівська. Це було якесь непорозуміння в одному селі за розподіл якогось майна. Пам'ятаю, лежали вози без коліс і якась вітрова помпа, яка тягнула воду, і її хтось розібрав. Сварка людей мене не інтересувала, але вістун Семенюк якось помирив сварливих селян з тим, що знесли всі розібрані частини і нустили той водотяг в рух. І на цім всі погодилися, і настав спокій.

Наше знайомство з молодими хлопцями того села було, так як ми думали, досить щире. Ми заночували в одній стодолі, певні спокійного спочинку. Раптом ці молоді парубки, які пару годин тому з нами браталися, закричали: «Руки вверх!» і нас в гарний спосіб роззброїли, забрали від нас ручні гранати і набої до крісів. Ми подивляли відвагу цих молодих хлопців, однак в наших душах ми не дивувалися – це ж були нащадки наших степовиків-запорожців. І наші майбутні борці за українську державність. Так ми думали як усусуси-патріоти. А воно пізніше показалося, що це були звичайні собі грабіжники. Ми могли з ними легко справнтись, потягнути їх до відвічальности і їх строго покарати. Однак наше сумління не донустило до кровопролиття. Та на цьому не скінчилось, бо десь коло 5-ої години рано ми почули гук на Дніпрі. Це ті парубки в'язали по три гранати докупи і кидали у Дніпро – заглушували рибу, а опісля збирали ту заглушену рибу. По такій ловлі риби ця степова голота щезла, і ми її більш не бачили.

Якщо б ця експедиція була зложена з німецьких чи мадярських вояків, то ці грабіжники були б строго покарані. Ми з встидом верталися до легіону і зобов'язалися словом про цю аферу нічого не говорнти, а на другий раз бути більше обережними. Експедиції карали і били, лише в історії не сказано, за що і чому. Як у нашім випадку, нарікання на Гетьманську владу, що вона відповідальна за всю цю сваволю, не відповідає правді і фактам.

У місяці червні, усусуси переїхали до Єлисаветграду, і моя сотня закватирувала в селі Масляниківка. У перших днях нас з Гуцульської сотні вислано на варту на станцію в Єлисаветі. З будинків станції місцеве населення брало все, що хотіло, а як не стало вже нічого, то почали зривати футрини з вікон. Ми були змушені часом навіть вдарити прикладом кріса, бо вони нахабно протиставились.

Пізніше ми вартували коло якихсь великих забудовань, які кругом були засмічені якоюсь малясою, що походила з виробництва броварні чи ґуральні, яка приміщувалась в тих забудованнях. Ми мали наказ нікого не впускати. Під вечір, цього ж дня, ми побачили кількох молодих парубків, як вони виносили з будинків якісь машинові колеса і на наших очах нищили це добро. І знову ж треба було відганяти і бити цих грабіжників.

Я сам бачив, як ця голота вдерлася в публічний город і почала рубати сокирами молоді деревця, на дишлі до возів. І знов треба було відганяти цих нищителів народного добра. Історія згадує, що Гетьманська влада розганяла і била невинних селян, одначе не каже за що. Як я згадую вище, так били і розганяли цих грабіжників і не давали грабити, і нищити державне добро.

Історія ніколи не згадала, як в Єлисаветграді якась грабіжницька голота напала на шпиталь і викидала через вікна матраци й подушки і ладувала на вози. І знов нарікання на Гетьманську владу, що вона била і розганяла невинних людей.

Якщо били наших селян (чи радше злодіїв-грабіжників), то це були австрійсько-мадярські й німецькі війська, а не Гетьманські. Усусуси били грабіжників і злодіїв, всяких агітаторів та шпигунів, які підбурювали нарід проти української держави. Ми їх виловлювали і замикали до в’язниць, але ніколи не розстрілювали. По короткому часі їх випускали, а вони дальше робили ту чорну зрадницьку роботу проти української держави. Большевики ліквідували на місці таких зрадників-злодіїв, і тому сьогодні панують і мають свою державу.

Недалеко Єлисавету стояла якась мадярська кіннота і на них вночі напала якась банда, багато з них повбивала і поранила. Ми були раді, що мадярам трохи попало, однак мадяри зреваншувались тим, що пішли на поблизькі села і били всіх поголовне. І знов нарікання на Гетьманську владу...

У тих часах, на кожнім кроці по Україні вешталися всякі шпигуни, злодії-грабіжники та зрадники, які на наших очах помагали валити українську державу.

Австрійська військова команда заанґажувала місцевих аґентів-згінців, які скуповували худобу на місцевих ярмарках і по селах. Цю худобу зараз заладовували у вагони і перевозили на Італійський фронт, як говорено. Чи

це були зобов'язання Берестейського миру, – я не знаю. Такі згінці мали добрі вози і по чотири великі валізи повні паперових грошей. В одній валізі були карбованці, в другій – царські рублі, в третій – німецькі марки, а в четвертій – австрійські корони. Нас вибрано по три стрільці з гуцульської сотні до кожного воза як вартових, а радше, щоб ми вважали і хоронили валізки з грішми.

На перший такий ярмарок ми приїхали до Вознесенська і закупили там багато худоби. Смішно нам було з наших селян, з якими ми розмовляли. Худобу кунувалося не на вагу, а на штуки і платили їм, яку лише ціну жадали. Лише як прийшлося їм виплачувати і ми питали, які гроші хоче, як звичайно наш дядько пошкрябав себе в голову, подумав та й каже: «Дайте понємножко всяких. Дайте вперед наших карбованців, а потім трохи німецьких марок і австрійських корон.» А на кінці каже: «А тепер дайте нємножко і царських рублів». Так ми торгували ту худобу на ярмарках. Селяни дуже радо продавали цю худобу, бо діставали таку ціпу, яку лише бажали. При цій виплаті ми стояли з наряджeними рушницями і гранатами за поясом.

Другий такий, як селяни називали, годовий ярмарок – це було містечко Новоукраїнка. На цьому ярмарку ми також закупили багато худоби. Тут нас підглянули якісь парубки-грабіжники і звернули увагу на наші валізки повні грошей. Пам'ятаю, як один підійшов близько до мене і оглядає мою мазепинку, і звертається до своєї групи і каже: «Я не знаю, хто вони. Навєрно мадяри.» Бідака не знав, що ми українці. Я вдавав, що його не розумію, його спільники кажуть:

«Ти його заговорюй, а ми підемо і стягнемо ті ящики з воза.» З нами був старий усусус на ім'я Малюк, який скоро зорієнтувався і підсів коло воза і як лише вони зблизилися до воза стягати ті валізки, то Малюк і нас двох кинулись на них з рушницями і перешкодили їм в крадіжі. Пізніше ми їх бачили на ярмарку і вони нас перепрошували: «Ми були певні, що ви мадяри». Якщо вони живуть сьогодні, то напевно пам'ятають нас усусусів-»мадярів», ті ящики з грішми і той ярмарок в містечку Новоукраїнка. Так на кожному кроці по Україні були злодії-грабіжники і нищителі, і їх били, лише історія не каже за що.

Для нас постій в Єлисаветграді був дуже пудний і монотонний. Не було тут жодного фронту, і стрільці з безділля нудьгували. Нас висилали до міста на всякі сторожі, а навіть до чищення міста.

Гуцульська сотня була взірцевою в легіоні, а наш командант сотник архикнязь Вільгельм любив її і відрізняв від інших сотень новим мундуромоднострoєм. Архикнязь все кликав нас «Майне гуцулен Компані»[1]. Цим був гордий наш сотенний поручник Бужора – гарний русявий хлопець з

[1] Моя гуцульська сотня (нім.).

підкарпатського підгір'я Бергомета на Буковині. Наша сотня складалася в більшости з хлопців з Буковини і Коломийщини. Архикнязь Вільгельм всіх буковинців називав гуцулами. Гуцули були тоді знані як «тирольці Сходу». Нас, буковинців, все держали в гуцульській сотні. Нам з північної Буковини було якось ніяково називати себе гуцулами, бо ми ними не були, а до того ще наші побратими з Галичини жартами і насмішками пробували нас тим епітетом понизити. З часом ми до того привикли і стали гордими, бо Гуцульська сотня своїми рухами і своєю дисципліною і своїм новим мундуром перевищувала всі сотні в легіоні.

Гуцульська сотня стала гвардією архикнязя Вільгельма, звичайно з тієї причини інші сотні нам завидували і стали нас подивляти, а ми тоді були горді буковинці, що належали до Гуцульської сотні.

В тій пудоті в Єлисаветграді при нашій сотні засновано навчальний курс для польових телефоністів. Як звичайно, урядова мова була українсько-німецька, а тому, що буковинці знали німецьку мову, їх автоматично включили до того курсу. Час до часу сам Вільгельм давав лекції і все з нами жартував. Ми йому раз закинули, що не всі буковинці гуцули, він нас переконував і говорив до нас, що як би там не було, то всі буковинці гуцули. Це було його розуміння. Ми прийняли його переконання, що буковинці – гуцули.

Одного разу ми змінили тему нашої телефонічної розмови на цім курсі і побратим Ґросар з Чернівець почав балачку про тугу за Буковиною та що він цілий рік не бачив своїх родичів, які живуть в Чернівцях. Коли і до мене задзвонив дзвінок, то і я почав говорити те саме. Архикнязь Вільгельм, розумна і висококультурна людина, зараз зрозумів, що ми хочемо. Через кілька днів увійшов до нас на кватиру всім добре знаний захмурений і крикливий офіцер-заступник Коник, з криком визвав нас «на приказ сотника Микнтки» явнтись нам обом до рапорту. Яке ж було наше здивування, коли ми з'явилися до рапорту і нам сказано, що дістаємо віднустку додому. Це була для нас велика несподіванка і радість.

Як ми ішли на відпустку, то мусіли брати цілий наш військовий виряд, а саме: кріс з багнетом, наплечник, а навіть газову маску. Зараз же прикінці серпня ми залишили Єлисаветград і поїхали залізницею у напрямі Могилів – Новоселиця до Чернівець. Мій друг, Ґ'росар, лишився в Чернівцях у своїх родичів, а я поїхав дальше на північну Буковипу до Заставної. Нам вже тоді було відомо, що і наш легіон стягають на Буковину.

Коли я прибув на залізничну станцію у Заставні, то там мене стрінула австрійська польова жандармерія, перевірила мої документи й відпустила мене. І я пішов до міста додому. Недалеко моєї хати побачив мене наш місцевий бецірк-вахмайстер Заставнецької жандармерії на прізвище Зігель, по національності німець. Він почав розпнтувати мене про це і те, дальше йому

було дивно, що я замість австрійської шапки ношу мазепинку та ще з відзнакою левика, а не з відзнакою цісаря Карла. Кажу, що так носили усусуси мазепинку і на шапці відзнаку лева. Заявляє, що це перший раз він таких вояків бачить. Питає мене, чи багато такого війська. Я відповів, що багато – тисячі, вони незадовго прийдуть на Буковину і він зможе їх всіх бачити.

Коли я увійшов у хату, мама і моя сестра мною дуже зраділи. Батька я вже не застав, бо він помер, а мої два брати були тоді ще на Італійському фронті.

Ще заки закінчилися наші відпустки, усусуси були вже також на Буковині.

Переворот на Буковині 1918 року

Коли наш легіон стягнули з Єлисаветграду до Чернівець, будучи в той час на відпустці, я був свідком і мені було дуже приємно придивлятись, як українське громадянство на чолі з духовенством урочисто вітало 9 жовтня 1918 року архикнязя Вільгельма з його ад'ютантом Остапом Луцьким та штабом Легіону Січових Стрільців.

На Буковині, я дочекався перевороту і розвалу старої Австро-Угорської монархії.

У половині жовтня я перший раз зустрів знайомих з 24-го піхотного полку Коломиї, які на своїх військових шапках не мали вже австрійських рож, себто бляшаних відзнак з цісарськими ініціялами. Вони мені оповідали, що старшини тайно розпускають їх додому. Так одного дня з'явився мій шкільний товариш Манолій Дроник, пізніший провідник так званої «Зеленої Кадри» у Заставні – тайної організації дезертирів з австрійської армії, які вже не хотіли вертатись з своїх відпусток назад на Італійський фронт.

Вони дуже ненавиділи австрійську жандармерію, бо вона їх виловлювала та силою висилала на Італійський фронт. Цей елемент тільки чекав нагоди, щоб помститись на австрійських жандармах. При австрійських жандармах служило і багато українців, які звикли до послуху і чесного виконування обов'язків, тому це вороже наставлення дезертирів стало нас непокоїти з огляду на їхні злі наміри, як нам було відомо.

Невмолимо наближалися дні важливих подій. Дезертири запляпували і змовилися напасти на жандармерію саме тієї ночі, коли жандарми майже з цілого повіту з'їхалися до Заставної. Жандарми виставили свої стійки та поставили кулемети.

Стало ясно, що Австрія розпадається. Тоді то провідник «Зеленої Кадри» М. Дроник загрозив нам всім револьвером – хто відважиться робити що-небудь на власну руку.

Була остання неділя місяця жовтня. Рано в четвертій годині застукав до мого вікна М. Дроник і наказав скоро зібратися. Одягнений, з крісом в руках, я вийшов з хати так тихо, що ані мама, ані сестра не почули.

Надворі я побачив яких п’ятдесят озброєних людей. Вони на місці вирішили, що я і Дроник маємо іти як делегати до касарні повітової жандармерії і запропонувати вахмайстрові Зіґлеві зложити зброю і негайно розпустити жандармерію. Питаю, чому саме я маю виконати це припоручення. Хлопці зразу зааргументували, що Зіґель добре мене знає і приятелював з моїми родичами. Я мусів погодитися.

Юрба обскочила касарню жандармерії, а я і Дроник викликали жандарма, який стояв на стійці і вже збирався на нас стріляти: маємо важне діло до вахмайстра Зіґля і щоб він пропустив нас до нього.

Коли ми входили в касарню, Зіґель наскочив на нас з револьвером в руці. Пізнавши мене, спитав, в чім діло. Я почав говорити, але Дроник рішучим голосом закінчив: «У імені проголошеної Української Держави мусите зложити зброю!»

В тому моменті знадвору почулися стріли і крик. Зіґель був заскочений і перестрашений. Він наказав жандармам не стріляти, але зажадав від нас, щоб ми опанували юрбу «Зеленої Кадри», яка тільки чекала помститися на жандармах. Їх провідник М. Дроник мав на них вплив і не допустив до кровопролиття.

Зіґель побачив наше культурне відношення до нього і зараз щиро заявив, що він – професійний жандарм – дуже радо виконував би службу для Української Держави. Як звичайно, наші дезертири і слухати не хотіли про якусь його службу. «Вони хочуть помсти і грабувати» – заявив Зіґель. І так сталося!

Сьогодні не годен описати ті страхіття від дезертирів. Вони роззброїли мадярську кінноту і створили з себе банду козаків-грабіжників. Все на конях, з витягненими шаблями в руках, ґальопом гарцювали по дорогах у Заставні. Жандармерія була скоро роззброєна. Але як я ще стояв коло Зіґля, на нього наскочив бувший заставнецький вояк на прізвище Дутчик і намірився проколоти Зіґля багнетом. Я чудом встиг відбити його кріс і врятував Зіґля від певної смерти.

По роззброєнні постав хаос, якісь крики, знайшли десь світляні запальні ракети, вистрілювали їх в повітря, вони падали на солом’яні покрівлі хат і вони горіли. Кулі бриніли всім понад головами. Дроник стратив контролю над ними.

Як прийшли румуни, то ці типи більше не гуляли. Ми заохочували їх, аби перейшли до Галичини і вступили до української армії. Заледве зголосилося дев’ять хлопців, які разом з нами приїхали до Станіславова, і ми передали їх до коша усусусів, що містився на Бриґітках.

На цьому місці добре відмітнти, що фактично проголошення Української Держави на Буковині тоді ще не було, але в Чернівцях працювала вже Українська Національна Рада (знана тоді ще під іменем «Краєвий Комітет»), яка фактично була легальним урядом. І Буковину всі вважали тоді нероздільною частиною Української Самостійної Держави.

Так, в місяці жовтні 1918 року, в північній Буковині роззброєно всю бувшу австрійську жандармерію, а з нею і мадярську залогу. І це все зроблено ще перед розпадом австрійської держави. Зробили це селянські хлопці, а зокрема той селянський син Манолій Дроник, який так гостро і впевнено говорив «в імені проголошеної Української Держави».

Після роззброєння жандармерії Дроник впорядкував свою груну, і ми чвірками маршерували попри церкву, де нас ожидало багато селян. Селянин Соколюк, старий уже чоловік, привітав нас з плачем радости й сказав між іншим?: «Це наші діти, це наше військо. Всі з нас мусимо допомогти їм, якщо хочемо мати свою державу». Але підступний ворог скоро окупував науш землю. Тоді дев'ятьох з нас вступили в ряди Української Галицької Армії й у її рядах боролися за українську державу[1].

Пізніше з'явилися вже і наші старшини, як четар Панчук, четар Петрачук, М. Грушкевич та інші і почали організовувати українську міліцію і заводнти який-такий порядок, але юрба, яка впивалася свободою, шаліла.

Я верпувся до легіону, а інші покинули юрбу: було їх дев'ять хлопців і з ними Манолій Дроник, який ніколи не верпувся назад до Заставної, а один з тих дев'ятьох вернувся інвалідом на ногу. Я, Е. Драгінда, поверпувся назад на Буковину при кінці 1920 року, коли вже господарили румуни.

1919 рік. Розгін ноляків і відворот Української Галнцької Армії до Чорткова

Багато написано в нашій історії про цей відворот, але дотепер ніхто з фронтовиків того часу не описав, як це дійсно було і чому так нагло сталося, що ми зламали польський розгін настуну, і почалася так звана Чортківська офензива.

Правдою є, що наш відступ не був панічний, ми відступали як здисциплінована армія, наш відворот не був хаотичний.

Я мав нагоду бути в тому відвороті, як це називали в австрійській армії «Нахгут Армее» – стримуюча армія, завдання якої було відступати якнайповоліше і здержувати ворога та зламати розгін його настуну. Так ми і робили. Ми залишали малі гуртки по задах ворожої лінії і цим маневром здержували її і робили паніку у ворожій лінії.

[1] Цей абзай сногадів Є. Драгінди нодано за нублікацією в книзі «Буковина, її минуле і сучасне» (Париж-Філадельфія-Детройт, 1956. – С. 500).

Ми, фронтовики, були дуже огірчені безнастанним відворотом. Нараз постає немов якийсь бунт цілої Галицької Армії. Раптом постає відважний воєнний клич: «Ми дальше ані на крок не відступаємо. Звідси ми йдемо вперед! Це наша земля і її треба боронити, а не втікати від неї!» Цей вояцький клич – «звідси ми йдемо вперед» – пішов від стрільця до стрільця, як та блискавка, по цілій армії, всі готові вперед!

Я, як фронтовик, пам'ятаю і бачив той запал і той гістеричний ентузіязм: «Ми йдемо вперед!» Наші хлопці, загартовані боями, ішли до бою відважно. Були голоси: «Ми не маємо амуніції, ідемо з кулаками і з багнетом в руках!»

Цей запал молодих хлопців дав почин до так званої Чортківської офензиви. Він змусив нашу військову команду виробляти плян до дальшого нашого наступу. Поляки дуже панічно й хаотично втікали перед нашою армією. Поляки побачили, що мають до діла з дисциплінованою армією, а не з якоюсь хаотичною бандою, як їм було представлено. Пізніше йшли дуже уважно і вже не розбігалися як передше.

Розгін їх настуну був зламаний цілковнто. Вони скоро переконалися, що їм прийдеться не так легко, як вони думали, зліквідувати Українську Галицьку Армію. Вони побачили, що наші загартовані в боях хлопці йшли відважно і завзято боронили свої землі.

Нам, фронтовикам, отворились очі. Як ми брали в полон цих французько-польських вояків, то ми побачили, що це дрібні, малі ростом хлопці, трусливі й боязливі, які перед нами просилися, як ті малі діти: «Панове большевіци! Даруйцє жнцє, не вбивайте нас!» Питаємося, що то за «большевіци». Їм було сказано, що ми большевики і всіх вбиваємо й мордуємо. Наші хлопці більшого росту і плечисті і відважно йшли проти цієї мізерної, малої ростом армії, яку назбирав Галер – всяку голоту по цілій Франції і цю голоту привів до нас до Галнчини.

В тих часах ми не мали приготованих таборів для полонених і були змушені звільнювати їх і розганяти. Вони побачили, що їх одурено, і назад до польської армії не хотіли вертатися, а до Франції їм було задалеко, то наші хлопці жартом до них: «Ідзь до дзябла, звідки ти прийшов!» Така справа була з полоненими.

Приємно згадувати цю славну Чортківську офензиву, але треба зі смутком і болем серця згадати й ту трагедію нашого розгону Чортківської офензиви, коли ми опинилися в найбільше розгорілих боях вже недалеко нашого Львова без амуніції і без жодної військової допомоги ні від кого. І розмах нашого настуну був зламаний. На полі бнтви поляки нас не побідили, нас побідив брак амуніції.

Почався другий відступ отверто на Велику Україпу. І там наша армія зазнала ще більшої трагедії – так званий чотирикутник смерти і жахливий тиф, який здесяткував нашу армію і ослабив її цілковито.

Мої нослідні дні в УГА і нольськнй нолон

У липні 1919 року почався всім знаний другий відворот цілої Галицької Армії на Велику Україну.

Спочатку нам, стрільцям, не був відомий плян переходу нашої армії за Збруч, тільки ми відчували, – як це було під час першого відвороту до Чорткова, – що знову згуртуємося в нові сили і почнемо протинаступ на поляків, як це було в Чортківській офензиві, коли поляки в дезорганізованім відступі кидали все, що тільки мали, перед нашими стрільцями, які гордо ступали по п'ятах утікаючих поляків. Так ми думали, що в цьому другому відступі прийдеться нашим стрільцям знову гнати польську армію і вивіснти прапор побіди у столиці Львові. Та не довелося нам бачнти другого протинастуну. Стрільці держалися, однак польські сили переважали.

У тому відступі включено нас 30 усусусів до новоорганізованої 17-ої бригади під назвою пробоєвої сотні. Ця бригада задержалась над рікою Стрипою і лівим крилом прнтикала до Дністра. Я й Івахів були одинокі, що покінчили в Розвадові пробоєвий курс і були ознайомлені з тактикою німецьких навчань штурмкурсів. Ми мусіли бодай частинно ознайомити пробоєвиків з цією тактикою нової боротьби.

Звичайно, під час цього відстуну ми залишилися без ніякого зв'язку і помочі. Пізніше ми довідалися, що нас прилучено до так званої стримуючої армії «Нахгут Армее». Ця армія здержувала скорий розгін наступаючої польської армії. Ночами ми наскакували на задах і робили паніку і цим стримували розгін поляків, які опісля посувалися дуже уважно і стримували свій розгін. Це дало нагоду нашій армії і всім .тим, які залишали Галичину, переходнти Збруч на Велику Україну.

Таких стримуючих відділів було значно більше, хоч про них наша історія дуже мало згадує. Завдяки цій армії, як було вже сказано, навіть Армія Галера побачила, що має до діла з добре вишколеними; вояками. Ми відступали якнайповоліше, наші кріси були майже без набоїв. Ми нападали, відбирали кріси й набої від полонених і вбнтих, щоб мати бодай чимсь себе оборояннти. Всяка поміч від нашої армії була зовсім перервана. Кожний стрілець бачив і відчував свій полон або смерть у бою з ворогом. Відірватись від польської армії, щоб мати змогу прилучнтись до нашої армії за Збручем, було неможливо.

Незабутнім днем для мене, було свято Петра й Павла в 1919 році. Відступаємо по довгих наскоках і перестрілах польських відділів під село Жніброди Бучацького повіту. Тут наскочили на нас більші відділи польської кінноти з розмахом внтягненими шаблями і списами, з криком: «Стуй, полайсем!»[1] Вони так нагло вмішались між нас, що ми не зорієнтувалися, що

[1] Стій, здавайся! (нольськ.).

це і звідкіля. Вони були певні, що ми піддаємося, видно мали десь нагоду так легко брати наші відділи у полон. Однак тепер попали на пробоєвиків-усусусів, які заохотили з окликом: «Не піддавайтесь, хлопці! Бийте, стріляйте!» Підбадьорені нашим окликом хлопці почали сальвами стріляти в ту гурму кінноти. Ми рушили вперед і з великим успіхом відбили цей несподіваний наступ кінноти, яка розбіглася на всі боки. Цей наскок коштував їх кілька ранених і вбнтих.

Наші стрільці не були вдоволені цією побідою, відчуваючи, що прийдеться їм стати до рукопашного бою з ворогом, бо не було вже чим стріляти. Ми були примушені розібрати ленту машинового кріса, щоб мати хоч по кілька патронів до кріса. Це нас дуже пригнобило. Ми одержали наказ відступати через ліс у давні російські воєнні окопи, які були розположені зараз за лісом у чистому полі.

Стрілянина з лісу і поява піших відділів та артилерія були доснть близько наших позицій. Це нам вказувало, що польські війська підсунулись досить близько нашого фронту і приготовляються до рішального настуну на нас.

Нам не підходила жодна поміч, ніхто не знав, що діється ліворуч чи праворуч. Був наказ не вистрілювати набоїв, щаднти їх та готовнтись до бою на багнети. Ми побачили кількох селян, вони повідомили нас, що до їх сіл прибуло багато кінноти, яка відходнть до лісу.

Раптом серед білого дня перед полуднем з лівого крила гурмою біжать стрільці відстрілюючись з окликом: «Поляки, поляки!» Як тільки зійшли з горба, там появилася синьо умундурована кіннота – яких 300 вояків з піднесеними шаблями і з розмахом кипулась на нас. Наш машиновий кріс вистріляв свою послідню ленту набоїв і замовк. Стрільці останніми набоями давали сальву в гурму тої кінноти.

Постала нерівна рукопашна боротьба на багнети. Гипули ми, але гинули й вони. Крик і свист куль.

Аж тут, знову ззаду в повному бігу появилася така сама група кінноти, а з лісу показалася піхота. У цім моменті були наші голоси ось такі: «Піддаваймося, бо інакше змасакрують нас всіх!» Руки наших стрільців піднеслися вгору, замасковуються одною рукою, а в другій руці ще держать свої кріси. Так нам вдавалося кілька разів себе замасковувати, що ми піддаємося. Почулися наші голоси: «Піддаваймося, бо виріжуть нас всіх!»

Раптом вскакує той відділ ззаду і стрільці вхопили ще раз свої кріси в руки і хто ще мав набої вистрілювали в гурму тої кінноти і вбивали цих розлючених польських вояків, які були певні, що ми піддаємося. Вони зразу цофнулися назад і долучилися до інших своїх відділів, і знову почався їх наступ – більше розлючений і завзятий.

Тоді прийшов кінець нашого воювання...

Всі відкинули кріси від себе, попідносили руки. Дехто з криком, інші з проханням, а кіннота почала свою помсту з лютости за своїх погиблих товаришів. Поляки з криком: «Ржонць вшистків, пся креф!»[1] почали помсту на наших безборонних стрільцях: вбивали, перетинали руки шаблями.

Нам, пробоєвикам, вдалось вирватись з цього окруження помсти. Врятувалися лише ті, які змогли добігти до лісу і там між деревами окриватися від кінноти. Ми, пробоєвики, вхопивши свої кріси в руки, почали втікати вздовж тими окопами поміж траверзи. Однак, коли поляки побачили це, за нами погналася яка сотня кінноти і напевно була б нас змасакрувала, коли б на обрії не показалось панцерне авто і може яка сотня вояків. Це була наша підмога, яка не знала про наш стан і тим самим попала в засідку, бо не була приготована стрінути так близько ворога.

Ця поява панцерного авта і цього відділу відвернула увагу поляків від нас, бо всі кинулись на них і їх полонили. Ми використали цей момент і окопами відійшли досить далеко, щоб лише відірватись від тої кінноти, яка розлючено кидалася з помстою на всіх.

Окопи кінчаються, нам треба переходити верхом до так званих «лявфграбен». Вийшовши наверх, ми знову почули свист куль, а яких сто кінних нустилися чвалом у нашому напрямі. Ми мусіли знов присісти в окопах; а над нами проскакували їздці і кричали російською мовою: «Стой! Не бойся! Здавайтесь!» Ми попали на відділ варшав'яків, повилазили з окопів, а вони почали розпитувати нас, хто з якої губернії, бо, видно, думали, що ми з Великої України. А то тому, бо 50 % з нас мали маитлі російські, тож їм видавалося, що ми з України з-над Дніпра. Так нас представляли і на збірному нункті полонених.

Уставили нас в ряд, вийняли з кожного кріса замок, і ми на команду: «Смірно! На плєчо, шагом марш!» рушили до збірного нункту полонених.

Приводять нас на збірний нункт. Тут ми бачимо офіцерів різного тину – в мундурах французьких, німецьких і російських. А внизу в ярі яких п'ятсот наших полонених. Ми стоїмо, а за якийсь час нас передають якомусь другому відділові і представляють такими словами: «То сом правдзіві українце з-над Днєпра, а то (вказує рукою на той яр) – то сом буитовнікі-гайдамаце, самі нє вєдзом, цо хцом»[2].

Варшав'яки відходять, а сторожа заганяє нас в яр до тих бунтівників, як їх називали полями. Входимо в той яр, аж тут обідрані пости на очах тих

---

[1] Різати всіх, собача кров! (польськ.).

[2] Це пасправжпі українці з-пад Дніпра, а ці буптівпики-гайдамаки, самі пе зпають, чого хочуть! (польськ.).

офіцерів і варшав'яків, які вдають, що нічого не бачать, кинулись до нас, як ті ворони з різними домаганнями: «Жуцай бути! Давай маитлі! Цо там маш у ругзаку? – Давай вшистко!» І так в одній хвилині зробили з нас, стрільців, чистих обдертих диваків, а не вояків. Опісля показували, яке то військо українське.

Так ми попали в польський полон ...

Зневажені, голодні рушили на другий день в напрямі на Нижнів під сильною охороною кінноти й піхоти. Коли ми переходили селами, люди виносили їду й воду, однак не могли нам подати, бо поляки били прикладами в груди і цим відстрашували цивільне населення підходити близько до нас.

Пізніше поляки строго заборонили подавати нам що-небудь з поживи. Хлопці мліли з голоду, падали з знесилення, та їм не було рятунку: нас штовхали, як череду, кляли неприличними словами.

Ніч переночували під голим небом. Польські сторожі вічно ходили поміж нас, крали і грабували послідне, що ще їм було до вподоби. А було відізватись, – то злетяться на одного й почнуть копати так, що його напівмертвого оставлять.

Як нам прийшлося переходити якусь річку і був якийсь місток, то вони самі по ньому переходили, а нас загнали в брід. Кожний вийшов мокрий і дальше мусів машерувати без їди.

У Нижневі ми перейшли Дністер, а за Дністром (місцевости не пам'ятаю) переночували на якійсь толоці. Тут нас завагонували по сорок людей у товарові вагони. Поїзд рушив на Станіслав.

Станіславів я добре знав за часів нашої держави, коли він пишався столицею Західної України. Тоді було в ньому багато війська, всякі команди. Вулиці, залізнична станція – все було з українськими написами. Тепер моє враження було болюче: все змінено на польське. Крутяться старшини всякого війська, а все в рогатих шапках. Тішаться і веселі, викрикують і знов їх «культурна» огидна душа ворушилась, як вони підходили під наші вагони, висмівали і кпили над нами та згірдливо питали по-українськи: «А де ваша Україна?»

Це вже був четвертий день, як ніхто з нас куска хліба не мав у роті. Аж тут на станцію винесли нам члени Станіславівського українського комітету зуну, консерви і по чвертці хліба.

Звідси ми рушили у незнаний шлях, аж приїхали до Перемишля. Як замкнули за нами двері в Станіславові, то отворили аж у Перемишлі. І тут все, як станція, вулиці, польською мовою. До нас крикнули: «Вшисци вилазіць!»[1] Нас вивели на показ населенню, – яке то українське військо. Люди

[1] Всім вилізати! (польськ.).

ззиралися. Ми були в страшному вигляді: зламані, нужденні, обдерті, напів босі, брудні, виголоджені. Чим ми були в уяві тих цивільних людей, яким нас показували, можна собі уявити.

Полонені падали по вулицях міста, падали через західну «культурність» поляків. Тільки удари прикладів підносили полонених на ноги. Багато не встало, їх забрали десь до шпиталів.

Перейшли через якусь браму число 14. Здається, то був форт 14-ий. Тут ми зажили «по-культурному» в цих воєнних бараках. Тут почали годувати нас так званим австрійсько-італійським «грінцайгом», одним словом зупа з сушеної трави. Це була одинока їда, яку ми одержували в тім Перемишлі. За моєї пам'яти дістав два рази по чвертці хліба.

У тому часі загнали нас в якісь інші бараки, повставляли в ряди і нараз команда: «Вшисци розбєрацьсє до голего цяла!»[1] Думаю, що це такого? Одні на других поглядають. Почали скидати з себе мундури. Я думав, що на цім кінець, та чую знову ту саму команду: «Вшистко! І кошулі!»

Нас всіх голих перегнали в інші дерев'яні бараки і засунули двері. Думаю, тут нам буде кінець: або будуть нас бити так голих одинцем або через дерев'яні стіни машиновими крісами розстрілювати. Між нами постала паніка й страх.

За яку годину і пів відчинились двері і знову команда: «Вшисци убєрацьсє!»[2] Ми гурмою вскочили в ті бараки за своїми речами, та своїх речей ніхто більше не знайшов – все перекинене і порозпорюване. І кожний хапав, що попало, щоб не остатись голим. Як виявилось пізніше, поляки так все перешукували, а найбільше – за грішми, бо кожний стрілець мав заховані якісь гроші. Не знаю, як там дальше було в тім Перемишлі. Хай відізветься хтось, хто знає більше. Моя думка була, як вирватись з цього пекла.

Один тільки плян і думка: втікати, втікати. Нам вдалося одного дня (мені і трьом товаришам), як нас заставили чистити дорогу, ми скрилися і відійшли яких пів кілометра до жидівської гостиниці. Жид-властитель нас прийняв і зараз закликав поліцію. Поліція нас забрала і загрозила нам, що наша кара за втечу буде розстріл. Нас загнали назад за дроти на те саме місце. І дальше та зупа і той «ґрінцайґ».

Якраз в той час скликає нас якийсь старшина і говорить до нас такими ласкавими словами, немов просить нас: «Панове українци, може мацє охотов поєхаць до рускі Польскі до пануф на роботи. Там вам бендзє лєпі, як тутай в табоже»[3]. Ми зараз зголосилися до тих «пануф». Всіх охочих за-

[1] Всім роздягнутися догола! (польськ.).

[2] Всім одягатися! (польськ.).

[3] Панове українці, може маєте охоту поїхати до російської Польщі до панів на роботу. Там вам буде краще, ніж тут у таборі (польськ.).

брали набік. Це нас врятувало, що над нами не було жодного суду за нашу втечу. Наказано нам все забрати, хто що мав, і ми чвірками помашерували через місто на Засяння за рікою Сян. Тут мають нас заваитажити у вагони. Загнали нас на Засянні в такі малі бараки, що хлопці мліли від літньої спеки і духоти. Ми всі мусіли стояти, сісти не було де. Виходки були всередині, чуткість і сирість була така, що дихати було тяжко. Замкнули двері і поставили два пости коло дверей. Ну, думаю, буде нам та «руска Польска» і та робота у «пануф»...

Прийшов час, що нас почали всаджувати у вагони, в яких возили вапно чи якусь білу фарбу, бо стіни й підлога були білі від того вапна. Не дали нам часу почистити вагон. Запхали не менше сорок людей. Духота і тіснота неможлива. Двері засунули і поставили два пости на даху над дверима. На щастя, я вліз останній і притулив рот в щілину дверей, щоб можна вдихати свіже повітря. Так вичікуємо від'їзду, куди – ніхто не знає. Хлопці нездужали, почали падати один на другого, одні засипляли, другі замлівали сидячи. Нагло чую, що машина штовхнула вагони, а за якийсь час свисток, і машина потягла за собою вагони з живими трупами. Як звичайно, австрійська льокалька хитається поволі, не їде і не стоїть. Вже день настав, сонце високо. Де ми знаходимося – ніхто не орієнтується.

Везуть нас дальше. Бачимо гарні зелені поля, ліски. Видніють села, аж мимоволі думки затужили за вільним життям. Як гарно і приємно було б бути в тому селі чи в тому ліску, коли б лише вирватись з цього пекла! Проминуло тільки три місяці цього горя, а мені здавалося, що я вже роки в неволі. Дні такі довгі, а ночі ще довші. Не одна сльоза покотилася з досади по тій шпарці закритих дверей.

Нараз бачу – хлопці виламали ґратики у віконці, одні других підсаджують в те віконце і скачуть на долину. В мене зродилась думка, що може й мені вдасться вирватись тим віконцем на волю, та коло того віконця стояло нас сорок охочих вийти на волю.

Коли провідні пости побачили перших утікачів, вони стримали поїзд і почалася стрілянина й погоня за утікачами. Коли полонені побачили, що пости оставили вагони, почалася масова дезерція, стрілянина на всі боки. Багато втекло, але й багатьох зловлено. Почали їх бити прикладами, одного забили на смерть, решту загнали назад до вагонів і поїзд рушив дальше.

Так ми доїхали тим славним поїздом через два дні на станцію Ковель на Волині. Тут ми простояли півдня і нас угостили свіжим напівспеченим хлібом. Тут ми всі побачили, що це їх придумана огидна робота – нагодувати нас виголоднілих гарячим сирим хлібом і цим спричинити хворобу і неминучу смерть. Так воно і сталося. Не дивлячись на те, що хліб сирий, хлопці рвалися до хліба, хоч один одного остерігали.

Голод має свої права. Я з'їв шкіру, а м'якуш викинув.

Поїзд рушив дальше. По кількох годинах їзди починаються зойки і крики – корчі лапають хлопців від сирого хліба. Один перевертається, інший плаче мертвим голосом. Тепер віконце до втечі не було нікому в голові. Всі захворіли. Мене самого млоїло від тих криків. Я був врятований, бо умів запанувати над собою, з'їв лише шкіру з хліба. Я певний, що поляки навмисно додали щось до хліба. Заки ми доїхали до Берестя, то двох померло в нашому вагоні, так ми їх і оставили в вагоні.

Пам'ятаю той день приїзду до Берестя. Як тільки ми виходили з вагонів, впала велика дощова злива з градом. У поляків не було милосердя над нами, вигнали нас у дощову зливу на площу. На щастя, дощ нас виправ, вітер відсвіжив, хмари розійшлися, а сонце пригріло і скоро висушило нас.

Нас перебрала вже брест-литовська залога. Уставили нас у чвірки і скорим маршем підганяють до фортів Берестя. Ті пости, що нас провадили з Галичини, бачили наші нелюдські муки й почали нас жаліти, бо перестали нас штовхати, визивати та клясти. Ця свіжа брест-литовська залога починає з нами робити те саме, що робили попередники.

Ми сподівалися тут мати якусь полегшу і роботу в «рускі Польські», як обіцяли нам в Перемишлі. Підганяють нас нелюдським скорим темпом до фортів, по дорозі всяка клятьба й штовхання і, як звичайно, ті славні польські вислови, яких не можна подати в цих споминах (я думаю, що ми знаємо їх).

Перемаршували яких два кілометри і знов брама, як у Перемишлі. Та ця страшніша. Понура старинна кріпость зробила на мене потрясаюче враження, що прямо з ніг звалювало. Думаю, тут прийдеться помирати, тут буде мені могила.

Минули ми браму, входимо всередину, аж ляк збирає у такій пустині. Польська салдатня вганяє, штовхає, тручає. Навіть польські офіцери, коли наші стрільці кинулись до води, били їх гарапниками по головах, відганяли від води, висмівали і кричали до нас такими огидними словами: «Ту вам вшисткім бендзє груб!»[1]. Ми подумали собі, що це якісь звірі в людській подобі чи, може, божевільні люди.

На другий день коло 4-ої години по полудні повідбирали від нас військові шайки і гонять нас до кухні. Хто ще міг захопити якусь бляшанку від консервів, то з тим ішов до кухні. Обід – не солена вода з горохом. Хто не мав якоїсь бляшанки, то підкладав шапку. А вони збоку стояли і підсміювались один до другого: «Попачцє, дурний кабан пха зашмальцоней шапки до зупи»[2]. Чому вони так любувалися в такій огидній провокації, – я не знаю.

[1] Тут вам усім буде могила! (польськ.).

[2] Погляньте, дурний кабан пхає засмальцьовану шапку до зупи! (польськ.).

Сьогодні ніхто не повірить нам, що поляки так ганебно й брутально поводилися з нашими полоненими. Тому я бажав би, щоб хтось, що переживав ті букшопські страхіття у Брест-Литовській фортеці, потвердив ці вияви «польської культури».

А скільки штовханців дістали наші стрільці на тій дротяній брамі, то свідком є Бог і ми, очевидці.

Це був той славний табір смерти або як його офіційно називали поляки – Бук-шопа.

Пізніш надійшло більше наших полонених і їх примістили в інших бараках, де були сякі-такі прічі. Однак умовини харчування були такі самі.

Наші бараки над самою рікою були гірші свинячих хлівів. Там я ділив долю з моїми товаришами. Хлопці нухли, сліпли і вмирали з голоду. Одного разу забрали дроти і отворили доступ до ріки. Хлопці, користаючи доступ до ріки, кинулись до води, пили прибережну воду, а все, що було на берегах, як кропива, натина, – все щезло в протягу дня. На вербах не ставало листя, все зривали, варили і їли. Якісь кості пекли на вуголь і гризли, обдирали кору з дерев і все з'їдали, щоб тільки заспокоїти дещо голод. Та це не помогло: на протязі кількох місяців з бараків постала одна трупарня. Я почав сліпнути з голоду. Треба було трьох товаришів, щоб підняти одного. Від такого напруження всім трьом жовтіло в очах, вони замлівали й сідали назад на землю.

За кавою чи гороховою зупою мусів сам піти, а як не пішов, так і нічого не їв. За другого не смів брати. По трьох місяцях кинулись страшні пошесті. Найбільше лютувала червінка й тиф. Трупи валялися як у бараках, так і на дворі. Їх складали, немов дрова, і везли кудись. Помочі санітарної не було жодної. Був там малий барачок, куди заносили умираючого, аби там дальше помирав. Були самогубства. До трьох місяців пішли у вічність всі ті, які були слабшими тілом і духом. Багато божеволіло з тої розпуки. Люди гинули на очах, – зламані й безрадні, – а помочі ні від кого. Страху перед смертю там не існувало, не було; такого, що сказав би – хочу жити.

До табору приходили кілька разів якісь місії. Були французи у військових мундурах і інші в цивільних. Вони нам нічого не помогли, як приходили, так і відходили. А в таборі оставалося по-старому. Один наш старший, який був при обозі, років яких 60, упав перед тими французами на коліна з такими словами: «Пане француз! Я в армії не був, я старший чоловік і не знаю, що ця польська голота хоче від мене і защо мене тут тримають. Благаю вас, допоможіть мені вийти з цього пекла». Француз щось там пошваркотів і на цім його місія закінчилася. Ця місія бачила своїми власними очима кілька трупів, одначе це не зворушило цих західних культуртрегерів.

По від'їзді місії у Буґ-шопі не поліпшало ні на крихітку, а ставало все гірше й гірше. Керівники цього табору, а головно Ян Зборовський у ранзі

поручника і його попихач Бренер та з ними генерал Шамота, який був у той час командантом Брест-Литовської кріпости, обіцяли поліпшення умовин, одначе свого слова ніколи не додержували. Вони були відповідальні за смерть і нужду наших стрільців, зокрема генерал Шамота, який вдавав рафінованого культурного інтелігента, а в дійсності був звірем. За цілий час мого перебування в Брест-Литовській кріпості була все та сама сцена: нужда, голод, трупи, і вони кожного дня збільшувались.

Мене брав страх, бо хоч ще молодий, то і я вже був кандидатом на трупа.

Кругом цього табору крутилися якісь вояки в наддніпрянських мундурах. Спочатку нам здавалось, що це якісь большевицькі відділи, але як ми почули їхню гарну українську мову, то аж тоді довідалися, що то відділи Отамана Петлюри – союзники поляків. Для нас було дуже болючим, що ці союзники, брати наші, ходили собі вільно поза табором і спільно з поляками нас провокували та спільно з ними нас висміювали. Ми були в дуже нужденному стані, а вони ходили вільно поза табором, добре вбрані й добре годовані.

Чому вони ставилися до нас так негативно, я не знаю. Проте ми, старі вояки УГА, прощаємо їм за таке небратерське відношення до нас, бо вони не знали, що робили. Пізніше ці союзники опинилися в таких самих таборах, як і ми – вояки Галицької Армії.

В цьому таборі було багато вояків з Буковини, яким румуни відібрали горожанство і неохоче приймали буковинців назад на Буковину. Коли поляки довідалися, що ми з Буковини, то представляли нас ось так: «То сом охотніки з Румунії Буковіни, які пшишлі полякув біць»[1].

Ми як «охотніки з Румунії» зазнали великої наруги та всякої неприличної клятьби від поляків. Буковинці не мали такої ненависти до поляків, як це було в Галичині, але переживання в Брест-Литовській кріпості нас переконали, що поляки, як і москалі, є брутальними і мстивими. Ця наука і цей досвід повинні увійти в наші серця, і ми не сміємо коритись нікому, а спільно й об'єднано іти державницькими думками до спільної мети, а це – Соборної Незалежної Української Держави.

Повернення назад на Буковину і вступ до румунської поліції для підпільної праці

На початку 1920 року удалося нам утекти з Брест-Литовської кріпости, і ми, при Божій помочі, добралися до міста Тілзіт, Східна Прусія. Тут нас, як бувших вояків австрійської армії, прилучено до німецької армії, яка стояла в той час в околицях Шавлі – Куршини на Литві.

[1] Це добровольці з Румунії Буковини, які прийшли бити поляків (польськ.).

Цю армію зреорганізовано тим, що до неї прилучено п’ятдесяттисячну армію з бувших полонених росіян з німецьких таборів. Цю армію перебрав якийсь генерал, чи може якоїсь іншої ранги, пам’ятаю його ім’я – Бермонд-Авалов. Він створив фроит від околиць Шавлі до ріки Двіни.

У той час була дуже гостра зима, і ми мерзли по тих литовських полях. Від тих морозів багато вояків повідморожували ноги і руки. Я захворів на плямистий тиф і відлежав шість тижнів у містечку Куршини. По виздоровленні прийшов поворотний тиф, а опісля – назад до своєї частини.

Коли большевики прорвали фроит на лінії генерала Юденіча, почався панічний відступ до Східної Прусії. І ця армія, до якої я належав, почала також відступ. А тому, що в ній було 50 % німецьких вояків, то на нас чекала армія Аитаити. Англійці і французи почали нас роззброювати і висилати нас потягами до табору полонених у місті Цоссен коло Берліну. Так я знову попав до полону, але іншого характеру. Тут почали нас сортували і висилати по містах Німеччини на роботи.

Мене призначено до відділу до міста Ессен, Рурська область, до копалень вугілля. Я попав до копальні «Геркулес», яка була в середині міста Ессен. В цій копальні було нас двоє українців з Буковини. Німці дуже добре платили, ми себе за один рік добре віджививили і зложили собі по кілька сотень марок. Тепер ми, нарешті, рішили вертатися додому.

При кінці 1920 року, по нашій програній визвольній боротьбі, вертаюся назад додому з пашпортом, який мені видано у Берліні як бувшому австрійському воякові, що повертається з Сибіру як воєннополонений. Нам, воякам Української Армії з Буковини, румуни відмовляли наше горожанство і нерадо нас приймали назад на Буковину.

Наш переїзд через Чехію, Австрію і Мадярщину був добрий: німецьке міністерство долучило до наших документів спеціяльні анкети з просьбою нас скрізь пронускати і в разі потреби поміч нам давати, а всякі понесені витрати для нас, полонених-поворотців, надсилати до німецького міністерства. На докуметах була печатка і підпис міністерства Німеччини. До нас всі ставились дуже чемно і все запитували нас, чи потрібно нам якоїсь помочі.

Коли ми приїхали на румунську територію до кріпости Фаґараш у Семигороді, ми відразу відчули зміну: крики, якась біганина, кожний щось командує, всякі запити і ставлення до якогось перегляду. Перший запит – якої національности? Коли я сказав, що я українець, то один з тих румунів передає «русул»[1]. Я йому знову стверджую, що я українець, а він знову передає «русул». Не було що робити з дурнями, так і записали мене, що я «русул». Поприбивали якісь великі печатки на наших докуметах з поясненням: «Си

[1] Росіяпип (румупськ.).

фачи карантіна морала» (значить – перевірити його стан моральний проти румунів). З тими печатками загнали нас до арештів у Фаґараш.

У кріпості Фаґараш ми пересиділи дві неділі. Звідси вони вислали авізові листи до місцевостей, звідки хто походить, щоби з тих місцевостей довідатися про наше моральне ставлення до румунів. Якщо прийшли похвальні листи, то таких людей звільняли додому, з тим застереженням, що мають зголошуватися у тайній поліції – «Сіґуранци».

Я був певний, що про мене нічого доброго не довідаються, бо ще недавно, заледве два роки тому, як я роззброював жандармерію і будував Україну на Буковині. Я, як усусус, мав багато приятелів у Заставні, але й не бракувало ворогів. Найбільше мене непокоїло, що всю ту жандармерію, яку я помагав роззброювати, румуни оставили на тих самих постах, що були за Австрії в 1918 році.

Не можна собі уявити, як тяжко було іти і кланятись таким румунам і тим жандармам, яких я роззброював. Тому я думав, що вахмайстер Зіґель подасть про мене поганий рапорт, не бажаючи мене бачити знов у Заставні. Тяжко було нам себе оправдувати за наші чесні визвольні змагання. Я і мій друг Ткач цілими днями говорили між собою і собі дорікали, нащо ми попали в руки таким румунам. Для вахмайстра Зіґля вистачало подати правдивий рапорт з року 1918, і це би було доказом для румунської влади.

По двох тижнях закликали нас до канцелярії, і там ми побачили велику коверту з печаткою Заставна. В тому моменті пролетіло в наших думках, що нарешті ми попали до клітки.

Старшина на ім'я Муриску, переглянувши ще раз той лист, встає, подає руку, ніби перепрошує, при тому запитує, чому я йому відразу не сказав, що я є зукраїнізований румун. Я йому відповів і ствердив, що я українець. Він на це з усмішкою сказав до мене по-румунському: «Нумеле си снуни ка мата єшт румин»[1].

Тоді він прибив печатку на наших документах і напис, що все в порядку, а другу печатку і свій підпис, що наш переїзд додому вільний. При тому поінформував нас, що в Чернівцях маємо зголоситися в тайній поліції «Сіґуранци», а по прибутті до Заставної зголоситися до командаита Зіґля і до шефа Сіґуранци Мікулі. Подав нам руку, і ми поїхали.

В дорозі додому я роздумував всіляко і сам себе запитував, чому вахмайстер Зіґель написав такого похвального листа про мене.

Моє зголошення в Сіґуранци в Чернівцях прийняли без жодних перешкод.

Я приїхав до Заставної вечером і не мав відваги іти містом гордо і себе показати тим усусусом, як це було в 1918 році. Все стало чимось іншим,

[2] Твоє ім'я каже, що ти румуп, а пе украіпець (румупськ.).

дивним, а найбільше мене гнобило бачити румунських вояків і усвідомлювати собі, що ми, усусуси і вояки Української Армії, переможені.

У душі неспокій, однак життя іде дальше, і треба думати про завтрішній день. У таких момеитах нема прнятелів і не можна нікому довіряти.

У городі коло нашої хати побачив сестру, яка перестрашена, замість привітатись зі мною, утікає з криком до хати. Мене це дуже здивувало. Щойно пізніше я зрозумів її перестрах, коли вона показала мені лист від моїх фронтових друзів, які повідомили моїх родичів, що я був ранений в голову при другому відступі коло села Жніброди Бучацького повіту, кров мені залляла лице і я впав на землю. Мої фроитові друзі стверджували, що бачили, як я був ранений у голову і впав мертвий на землю. Насправді ж моя рана була легка, а тому що при пораненні була прорвана жила над черепом, кров дуже заливала мені очі і лице. Мене скоро перев'язали і припинили кровотечу. Два роки я нічого додому не писав і тому, коли я з'явився, сестра побігла в хату сказати, що я живий і повернувся додому.

В хаті я застав моїх братів, які вже повернулися з Італійського фроиту, і вони мене привітали словами: «О, і ти вже вдома!»

Вахмайстрові Зіглеві довелося знов перевіряти мої документи, та цим разом не такі, як в 1918 році, про що я вище згадав. Тепер у моєму пашпорті, що був виданий у Берліні, було написано, що я повертаюся з російського полону як воєннополонений вояк австрійської армії.

Зіґель добре знав, де я був і звідки повертаюся. Однак, при стрічі зі мною подав мені руку і побажав всього найкращого. Він пам'ятав, що при роззброюванні я врятував йому життя, і про це не згадав ані слівця. А це ще так недавно було, ледве два роки, як я його роззброював. Так повівся зі мною австрійський жандарм-джеитлмен. При цім реченні хочу згадати мого вуйка Битхера, брата моєї мами, який був обервахман при чернівецькій поліції, він мене доучував, що можна бути у ворожій поліції і зручно помагати свому народові. Розуміється, що як є національне свідомі і приятелі в поліції, то можна спільно помагати своїй нації, як це зробив у моєму випадку вахмайстер Зіґель. Нації, провідники яких втікають поголовно і оставляють свій край, не виходять на тому добре, а навпаки – це користь для ворога.

Я ніяк не міг себе успокоїти і жити в таких обставинах у Румунії. Робилися всякі пляни в голові, мене нічого не тішило. Я досі мав закінчених шість кляс гімназіяльних і в мене зродилось одне бажання, а то якнайскоріше здати матуру і вступити до чернівецького «Буршеншафту[1] Запороже», яке як студеитське академічне товариство мало у своєму кличі боронити всюди чести української нації.

174 Студептська корпорація (пім.).

Науковий матеріял сьомої і восьмої кляс був для мене досить тяжкий, однак я його переборов і за один рік моєї тяжкої праці я перейшов цілий дворічний матеріял. Я піддався до матурального іспиту і здав похвально іспит зрілости – мою омріяну матуру.

Як я лише вийшов з кляси, Запорожці заложили мені шапку і леиту на груди. Я став повноправним членом академічного козацтва «Запороже». Мої мрії сповнились і мені стало легше, що я тепер замість мазепинки усусусів буду мати право носити буршівську шапку і леиту «Запорожа».

Леита і академічна шапка були мої. Кілька разів я виходив з запорожцями на так звані парадні бумлі в Чернівцях, за мною стояв добрий побратим на ім'я Добровольський, який був добре вправлений у двобоях-поєдинках. Якби мене хтось зачепив і визвав на поєдинок, то такий побратим згідно з звичаєм викликає його на поєдинок. Чужі студеити дуже слідили, хто кого мав за побратима.

Однак це все мене не вдоволяло. Я дальше боровся з думками мого вуйка Битхера про те, що можна бути у ворожій поліції і помагати свому народові.

Одне мене непокоїло, що коли вступлю до румунської поліції, то мені грозить «шас кум інфамія»: згідно з законами «Запорожа» я буду в очах наших запорожців зрадником. Піти на сходини членів і заявити, що я рішився іти на підпільну роботу, було небезпечним і не виходило на добре. Залишилася одна розв'язка – внявити деяким довірочним членам, щоб у майбутньому стали в обороні моєї чести. Так я і зробив.

До поліції мені було легко дістатись на рекомендацію шефа Сігуранци Мікулі, а головне покликуючись на мого вуйка Битхера – колишнього обервахмана при чернівецькій поліції та інспектора Тебінки. Мене прийняли.

Румуни-шовіністи в поліції ніяк не могли у своїх головах вняснити, що я є член академічного товариства «Запороже» і, маючи можливість студіювати, вступаю до їхньої поліції. Інспектор Тебінка заарґументував, що нам нічого не зашкодить, якби наш будучий інспектор чи шеф поліції в Чернівцях був матурист чи навіть з академічною освітою. Нема такого писаного закону, що всі в поліції мають бути неграмотні. Дальше заявив, що він сам мав п'ять кляс гімназійних, як його австрійський уряд прийняв до поліції, і це поліції не зашкодило. Цими словами Тебінка заткав писки румунським шовіністам.

По прийнятті мене призначили на тримісячний поліційний курс. Все проходило добре, курс був цікавий своїм матеріялом, як це було за Австрії: психологія, пізнання характерів, поліційна тактика провокації, рукопашна боротьба японської техніки, стріляння з пістоля, як відобрати ніж від напасника, державне право й інші предмети.

Бувші австрійські офіціяли мене любили, а правдиві румуни-шовіністи дивилися на мене косо. Вони були для мене нічим, бо я мав добре знайомство, подруге – я був добрим учеником і добре вив'язався при іспитах, а ці шовіністи ледве перелізли.

При іспитах я одержав два питання. Перше: хто є міністри? Я пояснив, що найвищими урядниками у державі є міністри. Друге питання: як найлегше відобрати від напасника ніж? Я показав у спосіб японський «джіводжіцу».

По іспитах я став повноправним вахманом або як румуни називали «ґарда ди Сіґуранца». За три дні я дістав новий поліційний однострій і зброю. Мене призначено на неділю о дев'ятій годині рано повнити службу коло будинку «Кафе де ля Барона» на Герренґассе – то є головна вулиця в Чернівцях. Цю першу службу я виконував в асисті старшого поліциста, мого знайомого Івановича з Кіцманя. Нас, рекрутів, привели на поліційну станицю на Ринку. Звідси всіх розділили по бічних станицях, як Рошош, Руська вулиця, а мене таки залишили на головній станиці на Ринку. Не знаю, чому мене призначено якраз туди, де наші бурші парадують.

По дорозі, як я ішов з Івановичем, я з стиду червонів і замлівав, холодний піт виступав мені на чолі. Я не бачив, куди ступаю. Я ішов, як мумія. Іванович питає, що сталося зі мною. Я не міг нічого відповісти. У моїй голові були думки: «Бувший усусус – зрадник; що скажуть мої знайомі? Як до цієї поліційної праці привикнути?»

Не знаю, чи мене вислали на головну вулицю, чи тільки для випробування моєї реакції там, де бурші парадують. На першу стрічу не треба було довго чекати. По короткій хвилині переходять бурші з «Алеманії», друга група «Молдавія», а за ними наші бурші з «Запорожа». Якраз такі, які мене добре знали і знали про мою ціль у поліції. Побачили мене, з усмішкою махнули рукою і пішли дальше. Ця усмішка дала мені до зрозуміння, що вони вповні зі мною і мене розуміють. Це мене дуже піднесло на дусі, і я себе переконав, що можливо переводити в життя те, що я задумав.

По першій такій показовій службі я почав удавати ревного службовика і показав тим румунам, які так косо на мене дивилися, що бувший усусус не боїться поліційних приписів і вміє виконувати свою службу. У короткому часі я здобув собі довір'я, що було моєю ціллю.

За пару днів мене вислано з Івановичем до залізничного двірця Банґофштрассе[1], де все був великий вуличний рух. Нараз чуємо, що якісь два панки кличуть румунською мовою: «Мой гардул!» щоб ми до них прийшли. Чернівецька поліція виконувала службу посередині вулиць, а ніколи

[1] Вулиця Вокзальна, тепер вулиця Гагаріна.

по хідниках-тротуарах. Ці панки, які не були нам знані, кличуть нас знов, щоб ми прийшли до них. Ми їм показуємо, щоб прийшли до нас, як їм щось потрібно. Тоді вони почали нас визивати і грозити, що вони міністри з Букарешту. Тут прийшла для нас добра нагода показати себе строгими поліцистами. І таким поступованням здобули для себе велике довір'я і признання між румунською елітою на поліційній станиці. Ми приступили до цих панків-міністрів і хочемо їх арештувати за неприличні слова до нас. Вони опираються, але Іванович як старий поліцист з ними довго не церемонився, витягнув ланцюжки і заложив на руки. Другий не опирався і дався мені закувати. І так ми цих скованих міністрів привели на нашу станицю.

Спочатку ці букарештські міністри викрикували і грозили, що заберуть нас до Букарешту і будуть там нас судити. Ми пояснили цілу аферу нашому шефові, а він заявив нам, що ми поступили правильно, ніхто не сміє ображати поліцію за її правильну працю. Ці міністри змішалися і почали поводитися трохи ліпше. Іванович запевнив, що ми поступили правильно.

На другий день нас покликали знов до канцелярії і наставники дали нам велике признання за нашу взірцеву службу. Ці панки лише дивилися на нас і з похиленими головами заявили, що вони б хотіли мати таку поліцію в Букарешті. А на закінчення Іванович сказав по-румунськи, що це Чернівці і на другий раз поводьтеся культурніше.

Так ми розійшлися з цими букарештськими міністрами. Тепер ми здобули собі повне довір'я і признання за нашу взірцеву службу, тобто те, що ми хотіли для нашої запланованої роботи.

У тих часах була велика нагінка на українців, а найбільше на пограничні села і в самій Басарабії. Поліційні арешти були вічно переповнені, люди мусіли тижнями вичікувати на якісь допити – винні чи невинні. Їх все водили і поштурхували, поводилися нелюдяне. Були між ними безпідставно обвинувачено за шпигунство на користь комунізму. Таких людей потайки вивозили у глиб до Румунії до Регату[1] і багато з них без сліду пропадало.

Для нас, українців, стало ясно, як рятувати цих невинних людей. Я скоро знайшов однодумців в поліції, а саме: Цопа, Буцура, Попенко, Іванович, Ґадза. Інспектор Тебінка повідомляв нам, хто найбільше загрожений і кого зараз винускати.

Пограничники приводили до нас політичних в'язнів, давали нам список людей, яких передають на перетримання, а на другий день перебирали ту саму кількість, ніколи не викликаючи по прізвищах. Наш спосіб був дуже простий – вночі ми приводили до арештів всяких вуличників і п'яниць, яких ми виловлювали, а вони радо йшли до нас, бо мали де переночувати і навіть

[1] Королівство (рум.) – територія Румупії в кордопах до 1914 року.

дещо з'їсти. Ми впихали їх у кімнати політичних в'язнів до повного вчорашнього рахунку на місце загрожених, а політичних винускали, щоб вони скоро зникали і скривалися.

Ранком, як п'яниці і вуличники добре виспалися, і протверезіли, почали кричати, що вони тут не належать, але то було запізно. Прийшли прикордонники за своїми арештаитами, ми їм відрахували вчорашню кількість, підписали нашу передачу і вони підписалися, що відібрали своїх арештантів. Ми все робили урядово і все йшло за підписами. І так ця наша трансакція ішла добре і справно.

Та, як каже наша пословиця, все має свій кінець. Ми були так сильно законспіровані і певні себе, що ця певність нас зрадила. Ми подвоїли нашу обережність і дальше переводили такі вимінні трансакції.

Нашим завданням, було все обсервувати. Одного дня, ми зауважили, що румунські студеити-бурші зачасто заходять до головного приміщення поліції напроти нашої гімназії. Пізніше ми довідалися від інспектора Тебінки, що румунські студенти-бурші і їхні прихильники таємно змовляються з президією поліції, щоб проти них не висилати поліцію. Вони мали в пляні з вищими румунськими урядовцями напасти на Німецький Народний Дім, зайняти його і так поволі присвоїти.

Їх плян був такий. Румунські студенти мали спровокувати бійку з німцями, а ми як поліція мали щойно тоді прийти, як німці будуть викинені надвір, а румуни всередині.

Та сталося інакше. Ми, українці в поліції, повідомили німців про цей підступний плян румунів. Німці потайки забарикадувалися всередині дому і лише вичікували на напад. Румунські студеити були певні своєї перемоги, що за півгодини вони будуть в домі, а німецькі студеити будуть викинені з власного дому. Ми дістали наказ на означену годину вирушити до Німецького Дому, бо там якісь непорядки. Наказ строгий – розігнати тих ворохобників і зробити порядок. Одного румуни не знали, що ворохобники – це їхні змовники і ми маємо їх розігнати. Точно на умовлену годину ми вирушили до Німецького Дому. З великою радістю і охотою ми розігнали ту напасливу румунську голоту. Ці бандити мусіли залишити свій плян, упорядкувалися і маршем пішли під будинок поліційної президії і почали співати австрійський гимн «Готт ергалти». Ми їх і тут розігнали.

Другий, такий їх плян був зайняти Український Народний Дім в такий самий спосіб, та через невдачу з Німецьким Домом вони залишили цей плян. Румунські студеити і їхня змовлена поліція-шовіністи ніяк не могли зрозуміти, як їх тайний плян нападу зраджено.

Цей випадок кинув підозріння на нашу поліційну станицю, де більше поліцистів були українці. Я був перший на листі підозрілих. Найбільше

мені пошкодило те, що «Запороже» не викинуло мене з членства «шас кум інфамія» як зрадника своєї нації. Про цей строгий закон поліція знала і на цьому опирала своє підозріння. Я дальше був формальним членом «Запорожа».

Президія поліції звернулася з інвестигацією до Заставної до команданта Зіґля і до шефа Сіґуранци Мікулі. Вони обидва були добрими приятелями моєї родини і мене добре знали. Мікулі і Зіґель повідомили мене про інвестиґацію і рівночасно Мікулі передав мені пашпорт на виїзд до Відня на студії.

Як я вже був три дні у Відні, Мікулі і Зіґель вислали президії поліції в Чернівцях вже правдивий рапорт, який мені не міг пошкодити. Моя втеча припинила дальше підозріння на тих українців, які залишилися дальше в поліції для своєї праці і кар'єри. Румуни були дуже раді, що мене позбулися.

Тут я знову заявляю: коли маємо прнятелів у ворожій поліції, – так поучав мене мій вуйко Битхер, обервахман чернівецької поліції, – то можна бути у ворожій поліції і помагати своїй нації. Бо коли провідники тікають поголовно, то це велика користь для ворога.

У Відні, я перебув цілий рік і закінчив банковий курс Торговельної академії. У жовтні 1923 року виїхав, до Праги, а звідтам на український пашпорт до Америки, в Нью-Йорк. В 1937 році оселився настало в Дітройті.

Це мій малий спомин з мого життя.

Друкується за: Драґінда Е. Спомини буковинця Усусуса. – Дітройт, 1979.

ВІЙСЬКОВІ ЗМАГАННЯ ЗА УКРАЇНСЬКУ БУКОВИНУ МІЖ АВСТРО-УГОРСЬКОЮ ТА РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЯМИ 1914–1917 РОКАХ

Кость Балицький

Чернівецька хроніка 1914 року

[Столітннй ювілей уроднн Шевченка]

«Від повітря, огня, голоду і войни...» Чи раз чув сю молитву-пісню, чи раз сам сьпівав і проводив єї, та величи сеї просьби недоцінював, заки самому не довело ся пережити.

Рік 1914 зазначив ся небуденними подіями. У сей рік підпав столітний ювілей уродин Шевченка. Вся Україна рушилась достойно помянути сі роковини. Не по нутру се стало москалям і їх прихвостням кацапам. Ударили у великий дзвін трівоги, бач сепаратисти, мазепинці лучат із сею нагодою революційні заміри. І пішов пропамятний заказ по всій закордонній Україні – не вільно помянути безсмертного Кобзаря. Не помогли жадні заходи українців, ні сьвідомих москалів, все розбило ся о холодне «нельзя».

Отим то, з більшою силою, врочистістю і жаром принялись австрийські українці за належний обхід столітних роковин. Чимало труду се стояло, бо і тут домашні непрошені опікуни кидало заядло колоди. Та труд даром не пішов. По всіх селах, читальнях, школах, бурсах, захоронках, ліцеях, гімназиях, товариствах пішли концерти, відчити по селам. Памятні таблиці, назви улиць, площ, бурс іменем Шевченка, школи теж єго імени, все те жаром приняло ся. У найтемнійшій закутині помянуто Батька, та короною

всего мав бути величезний злет-здвиг Січий і Соколів у Львові на 28 червня 1914 року, получений з величезним концертом і академіями. Тай тут не обійшло ся без діссонансу, завдяки загорілим польським шовіністам. Коли не були вже в силі зупинити великого народнього розмаху, так принялись часописями трівожити своїх одномишленників, бач се загрожує польськости від віків польського города Львова. Не обійшлось і без низьких глупеньких статей, що мали на цілі понизити народного Генія, не обійшло ся і без сего, що загорільці пробували навіть підкласти огонь на площи вправ, щоб спалити трибуни і степениці. Все те однак приняли українці з достойним холодом і розвагою, і сьвято мимо краканя всякого гайвороння випало напрочуд хорошо, врочисто, маєстатично, об чім як чужі, так і сама ляшня виразити ся мусіла з великим признанєм. (...)

Сей же рік зазначив ся далі найстрашнійшим, нечуваним досі в історії злочином – убивством престолонаслідника австрийського архикнязя Франца Фердинанда і єго сопруги Софії. Саме 28 червня 1914 в урочистий, великий, роковий день для всіх українців, серед якнайкращого попису українських Соколів, Січий і Стрільців надходить громом разяча вість – у місті Сараєві злочинна рука серба убиває револьверовим стрілом архикнязя і єго сопругу в хвили, коли приїхав в гості в сей город і їхав до шпіталя потішити хорих. Хоч сеї сумної вісти не подано сей час, щоб зібрана кількадесять тисячна громада не приняла се яко фінту, щоб свято сколотити, мимо сего сповіщено із трибуни про нечувано звірский злочин. Все нараз заніміло. Орхестра заграла похоронного, а там австрийский гимн і велико тисячна товпа прибита, много в слезах стала розходитись.

Усі українскі часописи присьвятили якнайщирішу згадку, а польскі з нетаєним триюмфом, наче радостию виразились, що перестала вже політика Бельведеру, а начнесь Бурбу. Застановило се кождого, та сей час було ясним поляки держали покойника за великого українофіла, бачучи у сім великий параліж своєї нахабности. Злочин сей з руки серба став казати догадуватись та шукати дальше причин. Чому якраз серби, відки у них та гадка зродила ся. Чи не стали они чиїм сліпим орудієм? Щось недоброго починаєсь. Чути наче у воздуху, що скоїть ся щось великого. Се не піде так плазом.

Після скорочених, розуміє ся, вправ, відбув ся величезний концерт, на якому бесідники навязали єго траґедию до великої хвилі народного здвигу у ювілейнім часі, пригадуючи щирі теплі згадки покойним, невіджалуваним для українців архикнязем. Коли без мала вся ляшня і кацапи з нетаєною радостию, уданим сумом, жалобою (разячо навіть зазначеною де-не-де маленькими лише чорними хороговками у Львові, як і на провінцнях) проводили дні двірскої жалоби, то всі українці серцем плакали, відчуваючи величезну, незаступлену втрату...

До Черновець, їхав я I клясою і заїхав аж на 5 вечером. Дорогою пізнав ся з одним редактором черновецкої ґазети, який дуже болів, чому [у]ряд терпів і толєрував кацапів. Тепер показуєсь найкраще, що се самі шпіони московскі. Поляки тоже невдячної ролі приняли ся, увільнюючи одноголосно у процесі Бендасюка, Колдри, Сандовича, Гудими et comp[1]. Се фаворитованє, каже, тоже много дає до думаня.

До Черновець, заїхав я на 5 вечер. У місті тоже настрій не той, що бувало. Нема вже тої питомої Чернівцям свободи, принади. Настрій поважний, навіть грізний. Військо скрізь з наглянцованими баґнетами. Дорогою усі мости, мостики, стациї бережені війском. Середники безпеченьства великі. Не могучи трамваю на диво дістати ся, пішов пішки, бо і фіякрів не видно чомусь.

Дома застав усе в якнайкращім ладі. Сусіди, п.[анство] Біліньскі, не надіючись приїзду, здивували ся та вгостили сей час, росказуючи все, що лучилось в часі, як нас не було. Замітного нич. Тьма бранців переходит денно, плачі, сьпіви, а над усе здвиг величезний жінок за квітами до фасованя грошей за мужів, що рокували. Се дає много праці при непораднім поведеню многоглаголивих бабок.

Надїхав у той час і о.[тець] Гранковский із Садагури. З питомим собі гумором став впевняти, що нічого не боїть ся. Обіцює, що ме сидіти на місци, аби не знати що було.

У о.[тця] каноніка[2] зорудовав я скоренько, і розпращав ся скоро, щоб не забирати часу, бо саме правилась девятниця з проповідями на інтенцию доброго поведеня нашим. Просячи о прольонґату віднустки, пішов з о.[тцем] Волчуком до п.[анства] Біліньских, а відтак до шваґрів. Сих не застав. Йдучи містом, стрінув одну панну телєфоністку і подовідував ся много дрібниць. Над вечер застав шваґрів, повечеряв та пішов спати до себе. Ранісько поїхав до Коломиї, щоб встигнути на іменини. Позаяк фіякри дуже дорожили ся, хотіли утроє як звичайно, рішив я підождати до «льокальки», що вечером мала йти...

[Бої нід Чернівцямн, нерші ранені та нолонені]

До Черновец насилу добилим ся зануджені на смерть. Фіякрів не було, ледво одного чипнули і приїхали до хати. Нас ждали, хоч і дивували ся, що приїхали. Сусіди сей час стали розказувати, що пережили з суботи на неділю і понеділок. Яке то прикре вражінє робило, як селяни з своїм усім

[1] І інших (лат.).

[2] Келестин Костецький, канонік, нарох чернівецької греко-католицької церкви Усніння Пресвятої Богородиці.

добром втікали. Жінки, діти, корови, коні, вівці, фіри з міхами, скринями, річами, усе те з'їхало до міста. На полях повно худоби, по школах людий розмістили. Який страшний бій кипів, як все летіло дивити ся здалека, як то виглядає. Усе місто майже злягло на узгіря черновецкі і приглядало ся.

Страшне пригнобляюче вражінє робило привезенє ранних Руською улицею. Се страшна небувальщина. Стільки ранних, кров, каліцтва, муки ранених, все те викликало величезне співчутє. Хто чим міг ратував. Виношувано чай, воду з соком, циґара, горівку, ріжні наливки та закуски і обдаровували без розбору. Москалі дуже недовірчиво приймали. Їм сказано, що їх муть добивати наші або троїти. Такими трівожними очима гляділи, очевидячки просили милосердя, пощади. Та наші до пересади стали оказувати своє великодушє. Переважно жиди гадили ся, як звичайно для попису.

Отец канонік втішив ся приїздом, і сей час обдарив мене проповідию на храм Успенія, бо властивий проповідник із Кіцманя о.[тець] А.Сімович не безпечить. Час дуже короткий був, та годі було відказувати. Храм відбув ся далеко не так, як передом. Чужосторонних зовсім не було, а і своїх много не стало. В навечерє говорив проповідь майже «ex a brutto[1]» отец Маціевич, єзуїт. Родом русин, тож не диво, що плавно по-руськи говорив. Розмах добрий, тема «О сьвятотацкій сповіди».

На вечер у о.[тця] каноніка були усі місцеві священники, що помагали. Усі балакали по-українськи. Тема, розуміє́сь, дня. В сам храм проповідав я на тему «Пречиста Діва, не дай пропасти!» Проповідь була до вподоби і дуже на часі. Не залишив єм порушити калюмній[2], киданих на наш народ несовістними креатурами, що важуть ся посуджувати узагал о зраду. «Чиї ж груди стали охоронним муром тепер в Боянах[3], як не українські? Хто отсе здержав ворожий наїзд коштом свого житя, як не українські полки? Чиї се тіла вкривають он ті високі могили близ Рокітної, як не українські? Лож це і кривда, взиваючі о месть до неба. Діла, криваві докази – сьвідками найкращими, якими суть українці. Бог видить нашу наругу, хай він розсудить і заплатить клеветникам».

За обідом у о.[тця] каноніка вела ся бесіда переважно за теперішну війну. Всі були кріпкої надії, що побіда наша. В задумі полинув я думками до родичів. І нагадалось мені живо одно принятє у люстраторів п.[анів] Шварців недавно перед нашим виїздом. То, бачу, було в неділю перед Успенєм. Пішлим усі, крім тестя і тещі. Дожидали нас радо. Доньки, що довгий час

---

[1] З гіршого, без обробки (лат.).

[2] Накленів (лат.).

[3] Мова йде нро нершу неремогу австрійської армії над російською на Буковині 23 серння 1914 року.

були дома з ріжних родинних непорозумінь (мачеха), стрінули нас весело. Записали ся до Червоного Хреста і ходять пильно на виклади до Печеніжина. По проході спільнім проти почтарки наспіла невибаглива та гарна вечеря. Діти окремий стіл мали і бавили ся пречудесно. При заздоровній чарці, відповідаючи на припій у честь нашу, сказав єм: «За нашу і вашу долю і свободу! Дай, Боже, здорово запивать у вольній Україні і Польщі необавки». Хвиля стала поважна. Радчиня в задумі аж сіла і стала через служи шептати: «Боже, як їй сі слова звенять, які ми хвилі переживаєм!» «Історичні», – кажу, і всі випили душком до дна.

Задзвонено до шклянки, я очуняв – се о.[тець] канонік підносить тоаст: «Позаяк із щирого серця хочу промовити, уживаю рідної мови, тим більше, що всі отці єї розумієте». Тут подякував усім за духовну поміч і зацну готовність, пожелав, щоб все у всім така єдність була і заінтонував у честь дорогих гостей «Многая [літа]».

Сьпів у цю хвилю вразив мене, та ще більше відповідь пралата латиньского Шміда. «Мама моя вірменка. Єї мови не умію, а що і я хочу бути щирим, тож проговорю мовою мого тата, німця», – і став по-німецки сипати іронічно фрази, як гарно нас шклянка зводить докупи, щоб так у кождім ділі згідно ішли.

Обід, проходив весело через резону о.[тця] пралата, що вихвалював ся на всі заставки про свої подвиги тут, як при старанню на єпископа в Чернівцях. Той резон знаменито збивав о.[тець] Волчук влучними додатками, з чого повставав гомеричний сьміх.

Приходили важкі дни. Хорих, ранених назвожувано повні шпиталі. Якось важко було сидіти бездільним. Жінки стали носити сок малиновий, циґара до шпіталів, а ми стали виробляти собі дозвіл у кождий час нести духову поміч. Заходом меткого в таких ділах о.[тця] Волчука дісталим всі три відповідні леґітимациї і розбрели ся шпіталями. Отец парох дивив ся кривим оком на се. «Поставалисьте усі капелянами, а я у канцелярії мушу сам працювати». Ми, знаючи, що в канцелярії роботи нема, впрочім по обіді і там не сиділи ніколи, нустилим се мимо ух і далі ходили.

Стрічали шпиталями много знакомих, краянів, несли слова розради, сповідали, причащали, відвідували, достарчали ґазет, циґар, росказували їм цікаві речі, тому аж слези у очах їм ставали, як котрий з нас явив ся. До ранених москалів відносили ся ввічливо, а українцям достарчали україньских книжок і ґазет, за що були дуже вдячні. Цікаво поводили ся російскі жиди. Бачучи, що тут україньским духом пахне, на запит: «Хто він?», – казав кождий – українець! Коли самі москалі справляли: «Та який українець – еврей!», – они поправляли: «Але з україньскої ґубернії».

Переважно були з Поділя українці. Негодували дуже на своїх, чого їх у війну гнали і заявляли отверто, що хотіли б тут остати вже: «Бо у вас спокійнійше і хороше, чим у нас жити». В одній сали лежали оден українець ранений в груди і поровень наш, [ранений] у ногу. Оба легко ранені. Як же запрнязнились! Коли прийшов до них, кажут мені: «І не бачив їх, не знаю і мушу ся бити. Що они або я їм винен?» «Га, – кажу, – не ваша воля, стоїте оба під присягою своїм пануючим». «Але гірко, – каже українець, – «що на свою кров наступати треба». На другім поверсі лежав молоденький офіцер-українець із Харківскої [губернії]. Як очи в него горіли, коли дістав наші ґазетки! Заєдно казав: «О, коби я вийшов, які у вас хороші люди». Мав перешиті груди.

Стрічав єм тут много знакомих, краянів, а навіть з родинного села. Плакали з утіхи, сердеги. Заосмотрювали їх – як і чим могли. Переважно сама ляндштурма, та які палкі, як хороше державть ся... «Гірко, отче, за жінков, дітьми, – кажут заєдно, – «але присяга велика. Вже одно, коли наважив ся чоловік, а цофати ся не буде, бо гріх тай стид перед людьми і сьвітом». За весь час не довело ся мені стрінути якого, щоби нарікав на положенє-судьбу, противно много між ними було молодечого духа. «Они гадали, що ляндштурма – то нічо. Ой далим їм бобу, мут памятати нас, хоть, щоправда, лягло і наших, ну але то война».

Часописи чим далі все скупійші вісти подавали. Перемелювали одно і то саме на кілька опадів. Се не тішило. Глухі вісти стали доходити, що заносить ся на щось недоброго. Радили пенсию вибрати перед першим. Звернули ся з сим до о.[тця] каноніка, та сей преспокійно збувся, що маєте час. Але щось недобре віщує ся, лутше забезпечити ся вперед, та канонік не вірив і не квапив ся виставляти лісту. Тим часом у місті стали ширити ся раз по раз недобрі вісти. Одної ночи розбудив нас стукіт у вікно. «Наші між Тернополем і Бучачем віднесли велику побіду». Кажут нам знакомі, та приймаєм сю вість з резервою, доки не прийде урядове потвердженє.

[Звинувачення українців про зраду в Раранчу]

У місті, як і скрізь, стають говорити голосно про зраду в Раранчу[1]. Загальну опінію жиди виробляють, що це русини і їх попи. Наслідком масового арештованя без розбору русинів у Галичині, завдяки подлої інтриґи «najserdezczniejszych»[2] перейшла та сумна опінія і сюди. Кождий русин став тепер чимось монструальним, огидним. Дивлять ся на чоловіка вовком, коли

[1] Битва під Раранчем відбулася 23 серпня 1914 року.

[2] Найсердечніших (польськ.).

переходиш повз людий, на півслові уривають бесіду. Знакомі бокують, а чи раз прийде ся почути гіркий докір, що запікає ся у серці боляче до тих, що так нам стелять. Кождий русин-українець сьвідомий був своєї невинности, а над то була згадана політика поляків у Галичині, як кокетували до кацапів, а тут дволичне поведенє жидів. Своє нечесне діло вкривають зверненєм цілої ненависти на русинів, масово троюдять, нарочно арештують, без огляду кацап чи українець, і кричут «urbi et orbi»[1]: «Бач, русини зрадники!» Хоч між підозрілими у шпіонажу найшло ся чимало жидів і ляхів – се нич. З кацапских одиниць судить ся загал, ставить ся усіх русинів перед форум улиці і узискує ся хвилевий сукцес. Ляцкі часописи плещут заєдно: «Треба конче ревізиї в руській справі». Безкритична товпа підбехтана оттак дає віру, штучно викликувана ненависть росте до великих розмірів, а що гірше, се вдирає ся між військо. Як же ж боляче прийшло ся почути на Ринку від підпилого вояка, що по-німецки став відкрикати, зустрівши кількох священників: «І хто патріот? Ми даєм своє житє у жертву, проливаєм кров, лишаючи дома жену, діти дрібні, родину і йдем боронити вітчину, а проклятущі попи зраджують. Та прийде час, ми порахуємо ся». Заболіло се несказано і лише стогін вирвав ся з-під серця. Бог сьвідком сеї кривди, Бог внявить клевету!

Витворило ся таке вже, що власні люди своїх священників стали підозрівати о зраду. А се так скоро і легковірно приймало ся, що аж до комічного доходило. Я сам виїхав на місяць до рідні на отдих. Змовлено у місті, що мене приловлено на шпіонажі, вже «розстріляно», а жена з встиду і рознуки повісила ся. Яке ж страшне наступило розчарованє, коли мене побачили знов, коли на храмі під час проповіди зазначивєм і се єм люди страшно судять. «Видно комусь дуже залежить, щоб нас і нашу віру і церков обмашкарити, а яка правда сему всему подлому ділу мають доказ на мені. Мене вже стратили, жена повісилась, а я до вас слово вже голошу». Апелюючи до совісти і чести став заклинати, щоб люди не вірили пльоткарству, яке так тепер бракує, шанували свою віру і честь своїх духовних, нехай дивлять ся, а побачут відки вітер віє.

І дійсно, чим далі стало вже стихати, та зате люди стали призадумувати ся над сим, чому то так мало жидів при війску. Чому майже кождий жид при Червонім Кресті. Відки жидові до креста? Стало по сім вже, що здоровомислячі люди не хотіли приймати сих відзнак, кажучи – се нині привілей жидів, се їх оборонне знамє перед войском. Негодованє росло, та жиди гуляли.

Коло нашої церкви в полудне стрітив румуньский панотец Цопа (катехит з реалки) хлопів. Став їх питати: «Відки они?» Сейчас пристав з боку

[1] Містові і світові (лат.).

жидок (бо де лише дві особи стало собі, сей час з усіх боків щурили уха жиди і дошукували ся шпіонів, вилазячи тим робом на патріотів, героїв дня). Люди сказали, що з-під Раранча втікли від огню, бо мож було житє лишити. Все лишили там, а лише з житям утікли перед ворогами. Се і вистарчило жидкови. Раранче! Кличе «поста» і каже арештувати катехиту, бо то шпіон говорит по-руски з хлопами з Раранча! Збіговиско зробило ся, жиди стали палицями безвинного обкладати, плювати, кричати, завезли на поліцию і виявилась сей час справа. Жида заперли, але шкандал був, і для уличної черни був вистарчаючий доказ – попи зрадники!

Але жиди програли у своїх загонистих дошукуванях шпіонів. Сего вже всім стало за много. Зродила ся велика ненависть, а навіть жажда пімсти. От тим то якраз дало ся почути: «О, се гладко їм не піде! Як не москаль, то ми самі справу зробим» – казали вояки вже. Негодованє росло з кождим днем. Перед асеитерунком щезло все як під воду. Одні до Румунії, иньші до Швайцарії, деякі до иньших місцевостей виїхали, де ще не було бранки, много таки по півницях поховало ся, а і ті, що ставлялися, штучками-грошем вишахрували ся. Люди се бачили. От хто усю біду зводить, то они ще порівні з нами мають бути або і верх нас? Чи раз, чи раз се чуло ся.

В однім товаристві стали жиди інтелігенти дуже гороїжити ся. «Оден певний елємент то ще жиди, прочим нема що вірити» – так казали на здогад русинам. «Самі зрадники довкола, ми патріоти, коби так усі як ми, війна скоро побідою скінчила би ся».

На се обізвав ся з гурту оден урядник русин: «Мої панове! Дуже то гарно вести політику за шклянкою, добре то удавати патріотизм криком і уличними маніфестацнями. А чиї полки здержали москалів, як не руські? За їх то муром ведете крикливу уличну політику. Резонуєте, позаслонювавшись Червоними Крестами. Усі народи Австриї дали своїх охотників-добровольців, що пішли у Freischützen[1], Legiony[2], Стрільці. Де ж ви, патріоти з-поза плота? Ваш патріотизм, мої панове, ходити в Червоних Крестах, денунцювати кождого нежида шпіоном, кричати улицями «hurah, hoch»[3] – ось і все».

Замішанє велике постало, та що їх була меншість у сім товаристві, змовкли, а оден доктор сказав навіть: «Er hat recht»[4]. Иньший начертав гарно жидівський патріотизм: «Стали канони стріляти, жиди в крик:

---

[1] Вільні стрільці (нім.).

[2] Легіони (польськ.).

[3] Ура, хай живе (нім.).

[4] Він має рацію (нім.).

«Gewolt, man schiest!»[1] Перестала стрілянина, жиди знов у крик: «Warum schiest man nicht?»[2]

Навіть у шпітали допікано українцям. Оден гімназіяльний професор з Коломиї лежав хорий, то казав, що туртури переживав, слухаючи, як польки з Червоного Креста позваляли собі переїздити ся по чести русинів. Не могучи далі таїти ся, дав хорий належну відправу. «Не гудіт так, пані, тай не дивуйте ся. Щосьте ви ховали, те й маєте. Се ж ваш іитерес: «Troche prawoslawia nie zawadzi, a nawet w interesie jest faworytowac moskalofilow»[3]. Щосьте сіяли, те і жніть тепер!» Пані закусили губи із злости і замовкли, але у серці хорого українця запекло ся се гірко.

Між тим умерло кількох наших офіцерів. Один німец і один жид. Справлено з великою помпою і овацнями похорони. Се ж перші герої, що поклали своє житє на вівтари вітчини. Найвисші достойники взяли участь. Необавка привезено до шпіталя резервового поручника українця (Вішньовского). Коло боя шрапнелевий відломок впакував єму єго власний револьвер в живіт. Позаяк лежав довше в кукурудзах незамітний, наступило закаженя крови. Виходу не було. Недалеко перед смертию відвідала єго моя жена з швагром. Пізнав і тішив ся. Перед смертию відзискав ще трохи памяти, висповідав ся, попращав ся притомно з родиною і сконав[4].

Українці зладили єму величавий, маніфестацийний похорон. Народу тьма тьменна зібрало ся. Ховали всі гр.[еко]-кат.[олицькі] священники, які тоді були в Чернівцях. Дорогою став мене конопадити о.[тець] Волчук: «Скажіть пару слів над гробом». «Та там муть казати без мене» – кажу. «То нічо, оно все краще буде, як і від нас скаже ся слово». «Та з рукава не витрясу». «Але не говоріть багато, лиш передумайте і пару слів коротко скажіть». Як став троюдити, і я вперше в житю нустив ся без приготовленя попереднього, майже імпровізував:

«Заворушилась купіль кривавая, купіль цілющая, волею бющая. Зняли ся з ложа хорі народи... Зняв ся трохи не цілий свят на кроваве та визвольне діло. Пішли усі народи у кровавий тан. Із паньских палат і курних сільских хат, з верхів і долів, міст і сіл рушив народ у великий поход назустріч волі. Тай наш нарід не остав позаду. Розуміючи гаразд вагу хвилі, що се наше рішуче «Бути чи не бути?», післав свій цьвіт, свої гордощі у бій за волю,

[1] Ґвалт, стріляють! (нім.).

[2] Чому не стріляють? (нім.).

[3] Трохи нравослав'я не завадить, а навіть в нашому інтересі фаворизувати москвофілів (нольськ.).

[4] Поручник Іван Вишньовський номер 26 серння 1914 р.

долю, свободу. А коли он там ростуть могили, що криють тіла наших найдорожчих, хоть з слезами в очах так гордостию в грудях, хоч кервавим із жалю так взнеслим серцем, клонимо голови перед борцями, що поклали своє молодече цвіт-життя на вівтар отчини.

Та велика могила хай стане відповідию тим, що то у нашому народі хочут конче лише зраду бачити. А чиї груди захистили Чернівці від ворога, чиїми полками відбито москалів, чиїм трупом вкрило ся поле близ Рокітної? Чня кров обагрила зелені ниви Боян, як не українців? А отся сьвіжа могила, що необавки укриє тіло молодого поручника українця – чи ж не явний се поличник усім клеветникам. Ось вам ревізия української справи!

Хоч се похорони, та не плакати нам. Не плач, тату, не плач, нене, не плачте сестри і рідня вся, Іван склонив чесно голову за рідну неньку Україну. Се конечна жертва побіди. Честь твому імени, юний козаче, пером тобі та рідна землиця, а память про тебе із роду в рід!»

Ось так менче-більше промовив я. Слідували ще дві гарні промови (п.[ан] Сімович Василь і п.[ан] Бриндзан) від української громади і студеитства. Сонце заходило, як зложено домовину у гробницю. Хор ще сьпівав і аж смерком розійшла ся жалібна громада, та не в слезах, а з завзятком. І з того часу росли могили, стелили ся трупи, та все руські. У серці кождого українця запікав ся жаль, гіркий, болючий жаль.

Прийшла неділя (30.VIII). На ранній службі Б.[ожій] о 6 зійшло ся чимало наших вояків. Молили ся серцем і слезами, бо то переважно батьки родин. «Не бою ся, отче духовний, за себе, але гірко дуже маленьких дітий» – казав кождий. Усі тиснули нам на службу, та з нас ніхто не важив ся приняти грошей. «Брати, помолимось за вас і так, ви ж більше даєте, чим гроші, даєте свою кров, своє житє, екзистенцию рідні у жертву, не ялось ще й гроші брати у вас». Та не помагало. Зложились усіма і просили конче сеї ж таки неділі відслужити їм службу. Вволено їм волю, се ж їх жертва.

Приступила одна парафіянка (Журавець) і серед плачу стала просити тоже о службу Божу за поляглого мужа. «Слав мені гроші все з війська, усі дам за єго душу, мого сокола, се єго, гірко їх заробив».

[Евакуація Чернівців]

Того ж дня, 30/8, вечором масово виїздило військо. Ішли усі бадьоро, сьвідомі своєї ціли. Тисячна товпа пращала їх грімкими окликами, обдаровуючи їх циґарами, тютюном, овочами тощо. Нас трох священників стояло з боку і благословилим їх: «Щасти вам, Боже, благослови вас, Боже». Хто з наших зачув се, здоймали шапки і клякали: «Прощайте і моліть ся за нас».

На Ринку уставились густо довгими рядами. Втім озвала ся трубка. Все заніміло. Молитва! Війско випрямились до молитви, цивілі зняли шапки і

пристали з молитвою до них. Трубка трубить, голос несе ся тужно та врочисто далеко-далеко, а з нею із тисячів сердець велика молитва до Вождя сьвіта цілого.

Закомендеровано відхід. Якийсь сум і туга залягли. Куди вони, чи вернуть, на кого нас лишають... Пішли. Товпа ще довго стояла, а там розійшли ся усі з важким чомусь серцем.

Вночи 30/8, ледво що вснули, розбудив нас стукіт у двері. Схопив ся, се о.[тець] сусід вбігає і каже: «П.[ан] прокуратор є!» (½ 1 [години] ночі). Дає нам знати, що хвиля дуже грізна. Всі урядники від'їздять з урядами. Пакують на ґвалт усе. Наколи маєм які пляни, щоб чимскорше виконували, бо хвилі вже диктують.

Слова сі виповів шваґер у як найбільшім уданім спокою, та ми пізнали сильне зденервованє зараз. Переляк нечуваний! Ніч, така страшна вість і що робити? Сусіди кажут: «Ми остаєм, а ви, пане прокуратор?» «Ми тоже лишаємось, а ви робіт і рішайтесь скоро, як хочете. Бувайте здорові!» Сі слова пращаня чомусь так дивно грізними здались тепер, як ніколи ще у світі.

Ми обоє женою зірвались, поспіхом вбрали ся, одягли снячі діти, лишаючи їх далі на ліжках. Так отсе недаром послідні числа часописий стали доносити, як в Німеччині запоряджено на случай інвазиї! Се було приготовленє нас. Ми поспіхом стали пакувати конечні річи у куферечок, щоб на всякий случай мож з собою взяти. Сусіди те саме зробили. Срібло, золото, трохи гроша і вартісні папері спакувалим у тлумаки і враз з сусідами закопалим. Все те робили ся з таким зденервованєм, поспіхом, горячкою... Пашіли лиця, в устах висихало заєдно, горячка розбирала велика.

Я побіг до о.[тця] каноніка, дав знати. Не спали тоже. «Метрики закопані?» – питаю, бо ж урядово прийшло недавно заховати усі акта. «Ще ні» – кажуть. «Що о.[тець] канонік робят? Молять ся? Лишають ся?» «Так!»

Вертаю. «Ну що робим?» «Лишаймо ся на Божу волю. Куди ж поїдем, дрібні діти, на кого хату лишимо». Кого як кого, а дітий страх жалко стало. Спали, сердешні, не знаючи, що кругом коїть ся.

Свистали раз по раз колії, мчали у великім поспіху одна за другою, фіякри дудніли улицями, люди з клунками стали бігати безрадні, а всі в сторону як на дворець. Надворі стало сіріти. Образ рознуки розмальовуєсь чим далі все більше. Нарід чимраз більше висипає ся із хат. Все біжить! Заспані діти плачуть улицями, крик за фіякрами, з маленькими візочками, клунками, дітьми нелітками – все летить безрадне в панічнім переполосі.

Ми усі клякли, помолились, вручили себе і діти Божій опіці, і остали дожидати хоч би, і смерти. Наші слуги перелякані збили ся обі в куток і тремтячи тоже молять ся. Втім улицею надбігли п.[анство] Волчуки із дітьми. Хотять втікати, та самі не знають куди вже і чого. «Домів не вертаєм, йдем

до церкви і тут заховаємо ся». Вспокоюєм їх оскільки в таку хвилю мож, а тут самим ум мішає ся. Боже, Боже, чого ми дожили ся! П.[анство] Волчуки впевнивши ся, що ми остаєм, вернули домів.

На сході блиснула велика луна. Наші палят міст на Горичім. Видно, дуже скрутно. Жах великий. Москалі вже недалеко, йдут величезною силою. «До двох годин будут в Чернівцях», – каже хтось на улици. Вість ся блискавицею йде і громом разить кождого. Біганина на улици неможлива. Все безрадне, налякане до безтями, літає, потративши голови сюди і туди. Ми дивимось то у вікно, то біжимо до дітий, що сіроми снят преспокійно. Будили б, і боїмо ся, щоб не злякали ся і молимось знов горяче, позираючи все з роздертим серцем на дрібні соколята, що і не відчувають, яку грозу доводить ся переживати.

Горячка розбирає. Боїмо ся бомбардациї, огню, нападів, рабунків, різні. Те страшне ожиданє рівняє ся смерти. Коби вже скорше, або-або, що Бог дасть те буде. Коло ½ 4 роздав ся шалений гук від опівночи. Стрясла ся хата, шиби вся посуда забреніла. «Боже! Христе!» – зойкнули жінки, – «Що се буде?» Блідість обняла всіх. Кров жилами стяла ся. Намагаєм ся всі вдержати рівновагу. Дарма! Нерви своє робят. Уявляєсь крівав різня з усіма грізними детайлями. «Боже!» – в розпуці кличут жінки, – «коби лиш не мучили, а як мут убивати, щоби усіх, аби діти сиротами не лишали ся». Якась така резиґнація опанувала. Смерть чомусь не здалась тепер страшною, навпаки пожаданою в части, бо увільнит від лютих мук і страшної непевности. Тепер уперве почулось чувство зависти умерлим.

Втім, розліг ся вдруге сильний гук, аж в серці похололо. Ось і дожили ся страшного. Але що се таке? Так на добридень кажуть відай москалі. А може мости висаджують? Так то певне. Із півночи сі два гуки то два мости пішли, певно, у воздух. Здаєсь на гарматні стріли се засильний гук. Мем бачити, як то повторить ся. То москалі бют канонами, як ні, то певне наші мости висадили. Донечка збудила ся і притишеним голосом стала питати: «Що то стало ся, чому она убрана спить, чому ми повставали, що то за гук був?» Нераз передом говорилось про можливу інвазию, тож она, бачучи тепер щось незвичайного, а помічаючи велике зденервованє, стала лебедіти: «Мамцю, ну та що, що буде всім, то і нам. Ми помолимо ся до Бозі, і не треба бояти ся». Сі слова розваги із невинних діточих уст ще гірше заболіли. Жалко страх стало дітий сердечних. І що они кому винні, за щож їм прийшлось би коротати у почині житя. «Боже, дай сили, Боже, не кидай нас!» – лебеділи уста палені великою горячкою.

Надворі розвидніло ся. Улиці зароїли ся людьми. Здогад про висадженє мостів справдив ся. Ще було чути далекі свисти віджджаючих потягів, люди вертали безрадні з клунками з двірця, метушня велика. Я сей час пі-

шов до шваґрів. Не спали тоже. Стрівожені, поденервовані, зладились в разі грози, ратувати ся утечею. Зраділи много. Упевнившись одні у других, що остаєм, стали себе обапільно розважати і потішати. «Чей воно так страшно не буде, як ми собі уявляєм. Прецінь і они люди. Правда, війна робить людий звірями, але чей суть якісь права, що нормують і час воєнний. То неспана ніч такого страха наганяє. Нашого війска тут нема вже, нема і причини бомбардувати безборонне місто». Коли шваґер розповів по холодну розвагу і зимну кров свого шефа (Лазаруса), вступила якась надія і дух, словом ободрили ся. «А знаєш – каже шваґер, – щастє, що маєш при собі якусь грушку. Колим відходив від вас, так мені висхло було в роті і стало слабо робити ся, що був бим упав, але зїввєм грушку і троха очуняв». Серед желань: «Дай Боже видержати»,– розпращалим ся.

У місті якось так дивно стало. На лицях слідно безнадійність. Коло 10 000 утікло. Ті, що остали, ходять як потроєні. Усі уряди позабирали ся. Правительство, почта, банки, каси, дирекция скарбу, жандармерня, поліцня вже онустили місто. Остав лиш суд і прокураторня. Із тими стрілами сеї ночи втік спокій міста, щезло те хороше житє, питоме Чернівцям, а почали ся дні грози.

Я вернув поспішно домів. Домашні поприходили троха до себе, та всі виглядали як по великій недузі. Оба з о.[тців] сусідів пішли до церкви. Розсіянє чимале, нерви все ще ходять і годі гадок докупи зібрати. Церков стала скоро людьми заповняти ся. Усі припали на коліна і стали спаленими губами шептати молитви. Очи червоні, лиця пашат, зітханя глибокі переривають час до часу тихі молитви. По службі тиснуть ся до нас і питають, що буде. Здаєм їх на Божу волю, най у молитві шукають пільги і ратунку. Ми остаєм і радим се всім, бо де тепер втічеш, тай на яке лишиш свій гіркий доробок.

Дома вже все було на ногах. Їда не брала ся, лиш води пили, бо горячка і розбурхані нерви палили. Діти безжурні завели собі голосну забаву, байдужі на все галасають навипередки. Сей контраст різав прямо та годі було їм мішати, а то і спирати. Щасливі, що не здають ще собі справи!

Очи цілого міста звернені були на маґістрат. Тут мусять щось знати. Цікава товпа залягає Ринок[185] і допитує заєдно у кождого, хто з маґістрату виходить – що чувати. Для усуненя безпорядків заведено горожаньску сторожу «Bürgerwehr». Переважно жидки повбирали ся у білі кашкети і з перепасками на раменах похожають намість поліції. Ту і там неспокійні духи хотять викликати авантуру та завчасу придавлюють люди.

Дни погідні, лагідні осінні. Нарід роїв ся весь містом. Гуртами стають, але у всіх видно резиґнацию. Часописий ніяких, відтяті від сьвіта стали по-

[1] Тенер Центральна нлоща.

топати у мори сплетень, які зроджувались щохвили та блискавкою поширяли ся. Всі ждали лакомо новостий і кождий вертав обтяжений превсякими, густо-часто найсуперечнійшими вістями. Оттак, зійшов понеділок і второк. Ріжні толки, чому мости висаджено, чому війско пішло, чому уряди забрали ся – все те пробирали уличні політики, хотячи насилу втовкмачити своє мозговане другому яко щось певного, незбитого. Та всі знали добре, що се лиш самодурство, плутанина.

У маґістраті працьовано над тим, якби то приготовити людність, щоб спокійно приняла все, що лучить ся. Явились афіші, якими остережено людність на случай інвазиї, щоб жадного опору ні демонстрациї на було, лиш тихо і ввічливо обійшлись, бо се лежить в інтересі міста, як і добра усіх жителів. Вівторок вечер явила ся неофіцняльна телеґрама, яка оповістила, що близ Галича відбула ся велика битва, у якій упало 19 000 ворогів. Пронеслась вість, що Румунія, Турцня і Болгария виповіли війну Росиї. Появились сей час листки «Allgemeine», що їх розхоплено у миг ока. Одушевленє хоробливо грімке встало. Тисячна товпа серед сьпіву гимнів поплелась під конзуляти, та ніхто не виходив чомусь дякувати за овациї. На рум.[унському] конзуляті не примічено навіть білої фани. Може проти нас. Повстають ріжні толки, баламуцтва, сплетні, аж врешті перемучена товпа розходить ся і все після ночи страшної на понеділок западає в глубокий сон. Всі спали як побиті і рано пізно встали.

Середа 2/XI рано зате знов трівогою знялась. При Руській ул.[иці] счинив ся крик і метушня. Побачено российську патрулю близ школи при Руській улици. Жиди стали поспіхом замикати склепи, снускати ролєти і з пів міста, не здаючи собі справи, пігнало в погоню. Чого, за чим – ніхто не здавав собі справ, лиш усі бігли стрімголов на Горечу. Дійсно була козацька патруля. Мороз пробіг тілом – так отсе вже они тут. Оден няний козак став авантурувати. Єго товпа окружила, обезоружила і привела серед штовханців до міста. Проча часть патрулі щезла. Стало рости огірченє до жидів. І пощо они тепер беруть ся бити няного козака, знаючи, що наших нема, а ті ось-ось вже у місті будут.

[Передача міста москалям]

Посадник міста прилетів маґістрацкими кіньми домів і стали виносити куфри подорожні. Та необавом виходить сам, махнув рукою, куфри знесено – остав. Саме коли мав сідати до обіду, прилетів до него оден «Bürgerwehr»[1] і сказав, що оден хлопець приносить лист від козацкого командаита. Се був гімназіяльний ученик Скобніцкий, який, передаючи лист, сказав: «Пане по-

[1] Онолченець (нім.).

садник, передаю лист від московского коменданта і дайте сей час відповідь, або їдьте зо мною, бо москалі казали, як не доручу, то убют мого вуйка». Лист писаний по-московськи, а зміст єго:

«Пане посадник, коли хочете добровільно здати город, так прошу прибудьте до Жучки до цукровні. Тут уложимо спосіб і условя передачі. Возьміт з собою прошу оден ґвер і ключі міста. Лейтнант Піґаревскій».

Посадник удав ся сей час до маґістрату, а по короткій нараді удав ся ½ 3 повозкою із білою фаною в сторону моста. За ним поїхали містопосадники гофрат Барлєон і д-р Попович, а за сими митрополит Репта, пралат Шмід і секретар рум.[унського] конзуляту Ґалін. Близ фабрики цукру станули всі, а посадник д-р Вайсельберґер, радний Дідейчук і комісар Венґльовскі пішли пішком до табору российских Forpost-ів. Ляйтнаит Піґаревский, окружений салдатами, віддав належний поклін, а витаючи ся, кождому подав руку.

Через товмача уложено услівя передачі:

1. Майно і житє горожан буде обеспечене;
2. Посадник і радні остають;
3. Горожаньска сторожа фунґує далі;
4. У місті остане мала залога;
5. Водопроводи будуть якнайскорше направлені.

Батьки міста вертали. Сум малював ся в лицях, жадібна товпа слідила їх бачно, догадуючись, що скоїло ся щось тревожного. На бальконі явив ся містопосадник Дорі Попович і зворушеним голосом подав в німецькій і румуньскій мові вістку про передачу міста. Теж саме сповістили надсовітник суду Ясеницький по-україньски, а д-р Norst по-польски. Гробова мовчанка залягла, блідість обняла всіх, счинив ся плач і шльохіт.

Необавки явили ся афіші, що оповіщали передачу міста. Заразом явив ся зазив до мешканців, щоби заховали спокій, рівновагу духа, а під час вмашеровуваня війска щоб вікна усі були заперті, ніхто не важив ся на бальконі бути, щоб місто було освітлене. Стріл який з нублики, чи якесь супротивлене вистарчить, щоб місто доокола уставлені канони здемолювали.

Морозом проняло всіх. Так ми вже у московскім гаразді. Серце з жалю стискало ся, бо гасла всяка надія. Чорна, страшна будучність розмальовувала ся і давила невисказано, мішала прямо ум. Лукава судьба, гірка доля та з усім мусить чоловік годити ся.

Перед вечером стало московске військо звалювати ся до міста. Ляйтнант Піґаревский заявив був репрезеитаитам міста, що увійде мала залога, а впрочім ще розпитає свого штабу. Тепер стали орди юрбою злазити. Передом вмашерувала 12 сотень черкесів із своєю музикою, що складалась із дутих інструмеитів, чіпелі і бубна. За сими ішла інфантерня, по них кавалєрня, а відтак драґони, а за сими артилєрия, а на послід знову відділ козаків.

Велика товпа народу, що з цікавости остала глядіти на те все з острахом стиснулась під мури.

Почув ся відразу чужий, сирий, дикий елємент. Черкеси на малих, швидких, некованих конях у страшних кучмах, довгих чорних шінелях наче прирослі до коний. Вираз лиця дикий, непривітний, лиш де-не-де було якесь культурне лице, що під тою величезною волохатою кучмою тратило всю свою лагідність, культурність. Через плече коротка стрільба, з боку вигнута шабля, за поясом кінджал, а у кождого в руці нагайка. Умундуровань не однаке. Брудно сіре, чеколядове, темно синє, зеленковате, теж і кучми не однакові. Видно було пелехаті чорні, і сиві, і жовті, а у кождого на шиї капішон «василічок» званий. Рукави на одкид, у чобітках козлових, а усіх чути дуже якоюсь спецняльною вонею – козою кажут люди. На конях видко добичі. Подушки, яськи, дорогі капи, занавіси, шалі тощо. Поводять ся дуже сьміло, зухвало, очима сверкають на усі боки. Піхота тяжка. Умундуровань однаке, брудно зеленковате, чоботи, на голові широка шляпа, ґвер несут на рамени як коромесло з довжезним штиком. Много з бородами є, а усі мають тяжкий хід. Хлопи рослі, плечисті, здорові. Лиця типові, московскі. Чути їх теж козою. Козаки, як і черкеси зручні, а всі зухвалі. Так видно навчені вже поводити ся.

На ратуши сей час вивішено московский флаґ червоно-сино-білий. Козаки перелетіли стрілою на легких конях головні улиці, а відтак коло 7 год.[ини] вечер завідомив оден їздець приїзд московского ґенерального штабу. У ратуши ждали вже посадник міста д-р Васельберґер, містопосадники, православний мнтрополит д-р Репта з своїм духовеньством, лат.[инський] пралат Шмід з своїм духовеньством. Ми участі не брали зовсім. Канонік пішов собі приватно, теж і о.[тець] Біліньский, а я не міг іти. Мене давило за серце, ми плакали з женою гірко. Нам точно переповіли відтак сусіди і шваґри все, що бачили і чули.

Музика козацка зачала якоїсь дрібушечки грати. Спецняльна музика, мельодня і спосіб граня. Все те таке чуже та дивне. Люди дивлять ся не все як зачаровані. Невидальщина се і страшна дійсність. Війска уже ставляєсь рядами, кіннота безоглядно жене третуарами прямо на нублику і нагайками робнть собі місце. Дич одним словом. Необавом з'їхав штаб. Ґенерал Павлов і атаман козаків Арютінов. Оба стали з своїм окруженєм коло ратуша. Проти них вийшла зібрана репрезентацня і посадник став промовляти, розуміє ся по-німецки. Тоді покрикнув Арютінов: «Ґаварі па рускі!» Катехнт реалки о.[тець] Вінтер, родом з российскої Польщі, став товмачем.

Після кількох слів привіту промовив грімко, а радше вереском Арютінов, що при Божій помочи іменем батюшки царя проголошуєсь город Чернівці занятим і приналежним государю, якому трикратно заревіла вся

орда – Гура! Гура! Гурраaa! Після сего музика заграла гимн і засьпівали москалі грімко і мельодійно у 4 голоси российский гимн «Боже, царя храні». Переполохані жнтелі дивились на се все з слезами. Много плакало і стало йти домів. Немило вразило, як жиди відразу приноровились до москалів. При окриках «гура» дерли ся собі, ба навіть стали скидати другим шапки з голови під час співу гимну.

Так, вже місто по всяким формам передано. Якби камінь важкий ляг на душу, так гірко стало. Місто те колись так миле з пнтомим собі невязаним майже родинним жнтєм стало відразу чуже. Запахло Азією. Москалі своїм визиваючим розмашистим поведенєм стали відразу показувати, що они дома. До бесіди ставали охочо, та не забували на своє ремесло! Отсе оден черкес втяв відразу штуку, вириваючи одному панови годинник з кишені. Коли канонік спнтав одного: «Чи здалека?», відповів: «З Твиорской губернії», а на запнт: «Чому такі малі і худі коні?» відповів згірдно: «Нічаво, нічаво» і крутнув конем, що наче цирковий став показувати баляндраси.

Гіркий був того дня параклис. Правнть ся єго в Чернівцях щодень як є цілий рік Божий, та так важко не доводилось мені ще ніколи правити, як тепер. Здавленим від плачу голосом сьпівали люди, але що в душі і серці діялось, виляло ся коли просьпівано «не імами іния помощи, не імами іння надежди, разві тебе, пречистая Діво». Тут і дяк, і люди, і я розплакались... Усі сталим собі тепер такі близькі.

[Справа коптрибуції]

Того ж вечера зажадав Арютінов, що оказав ся дуже рубатним, простим, тикаючи кождому, контрибуциї від міста в сумі 600 000 рублів у золоті в протягу 24 годин яко запоруку спокою і в реванж за Камянець Подільский, у якому мали наші війска запросити такої суми в протягу 6 годин. Не помагали ніякі просьби і персвазиї бурмістра, а коли старовина мнтрополит звернув я теж і став представляти, що се неможливе є до виконаня, бо остало саме убоге населенє і став проснти, щоб зредукувано висоту суми і дозволено зложнти в золоті, сріблі і дорогоцінностях, Арютінов робашно бючи кулаком у стіл, став вигукувати: «Ето война! Все должни поноснть єя грозу!» На неустаюче благанє мнтрополнта, що став покликатись на єдинство віри, пристав врешті атаман на сплату в сріблі і дорогоцінностях, редукуючи на 300 000. Зауважив лише, що неоплаченє потягне за собою страшні наслідки, за які він не перебирає відповіди на себе.

Нагла здача міста, обсада, чужа мова, ноша, штики, нагайки, трусовате поведенє, промови, радше самі погрози, злодійства, сьпіви, чужа під кождим зглядом музика, чистий рев – гурра... – все се оголомшило всіх. Кождий чув велику рану, і наче серед горячкових привидів, заголомшений, вертав домів.

Рано 3.IX в четвер лише з сну прокинулись, страшна дійсність як тараном ударила по голові – ми всі під москалем! І хоч днина ясна, погідна, так темно, непривітно чомусь, чоловік склонний сей час до плачу. Після богослуженя рішилим ся з женою піти через місто до шваґрів. Боязко, скрадаючись, глядячи з острахом на кождого салдатика з страшним штиком проходилим скоро через місто. Чомусь все таке чуже стало, най Бог криє.. Стільки хиба, що десь-якесь слово похоже нашому. Шваґрів засталим теж пригноблених. Она заєдно каже, що тут не остане, всюди буде, а під москалем ніколи.

Розійшлась чутка, що москалі кунуют без гроша, збиткують дуже жидів, грабят склепи, незамешкані доми і приходять скрізь, жадаючи їди чи якого трунку найрадше «водки». Приготовані часописями, як і афішами, щоб ввічливо поводнтись, купилим кільо ковбаси, хліба і горівки і заховали, в разі як прийдут, щоб не рабували, дамо їм водки і ковбаси і підут собі. Хвалилим собі тепер обоє, що не остали в Молодятині, а приїхали сюди. Рознесли би нам усе, а так все будут респектувати може.

По місті розліплено афіші у чотирох мовах – по-німецьки, по-румуньски, чисто по-українськи (фонетикою) і по-российски, підписані капітаном Кірієнком. «Объявленіе», «Kundmachung», «Оповістка», «Publicațiune» видніло скрізь і дивувала та толєранцня. Оголошено, щоб склепи усі отворено і гандель не запирано. О 7 вечера (а годинник пересунено на лад петербурского часу о годину скорше) щоб усі льокалі і склепи були позамикані вже, а о 8 щоб ніхто з цивільного населеня не важив ся ходнти містом, щоб усі дома були. Рано о 7 мають всі льокалі і склепи бути вже отворені. Всі властителі керниць не сьміють збороняти води доки не муть водопроводи справлені. Нарід цікаво розчитував те, але усіх давила одна страшна думка – відки взяти тої суми до сплати контрибуцні. Та потішали нас деякі: «Не журіть ся, жиди дадут, вони мают скрізь доволі захованого. Хто ж нині золото, срібло, гроші має, як не они. Чиї склепи, камениці, се їх жура». Таки правда, подумалим, і лекше стало.

До збірки контрибуциї завязалась сей час ad hoc[1] комісия з маґістрацких урядників, кооптованих до сего ще людий з-поза маґістрату і знатоків ювілєрів. Видано оголошенє, завзивано жителів до якнайскорійшого зложеня контрибуциї, щоб ніхто не важив ся дома заховувати срібло, золото і гроші, бо комісия буде робила ревізию і де найде – відбере на все, а ще наразить ся сим на великі неприємности, а то і кару. Незложенє до реченця жаданої контрибуциї потягне бомбардованє міста. У виду загального добра просить ся усіх жителів о скоре і рішуче зношуванє пригожого до контрибуциї.

Жителі кинулись на сей зазив сей час зноснти. Ніхто не жалів нічого. Біжутерня, золоті годинники, брожки, нарукавиці, шпильки, кульчики, пер-

[1] Одноразово, снеціально для цього винадку (лат.).

стені, обручки, колії, гроші, всяка срібна посуда – все те таскав кождий до ратуша. Тут розділено по відділам. В однім покою відбирали золото, в иньшім срібло, а ще у иньшім гроші. Ми спакували срібні 2 ліхтарі, цукорницю, 2 сільнички і ланцушок і понесли.

Ладу не було. Всі одними дверима входили і виходили. Нарід товпив ся немилосердно. Кождий квапив ся, бож до 2-гої години мало бути зложено, а до 5 передане. Салдати з довжезними штиками кричали заєдно: «Не талпітса!», тикаючи кождому і штовхаючи без розбору кого і куди. Я хотів удати ся в розмову з салдатом, щоб тим чином скорше нустив. «А звідкіля салдатушка?» – пнтаю, та він глипнув на мене свердловатими очима і спнтав: «Чо?». Пнтаю вдруге, та він зміряв мене і став воювати штиком до товпи. Я вже не займав більше.

Насилу оба з сусідом добили ся ми до середини. Коридорами салдати стоять з наїженими штиками, ту і там проходит яка їх шаржа, а все таке гороїжища так тобі. Ми з сріблом, тож справлено нас до того ж відділу. Народу тьма. Впоперек салі заложені столи. За ними сидят протоколянти, відбирачі і знатоки. Кожду річ шацує знаток, протоколянт відбирає, записує рід, скількість і вартість предмету, ім’я та улицю, дає відповідну посьвідку партиї, а речі дає відбирачеви, який складає на куну поза параван. Процедура хоч точна, та довго веде ся.

Не могучи діждати ся черги, бо все у безладі товпило ся, ми пішли домів, міркуючи: «Прийдут додому, то дамо». Виходячи, побачилим, як Bürgerwehr-и виважували двері у ювілєрів, золотників та годинникарів і забирали все золото і срібло. При Руській улици у брамі на підсіню проти адвоката Перля засіла тоже комісня до відбору. Ми, щоб не носити ся дурно з клунком, дотиснули ся насилу і передали якомусь п.[анові] ліквор-нікови свої дорогоцінности, на що виставлено нам посьвідку відобрання. Мимоходом кажучи, якось не жалів чоловік того, що дав. Якось те все не мало для чоловіка вартости. Байдуже все було.

Много панків увихало ся фіакром, збираючи по домах ще. Врешті зложено. Четвер 3 добігав пятої години. Та рознесла ся страшна вість – до суми, обмеженої вже 300 000 бракує ще 50 000. Випрошено речинець до 8 години. Тепер стали бігати функціонері усякі і прямо силю брати дорогоцінности. Не збороняв ся, впрочім, ніхто. У одного горожанина ім.[енем] Кравс найдено три повні пачки срібних грошей і біжутериї, що їх замурував був в півниці. Тут поступив собі прегарно митрополит, виявляючи свою благородність, бо отсе передав усі свої вартісні коштовности саме в сумі 50 000. Не хотіли від него приймати, так він заявив: «Де ходить о житє і добро загалу, кладу те все у жертву».

До 8 зібрано, ошацовано і зладжено до передачі. Саме о осмій увійшов ґенерал Павлов, що був інтелігентний чоловік, чемний і ввічливий, контраст повний до Арютинова, і заявив зібраним репрезентантам: «Маї ґаспода! Се не лежить в характері русскаго народу – рабувати. Я контрибуциї не хочу і оглядати. Я хотів лише дати змогу горожанам города Черновець дати те відчути, що відчули наші в Каменци Подольскім. Я переконаний о мирнім захованю ся горожан. Дякую панови посадникови, як і усім панам за привітне принятє нас, заразом висказую панам лікарям мою подяку за совісне лічене салдатів. Замічую лише, що наколи б лучив ся оден факт ворожого настрою до нас, ми зумієм найти средства для покараня...»

[Московські порядки в Чернівцях]

У пару день справлено водопроводи. Стало якось відраднійше, а зглядно став чоловік звикати.

Москалів напливало щодня. Розтаборювались за містом, а то і у місті на площи близ театру. Зближатись до їх таборів не було вільно, хоч ніхто і не квапив ся. Ми здалека заглянули і нам убачилось, наче величезна циганьска банда злягла з шатрами, кітликами, вогнями... Кириня нівроку.

Дни погідні, гарні, що ж, коли на души так мрачно. Якась туга лягла на груди та смутком давить серце. Чоловік живе переважно сплетнями. Часописий ніяких. Москалі побріхують здорово. Скрізь після їх розказів їм іде чудово, ще трохи а з Австриї ні сліду. Зроджують ся сплетні до неможливих розмірів. Аж лячно на улицю вийти, бо кождий чув, довідав ся, знає щось певного, а de facto нич.

Серед сего доходят сумні вісти, що москалі взяли ся селами і передмістями до рабунку. До тих пристає зволоч наша і гуляють безкарно. Москалі, щоб позискати собі чернь і прямо силують до крадежи, розкидаючи рабоване між людий. Кажут: «Беріт, а то попалимо геть». Патрулі із горожаньскої сторожі ходять та лише у місті і то жидки пильнують своїх склепів, а поза містом ніхто не йде, бо таки і боїть ся, позаяк рабівники їх бють, а то і стріляють на них. Найгірше доказували козаки, звані людьми «кучмарі» за через їх кучмиска. У сих «кучмарів» тільки й казьонного (державного), що амуніцня і 3 копійки денно, решту мусить собі кождий сам пристарати. Оттим то они так рабують, а їх власти мовчать, а чи раз і ділять ся. В Кіцмани був случай, де офіцер відокрав козакови крадену річ, а сей знов украв у офіцера. З сего счинилась бійка. Офіцер бив нагайкою козака, силуючи, щоб віддав єму, та недармо, бо козак мимо всего не дав. При сім усім дуже неморальні. Насилувати навіть у білий день, хоч би і прилюдно – се у них буденна річ.

Одного вечера вибрались ми оба з о.[тцем] Б.[ілінським] Л.[еонтієм] на прохід. Серед балаканя і не счули ся, що то вже по 8. Тож сталим скорим кроком іти улицею Семигородскою. Втім чуєм – за нами летить на кони козак. «Буде ж нам», – міркуєм. На улиці нікого вже нема, він саме біля нас спирає коня, поздоровкавши словом «Здравствуйте» щось починає казати. Позаяк скоро говорив, я не зрозумів і кажу: «Ми українці, коли знаєте, говоріть до нас як у вас кажуть по-хахляцьки». На се він озирнув ся і став ломаною україньскою говорити, що він же сам хахол. Закуривши папіроску, став дуже щиро розговорюватись. Над усе жалів, пощо властиво они бють ся. «Настав брат на брата, мордує, а скажіте, ґаспада, нащо кому сего? Я дома оставив 18 літну жінку і діточки, а які бравенькі хлопаки. Все вам оставлю, ето ружя, ету Мишку», – вказуючи на карого коня, – «лише в рубашці злетів бим пішки домів». Тут, розжалений, став розказувати, як він їде, а в кукурудзах лежит брат не погребенний. «Купає ся сонце у синьому небі, скрізь зелень, жита – а він лежить мьортвий. А не лутше, щоб пануючі між собою лад зробили, а народу не мордували».

«Не всі ж царі охочі до войни», – кажу.

«Я знаю», – перебиває мені, а там кидає на адресу свого злісно згірдливі слова: «Сукін син».

Ми лиш глянули по собі з сусідом, міркуючи: «Непогана душа». Коли ж став впевняти, що всі такої думки, всі занехали б воювать на братів, розкрив ся нам образ сили деспотизму. Та закінченє розмови фатальне. Серед тих жалощів, щирих слів, по яких нам жалко єго стало, він, прощаючись, запитав: «Гаспада, а где у вас женское заведеніє?» Нам якби в лице дав, стидно і прикро зробило ся.

В пару день відтак йдем Руською улицею, а на третуарі сидять довгим рядом салдати і спочивають. Коли поуз них проходим, один здвигаєсь і каже по-польськи: «Ksieza, gdzie tu jest kosciol?»[1]

Не бракувало їм і на гуморі. Близ нашої церкви сиділо кількох салдатів. Їх люди обступили і розпитували не одно. Я теж зачепив і довідав ся, що они із Бесарабії і то малороси. Між собою говорили по-україньски, як лише хто до них пристав, сей час по-московськи. Нарікали тоже на війну, що вже давно як з дому пішли. «Ну а що ж, хиба тут вам не хороше?» – питаю. «Чому, хороший город, та жалко рідні». На те я, шуткуючи, кажу: «Так знаєте що, йдіть собі домів». «Нельзя», – кажуть мені сьміючись, – «жалко вас оставлять».

Чернівці їм подобались, «красів ґород». Салдати попризнанились зараз з кухарками і ходили в асистенциї їх як давні добрі знакомі. На Ринку близ

[1] Ксьондзи, а де тут костьол? (польськ.).

керниці став козак з конем. Вибігла якась кухарка і давай саме коло него щось порати ся, шукати. Він се вгледів і туж завязав розмову. Она ніби не похочувала зразу, а там розбалакалась і розказала, що має молодого 27 літ мужа на війні. «Да что то 27 годов, уж старик. Вот сматрі на мєня, только 23 – ето маладєц!» Она усміхнулась, та стала жаліти таки свого мужа і виявляти сильне бажанє, коби вернув. На се преспокійно каже їй козак: «Не бойса, не вернетса уж, не вернетса». Щоби те запевненє не було їй гірке, зліз і став єї обіймати. Она вихопилась і серед слів: «Агі на тебе, як якас нужда від тебе смердит», – плюнула і втікла у браму.

Чим далі стали люди звикати до салдатів, але козаків минали і бояли ся, бо се були беоглядні рабівники. Москалі відітхнули. Обхарили ся, обрились і явились тепер культурніщими. Військові достойники стали склепами закупки робнти, платили по ціні обмеженій, числячи знижений курс корон, салдати брали часто без гроша, а всі за водкою гинули. Оден перед другим стеріг ся, бо була строга заборона пнти та мимо сего кунували і пили здорово, хвалячи «хорошая німецкая водка». Шаржа московска чомусь все недовірала. Хоч були впевнені про спокійне захованє горожан, мимо сего не почували у місті, а в Садаґурі. Ґенерал Павлов казав взяти закладників, які заручили б єму за безпеку. Саме коли кінчилась справа контрибуцнї, взято 23 закладників до Чорного Орла і тут по довшім задержаню їх, бо аж до вечера, винущено.

Власть москалів на кождім кроці давала сильно відчувати себе. Командантом міста став Кірієнко. Чоловік справедливий та вимагаючий много. Часто клав до маґістрату ріжні задання, яким все старано ся вволнти волю. Маґістрат став головним огнищем, біля котрого найживіше житє і діяльність міста Черновець концентрувала ся. Тут полагоджували ся усякі справи і сюди зверталось як усе населенє усіми своїми жалями і просьбами, так і москалі зі своїми претенснями. Робота чимала була, скрут великий, а ще під таким обухом. Щоби мож бодай в части всему подолати і проти москалів мати поважну репрезентацию, запросив посадник много ще з-поза маґістрату до помочи. І так деякі запрошені добровільно зголосились до услуг для добра загалу. Нотар Мікулі, надінжінєр Штрікер, радні д-р Франк, совітник д-р Норст, д-р Менгель, д-р Д. Шехнер, Яків Ґотліб. Свої услуги посвятили ще совітник суду д-р Гакман, катехнт реалки Вінтер, і бібліотекар універзитетский д-р Кузеля яко товмачі. В судейских справах став до помочи президент суду Якубович і прокуратор Лазарус. Прочі функционарі остали, як і передом, при маґістраті. День у день кипіла горячкова робота у маґістраті до пізної ночи, а чи раз і цілу ніч пересиділось, полагоджаючи конечні справи.

Москалі давали найбільше до роботи. Сотки ріжних жадань, як провіянт, дрова, уголь, підводи – заєдно все те мусіло бути скоро залагоджене, бо

сей час грожено арештом, вивезенєм. При сім усім ґаздували собі на свою руку без жадного стриму. Ріжні надужнтя, крадіжи, рабунки, розбої, підпали стали на дневнім порядку. Московскі власти се бачили і знали, бо люди покривджені приходили з жалобами раз у раз, та все те збували, що розслідують те все по закону, не одно забували, на одно дали самі дозвіл, а чи раз і приказ. І так на їх жаданє і приказ розбнто маґазини державні, забрано провіянт, уголь, дрова, а нерідко і меблі всі з канцелярий, урядів чи і приватних домів. На все те мусіли дивнти ся жителі і не сьмів ніхто жадного спротиву класти. На всі розбої, крадіжи проти всякого права відповідали москалі преспокійно «ето вайна». З усего виходило, що був оден намір – плюндрувати всіх і все, і то при цілковнтій згоді їх властий. Так дворець обрабовано, меблі і урядженя поломано, потрощено, в салях зроблено стайні, на почті теж стайня. Скрізь оден вандалізм.

Жертвою упала І гімназия. Німецка се гімназня. Чи з ненависти до ґерман, чи господин Ґеровский хотів свої особисті порахунки поладнати на сій гімназиї, доснть що впала цілковнтому знищеню. Величезна бібліотека обернулась в куну подертих паперів. Картки з книжок видирано, мапи всі подерті, шафи і нульти потрощені. У ґабінетах усіх те саме. Одна купа румовища. Не вшановано навіть каплиці на екзорти. На вічну память шваґрова відфотоґрафувала те все. Коли сторож сеї гімназиї помітив, що они робять, побіг до маґістрату, та тут вигнали его. Він насилу добив ся перебоєм до моск.[овських] властий – сі висьміяли єго і загрозили єму, кажучи: «То ж ваші там вояки були, то їх діло». На послід підложили огонь в одній клясі, та на щасті примічено в час і зльокалізовано, а то був би цілий будинок пішов з димом.

По склепах стали собі без пардону казати подавати всячини, за що або платили що самі хотіли, або давали якісь скрипти наче довжні чи квіти на які ніколи ніхто нич не діставав. Оттаке гулянє розверло ся на всі заставки і ніякого стриму не було. Трупа за трупою зміняла ся, зміняли ся коменданти, лиш безправства все були ті самі, доходячі до неможливости.

Доперва 8.ХІ з'їхав до Черновець ґубернатор єнерал Навроцкий. Видом рослий мущина, огрядний, привітний в поведеню. Елеґантний в рухах і мові, заявив посадникови міста, як і усім зібраним радним, що постановлений царем на короткий час войсковим ґубернатором. Необавки прибуде цивільний і обійме керму в свої руки. Стало наче відрадніше. Преці є вже якась висша власть, чей настане конець всяким безправствам. На мурах стають являти ся оголошеня, зразу у чотирох мовах: німецкій, румуньскій, українській і российскій. Особливе вибиває ся ім'я коменданта міста Кірієнка. Се українець чистої крови. Привітний, рішучий та до жидів суворий. Являють ся оповістки, грозячі смертию, хто б важив ся переховувати у себе оружя яке,

шпіонів або перебраних росийских офіцерів. Теж розліплено оповістки, де пояснено міри, ваги і валюту.

Дни мляво сходили. Ріжні чутки та все невеселі плели ся. Москалі все про сьвітлі побіди плещут, говорять, що вже Львів заняли, що скрізь наступають з бравурою, а наші соромно втікають. Все те, хоч і не у все вірило ся, било наче тараном у голову. Оден пенсионіст, йдучи до знакомих, пострічав ся із московскими офіцерами, які самі зачіпили єго на розмову. У розмові пізнав земляк, що оден з офіцерів знаменито по-німецки говорить. Довідуєсь, що він бував на студнях в Німеччині. Завелась інтересна, жива бесіда на всякі теми. Під конець осьмілений земляк пнтає добродушно: «А кажіт, будь-ласка, як справа стоїт?» «Ну та що то богато говорити», – каже офіцер. «Ви ж людина інтелігентна, умна видно, зумієте льоґічно розібрати. Як думаєте, сли хто крок за кроком цофає ся – є надія, що він у виграній? Ваші скрізь подають ся, отже двох думок нема! Побідники не муть цофати ся!»

Крадежи вправді прнтихли у місті, але на передмістях йшли своїм ладом. Горожаньска сторож не много могла вдіяти, бо їх проганяли банди рабівників, бючи, а то грозячи убийством. Вправді на зажаленє усякі видавано строгі заборони, та жадано при сім від покривджених назви злодія і точного опису з котрої роти і т.[ому] п.[одібне]. За сим видано строгий наказ, щоб о 8 годині вечер усі вже дома були. Щоб всі льокалі замкнені були тоже, але осьвітлені цілу ніч, щоб не сьмів ніхто шинкувати гарячих напоїв, те все під строгою карою грошевою, арешту а то і вивезенєм вглуб Росиї.

Почались невидані досі московскі порядки. Улицями стали козаки і поліцаї на конях вганяти і прямо нагінки на людий робнти. Ні з сего ні з того влетів ґальопом козак нонем на третуар і, вимахуючи довжезною нагайкою, що аж свище, кричати: «Разходітесь, до чтоб нікаво здесь нє било!» Мирні жнтелі з острахом втікають перед сим культурним зазивом. Обуренє страшне, та що вдієш. Пан чи жид, женщина чи дитина, все нагайкою обірве, се ж могуча власть кнута! Щезла тепер вся понада Черновець, щезло те тепле родинне жнтє, повне свободи – тепер холод, ляк – Азия!

Страшний контраст давив усіх так, що радше вже дома сиділось, чим виходило ся на улицю. Скрізь почалось нехарство. Улиці не замітано, на площах, колись чистеньких, повно гною, близ божниці ріжут худобу, смрід що годі повернутись. На самім Ринку повно гною, площа біля театру стала одною стайнею. Солома перегнила, кіньский гній, папері, шмати, коробка з консервів – усе те тепер купами лежнть. Чернівці зовсім не ті. Чужі-чужі, нехарні, брудні, страх противні стали. В хаті годі всидіти, на улицях і в місті ще гірше денервує, тож часто втікав чоловік за місто де, щоб троха гадки розвіяти, відсвіжнти уяву.

Саме із шваґрами вибралим ся раз на т.[ак] зв.[ану] «Гарбузову гору»[1]. Днина хороша, осінна. Хороша погода, красний вид, затише манило всіх. Сілим на лавочці близ статуї цісаря. Сонце хилило ся до заходу. Червоні проміня обляли памятник, на якому видніли сьвіжі галузи зелені. Чнясь рука щодня красила сей памятник. Далеко від безображеного міста, в тіснім родиннім кружку на лоні природи стало якось так легко. Потонулим в думках. Згадав ся родинний дім, безжурні веселі колись хвилі і час скоренько минав. Сонце зайшло вже, як ми встали домів. Доріжкою вниз стрінули робітників. Вертали з роботи біля мосту. Наші люди. Увірившись допнтливим зором, хто ми, стали розказувати, що їх взяли силою до роботи. «Вже міст підтягли москалі, поклали шини, натягають дроти телєфонові, ґаздують якби їм тут таки вікувати. Гіркий це заробіток, кажут, краще бим були цего не діждали. Они якіс не такі, як наші люди, а кождий, вибачте за слово, смердит козов вже на одалеки». Серед слів: «Дай Боже кращого діждати ся!» розсталим ся. Небом стали звізди висипати ся, повіяв вечірний холод, викотив ся повновидий місяць так любо, не хоче ся домів вертати – та годі, там нагайки свищут.

На 9 вересня прибув новий командант міста. Намість Кірієнка став Лопатін. Одним словом, чоловік з серцем. Оден з ранених наших ляндштурмістів, коли переходили москалі, крикнув із вікна Landwehr-шпіталя якесь згірдне слово не адресу московского офіцера. За цю обиду мав наложнти жнтєм. Се зворушило команданта, тож покликав посадника і з видним розжаденєм росказав, що зайшло, подаючи спосіб ратувати нещасливця. Запропонував, щоб посадник з радними пішли проснти обидженого офіцера о прощенє. Так і стало ся. Івана Галущиньского, бо так звав ся винуватец, помилувано з заміною на кримінал.

Необавом появились на мурах відозви до поляків[2]. Ґенерал воєнский ґубернатор Навроцкий відзиває ся до поляків на польскій і московскій мові і просить і спільну акцию над висвободженєм славян та обіцює, як Бог позволить, іменем царя вирвати Польшу від ґерман і австрійців, злучити в одно автономне тіло під зарядом московского царату. З обуренєм і відразою констатуєсь факт, що австрийскі поляки дружинами Соколів леґіонами з оружєм йдут проти них. Се уважає ся зрадою славяньства і на случай приловленя таких ме каратись після воєнних постанов карою зрадників.

Самі поляки, чнтаючи се, спльовували. Усміхаючись цинічно, кажуть: «Фактів вже раз хочем, не нустих обіцянок». Сю відозву поручено в косте-

[1] Взгір'я Габсбурґів або гора Домник (тенер вул. Й. Главки).

[2] Звернення генерала Навроцького до ноляків має дату: Чернівці, 27 сериня (9 вересня) 1914 р.

лі проголосити з відповідним поясненєм і заохотою до поляків. Та пралат Шмід відказав ся, кажучи: «Нам закони церковні збороняють політикувати в костелі».

Москалі стали чим далі розґаздовувати ся зовсім на добре по-свому. Однак не чули ся в самім місті безпечними, бо на ніч всі ґенераліция виїздила. Московскі купці із Хотіня переважно навозять всячини. Хліба, свинини, ріжні сорти тютюну, чаю і табаки, і все те розмістило ся на Австріяпляцу[1]. Люди наші недовірчиво кружать біля них і призирають ся цікаво. Товсті жінки свинарів і бородаті москалі купці розклали свій крам на возах. На кождім возі видно тичку, а на ній почеплена вага з преріжними шальками, як мисочки, тарілки, бляшанки. І вага їх: луди, фунти півкулисті з ушком, такіж і кіля їх, та менчі вагою від наших о 20 деків. Хоч хліб і мясиво далеко танче від нашого, чомусь не квапять ся кунувати.

[Випуск черпівецьких міських грошей]

Необавки дав ся чути брак дрібного гроша. Проте не могучи розміняти десятки чи нятки роздирано їх на чотири части і се служило за дрібні гроші. Та і се ненадовго стало.

Загалом гроша стало бракувати. Много урядників, священників, пенсионістів стало без пенсиї. Який був припас – розскочив ся, проте почато робнти заходи, щоб яким робом роздобути гріш. З підмогою прийшов тут маґістрат. Почато жичнти гроші за реверси, які мало ся сплатити при відборі пенсиї. До сего видано паперові гроші лише на місто Чернівці, а то 5 кор.[онові], 1 коронові, 50 і 20 сотикові, розмальовані на однім боці з інсиґніями маґістрату та підписом посадника. Банкнотики завбільшки трамваєвих білєтів або двох цигаретових паперців. Спецняльна комісня, зложена з гофрата Берлєона, нотаря Мікулього, д-ра Менчеля, гофрата Дузінкевича, судиї Френдля, надсовітника суду Ясеницкого, совітника Норста і пралата Шміда урадила видати сі мийскі гроші на суму 140 000 корон, за які бере поруку місто. На правім боці горішнього кінця виднів емблємат маґістрату, на лівім числом написана сума представляюча вартість банкноту, під сим підпис посадника д-ра Вайсельберґера, гофрата Барлєона і д-ра Норста. Сю небувалу новість приняла людність радо, хоч із очевидним побоюванєм ся зразу.

Брак дрібного гроша довів до того, що оставляло ся по склепах, пр.[иміром], 20 корон і брало ся щодня товари на рахунок осталих гроший, доки не вибрало ся все.

У місті житє стало монотонним далі, наколи б не доволі сильні стріли з сторони Глібокої. Сі стріли оживляють чоловіка. Надходило сьвято рож-

[1] Тенер Соборна нлоща.

дества Матери Божої. Почалим у церкві девятницю. Нарід радо сходив ся. Мені приділено проповідати. Взявєм розбір привіту ангельского. Хоч пригнобленє велике, якось вдаєсь добре промовляти, з серця та в серце. Сукцес є. Денно над 150 приходнть до причастня, а в сам день Рождества. Надія не онускає.

Пронесла ся чутка, що москалі на т.[ак] зв.[аній] Мальованці рабують двір і приказали людям йти на лан по картофлі. Безкрнтична чернь кинулась радо, хвалячи собі добре серце москалів. Сі ж хнтрі, ловили відтак їх, кажучи, що таких злодіїв ще не бачили і крали доволі строго. Таким робом наші остали злодіями, яким пари нема, а они «добрі люди». Су мусілим вияснити на проповідях. Строгими і рішучими словами карталим, раз виказуючи на страшні наслідки для душі як і чести та слави нашого народу. Помогло. Було троха негодованя, самі москалі підозрювали та таки зменчило ся число крадежий.

Містом пронесла ся чутка, що вже прибув новий ґубернатор до справ цивільних, звесь Євреїнов. У виду сего певне покасують суди. Шваґер посоловів, та ще не дав за виграну. Хто знає, як то ще зложить ся!? Та поки що здріґ ся не один у місті, бачучи д-ра Ґеровского як появив ся і помпатнчно та гордо ступав, кидаючи іґноруючо зором на всіх і вся. Злітає гайворонє, щось буде.

[Візит губерпатора Євреїпова до греко-католицької церкви]

Було се, мабуть, у вівторок[1]. Передобідня пора, десь коло 11 години вже було. Перед церквою задержав ся елеґантний фаєтон, а з него злізло трох висших військових. Спрямували до церкви – замкнена. Стали оглядати ся, а там поспнтали прохожих: «Де є батюшка?» Вказали. Оден з них середного росту, з чорним вельми заростом, похожий на жида, пішов та необавки вийшов, бо каноніка не було, а слуга вказала рукою на нашу хату. Людий на улици збираєсь громадка чим далі все більша. Бабки вже і догадались, що муть церкву печатати, вже і похитують жалібно головами. Всі три військові йдуть до нас. У нас саме був шваґер з женою. Поглянулим лише по собі допнтливо, аж тут на подвірю став той похожий на жида і спитав по-німецки: «Чи мож посітнти церков?» Я вийшов до сіний, а що ніхто не приставляв ся, не просивєм у хату і теж не представив ся. Повторено: «Чи мож посітити храм, бо хочуть сьвіщу поставить». Кажу: «Добре, лиш піду за ключами, бо вже замкнена». Мені вслід шепнув шваґер: «Навроцкий є?», а я кажу: «Звідки се можу знати».

Йдучи втворати, спнтав мене оден із них: «Що се за церков?» Кажу: «Греко-католицка або уніяцка». «Так що ж, поступнть можна, Бог один» – каже мені у відповідь. «Авжеж», – кажу.

[1] 16 вересня 1914 р.

Втоворивєм, увійшли через закристию. Стоячи у дверях перехрестились тричі великим крестом, і стали зо 2 мінуті молитись. Коли скінчили, попросив їх досередини, якщо цікаві. Пішли і стали цікаво роззирати ся, кажучи оден до другого: «Достоту как у нас». «Сматрі, наші ікони, тетрапод, амвон, как у нас». Приглядаючись образови на тетраполі «Успенія», перекрестились і поцілували. Там стали читати надпись: «Жертві на сіроти і католіцке вихованє маладьожі», «ну вот і пишуть по-русскі», – каже оден. «А как у вас моліть ся – по-польскі?»

«Та чого ж», – кажу і при тім подаю їм з крилоса Часослов. Втвиряють і усі в оден голос: «Ето наш. А прочтітє!» Читаю. «Ну відь какова разніца между нами?» «Доґматична», – кажу. – «Ми католики. Обряд той сам, що у вас. Ми узнаєм папу, ви ні, вірим, що є чистилище, ви ні, ми доґматом узнаєм непорочність Пр.[есвятої] Діви, ви ні і т.[ому] п.[одібне]». «Да, да, теольоґіческіе...»

Помолившись, знов стали питати, коли у нас відправи і які. Розказав. На відході витягнув оден рубль і каже: «На сьвіщу спрашіваю», другий теж пару срібняків дав і те все кинув я при них до нушки на сироти. Відходячи, озирнулись ще, спитали, чи то біле сьвітло воскове, як за древня церков, а поквапом глянувши на фелони, утвердились, що зовсім так як у них. Перепрашаючи, що «турбували», сіли на візок. Я подякував за відвідини, замкнув церков і насилу перебив ся через цікаву товпу, що рада була знати, що то ся стало.

[Арешт черновецьких закладників]

Пятнадцятого вересня коло 6 вечером прийшов капітан Лопатін до маґістрату і дав знати, що прибув ґубернатор до правительства і єго іменем просить посадника із радними. Посадник Вайсельберґер удав ся сей час в товаристві гофрата Берлєона, Дорі Поповича, д-ра Франка, д-ра Норста і д-ра Гакмана до правительства. В рецепцийній залі стрів їх середного росту мущина. Се був сам ґубернатор, ексцелєнция, камерюнкер єго царского величества С. Євреїнов. Темнаве, гніде лице окружала чорна огрядна борода. Орлиний ніс надавав строгости. Очи темні, проникаючі. Посаджено прибувших за стіл. На передовім місці сів сам Євреїнов, а біля него Навроцкий, що представив нового ґубернатора, заявляючи, що уступає сам, передаючи всю власть в руки новому. Євреїнов, подаючи кождому руку, заявив, що сим перебирає управу, ме старатись удержати спокій і лад, та що оставляючи склад маґістрату як досі, просить єму бути помічним в єго урядованю. Урядові години від 11–1 і тоді він стоїть до услуг.

Представленє скінчилось і всі розійшлись, мило вражені елєгантним поведенєм як видно сьвітовця західного покрою. Та ніхто не надіяв ся, що за

кулісами веде свою роль Ґеровский. Таки тої ж ночи по опівночи арештовано посадника Вайсельберґера, прокуратора Лазаруса, д-ра Менчеля, Дузінкевича і Спинула посла. Сих нять упало жертвою Ґеровского, а слідно, що глядано запопадно радника судового Лємана та прокуратора Премінґера, які саме вели слідство проти Ґеровских. Забраних ночию завезено до цукроварні на Жучці, а відти до Роші. Коли на рано 16.IX пронеслась об тім вістка, стало велике пригноблене. «Що то далі буде?» – пнтав ся кождий з острахом. Погано! Се все таке нам чуже...

Осталі члени зібрались у маґістраті, щоб уконституватн наборзі цілий склад та повідомити ґубернатора. Та все те було надармо. Заки вибрались радні до правнтельства, ґубернатор сам з'їхав до маґістрату, заявляючи, що дотеперішну раду громадску розвязує і постановляє д-ра Темістокля Боканчу (оборонця в справі Ґеровских) городским головою, д-ра Гакмана, Тнта Ончула і д-ра Скалата радними. Боканча обняв сей час поручений уряд.

Втім, стало ясно, що се плянова акция. Так управу міста обняли зовсім москалі. І пощо було дволичити? О 6 запевняє, що склад ради остає той сам, а в пару годин стаєсь зовсім що инчого. Румуни і кацапи пішли вгору. Скасовано сей час оголошенє в чотирох мовах, а відтепер постали оголошеня являти ся лише в российскій і румуньскій мові. Кожен розумів, що румуньска мова лише до часу терпима. Громада українців крадки сходилась приватними домами, то на улици проходжуючись переговорювали пережнте та розважали себе враз. Кождий день ніс новий удар. Чисто московска сфера обняла всіх. Лячно стало дома, лячно на улици, скрізь бачилось підслухи, нагінку. Непевність та доводила до горячкового стану.

[Тиск губерпатора Євреїпова па митрополита Репту]

У середу зібралось духовенство православне, латиньске і вірменьске і пішли внтати ґубернатора. Об тім не дали нам знати. Заболіло се каноніка, бо той Шмід, такий щирий, місто іти спільно з католицким усім клиром, на нас забув, а єзуїтів зіґнорував, і враз з православними поспішив. Не дивниця, він же знаний «штребер», держнть ся все поли дущих. Православний митрополнт, права душа, приняв ся при сій нагоді проснти за нятьма інтернованими. Бючи на братню любов по закону Божому, просив о згляд. Та шкода було всякого слова. Ґубернатор різко випросив собі вмішувати ся в єго діловодство, а то і критикувати.

Се був великий афронт для сідоглавого, всіма високоціненого, наскрізь чесного чоловіка – митрополнта. Єму місто завдячує много. У першій хвилі наїзду він оден показав ся благородним защнтителем і поміг як своєю повагою уряду, так і майном, жертвуючи при контрибуциї свої всі дорогоцінности. Та тепер мусив митрополнт потерпіти, тут же ввійшли личні порухунки

Ґеровского, що вже давна палав ненавистию до мнтрополнта за єго рішуче виступленє проти цареславія. Яко гідний, чесний австрійский горожанин не міг толєрувати елєментів, що під покришкою православія ґравітували до Росиї. Не диво, що висвячених батюшок в Росиї не признавав і за се домородні москалі де могли старали ся обезславнти єго. Стали єму приписувати шовінізм румуньский, сикатуру русинів і т.[ому] п.[одібне], дійшло до того, що почались аваитури в катедрі, а на місцях нубличних, де явив ся мнтрополнт Репта, роблено бучі, щоб демаскувати єго. Коли на пятдесятьлітну річницю заснованя гр.[еко]-ор.[тодоксальної] реалки устроєно величавий концерт, на якому композитор Мандичевский сам випроваджував скомпоновану грецку літурґію, явив ся і митрополнт. Тоді Ґеровскі підмовили бурлаків і серед пісні «Святий Боже» счинили страшний крик і свист на ґалєриї, мовляв, ганьба, що жидівки в хорі сьпівають, а de facto – був митрополнт. Їх приловлено, виведено, а концерт далі відбував ся; они ж заплатили здорово за сей жарт. Тепер саме мав господин Ґеровский нагоду відплатнти за всі мнимі кривди. І взяв ся не сам, але ховаючись за плечі ґубернатора чи поліциї.

Не дивниця проте, що ґубернатор безоглядно став мнтрополнта посполувати. Отсе таки на початку зажадав, щоб на 18.IX мнтрополит відправив за батюшку царя благодарственне богослуженє в катедрі в асисті всіх священиків. На се заявив митрополнт, що сего не може зробнти, він же тайний совітник цісарского двору, підданий австрийский, мнтрополнт, складав присягу вірности свому монарсі, се був би злочин, зломленє присяги, проте зволить ґубернатор єго звільннти від сего мусу. На се ґубернатор холодно та рішучо акцеитуючи сказав: «Тепер Черновци считаются русскім ґородом под управлєнієм єво милості гасударя Ніколая, потому должни все подвергатса павєлєніям єво замєстітєля».

Старовина блідий відповів рішуче: «Присяги не буду ломати». Ґубернатор хвилю помовчав, а потім сказав: «Я сказал, і найду способ, чтоб має павелініє існолнєно било». «То прошу се повелініє дати мені на письмі», – сказав мнтрополит рівно рішучо. Доручено.

[Представлеппя греко-католицького духовепства у губерпатора Євреїпова]

Другої днини, в четвер, неволені конечностию, зібрались і ми до ґубернатора. Пристав до нас патер єзуїтів о.[тець] Реллі. Порадилим ся ще враз, що робити, і рішилися піти, щоб пакости не робили опісля. От.[ець] канонік, єго син монах, патер Реллі, що переодів ся в нашу реверенду, аби не дражнити і ми, оба сотрудники, пішли до правнтельства. Внущено без перешкод. Салдати віддавали навіть поклін. У передпокою повитав нас уклоном молодий пристойний, стрункий брюнет ляйтнант і, просячи сідати, подав

картку, щоб списали свої імена і характер. Позаяк в етимольоґії найдущий у нас був о.[тецъ] Біліньский, списав: Руско-котолическое духовенство города Черновци. Потім імена: протоерей К. Костецкий со помощники о.[тец] Балицкий, о.[тец] Біліньский, ісполняющій воєнскія должности о.[тец] В. Костецкий і ректор церкви Серця Ісусового Релли.

Гнучкий в лякерових чобітках у синім мундурі ляйтнант перебрав те письмо і йдучи на пальцях до убікаций ґубернатора, подав. Необавки счинив ся рух, заворушенє, заметушились військові – «Вже єсть». Сказано нам стати в ряд по старшині. На переді поставлено о.[тця] каноніка, ми рядом стали всі позаду і стали ждати явленія «єво превосходітельства». Вийшов. Середного росту, брунет, борода росчесана на два боки, ніс орлиний, очи темні, мундур білий, дивить ся прямо в очи. Поклонилим ся, а о.[тець] канонік, стоячи тивно, промовив, нагадуючи собі денещо кацапского: «Ваше превосходительство ґосподин ґубернатор! Руско католическе духовенство приходить представити ся, і кланяючись каже своє ім'я, відтак вказує рукою на нас, представляє кождого по імени. Коли спер ся на мині, ґубернатор сказав: «Знакомі». Канонік глянув допитливо, і я нагадав собі се лице – він же пару день тому дав мені рубля на свіщу. Та тоді не знав я, з ким маю діло.

Ґубернатор, спираючись легко рукою об стіл, став у відповідь, глядячи проникливо у очи, казати: «Доволен привітом, увідомляю что і вчера казал, что все христнянскіе вєри будут ползовать ся болшой свободой. Полагаю на духовенство і спрашіваю ваших: поучіть народ, чтоб бил спокойний, відь ми прийшлі з'єдинить славянскій, а передусєм русскій народ, свободить єво от іга, а дать єму все блаґо, каким ползуесь Россія. Се кладу вам у свєдомєнію, и к ісполнєнію!» Акцентуючи послідні слова виским тоном, склонив ся, не подаючи нікому руки. Ми відкланялись і вийшли серед пригнобленя з важкими думками: «Блага! Гей, гей, таж бо то і блага – нагайки, укази, закази, джума, холєра, Сибір, каторги...»

Ще заки покликано нас до ґубернатора на авдієнцию чи пак представленє ся, бачили ми як і цивільні власти стали сходити ся. Суд, лікарі, адвокати, директори шкіл та много цивільного люда з зажаленями на рабунки. Комічно виглядали жидівки. Вистроїлись на останнє і удаючи великих пань, стали ломати між собою по-польськи, бо адютант заговорив до них по-польски передом.

Велика рецепцийна саля неушкоджена. Портрета висять як бувало, лиш на наших очах зносять з усіх покоїв канапи, крісла і ставлять недоладно, щоб нублика мала на що сідати. Салдати в чоботисках совгають ся по підлозі і ходять розставивши руки, як по леду. Усе те якось так дивно вражає, не пасує одно другому. З улиці чути як походом ревут салдати, якесь те все таке дике, нечуване, небувале, чуже, противне...

Знакомі урядники підходять до нас, витають ся, добре знакомі пошепки шепчут: «Но діждалим ся...» Усі безрадно похитують головами. Втім, входить до салі низенького росту, пізнати зараз румун, панок і метко підходить до груп, витаєсь, дуже стрясаючи обіруч руки знакомим – се д-р Боканча, новопоставлений бурмістр. На ґратуляциї, які певно ні одна по щироси не вийшла, про що він же сам найкраще знає, схиляє скромно голову, наче хоче показати усім – він же сего не бажав. Єму при боці стоїть заєдно Скалат, який служит за кепского дольмеча. Адютаит підходить часто до них обох і розпитує, записуючи собі на карточці хто і за чим прийшов.

Новий бурмістр із своїми мав тоже парадно представитись. Та о горе – бесіди ані руш тріпнути па-русски. А іназше годі. Тож підходить до мене: просить, чи не перевівбим єму на российске бесіди. Кажу ні, розумію добре і трошки говорю, але не так, щоб бесіду бурмістрови зложить. Може б так пан Скалат або Гакман, се ж руский чоловік, і чую, що говорять по-московски. «Та де там», – каже, – «менче знають від мене». Розпращавшись, пішлим домів. Канонік з сином до себе, я з о.[тцем] Біліньским до шваґра.

Росив дощик. Думав стрічу шваґра між судовиками, не йшов в делеґациї, бо таки не хотів. Росказалим їм усе в детайлях, а шваґер поденервований каже: «Не знати, що там за відповідь дав ґубернатор судовикам? Чи прокураторию не розжене? Се був би нонсенс, але що нині діє ся з сенсом».

Коло обіду прийшли обоє шваяри до нас смертельно погрижені. «Що сталось?» – питаєм. «Можу йти пси бити, суд розвязаний». Зломаний, не знав шваґер що почати. Чутки йдуть, що всіх ц.[ісарсько]-к.[оролівських] урядників муть вивозити до Росиї. Ну а їх з прокураториї чи не перших. Она пре тікати до Коломиї, а звідтам вже якось горами дібють ся хоть би і пішки. Відраджуєм без перепустки нускат ся. Зловять і не місци вбють як шпіонів. «Ну і чого ж тут досидимо ся?» «Потрівайте, гроші наразі маєте, а обережно можете і тут заховатись від них. Перечекайте то перше вражінє таке прикре», – послухали і остали.

[Заборона української мови та українських товариств]

Між тим стали ґаздувати московским ладом москалі. Скрізь усунули німецку і україньску мову, а завели российску і терпимо румуньску. Кажут здирати скрізь австрийскі орли, затирати і здирати скрізь не їх оголошеня, афіши із мурів, вводячи всюди своє. Що дня являють ся нові повістки, укази на российскій і румуньскій мові, якими розвязуєсь усі товариства, школи, касина, читальні, та забороняєсь під карою 5000 рублів читанє і кольпортованє україньских як і німецких газет чи книжок. В книгарнях заборонено продавати що-небудь україньского. Застановлено всякі часописи, навіть плякати по умерших треба було за дозволом «разрішеніем» давати друку-

вати. У книгарнях щезли всі німецкі і україньскі книжки. Натомість хитрі людці повиставляли що мали, лиш коли де росийского. Коли не стало книжок чи брошур, менше з тим з якого часу і якої вартости, так виставлювано східні образи.

Розвязання «Bürgerwehr»-у та введення російської ноліції

Поручено о 6 години запирати усі льокалі, а о 8 не сьмів ніхто вже по місті ходити. Се заряженє дуже остро під карою грошевою, арешту а то і вивозу. Се розуміє сь дало кращу нагоду без сьвідків обкрадати. І користали із сего москалі, як і свої злодії.

Із вязниць винущено всіх замкнених нашими властями підозрілих чи обвинених о шпіонажу. При сім скористали всякого рода злодії, кажучи кождий, що сидить за шпіонажу. Натомість позапирано много наших. Кождий день приносив нові страховіття. Арештовано дома, умочи, по опівночі, вдень, на місті в нубличних льокалях. Ляк брав сидіти дома, лячно було де виходити, бо або арештуют або обкрадут. Почав ся безлад великий, а зглядно панованє чорносотенне. Ночами пожарі довкола, передмістями, а і у самім місті рабунки, напади у білий день на людий і грабежі, безчещенє жіноцтва – се все стало чимось буденним. Скарги йшли за скаргами, та власти московскі збували усе легковажно. Населенє почуло ся безсильне, безпомічне, виставлене з усім на самоволю московских нахабників. Так звана почетна горожаньска поліцня «Bürgerwehr» не мала жадного значіня. Коли де протиставила опір чи параліжувала розбоям і крадежом, нераз обірвалось їм здорово. Оружя не сміли ніяке носити, а рабівники частували кулями. У виду сего много зрікало ся, а на послід ґубернатор розвязав, бо увів свою поліцию.

До сеї нової поліциї покликав з Росиї переважно винущених з криміналів як і деяких тутешніх посіпаків. На чолі поліциї «поліцмайстром» приділено москаля іменем Лазарев. Тепер чорна сотня почала свою роботу. Позбирали собі чорних духів, переважно бурлачію із шинків, плачено їм від 1–5 рублів, щоб лише служили їм за шпіонів. Задачею мали скрізь ходити, підслуховувати, підглядати чи що не творить ся або говорить ся проти москалів. Всяка достава «непевних» нагороджувалась. Заанґажовано до сеї роботи навіть нелітків, дітваків уличних, платячи їм по 5 рублів. На щастє, крім деяких уличників не найшлось много, щоб пішло їм на услуги, не помагали і рублі. Безлад, деморалізацня і кириня, безправства у найвисшім степени, ніякої нігде оборони, ні права – ось все, чим нас обдарили москалі. Не диво, що чи раз приходили чорні думки у яких завидовало ся вмерлим.

Провід над шпіталями обняв санітарний рефереит Ґапонов. В лікарскій штуці обмежена людина, ще більше обмежений в поведеню і культурі.

З осталими австрийскими лікарями поводив ся грубо, некультурно, даючи все, скрізь і всім сильно відчути своє «я». Єго ж то заходами викинено наших ранених із шпіталів і вивезено в Росию. Страх прикре вражінє робило як збіджених, схорованих з слідами важкого терпіня гнали пішки наших жовнірів на колію і лише тяжко ранених везли. Плакали они, плакали і ті, що їх стрічали. Не вільно однакож було з ними ні говорити, ні передати хотби тютюну. На зарядженє сего шефа лікарів перемінено оден із найкращих шпіталів в резиденциї на шпіталь для хорих москалів на полові недуги. Се все починило ся умисне афроитом для митрополита. Огірченє росло з кождим днем, так не сила було що спинити. Вони панами ситуациї, ми ж завойовниками їх.

У місті стала змагати ся дорожня. Доки був наш склад у магістраті, ще якось клеїло ся та з розвязанєм мійскої ради попідскакували відразу жиди на цінах і дерли шкіру, що вдало ся. Аж як москалі стали навозити свої товари, переважно з Бессарабії – Хотіня, злекшало. Ціла площа, т.[ак] зв.[аний] Austriaplatz[1] перемінила ся у велику торговицю, що своїм оригінальним способом продаваня цікавив кождого. Найперше, не вільно тут було продавати ні одному жидови. Уся площа заляна московскими торговщиками, що розсіли ся на фірах з своїм крамом. Головні артикули становила мука, хліби, сіль терта у мішках, свиньске мясиво, ковбаси, тютюни ріжного сорта, табака, крупи, чай, цукер, нерідко овочі і горіхи. Люди зразу не хапали ся до купна, глядячи зразу одалеки недовірчиво на те все. Та коли поодинокі стали кунувати спершу на пробу і розміркували, що не зле і дешево, за ними пішли другі, а там розпочав ся здоровий торг.

Сердило наших, що їх московска міра менча, а коли вийшов «Zwang-Kurs»[2], яким губернатор обнизив вартість нашого гроша, бо рубель пішов на 3 к.[орони] 70 с.[отиків], а наша шістка на їх 8 копійок, стали наші марикувати та нарікати. «Є не доста, що міра менча, ще нам і гроші наші ґанчують, най собі сами поїдають, що понавозили, а ми за свої гроші у своїх мем кунувати», – почулось нераз у гурті.

Хотиньска управа війскова постарала ся, щоб нас заосмотрити і в новини. Проте спецняльні стали друкувати «бюллетени», у яких заєдно подавало ся товстими буквами про блестательні побіди над австрийцами і ґерманами. З бюлетинів оттих довідали ся ми, що вже Австрня не істнує. Довкола єї бют, шматуют. Чорногора вже в Боснії, серби вже з пів Угорщини заняли, що Бельґія затопила два німецкі корнус. Коло Рави і Комарна лягло 400 000 наших, 200 000 ранених, стілько ж у полон взято, тьма гармати,

[1] Тепер Соборпа площа.

[2] Примусовий курс (нім.).

амуніциї, крісів, трену, хоругов, словом цілковите рознесенє, а все із незначними коштами москалів. Ті ґазетки стали продавати улицями, та люди не дуже хапали ся, бо раз ніхто не вірив у се, друге, що се було звичайне з-перед – 10 днів. Настійливим жидкам, які лізли кождому прохожому із тим у очі, відказував не оден: «Kom Gestern!»[1] Коли бюлетини не находили попиту, взялася поліцня до продажі, а коли і се не помагало, стали містом розліплювати. Треба було бачити, як тепер тріюмфували ті, що вміли по-україньски читати – тепер ставали нубличними товмачами!

Чи раз ті бюлетини приносили комічні вісти, якими нублика убавила ся здорово. І так одного разу появила ся вістка, що по тридневнім штурмі добуто врешті город Черновци, що Ярослав цілий в огни здобуто вже, а пару рядків нище, що північну частину фортів удало ся їм осягнути. Коли між того рода вістками явилась і ся, що митрополита Андрей Шептицкий арештований москалями, прибила ся нечувана річ велико усіх. Кождом українцеви гіркий гороскоп отвирає ся. Наш нарід і церков тяжкі жертви кладе у сій війні. Чи буде хоч рівна плата?

Після розвязаня жидівского «Bürgerwehr»-у оголосив ґубернатор, щоб зголошували ся добровольці в поліцейску службу за плату по 28 рублів. Злакомилось, нужди ради, щось з чотириста, та переважно румуни. Жидів виключено заздалегідь. Тоді ґубернатор звернув ся через пристава до о.[тця] каноніка, щоб дав спис парохнян, бо зголосили ся самі «руминскиє», а він хоче мати «русских». Канонік викрутив ся, відповідаючи, що не може списком служити, бо всі книги зложені суть в правительстві (de facto так не було, були усі у нас), а з памяти тяжко єму се робити. Хиба приватно переказав би одиницям. Не сподобало ся се дуже ґубернаторови, та нич не міг вдіяти.

Зголошених стали москалі заприсягати, тоді відскочили майже усі, не хотячи служити їм під присягою. Остало кілька збаламучених, які відтак потягли як прихвостні за москалями.

Дні йшли тупо і глухо. Час від часу доходили уперто вістки, що наші ближуть ся. Наводило на се дивне поведенє самих москалів. Якийсь незвичайний рух, заєдне руйнованє, паленє, грабежі застановляли усякого – пощо се? Коли се їх, то пощо ся руйнация, видно не чують ся певними...

[Пенсія з Дорнн]

За сим усім, однак, росла і матерняльна нужда. Пенсиї захопили лиш деякі, прочі не дістали, бо дотичний пан, що мав виплатити, втік, як усі кажут, заскоро. Ми, приміром, не дістали через байдужість каноніка, що все спихав: «то ще час», «але ж на першого виплачувати усім будут». Тепер

[1] Приходь завтра! (нім.).

бачив свій блуд. Пенсиї нема, доходів майже ніяких, що хто мав який засіб, вичерпало ся, положенє погане. Сталим кидати ся враз із другими на усі боки, щоб де вихлопотати яку пенсию. Якийсь Oberverwalter[1] Гофман приняв виходити, тож удалим ся до него оба з о.[тцем] сусідою, та він заявив, що від гр.[еко]-кат.[олицького] уряду немає ніякої про се згадки, значить треба зладити лісту і щоб сам о.[тець] канонік потрудив ся.

Вертаєм, просим о.[тця] каноніка, та сей скривив ся і став відказувати ся. Байдужість ся вразила нас немило, таж знає сам добре, як живесь тепер і на дальші наша домаганя згодив ся з великою неохотою потрудити ся. Треба було спішити, всего 3 чверти години було часу. Зладилим лісту та канонік став з дуже великим занятєм вичитувати бюлитин, опізнюючи нароком. Коли минув час, ми звернули увагу, що вже шкода тепер іти, відітхнув, кажучи, що то добре, що не потреба лазити.

У два дни по сім завідомив нас лат.[инський] пралат Шмід, що справою виєдналя пенсиї занялись митрополит Репта і президент суду Якубович. Другого вересня явив ся був вправді з великою сумою гроша граф Ецдорф, та з боязни, що вчас не поладнає з виплатою, відїхав з касою, лишаючи усіх без засобів. Наріканям не було границь. Брак средства до житя, брак гроша і зарібку збільшав нужду щодня. Тисячі голодних облягало маґістрат, просячи, жебраючи запомоги, хліба. З підмогою чималою прийшов тут маґістрат, жичучи певні суми на довжні скрипта, а потім видаючи «маґістрацкі гроші». Заходами митрополита як і президента суду удало ся упросити ґубернатора, що показав ся тут дуже людским чоловіком, що позволив секретареви консисторскому, чоловікови дуже оборотному, уґречненому і учинному, Нищукови Євгенови, поїхати до Дорни до нашого правительства і вихлопотати належну пенсию урядникам, священикам, професорам і пенсионістам. І тут мусіли ми самі радити собі – о.[тець] канонік не рушив ся з місця, хоч се була і єго справа. Прикро було, коли бачилось, як усі шефи дбали про своїх, а наш байдужий. Чому було те приписати, годі збагнути, бо щоб прибитий був війною, се зовсім не слідно було. Часто сам казав: «Таж що мені хто зробить, я вже своє пережив».

У місті побіч сего всего постала трівога. Почали ся труси домами і арештованя. Пронеслась чутка, а за них найлекше тепер було, що всіх ц.[ісарсько]-к.[оролівських] урядників муть вивозити. Оттим-то через чотири вечері приходили до нас ночувати шваґри. Робили се з обережности перед московским трусом та евеитуальним насильним забиранєм в Росию. У нас, щоправда, чули ся безпечнійшими, але смішно їм виходило, тай

[1] Старший адміністратор (нім.).

вконець остогидло. До сього не могли дивитись, як то деякі людці дволичили. Боялись нібито москалів, а на ділі трохи з шкіри ще не повискакували, так тішились.

Друкується за: Спомини про часи Першої світової війни на Буковині отця Костяитина Балицького. Архів УНДЧ: Ф. К. Балицького. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1-57.

Марко Черемшииа

Щоденник (листопад 1914 – січень 1915)

Мнхайла, 21.11.1914. [Москалі у Внжнниці]

Субота. Мороз. В середу по Михайлі, був вже мороз, а місячна ніч, бранка в Бере[гометі]. У суботу по тім м[оскалі] у Вижниці.

20.11.[1914]. [Москалі в Кутах і в Внжнниці]

Місяць у повні. М[оскалі] в Кутах і Вижниці.

28.11. [1914]. [Бнтва під Чернівцямн]

Вечер мрака. М[оскалі] до Кобак, а рано 29.11.[1914] неділю до Кут 40 гармат.

Vorspann – підвода 1.11.[1914] і прийшли 20.11.[1914], а відтак 23 – 6.11.[1914] знов пішли.

Теми: Форшпан. Заціпити зуби. Війт. Бранка. Бранці. (...)

28.09.1914. Битва над Косовом. Перед першим, перед 21.11.[1914] під Чернівцями битва. Кавказькії [козаки] з 5.11.[1914] більше интел.[ігеитні] ніж донські. Під Сокільським була битва перед Введенієм день, або 2 дні.

Від 21.11.[1914] до 28.11.[1914] мороз і мрака. На Михайла 21.11.[1914] сніг і мороз, ночі ясні, але не повня.

28.11.[1914]. Вечером коло 5 приходять м[оскалі] піхота і кінно в ціле село, ночують, а 29.11.[1914] рано до Кут. Мрака цілу ніч і мороз, але місяшно. (...)

9.12.[1914]. [Гуцульськнй снротнв москалям]

Складка у Барділуса. – Їдуть м.[осковські] форшпани то в Кути, то назад. Патруля м.[осковська] все стоїть. Ночували 2 коз.[аки] , один у Кондревич-

ки, до якої приходить Дівонєків дівка, а другий у Петручки. Рано 4 ходило на здобич до Аби, до Гарасимюка. – Стріли ледви чути десь в стороні Косова. Хлипання неба. День ввесь теплий, ясний, лиш рано долинами мраки.

Довідуюсь від людей, що під Сокільськім самі гуцули уложили так скали, що падали на м.[оскалів].

Місяць по 10 г.[одині] сходить, уже серпок.

Був жид від Басі і скаржився, що взяв у застав 2 кожухи і 2 сердаки і дав перед м.[оскалями] до перехову ґаздині в потоці, а та сьогодні замельдувала, що м.[оскалі] все забрали. Жид її не вірить.

Пантела оповідав, що у Кондревички і Петручки кучмарі ночували: там їх фестунок. Вечером повели знов 54 бранців наших (маґярів). Були в подертих маитлях, голодні, черевики без золів так, що пальці до снігу торкались. Козаки в чоботах і футрах кричали до людей: «Смотріть, якії ваші бідні! Дайте їм сапаги!» Жиди придивлялись, але нічого не давали. (...)

18.12.[1914].

Хмарно – тепло – ніч темна. Кажуть, що ранений якийсь високий старший м[оскаль] умер у Вижниці і нашим попам наказано явитись на похороні.

19.12.[1914], Мнколая. [Бої з москалямн біля Шнноту]

Рано Федор Гарасимюк оповідає, що ночував у нього козак і що коло Шипоту м[оскал]ів побито та вони цофаються у Вижницю. Каже, що козаки подібні в обходженню до гуцулів. «Ґалубчик» а la[1] любчик, по лиці гладяться. Якось Максимишина ходила скаржитися до старшого, що за нею аж з Кут гнався козак і напастував, а в хаті 4 рази вистрелив з револьвера, але старший тут.[ешньої] патрулі хотів зразу відобрати оружжя та лишив йому і нічого не казав.

Чотири ґазди скаржились в Кутах старшому на рабунки. Приїхав делегат козак, аби збадати, але жалобники зі страху поховались, а він грозить, що їх позамикає.

Рано коли жінка виходила... через лісу увійшов до хати козак і жадав хліба. День від рана ясний, теплий, в ночі малий мороз. Гори ясні. Жадних стрілів не чути, наче б наші шанували ім'янини царя. Патруля співає:

«Най жіє цар Николай
Виграв золотий край».

---

[1] Як, подібпо (фрапц.).

20.12.[1914]. [Полонені гуцульські добровольці]

День ясний, теплий, ночі темні, місяць серпом, тільки з вечора. Яким оповідає, що повели нині 280 бранців, наших жовнірів і що повели гуцулів, 20 жінок і дівок, тих що каміння зі скал снускали, а село їх спалили. Нагайками їх били, аж кров йшла. Кажуть, що то хлопці гуц.[ули] перебрані за жінки і дівчата. На шнурку всі гуцули повязані. Козаки донські кажуть: «Ми нікого тут не вішаємо і ведемо їх, най там у нас вішають». Коли вели жовнірів, кричали, аби люди їх розпізнавали, аби їм давали їсти, бо голодні і босі і підрані. (...)

23.12.[1914]. Середа

Пополудні ховають тітку Гафію. Не було дяка, то дєдя заступав. Рано йшли м.[осковські] солдати і козаки з Кут долів через село і підводи і військові. Казали весело, що ми останемо під Россією, а Варшаву возьме наш цісар. В Рожнові тиф ґрасує. Зараз однак по війську їхали м.[осковські] підводи до Кут. Одні з м.[осковських] солдатів, їдучих долів, казали, що йдуть на Чернівці, а другі, що на Перемишль.

Ввесь день дуже холодний східній вітер так, що я не міг піти на погріб тітки і молився дома. Єлена оповідає, що була в понеділок в Кутах, і бачила, як солдат кунував зґарду та казав, що кунує для доньки своєї. Вечір ясний, бо на полудні пів місяця, але вітер студений гаразд. Похід війська м.[осковського] дуже зацікавлює. Казали, що половина їх осталась в горах.

24.12.[1914]. Польський св.[ятий] Вечір

Ввесь день вітер малий, лагідний, на дворі тепло – то хмарно, то під обід ясніше місцями. Тісаркою женуть форшпани м.[осковські] наладовані до Кут, а порожні долів і співають. Рано пішла чутка і від жидів – неня, і від Ів. Зеленського приніс дєда, що 18.12.[1914] наші в горах побили м[оскал]ів, убили такого старшого, що воліли собі край взяти, відобрали 20 гармат, а в полон взяли 8000. Жиди кажуть, що м-і утікають. Наладовані підводи до Кут не потверджують того.

Місяць світить над хмарами половиною до 12 г.[одини] в ночі.

25.12.[1914]. Польське Різдво. П'ятниця

У день хмарно і вітер східній, холодний, але мороз малий. Рано мрачно, опісля мрака горами. У напрямі над Косовом чути часті гарматні стріли. Настя довідалась від Чепиги, що повернув з Відня, що наші зближаються, але дуже хлопів вішають, на грушці, яблуні, де попаде. Кажуть, що вчора тамже також стріляли. Гуцул віз на санчатах цебри і коновки міняти і казав, що чув, що гупають у горах.

Вечір хмарний, місячний і вітер дуже холодний. Дєдя ввесь день за берізками в дичині не ївши.

26.12.[1914]. Субота

День хмарний з вітром. У горах мрака, але каже дєдя, що будучи в лісі над Косовом далеко чув стріли. Тут не було їх чути.

Жінка не спала вже 6 день на зуби.

Рано проїхав коло нас козак в сивій шапці, а червонавім погруддю і червоних штанах верхи поволи, а відтак далеко за ним їхало 4 з Косова. Жид каже, що наші зближаються до Неполоковець, але ніхто не вірить.

Місяць світить повніший до 2 г.[одини] по опівночі.

27.12.[1914]. Педіля

Ввесь день хмарний, в горах мрака, стрілів ніт. Вітер ослаб. Поля рябі, бо багато снігу згибло, а нового ніт. Гори чорні, полянки з снігом. Дав я Пантелі 17-их (?) на складку завтрішню. Жінку ввесь день зуб скажено болить.

28.12.[1914]. [Гуцульськнй онір москалям біля Дехтннця]

Рано мрачно і хмарно, коло 10 г.[одини] проблискує де-не-де сонце з-за хмар. Пополудни мрака паде як дим на землю. Вечером 9 г.[одина] мрака підноситься в гору і над нею видно місяць на літнім полудні, бракує йому серпок від сходу.

По тісарці вечером їдуть підводи і від часу до часу кричуть: «Гей!» У селі тихо, тільки пси гавкають.

Гарасим Фед. оповідає, що був вчора в Кутах і чув, що м[оскал]і оповідають, що наш тісар вже відступає Галичину, але московський] цар жадає, аби з ним ішов на ґермана, що Перемишля не можуть здобути і що московський] цар мобілізує 8 міліонів війська, що з Делятина 3 роки старших відгребано і перевезено в Россію, що Дехтинець м[оскал]і спалили, бо до них гуцули стріляли, що неправда мовби вели гуцулів і мовби гуцули камінням м[оскал]ів били.

Стрілів не чути. День нестудений, але сніжок не зникає.

О 4-ій поп. жінці флюксія отворилась.

29.12.[1914]

Іней рано по лісах, день хмарний, але. лагідний, під вечір наоколо мраки. Гар[асим] Ф. розповідає, що було у нього сьогодні 2 донських і казали, що цеї ночі з їхали до Кут 400 кавказьких к[озаків] і перебушували місто шукаючи по пивницям за всім. Єлена чула, що оповідають таке:

Наші ймили коло Перемишля вуйка м[осковськ]ого царя і з ним багато грошей. Пише ц[ар] до нашого т[ісаря|: «Віддай мені вуйка, бо людей му різати, а села (та міста) палити». Наш т.[ісар] відписує: «Як ти будеш людей різати, а села палити, – то я тобі твого вуйка по кавалічкові віддаватиму». Десь мали солдати казати, що їх цар годився би, але наш т.[ісар] хоче, аби цар йому кошта вернув і край очистив.

(Єлена: «Прийшов піп до одного хлопа до хати і видить образ Шевченка та й каже: Намість сього ліпше було когось з наших повісити. Хлоп каже: Здалося би кількох з Ваших там повісити»).

2.01.[1915]. Субота. [Розслідування австрійськнх військовнх злочннів на Буковнні]

Ввесь день хмарно, що видно наоколо заледви на 1 км, але в напрямі Косів далеко виразно чути гарматні стріли дуже часті. Снігу досить велика верства, східний вітер легший, але студений. Цілу ніч над мраками в горі місяць вповні.

Дуця оповідає, що вчера 1.01.[1915] повели козаки 20 зайнятих наших форшпанів і добровольців в кожухах, що у нього були 2 рос.[ійські] форшпани і погрожували, що аби з жінками мали сюди прийти, то мусять нас зайняти і Перемишль здобути; що ми не уміємо (і піп) хреститися. Приніс газету: «Раннєє Утро» в Москві з 6.12, ст.[арого] ст.[илю] № 281, в якій є, що наші онустили Сербію, що на Буковині устроїлась комісія, яка збирає «австрійски вѣшательства и количество казненныхъ: – въ Буковинѣ началось розслѣдованіе звѣрствъ, совершенныхъ австрійцами надъ мирнимъ населеніем послѣ ухода русскихъ. Особая комиссія регистрируеть такіе факты и выясняеть количество казней, совершенныхъ надъ запозрѣнными въ симпатіяхь къ русскимъ. Свидѣтели утверждаютъ, что послѣ перваго ухода русскихъ въ крѣпостной тюрмѣ казни производились каждую ночь. Затѣм ночью же на телѣгахь вывозились прикрытые полотномъ трупы казненныхъ». (...)

9.01.[1915]. Св.[ятого] Стефана, субота. [Про бнтву нід Радівцямн. Австрійськнй терор нротн селян на Буковнні]

День теплий, яснавий, гори видно, ночі такі самі, хоч без місяця до 5 г.[одини] рано. Патруля к[озаків] за те, що запивалась, пішла до Кутів, а на її місце прийшла нова.

Василь Тимка Юречкового розповідає про битви під Радівцями:

«Нас уставили лінію на 3 милі без жадного офіцира. Наші старші то команданки жандармерії. Як м[оскаль] ударив з 40 гармат, то ми в розтіч ід Радівцям, аби на колію сісти і в гори до трупи. Офіцири вперед повтікали,

а нам казали стояти з цього боку ліса так, що не мож було скритись – треба було скопатись. Ми в утечю, а він за нами градом куль з гармат. Я з лівого крила урвався з своїми (50) і до села Швальбєн. Тут нас сховали мужики і перебрали. Перебрані йдемо на патрулю

І видимо по толоці наших зо 600 і ґвери на купі. Тоді я хотів добитись до своїх, але мене козак спіймав і привів до хати. Коли вони зайняті були фасованням грошей, я утік. У них старші обходяться з жовнірами як рівні. У нас до лейтенаита 2 слів не мож заговорити. Наші силою не побідять, хіба в згоді. Ми жадного маш.[инового] ґвера, ані жадної гармати не мали. Ця битва була від цеї середи, що минула тиждень назад т.[о] є від 6.01.1915 тиждень назад. На Буковині страшно вішали. Як на кого жидівська дитина пальцем показала, то вже вішали, а ще били страшно. Наші можливо вже аж на Венґрах».

13.01.[1915]

Трохи приморозку. Пополудні 2 коз.[аки] на конях з Вижниці були у Басі, коли дєдя там був яблук кунувати. Лейзор як узрів, зараз до постелі і накрився перинами та й стогне, а в тім бамбетлі його крам. К-ки обшукали все, нічого не знайшли. Відтак їхали попри нас і хотіли забрати бричку (візок), бо казали, що жидівська. Чути було під вечір стріли рушниць гейби на полюванні в царинах. Стефан прийшов з Кут. Маланкувати ніхто не ходив. Ми лягли спати о 11 г.[одині] Ніч темна.

15.01.[1915]

Ясний день з легким морозом. Стрілів нічого. Вечером приходить Н. Букатчук радитися:

«Жид Лейба в Кутах був мені винен 13 фл.[оринів], бо не додав тілько, коли я у нього брав на вексель позичку 227 фл.[оринів]. Я правив, а він не хотів віддати і заперечував. Я пішов до начальника в Кутах, той його прикликав і по вислуханні справи сказав положити мені гроші. Жид положив 12 фл.[оринів], а начальник сказав: Беріть, що дає. Я взяв, а жид, як вийшов, грозив: «Підеш на шибеницю, що ти мене перед московський суд кликав!»

Я йому сказав: «Коли ви не брешете і жид вам дійсно винен був 13 фл.[оринів], а заперечував, то того, що ви удалися до такої власти, яка є, не маєте боятися. Якщо інакше, то зле». При тій нагоді Букатчук розповідав, що економ в Іспасі записує собі тих, що з двора беруть збіжжя або картоплю. «Я не згорів за тим» – каже.

У Залучу люди: «Бере собі міх та й пранник та й сам собі вмолотить пшениці ци жита у дворі і бере до дому». Там дідича м[оскал]і зрабували чісто. Козаки дістають на коні, а вни з того дають, або відпродуют. Тут вдо-

вину Юріїху Букатчикову зрабували. 4 сини в воську, 2 зєті в воську, чоловік умер. А вни все перешукали і взєли бербеницу повидла, шо небіжчик варив, бербеницу солонини, масло – все, а вчера прийшли за молоком».

Гори ясні. Нічого більше до 6 г.[одини] вечером. Прийшли зі Снятина.

16.01.[1915].

Розповідають, що наші десь за Гринявою бються. Вчера Стефанович поховав якогось р. старшого в Кутах, Дуця каже: «Козаки увійшли у Мишині в хату, а під постелев 2 жовняри наші. К[озак]и кажут – та най там лежут». Кажуть, що як к[озак]и женуть у плін наших, то з ґверами і кричать, аби жінки своїх чоловіків розбирали, як коли з полонини худобу женуть і кличуть по селах, аби кожний свою розбирав. Як котре був у селі сильний, чвалий чоловік, то недурно йому казали: «То москаль!» Спрєтишні люди».

Дєдя тютюну швару у Василя Саєнюка добре купив і сам пануші робив.

Друкується за: Черемшина Марко. Твори. – Львів, 1937. – Том III.

Микола Спиnул

У российскій неволі

Вночи із неділі на понеділок з дня 30 до 31 серпня 1914 року навістила наш рідний край нещасна доля, якої доти ще не бувало. Наше війско онустило іменно місто Чернівці й стало відтягати ся перед российскою навалою аж в глубину гір Карпат, щоби там поставити ворожій перевазі опір. Сю сумну вість рознесли по цілім місті і ще далеко поза його границі два страшні гуки. Оба зелізні мости на Пруті висадило наше війско іменно при своїм відході динамітом у воздух.

Зі мною стало ся тоді таке саме, що з богатьома иньшими горожанами міста Черновець; а то на другий день раненько довідав ся я, що наші любі Чернівці здані на Божу волю, бо московскі «патрулі» вже обступили місто навкруги; я мусів вижидати своєї дальшої долі вже у московских лапах з великим неспокоєм. Та москалі, побоюючи ся, що наше війско могло постовати ся по домах міста, не дуже спішили ся вступати до міста.

Старі, досьвідні люди вповідають, що пес, вітруючи недалеке нещастя свого господаря, виє перед тим немов голодний вовк. Ночи на середу дня 2 вересня доносив ся до мене помимо запертих вікон проразливий голос

псів; здивований, вийшов я на двір і став наслухати. Всюди округ мене панувала глубока, надзвичайна тишина, лише від часу до часу доходило до мене довге, жалібне витє псів зі всіх сторін міста. Ся рідка поява привела мене на здогад, що віщують близку небезпеку для міста. На другий день рано, отже аж третої днини по відході нашого війска, появила ся у Черновцях перша российска патруля.

Відтепер минали мені дни за днями у пригнобленім душевнім настрою. У ночи о пів до першої години із 15 до 16 вересня того самого року роздав ся по хаті у мене сильний звук електричного дзвінка. Проснувшись з того поводу, зірвав ся я з ліжка і з великим зворушенєм отворив вікно. Перед моїм домом стояв фіякер а коло него московский офіцир, дальше звичайний жовнір, козак на кони – всі три у повній зброї – і сторож міскої міліциї. На моє запитанє, чого бажають, відповів мені офіцир, що їх «командєр» просить мене до себе.

Певно якесь непорозумінє або якийсь донос, подумав я собі; чей же зможу якось оправдати ся. Я почав чим скорше збирати ся, а жінка і діти, що між тим также посхоплювали ся з ліжок, стояли округ мене бліді зі страху. Вийшовши на двір, сів я побіч офіцира на фіякер і від'їхав в напрямі до Ринку. Та на велике моє здиванє наш фіякер на Ринку замість до ратушу, де находив ся тодішний командаит міста, поїхав вдолину до Прута. Під час їзди не промовив ніхто із нас ні словечка. Сидячи на фіякрі напів безпритомний, видів я гейби в сні, як минали попри мої очи доми, ліхтарі, другі фіякри і т.[ак] д.[алі]. Я видів дальше, що ми переїжджали міст поитонний через Прут, чув, як холодний вітрець повівав на мене від води і як нарешті сказав офіцир мені встати із фіякра. Я стояв перед зелізничним двірцем по лівім березі Прута. Наразроздав ся у поблизкости вистріл із карабіна. Вже розстріляли одного, подумав я, а тепер приходить мабуть черга на мене.

Мене запроваджено до зелізничого воза третої кляси, куди прибули трохи пізнійше ще радник двору Дузінкевич, бурмістер з Черновець Вайселберґер, прокуратор суду Лазарус і адвокат Менчель. Нас стерегли три москалі жовніри з карабінами в руках. Мої товариші вповідали пізнійше, що офіцири обходили ся з ними при арештованю богато острійше, ніж зі мною. Увійшовши несподівано і силоміць до спальної кімнати кождого з них, чекали ті офіцири із наставленим револьвером доти, доки не зібрав ся.

Як почало свитати, рушив наш поїзд, і ми поїхали під сильною військовою сторожею у неізвісну нуть. За якийсь час став наш потяг зближати ся до российскої границі коло Новоселиці. Я глянув у вікно, щоби побачити ще раз любу рідну сторону. Сумні думки снували ся тоді у моїй голові. Чи поверну я ще колись до своєї родини? Чи побачу я ще колись плодоносні ниви, зелені сіножата та буйні ліси своєї вітчини?

У российскій Новоселиці приказав оден з тамошніх офіцирів жовнірам, що стерегли пас, вложити патрони у свої карабіни перед нашими очима і не відступати від нас ні на крок. Відси вислано нас зелізницею дальше в глубину Росії. Переїхали ми перше Басарабію через важнійші місцевости Липкани і Окницю, прибули на другий день до Жмеринки, що лежить вже у Подільскій губернії. Тут передала нас військова сторожа «приставови» як начальникови тамошної поліциї, що знов мав нас відси відставити полицийскій власти у Винниці, що лежить над східним Бугом і де находить ся вже «ісправнік.»

За дві годині могли ми заїхати зелізницею із Жмеринки до Вінниці, але нам судило ся іначе. Тут прийшло ся нам перший раз відчути на власній шкірі безграничне российске підкупство. «Ґаспадін пристав» зміркував, що має до діла з визначними, проте й не без «дєнєґ» людьми, обходив ся з нами незвичайно чемно, і старав ся рівночасно переконати нас, що ліпше їхати нам до Вінниці фірою, бо зелізниця їде туди аж перед вечером, а до того часу будем ми напевно вже на місци. Знаючи вже з давна «славні» российскі дороги, старали ся ми знов наклонити «пристава» до того, щоби вислав нас таки зелізнпцею. Та він відмовив нам остаточно, заявляючи, що не має права відсилати нас зелізницею, бо на зелізничім двірци завідує не поліцня, а жандармерня.

Коло 2 години пополудні сіли ми на довжезний «омнібус» із «тройкою лошадий» і нустили ся в дорогу. На мою замітку при від'їзді, що дороги у Росиї дуже лихі, відповів «пристав» зухвало, що то їх твердині під час війни. Коротко перед від'їздом казав нам властитель «омнібуса» заплатити за їзду 25 рублів. Ся надзвичайно висока сума, як также та обставина, що той властитель перше нарадив ся по тихо з «приставом», привели нас на здогад, що оба поділять ся нашими грішми.

З тяжкою бідою заїхали ми нарешті до Винниці аж коло першої години в ночи. Отже, замість їхати лиш за один рубель і всего дві годині вигідно зелізницею і бути на місци вечером, заплатили ми по пfive рублів, їхали одинацять годин в студени і без води та їди. А се все лише тому, щоби нахабний московский «чиновник» дістав кілька рублів. Та се було лише перше наше розчарованє у «сьвятій» Росиї.

При нашім від'їзді із Жмеринки наказав «пристав» на нашу просьбу нашій сторожи, щоби на випадок спізненя по дорозі нам було вільно переночувати у гостинници міста Винниці. Та ми не числили ся з тим, що у Росиї треба «куку в руку» не тільки для одного, але для всіх великих і малих шкіролупів, з якими має ся лише до діла. Наш душевний настрій від часу нашого арештованя, потім тяжка їзда із Жмеринки до Винниці, наша непевна будучність як також та обставина, що ми через дванацять годин не

мали нічого в роті знемогли нас так сильно, що ми валили ся з ніг. Нашим найгорячійшим бажанєм було тоді, спочити хоть на годинку-дві. Та наші супровідники не хотіли нічого й чути про гостинницю і запровадили нас просто до місцевого поліцийского арешту. Аж тепер ми пізнали нашу похибку, бо в Росиї без хабарів не помогає нічого й приказ старшини, – та сей наш досьвід прийшов запізно.

Поліцийский арешт у Винниці находить ся у пивниці. Вступивши до середини, не мали ми де ступити ногою, так густо лежали тут на земли всякі розбишаки і волоцюги. Воздух був там так сильно зіпсутий і всюди було видко таку нечистоту, що ми, позамикавши уста, вийшли чим скорше назад за двері. Але всемогучий старший поліцай, пошептавши перше з нашими супровідниками, заскочив нам дорогу, заявляючи заразом, що не має для нас осібної кімнати і що в него всі арештанти однакові. Почувши такі слова, сів один з моїх товаришів на камінні сходи у арешті, і став микати собі волося. З просьбою то з грозьбою, втиснувши старшому заразом шість рублів в руку, вдало ся нам на конець змінити його грізний намір. Не даром каже росийска пословиця: «Срібло й золото воду гатить». Старший збудив одного урядника поліциї, що позволив нам переночувати на підлозі у своїм бюрі. Не перекусивши нічого та не скинувши із себе ні одежі ні обуви, полягали ми на підлогу і заснули. На другий день той самий старший за рубля зливав нам воду на руки при вмиваню і чистив наші черевики.

Кілька день пізнійше позволено нам на власні кошта мешкати у треторядній гостинниці під дозором двох поліцаїв, що діставали від нас на розпоряджене старшини по пятьнацять рублів на місяць. Тут пробули ми до 6 грудня того самого року, сподіючи ся з дня на день повернути домів. Увечер названого дня вступив до нашої кімнати несподівано «пристав» з трома иньшими поліцаями і завізвав нас строгим голосом збирати ся чимскорше, бо поїдемо до Томска. Ся вістка приголомшила нас зовсім. Нас запровадили просто до тюрми того місточка. То був лише початок нашої «етапної» дороги із Винниці до Томска.

«Етапна» їзда значить їхати від одної тюрми до другої у переповнених зелізничих возах четвертої кляси із зелізними кратами та замазаними шибами, повних всякої нехарі. Ми їхали разом із сотками всяких иньших нещасних засланців. Були між ними люди ріжних верств, всякого занятя і з ріжних країн. Були там діти-немовлята і похилі старці, жінки і дівчата, мужчини і хлопці, були глухі і німі, криві і сліпі, спаралїжовані і безумні. Були між ними москалі і українці, поляки і вірмени, німці і жиди, турки з фесками і татари з ярмурками, черкеси, кірґізи і грузини із Кавказу, китайці з косами і кочуючі цигани. Всі сиділи сумні і пригноблені з похиленими головами та

запалими очима. Хто з них не мав при собі гроша, мусів за весь час живити ся тільки чорним, гливким хлібом з теплою водою.

Приїхавши до місцевости, де находить ся тюрма, – а в Росиї їх ласка Божа – висідали всі, ставили ся зі своїми клунками в руках або на плечах по чотири в ряди і йшли так пішки до тюрми, що була звичайно аж на другім кінци міста. «Конвойні» салдати гнали всіх з голими шаблями в руках немов череду овець наперед себе. У вузких і зимних тюремних коритарах стояли потім від студени і довгої дороги умучені засланці нераз по чотири і більше годин на однім місци з клунками в руках, заки тюремний «чиновник» не записав кождого та не повідбирав від них гроші, ножики, зигарки і т.[ому] п.[одібне], розбираючи при тім кождого до сорочки і стягаючи з них навіть обувє. Нарешті позаганяли нас у комнати темні і смердячі по сто і більше; жінки і дівчата були осібно. У тих комнатах було так тісно, що не було місця для кождого сісти, не то лячи-спочити.

Я і мої чотири товариші, маючи гроші при собі і знаючи добре підкупність «чиновників» росийских, платили всюди, де було треба осягнути якусь полекшу. Завдяки лише тій обставині їхали ми до Томска несповна три тижні, перебуваючи при тім у десятьох тюрмах. Зате їзда тисячів других засланців, що їхали перед нами і по нас, тривала нераз по кілька місяців, перебуваючи при тім у тринацятьох і більше тюрмах і переносячи при тім ті самі муки-терпіня. Коли-ж ми і приїхали до Томска, повні всякої нечистоти і майже всі з високою горячкою, то не дивота, що дорога всіх прочих, що не мали подостатком гроший на підкупство, була засіяна трупами. А хто з них таки добив ся на місце свого засланя, той був зломаний на души і тілі.

Дорога, що то я єї з моїми прочими товаришами переїхав із Черновець аж на місце на Сибірі, виносила сім тисяч кільометрів, значить сім раз дальше як дорога із Черновець до Відня. Ту дорогу переїхали ми чотири рази почасти тягаровим, а почасти особовим потягом. Перший раз їхали ми із Винниці до Томска «етапною» дорогою, то є від одної тюрми до другої, а прочі три рази прямою їздою. Із Київа до Томска їде поспішний потяг безперестанно пять день і ночий. Наші три послідні їзди з Томска до Київа і назад, а потім із Томска до Петрограду відбували ся особовим потягом і тривали кождий раз по вісім день і вісім ночий.

Ідучи перший раз, значить «етапною» їздою, із Винниці на Сибір, зайшли ми до слідуючої тюрми в Київі. Виїхавши відси дальше на другий день, зробили ми знов перестанок у Курску, де запроваджено нас при дальшім від'їзді у так сильно переповнений і без сьвіжого воздуху низкий ваґон, що ми трохи не подусили ся в нім. Слідуюча тюрма була у Тулі. При від'їзді звідси мусіли ми із двіста иньшими засланцями стояти перед зелізничим двірцем шість годин на снігу при сильнім морозі. Наші дальші перестанки

у европейскій Росиї відбували ся у татарских містах Пензі і Сизрань, потім у Самарі над найбільшою рікою у Европі Волгою і на конець в Уфі над річкою Урал. Се місто лежить у самім підніжу уральских гір.

Переїзджаючи так цілу Росию із заходу на схід, набирали ми чим раз більше переконаня, що головна сила сеї величезної держави лежить не у її власних первісних областях, а у землях загарбаних з часом від чужих народів. Найплодовитша орна земля находить ся у Басарабії, що належала колись до Румунії, і у колишній самостійній Україні. Найвисший розцьвіт душевного і материяльного людского житя у теперішній Росиї є знов у перше відобраних країнах Польщі, Курляндиї, Литві і Фінляндиї. Чим дальше на схід, тим низший степень людского розвою. Наколи би відпали від Росиї згадані колись чужі країни, тоді она втратила би зовсім й свою теперішну силу і своє значінє, і так званий «північний медвідь» мусів би знов відтягнути ся на свої первісні области, а то на зимну і мочаристу околицю міста Москви, на неврожайні степи поздовж ріки Волги, на нездорові низини над Каспийским озером і на дикий Сибір.

Переїхавши богаті на ліси Уральскі гори, вступили ми у нустий і безграничний Сибір. Ідучи все дальше і дальше на схід, мали ми перестанки у Челябиньску, Олиску і Тайгі. Тайгою прозвали первісні жителі Сибіру, що звуть ся Остяки, тамошні праліси. Остяки вже вимирають, се нарід кочуючий і поганьского віроісповіданя. Своїх божків ховають они перед москалями глибоко в лісах. Остяки жиють в так званих юртах; се чотири стіні з стелею без верха. Серед хати горить зимою постійно огонь, а округ него сидять остяки.

Нарешті приїхали ми 24 грудня до Томска, що лежить над рікою Том. Ся ріка впадає до величезної ріки Об. Надворі було тоді 32 ° Реоміра зимна. Нас запровадили й тут просто до тюрми замість нустити на волю, як перше приобіцяно. Заразом сказано нам, що поїдемо дальше, а то аж до Наримского краю, який починає ся але 320 кільомотрів дальше на північ. Поки ми могли нустити ся дальше в дорогу, мусіли перше відсидіти десять днів у тюремнім шпитали задля поратованя здоровля.

Нарим се також остяцкий вираз і означає «На мочарах.» Із тих болот і стоячих безмірних вод повстають внаслідок випарованя під час дуже горячих днів всякі заразливі хороби, від чого рік-річно гине велике число засланців. З тих мочарів повстають міліярди маленьких, видних мушок, що звуть ся «москітоси» і сильно докучають людям і худобі. Тамошні селяни запалюють край своїх осель великі огні, щоби димом відвертати «москітосів» від своєї худоби. Нарід вбирає на голову густі сіти. Наримский край протягає ся по обох боках ріки Оба, і такий завеликий, як дві третині цілої Німеччини, а числить лише 17 тисяч душ. Де-не-де на березі сеї ріки нахо-

дить ся маленька людска оселя, що виживає із риболовства і випасу худоби. Тисячі і тисячі кільометрів по обох боках Оба тягнуть ся мочарі, степи та праліси, де не подибаєш не то ніякої людини, але крім медведя, виверицї і ще двох-трох иньших звірячих пород, більше нікого, навіть і вовка ні. Всюди страшна гробова тишина і безкрайна нуща.

Внаслідок сильних морозів нема там коло хати ні овочевої деревини, ні цьвітника, ні грядок із яриною і ні домашної птахи. У селі Колпашеві, тої країни, бачив я одного дня, як один российский жид, що накупив чоснику і огірків у Томску, ходив від хати до хати і продавав ту ярину як рідкість за високу ціну. Задля зіпсутої води нема у цілім Наримскім краю ні одної керниці. Люди беруть воду із Оба, куди ссипають рік-річно тисячі фіри гною, варять єї у самоварах, проціджують через вату і аж тоді уживають до питя.

Майже девятьмісячну люту зиму із безконечно довгими ночами там тяжко перебути. Але й тримісячне горяче літо – весни і осени там нема – не має ніяких приємностий. Літною порою бувають там так звані «білі ночи», що тревають три до чотири годині. Під той час можна там читати без сьвітла навіть опівночи. Внаслідок великої спеки і посухи повстають у Наримскім краю майже що літа пожари, що нищать тисячі квадратових кільометрів. Людска рука не в силі погасити ті пожари, лише сильний раптовий дощ. Они тривають звичайно цілими тижнями і покривають величезні простори поза горючим пралісом таким густим димом, що ми в Колпашеві не бачили удень і на кілька кроків перед собою. Ті дими не дають дихати і спричиняють запаленє очий. І в такій країні мали ми жити!

Виїхавши з Томска саньми до Наримского краю по ріці Томі, а потім Обі – по обох боках Оба нема дороги на суші – мали ми одного дня 48 ° Реоміра студени. На сій ріці відбув я свій сьвятий вечер. На призначене місце, значить до села Колпашева, прибули ми дня 6 січня 1915 року, то є на саме наше Різдво.

Якраз один місяць пізнійше, отже дня 7 лютого, завернули нас відси назад до Київа, де дано нам позвіл проживати на свободі. Вільне житє у колишній столиці українських князів вплинуло особливо на мою душу користно. Київ належить до найбільших і найкрасших міст Росиї. Тут находить ся на увесь світ славний монастир «Печерска Лавра» та, крім иньших, і гарні памятники княгині Ольги, князя Володимира і гетьмана Хмельницкого. Стоячи тут нераз на горі Володимира і поглядаючи на Дніпро широкий та ревучий і на врожайні поля округ мене, насували ся мені нераз слова Тараса Шевченка:

«Було колись на Вкраїні
Ревіли гармати;
Було колись – запорожці
Вміли панувати!»

Не довго тішили ся ми тут золотою свободою. Один місяць по нашім приїзді із Сибіру заперто нас в саму великодну суботу, то є дня 3 цьвітня, без причини до поліцийского арешту, де ми пересиділи за кратами у холодних дучах аж до 15 червня того року. Ніхто не казав нам, за що заперто нас і доки маємо там сидіти. На дворі була під той час найкрасша пора року. Вся Божа природа розвивала ся до нового житя. Всюди було зелено, сьвіжо і весело, а ми марнували свої дни поміж тісними мурами та у зіпсутім воздусі. Тут знов приходили мені на думку слова нашого ґенія-поета:

« Тяжко жить на сьвіті, а хочеть ся жить;
Хочеть ся дивитись, як сонечко сяє,
Хочеть ся послухать, як море заграє,
Як пташка щебече, як луг гомонить.»

На 15 червня отворили ся двері нашого арешту, але замість, щоби вислати нас через Румунію до Австриї, як ми сего з огляду на наш поворот із Сибіру до Київа напевно сподівались, сказано нам, що нас висилає ся назад на Сибір. По довгих муках прибули ми знов до Томска, де заперто нас перше до арешту а пізнійше вислано пароходом назад до Колпашева. Тут пробули ми минувшої зими під час найбільших морозів, а тепер прийшло ся нам перебути найбільшу спеку, в липни і серпни. Та на се не було ніякої ради і ми мусіли зносити дальше свою незавидну долю.

Аж по трох місяцях, значить дня 30 вересня того року, якраз тоді, як перший сніжок покрив тамошну сумну околицю, пригадуючи нам заразом, що страшна зима за плечима, наспіла із Петрограду вість, що наше правительство виміняло нас за российских плінних у Австриї. Ще того самого дня від'їхали ми пароходом до Томска, бо ріка Об почала була вже мерзнути. Якраз під час відпливу нашого парохода від берега, як ми ще стояли на палубі, прірвало ся сонце через густі хмари, осьвічуючи нас своїми слабими лучами, немов хотіло попрощати ся з нами в послідне в околиці, що Богом забута і людьми проклята, пожелати нам щасливої нути та заявити, що в нашій вітчиии її лучі лагідиийші. Із Томска поїхали ми через Челябиньск, а у Европі через Перм, Вятку і Вологду до Петрограду, а відси до Білого Острову на фінляндску границю.

Ми були щасливі і веселі, що в короткім часі наступить конпець нашим терпіням. Та чаша нашого горя ще не була повна, бо відси завернули нас назад до Петрограду, кинули тут у тюрму, що є найстрашнійшою на цілу Росию. Тут проснділи ми поодиноко у маленьких комірках повних чотири неділі. З нами обходили ся тюремні надзирателі строгійше, як з найбільшими розбишаками. За увесь той час не бачив иіхто з нас не тільки один другого, але взагалі, крім тюремного сторожа через маленьке віконце у зелізних дверах, иіякої людини. Ми їли тут чорний гливкий хліб з кипятком і борщ з канустою, замітали свою

комірку, обтирали порохи, посудини від страв, латали свою роздерту одежу і бачили через мале, високо поставлене вікно з подвійними кратами лише клаптик синього неба і перелітаючі голубці. І тут не знали ми, за що нас заперли та поки маємо сндіти. Та непевність приводила нас до розпуки.

Аж 28 дня, себто 3 падолиста наступило наше остаточне освободжене. Нас випущено знов на білий сьвіт, ми віддихнули знов лекше і побачили знов один другого, ледво пізнали один одного, так змінили ся; а виглядали на справдішних волоцюг. Кождий неголений, нестрижений і з величезними нігтями на пальцях, бо перед нашим запертєм повідбирано від нас гроші, ножички і все те, що могло би служити нам до втечі. У радника двору Дузінкевича стягнули були навіть слюбний перстень з пальця, який не стягав цілих трицять літ.

Нас відпровадили жандарми знов на Білий Острів у возах із замазаними дверми. Відси переїхали ми всю Фінляндию в північнім напрямі аж до пограничної місцевости Торнево. Тут повставали ми з потягу і пішли у супроводі жандармів до бюра пограничної сторожі. Ми всі пять були тоді сильно зворушені, бо побоювали ся, щоби у послідній хвилі не наспів знов телеграфічний приказ із Петрограду, завернути нас назад, як се діяло ся перший раз у Білім Острові. Кілька день перед тим стало ся таке у сій місцевости з богатьома иньшими австрийскими підданими. Наші річи вже повиносили погоничі на сани й коні були вже запряжені, а ми все чекаємо тай чекаємо. Жандарми не відступають від нас ні на крок, і ми также ще не сьміємо рушити ся з місця. Нарешті сказано нам сідати на сани, а жандарми тримають ся все нас неначе якась тінь. Погоничі махнули на знак жандармів батогами і ми рушили трома саньми в дорогу, переїхали річку Торнево, що якраз на тім місци впадає з опівночи у Бальтицке море. Ніхто з нас ще не важив ся оглянути. Коби ще мінуту-дві, а на другій стороні річки вже свобідна Швеция. Коні доїжджають вже до противного берега, виходять на плоский беріг і тут нараз зупинили ся. «Гапаранда!» – крикнув фірман, – «Злізайте!» Ми повставали, оглянули ся і здрігнулись. Московска сторожа, що слідила за нами постійно через чотирнацять місяців, опустила нас перший раз, остала на тамтім боці ріки.

Ми всі стояли все ще мов задеревілі, глядячи одні на другого. Чи се сон, чи ява? Чи ми, будучи ще перед хвилею московскими невільниками, вже справді вільні горожани? Ми ще не довіряли своїм очам, ще не могли знайти ся в нашім новім положеню, аж тут приступають до нас відпоручники німецких товариств, витають нас сердечними словами в імени нашого амбасадора із Штокгольму, стискають нам руки, дають нам цьвіти, беруть від нас наші клунки, купують нам білети до дальшої їзди, запроваджують нас в ясно-освічені сальони і угощають нас як рідних братів. Аж тепер стали ми поволи приходити до себе. Ще перед хвилею стояли перед нами нужда, непевність а навіть смерть, а тепер радість, щастє і надія. Ще перед хвилею

окружали нас безсердні вороги і варварство а тепер щирі люди, прихильні урядники. Ще перед хвилею находили ся ми в пеклі, а тепер в раю... У Штокгольмі запросив нас до себе в гості наш тамошний амбасадор ґраф Гадік, що дістав телеґраму про нашу їзду від міністра заграничних справ Буріяна з Відня. Приїхавши до Берліну, привитав нас в імени нашого правительства наш тамошний ґенеральний консул і наш дорогий приятель-добродій посол Николай Василько. Ми всі маємо завдячити головно золотому серцю п.[ана] Василька, що взагалі жиємо і що повернули відти, відки мало хто вертає.

На зелізничім двірци у Відни привитав мене посол Семака щирими словами в імени тамошної української громади, а в Чернівцях, куди я прибув 1 грудня того року, зійшла ся знов в мою честь наша черновецька громада, де крім иньших бесідників витали мене із серця пливучими словами передові мужі нашого народу на Буковині, а то посли Пігуляк, і Попович, і краєвий шкільний інспектор Клим.

Так перебув я щасливо чотирнацять місяців страшної московскої неволі. Тільки тверда воля, надія і віра додали мені сили видержати надзвичайні душевні і тілесні муки.

Друкується за: Календар для українського народу на звичайний рік 1915. – Чернівці, 1915. – С.76–91.

Касіян Богатирець

Анкета та автобіографія

Анкета

Прізвище: Богатирець. Ім'я: Касіян. По-батькові: Дмитрович.

Рік і місце народження (село, район, область): 1868, листопада 5, в Кабині, Вашківський район, Чернівці.

Національність: Українська.

Соціальне походження: Син хлібороба.

Освіта загальна і духовна: Закінчив чернівецький університет, отримав ступінь доктора богослов'я, склав іспит по історії і слов'янській філології.

Сімейний стан: Одружений, дружина Степанида Олександрівна Велигорська.

Духовний сан: Архипресвітер, колишній благочинний.

Чи був за кордоном, коли і де перебував: Був 1908 року в Росії, 1940 року в Німеччині табір Лейбус в Сілезії.

Хто з родичів живе за кордоном, де і з якого часу: Син Микола, інженер, з 1940, німці ніяк не дозволяють повернутися додому, хоча він декілька разів їх про це просив.

Чи перебував на території, окупованій німцями і румунами: Так.

Чи був під судом, за що, коли і де, якщо був засуджений, то на скільки: 1910 року був засуджений дисциплінарним судом на деградацію з настоятеля на помічника настоятеля, 1917 року засуджений до смертної кари воєнним судом в Відні за державну зраду на користь Росії.

Детальний перелік роботи і служби і місця проживання: 1897 року завідатель парохії Оршівці, 1899 року завідатель парохії Станівці, 1901 року настоятель парохії Станівці, 1910 року деградація на помічника настоятеля в Веренчанці, 1928 року настоятель парохії Кіцмань і благочинний округа Дністер, 1944 року настоятель парохії Миколая Чернівці.

Місце проживання в теперішній час: м. Чернівці, вулиця Доброджей, 19.

Дата: Чернівці, 1 серпня 1944 року.

Підпис: Архипресвітер д-р Богатирець.

Автобіографія архнпресвітера доктора Касіяна Дмнтровнча Богатнрця

Я народився 5 листопада 1868 р. в селі Кабин Сторожинецького повіту від батьків хліборобів Дмитра і Ксенії Богатирець.

Народну школу, гімназію і університет закінчив в місті Чернівці. Після закінчення університету, богословського факультету я склав всі предписані суворі «ригороза» іспити і в 1897 р. отримав ступінь доктора богослов'я. На університеті я займався і студіюванням історії і слов'янської філології і склав і відповідні іспити.

Після отримання ступеня доктора богослов'я професорська колегія запропонувала «primo et unico loco» на кандидата професури пастирського богослов'я, однак австрійське міністерство мене не затвердило, хоча я був єдиним прийнятим університетом кандидатом і хоча я витримав усі іспити з відзнакою. Причиною цього була моя неблагонадійність, тому що мене причисляли до русофілів, тобто до тих, хто на думку австрійських властей працював в напрямку приєднання русских земель в Австрії до Росії.

Внаслідок такого стану справ я присвятив себе церковно-парохіяльній службі і служив в парохіях Садагура, Оршівці, Станівці Вижні і потім в Веренчанці. Будучи настоятелем парохії Станівці я поїхав в Ленінград, тодішній Петербург, щоб відповісти на візит, який нанесли буковинсько-русским

національним організаціям депутати державної думи. Там мене запросили прочитати лекцію з буковинської історії. Про цю мою лекцію писали майже всі петербурзькі газети, між ними і «Новое время», яку читали і буковинські власті. За цю лекцію, зрештою цілком наукову, мені зробило австрійське міністерство культів дисциплінарне слідство і засудило мене до позбавлення парохії Станівці, до деградації з сану настоятеля в помічники настоятеля і перенесло мене в Веренчанку, де мене і застала Перша світова війна.

Зразу ж 1 серпня 1914 австрійські власті мене арештували і зі мною майже всіх моїх однодумців і вивезли нас в Австрію в Відень, де нас ітернували в в'язниці, а потім почалося попереднє слідство в напрямку державної ради. Це слідство велося від вересня 1914 до 15 квітня 1916, коли нам, 24 звинуваченим: 3 буковинцям і 21 галичанину доставлено акт звинувачення, в якому нас звинуватили, що ми, «належачи до русских національних організацій, вели пропаганду з метою приєднання Буковини, Галичини і Карпатської Русі до Росії, і що ми з цією метою схиляли буковинсько-галицький русский народ до ненависті і ворожому ставленню до австро-угорської армії, оперуючої в наших краях». Звинувачувальний акт на 306 сторінках folio-формату приводив проти нас найабсурдніші звинувачення, підтасовуючи всякого роду вигадані «факти», які не мали найменшої підстави.

Процес почався перед військовим судом в Відні 14 вересня 1916, і продовжувався безперервно до 17 лютого 1917, коли ухвалено вирок: мене і ще одного буковинця, журналіста і письменника Іларіона Цурканович, як також і чотирнадцять галичан засудили до смертної кари, а решту звинувачених звільнили. Проти вироку ми внесли рекурс і справа затягнулася, врешті-решт колишній австрійський імператор Карл видав амністію і всіх нас звільнили, однак не дозволили повернуться в Буковину, так як там ще був «воєнно-операційний терен», а тільки після чотирьох місяців пустили додому. Треба ще зауважити, що і мою дружину австрійські власті декілька днів після мого арешту заарештувала і депортувала в табір неблагонадійних в Талергофі – Стирія.

Повернувшись в вересні 1917 року додому я застав Буковину в надзвичайному хвилюванні, тут говорилося у всіх вищих румунських колах, що ціла Буковина повинна увійти після укладення миру до складу румунського королівства і то на підставі «історичних прав», тому що Буковина перейшла свого часу під володарювання Австрії як колишня частина Молдави. Буковинсько-русска ітелігенція вирішила подати в мирову конференцію енергійний протест проти цієї затії. Тоді я написав короткий історичний нарис, доводячи на підставі історії, що права Росії на Буковину старші від прав Румунії, тому що Буковина була частиною Київського Великого Князівства святого Володимира, а пізніше також частиною Галицького Князівства,

кордони якого йшли глибоко в Молдову по річці Текуч і Берлад. До цього нарису ми доклали і етнографічну карту, зроблену на підставі офіційної австрійської конскрипції з 1910 р., яка доводила, що в Буковині румуни в меншості. Наш протест ми передали чеськими делегатами мирової конференції в Парижі. Успіху ми, як відомо, не досягли, і цілу Буковину приєднано до Румунії. З того часу почалася історія страждання буковинсько-русского населення, вводилася насильницька романізація народу за допомогою школи і церкви, і хоча жменя нашої інтелігенції, що залишилася вірною своїй національності, вела непосильну боротьбу з румунською владою, всі ці зусилля не привели до бажаного результату. Така ситуація була в Буковині при приході радянської влади в Буковину в 1940 р.

Радянська окупація застала мене настоятелем парохії міста Кіцмань і благочинним Дністерського округа. Відношення радянських властей в 1940 р. до церкви і її служителів священиків було тоді, на противагу до теперішнього, принаймні негативним, і становище духовенства з часом стало невиносимим. Церковну землю від них в більшості відібрано, з парохіальних будинків їх виевакуйовано, платні вони не отримували, доходи знизилися до мінімуму, податки на церкви і священиків досягли казкових цифр і тому священики почали клопотатися, щоб радянські власті віднустили їх в Румунію, чня церква по канонічному праву була зобов'язана дати їм утримання, наділити їх парохіями і платити відповідну платню. Однак радянські власті їм цього не дозволили.

У листопаді 1940 р. священики отримали нагоду переїхати в Німеччину і там евентуально отримати парохії в православній єпархії Варшавській або відти потрапити в Румунію, щоб там отримати утримання. І я скористався цією нагодою після марних спроб найти тут в Буковині засоби для існування і виїхав в Німеччину, звичайно ж, за згодою радянських властей (в відповідних комісіях засідали і члени радянських властей). У Німеччині я пробув шість місяців, і коли прибула туди румунська комісія, щоб позабирати румунських громадян в Румунію, я скористався цією нагодою, щоб повернуться на батьківщину. У німецькому таборі в монастирі Лейбус в Сілезії я проводив богослужіння для православних вірних, які перебували в таборі і користувався дуже багатою монастирською бібліотекою, займаючись історичними студіями.

Вернувшись в Румунію, мене румуни все ж не хотіли нустити в Буковину, з якої тим часом пішли радянські власті і лише потримавши мене два місяці, дозволили повернутися в Чернівці.

Після відходу радянських властей і укріплення румунської влади в Буковині румунізація пішла на всю силу і наш народ був позбавлений всяких в малих дозах ще залишившихся національних прав.

Коли ж в березні 1944 р. радянська армія почала наближатися до кордонів Буковини, румунські власті дали гострий письмовий наказ і всім священикам евакуюватися в Румунію, я, взявши до уваги тим часом сприятливе відношення радянських властей до церкви і священиків, яке настало і про яке і у нас багато говорилося і писалося, особливо відновлення патріаршества і церковного правління на підставі нових законів, рішився, не дивлячись на письмовий наказ, залишитися в Буковині і послужити ще наскільки стане сил в моєму похилому віці церкві і народу.

Після відходу румунів я як найстарший між священиками, котрі залишилися, перебрав по канонічному праву правління буковинською єпархією, яке на днях передав делегату київського митрополита і екзарха всея України благочинному отцю Євфимію Ковернинському.

Чернівці, 31 липня 1944 р.

Архипресвітер доктор Касіян Дмитрович Богатирець.

Архів УНДЧ: Ф. К. Богатирця. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 4–10.

Переклад з російської В. Старика

Василь Маковський

Талєргоф. Спогади і документи

У Талєргофі.

(...) «Новий» табір теж обведено дротом на паликах. Увязнених поділили на чети по сто людей. Кожна чета мала свого провідника і трималася купи. Коли перевели цей поділ і позначили чети, запав вечір. Запалали смолоскипи, залунало зловісне – «нідер». І знову де хто стояв чи сидів, там ночував.

Ще до вечора помер один селянин з Буковини. На другому кінці «табору» між мужицькими четами. Ця смерть дала геройським воякам притоку до нового подвигу. Прийшли два «пости» (вартівники) в табір поміж інтелігентів зі запитом, чи є серед нас: «Russische Geistliche, nicht katolische» (російські священики, некатолицькі), бо двох таких негайно потребують до якогось вмираючого буковинця. Зголосилися два православні священики. «Пости» взяли їх між себе і пішли.

Годину пізніше вернулися оба священики, багрові від утоми, а піт стікав з них струмками! Уриваними словами переповіли, що з ними робили: жовнярі запрягли їх до возу з бочкою і веліли їм возити воду, підганяючи прикладами крісів. Вмираючого навіть не бачили. Він вже тоді не жив.

Винесли його під недалекий смерековий лісок і закопали як пса. Це була перша могила під тим ліском. (...)

Головним наказним отаманом цілого табору назначив сотник о.[тця] К., людину проворну та влізливу. У нас в клуні став командаитом інженір Е. М. Родом з Буковини, він переселився ще до війни до Канади й набув тамошнє горожанство. Приїхав відти до рідні у відвідини, саме під цю війну. Його теж арештували й сюди привезли. Але він мабуть тому, що мав англійське горожанство, займав між нами усіми виїмково можливе становище. (...)

Тим часом у таборі лютувала дальше пошесть червінки й черевного тифу. З огляду на неї всіх добровільних збігців («Ehrenmänner»[1]) вивезли зі шатер до Любляни, а всі шатра по них пішли під хорих. Відпровадили туди теж і студента Оробця (з котрим ми разом були в Станіславові в келії № 32), що захорів на тиф. (...)

Тим часом хвиля пошестей в таборі сильно зростала. Шатра, себто «лазарет» – були переповнені в суміш недужими. Мені раз вдалося з тими, що носили туди воду, перекраститися і відвідати нашого Оробця (ми його в Станіславові називали «горобчиком»).

Жах знімає ще нині на саму згадку того «лазарету». Шатра з хворими були обведені довкруги колючим дротом. У переходах між ними стояли вартові з накладеними на кріси баґнетами, і спинювали кожного, хто хотів перебратся туди.

До шатер внускали лише тих, що виконували там будь-які «роботи» й – «санітетів». Найважнішою, як не одинокою їх роботою, було на ділі виношування мерців. Виконували вони цю «роботу» з такою нелюдяною жорстокістю, що просто годі було дивитися, як вони «мерця» виволікали за руки або за ноги. Їду до шатер доносили вязні лише до «дротів»... Тут верхом через огорожу переливали її до інших «лазаретних» шафликів, а «санітети» мали доносити її дальше недужим до шатер. Так було в приписах, але на ділі приносили собі їду самі недужі. Санітетів або не було, або ще гірше, коли були: бо добра третина марної і скупенької їжі пропадала в ї ненаситних шлунках. («Санітетами» були селяни з ганґарів, яким начіпили на рамена відповідні перепаски).

У шатрах, на розкиненій на землі соломі лежали під власними (якщо хто їх мав) накривалами, плащами, (Дехто без нічого), недужі вязні на небезпечні заразливі захворіння, як: Тиф, червінка, слизниця, пранці, дава, – все можна було тут всуміш зустрінути. Всі недужі лежали поруч покотом, на ласці Провидіння. Лікар являвся раз на добу, приносив з собою, – звичайно

[1] Людей честі (нім.).

в кишенях, – кальомель, хініну і т.[ому] п.[одібні] ліки, аплікуючи їх з місця, без роздуму. Рецепти в нього не існувало.

В тому «лазареті» я й найшов нашого «горобчика». Лежав під одною ковдрою зі священиком о.[тцем] Б. зі Знесіння біля Львова. Прийшло до цього ось так: Оробець лежав кілька днів у великій горячці на соломі без ніякого накривала. Ночами з зимна аж стогнав. Ніхто ним не опікувався, ніхто не турбувався. Обіч під другою стіною шатра лежав у власній постелі хворий о.[тець] Б. Він – іншого політичного світогляду; але священиче милосердя доброго самарянина перемогло всякі упередження, о.[тець] Б. взяв під свою ковдру нещасного онущеного студента і так лежали вони разом. Один хворий на тиф, другий на червінку й запалення легенів. Бог дав – оба видужали! (...)

В понеділок 21 вересня – новий інцидеит. Вже о пятій годині ранку стали вартові валити в браму, верещати і будити. Коли відперли і вже увійшли досередини, якраз попався їм під руки священик, о.[тець] Г., що саме ходив з молитвеником по клуні і читав молитви.

«Fort damit! Das Lesen ist untersagt!» «Heute ist bei uns Feiertag – Geburt der Gottesmutter» («Геть з тим! Читання заборонене!» «Це молитвенник; у нас нині свято, Рождество Богоматері»)., замітив покірно священик, піднімаючи молитвослов.

Вояк глумливо розреготався: «Bei Hunden und Verrätern gibt's keine Gottesmutter, – nur eine Hundesmutter!» («У псів і зрадників нема ніякої Богоматері, тільки собача матір!»)

По спині начеб перебігла електрична струя, коли впали ті хуливі, нахабні слова» «Отче! Отнусти їм, не відять бо…» – прошептали уста.

Той самий вартовий, що вчора, забрав мене й нині до роботи. Цілу нашу пятку. Ходили ми випрятувати військові кантини і кухні. Вчора, в неділю, мали вояки до обіду ґуляш. Один з них піддав свіжу видумку, яка загально подобалась воякам і її з місця перевели в діло. А саме, всі кістки, що були в ґуляші, порозкидували вони скрізь по кантині, кухні, сінях, позакидували попід лави, столи, шафи, кітли, – щоби ми їх тепер визбирували. Нашу пятку вибрали до тої роботи. Треба було визбирувати руками хряски і кости, повзати по підлозі, вигортати їх з-під шаф та скринь.

Решта інтелігенції працювала, як звичайно, під час коли селяни здебільша відпочивали. Того ж дня при помпі в будці д-р Конюшецький дістав вибуху крови. Привели його закрівавленого і охлялого. Занявся ним д-р М. Православний богослов з Буковини В.[асилович] був при воді. Необачно, чи спотикнувся йдучи і вилляв воду з ведра на землю, досить, що те бачив полковник. Приняв це за «буит» і зухвальство. Счинився вереск.

«Sie verschoss-–– Affenteologe!» – кричав увесь посинілий зі злости «ich werde schon Ihnen die Keckheit vertreiben!» («Ви заср... малпячий богослове! Я вже вам вашу зухвалість віджену»).

Казав його з місця забрати до чищення лятрин і продовжив йому на тиждень час роботи до пів до девятої у вечорі. Одночасно переніс його з клуні до ганґарів. Але вже тепер за тим, щоби попасти до ганґарів, всі побивалися. Там серед маси селянства можна було заховатися перед злючими очима дошкульного вояцтва. Ще, щоби приподобатися полковникові, вояки по дорозі до лятрин сильно його побили. (...)

Аптикар К. з Я. і чотирьох студентів-фільософів (інших жовнір не хотів, лише безумовно «фільософів») чистять ціліський день лятрину; з полудня придали їм до цеї роботи ще побитого богослова В.[асиловича].

Два православні священики з Буковини визбирують по дорозі руками сміття й кінський гній до тачок та вивозять до ями. Але до тачок все зносять руками.

Поважний і старший панотець стоїть обіч і молиться з молитвослову. Не бачить тачки зі сміттям, яка повз нього переїздить. Поступився, завадив і впав. Тачка вивалилася, сміття висипалося. Вереск і приклад у роботі. Оба руками визбирують висипане сміття і випрятують дочиста. Скінчили. Тоді вартовий приказує священикові з молитвеником сідати в тачку, на сміттю. Два інші тачку пхають. Привезли до ями глибокої на 3 метри. Вартовий кріс з плечей, не дає вилізти з тачки священикові з молитвеником. Верещить: «Alles Dreck ausschütten!» (висипати увесь гній!) «Zusammen mit dem schwarzen Gauner!» (разом з тим чорним драбом!) І висинують – мусять, – до ями сміття, разом зі священиком.

Нещасливець не в силі сам відти викарабкатися і його витягають, цілого обмураного. Довкола реґіт. (...)

І те все знає, чує, на те все дивиться з насолодою культурний народ... І фотографує!

Ех! Коби можна було те все, за один тільки день, схопити і закріпити на якійсь величезній фільмовій стяжці, а опісля висвітлити на тих всіх гуманітарних, женевських чи яких там інших міжнародніх конференціях та з'їздах, щоби бачили ті панове, яку вартість та послух мають їхні гасла людяности та вирозуміння! Тут – у Талєрґофі!

І подумати! Те робиться в культурному XX столітті, без найменшої потреби, без ніякого хісна, без ніякої цілі, щоби тільки заспокоїти низькі, пекельні інстинкти пімсти за власну нездарність! Пімсти на безборонних. Сором! (...)

В четвер 24 вересня вернули з лазарету як видужанці студент О.[робець] з Буковини і о.[тець] Б. зі Знесіння; оба вони захворіли були на тиф, запа-

лення легких і червінку, лежали разом під одною ковдрою. Ор.[обець] не міг навеличатися людяности о.[тця] Б., якому завдячував видужання. (...)

Дня 25 вересня перевели всіх жінок «з приналежностями» до першого викінченого нового бараку.

На їх місце прийшли свіжі «льокатори». З ганґарів і шатер. Те переселення і я вихіснував, і серед загальної метушні перенісся під задню поперечну стіну в клуні, бо досі лежав я в найгіршому місці, між двома брамами на безупинному протязі. Також поталанило мені добути при тій нагоді свіжої соломи. Учинний о.[тець] Др. (з Буковини) визичив мені зі своєї ґардероби одну пару білля; а мав два накривадла, тож позичив мені також, до часу, заки мій прийде, коцика. Будь йому за те шана і дяка.(...)

Прийшов день 26 вересня, а з ним переломова для нас всіх несподіванка. Того дня, як звичайно, коли отворено клуню, дижурні «шістка» і «нятка» до робіт вже стояли готові біля брами, вичікуючи, коли впаде гасло: «Sechse heraus!»[1]

Але ніхто не кликав. Вже й шеста минула; самі дижурні стали непокоїтися. Та яке несамовите здивування охопило нас усіх, коли хтось зауважив крізь двері, що в будці помнують воду селяни. Ми, збеитежені, на знали, чим це пояснити.

Наші «дижурні» вешталися проте біля брами і дальше чекали на своє «heraus!» Але минала годна за годиною і ніхто не кликав. При помпі все ще чергувалися самі селяни. Згодом декотрі з-посеред нас зразу лячно, відтак сміливіше, повиходили на майдан. Ніхто їх не спинював. Вартовий нібито не бачив. Всюди, де не глянеш, при роботах – мужики!

Таке напруження і вичікування «чогось нового» трівало до полудня. Вияснилося щойно тоді, коли наш «Zimmerkommandant»[2] М. вернувся з «рапорту». Він сповістив, що від цього дня полковник змінив порядок. До нас належить виключно обслуження власного бараку та збереження в ньому чистоти і порядку. Маємо самі собі приносити хліб, харчі, воду, випрятувати свій барак. Від інших робіт – звільнені!

Можна собі уявити, яка радість запанувала серед нас. Пізніше ми довідалися, що все це сталося на приказ міністерства і «А. О. К.» (Начальна команда армії) на припоручення двірської канцелярії. Все те спричинила інтервенція Українського Посольського Клюбу, а окрема посол Василько своїми особистими впливами.

Все ж психоза насильства і терору була ще настільки сильна, – без уваги на офіційне оповіщення, – що всі ходили вилякані і непевні до вечору. (...)

---

[1] Шістка надвір! (нім.).

[2] Комендант кімнати (нім.).

У середу 30 вересня зарядив лікар знову деякі переміщування по бараках. (...)

У нашій справі був знову помітний поступ на нядь вперед. Полковник викликав мене до рапорту, і хоч я мав у голові всякі здогади, як ішов до нього, таки на властивий, як звичайно, не попав. Перш за все, я ще його таким не бачив. Говорив зі мною зовсім спокійно, людяно, не по-жовнірськи. Передав мені карточку від посла Володимира Бачинського, писану до таборової команди, щоби мені позволили занятися списуванням інтернованих українців, а окрему до мене, того самого змісту. Отже, полковник дав мені на те ґенеральний призвіл і додав: «Nur schauen Sie, nur solche aufnehmen, welche Ihnen als Ukrainer bekannt sind» (Та вважайте, щоби у список попали лише такі, котрі відомі вам як українці).

Я йому вняснив техніку списувань. Трудно одному чи кільком із нас знати всіх. Та кожний має подати на свідоцтво чільних мужів довіри.

Крім того полковник сповістив мене, що з днем 1 жовтня заряджена зміна харчів на ліпші і буде отворена кантина до вжнтку інтернованих без усяких окремих перенусток.

Були це просто революційні осяги в нашому дотеперішньому животінню. Коли я про них сповістив у бараці, принято цю вістку випинкуватою байдужістю. Це-ж було проти принцину – «je ärger, desto besser»[1]. Моя конскрипційна робота йшла поспішно вперед. Помагав мені суддя Т. До нас приходили й зголошувалися цілі процесії селян. Наївні й щирі, тому й гумористичні були часами їх вислови.

«Чого треба, ґаздо?»

«Я прийшов записатися до українців» – була стереотипна відповідь.

«А чим-же ви є?»

«Та руснаком; але – українцем».

Перший виказ, складений з більш відомих українських інтелігентів, деяких міщан та селян, був до вечора готовий. Щоби не спинювати акції, я рішив цей частинний виказ вручити полковникові, бо туди йшла дорога до суду, а копію окремо післати до Відня посольському клюбові. До цього першого частинного виказу ввійшли слідуючі імена [всього 93]:

12. О.[тець] Гнідий Омелян, правосл.[авний] парох з Луки на Буковині;

53. Мельничук Пазя, семинаристка з Черновець;

57. Мороз Василь, студент фільософії з Крещатика на Буковині;

62. Оробець Іван, гімназ.[ійний] уч.[ень] з Кіцманя, ар.[ештований] в Чорткові;

71. Петрик Маріян, учитель з Заставної на Буковині;

[1] Чим гірше, тим краще (нім.)

Робота над дальшим списком не спинювалася. (…)

Нїччю на понеділок 12 жовтня, в часі мого дижуру між годиною 12 і 2-ю помер у нашому бараці православний священик з Буковини, о.[тець] Симеон Волощук. Хворий на чахотку, задушився власними оплюнками. Я бачив, як він дихтів і терпів і чув його харчіння. До його кашлю вже всі були привикли. Двічі подавав я йому воду і поправляв подушку. Нараз закашлявся сильнішу, захлиснувся, сів і впав на подушку. Лямпа миготіла просто над ним, я приступив до нього, а як побачив, що він не ворушнться, розбудив його сусіда, а сам побіг до сімейного бараку і привів відти д-ра М. Цей ствердив смерть.

Похорони покійного о.[тця] Волощука провадив у супроводі хорального співу православний священик о.[тець] Дробот. Гріб о.[тця] Волощука назначений числом 40. Одначе біля нього бачив я вже свіжі, засипані гроби з числами 41, 42, 43, 44. Значнть того дня було вже 5 мерців.

«Wohlfahrtsausschuss»! («Добродійний комітет») – так називалося наймолодше днтя таборової команди, яке 12 жовтня прийшло на світ. Ось так:

Полковник покликав поіменно з ріжних бараків вісьмох інтелігентів до рапорту. Між ними був і я. Коли ми внтягнулися в ряд, – інакше не відбувалися такі збірні авдієнції, – пояснив нам полковник причину і ціль нашого покликання. Оте він нас назначує членами «Wohlfahrtsausschuss»-у. Нашим обовязком є занятися негайно точним – бо за те особисто відповідаємо – списом запотребувань усіх інтернованих і «заосмотренням» їх в найконечніші річі з білля, одежі, постелі й обуви. Під час того пояснювання «статутів» тої нової інституції ми стояли непорушно з руками «по швам», а він тростиною в руці ходив там і назад перед нашим «фронтом».

Впала на нас біда як «грім з ясного неба», і то одно було нам ясне. Більше нічого. Та один із нас, ще новик в таких справах – ще й до того адвокат, д-р Л. (з Буковини), бажав – не прохаючи дозволу, – якогось вняснення; про щось хотів запнтати. Запнтати, – кого? полковника?? Ще не встиг вимовити і двох слів, як полковник прискочив до нього і зверещав: «Schweigen! Sie haben nichts mitzureden!» (Мовчати! Тут нема ніякої дискусії) Д-рові Л. застигли слова на устах.

За яку хвилину полковник, висопівши свою злість, закомандував: «Abtreten» (Відійти). І ми відійшли. Інституція Wohlfahrtsausschuss»-у була таким робом заснована!(…)

З почти чекала нас несподіванка. Д-р Володимир Бачинський з рамени Допомогового Комітету прислав на мої руки 240 корон на позички:

1. Бандові Василеві, 2. Гнідому Омелянові, 3. о.[тцю] Дольницькому Ізидорові, 4. Маковському Василеві, 5. о.[тцю] Майковському Олександрові, 6. Потураєві, 7. о.[тцю] Похилі, 8. Ткачукові Олексі, кожному по 30 корон.

Всі 8 були на переказі поіменно названі. Оця присилка була розчаруванням. І для тих, що надіялися, а нічого не дістали, і для тих, що надіялися, а дістали всього по 30 корон. Бо що з ними зробнти, як їх розділнти?

Ще перед тижнем писав до мене д-р Бачинський, що мені признали позичку 150 корон, і я на неї рахував, надіявся і вичікував її щоденно, аж тут дістаю – 30 корон. Інші, що теж мали обіцяне і не дістали нічого, стали з пересердя ремствувати. Робили злосливі натяки, що в таборі є «українці-упривілейовані і смерди»… і т.[аке] і.[нше].

Я був в розладі, на що тих 30 корон обернути; та врешті-решт вирішив купнти черевики, рукавиці і яку шапчину на голову. Плаща за ті гроші не було.

Одначе ще того ж самого дня написав я довше письмо до посла В. Бачинського, заклинаючи його на всі святощі від себе і від усіх інших потребуючих, щоби стукав до твердого милосердя і людяности віденського Комітету, що ми тут гинемо від зимна і браку приодівку, а вони нам по 30 корон тицькають, а іншим і того ні.

Чи нам тоді думалося про те, що той віденський «Допомоговий Комітет», тоді не перших своїх початках, теж ледве дихав при своїх нужденних засобах, маючи десятки тисяч збігців на карку??

Либонь – ні. Ми бачили і знали лише власну недолю.

У вівторок 13 жовтня вислав я через Ґрац письмо до Левка Балицького до Лянґенваня; цікавий, чи буде відповідь і яка. Водночас прийшло ще одно письмо з Відня від д-ра Володимира Бачинського, яке мене і нас усіх з жалю і гніву довело до сліз. Д-р Б.[ачинський] писав, щоби негайно прислати йому нові викази інтернованих українців, бо тамті, що я післав, десь у парляменті «затратилися»!

Ніхто не в силі відчути, як і я не в силі передати того, що тоді в нас щоденно виглядаючих звільнення діялося! Безмежна рознука! Але жаль, пересердя, біль, усе те треба було відложнти на бік, бодай на ліпший час, а тепер з цілим розмахом забиратися до зладження нових виказів! До вечора були готові. Щастя, що в мене були копії.

Вже ніччю, при свічці, писав я листи до послів – Бачинського, Олесницького і до о.[тця] Метеллі. Писали всі, хто тільки вмів писати. Така всіх схопила досада. (…)

Вернувшись з «рапорту» [15 жовтня], застав я нову почту. Перше письмо було від посла В. Бачинського. Аж очі вискакували з нетерплячки, що пише... Коротко. Щоби йому негайно прислати викази інтернованих українців.

Ми стояли, як поражені громом. Не лише всі наші, але й я сам став сумніватися, чи то правда, чи лише омана, що я якісь списи вже робив, що я оті

списи вже два рази всілякими дорогами вислав йому. Вже годі було знати, що робити, що думати про цю цілу справу. На щастя була в мене постійно одна запасна копія. Я дав її нашим студентам, які сіли і вмнть зладили відписи. Один з них вислали ми через нашу приватну почту в Ґрацу, другий професор Ґ. через жінку одного з куховарів просто до рук. Крім того пішли ми з письмом посла Бачинського в денутації до поручника Пехтльофа, котрий цензурував і поладнував нашу кореспонденцію і предложили йому його.

Він запевнював нас словом чести, що всі наші викази, перед усякими іншими кореспонденціями висилав усе того самого дня, коли ми їх вручили. Впевнював, що він розуміє, що кожний день проволоки для нас значнть. Незбагнута містерія! (...)

Це лише зразки тих тисячних «шпіонських» арештувань.

Їх була сила силенна! Хто мав особистого ворога, був кому немилий, невигідний, топтав кому по пальцях за надужиття, посварився з довжником, задерся з сусідом, з кумом, а вже борони Боже з жандармом, – хоть би найльояльніший, хоч би мав усі можливі документи, перенустки, підписи – Талєргоф його не минув!(...)

Студента Мороза з товаришами арештовано за те, що купався біля Заліщик в Дністрі в місці, де від віків всі купаються. (...)

В понеділок 19 жовтня звільнили нечайно двох теж тут інтернованих німців, братів Лянґів, а з наших – п.[ана] Крохмалюка. Це був перший успіх суботнішніх переслухувань.

Від посла В. Бачинського дістав я нині листа, розпечатаного на цензурі, котрого змісту нікому й не передавав. На щастя, поручник П. вручив його мені особисто, не через наказного отамана. А то, якщо про зміст того листа були б наші дізналися, годі собі уявити ропіт, який знявся би. Я попросту збовдурів! Посол Б.[ачинський] писав не більше ні менше, тільки: «Чому я досі не надіслав виказу інтернованих в Талєргофі українців»!

Це-ж вже на гумористику сходило! Поручник П., котрий те письмо читав, теж не знав, що має про все те думати. Не менш як нять або шість разів я вже висилав туди ці злощасні викази. На щастя, навчений досвідом, я все зайву копію мав в запасі.

Поручник П. взяв ту копію від мене, кажучи, що ніччю того ж дня їде до Відня і завтра сам її вручнть д-рові В. Бачинському. Або привезе підтвердження від д-ра В. Бачинського, що виказ йому доручений, або як ні, зверне мені його назад. Все ж таки повернувши, привіз посвідку такого змісту: «Bestätige den Empfang des Ausweises der internierten Ukrainer. – D-r Baczynskyj» («Потверджую отримання виказу інтернованих українців. Д-р Бачинський). (...)

Вже вчасним ранком в четвер 22 жовтня приїхав до табору з Ґрацу військовий авдітор зі своїми помічниками та став далі переслухувати. (...) З наших переслухано о.[тця] Савойку і синів, Ґонтарського, о.[тця] Макара, о.[тця] Майковського, о.[тця] Гнідого, суддю Ткачука, мене і ще багато інших.

Декотрих – проти яких були якісь окремі заміти, – переслухував і опитував прокуратор довше. Інших ледве кілька хвилин. Запевнив словом, що цілою силою пари і з цілим апаратом людей працює над нашими звільненнями і надіється, що частину звільнять уже в найближчому часі. Радив не вноснти зараз нових списів, доки не будуть поладнані попередні, бо це лиш затемнює і утруднює роботу. (...)

В неділю 25 жовтня викінчив я дальший спис запроторених у Талєргофі українців. ЇХ було 270 осіб. А саме:

231. о.[тець] Рак Теодор, експ.[онований] сотрудник з Раранча, ар.[ештований] в Чернівцях. (...)

В середу, 28 жовтня прислав посол В. Бачинський з рамени Допомогового комітету знову квоту 200 корон до поділу між найбільш потрібуючих селян. Я скликав нараду, на якій вибрано окремий комітет для поділу грошей. Туди вибрані: о.[тець] Савойка, п.[анове] Миколаєвич, Макар, Савчин, проф.[есор] Зубрицький і я. Одначе я відмовився від участи в тому комітеті без подання причин. На ділі не хотілося мені надалі слухати закидів, які мені вже надоїли. Поділ був трудний, бо щоби роздати навіть по одній короні, то що значило 200 корон на тисячі нуждарів?.. Не обійшлося очевидно з самого початку без нарікань, бо цього, що комітет сам грошей не має, ніхто не хотів розуміти. Була сила-силенна сварок з причини тих нужденних запомог.

Того дня на майдані серед бараків прилюдно, для «відстрашення», закували знову у «шпанги» двох інтелігентів, між ними одного православного священика з Буковини та двох знатніших селян. За те, що курили! І чи не були це кнтайські варварства?

Бо ці всі, що курили, робили це й надалі, наліг вбивав скуку, притуплював враження.

Недуги – тиф і червінка – лютували серед нас дальше і люди звикли до них. Смертельність зростала жахливо, але смерть переходила без враження. Незамітно для себе люди перетворювалися у звірята. (…)

Того ж дня [1 листопада] заборонили всякі прилюдні молебні і богослуження. Як причину заборони подали небезпеку зараження пошестними хоробами. З полудня виглянуло з-поза хмар сонце. Знеможений і змучений народ висипався надвір зачерпнути холодного, свяжого повітря та порадуватися божим сонішком. Зенон Г., о.[тець] М., Бартко і я – ходили разом ціле пополудне і балакали. Що-ж інше могли робнти?

Звичайно ходив з нами на такі променади о.[тець] Гн.[ідий], кепкуючи та глузуючи, як звичайно, зі всього. Він усе обертав у сміх, а ми його за те любили. Та того дня його чогось не було. Ми зайшли по нього до бараку; лежав горілиць у соломі, уважно за чимсь слідкуючи.

«Ходіть, отче, – кажемо, – до нас надвір, шкода такого дня і сонішка».

«Не можу, – відповідає важливо, – не перешкаджайте мені!»

«За чим же ви так пильно зорите?»

«Я?.. Я студіюю… фізіольогію вошей»…

Ми витріщили очі і зареготали вголос.

«Без жартів» – запротестував о.[тець] Гн.[ідий]. – «Ви смієтеся, а це дуже придумчива і хитра штука, отака незамітна вош. Ось бачите її, ось-ось..., як лізе по рушнику вгору?»

Над ним на цвяху висів рушничок. А треба знати, що в нас воші були расові, неабиякої породи; мало що менші від стоноги.

«Вона лізе, – каже о.[тець] Гн.[ідий], – зі стіни і я за нею слідкую. Перелізла на рушничок, тепер снускається вниз. Побачите зараз. Як долізе до краю – скочить мені просто на лице!»

Дійсно. Через маленьку хвилину вош долізла до краю рушничка і скочила о.[тцю] Гн.[ідому] просто на уста. Ми, як один, гримнули сміхом. Справді, не могла бути краща нагода до студій над вошами, як тут. (…)

Нові «політичні» транспорти не переводилися. 1-го листопада привезли дальших 40 людей, які до того часу перебували на Мадярщині. Далі вже й людей не стане, а «зрада» не устане! Яка ж бідна держава, що боїться більше власних ворогів, як чужих! (...)

Інтернований в нашому бараці учитель з Буковини [Кароль] Шорш отримав від свого сина полеву листівку такого апокаліптичного змісту: «Я й інші єсьмо в дорозі з Міскольча до Сянока, де маємо бути віддані політичній владі. Що з нами буде дальше, не знаємо».

Більше ні словечка. Змісту цеї карточки ні батько, ні будь-хто інший в таборі не вмів пояснити. Бо Сянік, либонь, в московських руках. Старий Ш.[орш] запевнював, що це не містифікація, що це – автентичне письмо його сина. (...)

Після двох зимних і мрячних днів заблисло у вівторок 10 листопада ясне сонце. Заблисло воно і для нас!

Вчасним ранком приїхав автом авдітор д-р П. і дав о.[тцю] К. до оголошення спис перших звільнених. Між ними перечитав о.[тець] К. і моє назвище. Була це одна з небагатьох хвилин в житті, котрі не затираються в памяті ніколи. Крім о.[тця] К. ще раз відчитав цей спис авдітор д-р П. Нас, перших звільнених, було 77 осіб. [Жодного з Буковини] (...)

Окремо зладив я тут іще один виказ інтернованих у Талєргофі чільніших українських діячів – міщан і селян та деяких в міжчасі привезених інтелі-

гентів, що обняв 358 імен. Один примірник того виказу вручив я д-рові Іванові Панкевичеві, що став у тому часі референтом для талєргофських справ при військовому суді в Грацу. Другий вислав я до Українського посольського клюбу в Відні. Одначе ті всі мною вислані викази ще не були повні. Вони обіймали лишень інтернованих по кінець жовтня. Тим часом до Талєргофу навозили все нові транспорти інтернованих, між якими було чимало і то визначніших українських діячів. Дальше ведення списків і посередництво з Посольським клюбом переняли о.[тець] Макар і професор Ґонтарський. Та ці викази є трівким доказом і засобом для розвіяння москвофілами тенденційно розсіваної леґенди, що «Талєргоф» було місце мук для самих «русских», між яких там або сям попався якийсь «мазепинець»…

Ні! І ми там були! (…)

Друкується за: Маковський Василь. Талєргоф. Спогади і документи. – Львів, 1934.

Деннс Кнсіль-Кнснлівськнй

[Талергофські спомини]

(...) Тим часом в сам день празника Сошествія Святого Духа [1914] утекли з чернівецької тюрми брати Геровські. А через декілька тижнів були вислані чернівецькою поліцією їх мати і сестра в Інсбрук в Тиролі.

Невдовзі після цього послідувала загальна мобілізація в Австрії і посипалися з Відня на підставі § 14 численні розпорядження, які утискали найважливіші права і свободи громадян. На цій підставі закрнто Державну Раду, призупинено суди присяжних, місце яких зайняли воєнні суди; державний адміністративний апарат підпорядковано військовій команді; усунено особисту свободу і таємницю листування; введено цензуру; призупинена діяльність товариств і заборонено всі збори громадян; заведе-

но Passierschein-и[1], без яких не можна було виходнти з дому; війську і жандармерії дозволено проводнти обшуки і арешти без попереднього судового наказу.

Міністерські розпорядження були загострені ще додатковими наказами воєнних команд і жандармерії, так що невдовзі краєм заволодів нечуваний терор. Згадані команди наказали своїм підвідомчим органам безжально відносннтися «до всіх запідозрених і неблагонадійних елементів і в виборі причин до арешту не бути малодушними, бо краще раніше поспішити, ніж коли-небудь запізннтися» («in der Wahl des Vorwandes nicht engherzig sein, – denn es wird besser sein, ofters zu weit zu gehen, als einmal etwas zu versäumen». Land. Gend. C-do Nr. 13, Nr. 299 від 27 липня 1914). Такі і подібні накази давали, особливо жандармерії, широке поле для «успішної діяльності», до чого її ще спонукали відзначеннями та грошовими преміями.

Внаслідок такого стану справ наш народ опинився без будь-яких прав і без будь-якого законного заступництва.

Вже 1 серпня 1914 року почалися арешти русских інтелігентів. Всіх тягнули з однієї в'язниці до іншої, нарешті одних ув'язнено в Талергофі, других передали воєнним судам, і лише небагатьох конфіновано в західних провінціях колишньої австрійської монархії.

За інтелігенцією прийшла черга і на русских міщан і селян, яких також арештовували в величезному числі, і то в більшості на підставі доносів. Багато злих людей вважали цю жахливу пору, яка прийшла, бажаною для того, щоб розрахуватися зі своїми противниками з будь-яких причин, переважно чисто особистих. Досить було лише вказати жандарму або солдату на когось пальцем, і він уже потрапляв до в'язниці, якщо не під шибеницею.

Жандармам, в більшості з дуже обмеженою шкільною освітою було дано право вирішувати стосовно «лояльності» і «благонадійності» русского народу. Команди надали їм майже необмежені повноваження і вони ними скористалися. Деякі з них, як Євген Кляпа і Дрешер, оточували себе цілим штабом конфідентів і денунціянтів, і повісили багатьох невинних, не виключаючи навіть жінок і дітей.

До арештів і до судових вироків спричинилися особливо євреї своїми фальшивими доносами. А треба відзначнти, що євреї вважалися у весь час війни «патентованими австрійськими патріотами».

Треба зазначнти, що одночасно з арештами русскої інтелігенції жандарми нускали в хід нісенітні і тенденційні вістки, напевно, щоб цими плітками заспокоїти народ стосовно проведених поголовних арештів, з іншого ж

[1] Перенустки (нім.).

боку і підтримати в народі войовничий дух. Так, про одного арештованого розповідали жандарми і їх сателіти, буцімто би в нього знайдені в стіні або під іконою воєнні плани, другого буцімто би схоплено при кресленні таких же, у третього немов би знайдено під підлогою бочівку з російськими імперіалами, у четвертого – таємний телефон, бомби, гранати, п’ятого немов би схоплено при вибуху мосту або телеграфних дротів. Дивно, що всі ці чутки з’являлися одночасно і різнозвучно в різних місцях по точно виробленому плану.

Хронологічний і точний перелік арештів, хоча би лише однієї інтелігенції, сьогодні дуже важко скласти. Через це постараюся повідомнти те, що залишилося в пам’яті.

2 нового стилю серпня 1914 року, о 6 годині ранку, арештовано мене; 3 серпня священик Семен Волощук з Васловівців (помер 12/10 1914 в Талергофі), 4 серпня священик Дмнтро Дробот з Задубрівки (помер 22/3 1915 в Талергофі), 5 серпня священик Омелян Маковієвич з Чорнавки, 11 серпня священик Омелян Гнідий з Луки, 12 серпня священик Георгій Драчинський з Товтрів, 22 серпня священики Іван Шорш і Василь Арійчук з Топорівців, 27 серпня священик Іларіон Іванович з Кадобівців, 6 жовтня священик Стефан Галіп з Бергомету над Прутом; далі арештовані священики: Георгій Калинюк з Прелипча, Антоній Тофан з Плоскої монах Кирило Козаркевич з монастиря Драгомирна (помер 24/5 1917 в Шванбергу в Стирії), Феофіл Гливка з Старої Жучки, монах афонський Герман Ганяк, який потім служив рядовим в австрійській армії до 1918 р.), Микола Журомія (румун) з Воровця, Ігнатій Гудима з Залуча, Іларіон Прелич (румун) з Раранча, греко-католицький священик Рак з Раранча. Всіх їх, після довгих мнтарств, відправлено в Талергоф.

Священика д-ра Касіяна Богатирця повезли на воєнний суд в Відні, професора богослов’я д-ра Євгена Козака з Чернівців поселили в Зальцбурзі, священика Корнилія Томовича з Звинячки в Граці (помер 16/11 1918 в лікарні в Дрогобичі), священика Василя Яворовського з Сергіїв і священика Авксентія Кибидевича з Стебнів звільнили воєнні суди, священика Дмнтра Лагадина з Бергомету над Серетом звільнив після кількаденного арешту в різних етапах полковник Фішер на клопотання таємного радника і крайового маршалка графа Георгія Василька, священика Георгія Калинюка з Прелипча також невдовзі віднущено на свободу, а греко-уніатського священика Йосифа Сохора з Заставни (українця) конфіновано в Нижній Австрії, статського совітника лісовода Іларіона Козака конфіновано в Відні, директора Петра Лесинецького в Граці, професора Льва Кириловича в Граці, старшого поштового контролера Івана Маріяна засуджено воєнним судом на 5 років тюрми, начальник лісовод. Борис Велигорський був також арештований, а

Іларіон Цурканович переведений до воєнного суду в Відні і так далі. Крім цих були ще арештовані кільканадцять румунських священиків, які потім були звільнені воєнним судом і віднущені додому. Також з Талергофа звільнено після декількох місяців українських і румунських священиків на клопотання їх послів. Одним лише русским довелося випнти чашу до самого дна. Два з наших священиків і один монах померли в Талергофі, а всі решта, зламані душевно і фізично, повернулися на батьківщину, де знайшли лише самі попелища замість залишених ними господарств.

У Талергоф відіслано також п'ять слухачів богословія чернівецького факультету: Гаврила Василовича, Петра Мойсюка, Стефана Фотія, Олексія Сопюка і Ананія Тарновецькаго, далі суддю Володимира Смеречинського з Заставни, адвокатського кандидата д-ра Костянтина Смеречинськаго з Садигори, старших учнтелів Кароля Шорша і Василія Орзу (помер 27.06.1917 в Граці), учителя Корнилія Кейвана, учнтельку Олену Мильчох, адвоката д-ра Корнилія Могильницького з Серету з дружиною Любою, професора Василя Лицю (румуна ✝ 1915 в Талергофі), православних псаломщиків: Миколу Рахмістрюка, Леонтія Кейвана, Якова Бульбука, Якова Богдана (✝ 1915 в Талергофі) Парфенія і Олександра Маковієвичів, Євгена Лупашка, Михайла Тарновецького, Івана Реуцькаго, Олександра Никоровича, Михайла Непота (✝ 1915 в Талергофі), Василя Галіпа, Антонія Дияконовича, Онуфрія Лемного, Парфенія Драбика, Олександра Драгавуша (румуна), Єпифанія Бачинського (румуна) і Івана Бошняка (румуна), далі чернівецького міщанина Василя Нагорняка, надзирателя дорог Іс. Бошняка і багатьох інших.

Тисячі наших селян томилися по різних в'язницях в Буковині, Галичині, Семигород і Угорщині і судилися воєнними судами – майже всі на підставі доносів за уявні «злочини» під час так званих «російських інвазій». Багатьох засуджено до довголітніх ув'язнень, а деяких і до смертної кари.

Священикам Миколі Григорію, Євгену Мачущаку, Василю Велигорському, Григорію Лазі, Костянтину Василовичу і Євгену Цурკановичу вдалося завчасно втекти в Росію, звідки лише перші три повернулися на батьківщину, решта ж там померли.

З русских священиків залишилися дома незачепленими лише Орест Козак, д-р Василь Антимович, Олександр Тотоєскул, Іларіон Кадищук і майже всі ті, які належали до «української партії».

* * *

Дня 2 серпня нового стилю 1914 року о 6 годині ранку, в неділю (празник святого пророка Іллі) арештували мене тутешні жандарми за наказом коменданта крайової жандармерії полковника Фішера і відвели у в'язницю при Садигорскому повітовому суді. Дома залишилося троє дітей в віці 9 і 10 років і 70-літня теща.

7-го серпня перевезли мене в чернівецьку в'язницю при кримінальному суді, де мене примістили в камері разом з волоцюгами і конокрадами. Вечором того ж дня два тюремних наглядачі намагалися «вінчати мене арештантською шапкою».

Вечором 13-го серпня відправлено мене разом з православним священиками Дмнтром Дроботом, Семеном Волощуком, Антонієм Тофаном, Іларіоном Преличем і Миколою Журомією, греко уніатськими священиками Юліаном Гумецьким, Зиновієм Романовським, Раком і Кирилом Дольницьким, також русскими священиками з Бесарабії Тимушем, Сорочаном і Пописком і слухачем богослов'я Гаврилом Василовичем в закритих візках на чернівецький вокзал і далі залізницею до Станіславова, куди ми прибула 14-го серпня.

Під сильним ескортом повели нас пішки через ціле місто спершу в гарнізонну в'язницю, а потім в окружний суд, при чому різношерста нубліка нас лаяла, на нас плювала і обкидала камінням. У окружному суді примістили нас в двох камерах. Прийшовши сюди, ми відслужили всі разом акафіст Спаснтелю.

Протягом 29, 30 і 31-го серпня нас протримали цілими днями на подвір'ї, безперервно сортуючи на якісь групи A, B і C. Останнього дня пригнали сюди 500 нещасних, переведених з в'язниць на «Діброві», нарешті перевели нас майже всіх в гарнізонний арешт і запхнули в кімнату, де уже було близько 120 осіб.

Наступного дня повторилася знову те ж сортування. Під вечір, коли наспіли погані вісті з-під Галича, де відбулася битва, нас відправили наскоро на залізничний вокзал. По дорозі туди наш транспорт піддавався нападам натовну і солдатів. Недалеко від вокзалу ми зустріли угорський трен, що утікав з Галича. На самому вокзалі напало на нас декілька сотень уланів з шаблями і палицями, б'ючи направо і наліво, чим попало. І насправді побили сильно багатьох з наших, між іншими священика Дмнтра Дробота і монаха Кирила Козаркевича. Один улан підняв цеглу, щоб нею розбнти мені голову. Але в найкрнтичніший момент його вдарив по руці Ілля Пелепюк з Серету, який йшов біля мене, чим врятував мені життя.

Нас повантажили по 80–120 осіб в брудні товарні вагони, які причепили до поїзду, що віз уланів до Угорщини. Близько 9 годин вечора наш поїзд відправився в напрямку до Стрия, але вже по 1/4 годинній їзді був затриманий сигналом і повернутий до Станіславова, тому що російські війська внявилися недалеко. Звідси нас відправлено через Делятин в Угорщину. Під час їзди нас безперервно непокоїли улани, які їхали з нами, польська і українська залізнична обслуга, ешелони військ, які зустрічалися нам, не менше і натовп, якого заздалегідь попередили про наш приїзд. У Сегедині, коли нас

вели на обід в один залізничний магазин, присутні угорські офіцери били старших священиків кулаками в обличчя. А в Вінер-Найштадт німецький натовп намагався штурмувати наші вагони. Під час всієї чотирьохденної їзди нас погано годували, бо комендант конвою заховав в свою кишеню гроші, отримані для цієї мети.

Нарешті ми прибули 4-го вересня на станцію Абтіссендорф, віддалену на 2 кілометри від Талергофа.

Тут почалася наша Голгофа. Офіцери і солдати, які нас очікували, накинулися відразу ж на нас з шаблями і кольбами. Нас повели на широке поле, Flugfeld, де навчалися льотчики. При перерахунку нашого транспорту повторилися попередні сцени. Офіцери, як дикі звірі, кидалися на священиків і тих, хто був в формі або мав на своїй голові посадову шапку, б'ючи їх і зриваючи їм розетки і зірки.

Своїм дикунством стосовно привезених сюди відзначився комендант, капітан Фашінг.

Наступного дня рано вранці прийшов до нас прапорщик з 4 солдатами, шукаючи «langhaarige Poppen», довговолосих попів, православних священиків. Забрав мене і священиків Тофана і Сорочана, повели до казарми. На місці він примусив нас зняти з себе ряси і підрясники і поставив під стіну казарми, одного від другого на віддалі двох кроків, а напроти кожного з нас солдата з рушницею в руці. Це виглядало на те, що нас будуть стріляти. Після декількох тривожних хвилин прапорщик примусив мене і священика Сорочана пилити дерево, а священика Тофана колоти його. А після цієї роботи відвели нас назад на Flugfeld, звідки взяли другу партію наших священиків.

Що і скільки ми перестраждали в Талергофі, особливо за час коменданта полковника Стадлера, не стану тут описувати. Не буду також згадувати, що увесь час нашого перебування в цьому таборі наше життя висіло завжди на нитці, якщо не від лютуючих тут хвороб, то від олов'яної кулі або стального багнета першого ліпшого вартового. А туга по сім'ям, що залишилися, від яких інколи цілими місяцями і навіть роками не отримували жодної вісточки, доповнювала чашу наших страждань... Одинокою втіхою в нашому горі була наша незабутня каплиця і дружні бесіди і дебати з братами галичанами, з якими ми тут познайомилися.

Нарешті в березні місяці 1917 р. пробилася до нас вістка про наказ імператора Карла стосовно розпуску Талергофа і інших подібних таборів. Нові надії нас оживили. і в травні місяці того ж року почали «арештанти» покидати Талергофське пекло. Одних пустили на батьківщину, других поселили в різних містах західних німецьких провінцій, а мене з буковинськими священиками Маковієвичем і Тофаном і другими 28 «неблагонадійними»

погнали в «besondere Zwangstation[1]» Доберсберг над Таєю, де ми прожили під жандармським наглядом майже до кінця серпня 1917 року.

Віденський Kriegsüberwachungsamt[2], що діяв при міністерстві, переслав мені і моїм товаришам недолі письмові свідоцтва про те, що нас зачислено в групу А, тобто «politisch Unbedenkliche», і відпустив на свободу. Староство в Вайдгофені н. Т. доставило нам і паспорти для повернення на батьківщину.

Однак марною виявилася моя радість скоро побачити моїх діточок, бо комендант чернівецької Passierscheinstelle[3] № 1003, капітан-поляк Каменецький не хотів мені дати дозволу на повернення на Буковину. І я, рад не рад, повинен був осісти спершу в Визельбурзі н. Ерл., пізніше в Самборі і Вашківцях над Черемошем, звідки лише 15-го лютого 1918 р. за дозволом буковинського крайового президента графа Еццорфа переселився в Садигору, заставши мою сім'ю здоровою, але мій будинок цілком розграбованим.

Друкується за: Талергофскій альманахъ. Пропамятная книга австрійскихъ жестокостей, изувѣрствъ и насилій надъ карпато-русскимъ народомъ во время всемірной войны 1914–1917 гг. Випуск 2. – Львів, 1925. – С. 55–60.

Переклад з російської В. Старика

Святольд

Буковина. [Терор в 1914 р.]

Арешти русских буковинців почалися до оголошення війни Росії.

Ще на початку балканських війн складали довіренні особи з українофільської фракції по всіх селах Буковини точні списки так званих «руссофілів», які не побажали іти на поводу у барона Миколи Василька, Степана Смаль-Стоцького і Омеляна Поповича. Ці списки, що складалися українофілами, віддавалися комендаиту чернівецької жандармерії майору Фішеру Едуарду зі всіма зібраними «доказами».

Крім цього, «докази» збирав ретельно довірений чернівецької поліції Франц Недвідъ. Кожен, хто лише перебував в якому-небудь відношенні до русскої народної партії, хто читав або виписував русскі газети і книжки, хто був членом русских товариств, читалень і пожежних дружин, а не хотів

[1] Місце примусової зупинки (нім.).

[2] Служба воєнного нагляду (нім.).

[3] Бюро перепусток (нім.).

поклонятися мазепинським богам, той записувався в чорну книгу. Не спав також чернівецький прокурорський наглядач в особі «знавця по руссофільським справам» Премінгер. Всі вони пильно слідкували за внявом культурного русского руху на Буковині.

За доносами цих довірених осіб закрито 7 травня 1910 р. всі русскі народні товариства і виховні притулки в Чернівцях, а їх майно було конфісковано.

З тих пір всі жандармські нункти на Буковині починають вести точні списки «руссофілів», поповнюючи їх старанно від часу до часу неофітами і доносячи начальству в найдрібніших подробицях про найменші вняви русского життя серед православних русских буковинців.

В 1914 р. арешти почалися на початку серпня. Першими були арештовані священики: д-р богослов'я і архієпископський екзарх Касіян Богатирець з Веренчанки, архієпископський екзарх Діонісій Кисіль-Киселівський з Садигори, Семен Волощук з Васловівців, Дмитро Дробот з Задубрівки і Омелян Маковієвич з Чорнавки. Професор чернівецького богословського факультету протоієрей Євген Козак з родиною був висланий в Зальцбург, а отець Корній Томович в Градець.

Далі були арештовані священики: Антон Тофан з Плоскої, Микола Джуремія (румун) з Борівців з зятем Іваном Шоршем, Іларіон Прелич (румун) і Федір Рак, уніатський священик – обоє з Раранчі, монах Кирил Козаркевич з монастиря Драгомирна, монах Герман Ганяк з святого Пантелеймонового монастиря на Афоні.

Потім додатково були арештовані дружини православних священиків пані Савіна Маковієвич (померла в 1915 р. в Талергофі) і Емілія Рахмістрюк; Іван Мильчох з дружиною Оленою, учителькою з Садигори; сироти по православному священикові Мільтіад, Фемістокл і Аристид Гуменюки, учні віком 9, 11 і 14 років; Петро Павлович – начальник станції в Барбівцях; близько 1600 русских буковинців селян, які просиділи по різних тюрмах буковинських, галицьких, угорських і стрийських; близько 150 липованів (старообрядців, давніх вихідців з Росії) з Білої Криниці і Климівців зі своїм ієромонахом отцем Макаріем були в Талергофі.

Щоб народ, який бачив арешти своїх передових людей, не обурився, рознустили жандарми чутки, що у одного священика знайдено воєнні плани, у іншого амуніція, у третього бочівки з російськими імперіалами, у іншого переписку з російською армією тощо.

Всіх арештованих поміщено спершу в місцевих повітових арештах, а протягом наступного тижня вони були перевезені у в'язницю чернівецького кримінального суду.

Зі світської інтелігенції були ще арештовані: адвокат Євген Гакман (його незабаром звільнили) з Чернівців, Корній Могильницький з дружиною з

Серету, учителі і викладачі: Кароль Шорш з Василева, Корній Кейван, Іван Тодосан, Лицію, Настасій, Василь Орза; міщанин Василь Нагорняк з Чернівців; студенти богослови: Гаврило Василович з Ревни, Петро Мойсюк з Ренужинець, Олексій Сопюк з Вашківців, Ананій Тарновецький з Борівців, Степан Фотій; суддя Володимир Смеречинський з Заставни, помічник присяжного повіреного Костянтин Смеречинський з Садигори, Микола Рахміструк з Чернівців, також декілька псаломщиків: Яків Богдан, Яків Бульбук, Леонтій Кейван, Онуфрій Лемний, Парфеній Драбик, Антоній Дняконович, Іван Реуцький, Парфеній і Олександр Маковієвичі, Євген Лупашко, Єпифаній Бачинський, Іван Бошняг і багато інших, чиї імена і прізвища неможливо встановити.

В половині серпня були переведені арештовані частинами в Станіслав. Тут заповнили ними в'язницю «Діброву» і тюрми окружного і воєнного судів, решту-ж вислали в тюрми Олмютца, Берна, Мискольч, Бистриці і інших, куди також висилали галичан і угроросів.

Наприкінці серпня місяця відбулося в Станіславові сортування арештованих на групи дуже небезпечних, менш небезпечних і цілком безпечних «руссофілів» – арештованих на підставі доносів і без них.

Воєнні події, які розігралися тоді не в користь австрійців, заставили австрійську адміністрацію в поспішному порядку вислати в'язнів вглиб Австрії – одних в Талергоф, інших в Терезин.

Буковинців відправили майже усіх безпосередньо в Талергоф, або ж з короткими зупинками в передаточних таборах в Знтцендорфі і Оберголлабруні.

Коли арештованих переводили з арештів на Станіславівський вокзал, на них напали з шаблями і кілками утікші з-під Галича австрійські улани, угорські обозні і місцева польська залізнична прислуга. Перо не в стані описати того, що відбувалося. Священика Дробота і монаха Козаркевича побито до крові. На станції Делятин повторився напад з боку натовпу, яким керував і підбурював директор чернівецької румунської гімназії Бужора, в той час поручник, а на угорських станціях арештованих били угорські офіцери.

Досі мені вдалося скласти далеко не повний список повішених буковинських русских селян:

1. Карл Качковський з Сторожинця 26/9 1914 р.
2. Петро Красовський з Панки окт. 1914 р.
3. Дмитро Кручко з Глибокої 22/10 1914 р.
4. Василь Горюк з Сторожинця 20/10 1914 р.
5. Василь Гандюк з Глибокої 20/9 1914 р.
6. Омелян Головач з Глибокої 22/9 1914 р.

7. Георгій Іліка з Бросківців 19/9 1914 р.
8. Ілля Лупашко з Волоки 7/9 1914 р.
9. Трохим Лупуляк з Глибокої 28/10 1914 р.
10. Георгій Меленка з Великого Кучурова 3/10 1914 р.
11. Флор Олараш з Ропчі 18/9 1914 р.
12. Параскева Олараш з Ропчі 18/9 1914 р.
13. Георгій Рибарчук з Трестьяна листопад 1914 р.
14. Іван Рогатинович з Жадови 17/9 1914 р.
15. Іван Стефанович з Великого Кучурова жовтень 1914 р.
16. Костянтин Сторощук з Великого Кучурова жовтень 1914 р.
17. Василь Циганюк з Дубовца 25/10 1914 р.
18. Василь Вижнюк з Глибокої 22/10 1914 р.
19. Федір Хабайло з Волоки над Черемошем. 9/12 1914 р.
20. Ілля Єремчук з Висших Шірівців вересень 1914 р.
21. Ілля Молдован з Чорнавки вересень 1914 р.
22. Іван Новек, липован з Молодієва 28/9 1914 р.
23. Ст. Червінський з Чорнавки жовтень 1914 р.
24. А. Тарновецький з Красна Ільський жовтень 1914 р.
25. Василь Дущак з Великого Кучурова січень 1915 р.
26. Прокофій Яцько з Великого Кучурова січень 1915 р.
27. Іван Олар з Воловця квітень 1915 р.
28. Микола Сушинський з Великого Кучурова січень 1915 р.
29. Адріан Яремко з Топорівців Пасха 1915 р.
30. Михайло Демчук з Нових Мамаївців березень 1915 р.
31. Петро Завадюк з Нових Мамаївців березень 1915 р.
32. Євстафій Червінський з Чорнавки на Цвітпу неділю 1915 р.
33. Дмнтро Рудан з Погорилівки 21/3 1915 р.
34. Степан Гуменюк з Боянчука квітень 1915 р.
35. Андрій Чупрун з Чункова березень 1915 р.
36. Микола Андрієць з Кисилева 18/5 1915 р.
37. Михайло Балабащук з Брязи липень 1916.
38. Степан Валабащук з Брязи липень 1916 р.
39. Мирон Чуперкович з Фундул Молдовей липень 1916.
40. Єфимій Єрган з Фундул Молдовей липень 1916 р.
41. Артемій Громада з Брязи липень 1916 р.
42. Дмнтро Русан з Фундулъ Молдовей липень 1916 р.
43. Артур Шекз з Нижнього Викова серпень 1916 р.
44. Йордатій Романчук з ? 14/1 1916 р.
45. Петро Макаренко з Топорівців, вбнтий жандармом 1916 р.
46. Памфилій Купаренко з Ропчі 16/3 1917.

Друкуєтьсяза: Талергофскійальманахъ. Пропамятнаякнигаавстрійскихъ жестокостей, изувѣрствъ и насилій надъ карпато-русскимъ народомъ во время всемірной войны 1914–1917 гг. Випуск 2. – Львів, 1925. – С. 49–52.

Переклад з російської В. Старика

А. П.

Гуцульські добровольці. [Спомини про 1914–1915 роки]

Скрутна хвиля була в часі тяжких зимових боїв мипулого [1914] року, коли то знову наша давне ім'я «тирольці Сходу» засіяло славою. Треба було в Західній Галичині (коло Тарнова і т.[ак] д.[алі]) сильним опором стати против страшної переваги російських військ, щоби не вдерли ся до Шлезка. Тому на правім крилі австрийської армії не багато війська стояло. Зато тут саме населенє стало нашому війську у великій пригоді. В Карпатах були услуги населеня тим більшої ваги, бо в гірських боях богато залежнть від гостинности і прихильности населеня, котре ще надто добре знає всі свої верхи і плаї. І лишень через вірність місцевих людий удало ся відперти ворожу люту силу.

Щоби належно оціннти подвиги гуцулів, треба перш усього згадати, що до того часу ніхто не думав брати їх до воєнної служби. Не місце тут говорити, що за величезпу користь мала би військова управа з гуцулів, якби вони мали стрілецькі організації на військовий лад.

Гуцули – з роду і поки віку чудові охотники-стрільці – дивно скоро і легко привикли до воєнного діла, яке їм повірили вагаючи ся і лиш задля недостачі війська, бо бояли ся, що гуцул побіжнть москалеви в стрічу. Але цілком противно! На борзі зорганізованих гуцулів-добровольців, одітих зразу в свою таки народпу ношу і лиш значених чорно-жовтою перевязкою на рукаві, поставлено відразу під провід жандарів і скарбових сторожів. По короткій муштрі робили вони вже на повірених їм місцях свою службу знаменнто. В тяжку годипу, коли астрийське військо густою лавою стояло в середній і західній Галичині, а в Карпатах і на Буковині було його не богато, подав почин до воєнної організації гуцулів посол Николай Василько.

Першу пробу такої організації перевів він сам в своїх виборчих кругах Вижниці і Путилові. Діяло ся це ще в листопаді першого року війни, недовго до другого наїзду москалів на Чернівці. Даремно виписали були московські можновладці велику нагороду на цю розумпу голову. Вони хотіли пімстнти ся на нім за то, що він завжди в палаті послів вказував на грізпу небезпеку з боку відвічного ворога і на кертичпу роботу московських най-

мнтів. На жаль, сказані були ці перестороги лиш на вітер. А як війна в східній Галичині і на Буковині грозила страшним нещастєм, то і тогди не вдало ся російським командантам і посіпакам здушнти ті між народом глибоко вкорінені династичні почуваня, що їх викохали провідники народу, хоч добрі сусіди торочать противне.

І вже здобули українські полки, Січові Стрільці, а не послідною чергою гуцули велику похвалу у найвисших достойників нашої монархиї.

Лицарські подвиги наших гуцулів, їх самопосвята і стрілецька спрнтність виповнять не одпу сторінку в історії славних діл народів Австрії. Щоби пізнати близше ту страшпу, небувалу боротьбу в Карпатах, треба уявнти собі ті крїваві і завзяті бої о т.[ак] зв.[аний] Татарський просмик і то в снігом покрнтих яругах і на високих верхах, що лежать по боках гірських доріг, котрі провадять з Галичини на Угорщипу, дальше треба зобразити собі, як то суворий, невідкличний приказ жене все наново російські війська полуднево-західними горами Буковини, щоби продерти ся до Семигороду. Годі забути і на завзяті приступи на Кирлибабу, відки ворожі недобитки ледви спасли ся. Так то великанська боротьба в Карпатах то закипнть, то стихає на час, поки знов не ожила коло Дуклі і не закінчила славними майськими днями, перемогою нашої зброї. Не прибільшуючи можна сказати, що цеї спасаючої боротьби в Карпатах не було би ніколи, якби москалям удало ся було продерти ся через буковинсько-семигородську границю. Що прийшло ся випнти гіркую не нам, а москалям, і що на кровію полнтих убочах Кирлибаби кинено першу грудку на гріб всеросийському мареву про російську Византію, то завдячуємо се у великій мірі твердій волі полковника Фішера і – не в посліді – вірним гуцулам. Ці патріотичні діла уможливили всі пізнійші успіхи на правім крилі східного фронту, якими справедливо пишаєть ся барон Пфланцер-Балтин. На жаль, годі тут описувати докладно ті цікаві дрібні бої. Але все-ж таки подам дещо з поводу наших жвавих і лицарських верховинців.

Світ ледви чи коли бачив такого безсовістного ошуканства, яким то москаль хотів єднати наш люд в Галичині і на Буковині. Як той Юда наставляв він уста для поцілунку, а до грудий острий ніж прикладав. Так то наближав ся москаль до «малоросійського брата», т.[о] зн.[ачить] до русина, до мужика. По селах і передмістях донедавна ще були наліплені відозви, де зазивало ся населена, щоби не підпомагали пустої лічи, то зн.[ачить] боротьбу з царським військом, щоби видавали «кукурудзянників» (австрійських ополченців), де лишень зявлять ся, а жандарів щоби убивали. Зато оповіщали їм визволеня від ярма австрийських властий, дідичів і жидів і обіцювали землю.

Перед очима населеня пішов – щоб показати, що вони дотримають слова – не один двір з димом, а богаті запаси збіжа забирали по части салдати,

по части давали мужикам. Біда тому, хто спротивив би ся їм і не приймив нещасного дарунку. Нагайка, кольба і куля спамятали би його. Біда тому мужикови, що не хотів зрадити місце побуту і силу австрийського війська! Скажена була лють москалів, як мусіли втікати. Тоді поводили ся вони як розбишаки, дико та немилосердно. Найгірше натерпіли ся гуцули, той народ, що не вміє кривити душею. Вони отверто стали на ворога-наїздника. Гуцули добровольці відразу опинили ся поза правом, яке належить ся звичайному війську, і в найліпшім випадку чекало їх розстріленє, як попали ся у руки москалів.

Доля бельгійських добровольців, котрих так жалують анґлійці, французи і непримішні, завидлива в порівнаню до мук що їх зносив український мужик, а головно гуцул. Урядово встановлених випадків, де гуцул відмагав ся приймати крадене добро, зрадити місце постою нашого війська або показати дорогу – без ліку. Крівaві жертви, а жадна пісня не розказує про лицарську відвагу гуцула, що відмагав ся винести з хати образ цісаря, та що лиш плечима здвигає, як йому приказують назвати перебраних жовнірів. Австрийські жандарі могли цілком спокійно звірити ся гуцулови, а ніхто не достеріг би так мудро мостів та доріг як гуцул.

Без успіху оставали ся заходи москалів присилувати священника до того, щоб він у церкві сповіщав, що край лишить ся вже в їх руках і щоби цареви присягали. Також не удавало ся їм порізнити священника з громадою. Шукають навіть між сільською інтелігенцією «доочних» свідків, що цісар Франц Йосиф подякував, міркуючи, що тим приваблять людий до себе. Даремно! Москалі вже в сусіднім селі, а двірник на власну відповідь збирає здатних до войська мужчин і передає їх проводови учителя, котрий ще в послідній хвилі промовляє до народу щиро патріотичними словами. І вже по перших боях в горах знають москалі, що свої страти мають здебільшого завдячувати чуйности і орлиному зорови гуцула добровольця. Жінки і старики мусять то відпокутувати і не одна бідна хатина стає ся позорищим московської національної безсоромности!

Пізнійше убрали гуцулів по-вояцки і так вони спасли ся гіркої доли, немипучої смерти. Але найкрасші з них заплатили вже свою любов до рідного краю кровію своєю. Сегодня належать гуцули до ландштурми або до українських Січових Стрільців, та лишень пів батальона стоїть у поли як «Гуцулські Стрільці» під командою австрийского офіцира. Передше мав над ними провід надпоручник в резерві секцийний радник Стефан барон Василько, поки тяжко його не ранили під час завзятого приступу. Як сам казав, він з великим жалем розпращав ся з своїми земляками, гуцулами, котрі і з свого боку дуже любили сего потомка в краю так шанованого шляхотского роду. Український верховинець щирий, звичайний тепер як і в стародавньо-

му світі. Представник тубільної шляхти, що на її предківських добрах ніколи не робили їх батьки панщини, зявив ся їм як доочний свідок і вістовик цісарської волі. Бути під його проводом – то для них найбільше щастє.

Зараз оживає в них згадка про італійський похід, про котрий знають вони з оповідань батьків і дідів, а перш усього з чудових жовнярських пісень їх великого земляка Осипа Юрія Федьковича, що був як офіцир свідком тих боїв. Се було там, коло Ст. Лучії, де молоденький архикнязь Франц Йосиф стояв перед очима своїх народів, між ними і гуцулів, в першім вогни. І ось світова війна – для українського народу головно боротьба з москалем – завела його відмолоднілу подобу в особі наслідника престолу в країпу гуцула. Шкода, що війна скосила найкрасший цвіт цего народу! Вони могли б тепер над Ізонцом до давної нової слави добувати, бо поруч німецького альпейця воювати гідні вони – ті «тирольці Сходу»…

З «Ukrainischr Rundschau».

Друкується за: Православний календар для українського народу на звичайний рік 1915. – Чернівці, 1915.

Іларій Карбулицький

Мої спомини (уривок про жандарський терор в 1914–1918 рр.]

В році [1928] почалася, а в році 1929 закінчилася моя публіцистична полеміка з генералом Фішером і полковником Зилінгером. Історія сеї полеміки, що наробила була великого шуму не тільки на Буковині, а й поза її межами, така:

Бувший командант буковинської жандармерії Едуард Фішер, який з вибухом Першої світової війни в р. 1914 був майором, а вже з кінцем того самого року полковником, а відтак і генералом, був, як з кінцем місяця серпня 1914-го року регулярне військо (43 піхотна дивізія і 35 бригада краєвого ополчення) опустили Буковипу, командантом оборони краю, яка складалася зі жандар-

мів всіх буковинських постерунків та пограничної фінансової сторожі. До кожного постерунку було приділено по 15 до 25 старших запасних вояків (ополченців) і зі всіх цих, примітивно узброєних людей, без кулеметів та артилерії, зорганізував Фішер кілька батальйонів піхоти і «воював» з ними проти незначних російських сил аж до кінця р. 1914-го. З початком р. 1915-го заняла буковинсько-російський фронт знову регулярне військо, а Фішер остався тільки комендант жандармерії і до кінця війни не мав нічого до діла з фронтовим командуванням.

Після війни – і то аж в р. 1928-му написав Фішер свої спомини з часу свойого воєнного командування та про воєнні подвиги своєї «армії» на Буковині, а особливо про «геройство» своїх жандармів в часі від початку вересня до кінця грудня 1914-го року в «Wiener Sonn- und Montagszeitung» № 13–26 з 16.4–25.6.1928 р. під заголовком «Warum Tausende sterben mussten»[1]. Тому що в своїх спогадах генерал Фішер описав цілий ряд тодішніх воєнних подій не конче вірно, підносячи під небеса геройства своїх жандармів, але й одним слівцем не спімпув про лиходійства багатьох жандармів з того часу, я обговорив ті Фішерові спомини в чернівецько-німецькому дневнику «Czernowitzer Allgemeine Zeitung» №№ 7067, 7068, 7070. 7073 з 16.9 до 22.9.1928 р. З цеї причини я закінчив своє обговорення Фішерові за те, що він допустив до всіх жандармських надужнть, а особливо до того, що жандарми тратили багатьох буковинців без суду. За ці надужиття я зробив відвічальним генерала Фішера.

На таке моє оскарження появилася в «Czernowitzer Allgemeine Zeitung» ч. 7108 з 4.11.1928 р. відповідь полковника Зилінгера. До цеї відповіді уповноважив його виразно генерал Фішер... Зилінгер намагався зі всеї сили оправдати жандармські злочини і представнти доконані юстифікації як строго законні... В відповідь на це оправдання я написав знову «Відповідь на відповідь полковника Зилінгера», якої перша часть була поміщена в «Czernowitzer Allgemeine Zeitung» ч. 7151 з 28.1.1929 р. Решту моєї відповіді, де я, обговорюючи точніше страчення невинних людей жандармами, збив Зилінгерові виводи ad absurdum[2], редакція не схотіла помістнти, і я був приневолений видати ту часть окремою брошуркою, яку я залучаю до цих споминів. В брошурі є й ціла історія цеї справи.

(...) В своїй відповіді я з свого боку писав дослівно таке:

«Те, що повинно кипутися в вічі кожному буковинцю, який прочнтає спогади «Чому тисячі повинні були вмерти» – це цілковита відсутність вичерпного пояснення протиріччя між описаною генералом Фішером ло-

[1] «Чому тисячі повиппі були вмерти» (пім.).

[2] «Як абсурдпі» (лат.).

яльності до Австрії всіх верств населення Буковини без різниці націй та віровизнань і надзвичайно численних повішань буковинських селян через уявне шпигунство та державпу зраду. Це відбувалося в той час, коли генерал Фішер був на Буковині всемогутнім правнтелем, тож за все те, що тут трапилося в цьому відношенні, він несе моральпу відповідальність. Тому що ці події складають дуже сумний розділ в історії нашого краю, дозволимо собі докладніше їх обговорнти.

Буковинське населення було все без винятку лояльним перед початком війни. Жодні мудрування не можуть заперечнти сьогодні цього факту. Навіть русофільські тенденції, які можна було спостерігати серед дуже малої частини українського селянського населення і серед декількох інтелігентів, обмежувалися лише культурно-мовною сферою, політично виснажилися в боротьбі з українцями і ніколи не виявляли себе через зрадницькі дії або через військове шпигунство проти Австрії. Єдиний випадок Геровського, який випередив своє можливе засудження втечею з чернівецької крайової в’язниці, навряд чи можна розглядати як засіб для узагальнення, бо в такому разі через полковника Редля потрібно було б засуджувати якщо не весь німецький народ, то принаймні цісарський і королівський Генеральний штаб. Втім, при обговоренні таких делікатних речей як державна зрада, потрібно оперувати лише з конкретними діями, а не лише з імовірними припущеннями, котрі в тому чи іншому випадкові можна було б вважати за обґрунтовані.

Румунське населення також було лояльним. Звичайно ж, між буковинськими румунами і старим регатом іспував безперечний психологічний контакт, який, зрештою, не дивував жодного розсудливого австрійця. Адже це були брати тієї ж самої раси, мови, релігії і історії з такими ж самими культурними устремліннями. Можливо, що вже тоді дехто з румунських інтелігентів ховав в серці ворожий до Австрії спосіб мислення, що не є таким незбагненним з огляду на промахи австрійської зовнішньої політки стосовно Румунії (наприклад, випадок з професором Йоргою чи митна політика на користь угорських магнатів). Але про політичні, антидержавні, зрадницькі підступи, або тим більше про військове шпигунство не могло бути і мови, і щонайменше не на користь Росії. Початок війни нічого не змінив у цій ситуації. Військовозобов’язані усіх національностей негайно вступають до своїх військових частин і мобілізація розгорпулася тут навіть швидше, аніж в західних провінціях. Також на Буковині не відбувалося нічого такого, що могло би служити доказом ворожої поведінки цивільного населення. Те, що декілька румунських інтелігентів подалися в старий регат, аж ніяк не могло розглядатися як доказ зрадницького способу мислення румунської народної маси.

В другій половині серпня і в першій половині вересня 1914 року дійшло до великих битв в Галичині, які, як відомо, закінчилися важкими поразками цісарсько-королівської армії. Командуванню повинно було бути ясним, що причини цих поразок потрібно шукати виключно у власних неправильних методах та розрахунках. Однак для того, щоб прикрити власні помилки і не визнавати їх, вхопилися за цілком зручний, однак тим обурливіший засіб: у всьому звинувачено шпигунів і зрадників! Таким чином було знайдено головного цапа-відбувайла, на спину якого (краще сказати: на шию) було повішено всі прогрішення великих і малих воєнноначальників. Доходило до того, що багато командирів свої невдачі пояснювали сміхотворними і з військової точки зору безглуздими випадками зради і шпигунства, які, тим не менше ставали «безсумнівними».

Більшість офіцерів та солдатів з заходу, а особливо з Угорщини, не знаючи відносин на сході монархії, бездумно повторювали те, що казали інші. Водночас більшість тих офіцерів і чиновників і інших осіб, котрі були знайомі з цими відносинами, намагалися через національні, політичні, економічні причини або ж з чисто особистих підстав завдати ударів ненависному українському автохтонному населенню, не знаючи міри в доносах і встановленні «безсумнівних» випадків. Був ще й особливий ґатунок духовно обмежених ура-патріотів, котрі відчували шпигунів і зрадників за багато кілометрів. Ці шалені і садистичні бестії в людській подобі пристрасно бажали свіжої крові і невинні люди, котрі випадково зустрічалися їм в районі бойових дій, отримували тавро шпигунів і зрадників і втішалися останніми хвилинами життя.

Навряд чи можна уявити війну без шпигунів. Вони були і на сході Австрії, але не там, де їх сподівалися знайти. Переконати когось, хто бачив війну, в тому, що галицькі або буковинські селяни можуть керувати артилерійським вогнем ворога за допомогою сигналів або ж по телефону, чи передавати ворогові інформацію про пересування власних військ, або ж наважаться стріляти по своїм військам, є явним безумством чи бездонною підлістю. І все те, що так звані «свідки» представляли як правду, було або спритною брехнею, або розповідалося на підставі брехливих «фактів». У найрідкісніших випадках можна було взагалі говорити про справжнє шпигунство. Але ці випадках цілком певно не стосувалися галицьких і буковинських селян, які так само розумілися на військових справах, як баран на звіздах.

Докладніше писати про це, значило б заходити занадто далеко. Не вистачило б цілих томів для того, щоб бодай приблизно описати страждання тих, кого спіткав цей протизаконний тероризм. Буде досить процитувати тут віденського державного архіваріуса обер-лейтенанта Ґляйзе-Горстенау, який стверджує:

«Підозрілих осіб конфінували або ув'язнювали, а також у великій кількості юстифікували на підставі воєнного права. Громадянські права окремих одиниць інколи були суворо обмежені. (Ці окремі одиниці ставали коротшими на голову – примітка І. Карбулицького). Крім винних нерідко страждали також і невинні».

Початок легалізації цього страхітливого безправства, здійсненого щодо цивільного населення зробив цісарсько-королівський генерал армійського командування фон Кевес. Вже 19 серпня 1914 року від видав наказ про те, що жителів краю, які мають зброю потрібно знищувати, а села, в яких мешканці стрілятимуть по військах (чого досі ніколи не траплялося) потрібно підпалювати і знищувати винних. Цей наказ, проти якого, у випадку отримання позитивних доказів, не потрібно було б і заперечувати, на свій страх і ризик розширювався нижчими командирами, наприклад крайовим командиром жандармерії в Галичині. Цей пан не знайшов нічого більш термінового, аніж інформувати своїх жандармів, що їм не дається жодного часу для доставки звинувачених у військові суди, тож після складання протоколу їх потрібно розстрілювати (На Буковині і в Галичині звинувачених розстрілювали і вішали навіть без складання протоколів).

Наказ Кевеса стосувався також і буковинських жандармів, але навіть він не задовольнив тутешнє найвище командування, тому що 13 вересня 1914 року в Гура-Гоморі з'являється розпорядження найвищого командування, яке гласило:

«В війні з ворогом, яка останнім часом ведеться в краю, трапляються нові випадки безсумнівної зради (??) щодо наших військових підрозділів. Звертаємо увагу населення на це з зауваженням, що військовим командирам суворо наказано негайно знищувати на місці всіх винних або лише запідозрених у зраді чи антидержавній діяльності».

Цей згубний наказ, котрий започаткував страти на буковинській землі, був і залишиться безкарним на вічні часи. Той, хто вписав в нього слова «або лише запідозрених», не мав совісті, а той, хто під словом «військові командири» розумів звичайних жандармів, свідомо перевищував свої права. «Командир» є занадто розтягнутим поняттям. Єфрейтор як командир взводу був також командиром, але між ним і верховним командиром була ще велика кількість проміжних командирів. І якщо хтось мав сміливість вживати таких драстичних заходів, як це передбачає цитоване розпорядження, він повинен був достатньо точно визначити слово командир. Якщо б так сталося, то не було б можливим, щоб звичайні вахмістри присвоїли собі право негайно вирішувати питання про життя і смерть своїх співгромадян.

Ми не говоримо тут про муки інтернованих. З точки зору військового командування розпорядження про інтернування осіб, що здавалися підозрі-

лими, напевно здавалося виправданим, але іспує різниця між інтерпуванням і інтерпуванням. Талергоф, звичайно ж, не був ніяким інтерпуванням! Талергоф був інквізицією, він був цвинтарем!

В опублікованих генералом Фішером спогадах ми не знаходимо жодного слова про якісь антидержавні дії буковинського населення. Навпаки! Генерал Фішер захоплено відгукується про буковинців! Жодного випадку дезертирства його ополченців, створення добровільного румунського загопу і добровільного українсько-гуцульського батальйопу, від якого, як пише генерал Фішер, ледве 10 % залишилися живими. Далі ми довідуємося від генерала Фішера, що він невимушено пересувався серед народу, хоча росіяни призначили премію за його голосу в сумі 100 000 рублів і так далі і так далі. Але не тільки це! Уже те, що ніхто не зрадив росіянам моздірі і тріщалки доводнть, що населення Буковини не мало жодних зрадницьких схильностей, і вже цілком певно, що не найшлося нікого, хто видав би численних шпигунів Фішера, особливо переодягнених жандармів, котрі вдень і вночі вешталися в зайнятих росіянами околицях і чия діяльність була необхідною для Фішера. Однак впродовж війна всі мали нагоду бачнти, як хоробро билися буковинські полки, що серед буковинських селянських синів не знайшлося жодних перебіжчиків, хоча вони точно знали, як ставляться вдома до їх земляків. Це є факти, котрі може підтвердити також кожен чесний не румун і не українець, які будь-коли стояли разом з буковинцями на полі бою.

Як може бути, що з одного боку генерал Фішер не знаходить достатньої кількості слів для похвали буковинцям, а з іншого боку він не лише холоднокровно спостерігав, як його підлеглі типу Тробея, Пройсентанца, Клаппа, Дрешера і інші вбивці конструювали з пустих або цілком незначних для ходу воєнних операцій подій шпигунство та випадки державної зради і без судового процесу відправляли нещасних жертв на той світ, але й довіряв цим шаленим бестіям командування та прикрашав їх груди орденами? Звипувачувати генерала Фішера в тому, що він сам безпосередньо вішав людей було би негоже, однак те, що він спрняв катам, покриваючи їх безчесні вчинки своїм авторнтетом, використовуючи найбрудніші душі в якості доносщиків – це є історично встановлений факт, який вічно залишатиметься ганебною плямою на прапорі буковинської жандармерії, яку досі підносили до небес.

Вина генерала Фішера не лише в тому, що він дозволяв шаленим Тробею, Клаппу, Дрешеру повішаннями задовольняти свої садистські інстинкти вбивць, але й в тому, що він не дозволив повіснти цих вбивць на першомуліпшому телеграфному стовпі! Якщо би генерал Фішер зробив це, не будучи в стані попереднти повішання, то принаймні відомстив би в очах хороброго буковинського населення нещасні жертви, чим здійснив би високо патрі-

отичний вчинок. Натомість насильство викликало лише ненависть проти державного авторнтету, і від всієї «корисної» і «патріотичної» діяльності панів Тробея і компанії, цього товариства убивць з дуже обмеженою відповідальністю, залишилися як сумна згадка тільки вимучені страхом обличчя мучеників – з п'ятнадцятилітнім хлопчиком Сторошчуком на чолі. Картина, перед якою повинні застигати людські серця.

Похвально те, що генерал Фішер згадав невідомого маленького чоловіка з народу, щоб вшапувати його пам'ять, однак водночас він забув розповісти нам, за що було повішено його безпосередніми підлеглими багатьох невідомих людей з народу, ще майже дітей, і як ці повішення можна виправдати перед Богом і людьми, за що ми йому і дорікаємо.

Що ж відповів на це все полковник Зилінгер від імена генерала Фішера?

Без того, щоб пройтися по моїх, як бачимо, загальних твердженнях, полковник Зилінгер обмежився лаконічним запереченням, яке я подаю дослівно:

«Генерал Фішер дізнався про всі юстифікації, що відбулися, лише через пів року. Тому що в краї як в області воєнних дій, діяв стан облоги, відповідні юстифікації проводилися, відповідно до статуту, командирами військових підрозділів або жандармами. При цьому вони мали право, згідно зі службовою інструкцією, діяти цілком самостійно.

Генерал Фішер, як крайовий комендант жандармерії, у точній відповідності до інструкції повідомляв військовий суд про кожпу підсудпу справу. Військовий суд публічно розглядав кожпу справу зокрема і затверджував її. Впродовж війни відбулося всього 18 юстифікацій, завжди у справах про досконало підтверджене шпигунство, грабежі або державпу зраду. Тобто виключно щодо злочинів, для яких у всіх арміях і воєнних областях цілого світу призначається смертна кара.

Серед цих 18 випадків спосіб дій жандармів Просентанца і Клаппа потребують спеціального пояснення. Ці двоє діяли в зайнятій росіянами області, ловили тут шпигунів на свіжих вчинках і мусіли самі на місці проводнти юстифікацію – з точки зору самозбереження і цілком у відповідності до статуту. Обер-лейтенант жандармерії Тробей не міг бути присутнім при дисциплінарному розслідуванні проведених ним юстфікацій, бо недовго перед цим він загипув.

Виключно вахмістр Дрешер був засуджений військовим судом, оскільки він наказав стратити неповнолітніх через крадіжку. Однак вахмістр вже на момент цього випадку вviявляв сліди психічного захворювання, зумовленого безпрецедентною перевтомою на військовій службі. Його дійсно було передано на лікування в психіатричпу лікарню внаслідок встановленого судом безумства.

Абсолютна доведеність всіх цих констатацій є очевидною, як я це ще раз підкреслюю, з оригінальних документів, які є в розпорядженні генерала Фішера. З ними може ознайомитися кожен, хто має щонайменший сумнів у сказаному вище».

На ця заперечення я відповідаю наступне :

Неймовірним виглядає те, що генерал Фішер лише через пів року довідався про юстифікації, що відбулися. Полковник Зилінгер може посилатися на так звані оригінальні документи, однак я вважаю, що потрібно були би добре подумати перед тим, як намагатися перекопувати буковинців у тому, що ударному коменданту Фішеру, який славився тим, що чув як на Буковині росте трава, потрібно було аж пів року, щоб довідатися про те, як його підлеглі дозволяли собі страчувати людей на публічному місці в Вижниці і на вокзалі в Глибоці, трупи яких впродовж багатьох днів оглядали сотні солдатів та цивільних осіб!

На мою думку, пан полковник робить своєму другові не надто добру послугу, не вимагаючи від нього бодай тої відповідальності, щоб він наказав своїм підлеглим негайно повідомляти про проведені ними юстифікації. Якщо його не відбувалося, то дуже сумно, що генерал Фішер не знав, що діялося в його маленькій групі, не знав про те, що його підлеглі дозволяли собі страчувати людей, не подаючи про це невідкладно належні звіти командуванню.

Уявімо собі обставини на Буковині в перші місяці війни:

Попереду ворожі війська, позаду в 4 годинах їзди автомобілем постійна ставка коменданта Фішера, а між ними три майже безлюдні містечка і сильно обезлюднілі села. Залізниця, телефон, телеграф і дороги перебувають у виключному розпорядженні командування. І при цьому потрібно було аж пів року, щоб Фішер довідався про звірства!

Я наважуюся запнтати полковника Зилінгера – в якому параграфі статуту, закопу про жандармерію або службової інструкції написано, що під час війни звичайні жандарми мають право виносити смертні вироки громадянам – навіть таким, котрі підозрюються у скоєнні певних злочинів, і згідно якого параграфу можна повісити 15 річпу днтипу або 17 річного юнака!!!

Нехай полковник Зилінгер розкаже нам далі, згідно якого параграфу закону про оголошення надзвичайного стану від 25 липня 1914 року R.-G.-Bl 158, яким тимчасово було припинено дію деяких статей конституції, окремі командири мали право не лише самовільно і формально, без військового суду, виносити смертні вироки але й передавати це право іншим офіцерам або й навіть унтер-офіцерам! (Я говорю тут про формальні смертні вироки, яких оригінали знаходяться, на щастя, на Буковині, а не про знищення «на місці»)

Це ми хочемо знати, а не пусті фрази про «оригінальні документи», які є не чим іншим, як звітами відповідних жандармів, що можуть містити викривлені або обманом роздобуті повідомлення про пійманих шпигунів! Це ми хочемо знати, а не пусті фрази про незалежні дії жандармів, про що ні статут, ані службова інструкція нічого не кажуть! Чи пан полковник вважає нас на Буковині бовдурами, які нічого не знають про статут, а службові інструкції і в руках не тримали! Ми дуже добре знаємо, що на Буковині було проголошено військовий стан, але ми знаємо також і про те, що декілька підлеглих генерала Фішера не зважали на постанови цього військового стапу. Чи для вас було мірилом фатальне оголошення з Гура-Гумори, а чи комендантом видавалися на свій страх і ризик ще й інші таємні накази, які ми цитували вище, і які полковником Зилінгером напевно розглядалися як службові накази і службові інструкції. Далі ми хочемо знати, хто був недобросовісним редактором багаторазово згаданого оголошення з Гура-Гумори, якщо ним не хоче бути генерал Фішер!!!

Про це ми хочемо знати, а не про дитячі наївні сентиментальності про п'ять континентів, які, на думку полковника Зилінгера, затамували подих через пошану до буковинських подвигів.

Я стверджую, що у всьому винна була система. Були жандарми, були невдачі – а Фішер завжди хотів мати лише подвиги – тому шукали винних у зраді, котрі несли би відповідальність за ці невдачі.

Полковник Зилінгер вважає, що генерал Фішер повідомляв військовий суд про кожен випадок повішання (а хто ж здійснював ці повішання???) і що військовий суд розглядав кожен випадок і виправдовував його... Це ж протиріччя! Як міг генерал Фішер повідомляти військовий суд про страти, якщо він, згідно з Зилінгером, довідався про них лише через пів року? Чи була стосовно цього точна інструкція вже на початку війни я не знаю, втім, якщо вона і існувала, то генерал Фішер не дбав про її виконання, що було з його боку грубим порушенням його службових обов'язків. Якщо він і повідомив про кілька випадків, то коли? Ці повідомлення відбувалися пізніше, а саме тоді, коли деякі з цих ганебних військових злочинів стали відомими авторитетним колам у Відні і коли про них писали в закордонній пресі…

Перед військовим судом зазвичай підсудні і обвинувачувачі обмінювалися ролями. Формально вони були підсудними, але по суті справи проведені щодо них негайні юстифікації висунули неймовірні звинувачення не лише проти них, але також проти всього чесного автохтонного населення. Крім того, внаслідок панівного військового безладу і часового проміжку, що виник між моментом вчинення підсудними дій і моментом проведеного розслідування, не спостерігалося безперервних процесуальних дій. Легко уявити собі як, в силу певного менталітету військових судів, ці військові

суди розглядали справи, де мова йшла про «героїв», відзначених Фішером навіть золотими медалями за мужність, і які загалом вважалися експертами щодо шпигунства та справ про державпу зраду. Тому треба було бути дуже наївними, щоб бути впевненими у виправдання військовим судом тих, хто вже відповів за свої вчинки перед юстифікаторами.

Дуже правильним є твердження, що спосіб дій Пройсентанца і Клаппа потребує спеціального пояснення, інакше залишиться назавжди невняснеиим, що ж вони вчинили – виправдапу юстифікацію чи звичайні вбивства, тому що ці двоє не мали права вчиняти жодних дій в області, населення якої, бодай тимчасово, підлягало іншим державним авторнтетам.

Є фактом те, що лейтенанта Тробея не можна було допнтати, оскільки його, незважаючи на його жахливі злочини і військовий терор, було приділено до 36 стрілецького регіменту, де, він потім на фронті був застрелений за досі невстановлених обставин (принаймні, не ворогом) є фактом і це стало щастям для цивільного населення і для підпорядкованих йому солдатів. Боже провидіння хотіло, щоб ця потвора загипула від кулі, і це можна розглядати лише як божий захист бідного цивільного населення. Однак для майбутніх поколінь нижче приводимо опис його «подвигів».

Старший лейтенант Франц Тробей був командиром відділення в Заліщиках, коли почалася війна. До своїх гастролей на Буковині, які почалися наприкінці вересня 1914 року, він власноручно замордував або наказав замордувати таких людей:

31 серпня 1914 року він власноручно застрелив в Городенці грабаря Михайла Мельника. Наступного дня він наказав повіснти стару жінку з Городенки за те, що вона носила червоний одяг, за допомогою якого вона могла би подавати сигнали росіянам, що перебували на відстані 20 км. Все вже було готове для страти на вербі, коли, на щастя над'їхав автомобілем старший лейтенант фон Турнау і звільнив стару жінку з кігтів цього страховиська. 13 вересня Тробей видав наказ повісити селянина Івана Чураківського з Ганківців, 14 вересня снятинського громадянина Івана Гринцишина, 17 вересня поштаря Омеляна Притулу, робітника Івана Виноградника, службовця Лісковацького і власноручно застрелив піхотинця Йозефа Кобилевського. 29 вересня Тробей, який вже діяв під командуванням Фішера, наказав запалнти зі всіх боків село Уторопи на галицькому боці і стріляти всіх втікаючих людей, мов зайців, тому що йому доповіли, що ця громада є русофільською. Окрім того Тробей, недовго думаючи, повісив наступних селян з цієї громади: Петра Біленчука, Георгія Лукинчука, Остафія Лучка, Яківа Кливця і Михайла Сторощука. На Буковині Тробей власноручно застрелив візника Танасія Тарновецького, який, їдучи возом, не привітав Тробея.

20 жовтня 1914 року Тробей на підставі доносу певного Шміля Ціммермана наказав повісити на вокзалі в Глибоці на ліхтарних стовбах через вигадапу кражу під час російського наступу (також схоплених in flagranti) Дмитра Кручка, Діомеда Головача, Трохима Лупуляка і 15-річного хлопця Василя Візнюка. Благородний кавалер Тробей, котрий спостерігав за цілим процесом повішання через польовий бінокль, помилував селянську дівчипу, котру як номер 19 мали також повісити. Окрім того, заліщицькі жителі розповідали мені в серпні 1914 року про те, що Тробей стратив ще дев'ятьох селян, серед них кількох з Копичинців, але я не мав нагоди перевірити цю звістку на правдивість. Однак інших вісімнадцять випадків є загальновідомим фактом і були вже, втім, опубліковані професором Баланом. Особливо про Глибоцьке повішання знає кожна людина на Буковині... Та й випадок в Уторопах був такою бездонною підлістю, що неможливо зрозуміти, як таке могло пройти безкарно для Тробея... Але кому це все може бути корисним? Пан полковник Зилінгер має свої «оригінальні» документи і свій особливий службовий статут – і тому basta!

Що ж стосується вахмістра Дрешера, то неправдою є твердження, що «він був засуджений військовим судом, оскільки розпорядився стратити неповнолітнього через крадіжку». Правдою є те, що він був близько віт того, щоб бути засудженим за повішання цілком невинної 15-річної дитини, однак його не було засуджено. Цей випадок є настільки страхітливим, що я вирішив описати його цілком точно. Опис його, який грунтується на відповідного акті Радівецького військового суду, я подаю згідно цитованої вище книги професора Балана в перекладі на німецьку мову з румунської:

«Юстифікацію спричинив випадок в Кучурові Великім. Тут велася перевірка Костянтина Сторощука сина Касіяна, селянського підлітка 15 років. Його перевіряв жандарм Йоган Дрешер, який в жовтні 1914 року арештував згаданого хлопця і звипуватив його в тому, що той зрадив росіянам розташування австрійських військ і отримав за це як винагороду «3 рублі в декілька шматочків цукру». Основними свідками були двоє дітей у віці 9 і 11 років. Щоб погодити їх свідчення, обох дітей разом з їх матір'ю Ілінкою було транспортовано в казарми жандармерії Великого Кучурова. Тут Дрешер насамперед запитав матір, чи вона бачила в Костянтина Сторощука три рублі чи не бачила. Ілінка Чорногуз відповіла, що не бачила. За цю свою відповідь її було закрито в камері. Її дітей, Пантелія і Василя, били і залякували. Василь Сторощук отримав три удари палицею і один рукою. Свідок бачив, як ці діти плакали і тремтіли перед Дрешером. Після такого залякування вони стали зговірливішими. Зі страху вони посвідчили, що бачили у Сторощука три рублі в кілька шматочків цукру. Після цього отриманого силою свідчення приведено Костянтина Сторощука, який був запертий в

підвалі, і піддано допиту. Він все заперечував і через це його було жахливо побито. Дитина не приходила до свідомості. Його постійно витягували з підвалу і били в казарму до непритомності. Також і в підвалі до нього ставилися жорстоко. Найбільше і найжорстокіше бив його солдат по імені Василь Мельник. До казарми закликали хлопця Георгія Кінащука і запитали, чи він бачив в Костянтина Сторощука три рублі чи не бачив. Він відповів, що не бачив. Після цієї відповіді він отримав 30 ударів палицею. Потім його підняли з лавки і запитали знову, на що Георгій Кінащук знову відповів негативно. Його били знову. Але він залишився стійким і говорив, що не бачив нічого. «Спина моєї дитини була цілком чорною» – свідчила мати цього хлопця перед військовим судом.

В такий спосіб здійснювався допит свідків і Костяитина Сторощука. Через п'ять днів (також на місці!) «розслідування випадку» Дрешер приступив до складання протоколу. У ньому він записав, що у Сторощука було помічено 3 рублі і кілька шматочків цукру, що він шпигував за розташуванням австрійських військ і, нарешті, що він зробив дві поїздки до Йорданештів з метою шпигунства. Сторощука було повішано для того, «щоб обмежити розповсюдження шпигунства».

30 жовтня 1914 року був останнім днем в житті нещасної дитини Костянтина Сторощука. Дрешер все підготував. Ще попереднього дня він розпорядився спорудити шибеницю. В землю було закопано дерев'яний стовп з цвяхом нагорі, до якого причеплено чотирикратний шнурок. Рано вранці 30 жовтня один чоловік обходив село, бив в барабан і кликав людей на виставу. Сільського священика Дмитра Бурака, теперішнього ігумена монастиря Драгомирна, було викликано в казарми жандармерії, щоб причастити святих тайн. Увійшовши в казарму, священик Бурак запитав, де перебуває злочинець, якого треба висповідати. «Чи ви не бачите, ваша всечесність?» – відповів Дрешер і показав рукою на хлопчика, який стояв, спираючись на піч.

«Я закам'янів» – розповідає священик Бурак, – побачивши дитину, таку гарну, з чорними очима, блідим обличчям і ослаблену після численних мук та знущань». «Чи злочин хлопчика доведено і чи він заслуговує на смертний вирок?» – запитав священик. «Так, пане священику, я все перевірив і отримав наказ з Чернівців негайно його виконати» – відповів Дрешер. Отець Бурак висповідав хлопця і як тільки він був готовий, Дрешер сказав йому наступне: «Пане священику, ви мусите піти з нами на місце страти і я прошу вас виголосити там застрашуючу проповідь двома мовами, українською і румунською». У цей час формувався похід. Один чоловік ніс попереду хрест, за ним слідував хлопець Сторощук, оточений ліворуч і праворуч чотирма солдатами, далі крокував священик в духовному одязі.

Гідна співчуття матір дитини була невтішно. Від неділі, коли розпочався арешт, до четверга вона щодня приходила до казарми, однак не могла поговорити з своєю дитиною. «Вранці в п'ятницю, коли я як звичайно пішла до казарм жандармерії, – свідчила нещасна мати, – я побачила Михайла Даміана і ще одного селянина, як вони йшли вулицею і били в барабан, закликаючи людей іти до корчми, де будуть вішати хлопця-шпигуна. У цей момеит я також помітила нашого священика в облаченню, який йшов до казарми. Перелякана я побігла до казарми жандармерії і довідалася по дорозі, що мою дитину повісять негайно. І справді я побачила через вікно, як священик висповідав мого сина і від цього жаху я майже збожеволіла. Як у сні я згадую, як потім кілька солдат з вахмістром ескортували мого сина, як від казарми до шибениці його супроводжував священик і як зібрався великий натовп глядачів. На площі було споруджено шибеницю.

Перед шибеницею мій хлопчик помітив мене і почав голосно кричати, що він не винен і крикнув тричі: «Мамо, я хочу жити!..» Я хотіла підійти до нього, щоб поцілувати і попрощатися, але солдати не дозволили мені це зробити. Потім священик виголосив проповідь і відійшов. Солдати роздягнули мого сина до штанів, зв'язали йому руки і ноги, і потім його повісив солдат, котрий мав на обох сторонах коміра по три зірки (їздовий Інсен). Потім солдат зняв трупа, Матвій Стаднічук помацав його нульс і сказав, що мій син ще живе. Але це була неправда, він вже був мертвий. При страту не було ніякого лікаря. Люди позичили мені воза і я привезла труп додому. Жінки Анілушка Івоніца і Авронія Сторощук, які допомагали мені обмити труп, можуть посвідчити, що мій син був цілком чорний від побоїв і крововиливів. Крім того, один палець на руці був вивернутий з суставу і зломаний. Наступного дня відбувся похорон без церковного обряду і мою дитину було поховано за межами цвинтаря»...

Гарна картина, пане полковнику, чи не так?.. А що кажуть ваші «оригінальні докумеити», чи усміхалося переповнене жахом обличчя цієї дитини до авторів цієї і решти мерзотностей, коли думало про шибеницю?

Лише в червні 1915 року, коли один румунський денутат від Буковини повідомив про цей випадок військовому міністру у Відні, було проведено розслідування вчинків Дрешера і інших. Військово-судовий процес в Радівцях безсумнівно довів, що Сторощук зовсім не був в Йорданештах, що в околиці «Рутка», де знаходився будинок Сторощуків, росіян взагалі не було, і що Дрешер за допомогою побоїв присилував свідків дати фальшиві покази. В ході судового розслідування було встановлено, що з вини Дрешера було замордовано невинну дитину, однак його за це не покарали, а помістили в лікарню з метою перевірки його душевного стану, тому що певні обставини вимагали виправдати не так самого Дрешера, як систему, запроваджену на

Буковині жандармерією і широко застосовану тут. Треба було показати громадськості, що хоча Дрешер був убивцею, однак убивцею «божевільним», котрий не відповідав за свої злочини, а отже «само собою зрозуміло» і його начальникам не можна було нічого закинути. Комедія вдалася повністю! Медичний висновок констатував, що Дрешер хоча й був нормальним, однак страждав на неврастенію і мав слухові галюцинації, а отже не був цілком нормальним. Нарешті, Дрешера оголосили «нездатним відповідати за свої вчинки», і цього висновку вистачило для того, щоб він безкарно уникнути військового суду...

Хоча я мало розуміюся на таких вчених речах як «лікарський висновок», однак я достатньо розумію, що Дрешер «в момеит цього випадку» не лише «виявляв початкові сліди психічного захворювання» (яке, на жаль, помітили лише через десять місяців), але й був цілком божевільним, і це робить його співучасниками всіх тих, котрі вчасно не помітили цього і довіряли йому командування. «Безпрецедеитному перепрацюванню на військовій службі» само собою спрняло й те, що для Дрешера не було дрібницею впродовж тижнів і місяців бити самому або наказувати бити іншим до втрати свідомості нещасне населення Кучурова Великого в жандармських камерах. Все це спрняло тому, що казарми жандармерії в Кучурові Великім скрізь здобули заслужену славу місця, з якого можна було чути лише стогони, плачі і крики відчаю. Ще й нині сільське населення після заходу сонця робить великий крюк, щоб обминути це місце смутку.

Я не знаю, чи каже щось також і про це службова інструкція і «оригінальні докумеити», однак сотні і сьогодні живих свідків посвідчать під присягою, хто був Дрешер і в яких вчинках реалізовувався його чудовий патріотизм. Я знаю про це напевно і дуже бажав би того, щоб полковник Зилінгер завдав собі труду вивчити «на місці» ці живі докумеити. Напевно, що в такий спосіб він отримав би сприятливу нагоду додати дуже важливі зауваження на полях його «оригінальних документів».

Полковник Зилінгер стведжує: «Загалом протягом війни було проведено 18 юстифікацій.» На жаль, і це твердження не відповідає дійсності! Я не хочу мати справу з «оригінальними докумеитами», я хочу мати справу з фактами, які відомі цілому краю! Я утримаюся від того, щоб перераховувати всі юстифікації, проведені на Буковині протягом війни, а обмежуся лише тими, які здійснювалися підлеглими Фішера без військово-судового процесу чи без судового процесу військового стану і без судейського вироку. Я зроблю це поіменно, зазначивши виразно, що цей перелік не є вичерпним. Зазначені тут юстифікації були виконані прилюдно і через це є загально відомими. Однак існують випадки, коли окремі люди просто зникали і не можна з певністю стверджувати, що їх не було відправлено в кращий потойбічний світ

певними «героями» в злочинний спосіб, про що навіть сам генерал Фішер міг нічого не знати.

Список осіб, вбитих підлеглими Фішера на Буковині, виглядає наступним чином:

1. Молдован Ілля з Чорнавки, 2. Єремійчук Ілля з Горішніх Ширівців, обидва повішані в Садгорі. 3. Червінський Станіслав з Чорнавки, повішаний в Чорнавці. 4. Лупашко Ілля з Волоки над Дерелуєм, повішаний там же. 5. Селянин Прокоп Штефура по-простому Бісж з Плоски, повішаний в Плосці. 6. Селянин Красовський з Панки, 7. Швець Іван Рогатинович з Жадови, обоє повішані в Вижниці. 8. Меленка Георгій і 9. Стефанович Іван, обоє з Кучурова Великого, повішані в Кучурові Великім. 10. Горюк Василь і 11. Качковський Кароль, обидва з Сторожинці, повішані там же. 12. Гандюк Олекса з Глибокої, повішаний в Карапчеві над Серетом. 13. Олараш Флоря і 14. Олараш Параскіца з Ропчі, обоє повішані в Петрівцях. 15. Циганчук Іван з Дубівців, повішаний в Глинниці. 16. Кручка Дмитро, 17. Головач Діомид, 18. Лунуляк Трохим і 19. Візнюк Василь, всі четверо з Глибокої, повішані в Глибоці. 20. Сторощук Костяитин з Кучурова Великого, повішаний там же. 21. Яремко Адріан з Топорівців, повішаний там же. 22. Дищук Михайло і 23. Завадюк Петро, обидва з Нових Мамаївців, повішані там же.

Тож ми бачимо, що «оригінальні документи» на є цілком в порядку, и було вкрай необхідним в інтересі дослідження світової війни дещо їх скоректувати.

Поняття «на місці» потрібно дуже докладно обговорити і пояснити. Хоча свого часу цитоване розпорядження з Гурагумори вже по своїй суті було негуманним і повинно було глибоко ображати правосвідомість кожної порядної людини, однак на нього загалом навіть не звертали уваги. У цьому розпорядженні говориться виразно: «на місці». Що це означало? Вираз «на місці» може означати тут лише коли, на приклад, ворожий солдат в цивільному вбранні або власний громадянин буде викритий в чужій військовій частині, або коли впіймають шпигуна з певними записами, ескізами або іншими документами, які мають відношення до війни, або коли справа йдеться про того, хто розвідує військові таємниці, або агітує за зраду батьківщині. Коли застукають зненацька когось, хто подає сигнали ворогу за допомогою придатних засобів, має при собі зброю або ховає бойові засоби, шпигунів і власних дезертирів, або чинить активний спротив військовій владі. Коли про когось відомо, що він навмисне руйнує або пошкоджує обладнання, яке може служити для військових цілей або ж хтось попадеться на гарячому на такому вчинку. Якщо такого злочинця впіймано на місці злочину, то його негайне вбивство на добрій німецькій мові називається так: «знищити на місці». Однак тепер виявляється, що ніхто з тих осіб, які були страчені підлеглими Фішера, не був спійманий на гарячому на місці злочину жандар-

мами або іншими військовими. Всі юстифікації відбувалися не «на місці» злочинної дії (навіть вигаданої чи уявної), а через багато днів та тижнів пізніше, на зовсім іншому місці на підставі доносів або оговорів, на підставі витиснутих признань і показів свідків, або ж на підставі таких показів свідків, форма і походження яких неодмінно повинні були бути перевіреними судом не після, а до юстифікації...

У жодному випадку не можна тут вести мову про вимогу самозбереження, тобто про справедливу самооборону. Намагання виправдатися цим є притягнутою за вуха нустою фразою, яка не має реальних підстав і наслідків і не підтверджується конкретними обставинами. Твердження про «досконало доведене шпигунство» і таке подібне базуються не на фактах, а на «оригінальних документах», котрі були досліджені дуже недостатньо в ході процесу, який навіть не нагадував звичайний судовий процес. Задовольнятися сьогодні фразою про «досконало доведені» і підтверджувати її певними свідченнями людей, визнаних винними в незаконному тероризмі, через що вони не можуть і не сміють фігурувати свідками в цій справі, означає пускати цапа в город і є не чим іншим, як відчайдушним хапанням повітря рибою, википутою на сушу.

До всього додається ще особливо обурливий факт того, що пани вішальники не хотіли внявити навіть такої поваги до закону, щоб звернути увагу на заборону страчувати молодих людей до двадцятого року життя. Однак було страчено двоє 15-річних дітей, Сторощук і Візнюк, а також юнак Єремійчук віком 17 років і 3 місяці. Вже тільки цей факт найкраще характеризує нечувано низький рівень ведення процесу, який дозволяли собі вести вішальники в справах, де йшлося про життя і смерть своїх власних громадян.

Саме так а не інакше представляються повішання, здійснені на Буковині без жодних формальностей. Легковажно – зухвало і без крихти відповідальності, по-садистськи – жорстоко і відчуваючи свою необмежену сваволю, брехливо і безмовно, використовуючи спричинену безмежним терором безвольність автохтонного населення, декілька підлеглих генерала Фішера знищували невинні людські життя. Це є встановленим фактом і жодні викрутаси не спроможні цього викорінити!.. А наскільки великим було залякування населення, найкраще свідчить випадок зі Сторощуком в Кучурові Великім. Один із найповажніших і найшановніших священиків Буковини преосвященний Бурак, навіть не наважився звертатися до крайового командування жандармерії, щоб запобігти дітовбивству, а терпляче змирився з всемогутньою волею божевільного жандарма.

У попередній дискусії спеціально зазначалося, що було б некоректним прямо звипувачувати в повішаннях генерал Фішера, незважаючи на його драконівське розпорядження з Гурагумори. Це припущення грунтується на тому, що загальновідомо, що велика слабкість генерала Фішера була у всьому, що йому

доповідали про цих небезпечних селянських шпигунів і тому подібне оплачені і неоплачені донощики офіційно і неофіційно. Тому, йому насправді було важко говорнти відверто про ці справи в своїх мемуарах. Однак тепер вняляється, коли прояснилися всі обставини, генерал Фішер не лише не хоче визнати, що ці злочини були злочинами, але й намагається їх виправдати через третіх осіб і представнти як законні, втім такими химерними, нелогічними і необ'єктивними виразами, які викривають самі себе. Це настирливе наполягання на своїй точці зору, яка визнає законними обставини буковинських страт через повішання і є якраз тим, що не можуть пробачнти законопослушні, відчуваючі і взагалі усі люди, котрі не бажають грітися в променях Фішерового сонця. Тим більше тому, що інші австро-угорські воєнноначальники, (чиї імена заледве чи називаються з «благоговінням на п'яти коитинентах»), однак все ж з згадуються в Европі з пошаною, незважаючи на їхні поразки, відкрнто і чесно визнають в своїх працях про Світову війпу, що численні повішання невинних жертв мали місце і що це є однією з найсумніших сторінок цієї жорстокої війни.

Такою є моя остаточна відповідь, а якщо наведених фактів недостатньо, то я готовий представити додаткові матеріали.

Друкується за: Карбулицький Ілярій Іванович. Мої спомини. Машинописна копія.

Архів УНДЧ: Ф. І. Карбулицького. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 439–464.

Степап Смаль-Стоцький

Дещо про себе самого (уривок з автобіографії)

Прийшла сьвітова війна. Я також був «безумовно» змобілізований і зараз «нарукував». В черновецькій бригаді приділено мене до штабу, головно до полевого суду. Кілько я тут людей, і наших, виратував з біди (згадую тільки Лагодинського, Гузара, Навроцького) про це не говорю. Я і тут сповняв свій народний обов'язок, хоч сам багато задля того терпів. Коли розбито нашу бригаду в Польщі над Нідою, приділено мене до полевого суду краківської корнусної команди в Моравській Остраві а пізніше в Кракові. Тут я був президіялістом, оборонцем і прокуратором і проф. Дністрянський може посвідчити, яке я там виробив собі поважне становище і як я завсіди його уживав на те, щоб нещасним жертвам помогти. В Кракові поховав я моє найдорожче, мою жінку. Не міг виратувати і удержати при життю цеї жертви війни. Від того часу я і досі бездомним бурлакою, без рідного гнізда.

В р. 1916 по смерті моєї жінки приділили мене до табору українських полонених в Фрайштадті, доручено мені інспекцію над просьвітною працею веденою в таборі Союзом визволення України, але я небавом став сам учителем. Яким я був учителем і що я взагалі там робив, про це розкажуть може колись молодші учасники неї праці і самі мої ученики. Я там сформував також дивізію сірожупанців і виправив її на Україну. На жадання німецького міністерства війни мав я і в таборах полонених Українців у Німеччині, в Зальцведелі, Раштаті і Венцлярі всюди по десять днів виклади про вибрані Шевченкові поеми, якими всюди вптискав живі сльози з очий тисяч полонених.

В р.1917 вибрано мене силоміцю головою боєвої управи січових стрільців на місце Трильовського. Я об'їхав важніщі зборища січових стрільців в Галичині, був між ними ще 1918 аж в Єлисаветі на Вкраїні, ми мали ріжні великі пляни, але даремно. Ми війну програли. І так завіди буде, доки ми не будемо всі зорієнтовані на власні і тільки не власні народні сили. Доки ідейність, характерність і залізна всенародна дисципліна не ляжуть в основу народного виховання, доти не витворимо ми тої моральної сили, перед якою жадна иньша сила не устоїть ся. Одна тільки моральна сила наших ідей і переконань, провідників і народу, дасть нам повну перевагу над нашими противниками.

По війні був я заступником Західноукраїнської Народної Республіки від 19-го грудня 1918 до 9-го вересня 1921 п Празі, працював тут над вибудуванням як найкращих взаємин між українським і чеськословацьким народом, написав дві брошури по чеськи: Вигляди правдивої взаїмности чеськословацького і українського народу, Львів серце західної України (видана також і в французькім перекладі і вступ до видання Шевченкового Івана Гуса в чеському перекладі Франтішка Тіхого, вів курс українськоїї мови для чехів, опікував ся нашою великою тоді еміграцією, таборами і студентством, займав ся допомговою акцією, зорганізував прихильну для нас газетну пропаганду, заснував український клюб для піддержування товариського життя, брав участь як сокіл в великім всесокільськім здвизі, удержував щирі зв'язки з місією Української Народної Республіки, одним словом сповняв як найсумлінніше свої обов'язки, як я їх розумів. Можу сміло сказати і вказати на свої і чужі голоси, що я здобув собі тут поважну позицію, хоч упередження супроти віденської нашої політики було дуже велике.

Потім став я професором українського унівесритету в Празі, учу тут і працюю науково, а від політики я зовсім відтягнув ся... Крім того був я два роки першим лєктором українськоїї мови на чеській високій школі торговельній. На старі літа вернув отже до того, відки вийшов, – до науки.

Друкується за: Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 779. – Арк. 84–86.

Ілля Семака

Про виселенців

Світова війна спричинила багато лиха особливо на тих областях, де вона вела ся, а властиво все ще далі веде ся. Найбільше потерпіли українці східної Галичини і Буковини, бо на сих областях відбували ся криваві битви та повторяли ся кілька разів ворожі наїзди. Хто переїздив через Галичину, той бачив знищені села, міста та цілі сторони, снустошені ворогом. Значна часть населеня покинула рідні сторони, одні втікали зі страху перед неприятелем, а дуже много наших людий мусіли онускати рідні села зі стратегічних або з політичних причин. Їх вивезено в західні краї Австрії та розміщено одних по громадах, а других по бараках, збудованих державним коштом.

З початку така доля постигла тільки українців, поляків, волохів, та німців-кольоністів з Галичини і Буковини. Аж по вибуху війни з Італією прибули також з полудня італійці, словінці та хорвати.

Виселенців приміщувано по баракових таборах після їх народности. Для українців побудовано бараки в Ґмінді і Вольфсбергу, виселенців з Волиня (українців) приміщено в Ґредіґу (коло Зальцбургу), а збігці з Буковини, українці як і румуни, знайшли захист в Оберголябруні (Долішна Австрія). Табор в Хоцені (Чехи) призначено для поляків. Жидів знов приміщено по части в Нікольсбургу, Порліц (на Мораві) і в Дейчброд (Чехи) та по містах, містечках і селах західних австрійських провінцій. Італійці знаходять ся в Погендорфі і Мітерндорфі, словінці і хорвати в таборі Штайнклям і в иньших таборах. Всіх таборів призначених для збігців маємо 17.

Крім того, як вже було сказано, богато виселенців всяких верств розміщено по містах і селах. Виселенцями у Відни опікує ся Централя для виселенців (II Zirkusgasse 5), а також комітети приватні, авторизовані міністерством для справ внутрішних, а то: Комітет для українських збігців з Галичини і Буковини (VIII, Strozzigasse 32), дальше Буковинський запомого-вий Комітет (IX, Schwarzspanierstrasse 15), відтак знаний Віденьский запом.[омоговий] Комітет (Wiener Hilfs-komitee) і Комітет для полудневих виселенців.

Виселенці знайшли приміщенє, харч та одіж в таборах з фондів державних, а незаможним збігцям, що знаходять ся по селах і містах, уділяє правительство сталі грошеві запомоги та одіж.

Цікаво буде знати, що в липни 1915 р.[оку] було всіх виселенців в Австрії 390 146. Між ними начислено в самім Відни 17 810 українців, 77 090 жидів і 1000 італіян. Се тільки такі збігці, що побирали державні запомоги.

Урядники з Буковини і багато ітелігеитних українців з нашого краю знайшли гостинний побут в Празі.

Стан виселенців, приміщених в західній Австрії виносив в осени 1917 року 440 622. З того було українців по громадах 53 700, а на бараках 21 488. Всіх українців разом отже 75 188. Наші виселенці, особливо селяне з малими виїмками, не зазнали ні по громадах, ні на бараках добра. Брак повної свободи по бараках, незнанє мови населеня, серед якого зупинили ся, а найбільше туга за рідною стріхою не давали їм супокою. «Додому, додому!» – сі слова стали були гаслом наших виселенців. Постійно і рішучо напирали наші збігці на членів управи і особливо на своїх послів, допомогти їм до як найскоршого повороту до рідного краю.

Завдяки невтомимим заходам українських послів згодило ся дійсно правительство та Команда армії на поворот наших нещасних виселенців. Восени 1917 кілька транспортів відійшло до Галичини і на Буковину. На бараках та по селах лишило ся мало наших людей, хиба такі, що задля слабости не могли виїхати, або яких области ще заняті неприятелем, вкінци такі, що підчас зими не важили ся їхати. Всіх українців на бараках в Ґмінді буде несповна 10 000, в Моравскій Трибаві около 15 000, в Ґаї 508, волиняків-українців в Ґредіґу 4000, а буковинських українців в Оберголябруні кількасот

З побуту на бараках винесли наші люде прикрі спомини. Правда, що держава видала великі міліони на будову бараків та на утриманє збігців, однак по многих бараках недописала адміністрація.

І так в многих таборах повірено апровізацію приватним підприємцям, що заробили багато гроший коштом нещасних виселенців, які морились голодом. Що до культурних потреб, нема що казати. В тім напрямі майже у всіх таборах зроблено дуже много корисного. Майже у всіх бараках були і є ще взірцеві народні школи, та навіть гімназійні курси. Дальше бачимо там швальні, всякі верстати і т.[ак] д.[алі]. Шпиталі дуже старанно уладнені і лікарів подостатком. В послідних часах по таборам помимо тяжких житєвих обставин старають ся подавати збігцям ліпший харч.

Та для нас всіх аж в тій хвилі наступить правдива полекша, як послідний наш виселенець опустить табор і поверне в свої рідні, любимі сторони.

Посол Іля Семака.

Друкується за: Буковинський православний календар на звичайний рік 1918. – Відень, 1918. – С. 99–102.

Ілля Семака

Житє і доля виселенців на Моравії

Вже з самого початку війни зайшло велике число виселенців до Моравії, головно-ж в літі р.[оку] 1916. Були се по більшій части втікачі з Буковини і Галичини, переважно жиди і українці, але також і поляки, словінці і італіяни. Всіх разом поверх сто тисяч; з того в самім місті Берні до двадцять тисяч. Докладного числа не мож подати з тої причини, бо виселенці без перерви то приходили, то відходили, отже сталої докладної статистики не було і уряди єї не мають. Жиди зорганізували ся найскорше в товаристві «Махсіка Гадас», а українці з Галичини і Буковини сходили ся зпершу в реставрані «Рейтер», а пізнійше заснував ся «Український запомоговий Комітет», який дбав про полекшу житєвих умов укр.[аїнських] виселенців і помагав, де і чим лиш міг.

Головою української громади в Берні був довший час д-р Панько Клим, а як єго вибрано головою офіціяльного «Буковинського запомогового комітету» для всіх буковинських виселенців на Моравії, став головою «Укр.[аїнського] запомогового Комітету» пан начальник почтовий Андрій Русин, а єго заступником надучитель Іля Ілюк. Оба комітети дбали дуже щиро про поліпшенє гіркої долі нещасливих виселенців. «Укр.[аїнський] запомоговий Комітет» утримував мимо скромних матеріальних засобів курс для неграмотних, бібліотеку, плекав рідну мову і пісню на чужині, устроював відчити і сходини, а його члени відвідували і потішали часто хорих та ранених українських жовнірів по шпиталях і уділяли кождому, хто до них звернув ся, потрібних інформацій. Окрім вже названих осіб працювали в «Укр.[аїнському] зап.[омоговому] комітеті» з великою щиростию і справдішним пожертвованєм для загальної справи: Пані Олена Леоитовичева з Бродів, Оля Копачукова з Чернівців, Кароля Войтовичева з Жидачова, Юлія Даскалюківна з Прилипча і Марія Леоитовичівна з Бродів і панове: бурмістер з Делятина Тома Головацкий, секретар Михайло Білик, проф.[есор] Єреміїв, урядник почтовий Анатоль Рожанковський і посол Марко Куриш.

«Буковинський запомоговий Комітет в Берні» – се філія великого буковинського запомогового комітету у Відни, який засновано за почином посла Николая Василька і над котрим перебрали протекторат послідні три президеити краю. Єго ціль і діяльність так загально звісні, що злишно про се тут дальше розписувати ся.

На особливу увагу заслугує вихованє дітий виселенців, а в сим і шкільне питанє. Сею справою заняв ся зараз з самого початку голова комітету д-р Панько Клим, який свого часу, бувши ще академиком, заснував був «Селян-

ську бурсу» в Чернівцях, став тепер дбати про шкільні потреби дітий виселенців. Записував одних до школи, а других приміщував при відповідних курсах, виєднував для них увільненя від шкільної оплати і підпирав шкільну молодіж не лиш доброю радою і наукою, але й запомогою з «шкільного фонду», який він заснував при «Буковинськім зап.[омоговім] комітеті» і зібрав сам на сю ціль більшу суму. За його дбалість про бідну шкільну дітвору іменовано єго краєвим інспектором для шкіл виселенців на Моравії і повірено єму, окрім того, і нагляд укр.[аїнських] шкіл і курсів в Долішній Австрії і на Чехах. Зпочатку було сих шкіл і курсів велике число, доходило до сто, сегодня оно зменшило ся, бо богато виселенців повернуло до дому, однак лишило ся ще споре число дітий, і то з тих околиць, котрі дуже знищені, так що люди не мають до чого вертати. В Берні самім є ще поверх 1600 дітий, що ходять до всяких шкіл і курсів, між ними до сто круглих сиріт, які осібно приміщені в захисті для дітий сиріт.

Для дівчат, які не ходять до школи, утворено швальню. У ній працює 60 буковинських дівчат. Більшість ходить до фахових шкіл і вчить ся практичної ручної роботи, иньші знов вчать ся на машині писати, щоби скоро заробити на кусник хліба.

Школи для дітий виселенців не розділені строго після народностий, тому виробили ся ріжнородні групи і курси. Німецької мови вчать ся всі діти виселенців. Чисто українські школи є дві: одна 6-клясова в Ґаї і одна 5-клясова в Моравській-Требові. Окрім сих двох шкіл є ще по ріжних містах (як у Никольсбурґу, Порлицях, Прірві, Штернберґу і т.[ак] д.[алі]) українські курси.

Табор у Ґаї належить до менших, але гарно уладжених таборів для виселенців. Місто невелике, але гарно положене серед плодовитої рівнини «Ганни» на Моравії. Осередком житя таборового – се школа. Школу таборову не мож порівнювати із школами звичайними серед мирових часів. Вона має свою власну організацію і має обовязок не лиш вчити і виховувати молодіж, але також дбати, щоби діти мали білє, одіж і обуву, звертати увагу на санітарні відносини і приготовляти молодіж до практичного житя. Для тих, що покінчили народну школу, утримуєть ся повторительна наука, виклади понулярні і таборова читальня. Тому обіймає організація такої школи таборової: 1. курси для дітий до 6-того року житя, се є фреблівку; 2. курси шкільні, се є школу з'організовану на підставі іілянів шкіл шестиклясо-вих; 3. курси заводові для старшої молодіжи, як курс столярства, шевства, різбярства, шитя, крою, курси ручних робіт і господарства для дівчат; 4. курси для старших, се є неграмотних, мови німецкої і виклади про господарство.

Таборова школа в Ґаї під управою директора Володимира Кабаровського має всі роди наведених курсів. До школи записало ся з початком шкільного року 1917/18 743 укр.[аїнських] дітий.

Для сиріт, яких є тепер в таборі в Ґаї 117, уладжено взірцевий захист під надзором самого директора, одного управителя і 4 сестер. Для науки і розривки уладжено при помочи п.[ана] інспектора Дорозіля шкільне кіно. Представленя відбувають ся 2 рази на тиждень, а видатки покриває заряд бараків. Старша молодіж і грамотні виселенці взагалі користають з читальні і бібліотеки.

Учительський збір складав ся з 7 учительських сил і отця пралата Гузара як душпастира і катехита.

Організація чисто укр.[аїнської] таборової школи в Моравській-Требові подібна до тої в Ґаї.

Враз з українськими виселенцями перенесено в падолисті с.[ього] р.[оку] і українську 4-кл.[асну] нар.[одну] школу з національно-мішаного табору в Хоцні на Чехах до табору для українських виселенців у Моравській-Требові.

У Хоцні істнувала українська школа від 10 мая 1916 до 3 падолиста 1917 та осягнула за той час дуже гарний степень розвитку.

При переселеню школи була сотка дітий волинських українців, які остали в хоценських польських бараках, а друга сотка дітий-сиріт перенесла ся враз до табору у Ґаї (Gaya) на Моравії. З прочої дітвори – числом 373 – зорганізовано 7 клясових відділів.

Організація школи основуєть ся на планах для галицьких 4-клясових нар.[одних] шкіл, без научаня другої краєвої мови, натомість з наукою німецької мови як предмету.

Зокрема звертала школа пильну увагу на національне виховане дітвори.

Примус шкільний обіймає дітвору у віці від 6 до 14 року житя, що являєть ся особливо важним з огляду на припізненє дітий в науці із-за перепон викликаних війною.

Книжки і шкільні прибори дістають діти в потрібній скількости безплатно від таборового заряду.

Управі школи вдало ся виєднати для шкільної дітвори друге сніданє, вглядно підвечірок у виді кусника хліба з овочевою мармелядою. В одіж, білє та обуву дітвора також заосмотрена.

При школі істнує доволі численна діточа бібліотека, з якої діти радо користають.

І при сій школі зорганізовані вже курси для неграмотних в окремих відділах для старшої молодіжи обох полів та для дорослих і старших осіб.

Плянуєть ся також отворенє читальні з програмою: читанє часописий, бібліотека, виклади, кінотеатр та аматорські театральні вистави. Читальню будуть вести усі інтелігеитні сили з-поміж виселенців в таборі.

Школа містить ся в однім бараку, де розпоряджає 3 салями до науки і 1 кімнатою, призначеною на канцелярію та инші потреби школи...

Мішані курси, головно українсько-німецкі, польско-жидівскі і українсько-польскі приміщені по більшій части при нубличних народних школах, або в осібних приватних будинках. Они розкинені по цілій краю, головно по місточках, їх число досить велике.

Друкується за: Буковинський православний календар на звичайний рік 1918. – Відень, 1918. – С. 122–127.

Микола Спипул[1]

Комітет для підпомоги буковинським збігцям

Сей комітет, що приніс тільки добра нашим нещасним утікачам від часу другої російської навали на Буковині аж до тепер, заснований послом Васильком. Він через цілий час не лише роздобував величезні грошеві суми на запомогу буковинських збігців, але й був і душею сего комітету від дня його заснованя і буде нею доти, доки не повернуть всі, що мусіли свого часу покидати свій рідний край перед наступом лютого ворога, назад під свою рідну стріху.

У місяци червни 1916 р.[оку] скликав п.[осол] Василько велику нараду у Відни, в якій взяли участь представники всіх народностий із Буковини. Сі збори вибрали з-поміж себе комігет, що складав ся із представників всіх буковинських націй і віроісповідань, а комітет знов призначив членів виконавчого бюра, що розпочало свою діяльність з кінцем місяця червня 1916 р.[оку]. Комітет поставив собі за задачу подавати всім буковинським збігцям, що, покидаючи все своє майно, старали ся вратувати своє житє, так матеріяльну, як моральну поміч. Першим президентом сего комітету вибрано маршалка краєвого, барона Гормузакія, а другим барона Стирчу.

Першим віце-президеитом був посол Василько а другим комерціяльний радник Ангаух. Яко члени засідали в сім комітеті із українців посли: Семака, Лукашевич і Спинул, потім надрадник суду Ясеницький і нотаріальний субститут д-р Дрогомирецкий.

[1] В першодруку підписапо криптограмою Н. Сп.

Виконавче бюро складало ся із голови д-ра Штіґліца, єго заступника д-ра Дрогомирецкого, касиєра п.[осла] Спинула і більшого числа урядників всіх націй. Між ними були з українців зпочатку окінчений правник Андрієць і панна Видинівська.

В короткім часі по заснованю сего комітету зістав Андрієць іменований концептовим практикантом при старостві в Оберголябруні Низшої Австрії; на єго місце зістав призначений покійний директор «Руской Каси» і тодішний редактор «Буковини» Гаврило Гордий. По єго смерти з початком червня 1917 р.[оку] покликано на се місце надучителя Омеляна Влада. В серпни того самого року завізвало буковинське правительство д-ра Дрогомирецкого до служби яко правительственного ґерента до Вижниці, а на єго місце зістав посол Спинул заступником голови і управителем виконавчого бюра, що сповняв ту свою службу так само як і єго попередник, д-р Дрогомирецкий безплатно, точно і сумлінно. Місце касиєра, що п.[осол] Спинул зложив добровільно ще перед сим именованєм в користь народного українського учителя, обняв надучитель Севастнян Щербанович, а на місце надучителя Омеляна Влада, що з початком жовтня 1917 р.[оку] повернув назад на Буковину, іменований народний учитель Петрюк. Крім сих осіб настановлено восени минувшого року з українців ще о.[тця] Андрійчука і панну Дутковську.

Протекторами комітету буковиньских збігців є князь Гогенлоге, перший оберстгофмайстер цісаря, потім намісник Низшої Австрії Бляйлебен і бувший президент Буковини ґраф Меран, а по єго іменованю намісником Висшої Австрії теперішний управитель буковинського краєвого правительства ґраф Еццорф.

Міністерство внутрішних справ признало розпорядком з дня 13 липня 1916 р.[оку], ч.[исло] 33 364, сему комітетови офіціяльний характер, і від того часу приходили на кожде комітетове засіданє відпоручники міністерства справ внутрішних і скарбу.

Гроші для комітету буковинських збігців збирало ся вільними датками, що оголошували ся у віденьскій ґазеті «Neue Freie Presse». Були особи і інституції, що на дотичне писемне запрошенє п.[осла] Василька присилали датки на єго руки для сего комітету грубими тисячами. Доси зібрало ся в такий спосіб коло сімсот тисяч корон. Крім сего уділяло правительство реґулярні субвенції грошеві для каси комітету. Так діставав комітет від міністерства внутрішних справ по нятьдесять тисяч корон місячно на уділенє загальних запомог, дальше по десять тисяч корон місячно на утриманє бюра, а то на платню урядників, на плату за кватиру, на канцелярійні видатки і т.[ому] п.[одібне], і на подорож делегатів комітету до поодиноких таборів збігців. Крім того платить правительство по дві тисячі корон мі-

сячно на культурні цілі для наших збігців на провінції. І, наконець, давало намісництво Низшої Австрії по одній тисячі корон тижнево для буковинських студентів у Відни. Доси наспіло сих всіх субвенций коло триста сорок тисяч корон, отже разом із вільними датками зібрав сей комітет до кінця м.[минулого] р.[оку] близько один міліон сорок тисяч корон.

Сей комітет заснував ще й більше число своїх філій по тих місцевостях, де перебувало добровільно більше число буковинських збігців. Таких українських філій було дві, а то у Празі і в Берні. Делегат віденьского комітету д-р Дрогомирецький скликав був свого часу у Празі нашу тамошну громаду на нараду, де ухвалено заснувати місцеву філію головного комітету, що мала би мати близшу стичність так із місцевими як і позамісцевими українськими утікачами із Буковини і подавали їм всяку можливу матеріяльну і моральну поміч. Головою сеї філії був посол Ом. Попович, єго заступником посол Пігуляк, а членами директор Ісопенко, голов.[ний] учит.[ель] Ник. Гарас, пов.[ітові] шк.[ільні] інспект.[ори] Кукелка, Чаховский, Якубович і Романовський, дальше надучитель Ник. Глібка, учитель Міґуля і другі. Почесним членом сеї філії був перше професор універзитету у Празі, а теперішний міністер Горбачевский. Головою філії у Берні був професор Панько Клим.

Членом сеї філії був надучитель Іля Ілюк і другі. Обі сі наші філії розвивали дуже живу діяльність. Засновували вони школи для українських дітей і піклували ся всіми нашими людьми.

Головний комітет подавав, як сказано, збігцям матеріяльну і моральну поміч. Матеріяльну поміч давало ся у бюрі того комітету кождому буковинцеві, що шукав там помочи, одноразові грошеві запомоги у висоті до двацять корон. У важнійших випадках, як приміром на випадок слаботи, подорожи і т.[ому] п.[одібне], виплачували ся запомоги і більшими сумами. По упливі кількох місяців могла кожда така особа дістати знов грошеву запомогу, наколи показала ся до того конечна потреба. Крім цивільних осіб наділяло ся й вояків одноразовими грошевими запомоги, але по меньшій сумі, як для цивільних. Такі запомоги виплачувало ся не лише на руку кождому жовнірови, але й висилало ся їм до шпиталів і в поле почтовими переказами. І воякам давало ся по кілька раз такі запомоги, як сего вимагали лихі обставини одного або другого з них. Розуміє ся, що бюро мусіло тримати ся при тім своїм поступованю певних комітетових ухвал, як также дотичних приписів міністерства внутрішних справ, що уділяло на сі цили значні субвенції, проте й застерегло собі право нагляду над діяльністю комітету і бюром.

Треба зазначити, що всім українским утікачам, що звертали ся о запомогу, давало ся грошеві запомоги, які переступали дуже часто ті границі, установлені правительством. А коли лучали ся й випадки, що наші люди

у робітничім бюрі не все могли сповнити вповні і після свого внутрішного бажаня просьби наших утікачів, то мусимо тут звернути увагу шановних читачів на те, що у сім відділі засідали ще й урядники-представники всіх иньших народностий з Буковини, проте мали й спосібність коитролювати діяльність наших членів супроти своїх партій. Ми й певні того, що ту поміч і добру волю та приязне поведенє наших відпоручників у тім відділі супроти наших утікачів признасть кождий.

Крім грошевих запомог висилав сей комітет місячно більші суми до поодиноких наших філій для покритя їх видатків. До кінця м.[инулого] р.[оку] обділено грошевими запомогами до тридцять тисяч осіб, а іменно у Відни сумою коло триста пятьдесять тисяч корон, а студеитам близко пятьдесять тисяч корон. Дальше вислано коло чотириста двадцять тисяч корон на провінцію, значить разом видано вісімсот двадцять тисяч корон.

Побіч матеріяльної помочи подавав сей комітет ще й моральну поміч всім тим особам із Буковини, що на чужій стороні вдавали ся до него зі всякими своїми справами о раду і пораду. Так настановлено у робітничім бюрі бувшого директора гімназіяльного прав.[ительственного] рад.[ника] Козака рефереитом для всіх шкільних справ. Тут знаходила шкільна молодіж, особливо вояки, що приходили до Відия для покінчеия своїх студий, вказівки і помочи у всіх наукових справах. Тут діставали вони грошеві запомоги для покритя коштів записних і іспитових, на закупно наукових книжок і т.[ому] п.[одібне]. Крім сего виплачував відділ робітничий всім бідним академикам спершу по 29, а пізнійше, як підскочили ціни живностий в гору, по 45 корон на обід і по 23 короні на вечерю місячно в «академічній кухні».

Треба дальше піднести, що комітет виставляє бідним особам писемні припоручеия до центрального комітету, що стоїть під управою члена віденьскої ради громадскої д-ра Шварц-Гілера, в справі безплатного видаия убраия.

У бюрі находила ся также редакція і адміністрація ґазети «Буковини». Тут сходив ся що тижия редакційний комітет на свої наради. Сей комітет видавав ще й православні календарі і молитвенники.

Адміністраційний комітет роздавав і розсилав почтою часопись «Буковину», потім калєидарі і молнтвенники, поучаючі брошури і книжки не лише нашим людям в таборах, але й воякам по шпнталях та окопах, хто лише звернув ся.

На припорученє комітету заіменувало міністерство внутрішних справ «делєґатів» для поодиноких таборів буковинських збігців, що від часу до часу об'їзджали ті табори, входили там близшу стичність із збігцями, вислухували їх жалі-болі і доносили о тім відтак на письмі до комітету, що знов висилав їх до міністерства для полагоджеия тих справ. Для українских збігців по таборах були призначені такими відпоручниками посли: Семака, Лукашевич, Спинул і Бурачиньский та д-р Дрогомирецкий.

Треба тут ще піднести, що при робітничім відділі засновано й помічну касу, що уділяла позичок поодиноким особам під дуже корисними услівями. Такі позички уділяло ся буковинським утікачам з першу в сумі до 500 корон а пізнійше до двох тисяч корон. У сім відділі засідав яко наш відпоручник з першу д-р Дрогомирецкий, а по його від’їзді на Буковину посол Спинул. Крім того засновано ще й осібний позичковий відділ для уділеня позичок властителям більших посілостий до висоти тридцять тисяч корон. Тут засідав з нашої сторони посол Лукашевич. Гроші на сі позички давали наш край і держава. Позичкове бюро провадив начальник суду в Кіцмани Ярошиньский аж до свого покликаня до державної служби в Кіцмани у вересни м.[инулого] р.[оку].

Від початку свого засноваия аж до кінця м.[инулого] р.[оку] відтримав комітет для буковинських утікачів поверх сорок засідань. Виконавче бюро відбувало свої засідаия що тижня. Позичковий відділ для господарів, купців, урядників, сьвященників, учнтелів, ремісників, посесорів, промисловців і т.[ак] д.[алі] відтримав доси 70 засідань, роззичуючи коло півтора міліона корон. Позичковий відділ для властнтелів більших посілостий відбув до кінця м.[инулого] р.[оку] 7 засідань і роззичив также близько півтора міліона корон.

Наші посли і прочі передові люди не сиділи із заложеними руками в сім так тяжкім часі, а доложували всіх своїх сил, щоби злегчити нашим землякам, що шукали в них не лише поради і розради, але й помочи, їх гірку долю. Заходам тих наших передових людий треба ще й той успіх приписати, що наші збігці, а головно хлібороби, дістали дозвіл і спромогу вернути назад до свого рідного краю. Діяльність сего комітету буде тривати й дальше доти доки будуть находити ся наші збігці-краяни ще поза границями Буковини.

Н. Сп.

Друкується за: Буковинський православний календар на звичайний рік 1918. – Відень, 1918. – С. 103–110.

Микола Спиул[1]

Табор збігців в Оберголябруні

Оберголябрун – се повітове місто Низшої Австрії, лежить пятьдесять кільометрів на північи від Відия при зелізничім шляху, що провадить з північно-західного двірця у Відни до міста Цнайму на Моравії і числить

[1] В першодруку підписапо криптограмою Н. Сп.

близько пять тисяч душ. Як всі инші німецькі міста, так і се має вибруковані, чистенькі дороги і гарно збудовані доми. На полудневім сході сего міста засновано ще з початком війни табор для збігців із Буковина, що провадить ся взірцево під кождим зглядом, але має також найкрасші людські услівя для житя між всіми прочими таборами збігців у Австрії. Бараки сего табору розложені по горбку, що схилений на полуднє, тому й має в погідні дни від раия до вечера все сонце. Земля тут глинковата і помішана з рінею і піском, внаслідок чого вона особливо пригідна до будови помешкань і заложеня доріг. На самім верху того горба тягнеться попри бараки гарний буково-сосновий лісок з стежечками та доріжками на всі боки. То тут, то там поставлені лавочки, де люди, що проходжують ся по лісі, можуть в холоді сісти і спочити. Округ сего горба на всі сторони рівнина, покрита літом зеленими лугами та врожайними нивами. Вітрець має таким чином свобідний приступ до сего табору, повіває тут майже постійно то слабше. то сильнійше; тому повітря свіже і здорове.

Табор збудований після певного пляну, складає ся із мурованих домів збудованих на лад віль з дуже гарним виглядом і призначених для урядників табору. Друга часть табору се деревяні бараки, вимащені в середині і призначені для збігців. Так одні, як і другі будинки покриті черепяними дахівками. Поміж будинками провадять дороги, виложені камінем і обсаджені по обох боках деревами. Коло кождого будинку і взагалі кождий свобідний клаптик землі засіяний травою і обсаджений ріжнобарвними цвітами. Крім сих будинків є в таборі ще й барак, де приміщена православна церков. Там і шпиталі для хорих, для кождої слабости з осібна, є павільон для соияшних купелів для таких осіб, що хорують на груди, потім будинки, де приміщена огнева сторож, каварня для інтелігенції, кругольия для іителігенції у будні дни, а для селян в неділі і свята. Є також стайні на худобу, кухні, парні і пральні, заклад для стариків, захоронка для малих дітий, школи народні, заклади робітничі, трафика, товаровий склеп і друге. Всі сі будинки мають електричне освітленє, водопроводи і каналізацію. Вечером освітлені електрично і всі улиці в таборі до 1/2 12 години в ночи.

У так то гарно уладженім таборі перебувають наші збігці. Зпершу були там приміщені лише самі ромуни, а наші люди находили ся до того часу в таборі у Ґмінді Низшої Австрії, де їм не дуже добре поводило ся. Они не мали там своєї церкви, не могли вигідно розмістити ся, а бараки були збудовані на мочарах, тому й повітрє було там нездорове. Тому п.[осол] Василько і українські делегати Семака, Лукашевич і друге. Дрогомирецький стали рішучо домагати ся в намісника Низшої Австрії барона Бляйлебена, що був свого часу у нас краєвим президеитом, щоби наших тамошних людий перепроваджено до табору в Оберголябруні, що й стало ся. Так перейшли ті

наші збігці дия 28 серпня 1916 р.[оку] на нове місце. Було їх всего вісімсот осіб. Треба признати при сій нагоді, що намісник Бляйлебен поклав великі заслуги около українських збігців. Він переконував ся нераз особисто про їх житє-бутє, усував урядників зі служби, що були їм неприхильні, і старав ся взагалі поліпшити їх недолю. Сих 800 людий були головно із Топорівців, Раранча і з Кіцманеччини та Заставнеччини. Крім сих пробувало до двіста наших утікачів із своєю худобою на Угорщині близько буковинської границі, а як виповіла була Ромунія війну Австро-Угорщинії, тоді перепроваджено й їх зпершу до Ґмінду, а пізнійше до Оберголябруну. Між румунами находили ся зпочатку 350 наших людий із Кирлибаби і Селетина, а коли прибули туди наші збігці з Ґмінду, тоді вилучено їх на домаганє наших послів і урядників табору з-під опіки румунської та поставлено під упіку наших урядників в падолисті 1916 р.[оку]. Дальше прибуло туди коло 800 наших людий, що винустила військова управа зовсім із війска яко інвалідів. Прибуло туди ще поверх сімдесята хлопців від 11 до 18 літ, які зголосили ся свого часу добровільно до військової служби, а коли згодом із-за свого молодечого віку ослабли на здоровлю, тоді нустили їх домів. Коли дочислити до сих всіх ще тих наших збігців, що були повсюди на роботі, а потім задля браку дальшого заиятя, або як занепали на здоровлю, приходили до сего табору, то число всіх українських збігців, що перебували доси в Оберголябруні, виносить поверх тисячу пятьсот осіб.

Управителем табору в Оберголябруні є правительственний урядник д-р Ґрім із Низшої Австрії, дуже чесна і нашим людям прихильна людина, єго заступником скарбовий комісар Серкаль із Буковини, що также обходить ся із нашими збігцями бездоганно. Під їх управою сконцентровані й всі инші табори збігців всяких австрійських народностий сего політичного повіту. Під сею управою стоять ще й табори «конфінованих» у Ґилерсдорфі і Оберголябруні та табор «іитернованих» у Зіцендорфі. Крім названих двох урядників заияте в бюрі табору в Оберголябруні ще велике число всяких инших урядників, як інжинєри, наставники і пр.[очі]. Між ними були із українців доси інспектор табору для українських збігців професор з Вижниці Олександер Филипович, яке місце по його відході на Буковину восени м.[инулого] р.[оку] обняв головний учитель Роман Івасюк. Дальше були окінчені правники Андрієць і Осадець, професор із Кіцмаия Бекул, теольоги Іван Ілюк, Кінзірський і Маґас та пані Пігуляківна і Данилюкова. Всі сі особи обходили ся із нашими селянами приязно і жичливо, як своїм з своїми пристоїть.

Щоби уратувати худобу, що забрали наші утікачі з собою, вибудовано в Оберголябруні для неї стайні, настановлено там обслугу і винаймлено ґрунта для випасу тої худоби. Сею худобою опікує ся професор Мицул, що має

велику практику в господарських справах і провадить взірцево рільничий відділ сего табору. До сеї худоби прикуплено ще більшу скількість коров, і так дістає тепер кожда дитина до трох літ, а старші на лікарске свідоцтво денно по літрови молока даром, а всі шкільні діти дістають каву з молоком. У господарськім відділі є ще свині, дріб і скарбові коні для роботи у таборі.

Так у сім відділі як і при всяких инших роботах у таборі мали наші селяни занятє, заробляючи при тім денно від двох до вісім корон. Розуміє ся, що не лише сі але й всі прочі наші тамошні збігці, що не мали ніякого заняття, діставали даром помешканє, начинє кухонне, постіль, убранє, харч три рази денно, мило, сірники, лікарську поміч і ліки, і взагалі все те, що потрібне для людского житя. Правда, страви, якими живили ся сі наші люди, не все були добрі і у відповідній скількости, та треба тут зазначити, що управа табору задля браку поживних средств при найліпшій волі не мала спроможности заспокоїти скарги і нарікаия наших людий. Ми були часто наочними свідками, як тутейші жителі були примушені живити ся бураками, гарбузами, канустою і морквою.

Та наші народні провідники подбали й про душевний корм для наших збігців, про народну освіту. У сім таборі засновано всякі наукові заклади, де наша молодіж виобразовувала ся, набираючи знаия та ріжних зручностий, що конечно потрібні кождій дитині пізнійше у її практичнім житю. Так отворено там шестиклясову народну школу, до якої ходило близько триста дітий. Управителем тої школи був надучитель із Виженки Юрій Гордийчук, дальше уділяли там науки наші учителі Дамян Сімович, Дольницький, Іля Данчул і учительки Евгенія Тарновецка, Ляшкевич, Шорш і Ронґуш. У діючій захоронці, де були діти й инших націй разом, були заняті наші щирі учительки Івасюкова і її сестра. Була ще й школа різбярська гуцульських виробів, де наші хлопці старшого віку внучували ся даром нашої питомої штуки. Всі видатки на сю інституцію платила держава. Управителем сеї школи був директор Лишовський, а учителями Франц Ваґнер і Зеновій Альбота, всі знамениті робітники із різбярської школи у Вижниці. Щоби й жінки та старші дівчата мали яке хосенне заияте, засновано у сім таборі курс домашних вишивок під умілою управою учительки Іванни Гордийчукової. Так із сеї школи як і з різбярської передано сего літа, як відомо з нашої газети, подарунки цісарській парі і престолонаслідникови.

Треба ще згадати, що тридцять наших дівчат було заиятих по шпиталях, де навчили ся опіки над хорими, ходячи заразом що дия на одногодинну шкільну науку. У неділі і свята відправляв о.[тець] Корнило Пігуляк богослуженє, а наша тамошна громада находила у гарних проповідях сего душпастиря душевне заспокоєнє у сих тяжких часах. Із нашої інтелігенції мали

там ще платне заиятє: надучитель Дарій Пігуляк яко управитель закладу для хорих на «епилепсію» у сусіднім Енцерсдорфі, надучитель Онуфрій Ілюк яко наглядач у кухні і учитель гімназії у Чернівцях Кавуля при закладі для стариків. Потім були у таборі ще заияті учительки Сімовичева, Лупашко, Костинюк і другі та жени учителів Онизифора Циґанюк і Паладій, на конець Апольонія Некроба із Селєтина і другі.

Із громадської старшини пробували в оберголябрунськім таборі: бурмістри Іван Мегера із Ревної-Бурдеїв, Скрипник із Кисилева, Панчук із Погорилівки, Дробот із Добринівців і другі.

Та помимо тих всіх вигод, помимо всіх успішних заходів і старань наших послів, урядників табору і прочих передових людей, злегчити хоть почасти незавидну долю нещасних українців-збігців, тужили вони неустанно за своєю рідною стріхою. Ніхто і нічо не було в стані розвеселити їх засмучені лиця. У глубокій задумі стояли вони гуртками нераз цілими годинами попід своїми бараками із заложеними руками, не промовляючи ні слівцем один до другого. Лише їх запалі, палаючі очи гляділи десь в далеку сторону, немов хотіли зобачити ще хоть раз то дороге місце, де жили і повмирали колись їх діди-прадіди, де й вони проживали цілий свій вік від першого дитинства аж до початку теперішної так страшної війни. Тут то тягнуло безупинно їх зболіле серце, там бажала їх пригноблена душа побути ще хоч малу хвилинку, а тоді могли би они вже на віки лягчи-спочнти на рідній а не на чужій, не своїй землі. Мимоволі насували ся їм на думку слова, внучені напамять свого часу у школі:

«Буковино моя мила,
Мій солодкий краю,
Як на тебе, сиротина,
Нишком погадаю,
То заплачу жалібненько
На чужій сторонці,
Бо тут в'яну і всихаю,
Як листок на сонці.»

Та дав Бог, що наспіла нарешті радісна хвиля, котру наші селяни ожидали із нетерпливістю так довго-довго, бо кожда година виглядала їм цілим днем. Заледво що прогнано лютого ворога із рідного краю, як п.[осол] Василько із відпоручниками для українських збігців вистарав ся у міністерстві та військових кругах о дозвіл повороту на Буковину, головно для збігців-хліборобів. У сій справі допомогав йому в значній мірі наш теперішний краєвий президент граф Еццорф, що знає вже обставини буковинські від довших літ із власного досвіду і має щире серце та добру волю для народних

справ. Ще кілька неділь перед остаточним рішенєм у сій справі приїзжав посол і відпоручник для українських збігців Спинул що неділі до табору в Оберголябруні, щоби в імени п.[осла] Василька заспокоїти наших тамошних селян і передати їм від него певну вість, що вже в короткім часі наступить конець їх терпіню і вони повернуть назад на свою любу Буковину. Бувало лише покаже ся п.[осол] Спинул у таборі, як вже й обступлять його сей час сотки нашого народу, щоби почути з його уст слова надії-потіхи. Тоді то п.[осол] Спинул промовляв до зібраних теплими словами, успокоюючи і завзиваючи їх до терпеливости і витревалости, бо день кінця їх горя, казав бесідник, вже недалекий. При одних таких зборах брав участь також відпоручник д-р Дрогомирецький, і так ставало нашим людям на якийсь час лекше на серці.

Нарешті назначило правительство день, коли має від'їзджати перший «транспорт» із виселенцями з Оберголябруну на Буковину. Тоді радість наших селян не мала границь. Одні плакали з великої утіхи, другі співали народні пісні, немов вертали з сапами на плечах вечером із своїх нив домів; инші знов стали чим скорше зносити свої річи до купи, а всі вони, будучи ще перед хвилею пригноблені на души і тілі, очуияли нараз, наче-б вступив в них новий дух. Навіть бурмістер із Ревної-Бурдеїв Іван Мегера, – що ще кілька день перед тим жалував ся зі слезами в очах перед послом Спинулом, що він сильно підупав на здоровлю, втратив цілком надію, діждати ся повороту, і загине на чужині, – повеселів так нараз і набрав нової надії до житя, ставши взагалі зовсім не тим чоловікам, що був ще перед хвилею.

Так вислав заряд сего табору вже 19 вересия м.[инулого] р.[оку] триста наших збігців на Буковину із ріжних околиць. Дня 3. жовтия від'їхав знов другий «транспорт», що числив чотириста наших осіб із Кирлибаби і Селєтинщини, а таки на другий день відвіз осібний потяг тисячу сто двадцять душ із повітів Вижниця, Вашківці н.[ад]/Ч.[еремошем], Кіцмань і Заставна. Дня 29 жовтия повернуло дальше двіста осіб із тих самих повітів, а 20 падолиста сімнацять осіб із Селєтинщини і Кирлибаби. Сї два послідні «транспорти» складали ся із таких наших людий, що повернули були під зиму із роботи на поли. Є певна надія, що повернуть небавом на Буковину ще й наші люди із повітів Чернівці і Сторожинець. Із серетского повіту знов зможуть повернути українці-збігці аж тоді домів, як наше війско потрутить трохи дальше боєвий фроит, або аж як настане мир із пограничними державами Росією і Ромунією.

З кінцем минувшого року остало ся в оберголябрунськім таборі всего ще близько девятьсот душ, головно із черновецького, серетського і сторожинецького повіту. Крім сих всіх наших збігців є ще коло сотки, котрим не судила доля повернути назад до рідного дому. Сонце не зійде їм більше

в милій Буковині, бо воно зайшло їм вже навіки на чужій стороні. Тих покійників поховано на осібнім цминтари в Оберголябруні, де має поставити ся небавом і пам'ятник, щоби пригадував теперішним і будучим поколіиям нашу народну пісню:

«На чужині тяжко жити,
Так як камінь підоймити;
Камінь здойму, відпочину,
На чужині марне згину».

Н. Сп.

Друкується за: Буковинський православний календар на звичайний рік 1918. – Відень, 1918. – С. 111–121.

Ромаи Смаль-Стоцький

Спогади про Зенона Кузелю (уривок)

І я вже доходжу до сімдесятки, шлях і мого життя наближається до тієї пристані, де вже жде корабель, хоча день і година його відпливу ще невідомі... І повільнішим кроком вже йду, і часто вже затримуюся, щоб віддихнути, щоб глянути назад та зміряти ту пройдену дорогу, по якій мене Провидіния допровадило із зеленої Буковини аж сюди поза океан. І бачу, як часто шлях мого життя то перехрещувався, то літами йшов рівнобіжно з життям нашого дорогого небіжчика – голови Наукового товариства імені Шевченка, Зенона Кузелі.

I

З якою ясністю виринають в моїй пам'яті прегарні Чернівці, столиця Буковини! Як Київ над Дніпром, так і Чернівці над Прутом, положені на горі й вилискують на сонці золотими баиями величавої палати православної митрополії, разом із баиями і вежами інших церков, а поміж ними височіє найвища вежа міської ратуші понад увесь обрій. Все місто поринає в зелені парків на тлі далекої гори Цецини із решткою замчища. Я вже гімназист найвищих кляс, член таємного гуртка гімназистів при товаристві «Січ», і добре пам'ятаю ту сенсацію дня в українській суспільности, вістку, що українець з Відня перенесений до бібліотеки університету: Зенон Кузеля.

Українські Чернівці стояли тоді в тяжкім змаганні з румунами й німцями за кожну державну посаду, за кожну школу, професуру, ба суплеитуру, за

кожне староство... чи листоношу. Муравлиною працею, крок за кроком, розбудовувалось українське життя, і вся громада раділа кожним успіхом, що скріплював «національний стан посідания». Добре пам'ятаю потім Зенона й його дружину при різних нагодах в домі моїх батьків. Вони пристали до «соборницького кола» в Чернівцях, що не визнавало кордонів між Буковиною і Галичиною і поміж Австрією та Росією. Це був гурт ліберальної молодої генерації, що поміж ними вели перед: Василь Сімович, Мирон Кордуба, Остап Луцький, Гриць Герасимович (що побудував моїй сестрі першу в українському стилі хату в Чернівцях), Платон Лушпинський та низка інших діячів. До них заїздив і Богдан Лепкий, і їм сприяла Ольга Кобилянська. І Зенон Кузеля відразу пірнув у громадську й наукову працю тієї Буковинської України, що пишалася перед світовою війною тим, що була першою українською землею, в якій українці самі собою рядили. Кузеля писав у наукових журналах і пресі, Кузеля викладав в організаціях, Кузеля створив в університеті зразкову бібліотеку українознавства, а знамените знання німецької мови зробило його й нашим гідним репрезеитаитом поміж німцями в Чернівцях, що були ще дуже впливовою групою населения і, разом із знімченими жидами, надавали німецького вигляду торгівлі та промисловості міста.

Кузеля з своєю милою дружиною, званою «сонцем», був товариським осередком молодої генерації, члени якої сходилися щосуботи вечорами в одній із каварень на гутірку; ці зустрічі понулярно називалися – «сонце сходить», і, якщо приїздили позамісцеві приятелі, то розмови кінчились дійсно зі сходом сонця.

В 1910-их роках я поїхав на захід вчитися в університетах, а як з кінцем 1914 року я добився з Мюнхену до звільнених від москалів Чернівець, все українське життя війна й московська окупація знищили. Дім батьків був виграбований москалями. Як вихор листя, так війна людей порозкидала по всіх сторонах... Одна відслона життя нашої Буковини скінчилась.

II

Разом із моїм 41 полком піхоти я відступив, під час великих морозів 1914 року із Чернівець через Дорна Ватру на Семигород; наші кубанці гнали нас поперед себе. Вкінці перевезли нас до Штірії на переформування. І тут при лікарськім перегляді мене звільнено з армії – «герцфелер», і я добрів до Відия.

Просто з двірця поїхав до каварні Райхсрат і там за півгодини про все довідався: де мої батьки, де наші буковинці. Зустрів Василя Сімовича, що зараз запровадив мене до Союзу Визволения України на Йозефштрассе, 79. Тут познайомився я з союзівцями, що вислали мене емісаром С[оюзу] В[изволення] У[країни] до Мюихену для політичної праці. Союз незабаром

договорився з німцями в справі таборової діяльности, і мене спершу приділили до табору Раштат, потім до Вецляру, а вкінці до Зальцведеля, де я знову зустрів Зенона Кузелю, як голову союзівського Просвітнього Виділу. Членами його були ще Василь Сімович, Володимир Левицький, Олександр Семенів, Петро Бендзя, Петро Мороз і звільнений з полону син Євгена Чикаленка – Петро та якийсь несамовитий гайдамака Гаркуша.

Табір полонених! Біля п'яти кілометрів за містечком розляглося місто дерев'яних бараків з кількома великими ангарами, оточене колючим дротом, з вежами по всіх сторонах та вартами. На чолі комендатури стояв генерал Дікендорф і управляв табором з цілим штабом старшин. С[оюз] В[изволення] У[країни] здобув від німців велику поступку, що в його таборах були тільки українці та що організацію всякого внутрішнього життя табору перебирав його просвітній Виділ, а його голова був представником тієї організованої суспільности полонених перед німецькою владою. Для зв'язку з нею визначувало міністерство війни спеціяльних політичних старшин, що мали «переконувати» комендантів таборів щодо доцільности всіх жадань просвітних виділів.

Так під проводом Зенона Кузелі скоренько розрісся табір Зальцведель на справжню українську реснубліку. Народна школа вчила читати й писати неписьменних, курси середньої освіти доповнювали науку, а вечорами діяв народний університет. Табір мав свій український театр, бібліотеку, знаменитий хор і оркестру, свою українську газету з редакцією, що провадила й журналістичні курси та об'єднувала таборових письменників. І церква власна з хором діяла. У таборі було безліч організацій, політичних гуртків і кооператива. Щочетверга відбувалося віче у великій залі, на якому голова Просвітнього Виділу інформував таборовиків, а хтось з Просвітнього Виділу мусів прочитати доповідь про воєнну ситуацію на фронті. І свій «чорний ринок» мав табір, так звану «товкучку», де все можна було купити або продати чи вимііяти.

Корінне населения табору, разом з хворими й шпиталем, не перевищувало 4-5 тисяч осіб, а решта, до шістдесяти тисяч, а то й більше, були поза табором у «робітничих командах», по селах, маєтках, шахтах, фабриках, і ціла сітка наших мужів довір'я пов'язувала їх з табором Зальцведель і діставала від нього пресу, книжки, доповідачів тощо.

Вся ця многогранна, колосальна праця, що вкінці завершилася відмаршем полків Синьої Дивізії на схід, концентрувалася в руках Зенона Кузелі. Раненько він уже був у таборі, а пізно вночі повертався: безнастанні засідания і Просвітнього Виділу, і таборових організацій; безнастанні турботи за папір для друку, за фарби, матеріяли для театрів, за музикантів і ноти, за «мужів довір'я», за різні «пляни таборової праці», її імпрези, концерти, про-

гулянки, звіти до централі С[оюзу] В[изволення] У[країни] в Берліні тощо. Не забуваймо, що все це наше життя імпровізувалося з дня на день під час Першої світової війни, з її страшними психічними напруженнями, з голодом у Німеччині. Пригадаймо собі й ту страшну психозу, що поміж полоненими викликало життя за дротами... Найліпші приятелі так собі взаємно обридали, що перегризали собі горла та розвалювали організації, а все це кінець-кінців опиниялося для «налагодження» в руках Зенона Кузелі.

Тільки професійний бібліотекар, що звик до систематики й ладу, та людина його характеру й вдачі могла подолати всі ці завдання. Так і стоїть він перед моїми очима в цім сірім місті бараків: в пенсне, завжди урівноважений, із дозою сухого гумору; людина, що ніколи голосу не підносила, що нікого не образила, завжди привітлива, безмежно терпляча, завжди до всіх прихильна, завжди ділова, завжди з тенденцією до синтези, до чесного компромісу поміж розсвареними таборовими групами ради інтересів України. Він був ходячою енциклопедією україністики й ходячим архівом, що містився по всіх кишенях убрання і всіх шухлядах помешкання. Його широкі наукові зацікавлення та знання існуючих проблем змушували його використовувати кожну вільну хвилину до читання і безнастанних записів і нотаток; навіть під час засідань і дискусій в таборі він все щось знаходив в мові таборян гідне нотатки, а з тих нотаток поставали пізніше доповіді й статті. Знаменито начитаний у всій німецькій літературі війни, він мав великий особистий вплив на генерала, коменданта табору, та виховав на українофілів його старшин. Так він досягнув того, що низка наших полонених старшин мали право вільного руху в цивільних убраннях і на колесах об'їздили близькі робітничі команди.

Незабаром конференція всіх таборів С[оюзу] В[изволення] У[країни] у Німеччині обрала мене делегатом таборів до централі С[оюзу] В[изволення] У[країни] в Берліні, по від'їзді Олександра Скорописа-Йолтуховського через Стокгольм до Петрограду з уповноваженням брати участь в Установчих Зборах. Я виступив проти цього пляну, і це цілковито зіпсувало мої особисті відносини з Скорописом, але конференція, під впливом Сімовича й Кузелі, підтримала мій погляд, і демонстративно вислала мене до централі. Там пережив я й Берестейський мир, і формацію й висилку Синьої Дивізії, та врешті ліквідацію всіх таборів С[оюзу] В[изволення] У[країни].

Так чотири роки під час Першої світової війни жила таборова Україна. Діячі її створили для всіх полонених переживання, що ніколи не забулися: свідомість соборности нашої нації. Поміж цими діячами наших таборів стоїть у першому ряду і Зенон Кузеля, невтомний, невсипущий робітник, всеціло відданий українській справі.

І так знову одна відслона життя України закінчилась. Невміния Центральної Ради використати і зберегти національний і військовий капітал, створений у таборах С[оюзу] В[изволения] У[країни] – це початок нашої державної трагедії.

III

Події в Австрії та на Україні скоро кинули мене в ряди нашої дипломатії. Як представник Західньо-Української Реснубліки в Німеччині я дістав доручения сполучити врешті два посольства в одно посольство УНР і після відкликания посла Порша уряд визначив мене його наступником. По відступі уряду з України на Захід, наше посольство залишалось ще кілька літ – до 1923 року єдиним символом нашої державности, з визнаними пашпортами й консулярними функціями. Берлін став чи не найбільшим цeнтром нашої еміграції, аж до переїзду багатьох до Праги.

До Берліну переїхав і Зенон Кузеля; тут оселився й Богдан Лепкий, його близький свояк і сердешний приятель, тут жив і Василь Сімович, тут діяло багато організацій, громадських і політичних, а крім цього добре організована Студеитська Громада...

Скоро по конференції в Генуї німецький уряд визнав уряд совєтської України і поліційною силою передав палату посольства большевикам. Я виїхав до Праги навчати в університеті.

Зенон Кузеля залишився в Берліні, повернувся до наукової діяльности, зблизився з гетьманським табором і Українським Науковим Інститутом, що почав продовжувати культурну працю нашого посольства в Німеччині.

І знов одна відслона українського життя закінчилась. (…)

V

Якщо я задумуюся над всіма відслонами нашого життя за останнє півстоліття, то маю враження, що світла цілком переважають тіні. Попри всі негативні риси нашого чубатого характеру, конструктивні риси, що творили і творять додатні цінності, були і є в сталому зрості. Які виклики доля не кидала українству, українці завжди уміли, під час усіх трагедій Европи, імпровізувати свої форми суспільного і культурного життя; вони не допустили ні на хвилину до перерви тяглости нашого історичного процесу, що об'єднував у цілість окуповані краї й еміграцію, і виявили подиву гідну культурну й політичну соборницьку динаміку, яка тепер охоплює американський коитинеит.

Невмируща нація.

Де є корiния цієї динаміки? Хто творці цього переможного постуну української ідеї в світі?

Стають перед моїми очима низка діячів науки та громадського життя, низка людей здебільша консервативного напряму або напряму «здорового

мужицького розуму», низка людей, що глибоко погорджувала ультрапатріотичною фразеологією і, з скромністю всіх визначних науковців, посвячувала себе буденній праці. Це були ті франківські каменярі, що не тільки лупали скалу, а й підбудовували фундамент і виховували молоду генерацію

Вони не любили почестей, їх насолодою був сам процес праці.

У першім ряду тих будівничих наших національних фундаментів стоїть Зенон Кузеля.

Друкується за: Збірник на пошану Зенона Кузелі. Записки НТШ. – Париж-Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто-Сідней, 1962. – С. 44–51. Т. CLXIX.

Ольга Кузелева

З чернівецьких і віденських споминів (уривок)

(...) Так плило життя спокійно і щасливо аж до 1914 року. Відтоді почалися для нас важкі часи, а ті гарні, майже безжурні дні вже не повернулися ніколи!

Зразу ми не дуже вірили, що буде війна, а крім цього, ніхто й не уявляв собі, що таке війна. Пам’ятаю, що коли в половині серпня дійшло до сутичок на кордоні, ми ходили на гору дивитися, як блискають шрапнелі. І щойно коли при кінці серпня мудріші (головно жиди) почали виїжджати, тоді й ми почали замислюватися, що нам робити.

У нас був знайомий українець в намісництві, що обіцяв нас повідомити, як настане пора втікати. І вже 29 серпня, на похороні першого полеглого в бою українського старшини[1] (якого ми поховали з великими почестями), нам сказали, що пора вже виїздити тим, хто про це думає. Повернувшись додому, ми обережно приготували матір і поволі почали пакуватися. Всі ми думали, що виїзд буде тимчасовий, на кілька днів чи тижнів. Чоловік побіг

[1] Поручника Івана Вишньовського, полеглого в бою під Боянами.

навіть до міста і на всякий випадок замовив знайомого візника. Це було в суботу, а в неділю вночі австрійські війська потиху залишили місто. Ми жили проти військової комендатури, і я перша, почувши гамір, вибігла на балькон та зараз зміркувала, що вже все пропало.

Мій чоловік негайно побіг покликати замовленого візника, але вже було запізно. З усіх боків палали пожежі (австрійці палили магазини збіжжя) й лунали вибухи, висаджували в повітря мости. Поприходили знайомі, що також думали разом утікати, і так ми просиділи разом до ранку в похоронному настрої.

Російські війська ввійшли до Чернівців щойно на третій день. Перші в'їздили на конях козаки, співаючи українських пісень. Це нас ніяк не розвеселяло, бо думалося – наступає ворог і співає наших пісень!

Зразу був спокій, лише жидів дещо турбували. Бурмістром (посадником) міста москалі призначили румуна д-ра Боканчу (румуни були москвофілами). Він був добрий знайомий мого чоловіка, людина статечна, і при його допомозі можна було дещо зробити. Зенка інколи кликали як перекладача, це досить нервувало, але справді важкі часи настали щойно тоді, коли на місце військової прийшла цивільна влада. З нею появився також сумнозвісний д-р Геровський, буковинський москвофільський діяч, що знав усіх українців. Тоді щойно почалася небезпека! Зокрема, був загрожений мій чоловік, що підписував раніше відозви про організацію Січових Стрільців (всі інші, що разом з ним підписували, вчасно виїхали). Тому ми рідко коли ночували вдома, криючись по безпечніших місцях. Це багато спричинилося до того, що Зенко захворів на тиф. Для мене були це дуже важкі хвилини. Я сама його доглядала і звичайно до третьої години ранку вичікувала, чи не прийдуть робити «ревізію» (трус), бо звичайно в тій порі впадала російська поліція.

Під час недуги відвідували нас добрі знайомі та потішали, як могли. Великою поміччю для нас у ті важкі хвилини був Нестор Смаль-Стоцький (молодший брат професора Романа). По трьох тижиях мій чоловік міг вже з трудом вставати, але зате захворіла я. Під час моєї хвороби, вже чимраз голосніше почали говорити, що австрійці наближаються. Раз навіть вибухла паніка, що росіяни втікають і будуть висаджувати в повітря всі важливіші будинки. (А ми жили саме коло комендатури.) Чоловіка тоді не було в хаті, лиш я сама – хвора. Можна собі уявити жах, який я пережила!

Москалі справді того самого дия відступили, але спокійно, забрали лише з собою посадника Боканчу та багато своїх прихильників. Але кожний знав, що це «визволення» може бути лиш хвилеве, бо це ж границя. І тому люди почали панічно виїздити. Лише чоловікам у військовому віці не можна було виїжджати. Отже, для нас дорога була замкнена. Платні не виплачували, я хвора, весь час чути з фронту стрілянину, а тут ще до всього вістка про військовий

побір («мустерунг»), що його приїжджає робити чужа комісія (щоб не було надуживань). Кого приймуть до війська, вже більше не пускають додому.

І в цьому важкому становищі ми зазнали справжньої чудесної опіки Божого провидіння. Той «чужий лікар», який був при комісії, був українцем і, порозумівшись з нашими людьми, дав чоловікові звільняючу карту. Та однаково ми не могли виїхати, бо Зенко працював у військовій цензурі. Та цим разом австрійці вже обіцяли попередити, коли будуть вдруге відступати.

І справді, за декілька днів, 25 листопада, коли ми разом з запрошеними гістьми сиділи за обідом, вбігла служниця і крикнула від порогу: «На долині чекають санки (була тріскуча зима, понад 20 ступенів морозі) і вояк просить, щоб панство зараз виходили, бо москалі вже зайняли головний двірець і треба їхати на західній!..».

Ми вже раніше були дещо «спаковані», але не було часу думати й про запаковані речі. Схопили дві валізки й наплечник і покинули вже назавжди нашу, таку милу хату.

Відень зимою 1914 року! Коли ми по нашій утечі з Чернівців та важкій мандрівці, яка тривала майже три тижні (ми їхали через Сучаву, Румунію, Семигород, Мадярщину!) добилися до Відня, ми не пізнали давньої столиці, відомої нам з 1907–1909 років. Яка величезна зміна... Відень був раніше справді великою европейською столицею – живий, ясний, розспіваний, прив’язаний до свого цісаря й цісарського двору...

І цей чудовий, радісний, ясний, блискучо-чистий Відень став тепер якимсь понурим, забрудненим, навіть непривітним. Аж увечері, коли ми з чоловіком, шукаючи за родиною та знайомими, блукали по відомим нам та багатих на спогади «рінгах», трохи пригадали собі давні гарні часи. Ось ті самі каварні, – як і раніше переповнені. В них ще більше чужинців, ще різноманітніша нубліка. І ось щохвилини можна почути так нам відомі поздоровлення: «А-а-а, і ви тут, отче сусідо!» І вже двоє панотців падають в обійми, як на празнику, тричі цілуються, не звертаючи уваги на віденців, що тоді не дуже приязно на такі «екстраваганції» дивилися. Загалом тоді у Відні кривим оком дивилися на галицьких втікачів, зокрема на українців! Цьому чимало завинили поляки й галицькі жиди, які наших людей обвинувачували у москвофільстві. Ми досі ще не знали, і аж у Відні дізналися про сумної пам’яті Талергоф. І це також чимало спричинилося до пониження настрою. Скільки попало туди неповинних людей через злобні доноси...

Коли ми відшукали рідних і знайомих, чолові почав розглядатися за працею та думати, як нам влаштуватися. Мій чоловік працював у Відні ще перед війною 1907-09 рр., – у віденській університетській бібліотеці, і його зразу ж прийняли на працю, на давнє місце...

У спогаді живо стають наші неділі. Всі ми збиралися в церкві святої Варвари. Людей було дуже багато – церква всіх не вміщала. Але ж був «майдан». І на «майдані» було місце зустрічі. З усіма можна було наговоритися, дізнатися про мале й велике, про сплетні й воєнні новини. Чим далі ставало сумніше. Зачалися нові покликання до війська, забирали людей навіть старших і хворовитих. І з харчами ставало важче. Було навіть гірше, як під час Другої світової війни. Картки були, але не було тої організації, як згодом у Німеччині. Найгірше було з хлібом, що був клейкий і прямо неможливий до їдження. Єдиний можливий до їдження хліб («Ankerbrot») важко було отримати і за ним вичікували довгі черги. За інші припаси було не так тяжко, але почалася скоро дорожнеча.

Все ж погані настрої не розбили нам товариського життя, яке було весь час доволі оживлене. Звичайно, кожного дня треба було зайти до каварні на «чорну», щоб зустрітися із знайомими та разом «пожуритися». Окремо треба згадати, що українська громада організовувала великі концерти. Адже ж у Відні опинилися майже всі галицькі і буковинські «Бояни» із своїми дириrентами. Вони відбували систематично свої проби. Ми з чоловіком брали пильну участь у співанках, які перемінялися у приємні товариські зустрічі. До найповажніших концертових виступів належала Шевченківська академія навесні 1915 року, що відбулася у найбільшій віденській концертовій залі з участю військової оркестри. Хор був створений з усіх «Боянів», які підготовлялися до вистуну окремо. Щойно генеральні проби були спільні. На концерті співали під дириrентурою Остапа Нижанківського. Солістами були Анда Остапчуківна й тенор Пасічинський. У програмі були: «Б’ють пороги» М. Лисенка (при акомпаньяменті оркестри) і «Вулиця» Ф. Колесси. На концерті було багато віденців, що захоплено приймали виступи.

До театрій ми не ходили часто. Зенко був дуже занятий, а при збільшеній дорожнечі і грошей не ставало. Це ж був поважний видаток. Не так, як перед війною, коли ми, молоді й без претенсій, брали квитки на четвертому поверсі, зокрема до опери, й захоплено слухали всіх найбільших «слав». Скільки то їх перейшло тоді перед нашими очима… Частіше ходили ми на пополудневі симфонічні концерти до «концертового дому». Але усе таки товариське життя найбільше зосереджувалося у кавярнях – «під аркадами» чи у менших, у Плянера чи у цеитральній. Там ми зустрічалися з відомим композитором С. Людкевичем; з молодшим товаришем чоловіка ще з бережанських часів доктором Миколою Чайковським, редактором Кушнірем та до всіх прихильним генерал-авдитором Захарієм Павлюхом. Можу ще сказати, що Зенко часто бував у студеитськім товаристві «Січ», з яким був зв’язаний ще із своїх студеитських часів і в якому його завжди радо зустрічали. І тут пригадувалися завжди ті незабутні, іноді радісні, іноді трагічні,

але завжди величні хвилини з-перед років, такі повні сподівань і напруження: збори, резолюції, дискусії. Зокрема, одна подія з тих часів залишилася незабутньою: атентат Січинського і відгук, який він викликав в усіх студентських громадах. Цього піднесення у «Січі» у воєнні часи не було.

Друкується за: Збірник на пошану Зенона Кузелі. Записки НТШ. – Париж-Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто-Сідней, 1962. – С. 39–43. Т. CLXIX.

Василь Сімович

Початки національно-просвітньої праці серед полонених українців у таборі Фрайштадті

Мене вислано до табору полонених Фрайштадта в половині грудня 1914 р. з завданням зорганізувати систематичну просвітню роботу серед полонених, перебрати над нею нагляд та керівництво. В тім часі було коло 1200 полонених у таборі, але згодом їх прибуло до 10 тисяч. Серед тих, яких я застав, можна було помітити деякий слід роботи моїх попередників − тільки ж поведення більшости супроти мене було як не вороже, то дуже неприхильне. Я старався виміркувати в чім річ, і дійшов до такої думки, що проти роботи ведеться тиха агітація, що її провадять старші бараків − російські підпрапорщики і чужинці, які лякають несвідомих людей великими карами з боку російського уряду по повороті до Росії. У приватних розмовах із комендантом табору полк[овником] Льонгардтом, в якого я шукав поради, я почув нарікання, що його про ніщо не повідомлено, що він, хоч правда, додумується, яка це робота, повинен би офіціяльно знати про неї, і зажадав від «Союзу Визволення України» у Відні виєднання покликання його до Міністерства Війни. На замітки про погрози з боку ним наставлених старших я дістав відповідь: «Вони не мають чого боятися, Ви їм скажіть, що ми так довго не перестанемо воювати, доки Україна не буде наша, що вони не вернуться більш до Росії, а будуть всі нашими підданими». На це я відповів йому: «Такої агітації я провадити не можу, бо вона тактично недобра, а крім того, вона суперечить думкам С[оюзу] В[изволення] У[країни]». А втім, розуміючи, що післаний у культурних справах, я просто не хотів вести ніякої політичної агітації, тим більше, що від перших днів мусів наслухатися нарікань на біду в Австрії, на погану їжу, на ріну, від якої люди хворіли, тощо.

Про заміну старших у бараках нашими довірочними людьми не хотів полковник і слухати, виходячи з чисто військового становища, що, мовляв,

старший російський підпрапорщик не слухатиме молодшого рангою. Зате радо годився на те, щоб вислати з табору шкідників, і просив, щоб у цьому напрямі робити заходи у Військовому Міністерстві. Я подав від себе плян просвітньої роботи, який я міг серед тих тяжких і непригожих обставин нашвидку виробити. Плян полковникові подобався, він обіцяв мені помагати на кожному кроці, а поки що висловив бажання, щоб С[оюз] В[изволення] У[країни] вистарався у Військовому Міністерстві про дозвіл поставити Фрайштадтський табір у виняткове становище: краще харчування, окремі видатки на шкільні цілі, більша платня для старших у бараках та инше. Вже тоді виринула в мене думка в голові, що добре було б мати свого власного священика і про це я сповістив полковника, який тільки міг згодитися з нею. Всі ці бажання я подав на письмі С[оюзу] В[изволення] У[країни] і сповістив полковника, що приобіцяно все зробити так, як ми обговорили.

За той час треба було миритися і з тим станом, який був.

Серед нових полонених найшлося ще більше чужинців – річ у тому, що списки українців в инших таборах роблено не за національністю полонених, а за територією й знанням німецької мови. Німцям і жидам дано вигідне становище по ріжних майстернях. І коли вони могли діставати кращу їжу й користуватися ріжними привілеями, то українці мусіли відбувати свої щоденні роботи, вдовольнятися звичайною їжою тощо. Через те у них почала проявлятися ворожнеча до чужинців, яку треба було навіть приборкувати. Та це з часом зовсім забувалося так, що протягом яких двох місяців не було помічено якої-небудь неприхильности, головно супроти жидів, становище яких в Австрії до цеї пори виводить зовсім із рівноваги полонених українців. Вони ніяк не можуть і не хочуть розуміти, що жидам повинна належатися рівноправність. Може, це тому, що добра половина з комендантури у таборі Фрайштадті хрещені й нехрещені жиди, а вони їх безпосередні наставники.

Я мав враження, що мене мають за «платного австрійського агеита», який за гроші хоче перетягти полонених на бік Австрії. Над тим, хто такий я і хто мої співпрацівники часто велися дискусії по бараках. Довірочні полонені боронили нас, як уміли, та ми знали, що треба на це часу, щоб таку думку зовсім винищити. І, правда, тепер хоч такі думки ще сям і там ширяться, то все-таки їх уже менше. Що більше, мене стали вважати чимось ближчим собі і багатьом не хочеться вірити, що я австрійський українець. «Дядько Василь», як мене звичайно звуть, на їх думку, коли не полтавець, то бодай з Київщини.

Перші часи перебування в таборі були дуже погані. Треба було все держати себе в руках: ніколи не можна було забувати язика в роті, треба було «гострити», чи хотілося, чи ні, багато чого не треба було чути, багато треба

було вислухати нарікань на австрійські порядки і лайок на Україну та її самостійність. На жаль, такі лайки виходили не від чужинців, а таки від своїх же земляків здебільшого волиняків та вороніжців. Сам термін «Україна», «українець» видавався їм то смішним, а й дивним. І коли тепер уже майже всі розуміють його і навіть здебільшого вживають, – це теж великий плюс у роботі.

Час перебування в таборі для працівників С[оюзу] В[изволення] У[країни] був обмежений зразу до 4 години по обіді. Коли зважити, що до 10 години провітрювалися бараки, що пів до 12 год. роздано обід, який тягся до 1-ої год., то цього часу було дуже мало, щоб можна було систематично що-небудь робити. Цю справу представлено комендаитові й він дозволив на роботу спочатку до 6 год. вечером, а далі до 8 години. Від початку березня в нас уже є дозвіл перебувати серед полонених до 10 години. Це дуже важна річ, бо загальнодоступні читання, які зорганізовано вже в 2-й половині грудня, могли відбуватися тільки вечором.

Перші читання я вів по бараках − не було иншого місця. Шум, гамір за дня, вигуки, свисти, а то й насміхи, демонстрації з боку старших у бараках, співи «Боже царя храни» − сильно утруднювали таку роботу. Треба було вистаратися, щоб дістати сяку-таку залю, щоб туди перенести всю роботу. І справді вдалося виєднати на ту ціль т.[ак] зв.[ану] їдальню і коло 20 грудня почалось там читання зразу від 5–6 год. вечором, а далі постійно від 6–8. Незабаром викінчено ще один великий барак, що був первісно призначений на церкву і туди перенесено вечірні читання.

Люди зацікавилися читанням, обидві залі були все повні. До того можна було ще й по обіді читати і цю справу використано як слід. Я перебрав на себе читання у великій залі, в їдальні читав п.[ан] Гаврилко, який, крім того, ходив по бараках задля агітації, а по обіді там або тут займався читанням п.[ан] Голубець. Ми рішили почати з белетристики. Я сам прочитав такі твори наших письменників: байки Глібова і Гребінки, вірші Т. Шевченка, оповідання Квітки, Вовчка, Грінченка, Франка, Стефаника і Лазаревського, пробував і Винниченка. При читанні я кожну річ виясняв. Шевченка передовсім сильно коментував, не лишив ні одної речі непоясненою. Кружок слухачів ріс. Почалися дискусії під час читання. Я радо переривав читання і роз'ясняв все, що треба було. Бували й напасті з боку ворожих елемеитів, були провокації і треба було все себе держати в руках. Ніколи не довелося лишити людей без відповіді. У середині січня 1915 р. число учасників загальнодоступних читань доходило до двох тисяч. Та несподівано з великого барака зроблено чайню.

За нами лишилося ще право читати вечорами – вдень читання в тій залі стало неможливим. З надвору перенесено «крутійки», завелися карти. На

мої скарги в тій справі я дістав відповідь, що полонені мусять якось проганяти час. Отже, треба було зрезигнувати з «чайні» вдень. За днем пішов незабаром вечір, бо арендар чайні Реттер (жид) став нарікати, що йому тільки вечором іде торг, а йому його відбирають. Скінчилося на тому, що чайня стала доступна нам тільки на вистави і концерти, а ми мусіли обмежитися на їдальні.

Таким чином, для систематичної роботи лишилося нам їдальню, що перехрестили ми на читальню. Туди ж зараз і перенесено з бараку бібліотеку. Для бібліотекаря виєднано приміщення в читальні, пороблено полиці, заведено своїх сторожів і в січні 1915 р. ми могли вже правильно функціонувати – бібліотека й загальні читання. Крім того, з кінцем січня вже був малий хор, що його зорганізував композитор о. Евген Турула. Хор міг відбувати проби щодня від 10 до 12 год. у читальні. Для хору було відділене місце; позичено у Фрайштатдському конвенті гармонію, люди стали цікавитися співом, хор ріс із дня на день так, що відділене місце вже не поміщало всіх співаків. Крім того, спів зацікавив і не співаків, полонені почали товпитися до читальні і перешкоджати своїми увагами, а до того ще почали заганяти до читальні на час провітрювання бараків всіх людей, треба було всьому тому зарадити. Заведено для співаків відзнаки, за якими їх нускали сторожі до середини. Комендаит дозволив не брати співаків до роботи, а вхід дозволявся тільки тим, що туди входив із книжкою. В читальні читати можна було зранку від 8–10 год., а по обіді – від 2-4.

До половини січня день занять у читальні виглядав так: 8–10 год. люди читають собі книжки, від 10 до 12 – проба хору, від 2–4 – відчинена бібліотека, від 5–6 – читають книжки і від 6–8 – загальнодоступні читання.

В половині січня співакам удалося виєднати осібного півбарака. Зараз зашальовано цю частину, утворено приміщення для сторожів і туди перепровадився хор. Тепер могла вже зорганізуватися сяка-така оркестра. В початках лютого 1915 р. у музичному бараці від 10–12 год. рано день у день відбувались проби співу, по обіді грає оркестра. Музичного бараку можна було вже й уживати вечорами задля читання для меншого гуртка слухачів, а крім того, до 10 год. можна було провадити там якийсь систематичний курс.

Віддавна, ще з грудня 1914 р., з’являлися між полоненими охотники вчитися німецької мови. Я зрозумів, що при помочі такого зорганізованого курсу можна навчити учасників багато й по-українськи, й тому радо зорганізував такий курс. С[оюз] В[изволення] У[країни] прислав на мою пропозицію для ведення такого курсу п.[ана] Осипа Безпалка, який і почав свою роботу з кінцем січня 1915 р. Навчання відбувалося щодня від 9–11 год. ранку в читальні. Учасники курсу дістали свої відзнаки і право не ходити на роботу.

Таке ж саме право виєднано для всіх інтелігентів, здебільшого вчителів, які мали зате помагати нам у нашій роботі. Щоправда, цей «привілей» доводив дуже часто до завистливих виступів з боку инших «непривілейованих», які мали по своїм боці старших у бараках. Нераз їх дуже обиджали старші, не давали обіду, хліба, видирали книжки з рук, дерли й кидали до виходків. Багато боязьких елементів поперетягали вони на свій бік, багато покинуло співати та вчитися, але це роботи не спинило. Публічні концерти – з одного боку, великі успіхи в знанні німецької мови – з другого, то знов сям-там поміч коменданта, що карав старших за їхні цькування, робило своє.

Майже рівночасно зорганізовано в половині січня курс української граматики для інтелігентів у бібліотеці, яку сильно поширено і в якій вставлено піч. Граматичні вправи разом із диктатами відбувалися від 4–5 год. по обіді, вів їх я сам. Курс закінчився з кінцем березня 1915 р. На лютий припадає заснований драматичного кружка з самих інтелігентів учасників граматичного курсу. Проби стали відбуватися щовечора в музичному бараці. П'єсу вибрано «Суєту».

Прихід п.[ана] Безпалка до праці улегшив мені роботу настільки, що він узяв на себе вечірні читання, а я рівночасно міг стати «режисером». Авдиторія на вечірних читаннях сильно зросла, бувало й по 1500 людей на них. Тепер уже можна було говорити й на инші теми. Пан Безпалко дуже зручно провадить ці читання, наводячи завжди паралель між російськими й австрійськими та німецькими порядками. Стали й чужі ходити на читання, головно жидівські соціял-демократи.

Щодо вистави, та справа не наладилася ще й досі − через технічні причини, а то й через виїзд учасників із табору, − крім того, брак сцени, на яку годі здобутися, вистава не відбулася. З переводом співаків в окремий барак справу перебрав на себе Д. Щербина, фаховий артист з трупи М. Садовського, який під моїм проводом буде керувати цією справою.

Утворення музичного бараку дало спромогу поділити роботу інакше, а то й поширити її. Курс німецької мови перенесено в половині лютого до музичної залі від 8–10 год., а за той час можна було в читальні назначити бібліотечні години. Зате лишалося свобідне приміщення після обіду і на той час призначено курс для неграмотних, зорганізований у половині лютого 1915 р. Навчання відбувалося щодня від 2–4 год., а далі як найшлися охотники вчитися рисунків – від 1–3 год. щодня. Зате наука рисунків під проводом п.[ана] Голубця відбувалася щодня від 3–5 год.

Курс для анальфабетів згодилися вести полонені учителі: Падалка й Головин. Він тривав до половини травня 1915 р. Учителі вчили за нашими вказівками – я часто навідувався туди й дійшов до переконання, що навчання йде дуже гарно і що вчителі могли все виказатися гарними поступами.

Крім читання і писання по-українськи, учасники курсу дістали також початки рахунків. Виїзд на роботу й агітація противників сильно прорідили ряди учасників та, коли буря ущухне, коли вернуться нормальні відносини, проведеться новий курс для неграмотних. Для другого табору він уже наладжується.

Розклад роботи в половині лютого такий:

	читальня:	музичний барак:
8–10	рано бібліотека	Німецька мова
10–12	(рапорт коменданта)	Спів
1–3 з полудня	курс неграмотних	Музичні вправи
3–5	рисунки	Музика
6–8 вечір	загальнодоступні читання	Драматичні проби.

У бібліотечній залі від 4–5 год. – українська граматика.

Ще в 2-й половині січня почали в бібліотеці збиратися ітелігеити й переговорювати з п.[аном] Гаврилком у справі заснування окремого гуртка, який провадив би платформу С[оюзу] В[изволення] У[країни], але з сильно мілітарними цілями. До тих нарад мене не донускали, мені тільки переказував п.[ан] Гаврилко, що йому вдалося зібрати 20 осіб, які приобіцяли зі зброєю в руках здобувати волю України. Вважаючи, що ця справа не торкається просвітної і культурної роботи, задля якої мене післано, я до неї не встрявав. Тим часом п.[ан] Гаврилко виїхав до Відня, як думалося назавжди, й мене як висланця С[оюзу] В[изволення] У[країни] втаємничено в цю справу. Показалося, що та двадцятка людей сильно перебракувала поміж собою членів, що це так званий ширший кружок, який має нам помагати в роботі, а що, крім того, склався гурток вужчий з 8 певних, як вони казали, людей, який хоче назвати себе відділом С[оюзу] В[изволення] У[країни], що вже готові статути, що вже відбулося два засідання «Відділу». Справа мене дуже втішила. Я сам прочитав статут, подав деякі ради, дещо справив, протоколи віділав до С[оюзу] В[изволення] У[країни], а на своє велике здивовання почув такі думки, що робота п.[ана] Гаврилка принесла багато шкоди, що він брав усе загостро, що треба багато виправляти, що більше, треба її відтепер вести мирним шляхом – починати від соціяльних питань до національних, ходити по бараках із такою роботою, просити комендаита після вивозу ворожого елементу, настановити своїх старших баракових, які помагали б роботі, − словом почалася незвичайно гарна акція. Гурт національно-свідомих зріс до 11 осіб, які сходилися двічі на тиждень. Мене на сходини не кликали, одначе про вислід нарад завжди сповіщали. Річ у тім, що на погляд членів передо мною деякі почуваються снутаними, то й краще, коли я не ходитиму на ці сходини, а тим більше, що наради починалися о 9 або 10 год. вечора,

коли мені не можна бути в таборі. Для учасників нарад я виклопотав дозвіл бути в бібліотеці до 10–11 години вечором. Погляд на негативний бік роботи п.[ана] Гаврилка у відпоручників С[оюзу] В[изволення] У[країни] був майже однодушний. Це міг сконстатувати й п.[ан] Скоропис-Йолтуховський, який був на таких сходинах кружка. Коли ж п.[ан] Гаврилко повернув до табору, то його погляди на роботу не змінилися.

Поправити всі ці відносини мав так зв.[аний] Соціяльний Кружок, заснований у порозумінні зі мною й п.[аном] Безпалком. Він склався з кінцем березня 1915 р. Зразу в викладах і читаннях Соціяльного Кружка мали брати участь тільки члени; потім уряджено нускати туди всіх, хто захоче. Це були загальнодоступні читання нонулярного й наукового змісту − здебільшого на соціяльні теми, а бере в них участь ітелігент, селянин, робітник і взагалі кожний, хто трохи начитаний і може стежити за викладами. Викладали на переміну: п.[ан] Безпалко, д-р О. Охримович і я.

Через те, що робота росте, треба було завести окремий дневник зайнять, який і нущено в рух у 2-й половині березня 1915 р. А що число вчителів зросло, що в роботі треба порозуміння, заведено на припоручення С[оюзу] В[изволення] У[країни] щотижневі сходини членів «Просвітнього Виділу». Вони й відбуваються щотижня: на них обговорюються справи табору, розділяються роботи на тиждень, подаються звіти з роботи і т.[ак] д.[алі]. Сходини відбувалися зразу то в приватних мешканнях, то в ресторацях, а з кінцем травня – вже в самому таборі в учительській канцелярії, яку відступив на ту ціль комендаит табору.

З початком квітня почалися систематичні виклади зі скіоптиком. Влаштовувано їх від часу до часу і перед тим, тільки ж не було фахової людини, яка вміла б з тим апаратом поводитись. Крім того, до таких викладів треба окремо приготовлятися, а з учителів, зайнятих у Фрайштадті, досі ніхто не мав часу. З початком квітня 1915 р. прийшов задля того д-р Микола Чайковський, який веде всі ці виклади вже два місяці. Цілий час із браку діяпозитивів треба було обмежуватися на т.[ак] зв.[ані] індиферентні виклади з ріжних ділянок знання − географії, природознавства, археології ін. В половині травня полагоджено й цю справу. Закуплено фотографічний апарат і вже яких два тижні роблять свої діяпозитиви з української історії, географії й історії літератури самі фахові-полонені під проводом д-ра М. Чайковського. При цьому є ще й така користь, що ті з полонених, які цікавляться фотографічною справою, можуть учитися фотографувати. Виробленими ж діяпозитивами можна обслугувати й инші табори, де живуть українці.

Вкінці треба згадати про «кризу», яка зазначилася у відносинах до нашої роботи з боку полонених на початку травня. На початку цього звідомлення зазначено, що С[оюз] В[изволення] У[країни] дістав дозвіл на вивіз

небажаних 1270 людей з Фрайштадта ще в місяці січні 1915 р. Задля того й пороблено списки, в які втягнено всіх неукраїнців і шкідників ідеї самостійної України, і вивозом мала зайнятися місцева команда табору. Тільки ж у таборі вибух несподівано плямистий тиф і справа вивозу затяглася так, що комендант уже серйозно і не думав про вивіз. За той час комендаит устиг поставнти підпрапорщиків і старших у дуже гарні умови, настановив уряд надстарших, дав їм дуже добру їжу, з другого ж боку – іитенсивна робота з нашого боку, бо ж ми на ніщо не оглядалися, – це все разом докупи довели до того, що в таборі був сякий-такий спокій. Правда, підпрапорщики робили своє нишком і скарги учасників читання, що, мовляв, того або цього несправедливо поставлено на рапорт, що не дано співакові хліба та ін., і надалі не переводилося. Тільки ж на це ніхто не звертав уваги. Та й так багато з «ворожих» елементів устигло привикнути до нашої роботи, самі ж підпрапорщики почали ходити до читальні, брати книжки і всі могли навіч переконатися, що гостро справи не можна було ставнти, що з часом можна було все поладнати.

Тим часом комендант скористався наказом Міністерства: дати певну кількість людей з табору на роботу і по нараді зі мною рішив вислати всі «ворожі» елементи. Списки були перестарілі і так були зроблені дуже недбало, туди втягнено багато жидів і німців, які були не зовсім ворожі, а не втягнено ворожих українців та великоросів, − треба було їх переробити і цю справу перебрав я на себе. При перевірці показалося, що в списки втягнено багато гарних людей, а шкідників немає − робота забрала мені цілих два тижні – перша партія мала від’їхати 1 травня, друга пізніше, − словом мали виїжджати не всі враз. Через те підпрапорщики мали час насторожити людей проти нас і нашої роботи. Посипався ряд реклямацій, звернених передовсім проти п.[ана] Гаврилка, а далі й проти всіх нас і тих, що нас слухають. Оголошено бойкот читалень. Всім, хто туди ходив, загрожувано карою в Росії. Між иншим зазначувано, що ведуться докладні списки тих, що слухають «Україну» (так ворожий елемент називав національно-свідомих осіб) – при ревізії не найдено списків, та все-таки в таборі вперто балакають, що вивезені підпрапорщики й «вольноопределяющийся» (однорічник) Троцький поїхали зі списками «українців» і «демократів», що передовсім ці понесуть відповідну кару по повороті в Росію.

Переляканий народ перестав ходити на читання. На викладах, як видно з книги зайнять, на яких бувало 1000 осіб, число учасників спадало до 30, а то й менше. Полохливіші стали тиснутися до мене з просьбою, щоб їх записати на виїзд і число таких охотників росло не днями, а годинами, так що я вважав за потрібне не показуватися в таборі в деякі години. Вкінці зорганізовано збройний напад на читальню. Під час промови п.[ана] Безпалка − Значення 1-го травня – розбито вікно, в другім таборі – кинено під

час читання в п.[ана] Гаврилка три великих камені, під час мого читання в музичному бараці кинено на мене каменюку й тільки припадок міг мене врятувати. (Всі камені збережено для архіву.) Зачалися ширитися поголоски, що читальню підпалять, що нас усіх повбивають, а все це робилося в ім'я збереження життя Росії «заблудшим вівцям». Тоді ми подумали про самооборону, зложену зі своїх прихильників. Після кількох енергійних відбоїв настав спокій. Поволеньки вертається нормальне життя. З кінцем травня можна було вже зорганізувати новий курс німецької мови. Число учасників на читаннях все збільшується, головно на т.[ак] зв.[аному] Соціяльному Кружку. На мою думку, великий вплив на те, що настав спокій, міг мати, крім комендаита, який загрозив карою тим, яких зловлять, коли перешкоджуватимуть, і панотець Гнідий, який при сповнюванню своїх обов'язків (сповідь, проповідь) мав нагоду вплинути на успокоєння умів, а може, й те, що п.[ан] Гаврилко, проти якого передовсім звerталася ціла акція виїхав із табору Фрайштадт. Все ще таки треба бути приготованим на нові пакості, коли виїжджатиме на роботу новий транспорт.

Разом із вивозом на роботу в'яжеться ще й організація роботи в ІІ-му таборі, куди не було нам достуну через хворобу. Коли вигасла епідемія, зараз переведено туди цілий 5-й батальйон, а незабаром перевезено туди з Райхенбурґа нових 3000 полонених, між якими можна було вже почати роботу. Щоправда, два випадки хвороби, в якій дошукувались тифу, спинили організацію на якийсь тиждень. Та все-таки по Зелених Святах можна було вже її почати систематично. Шкода, що там стоїть до нашої розпорядимости один тільки барак − церква. Вечірні читання в чайні, що почалися з 13 квітня від 8–10 год., доводили до великих конфліктів між читачами й нублікою. Нераз треба було просити помочі в австрійського війська, такий був нелад у чайні і так по провокаторському поводилися під час читання «чорносотенці». Це відносилося головно до п.[ана] Гаврилка, бо д-р Чайковський ніколи не мав перешкод із своїми викладами при скіоптиконі. Та скандали не покінчилися й по відході п.[ана] Гаврилка і ще 15 травня довелося п.[анові] Голубцеві пережити в цій чайні під час викладу багато неприємних хвилин (вигуки, каміння). Всю роботу прийшлось перенести до барака-церкви. Там щодень відбуваються загальні читання, ведеться новозорганізований курс німецької мови, там буде вестися курс неграмотних. Бібліотеку тепер поділено. Бібліотекар ІІ-го табору дістав дозвіл, коли він хоче, ходити до І-го табору до бібліотеки і брати для свого табору книжки. На жаль, книжки мусять міститися в його «халабудці» через те є небезпека, хоч справлено йому колодку до «халабудки», що багато книжок може пропасти. Здається, в 2-му таборі внадиться незабаром курс історії української літератури, на який збирають охочих українців-учителів.

Поділ роботи представляється тепер ось як:

І-й табір	ІІ-й табір	
Читальня	Музичний барак	Церква
8–10 год.	Німецька мова І кл.	Німецька мова
Німецька мова ІІ кл.		
10–11 (Рапорт)	Музика і спів	
3–5	Музика і спів	
8–10 год. веч. заг. читання	Соціяльний кружок	Загальне читання

Кожної неділі і свята Служба Божа на переміну у І і ІІ таборі з проповіддю; по обіді – концерт.

Треба зазначити, що тепер удень ніяке заняття є неможливе. Настрій у полонених дуже поганий: апатія, туга за рідним краєм, одноманітність помічається навіть у найбільш загорілих наших прихильників, а ще до того літо, чудова природа Фрайштадта, зелень довкола – нікого не вдержиш у бараці. Добре, що заведено примусовий щоденний прохід із музикою – трохи полонені розважаються. Може, участь їх у новозаснованому нами часописі «Розвага» приведе їх до якоїсь душевної рівноваги, або хоч причиниться до усунення страшної апатії та порожнечі.

Загально взявши, мені здається, що наша робота, незважаючи на величезні перешкоди й на те, що ми маємо перед собою цілком несвідомий елемеит, який жив у гніті та духовній неволі, не лишиться без наслідків, що таки до цієї пори багато зробилося. Передовсім треба зауважити великий ріст національної свідомости. Салдатський жаргон здебільшого вже давно уступив місце українській народній мові. Коли ще й досі є велика кількість невірних, коли ще й досі скептично ставляться до нашого відродження, то дискусії, ведені самими селянами на цю тему, незвичайно розбудили іитерес до справи. Тепер ні один, нехай і найгірший воріг, уже не буде знати, як це було на початку, що існує Україна і українець, хоч може до будови її не схоче прикласти руки. Я певен, що в тих, що у Фрайштадті, згине вже бодай старий, осміяний «хахол» та «малорос», і вони вже знатимуть, що їх повинна ображати така назва.

У Фрайштадті, 31 травня 1915 р.

Друкується за: Сімович Василь. Твори в двох томах. – Чернівці, 2005. – Том другий. С. 798–807.

Василь Сімович

Великдень у таборі полонених (двадцять літ тому)

Культурно освітню й освідомну працю в таборі полонених українців у Фрайштадті (Горішня Австрія, недалеко Лінца) почав «Союз Визволення України» в листопаді 1914 р. Йшла вона серед невимовно важких обставин. Переможна російська армія залягла була всю Галичину. Серед полонених панував узагалі російський державний патріотизм. Щовечора в кожному бараку лунав царський гимн. Між вояками вдержували царську дисципліну т.[ак] зв.[ані] підпрапорщики, з роду українці, але ж просякнуті наскрізь духом «непеможної руської армії». І т.[ак] зв.[ані] «вольнопредєляющіїся», себто однорічні охотники, іителігеити, росіяни й жиди з України, а той «малороси», здебільша соціялісти, мали все повну губу російських патріотичних фраз.

А проте спроквола робота наперед ішла. Т.[ак] зв.[ані] вечірні сходини призбирували день за днем щораз більше слухачів. Правда, не обходилося раз-у-раз без грубих лайок, нахабних виступів, проклямацій проти таборових робітників, проклямацій, що їх розвішували ріжні «патревоти» по видних і невидних місцях у бараках (здебільша – у відхідних місцях). Бувало й таке, що до викладового бараку сипалося каміння. Кинутий зручно крізь вікно великий камінь із даху одного бараку, тільки щастям не розвалив був голови викладачеві. Українським газетам, що виходили у Відні, мало хто вірив. Зате полонені цілими роями обступали карти воєнних фронтів, що висіли в бараці-читальні, й по-своєму все роз’яснювали. Червона армія, що нею був зазначений австро-російський фронт (аж десь під Краковом) викликувала ріжні міркування. Найбільше думок було таких, що ось-ось, мовляв, «наші» заберуть Відень і тоді буде − мир. Полонений і нічого більше тоді не хотів. Хай тільки прийде мир, а решта дурниця.

Найтяжча хвилина для праці в таборі це був − упадок Перемишля в березні 1915 р. А проте якось і ця важка подія минулася. Впертість, із якою вів свою працю «Союз» у таборі, своє враження робила. Вона не звужувалася, а ширшала. Полонені почали до неї звикати. Таборовий хор і оркестра з дня на день зростали. У таборовій школі збільшувалося з дня на день число учнів. Величезний барак, збудований на загальні читання, ледве вміщував людей на концертах.

А проте відчувалося відпір на кожному кроці. В революцію в Росії, в можливість утворення «Самостійної України», та ще в такій концепції, як її первісно проводив «Союз Визволення України», вірив мало хто. А проте

виклади з історії України назбирували й до 1000 слухачів. Щораз цікавіші були дискусії на економічні й соціяльні теми.

Робота йшла.

***

Надходив Великдень 1915 р. Заповідався він гарно. Година була чудова.

Вже від яких двох місяців ми чекали з Відня приходу таборового панотця. І надзвичайно важко було для нас, щоб він прибудив до нас іще до Великодня, щоб люди могли говіти. Але ж справа затягалася. О.[тця] Омеляна Гнідого, пароха Луки на Буковині, ще з початком війни захопили австрійські жандарми, і його чогось не винускали з Талергофа, дарма, що «Союз» робив усі можливі заходи, щоб його винустили. А нам хотілося власне мати о.[тця] Гнідого, відомого на Буковині українського патріота, одного з тих, що перед війною мав відвагу виступити проти всевладного тоді режиму М. Василька. Може, зате йому й попалось…

Перед Великоднем ми таки о.[тця] Омеляна не діждались. А приїхав він саме на Великдень. В таборі − ціла облога. Ввесь читальняний найбільший барак у т.[ак] зв.[аному] другому таборі забитий битком людьми. З труднощами до провізори провізоричного вівтаря добираємося ми та австрійські таборові старшини.

Нарешті великодня Служба. Полонені слухають дуже вважливо. І така, як у них, і не така. Якась наче зрозуміла. Бо − українська вимова церковних слів. Такого святкового настрою не доводилося давно бачити. Перед самим вівтарем здебільша старші люди. В очах сльози. А як уперше о.[тець] Омелян затяг «Христос Воскрес», в бараці склалося щось несамовите. Страшний рев розлягся по бараці. То – ридали старші полонені. Їх діди, батьки, родини, думки були далеко-далеко в Україні. Від тих згадок і покотився плач по бараці. Те саме, коли о.[тець] Омелян сказав декілька щирих слів і згадав далеку Україну, що про нас усіх згадує, нас чекає і без нас сьогодні святкує. Та тільки, як він сказав, що через рік вони всі нас там певно вже побачать у веселій уже Україні, лиця повипогоджувалися…

Як порозуміли тоді слово «вольна Україна» − тяжко було збагнути. Кожний по-свому. Міркую, що тоді, на весну 1915 р. дуже ще не багато зрозуміло їх так, як їх розумів о.[тець] Омелян…

Після відправи почалося «христосування». Цей такий далекий в незрозумілий для нас, західних українців, звичай, аж тоді, в бараці на Великдень 1915 р. Став нам зрозумілий. Забути ясних облич «дядьків», що тиснулися гурмою до тебе й щиро цілувалися, ніколи не можна. Розв’язувалися уста і тим підпрапорщикам, тяжким ворогам нашої таборової роботи. Здається, вперше в таборі вони тоді забалакали по-українському…

Як скрізь було весело тоді в таборі, який чудовий був настрій – і уявити собі не можна. До вас підходили ті, що кидали вам у спину лайки і глузували з української мови. Підходили, усміхалися і щиро-щиро розціловувались.
***

У кожному бараку свято для себе. Про те вже подбали ріжні митці, здебільша жиди, що вміли все добитися дозволу в командатурі на прохід до міста. Викручуючи на свій лад німецькі слова, вони для своїх православних товаришів діставали й горілку, й яєчка, й ковбасу, і свіжий білий хліб (це ж було 1915 р. − всього було у Фрайштадті доволі!). В кожному бараці – спів, радощі. Зайдеш − не нускають. Припрошують, і христосуються. І мусиш побути в гостині. А то − й образа і… гріх. Тут та там кинеш кілька слів бажань. Зараз і тобі бажають. А бажання в усіх одне: хай уже на той рік кожний із нас святкує в себе дома. І хай ця проклята війна пропаде!
***

У бараці «іителігентів» − окреме свято. Тут зібралися т.[ак] зв.[ані] вольноопредєляющії й, за нашими стараннями, народні вчителі. Учні ріжних шкіл, кооператори. Заставлений стіл посередині. Довкола лавки. Всіх вас витають. Десь із кутків дивляться заздрим оком іителігеити-жиди. Та й їх просять до столу.

Незабаром настрій робиться дуже гарний. Гармидер, аж крик. Це − після двох-трьох чарок. А потім − промови. Спершу зовсім − «неполітичні», а просто − великодні. Здебільша − смішні, веселі. І досі чуєш сальву радісного сміху після промови Й. Безпалка, яка кінчилася словами: «Геть із нашого краю! Щоб із другим Великоднем ні одного з вас тут не було!». А далі співи. І чого там не було. І «Христос Воскрес», й «Ангел вопіяше», і «Ще не вмерла», й «Дубінушка», й «Коробушка» і безліч пісень, що їх повнучував уже в таборі Евген Турула. А далі − пішло на політику. Правда, дехто кричить: «Не треба». А проте якийсь руський із України Гончаров, вольноопредєляющійся, що спить день-у-день до 11 год (брак іителігеитів не підлягає загальнотаборовій дисципліні) глузує собі з таборової роботи, майже все підхмелений, до 4 год. ранку в карти грає − той Гончаров своїм сильним голосом добивається того, що його слухають. Говорить дуже гладко, по-адвокатському й кінчить, що, мовляв, ми чекаємо хвилини, «кагда нє будєт нікаково правітєльства, а правітєльством будєт − сам народ». Все це ніби критика нашої освідомної української роботи. Мовляв, вона − вузька, до того − сепаратистична…

Виховані на лєктурі сильних фраз, наші земляки, вже й таборові робітники − попадають у захоплення. Оплескам нема кінця. Гончаров − герой. Наче вперше його пізнали. А він сидить собі, самовпевнений, червоний від горілки, зневажливо дивиться на «хахлів», що розперезались.

Такого обличчя ніколи не можна. І слів таких ні! Це ті слова, які врізувались анархістичний нашій юрбі два-три роки позніше й розкладали її зовсім. І кілько таких Гончарових було тоді в таборі! Всі вони пізніше, як склалася таборова українська організація, раз-у-раз її підміновували…

На щастя, наших земляків спам'ятала розважлива відповідь Скорописа-Йолтуховського. Він порадив, що варта було такі гасла Гончарову проголошувати там, на фронті, між російськими солдатами, які саме розграбовують українську Галичину…

На цю промову не було відповіді Гончарова. Вона присоромила трохи земляків – хоч великоднього настрою не попсувала. Він не покидав табору, ввесь цей ясний великодний день…

***

А дома, в місті, нас довго, майже до 4 год. зполудня, чекали наші родини.

Друкується за: Сімович Василь. Твори в двох томах. – Чернівці, 2005. – Том другий. С. 767–774.

Аидрій Жук

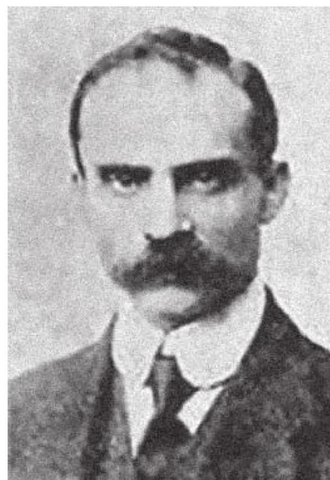

Зі споминів про професора С. Смаль-Стоцького

Пізнав я особисто проф.[есора] С. Смаль-Стоцького у вересні 1909 р. в Стрию. Тут під час хліборобської вистави, що її улаштовував Молочарський Союз, відбулася нарада в справі скликання всеукраїнського кооперативного конгресу. Власне на цю нараду прибув з Чернівців проф.[есор] С. Смаль-Стоцький з д-ром Л. Когутом як репрезетантом української кооперації на Буковині.

Знайомство моє було тоді з проф.[есором] С. Смаль-Стоцьким коротке, хвилеве і не залишило по собі ніякого особливого враження. Хіба одно – він видався мені більше скромним, як д-р Л. Когут, що був дуже високої думки про себе як кооператора і дивився на галичан звисока як на кооперативних неуків.

Ближче пізнав я проф.[есора] С. Смаль-Стоцького в часі Світової війни. Десь навесні 1916 р. проф.[есор] С. Смаль-Стоцький був приділений до команди табору полонених у Фрайштадті як старшина зв'язковий між командою табору і таборовою організацією Союзу Визволення України, що провадила культурно-освітню працю серед полонених.

Сталося це заходами С[оюзу] В[изволення] У[країни] з ініціятиви В. Сімовича, організатора культурно-освітньої праці серед полонених у Фрайштадті й інших таборах, що був університетським учеником професора і великим його приятелем.

Приділення проф.[есора] С. Смаль-Стоцького до таборової команди було великим здобутком для улекшення умов праці в таборі, бо професор умів поставитись супроти команданта табору і кожну справу розглядав з точки погляду інтересів полонених і культурної праці серед них, що не завше знаходило зрозуміння у команданта табору полк.[овника] Льонґардта.

Крім своїх обов'язків в адміністрації табору, проф.[есор] С. Смаль-Стоцький взяв живу участь в культурно-освітній праці серед полонених та своєю батьківською поведінкою з полоненими і своїми викладами придбав серед них велику любов і поважання. Великий знавець мови і творчости Тараса Шевченка, проф.[есор] С. Смаль-Стоцький захоплював слухачів своєю інтерпретацією творів Кобзаря, зосібна історично-політичного змісту і поклав неоцінені заслуги для пробудження національної свідомости серед полонених.

Іноді доїжджав я до Фрайштадта з Відня, або професор приїздив з Фрайштадта до Відня і ми познайомилися бижче та в його особі я пізнав надзвичайно симпатичну і віддану національній справі людину, доброго педагога і великого народолюбця.

Ще ближче зійшовся і спрнятелювався я з проф.[есором] С. Смаль-Стоцьким, як він став у липні 1917 р. головою Боєвої Управи Січових Стрільців, що перемінилася тоді на Центральну Управу. Я також належав до членів Боєвої (Центральної) Управи від часу, як вона перенеслася зі Львова до Відня, був одним з найбільш обізнаних у справах цеї установи, і професор часто радився зі мною при полагодженні біжучих справ, бо часто, крім мене, не було у Відні нікого іншого з членів Управи.

За розмовами про ділові справи, що мали, звичайно, свобідний, товариський, часом інтимний характер, професор відкривав свої задушевні мрії і перед мною вставала величава постать з високим летом думки і незужитої енергії великого українського патріота і державника.

Час такий наспів, що Центральна Управа Січових Стрільців тратила своє значіння, хоч і перед тим значіння Боєвої Управи було невелике. Але професор робив все можливе, щоб Легіон Січових Стрільців не розпався, –

бо й такі настрої кружляли тоді серед деяких кіл, – та сповнив своє історичне призначення. Одночасно професор брав найдіяльніше участь у праці над створенням військової формації з полонених в таборі (Сіра Дивізія).

Не стало поміж нами не тільки великого ученого і заслуженого громадянського діяча для своєї вужчої батьківщини – Буковини, а також людини, що поклала поважні заслуги для виховання кадрів національних робітників з полонених для В.[еликої] України і створення збройної сили для здійснення постуляту С[оюзу] В[изволення] У[країни] – самостійної України.

Друкується за: «Літопис Червоної Калини» (Львів). – 1939. – Ч. 10. – С. 2–3.

Володимир Залозецький

З воєнних споминів

Весною 1915-го року лежав я в окопах Онута з моєю сотнею уланів (1 сотня 8 полку уланів).

Плодюча високорівня, яка спадає круто в широкий Дністер, внизу синя ріка, а ген там мерехтить степ в гарячім сяйві сонця. З зелених піль зноситься до блакітних вершин жаворонок, а в гущавинах солові́ї...

Здавалось мені тоді, що немає землі, яка викликувала би більшого піднесення душі.

Рік опісля переняв мене, тодішного робітника коло дров на Дніпрі, той самий дух краєвида, намальованого тими самими настроями. В Каневі над гробом Шевченка я не був, лишень побіля нього в селі Рищеві. Так само, як над Дністром виглядає й околиця над Дніпром. Нагло спадає високорівня понад Славуту-ріку, маєстатично котить Дніпро свої филі, а там на Полтавщині шириться в далечінь степ, над котрим пече жар сонця. А в плавнях воркочуть дикі голуби...

Хто бажав би мати живе відображення малюнку, якого дав нам Шевченко в своїм «Заповіті» словами:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед стену широкого,
На Вкраїні милій:
Щоб лани широкополі
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий!

Той хай поїде на північ Буковини, й там в Хрищатику або Онуті найде подібний образ...

Друкується за: «Час» (Чернівці). – 1929. – 10 березня.

БУКОВИНА ЗА ЧАСІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (1917-1918) ТА ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (1918). БУКОВИНСЬКЕ ПИТАННЯ У БРЕСТСЬКОМУ МИРНОМУ ДОГОВОРІ

Дмитро Дорошеико

Доба Центральної Ради. [Спомини]

Окуповапі частипи Галичипи і Буковипи у 1917 році

Російська революція внесла певні зміни і в становище частин Галичини й Буковини, окупованих російським військом. Після офензиви ген.[ерала] Брусілова в кінці літа 1916 р. в руки росіян перейшла майже ціла Буковина і значна частина Східної Галичини (зі Станіславовом, Коломиєю, Чортковим, Тернополем та ін.), разом в обох областях 33 повіти. Для управи цими областями було відновлено Галицько-Буковинське генерал-губернаторство, на чолі якого поставлено ген.[ерала] Ф. Трепова (колишнього київського генерал-губернатора). Для управи краєм було вироблено і 3 липня 1916 року затверджено начальником штабу Верховного Головнокомандуючого ген.[ералом] М. Алексєєвим особливий статут. У статуті вже не було «політики» з часів першої окупації: він просто мав регулювати управу окупованими провінціями, які складали найближче запілля рос.[ійських] армій і через які проходив бойовий фроит; отже, управа носила військовий характер і мала на увазі передовсім забезпечення іитересів дійової російської ар-

мії. Поруч військової генерал-губернатору була приділена цивільна управа, яка складалася з окремих відділів: фінансового, медичного, правління державних маєтків, народньої освіти і духовних справ. Генерал-губернатор мав свій осідок у Чернівцях. Край було поділено на дві губернії: Черновецьку (Буковина і Покуття), де губернатором був Лігін, і Тернопільську (галицьке Поділля), губернатор – Черторизький. Тепер уже не було національного або релігійного утиску. Правда, українська мова не дістала нублічних прав, і всі урядові відозви й розпорядження друкувалися лиш мовами російською й польською, але було дозволено відновити науку в українських гімназіях у Тернополі, Чорткові й Чернівцях, з тим одначе, щоб вони не називалися «українськими». На чолі просвітньої управи призначено було директора одної з київських гімназій Янковського, людину з ренутацією ліберала. На чолі православних парохій (їх зберіглося всього 18, майже виключно на території тих східногалицьких повітів, які не виходили з-під російської влади з 1914 року) поставлено було професора Київської Духовної Академії, протоієрея Ф. Титова, в характері представника протопресвітера армії і флоту (головного військового капеляна). Та хоч не було вже колишніх утисків, відношення до українства загалом було неприхильне. Населення дуже терпіло від постійних реквізицій, примусових робіт і розміщення в краю величезної маси російського війська.

Здержуючись від повторення скандального експерименту 1914–1915 років з насильною русифікацією Галичини, російське правительство поводилося тепер так обережно через непевність, чи вдасться йому вдержати за собою Галичину, і чи не доведеться віддати її назад, в заміну за окуповану австрійцями частину прежньої російської території. Що ж стосується Буковини, то воно було зв'язане таємним договором з Румунією, яким зобов'язалося в разі успішного кінця війни відступити їй цю українську область.

Революція в березні 1917 р. негайно відбилася й на фронті та в окупованих областях. Генерал-губернатор Трепов зразу ж покинув Чернівці, але обидва губернатори й решта прежньої адміністрації залишились на місцях, хоч їх влада скоро звелася до мінімуму. Скрізь поутворювалися ради солдатських денутатів, які почали втручатись і до управи краєм, вносячи туди ще більше безладдя. Про те, що загальний курс політики щодо українського населення Галичини має бути змінений, і про поворот висланих вглиб Росії галицьких українців зразу ж почали упоминатися перед петербурзьким урядом українці російські. Але про те, як практично уложити відносини в окупованих областях, мало хто думав в перші дні революційного захоплення. Тим часом з польської сторони вже почалися заходи перед урядом, щоб дістати управу в Галичині в польські руки або принаймні

улаштувати її так, щоб поляки мали там перший голос. Особливо дбав про це проф.[есор] С. Грабський, який уже встиг подати Тимчасовому правительству проект організації нової управи окупованими областями. У Петербурзі зразу призначили були на крайового комісара до Галичини й Буковини князя П. Долгорукова, кадета. Одначе вже в кінці березня (н.[ового] ст.[илю]) у Києві, з ініціятиви Пл. К. Линниченка, уповноваженого від Земського Союзу, почали міркувати над устроєм Галичини й Буковини. Була скликана нарада, в якій взяли участь П. Линниченко, М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Красковський, голова жидівського допомогового комітету д-р Лянгер і посол австрійського парламенту Т. Окуневський, що перебував тоді у Києві. На цій нараді було ухвалено взяти на себе ініціятиву скласти проект нової управи Галичини й Буковини в ліберальному дусі і з донущенням місцевого населення до самоуправи, наскільки це дозволяло становище окупованих російською армією провінцій ворожої держави. Незабаром П. Линниченко сам склав і відповідний проект нової управи, який був ним разом з І. Красковським запропонований в Ставці (в Могилеві на Дніпрі) членам правительства, які туди приїхали на нараду з головною командою. Проект був поданий від імені Комітетів Південного фронту Союзу Міст і Союзу Земств, а також Ц.[еитральної] Ради.

Наслідком іитервенції двох Союзів – найбільш впливових на початку революції організацій – було призначення 22 квітня Д. Дорошенка на пост крайового комісара з правами генерал-губернатора. Коли М. Грушевський на Національному Конгресі в позачерговій заяві повідомив про затвердження Дорошенка крайовим комісаром Галичини й Буковини, «з’їзд з радістю прийняв цей факт, як приклад того, наскільки уряд рахується з голосом організованого українського громадянства, котре в особі Укр.[аїнської] Ц.[ентральної] Ради виставило п.[ана] Дорошенка кандидатом на цю посаду».

З огляду на те, що вже пройшло чимало часу і в окупованих краях почалася справжня анархія, від якої дуже терпіло населення, треба було дуже поспішати. Тому Дорошенко за порозумінням з головою тимч.[асового] пр.[авительст]ва кн.[язем] Львовим і головним командаитом ген.[ералом] М. Алексєєвим залишив старий статут генерал-губернаторства з 1916 р., кладучи головну вагу на обсадження адміністрації відповідними людьми, і тільки застеріг собі право донустити в краю заведення самоврядування, віднову місцевих судів, шкіл і т.[ак] д.[алі]. На посаду тернопільського губерн.[ського] комісара було призначено Ів. Красковського, черновецького – Ол. Лотоцького. Більша частина повітових комісаріятів була обсаджена українцями (аж кілька комісарів дала петербурзька українська колонія), причім, малося на увазі, щоб комісари були по змозі з юридичною освітою.

З колишніх повітових начальників були залишені люди (здебільшого також українці), які своєю попередньою діяльністю виказали лояльність і доброзичливість до українського населення.

Головні засади своєї діяльности Дорошенко виложив в особливій відозві до населення, онубліковaній 2 червня в мовах російській, українській і польській (на Буковині в додатку ще й в німецькій та румунській). В цій відозві говорилося, що дотеперішня політика російської влади у відношенні до місцевого населення, яка стояла в тісному зв'язку з загальним напрямом політики царського уряду, тепер має бути цілком відкинута. Революція, яка принесла свободу всім народам Російської держави, не може не змінити відношення російської влади до цивільної людности занятих збройною силою областей Австро-Угорщини». Згідно з основами міжнародного права – говорилося в тій відозві – нова російська власть не вважає можливим накидати населенню в цей переходовий час щось таке, що мало б порушити його давній суспільно-адміністраційний устрій. Але оскільки це не буде суперечити іитересам російської армії, котра боронить справу свободи народів Росії, нова власть вважає за справедливе вжити всіх заходів для полегшення долі мешканців окупованого краю, а саме: дати населенню свободу як у відновленні старих форм самоуправи сільської й міської, так і в перебудуванні їх на нових широких основах, як би того людність забажала; допомагати відновленню діяльности місцевих громадських організацій, кооперативів, ощадних кас, добродійних комітетів і т.[аке] ін.[ше]; відновити по змозі судівництво в місцевих судах на основі місцевих законів; відновити шкільну науку по школах нижчих і середніх, відкриваючи нові школи, коли того буде треба, і вживаючи заходів щодо охорони й опіки над дітьми, які полишились без догляду.

Виходячи з принципів свободи самовизначення націй, нова власть відкидає саму думку про які-небудь утиски й обмеження щодо всіх народностей краю. Так само й бесіди не може бути про якісь утиски в справах віри. Предметом особливої уваги нової влади буде упорядкування харчової справи». Треба згадати, що перед від'їздом до Чернівців Дорошенко поінформував про свої плани М. Грушевського і знайшов у нього повне одобрення. Пізніше, прибувши в половині червня до Києва, Дорошенко доложив Ц.[ентральній] Раді на засіданні 15 червня про початки своєї діяльности в окупованих областях і, вислухавши справоздання Дорошенка, Ц.[еитральна] Рада висловила повне довір'я до його діяльности.

Хоча короткий час існування нової управи (всього три місяці) не міг дати змоги перевести вповні програми, наміченої в цій відозві, але в усякім разі населення могло вільніше зітхнути, коли замість прежньої чужої й неприхильної адміністрації появилися люди ідейні, свої ж українці, які від

щирого серця дбали про те, щоб улегшити населенню тягар ворожої окупації. Дбаючи за українців, як за найбільш покривджену частину населення, не роблено було ніякої кривди іншим національностям – полякам, румунам, німцям, жидам. Протягом дуже короткого часу було переведено по містах вибори до магістратів на основі загального права, а по селах вибори війтів. Було вироблено план організації виборних рад при губерніяльних та повітових комісарах від представників усіх національностей в рівному числі. По деяких повітах ці ради були вже й вибрані. Основою відбудови шкільництва було поставлено повну свободу вживання рідної мови – української, польської, румунської й німецької.

У діяльности нової адміністрації в краю було багато перешкод і перепон. Головною з них було відношення сірої солдатської маси до місцевої людности, яке можна би сформулювати словами: «я тебе завоював, і все твоє – моє». Ті самі солдати, що скрізь вивішували плакати про свободу й братерство народів, про мир без анексій і коитрибуцій, зовсім не вважали за потрібне пристосовувати ці принципи до місцевого люду. Крадіжки, грабунки, розбої, ґвалти, насильства, спаші на полях – усе це зростало паралельно з упадком дисципліни і зростом масового дезертирства. Людність зверталась до комісарів, комісари апелювали до військових комітетів, але ці останні виявляли здебільшого холодно-байдуже відношення до іитересів місцевого населення. Здавалося, що з революцією стало ще важче жити населенню через розбещеність російського солдатства, через його кривди та насильства над мирним населенням... З цим усім було дуже тяжко боротись. Доводилося також боротися і з інтригами спеціяльно ворожих до українства кругів – російських, польських, москвофільських. Одначе на загал удавалося поборювати всі ті перешкоди, причім немалу ролю відіграло особисто прихильне відношення до крайового комісара та його політики з боку тодішнього військового міністра Керенського.

Одначе нещаслива офензива в кінці липня, за яку так стояв той самий Керенський, не тільки обернула нанівець усю працю української адміністрації, а й спричинила краю багато горя і руїни. Після короткого успіху, в часі якого російське військо здобуло Галич, Калуш і Богородчани, здеморалізована й розагітована солдатеска не схотіла битись та ще й учинила в Калуші страшний погром на українців і жидів. Такі саме бешкети вчинено й по багатьох інших місцях. Це було тим сумніше, що населення галицьких повітів з австрійського боку, наслухавшись, що по той бік фронту будується «вільна Україна у вільній Росії», що наступають українські полки, – без усякого страху і навіть з певними надіями дожидало настуну. Ніхто не кидав своїх осель і не тікав, як то бувало при попередніх російських офензивах. Тим тяжче і прикріше було розчарування від зустрічі з «революційною» армією...

Не витримуючи австро-німецького коитрнастуну, російські армії покотилися назад і в своїм стихійнім відступі громили й нищили усе на своїй дорозі. Всі зусилля адміністрації припинити бешкети і взагалі оборонити край від погрому були марні, і Москва, залишаючи край, полишила по собі чорну пам'ять.

Після відстуну в руках російської армії зосталися невеличкі окрайчики деяких повітів Галичини й Буковини, і в них залишилися комісари, що приїхали з Дорошенком, і сиділи там аж до останнього розвалу російської армії й приходу австрійців весною 1918 року.

Українське громадянство живо цікавилося долею українців-галичан та буковинців, які опинилися в російськім полоні або були вивезені москалями як заложники та арештовані. Від самого початку революції не обходилося ні одне жадання до тимчасового правительства без окремого нункту про увільнення галичан та буковинців і окремо – митрополита А. Шептицького. Увільненого з арешту і заслання митрополита українська колонія в Петербурзі зустріла з найбільшими почестями й ентузіязмом. Так само зустрічали його і в Києві. Як тільки Ц.[еитральна] Рада придбала значіння і вплив, вона почала опікуватися долею галицьких та буковинських земляків. Як тільки що було зазначено, крайовий комісар Д. Дорошенко давав звіти з окупованих провінцій перед Ц.[еитральною] Радою й апелював до неї, коли перед ним виникали труднощі у взаєминах із російською військовою владою. Уже до початку літа більшість засланих українців-галичан переїхала до Києва і мала змогу взяти участь у культурному будівництві нової України.

Коли російське військо, відступаючи в серпні місяці з Галичини й Буковини, почало плюндрувати й грабувати край, Укр.[аїнський] Військ.[овий] Ген.[енеральний] Комітет звернувся до українців-вояків зі спеціяльним закликом «Не робіть руїни!», в якому українці: солдати, офіцери й всі урядовці закликалися «всі як один стати на оборону своїх братів». У жовтні Генер.[альний] Секретаріят Військових справ від рос.[ійського] м[іністерст]ва війни добився того, що полонених українців зрівняно в трактуванні з полоненими чехами й поляками, – на що російська військова влада довго не хотіла погодитись. Бранцями українцями опікувався Український Цеитральний Галицько-Буковинський Комітет при Ц.[еитральній] Раді.

25 падолиста відбулося в Києві у великій залі Ц.[еитральної] Ради протестаційне віче виселенців і полонених галичан та буковинців з приводу прилучення Галичини до Польщі. На вічу виступали, крім самих галичан та буковинців, місцеві українські діячі, генеральні секретарі С. Петлюра і М. Ткаченко, А. Ніковський, К. Лоський, М. Шаповал та інші. Крім того, виступав з промовою голова Чеської Національної Ради Т. Г. Масарик та представник румунських добровольців з Буковини Емануїл Ісопеску; оби-

два заявили протест проти прилучення Галичини до Польщі і взагалі проти політики Австрії. Віче прийняло резолюцію, в якій домагалося на основі самовизначення народів злучення всіх українських земель в одну цілість, протестувалося проти прилучення галицької України до Польщі без огляду на те, чи вона буде самостійною державою, чи автономною австрійською провінцією, і взивалося Укр.[аїнську] Ц.[еитральну] Раду, щоб вона своїм авторитетом і своєю силою піддержала домагання галичан та буковинців.

Українські часописи у Києві – «Нова Рада», «Робітнича Газета» і «Народня Воля» містили гарячі статті проти прилучення українських територій до майбутньої відродженої Польщі. Особливий інтерес до долі галицької України вявляли есефи та їхній орган «Нова Рада».

Ц.[еитральна] Рада на своїм засіданні 27 падолиста винесла також свій протест проти наміреного прилучення до Польщі Галичини й окупованих австрійцями частин української території. Текст цього протесту був такий:

«Ознайомившись з протестом Українського Парламеитського Клюбу в Австрії проти наміру прилучення тих земель Холмщини та Підляшшя та окупованих земель Волині, де більшість людности є українська, до Польського королівства та проти дальшого удержання українських територій Галичини в однім з польським констнтуційнім союзі, з вузькими чи ширшими автономними правами останнього, і вважаючи зі свого боку такі наміри насильчими замахами на право самовизначення української людности, населяючої указані території, Укр.[аїнська] Ц.[ентральна] Рада постановляє:

– признати недонустимим насильне відривання від території У[країнської] Н[ародньої] Р[еснубліки] окупованих цеитральними імперіями українських частин Холмщини, Підляшшя та Волині;

– звернути увагу міжнародньої демократії на рішучий протест організованої демократії Галичини та Буковини проти наміру рішати про долю вказаних територій всупереч волі їх населення;

– вжити всіх заходів до того, щоб людности австрійської України було дано фактичну можливість свобідно висловити свою волю щодо дальшого свого політичного існування;

– виконання цих постанов доручити Генеральному Секретаріятові України».

Під час Берестейських переговорів українська делегація добилася заключення таємного договору про вилучення Галичини й Буковини в окремий коронний край.

Та й самі галицькі українці, яких доля закинула в часі війни в Україну, не залишились байдужими до великих подій, що тут відбувались з весни 1917 року, і взяли живу, активну участь в ділі будування нового українського життя. Вже під час Першої української маніфестації в Києві серед інших

учасників святочного походу ішов цілий відділ полонених українців з австрійської армії. Це було немов живим символом, що українці австрійські поділяють радість українців наддніпрянських як свою власну.

Протягом весни й літа 1917 р. в Києві зібралася доволі численна колонія українців з Галичини та Буковини, яка взяла найгарячішу участь у культурно-національнім будівництві. Вже при кінці 1917 р. у Києві була збудована на Павловській вулиці греко-католицька церква й її першим парохом став о.[тець] Щепанюк, вивезений царським урядом з Галичини як заложник. Галицькі українці займали посади вчителів українських гімназій, інші працювали як інженіри, техніки, кооператори, журналісти, скріпляючи собою не геть-то густі ряди української свідомої інтелігенції. Ініціятиві і близькій енергійній участи інж.[енера] Івана Левинського зі Львова завдячувало своє заснування й скорий розвиток українське технічне т-во «Праця». Коли почали творитися українські державні установи, галицькі й буковинські українці у великому числі вступали туди урядовцями.

Коли молодій Українській [Народній] Реснубліці почала загрожувати небезпека від большевиків, українці австрійські виступили в її обороні зі зброєю в руках: як уже згадувалося в цій книзі, при І запасному українському полку почав творитися Галицький Курінь Січових Стрільців. 13 падолиста появилася відозва від Тимчасової Головної Ради галицьких, буковинських й угорських українців, яка закликала добровольців записуватися до січових стрільців:

«Ми, галицькі, буковинські і угорські українці, сини єдиного українського народу, в цей важкий час почуваючи свою відповідальність перед будучими поколіннями, не можемо бути тільки глядачами, а повинні взяти якнайдіяльнішу участь у творенні нового державного ладу в Україні і в закріпленні тих всіх свобод, які виборов собі український народ.

Сповняючи цей наш святий обов'язок, ми повинні створити таку силу, яка змогла б допомогти українському народові здобути і закріпити те все, що було проголошено в третім Універсалі. В порозумінні і за згодою Генерального Військового Секретаріяту Тимчасова Головна Рада галицьких, буковинських й угорських українців приступає до переводження організації військових частей з галицьких, буковинських й угорських українців».

Відозва закликала вступати в ряди І Куріня Січових Стрільців, який саме тоді почав формуватися. Відозву підписали: Іван Лизанівський яко голова, товариш голови Гр. Лисенко, секретар Фед. Черник, члени: Микола Низкоклон, Іван Чмола, Євген Коновалець і Роман Дашкевич.

Відозва мала наслідком, що багато колишніх військових, тепер полонених, почало вписуватися до Січових Стрільців. Деякі полонені тікали з далеких таборів у Царицині над Волгою, з Сибіру і Туркестану, з ризиком для

життя пробиралися через збольшевичену Росію і являлися до Києва, щоб тут зі зброєю в руках стати до оборони молодої Української [Народньої] Республіки.

Коли становище в Києві стало дуже напруженим, 13 січня 1918 р. збори студентів-українців з Австро-Угорщини винесли резолюцію «зобов'язати всіх українців з Галичини, Буковини й угорської України без огляду на те, чи полонені, і без огляду на посади, які займають, вступити негайно в ряди Січових Стрільців».

Коли вибухнуло в Києві большевицьке повстання 28 січня 1918 р., Січові Стрільці героїчно боролись в Києві за українську владу. Січові Стрільці несли особисту охорону голови Ц.[ентральної] Ради М. Грушевського і охороняли український уряд під час відступу з Києва на Волинь. Потім разом з відділом С. Петлюри вони повернулись до Києва на початку березня.

Так само, як і долю галичан та буковинців, не спускало українське громадянство й Ц.[ентральна] Рада з ока долі Холмщини й холмщаків, розкиданих як примусові «біженці» по цілій Росії та Україні. Зрештою, холмщаки самі нагадували за себе. Від самого заснування Ц.[ентральної] Ради до неї почали надходити привіти від громад біженців-холмщаків із заявами про бажання «злитись з рідною по вірі, звичаям і мові Україною». Далі громади холмщаків по різних містах почали виносити резолюції про своє бажання бути прилученими до автономної України. Таку постанову винесли холмщаки в Костромі. Холмщаки, оселені в Новочеркаську, на вічу 21 травня 1917 р., ухвалили вітати Ц.[ентральну] Раду і добиватись прилучення Холмщини до України. Те саме ухвалили виселенці з сс. Чернигина і Метелина, оселені в Рязанській губернії. За ними надіслали свій привіт і аналогічне бажання виселенці із с. Масломежі в числі 300 людей.

На початку вересня відбувся у Києві з'їзд холмщаків. Він виніс рішучий протест проти того, щоб Ліквідаційна Комісія в справах Польського королівства займалася справою ліквідації Холмської губернії, яка ні юридично, ні етнографічно до Польщі не належить.

Далі з'їзд ухвалив просити Ц.[ентральну] Раду визначити свого комісара для Холмщини, дати холмщакам право представництва у Ц.[ентральній] Раді і право брати участь у виборах до Українських Установчих Зборів. На комісара було вибрано К. Лоського.

Протестуючи проти наміру включити Галичину до складу майбутньої Польщі, Ц.[ентральна] Рада винесла 26 падолиста резолюцію і в холмській справі, внесену представником Холмщини о.[тцем] Олексіюком. Зважаючи на волю холмщаків, висловлену ними на з'їзді у Києві 25–27 серпня 1917 р., Ц.[ентральна] Рада ухвалює:

«1) до реального прилучення частин Холмщини і Підляшшя, де більшість населення є українська, українське населення та всі евакуйовані адміністративно-громадські установи Холмщини та Підляшшя підлягають владі та опіці Генерального Секретаріяту України;

2) Генер. Секретаріят має вжити відповідних заходів до становлення певного адміністративно-політичного ладу: для людности Холмщини та Підляшшя;

– в порозумінні з громадськими холмськими організаціями Генер.[альний] Секретаріят має призначити комісара Холмщини та Підляшшя, піддавши під його владу всі адміністративно-громадські установи цих земель;

– щодо установ Холмщини та Підляшшя, зв'язаних з ліквідуємими установами губерній Королівства Польського (суд, шляхи, емеритальна каса), то розділ і ліквідація їх мають бути зроблені ліквідаційною комісією по справах Королівства Польського в порозумінні з Генеральним Секретаріятом».

Пізніше, при заключенні миру в Бересті, українська гряниця з боку Польщі була установлена тим способом, що всі заселені українцями місцевості знайшлися в межах Української Народньої Реснубліки.

Берестейські переговори і мир

Ініціятиву переговорів про мир взяли на себе, як відомо, большовики, які вже 15 грудня 1917 р. підписали умову про перемир'я і випередили цим правительство У[країнської] Н[ародньої] Р[еснубліки], яке тільки 5 грудня визначило своїх делегатів для заключення перемир'я: українські делегати прибули на фронт тоді, коли вже перемир'я розпочалося. Сама справа миру була практично поставлена на засіданні Малої Ради 4 грудня, тоді, коли було ухвалено було вислати делегатів на фроит в справі перемир'я. Тоді, як уже згадувалося, було постановлено також почати й мирові переговори, зробивши в цій справі пропозицію союзним і ворожим державам. Але Генеральний Секретаріят звернувся з відповідною нотою до воюючих і нейтральних держав аж тільки 22 грудня, коли делегати Совіта Народних Комісарів уже вели переговори в Бересті-Литовському з представниками Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії й Туреччини.

На цю ноту дуже скоро наспіла відповідь з Берестя, бо там, як свідчить учасник переговорів німецький генерал Гофман, прийняли зголошення українців «з радістю», сподіваючись, що участь українців в мирових переговорах зробить большевиків більш податливими.

Відповідь була такого змісту:

«До президеита Генерального Секретаріяту Винниченка і секретаря міжнародних справ Шульгина, Київ.

Нота Генерального Секретаріяту Української Народньої Реснубліки до всіх воюючих і нейтральних держав вважає за безумовно потрібне, щоб представники У[країнської] Н[ародньої] Р[еснубліки] взяли участь в переговорах в Берестю-Литовськім.

Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина вважають необхідим зазначити, що вони готові привітати участь преставників У[країнської] Н[ародньої] Р[еснубліки] в мирових переговорах в Берестю-Литовськім.

При цьому вони зазначають, що так само радо привітали б таких уповноважених преставників також при переговорах щодо заключення перемир'я.

Берестя-Литовське. 26 грудня 1917 року.

Уповноважені делегати чотирьох союзних держав: фон Кюльман за Німеччину, граф Чернін за Астро-Угорщину, Попов за Болгарію, Мессімі-бей за Туреччину».

Українська делегація була вибрана на зборах цеитральних комітетів двох керуючих у Ц.[ептральній] Раді партій: укр.[аїнських] соц.[іал]-рев.[олюціонерів] і укр.[аїнських] соц.[іал]-дем.[ократів]. Від есерів вибрано В. Голубовича, М. Любинського, М. Полозока і Ол. Севрюка; від соц.[іал]-дем.[ократів] – М. Левитського. Головою делегації призначено В. Голубовича.

Ми маємо вже спомини одного з головних учасників переговорів – Ол. Севрюка, далі спомини графа Черніна й ген.[ерала] Гофмана, а також спомини д-ра М. Залізняка, який прибув до Берестя трохи пізніше; на підставі цих споминів та звісток у тогочасній пресі можна тепер більш-менш докладно уявити собі хід переговорів, які нарешті довели до заключення миру.

Ідучи до Берестя, українська делегація не мала докладних інструкцій від уряду, ні від Ц.[ентральної] Ради. Тільки М. Грушевський мав з делегатами конференцію, на якій дуже докладно з'ясував їм, чого вони мають домагатися при переговорах, особливо щодо територіяльних умов. Делегація мала домагатися включення до складу Української [Народньої] Реснубліки цілої Східної Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини, Підляшшя, – так, щоб жодного клаптика української землі не залишилося під чужим пануванням. З особливою докладністю з'ясував Грушевський делегатам пограничну лінію на північному сході, дбаючи за кожне містечко, за кожне село з українським населенням. Коли б Австро-Угорщина не погодилась на уступку приналежних їй українських територій (що було більше, ніж ймовірно!), то Грушевський ставив як conditio sine qua non[1] ведення переговорів – створення з усіх українських земель Австро-Угорської монархії окремого коронного краю з якнайширшою автономією.

[1] Необхідну умову (лат.).

Під час переговорів Німеччину представляли державний секретар закордонних справ фон Кюльман і його заступник, начальник штабу Східної групи німецьких військ ген.[ерал] Гофман (яко делегат Головної квартири); Австро-Угорщину – міністр закорд.[онних] справ гр.[аф] Оттокар Чернін, Болгарію – міністр юстиції Попов і генерал Ганчев, пізніше Попова заступив президент Ради міністрів Радославов; Туреччину – турецький посол у Берліні Гаккі і державний секретар закордонних справ Мессімі-бей, пізніше прибув сам великий візир Талаат.

6 січня українська делегація розпочала свої переговори в Берестю. Коли українці заявили, що вони бажають насамперед визнання України як самостійної держави, без чого не вважають можливим приступити до переговорів про мир, і коли вони заявили, що умовою миру вони ставлять приєднання до України Холмщини і Підляшшя та проведення плебісцнту в Східній Галичині, Буковині й Закарпатті, це обурило графа Черніна, і він іронічно запитав: хто властиво тут переможець і хто переможений? У відповідь на українські домагання гр.[аф] Чернін заявив, що Австро-Угорщина згодна визнати самостійність України, але тоді, коли українці згодяться на такі три нункти: 1) закінчення переговорів у Бересті, а не в Стокгольмі (як це пропонувала большевицька делегація), 2) визнання старих кордонів між Австро-Угорщиною й Україною, як було за Росії, 3) невтручання одній держави у внутрішні справи другої. Українці відповіли, що дадуть відповідь пізніше.

На другий день, 7 січня, приїхала російська делегація, на цей раз під проводом Л. Троцького. 9 січня відбулося перше пленарне засідання, і на ньому було постановлено продовжувати переговори в Бересті, а не деінде. 10 січня відбулося друге пленарне засідання, дуже важливе, бо на ньому і цeнтральні держави, і російська совітська делегація висловили свою згоду пертрактувати з українцями, як із самостійною делегацією; большевицька делегація визнала навіть самостійність Української [Народньої] Реснубліки. На цім засіданні перший виступив голова української делегації В. Голубович з такою промовою:

«Змучені і виснажені війною народи прагнуть миру. В цім бажанні миру представники демократії Великоросії, незважаючи на напади деякої частини російського громадянства та преси, сміливо переступили через стрілецькі окопи воюючих держав не для того, щоб на полі битви кровію й залізом, але щоб шляхом приязного порозуміння між народами досягти загального миру, бажаного для цілого світу.

Після того, як почалися мирові переговори й оголошено умови миру, ви, шановні панове, цілком справедливо призначили 10 днів перерви, щоб дати можність державам, які не брали участи в мирових переговорах, пристати до них. Наша держава, Українська Народня Реснубліка, починає теперіш-

нім моментом своє міжнародне існування, яке вона втратила більш ніж 250 років тому, і вступає в міжнародні зносини в цілім об'ємі своїх прав на цім полі.

На основі попереднього представлення вважає правительство Української Народньої Реснубліки правильним зайняти на теперішніх мирових переговорах самостійне становище і передати правнтельствам заступлених тут держав отсю ноту».

І тут В. Голубович перечнтав вищенаведену ноту Генерального Секретаріяту з дня 24 грудня 1917 року.

У відповідь на це голова зборів, делегат Німеччини, міністр закордонних справ фон Кюльман заявив, що вітає українських делегатів, приймає до відома їх заяви, застерігаючи за собою зайняти становище до окремих точок заяви. Далі фон Кюльман запитав голову російської делегації, чи він в зв'язку з появою української делегації й надалі заступатиме справи цілої Росії. На це Троцький зложив заяву такого змісту:

«Зважаючи на ноту Генерального Секретаріяту Української Народньої Республіки, російська делегація заявляє зі свого боку, що вона, в повній згоді з принциповим визнанням права кожної нації на самоозначення, аж до цілковнтого відокремлення, не бачить жадної перешкоди для участи української делегації в мирових переговорах».

З приводу цієї заяви зав'язалася дискусія, яка головно оберталася біля питання, чи українську делегацію треба вважати за підвідділ російської делегації, чи за представництво самостійної держави. І знову Троцький заявив, що вважає справу полагодженою, бо українська делегація виступає тут як самостійна делегація, і за таку визнає її делегація російська.

В. Голубович висловив Троцькому подяку за його заяву, а Кюльман заявив, що пнтання про участь українців як самостійної делегації в мирових переговорах повинно бути спочатку обговорене між делегатами союзних держав і потім передане на обговорення загальних зборів усіх делегацій.

На пленарнім засіданні 12 січня граф Чернін зложив таку заяву як результат обговорення справи української делегації на конференції союзних делегатів:

«На пленарному засіданні 10 січня пан державний секретар У[країнської] Н[ародньої] Р[еспубліки] Голубович передав делегаціям чотирьох союзних держав ноту Генерального Секретаріяту У[країнської] Н[ародньої] Р[еснубліки] з 24 грудня 1917 р., ч.[исло] 726. Ця нота містнть в точці 7 заяву про те, що заступлена Генеральним Секретаріятом У[країнської] Н[ародньої] Р[еснубліки] виступає самостійно в міжнародніх справах та що вона, подібно як і інші держави, хоче брати участь у всіх мирових переговорах, конференціях, конгресах.

У відповідь на це маю честь від імені делегацій чотирьох союзних держав заявити: ми признаємо українську делегацію самостійним і уповноваженим представництвом У[країнської] Н[ародньої] Р[еснубліки]. Формальне признання У[країнської] Н[ародньої] Р[еснубліки] самостійною державою застерігають собі чотири союзні держави до часу заключення мирового договору».

Після цього й Троцький «для інформації і щоб запобігти можливим непорозумінням» зложив таку заяву: «Конфлікти, які постали між російським правнтельством і Генеральним Секретаріятом, і фактичні основи яких відомі більш-менш усім присутнім, не мали й не мають жадного зв'язку зі справою самоозначення українського народу. Вони постали через противенства між політикою Совіту Народніх Комісарів і Генерального Секретаріяту, противенства, які виявилися як на території України, так і поза її межами. Що торкається самоозначення України, яке фактично відбувається у формі Народньої Реснубліки, то ця справа не може бути причиною конфлікту між обома братніми реснубліками. З огляду на те, що в Україні нема жадних окупаційних військ, що політичне життя відбувається там вільно, що там нема ані середньовічних станових органів, які хотіли б представляти країну, ані призначеного зверху позірного міністерства, яке працює в межах, накинутих йому згори, далі – з огляду на те, що в Україні є всюди вільно вибрані ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, та що при виборі всіх органів самоврядування додержано основ загального, рівного, безпосереднього виборчого права з таємним голосуванням, – немає і не може бути жадного сумніву, що процес самоозначення України в її географічних межах і в державних формах, які відповідають волі українського народу, знайде своє закінчення.

З огляду на вищесказане і в згоді з заявою, зложеною 10 січня, російська делегація не бачнть жадної перешкоди для самостійної участи делегації Генерального Секретаріяту в мирових переговорах».

Заява Троцького була дуже на руку українській делегації, але заява Черніна зовсім її не задовольняла, і вона почала домагатись визнання України центральними державами, загрожуючи, що в противному разі покине Берестя. Українські делегати були поінформовані, що становище Австро-Угорщини тяжке, що для неї мир потрібний за всяку ціну, тому, хоч і становище українського уряду було надзвичайно крнтичне, вони твердо стояли на своїх домаганнях. На засіданні 13 січня вони знову зажадали Холмщини й Підляшшя і плебісциту у Східній Галичині, Північній Буковині і в Угорській Руси. І знов гр.[аф] Чернін в категоричній формі заявив, що й мови бути не може про доторканість Австро-Угорської монархії. Кюльман і Гофман його піддержали. На вечірнім засіданні того ж дня В. Голубович порушив справу

Холмщини. В дебатах українці відстоювали погляд, що Холмщина з погляду етнографічного має належати до України і радив провести плебісцнт. Гр.[аф] Чернін казав, що він стоїть принципово за те, щоб Холмщина належала до Польщі. Тим часом переговори з Троцьким не приводили ні до яких наслідків: він явно хотів використати засідання делегації для пропаганди, за допомогою преси, большевицьких ідей і виводив німців з рівноваги. На засіданні 12 січня після промови Каменева Гофман узяв слово і в дуже різкій формі заявив, що між словами і ділами большевиків існує велика різниця, що вони весь час проповідують про свободу слова, про право народів на самоозначення, а в себе вдома запровадили страшний терор, розігнали Установчі Збори, розігнали білоруську Народню Раду в Мінську, а тепер хочуть вигнати з Києва українську Центральпу Раду. Отже, для такого миру, законні представництва цих держав висловились за своє відокремлення від Совітської Росії, і робнти в цій справі ще якийсь новий плебісцнт було би річчю зовсім зайвою.

Переговори ішли далі, і щоб посунути їх ближче до кінця австро-угорські й німецькі делегати рішили звернути більше уваги на українців. Чернін доручив Гофману перебалакати з ними окремо і вияснити в приватній розмові, під якими умовами вони були би згодні заключнти сепаратний мир з центральними державами.

Гофман так оповідає про цю розмову з Севрюком і Любинським: «Обоє стояли на своїм: на прилученні Холмщини й українських земель Австро-Угорщини. Тому що я вважав і вважаю самостійну Польську державу за утопію, я не мав жадного сумніву обіцяти українцям мою допомогу в їх домаганнях щодо Холмщини. Зате я вважав за безсоромність претензію до областей Австро-Угорщини, і це я сказав доволі в різкій формі обом панам. Та вони, мабуть, сподівалися подібної відповіді, – принаймні вони дуже чемно відповіли, що вони на основі нашої розмови мусять постаратись дістати нові директиви з Києва». На тім в кінці й стапули, що українська делегація поїде до Києва за новими інструкціями. Той же Гофман казав українським делегатам, що коли вони хочуть мати формальне право заключнти мир незалежно від того, чи заключнть його Совітська Росія, то український уряд мусить формально проголосити повну самостійність Української [Народньої] Реснубліки.

Що Австро-Угорщина мусіла за всяку ціну добиватись миру з Україною в надії добути звідти харчові запаси, це каже той самий Гофман». Становище гр.[афа] Черніна, – оповідає він у зв'язку зі своїми переговорами з українцями, – було тоді дуже важке з огляду на раптову харчову катастрофу у Відні, що наступила по вині короткозоросте австро-угорського уряду. Щоб не донустнти до голоду, треба було проснти допомоги в Берліні. Берлін, що-

правда, допоміг, хоч і сам терпів біду, але самозрозуміло, граф Чернін не міг уже після того грознти своїм сепаратним миром із Троцьким або заходитися біля такого миру. З другого боку, український мир, який досі був для мене скоріше засобом, щоб прнтиснути ним Троцького, робився тепер для графа Черніна конечною необхідністю – як хлібний мир. Погано було для Австрії, що її важкого стану не можна було скрнти перед українцями».

І сам Чернін нотує в своїм щоденнику те саме. 16 січня він записує: «З Відня приходять голоси одчаю, які домагаються харчів. Прохають, щоб я зверпувся за допомогою до Берліна, бо інакше – катастрофа за дверими». На другий день, 17 січня: «Погані новини з Відня та його околиць; великі страйки наслідком зменшеної видачі муки і затяжність переговорів у Бересті. Слабість віденського міністерства пахне трупом». Гр.[аф] Чернін признає, що українцям було звісне тяжке становище монархії: «Від часу, як у нас почалися заворушення, українці знають, який наш стан, і що ми мусимо підписати мир, щоб дістати збіжжя. Тепер вони домагаються окремих прав для Галичини. Цю справу мусить рішати Відень, і австрійське міністерство мусить сказати рішаюче слово.

Зайдлер і Ляндвер пояснюють ще раз телеграфічно, що без українського збіжжя катастрофи уникнути не вдасться... Без привозу зовні, каже Зайдлер, за кілька тижнів почнеться масова смерть. Німеччина та Угорщина не дадуть уже нічого. Всі відомости кажуть, що Україна має високу надвишку хліба. Все пнтання в тому, чи ми його в свій час дістанемо. Я маю надію. Та коли ми скоро не підпишемо миру, тоді в нас повторяться розрухи, а після кожної демонстрації у Відні мир стає дорожчий – тому що панове Севрюк і Левнтський відчитують степень голоду по цих заворушеннях, мов на термометрі..». Трохи згодом гр.[аф] Чернін нотує: «Вплив заворушень у Відні – катастрофічний. Українці вже не переговорюють, а диктують.

Коли Троцький запропопував 18 січня зробити в переговорах перерву на 10 день, щоб з'їзднти до Петербурга для порозуміння з Радою Народніх Комісарів, і представники центральних держав погодились на це, всі роз'їхались із Берестя. Українські делегати: В. Голубович, М. Любинський, М. Полозов і Ол. Севрюк виїхали 20 січня до Києва, М. Левнтський залишився в Бересті.

Коли вони переїздили через Львів, то в місті був оголошений страйк і сподівалися демонстрації як протесту проти продовження війни. Українським делегатам було дуже важливо порозумітися з галицькими українцями, бо вони ж переговорювали про долю Галичини і хотіли знати, що про це думають самі галичани. У розмовах із Черніним вони просили викликати до Берестя д-ра Єв. Петрушевича, голову Української Парламентарної Репрезентації у Відні. Але Чернін замість Петрушевича запропонував їм М. Ва-

силька. Та Василько серед українських соціялістів не мав доброї марки, як правий і монархіст, до того ж його вважали за занадто лояльного австріяка. Тому від Василька відмовились. У часі переїзду через Львів українських делегатів пильно стерегли, щоб не допустнти до них галичан. Та все-таки, коли тепер знову їхали через Львів, М. Любинському вдалось переказати, щоб галичани до часу повороту делегації до Берестя виготовили меморандум про свої вимоги. Це й було зроблено: д-р М. Лозинський виготовив з доручення громади такий меморандум (в нім говорилося про вилучення українських земель Австро-Угорщини в один коронний край) і його вдалося передати на двірці делегатам, коли вони втретє переїздили через Львів, вертаючись до Берестя.

У день виїзду української делегації з Берестя 20 січня Австрійське телеграфічне бюро опублікувало офіціяльний комунікат, уложений спільно німецькою, австро-угорською й українською делегаціями, в якому повідомлялося, що дотеперішні переговори, які ведено між делегаціями центральних держав, з одного боку і Української Народньої Республіки із другого боку, мали своїм наслідком те, що є надія порозумітися щодо основ мирового договору, який має бути заключений. Зі ствердження важних основ мирового договору дійшли переговори до такого пункту, який обов'язує делегації війти в зносини з відповідальними органами їх батьківщини.

Частина уповноважених представників бачить себе спонуканою зложнти особисто звіт про хід переговорів перед цими органами і одержати їхню згоду на те, до чого вже договорилися. Всі делегації згідні щодо того, що потрібна для цього перерва переговорів має бути по змозі якнайкоротша. Вони пообіцяли одна одній зараз же по скінченні обговорень вдома з'їхатись знову в Берестi».

Німецьке агентство Вольфа зі свого боку подало телеграму, що, мовляв, «переговори, які до сієї пори велися між делегаціями центральних держав і У[країнською] Н[ародньою] Р[еснублікою], привели до того результату, що прийшло до згоди в справі основ мирного договору».

Австрійський цісар Карл живо інтересувався переговорами і ще 20 січня спеціально телеграмою запитував Черніна через графа Дембліна, «які уступки робляться українцям, і як далеко йдуть домагання українців спеціяльно щодо Угорщини». На що Чернін відповів: «Українці домагаються власного українського коронного краю під берлом Габсбурґів, який обхоплював би Східну Галичипу і всю, або щонайменше частину Буковини. Я маю враження, що вимагаюча («erpresserische») тактика українців буде ставнти нам ще дальші вимоги, які, можливо, стосуватимуться й Угорської области. Безпосередні анексіоністичні бажання українців, хоча й були ви-

ставлені в часі переговорів, але через мій негайний опір були залишені і, надіюсь, більше не будуть повторюватись».

В той же час, як ішли переговори в Берестї, відносини між большевицькою владою і Ц.[ентральною] Радою погіршилися остаточно. Харківський виконавчий комітет Ради солд.[атських], робітн.[ичих] і сел.[янських] депутатів постановив 12 січня не визнавати умов миру, заключеного делегатами Ц.[ентральної] Ради і вислати зі свого боку до Берестя свою власну делегацію у складі голови Виконавчого Комітету Ради солд.[атських], роб.[ітничих] і сел.[янських] денутатів робітника Медведєва і комісара військових справ прапорщика В. Шахрая.

Українська делегація по повороті до Києва застала тут дуже непевну ситуацію. Большевики все тісніше й тісніше звужували залізний круг коло Києва. В самім Києві готувалося большевицьке повстання, а Центральну Раду збирались «висаднти в повітря зсередини» свої ж українські большевики. Делегати поспішили здати звіт зі своєї праці в Берестї, і вночі з 24 на 25 січня було проголошено IV Універсалом самостійність У[країнської] Н[ародньої] Р[еснубліки]. Слідом за тим пішла реконструкція Кабінету, і голова мирової делегації В. Голубович став головою Ради Народніх Міністрів.

28 січня вибухпуло в Києві большевицьке повстання. Мала Рада засідала під звуками гарматного й кулеметного вогню і спішно видавала нові закони. Було визначено нову делегацію, на цей раз усього в складі трьох осіб: Ол. Севрюка, М. Левнтського і М. Любинського. Севрюка призначено її головою. Але, як згадує Ол. Севрюк у своїх споминах, жодної серйозної наради з урядом не можна було добнтися, жодних інструкцій». Заключайте якнайшвидше мир», – ось був єдиний наказ. І знову тільки з М. Грушевським удалося Севрюкові мати довшу конференцію». Проф.[есор] Грушевський жалував, що нам, правдоподібно, не вдасться включнти до України деяких незначних частин Підляшшя, про що Гофман не хотів нічого й чути із стратегічних причин, і погодився, що мир може бути заключений при умові створення зі Східної Галичини та Північної Буковини австрійського коронного краю».

На домагання Ол. Севрюка йому дано повновласть переговорювати з представниками Харківської Ради роб.[ітничих] і солд.[атських] депутатів Медведєвим і Шахраєм, які, по відомостям, що були в Києві, вже мали прибути до Берестя.

«Все це, – додає Севрюк, – робилося в атмосфері нервовій, непевній». Ця непевність в завтрішньому дні була така велика, що Ц.[ентральна] Рада дала делегатам право ратифікувати майбутній мировий договір, на випадок, якби вона не в стані була цього зробити.

29 січня вночі Севрюк і Любинський виїхали спеціяльним поїздом з Києва. Їхали буквально з ризиком для життя через терпторію, охоплепу большевицьким пожаром. На станції Шепетівка вони попали до рук озброєної большевицької банди, але їх врятував отой мандат на переговори з харківськими делегатами, що його добув Севрюк. Взагалі в цій подорожі молоді українські дипломати внявили не меншу твердість і присутність духу, як і в переговорах у Бересті. 1 лютого зранку вони були в Бересті, саме в той час, коли апарат Юза, що був у розпорядженні української делегації в Бересті, передавав подробиці вуличних боїв у Києві. Слідом за тим бинда перервалась, апарат зіпсувся і лишив українську делегацію без усяких відомостей з Києва на кілька день.

Предметом нарад гр.[афа] Черніна в часі його подорожі до Відня була українська справа. Вже 22 січня відбулася нарада під головуванням цісаря Карла, яка, каже в своїх записках Чернін, «вирішила українське пнтання», – себто пнтання окремого миру з Україною. На цій нараді Чернін склав звіт із переговорів з українцями. Він подав до відома, що українці ставили були домагання щодо відступлення їм Східної Галичини й українських терпторій Угорщини, але це домагання було ним, Черніним, відкинуте. Тепер українці домагаються створення коронного краю з Галичини та Буковини. За те українці згоджувалися, щоб до мирового договору була включена торговельна умова про негайну доставу для Австрії хліба з України. Чернін не заперечував, що прийняття українських умов може мати далекосяглі наслідки щодо австро-польських взаємин і потішав присутніх тим, що Австро-Угорщина може домагатись, щоб до поляків, які живуть в Україні, було застосовано принцип повної взаємности. Він «не залишив найменших сумнівів» членам наради, що коли домагання української делегації будуть відкинуті, то з українцями не прийде ні до якого порозуміння і доведеться верпутися з Берестя без усякого миру...

Це було для австріяків під ту пору найстрашніша річ! І президент Ради міністрів Зайдлер просто приступив до обміркування, яким способом практично провести українські домагання. У своїй промові він «перш усього підкреслив необхідність негайного підписання миру». А щодо створення українського «кронлянду», то він був тої думки, що навіть при гострій опозиції польських послів, він знайде в парламенті дві третини більшости, щоб прийняти проект закону про такий «кронлянд». Він не приховував того, що в парляменті буде завзята боротьба, але пікреслив ще раз надію, що йому вдасться знайти в парламенті потрібні дві третини голосів супроти опозиції поляків.

Але не так дивився на справу угорський міністр-президент Векерле. Він перш за все висловив своє задоволення, що українці не дістали ніяких усту-

пок щодо «русинів», які живуть в Угорщині. На його думку, розмежувати національности в Угорщині просто неможливо. Та й угорські русини «перебувають на такім низькім стані культури, що їм не можна дати національної самостійности». Та найголовніше – в проекті створення українського кронлянду мадярський політик бачив дуже небезпечний прецедент: дозволяючи чужій державі вмішуватися до впутрішніх справ Австрії, правнтельство тим самим стало би на похилу площу, отже, треба міцно стояти на становищі, що монархія рішуче відкидає всяке вмішування зовні до її внутрішних справ.

На це Чернін відповів, що він і сам знає, що, йдучи на уступки українцям, монархія ставала на похилу площу і невідомо, як далеко буде котитися додолу... І Чернін вказав на голодову катастрофу, яка загрожує Австрії і з якої нема іншого виходу, як мир з Україною і здобуття від неї хліба.

Зайдлер знову піддержав Черніна. Знов же проти його виступив другий мадяр – міністр фінансів граф Буріян. Він підкреслював, що вже коли війна й муснть зміннти внутрішню структуру Австро-Угорщини, то ця зміна мусить прийти зсередини, а не іззовні. Одначе він подав практичну пораду, як зробити, коли вже немипуче доведеться ділнти Галичину: він радив відповідні нункти не втягати до договору, але додати їх яко таємний додаток до договору. На думку Буріяна, це була одинока форма, яка може ослабити тяжкі наслідки згоди на виділення українських тернторій в окремий коронний край.

Цісар висловився за те, що з Україною треба заключнти мир, погоджуючись на поділ Галичини. Питання, як бути з поляками, залишено відкритим. Чернін поїхав до Берестя з категоричним наказом цісаря: без миру з Україною не вертатись.

Українська делегація, повернувшись до Берестя, опинилася в тяжкому становищі: без зв’язку зі своїм урядом і без певности навіть, чи цей уряд ще існує. Троцький вже встиг заявнти, що до складу його делегації входять нові члени, – представники Українського Народнього Секретаріяту в Харкові. Він розповів, що в Україні за останні часи зайшли зміни, що там українські ради робітничих, солдатських і селянських денутатів ведуть успішпу боротьбу проти київської Центральної Ради і вже захопили увесь кам’яновугільний басейн Допу, цілу Катеринославщину, Полтавщину й Харківщипу, і в інших областях України вплив Ц.[ентральної] Ради постійно зменшується. При таких обставинах миру, який би був заключений з представниками Ц.[ентральної] Ради, ніяк не можна вважати за мир з Українською Народньою Реснублікою. Троцький казав, що він не підноснть протесту проти участи в переговорах і делегації київської Ц.[ентральної] Ради, але в усякому разі тільки такі умови миру з Україною можуть бути признані,

які будуть формально стверджені правительством Федеративної Реснубліки Росії.

Одинокий присутній тоді в Бересті український представник М. Левнтський заявив, що українська делегація по своїм повороті дасть відповідь Троцькому. Кюльман запропопував відкласти дебати над заявою Троцького до повороту делегації Ц.[ентральної] Ради, зауваживши, що голова російської делегації раніше ані слова не згадував про те, що поруч з делегацією Ц.[ентральної] Ради є ще якась установа, яка хоче вести переговори від імені України. Троцький відповів, «що раніше не було приводу про це говорити, бо тоді ще не було ухвали Ради робітничих, солдатських і селянських денутатів про те, щоб вислати свою делегацію для переговорів про мир. Пнтання, яка з двох організацій матиме право остаточно провадити переговори про мир від імені Української Народньої Реснубліки, розв'яже вислід боротьби між обома організаціями. Тоді було порішено відкласти справу до повороту української делегації.

Супроти цього всього, українські делегати рішили, як оповідає Севрюк, «не вноснти нервовости в перемови, не форсувати їх, але провадити їх витрівало так, як в нормальних умовах». Ця мудра постанова, яку українські делегати зуміли дотримати в умовах справді надзвичайно тяжких, привела до того, що вони досягли, чого хотіли: визнання України і заключення миру. Бо, як зараз побачимо, справа не раз висіла на волоску, і тільки внтриманість і присутність духу українських делегатів допомогла їм подолати труднощі, внтримати в критичних моментах і використати деякі щасливі випадки. До цих випадків належало, між іншим, те, що телеграфічний апарат зіпсувався і в большевицької делегації, так що й вона кілька день не мала ніяких відомостей про київські події.

Дуже допоміг українській делегації зорієнтуватись в ситуації приїзд спочатку Миколи Залізняка, а потім і Миколи Василька. Обоє тішилися довір'ям австрійського уряду як люди, що стояли на безкомпромісово ворожім становищі супроти Росії, і тому австрійське правнтельство охоче згодилось на їх подорож до Берестя, вважаючи, що за їх посередництвом буде легше порозумітися з українцями. Але і Залізняк, і Василько, розуміється, на першім плані ставили українські інтереси. Коли Залізняк збирався вже виїзднти до Берестя, то Василько впросив з цілим прнтиском вняснити українській делегації, що Австро-Угорщина потребує миру з Україною, бо через брак засобів поживи столиця держави Відень може зробитися видовищем дуже сумних подій, що граф Чернін теж є щирий прихильник миру і має особистий наказ від цісаря Карла за всяку ціну цей мир заключнти. Все це українська делегація муснть знати, казав він, і хай вона твердо тримається... «Тепер є одинокий момент, – казав далі Василько, – коли ваші

українці можуть допомогти нам, українцям в Австрії, осягнути все, чого ми хочемо. Скажіть їм, що Австро-Угорщина згодиться тепер на все відносно Галичини, на всяке обезпечення належних їй прав, лише віддати її Україні вони, очевидно, не можуть. Коли граф Чернін буде пнтати Вас, чого хоче українська делегація, щоб швидко дійти до заключення миру, скажіть йому і постарайтеся внтолкувати... що Вам не треба навіть говорнти з українською делегацією, щоб гараитувати йому, що без його згоди на відділення Східної Галичини і утворення з неї окремого коронного краю, в якому вся влада належала би українцям, – не може бути ніякої мови про заключення миру з Україною».

М. Залізняк і сам так думав, як М. Василько, і тому поінформував про все українських делегатів і своїм посередництвом дуже улегшив їм завдання – добнтися визнання України й заключення миру при умові виділення Галичини в окремий коронний край.

1 лютого відбулося пленарне засідання мирових делегацій вже в їх новому складі (болгарського міністра Попова заступив прем'єр-міністр Радославов, В. Голубовича заступив Ол. Севрюк). Ще напередодні, за посередництвом М. Залізняка було вияснено, що граф Чернін готовий задоволити бажання української делегації щодо визнання самостійности України, якщо Кюльман не буде робнти щодо того труднощів, і що він пришле до відома делегації текст тої заяви, яку він на засіданні має виголоснти. Дійсно, Чернін порозумівся з Кюльманом, і українська делегація напередодні самого засідання дістала текст декларації, якою представники держав почвірного порозуміння мали визнати офіціяльно суверенність Української Народньої Реснубліки.

Це було вже великим досягненням для делегації, і вона жваво взялася готовнтись до завтрашнього засідання, укладаючи промови, які мали виголосити Севрюк та Любинський.

Коли на засіданні були залагоджені формальні справи (про зміни в персональному складі делегацій), перший узяв слово Севрюк. Він вказав на те, що III Універсал Ц.[ентральної] Ради, прочнтаний на засіданні конференції 10 січня, проклямував Українську Народню Реснубліку і що міжнародне становище У[країнської] Н[ародньої] Р[еснубліки] було визнане на тім засіданні як представниками чотирьох союзних держав, так і представником Ради Народніх Комісарів. Тоді Троцький на запнт Кюльмана, чи вважає він українську делегацію за представництво самостійної держави, відповів, що справа полагоджена познтивно самим фактом виступу української делегації як делегації самостійної. І коли тепер п.[ан] Троцький заперечує права української делегації, покликаючись на якусь телеграму і на присутність представника невідомого досі Харківського Виконавчого Комітету, то він впадає

в цілковиту суперечність зі своїми попередніми заявами. У державнім житті України дійсно відбулися зміни, але зовсім іншого характеру, ніж думає п.[ан] Троцький, а саме – оповіщено 22 січня IV Універсал, який проголошує Українську Народню Республіку самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою.

Правительство Української Народньої Республіки старалося утворити союз тих республік, які постали на території колишньої Російської держави та спільне федеративне правительство Росії. Але тому, що незважаючи на всі старання українського правительства такий спільний федеративний орган не постав, і тому що з теперішнього положення виходить, що такий орган і не може постати, мусіла Українська Народня Республіка залишити справу утворення федеративного правительства і проголосила IV Універсалом Україну самостійною і ні від кого не залежною державою. Через те українська Ц.[ентральна] Рада в тім же самім Універсалі заявила, що вона з усіма суміжними державами хоче жити в мирі та приязні, але що жодна з них не має права вмішуватися в життя самостійної Української [Народньої] Республіки, отже, IV Універсал ясно зазначив як міжнародне становище Української Народньої Республіки, так і її політику супроти її сусідів.

Що стосується аргументів Троцького, то вони, на думку Севрюка, позбавлені всякого ґрунту. Покликання на те, що Виконавчий Комітет у Харкові буде краще заступати в Українській Народній Республіці інтереси працюючих мас, дуже легко збити, але це належить до чисто внутрішніх відносин, які не підлягають інтернаціональній контролі.

Ще менше переконує твердження п.[ана] Троцького, що українська делегація не має прав тому, що її не визнав Харківський Виконавчий Комітет. На основа такого аргументу мусіла б російська делегація перша скласти свої уповноваження, бо в ній нема представників ані Молдавії, ані кримських татар, ані донських козаків, ані кавказьких народів, ані Сибіру, які також не признають влади Ради Народніх Комісарів.

Так само, казав Севрюк, на таких високих зборах, якими є мирова конференція, здавалося б, не можна допускати засобів, уживаних п.[аном] Троцьким, а саме – оспорювати державні права української Центральної Ради на основі якоїсь телеграми. З таким же правом могла б покликатися українська делегація на повідомлення бездротового телеграфу, який в половині січня доносив про виступ у Петербурзі кількох полків проти Ради Народніх Комісарів в обороні Установчих Зборів і про вуличні бої в Петербурзі. Йдучи за прикладом п.[ана] Троцького, українська делегація могла би жадати, щоб не було признано на основі такої телеграми прав російської делегації; але вона цього не робить, бо вважає цю справу за внутрішню російську справу.

Наприкінці Севрюк запропонував – щоб уникнути надалі таких заяв з боку російської делегації – признати формально Українську Народню Республіку цілком самостійною і ні від кого не залежною державою і тим самим остаточно ствердити як її інтернаціональне становище, так і права її делегації.

Після Севрюка виступив харківський делегат Медведєв і заперечив право київської делегації виступати на мирових переговорах, закидаючи їй, між іншим, таємність переговорів з делегаціями центральних держав. Він повторював погрозу, що договори, заключені представниками Центральної Ради, не будуть визнані українським народом.

Троцький, зі свого боку, додав, що признання самостійности або незалежности якоїсь держави не можна змішувати з признанням того або іншого правнтельства. Він старався довести несталість правних форм Української Народньої Реснубліки тим, що київська Ц.[ентральна] Рада нібнто не хотіла брати участи в Російській Федеративній Реснубліці, хоч на третьому з'їзді совітів представники українського народу признали російську державу федеративною реснублікою. Троцький нагадав також, що він у свій час вже заявив про неусталеність меж Української Республіки, а доки не усталені межі, то неможливе й порозуміння між київською Радою та центральними державами. Внутрішні події в Україні не мають жодного рішаючого юридичного значіння, отже, треба розглядати ці протиріччя в Україні з їх річевого боку. Через те й була прочнтана відома телеграма про останні події в Україні. Представники центральних держав не можуть перебрати на себе ролю роз'ємного судді у справах теперішніх відносин в Росії й Україні.

Отже, Троцький заявив, що він стоїть на своїм прежнім погляді: доки делегація київської Ради задержує свої уповноваження, він не протестує проти її участи в переговорах. Але тепер, коли представники українського виконавчого комітету в Харкові вступили до складу російської делегації, він муснть з подвійною енергією повторнти, що лише такі договори з київською Радою будуть признані, які знайдуть признання і з боку російської делегації.

Після Троцького взяв слово Любинський, який виголосив промову, яка зробила велике враження на присутніх і яку генерал Гофман у своїх споминах називає «die ausgezeichnete Rede»[1]. З огляду на її значіння як історичного документа, навожу її тут цілком:

«Після заяв, зложених головою Харківського виконавчого комітету п.[аном] Медведєвим і головою російської делегації п. Троцьким, я вважаю потрібними зазначнти таке: члени української мирової делегації завжди

[1] Визначна нромова (нім.).

стояли на тій засадничій точці погляду, що зібрані в Берестю представники держав, які простують до заключення миру, не мають чого висловлюватися про внутрішні справи своїх противників, та що про внутрішню боротьбу й події в межах держав ні в якім разі не треба протягом офіціяльних переговорів подавати до відома противної партії. Ми мали багато нагод виступити з рішучим протестом проти заяв Троцького, який кілька разів фальшиво представляв відносини між поодинокими народами колишньої Росії й державами, що повстали на її території. Але з огляду на зазначену точку погляду, ми відмовлялися досі підносити цю справу публічно, бо ми не мали на меті зменшувати нашими заявами авторитет російської делегації. Але IV Універсал Ц.[ентральної] Ради проголосив повну самостійність нашої республіки й тому, що наша республіка признана також союзними та іншими державами, перестають ці питання для нас бути внутрішніми справами; наша відповідальна місія супроти нашого народу також примушує нас тепер виступити з рішучим протестом проти фальшивого твердження, яке зложив у часі нашої відсутности п. Троцький.

Незважаючи на те, що ми тепер, як і раніше, стоїмо на нашій згаданій раніше засадничій точці погляду, ми все ж не можемо відмовитися висловити наші погляди на внутрішні відносини Росії не лише для того, щоб виправдати нас тут перед присутніми, але й з огляду на публічну опінію заступлених тут народів, погляди, які для нас не менше цінні, ніж погляди п.[ана] Троцького.

У 1917 році Росія, ця країна, в якій живе так багато різних народів, котрі мають свої різні політичні завдання і виросли в різних історичних умовах, а які живуть тепер ще в стані постійної революції, серед якої простували до національних і соціяльних здобутків, – стала республікою. Від вибуху революції були біля державної керми цієї республіки протягом 1917 року різні правительства. Цей рік почався під скипетром царя і скінчився, перейшовши щаблі кадетського і соціялістично-кадетського правительства, саме тою стріляниною на вулицях Петрограда й пильною підготовкою до розігнання Установчих Зборів, які скликано на єдино можливій основі. Лиш під одним оглядом всі ті правительства лишились солідарними: в їх централістичних змаганнях і в їх зажерливій жадобі задушити відроджені народи та все підбити під свою могутню руку. Большевицьке правительство, згідно з ідеями своєї партії, стає щораз дальше від федеративних ідеалів, які одушевляють провідників непануючих народів. Але так само, як їх попередники на престолах, яких скинуто спільним зусиллям не тільки соціяльних, але й національних революцій, оголосило правительство большевиків принцип самовизначення народів лиш для того, щоб тим рішучіше поборювати цей принцип в його практичному переведенні. Голосні заяви большевиків про

цілковиту волю народів Росії – це лиш грубі, демагогичні засоби. Правительство большевиків, яке розігнало Установчі Збори та спирається лише на багнети наймнтів червоної гвардії, ніколи не зважиться перевести в Росії справедливі засади права на самовизначення, бо воно знає добре, що не лише численні республіки – Україна, Доншина, Кавказ та інші їх не признають своїм правительством, але й сам російський народ відмовляв їм це право. Тільки зі страху перед розвнтком національних революцій виставили большевики з вродженою їм демагогією як в Росії, так і тут, на мировій конференції, принцип на самовизначення. Для поборення здійснення цього принцину вживають вони не лише наймитів червоної гвардії, але хапаються за ще гірші й ще менше дозволені засоби: вони здушують часописи, розганяють політичні збори, арештовують і розстрілюють політиків і стараються нарешті цілком фальшивими тенденційними представленнями підкопати авторнтет правнтельства тої чи іншої молодої республіки. Відомих соціялістів і старих революціонерів обвинувачують вони в буржуазности і протиреволюційности. Далі правнтельство большевиків виповіло святу війну нашій реснубліці, жадаючи вигнання союзних правнтельств, з якими ніби-то соціялістичне правнтельство большевиків не хотіло провадити переговорів навіть про скінчення братовбійчої війни. Таким робом правительство большевиків замість засади права на самовизначення переводить засаду анархії й розкладу, бо воно знає, що легше руйпувати, ніж творити наново, і поводиться так, як каже стара приказка: бреши, бреши, щось з того таки залишнться.

Боротьба петроградського правнтельства проти правнтельства Української Народньої Реснубліки та його очевидна нещирість у справі признання права нашої делегації збудила в нас ще раніше небез-підставне підозріння. Ми були переконані, що п.[ан] Троцький дуже скоро буде намагатись увільннтись від тих наскрізь ясних і недвозначних слів, якими признано нашу делегацію уповноваженим представництвом нашої реснубліки. Те, чого ми чекали, справдилося. У день, в якім ми виїхали до Києва, щоб привезти остаточні інструкції, приїхала через Петроград і Двинск стараннями й за допомогою большевиків до Береста нова делегація, що мала метою підкопати наш авторитет в очах працюючих мас Европи.

Щоб точніше обґруитувати права і характер цієї делегації, ми мусимо докладніше розглянути цю точку. З'єднаний спільними ідеалами та спільними національними змаганнями український народ, який схиляється до спокійних і упорядкованих форм державного життя, присвятив себе від першої хвилини довгожданій можливости державного будівництва. Українські робітники, вояки й селяни спромоглися при допомозі української інтелігенції, що вийшла з їх рядів, не лише зорганізувати самих себе, але прнтягпути до

цього також усі групи неукраїнського населення, яке живе на українській території. Наслідком цієї праці, яку підготовлювано довголітніми стараннями українських політиків, повстала Українська Центральна Рада, яка зложена з представників українських вояків, селян і робітників, показала своїми універсалами шлях українському народові. Центральна Рада, яка вже в червні 1917 р. вибрала перше українське правительство, Генеральний Секретаріят, утворила тим самим перше правительство в Росії, яке складалося виключно з соціялістів. Тим способом крок за кроком створив український народ власною працею власну державу. До втручання в наші внутрішні відносини петроградське правительство не має жадного приводу і жадної підстави. Але справа стоїть так, що на територію України та на частину прилягаючих до неї фронтів насилано ще при царськім правительстві солдатів неукраїнського походження і протягом революції не пощастило увільнити Україну від цих настяганих, чужих їй елементів. В тім часі, як українські вояки з усіх бойовищ і з усіх фронтів послали своїх делегатів на військовий з'їзд до Києва та зорганізувалися біля Української Військової Ради, неукраїнські солдати утворили в кількох містах України свої солдатські совіти, які не мають жадного впливу на життя околиці. Часом, правда, брали участь у цих совітах також представники робітників тих міст. Бажаючи під тим чи іншим претекстом вмішатися у внутрішнє життя України, почали петроградські большевики жадати від українського правительства, щоб уся правительственна влада в Україні перейшла саме до цих солдатських совітів, не оглядаючись на виставлення большевиками на мировій конференції жадання, щоб чуже військо видалити з окупованих теренів. Розуміється, українське правительство не могло виконати цього жадання. Другою причиною до втручання у внутрішнє життя нашої республіки було жадання петроградських большевиків провести нові вибори до Центральної Ради. Полишаючи на боці, що таке жадання очевидно порушувало право на самовизначення, його вже тому не можна перевести, що приписи про представництво в Ц.[ентральній] Раді дають виборцям право кожного часу відкликати своїх представників з Ради і заступити їх іншими.

Вибори до Установчих Зборів цілої Росії, які відбулися в кінці падолиста 1917 р., були блискучою перемогою Центральної Ради на цілій території України, бо з українських кандидатів на виборчих листах вибрано понад 75 проц., тоді як інші партії, заступлені в Ц.[ентральній] Раді, дістали лиш 15 проц., а большевики навіть менше – 10 проц. Наприклад, у Київській губернії на основі наших ліст вибрано з 22 пропонованих нами кандидатів – 20, на Поділлю – з 19 кандидатів 18, на Волині – з 10 кандидатів 9, на Полтавщині – з 17 кандидатів 14 і т.[ак] д.[алі]. Я гадаю, що це вам вистарчає. Це є маси, на які Ц.[ентральна] Рада опирається, і від імени яких

ми прийшли сюди, щоб говорити тут. Тоді петроградське правительство постановило вжити останнього засобу. З грудня воно скликало до Києва при мовчазній згоді Ц.[ентральної] Ради український конгрес робітників, селян і вояків. На конгресі зійшлося понад 2000 делегатів, і всупереч сподіванкам ініціяторів, засідання розпочалося гучними оваціями на адресу Ц.[ентральної] Ради. Після цього маленька група большевиків, приблизно 80 осіб, залишила конгрес, перенеслася до Харкова й оголосила себе новим правительством Української Народньої Республіки. Народні комісари вислали туди незорганізовані банди червоної гвардії, щоб грабувати населення Харківщини й обороняти Харківське правительство від мешканців Харківської губернії. Так постало Харківське правительство і на такі сили воно спирається.

Наша будуччина, наша історія, наше потомство й широкі маси працюючого народу, які стоять по обох боках фронту, рішать самі про те, хто з нас правий і хто випуватий, хто соціяліст, а хто контрреволюціонер, хто творить, а хто руйпує створене».

Промова Любинського, як переказує у своїх споминах Чернін, справила на Троцького дуже пригноблюючe враження, але він обмежився лиш увагою, що влада Цептральної Ради вже не іспує і що єдиною територією, якою вона може розпоряджати, є кімнати її представників в Берестю. Та ще, мабуть, більше вразила його та заява, яку зразу після промови Любинського зробив граф Чернін – про признання почвірним союзом Української Народньої Республіки самостійною державою. Заява ця звучала так:

«Від імені делегації чотирьох союзних держав маю честь зазначити до зложеної заяви української делегації таке: як відомо, голова української делегації генеральний секретар Голубович заявив на загальнім засіданні 10 січня 1918 р., що Українська Народня Республіка, спираючися на III Універсал української Цептральної Ради з 7/20 падолиста 1917 р. починає знову своє міжнародне іспування і нав'язує в цілім обсязі міжнародні зносини, які припадають їй на цім терені. З огляду на це уважає правительство У[країнської] Н[ародньої] Р[еспубліки] вказаним заняти самостійне становище на теперішніх мирових переговорах. На це зложив я на загальнім засіданні 12 січня 1918 р. від імені чотирьох союзних держав таку заяву: «Ми признаємо українську делегацію самостійною делегацією і уповноваженим представництвом самостійної Української Народньої Республіки». З огляду на змінене становище, яке зайняв голова російської делегації на загальнім засіданню з дня 30 січня в цій справі, а саме, що лиш такі договори з Україною будуть признані й активовані, які формально ствердить правительство Федеративної Республіки Росії, складають делегації чотирьох союзних держав, з огляду на висловлений тепер погляд делегації київської Ради на-

родніх міністрів таку заяву: ми не маємо жадної причини відкликувати або обмежувати доконане на загальнім засіданню 12 січня 1918 року признання української делегації самостійною делегацією і уповноваженим представництвом Української Народньої Республіки. Що більше ми бачимо далі підставу признати Українську Народню Республіку вже тепер самостійною, вільною, суверенною державою, яка є в стані заключати самостійно ітернаціональні договори».

Ця заява була дуже важливим досягненням для української делегації, але й після цього справа не йшла так легко, як би можна було сподіватись. Німці й австрійці знали, що становище в Києві дуже тяжке і думали, що з огляду на це українська делегація буде більш податливою. Коли обидві сторони приступили були до уложення конкретних умов миру, Чернін закликав українських делегатів до себе і «в присутности Кюльмана й Гофмана заявив, що, по його відомостям, український уряд знаходиться в дуже скрутному стані, а тому представники центральних держав пропопують негайно прийняти злажений ними проект миру. Цей проект мав усього три точки і містив лиш загальне сконстатування, що стан війни між центральними державами й Українською Народньою Республікою скінчився, що мають бути нав'язані дипломатичні й консулярні зносини між обома сторонами, що У[країнська] Н[ародня] Р[еспубліка] зобов'язується доставити мільйон тонн збіжжя та інших харчових продуктів для центральних держав, і що всі інші справи мають бути полагоджені пізніше між заінтересованими урядами».

Це був диктат, проба нервів українських делегатів. Але вони не дали себе спровокувати. Севрюк спокійно заявив, що дасть відповідь завтра, а між собою делегація вирішила ніяк не реагувати на запропонований проект, натомість виробити негайно свій власний проект, докладно розроблений і сформульований. Працювали цілу ніч і дійсно виробили докладний проект. У справі Холмщини північно-західні кордони було означено згідно з інструкцією М. Грушевського, на підставі етнографічного принципу; згоджувалися на те, щоб зобов'язатися дати цeнтральним державам певну скількість збіжжя і харчових продуктів, але це зобов'язання мало бути викладене в окремій додатковій умові. Так само й щодо Галичини – договір про неї мав бути викладений в окремій додатковій умові, яка навіть мусіла заховатись в тайні, але вирішено ультимативно домагатись, щоб австро-угорський уряд зобов'язався провести поділ Галичини на етнографічній основі і зі Східньої Галичини та Буковини створити окремий коронний край. Взагалі треба признати, що молоді українські дипломати, перебуваючи в виїмково тяжких обставинах і маючи своїми партнерами фахових, досвідчених дипломатів, внявили надзвичайпу твердість, присутність духу і справжній хист. Це

мусіли признати їм і їхні противники, такі як Чернін або Гофман, котрі не раз у своїх записках віддають їм належну похвалу. Головно це стосується Ол. Севрюка і М. Любинського.

3 лютого українська делегація виступила зі своїм проектом. Це зробило враження. Чернін з Кюльманом побачили, що спровокувати або залякати молодих українських дипломатів їм не вдається і заявили, що вони того ж самого дня від'їздять до своїх урядів, щоб остаточно порозумітися з ними щодо домагань української делегації.

Дійсно, того ж таки дня обоє від'їхали до Берліна, де 5-6 лютого відбулася нарада, в якій з німецького боку взяли участь канцлер граф Гертлінг, державний секретар Кюльман, Гельферіх, ген.[ерал] Людендорф, віцеканцлер Паер та ін., з боку Австро-Угорщини – граф Чернін, гр.[аф] Колоредо, гр.[аф] Демблін, ген.[ерал] Ляндвер та інші особи. На цій нараді було вирішено за всяку ціну заключити з Україною мир і дати їй оружну допомогу, якщо вона сама її попросить. Граф Чернін з'ясував катастрофічне положення Австро-Угорщини щодо харчових засобів, при якому мир з Україною являється одиноким порятунком. Було вирішено згодитись на уступку Холмщини Україні і на виділення Східної Галичини й Буковини в один коронний край. Всі були згодні, що це велика жертва для Австро-Угорщини, але що вона мусить бути принесена в загальнім інтересі. Щодо Холмщини, то Кюльман зауважив, що віддача її Україні являється жертвою і з боку Німеччини, бо Німеччина зацікавлена в тім, щоби «не закривати неспокійному й потребуючому експансії польському народу шлях на Схід». Тої думки був і Людендорф. Було рішено заключити мир і з большевиками, коли б з Троцьким не вдалося дійти до порозуміння, то зірвати переговори і розпочати військовий наступ. Рішено було також якнайскорше заключити мир з Румунією. В часі нарад граф Чернін кілька разів підкреслював, що Австро-Угорщина, признаючи Холмщину Україні й згоджуючись на поділ Галичини, приносить величезну жертву, особливо тяжку з огляду на те, що вона мусить принести її під натиском з назовні.

7 лютого Чернін і Кюльман були знову в Бересті. Тим часом для української делегації виринули нові труднощі. Ще 3 січня Троцький дістав радіотелеграму, що Київ взято большевиками, і негайно повідомив про це Кюльмана за годину перед його від'їздом. Але ця звістка не була певна, Київ ще не був взятий. Якраз українській делегації вдалося тоді поновити своє перерване сполучення з Києвом і дістати звістку, що большевицьке повстання на разі здавлено і що Ц.[ентральна] Рада панує в Києві. Про це зараз же було сповіщено заступника Кюльмана в Берестю фон Розенберга. 4-5 лютого члени делегації говорили по прямому дроту з Києвом. Вони говорили з М. Поршем і Ол. Шульгиним. Зберeглися бинди цих розмов і недавно були

оголошені в Харківській «Летописи революции». 4 лютого М. Порш передавав М. Левитському, що «надії не так на військові частини, як на вільне козацтво». Того ж дня хтось передавав із Києва, що «Арсенал» здобуто в 2 год. ночі штурмом і що «большевицьке повстання зліквідовано власними силами». Ол. Шульгин сповіщав, що Ц.[еитральна] Рада дала згоду на заключення миру, причім 16 душ меншостей вдержались од голосування. 5 лютого Севрюк інформував киян про хід переговорів. В. Голубович дав зрозуміти, що треба використати поміч цеитральних держав, і казав, що становище в Києві дуже серйозне...

Воно було дійсно серйозне, бо хоч впутрішнє повстання було здавлене, але наближався Муравйов і починалося бомбардування з-за Дніпра.

Гофман ще раніше категорично заявив, що в разі українське правительство в Києві впаде, мир з Україною не буде заключений... Для української делегації настали дні глибоко драматичного напруження. З одного боку, йшла підготовка й редагування конкретного змісту мирового договору, з другого боку – ціла справа ось-ось могла впасти. 7 лютого Троцький заявив, що він дістав звістку, що Ц.[еитральна] Рада в Києві таки справді не іспує і запропопував вислати комісію з трьох делегатів – українського, російського й австрійського для перевірки на границю. Українська делегація вже мала і зі свого боку відомости про катастрофу в Києві, але – згодилась. Та Троцький чомусь передумав, і комісія не була вислана. Коли Чернін завагався підписувати мир, то М. Василько, який вже прибув до Берестя, показав йому бинду розмови з Києвом через апарат Юза з датою 6 лютого.

Нарешті все було готово, і вночі з 8 на 9 лютого в урочистій обстанові відбулося підписання миру. Українська делегація вже була перед полуднем того дня повідомлена через осібного кур'єра про упадок Києва, але вдержала цю звістку в тайні і виконала своє важке завдання до кінця. Договір було підписано і, як таємний додаток до нього, зложено окрему умову між Австро-Угорщиною й Україною про те, що австро-угорське правительство зобов'язується не пізніше кінця липня 1918 року провести злучення Східної Галичини з Буковиною в один коронний край, а українське правительство зобов'язується забезпечити національні права поляків, німців і жидів в Україні.

Вранці 9 лютого граф Чернін вислав до Відня таке донесення:

«Підписаний сьогодні в 2 години ранку мировий договір між союзними державами, з одного боку, і Українською Народньою Республікою – з другого, містить, в загальних рисах, такі умови: границя між монархією й Укр.[аїнською] Народньою Республікою залишається та сама, що була між монархією й Росією. Щодо Польщі дістає Україна гряницю, яка в деталях буде установлена допіру змішаною комісією «згідно з етнографічними від-

носинами і з оглядом на бажання населення», і яка взагалі йтиме від Тарнограда до Білгораю і далі вздовж західної межі Холмської губернії. При цім подумано, що західна частина Холмщини, яка переважно є польська, лишиться при Польщі, східна ж, яка є українська, має припасти Україні. Через відповідне представлення цієї думки перед громадянством буде спробувано заспокоїти теперішнє схвилювання польських кругів відкликом до цієї засади, що спирається на праві народів на самоозначення. Додаткова умова:

I. Евакуація окупованих областей Укр.[аїнської] Нар.[одньої] Республіки, отже, головно Волині й Холмщини, хоча має наступити «безпроволочно» після ратифікації мирового договору, але переведення цієї евакуції доручається комісії, яка по мовчазній згоді переводитиме цю евакуацію в пізнішому часі і поступнево. Ця угода дає нам змогу відкладати евакуацію на який схочемо час. Україна сама бажає, щоб окупація продовжилась ще довший час, бо вона не в силі перейняти на себе організацію краю.

Кошти війни і воєнне відшкодування відпадають з обох боків. Задля торговельних зносин утворюється такий режим: аж до 31 липня с.[ого] р.[оку] обмінюються держави почвірного союзу і Укр.[аїнської] Нар.[одньої] Республіки цілою надвишкою сільськогосподарських продуктів й індустріяльних виборів. Ці надвишки мають бути установлені негайно після підписання миру комісією, яка зійдеться в Києві. Ця комісія установить також негайно спосіб достави і транспорту.

II. В протоколі, який має бути держаний в таємниці, задокумеитовано, що Україна посідає надвишку збіжжя щонайменше в одним мілійон тонн, яку вона має дати до розпорядження центральним державам, і що ми маємо допомогти в організації транспорту, при чім подумано про дуже далеко йдучу поміч через виставлення військового й технічного персоналу, так що постачання має опинитись в наших руках. У цьому таємному протоколі зазначено, що ми тільки тоді готові будемо ратифікувати договір, коли ця київська комісія винесе детальні постанови в зазначеному вище змислі. Після 31 липня протягом 6 місяців по заключенні загального миру є в силі в загальних рисах наш старий торговельний договір з Росією. Для часів після цього періоду має бути заключений новий договір.

III. В одному великому додатковому договорі, який ще не підписаний, хоч уже готовий і буде підписаний цими днями, будуть урегульовані всі адміністраційні, юридичні та інші деталі. Важним серед цих умов є, що поворот коштів за удержання полонених взаємно скасований, але натомість приватні особи в запіллі можуть доходити відшкодовання за свої утрати.

IV. У зв'язку з цілим отцим мировим договором стоїть таємна декларація, якою обмінялися лиш я та українські делегати; в ній ми говоримо, що майбутні прнязні відносини будуть скріплені тим, що польська, німецька і

жидівська меншости в Україні та українське населення Австрії будуть забезпечені в їх культурному й національному розвою. Я зі свого боку приймаю до відома, що Україна вже видала закони в цім змислі; українські делегати приймають до відома, що його цісарська й королівська апостольська величність при вступі на престол і в тронній промові приобіцяв розбудову вже іспуючих в Австрії установ і що австрійське правительство після цього постановило не пізніше 20 липня с.[ого] року, внести законопроект, згідно з яким «частини Східної Галичини з переважаючим українським населенням мають бути відлучені від Королівства Галичини і злучені з Буковиною в один коронний край», та що «австрійське правительства всіма способами, які стоять до його розпорядимости, буде намагатись, щоб цей законопроект дістав силу закопу». В кінцевому розділі оголошується, що ця декларація має держатися в таємниці і що вона тратить силу, якщо Україна не виконає котроїсь з умов договору. Тим способом створення нового коронного краю, який складався б зі Східної Галичини й Буковини, зв'язане з умовою, що Україна дасть до розпорядження цеитральних держав до 31 липня один мільйон збіжжя.

Я прошу вашу ексцеленцію повідомити про це його ц.[ісарську] і к.[оролівську] апостольську величність і обох міністрів-президеитів і особливо підкреслити, що мої міркування щодо умови про Східпу Галичипу являються виключно персональними і мають триматися в абсолютній таємниці. Текст договору і декларації будуть вислані з кур'єром, як тільки будуть готові копії».

Граф Чернін надавав велику вагу тому, щоб декларація щодо Галичини й Буковини була одержана в абсолютній тайні. Це видко, між ін.[шим], з його приватного листа з Відня до баварського міністра в Мюихені графа Подевільс Дюрніца, в якім він пише, що не потрібує доводити, які «ледве обчислимі наслідки можуть наступити, якщо поляки, які вже надзвичайно обурені й огірчені уступкою частини колишньої Холмської губернії Україні, передчасно довідаються про декларацію», отже, він просить вплипути на всіх тих осіб в Баварії, яким він буде оповідати про Берестя, щоб вони тримали справу в якнайбільшій таємниці.

Одначе клопоти гр.[афа] Черніна з таємним договором на цім не скінчилися. Виїхати з Берестя до Букарешта, де йшли переговори про мир з Румунією, Чернін довідався, що про таємний договір вже знають галицькі українці й поляки. Він зателеграфував до Відня до свого заступника Візнера, що «тому, що українська Рада (sic!) не зберігає таємниці про лист щодо Галичини (наші посли до райхстагу вже знають про це) і тому що це суперечить договору, пан фон Кюльман зателеграфував до посла Розенберга, щоб той, вживаючи якнайбільшої енергії, добився, щоб лист був переданий на

схованку Німеччині. Німеччина уповноважена мною служити як гараит додержання нашої обіцянки, так що Україна дістає ще одне забезпечення». І далі Чернін наказує Візнеру негайно їхати до Берліна і там передати Розенбергові добутий від українців текст договору на схованку в німецькім міністерстві закордонних справ. Він наказує в разі потреби загрозити українцям, що Австрія і Німеччина не будуть підтримувати їх надалі. Але Візнер довідався, що Севрюк вже виїздить з Берліна до Берестя і відповів, що їде сам до Берестя, щоб там на місці разом з Розенбергом вимогти у Севрюка текст таємного договору, підписаний міністром президентом Зайдлером і Черніним.

Сполошився і сам Зайдлер, як це видко з його телеграми до Черніна, де він пише: «Тому, що я підписав декларацію, то в разі формального запнту (розуміється – в парламеиті. *Д. Д.)* я опинюся в дуже тяжкому стані. Мовчати легко, казати неправду тяжко. Я би сів між двох стільців на землю, коли б із заперечення договору було б зроблено висновок, що правительство з впутрішнє політичних причин займає щодо договору негативне становище. Я мусів би відповідати, що, само собою розуміється, це неправда, ніби в договорі установлено поділ (Галичини. *Д. Д.*). Так само є самозрозумілим, що правительство у впутрішнє політичних відносинах мусить мати вільні руки». Нарешті Візнеру з Розенбергом удалося після довгих переговорів вимогти в українських делегатів у Бересті передачу їхнього примірника таємної умови німцям, про що й було зложено 4 березня протокол, підписаний Візнером, Розенбергом, Севрюком і М. Левитським.

Цікаво, що перед зложенням цього протоколу турки в особі Гаккі-Паші задумали були спробувати добитись від українців згоди на визнання Криму як незалежної магометанської держави, – взамін за визнання прав України на Холмщипу. Але Візнер відмовив Гаккі-Пашу від цього, кажучи, що в свій час турки не зробили ніяких застережень щодо Холмщини, отже, тепер робити якийсь зв'язок між Холмщиною і Кримом не випадає. Гаккі-Паша погодився з цим.

Але й цього було гр.[афові] Чернінові замало. Він почав домагатись у німецького міністерства закордонних справ, щоб воно дало писапу обіцянку, що в разі недодержання з боку України умови постачання хліба, цілий мировий договір разом із таємною умовою про Галичипу тратить свою силу. Штатс-секретар фон Буше пообіцяв йому це, висловивши при тім думку, що Кюльман та Розенберг також на це погодяться. На жаль, із докумеитів, які були в моїм розпорядженні, не видко, чи таке писане приречення збоку німців було дане.

У Відні Севрюкові довелося зробити ще одпу уступку австрійцям, а саме в справі Холмщини. Відомости, що Холмщина уступається Україні, викли-

кали в польських кругах не менше обурення, як і обіцянка створити зі Східної Галичини та Буковини окремий коронний край». «Kurjer Warszawski» перший подав про це алярмуючу звістку. Тоді Візнер напосів на Севрюка, щоб той згодився на зміпу п. 2 статті II Берестейського договору в тім смислі, щоб мішана комісія, передбачена в тому пункті, яка мала установити грянццю між Україною й Польщею, не в'язалася наперед установленою в договорі лінією Білгорай-Щебрешин-Красностав-Пугачів-Радин-Межиріччя-Сарнаки, але могла провести грянццю й на схід від тої лінії, «зважаючи на етнографічні відносини та на бажання населення». Крім того, до комісії мали бути покликані й польські представники. Трохи згодом у Бересті ця зміна пункту договору про Холмщипу була оформлена як окремий додатковий договір, підписаний 4 березня 1918 р. у Бересті, з одного боку, Кюльманом, Розенбергом, Черніним, Мереєм, Тошевим, Ганчевим, Анастасовим, Гаккі-Пашою (всі вони перебували у Бересті задля підписання миру з большевиками) і Севрюком, Любинським і Левитським – з другого боку. Текст договору повторює дослівно текст Віденського протоколу з дня 18 лютого.

Повідомляючи про підписання протоколу з 18.II австрійських дипломатичних представників у Берні й Стокгольмі, щоб вони передали це в строго довірочній формі до відома «тамошніх польських нотаблів», а також австрійського представника у Варшаві, щоб той повідомив польську Раду Реґенційпу, Візнер писав: «Після довгих переговорів з тутешніми представниками України удалось мені добитися одної дуже важної зміни статті Берестейського договору в напрямі польських бажань, ціною важної уступки українцям з австро-угорського боку, яка одначе не зачіпає державних і національних іітересів поляків». Далі він переказує, що це за зміна і подає «таємно» до відома своїх адресатів, що на його особисту думку, ця зміна має вирішити цілу холмську справу на користь поляків, але що, мовляв, добитися уступки цілої Холмщини на користь Польщі неможливо, бо тут довелось би стати в одверту колізію з принципом самовизначення народів.

Та ця зміна не заспокоїла ні польське громадянство, ні варшавську Раду Реґенційпу, яка хоч і прийняла повідомлення про неї до відома, але, як доносив до Відня австрійський представник у Варшаві барон Лаго, «не надала цій інтерпретації статті II Берестейського договору ніякого значіння, добачаючи в ній лиш засоб зменшити обурення поляків новими махінаціями». Рада Реґенційна була переконана, що «до відокремлення Холмщини не прийде ніколи, хоча б на тій основі, що договір з неіспуючою de facto державою не має значіння». Справа Холмщини зробилася предметом великих турбот австрійського правительства, котре придумувало всякі способи, щоб не посварити із собою остаточно поляків. Уже в кінці лютого виник був проект перегляду Берестейського договору: австрійці міркували, що Україна взяла

на себе неможливе завдання – постачити до 1 липня 100 000 вагонів збіжжя, отже, вони гадали причепитись до того, що Україна не викопує взятих на себе зобов'язань і примусити її заключити новий договір, в якому б кордоном між Україною й Польщею була б річка Буг, іншими словами – ціла Холмщина залишалась при Польщі. Австрійська дипломатія надіялася, що в такім разі поляки погодяться й на поділ Галичини. Принаймні в такім дусі висловився перед одним з австрійських дипломатів граф Тарновський. Як побачимо далі, австрійці аж до самого розпаду монархії старались за всяку ціпу задержати Холмщипу при Польщі.

Ще як тільки був підписаний мировий договір у Бересті, українська делегація, вважаючи, що одна частина і її завдання вже скінчена, приступила до другої частини, не менш важливої: вона почала переговорювати з австрійцями і німцями про оружпу поміч Україні. Вона тепер вже не приховувала критичного положення свого уряду. Про це положення поінформував її остаточно сам премієр В. Голубович, якому вдалося прибути на один день до Берестя. Німці були свідомі того, що збройна поміч Україні потрібна перш за все для них самих, щоб зреалізувати добування необхідних для них, а ще більше для їх австро-угорських союзників харчових продуктів. Про це кажуть однозгідно в своїх записках і Гофман, і Людендорф. Перший пише: «Коли центральні держави хочуть мати хліб із хлібного миру з Україною, то мусять самі його собі взяти... Ми сказали «А» і мусіли сказати «Б»; ми визнали український уряд за правосильний і заключили з ними мир; отже, тепер мусіли подбати, щоб заключений мир справді війшов у життя, а задля цього треба було в першій лінії піддержати уряд, який з нами заключив мир». Людендорф пише, що «щоб дістати з України хліб, ми будемо змушені виступити мілітарно». Але коли українські делегати звернулися до ген.[ерала] Гофмана і поставили йому питання про можливість німецької допомоги для боротьби з большевиками, Гофман відповів, що це справа дуже тяжка і вимагає довгої підготовки. Так з цієї розмови нічого й не вийшло.

Тоді українські делегати звернулись до австрійців. Вони просили їх, щоб ті дали їм українських полонених і українські частини австрійської армії. Але австрійський військовий представник майор Глез почав говорити, що на проведення військової ітервенції з австрійського боку треба аж шість місяців! Тоді Ол. Севрюк виїхав до Відня, щоб там на місці говорити про австрійську військову поміч з правительством. У Відні, хоч не дали конкретної обіцянки щодо військової допомоги, але списали з ним 18 лютого протокол про те, що умова про поділ Галичини має бути перехована в «безпечному місці» і повернута австро-угорському уряду, як тільки буде створено коронний край із Галичини та Буковини, та про згадапу вже зміпу 2 п. II статті

Берестейського договору про Холмщипу. Очевидно, що під «важною уступкою українцям» в цитовапу вже листі Візнера до австрійських дипломатів треба розуміти збройпу поміч Україні. Тим часом ген.[ерал] Гофман заявив у Бересті М. Любинському, який там залишався, що Німеччина вирішила вислати своє військо в Украіпу і що він, Любинський, має підписати вже готову відозву до німецького народу в справі допомоги. Любинський був поставлений перед фактом і підписав відозву. Він повідомив про це Севрюка, який з Відня виїхав до Берліна, та справа була вже вирішена. Українська делегація прохала лише дати військові формації з полонених, але німці насамперед вислали свої війська, рівночасно давши наказ негайно формувати дві дивізії «синєжупанників». Побачивши, що німці висилають свої відділи в Украіпу, австрійці вирішили вислати свої відділи також, але не українські полки і не полонених, як того просили делегати, а мадярські, німецькі, польські і всякі інші зі своєї різномастної армії. Австрійці фактично повели збройпу ітервенцію пізніше від німців, але старалися представити наступ німців як спільпу з ними акцію.

Звістка про заключення Берестейського миру викликала різні почуття в різних державах і у різних народів. Австрійський цісар Карл відгукпувся на неї телеграмою на ім’я Черніна, де говорилося, що він «глибоко зворушений і втішений звісткою про мир з Україною», що він дякує Черніпу за його «успішпу і доцільпу працю», яка створила найкращий день правління цісаря. В розмові з бургомістром Будапешта назвав цісар Карл день 9 лютого 1918 року найкращим днем свого життя. Він видав маніфест до народів Австро-Угорщини, де були слова: «Під враженням цього миру звертається наш погляд з великою симпатією на той молодий народ, в серцях якого найперше поміж нашими противниками пробудилося почуття любови до ближнього і який, показавши свою хоробрість в численних боях, мав одвагу дати свойому почуттю вислів перед цілим світом. Він перший вийшов з табору наших ворогів, щоб в ітересах можливо найскорішого осягнення спільної великої мети злучити свої домагання з нашою силою».

«Neue Freie Presse» писала, що подія 9 лютого викликає потребу зміни впутрішньої політики монархії супроти австро-угорських українців. У тій самій газеті граф Юлій Андраші писав, що з господарського погляду мир з Україною має більше значіння, ніж мир з Росією, проф. Ганс Іберсбергер, відомий знавець історії Сходу Европи, присвятив у «Neue Freie Presse» дуже прихильпу до України статтю і тим перспективам, які розкривалися після заключення миру». «Pester Lloyd» писав: «Першим народом, який має щастя вийти з міжнародніх боїв, є давня і славна, з великою історичною традицією, українська нація... Народи австро-угорської монархії сердечно вітають український народ, першим ділом котрого було по відновлен-

ні нав'язаної до славної минувшини самостійної державности заключення миру». В «Magyar Hirlap» гр.[аф] Куен Гедерварі висловився про мир з Україною, що цей мир є початком замирення з іншими державами, що постали на руїнах Росії, і висловлював надію, що українці збудують міцну державу, яка буде в стані поборювати всі труднощі й небезпеки.

Українці в Галичині та Буковині дуже радісно вітали Берестейський мир. У Львові відбулася велика українська маніфестація. Українська преса вітала мир з одушевленням.

Польські газети натомість вийшли у Львові в траурних рямцях. Саму звістку про мир подавано під назвою «IV rozbior Polski»[1]. У Кракові вивішено на багатьох будинках чорні прапори. У Варшаві вибухнула урядова криза.

На засіданні 19.ІІ австрійської палати послів міністр-президент Зайдлер склав заяву про мир. Він підкреслив зміну в Холмському питанні на користь поляків завдяки протоколу з попереднього дня 18.ІІ. Але голова польського «Кола» барон Гец висловив жаль, що Україні обіцяно велику частину польської території (Холмщина і Підляшшя). Він висловив Українській Народній Республіці бажання великої будучности, але заявив, що спірні справи між Україною й Польщею мають вирішуватись ними самими, без участи третіх сторін. Український посол Кость Левицький, навпаки, заявив уряду признання і висловив надію, що заключення миру вплине корисно на становище українського народу в Галичині. Чеський соціял-демократ Вістер признав Україні право на самовизначення, але з умовою, щоб українці і поляки самі між собою вирішили свої суперечки. Німецькі соціял-демократи вітали Укр.[аїнську] Народню Республіку. Польський же соціял-демократ Дашинський казав, що Берестейський мир лиш збільшить ненависть між українцями й поляками, і що поляки цього миру визнати не зможуть. І потому зав'язалася полеміка між українськими послами.

У той же самий день 19.ІІ Кюльман робив доклад про мир в Берліні перед Головною Комісією райхстагу. Заключений мир було піддано доволі гострій критиці. Посол від центру Гребер закидав, чому до участи в переговорах не покликано поляків. Представник польського «Кола» Сейда протестував проти прилучення Холмщини до України. Інші посли підносили сумніви щодо сконсолідованости України і правних підстав заключення з нею миру. Тільки правий посол гр.[аф] Вестарп і представник народніх поступовців Фішбек заявили свою радість з приводу миру і надію, що все буде гаразд та що справедливі домагання поляків також будуть взяті до уваги. Відповідаючи на закиди, Кюльман оправдував неприсутність на перегово-

[1] Четвертий розділ Польщі (польськ.).

рах поляків тим, що було дуже спішно, і запевняв, що польські іитереси будуть взяті до уваги. Самий мир він уважав за засоб прискорити заключення миру з цілою Росією.

20.II на засіданні самого райхстагу повторилися майже ті самі дебати. Після довгих дискусій і трьох читань мировий договір і додаткова умова про Холмщипу були прийняти всіми голосами проти голосів поляків і німецьких соціял-демократів.

Болгарський міністр Радославов в іитерв'ю зі співробітником «Neue Freie Presse» заявив, що «центральні держави заключили мир з дійсною державою, а не з видимою, і мають інтерес в тім, щоб ця держава була тривка. Коли іспування Української держави буде наражене на небезпеку, то центральні держави зроблять тоді своє». Берлінські газети серйозно оцінювали Берестейський мир. «Tägliche Rundschau» називала його «рішаючою, зворотною точкою в дипломатичній історії війни». «Berliner Tageblatt» підкреслював економічний бік справи. «Vossische Zeitung» писала, що берестейські переговори довели до таких наслідків, яких ніхто не сподівався. Газета дуже тішилася з заключення миру, але застерігала, що мир з Україною буде мати певпу тривкість лиш тоді, коли діло дійде до миру з Росією. «Berliner Lokal Anzeige» писав: «Як символ цілої української історії страждань, робить це враждіння, що країна, саме тоді, коли вона знову зривається до самостійного державного і культурного життя, зустрічає опір з боку нинішніх спадкоємців старого московського режиму, кпута, з якими вона так радо розлучилася тихо та мирно. В тихій, непомітній для світу праці, довершено велике діло заключення цього миру, бо воно таким є для України ще більше, ніж для цеитральних держав».

Французькі газети не знаходили досить різких слів, щоб вилити своє обурення проти українців: «Зрада України» – такий був тнтул статті про Берестейський мир в газеті «l'Evenement». Відомий синдикаліст Густав Жерве писав у «Victoire» про «підлість України, яка встромила ніж у спипу героїчній румунській армії». «Le Pays» писала про «мир падлюк і спекуляитів», «ParisMidi» – про «мир жадоби і цинізму». «Le Temps» писав, що українці, які підписали мир, являють собою лиш тінь якогось правительства і що самий договір з ними є нічим іншим, як ще одним зайвим «шматком паперу».

Цікаво, що російські не большевицькі газети, які ще тоді виходили в Петербурзі й у Москві («Воля народа», «Век», «День», «Наш век» та ін.), поставились до українців із симпатією в їхній боротьбі з большевиками. Вони писали, що війна Ц.[еитральної] Ради з большевицьким урядом не є боротьбою проти Росії й російського народу, а тільки боротьбою з ворогами як українського, так і російського народу («Воля народа» з дня 19.XII.1917);

писали, що «на гряницях України зустрілися не два народи, український і російський, а два політичні табори, й щодо того табору, який бореться за свою національну свободу, прилучається вся чесна, незалежна і дійсно революційна Великорусь» («День», 4.I.1918).

Зостається додати, що мир з большевицькою Росією був таки заключений, але аж тільки 3 березня. Статтею VI цього договору Росія зобов'язалася негайно заключити мир з Українською Народньою Республікою і визнати мир, заключений 9 лютого 1918 р. Україною з державами почвірного союзу. Вже напередодні заключення миру з Росією зголосилася нова делегація від Українського Народнього Комісаріяту під проводом Затонського, котра мала прибути до Берестя з Києва. Ця делегація внявила бажання перейняти договір, заключений з «бувшим» правительством Ц.[ентральної] Ради. Але поки вона прибула, в Бересті вже все було закінчено. Зрештою союзники, як це видко з телеграми гр.[афа] Черніна з дня 28 лютого 1918 р. з Букарешта, не внявили охоти змінювати status, утворений трактатом 9 лютого. За законний уряд Української Народньої Республіки вважали вони правительство Ц.[ентральної] Ради, а не большевицький Народній Комісаріят.

Друкується за: Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Доба Центральної Ради. – К.: Темпора, 2002. – I том. С. 215–234, 287–292.

Дмитро Дорошеико

«Українська Гетьманська Держава 1918 року». [Спомини]

Таємннй договір нро поділ Галнчннн і його анулювання Австро-Угорськнм нравнтельством. Холмська снрава

Серед окраїнних справ чи не найважнішою з національно-державного погляду була справа Холмщини, справа дуже складна і скомплікована через заінтересованість у ній Австро-Угорщини, яка в данім разі обстоювала інтереси поляків з їх претензіями до Холмщини. Тому то холмське питання тісно переплелось з другим питанням, яке становило основу політичних відносин між Австро-Угорською монархією й Українською державою. Передовсім воно було зв'язане справою договору про поділ Галичини.

Під час Берестейських переговорів між Австро-Угорщиною й Україною було заключено таємпу умову, якою австро-угорське правительство зобов'язувалось перевести поділ Галичини на українську й польську части-

ни, злучивши першу з Буковиною в один український коронний край. Ось текст цієї умови (в оригіналі):

«Die Art, in der die Friedensverhandlungen geführt wurden, überzeugte die Oest. Ung. Delegierten sowie diejenigen der Ukr. Republik, dass die beiden Mächte vom Willen geleitet werden, hinfort in freundschaftlichen und friedlihen Beziehungen mit einander zu leben.

Von der Erkenntnis ausgehend, dass die erwünschte Festigung der freundschaftlichen Beziehungen zwischen der Monarchie und der Ukraina durch die Gewährleistung der ungehemmten nationalen und kulturellen Entwicklung der beiderseitigen Bevölkerungsminoritäten wesentlich gefördert wird, haben die beiderseitigen Bevollmächtigen Nachstehendes festgestellt: der Bevollmächtigen Oest.Ung.'s nimmt davon Kenntnis, dass die ukrainische Regierung bereits Gesetzte geschafen hat, welche die Rechte der Polen, Deutschen und Juden in der Ukraine gewährleisten. Die Bevollmächtigen der Ukraine nehemen ihrerseits von dem Entschluss der K.K. Regierung Kenntnis, dem ukrainischen Volke in Oesterreich noch weitergehende Sicherheiten für ihre nationale und kulturelle Entwicklung zu bieten, als jene, die es auf Grund der geltenden Gesetze bereits. Die K. K. Regierung wird daher spätestens bis zum 20 Juli 1918 dem Reichsrate einem Gesetzentwurf vorlegen, welcher die Abtrenung der in der Merzahl von Ukrainern bewohnten östlichen Teile Galiziens von diesem Kronlande und Vereinigung dieser Gebiete mit der Bukowina zu einen besondern Kronlande bestimmen wird. Die K.K. Regierung wird ihr Möglichstes tun, damit dieser Entwurf Gesetzeskraft erlangt.

Diese Erklärung bildet ein untrennbares Ganzes mit dem Friedensverträge nicht und wird hinfällig, wenn eine der Bestimmungen des Friedensvertrages nicht einhalten werden würde.

Das Dokument und sein Inhalt bleiben deneim.

Brest-Litowsk, am 8 Februar 1918.

Ernst Ritter v. Seidler, Graf Ottokar Czernin, Minister des Ausseren.

Alexander Sewrjuk. Mikola Lubinskyj. Mikola Lewitskyj».

Переклад:

«Спосіб, яким велися мирові переговори, переконав австро-угорських, так само, як і українських делегатів, що обидві держави перейняті думкою жити віднині у взаємних прнязних і миролюбних відносинах.

Виходячи з того переконання, що в інтересі бажаного скріплення приязних відносин лежить забезпечення вільного національного і культурного розвитку національних меншостей населення з обох боків, уповноважені обох сторін установлюють нижче слідуюче: уповноважений Австро-Угорщини приймає до відома, що українське правительство готове утворити закони, які забезпечуть права поляків, німців і жидів в Україні. Уповноважені Укра-

їни, зі свого боку, беруть до відома рішення ц.[ісарського] і к.[оролівського] правительства дати українському народові в Австрії ще далі йдучі забезпечення його національного й культурного розвитку, ніж ті, які він має на основі іспуючих законів. Ц.[ісарське] і к.[оролівське] правительство не пізніше 20 липня 1918 р. має предложити Рейхсратові проект закопу, котрий обумовлює відділення в більшості заселеної українцями східньої частини Галичини від цього коронного краю і сполучення разом із Буковиною в один окремий коронний край. Ц.[ісарсько] к.[оролівське] правительство зробить все, що тільки в його змозі, щоб цей проект дістав силу закопу.

Ця заява становить одне роздільне ціле з усім мировим договором і тратить силу, якщо буде недодержана хоч одна з умов договору.

Докумеит і його зміст зостаються в тайні.

Берестя-Литовське, 8 лютого 1918 р.

Ернст фон Зайдлер, Граф Оттокар Чернін, міністр закордонних справ.

Олександер Севрюк, Микола Любинський, Микола Левицький».

Як бачимо з тексту, договір мав бути строго таємний й іспував всього у двох примірниках: один – в австрійському міністерстві закордонних справ, другий був виданий на руки п.[анові] Ол. Севрюкові. Одначе п.[ан] Севрюк не вдержав факт іспування договору в таємниці й похвалився ним галицьким землякам у Відні. Про це стало звісно. Тоді граф Чернін вимог у Севрюка примірник договору назад і було умовлено 4 березня 1918 р. по згоді з українськими представниками, що таємний договір 8 лютого 1918 р. має бути зложений в депозит у німецькому міністерстві закордонних справ у Берліні. Німецьке міністерство закордонних справ зобов'язалося поверпути текст австрійському міністерству закордонних справ, якщо обумовлений в договорі поділ буде переведений до 20 липня 1918 р. У противному разі воно мало видати документ українському правительству.

Розуміється поляки, заздалегідь довідавшись про цю таємпу умову, вжили всіх сил, щоб не допустити до її здійснення. Австро-угорське правительство опинилось у дуже скрутному стані. Воно мало на увазі так зване «австропольське вирішення» польської проблеми, себто створення напівсамостійної Польщі під папуванням Габсбурґського дому. Та й взагалі у своїй впутрішній політиці воно дуже залежало від польського «Кола» у парламенті. На своїм засіданні 22 червня польське «Коло» ухвалило недовір'я новому кабінету д-ра Зайдлера за те, що він згодився на якісь зобов'язання щодо поділу Галичини поза польським «Колом». З другого боку, мадяри, у руках котрих фактично лежала закордонна політика Австро-Угорської монархії, дуже не співчували ідеї поділу Галичини і створенню українського коронного краю. В угорськім соймі посол граф Батіяні вніс на початку червня інтерпеляцію в справі поділу Галичини, який він уважав за дуже шкідливий

для інтересів Угорщини. Тоді австро-угорське правнтельство рішило просто анулювати договір. У такому дусі граф Буріян, новий міністр закордонних справ Австро-Угорщини, дав обіцянки представникам польського «Кола».

Але треба було мати якусь підставу для анулювання. Отже, австрійській пресі дано було гасло почати кампанію проти України за недодержання умови щодо постачання до Австрії збіжжя і тим самим зламання Берестейської умови. Кампанію почала «Neue Freie Presse». Спочатку австро-угорське правнтельство прозондувало ґрунт в Берліні, як би там поставились до його наміру. Але у Берліні поставились до цього неприхильно: там так само, як у Софії та Царгороді, хотіли якнайшвидше ратифікувати з Україною мир. Там взагалі не хотіли робнти на Україну якоїсь пресії в інтересах польського курсу австрійської політики – ані в Холмській справі, ані щодо таємного протоколу 8 лютого. Щодо постачання збіжжя, то в цьому не бачили «жадної серйозної правної бази» для зміни договору. Отже, там не згоджувались ані знищнти текст протоколу, ані видати його австрійському правительству. Але, видко, не мали нічого проти того, щоб австрійці самі спробували добнтися від гетьмана згоди на анулювання договору. Так принаймні дивився на справу державний секретар закордонних справ Кюльман, та й німецький посол у Києві бар. Мум сам схилявся до намовлень і плану гр.[афа] Форґача: добитись від гетьмана згоди на уневажнення договору 8 лютого спільними заходами обох держав: Австро-Угорщини й Німеччини. Граф Форґач узявся гаряче за переведення свого плану. 1 липня 1918 року він дістав копію договору, текст якого до того часу був йому ще невідомий, і обширну інструкцію від графа Буріяна.

У цій інструкції гр.[аф] Буріян повідомляв, що його заходи в Берліні щодо пресій на Україну для осягнення від неї згоди на гряницю по Бугу, згідно з польським побажанням, успіху не мали. Через те він вважає потрібним «залишнти на якийсь час справу Холмщини в покою». Але щодо договору 8 лютого, то його треба знищити за всяку ціну перед наступленням терміну 20 липня («aus der Welt zu schaffen»). Основна ідея Берестейських договорів була, як звісно, така, що супроти наших компенсацій Україні в Холмській справі і щодо обіцянок у галицькій справі стояла компенсація з боку України в формі зобов'язання постачання одного мільйона тоннів збіжжя до кінця липня ц.[ього] року. При тім треба зазначити, що надія на сповнення тої компенсації з боку України була не тільки мотивом самим по собі, але взагалі в Бересті старалися договори уложнти технічно так, щоб на випадок недодержання українських обов'язків ми мали б щодо наших зобов'язань вільну руку знову.

Але, на думку Берлінського кабінету, з яким нам з політичних причин доводиться рахуватись і якому ми мусимо іти назустріч, як контрагентові

Берестейського миру, юридична конструкція Берестейського договору не є так ясна і обов'язуюча, щоб ми з причини недодержання обов'язку постачання з боку України могли присвоїти собі право оголосити цілий договір або хоч таємний протокол необов'язуючим, або жадати ревізії умов договору.

З огляду на це мусимо ми хоч тим часом зректися вживання того аргументу супроти українського правительства.

З другого боку, хотів би я обминути того, щоб ми у зв'язку зі справою таємного протоколу щодо Холмського питання заявили свою думку в зобов'язуючій формі відносно ратифікації миру і відносно її терміну. Тому прошу вашу екселенцію одвідати гетьмана і заявити йому в дуже приязнім тоні і як річ самозрозумілу, зовсім довірочно слідуюче:

«Нам звісно, що українське правительство хотіло би в близькім часі ратифікувати Берестейський договір; ми також думаємо про цю справу, котра, одначе, для нас комплікується тим, що основні умови договору, який на основі артикулу 9-го уявляє собою одне ціле, не сповнені. Гетьманові певно звісно, що в Бересті підписано таємний протокол, в котрім обидві сторони переняли певні зобов'язання у справі національних меншостей і далі щодо певних законодавчих заходів. Цей договір, заключений при обставинах, нині давно вже не існуючих. (Так, наприклад, заключили ми цей договір з урядом, який, як внявилося дуже скоро, не мав жадної реальної сили і який ми мусили нашим військом впровадити назад додому). Цей договір ми сьогодні при цілком змінених обставинах не можемо вже далі вважати за правно існуючий.

У таких обставинах думаємо, що нам нема потреби робити з теперішнім українським правительством нового договору, в якім було би виразно зазначено, що таємний договір не має сили, а що нам вистарчить односторонньої довірочної заяви про нашу позицію – тому що ми думаємо, що таке поступування гетьманові і його урядові буде приємніше з внутрішньополітичних причин».

4 липня гр.[аф] Форґач явився до гетьмана і заявив, що Австро-Угорщина анулює таємний договір. Гетьман був заскочений цією заявою зовсім несподівано, але заявив, що не може добровільно погодитися на знищення такого великого національного досягнення, як поділ Галичини, і хоче поговорити в цій справі зі своїм міністром закордонних справ, перш ніж дати остаточну відповідь. У той же день гетьман бачився з міністром закордонних справ Дорошенком. Було вирішено сповістити українського посла у Відні п.[ана] Липинського про розмову гр.[афа] Форґача й прохати його вияснити, чи це діло центрального віденського правительства, чи акція самого гр.[афа] Форґача, котрий, можливо, тільки намацює ґрунт. На слідуючій розмові гетьмана з гр.[афом] Форґачем, яка мала відбутися 6 липня, гетьман мав

заявити, що він, на жаль, не має сили противитися анулюванню договора, але не може залишити його без протесту. Отже, міністр закордонних справ має йому офіціально передати ноту з протестом. (Така нота була негайно зложена й копія її передана гетьману.)

Під час авдієнції 6 липня, коли гетьман заговорив про протест, гр.[аф] Форґач категорично заявив, що Австро-Угорщина всяку ноту, де буде критика заяви про анулювання договору і натяки на Галичину, буде розглядати, «як втручання в її внутрішні справи і, якщо міністр закордонних справ звернеться з такою нотою до нього, то він, граф Форґач, буде в рішучий спосіб домагатися, щоб негайно міністра усунути з кабінету». Часи, коли Австро-Угорщина підписувала з представниками України договір в Берестю про справи, які торкаються її внутрішніх справ, належать вже до минувшини і всяка дискусія на внутрішньополітичні теми про Галичину з офіціальних відносин з Україною виключена. Гетьман відповів, що уступаючи перед силою, він з болем у серці бере все до відома.

Гетьман не схотів прийняти плану міністра Дорошенка, щоб той подав ноту, зложену в гострих тонах, опублікував би цілу справу в офіціяльному комунікаті й потім, узявши всю відповідальність на себе, подався до демісії, як «виновник» цих заходів. Було вирішено дати доручення послу Липинському протестувати у Відні, а самим звернутись за допомогою до німців. Комунікація між Києвом та Віднем на початку липня була дуже утруднена через залізничий страйк, який вибухнув тоді на українських залізницях, а шифровані телеграми, може бути умисно, передавалися до Відня цілком перекручені. Та проте п.[ан] Липинський, зрозумівши з тих уривкових вістей, які дійшли до нього, наміри й інтенції гетьмана й уряду і сам надаючи велику вагу справі, розпочав акцію у Відні, не дожидаючи поки прийдуть директиви з Києва.

24 липня він явився до графа Буріяна, щоб вручити йому ноту з протестом проти анулювання таємного договору. Ось текст зложеної ним ноти:

Посольство	Його ексцеленції пану
Української держави	ц.[ісарському] і к.[оролівському]
у Відні.	міністрові двору
	і справ закордонних.

Вельмишановний пане міністре, Ваша ексцеленціє!

Посольство Української держави у Відні одержало від свого правительства з Києва повідомлення, що ц.[ісарсько] і к.[оролівське] правительство Австро-Угорської монархії анулювало дане при заключенні миру в Бересті-Литовськім зобов'язання, яким ц.[ісарсько] і к.[оролівське] правительство в цілі скріплення близької приязні та живих взаємних зносин між обома державами зобов'язалося:

Предложити найпізніше 20 липня ц.[ього] р.[оку] законопроект про відділення від королівства Галичини областей Східньої Галичини з переважаючим українським населенням і злучення їх з Буковиною в один суцільний коронний край, та настояти всіма доступними йому по конституції засобами, щоб це предложення одержало силу закону.

Факт цей було підтверджено Вашою ексцеленцією особисто дня 24-го липня ц.[ього] р.[оку]. З огляду на вище сказане, ні в чім не порушуючи гарячого бажання Української держави жити в якнайбільше приятельських і якнайтісніиших зносинах з Австро-Угорською монархією, я, нижче підписаний посланник Української держави у Відні, складаю від імені мого правительства на руки Вашої ексцеленції протест проти цього анулювання, взятого на себе ц.[ісарським] і к.[оролівським] правительством із власної і доброї волі виключно в намірах скріплення приязні між обома державами.

Знаючи, що в даному разі заміри ц.[ісарського] і к.[оролівського] правительства були збудовані на основі замірів, які його цісарське і королівсько-апостольське величество висловили при обняттю правління і підтвердили в своїй престольній промові, як також і в маніфесті до народів Австрії з дня 12 лютого 1918 р., і тому непохитно вірячи, що на крок анулювання свого зобов'язання ц.[існарсько] і к.[оролівське] правительство мусило рішитись з причин зовсім інших, а тільки не тому, щоб порушити дружні відносини між Австро-Угорщиною й Україною. Правительство Української держави через моє посередництво висловлює тверду надію, що його бажання, аби Берестейський мир був якнайшвидше ратифікований в Австро-Угорській монархії і щоб були донущені українські адміністраційні власті в занятій ц.[ісарськими] і к.[оролівськими] військами частині Холмської землі, – буде сповнене і що тим самим буде дана реальна підстава для дальшого приятельського співжиття обох держав і їх народів.

Зостаюсь з виразом моєї великої пошани та глибокої поваги Вашій ексцеленції, вельмишановний пане міністре, щиро відданий Вячеслав Липинський. Відень, дня 24 липня 1918 р.».

Граф Буріян, одначе, рішучо відмовився прийняти цю ноту й заявив Липинському, що справа вже полагоджена остаточно в Києві і що він усе, зроблене там гр.[афом] Форґачем, вповні апробує. Тоді Липинський, який саме в цей день пополудні обміняв у німецькому посольстві ратифікаційні грамоти Берестейського миру і який довідався сам, що Німеччина піддержує становище Австрії в справі анулювання договору, заявив свій протест до гр.[афа] Буріяна поштою у супроводі такого листа:

«Ваша ексцеленціє!

Тільки що одержавши через нашого кур'єра підтвердження наказу мого правительства у справі передачі ноти з протестом, я засилаю цю ноту на

адресу Вашої ексцеленції і одночасно дозволяю собі, з огляду на вагу порушеної справи, коротко повторнти в цім приватнім листі головні тези, які я вже висловив у моїй розмові з Вашою ексцеленцією 24 цього місяця, а саме:

1) Згаданий протест не переслідує зовсім мети – порушнти приязні відносини, які існують між Австро-Угорщиною та Україною, і жадним чином їх не порушує.

2) Так само, поки анулювання договору залишається таємним, нота з протестом проти анулювання так само залишається в секреті.

3) Моє правнтельство, так само, як і Ваша ексцеленція, якщо я Вас добре зрозумів, не бажає зв'язувати пнтання про анулювання таємного договору, а ще більше – ноти з протестом проти цього анулювання, з нератифікацією Берестейського договору. Навпаки, моє правнтельство бажає, щоб ратифікація Берестейського миру наступила якнайшвидше, незалежно від долі таємного договору. Воно сподівається, що цей мир буде ратифікований і що саме через це будуть закріплені спрнятливі умови для розвнтку в майбутньому приязних відносин між обома державами.

4) Нарешті, я дозволю собі висловнти думку, що, на мій погляд, факт протесту нічим не пошкоднть інтересам Австро-Угорської монархії, бо так само, як тепер політика Австрії, кермована бажанням консолідації добрих відносин з Україною, вимагає анулювання таємного договору, так само може прийти момент, коли ця сама політика вимагатиме його відновлення, і от тоді та таємна протестація мого уряду може стати базою для відновлення традиційної політики. Між іншим, ця нагода, на мою думку, повстане тоді, коли Австро-Угорщина візьметься до вирішення польського питання в цілім його обширі і коли, в зв'язку з цим, яко інтегральна частина цієї проблеми, виникне справа урегулювання українсько-польських відносин не тільки на тернторії монархії, але й взагалі.

Прошу прийняти, Ваша ексцеленціє, засвідчення моєї пошани і високої поваги.

Вячеслав Липинський. Відень, 28 липня 1918 р.».

Пишучи цей лист, В. К. Липинський мав на думці, залишивши факт анулювання договору в тайні, так само, як і факт нашого протесту проти нього, знову порушити справу поділу Галичини в часі урегулювання польсько-української гряниці (для чого згідно з договором мала бути призначена спеціяльна мішана комісія); тоді за певні уступки в Холмщині можна було би добнтися уступок у Галичині. Треба зазначнти, що австро-угорський уряд офіціяльно ані в парламенті, ані в пресі про анулювання таємного договору не заявив.

Акція В. К. Липинського привела до нових заходів гр.[афа] Форґача в Києві. Він доносить графу Буріянові, що на початку серпня він мав цілий

ряд розмов із гетьманом, під час яких старався довести безпідставність протестів українського правнтельства проти анулювання таємного договору після того, як, мовляв, усе було покінчено розмовами з гетьманом на початку липня і прийняття з боку гетьмана, хоч і з сумом, до відома факту анулювання договору австро-угорським правительством. При першій розмові 3 серпня гетьман заявив гр.[афові] Форґачу на його здивування, що, мовляв, українське правительство через свого посла у Відні знову порушує вже полагоджену справу таємного договору; що тепер справа стоїть зовсім інакше, ніж вона стояла місяць тому; саме австрійське правнтельство не вдержало таємної справи в секреті, і тепер уся українська преса в Галичині б'є алярм і складає вину за анулювання на правнтельство Української держави і на нього – гетьмана. І коли раніше, уступаючи перед силою, можна було прийняти акт австро-угорського правительства до відома, хоч з жалем, але мовчки, то тепер обійти мовчанкою й не протестувати – вже не можна.

На реляцію гр.[афа] Форґача про цю розмову гр.[аф] Буріян відповів обширною телеграмою, де радив переконати гетьмана, що Австро-Угорщина не могла потерпіти існування такого договору, як таємний договір про поділ Галичини: «доснть було б просто сконстатувати факт невиконання Україною договору про постачання хліба – як права для оголошення з нашого боку недійсною таємну умову, але треба з'ясувати повну безглуздість становища, коли держава, якій фундамент поклали Австро-Угорщина й Німеччина, якої внутрішнє будівництво відбувається під охороною й авторитетним впливом обох центральних держав – має право вмішуватися у внутрішні справи Австрії. Треба з'ясувати, що таке право уявляло би собою unicat[1] у відносинах європейських держав між собою і, що само собою розуміється, така велика держава, як Австро-Угорщина, ледве чи заслугувала б цього титулу (себто великої держави), коли б вона не анулювала вирвану у неї при вніімкових обставинах уступку, яка являлась пониженням її суверенітету, якимсь capitis deminutio[2].

Поки відбувалися оці розмови, українське правнтельство точно довідалось, що Німеччина абсолютно не буде піддержувати нас у цьому конфлікті з приводу таємного договору і що самий текст таємного договору вже знищений 16 липня 1918 р. у помешканні німецького міністерства закордонних справ. Тоді гетьманові не залишилося нічого іншого, як заявити при черговому побаченні з гр.[афом] Форґачем 7 серпня, що він мусить уступнти перед силою, хоч погоднтись із фактом анулювання договору не може й протестує проти нього. Разом із тим він жадає негайної ратифікації миру, донущення української адміністрації до повітів Холмщини, окупова-

[1] Унікум (лат.).

[2] Втрата стану, цивільна смерть (лат.).

них австро-угорським військом і виводу в Україну дивізії сірожупанників генерала Сокири-Яхонтова.

Холмщина – старе українське Забужжя – одна з корінних українських земель, належала з кінця XIV віку до Польщі, але зберегла до наших часів свою українську народність. Незручна політика російського уряду вже на початку XX віку загнала десятки тисяч українських холмщаків, т.[ак] зв.[аних] «упорствовавших униатов» в обійми латинства й полонізації, чому не могло запобігти й виділення в 1910 році кількох повітів колишніх Люблинської й Сідлецької губерній з українським населенням в окрему Холмську губернію. Великі рани завдав Холмщині російський уряд ще й своїм «біженством» – примусовим виселенням людності з її осель і згодом вглиб Росії під час відвороту російської армії в 1915 році. Тоді Холмщина була окупована австрійською армією, а північна її частина разом з Підляшшям – німецькою. Австрійці впровадили в окуповані повіти польську адміністрацію, яка робила все від неї залежне, щоб скріпити тут польський елемент.

Та по Берестейському мирі Холмщина й Підляшшя мали одійти до України. Гряниці України від заходу були установлені «від Тарнограда загально по лінії: Білгорай – Щебрешин – Красностав – Пугачів – Радин – Межиріччя – Сарнаки – Високо-Лнтовськ – Пружани – Вигоновське озеро, (нункт 2-й, ст. II). Ця лінія була встановлена більшменш вдовж етнографічної української гряниці, хоч значна частина українських селищ знайшлася поза цією лінією (знов же таки невеличкі польські островки увійшли до складу української території).

Далі в тім же 2-му нункті II-ої статті договору стояло, що «подрібно установлятиме гряницю мішана комісія після етнографічних відносин і з узглядненням бажань населення». Спеціяльно для роз’яснення цього нункту було там же в Берестю зложено 4 березня 1918 р. окремий протокол, в якому стояло: «Стверджується, що передбачена в другім уступі договорної постанови, при усталенню гряниці, комісія не є зв’язана класти грядичну лінію через місцевості: Білгорай – Щебрешин – Красностав – Пугачів – Радин – Межиріччя – Сарнаки, лише має право на підставі 2 точки II статті цього мирового договору попровадити гряницю, що виходить з етнографічних відносин і бажань населення, також на схід від лінії Білгорай – Щебрешин – Красностав – Пугачів – Радив – Межиріччя – Сарнаки. Згадана мішана комісія утворнться із заступників сторін, що заключають договір, і із заступників Польщі, і кожна з тих партій вишле рівне число делегатів до комісії. Сторони, що заключують договір, згідно постановляють, коли та комісія збереться».

Але ще як тільки стало звісним про Берестейський договір 9 лютого з наміченою в ньому польсько-українською гряницею, в польському грома-

дянстві повстав страшний переполох: у Варшаві повстала правительственна криза, таку саме кризу готовили австрійському правительству денутати «Польського Кола», у Кракові вивішено чорні прапори на ознаку жалоби, у Львові польські газети вийшли з чорною траурною обвідкою, загалом польська преса почала писати про новий «четвертий розділ Польщі».

Додатковий протокол 4 березня не заспокоїв поляків і вони почали робнти натиск на австро-угорське правнтельство, щоб воно добивалося зміни Берестейського договору в тім напрямі, щоб установнти гряницю між Польщею й Україною по Бугу, себто, щоб усе Забужжя – Холмщина залишилося при Польщі. І дійсно, австро-угорське правнтельство почало робити в цім напрямі заходи. Перш за все воно збільшило, так би мовнти, «польский курс» в окупованих нею п'яти повітах Холмщини: Замостенськім, Красноставськім, Білгорайськім, Томашівськім і Грубешівськім; воно не донустило туди призначеного українським правнтельством 1 березня 1918 р. губерніяльного комісара Холмщини й Підляшшя (пізніше – губерніяльного старости) Ол. Ф. Скоропис-Йолтуховського з чинами його адміністрації. Натомість донустило перевести на терниторії цих п'яти повітів вибори до польської Регенційної Ради, утворнти з наказу Рег.[енційної] Ради судову округу, куди увійшла частина Холмщини; поворотців-холмщаків (які колись були «біженцями») перенускали додому лиш за посвідками «Польського Центрального Обивательського Комітету». Навіть призначеного мнтрополнтом А. Шептицьким греко-католицького єпископа для Холмщини й Луцька о. Боцяна австрійська влада не донустила в'їхати до його єпархії. Так само не донускали представників православного духовенства. А тим часом австроугорське міністерство закордонних справ повело дипломатичну акцію щодо зміни Берестейського договору відносно Холмщини. Як засіб пресії на українське правительство було вибрано нератифікування договору.

У травні місяці австро-угорське правительство завело переговори з німцями, чи не згодились би вони піддержати Австро-Угорщину в її домаганні від України, щоб та згодилася змінити Берестейський договір в тім смислі, щоб грявицею між Польщею та Україною установити річку Буг. Але німецьке правнтельство на це не погодилося. Тоді гр.[аф] Буріян почав домагатися принаймні, щоб Німеччина та інші союзники не спішилися з ратифікацією Берестейського миру. Але союзники якраз навпаки хотіли перевести ратифікацію якнайшвидше і таки її перевели. Австро-угорському правнтельству, яке добивалось в інтересах поляків і знищення таємного договору про Галичину, і відступлення полякам Холмщини, довелось обмежнтись власною акцією.

Маючи відомості про заходи австрійської влади щодо Холмщини, а з другого боку довідавшись і про дипломатичну акцію з австро-угорського

боку також щодо Холмщини, українське міністерство закордонних справ звернулось 12 червня 1918 р. до австро-угорського уряду з нотою, одночасно дорученою тимчасовим представником Української держави у Відні А. Яковлевим безпосередньо гр.[афові] Буріяну і в Києві – графу Форґачу:

«До ц.[ісарського] і к.[оролівського] міністерства закордонних справ.

Мировим договором, зробленим у Берестю, а також додатковим протоколом, підписаним представниками України й Австро-Угорщини 4 березня 1918 року, питання про майбутню приналежність Холмщини й Підляшшя остаточно та принципіяльно вирішено тим способом, що Холмщина з Підляшшям має відійти до України. Не розв'язане остаточно тільки питання про сталі границі між Україною і Польщею в межах Холмщини. Ці границі має установити передбачена в протоколі з 4 березня спільна комісія, а підставою для установлення границь мають бути етнографічні дані й бажання населення Холмщини.

До зроблення мирового договору Холмщина була окупована почасти німецьким, а почасти австро-угорським військом. Після зроблення миру українське правительство призначило на Холмщину й Підляшшя свого комісара, якого Німеччина на окупованій її військом території допустила до виконування його обов'язків. Що ж до території, окупованої Австро-Угорщиною, так тут положення являється цілком відмінним, австро-угорські військові й цивільні власті не тільки не допустили комісара України до виконування його обов'язків, але, навпаки, нарушаючи мировий договір, змінили status quo ante в Холмщині на користь Польщі.

Ц.[ісарському] і к.[оролівському] міністерству закордонних справ не могло бути невідомим, що на початку квітня б. р. переведено вибори до польської Регенційної Ради у повітах: Замостенськім, Ккрасноставськім, Білгорайськім, Томашівськім і Грубешівськім і вибрано поляків – Ходаковського, Яблонського й Малишевського. В тому ж місяці квітні Регенційна Рада ухвалила утворити суд і в компетенцію цього суду зачислити повіти: Ззамостенський, Білгорайський, Томашівський і Грубешівський. Крім того, маються відомості, що австро-угорські військові власті, видаючи пашпорти мешканцям Холмщини, визначають державну приналежність цих мешканців, яко підданих Польщі. Нарешті, мешканців Холмщини, котрих під час війни вивезено з Холмщини, до цього часу не повернено додому, а на їх місце польські урядники переселяють людність польської національності.

Усі зазначені вище факти свідчать про те, що status quo ante Холмщини змінялося не в напрямі, зазначеному в мировім договорі, при чім те, що зосталося нині в Холмщині ні в якім разі не буде сприяти ліпшому і добросусідському розв'язанню холмського питання між Україною, Австро-Угорщиною та Польщею.

Стоячи на ґрунті мирового договору, а також маючи на увазі запевнення, які дали представники ц.[ісарського] і к.[оролівського] австро-угорського правительства, в інших складених умовах, нижче підписаний від імені правительства Української держави, має за честь подати все вище зазначене до відома ц.[ісарського] і к.[оролівського] міністерства закордонних справ і чекає від ц.[ісарського] і к.[оролівського] правительства Австро-Угорської монархії, що воно негайно поробить рішучі заходи для того, щоб відкинуто й скасовано все те, що заведено Польщею на території Холмщини, а також щоб негайно повернуто всіх вивезених із Холмщини під час війни мешканців і припинено іміграцію поляків на Холмщину.

Управляючий міністерством закордонних справ Д. Дорошенко.

Київ, 12 червня 1918 року».

Гр.[аф] Буріян дав гр.[афові] Форґачу інструкцію – залишити цю ноту без відповіді і взагалі залишити на якийсь час справи Холмщини в спокою, з огляду на небажання німців піддержати заходи Австро-Угорщини. Але польський натиск на австрійців не давав їм змоги залишати холмської справи в спокою. Австро-угорський дипломатичний представник у Варшаві барон Стефан Угрон (так само, які Буріян та Форґач, – мадяр) раз-у-раз доносив своєму правительству про велику тривогу в польських кругах і про їхні заходи перед ним – порушити холмську справу. Міністр-президент варшавського правительства Стечковський, князь Здислав Любомирський, князь Януш Радзівіл – у Варшаві, перед бар.[оном] Угроном, а граф Пшездецький та інші особи – у Відні робили всі можливі заходи, щоб подвигнути австро-угорський уряд примусити Україну зріктися Холмщини. Вони радили австро-угорському правительству уневажнити Берестейський договір під претекстом недодержання Україною обов'язку постачання до 1 липня 1918 року 1 мільйона тонн хліба. Таку саме пораду давала й польська преса. Часом у Варшаві поширювалися чутки, ніби Австро-Угорщина зріклася наміру настоювати на уступленні полякам Холмщини, і тоді в польських кругах повставала справжня паніка. Донесення бар.[она] Угрона живо малюють нам картину польських настроїв у Варшаві з приводу холмської справи.

З огляду на німців, а також і на господарські відносини самої Австро-Угорщини, гр.[аф] Буріян уже в кінці липня зрікся думки вжити як аргумент проти України справу з постачанням продуктів і згодився на продовження господарської конвенції з Україною від 20 квітня 1918 р., строк якої минав 31 липня, ще до 31 серпня на тих самих умовах. Але за те він рішив ужити як способу пресії на український уряд – нератифікування Берестейського договору, хоч усі інші союзники: Німеччина, Туреччина й Болгарія вже той договір ратифікували. Графу Форґачу було доручено добитись від українського правительства згоди на признання Бугу як границі між Польщею та

Україною, себто уступнти Холмщину Польщі. Але всі переговори гр.[афа] Форґача з самим гетьманом і з міністром закордонних справ Дорошенком ні до чого не довели: українське правительство твердо стояло на тому, що Холмщини уступити воно не може.

Під час подорожі міністра-президента Лизогуба на початку вересня до Берліна він обговорив там, між іншим, і справу Холмщини і добився, що німці заявили, що вони твердо стоятимуть на ґрунті Берестейського договору, себто уважають справу Холмщини вже вирішеною і тільки деталі в проведенні гряниці має вирішнти передбачена протоколом 4 березня мішана комісія. Для орієнтації німецького правнтельства й ознайомлення його з поглядами українського правительства на холмське пнтання Ф. А. Лизогуб передав нім.[ецькому] правнтельству такий меморіял, зложений у Києві:

«10 серпня ц.[ього] р.[оку] австрійський посол при Українській державі граф Форґач заявив голові українського уряду, що ратифікація мирного договору задержується з боку Австро-Угорщини через бажання останньої точно установнти гряниці між Україною й Польщею, причому додав, що, на думку його уряду, гряниця має йти по природній межі, а саме по річці Бугу.

По Берестейському мирному договору гряниця між Україною й Польщею проходить по лінії: Тарноград – Білгорай – Щебрешин – Красностав – Пугачів – Радин – Межиріччя – Сарнаки – Мельник – Високо-Лнтовськ – Пружани – Вигоновське озеро. По додатковому протоколу від 4 березня 1918 року мішана комісія, якій доручено було встановнти гряниці на місці, не зобов'язана точно додержуватися зазначеної гряничної лінії і має право її виправляти, одхиляючись на схід, але беручи на увагу строго етнографічні принципи й бажання населення прикордонної смуги.

Пропозиція австрійського уряду, зроблена на словах послом гр.[афом] Форґачем, українським урядом ніяк не може бути прийнята, бо проведення гряниці по Бугу позбавило б Україну цілої Холмщини, права на яку були признані за Україною Берестейським договором, уже ратифікованим Німеччиною, Туреччиною й Болгарією.

Україна жадним способом не може відмовнтись від області, на яку має старі історичні права і яка в подавляючій своїй більшості заселена українським народом. Щодо національності населення краю на 1 січня 1900 року ділилось так: українці й білоруси – 463 902 (або 51,76% всієї людяності), поляки – 268 053 (29,9 %), жиди – 135 238 (15,1 %), інші національності – 29 123 (3,24%).

Претенсії Польщі на цей край обґрунтовуються лише тимчасовим володінням внаслідок завоювання, що тяглось від 1374 до 1795 року. З перших же років панування над краєм поляки повели політику насильства та гні-

ту над українським та білоруським народом, що найяскравіше внявилося в переслідуванні української мови, православної віри й економічній руїні українського й білоруського селянства.

Український уряд, який працює тепер якнайенергічніше над утворенням самостійної й сильної Української держави, бажає також установити добросусідські відносини з усіма державами. Кермуючись принципом самовизначіння народів, який був основою Берестейського договору, уряд Української держави саме в ім'я цього принцину не може погоднтися з повним і насильним відірванням такої значної території України з півмільйоновим українським населенням до Польщі, що викликало б по всій Україні страшне обурення й гнів, а в будуччині сталося б причиною ворожнечі між двома державами: Україною й Польщею.

Український уряд, з огляду на доконану вже ратифікацію Берестейського договору Німеччиною, Болгарією й Туреччиною, пропонує:

1. Негайно скликати мішану комісію для остаточного встановлення грянични лінії в надії, що нема певних причин для відмови ратифікації Берестейського договору із боку Австро-Угорщини.

2. Донустнти на Холмщину українські цивільні й судові власті, а також православне духовенство».

Аналогічного змісту було подано меморіял міністром закордонних справ Дорошенком і гр.[афові] Форґачу під час переговорів у Києві. На цей меморіял гр.[аф] Буріян відповів також меморіялом, текст якого подаємо у перекладі з французького оригіналу:

«У відповідь на меморіял щодо пнтання про майбутню грянццю між Україною й Польщею, переданого його ексцеленцією паном міністром закордонних справ графу Форґачу, цісарське королівське правнтельство вважає себе зобов'язаним ще раз пригадати правнтельству Української реснубліки аргументи, які ц.[ісарське] і к.[оролівське] правнтельство виставляло вже кілька разів для з'ясування своєї точки погляду на це пнтання, протиставляючи їх поглядам українського правнтельства.

Ц.[ісарське] і к.[оролівське] правнтельство вважає тим більше потрібним підтримати свій погляд на цю справу, що українському правительству не удались його останні заходи переконати в справедливості його власних поглядів.

А саме: ц.[ісарське] і к.[оролівське] правительство не може визнати за безсумнівні підстави для претенсій України на територію Холмщини ті статистичні дані, які правительство України представило для підтвердження своїх претензій, бо ц.[ісарсько] і к.[оролівське] правительство має в своїм розпорядженні інші статистичні дані, котрі, походячи з різних джерел, суперечать даним, представленим українським

правительством і навпаки доводять, що більшість населення спірної терних терторії є польська.

Ц.[ісарське] і к.[оролівське] правнтельство, маючи змогу дивнтись на це питання цілком безстороннє, прийшло до висновку, що в даному випадку мова йде про область, заселену майже в рівній частині поляками й українцями, які живуть одні поруч других без точної етнографічної гряниці.

Такий стан речей не обмежується тільки областю Холмщини; навпаки, він панує також у певних місцевостях на правому березі Бугу, почасти значно далі на південь, аж до Поділля. В дійсності українське правнтельство не буде заперечувати, що найбільш далекосяглі домагання серед польських націоналістів обіймають також більшу частину Волині і навіть певні області Поділля.

От чому сторони, які брали участь у переговорах про мир у Берестю-Лнтовському, вважали за необхідне відкласти до пізнішого обміркування остаточне вирішення цього питання, вживши задля цього мішану комісію, зложену з представників пертрактуючих сторін, а також представників Королівства Польського. Власне з цих мотивів комісія, про яку йде мова, зовсім не зобов'язана держатись погряничної лінії, зазначеної в мирнім договорі, але якраз навпаки вона матиме повну свободу запропонувати, якщо знайде потрібним, гряничну лінію на схід від цієї лінії і навіть, у разі потреби, по той бік Бугу.

З огляду на цю ситуацію і здаючи собі справу з неможливості установити гряничну лінію, яка б давала змогу всім українцям, мешканцям спірних областей, прилучитись до основної своєї батьківщини, а з другого боку зібрати всіх поляків, мешканців цих областей, під захист Польського королівства, лишається одно тільки практичне і однаково для обох сторін справедливе вирішення – компромісове, яке вимагає жертв з обох боків, але за те обом запевняє однакові вигоди стабілізації взаїмних відносин.

Сама природа визначила течію Бугу як географічну гряницю, що однаково приємлема для обох країв: ця річка ділнть на дві рівні частини область, за яку йде суперечка між Україною й Польщею.

На думку ц.[ісарського] і к.[оролівського] правнтельства таке вирішення тим зручніше, що воно може служити в майбутньому за солідну базу для щирих прнязних та тривалих відносин між обома країнами, відносин, необхідних для майбутнього розвнтку як України, так і Польщі.

З другого боку – навпаки – нема сумніву, що всяке інше вирішення на користь одної зі сторін і на некористь другої сторони піддержуватиме в цій останній почуття розчарування, яке отруюватиме в будуччині відносини між обома сусідніми державами.

Ось чому ц.[ісарське] і к.[оролівське] правнтельство не може відмовитись від точки погляду, яку воно завжди обороняло у пнтаннях про гряниці між Україною й Польщею, що ц.[ісарське] і к.[оролівське] правнтельство бажало б бачнти гряницю вдовж лінії Бугу.

Та проте, не вважаючи на різницю поглядів у цій справі між правнтельством України і ц.[ісарським] і к.[оролівським] правительством, останнє, щоб внявнти ще одним способом більше свої симпатії й прнязнь, які воно завжди почувало до молодої Української реснубліки і бажаючи ще тісніше укріпити той зв'язок, який існує між цією країною і Австро-Угорською монархією, даючи йому формальну й остаточну базу, оповіщає, що воно готове ратифікувати Берестейський мир, з умовою, одначе, зробнти нублічну декларацію про свій погляд на питання гряниці між Україною й Польщею.

Ц.[ісарське] і к.[оролівське] правнтельство пропонує, отже, оголосити з нагоди ратифікації Берестейського договору, що воно вважає це питання за відкрнте, яке буде урегульоване пізніше за допомогою мішаної комісії, передбаченої артикулом II цього договору.

Так само ц.[ісарське] і к.[оролівське] правнтельство не може дати своєї згоди на те, щоб теперішній стан управління й адміністрування у спірних областях, поскільки вони перебувають тимчасово під зверхністю Австро-Угорщини, потерпів які зміни, аж доки не буде остаточно вирішена приналежність цих областей».

Пересилаючи 21 вересня 1918 року цей меморіял графу Форґачу для вручення його українському міністру закордонних справ Дорошенкові, гр.[аф] Буріян сповіщав гр.[афа] Форґача, що коло половини жовтня вже можна буде перевести обмін ратифікаційними грамотами. Але потому, як гр.[аф] Буріян запитав згоди на ратифікацію міністрів-президентів австрійського й угорського урядів і ті відповіли, що не можуть погодитись із уступкою Холмщини Україні, справа знову загальмувалася.

Але в половині жовтня Австро-Угорська монархія явно почала хилитися до упадку. Військо її було вже здеморалізоване й почало самовільно розбігатись. Почався розклад і серед військових частин, які стояли на Холмщині. Тим часом на обсаджених австрійцями землях почали формуватись польські відділи, які внявляли намір захопнти північну частину Холмщини й Підляшшя, які були в зоні німецької окупації й перебували під управою українського губерніяльного старости Ол. Скорописа-Йолтуховського. Австрійський комендант Володимира-Волинського просто передав владу в руки місцевого польського національного комітету, і слідом за тим у місті з'явився відділ польських військ. Українське правнтельство заявило з цього приводу польському уряду свій протест. Гетьман особисто звернувся 5 падолиста 1918 р. до німецького командування в Києві із проханням об-

саднти Холмщину німецьким військом, спеціяльно ж місто Холм, а крім того, донустнти до Берестя вже сформований кадр українського відділу з 100 старшин і 126 козаків. Цей відділ мав бути укомплектований на місці з-посеред українського населення і служив би для охорони краю й особливо гряниці з Польщею. 9 падолиста міністр закордонних справ Дорошенко, який перебував у цей час в Берліні, заключив з німецьким урядом формальну умову про обсадження Холмщини, евакуйованої австрійцями, двома дивізіями німецького війська і допущення туди української цивільної адміністрації. Але саме того дня вибухнула в Берліні революція, а п'ять день пізніше – повстання проти гетьмана в Україні, яке перешкодило організувати українську військову силу на Холмщині й оборонити її від поляків. На початку грудня українська адміністрація з крайовим старостою Ол. Скорописом-Йолтуховським на чолі, яка залишилась на своєму посту у Бересті, була заарештована польським відділом ген.[ерала] Івашкевича й опинилася в таборі для інтернованих у Калішу. Втрата Холмщини й Підляшшя була одним із перших наслідків упадку Української держави.

Друкується за: Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 pp. Українська Гетьманська Держава 1918 року. – К.: Темпора, 2002. – II том. С. 149–160.

Ганна Совачева

Перше травня 1917 року в Чернівцях

1917 рік застав мене у Чернівцях. У столиці зеленої Буковини мені довелося пережнти «весну революції» з її не надіями, а переконанням у звільненні України. Мало лишилося свідків того весняного допливу енергії, а якщо і є такі, то довга перерва могла затерти яскравість спомину, який, гадаю, не буде зайвим відсвіжнти.

Група наддніпрянців, що долею війни занесена була до Чернівець, шукала своїх земляків й однодумців серед 17-го запасового полку, що стояв у тому ж місті. Поведена була агітація поміж вояками, відкрито крамничку з часописами, усвідомлюючою літературою, і, нарешті, постав ініціативний гурток для скликання перших українських Загальних зборів. Цей гурток складався виключно з урядовців генерал-губернаторства і військових лікарів, бо буковинці не отямились ще від близького знайомства з Євлогієм та Бобринським, а тому були почасти ще під загрозою впливу москвофілів, п(п).[анів] Дудикевича і Лабинського.

Скликання перших українських Загальних зборів вимагало певної підготовчої праці, щоб не осмішити себе малою кількістю присутніх. Але й відтягати їх не можна було з огляду на першотравневу маніфестацію, в якій українці рішили брати участь як окрема національна частина. Поставлений перед конечністю, ініціативний гурток оголосив перші українські Загальні збори на другу годину 11 квітня 1917 р. у приміщенні Німецького Дому на Панській вулиці[1].

Мені було замовлено 200 українських відзнак, але я мала великий сумнів, чи всі вони будуть розпродані. Та коли я далеко перед визначеною годиною приїхала на збори, тих відзнак уже не було, а заля аж гула від людей у сірих шинелях. «Цікаво було б знати, скільки з них українців і скільки москалів?» – промайнула недовірлива думка. Настрій присутніх – вичікуючий, піднесений і схвильований.

Точно о годині другій відкриваються збори. Мій чоловік має перше слово і реферат. Реферат на тему: «Переяславська умова Б. Хмельницького з Москвою».

Він у повній уніформі військового лікаря для паради, трохи блідий, очевидно, хвилюється, як і всі, але говорить певно і переконливо. Дивлюся на залю: сидять тихо, слухають уважно. Не пам'ятаю, хто виносить резолюцію – вимагати відокремлення українців в окремі національні частини, й другу пропозицію – заснувати в Чернівцях Український Військовий Клюб ім.[ені] Павла Полуботка, на зразок київського. Обидві пропозиції приймаються оплесками й вигуками «Слава!». Вибирається президія Клюбу, переводиться грошова збірка на Клюб, яка перевищує всякі сподівання. Як крізь сон бачу чоловіка на авансцені з піднесеною правицею, що як голова Клюбу виголошує слова присяги на вірність своєму народові. Хтось в залі починає співати «Заповіт» і всі встають. Якийсь хлопчисько-вояк, блідий, з тремтячим підборіддям виводить коло мене: «І вражою злою кров'ю волю окропіте»...

Іду додому, ще не віддаючи собі справи з усього, що бачила й чула, почуваючи, що сталося щось велике, урочисте. Щось, що буде мати великий вплив на все моє життя! Щось неповторне!

Між іншим, на збори з'явилися Дудикевич і Лабинський. Перший, не орієнтуючись у настроях залі, попросив слова, але, зорієнтувавшись, не використав його. Другий же помістив на слідуючий день брехливу статтю про збори.

Нововибрана президія Клюбу взялася за справу іитенсивно. Кожного дня зголошувалися нові члени і з Чернівець, і з провінції. Не забуду радісної зустрічі з трьома сотнями кубанських козаків, що зголосилися до Клюбу. Чоловік пропадав за тією працею. Підготовлялася першотравнева маніфес-

[1] Тепер вулиця Кобиляпської.

тація. Шилися прапори й т.[аке] ін.[ше]. Словом – клопоту багато, але й завзяття до праці не бракувало.

У день 1 травня була призначена збірка на площі перед касарнею принца Евгена о год.[ині] 7 ранку, хоча маніфестація починалася о год.[ині] 9. Тому чоловік, приїхавши на означений час, аж жахнувся малій кількості присутніх. Та це було поки президія Клюбу не оголосила: «Українці – під свій прапор!». Тоді посунула така маса українського вояцтва, що наша колона на маніфестації виглядала дуже імпозантно.

Я дивилася на неї з балкону напроти Ринку. От перейшла російська автова колона, а за нею – технічні частини. От перейшли москалі-піхота, а наших не видно. І тільки по довгій перерві, зробленій, як мені згодом пояснили, цілком свідомо, замаячіло вгорі щось синьо-жовте. Почулися звуки оркестри. Прислухаюся… «Ще не вмерла Україна!»

От уже розрізняю двох верхівців із великими прапорами по боках вулиці на переді колони. З ними – духова оркестра… Далі 300 душ кубанських козаків в їхніх мальовничих одягах, на чудових, аж блискучих конях, по кілька в ряд… Знову прапор, за ним іде піхота. Порядок – зразковий. Обличчя – усміхнені, горді свідомості, що над ними в'ються їх рідні прапори, або зосереджені в собі… Ідуть рівним вояцьким кроком, ніби припечатують кожним рухом ноги непохитну волю бути паном у себе в хаті. А звуки оркестри все ближче.

Маніфестація вдалася! Вона дала українцям присмак волі й власної держави, якої вони добиваються і доб'ються. А москалям присмак, який вони у 1917 році заспокоїли висилкою з Чернівець д-ра Совачева, а тепер заспокоюють повторюванням замовних слів: «Нема, не було й не буде…».

Друкується за: «Українське Слово» (Париж). – 1952. – № 548.

Ганна Совачева

Крізь пориви життя: Спогади – війна і визвольні змагання

От почалась маніфестація! Із затамованим віддихом слідкую за колонами. Перейшли всі технічні війська, ідуть російські полки, а наших нема і нема!.. І от у моменті найбільшої рознуки замайоріли в далині наші синьо-жовті! Прислухаюсь і чую оркестру – це звуки нашого гімну… Їх чути все ближче і ближче… І ось уже можна розглянути нашу колону… Кінця їй не видно! Попереду їдуть два запорожці в кармазинових жупанах із нашими прапорами, за ними велика оркестра, дальше 30 душ президії Клюбу з Василем на чолі, який бадьоро кивнув мені головою. Далі 300 ченурних козаків-кубанців на блиску-

чих конях, а за ними – безліч рядів піхотинців. Лиця усміхнені, горді й самовпевнені. Йдуть рівним військовим кроком, ніби припечатуючи свідомість і гідність свого національного походження. Порядок зразковий. Такої радости й піднесення в маршуючого війська я ніколи перед тим і потім не відчувала.

Друкується за: «Наше життя» (Нью-Йорк). – 1980. – Ч. 7. – С. 19.

Кость Смовськнй

Моя служба Батьківщині (уривок із спогадів)

(...) Про національну свідомість й українські соборницькі настрої буковинських українців може ілюструвати хоч би такий окремий факт із воєнного часу.

На військовому делегатському з'їзді українців румунського фронту у травні 1917 р. у Чернівцях, до якого як гості прислуховувалися й деякі місцеві українці, започатковано збірку в грошах і золотими ужитковими предметами на допомогу Українській державі, яка тільки починала творитися. До збірки приєдналися й прнявні на з'їзді місцеві українці. Першою підійшла з золотим хрестиком і перстенем старша жінка, яка, жертвуючи, сказала:

«Вояки-українці! Я цей хрестик носила на собі 68 років і завжди мріяла про свою любу Україну, а тепер віддаю його і ось цей перстень на фонд України!» (...)

Друкується за: «Свобода» (Нью-Йорк). – 1958. – Ч.Ч. 39–62.

Іван Новосівськнй

Відгомін незалежности УНРеспубліки на Буковині

48-й рік минає від тих епохальних для українського народу подій, що здійснювалися у 1918 р. Це був великий український рік, рік здійснення вікових мрій українського народу.

Світова війна ще громами гриміла на Заході, а на Сході наставав світанок волі. Наша мати-Україна над Дніпром порвала кайдани неволі й на Софійській площі в Києві, 22 січня 1918 р.,

пролунали слова IV Універсалу, яким сповіщувано, що український народ став вільним і відтепер сам рішатиме про свою долю. Ці слова волі рознеслися в усі закутини української землі: від Кавказу по Карпати. Вони донеслися й на Буковину, й глибоко та радісно сколихнули душами буковинських українців. І буковинські українці не стрималися, щоб не заманіфестувати свою солідарність і соборність із своїми братами над Дніпром.

Четвертим Універсалом Українська держава ставала самостійною й ні від кого незалежною, суверенною державою. IV Універсал усував усі перешкоди на мирних переговорах у Бересті-Литовському, які ставила там українській делєгації большевицько-російська делєгація, нібито українська делєгація не може виступати самостійно, окремо від російської делєгації, бо згідно з констнтуційним правом, Україна ще знаходиться в державноправному зв'язку з Росією. На основі IV Універсалу цeнтральні держави визнали Україну самостійною державою і підписали з нею окремий мирний договір у Бересті-Литовському 9 лютого 1918 року.

Берестейський мирний договір у додаткових таємних клявзулях передбачав дуже важливу для галицьких і буковинських українців постанову, а саме: створення на українських етнографічних землях Галичини й Буковини окремого українського коронного краю в рамах Австрійської монархії. Українські політичні провідники відродженої України та австрійських українців бачили у створенні українського коронного краю з Галичини й Буковини великий крок вперед до пізнішого повного об'єднання цих українських земель. І треба признати, що в даних обставинах це був великий успіх з українського боку, бо всі думали як про остаточну мету – соборність усіх українських земель в одній Українській державі.

Вимогу про створення окремого українського коронного краю з Галичини й Буковини поставила українська делєгація на мирних переговорах – у порозумінні з проводом австрійських українців – і хоч ця вимога була нечуваним в історії дипломатії вмішуванням у внутрішні справи Австрії, все ж таки Австрія була примушена піти на такі уступки, бо потребувала передусім українського хліба для своїх виголоджених міст, які могли вибухнути революцією.

Проголошення самостійности Української держави й підписання нею мирного договору з центральними державами викликали загальну хвилю бурхливого захоплення серед австрійських українців. Ці великі події вшановувано святочними академіями по різних містах і містечках Галичини й Буковини.

Виділення Галичини й Буковини в окремий український коронний край мало відбутися до кінця липня 1918 р., але через українську балакучість, поляки довідалися про це. А тому, що вони мали не тільки верховодство

в Галичині, але й великі впливи у Відні та вважали Галичину польським простором, вони зробили натиск на австрійський уряд, і цей зволікав з ратифікацією договору, щоб не дразнити цим поляків. Тому при кінці лютого 1918 р. д-р Кость Левицький від імені українських послів Галичини й Буковини склав заяву в Палаті Репрезентантів, а митрополит Шептицький – у Палаті Панів, – що австрійські українці домагаються виділення Галичини й Буковини в окремий український коронний край, і якщо уряд не зробить цього, то австрійські українці будуть домагатися їх прилучення до новоствореної Української держави. Це була відважна вимога й поважна загроза для розхитаної Австрійської імперії. Але австрійський уряд мимо того далі зволікав із створенням українського коронного краю. І тоді почалися в Галичині й Буковині масові маніфестації й віча, які знову наглядно доказували волю українського населення Галичини й Буковини жити соборно в своїй рідній державі.

Цей мій спогад присвячений одній з таких маніфестацій, що відбулася у Вижниці 14 квітня 1918 р., в якій я брав участь як учень нижчих клас гімназії.

Маніфестацію у Вижниці з нагоди проголошення незалежності України IV Універсалом і підписання Берестейського миру, плановано ще на 17 лютого, але через брак дозволу відкладено її на 14 квітня 1918 року. Для підготовлення маніфестації було складено окремий Організаційний Комітет, з чільних українських громадських діячів під головуванням учителя вижницької гімназії Миколи Павлусевича. І вся Вижниччина почала готовитися до цього великого дня, в якому вона мала скласти іспит своєї національної й політичної свідомості, карності й дисциплінованості. Головною кватирою організаторів маніфестації була українська державна гімназія у Вижниці, бо ця громадила в той час у свому учительському складі найбільше число активних громадських діячів. Активну участь у підготовці маніфестації брали також учителі вижницької Промислової школи (Девдюк, Альбота та інші), та всі учителі українці народних шкіл Вижницького повіту.

Українська державна гімназія у Вижниці була першою чисто українською гімназією на Буковині, яку вдалося заснувати завдяки заходам і великим впливам у Відні посла Миколи Василька. Це була та українська національна твердиня Вижниччини в 1918 році, яка одна з перших відкликнулася на велику подію в Києві – проголошення самостійности України.

Вижницька маніфестація відбулася напевно не без порад й порозуміння з буковинськими українськими послами у Відні, а передусім з послом М. Васильком. Таких маніфестацій необхідно було ще й для того, щоб українські посли могли більше переконливо ставити вимоги про створення окремого українського коронного краю на українських етнографічних землях Австрії.

Наставала нетерпляче ожидувана неділя 14 квітня 1918 р. Був гарний, погідний, затишний, соняшний і досить теплий – як на буковинський клімат – день. Немов сам Господь, і вся природа, підтримували велич свята. Погода підносила настрій многотисячних мас маніфестантів української Вижниччини.

Вже зранку почали надходити поодинцем, або меншими групами люди, які не могли маршувати в організованих рядах. По місті кружляли піші й кінні впорядчики, які стрічали свої громади, щоб завести їх на призначене місце. Згодом починають надходити маніфестаити зі окремих сіл в організованих рядах – більшість з них з своїми старшинами-двірниками (війтами) та вчителями з шкільною дітворою, їм назустріч виходять впорядчики, щоб відвести ці народні маси на наперед визначене місце. Всю площу перед греко-католицькою церквою, й увесь поблизький надчеремошський зарінок – луг заповнюють людські маси, передусім з галицьких сіл Гуцульщини й Підгір'я. Ще далеко перед початком походу важко було перейти головною шосейною дорогою попри будинок, де приміщувалася в той час українська державна гімназія. Галицьких гостей стрічають два члени Організаційного Комітету.

О 9-ій годині почалися у вижницьких православній і греко-католицькій церквах соборні полеві богослужби, в яких беруть участь по 5 священиків. У православному богослуженні бере участь прекрасний хор українських полонених придніпрянців, які чудовим співом виливали гимни хвали й подяки власних душ за Божу благодать – воскресіння рідної держави. Недалеко від священиків видніють уніформи австрійських старшин. Під кінець богослужб настоятелі обидвох церков виголошують палкі патріотичні проповіді, в яких закликають вірних не забувати на заповідь любови до рідної Батьківщини, й до єднання всіх українців для спільної мети. Особливо зворушливими були молитовні слова священиків на многоліття українському народові й українській державі, а за ними молитва-пісня хору «Боже великий, єдиний, нам Україну храни», якої слова й гармонія спорює многотисячні маси народу в єдину українську свідомість приналежности до великого українського народу, що власною силою й волею став господарем на своїй і землі.

Після закінчення богослужб народ вирушає головною вулицею на схід у маніфестаційний похід, що його вишиковують, за громадами, впорядчики. У проводі походу повільно ступає велична бандерія з 50 буковинських і галицьких їздців, за ними вижницька дітвора народних шкіл із своїми вчителями, далі гімназійна молодь та молодь Промислової школи з учителями. Хор гімназистів співає під диригентурою учителя гімназії М. Яців'юка. Радісно ступає перший ряд дітвори, що на своїх грудях несе великі літери,

які в своїй черзі складаються на слово «Україна». Ця дітвора була дійсно гордістю й надією України, коли вона в такому віці усвідомлювала собі й починала любити свою Україну. За гімназійною молоддю слідує, урядництво й міщанство Вижниці, а за ними відділ полонених українців з металевими відзнаками на шапках, з написом «Україна», та з транспареитом над головами: «Честь поляглим за Україну». За ними долучуються громада за громадою, зі своєю шкільною дітворою й власними хорами. Коло грекокатолицької церкви в середину походу включаються галицькі гірські й підгірські надчеремошські громади, між якими особливо виділюються Кути з своїм прекрасним хором. Цей величавий похід – мов лявіна – суне повільно й поважно, з піснями на устах, захоплений і спосний воєдино спільною великою ідеєю України. Для бічного глядача маніфестаційний похід був, опріч того, немов живою подвижною виставкою різних відтінків мальовничих народніх строїв підгірської і гуцульської Вижниччини та Косівщини – строїв, які на розсміяному сонці манили людське око.

Ця непроглядна, понад десять тисячна, маса людей суне на схід, у напрямі села Чорногузи, а з мислями на Київ, де воскресла Україна, рідна держава. В розсміяних душах цих мас дзвенять радісні гимни воскреслій Україні, а на грудях усіх маніфестантів – щоб чужинці, які з боку приглядалися цій величі, не мали ілюзій щодо її поваги – видніють блакитні відзнаки з золотим написом: «Вже воскресла Україна» та синьо-жовті кокарди. Над головами маніфестаитів посуваються, враз із ними, синьо-жовті прапори, таблиці з написами громад, та транспаренти з написами: «Най живе, Українська Народна Реснубліка», «Слава Українській Цеитральній Раді», «Слава Гуцульським Стрільцям», «Честь поляглим за Україну», «Слава Берестейському мирові», «Най живе українська школа», «Най живе український гуцульський промисл» тощо. Один транспараит звучав дещо відмінно, вимагаючи «землі й волі». Блакитно-жовті прапори, а також такі самі відзнаки на грудях у кожного маніфестаита та врешті написи транспарантів промовляли за тим, що є одна Україна і й той самий народ над Дніпром, над Дністром, Кубаню, Попрадом, Тисою і Черемошом, але що кордони, які його розділяли, – не вічні: що їх дні почислені. А маніфестаційне захоплення промовляло за тим, що це єдина Україна хвилювала душу всіх маніфестантів.

Біля залізничого двірця похід завертає у напрямі до державної лічниці та проходить Новою Вижницею в напрямі до села Виженка. Ввесь час походу лунають бадьорі пісні із розспіваних грудей захоплених маніфестантів, як: «Вже воскресла Україна», «Не пора, не пора», «Гей, там на горі січ іде» та інші. Маніфестаційний похід спиняється на величезній площі на зарінку над річкою Виженка, перед її влиттям-устям до ріки Черемоша, у куті, що його творить роздоріжжя Виженка-Рівня. Тут установлюються ці народні

маси за громадами, кругом наперед приготованої трибуни, готові слухати й сприймати це віче короткою промовою, із притаманною йому щиріcтю, селянин села Іспас – Діброва Іван Шпитко. Після нього виступає на трибуну старший учитель Юрій Гордийчук, який виводить перед очима маніфестантів коротко й ясно історію боротьби українського народу за свою свободу й державу, говорить про багатства й значення України, про значення проголошеної самостійности України й підписання Берестейського миру, та, врешті, пояснює мету цієї маніфестації. На трибуні чергуються ще й інші промовці, як о.[тець] д-р С. Смерека, учитель Гринцишин, представниці українського жіноцтва – учителька Шадковська й селянка Марія Чорней. З великою увагою й заітересуванням слідкує народ за думками бесідників, часто вириваються з могутніх грудей маніфестантів голосні вигуки «слава» на честь українського народу, на славу Української Центральної Ради та Української коронної держави. Уся маніфестація проходила під знаком захоплення й великих симпатій до Української Цеитральної Ради й її уряду, під знаком соборницьких стремлінь і братерських почувань до українського народу по той бік австрійського кордону.

Звичайно, не можна було ожидати ані від маніфестантів, ані від організаторів маніфестації якихось виразно ворожих виступів чи заяв проти Австрії й її уряду. Це ж був час, коли Австрія ще досить кріпко трималася на ногах, розпоряджала силою. Маніфестанти й організатори були австрійськими громадянами, а в час війни діяло воєнне право, з військовими судами, які під закидом зради могли легко викорінювати всякі українські відосередні тенденції.

Вижницька маніфестація була немов відгомоном вимог Української Парляментарної Репрезентації в австрійському парламенті, народнім повторенням ультимативної вимоги про створення окремого українського коронного краю на українських етнографічних землях. У центрі уваги бесідників на маніфестації була Україна, але рівночасно вони не могли не висловити своєї льояльности до австрійського трону. У предложених головою Організаційного Комітету, проф.[есором] М. Павлусевичем резолюціях – призначених для президії ради міністрів, міністра закордонних справ й Української Парляментарної Репрезентації у Відні – вимагалося негайного утворення окремого українського коронного краю на українських етнографічних землях Австро-Угорщини. Маніфестанти однодушно і з одушевленням прийняли ці резолюції. Гимном «Вже воскресла Україна» закінчується маніфестація. Могутній голос пісні, що вирвався з грудей многотисячних мас маніфестантів, котився карпатськими долинами й черемошським лугом на схід, на Київ, куди направлені були думи й надії усіх нас.

У піднесеному настрою у пообідних годинах розходилися маніфестанти домів. У доброму настрою вертав домів Організаційний Комітет маніфестації. Українська Вижниччина блискуче склала іспит организованости й української дисципліни. Вся маніфестація проходила в зразковому порядку й дисциплінованості. Але все ж таки трапилися під час маніфестації два малі інцидеити. Хтось із приклонників клича «землі й волі» легко потурбував управителя дібр поміщика з Берегомета над Серетом. «Героєм» другого інциденту був гімназист другої кляси, поляк Мальчик, який, отримавши в гімназії – як і всі інші учні – українську блакитньо-жовту відзнаку, причепив її – на глум – на спину й так приглядався коло свого дому походові. Це запримітили його товариші, донесли про це своїм учителям, а учительська рада виключила його на другий день із школи.

Вижницька маніфестація, як і подібні маніфестації, – з цієї нагоди, – по інших містах і містечках Буковини – ба навіть і в окремих селах – громадах, як, наприклад, у селі Чорнавка, 7 травня 1918 р., – були вниявом соборности буковинських українців, своєрідним плебісцитом української Буковини, її волі жити в своїй рідній державі.

За гори сідало червоне розсміяне сонце. Я вийшов з квартири, щоб провести мою маму, яка приходила на маніфестацію, й бесагами принесла мені на тиждень харчів, а тепер пішком вертала домів. Батько в той час на італійському фронті ще ставив свою грудь за Габсбурґів... За містом птиці виводили свої симфонії, а лугом й луками по зеленому килимі повільно ступала чародійна весна. Під враженням дня в нас росли великі надії на світлі прийдешні часи, а моя душа співала гимни відродженій Україні.

Після цілоденної біганини й великих вражень я скоро заснув вечором солодким сном. Пережиті радісні хвилювання під час маніфестації із підсвідомим в'язалися в нові сновидні картини. Враження з цього свята ще довго хвилювали наші душі й стояли в центрі нашої уваги – заки інші актуальні хвилювання не витиснули попередні враження в тінь. Через якийсь час після того прибуло до Вижниці рідне військо – Кіш У[країнських] С[ічових] С[трільц]ів, потім прийшли великі Листопадові дні та перебрання українцями влади. Скоро за тим насунула чорна кошмарна ніч румунської окупації. Але спогад ясного дня вижницької маніфестації, і світлих Листопадових днів, – хоч устоятись не було сили, – постійно будили в нас віру й надію, що після чорної ночі для Буковини повернуть ще гарні, погідні українські дні...

Друкується за: «Вільне Слово» (Нью-Йорк). – 1966. – 22 січня, 29 січня, 6 лютого.

БУКОВИНА У СКЛАДІ ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ТА ЗАХІДНОЇ ОБЛАСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Іван Боберський

Щоденник 1918–1919 рр.

Дня 12-го жовтня 1918, субота, Відень

Перед полуднем падає дощ. Помимо цього, зайшов я до Юліяна Гаруха і просив, щоб списати рахунки до перегляду. Мешкає разом з д-ром В. Бачинським. Показує мені взірець спинки до вояцького пояса, прикрашеної львом. У готелю Губертсгофі довідуюсь, що тут заїхав д-р Смаль-Стоцький. Захожу до бюра управи У.[країнських] С.[ічових] С.[трільців] і прошу Стовпюка, щоб заніс д-рові Бачинському в дарі відзнаку з тризубом. У друкарні прочитую заголовок до листового паперу для В. Білинського, щоб не було ошибок, заношу ремінь і спряжку до ременя, в бюрі управи пишу листи, один – для д-ра Копача, другий – до д-ра Стоцького. Заношу касову книгу і лист до готелю Губертсгоф, щоб д-р Стоцький як голова Центральної управи У.[країнських] С.[ічових] С.[трільців] ствердив зміст касової книги своїм підписом.

Около 3-ої години прийшов д-р Стоцький до бюра Центральної управи при Ледергассе, 20. Розповідаю йому про успіх стрілецької вистави у Львові і про способи, як попровадити дальше Центральну управу Українських Січових Стрільців. Йдемо до готелю Губертсгоф при Йозефштедтерштрассе. В писальній кімнаті готелю підписує касову книгу. Ми розговорились про його будучу роботу. «Маю працювати, каже, – як член Київської академії, поїду до Черновець, опісля – до Відня, відтак вже на сталий побут – до Києва. Тепер вже виходжу з війська вповні. (...)

Дня 19-го жовтня 1918, п'ятниця

З музея йду до Народного Дому на збори у великій залі із зеркалами. Це заля, де не раз ми гуляли... Нині станув я коло стовпа, за товпою слухачів близько вікна, щоб записувати, що я почую та побачу.

Промовляє д-р Євген Петрушевич, високий ростом мущина з коротким вусом, м'ягким волоссям, назад зачесаним. Чоло в нього виступає наперед, лиця худощаві й скучні, очі без блиску. Говорить спокійно, рівним, скучним голосом без бистрих заміток, як у Назарука, без крилатих думок, як у Цегельського, без широкого овиду, як у Ганкевича.

Заля на переді повна людей, про вході людей менше, чую виразно кожне слово бесідника, говорить поволі і старається, щоб його слова були для всіх ясні.

«Світлі збори!

Переживаємо великі хвилі. Подія за подією зміняє старий порядок. Валиться наша тюрма Австрія, а має станути нова держава, що потрафить дати народам повну свободу. Цісар накликає. Чи маємо піти за його голосом, чи ні? Посли як відвічальні політики мусять розважити, о скільки се або се зробити. Ми були, як знаєте, вірні Австрії, часом завірні, вона копала, а ми вірили як той пес. Через злуку з поляками українська більшість перемінилась на меншість. Держава не відступила ані кроку від своєї засади і відібрала нам у шляхоцькій Польщі ціле політичне значіння. Цілу власть віддали нашим ворогам. Все, що ми здобули, то завдячуємо не державі, але власній праці і боротьбі проти шляхоцької кліки та боротьбі проти правління, яке давало нас як ціну за нажерливість поляків. Наша народність була забезпечена, вільно було боротись за свої права, хотяй давніше і цієї дрібки прав не було. За це наш нарід був вдячний і вірив в Австрію. За ту віру дістав в дарі тисячі шибениць і табір Талергоф, де тисячі людей померли. Не маємо причини для вдячности. («Славно», – кричать одні, «Ганьба», – кричать другі, треті усміхнулись, коли почули нараз «Слава» і «Ганьба».)

Австрія кличе нас: любіть мене, я дам вам свободу. Маємо обов'язок застановитись, чи це принесе користь. Хочу річево представити, чому

в'язниця переміняється в рай. Голод грозить армії, військо виповідає послух, держава стоїть перед революцією. Вільзон проголосив условини, що осередні держави мусять перебудуватись, щоб всі народи були рівноправні (оклики: честь йому за це). Осередні держави пристали на його условини, бо програли війну. У той спосіб повстав маніфест цісара (голос: «Проч з ним»; голоси: «Псссс»), щоб державу перетворити в союз вільних народів. За кордоном провалилась царська тюрма, а на руїнах повстали вільні держави, а також Українська держава. (Голоси: «Славно». Оплески.) Але в тій важній хвилі ми мались застановити над тим, чи злука з Українською державою принесе їй користь, а також, чи буде вона нам корисна. Ми мали б проголосити, що хочемо належати до Української держави. Само проголошення не вистарчає. Треба мати силу до переведення. За тим промовляє наше серце. (Голоси: «Є сила»; голос: «А що Вільзон на це?».) Хто нам поможе? Можемо ми числити на поміч Аитаити і Вільзона? Але ж Вільзон каже: Австрія має дати народам автономію. Він не висказується за тим, щоб ми пішли до України. (Голос: «А чому Польща відірвалась?».)

Польська справа мається так: Антаита станула на тім, що Польщу треба відбудувати. (Голос: «А чехи?»; голоси: «Славно».) Українська держава представлялась з початку як політичний чинник, з яким осередні держави числились, але коли покликано там німецьке й австрійське, Українська держава перестала бути чинником політичним. На її поміч не можемо числити. Австрія і Німеччина розвалюються. Лишаються наші власні сили. Може, це невідповідно. Може, це невідповідно сказати наша сила замала, щоби ми оперлись Польській державі. Нема в нас сили, щоби примусити поляків признати злуку. (Голос: «Створім силу»; голоси: «А створім силу».) Чи маємо ухвалити, що відриваємось цілком від Австрії? Як довго Австрія буде мати надію, так довго буде нас ратувати. Маємо Польщу проти себе. Клемансо в листі до Замойського висказався, що хоче відбудувати Польщу в давніх історичних границях. (Голоси: «Ганьба»; голос: «Псссс».) Польща має Аитанту за собою. Вона має там своїх людей до поради. Польща ужиє війська та 10 тисяч легіону, щоб в даній хвилі загарбати край. Галицькі поляки зберуться до опору.

Що поможе нам Австрія? Коли не плюнемо на Австрію, то Австрія, не будучи певною полагоди, візьме нас в оборону військом, жандармерією (крик: «Що жандармами?») й українськими полками. Коли ж копнемо її, то лише словами можемо показувати силу. Хотя й би ми проголосили відорватись, то ніхто не буде з тим числитись. Треба мати силу, щоб перейти до України. Хто знає, чи в інтересі Української держави не є обов'язком, щоб ми тут лишились. Коли Аитаита зажадає, щоби німецьке і австрійське військо забрати, Росія скористає з того і загарбає землі для одної неділимої Ро-

сії. Російські робітники, це москалі, які дишать ненавистю до всього українського. (Гамір у залі. Голоси: «Тихо».) Всі російські провідники бажають, щоб при помочі робітництва проголосити одну неділиму Росію.

Липинський і Матушенко та цілий ряд свідомих українців заступають погляд, що австрійські українці мають лишитись поки що осібно. Коли має поширитись народна свідомість, то можуть це зробити українці з Галичини і з Буковини. Вже много там їх є, займають різні становища до роботи і освідомляють своїм поведенням. Всі, як кажеться, українські полки заявили свою нейтральність, за Українською державою станули галицькі і буковинські українці, Українські Січові Стрільці. Сказав Матушенко: «Щоб ви ще тепер не переходили. Можливо, що це нерозумно, що я так отверто говорю, але воля народу винесла мене на провідника. Поможете нам у відповідний час. Коли удасться вам лишиться на верху, то відбудуємось на вашій свідомості». (Голоси: «Славно».) Це слова найвірніших патріотів. Австрія не заслуговує на вірність, однак маємо час зачекати. До мирових переговорів не прийде так скоро, за день-два наступить лишень завішення оружжя. Справа прояснится. Тепер можемо ми сказати, що австрійські українці на всіх австрійсько-угорських землях, на Буковині, у Східно-Північній Угорщині, у Східній Галичині організуємось як окрема Українська держава. (Голоси: «Слава». Оплески. Д-р Цегельський: «Етнографічна територія».)

Це є наш народний обов'язок. Уважаємо себе за нарід, який має право жити самостійним життям, організуємось як самостійна нація. (Гляжу на годинник: година 12.50, а зачав говорити о годині 11.15).

Дванайцятого цього місяця покликав цісар до себе представників всіх народів, покликав також українських представників. Я і д-р Євген Левицький говорили з ним більше, як півгодини. Я сказав, що ми організуємось в окрему, самостійну Українську державу. Чи має лишитись при Австрії, чи долучитись до Великої України, це порішить збір 19-го жовтня. Австрія не додержала договору в Берестю, де зобов'язалась поділити Галичину. Австрія рішилась прилучити Східну Галичину до Польського королівства. Коли б – говорив я – зуміли виконати щось такого, щоб могло пробудити віру, так може народ з'явиться за Австрією. Треба би дати приречення, що утворите Українську державу, а на доказ цього приказати зараз поділ влади в краю. Тоді нарід прийме це може за доказ щирости. По тій моїй заяві цісар сказав: «Буду говорити з правительством». Остаточно скінчилось на маніфесті. Коли мене президент міністрів запитав, який мій погляд про це, я сказав: «Це такі слова, які Австрія часто давала і не сповнила. У маніфесті сказано, що це не дотичить польської землі, нехай би сказав польську частину Галичини, а не польську землю». Він не згодився на поправку, бо Галичина буде поділена. То я сказав: «Так я не ручу ухвали на з'їзді, коли

ані цісар, ані Гусарек не виконали цього, то я є проти тому, щоби ми нині заявлялись за Австрією».

Але було б небезпечно копнути Австрію. Ми творимо самостійну, независиму державу. Така заява вистарчає, а не кажемо дальше. Українська Парлямеитарна Репрезеитація постановила на 10-го жовтня скликати ширшу Парлямеитську Репрезеитацію Галичини і Буковини. Відбулось спільне засідання. Предметом було, щоб зорганізувати і поставити орган, який мав би право репрезентувати на зверх Національну Раду, а нині скликати широкий з’їзд, запросити представників всіх партій Галичини і Буковини. Якраз нині дістали ми з Угорщини письмо, що вони там домагаються злуки. (Голоси: «Славно».) На тім засіданню 10-го жовтня зложили ми Конституанту Національної Ради з парляментських послів. Ширша Українська Парляментарна Репрезентація постановила, що в склад начального органу мусять бути прийняті заступники ширших кругів, по три делеґати від партій Галичини і Буковини, оскільки можна, також з Угорщини. Вчора відбулося засідання. У такій великій хвилі не повинно бути роздору. Всі народи відкинули партійні різниці. Всі зорганізувались, а між нами прийшло до непорозуміння. (Голоси: «Ганьба»). Заступники соціяльних демократів відтягнулись від голосування, вийшли з залі і не брали участи. Нарада тривала до 4-ої години рано. Нині була б компромінтація, коли б ми не сказали слова про нашу будучність. Я сказав, що резолюція, як я її подав, відповідає нам. Уважаємо себе за Конституанту, яка проголошує в тій хвилі Українську державу. (Оплески, спів: «Ще не вмерла Україна...». Хтось диригує співом і надає такт рукою.) Заявляємо, що віднині, від сеї хвилі ми не раби ані Австрії, ані Польщі, ми горожани самостійної Української держави. Маємо розвинути силу, щоб звільнитись, маємо напружити всі сили, щоб на власній землі не стерпіти чужого ярма, в якім другі хотіли б нас держати.

Тепер позволю собі подати вчерашню резолюцію, а соціял-демократи, що вийшли, жадають, щоб відчитати їх резолюцію».

Встає д-р Стефан Баран, чорнявий в очицях, округлого, повного, але блідого лиця, яке не посідає ніякої особлившої ціхи, і читає текст, який записую здебільша, бо дослівно не можу записати:

Конституаита рішає:

1. Східна Галичина, Північно-Західна Буковина, Північно-Східна Угорщина творять самостійну українську територію.

2. Вони уконституйовуються як Українська держава і переходить в життя.

3. Національні меншости взивається, щоб уконституйовались і вислали своїх представників до конституаити. Жиди є осібною нацією.

4. Загальне, рівне, безпосереднє голосування.

5. Вся українська територія має заступників на мировій конференції.

6. Графові Бурянові відмовляється право промовляти в імени сеї української території.

Руки в гору.

Присутні підносять руки. На двох, трьох місцях крики. Микола Ганкевич: «Ганьба». Крики: «Вітик, Вітик». Махають капелюхами. Голос: «Вільно кожному говорити». Голос: «Говорити можна дати». Голос: «Ніт, ніт, розбивають голоси».

Микола Ганкевич, високий ростом, з високим, онуклим чолом, уймаючими рисами лиця, живими очима, принадними рухами рук, говорить голосом, що бринить приємно для уха:

«Валяться основи світа. Повстають народи, що рішають про свою будучність. Ці збори оголошують перед цілим світом, що ціллю українців є з'єдинення всіх українських земель в одну державу, одно з'єдинення у вільну Українську Реснубліку. Лише таке порішення є достойне народу. Український сойм має провід на підставі виборчого права жінок і мущин, запевнює землю, аграрну реформу, вісім годин праці, охорону робочих сил, запевнює волю культури меншостям. Український нарід хоче порішити згідно з польським народом. (Голоси: «То ніт»; голоси, гамір.) На підставі волі, рівности і братерства розпочне український нарід нову добу на основах людяности». (Голоси: «Слава».)

Петрушевич: «Жили ми сотки літ в неволі. Нам ніколи не заяснив погідний день. Ми не мріяли перед роком о такій хвилі. Резолюція нашої Конституаити зістала принята через аклямацію». (Голос: «Прошу о голос»; голос: «Що це є аклямація?».) «Ціль осягнена. Ходило о затвердження Констнтуаити. Прощаю вас і дякую, що були ви ласкаві прийти».

Петрушевич схиляє дуже легко голову з вповні спокійним лицем, неначе Зевес з Отріколі. Ніякий гамір не досягає його ух. Високої постави, старанно одітий, ані не гнівається, ані не усміхається. Відходить з великої залі, яка зачинає шипіти, як вода в ринці на огні. Жіночі пискляві голоси: «До слова! Ганьба! Ганьба! До слова!». Петрушевич виходить поволі до сусідньої кімнати.

Спів: «Ще не вмерла Україна». Деякі повилазили на крісла, заля виглядає, як филі озера, що ними гойдає буря.

Голоси мужеські: «Ганьба! Ганьба!». Якийсь сильний голос: «Що се?». Інший голос з насміхом: «Народ рішає про свою свободу». Спів: «Гайдамаки, ми всі однакі...». Голос: «Ганьба!». Дорошенко до мене: «Новий гімн для нової держави...».

Гляджу на годинник. Година 1.30.

Якийсь стрілець: «Вже давно не чув я тільки ганьби». Деякі виходять дуже поволі через головні двері, інші вилазять на крісла.

Вітик, майже низького росту, округла голова на короткій шиї, із загонистими очима, кричить різким голосом: «Ми бажаємо злуки вже тепер, бо не віримо австрійському правительству!».

Голос: «Німецькому також». Голос Вітика губиться в гаморі і в криках.

Ванчицький: «Війська нам треба, більше нічо».

Голос: «Поляки мають амуніцію в Галичині».

Голос: «Ганкевич перекиньчик!»

Тершаковець: «Бійтесь Бога. Чорна рада!».

Гуртки при залі стовпились, говорять, кричать, хитаються, безперестанний гамір і вереск.

Хтось виступив на ступень, відки говорив був Петрушевич, і старається перекричати гамірні гуртки: «Мусить бути безоглядна згода. Поневолені народи стають вільними народами, а в нас виринають партійні свари. Ганьба!». Грозить кулаком, кричить до галайків у великій залі: «Ви раби, невільники. Партія соціял-демократів йде з поляками!».

Стрільці при вході повилазили на якийсь стіл і кричать: «Проч з ним, ганьба, проч з ним!». Крик, виск, луск. (...)

Дня 24-го жовтня 1918, середа, Львів

До архикнязя Вільгельма – він є сином Карла Стефана в живці – написав я німецький лист. По-українськи звучав би він в цей спосіб:

«Ваша архикняжа світлосте.

Час спішить. Позволяю собі Вашій архикняжій світлости подати слідуючі помічення до відома:

Український загал уважає за конечне, щоб Ваша світлість порозумілись з Віднем і виступили як шеф Галицького українського королівства. Українські збори висказали дня 19.Х свою думку про Галичину. Заява Вільзона про слов'ян в Чехії і слов'ян на полудні знана. Легіон повинен прийти в околицю Львова до Скнилова і Солонки.

У Львові стоять слідуючі частини: XV полк піхоти з Тернополя, 1300 людей, переважно українці, XIX полк краєвої оборони, українці, сторожовий курінь ч. 50, 1500 муже, стирійці.

У послідних днях прийшли сюди польські легіонійці, числом 400 із 10 старшинами, дня 22.Х прибули гонведи, полк XX, 300 вояків.

Доглянемо докази, що польські легіонійці збираються у Львові в цивільнім одязі, а плян польського стоваришення «Bojowka»[1] має на цілі усунути

[1] Боївка (польськ.).

намісника і заволодіти Львовом. Існують також докази, що комісар поліції Райнляндер під покришкою австрійського урядування пособляє протиукраїнським намірам. Належало би заступити його українцем, н.[априклад] Банахом з Кракова.

Українці очікують, що Ваша архикняжа світлість порозуміються з його величеством цісарем і поступлять енергічно в цім напрямі, щоб Східна Галичина припала українцям. Ваша архикняжа світлість посідає прихильність українського населення, ходило б тепер о це, щоб вихіснувати нагоду. Поляки не сміють випередити українців. Доконані події будуть для Аитантиміродайними при заключуванні мира.

Ваша архикняжа світлість зволите порозумітись з д-ром Є. Петрушевичем. Розмовляв я вчора з послом Цегельським, бароном Гужковським й одним старшиною львівської залоги. Вони уважали за потрібне, щоб я цю справу зголосив особисто, однак тяжке подорожне прилучення зневолює мене представити її письменно. Прошу прийняти моє оправдання.

З дійним поважанням, Іван де Боберський, скарбник Центральної управи Українського легіону.

Львів, вул. Мохнацького[1], ч. 40, дня 24.X.1918». (…)

Дня 19-го січня 1919, неділя, Станіславів

Подвійне свято, неділя і Богоявлення Господнє.

Єпископ Хомишин виголосив довгу проповідь про цей празник, празнований по перший раз в Українській свобідній державі. Висказувався проти засад большевизму, який нищить добутки христнянства і відбирає людям віру в сотворителя світа. Чому большевизм виступив у Росії, цього не пояснив, хотяй кожний рух серед громадянства має свої причини. Навіть коли хтось божеволіє, то божевілля вибухає подібно, як вогонь на стрісі. Відки прийшла іскра? Заявив, що розділ церкви від держави приносить лишень шкоду і ніхто розумний не може на це згодитись.

Сам єпископ представляється дуже добре, високий ростом, лице розумне і приємне, повне поваги, але говорить рубашно, не перебирає в словах, висказується про людей, їх погляди і роботу в грубий, майже простацький спосіб, так що викликує здивування, що такий на позір приличний і гарний чоловік потрафить всіх ображати. Чим вище хтось стоїть, тим добірніше повинен висказуватись, щоб збільшав прив'язання й повагу до себе і свого світогляду.

Дванайцять духовних у золотистих фелонах брало участь у богослуженні. Хор і духовні не потрафили затерти красою свого співу спомин про

[1] Тепер вулиця Драгомапова.

рубашиу проповідь свого настоятеля. Золото по стінах, золото на одягах, клуби пахучого кадила і вонюча лайка.

Не розумію, для чого до церкви не прийшов хтось із наших високих військових достойників. Військовий секретаріят представляло двоє людей, а це – сотник судія Підляшецький Омелян, мій бувший ученик з Академічної гімназії у Львові, і я, його бувший учитель німецької мови, четар, провідник Письменничого відділу. Так марно представилось військове міністерство. Провід міністерства не прийшов. Присутній був міністр освіти д-р Агенор Артимович і заступник міністра торгівлі – повинно було прийти ціле правління.

Нас чотирьох представників стаиуло на розі площі княгині Ольги і вулиці Тараса Шевченка, перед домом, де міститься готель і каварня «Уніонка». Військові відділи відбули перед нами почотний похід. Почотували порядно. Ми стояли, вони йшли і гляділи на нас. (...)

Дня 14-го лютня 1919, н'ятннця, Станіславів

(...) Опісля пішов я до каварні Austria, щоб додержати слово Іванові Коссакові. Каварня повна людей, які тут стрічаються і полагоджують важні і неважні розмови. Коссак сидів з трьома панами, з них один був купець Банах з Чорткова. Коссак позволив собі глузувати з Банаха, що Банах сколтунів у Чорткові. Було між ними якесь напруження, але їдкі уваги були не на місці, тим більше, що Банах платив токайське вино, яке ці панове і Коссак з ними попивали.

Коссак попрощав товариство і пішов зі мною до моєї кімнати. Оповідав, що розмовляв з Голубовичем і Петрушевичем, чи не вислали б його в місії до Черновець або куди інде. Говорив з о.[тцем] Бонном, щоб попер його при нагоді. Сказав до мене: «Ви не на відповіднім місці. Після Ваших сил маєте замале місце для попису». Відповідаю: «Знаєте, пане сотнику, тут мало хто на відповіднім місці, бо треба робити роботу, якої ми передше не пробували. Я буду вдоволений, коли виконаю порядно мою малу частку». (...)

Дня 16-го лютня 1919, неділя, Станіславів

(...) Предсідник міністрів Голубович присилав возьного до мого бюра, щоб вистаратись для нього о карту Галичини з Буковиною. Я зняв карту із стіни в кімнаті, де працює Дівнич, і передав возьному. (...)

Дня 19-го лютня 1919, середа, Станіславів

О годині 7.30 рано прийшов я до бюра в Секретаріяті, щоб бути скорше від Хоптяка, що тут зачав службу. Було досить спокійно. Людей не приходило много. Коли прийшли оба гості, збирачі пам'яток, один з них зветься

Благодір, має степень полковника, другий, Обідний, має степень сотника, запровадив я їх до бюра предсідника Секретаріяту, але там не було ані д-ра Петрушевича, ані д-ра Голубовича. (...) Тепер получився я з секретарем освіти д-ром Артимовичем і повідомляю його: «Пане міністре, чи приймете в своїм бюрі двох гостей з Великої України, що працюють для музея військових пам'яток?». Відповів: «Можуть прийти, я працюю в бюрі до 1.30 в полудне». Вони пішли тамтуди. (...)

Дня 26-го лютня 1919, середа, Станіславів

(...) Я заніс до Біляка, який працює в бюрі президії Секретаріяту, календар «Українець», доперва нині викінчив переплетчик 20 примірників. (...)

Календарик подає відтак спис 52 повітів та імена повітових комісарів із кругом ділання бувших старостів. (...)

Опісля приходить спис військових окружних командаитів. Військових округів утворили ми дванайцять. Чернівці і Перемишль не дочекались своїх окружних командаитів. (...)

Дня 28-го лютня 1919, н'ятннця, Станіславів

(...) Ми пішли до команди міста. Я телефонував до Секретаріяту, але там не було ніяких нових депеш. У каварні знайшов Гужовський Голубовича і Петрушевича і присів до них. Я видів при Івані Коссаку, що приїхав з Неполоківців, де були переговори з румунами, які нічого не осягнули. Потім говорив я з Іваном Коссаком до 12-ої вночі в його кімнаті. Коссак бажав би одержати реферат оцінки старшин або якусь місію. (...)

Дня 31-го березня 1919, середа, Станіславів

(...) З друкарні Хованця Ст., де я печатав «Вістник» число 3, приніс хлопець 4000 залізничних карт. Перша урядова карта Західної области Української Реснубліки в українській мові придасться війську, залізницям, почтам. На карті написано, що виконана заходом «Письменничого відділу Д.[ержавного] С.[екретаріату] В.[ійськових] С.[прав]». Якийсь крок напе-ред.

Карта подає залізниці на українських частинах Галичини, Буковини й Закарпаття. Головні міста Львів, Чернівці, Мукачів. Помірка карти 1:800000. Простір у кілометрах: Східна Галичина 54 000 кв. км, Буковина 3000 кв. км + Закарпаття 15 000 кв. км, разом 69 000 кв. км, два рази більший простір, чим Голляндія, яка числить в Европі 34 000 кв. км. Данія займає 43 000 кв. км, а має майже таке саме число населення, як ті три клапті української землі, це понад чотири і пвміліона жителів. (…)

Дня 4-го мая 1919, неділя, Станіславів

(...) Мій лист до жінки звучить в цей спосіб:

«Станіславів 4.V.1919, неділя, 12-та година вночі:

Дорога Мруцьо!

Чехи зайняли Північну Угорщину з заходу, румуни роблять це саме зі сходу. Нині бачив я чеську карту з року 1918. Чеська держава сягає там аж до Рафайлової в Карпатах, а Галичина називається «Польща». Чехи були через цілу війну прихильниками Антанти, поляки також, українці держались осередних держав, для того Антанта поступає після того. Підпирає своїх сторонників, хто з нею не держав, той не існує для неї. Помимо побожних промов американця про право самовизначення народів заховуються панове з Антанти цілком без встиду. В найближчих днях очікується вироку Антанти по Східну Галичину. Всі нерви збігаються тепер у Парижі. Париж глядить також на Станіславів.

Україна над Дніпром бореться з большевизмом, селяни стають проти большевиків, щоб не стратити свого поля, комуністичний устрій держави їм не по нутру.

Бої за Львів тягнуться дальше. Поляки стараються продерти в напрямі Дрогобича, щоб забрати Борислав. Відомости про польські війська приходять з Буковини та із Замостя. Не знати, чи брати їх поважно.

Маємо дуже много роботи. Кождий старається сповнити свої обов'язки, преса опозиції зачинає помимо того негодувати. Нема сумніву, що людям бракує в роботі досвіду й методи. Тяжко приходить будувати державу і провадити війну.

Напиши мені, перепелице, як проживаєш. З цим листом посилаю тобі трийцять кусників мандолятті. Може, вони дістануться до тебе. Завтра рано від'їздить полковник Чирич до Відня, а його прибічник Кисілевський візьме лист із собою. Держись відважно і уладись так мудро, як ти це умієш. Відпиши мені, щоб пан Кисілевський міг вернути з твоєю відповіддю. Сердечно здоровлю і цілую. Іванко».

Цей лист написав я, як всі листи, в німецькій мові, щоб улекшити провірку змісту, наколи б вона потрібна. Під час війни стає кожна дрібниця страхонудом. (...)

Дня 10-го мая 1919, субота, Станіславів

(...) Коли вертав до Д.[ержавного] С.[екретаріату] В.[ійськових] С.[прав], лишаючи професора Василя Пачовського і його товариша на сходах Уніонки, хтось низького росту кланяється мені, знімаючи осторожно капелюх, щоб його здоровленням не пом'яти. Цей осторожний поклін зауважив я коло городу з жидівською школою при вулиці Франка. Прижмурюю очі,

щоб пригляиутись, і пізнаю Поповича, сина інспектора з Черновець. Він працював у Відні коло посла Василька. Я його вже кілька разів не пізнав, не тому, що він дуже малого росту, але тому, що ліве скло в моїм цвікрі збилось. Мій очник має лишень праву половинку, а до оптика боюсь йти, бо ж яку ціну він мусить тепер заспівати.

Засоромлений тим, що я його знову на гладкій дорозі не пізнав і неначе нарошно кажу йому мене здоровити, підходжу до нього і неначе перепрошаю, що не пізнаю його, бо не маю очника. Він, думаючи, що я його цілком не пізнаю, пригадує мені своє назвище: «Попович». – «Але ж знаю, знаю Вас з Відня. Мене дивує, що Ви тут, а лишили Віденьь, куди так много хотіло б від'їхати». Він на це: «Знаєте, пане професоре, як добре я був з Васильком, але я не міг видержати у Відні. Я постійно тужив за своїм краєм і мусів вертати».

Мене це дивувало. У інтелігентного чоловіка, який володіє вповні чужою мовою, така туга. Інтелігеит, що опановує мову і звичаї чужого краю, не тужить за вітчизною, коли може для неї також деінде працювати з успіхом. Дивно мені дуже. Там, де я є, там є Україна. Навіть на Філіпінських островах можу для України щось доброго зробити, коли маю добру волю до цього.

Він підпроваджував мене в стороиу Секретаріяту і оповідав, що був у Чернівцях, що його помешкання москалі не рушили, бо вони так само, як Марія Стюарт, «sind besser als ihr Ruf»[1]. Каже, що шкода, що Буковина зайнята, бо ми стратили яких 20 000 знаменитих вояків. Селяни кажуть: «Перебули ми таке, – показують на високі халяви москалів, – перебули ми таке, – показують рукою низше на піввисокі халяви німців, перебудем ми таке, – показують рукою висоту ходаків румунських вояків».

Він працює у «Буковинській Раді», а ця має кімнату в домику про Вірменській вулиці, за домом санітетського складу, в городі. Ми попрощалися перед дверима Секретаріяту. Він уже дуже старанно одітий, добре острижений і усміхнений. Подібний до свого батька інспектора Поповича лицем і поставою, але в рухах пригадує посла Василька, цього найбільшого світовика між українцями. (…)

Дня 11-го мая 1919, неділя, Станіславів

(...) Перед полуднем був у мене д-р Козакевич і позичив у мене 1200 корон, заліпив у конверту і вислав через о.[тця] Бонна до Черновець. (…)

Друкується за: Боберський Іван. Щоденник 1918–1919 рр. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2003. – С. 18, 28–33, 37, 117–118, 131,139–140, 147, 153, 176–177, 215–216, 233–234, 237.

---

[1] Кращі, піж слава про пих (пім.).

Іван Німчук

Українська військова організація у Відні в днях перевороту

Думка явного сепаратизму від Австрії стала назрівати в умах молодих українських старшин австрійської армії (инших молодих українських ітелігентів не було, бо майже всі служили в рядах армії) вже по відомім маніфесті Франца Йосифа з 4 листопада 1916 р. про відокремленнє Галичини. Маніфест сей означав перечеркненнє пляну тодішньої Загальної Української Ради про утвореннє окремого автономного українського краю в Австрії і полишеннє української Галичини під скріпленим польським пануваннєм, бо розширеннє автономії Галичини було однозначне зі скріпленнєм польського панування в Галичині.

Та дальші події, а саме смерть цісаря Франца Йосифа і скликаннє парляменту новим цісарем Карлом, відвернули на якийсь час увагу українців від акту з 4 листопада. Пішли ріжні обіцянки й торги, справа відокремлення Галичини зійшла з овиду.

Щойно загальноросійська революція, що принесла й воскресеннє України, і приступленнє Америки до війни по боці Антанти розбурхали в Австрії українську суспільність, найпаче ж її молодше поколінне. І в краю, і в українських полках на фронті, й у запіллю, і у Відні стало ферментувати, зачалися дискусії, наради, збори.

Вислідом того настрою був революційний військовий гурток у Відні, що оснувався 31 мая 1917 р. Його оснуваннє попередило кілька таємних нарад присутних у Відні українських старшин легіону У.[країнських] С.[ічових] С.[трільців] й австрійської армії. Членами його були: Р. Заклинський, М. Опока, С. Безпалько, В. Свидерський і автор сих споминів. Метою гуртка було відірваннє українських земель від Австрії і прилученнє їх до Великої України. Для сеї цілі постановив гурток вести ірредеитистичну пропаганду в рядах галицьких і буковинських полків, де до того часу – у противенстві до чеських, югославянських, а навіть польських полків – не було і сліду такої роботи. Гурток передискутував свою програму й поділився на підгуртки з 4–6 осіб. Був плян видати відозву до українських військ австрійської армії із зазивом до непослуху й дезерції. Дві такі літографовані

відозви видав гурток в коші У.[країнських] С.[ічових] С.[трільців], з них одну зі сконфіскованою промовою посла Загайкевича й коментарем до неї. Відозви сі перевожено в наплечниках до Відня, а звідси – на італійський фронт. Пропаганда пішла по краю і по наших полках. Багато зробило в сім напрямі «оброблюваннє» старшин, що приїздили з фронту на віднустку й переїздили через Відень до Галичини. З відомих причин не вели ми ні протоколів, ні найменших записок. Знаю тільки, що подібні гуртки повстали в рядах У.[країнських] С.[ічових] С.[трільців] і в деяких полках. Одначе віденський гурток по кількох (5-6) своїх засіданнях розлетівся. Причиною була небезпека відкриття, бо про гурток стало забагато людей говорити, як також примусовий виїзд деяких членів з Відня[1].

Та кинена раз думка не пропала. Виміна гадок та дискусії не вгавали. Пішли наради і збори у віденськім акад.[емічнім] тов.[аристві] «Січ», що була тоді під головуваннєм енергійного З. Пеленського. Згадаю тут про збори з 25 квітня 1917 р., які ухвалили привіт Головній Українській Студентській Раді Києва[2] і збори з 3 грудня 1917 р., на яких ухвалено постанову, що найвищою владою для всіх українців є Центральна Рада в Києві. Резолюції сих останніх зборів, вислані до львівських українських дневників, польські цензори сконфіскували, а проти учасників зборів розпочалося у Відні слідство за державну зраду. Зачалися ревізії в «Січи» й по приватних мешканнях і тягання до поліції. В українських студентських кругах було бажаннє довести до процесу, який повинен був спопуляризувати нашу справу в Европі, головно ж в очах Антанти. Але що кількох учасників зборів належало до військового стану (автор резолюцій був також австрійським резервовим офіциром), яким грозив військовий суд, з котрим не було тоді жартів, то Українська Парляментарна Репрезентація постаралася своєю інтервенцією, що слідство припинено.

У другій половині 1918 р. вже було видно, що центральні держави не встояться. Особливо ж Австро-Угорщина посилала ноти за нотами з мировими предложеннями. В місяцях вересні-жовтні воєнний розгром центральних держав висів уже в воздусі.

Українців у Відні було в тім часі небагато, військових ледви кільканайцять. У половині жовтня стали українські військові між собою вже явно радити, що нам робити на випадок розгрому Австрії. Молодші однодушно годилися в тому й настоювали на се, що треба створити українську військову організацію, яка повинна б заложити у Відні перехідну українську військову станицю для сподіваних десяток тисяч поворотців з італійського,

[1] Лозинський М., Галичина в рр. 1918–1920. С. 23.

[2] Вістник Союза визволення України. – Ч. 148 (18).

альбанського й инших фронтів, зорганізувати українське військове представництво, яке виступило б як рівнорядний чинник при ліквідації спільного військового майна й кермувало б українським військовим рухом у Відні. Скільки глибоко вкоріненої льояльности, страху й рабства було ще тоді в декого з наших громадян, свідчить хоч би такий факт: до одної такої наради кількох українських військових втягнено раз також поважного представника нашої професури. Вислухавши нас, заявив він коротко: «Панове, не забувайте, що ви військові і що ви присягали,» при чім зробив увагу, що він, мовляв, робить нам ласку, бо не зробить з сеї розмови відповідного вжитку...

Після Української Констнтуаити у Львові з 19 жовтня пішли події скорим кроком. Треба було скоро рішатися й нам. По 2-3 передвступних нарадах (на яких були 3. Пеленський, В. Біберович, І. Проць, І. Карач, я і ще дехто) скликано 27 жовтня більшу нараду в бічній кімнаті каварні райхсрату. Зібралося 17 учасників, головним чином військових. Присутний був також сотник В. Байло від Військової Місії Вел.[икої] України, яка була вже від кількох місяців у Відні. Проводив нараді однор.[ічний] добров.[олець] Дрогомирецький. Тут основно передискутовано потребу військового представництва і станиці й вибрано комітет з п'ятьох членів (Біберович, тоді завідуючий канцелярією У.[країнської] П.[арламентської] Р.[епрезентації], Пеленський, Дрогомирецький, Кобєрський, Кущак), який мав справу повести дальше.

Дня 1 листопада перед полуднем відбулося в українській клюбовій залі австрійського парламенту зібраннє українських військових, головним чином старшин. Між присутними був підполк.[овник] (тоді) Варивода і сотник проф.[есор] д-р Смаль-Стоцький.

При кінці наради прийшов до залі президеит д-р Е. Петрушевич і заявив коротко отеє: «Дуже дякую вам, панове, що ви так скоро зібралися, щоб послужити справі рідної державности. Повідомляю вас, що якраз вчора сказав я австрійському премієрови Лямашови в присутности п.[ана] міністра Горбачевського й мін.[істра] Тоґґенбурґа: «Бувай здорова, Австріє! Між нами порвані всі нитки. Тепер ми самі будем рішати про себе!». Сю заяву приняли зібрані гучними оплесками.

Пополудні того ж дня відбулося в льокалі «Січи» велике зібраннє (до 100 осіб) під проводом підполк.[овника] Вариводи, який і отворив збори. Промовцями виступали: Пеленський, Катамай, Бриндзан, Посацький, Кущак, Дрогомирецький. Говорив також проф.[есор] Стоцький. Збори визначили українським військовим представником підполк.[овника] Вариводу, а [Українська] Парлямеитарна Репрезеитація іменувала від себе військовим делеґатом (політ.[ичним]) проф.[есора] Стоцького. Командаитом україн-

ської перехідної станиці вибрано поручника Катамая, бо він уже був довший час командантом віденської станиці У.[країнських] С.[ічових] С.[трільців] і добре в тих справах визнавався. Крім сього, ухвалено багато инших справ, між иншими висилку військових відпоручників на всі прифронтові збірні точки, щоби спрямовували всіх наших людей до віденської станиці й не дали їм розпорошуватися по чужих націях, висилку делеґатів до залізничого полку в Корнайбурґу, де було багато українців, висилку делеґата до Вінер-Найштадта з такою самою цілю, усталеннє служби по всіх віденських двірцях, виданнє відповідної відозви до українського війська і т.[ому] п.[одібне]. Вибрано також відповідні комітети (технічно-організаційний, пресовий, для зв'язку з краєм). Збори мали бадьорий характер, все ж таки вчувалися тут і там песимістичні нотки.

Найблищого дня зложив я з тов.[аришем] І. Процем відозву, яку після одобрення през.[идентом] д-ром Петрушевичом видрукували ми в друкарні Гольцгавзена в накладі 10 000 примірників. При укладанню її було присутних кількох членів пресового комітету. Пам'ятаю, що дискутували ми довго, чи підписати під відозвою «Військова Рада», чи инакше, бо вже тоді побоювався дехто слова «рада» (совіт). Згодилися таки на «Військову Раду», бо виглядало поважнійше, як пропонований «Комітет».

Тому, що ся відозва, перша українська відозва до українського війська після розвалу Австрії як історичний документ має свою вартість, подаю тут її текст без зміни.

«З рук до рук! Жовніри!

З рук до рук! Українці!

Польське пановане в Галичині скинено. Українські жовніри і робітники обсадили цілий Львів і всі більші міста Східної Галичини. Українською Галичиною по Сян, українською Буковиною і українськими частями Угорщини править Українська Національна Рада у Львові, яка є тепер нашою найвисшою державною властю. Ми всі підлягаємо тепер тільки її приказам.

Поляки в Кракові не перепускають українських жовнірів. Вони їх розброюють, ограбовують і задержують в голоді і холоді.

Ми мусимо чимскорше добити ся всі між своїх, бо там ждуть на нас. Тому кождий український жовнір мусить зголосити ся до Збірної Станиці української національної армії у Відні, десятий бецирк, артилерійські бараки (їхати трамваєм ч. 67).

Там кождий український жовнір довідається, коли, куди і як переїде до Галичини. Там кождий дістане їду і пристановище.

Жовніри! Збруї і амуніції не кидати! Держати її як святу річ при собі, бо вона буде нам конче потрібна дома. Нас дожидає ціла галицька Україна. Наша вільна нині рідна земля виглядає нас зі всіх сторін світу!

Ми проливали свою кров і гииули поверх чотири роки за чужу справу. Тепер мусимо піти на поміч своїм батькам, братам, жінкам, своїм краянам жовнірам, які скииули з себе польське ярмо, щоби навіки його позбутися і добуту свободу закріпити.

Жовніри!

Коли хочемо вже раз зажити вільним життєм, коли хочемо знищити до тла, польську неволю, коли хочемо дістати на власність розлогі панські лани, зрошені нашим потом і кров'ю, мусимо бути карні і мусимо слухати тільки своєї української власти, якою є Національна Рада у Львові.

Нехай живе Українська Національна Рада!

Нехай живе українська національна армія!

Нехай живе Українська держава і весь український нарід!

Українська Військова Рада у Відні».

Найблищого дня була вона готова і зараз виїхали з нею делеґати на фронт.

«Перед хвилею ще в кіхтях австрійського орла, були ми вже вольними синами України, на службі української армії, зі синьо-жовтими відзнаками на рамени й такою ж розеткою на шапках. Ми їхали назустріч тисячам братів наших з італійського фронту, щоб занести їм радісиу вістку: ви вже не раби, а вольні сини й козаки вільної України.

Серце дріжало на спогад останніх вісток з Галичини: Львів, Перемишль, перші бої українців за свою волю, перші жертви! Все те неначе лискавиця перелітало серед хаосу думок і почувань. Одно нестримне бажаннє заволоділо душею, чимскорше долетіти до них, росказати їм, показати дорогу та піднести вгору їх прибитого духа!»[1].

З такими думками й почуваннями їхали наші делеґати сповнити свій обов'язок. А обов'язок був не легкий, бо наші люде були прибиті, зневірені, перемучені, а до того поляки, чехи, румуни й инші вели між ними сильиу агітацію і тягиули їх між себе. Все ж таки більша частина українських жовнірів прямувала до української Збірної Станиці у Відні й не давалася зводити на манівці[2]. А скільки було випадків надзвичайного прив'язання, глибокої посвяти й пожертвування для рідної справи, сього не счислити. Пам'ятаю випадки, де наші жовніри приїздили на станицю в повнім узброєнню і з крісом під плащем, хоч переходили по дорозі кільканайцять ревізій австрійських військових властей, які всі такі річи конфіскували. Треба дивуватися, як вони се могли перевезти!

---

[1] Карач І.: Спомип з Брепперпасу в пад. 1918. – Укр.[аїпський] Пр.[апор]. – Ч. 23–25. – 1919.

[2] Великі заслуги поклало тут українське жіпоцтво й делеґати робітпичих товариств, що перші робили дпями й почами службу по відепських двірцях.

Зараз у перших днях листопада зароїлися артилерійські бараки в X окрузі Відня (Laaerstrasse), які роздобуто на перехідну станицю для українців, нашими жовнірами і старшинами. Фізичний стан людей був пожалування гідний, моральний не кращий. Обдерті, голі, голодні, брудні... Тяжко було формувати з них боєві частини. Люде в більшости рвалися до дому, а тут кождий день приносив сотки нових жовнірів.

Зачалися – спершу з великими труднощами й небезпеками – транспорти наших людей до Галичини через Угорщину, почалася праця над формуваннєм відділів для відсічи Львова. Кождого дня відбувалися в станиці великі віча (бесідники: Проць, Білинський, сел.[янин] Бариш, Пеленський, Пасічник й инші), на яких освідомлювано людей про вагу моменту, вияснювано сучасне положеннє і взивано всіх до оборони рідного краю. Промовцями виступали головно старшини, часами дехто з віденської української інтелігенції, але найкраще враженне робили бесідники з-поміж мужви. Варта згадати, що вже тоді давалися чути між вояцтвом під впливом агітації з міста, повстання у Відні червоної гвардії і її майже щоденних маніфестацій большевицькі нотки.

Перший курінь на відсіч Львова в силі 600 людей відійшов в короткім часі під проводом підполк.[овника] Кравса, того самого, що вірно витревав до самого кінця і робив відомий відворот через Галичиу на підкарпатську Україну... З подивом гляділи ми на їх виснажені облича, але ясніючі очи, випрямлені спини, рішучість і тверду постанову після 4-річної служби чужим послужити і своїй справі.

Галицькій Україні, що стояла в розгарі важкої боротьби, стали прибувати на поміч свіжі полки й курінi. Віденська військова організація викоиувала по силам своє завданнє.

Друкується за: Німчук І. Українська військова організація у Відні в днях перевороту. Причинок до історії будови Української держави в Галичині. – Відень-Львів: Накладом «Українського Прапора», 1922.

Антін Кравс

«Віденський Курінь» і його переїзд до Галичини

Стара і могуча колись габсбурська монархія розпалась. У Відні, столиці держави, закипіло, немов у казані. В першому місяці розвалу Австрії і ліквідації фронтів Відень став похожий на великий воєнний табір.

З усіх побоєвищ, а особливо з австрійсько-італійського наз'їзджалося туди стільки ріжних військових частин, що військові команди просто не були в силі дати собі з ними ради.

Особливо на віденських двірцях у ті пам'ятні падолистові дні 1918 р. панувала метушня і хаос, який тяжко описати. Тисячі людей приїзджало, тисячі від'їзджало або шукало нагоди чимскоріше від'їхати домів. Біля потягів – стиск, гамір, крики, лайка на всіх мовах австрійського Вавилона. Тут щойно національні аитагонізми, який в армії клав хоч сяку-таку таму авторитет начальства, бухнули наверх у цілій своїй повноті.

Прибуваючі у Відень транспорти розбивались на групи по національностям, а не, як досі, по родам зброї чи приналежности до даного полку. Зникли зі старшинських і вояцьких шапок австрійські «розети», а на їх місце появились національні стрічки і відзнаки.

Тому що такої маси люда, яка небаром назбиралась у Відні, неможливо було негайно відправити дальше із-за браку льокомотив і вагонів, військова влада порозміщувала поодинокі національні групи по бараках як у Відні, так і в околиці Відня. Тут перевтомлені боями, походами і тяжкими переживаннями вояки мали змогу принайменше якийсь час відпочати і прийти, так сказати б, до себе.

Українцям, воякам зі Східної Галичини, призначено бараки в Ляєрбурґу (в X окрузі міста), ті самі, в яких давніше містилася станиця Українських Січових Стрільців. Ці бараки були муровані і в тому часі находилися в доволі доброму стані. Так само і їх внутрішнє урядження не давало причин до нарікань. Після приділення українцям тих бараків була полагоджена одна з найбільш пекучих під цю хвилю справ.

Старшини і стрільці були вдоволені, що по всіх скитаннях по альпейських вертепах і напівзвірячому животінню по кам'яних кавернах, після знесилюючих фізично і морально переживань під обстрілом ворожих гармат і літаків знайшли тихий куточок, в якому могли пожити як люде. Тут кожний з них найшов спокій, потрібний на успокоєння натягнутих нервів. Цей спокій, одначе, не був і не міг бути повний. Всякому було відомо, що у батьківщині, яка після шестисот літ неволі скинула зі себе нута чужого панування і поголосилась самостійною, ні від кого не залежною суверенною ренубликою, ведеться тяжка боротьба, якої вислід був невідомий, а від якої залежала будучність воскреслої батьківщини.

З одного боку – ентузіязм для своєї національної держави, радість з національного визволення, з другого – деякий неспокій за розвиток подій на фронті мішалися, переливалися в душах тих людей, струджених боями за чужу державу. В душі кожного росла жажда чим-небудь причинитися до побіди своєї армії, до закріплення своєї самостійної Української держави.

Ці гарячі патріотичні почування, ця глибока любов до своєї батьківщини, які в українців пробиваються з особливою силою, зродили думку, щоб зорганізувати у Відні повериувшихся з італійського фронту старшин і стрільців у військову частиуу і вислати ії на підмогу Української Галицької Армії. За переведення цеї думки в життя взявся поручник бувшого австрійського 55-го полку піхоти Софрон Шебець, людина енергійна і запопадлива, заходам якого в найбільшій мірі треба приписати, що ця думка не осталася думкою, а перемінилась незабаром в діло.

У розмірно короткому часі поставлено курінь піхоти в силі 20 старшин і 500 стрільців. Цей курінь складався з трьох сотень піхоти і одної сотні скорострілів. Кожна піхотна сотня числила 4 старшин і приблизно по 110–130 стрільців. Скрострільна ж сотня мала 2 старшин і 60 стрільців.

Команду над куренем доручено поручникові Шебецеві. Його адютантом став четар Трач, рівно ж з австрійського 55-го полку піхоти. Наскільки тепер пригадую, то першою сотнею в цьому куріні командував поручник Антін Тарнавський, а другою – четар Дрогомирецький. Командантом сотні скорострілів був четар Костантин Гнилевич. Назвища командаита 3-ої сотні не можу собі пригадати.

Побіч того, формовано також батерії, над якими команду обняв отаман, пізніший підполковник Української Галицької Армії Осип Папп де Яноші, з походження мадяр.

Що торкається озброєння куріня, то піхотні сотні одержали кріси і набої, але сотні скорострілів і батеріям, а зглядно обслузі при батеріях прийшлося їхати до Галичини голіруч. На це, що сотня скорострілів і батерії виїхали з Відня без зброї, склалося дві причини. По-перше, справних гармат і скоро-

стрілів у Відні годі було роздобути. По-друге, їх і так не вдалося б було перевезти через чужу територію. В кожиому випадку пидістано для тих відділів все, що можиа, а передовсім нові однострої, черевики і всяке інше знаряддя.

Біля 15 падолиста відділи готові були до від'їзду. Та від'їхати під цей час транспортові з Відня не було так легкою річчю. Залізниця була перетяжена перевозом передовсім італійців, сербів, мадярів, поляків, себто вояків тих націй, які мали свої держави і за якими було кому упімнутися перед австрійською владою. Тих, розуміється, австрійці відправляли в першу чергу. Звичайно, потяги, що відвозили вояків вищезгаданих націй більше в Австрію не вертали, їх задержували дотичні держави для свойого вжитку, а це ще більше утруднювало виїзд з Відня.

Щойно по довгих заходах і біганинах по ріжних австрійських військових командах і установах вдалося в кінці-кінців роздобути один потяг і для українців. Не гаючи часу, посаджено в нього піхотні сотні і гарматчиків. Транспорт був готовий. Дня 20 падолиста о годині 5.45 виїхав «Віденський курінь» з полудневого двірця в напрямі на Брук над Літавою.

З серцем, повним радости й ентузіязму, та з піснею «Ще не вмерла Україна» виїзджали стрільці і старшини до батьківщини, якій вони в тій хвилі були так потрібні. Не місце тут описувати ті глубоко зворушуючі переживання, це почуття радости і надій, що в тій хвилині пронизували душу. Їх може зрозуміти тільки той, хто сам був учасником цього «ісходу» кількалітніх скитальців до рідної землі.

О годині 7 і пів прибув транспорт до Брук, де видано йому теплу вечерю. По вечері рушив потяг дальше. Над ранком транспорт найшовся вже на мадярській території. На стації Бангіда видано куріневі снідання. Після полудня потяг заїхав на стацію Ферець – Варош, де мадяри перевели основний трус транспорту. Старшина, який кермував перевіркою, показався, однак, дуже вирозумілим і з потягу не забрано нічого. Ще раз перевели мадяри в транспорті трус на станції Кебаля[1]. При цьому трусі старшин оставлено в покою, а перетрушено тільки речі стрільців. Тим разом дуже багато помогла іитервенція отамана Паппа, командаита транспорту. Йому як мадярові і бувшому мадярському старшині вдалося без труду зробити це, що його земляки оставили курінь в мирі і навіть на заховану зброю гляділи крізь пальці.

Цеї ночі потиснув порядний мороз і куріневі прийшлося мерзнути в неотоплених вагонах. Треба було грітися потіхою, що ще два-три дні, а це все скінчиться.

Дня 22 падолиста транспорт переїхав через Гетвань і під вечір прибув до Міскольча. Тут трапився неприємний інцидеит. Біля 6-тої години вечером,

[1] Містечко біля Будапешту.

саме коли курінь прибув на згадану стацію, заїхав туди також транспорт і мадярських вояків, які вертали, здається, з Наддніпрянщини. В переїзді через Галичину, а саме в Стрию, цей мадярський транспорт роззброїла українська військова влада так основно, що кожному з вояків осталось тільки це, що на йому. Висівши з вагонів у Міскольчі, мадяри, розуміється, вмить дізналися, що тут задержався український транспорт і постановили на ньому пімститися за Стрий. Счинилась страшна буча, мадярські вояки кинулись на українців і на український потяг з метою відібрати як зброю, так і все інше, що курінь віз зі собою. Тільки завдяки енергії командаита стації й урядників удалося розлючених мадярів дещо успокоїти і повздержати від бійки. Курінь негайно знову всів у вагони і чимскорше від'їхав з Міскольча. В цій суматосі ранили мадяри кількох стрільців, кількох ограбили, аленазагал інцидент скінчився без значніших шкод.

На другий день, то є дня 23 падолиста рано, курінь приїхав в Шаторай-Уйгель. Там мали транспортові видати снідання. Та склалося інакше: команда стації не тільки не видала його, а навпаки відібрала куріневі полеву кухню і частину харчів (муку і мармоляду). Може бути, що це зарядження стояло в зв'язку з інцидентом в Міскольчі і мало на ціли відплатитися за Стрий. Це, очевидно, тільки здогад, бо про причину свого поступку мадяри иікого не інформували.

По полудні транспорт прибув до Чопа. В тому часі в околицях Чопа потворилися були большевицькі банди, які нападали на переїзджаючі туди транспорти. Щоб не наражатись на цю непотрібну небезпеку, курінь в Чопі задержався лиш зовсім коротко і під вечір прибув до Батю[1]. На превелике наше здивування в Батю панував взірцевий порядок, хоч і в тамошніх околицях в тому часі не було дуже спокійно. Перед від'їздом в дальшу дорогу начальник стації Батю зробив командантові транспорту отаманові Паппові пропозицію додати транспортові аж до галицької границі мадярську охорону. Ця пропозиція була дуже доцільна, бо, як вже було згадано, в тих околицях крутилось чимало більших і менших збройних банд, які промишляли тим, що грабили переїзджаючі потяги. Курінь вправді був також узброєний і тими крісами, які були в нього, міг відбивати напади одної чи другої банди, але ужиття зброї на чужій території навіть проти бандитів могло створити претекст, який мадяри могли б використати, щоб курінь роззброїти. Пропозиція начальника стації Батю супроти того була незвичайно на часі і за неї треба було йому тільки подякувати.

Охоронний мадярський відділ, якого командаитом був поручник Стефан Баєр (з Мункачева), забрав зі собою кілька скорострілів. По цілонічній їзді досвіта 24 листопада транспорт опинився на галицько-мадярській границі.

[1] На шляху Чоп-Мукачів.

Мадярська охорона вернула найблизчим потягом до Батю, а курінь поїхав дальше в напрямі до Стрня, куди прибув о годині 9-тій рано.

На стації в Стрию в імені полковника Коссака привітав віденських добровольців тодішній командант міста отаман Котсович.

Більшість стрільців «Віденського куріня» одержала сей час кількадневі віднустки для побачення з ріднею. Це не був вправді відповідний час для давання віднусток, але команда куріня мусіла узглядннти це, що курінь складався по більшій части з людей, які роками не бачилися зі своїми близькими і цілими місяцями перебували в стрілецьких ровах серед страшних не раз відносин. Відмова у віднустках, з того здавала собі комаида куріня справу, могла була штовхнути стрільців до дезерції, тому краще було дати стрільцям можливість легально заглянути на якийсь час домів і там пару диів відпочати фізично і морально. І в честь стрільців треба сказати, що вони не посоромили свойого куріня і в означений день всі явилися в йому як один.

Пушкарі (артилеристи), тому що на фронті був великий брак артилерійської обслуги, навіть і цеї короткої відпустки не одержали, а негайно вирушили під Львів.

Дальша судьба «Віденського куріня» мені невідома. Про те, чи він остався і в такому складі, в якому прийшов з Австрії, чи його розділено поміж інші частини, могли б певно дещо сказати його старшини.

Друкується за: «Літопис «Червоної Калини» (Львів). – 1930. – Ч. 2. – С. 4–5.

Дмитро Паліїв

Листопадова революція: з моїх споминів

Жовтень 1918 р. Ніхто не знав, що принесуть наступні дні і тижні. Але кожний здавав собі справу, що щось мусить прийти на зміну тому, що є. У повітрі кружляло те невідоме «щось». Ви його завважували всюди. Серед війська і між цивільним населенням, по містах і селах, на фроиті і в запіллі.

Війна тягпулася вже п'ятий рік. І мабуть не було нікого, кому її не було вже досить. І стало ясним, що вона зближалася до кінця.

Війська Аитаити проломили болгарський фроит. Австрійські військові частини, що перебували в Україні, відмовлялися від виїзду на сербський та італійський фроити. Буит! А по селах і містах ховалися сотні дезертирів, що й не думали вертатися на фроити.

Австрія просила миру. Не могло бути двох думок, хто переможе. Австрія капітулювала. Кожний день приносив щось нового.

Початок місяця жовтня 1918 року застав мене на Поділлю в містечку Жмеринці в команді міста. Австрійська військова влада почувалася ще доволі сильна, судила невдоволених і посилала їх на смерть, стягала контрибуції з міста й сіл та проводила насильницькі реквізиції. Але кожний, хто обсервував події, бачив, що це останні судороги. В Могилеві над Дністром збунтувався 20-й піхотний полк, у більшості український, не хотів виїздити з України на сербський фроит. Дезерція стала масовим явищем, проти якої команда ставала безсильною. Підозрілі рухи українського населення доливали оливи до вогню, як, наприклад, саботажі на залізницях, вбивства вояків і т.[ак] д.[алі].

У Відні радив австрійський парлямеит. Представники народів почали говорити Австрії правду у вічі. Говорили так, наче б Австрії вже не було. Головно чехи. Чеський посол Мазанек заявив у парлямеиті, що чехи не проливали добровільно за Австрію ні одної краплі крови. Ця подія спричинила страшну бурю, але Мазанекові волос з голови не впав. Отже, можна було говорити, що хто хотів. Чути було трупа.

Довго не думаючи, я постарався про віднустку на 10 днів і поїхав у Львів, а звідтам – у Чернівці, де була команда легіопу У[країнських] С[ічових] С[трільців]. У Львові зустрінув я чотаря д-ра В. Старосольського. На мій запит, чи і що робиться, він заявив, що у Львові заіспував уже Військовий Тайний Комітет, до якого обіцяв мене впровадити. З тим я поїхав у Чернівці.

Впродовж двох днів з черги радили ми в Чернівцях у колі 10–12 стрілецьких старшин і підстаршин над тим, що робити. Наради відбувалися, очевидно, в тайні перед архикнязем Вільгельмом. Не пригадую собі докладно перебігу тих нарад. Досить, що я зараз виїхав до Львова, щоб узяти участь у працях Військового Тайного Комітету вже з рамени Стрілецтва чи тих, що були на тайних нарадах у Чернівцях.

12 жовтня я приїхав до Львова і ввечорі взяв участь у засіданні Центрального Військового Комітету. На засідання я йшов у переконанні, що Ц.[ентральний] В.[ійськовий] К.[омітет] працює як правдивий штаб, перед яким таке велетенське завдання. Яке ж було моє здивовання, коли я почув тільки теоретичні балачки про потребу праці, а від членів довідався, що вони зайняті цілими днями у своїх військових частинах і тільки ввечері мо-

жуть сходитися на спільні засідання. Я згодився з пропозицією, що виготовлю на найближче засідання проєкт праці Ц.[ентрального] В.[ійськового] К.[омітету], на що всі радо погодилися.

14 жовтня ми знову зійшлися на засідання в помешканню чот.[аря] Л. Огоновського. Мій організаційний проєкт прийнято. Вирішено приступити до фактичної організації тих військових частин у Львові, в яких були українці, а край поділено на округи і вирішено для кожної округи створити Окружну Команду. Одночасно з тим треба було шукати зв'язків з усіма полками і кадрами з українською більшістю, розкиненими по всіх фронтах і всіх краях Австрії, Угорщини, в Україні і в Польщі.

Хто має це все виконувати? Завдання такі важливі і велетенські, а до того земля горіла під ногами. Треба було оглядатися за новими людьми, головно за мотором всієї праці, а саме за організаційним референтом. Не пригадую собі, хто піддав думку, щоб на такого організаційного референта просити д-ра Осипа Назарука. Він жив тоді стало у Львові. Думка видавалася всім дуже щасливою, бо ж д-р О. Назарук представляв собою у нашій уяві найяркішого представника тієї генерації, між молодими і старими, на якій все і всюди тяжив обов'язок і почесть у таких хвилях стояти на чолі акції, а ще до того особа д-ра Назарука була незвичайно популярною і поважною. Тож таки на другий день пішло нас двох до д-ра Назарука з пропозицією обняти організаційний реферат в Ц.[ентральному] В.[ійськовому] К.[омітеті]. На жаль, д-р Назарук відмовився від цієї праці, бо в тому часі він викінчував історію України. Тоді Комітет запропонував цей організаційний реферат мені, і я його прийняв. І поплила гарячкова праця днями і ночами. І ми не знали й не припускали навіть, що ця праця непомітно створить у житті народу цілу епоху.

Перешкоди в праці були великі, австрійські власті старалися паралізувати всякий революційний рух, як український, так і польський. Організація була строго конспіративна.

Але що поляки у Львові мали на них більший вплив (адьютантом команди міста був поляк, член польської військової організації), то й перешкоди для поляків були менші. Наприклад: військові кадри 19-го піх.[отного] полку і 15-го піх.[отного] полку висилали на села відділи для помочі у пільних роботах. На диво до тих відділів вибирано майже самих українців, поляків залишали у Львові. Це відбилося фатально передовсім на боєздатності 19-го піх.[отного] полку. В тому часі вийшов наказ обмежити всякий рух військовиків. Усі перепустки стримано, залізницями прямо не можна було їхати. Через те успішна організація краю надзвичайно терпіла.

Австрійська влада не могли з революційним рухом в тому часі боротися так, як вона цього бажала, але це ще не означало, що вона була йому прихильна. Ця влада тоді не мала вже до цього сили.

Організацією міста Львова займався цілий наш Комітет. Полягала вона передусім на приєднанні до справи революції українських військових частин, що стояли постоєм у Львові, а далі – на організуванні українського населення Львова, себто робітників, міщан, залізничників, поштовців, приватних урядовців, студентів для допомоги військові.

Як я вже згадав, мені доручено організаційний реферат. Це було 15 жовтня. Інших членів Комітету не можна було обтяжувати організацією краю, бо вони були зв'язані зі Львовом своєю військовою службою. Треба було притягнути до праці інших охочих і здібних.

Головним завданням було цілий край пов'язати нитками організації з цеитралею, а в першу чергу ті місцевості, в яких були розміщені українські частини, а далі всі більші міста. Вкінці зв'язатися з тими українськими військовими частинами, що стояли поза межами краю.

Треба було починати з самого початку. У розпорядженні Комітету не було навіть точних даних про розміщення військ. Тому перші гінці чи кур'єри їздили просто на розвідку. Брак військового цеитру про політичній репрезеитації і наша загальна короткозорість мстилися на нас чимраз тяжче. Просто придавлювали своїм тягарем всю нашу роботу. Могли сидіти в тому часі у Львові не люди, а генії, і вони за 15 днів не були б зробили того, що занедбано за цілу війну, а хоч би від часу революції в к.[олишній] Росії і в Україні.

Не моральний, а просто фізичний біль опановує людину про споминах з тих часів. Яким легким коштом могло бути інакше і як, на жаль, сталося. Як мало зусиль потребував покласти нарід галицької України в тому часі при будуванні своєї держави, якби до нього не мала пристосування вірна приповідка про «пізніх Іванів».

Підставою військової організації в краю мали стати Окружні Команди по таких містах: Перемишль, Самбір, Стрий, Станіславів, Коломня, Тернопіль, Золочів, Рава Руська і Чернівці. До створення цих Окружних Команд приступлено около 15 жовтня. Завданням тих було зорганізувати в першу чергу українські військові частини, які знаходилися в їх районах, а далі приготовити українське населення до успішної дії при будові Української держави.

У тих містах, де були кадри українських полків, утворення Окружних Команд йшло доволі легко. Там ініціятиву перебрали старшини. Натомість у тих містах, де не було ніяких українських частин, там праця не могла вийти поза формальні початки.

У Східній Галичині й Буковині ні були розташовані такі кадри полків з українською більшістю:

– Львів: згадано вже вище;

– Перемишль: 45 піх.[отний] полк на половину українсько-польський. Із-за браку (і то цілковитого) в ньому старшин-українців цей полк не входив зовсім у рахубу як власна сила;

– Журавиця (коло Перемишля): кадра 9-го полку піхоти;

– Ярослав: [кадра] 77-го;

– Станіславів: 95-й піх.[отний] полк і 20-й, якого кадра приїхала до Станіславова в останніх днях жовтня;

– Коломня: 24 піх.[отний] полк і 36 піх.[отний] полк;

– Золочів: 35 піх.[отний] полк, кадра якого приїхала до Золочева щойно 30-го жовтня;

– Чернівці: вишкіл і бойові сотні Легіону У[країнських] С[ічових] С[трільців] і кадра 41-го піх.[отного] полку;

– Вижниця: кіш У[країнських] С[ічових] С[трільців].

За винятком двох куренів (8 бойових сотень) легіопу У[країнських] С[ічових] С[трільців] були це самі кадри, значить не бойові частини, а збиранина всякого, переважно бойово нездатного елементу. В місцях постою вищезгаданих частин засновано Окружні Військові Команди і наладнано з ними сталий зв'язок. Найкраще представлявся під бойово-організаційним оглядом 9-й піх.[отний] полк у Журавиці під Перемишлем, 24-й піх.[отний] полк у Коломиї і легіон У[країнських] С[ічових] С[трільців] у Чернівцях. В інших частинах праця поступала вперед дуже поволі. Та все ж ті міста, де були кадри, мали військову одиницю, довкола якої все могло гуртуватися. Зате міста, в яких не було українських частин, а ще до того чужі війська стояли постоєм (Тернопіль, Стрий, Чортків і Самбір), становили поважну небезпеку для майбутньої військової акції.

З кожним днем настрої серед нас ставали чимраз більше хвилюючими. Засідання Цеитрального Віськового Комітету відбувалися вже майже кожного дня. Для організаційного реферату я винайняв дві кімнати в Народній Гостинниці і там вів працю, вже незважаючи надто на конспіративність. Просто не було змоги звертати на це увагу.

Десятки, а в останніх днях сотні людей з усіх сторін краю, з різних військових частин усіх фроитів приходили сюди, спрямовані українськими редакціями й політиками, або привозили звідомлення з Окружних Команд. Десятки кур'єрів виїздило на всі сторони шукати зв'язків або передавати інструкції. Хто з молодших стрільців приїхав на день-два до Львова, той уже не виїздив. Вірив нам на слово, що нічого йому за дезерцію не станеться, і ставав до праці.

Дня 16 жовтня появився цісарський маніфест: «До моїх народів».

«Австрія, – читаємо у маніфесті, – по волі своїх народів має стати союзною державою, в якій кожний нарід в області, яку заселює, творить свій власний організм.

Мій уряд дістав доручення розпочати негайно працю для перебудови Австрії. До народів звертаю мій заклик, щоб вони співділяли в цьому великому ділі через свої Національні Ради, утворені з послів до Державної Ради».

«По волі моїх народів» – що за іронія! Волі народів слухала Австрія тоді, як уже не мала армії, а воля народів ішла в зовсім іншому напрямі.

На основі цісарського маніфесту мали повстати чотири національні держави: Німецько-Австрійська, Чеська, Південнослов'янська та Українська. А тому, що справа Галичини не вияснена, то й справа української національної держави стояла під знаком запиту тим більше, що Угорщина була вийнята з-під задуманої перебудови.

Того самого дня відбулося засідання австро-угорської делеґації, й австрійський міністер закордонних справ Буріян офірував українцям лінію Буга. Навіть у цей грізний час Австрія відмовила українцям права на вільність і свободу в їх етнографічних межах. Всім іншим народам дала, чого вони забажають.

І тому, може, ані один народ не відповів на той цісарський маніфест «так». Тільки одні українці...

На другий день «Народний Комітет» вирішив зорганізувати Українську Національну Раду, як це радив цісар Карл. Цю Національну Раду скликано на 18-го жовтня, а 19-го мала відбутися Українська Конституанта.

18-го жовтня 1918 року в малій залі Народного Дому у Львові зібралася. Приїхали з Відня всі посли, єпископи і по три відпоручники партій, а саме: національно-демократичної, радикальної і соціял-демократичної, та три представники студентства. На цій нараді зударилися тоді два напрямки. Один – співпраці з Австрією і творення Української держави в рамках Австрійської Федерації. Другий – приєднання західньоукраїнських земель до Української держави. Другий напрям і погляд обстоювали тільки представники соціял-демократів і студентства. За першим була величезна більшість, і він переміг. Ухвалено резолюцію такого змісту: вся українська національна територія, зн.[ачить] Східня Галичина з граничною лінією Сяну враз з Лемківщиною, Північно-Західня Буковина і т.[ак] зв.[ана] Угорська Русь, уконституйовуються оцим як Українська держава.

На другий день у великій залі Народного Дому у Львові відбулася Конституанта. Її творили члени Української Національної Ради і мужі довір'я, які приїхали з цілого краю. Президія У[країнської] Н[аціональної] Ради обмежилася тільки до відчитання резолюцій, які ухвалила попереднього дня

Національна Рада. Це спричинило бурю протестів. Загал з таким вирішенням не погоджувався. «До України» – така була думка і воля багатьох.

Витворилася два різні табори. Старші і відповідальні тоді політики шукали компромісу з Австрією, а партія соціял-демократична, молодь і голос народу бажали йти революційними шляхами. Прірва вже тоді поглиблювалася.

20-го жовтня на площі св.[ятого] Юра проголошено прилюдно Українську державу в двоякий спосіб, а саме: д-р Кость Левицький – від імени більшости Національної Ради, а Семен Вітик – від опозиції. Яке то було болюче в таку торжественну хвилину[1]!

Офіційна політика нації спочивала безапеляційно в руках людей австрійської орієитації. Тому то і дальша наша політика пішла по тій лінії. Зараз по Конституаиті всі відповідальні політики з президеитом Національної Ради д-ром Петрушевичем виїхали до Відня. І тут у Відні заскочив їх усіх неожиданий перший листопад.

Люди не здавали собі справи, як горіла земля під ногами. Галицька делеґація заповіла на 1 листопада з'їзд мужів довір'я з цілого краю у Львові, а на 6 листопада доручено відбути по всіх повітах організаційні збори.

Дійсно цікаве було тоді відношення галицької політики до України за Збручем. Там існувала своя держава. Байдуже яка, гетьманська чи реснубліканська. Але держава, до якої тяготіла збірна думка цілого народу. Було ясним, що двох українських держав будувати буде годі. Ані Парлямеитарна Репрезентація, ані потім Національна Рада не вважали потрібним з урядом України порозумітися. І ніхто з парлямеитарних послів, а вони тоді вели політику, навіть не був в Україні.

Орієитація на мирне розв'язання спору поставила Національпу Раду поза події, які розігралися Першого Листопада. Ще 31-го жовтня делєгація Національної Ради пішла до намісник Гуйна та домагалася передачі влади в руки Національної Ради, але намісник Гуйн відмовив домаганню. Це був кінець спроб Національної Ради, які зовсім не спливали на хід подій, що їх підготовляв інший чинник, інша сила, що тоді виросла: Українська Військова Організація.

Ця сила виступила в історії галицької України на склоні 1918 року, і її ділом був сам перший листопад. А що цей порив, цей зрив скінчився невдачею, на це склалося дуже і дуже багато причин.

---

[1] Ще 19 жовтпя 1918 року У[країпська] Н[аціопальпа] Р[ада] відбула у Львові перше засідаппя, па якому обрапо президентом У[країпської] Н[аціопальпої] Р[ади] д-ра Є. Петрушевича та утворепо три делєгації У[країпської] Н[аціопальпої] Р[ади]. Перша викопавча – у Відпі під проводом Петрушевича, друга – оргапізаційпа в Галичипі під проводом д-ра К. Левицького і третя – для Буковипи па чолі з Омеляпом Поповичем (примітка Михайла Гуцуляка) .

Не лише серед У[країнських] С[ічових] С[трільців] зроджувалася думка незалежної Української Військової Організації, але й по австрійських військових частинах, у тих, у кого билося українське серце, відчувалася потреба революційної організації, бо й там багато було самовідданих і щирих патріотів. Але перевести цю ідею в діло найлегше могли тільки У[країнські] С[ічові] С[трільці]. Вони одинокі були до цього покликані, єдино стрілецька організація мала всі дані стати революційним осередком.

Однак, на жаль, У[країнські] С[ічові] С[трільці] таким революційним осередком не стали. А склалося на це дві головні причини.

Можна сміло твердити, що якщо б не тяжкі та криваві бої на горі Лисоні і в селі Потуторах під Бережанами, роля У[країнських] С[ічових] С[трільців] у листопадовій революції була б цілком інакша. На горі Лисоні і в Потуторах У[країнські] С[ічові] С[трільці] втратили майже весь свій актив, зовсім осиротіли. По цих боях не стало найактивніших і найвідважніших. Це можна тепер ствердити на підставі тієї ролі, яку полонені У[країнські] С[ічові] С[трільці] відограли у Великій Україні як київські Січові Стрільці: не будь У[країнських] С[ічових] С[трільців], не було б і Січових Стрільців. Годі вже тепер оцінювати, чи це на краще вийшло Україні, чи навпаки. На всякий випадок ці жахливі бої ослабили У[країнських] С[ічових] С[трільців] настільки, що вони були заслабкі витворити з себе революційний осередок.

Друга причина – це історія з архикнязем Вільгельмом Габсбурґом, відомим тепер під Василя Вишиваного. З боку австрійських політичних чинників призначення Вільгельма протектором, а згодом комендаитом У[країнських] С[ічових] С[трільців] було потягненням дуже зручним. Не ведена Вільгельмом та чи інша акція, але сама його присутність серед стрілецтва вбивала всяку аитиавстрійську акцію, себто в тогочасних умовинах революційну атмосферу. В осередку різних комбінацій стояла особа архикнязя. Він сам – людина пересічна, нічим не замітна. Вірний голові свого роду, мав охоту зробити кар'єру на українській справі, але зовсім зрозуміло так, щоб ніколи не попасти в конфлікт із Віднем.

Ці дві причини склалися на те, що листопадовий переворот відбувся без стрілецтва як організації. Це було дальшою причиною його невдачі. Бо в останній хвилині зліплений революційний осередок ні під фаховим, ні під ідеологічним оглядом не відповідав історичним вимогам. Сам переворот перевести ще не штука. Головне знати, що робити на другий день після нього. А цього, власне, з відповідальних тоді людей, не тільки ніхто не знав, але, як сьогодні над цим роздумую, ніхто не ставив собі подібного питання[1].

---

[1] Була ще третя причипа, чому листопадовий переворот відбувся без стрілецтва, а це перебуваппя стрілецтва па Буковипі. І хоч украïпські чиппики робили все можливе,

День 30 жовтня пройшов на нарадах під проводом Вітовського, того самого дня виготовлено подрібні інструкції для Округжних Команд, ще того самого дня приїздили гінці за наказами. Дня 30 жовтня наш Цеитральний Військовий Комітет не знав ще реченця вистуну. Зрештою ми всі ясно бачили, що не являємось панами снтуації і що обставини керують нами та що ми змушені почати цей виступ тоді, коли вже не буде іншого виходу. Але ми не принускали, що, положившись спати, ми встанемо на другий день, щоб уже того дня почати акцію. А воно дійсно так сталося.

Дня 31 жовтня ранком, біля шостої години, прибіг в Народню Гостинницю до кімнати ч.[исло] 31, де від тижня поміщалося бюро організаційного рефераита, один десятник з Військової Команди (Мілітеркоммандо), який заявив: «Я чув, що вчора в часі вечері говорили між собою вищі старшини, що з Відня прийшов наказ передати владу тому, хто має силу і то по неї перший зголоситься». Ця вістка була надто правдоподібна. Вона так відповідала тактиці австрійської політики та її тодішньої безсильности, що в її автентичність ніхто не сумнівався. В ранішніх польських часописах ми вичитали, що дня першого листопада приїжджає у Львів Польська Ліквідаційна Комісія з Кракова з метою передати владу над територією Сх.[ідної] Галичини місцевим полякам. А далі, що військовий комендант Перемишля, генерал Пухальський, підчиняється цій ліквідаційній комісії. Ті короткі тривожні вістки ясно змалювали положення. Кожний з нас бачив, що мусимо починати сьогодні або ніколи. Але, вибираючи це друге, чи могли б ми тоді зватись нацією? В нашім Цеитральнім Комітеті не було двох думок. «Інструкції» з Відня ми не дочекалися, акцію треба починати самочинно. Отже, хай живе революція!

Я остався ще у своїй кімнаті в Народній Гостинниці і виготовляв накази для Округжних Команд. Українській збройній акції у Східній Галичині могли стати на перешкоді дві сили: австро-угорські військові частини, розміщені по цілій Східній Галичині, зложені з німців та мадярів і поляків. Ці останні по всіх містах Східньої Галичини мали свої військові тайні гуртки.

Годі було передбачити, як будуть поводитися австро-угорські війська. Скоріше можна було здогадуватися, що вони залишаться невтральними. Та це був тільки здогад.

Щодо польських організацій, то ми не мали майже жадних певних відомостей щодо їх кількости і боєздатности. Справді, поляки не були настільки сильними, щоб знівечити в терені нашу збройну акцію. Небезпека від

одпак У[країпських] С[ічових] С[трільців] пе перепесепо до Львова. Стрілецтво було заступлепе в Листопадовому зриву дуже малепькою горсткою тих, що тоді, можпа сказати, випадково зпайшлися у Львові (примітка Михайла Гуцуляка).

польських боївок могла загрожувати тільки містам і то тим, в яких поляки творили чисельну більшість. Крім того, згідно з нашими інформаціями досить багато польських легіоністів було в містечку Болехові, де залишились останки кадри колишнього польського легіону.

Зрештою, щодо краю ми були зовсім спокійні. Ніхто не сумнівався, що в жадній місцевості Сх.[ідної] Галичини поляки не зважаться виступити активно, зі зброєю в руках, проти української влади. Вийняток під цим оглядом становив Львів. Тут був центр усіх польських організацій, була тут сконцентрована вся польська сила, при допомозі якого вони задумали захопити всю владу в Сх.[ідній] Галичині. У Львові поляки живуть в чисельній компактній масі. Львів – це остоя і твердиня польського шовінізму. Тому кожний з нас числився з тим, що у Львові поляки виступлять проти нас активно зі зброєю в руках.

Посідання Львова вирішувало долю Сх.[ідної] Галичини. Львів – це важливий політичний, а ще важливіший комунікаційний центр, в якому збігалися залізниці і биті шляхи з усіх сторін краю, і тому цей центр був передумовою сили господаря краю. Тому то й накази для Окружних Команд звертали увагу: в першу чергу і якнайскоріше приходити з військовою допомогою для Львова.

Осередками, що мали прийти Львову зі скорою допомогою, були в першу чергу бойові сотні легіону У[країнських] С[ічових] С[трільців], розташовані в тому часі в Чернівцях і околиці, Станіславів з доволі численними кадрами, Коломия з такими ж кадрами і Золочів. Інші місцевості не розпоряджали військом, а Перемишль сам потребував такої помочі для себе.

Накази до Окружних Команд вбились добре в мою пам'ять, і тому можу зміст їх передати точно. Розіслано їх гінцями зі Львова 31 жовтня 1918 р. до години 2-гої після обіду. Значить, декотрі Окружні Команди мусіли дістати ці накази уже по полудні цього ж дня, декотрі найдалі ввечорі того самого дня, а У[країнські] С[ічові] С[трільці] о 12-й годині ночі.

Наказ до У[країнських] С[ічових] С[трільців], висланий на руки сотника Букшованого, який на кільканадцять днів раніше був обраний старшинським корпусом комендантом У[країнських] С[ічових] С[трільців] (очевидно в тайні перед архикнязем Вільгельмом), звучав так:

«Вночі з 31 жовтня на 1 листопада Українська Національна Рада переймає владу над українськими землями Австро-Угорщини. Цієї ж ночі українські військові частини займуть Львів. Те саме заряджено по всіх місцевостях Сх.[ідної] Галичини.

Усі частини У[країнських] С[ічових] С[трільців] мають негайно переїхати до Львова. Бойові сотні, що перебувають у Чернівцях, мають зараз виїхати, не гаючи ні хвилини часу. Якщо б роблено труднощі в доставі по-

їздів, треба їх взяти силою і, ніде не затримуючись, прибути через Ходорів до Львова. Коломня і Станіславів отримали вже наказ перебрати владу.

Проведення акції в Чернівцях залишити 41-му піх.[отному] полкові».

Перший уступ цього наказу повторявся у наказах до всіх Округжних Команд, а далі звучав:

«О.[кружна] К.[оманда] Коломия...

Слід негайно після одержання цього наказу опанувати місто. Оставити відповідно до потреби чисельно сильну залогу, решту військ треба негайно через Станіславів, Ходорів вислати в допомогу Львову. Оскільки Станіславів потребував би помочі, треба її дати».

«О.[кружна] К.[оманда] Станіславів...

Оставити відповідно чисельну залогу для вдержання міста, а решту війська негайно вислати через Стрий до Львова. В Болехові має бути згруповане більше число польських легіоністів. Треба, якщо це правда, по дорозі прочистити район Болехова і Стрня...»

«О.[кружна] К.[оманда] Золочів...

Зайві частини вислати негайно до Львова».

«О.[кружна] К.[оманда] Перемишль (Журавиця)...

Найдалі до четвертої години ранку слід опапувати місто. Залізничні мости на Сяні за всяку ціпу до тої години висадити в повітря...»

«Команді 77-го піх.[отному] полку в Ярославі…

Зайняти і держати в своїх руках місто».

Накази до тих Окружних Команд, де не було українських військових частин і до всіх повітів Сх.[ідної] Галичини вислано менш-більш такого змісту:

«Українська Національна Рада переймає владу у свої руки. Ніччю з 31 жовтня на 1 листопада українська залога Львова займе місто. В кожному повіті Сх.[ідної] Галичини слід перебрати владу власними засобами. Зібрати якнайбільше селян і вислати їх на допомогу сусідньому повітові, якщо б він такої допомоги потребував. Всі уряди слід перебрати і обсадити їх довіреними людьми. Урядовців-поляків, які ставитимуться ворожо до української влади, арештувати».

На наказах як до «Округжних Команд», так і до повітів я підписував сотника Вітовського.

Тільки з деякими повітами наш Цеитральний Військовий Комітет мав зв'язок і там були вже назначені комендаити. До інших повітів висилано накази на руки відомих діяльних громадян-патріотів.

Біля 4-ої години по полудня 31 жовтня 1918 р. відходили і від'їжджали останні гінці чи кур'єри з наказами до всіх повітів Сх.[ідної] Галичини. Були це, за малими винятками, студенти-богослови з теологічного факультету у

Львові. Їх лиця були поважні... то ж не поважнів би в такій хвилині? Несли вони в край накази, про які впродовж соток літ українці могли мріяти тільки в уяві. Несли вони на своїх грудях накази волі...

Військова Генеральна Команда приготовила якнайточніший плян самого збройного перевороту; що має статися далі, над тим продумано тільско односторонньо. Згідно з пляном, бойові сотні У[країнських] С[ічових] С[трільців] з Буковини мали приїхати до Львова найпізніше 1-го листопада в полудне. Вони мали перебрати охорону міста, а порозривані від своїх баз військові різні частини, що провели збройний переворот, мали бути стягнені і зреорганізовані. Над тим, що робити, якщо У[країнські] С[ічові] С[трільці] не приїдуть на означений час, ніхто з нас навіть не застановлявся. Це всі члени нашого Комітету виключали. А однак те, що згідно з пляном було виключене, сталося. У[країнські] С[ічові] С[трільці] не приїхали 1-го листопада, не приїхали і 2-го листопада. Війна за Львів почалася вже 1-го листопада. Опанувати снтуацію тими частинами, що були у Львові, було неможливо. Може, воно зле сказано. Може, було можливим, але ситуації не опановано, бо цього не передбачено в пляні.

Два дні пізніше вирішили вислід акції за посідання Львова. Відомо всім, що У[країнські] С[ічові] С[трільці] приїхали аж 3-го листопада по полудні. Трагічні два дні спізнення...

Друкується за: Перший листопад 1918 року на західних землях України. – К.: Либідь, 1993.

Іваи Рудиицький

Спомини львівських Листопадових днів 1918 року

(...) А тут чимраз голосніше говорять про кінець війни, про розвал Австрії. По каварнях у Львові видно при столиках гуртами старшин, що з собою конферують. Каварні, ба навіть їх частини прибирають національний характер. Українцям припала «Ренесанс», а саме куток з картовими столами біля білярдів. Цілими вечорами грали тут та балакали

про різне. Говорилося много про те, що нам робити, як Австрія розлетиться, а поляки простягнуть руки по нашу Батьківщипу. А що це готові зробити, було більш чим певне, бо вже в серпні 1918 р. М.К.Л.[1] викрило тайний кружок польських легіоністів і старшин. Їх виарештували. Деякі з них сиділи в арештах на Курковій вулиці; їх при відвороті українці винустили. В поодиноких частинах почали пропадати кріси, а 30 жовтня викрили вже українці, що польський німець Вельзер з 15 п.[іхотного] п.[олку] зорганізовано викрадав ночами кріси для польської боївки, а в цьому помагав йому ст.[арший] д.[есятник] Яблонський. Вони оба, прочуваючи халену, втекли завчасу зі Львова.

З кінцем вересня 1918 р., не пам'ятаю вже котрої днини, приступив до мене в «Ренесанс» бл.[аженної] вже пам'яті д-р Кость Танячкевич та запросив мене до свого стола. Почалася балачка про те, якої я думки про теперішню снтуацію, якої сили гарнізон, по чиій стороні перевага і т.[ому] п.[одібне]. При кінці подав мені д-р Танячкевич адресу, просив о дискрецію, та казав зголоситися у добродія С-кого, голови індексової комісії.

В означенім дні явився я в академічному помешканню. Застав господаря С-кого вдома. Він почав мене інформувати: ходить о тайпу організацію українців в австрійській армії. Ми зав'язуємо комітет, що має дати життя цій організації, а яка матиме за ціль: оборопу перед польською нахабністю. До комітету ввійшло поки що 6 чоловік: пор.[учник] Іван Рудницький 15 п.[іхотного] п.[олку], чот.[овий] Караван 19 п.[олку] стрільців, хор.[унжий] Ватран з пресового відділу М.К.Л., чот.[овий] Любомир Огоновський з військової поліції, акад.[емік] В. Полянський як зв'язковий залізничників і акад.[емік] С-кий як зв'язковий академіків.

Щоб справи не робити голосною та не скликувати на всякі збори забагато людей, постановлено:

1. Пошукати собі відповідного предсідника, бо із сучасних ніхто не хотів обняти проводу організації, яка мала розтягпути свої дії на цілий край та, крім пересічного військового знання, потребувала ще й знання сякої-такої стратегії, знання військової та політичної організації.

2. Місце політичного організатора і голови військового комітету вирішено залишити для одного з представників У[країнських] С[ічових] С[трільців] (по можності сот.[ника] Вітовського).

3. Кожний з учасників дістав приділені частини, в яких мав дібрати собі помічників, а втаємничувати їх лиш у найконечніші речі, поширювати поміж стрілецтвом, так сказати б, свідомість того, що може з нами статися на випадок польського повстання. Вести при допомозі свідомих, спеціяльно

[1] М.К.Л. – Мілітар Комапдо Лемберг (Військове комапдуваппя Львова).

стрільців, відповідну пропаганду. Обчислити докладно всіх українців, поляків, кріси, амуніцію та харчі. Провести докладну розвідку про настрої поляків, зокрема про настрої австрійського військового командування у відношенні до українців. Ці провести не було для хор.[унжого] Ватрана надто трудним, бо сам був у М.К.Л., а разом з ним був і відомий організатор Заліщиччини, хор.[унжий] Бараник Василь. Зрештою в М.К.Л. було під той час досить українців і чехів та все можна було довідатися і про найтайніші розпорядження. Крім того, мав хор.[унжий] Ватран удержувати зв'язок з цивільним комітетом, який зав'язався у Львові.

4. Якщо старшини У[країнських] С[ічових] С[трільців] згодяться, запропонувати тактичний провід будучої армії архикнязеві Вільгельмові. В цій справі мав пор.[учник] Рудницький поїхати 20 жовтня до Коша У[країнських] С[ічових] С[трільців] у Вижниці, а опісля – до архикнязя. Цю четверту ухвалу постановлено на підставі відомости, яку приніс хор.[унжий] Ватран від д-ра К. Левицького, що Аитаита стоїть на принципі задержання Австрії. Опираючися на тій відомості, вирішив комітет перепроваджувати агітацію: організацію на основі самостійного Галицького Українського Королівства в евентуальній федерації з Австрією.

За цим промовляло ще й те, що фроит тоді стояв ще сильно, що Австрія мала ще досить військ в Україні, котрі могли кожної хвилі враз з поляками нас здавити, далі й те, що сотник Чмола, який приїхав з України від С[ічових] С[трільців] (Січові Стрільці, які зорганізували корнус у Вел.[икій] Україні переважно з полонених У[країнських] С[ічових] С[трільців], заявив: «Україна може дати вам до 2000 крісів, дещо амуніції і харчів, скільки хочете, однак ані одної боєздатної частини, і раджу з Україною поки що не лучитися». Це дуже всіх здивувало, і ніхто з нас не міг тоді цього зрозуміти. Треба було, отже, числити лиш на власні сили і на те, що прийдеться вести боротьбу щонайменше з поляками Західньої Галичини.

Комітет виходив з утилітарного заложення, що, не відносячись до Австрії ворожо, а, навпаки, виступаючи по її стороні, не лише здобудемо симпатію, але і всяку допомогу від Австрії проти Польщі. А було це й вигідне, бо з гаслом самооборони перед польською нахабністю та з гаслом національної свободи лучилося і гасло оборони цісаря, а це ще тоді стрілецтву у великій мірі імпонувало.

Друкується за: «Український Скиталець» (Ліберець). – 1921. – №1.

Дем'ян Пеленськнй

Осінь 1918 року

(...) У серпні я дістав тритижневу відпустку. З відпустки їхав вишкіл із Миколаєва (Галичина) у Велику Украіпу до села Грузького біля Єлисаветгороду. Але тому, що У[країнські] С[ічові] С[трільці] сприяли українським селянам, а не австрійській владі, їх вкоротці звідтам забрали та перевели на Буковипу.

Ненадійно прийшла вістка, що нас забирають на Буковипу. Не хотілося вірити тому, тим більше, що у Великій Україні ми були такі потрібні, бо не в одному приходили з допомогою селянам і нераз перешкодили карним експедиціям. Але що ж! Наказ, не було ради... У половині вересия вирушили У[країнські] С[ічові] С[трільці] на Буковипу, вишкіл і команда групи У[країнських] С[ічових] С[трільців] арх.[икиязя] Василя Вишиваного (Вільгельма Габсбурга) до Черновець, решта частин У[країнських] С[ічових] С[трільців] на пограниччя Буковини.

Ми їхали через Могилів Подільський чудовими околицями понад Дністер.

У Чернівцях розташувалися в касариях на Горечі, 2 км від міста. Касарні стояли на горбку, звідки прегарний вид на околицю. Місто Чернівці чистеньке, ромаитичне виглядом і більш своє, як інші українські міста.

Назви вулиць писані двома мовами – українською і німецькою. Ще одинока Коломия мала такий характер тоді. Там також були подвійні написи на вулицях.

У[країнські] С[ічові] С[трільці] відчули, що найкращим місцем постою для них міг бути коли не Київ у Великій Україні, то Львів. Постій у Чернівцях вважали за цілковиту ізоляцію...

Приїхавши до Черновець, всі рвалися до відпусток, але відпустки обмежено тільки до службових поїздок.

Між тим події на Заході котились стрімголов. В нас тишина, як перед бурею. Стрілецтво збиралось у вільних хвилинах гуртками, політикувало, передбачуючи великі зміни.

Десь коло 20.Х відбулися підстаршинські довірочні сходини, на яких був правдоподібно пор.[учник] Трух (пізніший монах-василіянин), і там втаємничено дуже обережно приявних підстаршин про передбачувапу бурю. Старшинські сходини відбувалися правдоподібно частіше.

Кілька днів перед 1 листопада від'їхав пор.[учник] Трух до Львова. Чого – ми не знали, тільки стали очікувати його повороту.

Прийшов день 1 листопада 1918 р.

Ранком 7.30 з'явився зі Львова гонець від [Української] Національної Ради, пор.[учник] Сенюта, з наказом їхати негайно у Львів. У[країнських]

С[ічових] С[трільців] ожидають там як найкращу частину для оборони молодої Української держави.

У команді вишколу не було ще нікого із старшин. Пор.[учника] Сенюту спрямували до комендаита вишколу, сотн.[ика] Осипа Букшованого. Блискавично рознеслася вістка, що приїхав гонець зі Львова. Годі описати радість. Всі рвалися їхати, щоб найскоріше бути у Львові. В очікуванні наказу від'їзду хвилини ставали годинами. О год. 9.30 відобрав я телефонат, наказ негайного від'їзду до Львова, подбати про негайне зложения гарнітуру зі 100 осей і від'їзду до Львова.

Це був перший телефонат українською мовою з команди групи арх.[икнязя] Вільгельма (Василя Вишиваного). Цим телефонічним наказом були полагоджені всі формальності щодо від'їзду вишколу до Львова. Та не так скоро пішло усе, як могло й треба було.

Чотирилітній воєнний досвід, мабуть, замалий був нашому комендаитові, щоб не обійшлось тут без перешкод на станції при складанні гарнітуру. Залізничники, неукраїнці, саботували наказ, стараючись якнайдовше протягати роботу.

Врешті після настирливих і безнастанних урґенсів команди групи арх.[икнязя] Вільгельма щойно десь під вечір вдалося скласти потрібний гарнітур. Та тут недописало що чомусь і завагопування куреия вишколу. Замість завагонувати піхоту й амуніцію, почали возити й заваитажувати провіянтуру шістьма парами коней, що були власністю вишколу. Провіянтура була тоді багата, бо в Україні добре підсилилась.

Про це дбайливе ваитажения провіянтури стали всяке говорити. Між іншим, що там є доволі приватного майна. Це, звичайно, могли бути сплітки, як вияв тієї нервози і гарячки з приводу спізнения виїзду. Стрільці рвалися, щоб найскоріше, а тут спізнения через провіянтуру. Саме випали свята і не можна було дістати в місті підвод та прискорити ваитаж муки та цукру.

У такому схвильованні ходили чимраз сильніші поголоски, що вантажать приватне майно, не дбаючи про вагу справи.

О годині 5 по пол.[удні] відібрав я ще телефонат зі Львова з генеральконмандо німецькою мовою, в якім був подібний наказ, як з команди групи Василя Вишиваного: скласти негайно гарнітуру зі 100 осей і їхати до Львова. Цей телефонат був наче останньою пригадкою негайного від'їзду. Та цим не тривожилось наше командувания, бо все ще було зайияте перевозом маловартих для справи провіянтів. (Харчів було, дається, 4 до 6 вагонів.) Аж увечорі зроблено збірку куреия для ношения амуніції на двірець. По двох стрільців брали скриньку амуніції і так сотнями несли до поїзду на станцію, віддалепу 3 до 4 км. Десь після півночі 2 вагони амуніції заваитажено тим способом. Завагопувавсь і курінь.

Телефонічний рій команди вишколу враз з канцелярією вишколу розмістився в першому вагоні. Все канцелярійне і телефонічне приладді пішло в кут вагона. Кожний з нас відчував, що кріс буде тепер важливіший. У вагоні нас було 12 до 14. Але зараз ми ще не від'їхали.

Слушно зауважив пор.[учник] д-р Волод. Старосольський, що Стрільці повинні були зайияти готовий особовий поїзд, взявши зі собою амуніцію, і зараз від'їхати.

І дійсно аж над вечір поносили стрільці амуніцію. Це можна було вже рано зробити, а провіянтуру залишити іншим відділам, які від'їхали три дні пізніше за вишколом. Хто зна, чи негайним від'їздом з Черновець не була б вирішена ціла справа, а навіть цілий вислід війни…

Завантажений курінь ще не від'їздив, аж в полудневих годинах 2 листопада рушив з Черновець. Всі неначе важкий камінь спав із грудей. Хотілося стрілою мчати вперед, щоб дігнати пропалий, даром прогайнований. А дорога була далека, на добавок на кожній станції виявлялись перешкоди від ворожо настроєних урядовців.

Перша довша зупинка в Снятині. По рішучій перепалці з дижурним руху добились ми скорого від'їзду. Поїзд рушив далі. При тому знято давній напис зі станції, і це був наш перший акт українізіційний. Подібне діялося по інших станціях, де були довші постої.

Вкінці доїхали надвечір до Коломиї. Там розпнтували про події у Львові, але ніхто нічого певного не знав. Ми розвідували, як перейшла Коломия в українські руки. В Коломиї, здається, не було довшого постою.

Наш запас свічок (висвітилося, здається, 2 лойові) скінчився, і ми поклалися спати. Кожний знайшов собі місце на долівці вагона, і під одноманітний стукіт коліс скоро всі заспули.

Довше спинились у Станіславові. Крики на двірці збудили нас. Це було десь після півночі. Стрільці хотіли довідатися, що за причина, та довідалися лише, що нам годі видістатися зі Станіславова. Як довго стояли, не знаю, казали, що цілих 6 годин.

Ранком, як я пробудився, ми мипули вже Бурштин. Було це біля 7-ї ранку в неділю 3 листопада. Росив дощ. З Ходорова виїхали між 10–11 годиною перед полуднем. По дорозі зустрічали гурми вояків з австрійських полків зі Львова. Були між ними й українці. Нас збирала досада, чого вони виходять зі Львова, коли там кожпу одиницю числиться на вагу золота.

На рампах громадки наших селян. Байдужно позирають на залізничний шлях, наче б і нічого не сталося. Ми стали писати летючки-відозви із закликом ставати в ряду української армії і стягатись до Львова. Тут стала нам у пригоді канцелярія, було досить паперу і кальок. На кожній рампі, де ми стрічали цих байдужих людців, кидали ці летючки. І з революційного на-

строю під впливом цих летючок перейшли скоро в дійсно бойовий настрій, бо вже за Сиховом, в якім ми було десь коло 2 години з полудия, прийшов наказ виступити з вагонів і йти забезпеченим походом, розстрільною побіч поїзда. У Сихові вижидали нас післанці начальної команди з наказом та поінформували нашу команду про положения. Я йшов правим боком. Поїзд їхав поволі, як ми йшли. Це трохи беитежило нас. Ще так далеко до Львова, а вже небезпечно їхати, значить, там недобре.

Недалечко від Перзенківки стали посвистувати кулі в наш бік. З лівої сторони обезпечення поїзда звели наші стежі з противником перший малий бій. Там поранили одного і забрали його зі собою до поїзда. Санітари перев'язали рапу, що не була поважна. При полоненім найшли добре стрільцям відомий багнет пор.[учника] д-ра Старосольського. Колодка цього багнету була гарно виінкрустована гуцульськими кораликами. На запит, звідки має цей багнет, казав, що взяли в полон якогось полковника, і цей баґнет походить від нього. На станцію Перзенківка прибули ми, як вже стемніло. Стали і чекали!

Зі Львова доходив до нас гук стрілів не дуже рясних, але все-таки нас це усвідомлювало, що там почався бій. Сутичка з ворожою стежею була познакою, що противник не спить, а енергійно ділає. Стрільці хвиювалися, нас опанувало огірчення, чому ми тут стоїмо а не йдемо з допомогою тим, де нас так ожидають. Тим більше, що вже зв'язались з нами «цивільні» зв'язкові з наказом. Все робилось не так, як у війську. Де треба було рішучо діяти і йти бравурно вперед, нас здержувало само наше безпосереднє командувания. Аж вкінці біля 8 години вечора комендаит сот.[ник] Букшований видав наказ: булавна сотні в силі 40 крісів має відійти на Цитаделю, друга сотия, т.[ак] зв.[ана] гуцульська, в силі около 180 крісів має зайияти головний двірець. З булавною сотнею пішов я на Цитаделю. З нами пішов хор.[унжий] Голинський і сот.[ник] Букшований, який мав командувати Цитаделею. Про решту розподілу мені не відомо. Миттю набрали ми, що могли, амуніції і були готові до відходу. Провадив нас один «цивільний» (здається, Кудрик).

Серед темряви, заховуючи якнайбільшу обережність, ми старалися перейти попри електрівню і Кадетську школу, тоді вже обсаджену боївкою. Коло Кадетської школи сподівалися засідки, але якось удалося перейти Стрийським парком, вул. Супінського[1] під Цитаделю. Могло це бути біля 10 год. ночі. До самої Цитаделі не могли увійти, бо звідтам ішов сильний крісовий вогонь, тому припали долів, а наш провідник «цивіль» пішов дати знати, що це прийшли підмогою так довгоочікувані Січовики.

---

[1] Тепер вулиця М. Коцюбипського.

Та не скоро вдалося дійти з вісткою, «цивіль» мусів повзти під саму Цитадель, підождати, заки стріли дещо притихпуть, і умовленим кличем дати знак, щоб перестали стрілянину.

Нараз стрілянина втихла, і ми миттю зірвались та побігли до нашої Цитаделі. З великою радістю повітала нас невеличка залога Цитаделі в силі всього 30 до 40 людей, т.[ак] зв.[аних] ляндштурмаків, які по-геройськи відстрілювались 3 дні і так задержали в руках таку цінпу точку як Цитаделя.

Друкується за: Календар Червоної Калини на 1934 р. – Львів, 1934. – С. 75–83.

Спомини отця А. Базилевича, духовника Українських Січових Стрільців[1]

Уже літом відчували ми, що прийде якийсь переворот. Старшини У.[країнських] С.[ічових] С.[трільців] застановлялись, якби можна взяти команду Легіону в свої руки на случай непредвиджених подій. Заважав нам прибічник архикнязя Вільгельма Форстер. Втручувався в справи Легіону і за якийсь крок патріотизму, що йому не подобався, грозив розв'язанням. Я дістав наказ не натякати на патріотизм в проповідях. По богослуженню співали «Вже воскресла Україна», а Форстер питав, що це за пісня.

Довірені ради відбувалися в Коші і в Легіоні. В Чернівцях став командаитом Вітовський, а коли він поїхав до Львова, обияв команду Букшований. Це був добрий старшина. Микитка був тоді ще «коміскнопфом», навіяний австрійським духом. Відхід Гриця Коссака був добрий для нас. Ми мали розсупутися від Чернівець до Гусятина, а штаб мав стати в Копичинцях. Тиждень чекали ми на вагони залізничні з локомотивою і спізнилися до Львова. Ми мали намір їхати прямо на Львів. Першим поїздом їхав вишкіл, це був пізніший II Курінь Червоної Калини, опісля їхав I Курінь, це є бувший Легіон, найдобірніші вояки, залізний послух, повна народна свідомість.

[1] Спогади отця Базилевича записав у своєму щоденпику Івап Боберський: «Дпя 15.I.1919, середа, Стапіславів. По полудпі від 4-тої до 8-мої, отже, чотири годипи, описував я вражеппя о.[тця] Базилевича. Василь Пачовський сидів також при тім і записував дещо собі. (...) О.[тець] Базилевич, духовпик Українських Січових Стрільців розповідав, я записував чорпилом і пером, бо писати і записки довше тривають, пе затираються. (...) Це записав я в каварпі Union 15-го січпя [1919] за словами о.[тця] Базилевича, щоб вставити в мій дпевпик. Опис подій може стати важпим для пізпішої оціпки.»

Кіш мав обсадити наш хребет: Сиятин, Вижниця, Заліщики. Замітно, що українці у Чернівцях не згодились, щоб Український Легіон обсадив місто. Вони думали, що така подія викликала б прихід румунів. Стрільці могли обсадити всі магазини, які опинилися опісля в румунських руках. З дня 1-го падолиста на 2-го падолиста ладувались цілу ніч. З касарень «Горечи» коло цвинтаря до двірця є три чверті години ходу. Треба було забрати всі припаси і стріловину, яку ми вспіли видостати з австрійських магазинів. Треба було возити вісьмома возами, бо тягарових авт ми не мали. Зі Львова йшли кур'єри один за другим, а ми мали спутані руки з огляду на брак возів, авт, вагонів.

Надійшов час від'їзду, перша година в полудне 2-го падолиста. Ми забрали великий запас гранат, які придалися у Львові. Генерал у Чернівцях видав приказ не дрочити нас, а лишити в спокою. Перед від'їздом мали стрільці червоні кокардки на шапках. Поїзд умаєний зеленим листям і синьо-жовтими прапорами. Товпи народу приглядались і мали сльози в очах. У Неполоківцях чеські старшини желали щастя слов'янським республікам.

Ми мали вістку, що 24-ий полк зайняв Коломию. Із Заболотова до Коломиї спізнилися ми о дві години, до Станіславова о чотири години. Слідний був опір польських залізничних урядників. По дорозі, оскільки було часу, здирали стрільці польські написи. Пізно вночі наспіли ми в Станіславів. На двірці застали ми двох кондукторів, які заявили, що перед п'яти мінутами забралися з бюр поляки-урядники, бо «nie beda transportowac Sicz»[1]. Три і півгодини тривало, заки відшукано Мирона, який пустив наш поїзд дальше.

За час чекання в Станіславові приїхав поїзд зі Львова, набитий людьми. На дахах сиділи і лежали подорожні. Один десятник, німець у службі на двірці, звістив нам, що в поїзді везуть скоростріл. Повідбирали оружжя. Їхали дальше насліпо, не знаючи, чи не наїдемо на якийсь поїзд. Дня 3-го падолиста на восьму годину рано приїхали в Ходорів. По дорозі ревідували ріжні поїзди. Стрічали ми много вояків, що вертали домів зі своїх кошів. Їхали жовніри з 41-го і 22-го полку. Щонайбільше яких п'ятнайцять прилучилось до нас здобувати Львів. У Ходорові застали ми українську владу. І дістали ми пересторогу, що дорога від Старого Села не є безпечна. В Ходорові ми мали снідання, яких три чверті години і суперечку з машиністом-поляком. Стара машина їхала поволі. Треба було посуватись черепашиним кроком. Двох стрільців йшло перед локомотивою, щоб глядіти на шлях.

З полудня під'їхали ми під Перзенківку. Два кілометри перед двірцем командант І-го транспорту Букшований випустив три сотні перед поїзд в

[1] Не будуть транспортувати Січ (польськ.).

розстрільну. Одна сотня йшла шляхом, друга сотня – праворуч, третя сотня – ліворуч від шляху, щоб очистити дворець Перзенківку, бо і там свистали кулі верхом вагонів. Четверта сотня творила охорону поїзду. Ступали по десять кроків муж від мужа. За хвилю перестрілка зліва і справа. Наші прогнали поляків і зайняли станцію. Поляки лишили чотирьох мертвих, а чотирьох ранених, одинайцять попало в полон. Один з ранених тяжко поляків жадав духовного. Я уділив йому послідних тайн. Це був перший чоловік, що я його сповідав на польській війні. Ми мали двох легко ранених. Переглянено наплечники полонених і в командаита Копеця найдено багнет д-ра В. Старосольського, який пізнали по окрасах і по привісці. Зізнав, що полонив д-ра Старосольського на Перзенківці і відставив до українських патрулів.

На двірці в Перзенківці захопив нас вечір. Сотник Букшований мав намір зайняти цієї ночі головний дворець, а також Цитаделю. Дістав однак приказ від Мариновича, що його принесла жінка одного старшини, щоб йшов на Цитаделю, бо головний дворець в українських руках. Для обезпеки поїзду лишив Букшований одну сотню під проводом четара Шухевича, яка мала дістатись опісля на головний дворець, а головні сили попровадив на Цитаделю. Чури старшин лишились в поїзді: «До побачення рано на головнім двірці».

Дві сотні стрільців, сотня скорострілів під проводом четара Кваса, міномет із четарем Никифоруком, лікар Свідерський і я, курат, ми пішли на Цитаделю. Я тримався Кваса. З нами їхало вісім возів з амуніцією. Ми розбили брами в Стрийськім парку, щоб перейти. Двома боками алеї, попід дерева, нахильцем посувались ми вперед, дальше попри кадетську школу. Із школи йшли неспокійні світла, здається якісь знаки. Ми ступали тихо, одні вози туркотіли дещо. На скруті якоїсь вулиці впало з балкону шість стрілів. Але наші не відстрілювались, бо був приказ йти потиху, і ми дістались без пригоди на Цитаделю. Застали ми двох старшин, Гушакевича, що на другий день згинув на пошті із 41-го полку, Билинкевича із 24-го полку і харчового четаря Бончука, який перейняв був Цитаделю від австрійських властей. Находились тут шістдесят ляндштурмаків, австрійських жовнірів, які туй-туй думали опустити Цитаделю. Якесь число їх утекло зараз по нашім приході. Нічо їх не обходила боротьба за Львів. Це були наші селяни коло сорока літ.

Стрільці змінили стійки, всі повечеряли. Рано відійшов Квас з скорострілами на почту, а Никифорук з мінометом – на сойм. Нас 85 боронило Цитадель, хотяй потрібно було яких чотириста вояків, щоб тут боронитись як слід. Харч був добрий, але утома від служби велика. Очі горіли від завзяття. Ми мали один скоростріл, бо просі мусіли відійти деінде. Між крісами

було два «верндлі», що робили много гуку а мало шкоди. В другій половині третього тижні прийшло три гармати, перед тим чотири піхотні пушки та тяжкі міномети. Хорунжий Яросевич провадив стрілянипу з гармат. Він мав около 30 Січових Стрільців, яких доперва вчив гарматної штуки. Він сам був по більшій частині зорцем і сам стріляв з нушок на точки, де стояли польські скоростріли і оглядачі, щоб сполошити польських зорців і скорострільців. Це був напрям костелів св.[ятої] Єлисавети, св.[ятої] Магдалини і св.[ятого] Юра. Пізніше прийшло ще 85 стрільців і стало лекше: 12 годин бою, 6 годин поготівля, 6 годин спочинку. Прийшло однодневе перемир'я, з якого військо не було вдоволене. Зачали падати по нім стріли від польських гармат, потім прийшло ще одно перемир'я, яке нас вже цілком закопало.

Та частина, яка лишилась на Перзенківці, старалась дістати на дворець. Каратницький оповідав мені потім так, що вони застали дворець в чужих руках і мусили цофпутись. На Перзенківку прийшла польська делеґація з капітаном на чолі. Капітан заявив, що вони хочуть передати дворець. Бо українські представляють велику силу. «Recze slowem honoru, ze oddamy dworzec i nic wiecej nie badzie do zalatwienia»[1]. Каратницький і Шухевич відчепили машипу від поїзда з одним возом та четою скорострілів у нім та поїхали з капітаном на дворець. На двірці зголосились до командаита двірця, щоб переняти станцію. Вискочили польські підофіцери з револьверами і скричали: «Rece w gore»[2]. Каратницький протестував проти цього. Надійшов Копець, що його були наші полонили на Перзенківці, якого випустив на волю Гнатюк або Шухевич. Гнатюк, поручник, командант обозу, четар Шухевич, командант транспорту. Оба випираються цього. Складають один на другого. Копець пішов до другої кімнати. За хвилю виходить польський старшина і каже: «Pan jest wolny»[3]. Але надійшли другі старшини і спротивились. Каратницького взяли в неволю і він опинився в шпиталі на політехніці. Якась дівчина, полька, уможливила йому, на його просьбу, втечу. Вона потрудилась так, що видостала для нього папери і він виїхав до Відня. Звідтам верпувся на фроит. Хотів стріпути тих поляків, що з ним так поступили. У Кракові видів, що польські старшини стоять на стійках. Поляки не хотіли вірнти, що українці дадуть полякам свободу і право. Були такі, що не розуміли, за що українці провадять війпу.

Над'їхав другий транспорт і пішов до бою за головний дворець. Але поляки мали час стягнути людей і озброїти їх. Прочі транспорти приїхали на дворець Підзамче, де приказував Носковський. Букшований був на Цитаделі один тиждень, потім стягпули його до штабу в Народнім Домі.

---

[1] Гараптую словом честі, що віддамо вокзал і більше пе буде чого робити (польськ.).

[2] Руки вгору (польськ.).

[3] Пап вільпий (польськ.).

Бої в середині міста то гарячі, то спокійні. Декуди фронти віддалені між себе на кілька метрів через вулицю. Стріли йдуть з вікон або з якихсь дір. Кулі летять в різних напрямах, не з одного боку, поляки стріляли кулями дум-дум, це є притупленими кулями. В стінах домів видно ямки або борозди від куль. Старшини були більше потомлені, чим мужва, бо мусили повнити службу та ще ходити на наради до Головної команди в Народнім Домі, щоб повідомляти про стан боїв. Воюючих було у Львові понад одна тисяча. В штабі слідний був якийсь хаос, примітивне урядування. Вітовський захорував на ногу, яка вже передше була зранена і не вигоїлась як слід. Донустив Гриця Коссака до проводу. Коссак мусив уступити, бо одержав два письменні засуди на смерть. У суботу кінчився йому реченець, коли мав забратись. Виїхав до Стрия, але передше приневолив Народну Раду, щоб йому надали титул полковника. Від'їхав підпитий. Заховувався неінтелігентно, а надзвичайно амбітно. Любив різкі виступи.

На одпу нараду в Народнім Домі запросив Коссак і мене. Присутні були Коссак, Маринович, Індишевський, Букшований і кількох мені незнаних, разом вісім осіб. Коссак радив опустити Львів до 24 годин, провід мав осісти в Краснім і провадити здобування Львова. Це був перший тиждень наших боїв у Львові і цей плян виглядав досить смішно. Цю гадку попер маринований оселедець Маринович, а також Індишевський і ще деякі. Букшований висказався проти такого предложения. Не взятись до організації тепер, відходити, щоб потім знову приходити, така поведінка пригноблює, ліпше боронити Львів відразу тепер, коли ми у Львові. Його гадка взяла верх. Ми боролись. Приходили люди, але розділювано їх кусиями і вони йшли домів. Амуніції було доволі, та замало було сил. Тепер є нас 30 000, тоді було б вистачило 3000, щоб удержатись і держати місто.

Я був одинокий духовник у Львові в боєвій лінії. Всіх становищ не вспів я огляпути. Стало був я при II-гім Курені У.[країнських] С.[ічових] С.[трільців], який провадив Билинкевич на Цитаделі, до I-го Куреия під проводом Микитки в соймі і III-го Куреня під Носковським на Підзамчу заглянув я під час перемир'я. Треба обійти стійки, поговорити з вояками, скріпити їх відважним словом, так кожний відчуває тоді більшу охоту і силу до бою. Всі стискають тепло подапу руку. На Цитаделі був дуже прикрий фроит. Пошту опустили, коли пожарники мали її гасити, а поляки вскочили тамтуди і так ця точка пропала. Всі три Куреия Українських Січових Стрільців держались хоробро і заслужили собі на признания команди. Від 58-го полку з люблинської кадри стануло до бою 250 люда, із Сокаля – 180, а отаман Долуд прийшов на поміч і привів 48 з Великої України. Він старався очистити Замарстинів.

Вночі обходив я Оссолінеум, пошту, корчму напроти пошти, банк. А треба було осторожно заходити. Шпиталь на Личакові відвідав я два рази. Один раз – мужву, один раз – старшин. Хорі рядовики нарікали на спосіб догляду від польських сестер, а по моїм звіті зарядив Букшований слідство. Найпоганійший фроит був напроти пошти, найбільше напастований на Цитаделі, найспокійнійший – на Оссолінеумі. Коли на Цитаделю прийшов міномет, так була оборона супроти нападів від вул. Вроновських[1], відки йшли стріли, що убили трьох наших, а поранили 17. На св.[ятого] Михайла 21.XI впали сотки стрілів на Цитаделю, всі вікна вилетіли, але в людях не було страти. Артилерія польська била, щоб не донустити поміч, а була хвиля, коли поляки вкрались з вул. Вроновських під Цитаделю, але Билинкевич і Дзюбак з 15 людьми скинули їх назад в діл. Вул. Вроновських провадить від вул. Коперника з долини стрімко на горб Цитаделі. О годині 5-ій з полудня обходив я всі стійки, розносив папіроси і розмовляв. Трупи з польської сторони лежали по боках, відки йшов напад, стрільці бачили, що много ранених відволіклось за роги камениць. Ми мали цього дня лише сімох ранених. Коли головний напад полякам не вдався, настав спокій і ми могли вислати стежі, щоб розглянутись в напрямі будинку жандармерії і в інші боки. Хлопці питались, коли верну, бажали, щоб принести їм часописи. Я обіцяв між 12-ою вночі та 50-ою рано, бо не знав, кілько буде мені потрібно часу. Стійки довкола Цитаделі були закопані. Тому що відбили напад, не думали про якийсь відворот, що зачався в Народнім Домі о 3-ій пополудні.

О 10-ій вночі скінчив я обхід стійок і пішов до Народного Дому, прийшов з лікарем Свідерським, хорунжим Чичкевичем і хорунжим Білячем, той прийшов із сойму. Застали ми Стефанова як начального вождя і Ґорука, шефа штабу, і кількох старшин зі штабу і з відтинків у Львові. Деяким стапули сльози в очах, коли дізнались про відворот. Робили докори Ґорукові, що загирив справу, грозили не знаючи що говорять, що замкпуться в цитаделі і соймі і будуть ставити дальше опір. Але відворот був визначений на 1-шу годипу вночі. А це було пів до одинайцятої. Щоб не гаяти часу, заки Чичкевич винесе приказ на Цитаделю як прибічник Билинкевича, забрав я свого хлопця і поспішно верпув на Цитаделю. По дорозі збиралось мені на плач, а щоб не зрадитись перед чурою, заказав я говорити, а він мені промовив тремтячим голосом: «Знаю, що відворот зі Львова».

На Цитаделі збудив я кожного, що смачно спав, і сказав: «Опускаємо Львів». За одпу годину спакували трен, понищили лишню амуніцію, підпалили магазин з мундирами й амуніцією. Чудо в так короткім часі. Артилерія

[1] Тепер вулиця академіка Ф. Колесси.

стояла довше, щоб вистріляти амуніцію на всі сторони до пів до другої. Я вийшов з обозом і з деякими старшинами. За ними сотні. Вже 2-га вночі. Ми мали взяти напрям вулиця Академічна, Чортівська скала, Лисиничі. Ніхто не знав Львова, бодай околиці. Йшли на сліпо і зайшли десь, де годі було фірам переїхати. Завернули назад. Долучувалися інші частини обозні і боєві, що рівно ж шукали дороги. Обозу прибуло більше і я просив старшин, щоб приказали охорону з боків і позаді. Якийсь цивільний, що видався нам українцем, загрожений смертю, обіцяв нас провести поза гору. Завів на широку стежу і тут мусили нищити трен і амуніцію, бо ледве пішки і кінно могли перейти. Я уратував наплечник з церковними речами, зі стрілецьким фелоном і 10 ручних гранат. Офіцерський багаж, що був під моєю опікою, підпалив я власноручно. Відтак з Яросевичем від артилерії, з двома чурами і ще з одним вояком стручували ми гармат та рештки обозу в яр. По 6-тій рано опинився я в Лисиничах і зайшов до свящ.[еника] Оляновича. Тут переспав я три години мертвецьким сном. Священик приймав всіх, що приходили до нього, старшин і вояків. Около 11-ої подався я у Винники і прийшов там за годину.

Тут безлад. Крім Українських Січових Стрільців і військових частин під проводом Газдейка, Рудницького Івана і високого четаря Левицького, все проче йшло юрбою. Старшини, підстаршини, мужва стояли і чекали. Над'їхав польський панцирник і зачав обстрілювати Винники із скорострілів. Великий переполох, вояки врозтіч. Ми всього не бачили, бо зайняли фабрику тютюну I та II поверх і зачали з крісів стріляти на панцерник. Це були курені Микитка і Билинкевича. Я був при 6-ій сотні Дзюбака в партері, а дім заслонював нас від панцирника. Не вспіли ми розвипутись, коли одержали огонь в плечі. Стріли ззаду падали з ліса, противного від Львова. Шлях опанований панцирником спереду. Отже, треба взад перебитися. Дзюбак каже: «Мусимо перебитись, або я собі в лоб дам. Інакше поляки переріжуть нас». Хлопці подались за ним на Винники скоком, як сернюки. Криються за найменший уривок, бо вогонь з двох боків. Були б вигипули всі від наших різних куль, бо з лісу не стріляли поляки, але свої, що скорше втекли наперед. Стріляли на тих, що хотіли боронити Винник. Билинкевич пішов з вояками висадити шини, щоб панцирник не верпувся до Львова. Але ж зрозумів небезпеку і втік. Настав спокій.

О годині 3-ій з полудия вийшов я пішки з Винник, щоб найти обоз і мого чуру з церковними речами. Багато вояків вертало у Винники, завертані польовими жандармами, а ще більше стрінув я тих, що перші дали ногам знати. По дорозі полишали кріси, наплечники. В однім місці розсаджували вояки шлях ручними гранатами на приказ Стефанова. Утікачі почули гук: «Польська артилерія б'є» і втікали дальше.

По дорозі стріпув я ордонанса від Стефанова з карточкою, що всі мають зійтись в Миклашові. Він передав карточку мені, я передав її першому старшині, що я його стрінув. В Миклашові віднайшов я полковника Стефанова межи возами, здав йому звіт і порадив піти на приходство, де його кожний віднайде. Тут зійшлось яких тридцять старшин, і Стефанів приказав артилерії й обозові відійти до Курович. Прочі ночують у Миклашові і йдуть до Курович. Я відійшов з обозом до Курович, де зайшов я на 11-ту вночі. Заночував. На другий день дізнались ми, що мазури в Білці роззброювали наших вояків, а заразом кількох старшин. Дня 24-го падолиста пішла туда карна справа з II Куреия. Стягпула 40 тисяч кари, спалила якесь число хат. Організатори, польський ксьондз і учитель сховались десь. Учителя, що пізніше втікав з вісьмома людьми до Львова, застрілила наша стежа, а ксьондза розстріляла пізніше група «Схід» Букшованого. Відібрали в тім селі дві фірі крісів та амуніції.

Дия 23-го падолиста стояли безрадно гуртки військових у Куровичах. Я зловив кілька Січових Стрільців, що приїхали з обозом, і уставив стійками поза селом, щоб пильпували і вояків, а також цивільних людей, які хотіли йти до Львова. Ширили б непотрібно вісти про нас. Стефанів почав порядкувати військо після кухонь, розділював на більші відділи, сказати б армії. Я дістав припоручения їхати до Вітовського, повідомити Станіславів, Коломию, жадати помочі для розбитого війська. Поляки не мали сили йти за нами, були зайияті собою і очевидно тішились, що ми відступили. Дия 25-го падолиста здав я Вітовському в Тернополі точний звіт, відпочив два дні і поїхав дальше у Станіславів і Коломию.

По 10 диях верпув я назад і застав упорядковані групи: група «Схід», Букшований, Українські Січові Стрільці – від Малехова, Ляшки Муровані, Каменопіль, ліс між Львовом та Каменополем, Weinberge, Підберезці, Винники, Цішки. Звідти йшли стежі у Винники і Лисиничі, доки Винники не зайиято. Це було б між 6-им а 8-им грудия. Група «Схід» найрухливіша і найближча до Львова. Поляки обстрілювали Ляшки Муровані гарматами. Вже 27-го грудия мав зачатись наступ на Львів, а пролом був в пляні в напрямі Сихова. Група «Полуднева» і «Північна» посувались повільніше, були менш рухливі. Поляки обсадили цегельні, які стали для них твердииями. Що семий чоловік був там старшина, сніговиця утруднила рухи і до поступу не прийшло, хотяй сподівались за два дні бути у Львові.

Як духовник належав я до групи «Схід» під проводом Букшованого і мав нагоду пізнати обставини і роботу. О.[тець] Лучинський був духовником в групі Микитки, яку я теж пізнав. У групі Микитки були замалодосвідні старшини і підстаршини. Молоді хорунжі провадили сотні. Люди відчували брак досвіду у своїх командантів і йшли врозтіч. Командант групи,

Микитка, енергійний чоловік. Брав участь у боях у першій лінії, був нераз безрадний супроти неспосібної піхоти.

Артилерія в цілім складі, мужва й старшини, була знаменита. Чудесно працювали: сотник Воєвідка, поручник Шепарович, поручник Полянський, хорунжий Яросевич. Воєвідка всюди заглядав, сам стріляв. В диях від 27-го до 29-го грудня віддали деякі батареї по 400 стрілів на Львів. Мабуть, багато не вибухало. Бо гранати йшли в сніг як пір'я. Кілька польських жінок зловлено в першій лінії.

Ця офензива під Львовом триває досі. З полоненими обходилися ми дуже ввічливо, помимо того, що ми знали, як поляки зпущаються над нашими. Ще на Цитаделі у Львові, де ми мали 16 полонених польських цивілів, дали ми їм тютюпу, подали знаменитий харч і коци до спання.

Місто можна взяти голодом і пострахом артилерії. Говориться про перемишлян, що вони щадили міст на Сяні. Студинський говорив зі мною про цю неосторожність передових людей в Перемишлі. Згадав Загайкевича. Поляки могли мостом зайияти місто і мати получення зі Львовом. Показалась нездарність при нас і якась джеитльменська добродушність і за це покутуємо.

Поляки бились безпощадно. Треба було вивезти заложників-поляків з усіх міст Галичини за Збруч. Втеряємо цілу Галичипу, поляки займуть все. Більшовики винищать іителігенцію, а по кривавій різні польський і український хлопи поділяться всім добром. Не єсьм пророком, але таке враження маю під цю хвилю.

Поміч з Великої України не дописала. Бились нераз добре, але зробили буит в Самборі, мали невдачу під Равою, знова буит коло Сокільник. Вправді прийшли, але думали, видно, що це буде прогулька. Вражіния таке, що довголітня неволя відібрала нам гідність чоловіка і народу. Почуваємось власниками своєї землі. Але замало маємо духу до оборони цієї землі. Героями були ми під чужим проводом, тепер маємо самі себе провадити. А до цього треба часу, щоб переконатись, що наша сила рішає, не чужа.

Слідна нехіть між Січовими Стрільцями та вояками, що були дотепер в австрійській армії. Нехіть непотрібна і неприємна. Одні служили в Легіоні, другі служили дотепер у великій австрійській армії. Тих других називають «військовими». «Військові» наділи також шапки стрілецького крою, щоб був однаковий вигляд українського війська. Коли йде пролом, то всі питають: «Де є усуси?». А тих є 1600 в I полку. У II полку є станіславівські Січові Стрільці, стягнено сюди також якусь часть усусів. Вони є коло Микитки. Тут є друга група, де Стрільці гуртуються. Микитка прилучив до себе надходячі транспорти, інакше вони були б прилучилися до Носковського. Північна група має 5000 люду харчового стапу, з цього 3000 боєвиків.

У послідній день перемир'я обійшов я всі львівські становища. А що я визнавався в конспіративній роботі, так я знав, що цього вечора будуть старшинські збори на Підзамчу. Делеґатами з Цитаделі мав бути я і лікар Свідерський. Я повідомив Чичкевича і Дзюбака, що збори визначені на 8-му вечером, а предметом нарад буде політичний і військовий переворот, щоб установити диктатуру з прилученням до Великої України. Технічне переведения було б таке: обсадити Народний Дім з револьвером у руці. На Цитаделі мав я коротку нараду з Билинкевичем, Чичкевичем і Свідерським і попровадив розмову в противнім напрямі, що в такім часі годі брати відвічальність за переворот.

Я спізнився з Цитаделі і дістався на Підзамче о 9-ій. Носковський був предсідником наради. Вітовський мав стати диктатором, Букшований – шефом штабу. Над тим пляном прийшло до порядку денного. Намір був поліпшити військовий провід. П'ять відтинків мало дати Стефанови п'ятьох прибічників, добрих старшин. Відтинкові команди мали самі визначити людей від себе, а в цей спосіб мав настати тісний зв'язок між командою та відтинками. З команди википуло б ся всю сволоч. Я мав поставити ультимат. Ми радили до 12-ої вночі. Це був послідній день тридневного перемир'я. Я сказав Стефанови, що він мав бути усунений, але ми так постановили. Він розважав і пристав. Наступив відворот і все стало злишнім.

Друкується за: Боберський Іван. Щоденник 1918–1919 рр. – Львів, 2003. – С. 107–115.

Олекса Кузьма

Листопадові дні 1918 р.

Українська військова організація

Засновок української військової організації сягає першої половини вересия 1918 р. Постала вона самочинно серед гуртка старшин-українців, що, розглядаючись у безвихідній снтуації австрійської держави, вичували голос залізної льоґіки історії, який закликав їх витягати консеквенції в користь української справи. З природи річи цей історич-

ний голос кликав їх думати про військовий бік справи, чи там створения збройної сили, потрібної при реалізації найвищого національного ідеалу. Не відстрашували їх труднощі і перепони, які ждали їх не тільки з австрійського, але й з польського боку. Більшість львівської залоги була, без найменшого сумніву, українська, рекрутована переважно із Східньої Галичини. А між українським вояцтвом було багато поворотців з російського полопу, що пережили російські революційні переворотн, а навіть бачили російські революційні перевороти над Дніпром. Вони й являлися тепер найбільш пригожим людським матеріялом. Про національпу свідомість українського вояцтва свідчила теж річ давніше не бувала: співания українського гимпу похідними сотиями на головних вулицях Львова при відході на фроит. Все те заохочувало старшин до акції, згідно з наказом історичної хвилі.

Старшин-українців по львівських частинах було мало, хоч все-таки в кожній доповняючій сотні (Erzatzkompanie) найшовся хоч один хорунжий українець. Зате багато старшин-українців було по нефроитових формаціях, по різних харчевих і одежних установах, в суді, а навіть у самій військовій команді (Militärkommando) було їх щось десять.

Військова акція йшла спершу з різних причин дуже поволі, при чому особистий склад Військового Комітету заєдно ширшав. В першій половині жовтия стали його членами пор.[учник] Теодор Мартинець з 41 супровідного курeия, пор.[учник] іитенд.[аит] Гарасимович, В. Полянський – як представник українського студентства та інші. Коло 10 жовтия приинято до Комітету підхор.[унжого] Паліїва від У[країнських] С[ічових] С[трільців] і він став вести правильний організаційний реферат. (…)

Головним завданиям Цеитрального Військового Комітету було пов'язати нитками організації з цеитралею цілий край, в першу чергу ті місцевости, де були розміщені українські військові частини та увійти у зв'язок з тими частинами, що стояли поза межами краю. Робота стрічалася з великими трудощами, бо Комітет не розпоряджав ні відповідним персональним і матеріяльним апаратом, ні інформаційними даними про розміщения військ. Перші кур'єри їздили просто на розвідини. В половині жовтия приступлено до творення окружних військових комітетів по містах: Перемишль, Самбір, Стрий, Станіславів, Коломия, Чортків, Тернопіль, Золочів, Рава Руська і Чернівці. Завданиям Окружних Комітетів було зорганізувати військові частини, що находилися в їхніх районах, а дальше приготовляти українське населення до співділания при будові Української держави. В містах, де находилися кадри українських полків, творения Окружних Військових Комітетів ішло легко. Там ініціятиву переияли старшини. Де не було ніяких українських частин, там праця не могла вийти поза формальні початки. Значне число кадрів східногалицьких полків було розміщене по інших краях

Австро-Угорщини або на території Польського Королівства і зв'язок з ними був утруднений.

У Східній Галичині і Буковині були тоді розташовані такі кадри полків з українською більшістю: Львів, як уже згадано; Перемишль – 45 п.[іхотний] п.[олк], на половину українсько-польський; Журавиця коло Перемишля – 9 п.[іхотний] п.[олк]; Ярослав – 77 п.[іхотний] п.[олк]; Станіславів – 95 п.[іхотний] п.[олк] і 20 п.[олк] стр.[ільців]; Коломия – 24 п.[іхотний] п.[олк] і 36 п.[олк] стр.[ільців]; Золочів – 35 п.[олк] стр.[ільців] (кадра приїхала з Моравії щойно 30 жовтня); Чернівці – вишкіл і деякі бойові частини У[країнських] С[ічових] С[трільців] і кадра 41 п.[іхотного] п.[олку]; Вижниця – кадра У[країнських] С[ічових] С[трільців]. (...)

Слабою стороною Військового Комітету була його персональна припадковість. Завдяки цій припадковості осіб Комітет не мав довгий час організаційного референта, аж нарешті сотників, поручників і чотарів виручив з конечности молодий підхорунжий. Ще трудніша була справа з особою коменданта, якого Комітет досі не мав. Ніхто з дотеперішніх його членів на це не надавався, ані не мав таких аспірацій. Стати головою організації, що обіймала своєю сіткою весь край і мала лягти в основу далекосяглих грядучих подій, не поривався перший-ліпший амбітник. Вправді Українська Національна Рада намітила кандидата на це становище в особі сот.[ника] У[країнських] С[ічових] С[трільців] Дмитра Вітовського, що перебував зі своєю частиною на Буковині, однак не зроблено нічого, щоб стягнути його завчасу до Львова.

Дня 20 жовтня поїхав пор.[учник] Рудницький в тій справі до коша У[країнських] С[ічових] С[трільців] у Вижниці. Всі старшини У[країнських] С[ічових] С[трільців] були певні, що до справжньої війни з Польщею не прийде. У найгіршому разі українцям прийдеться мати діло з повстанням польської людности і то тільки по містах. Збори старшин згодилися, щоб головою Центрального Військового Комітету став сот.[ник] Вітовський, але одночасно заявилися проти тодішнього коменданта У[країнських] С[ічових] С[трільців] архикнязя Вільгельма, встановляючи на випадок перевороту у Львові і свого виїзду до столиці краю комендантом сот.[ника] Букшованого. «Не виплатиться, – казали, – задля архикнязя наражатися на неласку Антанти, який не має ніяких впливів, доказом чого, що не може для У[країнських] С[ічових] С[трільців] добути навіть черевиків».

Після такого висліду своєї місії пор.[учник] Рудницький виїхав разом з от.[аманом] У[країнських] С[ічових] С[трільців], д-ром Н. Гірияком до Чернівець до архикнязя Вільгельма. Тут він повідомив архикнязя, що: 1. Коли Австрія буде далі існувати як федеративна держава, а поляки будуть посягати по Східню Галичину, то українці будуть з ними боротися і 2. Якщо

Австрія перестане існувати, то українці Східньої Галичини виступлять під кличем соборної України.

Архикиязь віднісся до справи дуже прихильно і виявив готовність зробнти все, що буде в його силах, щоб допомогти українцям, а в першу чергу старатися, щоб Легіон вже в найкоротшому часу перенесено на постій до Львова. Рівночасно архикиязь згодився, щоб сот.[ник] Вітовський виїжджав на два дні щотижия до Львова та просив, щоб його хоч раз на тиждень інформували про стан справи[1].

30 жовтия 1918 року приїхав сот.[ник] Вітовський і прийшов до Військового Комітету якраз під час засідання, на якому було вже приблизно 20 старшин і член Української Нац.[іональної] Ради Іван Киселюк. Засідания ішло під знаком зденервувания, бо з Відия прийшли вісті, що південі слов'яни проголосили свою югослов'янську державу і відірвалися від Австро-Угорщини, так само чехи, а поляки встановили в Кракові Польську Ліквідаційну Комісію, що обияла адміністрацію Західньої Галичини. (...)

Як переведепо державпий переворот?

А тим часом Центральний Військовий Комітет був уже при роботі. Він не ждав уже на ніякі вказівки від політичних чинників, бо вісти, які наспіли в останньому часі з Відня, Кракова і Варшави, були для нього найкращими вказівками. Зараз після відмовної відповіди намісника Гуіна, не ждучи дальших постанов Української Національної Ради, Центральний Військовий Комітет зібрався негайно в одній з кімнат Народньої Гостинниці, де відбувалися звичайно його сходини, на коротку нараду і рішив вислати зараз Окружним Військовим Комітетам прикази. Тому що посідання Львова рішало про долю цілого краю, прикази перш усього звертали увагу на конечність допомоги для столиці краю. Осередками, що могли дати швидку допомогу, були в першу чергу Чернівці з околицею, де були розташовані частини У[країнських] С[ічових] С[трільців], Станіславів з двома кадрами, Коломия і Золочів з одною кадрою. Інші міста не розпоряджали військом, або, як Перемишль, самі потребували його для себе.

Приказ для У[країнських] С[ічових] С[трільців], висланий старшинським кур'єром на руки сот.[ника] Букшованого, був такого змісту:

«Команда Українських Січових Стрільців, Чернівці.

Вночі з 31 жовтия на 1 листопада ц.[ього] р.[оку] Українська Національна Рада переймає владу над українськими землями Австро-Угорщини. Тої

[1] За Вітовським їздив до Черновець одночасно делєгат Української Національної Ради д-р В. Панейко.

ночі українські військові частини займають Львів. Те саме заряджено по всіх містах Східньої Галичини.

Усі частини У[країнських] С[ічових] С[трільців] мають переїхати до Львова. Боєві частини, що знаходяться у Чернівцях, мають виїхати зараз, не гаючи ні хвилини часу. Труднощі в доставі потягів опанувати силою. Переведения акції в Чернівцях оставити 41 п.[олку] піхоти».

Перший уступ цього приказу повторювався в приказах для всіх Окружних Віськових Комітетів, а опісля приказувано. (…)

Всі прикази були підписані сот.[ником] Вітовським.

Тільки з деякими повітами Центральний Військовий Комітет мав певний зв'язок і там були вже встановлені команданти. До інших повітів виславно прикази на ріки відомих українських громадян. Коло 4 год.[ини] попол.[удні] від'їздили зі Львова з приказами останні кур'єри. (…)

Польський збройпий опір і перші українські певдачі

(...) День 2 листопада розпочався правильним польським наступом на головний дворець і то з усіх боків. Годі було зорієнтуватися, звідки йде головний наступ, а звідки – маскований удар. Наперед противник наступив від вул.[иці] Кордецького[1] на залізничні майстерні та огрівальні при вул.[иці] на Блонє[2]. Проти цього стануло всього 6 українських вояків. Згодом ударила друга польська група від клепарівського двірця і Левандівки. Проти них звернулися два українські скорострілі. Цей ворожий напір відбнто, а так само безуспішно пробував противник вдертися до залізничних майстерень. Удалося йому тільки заияти позицію на Копитковім, відрізуючи дворець від міста. В напрямі Копиткового залога двірця зробила випад, але була заслаба і тому мусіла завернути, лишаючи по дорозі трьох людей для охорони цілового уряду.

Коло 9 год.[ини] рано приїхав на головний дворець кур'єр від У[країнських] С[ічових] С[трільців] пор.[учник] д-р Старосольський, що виїхав попередного дия вечером із Чернівців. Оповів, що У[країнські] С[ічові] С[трільці] сподівалися перевороту у Львові не скорше як за два тижні. Коли ж прийшов приказ їхати негайно до Львова (привіз його старшинський кур'єр вранці 1 листопада), цілий день зійшов на поконуванні урядових залізничних формальностей та вантаженні транспортів на черновецькому двірці. Тепер вони вже в дорозі.

А головний дворець був уже зовсім відрізаний від міста і д-р Старосольський, не могучи дістатись до української команди, рішився вертати

[1] Тенер вулиця О. Стенанівни.

[2] Тенер вулиця Залізнична.

назад, У[країнським] С[ічовим] С[трільцям] назустріч. Одначе виїхати з головного двірця не було так легко. Він стрінувся зі саботажем польських залізничників. Вибрався спершу паровозом, одначе стрілка була наставлена фальшиво. Хотів їхати дрезиною, але не був бензини. Аж перед полуднем виїхав таки дрезиною і вже біля Кульпаркова був обстрілюваний поляками. На Перзенківці зрадив його машиніст польській Залозі, яка взяла його в полон. Що сталося з д-ром Старосольським, довший час у Львові не знали. Кружила поголоска, що його вбнто. (...)

Під зпаком безголов'я

(...) Зрештою день 3 листопада розпочався серед примир'я. Була це неділя і вулиці міста зароїлися знову цивільною людністю, особливо нейтральною, яка потішалась, що українсько-польський конфлікт чейже дасться полагоднти мирним шляхом. У тій надії піддержувала її успокоююча відозва Українсько-Польського Комітету, розліплена скрізь на мурах, бо мало кому було відомо що та відозва не мала вже ніякого практичного значіння. В костелі св.[ятого] Миколая кс.[ьондз] Шукальські закликав вірних, щоб усіми способами боролись з українцями, а коли хто не має зброї, нехай бодай кидає камінням і тим способом спасає вітчизну від української інвазії. Польські газети продовжували протнукраїнську пресову кампанію, а польські організації працювали дальше цілою силою пари, підготовляючи збройну оборону Львова. (...)

Тої ж неділі відбувся останній акт, що нормував спадщину по Австрійській державі в користь української влади: формальне переняття влади від австрійського військового командування у Львові. В 10 год.[ині] перед полуднем представники української армії – комендант міста полк.[овник] Маринович і поручники д-р Михайло Новаковський й інж.[енер] Володимир Шухевич з відпоручником [Української] Національної Ради д-ром Ст. Бараном явилися в бувшій австрійській військовій команді при Бернардинській площі. Пільний маршал-поручник Пфефер, шеф військової команди, що обіймала Східну Галичину (від Городка і Стрия) разом з Буковиною, дожидав українців у товаристві вищих офіцерів. Він заявив, що годиться з фактом створення Української держави на українських землях бувшої Австро-Угорщини, признає Укр.[аїнську] Нац.[іональну] Раду тимчасовим урядом цієї держави і передає її представникам дальшу управу військовою командою з цілим майном. Має на думці головно санітетський і інтендантський відділ, які чейже будуть потрібні не лише новоствореній державі, але служитимуть і повертаючим військам інших держав, що повстали після розвалу Австро-Угорщини.

Опісля списано формальний акт передачі, яким пільний маршал-пор.[учник] Пфефер у присутности свого заступника ген.[ерал]-майора Крамаржа, шефа штабу полк.[овника] Амброза і його заступника під-полк.[овника] Гофмана передав повну військову владу як свому наслідникові полк.[овникові] Мариновичові. Дотеперішнім членам військової команди лишено повну волю остати на своїх дотеперішніх становищах або ні. Делєґація Укр.[аїнської] Нац.[іональної] Ради заявила свою згоду дати охорону на скоре відтранспортування тих військових осіб і їх родин, що не схотять остати в краю. (...)

Що ж на ділі діялося з Українськими Січовими Стрільцями? Заки займемося їхнім приїздом до Львова, слід подати дещо з їхньої останньої історії.

Від весни 1918 р. були У[країнські] С[ічові] С[трільці] у Придніпрянській Україні. Належали тут до групи архикиязя Вільгельма (В. Вишиваного), що стояла спершу в Олександрівську, а потому – в Єлисаветграді, і своєю культурно-освітньою роботою серед місцевого українського населення здобула собі велику пошану і довір'я. А що У[країнські] С[ічові] С[трільці] виступали на кожному кроці проти політики гетьманських карних експедицій на українські села та диких грабунків та знущань, яких донускалися мадярські й інші австрійські відділи, то скоро стягнули на себе ненависть ворогів. Посипались доноси до команд і найвищих штабів австрійської та німецької армії. Арх.[икиязя] Вільгельма покликано до Відия, опісля й до Берліна оправдуватись і коли він в половині жовтня 1918 р. вернувся до Єлисаветграда, дістав приказ перенестися зі своєю групою та У[країнськими] С[ічовими] С[трільцями] на Буковину, щоб держати фронт проти Румунії.

Річ ясна, що перекинения У[країнських] С[ічових] С[трільців] з Херсонщини на Буковину мало карний характер як наслідок тієї ролі, яку вони відограли у степовій Україні. Та проти бажания і волі австрійської верховної команди це карне перекинения[1] було для української справи тільки корисне. Одинока готова і зорганізована збройна сила, якою українці розпоряджали, наблизилася значно до місць, де мали відбутися великі історичні події.

Після переходу У[країнських] С[ічових] С[трільців][2] з Єлизаветщини на Буковину вишкіл під командою сот.[ника] Вітовського (опіслі сот.[ника] Букшованого) осів у Чернівцях, полеві формації (Лєгіон) розташувались у Чернівцях і околиці, дві сотні (чет.[аря] Купчинського і чет.[аря] Іваницького) були розташовані на границі Бессарабії, а кіш (під командою сот.[ника]

[1] Деякі нольські нубліцисти добачили тут якісь «коншахт» австрійської влади з українцями на користь Польщі.

[2] З виїздом У[країнських] С[ічових] С[трільців] із Чернівців до Львова кіш нереніся до Станіславова.

Гірняка, опісля от.[амана] Рожанківського) осів у Вижниці. Загальний стан усіх січових формацій числив біля 1500 людей.

Коли 1 листопада вранці я прийшов до команди У[країнських] С[ічових] С[трільців] (сот.[ника] Букшованого[1]) приказ їхати негайно до Львова, ціла низка несприятливих умов, витворених синниками, ворожими українській справі, станула цьому на перешкоді і припізнила виїзд на цілий день. Вже на самому початку, як тільки прийшлося рушнти з Черновець, стрінулись У[країнські] С[ічові] С[трільці] зі саботажем місцевих залізничників. Стрілецькі потяги стояли готові на залізничному двірці Volksgarten[2]. Щоби виїхати до Львова, треба було перевести транспорти на головний дворець у Чернівцях і тут вантажнти. Одначе залізнична обслуга зміркувала, мабуть, в чому діло, і чи з ультральояльности для конаючої Австрії (буковинці знані були з того), чи просто спочуваючи польській справі (між залізничниками було багато поляків), не хотіли перевести стрілецьких потягів на головний дворець. Тоді, коли під У[країнськими] С[ічовими] С[трільцями] горіла земля, так їм залежало на поспіху, а кожна година спізнення стягала фатальні наслідки на українську ситуацію у Львові, уряд руху на Volksgarten-і зажадав від стрілецької команди наперед приказу від Feldtransportleitung на письмі, що вони мають виїхати з Черновець. Такий приказ удалось команді роздобути і предложнти щойно в полудне. І щойно тобі приїхали стрілецькі вагони на головний дворець у Чернівцях, де й почалось горячкове вантаження стрілецьких потягів.

Але труднощі і перепони на цьому не скінчились. Не можна було дістати тягарових авт до звожения муніції та іншого воєнного матеріялу, що находився в ріжних місцях, відповідно до того, де були розміщені У[країнські] С[ічові] С[трільці]. Прийшлося звозити власними фірами, що, розуміється, забрало багато часу. В додатку вантажения на самому двірці було можливо тільки ступнево, один транспорт до другим і тревало цілу ніч. А що вантаження одного транспорту вимагало 6-8 годин часу, то транспорти стрілецького війська виїздили з Черновець кількома окремими ешелонами, з перервами що 6-8 годин один після другого. Перший транспорт виїхав щойно досвіта 2 листопада.

Дальші труднощі. По дорозі, почавши від Снятина, виступив зовсім отверто саботаж польських залізничних службовців. На кожній стації перетримували потяги непотрібно, інколи цілими годинами, хоча стрілецькі ешелони не приймали ніде ні пасажирів, ні товарів. У Станіславові втра-

[1] З Василем Вишиваним тоді вже не числилися і він взагалі нерестав грати яку-небудь ролю в стрілецькій організації.

[2] Тенер залізнична станція Чернівці-Південна.

чено аж 6 годин дорогого часу. Залізнича служба на двірці порозбігалась, урядник руху пропав без вісти і не було кому винустнти потягу з двірця. Аж з тяжким трудом відшукано в місті одного залізничного урядовця[1], українця і той поміг У[країнським] С[ічовим] С[трільцям] рушити в дальшу дорогу.

Серед таких тяжких умов їзда першого стрілецького транспорту під командою сот.[ника] Букшованого тревала півтора доби, хоча нормально не повинна була тревати довше як 10 годин.

Насувається питания: чи без огляду на несприятливі обставини, серед яких доводилось У[країнським] С[ічовим] С[трільцям] їхати з Черновець до Львова, справді не було можливо приїхати раніше? Чи справді завинила vis major? Відповідь на це дає сам учасник цих подій, кур'єр У[країнських] С[ічових] С[трільців] пор.[учник] Старосольський: «Спізнения було викликане тим, що 1-го листопада ми думали категоріями, які були добрі ще попереднього дия, а не тоді, коли вже розпочалася революція. Якби ми були зрозуміли те, що тим «нормальним» поїздом, яким я їхав, міг їхати цілий курінь У[країнських] С[ічових] С[трільців] і приїхати до Львова вже вранці 2-го листопада, ми повинні були в Чернівцях наказати всім подорожнім висісти і замість складати транспортний поїзд, ужити готового особового поїзду для перевезення куреия до Львова. Що цього не було, це була одна з помилок, які дуже ясними стають, на жаль, щойно тоді, коли розглядати діло заднім розумом».

Від себе додамо: коли вже не хотілось думати революційними категоріями, треба було хоч виконати точно наказ зі Львова. «Труднощі в доставі потягів опанувати силою!» – стояло виразно в наказі, а як вийшло в практиці?

З полудня 3 листопада заїхав на станцію Сихів біля Львова довжезний потяг, що складався з одного паровоза і кількадесяти вагонів. У склад першого транспорту входив вишкіл У[країнських] С[ічових] С[трільців], зложений з чотирьох сотень піхоти, одної сотні скорострілів і одної чоти боротьби зблизька (гранатометників і мінометників), разом яких 800 людей. Тут він вивантажився, бо наступна передміська станція, Перзенківка, була обсаджена поляками. Значить, перш усього треба було зайняти Перзенківку.

Ледве рушили відділи У[країнських] С[ічових] С[трільців] із Сихова, як до сот.[ника] Букшованого зголосилася якась жінка, з вигляду міщанка, і передала йому письмо. Був це наказ української військової команди зі Львова. Як дивний був спосіб передачі цього наказу, а ще дивніший був його

[1] Був це інж.[енер] Ів. Мирон, нізніший секретар шляхів Західно-Української [Народної] Реснублики.

зміст. Сказано там було, щоб транспорт поділнти на дві частини (про склад транспорту головна команда була заздалегідь повідомлена). Перша частина, а саме дві сотні піхоти, відділ сотні скорострілів і чета боротьби зблизька йдуть під командою сот.[ника] Букшованого із Сихова через Зелену Рогачку до Львова і займають Цнтаделю. Друга частина, значить дві сотні піхоти під командою безпосередньо найстаршого старшини, марширують на головний дворець і скріпляють тамошню українську залогу. Комендант цієї групи обіймає команду головного двірця і шукає зв'язку з головною командою в Народньому Домі. Сказано також, що до цієї групи мав прилучнтись відділ скорострільної сотні, але без скорострілів, бо на головному двірці скорострілів є доснть.

Дивний цей наказ, що мав підпис полк.[овника] Мартиновича і печатку «Генеральна Команда Українських Військ», не згадував ні словечком про ситуацію на ворожому боці. Значнть, бракувало елементарної речі, від якої звичайно починається кожний оперативний наказ. Не було на ньому також ніякої дати, що вказувало на поспіх або недбальство того, хто його писав.

На підставі такого наказу можна було здогадуватись тільки одного, а саме, що головний дворець знаходнться ще в українських руках, а Цнтаделю треба відобрати полякам. А що від чужинецьких вояків, які верталися зі Львова, а навіть від українських утікачів сот.[нику] Букшованому відома була інша ситуація у Львові, то він для обережности вислав дві стежі на звіди: одну, крізь місто на Цнтаделю, другу, крізь Вульку на головний дворець.

Тим часом пішов наступ на Перзенківку. Польська залога в числі кільканадцяти людей розташувалась була головно в радіотелеграфічній станції, на південь від станції Перзенківка, і туди звернувся перший удар У[країнських] С[ічових] С[трільців]. Наступало кілька чет, обійшовши ворога з двох боків. Противник потерпів великі втрати і оскільки не вигинув та не розбігся, мусів піддатися. Самих убнтих мав 10. Комендант польської Залоги, капітан Віктор дістався з багатьма іншими в полон[1]. Українські втрати зводились до одного стрільця, раненого в ногу.

Був це перший польовий бій українського війська за Львів, бо досі йшла тільки вулична або позиційна боротьба. Початок знаменнтий, і шлях на Львів для У[країнських] С[ічових] С[трільців] був вільний. Бо тим часом вернулася стежа з міста, повідомляючи, що Цнтаделя в українських руках. Щодо головного двірця, то ситуація не була вияснена, бо вислана туди стежа не вернула.

Згідно з одержаним приказом сот.[ник] Букшований відмаширував з Перзенківки найкоротшою дорогою через Стрийський парк на Цнтаделю,

[1] При одному з них найдено багнет нор.[учника] Старосольського, зловленого нонереднього дня і звідси нішла чутка нро його смерть.

обіймаючи команду над цією важною позицією, а дві сотні лишилися на Перзенківці, щоби виконати другу частину злощасного приказу.

А з тим приказом склалася історія, що найкраще характеризує безголов'я, яке панувало тоді в українській головній команді. Як спасення ждала вона на приїзд У[країнських] С[ічових] С[трільців] до Львова. Зараз першого дня вислала на Сихів хорунжого Микиту з приказом, але він не діждався їхнього приїзду. Це викликало в команді кризу – резиґнацію от.[амана] Вітовського. Хвилево прийшов до голосу полк.[овник] Маринович, що вндав 2 падолиста уже в часі примир'я відомий приказ, якого з тої самої причини не доручено. Цей приказ повинен був того самого дня щезнути. На диво він лишився в руках цивільного післанця[1], перейшов опісля до рук однієї жінки, аж врешті 3 листопада попол.[удні] був доручений командантові У[країнських] С[ічових] С[трільців] сот.[никові] Букшованому. А тим часом стратегічна ситуація у Львові змінилася. Шефом штабу був уже от.[аман] Коссак. Чому він не вндав для У[країнських] С[ічових] С[трільців] нового оперативного приказу, що відповідав би дійсній ситуації у Львові з хвилиною їхнього прнїзду? Невже він також вірив у те, що головний дворець ще в українських руках? Все те невияснена загадка. Фактом є, що лишився вчорашній приказ полк.[овника] Мариновича, який, як побачимо дальше, стягнув на цілу справу фатальні наслідки.

Вість про приїзд У[країнських] С[ічових] С[трільців] до Львова розійшлася ще того самого дня швидко по місті, викликуючи серед українського громадянства, стурбованого останніми невдачами української збройної сили, великий підйом духу і далекосяглі надії. А серед польського населення ця вістка прийняла навіть фантастичні форми. Говорено вже про приїзд козаків з Наддніпрянської України, ба навіть черкесів, кірґізів тощо. Паніка пішла по місті особливо на другий день, як розпочалися великі бої. Чисельність підмоги, яку дістали українці, означувано також фантастичними цифрами, відповідно до розмірів тривоги. Одна тільки українська команда здавала собі ясно справу з того, що У[країнські] С[ічові] С[трільці] приїхали до Львова цілих два дні запізно і наслідком того українці втратили не тільки головний дворець, але й третину міста. Пізніше стало ясним, що два дні спізнення У[країнських] С[ічових] С[трільців] вирішили вже на самому початку вислід кампанії за володіння Львовом.

Розуміється, таких далекосяглих наслідків спізнення У[країнських] С[ічових] С[трільців] тоді ніхто й на мнть не принускав. Навпаки, українці військові і цивільні, були свято переконані в тому, що приїзд У[країнських]

[1] Один гімназійний учитель носив його у черевиці і, йдучи на Зелену Рогачку, нередав його відомій тоді кольнортерці газет Фронзейовій.

С[ічових] С[трільців] означає рішучий зворот у боях за Львів та що польський збройний опір проти українського перевороту буде в найближчому часі зліквідований.

Тим часом рушився вже трохи край з допомогою. З Винник прийшло кількадесять людей, із Золочева – 150 і заповіджено дальший транспорт. Повідомлено також, що в Золочеві приготовляють дві гармати. Прийшла відповідь із Щирця і Комарна, що там мають зорганізованих 500 людей, які хотять іти до Львова, але не мають зброї. Заповіджено також поміч з Тернополя і Станіславова. Цікаво відповіла Коломия: «Ми держимо п'ять повітів. Чи для Львова конечна поміч? Бо маємо обсадити важні точки на Буковині». Розуміється, в часі, коли поляки готовили наступ на центр Львова, відповідь для Коломиї могла бути тільки така: «Поміч конче потрібна. Шліть все, що маєте!». (...)

В пошукапці за силою

(...) Взагалі полк.[овник] Стефанів був цього вечора сильно схвильований. Не могли його тішити ані ситуація у Львові, ані вістки, які приходили з краю. Недобре діялося над Сяном і на півночі біля Рави Руської, де замічалися рухи польських військ. У додатку прийшло звідомлення, що й румуни скористали з польсько-українського конфлікту та кинулися на українські землі. В дні 15 листопада приїхали до Львова два делеґати з Буковини й повідомили, що дня 11 листопада румунські війська заняли Чернівці, а згодом і цілу українську територію Буковини. Звідтіля мають намір зайняти ще й галицьке Покуття як давний край молдавських воєводів. З огляду на те окружна команда в Коломиї наказала евакуацію військових магазинів у Снятині, а крім того, вислала військову делеґацію для переговорів з командою румунських військ.

Розуміється, що уряд молодої Української держави, зайнятий війною з Польщею, не міг виступити в обороні української Буковини перед румунською окупацією. Треба було обмежитися дипльоматичними протестами і ждати рішення мирової конференції. Зате головна команда вислала того ж дня такі прикази:

«Команда військ у Станіславові.

Наказати негайно мобілізацію та стягнути добровольців. Всі магазини з державним майном вивезти з Покуття, найкраще до Золочева. Галицько-буковинську границю обсадити змобілізованим військом. Негайно увійти в переговори і конче полагодити справу мирно. По містах і селах установити міліцію, щоби запобігла грабежам та анархії. Новобранців держати в строгій дисципліні». (...)

Друкується за: Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. – Львів: Накладом автора, 1931. – 448 с.

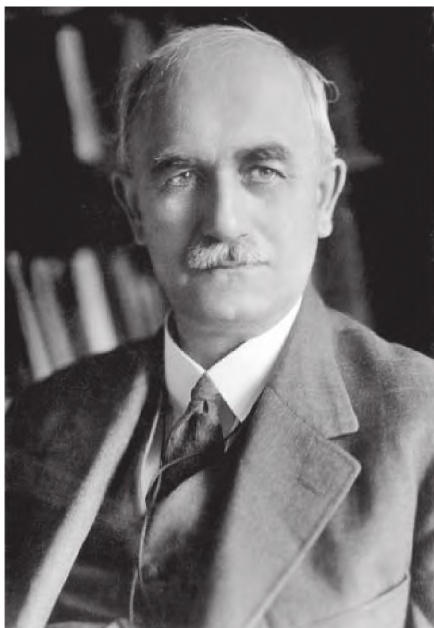

Аґенор Артнмовнч

Переворот на Буковині. Спомини

(...) Дия 21 жовтня 1918 р.[оку] вернулися наші делеґати зі Львова, і зараз тоді уконституувалася в Чернівцях «Делеґація У.[країнської] Н.[аціональної] Р.[ади]». Головою став посол О. Попович, заступником вибрано мене.

Наради, які зараз зачалися, мали подвійну ціль: приготования до перебрания влади в українській частині Буковини та переговори з румунами в справі поділу краю. Найбільша трудність була в тім, що ми через цілий час не дістали жадних блищих вказівок ні зі Львова, ні з Відия і тому не знали, як поступати, боячися, аби яким нерозважним кроком евентуально не попсувати загальної справи. Мимо цього, ми старалися все робити так, як вміли й розуміли. Ми працювали в найбільшій згоді. Соціялісти, що не брали участь у нарадах У.[країнської] Н.[аціональної] Ради у Львові, працювали під проводом О. Безпалка спілько зі всіма іншими партіями.

Переговори з румунами в справі поділу краю йшли мляво і не можна було дійти з румунами до кінця, бо не було з ким говорнти.

Ми домагалися, очевидно, нашої частини краю включно з Чернівцями, румунські посли хотіли нам відступнти тільки 4 повіти (Кіцмань, Заставну, Вашківці н.[ад] Ч.[еремошем] і Вижницю). Але румунські посли майже всі були у Відні і як показався один або другий на короткий час в Чернівцях, то, очевидно, не мав права робити договору іменем всіх послів, котрі в тій самій справі пересправляли у Відні з послом Васильком. Але якби і було дійшло до якоїсь згоди з румунськими послами, то це не було б нам на ніщо не придалося, бо румунські посли не признавали цих послів як своїх заступників. Румунська шовіністична дідичівсько-попівська партія скликала свою [Румунську] Національну Раду без участи давних румунських послів з австрійського парлямеиту на 27 жовтия до Черновець під проводом дідича Фльондора. Збори рішили інкорпорацію цілої Буковини аж по Дністер до Румунії і вибрали нібнто правнтельство. Фльондор пішов до президента краю графа Ецдорфа і зажадав, щоби він передав йому владу. Ецдорф не

хотів цього зробити і заявив, що має наказ від правительства передати владу тільки заступникам обох народів: румунів і українців.

Між тим йшла наша робота у справі перебрания влади. Вибрано Військовий Комітет з офіцирів, котрий мав організувати україньку армію. Трудність була в цім, що українці не мали більшости в черновецьких полках ч.[исло] 41 п.[олку] п.[іхоти] і 22 п.[олку] стр.[ільців], бо північні, чисто українські повіти Буковини належали до Коломийського Військового Округа і посилали жовнярів до 24 п.[олку] п.[іхоти] і 36 п.[олку] стр.[ільців] у Коломиї. Але зате ми мали тоді в Чернівцях до 1000 У.[країнських] С.[ічових] С.[трільців] і були певні, що з ними нам легко вдасться перебрати владу. Це повинно було статися 4 падолиста.

Пополудні 1 падолиста ми довідалися, що українці заияли Львів. Ця вістка викликала величезне одушевления, але наше положення в самих Чернівцях погіршилося, бо вночі того самого дня У.[країнські] С.[ічові] С.[трільці] відійшли до Львова.

Між тим румуни і поляки довідалися про нашу агітацію у війську і дуже хитрим способом ударемнили її. В суботу дня 2 падолиста вони жовнярам не дали обіду, не виплатили їм належного льону, а коли жовняри обурилися, командант 41 полку дав наказ отворити магазини, офіцери сказали жовнярам, аби брали собі що хотять і йшли додому. Очевидно, ціле військо розбіглося, зачало грабувати магазини, і – на жаль – також наші жовняри майже всі пішли додому.

Дня 3 падолиста відбулися в Чернівцях у 4-ох залях і на подвір'ю Народного Дому величезне віче, скликане делеґацією У.[країнської] Н.[аціональної] Р.[ади]. Рішено між иншим: злуку з Галичиною, признати секретаріят у Львові як наше правительство і перепровадити якнайскорше злуку з Україною. По вічу відбувся величезний похід головними вулицями міста, в якім брало участь до 10 000 людей. Все це відбулося в якнайбільшім порядку.

Між тим 3, 4 і 5 падолиста анархія у Чернівцях стала чимраз більша. Австрійський уряд розпоряджував тільки кількадесятьма поліціянтами і кількадесятьма жандармами. Ми мали до 60–70 людей під оружям, студентів, робітників і жовнярів, але, очевидно, це було не здисципліноване військо. Та, мимо цього, уряд все звертався до нас о поміч для поборювания анархії. Ми знов все зверталися о поміч до Коломиї, але Коломия не могла нам нічого дати. Ішла агітація по селах, щоби відси стягати старих жовнярів. І це було би нам певно далося, якби ми тільки були мали трохи більше часу.

У дні [6][1]-го падолиста нашого «війська» вже було 150 людей і ми перебрали власть силою. Комісарем краю став Ом. Попович, комісарем міс-

[1] У газетному тексті номилково «3-го».

та – О. Безпалко. П.[ан] Попович зрікся головства делеґації У.[країнської] Н.[аціональної] Р.[ади]. Головою став я.

Ще того самого дня, по обияттю влади, вдалося нам робити угоду з румунським демократом д-р.[ом] А. Ончулем, послом до парляменту. Він перебрав іменем румунів владу над румунською частю краю. Всі громади з українською більшістю мали підлягати українському комісареви. У Чернівцях мало бути спільне правління, одначе Безпалко мав лишитися комісарем міста, заступником мав бути румун.

Румунська шовіністична Нар.[одна] Рада не згодилася на цей компроміс, вона хотіла нами тільки на цій підставі говорити, що румуни переберуть владу в цілім краю і передадуть нам від себе під своїм наглядом управу 4 чисто українських повітів. Але в цій «Фльондорівській» раді були заступлені тільки шовіністичні круги, головно студенти, попи і дідичі, а ми знали, що румунський мужик стоїть за Ончулем. Це показалося і пізніше, коли вже румунські війська заняли були край. Румунські мужики зі Сучавського і Кімполюнґського повітів післали депутації до румунського соціялістичного посла Ґріґоровіча, щоби він зробив революцію, бо вони хочуть прилучення до України! Ось благословенні наслідки правління всіми обожаного губернатора Буковини, д.[обродія] Д. Дорошенка!

Як ми вже перебрали були владу, взялися ми до дальшої організаційної роботи, до рекрутації війська, до поборювания анархії в Чернівцях (в українській частині краю був всюда лад і порядок). Здавалося, що ця наша робота буде успішна. В Чернівцях з дня на день чимраз більший лад і порядок, грабунків у державних магазинах не стало і можна було надіятися, що незабаром новий уряд буде сильно стояти. Але вже 8 падолиста пополудні з'явився румунський літак над містом і роскинув проклямацію команданта 8 дівізії генерала Задіка, що він дістав від свого короля обсаднти цілу Буковину. Він, мовляв, не має жадних політичних цілей, а тільки хоче поборювати анархію та задержати лад і порядок.

У.[країнська] Н.[аціональна] Р.[ада] вислала протест проти обсадження української частини краю та ствердила, що в українській частині Буковини жадної анархії нема. Цей протест, підписаний головою і писарем делеґації У.[країнської] Н.[аціональної] Р.[ади] доручили Задікови один член Ради і один офіцир в суботу 9.XI. Але протест, очевидно, нічого не поміг. Ставити опору проти дівізії регулярного війська ми не були в силі і наші жовиярн, яких ми вже мали до 400 цофнулися.

11 падолиста обсадили румуни Чернівці, а до тижня цілу Буковину.

Друкується за: «Український прапор» (Відень). – 1919. – 1 листопада.

Мнрон Кордуба

Переворот на Буковині. (З особистих споминів)

І. Початки руху. Приїзд Січових Стрільців. Міщапське віче

Пошесть еспанки, що лютувала в Чернівцях з початком жовтия 1918 р., не минула й мене та прив'язала на кількаиайцять днів до ліжка. Через се я стратив зв'язок з людьми та евіденцію про світові події, які від хвилі, коли Болгарія відскочила від осередних держав і скорилася перед Антантою, розвивалися з незвичайною бистротою, перевертаючи горі дном ціле дотеперішнє положеннє, перестроюючи політичні орієнтації професіональних та каварияних політиків. В суботу 12 жовтня я почувся настільки сильним, що зміг вийти на місто і заглянути до гімназії. Тут дізнався, що під вражіннєм останніх подій заворушилася й не дуже то рухлива черновецька українська громада та що навіть посли рішили перервати свою чотиролітну бездільність і мовчазливість, мабуть, лякаючися, щоби филі подій не відкинули їх зовсім на бік та не вихопили їм керми в громаді з безсильних рук. Тому скликають на нинішний вечер українську інтелігенцію всіх партій до Українського Касина[1] на нараду про політичне положеннє, а завтра має відбутися, віче черновецького міщанства.

Непевність та переполох серед послів та зв'язаних із ними громадян збільшив ще лист від посла Миколи Василька, в котрім сей дотеперішний диктатор буковинської політики та мозок Буковинського Посольського Клюбу заявив, що рішився зовсім уступнти з політичної сцени, відтягнутися від усякої політичної діяльности. Своє рішеннє мотивував радикальною зміною всіх умовин: конспіративна політика тайних коншахтів та інтриг, яку він досі вів, стратила свій raison d'être[2], до агітаційної роботи серед народних мас не

[1] Українське Касино містилося в нриміщенні Українського Народного Дому.

[2] Рація існування (франц.).

почувається здібним, «man braucht jetzt keine Politiker vom Theresianeum»[1]. Тут приходиться згадати, що се не була перша абдикація п.[ана] Василька з політичної диктатури. Два роки тому назад, по появі злопам'ятного цісарського маніфесту з 5 падолиста 1916 р. про відокремленнє Галичини, він, бачучи повний крах своєї дотеперішної політики, заявив те саме, але по якімсь часі, зміркувавши, що до виконания маніфесту ще далеко, а може, взагалі не прийде, знову вернув до свого живла. Не була й остания, бо п.[ан] Василько тільки в скрутних, переломових хвилинах «ховався під воду»; незабаром знов виринув, авансуючи на дипльомата Великої України.

Пополудни зайшло до мене (я був тоді в Українській Книгозбірні занятий ревізією карткового катальога) кілька рухливійших черновецьких інтелігентів т.[ак] зв.[аної] опозиційної партії і устами учнтеля Самоверського заявили мені своє бажаннє, щоби я перебрав реферат на завтрішне віче. Я відмовився не тільки тому, що ще занадто почувався ослабленим перебутою недугою, із-за чого не зможу бути навіть на нинішній вечірній нараді – хоч як дуже бажав би, – але й тому, що не почуваю себе зовсім зорієнтованим у теперішнім міжнароднім положенню. Опісля в розмові, яка вив'язалася, я радив, щоби в акції серед народних мас, яку тепер конче прийдеться розвинути, послів скільки змога відсунути на бік, бо вони своєю дотеперішною інертністю та безчинством супроти військових насильств над населеннєм викликали проти себе загальне обуреннє; їх присутність і поява тільки пошкоднть ділу. Як я опісля дізнався, на вечірній нараді в Укр.[аїнському] Касині головне слово мав провідник укр.[аїнської] соц.[іал]-дем.[ократії] на Буковині, учнтель Ос. Безпалко; він уложив резолюції, його й вибрано головним референтом на віче. На нараді рішено також, що на Укр.[аїнську] Конституаиту до Львова, скликану на 18 і 19 с.[ього] м.[ісяця], мають, крім послів, виїхати також по три представники від кождої з краєвих політичних партій: офіціальної (посольської), опозиційної, радикальної і соціялдемократичної.

У той сам час, коли відбувалася нарада в Укр.[аїнському] Касині, гр.[еко]-кат.[олицьке] духовенство під проводом пароха о.[тця] Кел. Костецького ходило витати архикн.[язя] Вільгельма, що враз з Січовими Стрільцями приїхав з Наддніпрянщини 9-го жовтия на постійний побут до Чернівців. Як мені розказував учасник сеї денутації о.[тець] Кость Балицький, архикиязь звернув розмову на останні воєнні події, на можливість великих та наглих політичних перемін та висказався, що українці, мабуть, не здають собі справи зі серіозности теперішної хвилі, «за мало проявляють енергії».

[1] Тенер не нотрібно нолітиків з Терезіянеуму (нім.).

Міщанське віче, що з формально-поліцийних оглядів скликано як збори за запрошеннями (на підставі § 2), почалося в неділю о год.[ині] 3-й з полудня. Велика заля Народного Дому і всі сумежні кімнати та сінки були виповнені вщерть; участників було ок.[оло] 700 люда. Референт п.[ан] Ос. Безпалко говорив добре і з темпераментом, при тім поважно, не пускаючися на дешеву демагогію. Переповівши останні події, ствердив, що, хоча ще ходять австрійські гроші та хоч ще урядують австрійські урядники, Австрії як великої держави під теперішну хвилю вже нема. Вона валиться, розлітається і кождий нарід муснть заздалегідь подбати сам про себе. Сидіти бездільно, спати в таку важну хвилю було би непростимим гріхом, злочином; треба негайно братися до організації свого державного життя. Уложені ним же резолюції зверталися до румунів зі зазивом, мирно та дружно порозумітися з українцями в справі поділу Буковини, щоби відтак оба народи мали спромогу жнти зі собою по-сусідськи; застерігали за українцями населену ними частину Буковини враз із природним її осередком Чернівцями; наказували делєґатам на Українську Конституаиту у Львові впливати на мирне порозуміннє з поляками в справі поділу Галичини; в кінци заповідали рішучу та остру боротьбу проти кождого, хто хотів би насильно рішати про нас без нас. Резолюції принято без дискусії одноголосно.

Промовляв ще учнтель С. Галицький, різко критикуючи австрійську політику супроти українців та дякуючи Вільзонови, що приніс давно бажаний мир під так гуманними кличами. Настрій віча був різко ворожий до Австрії, що вна́влялося між окликами серед промов та густими оплесками, що переривали першу частипу промови п.[ана] Галицького. Ославлений буковинський чорно-жовтий льоялізм счез безслідно, завдяки безглуздим репресіям та безправству воєнних властий через цілий час війни. Мабуть сей настрій та жах перед острійшими заявами спонукали предсідателя Ом. Поповича нагло замкпути віче, що викликало счудованнє та обуреннє серед зібраних.

Вечером зайшов до мене п.[ан] Остап Луцький, адютант архикнязя Вільгельма. Оповідав про непорозуміння між архикнязем та австрійським правліннєм, про відносини у гетьманській Україні, про знущання дідичів та карних відділів над мужиками, про безпощадні рабунки, переводжені німецькими та австрійськими військами на українських землях.

Перенесеннє Січових Стрільців з Придніпрянщини на Буковину дуже затревожило і розлютило румунів. Вони побоювалися що се зарядженнє має метою окупацію цілої Буковини України.

У понеділок 14-го жовтня я скликав представників опозиційної партії на нараду в справі дальшої акції та вибору делєґатів на львівський з’їзд. Рішено зараз же на найблизшу неділю скликати цілий ряд віч по провінціяльних осередках. Вибрано комітет з трох осіб (директора Костюка, уч.[нтеля] Са-

моверського й уч.[нтеля] Галицького), що до спілки з представником инших укр.[аїнських] партій мав занятися потрібними приготовленнями. Делєґатами на з'їзд до Львова вибрано директора гімназії д-ра Аґ. Артимовича, проф.[есора], д-ра Кл. Білинського і мене; заступником на випадок перешкоди одного з делєґатів – проф.[есора] д-ра Ром. Цегельського.

Однак намічена спільна діяльність усіх партій розбилася зараз із початку. Інспектор Ом. Попович, до якого я звернувся, щоби нав'язати спільну акцію в справі віч, заявив, що вважає скликуваннє віч по провінції за передчасне, що посольська партія рішила здержатися зі всякою акцією до львівського з'їзду та орієнтуватися відповідно до рішень того з'їзду. Я не міг згодитися з тим поглядом п.[ана] Поповича, вже хоч би з огляду на бистрий розвій подій, та заявив йому, що коли так, то опозиційна партія поведе акцію на власну руку і влаштує віча власними силами.

Все ж таки, з огляду на негативне становище офіціяльної партії, яка розпоряжала найбільшими засобами, прийшлося нам дещо обмежити первісний плян і на найблизшу неділю скликати віча лише у Вашківцях, Кіцмани та Заставній, лишаючи инші округи на пізнійше.

II. Боротьба о орієнтацію у Львові. Поділ У.[країнської] Н.[аціональної] Ради на дві секції. Краєвий Комітет. Становище румунів. Зв'язок з військом. Відомости з Галичини

У четвер 17-го жовтня делєґація виїхала до Львова. Замість д-ра Артимовича, що не хотів лишати управи гімназії, поїхав д-р Р. Цегельський. Не думаю описувати тут цілого перебігу нарад Української Конституанти, що приняла назву Української Національної Ради, бо се відтягнуло би нас від властивої теми. Згадаю лишень, що головним предметом наради в п'ятницю 18-го жовтня, що протягнулася до ½ 4-ої вночи, була справа політичної орієнтації. Предсідник Нац.[іональної] Ради д-р Евген Петрушевич і референт д-р Ст. Баран внесли резолюцію, що проголошувала утвореннє окремої держави, в якої склад входити мали всі заселені українцями землі Австро-Угорської монархії, при чім і референт, і всі промовці, які підпирали сю резолюцію, зовсім з тим не крилися, що ся нова Українська держава мала би приступити до наміченої в цісарськім маніфесті Австрійської федерації, поборюючи завзято думку про злуку сих земель з істнуючою вже Українською державою (Придніпрянщиною).

Я промовляв за негайним проголошеннєм злуки з Великою Україною, і вказуючи на шкідні наслідки під економічним, політичним, культурним та національним оглядом, які потягнуло би за собою дальше відокремлюваннє галицько-буковинського загуменка. Мої висновки підтримав представник

молодіжи п.[ан] Кульчицький і посол Загайкевич. При голосованню резолюції д-ра Барана принято величезною більшістю; за злукою з Великою Україною голосували лишень делеґати опозиційної партії з Буковини, представник молодежи і пос.[ол] Загайкевич. Представники соц.[іал]-дем.[ократичної] партії покинули ще перед тим салю нарад, коли їм відмовлено право vet-a. Зараз на другий день помістила «Lemberger Zeitung» інспіровану посольськими кругами статтю, в якій витала ухвалену Нац.[іональною] Радою резолюцію як розумний крок у напрямі здійснення цісарського маніфесту.

Не завадить згадати ще одну інтересну прояву. На нараді було ок.[оло] 60 людий, самі визнатнійші представники громадянства, свої, довірені. Нараду проголошено тайною, строго довірочною. Все ж таки, як тільки я вернувся до Чернівців, краєвий інспектор Клим переказав мені свою розмову з президентом краю графом Ецдорфом, у котрій президент висказав своє обуреннє, що я, як державний австрійський урядник та професор, промовляв у Львові проти Австрії. Вже то наші люди вміють бути дискретними!

У суботу пополудни зібралася Укр.[аїнська] Нац.[іональна] Рада на нараду в справі практичного ведення справ. Реферував пос.[ол] д-р Евген Левицький і намітив вибір ріжних фахових комісій (фінансової, адміністраційної, національної оборони і міжнародної). Тут ухвалено також моє внесеннє, щоби Нац.[іональна] Рада поділилася на дві секції, галицьку та буковинську, бо буковинські члени не мають спромоги ані доїздити що кілька днів до Львова, ані постійно тут перебувати. Буковинська секція радитиме у Чернівцях виключно над буковинськими справами, утримуючи зв'язь зі Львовом.

Зі Львова я скочив ще до свояків до Городка, щоби роздобути деякі харчеві припаси для своєї родини, бо справа апровізації стояла тоді дуже круто. До Чернівців вернув 24-го і попав ще на першу нараду буковинської делеґації Нац.[іональної] Ради. Тут проф.[есор] Вол. Федорович виступив зі своїм проектом Краєвої Організації, але сей проект був доволі туманний, неясний в подробицях і не вдержався супроти критики п.[ана] Безпалка та моєї. На разі порішено зміцнити делеґацію через дібраннє ще десяти членів[1], при чім два місця застережено для представників черновецького міщанства[2] та одно для жіноцтва[3]. Так доповнену делеґацію названо «Краєвим Комітетом».

---

[1] До складу Української Національної Ради того дня введено представника українського православного духовенства отця д-ра Касіяна Бриндзана; педагогів д-ра Аґенора Артимовича, д-ра Михайла Литвиновича, Івана Кавулю; юристів Ґедимина Лисинецького і д-ра Лева Когута.

[2] Представниками міщанства в Українській Національній Раді стали Осип Мицак та Андрій Левандовський.

[3] Насправді до складу Української Національної Ради введено двох представниць буковинського жіноцтва – Михайлину Левицьку та Ксеню Добрянську.

Перше засіданнє Краєвого Комітету відбулося зараз другого дня, у п'ятницю 25-го жовтня. Головою вибрано Ом. Поповича, його заступником д-ра Аґ. Артимовича, секретарем д-ра Мих. Литвиновича, його помічником студента Юрія Сербинюка. Відтак зложено комісії: редакційну (головою назначено мене), народної оборони (голова Ос. Безпалко), фінансову (гол.[ова] д-р Р. Цегельський), міжнародпу (гол.[ова] Ом. Попович) й адміністраційну (гол.[ова] радн.[ик] Ґед. Лисинецький) та визначено кождій комісії її завдання та круг ділання. Редакційна мала приготовити маніфест до народу, скликати всенародне віче на неділю 3-го падолиста й уложити проєкт організації. Комісія народної оборони мала занятися організованнєм міліції в Чернівцях та по селах, опираючися на системі добровольців. Фінансова мала виготовити плян національного оподаткования та ввести його в життє. Міжнародна (до якої й я належав як член) вести переговори з представниками инших народів. А адміністраційна підготовити список кандидатів на всі важнійші уряди на випадок перебрання влади в краю та зладити кадастер усіх урядників-українців на Буковині. Найблизше засіданнє Краєвого Комітету назначено за тиждень; за той час комісії мали поробити свої підготовчі роботи.

Майже всі комісії почали свою діяльність зараз другої днини. По причині еспанки всі черновецькі школи зачинено до 15-го падол.[иста], тому професори та учнтелі, що творили головний контінгент комісій, мали доволі свобідного часу. Зрештою і по инших урядах не було вже серіозного урядовання, урядники приходили і відходили, коли хотіли. Редакційна комісія приняла вже в суботу проект маніфесту до народу, приладжений Ос. Безпалком, поробивши тільки дрібні поправки і зміни. Заразом внявилося, що все більшаюче заостреннє кризи та цілий ряд пильних справ не дозволяє дожидати назначеного речинця сходин Краєвого Комітету і комісія рішила проснти п.[ана] Поповича скликати Комітет вже на завтра.

Тим часом заворушилися й румуни. Скликали на неділю 27 жовтня своє краєве віче до Чернівців до свого Народного Дому (Palatul National). Зібралося щонайбільше 300 учасників, вибрали виконуючий комітет зі 48 членів, ухвалили приладжені провідниками резолюції, в котрих рішучо протестували проти поділу Буковини і, опираючися на «історичні права», домагалися утворення з цілої Буковини і Семигорода австрійської Румунії. По вічу уладили похід через місто під будинок краєвого правління, передали ухвалені резолюції президеитові краю, в кінці на ринку розвинули свій «трікольор», державну румунську хоругву. Бачучи слабеньку організацію буковинських румунів та не сподіючися, щоби Румунська держава після останних подій (мир з осередними державами) важилася оружно вмішуватися, не тільки українці, але й жиди та більшість німців кепкували собі з їх резолюцій та обурювалися на безмеж-

ну нахабність. Сього дня вечером зійшовся український Краєвий Комітет і, з огляду на вагу хвилі, на все нові події, що міняли положення і домагалися негайних рішень, заявив себе в перманенції, постановляючи, що засідання мають відбуватися щоднини о год.[ині] 5 вечером. Відтак Кр.[аєвий] Комітет апробував предложений редакційною комісією маніфест до народу, який зараз же відослано до друкарні, а до негайної розсилки по селах та місточках рішено ужити Січових Стрільців. В кінци вислано денутацію до архикн.[язя] Вільгельма, котрий обіцяв при організації національної оборони підмогу Січових Стрільців та в цілн утримання постійного зв'язку між командою і Краєвим Комітетом назначив зв'язковим п.[ана] Ост. Луцького.

Було очевндним, що годі обмежуватися на поміч одних тільки Січових Стрільців, яких кождої хвилини могли відкликати куди инде, що треба забезпечити собі також співділаннє українських частин тих військових відділів, що стояли постоєм у Чернівцях, значнть 41-го полку піхоти та особливо 22-го полку стрільців (Schützen), який майже виключно складався з українців. Переговори з українськими офіцерами тих полків велися в тім напрямі вже від кількох днів, але їх акція поступала дуже млаво вперед. Щоби військову акцію зв'язати з політичною, надати їй швидше та більше рішуче темпо і військових провідників утримувати в курсі подій, Краєвий Комітет рішив на моє внесеннє кооптувати по двох відпоручників офіцерів з обох згаданих полків. На тім же засіданню 28 жовтня кооптовано ще п.[ана] С. Ганчерюка як представника зелізничників[1]. Відтак обговорювано справу всенародного віча, скликаного на 3 падолиста. З огляду на сподіваний масовий приїзд селян, рішено, що віче має відбутися рівночасно в трох найбільших залях, які були в місті, а саме в сали Музичного Товариства, Робітничого Дому і Народного Дому, і визначено трох референтів: п.[ана] Безпалка, д-ра Когута і мене. В кінци прийшла під обради справа поділу Буковини, при чім між п.[аном] Безпалком та мною вив'язалася перепалка. П.[ан] Безпалко, мабуть, чи не під впливом провідника румунських соціял-демократів і парляментарного посла Ґріґоровича, обстоював географічно-стратегічпу лінію Серета як південну межу української Буковини, я вказував на се, що нам не слід тут бавнтися в стратегію, що українська етнографічна терпторія сягає куди дальше на південь: на заході, в Карпатах, широкою суцільною полосою аж під Кірлібабу, на сході вузким язиком аж під саму Сучаву; що не посягаючи ані по одно румунське село, ми не маємо ані розумної причини, ані навіть права вже a priori зрікатися своїх земель у хосен румунів, яких на-

[1] Піднис Сенька Ганчерюка стоїть під Маніфестом буковинської делеґації Української Національної Ради, ухваленому 27 жовтня 1918 р. та онублікованому в газеті «Буковина» 1 листонада 1918 р.

хабність внявилася на вчорашнім вічу. Комітет по довшій дискусії поручив мені приладнти етнографічпу карту Буковини.

Президент краю гр.[аф] Ецдорф дуже наполохався українського віча і, покликавши до себе п.[ана] Поповича, всіми способами старався відмовити його від скликування масового віча та обмежнтися на покликаннє невеличкого числа делеґатів. Вказував на непевність положення, загальний нелад, розбурханнє національних антагонізмів, можливість оружного нападу з боку румунських одчайдухів, заявляючи, що не розпоряжає потрібними силами, щоби в тім останнім випадку могти гарантувати безпечність учасників віча. Одначе Краєвий Комітет, котрому пан Попович предложив сю справу до вирішення, обстояв при своїй первісній ухвалі, вже хоч би з огляду на се, що румуни минулої неділі мали своє віче в Чернівцях і що й був би доказ великої трусости, коли би ми боялися зробнти у своїм місті се, чого не лякалися робнти румуни в місті для них чужім. Бесідники вказували на се, що зачіпки або провокації з боку румунів нема чого боятися, бо вони не мають опертя серед міського населення, і чим більші маси зберуться, тим менше буде у ворогів смілости до якої-небудь проти-акції. Се рішеннє передано гр.[афові] Ецдорфови до відома.

У середу 30-го жовтня приїхав зі Львова п.[ан] Ос. Бурачинський, щоби нав'язати зв'язок між обома частинами [Української] Національної Ради, зібрати інформації про се, що на Буковині досі ухвалено та зроблено та подати нам до відома стан справи у Львові і в Галичині. Відомости, які привіз, були зовсім не захоплюючі. Оповідав, що у Львові богато радять, богато говорять, але позитивної роботи майже нема, що богато членів Нац.[іональної] Ради зневірилося в наші сили і просто не вірять, щоби наші старання могли мати який реальний успіх. Се викликало дуже пригноблююче враженнє, бо ж кождому ясно було, що в разі неудачі в Галичині й уся робота на Буковині піде на марне, бо буковинська Україна сама не утримається. Тому на засіданню Кр.[аєвого] Комітету, де п.[ан] Бурачинський здавав своє звідомленнє, всі бесідники обстоювали за підтримуваннєм як найтіснійшого зв'язку зі Львовом, за пересиланнєм як найчастійших звідомлень, й поки що бодай листами через довірених зелізничників.

ІІІ. Розвал Австро-Угорщннн. Акція архнкн.[язя] Вільгельма. Відомостн нро нодії в Галнчнні. Розтіч армії. Переговорн з румунамн за носереднн-цтвом жндів і гр.[афа] Ецдорфа. Всенародне віче. Initium tumultus. Пробн організації військової снлн. Події на нровінції. Історнчне засіданнє

Часописи, що на 1 падолиста прийшли до Чернівців, принесли цілу низку новин першорядної ваги. У Відни проголошено републику і керму перебрало правліннє зложене зі соціял-демократів та християнських соціялів. У

чеських землях уся влада перейшла в руки Cesk-ого Vybor-у. Хорватський сойм проголосив святочне утвореннє Югославії. На Угорщині революція; після лютої різні в Будапешті правнтельственні війська капітулювали; влада перейшла в руки гр.[афа] Каролього і його партії. Краківська твердиня піддалася полякам, польська ліквідаційна комісія виїхала з Варшави, щоби перебрати владу в цілій, значнть і у Східній Галичині. Всі сі звістки я вичитав протягом півгодини з часописий в каварни. Коли надійшов п.[ан] Безпалко, я переповів їх йому коротко, перечитуючи маркантнійші місця просто з часописий. Ми оба були всім тим дуже схвильовані і стали обговорювати положеннє. Було очевидне, що події розвиваються зі скаженою швидкістю і нас уже куди перегнали. Ціла Австро-Угорщина вже розлетілася, кождий нарід уже забезпечив себе, перебираючи владу на своїй терннторії, будуючи собі нову вітчипу. Східна Галичина і Буковина зависли у воздусі, поки першої не заберуть поляки, другої румуни. А ми все ще не вийшли поза стадію нарад і дрібних приготовань.

Про положеннє у Львові ми зі звідомлення п.[ана] Бурачинського набрали як найгіршого поняття і не мали найменшої надії, щоби відтам вийшла яка-небудь більш рішуча акція. А тут положеннє того рода, що доконче треба підприняти рішучий крок і то негайно, бо вже за два-три дни може бути за пізно. І ось серед такого настрою ми згодилися, що одиноким ратунком у даній хвили було би, коли б архикн.[язь] Вільгельм схопив ситуацію за чуб і на чолі Січових Стрільців помашерував на Львів. Усе залежало від негайного переведення сієї думки, тому не дожидаючи вечера і апробати Краєвого Комітету, вважаючи кожду хвилю за незвичайно дорогу, я зараз же пішов до п.[ана] Ост. Луцького як адютанта архикнязя і назначеного ним зв'язкового, щоби спонукати виконаннє нашого пляну. П.[ана] Луцького застав я в ліжку хорого на еспанку, але почувши, про що ходнть, він зараз кинувся збиратися і обіцяв негайно повідомнти мене про вислід.

За той час я пішов на засіданнє редакційної комісії, де передискутовано і принято з деякими дрібними змінами приладжені мною резолюції на всенародне віче. В полудне зайшов до мене п.[ан] Луцький зі звідомленнєм про вислід своєї місії. Архикнязь у прінціпі згодився на нашу думку, але щоби відсунути від себе підозріннє, що хоче захопнти диктатуру та щоби взагалі не виступнти в ролі узурпатора, зараз же через офіцера Січ.[ових] Стрільців висилає до Львова заяву, що Січ.[ових] Стрільців і себе віддає до розпорядимости Української Національної Ради. А щоби се сповненнє формальности не припізнило акції, рівночасно на власпу руку і відповідальність висилає 400 Стрільців до Львова, щоби обсадили головний зелізничний дворець. Переказуючи все те, п.[ан] Луцький був так захоплений справою і виступом, котрий приготовлювався, що зовсім не почував своєї недуги, немов

нагло її збувся. Я також був дуже радий, що наш плян не стрінув спротиву та труднощів і що справа починає ставати на реальний ґрунт. Зі свого боку, я обіцяв подбати, щоби п.[ан] Ганчерюк негайно велів приготовити машину та вози, потрібні на висилку згаданого відділу.

Та новини дня не обмежилися звістками, принесеними часописями. День 1 падолиста мав стати днем іще більших (бодай для нас) сензацій. Коли я около 3-ої год.[ини] з полудня йшов Панською улицею[1], стріпув д-ра Вол. Старосольського, що їхав верхи в супроводі Січового Стрільця. Від нього я дістав першу відомість про переворот у Львові, про се, що минулої ночі українські частини 15 і 95 полку піхоти обсадили місто і Укр.[аїнська] Нац.[іональна] Рада перебрала владу у східній Галичині. Незабаром від зелізничників ми дізналися, що кадрові частини 24 полку обсадили Коломию і Снятин.

Ті звістки миттю розійшлися між українським населеннєм, викликуючи справжній ентузіазм. Тому вечером на засіданню Краєвого Комітету настрій був піднеслий, святочний. Моє звідомленнє про спонукану через посередництво п.[ана] Луцького акцію архикн.[язя] Вільгельма принято з задоволеннєм до відома, ухвалено порядок походу, апробовано предложені редакційною комісією резолюції і, з огляду на инші зайняття, звільнено мене і д-ра Когута від рефератів, котрі передано пос.[лові] І. Семаці і п.[анові] О. Поповичеви.

На тайнім засіданню, на якім, крім офіцерів і послів, остало по два партійних відпоручників, п.[ан] Безпалко, пос.[ол] Пігуляк і я звернулися в горячих промовах до офіцерів із зазивом, щоби не відкладали свого вистуну у довгий мішок, бо події не ждуть і ми мусимо негайно перевести те саме, що сталося у Львові. Ми домагалися, щоби гуртки зі 41-го полку, де українці в меншости, злучилися з 22-им полком стрільців (Schützen), розброїли румунських і взагалі чужих офіцерів та жовнірів, обсадили зелізничий дворець, магазин і всі важнійші точки та проголосили управу Укр.[аїнської] Націон.[альної] Ради. Офіцери довго змагалися, доказували, що все те не так легко зробити, що справа ще замало підготована, та в кінці під напором згодилися поробити всі можливі старання, щоби coup d'Etat[2] міг відбутися в день віча, в неділю. Взагалі представники офіцерів не викликували до себе надто великого довір'я. Крім п.[ана] М.[ирослава] Луцького, були й люде, що дуже невміло бралися до справи і не мали близших зв'язків з мужвою.

Проволіканнє вистуну військових частин мало фатальнійші наслідки, ніж хто-небудь міг сподіватися. Звістка про се, що сталося в Галичині, про

[1]Тепер вулиця О. Кобилянської.

[2] Державний переворот (франц.).

вихіснованнє укр.[аїнських] частин австрійської армії для передання влади в руки Укр.[аїнської] Націон.[альної] Ради, поширилася і між чужими, також між ворожо до українців настроєними офіцерами. Між ними виринула думка, не допустнти до сього бодай на Буковині. Полковник 41-го полку піхоти, поляк, на ім'я, мабуть, Томашкевич, скликав рано 2 падолиста жовнірів на т.[ак] зв.[аний] Vergatterung[1] і заявив їм, що їх служба скінчилася, що можуть розійтися домів. Відомість про се зараз же перекинулася до 22 полку стрільців і цілий гарнізон кинувся в розтіч. За сим приміром пішов і баталіон 24-го полку, що в ночи над'їхав з Новоселиці, вертаючи з Великої України. Демобілізоване військо кинулося на військові магазини і почало грабувати нагромаджені там припаси. До рабунку прилучилося й цивільне населеннє, розхапуючи кріси, амуніцію, харчі, мундури, взагалі все, що попало під руки. Настала повна анархія. Українські офіцири, котрих поступок п.[ана] Томашкевича захопив зовсім неприготованих, старалися ратувати бодай останки, але зупиннти мужву від грабежи та затримати її для служення українській справі, не повелося. Тому стали організувати добровольців з-поміж студентів, учеників середних шкіл, беручи взагалі всіх, хто тільки зголошувався та все, що поспіли захопити з військового майна, передавали Січовим Стрільцям, котрих дальші частини почали між тим відходити до Львова. Так, прим.[іром], Мир.[ославові] Луцькому вдалося захопнти кілька скорострілів, що стояли на зелізничім двірци, сотник Драґан передав Січ.[овим] Стрільцям свій магазин зі скорострілами, чеські офіцири передали нашим великі магазини коло Жучки. Вже з полудня почалися стріли, що під вечер ставали все густійші. Се підлітки, бурлаки і ріжні непевні елементи забавлялися, випробовуючи розграблену з магазинів зброю.

Сього ж дня, в суботу 2 падолиста, около 3-ої год.[ини] пополудни прийшли до Народного Дому три відпоручники жидів: Пістінер, д-р Вендер і ще один, котрого імени не тямлю. Вказуючи на замішаннє та безладдє, котре зростає з кождою годиною, на брак влади і грозу цілковитої анархії, заявили, що від імени жидівського населення, якому особливо залежнть на утриманню ладу, хочуть посередничнти між обома головними народами Буковини, українцями та румунами, щоби, довести між ними до порозуміння та утворення сильної влади. Тому пнтають, чи українці згодилися нав'язати переговори з румунами і то саме з партією Янка Фльондора, що хоч крайно шовіністична, мав між румунами найбільший голос та силу, а коли згодилибся, то на яких умовах. Попович, Безпалко і я, приймаючи згаданих відпоручників, заявили, що проти переговорів, хоч би й з партією Фльондора, нічого не маємо, а що до умови, то вона румунам добре відома: поділ краю

[1] Військовий збір (нім.).

на етнографічній підставі. Відпоручники жидів подякували і заявили, що тепер підуть до Янка Фльондора та за яких 1½ до 2 год.[ини] принесуть відповідь.

І справді около 5-ої год.[ини] вернули, але в дуже пригнобленім настрою, і переповіли нам домагання Фльондора. Сі були: австрійське правліннє д-ра Лямаша передасть Румунській Конституанті цілу Буковину; Конституанта відтак від себе передасть українцям «безспірно українську» частипу краю, не перестаючи, однак, через се вважати Буковину за неподільну цілість; почта, зелізниця, жандармерія були би під спільною румунсько-українською управою; місто Чернівці остало би під дотеперішним зарядом, але бурмістром став би румун; такий тимчасовий стан мав би тревати до мирової конференції, що остаточно вирішила би справу. Бачучи наше обуреннє, жиди заявили, що самі добре розуміють, як мало приємливі для нас сі умови, особливо тепер, коли і політичне й мілітарне положене українців далеко красше, ніж румунів; але се особисті домагання п.[ана] Янка Фльондора; вечером збереться Румунська Конституанта, яка безперечно злагіднить сі умови, достроїть їх близше до реальних відносин сил. Краєвий Комітет, що саме зібрався, відкинув домагання Фльондора a limine[1]. Заразом ухвалив, що найдальшою границею, до якої ми могли би піти в своїх уступках, була би згода на проект румунського посла Авреля Ончула, поданий ним перед кількома днями п.[анові] Ом. Поповичови в приватній розмові, а саме: українці перебирають управу української, румуни румунської частини Буковини; підставою до поділу має бути остання перепись населення (з 1910 р.); Чернівці остають невтральним містом. Коли жидівські відпоручники около 8-ої год.[ини] принесли відомість, що Румунська Конституанта затвердила поставлені Фльондором умови, ми переказали їм рішеннє Краєвого Комітету, після чого вони заявили, що вважають свою місію за скінчену.

Серед дальших нарад Краєвого Комітету сього ж вечера прийшло запрошеннє від президента краю гр.[афа] Ецдорфа, щоби відпоручники Кр.[аєвого] Комітету зараз же явилися у нього в бюрі на нараду з деякими більш поміркованими представниками румунів. Комітет визначив п.[ана] Ом. Поповича, Ос. Безпалка, Іл. Семаку та мене і ми зараз пішли до президії. Тут, крім гр.[афа] Ецдорфа, застали вже пос.[ла] Авреля Ончула і пос.[ла] Ґріґоровича; по якімсь часі надійшов іще маршалок буков.[инського] сойму, барон Гурмузакі. Президент краю коротко з'ясував критичне положеннє і завізвав присутних висловити, на яких умовах могло би між обома народами прийти до порозуміння і взагалі, як уявляють собі управу краю в теперішний час.

[1] Від норога, відразу, буз дискусії (лат.).

Пос.[ол] Гріґорович (соц.[іал]-дем.[ократ]) почав від закидів проти українців, що вони зовсім не дбають про порозуміннє з иншими народами, що українське військо вже окупувало Чернівці та розіслало патролі по місті, що його одна така патроля зупинила, коли йшов сюди, і тільки знаннє української мови зберегло його від неприємностей, що серед таких умов, коли має рішати брутальна сили, всякі переговори зайві. Ми вияснили, що ніякого українського війська в Чернівцях нема, бо навіть Січові Стрільці від'їхали до Львова, що про окупацію Чернівців нема й мови, що патроля, яку він стрінув, се, певно, добровольці, що зорганізувалися, щоби утримати в місті лад і не донустнти до рабунків.

Після сього п.[ан] Гріґорович заявив, що коли вже має прийти до «поділу краю, то сей поділ не може опиратися виключно на етнографічній основі, бо вийдуть неможливі анкляви й острови, що за підставу поділу треба брати також географічні та стратегічні крітерії, що Чернівці безумовно мусять припасти волохам. Наприкінці зазначив, що не вважає себе управненим вести які небудь переговори від імени румунів, бо хоч Румунська Конституанта вибрана зовсім безправно та самовільно партією Фльондора, все ж таки має за собою чималу понулярність серед румунського населення і з тим приходиться числнтися; за одиноку можливу розв'язку вважає, щоби управу краю поки що вів дальше гр.[аф] Ецдорф, прибравши собі до помочи членів Краєвого Виділу. Ся думка припала дуже до вподоби баронові Гурмузакому і він зараз же з нею згодився.

Проти виводів Ґріґоровича виступив рішучо Ончул. Представив згаданий вже висше свій проект поділу краю, вказуючи на границі Дальмації, Пруссії з перед Віденського Конгресу й инших політичних областий, старався переконати, що форма границь не має великого впливу на розвій держави, в кінци змішав з болотом провідників румунської Конституанти та заявив, що з фанатиками та політичними шантажистами нема потреби рахуватися. Відтак я висказав своє здивовання, що саме провідник соціялдемократичної партії нехтує етнографічний прінціп і обстоює географічні та стратегічні границі, які бувають покришкою насильства; Світова війна показала безвартність усяких стратеґічних меж: тепер стратегічною лінією є стрілецькі окопи, які можна провести всюди; в кінци заявив, що Краєвий Комітет годнться на проект поділу Ончула з застереженням, що Чернівці належатимуть до української частини, бо по жидах мають найбільше українців між населеннєм та що при поділі краю треба брати за підставу обі останні переписи, з 1900 і з 1910 р., бо при переписи з 1910 року були чималі надужиття.

Після довшої дискусії, в якій забирали слово п(п).[анове] Попович і Безпалко рішено, з огляду на те, що п.[ан] Ґріґорович не вважав себе управне-

ним виступати в імени неприсутних румунських парляментарних послів і брати на себе відповідальність за які-небудь договори, підождати на сподіваний приїзд решти послів з Відня. П.[ан] Безпалко кинув думку, щоби гр.[аф] Ецдорф поки що кооптував собі до співучасти в управі Поповича і Ончула, але Ончул рішучо тому спротивився, бажаючи або цілковитого усунення давної влади, або її утримання в дотеперішнім виді. В кінци на запит, звернений до гр.[афа] Ецдорфа, чи розпоряджає ще якими засобами для береження публичного супокою і майна, сей відповів, що має ще жандармерію, на котру може спуститися.

Вертаючи ок.[оло] 1-ої в ночи домів, ми стрітили добровольчу патролю, котра заявила, що її вислано з Нар.[одного] Дому. Ми зайшли ще туди і візвали урядуючу там команду, щоби стягнула патролі, бо ж українці не мають причини брати на себе відповідальність за лад у місті, коли президент краю перебрав сю відповідальність на себе.

У неділю, 3-го падолиста, стояла чудова, тепла погода, немов замовлена на вічевий день. Народу найшло більше, ніж могли сподіватися найбільші оптимісти. Визначені на віче три залі не могли всіх помістнти, прийшлося зарядити ще четверті збори на подвірю Нар.[одного] Дому. Туди пішов реферувати пос.[ол] Семака, а я перебрав реферат на горі, в зали Нар.[одного] Дому. В зали Музичного Інституту прийшло до інциденту, що ярко відкрив орієнтацію селянських мас. Тут після реферату пос.[ла] Ом. Поповича забрав слово пос.[ол] Пігуляк і в своїй промові згадав про «австрійську Україну». На зали серед мужиків счинився шум, посипалися оклики: «Не хочемо Австрії»... Ледви синови п.[ана] Поповича вдалося втихомирити нублику запевненнєм, що «ми очевидно пристаємо до Київа»; зібрані привитали се рясними оплесками.

Похід через головні улиці міста удався знаменито, порядку нігде не нарушено. Закінчився на великій площи Єлисавети перед міським театром короткою промовою п.[ана] Безпалка і відспіваннєм пісень «Ще не вмерла Україна» і «Не пора». Такого здвигу народу Чернівці ще не бачили; число учасників віча оцінювали на щонайменше 8–10 тисяч. На чужих маніфестація зробила величезне вражіннє, як виявленнє карности, солідарности і сили українського населення Буковини.

Та зараз же після віча зайшло кілька самочинних актів з боку невідповідальних людців, що без порозуміння з Краєвим Комітетом і без його згоди пускалися на підприємства на власну руку, не тільки ломаючи карність, але й компрометуючи почате діло. Два добровольці підвезли цілу фіру крісів і стали їх роздавати без розбору між селян, що вертали з віча, та між міське шумовиннє. Учитель Бояновський з кількома офіцирами перебрав без нічийого уповажнення «Stadtkom-

mando»[1] і т.[ак] зв.[ану] «Wache»[2], поставив там добровольчу сторожу, а відтак відрікся всього того так, що сторожа, не діждавшися переміни, з голоду пізно увечері покидали свої місця.

Учнтель гімназії Василашко, дуже смирненька і непочесна людина, дібрав собі двох узброєних добровольців і виправився перебирати управу головної почти, покликуючися на порученнє Краєвого Комітету. Збентежений директор почти запнтав телефонічно президента краю, що має робнти, і на його порученнє зажадав від п.[ана] Василашка письменної повновласти від Кр.[аєвого] Комітету. Сей, очевидно, не мав і мусів з нічим відійти.

Взагалі в місті, особливо серед жидівського населення почала прокидатися тревога перед сим, що принесуть найближчі дни й години. Давна австрійська влада вже давно не істпувала і з оголошеннями директора поліції Таранґула ніхто не рахувався, нової влади ще не було і ніхто не міг сказати, коли та яка вона буде. По заулках, городах і передмістях лунали безнастанно вистріли, на щастє нешкідливі. Часто можна було стрінути особи підозрілого вигляду, здебільша жидів, з клунками або й цілими фірами зрабованих з магазинів річий. Лишень жменька узброєних українських добровольців, між якими були і дуже ідейні та солідні, і дуже непевні елементи, утримувала який-такий лад, не донускала до більших ексцесів, проявів анархії, нападів на склепи і приватне майно. Вони де могли, переловлювали грабіжників магазинів, відбирали їм здобич і звозили до Нар.[одного] Дому. Не диво, що загальна опінія в місті стала вважати українців панами положення, тим більше, що волохи не проявляли ніякої активності. До Краєвого Комітету стали находнти ріжні інтересенти, домагаючися повновластий, дозволів, інтервенції, помочи в найріжнороднійших справах. У часі вечірного засідання прийшла депутація висших офіцирів, німців, мадярів, чехів, з проханнєм, щоби їх відправити окремим потягом з Буковини та видати перенустку на переїзд через Східну Галичину, де вже правили українці. Між ними був і полковник 22-го полку Стрільців (Schützen), подаючи заразом до відома, що хоче Комітетови передати полкову касу. Деякі з інтересентів покликувалися, що сам президент краю відослав їх з їх справами до Краєвого Комітету. Виходило трагікомічне положеннє: влада сама лізла українцям у руки, а Краєвий Комітет не хотів, чи радше боявся її брати.

Найбільше пекучою потребою було поки що зорганізованнє сторожі безпечності і хоч би дрібної військової сили. По полудни після віча відбулася нарада з організаторами майже всіх громад української части краю, де уложено подрібний плян переведення політичної організації і творення міліції.

---

[1] Командування (нім.).

[2] Вахту (нім.).

На вечірнім засіданню Кр.[аєвого] Комітету обговорювано справу організації національної армії; в кінці рішено керму цілої військової організації та начальну команду над майбутним військом української Буковини передати сотникови Ор. Драґанови, що в австрійській армії був начальником відділу скорострілів при 22 полку стрільців. На звістку, що в Раранчу остав ще невеличкий відділ Січових Стрільців, післано за ним тягарові авта.

Ще в часі віча деякі учнтелі й урядники з провінції зверталися до мене з запнтом, чому Краєвий Комітет не йде за приміром львівської Націон.[альної] Ради і не перебирає влади в свої руки. У понеділок, 4-го падолиста, п-ні Добрянська, відпоручниця жіноцтва до Краєвого Комітету, зверпулася з тим самим запнтом до мене, заявляючи, що – як се знає від свого чоловіка – почтового урядника, чужі урядники на почті та по инших урядах уже від кількох днів ждуть на се і за сим допитуються. Коли на се надійшов п.[ан] Безпалко, я сказав йому свій погляд, що нема що довше зволікати з сею справою. По сій причині прийшло між нами до бурливої перепалки, бо Безпалко заявив, що ми не сміємо голіруч перебирати на себе такої величезної відповідальности, а я доказував, що нас і так усі вже вважають за правліннє і ми за все, що діється, фактично несемо відповідальність, не вважаючи на те, що правно ще не перебрали влади; що ходить лишень про правно-формальне завершеннє фактичного стану річий. І немов на ствердженнє правдивости моїх слів, від самого ранку стали до Нар.[одного] Дому напливати ще більші, ніж учора, громади інтересентів.

Тим часом у військовій організації зараз з початку вибухла кріза. Вправді ми дістали телефонічну обіцянку з Вижниці, що відтам прийде сотня Січових Стрільців, а за дальшою помочею виїхав зелізничий урядник п.[ан] Модест Левицький до Коломиї – але заразом дали нам знати, що між набраними у Чернівцях добровольцями прокипувся большевицький рух, що п(п)[анове] Демчук і Ковальський агітують проти Краєвого Комітету і скликали на нинішний вечер вояцьку раду. На сю раду вислав Кр.[аєвий] Комітет п.[ана] Безпалка і д-ра Кл. Білинського, щоби старалися розвідати про властиву причипу невдоволення і не донустили до розриву. Внявилося, що справа не така грізна, як здавалося. Опозиція добровольців зверталася виключно проти настановленого вчера комендантом сотника Драґана, котрому закидували безпощадне поведеннє з жовнірами ще в австрійськім війську. Вона виставила домаганнє, щоби військовим комендантом настановнти п.[ана] Івановича, учителя з Чорнавки, та його помічником п.[ана] Кавулю. З приняттєм сього домагання Краєвий Комітет не мав трудностий, бо п.[ан] Драґан не заявляв великої охоти до перебрання порученої йому місії та під вечір зголосився хорим. Таким чином ціла «большевицька» історія покінчилася швидко і благополучно.

Того ж вечора на засіданню Краєвого Комітету явився бурмістр м. Чернівців, подав до відома, що управа міста рішила для утримання ладу утворнти міську сторожу міжнародного і міжпартійного характеру і запросив українців до співучасті. П.[ан] Безпалко радив до організаційної комісії сеї сторожи вислати представників з поза членів Краєвого Комітету; я висказався проти сього, бо не личило нам, організуючи свою власпу українську міліцію, одночасно брати участь в иншій; се виглядало би, що ми признаємо за Чернівцями міжнародний, нейтральний характер, як сього домагається пос.[ол] Ончул. З моїм поглядом згодився Кр.[аєвий] Комітет, рішив не брати участи в міській сторожі, але заразом заявив, що наша міліція радо співділатиме зі сторожею, признавати її перенустки і т.[ому] п.[одібне]. Відтак обговорено справу преси, рішено видавати «Буковипу» щодня, хоч би й в об'ємі лише пів листа, поміщувати там комунікати та ухвали Краєвого Комітету, а також відомості про події, що із-за перерви зелізничної та почтової лучби, доходили до нас ріжними бічними шляхами. Щоби уможливнти поширеннє «Буковини» й серед чужої нублики, позволено п.[анові] Добровольському, що перебрав на себе наклад часописи, до українського тексту додавати німецький перевід. Але до сього не прийшло; заки видавництво поспіло наладнтися, прийшла катастрофа і двоязичної Буковини не вийшло ані одно число.

Про все те, що діялося в Галичині та у Великій Україні, ми не мали ніяких авторнтетних відомості! Доходили лише приватні відомості про бої у Львові і Перемишли, але сі відомости були непевні, часто собі суперечні. Саме на засіданнє Кр.[аєвого] Комітету хтось приніс звістку, що поляки забрали Львів і арештували цілу [Українську] Національпу Раду. Тому рішено вислати негайно делєґатів до Львова і Київа. До Львова, щоби нав'язати перервані зносини, дізнатися про ухвали [Української] Національної Ради, перебрати інструкції від галицькото правління, котрому вважали себе підчиненими, та щоби спільними силами наладити кореспонденційне бюро і постійний зв'язок. До Київа, щоби вияснити наші відносини до гетьманського уряду та забезпечити собі доставу харчів. З огляду на загалом непевне положеннє та брак правильної зелізничої комунікації, обі поїздки були доволі ризиковні. Тому прийшлося візвати, щоби ті, що мають охоту піднятися тих місій, самі зголосилися. На поїздку до Київа зголосився пос.[ол], д-р Т. Галіп і се зголошеннє принято з великим задоволеннєм. Їхати до Львова зголосилися д-р М. Драгомирецький і я; Кр.[аєвий] Комітет признав мою присутність на місци конечною і поручив місію д-ру Драгомирецькому. В кінци, з огляду на величезпу навалу, аґенд уладжено при Кр.[аєвому] Комітеті постійне урядове бюро під управою д-ра М. Литвиновича.

На другий день рано, 5-го падолиста, надійшла на підмогу сотня Січових Стрільців з Вижниці. Приїхав з Відня полевий курат о.[тець] Евг. Павлюк і привіз відомість, що не тільки Львів находиться зовсім в українських руках, але й у Перемишли, куди він переїздив, прийшло до порозуміння між українцями та поляками щодо поділу влади в місті. Се замітно підняло настрій після вчерашного пригноблення. Тому, коли партійні провідники зійшлися в новоналадженім бюрі Краєвого Комітету для полагодження важнійших аґенд, у приватній розмові всі згодилися, що годі вже довше зволікати з перебраннєм влади. Деякі сумніви підносив іще голова Комітету п.[ан] Ом. Попович, але в кінци й він згодився.

У полуднє прийшла відомість, що сю справу робила ще більше пекучою і невідкладною. Внявилося, що провінція вже випередила столицю і новоутворені українські повітові організації перебрали управу повітів у свої руки; в Заставні та Вашківцях старостів усунено і настановлено своїх комісарів, в Кіцмани поставлено давного старосту під нагляд мужів довіря.

Справа перебрання краєвої влади була першою й одинокою точкою нарад пополудневого засідання Краєвого Комітету. Після короткої дискусії рішено вже завтрішного дня перебрати всі уряди й одобрено маніфест, уложений д-ром Галіпом. З огляду на велику вагу сього кроку і зв'язану з ним відповідальність, Комітет згодився з внесеннем п.[ана] Безпалка, щоби на 8-му год.[ину] вечером спросити ширшу громаду (ок.[оло] 50 людий, представників ріжних кругів населення) і на тій нараді ще раз докладно розглянути справу, а поки що зберігати якнайбільшу тайну.

Вже всі порозходилися, як надійшов майор жандармерії, присланий ген.[ералом] Фішером і подав мені до відома, що з Новоселиці надсуває ок.[оло] 20-тисячна товпа демобілізованого австрійського війська найріжнороднійших частин. Коли би ся товпа в теперішних відносинах напала на Чернівці, містови грозив би рабунок і цілковита анархія. Тому ген.[ерал] Фішер радить розібрати міст на Горечій, оба мости (зелізничий і возовий) коло Жучки обсадити жандармами та нашими стрільцями зі скорострілами і таким чином не внустити товпи до міста. Я перебрав сю справу ad referendum[1] і негайно запросив голову Комітету і команданта п.[ана] Івановича на нараду. Представивши, про що ходить, я заразом рішучо висказався проти проекта ген.[ерала] Фішера. Сили, якими розпоряжаємо, зовсім не вистачають для наміченої ним мети; оружний опір лише безпотрібно роздратував би здемобілізовану масу і піпхнув би її до актів пімсти. Навіть коли би вдалося силою охоронити місто від навали, то роздратована маса кинулабися на безборонні українські села за Прутом і

[1] До звіту (лат.).

поруйнувала би їх. Красше здатися на те, що доля принесе; демобілізованим безперечно спішно дістатися до дому і коли не буде ніякої провокації з нашого боку, правдоподібно навала пересуне без більшої шкоди для краю. З моїми виводами згодився Попович і Іванович і такого ж змісту післано Фішерови відповідь. Пізніше вже не було ніяких відомостей про сю 20-тисячну товну; не виключено, що вона істнувала лише в розгорячкованій уяві австрійського генерала жандармерії.

Вечірну нараду ширшої громади створив голова Кр.[аєвого] Комітету Попович, зясував коротко теперішнє положеннє, вказав, що слід би вже раз зробити рішучий крок у напрямі здійснення наших домагань і передав під обраду питаннє, чи й коли Кр.[аєвий] Комітет мав перебрати владу в цілій українській части Буковини. П.[ан] Безпалко сказав, що надійшла хвиля, коли треба швидко ділати, бо можуть зайти нові комплікації і зреферував свою розмову, яку перед двома годинами мав з президеитом краю, і з якої відніс враженнє, що й гр.[аф] Ецдорф рад би вже раз збутися уряду, коли не має спромоги його виконувати. На запит одного з членів наради, як представляються наші військові сили, п(п).[анове] Іванович та Ілля Попович зясували стан військової організації. Внявилося, що ся справа стоїть доволі лихо. Добровольців мало – се не вишколений та непевний елемент, Січові Стрільці, що прийшли з Вижниці, не мають обуви – одинока сила, якої можна зараз ужити, се підмога прислана з Коломиї в силі 50 люда. Своє звідомленнє покінчили внесеннєм, щоби з рішучим виступом підождати ще пару днів. Усім зібраним від сього реферату зробилося дуже моторошно і сьому настроєви, дав вислів п.[ан] Безпалко, накидаючися дуже різко на командаита, що замість організувати армію, вважає головним своїм завданнєм стороженнє коло магазинів та видаваннє жидівським паскарям перенусток. Пос.[ол] Пігуляк, густо перебиваний міжокликами, обстоював погляд, що ми ще не підготовані до вистуну, що тепер ще небезпечно перебирати таку важну і відповідальну річ, як управу краю.

Роздратований сим браком відваги та незрозуміннєм ваги хвилі, я дуже палко виступив проти Пігуляка і заявив, що дальше проволіканнє вважаю злочином, що перебраннє правління мусить відбутися негайно і то завтра. Ми вже від кількох днів фактично виконуємо владу, всі уряди і посторонні люди з дня на день дожидають від нас рішучого кроку, що прояснив би положеннє; дальше проволіканнє тільки внявить їм нашу слабість і осмішить нас. Крім сього, відносини, тепер для нас дуже корисні, можуть кождої хвилини змінитися. До чого завтра вистане 50 жовнірів, на се післязавтра може й 500 бути замало. Кілька днів проволоки військової організації не поставлять на ноги, а зростаюча анархія, брак офіціальної влади може Румунії подати притоку до вмішання. Мої аргумеити поділали на зібраних і навіть

п.[ан] Іванович прийшов заявити мені, що пристає до мого погляду. Хоча промовляло ще дуже багато бесідників і підносили ще не один сумнів, все ж таки в кінци одноголосно ухвалили моє внесеннє: коли команда війська завтра перед ½ 11-ою год.[иною] дасть знати, що все готове, Краєвий Комітет як буковинська секція Укр.[аїнської] Нац.[іональної] Ради о ½ 12-ої приступить до перебрання всіх урядів.

Відтак приступлено до обговорення та іменовання кандидатур на начальні місця. Президентом української Буковини (разом з Чернівцями) настановлено п.[ана] Ом. Поповича, бурмістром м. Чернівців п.[ана] Безпалка, директором поліції надком.[ісара] Яворського, командаитом жандармерії майора-українця (імени не тямлю)[1]. В инших урядах рішено оставити дотеперішних начальників, додаючи їм до боку українських комісарів. У кінци обговорено цілий спосіб поступовання при перебиранню урядів, що мало відбутися в асистенції дрібних відділів війська (по 10 до 15 люда) рівночасно у всіх урядах о ½ 12-ої в полудне, визначено делеґатів Кр.[аєвого] Комітету, що мали виконати сей «обряд» і зобов'язано всіх присутних до найстрогійшої тайни. Прочитаннєм уложеного д-ром Галіпом маніфесту закінчилося се історичне засіданнє о год.[ині] ½ 2-ої в ночи.

IV. Перебраннє власти. Умова Поповича з Ончулом. Трівожні вісти. Румунський літак над Чернівцями. Прихід рум.[унського] війська до Глибокої. Поїздка до генерала Задіка. Півтора дня interregnum. Румунська армія в Чернівцях. Переселеннє укр.[аїнського] уряду до Кіцманя

Не вважаючи на страшну утому, зденервованнє не дало мені заснути сеї ночи. До жури, чи задуманий рішучий крок удасться, чи не вирине яка непередвиджена перешкода, прилучилася ще неясність положення в Галичині. Брак офіціальних інформацій давав нагоду поширюванню ріжних диких звісток, яких провірити не було ніякої спромоги, бо в Коломиї, з якою був ще який-такий зв'язок, так само нічого не знали про події у Львові, як і ми. Саме вчора пополудни привезли зелізничники «зовсім певну» відомість, що у Львові поляки зробили атеитат на українське правліннє і вбили президента Ради Секретарів, д-ра Костя Левицького. Инші оповідали, що польські студенти захопили Високий Замок і відтам з нушок бомбардують Львів.

На другий день, була се середа 6-го падолиста, почали вже о 10-ій год.[ині] сходитися всі ті, що мали брати участь у нинішнім перевороті. Очевидно, настрій був дуже трівожний, всі були крайно поденервовані. Прибігали люди зі звістками, що наша тайна вже загальновідома, що наші противники

[1] Яків Яськевич.

роблять приготовання до збройного опору. Одні бачили коло жандармерії уставлених у боєвий ряд жандармів, инші – сильний відділ поліції, узброєної в револьвери коло палати Краєвого Правительства. Вислані розвідчики провірили, що се все фантазії, що нігде нема нічого підозрілого. О 11-ій год.[ині] інжінєр Ілля Попович заявив, що військові приготовання покінчені і точно о ½ 12-ої надійшов відділ війська до асисти. До урядів, де можна було побоюватися проби оружного опору або яких непередвиджених замотань, значить до Краєвого Правительства, поліції та жандармерії, призначено відділи по 40 людий, до инших урядів – по 5.

Судовий радник п.[ан] Лисинецький і я мали перебрати дирекцію головної почти та дістали 5 жовнірів, з четарем до асисти. При вході до почтового будинку оставили двох з приказом нікого не винускати, трох завели до залі з телєграфічними і телєфонічними апаратами і наказали нікого не донускати до апаратів, а з четарем пішли до бюра директора, радника двора Ліперта. Я прочитав акт перебрання уряду, передав йому повновласть і від імени Укр.[аїнської] Нац.[іональної] Ради предложив йому вести почтові аґенди дальше при співучасти п(п).[анів] Добрянського і Кшиштофовича як комісарів. Директор Ліперт оправдався, що відповідає німецькою мовою, заявив, що мусить попереду порозумітися з президеитом краю і коли з сього боку не буде перешкоди, готов служити Україні так само, як досі служив Австрії. Подавши йому до відома, що президеитом краю в тій хвили став п.[ан] Ом. Попович і визначивши йому 6 годин часу на остаточну відповідь, ми стягнули варту і відійшли. За той час перед почтовим будинком зібрався гурт людий, що з цікавостею приглядалися всьому, не виявляючи поза тим ані прнязних, ані ворожих почувань.

Незабаром у Нар.[одному] Домі зібралися всі відпоручники, що перебирали уряди, їх звідомлення показали, що всюди все пішло гладко, без трудностий і спротиву. Лише директор поліції д-р Тарангул, румун, став кидатися і заложив протест проти насильства. У президії Краєвого Правління справа протяглася дещо довше. Президеит краю зразу засланявся приказом з Відня передати владу тільки представникам обох народів, українського і румунського разом, і старався переконати. Ом. Поповича, що так буде найліпше. В кінци інж.[енер] Ілля Попович, що мав команду над визначеним туди відділом війська, знетерпеливлений сказав до обох переговорюючих: «Beeilen Sie sich, meine Herren, das Militär unten wartet»[1]. Тоді гр.[аф] Еццорф спішно заявив: «Vor bewaffneter Macht weiche ich zurück; bitte ubernehmen Sie, meine Herren! Ich bin nun Privatmann»[2]. Очевидно, ходило йому о при-

270 Покваптеся, папове, впизу чекає військо (пім.).

271 Я уступаю перед озброєпою силою; прошу папів перебирати [владу]! (пім.).

току, що уступає перед силою. Пізнійше, вже в приватній розмові сказав до делеґатів Краєв.[ого] Комітету: «Die Herren haben das Gescheiteste getan, was Sie tun konnten»[1].

На вечірнім засіданню, котрому із-за неприсутности презідії зразу проводив д-р Галіп, Кр.[аєвий] Комітет рішив перебрати ще суд і прокураторію; комісаром для судівництва іменував надрадника Малика. Ствердивши, що з хвилею перебрання краєвої влади Краєвий Комітет мусить сповняти функції сойму, утворено конституційну комісію для виготовлення статуту та реґуляміну.

Коли надійшов президент Попович і перебрав провід, наради приняли инший оборот. З його звідомлення Кр.[аєвий] Комітет дізнався, що гр.[аф] Еццорф пополудни ще пробував посередничити між ним і партією Фльондора, а коли се не довело до нічого, передав правліннє румунської части Буковини послови Ончулови. Відтак Попович з Ончулом погодилися, що Чернівці мають оставати у спільнім, українсько-румунськім посіданню, уложили спільну відозву до населення, котру просить апробувати, і поділили урядників дотеперішного Краєвого Правительства поміж себе.

Се звідомленнє було для всіх великою несподіванкою. Я зголосився до слова і заложив протест проти умови з Ончулом у справі Чернівців, бо вона перечить дотеперішному становищу та вчорашній ухвалі Кр.[аєвого] Комітету і незгідна з проголошеним саме нині українським універсалом; се викличе замішаннє серед населення, коли воно прочитає в так важній точці дві суперечні зі собою відозви. До мого протесту прилучився д-р Кл. Білинський, підчеркуючи, що п.[ан] Попович не мав права так важної справи рішати на власну руку. Президеит Попович пояснював свій поступок конечностею хвилі, бо тільки під тою умовою Ончул годився пристати до спільної акції, покликувався на рішеннє Кр.[аєвого] Комітету з 2-го падолиста, в якім передбачувалося можливість невтралізації Чернівців, у кінци заявив, що коли Кр.[аєвий] Комітет не одобрить умови, він мусітиме уступити зі свого уряду.

В обороні Поповича виступив п.[ан] Безпалко, вказуючи на наше слабке становище в Чернівцях; жиди, що мають тут найбільшу силу, зовсім не відносяться до нас так прихильно, як здавалобися; переймаючи управу міста він з боку міських радників стрінувся з зовсім отвертою ворожнечею. Коли ще кілька бесідників висказалося за тим, щоби заключену умову ствердити, я заявив, що мені головно ходить про се, щоби президент не ломав самовільно постанов Кр.[аєвого] Комітету, бо

[1] Папове зробили пайрозумпіше з того, що могли (пім.).

се доведе або до деспотизму, або до анархії; на рішеннє з 2-го падолиста годі покликуватися, бо від сього часу положеннє значно змінилося; зрештою воно відносилося до переговорів із партією Фльондора, не з Ончулом; хоча в заключенню пакту з Ончулом не бачу ніякого зміцнення нашого положення, ніякого хісна для нашої справи, бо Ончул серед румунів зовсім відокремлений, не мав за собою ніякого сторонництва – то щоби зараз першої днини нашої влади не викликувати крізи, беру свій протест назад. Після сього Кр.[аєвий] Комітет приняв умову і відозву до відома.

Ся відозва появилася на другий день на мурах міста в українській, румунській і німецькій мові. Ось її текст:

«Проклямація. Цісарське правительство, що вважає своє завданнє покінченим, передало нам як національним комісарам українського й румунського народів сьогодня правительственну власть на Буковині до неподільної руки.

Поставлені перед таку довершену дійсність ми перебрали правліннє на те, щоби не дати місця анархії й забезпечити поспільний (!) лад і нубличну безпешність, та й умовилися що до виконування правління ось як:

1. Так український, як і румунський народи застерігають собі право доходити щодо буковинської території здоймом усі ті жадання, які поставили їх законні заступники, полишають, одначе, полагоду тих спірних справ мировому конгресови.

2. До тої полагоди задержується тим часом фактичний стан.

3. Компетенція обидвох цих правительств залежить від зглядної більшости національности по громадах, яку найдено при народному переписі 1910 року; таким чином підпадають громади, де є релятивна більшість українська, під українське правительство, а громади, в котрих то більшість румунська, під румунське правительство.

4. В тих громадах, де релятивна більшість населення не є ані румунська, ані українська, мав рішити законне громадське заступництво, під котре з обидвох правительств має підчинитися та громада; як нема законного представництва, рішають під проводом настановленого громадського жереита дорадники, а як нема прибічної ради – члени послідної законно вибраної громадської ради, які є в громаді.

5. До довершення тих ухвал підлягають громади Александердорф, Катарінендорф, Садаґора й Вижниця – українському, всі ж инші громади, з виїмком Чернівців, – румунському правительству.

6. Краєва столиця Чернівці полишається під дотеперішною тимчасовою управою, зарядження в другій інстанції можуть давати тільки українське й румунське правительство в обопільнім порозумінню.

Отся злагода зараз правосильна. Подаємо єї до загального відома і завзиваємо населеннє задержувати спокій і лад.

Чернівці, дня 6 листопада 1918.

Український національний комісар:	Румунський національний комісар:
О. Попович в[ласною] р[укою].	Ончул в[ласною] р[укою].

Та все ж таки інцідент сим не покінчився і мало що не спричинив поважнійшого заколоту. Другого дня (7 падол.[иста]) рано прийшла до мене п-ні Добрянська з заявою, що богато громадян не погоджується з учорашною ухвалою Кр.[аєвого] Комітету і думають оголосити протест проти румунської співвлади у Чернівцях. Услід за нею надійшов п.[ан] М. Левицький, приніс зі собою вже готовий проект протесту і домагався, щоби я його підписав. Прийшлося їх успокоювати і представляти, що оголошеннє протесту і зломаннє однопільного національного фроиту ще більше ослабить наше положеннє та принесе більше лиха, ніж кондомінія з Ончулом у Чернівцях. Ся остання довго не втримається, бо не дасться перевести в практичнім життю, і в кінци сильнійша сторона захопить усю владу. Принесений проект протесту я просто сконфіскував. З другого боку, й Попович зрозумів, що перехопився і сам зажадав, щоби Кр.[аєвий] Комітет визначив йому трох своїх мужів довіря, з якими міг би щодня нараджуватися в пильних важнійших справах. Сьому бажанню вдоволив Комітет сього ж таки дня, вибираючи мужами довіря пос.[ла] Семаку, учит.[еля] Андріящука і мене. На тім же засіданню Кр.[аєвий] Комітет рішив приняти знов титул «[Українська] Національна Рада» як офіціальну назву і (з огляду на перебраннє Поповичем політичної влади) вибрав нову президію: головою д-ра Аґ. Артимовича, заступником пос.[ла] Семаку. Голова відчитав лист від архикнязя Вільгельма, в якім архикнязь висказав свої ґратуляції з приводу переходу влади в руки Укр.[аїнської] Нац.[іональної] Ради і зложив заяву, що буде вірним горожанином Української держави.

У місті вернув давний спокій і лад. Все йшло своїм звичайним шляхом. Навіть стріли по городах і закутках притихли. З південної (румунської) части Буковини доходили відомости, що в Сучаві та Кімполюнзі прокинулися заворушення. Тамошні старости, не маючи ніяких засобів до втримання порядку, звернулися до пригpаничних румунських властий з проханнєм про підмогу. Наслідком сього в обох згаданих містах появилися невеличкі відділи «ґранічерів» (румунської граничної сторожі), по 20–30 людий, і віддали себе до розпорядимости тамошних старостів. Се дало притоку до поширення трівожних слухів, що появилися навіть і в столичній німецькій пресі, що Румунія збирається інтервеніювати в буковинській справі та стягає війська

над буковинську границю. Серед української громади ніхто не вірив тим поголоскам, усі вважали їх видумкою місцевих румунів, щоби ширити неспокій та заколот. Тому чергове засіданнє Нац.[іональної] Ради займалося виключно лише організаційними, діловими справами. Проф.[есор] К. Білинський в просторім рефераті предложив плян організації харчового уряду та збірки харчових припасів. Редакційний Комітет наміченого дневника, вибраний на попереднім засіданню (д-р Т. Галіп, д-р Л. Когут і проф.[есор] Вол. Федорович), подав звідомленнє про приготовлення пороблені для видавання часописи. Дневник мав називатися «Чернівські Вісти», перше число вийти вже у вівторок 12-го падолиста. В кінци рішено вислати до Київа і Львова четаря Галицького, бо вибрані минулого понеділка делеґати (д-р Галіп і д-р Драгомирецький) по довгім роздумуванню відказалися їхати. Про небезпеку оружного вмішання Румунії ніхто й не згадував, хоча під вечір стало відомим, що Фльондор із денутацією, зложеною з кількох дідичів, поїхали до Яс, щоби від імени населення цілої Буковини просити румунське правліннє о військову підмогу. Не маючи зв'язків із заграницею, а навіть ніяких автентичних відомостий про се, що діялося поза тісними межами Буковини, українська громада зовсім не визнавалася в загальнім політичнім положенню. Дипльоматичні інтриги та торги, яких осередком була саме тоді французька місія в Ясах, були нам, очевидно, зовсім невідомі. Хоч досвід із Балканської війни показував, що Румунія, мов гієна, звикла кидатися на незахищені землі, але ми були переконані, що всемогутна тоді Аитаита, обурена на Румунію за заключеннє сепаратного мира з осередними державами, ніяким чином не дозволить їй на збільшеннє своєї території новими загарбаннями. Тому й виїзду дідичівської денутації до Яс не прив'язували надто великої ваги.

Та швидше, ніж хто-небудь міг сподіватися, внявилося, що сеї справи не слід легковажити, що грізна небезпека вже за дверима. У п'ятницю 8-го падолиста, около 3-ої год.[ини] з полудня появився над Чернівцями румунський літак і кинув на місто жмут летючок, друкованих у румунській мові. Була се проклямація до населення Буковини, що заповідала окупацію краю королівським румунським військом, щоби положити кінець пануючій в нім анархії і забезпечити майно та життє мирних горожан. Проклямація була підписана ген.[ералом] Задіком, командантом 8-ої дивізії, і мала дату 24-жовтня старого стилю, тобто 6-го падолиста.

Ся летючка викликала величезне вражіннє. Вона, мов грім з ясного неба, поразила не тільки українців, але й инші круги населення, головно жидів, по части й німців, що вже починали зживатися з новими відносинами, з українською владою. Директор почти Ліперт та відтак радник Краль і ще декілька инших осіб забігали до мене розвідати, чи нема у нас яких

докладнійших відомостий про наміри румунського правління, висказуючи заразом своє обуреннє із-за того, що краєви, який поспів уже майже зовсім успокоїтися, грозять нові заворушення. Питаннє, як нам поставитися до проклямації ген.[ерала] Задіка і яких ужити способів, щоби відхилити грозячу небезпеку, було головним предметом нарад на вечірнім засіданню Нац.[іональної] Ради. Настрій був пригноблений. Зі слів богатьох промовців віяла безнадійність і повна зневіра. Українську справу на Буковині вважали вже за зовсім пропащу і радили, негайно приступити до евакуації захищеного ще досі від розграблення воєнного матеріялу з магазинів до Снятина та Заліщик, щоби бодай се врятувати для галицького війська. Проти сього виступив інж.[енер] Ілля Попович; утеча без проби оборони покрила би нас соромом; треба зараз же зарядити загальну мобілізацію населення, просити більшої підмоги з Галичини, обсадити границю та лінію Серету і боронитися до останнього. Я вказав на обставини, котрі подавали деяку надію на се, що погроза окупації не буде виконана. Проклямація датована датою саме того дня, коли ми офіціяльно перебрали владу над українською частиною Буковини, про що, очевидно, в Ясах ще тоді не знали. Такі проклямації до населення звичайно видають після доконаної окупації або одночасно з приходом війська на дану землю.

Тим часом від видання летючки минуло вже два дні і ще ні один румунський жовнір не ступив на нашу територію. Наше довге проволіканнє з перебраннєм влади, мабуть, подало румунському правлінню надію вихіснувати хаос та безладне, виступаючи в ролі охоронця порядку. Дуже можливо, що відомість про перебраннє нами влади спинила їх намірену акцію, бо край перестав бути «res nullius»[1]. Предсід.[атель] Попович подав від себе до відома, що д-р Ончул зараз по отриманню відомости про проклямацію ген.[ерала] Задіка виїхав до Яс, щоби протиділати затіям Фльондора і спинити оружне вмішаннє Румунії. Після предовгої дискусії, що перетягнулася під північ, ухвалено, крім зарядження мобілізації і вислання листа до Львова з просьбою о військову та дипльоматичну поміч, також внесеннє д-ра Галіпа, щоби окремим листом звернутися до ген.[ерала] Задіка, подати йому до відома, що Українська Національна Рада перебрала владу в укр.[аїнської] части Буковини, що на тій области, яка їй підлягає, панує спокій та лад і нема ніякої анархії; тому нема зовсім потреби іитервенції румунських воєнних сил і Укр.[аїнська] Нац.[іональна] Рада протестує проти всякого посторонного вмішування; коли ж би румунське військо все-таки увійшло на укр.[аїнську] землю, Укр.[аїнська] Нац.[іональна] Рада, піднесе проти сього протест перед державами Антаити і звернеться за підмогою до

[1] Нічия річ [стає власпістю того, хто її перший захопить] (лат.).

гетьманського уряду в Київі. По засіданню ми оба з д-ром Галіпом остали ще з годину в кімнатах Народного Дому: д-р Галіп складав проектоване ним письмо до ген.[ерала] Задіка, я диктував лист до Нац.[іональної] Ради у Львові, який мав завезти туди п.[ан] Мод. Левицький.

Вислід наради і ухвалені на ній постанови дещо підняли настрій серед української громади, викликуючи враженнє, що положеннє ще не таке грізне і ми не такі безпомічні, як здавалося. Тому хоч по місті не перестали ширяти всякі нові трівожні поголоски, ми другої днини, в суботу, забралися спокійно до залагоджування чергових справ. Після звичайного засідання прибічної ради у президента Поповича я зайшов на засіданнє Реґуляміново-статутарної Комісії, де закінчено наради над статутом і реґуляміном буковинської секції Укр.[аїнської] Нац.[іональної] Ради і визначено мене референтом сеї справи на вечірнім засіданню Ради.

Але виконати се порученнє мені вже не довелося. Коли на засіданню Нац.[іональної] Ради усталено дневний порядок і я почав свій реферат, надійшов п.[ан] Ганчерюк і зажадав слова в наглій справі. Відтак заявив, що на чернівський зелізничий дворець саме надійшла урядова телеґрама зі стації в Глібоці, про приїзд туди румунського потягу, зложеного зі 40 возів, наладованих військом. Військо висіло з возів і розтаборилося коло двірця і в селі. Ніхто не думав, що погроза ген.[ерала] Задіка так швидко здійсниться. Замітно також, що ані презид.[еит] Попович від своїх органів уряду, ані військова команда від своїх розвідників не мали до сеї хвилі ніякої відомости про сю так важну подію, ані навіть про які-небудь приготовання до неї, то чейже не могли бути зовсім непомітні. Тому не диво, що принесена п.[аном] Ганчерюком відомість була ще більшою несподіванкою, ніж учорашні летючки з румунського літака і серед членів Нац.[іональної] Ради викликала справжний переполох. Глібока від Чернівців віддалена всього яких 20 км., значить румунські війська могли вже другого дня станути в столици краю, а кінні патрулі явитися ще й сеї ночи. Про оборону ніхто вже не згадував. Дискусія оберталася лишень коло питання, що мають робити наші комісарі, члени Націон.[альної] Ради і взагалі всі ті, що брали активну участь у перевороті та організації української влади, чи утікати, чи оставати на місци.

Після кількох промов однодушно рішено, що всі мають остати на місци, на своїх урядових становищах і уступити з них тільки перед оружним насильством. Лишень презид.[еитові] Поповичеви, якнайбільше нараженому на евентуальні особисті переслідування, полишено вільну руку, але з тим, що коли рішивбися втікати, має іменувати свого заступника. Військові відділи мали звільна і тільки під натиском румунської армії уступати до Галичини, забираючи зі собою все, що зможуть, з військового майна. Тому, що ніхто з вибираних досі делеґатів до Львова і Київа ще не рішився на виїзд,

вибрано нову делєґацію, зложену з п.[ана] Безпалка і мене, і взявши з нас приречення, що справді все виконаємо, поручено нам спонукати Укр.[аїнську] Нац.[іональну] Раду у Львові до спільного з нами протесту проти ворожого насильства та домагатися від гетьманського уряду в Києві дипльоматичної та оружної помочі.

Опісля я пригадав, що ухвалене вчора письмо до ген.[ерала] Задіка ще не вислане, зазначуючи, що хоча нема великої надії, щоби воно осягнуло бажані нами наслідки, все ж таки доконче треба зробити й сю останню пробу. Рішено, що письмо мають негайно повезти два відпоручники, один військовий і один цивільний, які самі зголосяться. З військових зголосився сотн.[ик] Радомський, з цивільних ніхто не хотів зголоситися. Стали намічувати кандидатури, звертаючи увагу на се, що делєґат повинен бодай трохи знати румунську мову, щоби лекше порозумітися в ворожім таборі. Але кождий названий відмовлявся, відпекуючися від сеї неприємної місії всіма способами. Пос.[ол] Спинул, що мав учительський іспит з румунською викладовою мовою, заявив, що сю мову вже зовсім забув. Настала дуже прикра, гнітуча хвиля. Члени Нац.[іональної] Ради, боячися, щоби кому з них моральним примусом не накинули сього обов'язку, почали тихцем покидати залю нарад. В кінци остало всього около 10 членів Ради і гурток цікавих на ґалерії.

Се поведеннє розлютило мене до крайности і я, забравши слово, просто вилаяв усіх самолюбами без найменшого почування національного обов'язку та трусами; коли перед кількома днями ходило про обсаду урядів, то заля нарад була битком наповнена і кандидатів було безліч – тепер, коли ходить про сповненнє діла, яке зв'язане з невеличким особистим ризиком (задержкою на кілька днів у таборі), всі вивтікують домів або просто відпекуються смішними викрутами; тому я, хоч зовсім не знаю румунської мови і хоч перебрав на себе вже инший обов'язок (поїздку до Львова та Київа), підіймаюся й сеї місії, сподіючися дати собі раду при помочи французької мови. Після сього я вийшов зі залі, попрохавши ще сотн.[ика] Радомського, зайти до мене, коли буде готовий до дороги.

О ½ 11-ої в ночи ми оба вийшли на зелізничий дворець. Не вважаючи на спізнену пору на місті був живий рух, переходили густі патролі, їхали вози наваитажені майном із магазинів, цілі громади цікавих пересовувалися по улицях, немов дожидаючи чогось ітересного. На двірци вийшла несподівана задержка. Командант Кукелка велів приготовити нам віз і льокомотиву, але машиніст, поляк, дізнавшися, що має їхати з делєґатами Нац.[іональної] Ради до Глібокої, відмовився. Прийшлося розшукувати иншого. В кінци десь коло ½ 1-ої в ночи виїхали, застромивши на льокомотиву білу хоругву. Їхали звільна, обережно, щоби не наскочити де на перешкоду. До Глібоки приїхали о ¾ 2-ої. Застали зелізничий дворець обсаджений ру-

мунським військом, на бічних шинах стояв довжезний румунський потяг зі своєю обслугою, але урядуваннє на двірци виконував ще дотеперішний місцевий персонал. Головна частина війська і команда розмістилися в селі. Ми з трудом віднайшли офіцера, що мав нагляд над двірцевою сторожею, розбудили його, я коротко в французькій мові пояснив йому ціль нашого приїзду і передав письмо до генерала, прохаючи, передати його негайно. Він дуже неохотно зібрався, очевидячки лютий, що йому перебили сон, і відійшов з листом. Ми підождали довше як півгодини, а коли офіцер все ще не вертав, сіли до нашого поїзду і ніким не зупинювані, від'їхали.

У Чернівцях, куди ми вернули около 4-ої рано, застали ми переміну влади. Наші військові відділи, всупереч учорашній ухвалі Нац.[іональної] Ради, хоча ніякого натиску з боку румунської армії не було, серед ночи покинули місто і подалися поза Прут. Дворець і важнійші точки в місті обсадила давна Австрійська Жандармерія. Поступивши на хвилину до дому, щоби повідомити рідню про свій поворот, я побіг до президента] Поповича, щоби здати йому звідомленнє. Переказавши все як слід, спитав його, як рішився, втікати, чи оставати; коли хоче втікати то вже крайна пора, бо за кілька годин румунське військо вже може бути в місті. Попович відповів, що коли би навіть хотів від'їхати, не має вже чим. Ми ще хвилю перебалакали і я відійшов з переконаннєм, що він остає на своїм місци, поки не буде усунений силою.

Тим часом місто прибрало зовсім инший вигляд. Була се неділя 10-го падолиста. Щойно тепер місцеві румуни, бачучи що українські війська уступили та чуючи своє військо під носом, набрали відваги до отвертого явного виступу. На улицях появилися патрулі румунських студентів та учеників, пристроєних у національні кокарди й узброєних крісами, під проводом офіцерів в австрійських мундурах. Після короткого відпочинку я вибрався до Нар.[одного] Дому, щоби поглянути, що там діється. Було се коло 10-ої перед полуднем. Тут я застав гурт наших людий, від яких дізнався, що през.[идент] Попович виїхав автом до Заліщик, не настановивши свого заступника, та що богато з тих членів Нац.[іональної] Ради, котрі на вчорашнім засіданню промовляли за тим, щоби всі остали на своїх місцях, у ночи покинули місто.

Незабаром задзвонив телефон. Се бурмістр п.[ан] Безпалко питав за мною. Коли я станув при апараті, він подав мені до відома, що саме була в нього румунська делеґація з домаганнєм, щоби на привіт румунській армії велів вивісити на ратушевій вежі румунську хоругву; питав, чи не вивісити би й української. Я відповів, що найкрасше не вивішувати ніякої, а коли присилують, то нехай каже вивісити румунську; української не вивішувати, бо се значило би, що й українське населеннє також витає румунську

армію. В тій хвили надійшов гурт місцевих румунських офіцерів (в австрійських мундурах з національними кокардами) в супроводі двох жовнірів з баґнетами «на остро»; заразом обсадили жовнірами всі виходи. Питали за представником Нар.[одної] Ради, а коли я виступив вперед, спитали, кому передаю сей дім. Я відповів, що ніякої передачі не було і вона не потрібна, бо цілий заряд Нар.[одного] Дому остав на місци. Після сього їх командаит, молодий поручник, візвав нас усіх, щоби ми йшли собі геть, бо Нар.[одний] Дім буде обсаджений військом. Я запротестував проти сього насильства і заявив, що уступаємо тільки перед оружною силою. «Досі ми мусіли уступати перед вашою оружною силою, – крикнув злісно поручник. – Але ми не посягали по ваш Народний Дім і не виганяли вас відтам» – відповіла пані Левицька (учителька).

Стрінувшися на улици з п.[аном] Безпалком, я оповів йому, що зайшло в Нар.[одному] Домі і ми пішли до румунського Нар.[одного] Дому заложити протест проти сього насильства. Тут перед входом і на коритарах застали цілу товну румунської іителігенції, прибрану в святочні строї, пані з великими китицями цвітів. Усі вже від рана дожидали приходу румунської армії, щоби її святочно привитати. Ждали відтак ще цілий день до вечора і з нічим розійшлися домів. Ми звернулися до пос.[ла] Сербу, одного з менше засліплених націоналістів і переказали йому протест. Він запевнив нас, що не було ніякого приказу обсаджувати український Нар.[одний] Дім військом і обіцяв занятися сею справою. Вертаючи в полудне домів я був свідком затягання румунської хоругви на будинок Краєвого Правління, при чім кілька підростків кричало «se treasca»[1]. В президіяльній канцелярії явився пос.[ол] Ніку Фльондор, брат Янка, в супроводі 20-ти місцевих румунських официрів і звернувся до президіяльного секретаря д-ра Тукси з запитом, де Попович і Ончул. Діставши відповідь, що їх нема, заявив: «Подаю вам до відома, що правліннє цілої Буковини перебираємо ми; назначений нами президеит краю п.[ан] Янку Фльондор прийде за півгодини і обійме урядованнє». Але п.[ан] Янку Фльондор не спішився і не явився в бюрі ані сього, ані другого дня.

Ми незабаром переконалися, що погрози обсадження нашого Нар.[одного] Дому військом поки що ще не виконано, що навіть сторожі там не поставлено. Сим похіснувалася п.[ані] Добрянська і зарядила перевіз нагромаджених там харчевих припасів до укр.[аїнського] сирітського приюту. Вечером ми тут же зійшлися, щоби порадитися, що дальше робити. Всі були дуже схвильовані тим, що Попович виїхав, не оставивши свого заступника. В такім положенню, в якім ми тоді були, справдилася як не можна красше пословиця, що потопаючий хапається й стебла. Таким стеблом були для нас

274 Хай живе (рум.).

дрібні, зовсім неважні формальности, яким стали приписувати першорядне, мало що не рішаюче значіннє. Мабуть, се загальна людська психоза, бо се довелося мені намічувати нераз пізнійше і на галицькім ґруиті. Нам здавалося, що коли Янку Фльондор прийде перебирати урядованнє і застане на президіяльнім кріслі Поповича, або його заступника, то ми виграємо справу перед трибуналом Европи. Тому всі осуджували утечу Поповича і придумували способи, якби його назад спровадити. Пос.[ол] Пігуляк вислав телеґраму за ним до Заліщик та дістав відповідь, що коли його присутність у Чернівцях безумовно потрібна і коли румуни запоручать йому особисту безпеку, він верне.

Очевидно, що про здійсненнє сеї умови годі було й думати. Все ж таки рішено, ще сеї ночи післати авто до Заліщик або взяти з Жучки льокомотиву, щоби вже на завтра привезти Поповича; якщо він без ґараитії від румунів ніяким чином не хотів би вертати, привезти від нього бодай на письмі іменованнє заступника. Виконати се порученнє перебрав на себе п.[ан] Безпалко. Було обуреннє й проти Безпалка. О четвертій годині пополудни явилася в ратуши румунська делеґація і зажадала від нього передачі урядовання настановленому ними бурмістрови попови Шандру. У протоколі, який списано при тій нагоді, Безпалко ужив звороту: «Nachdem die Regierung, die mich eingesetzt hat, nicht mehr existiert, übergebe mein Amt etc...»[1]. Сю формулу ми вважали за грубу помилку, що могла потягнути просто катастрофальні наслідки. Перше всього ми прив'язували величезну вагу до сього, що Безпалка бурмістром Чернівців іменувала Націон.[альна] Рада, зазначуючи сим приналежність столиці до української области; відтак офіціальне признаннє з боку визначного укр.[аїнського] достойника, що ніякого правління нема, оправдувало перед світом конечність румунської окупації. І по тій причині мусів п.[ан] Безпалко сього вечера вислухати чимало гірких докорів.

Ми вже стали розходитися, коли на зали нарад появилася місцева румунська патруля під проводом офіцера і візвала нас, онустити льокаль. Патрулі на підмогу прийшли польські студеити-легіонарі і обступили довкола Нар.[одний] Дім. Д-р Вол. Залозецький заложив проти сього нового нападу острий протест. Між ним та румунським офіцером вив'язалася зразу перепалка, що відтак перейшла в спокійнійшу дискусію і в кінци вдалося переконати офіцера про безцільність того рода нападів на культурно-національні інституції. Він відійшов з патрулею, лишаючи нас на зали, а ми відтак самі розійшлися домів.

Переворот на Буковині виявив зайвий раз, що поляки все і всюди опинялися по стороні, протилежній нам. Хоча за сей короткий час, коли влада була в українських руках, їх ніхто не займав, хоча у них не могло бути ні-

[1] Тому що уряд, котрий мепе призпачив, вже пе іспує, я передаю мій уряд тощо (нім.).

яких виглядів на національні здобутки під румунським панованнєм, вони станули по румунськім боці. Як тільки наше військо відійшло з Чернівців, на улицях столиці появилися польські легіонери, пристроєні кокардами в польських та румунських національних красках. На польськім Нар.[однім] Домі вивісили велику польську хоругву на привіт румунської армії. З полишених українцями магазинів звозили сюди тягаровим автом ріжне добро. Видали відозву, якою взивали всіх буковинських поляків вписуватися до легіонів та йти визволяти Східну Галичину з «rak hajdamakow»[1]. Згаданий висше напад (до спілки з румунами) на український Нар.[одний] Дім не був отже чимось припадковим, необдуманим, сей поступок ішов зовсім по лінії їх політики.

Тим часом румунська армія все ще стояла в Глібоці, висунувши лишень свої патрулі під село Чагор, 9 км від Чернівців. Буковинська румунська знать дармо перестояла у воротах свого Palatul-у цілу неділю (10-го) від рана до пізної ночи, дожидаючи приходу гостий. Щогодини висилали післанців на автомобілях та роверах до Глібокої, принаглюючи до поспіху та впевнюючи, що в Чернівцях нема ніякої ворожої сили, що ніякого спротиву тут не буде. Нам ся проволока була також незрозуміла і ми здогадувалися, що ген.[ерал] Задік, діставши наше письмо, звернувся до Яс по нові інструкції, не бажаючи брати відповідальности на свою голову. Ми жалували, що наші військові частини зовсім безпотрібно так швидко уступили, бо мали би ще доволі часу забрати все військове майно та зелізничий парк зі собою. Щойно в понеділок 11-го в саме полуднє румунська армія увійшла через Семигородську улицю[2] в Чернівці і ген.[ерал] Задік зі своїм штабом примістився у величавій митрополичій палаті.

Сього ж дня рано, ще перед приходом румунської армії, Укр.[аїнська] Нац.[іональна] Рада зійшлася знов на нараду. Виявилося, що Безпалкови не вдалося роздобути ані авта, ані льокомотиви і тому лише телеґрафічно іменем Нац.[іональної] Ради візвав Поповича до повороту. Однак не маючи надії, щоби з сього що вийшло, Нац.[іональна] Рада іменувала д-ра Вол. Залозецького заступником президента краю і поручила йому зараз же йти до президіяльного бюра та вести урядованнє, поки його силою відтам не усунуть. Штука на разі повелася. Янку Фльондор досі не явився в уряді, занятий иншими справами і д-р Залозецький, введений головою Нац.[іональної] Ради д-ром А. Артимовичем, засів на президіяльнім місци. Тут дожидав більше, ніж дві години на прихід назначеного румунами президеита.

В кінци йому навкучилося і рішився сам піти до «печери льва», до «Palatul National»[3], де справді зустрівся з Янком Фльондором. Залозецький

[1] З рук гайдамаків (польськ.).

[2] Тепер вулиця Головпа.

[3] Націопалпого палацу (рум.).

представився йому, як іменований Укр.[аїнською] Нац.[іональною] Радою заступник президента краю Поповича і заявив, що до повороту Поповича буде виконувати сей уряд. На се Фльондор: «Ми на Буковині не признаємо ніякої Укр.[аїнської] Нац.[іональної] Ради і її постанови нас нічого не обходять». – «Але мусите признати», – замітив Залозецький, – «що й на Буковині є українські справи, які треба залагодити». – «Про українські справи», – відповів Фльондор, – «поговоримо колись опісля, коли заведемо в краю лад і спокій». На заміт Залозецького, що Попович зовсім легально перебрав правліннє і що його досі ніхто не усунув, заявив Фльондор: «Оголошеннє про усуненнє Поповича появиться за кілька годин і я остерігаю Вас, щоби Ви не важилися перебирати правління хоч би й на одну годину». Заявою, що тільки від Укр.[аїнської] Нац.[іональної] Ради перебирає прикази і ради, закінчив Залозецький розмову.

Прихід румунської армії до Чернівців примусив нас до переміни тактики і перенесення осередка нашої діяльности. Нац.[іональна] Рада, зійшовшися сього ж дня пополудни, рішила з огляду на те, що румунські війська обсадили Буковину поки що лише по лінію Прута, перенести українське правліннє до Кіцманя, де воно мало вести урядованнє під кермою д-ра Залозецького. Заразом кіцманська повітова Нац.[іональна] Рада мала перебрати функції краєвої, а чернівська перемінилася на повітову. Про сі зарядження рішено повідомити населеннє окремою відозвою і візвати, щоби не тратило віри в побіду нашої справи. На сім засіданню були присутні два селяне з півд.[енної] части Серетського пов.[іта] (з якого села, вже не тямлю), вислані своєю та дооколичними громадами, щоби заявити «панам у Чернівцях», що сі громади «пристають до України» і «не хочуть щоби над ними панували волохи».

Ледви покінчалося засіданнє, явився в Нар.[одному] Домі майор на чолі відділу державного румунського війська, приказав нам розійтися і поставив перед головним входом сторожу. Вечером зайшов до мене п.[ан] Безпалко; з огляду на се, що наша присутність у Чернівцях перестала бути конечною, бо наш центр перенісся до Кіцманя; ми згодилися, що тепер наспіла для нас пора вибратися до Львова й Київа, щоби виконати поручену нам Нац.[іональною] Радою місію. Треба було – спішитися, заки румунська влада запорядить контролю руху та заки пічнуться арештовання. Тому рішили зараз завтра вранці рушити в дорогу.

Про се посольство і переживання в дорозі колись иншим разом.

Друкується за: «Літературно-науковий Вістник» (Львів). – 1923. – Т. LXXXI. – Кн. X. – С. 135–141; Кн. XI. – С. 229–239; Кн. XII. – С. 321–333.

Мирон Кордуба

В посольстві до гетьмана. (Уривок із щоденника)

I. [Прощання з Буковиною]

Керма української національної політики на Буковині була від 24 жовтня 1918 р. в руках буковинської делеґації [Української] Національної Ради (до котрої членів і я належав), доповненої десятьома кооптованими громадянами. Так утворена корпорація прибрала назву «Краєвого Комітету». Зараз в перших днях падолиста 1918 р. після розвалу Австро-Угорської монархії положення Краєвого Комітету стало дуже клопітливе, м.[іж] ін.[шим], через те, що в часі коли в цілій Европі, а особливо в сусідній Галичині і на Наддніпрянщину події розвивалися зі шаленою швидкістю. Чернівці, відтяті через перерву комунікації від решти світа, не мали ніяких певних відомостей. Щохвилини виринали і ширилися найдивогляднїші поголоски, часто одна одній зовсім суперечні, а провірити їх не було ніякої спромоги. Комітетові ходило особливо про скоординовання своєї діяльности з діяльністю [Української] Національної Ради у Львові, про ведення одноцільної національної політики, про порозуміння в справі вирішення цілого ряду дуже важних справ, які Комітет не хотів вирішувати на власну руку, а вкінці про автентичні відомости про загальне положення української справи.

Тому вже на засіданню 4-го падолиста рішено вислати делеґатів до Львова і Київа. До Львова, щоби нав'язати взаємини з Галицькою делеґацією [Української] Національної Ради, перебрати інструкції від тамошнього українського правління і наладити спільне кореспонденційне бюро, до Київа, – для вияснення обосторонних відносин та залагодження деяких харчевих справ. На делеґата до Київа зголосився д-р Теодот Галіп, соймовий посол, що й принято, на делеґата до Львова зголошувався я, але Краєвий Комітет рішив вислати нотаріяльного кандидата д-ра Миколу Драгомирецького, вважаючи мою присність на місці в краю необхідною. Але з огляду на перерви в залізничім руху і непевне положення на шляхах подорожування було під ту пору доволі складним та ризикованим підприємством і намічені делеґати мимо принаглювання не вирушали в дорогу, а вкінці по кількох днях зреклися своєї місії. Тому 8-го падолиста на ранішнім засіданню Комітет рішив вислати до Львова і Київа четаря Семена Галицького, співредактора часописи «Буковина», надіючися, що він як військова і молода людина швидше дасть собі в дорозі раду. Але цього ж самого дня около 3-ої години з полудня появився над Чернівцями румунський літак і кинув на місто жмут летючок, друкованих у румунській мові. Була це проклямація до населен-

ня Буковини, що заповідала окупацію краю королівським румунським військом, «щоби положити кінець пануючій в нім анархії і забезпечити майно і життя мирних горожан»[1].

Ця летючка викликала велике враження, а в деяких кругах і переполох. Під цим враженням відбувалася вечірна сесія Краєвого Комітету, на котрій, м.[іж] ін.[шим], рішено вислати до Львова письмо з представленням справи і просьбою про дипльоматичну інтервенцію галицького правління в Ясах та притягнення до спільної акції гетьманського уряду в Києві. Письмо це завезти до Львова піднявся залізничний урядовець Модест Левицький. Висилку Галицького до Києва поки що припинено, до повороту Левицького зі Львова і до отримання сподіваних відтам вказівок та інформацій. Пізно у вечір після засідання я ще остав у Народнім Домі, щоби уложити письмо, з котрим М. Левицький зараз на другий день досвіта мав вибратися до Львова.

Та день цей приніс нову несподіванку. Внявилося, що Румунія приступила до виконання своєї погрози швидше, ніж хто-небудь сподівався. Вже в полуднє 9-го падолиста відділ румунського війська під командою ген.[ерала] Задіка переступив буковинську границю коло м. Серету, і в полуднєвих годинах обсадив с. Глібоку менш-більш в половині дороги між Серетом та Чернівцями. Це збільшило переполох серед наших і тих чужинців, німців та жидів, котрі вже погодилися з нашою владою. Краєвий Комітет на черговім засіданню цього дня вечером прийшов до переконання, що висилка Левицького стала недоцільною, бо, з огляду на швидкий хід подій, годі вижидати на інтервенцію і посередництво галицького уряду, котрий, як всі знали, був тоді абсорбований боротьбою з поляками.

Меч румунської окупації, що вже завис нам над головою, спричинив, м.[іж] ін.[шим], рішення, вислати двох репрезентаційних делеґатів з необмеженими повновластями, котрі мали б спершу удатися до Львова, там спонукати галицьку делеґацію [Української] Національної Ради до спільного з буковинським Краєвим Комітетом протесту проти румунського насильства, а відтак негайно переїхати до Києва і домагатися від гетьмана дипльоматичної і збройної помочі. Делеґатами вибрано одноголосно учителя Осипа Безпалка, провідника української соціял-демократичної партії на Буковині, пізнішого міністра праці в уряді Директорії, і мене, взявши від нас, приречення, що не дамося ніякими труднощами відстрашити від виконання вложеної на нас місії. Доки ще ворожої армії не було в Чернівцях, ми оставали на місци, стараючися утримувати бодай сякий-такий лад серед загального безголов'я і утечі. Але коли в понеділок 11 падолиста в саме полуднє румун-

[1] Пор. мої спомини п. заг. «Переворот на Буковині». Літературно-Науковий Вістник. – 1923. – Кн. X–XII.

ське військо увійшло в Чернівці через Семигородську вулицю[1] і ген.[ерал] Задік зі своїм штабом примістився у величавій митрополичій палаті, ми оба з Безпалком рішили, що наша прнява в Чернівцях вже не конечна, що тепер наспіла пора приступити до виконання порученого нам Краєвим Комітетом посольства. Треба було спішитися, заки румунська влада запорядить контролю руху та заки пічнуться арештовання. Тому по короткій нараді постановили зараз завтра рушити в дорогу.

Хоча слідуючого дня ми оба в умовлений час, о год.[ині] 10-ій, явилися в Народнім Домі, то видання ще деяких заряджень і пошукування за фірою затримали нас до самого полудня в місті. Зразу плянували їхати фякром через Цецин до Стрілецького Кута і там переправитися через Прут, бо сподівалися, що черновецький міст обсаджений румунським військом і боялися, що нас туди не перенустять. Фякер хотів за перевезення 300 корон і коли ми з ним торгувалися, трапилася мужицька фіра, що вертала до Лужан, і за 70 корон ґазда обіцяв нас взяти до Мамаївців. Не довіряючи, чи румунська сторожа на мості перенустить фіру з двома іителігентами, ми виправили її наперед з нашими клунками під дозором мого 15-літного сина Романа, а самі нустилися пішки, за нею. Перед мостом військова сторожа перетрясала всі фіри, отже, і нашу, але нас піших не зачіпала. На самім мості стояла друга сторожа з машиновим крісом, а залізнича стація в Жучці, по північнім боці Прута зараз за мостом, була також обсаджена румунським військом. В сю пору відогравала вона немов ролю мостового причілка, бо румунська окупація на разі зупинилася на Пруті і поза ріку на північ не висовувалася.

Перебравшися таким чином щасливо через сторожу на мості, ми сіли на фіру і рушили підтюпцем, в дорогу. Під Мамаївцями заступила нам дорогу величезна хмара людей. Се були російські салдати, що з австрійського полону вертали до дому. Залізниця підвезла їх до Лужан, дальше потяг не їхав, боячися наскоку румунського війська, проте дальшу дорогу на схід, на Новоселицю, мусіли перейти пішки. Густою лавою залягали цілий гостинець так, що наша фіра тільки з трудом пробиралася між ними. Було їх яких 4–5 тисяч люда; може з півгодини переходили попри нас сі збіджені, винужденілі, обдерті нещасники, тупо споглядаючи наперід себе. В селі населення з ляку позамикалося в хатах, боячися нападу і грабунку; тай і нам було моторошно на душі, щоби кому з товпи не прийшло на думку запомогтися нашими клунками, одежею та грішми: ми ж переїздили саме через область, де під ту хвилю не було ніякої державної влади, ані охорони, де царило цілковите Interregnum. Але полоненим, видно, не до нападів було, минали нас мовчки, байдужно. Коли останні ряди вже перейшли, мужик, що віз нас на

[1] Тепер вулиця Головпа.

своїй фірі і цілий час переходу мовчав, похмуро споглядаючи, зітхнув – скинув шапку і голосно перехрестився, немов збувся грізної небезпеки.

У Мамаївцях ми розплатилися з нашим візником і поступили до повітового інспектора Канюка. Він угостив нас перекускою, а в розмові дуже розкритикував діяльність Краєвого Комітету, лаяв всіх і вся за брак досвіду і безрадність. Коли ж ми намавляли його, щоби поїхав до Кіцманя, куди перенеслися останки буковинської [Української] Національної Ради і там поміг своїми радами, вимовився браком часу, бо саме пише якусь популярну брошуру. Від Канюка ми довідалися, що попередного дня переїздили через Мамаївці посли Семака і Спинул, утікаючи до Відня. Не діставши в Мамаївцях фіри, пустилися ми в дальшу дорогу пішки і так зайшли аж поза Лужани. Вже стемнілося, стало небезпечним йти самітно. В Лужанах всюди розпитували за фірою, обіцюючи добру заплату, але ніхто не хотів під ніч їхати, боячися рабунку і стрілів. І справді кругом довкола нас лунали вистріли – се парубки випробовували рушниці, стріляючи, куди попало. Щойно 2–3 кільометри за Лужанами стрінули ми шипинську варту добровольців, котра дала нам підводу і нею ми заїхали до Бергомета над Прутом, де в учителя Андріящука заночували.

Андріящук угостив нас, як тільки міг, щиро і щедро і на другий день рано кіньми свого батька відослав до Неполоківців. Під Неполоківцями ми бачили власними очима, як із-за цілковитого безладдя марно пропадали засоби міліонової вартости. Австрійський уряд побудував тут величезні комплекси бараків, що творили немов ціле місто, улаштоване на тимчасовий побут виселенців, котрі вертаючи найдуть свої ґаздівства і села поруйнованими. Був се т.[ак] зв.[аний] Heimkehrerlager[1] з магазинами ріжних припасів, шпиталями, купальнями, аптиками, навіть церквою. Тепер з цілої околиці десятки фір з'їхало сюди; люди ладували припаси з магазинів на вози, розсипаючи добро по дорозі, розбивали сокирами бараки, забирали дошки та платви і все везли до себе, як цінну добичу. Коли ми переїздили, вже добра половина будинків була в сей спосіб розібрана і розкидана.

Коли ми на залізничім двірці в Неполоківцях дожидали нагоди дістатися до Снятина, дали нам знати, що заповіджено спеціяльний потяг з галицькими делеґатами, висланими з Коломиї у Чернівці на переговори з генералом Задіком. І справді незабаром над'їхав потяг, а в нім суддя Рожанковський і д-р Гординський, відпоручники коломийської військової команди. Ми оба з Безпалком увійшли до вагона, коротко повідомили делеґатів про події останніх днів та теперішний стан річей та поручили їм в Чернівцях порозумітися з д-ром Аґен.[ором] Артимовичем і д-ром Волод.[имиром] За-

[1] Табір для поворотців додому (нім.).

лозецьким як осталими на місці членами [Української] Національної Ради (Краєвого Комітету). Відтак фірою, доставленою нам хорунжим Лепким, заїхали до Снятина.

II. [На території Західноукраїнської держави]

Так от вкінці, після півторадневної дороги, ми станули на території своєї независимої Української держави. Враження, яке викликав у нас вид своїх урядів, свого війська, повіваюча зі снятинської ратуші синьо-жовта хоругов, було надто сильне та глибоке, щоби пробувати виразити його пером. Місто представляло доволі звичайний вид, не було, помітно слідів яких руйнацій, лише рух на вулицях був дуже слабкий, богато склепів було позачиняних. Тут ми пообідали в якійсь жидівській харчівні за дорогі гроші (за юшку і кусок вареного м'яса заплатили по 10 корон) і зараз вибралися на залізничий дворець, віддалений доволі далеко від міста. Приїхали вже добре з полудня і в кімнаті стаційної військової команди стали дожидати потягу. Тоді Снятин був кінцевою стацією, до котрої пересічно раз на добу доходили мішані тягарово-особові потяги, але про час приїзду і від'їзду нігде не можна було дізнатися наперед, бо він залежав від богато ріжних обставин. Хто хотів їхати, мусів розтаборитися на стації і дожидати.

У часі нашого дожидання прийшло до стаційної команди телефонічне повідомлення з Неполоківців про сутичку українських добровольців з румунським військом. Румунський відділ, около 50 жовнірів з кількома скорострілами на моторових колесах, висунувся з Чернівців на північне побережжа Прута аж до Лужан. Тут коло залізничих магазинів стрінувся з відділом буковинських добровольців, що признавали владу [Української] Національної Ради і числив коло 35 люда. Вив'язалася перестрілка, в котрій вбито кількох румунів, 6 жовнярів і три скорострілі дісталися нашим в руки. Опісля обі сторони подалися взад: румуни – в напрямі Жучки, наші добровольці – до Кіцманя. Діставши таку відомість, снятинський командант Індишевський взяв 40 стрільців і два скорострілі на тягарові авта, сам з кількома старшинами сів до особового авта і вже при сумерку виїхали на «розглядини». Румунську військову сторожу стрінули між Лужанами і Мамаївцями і після переговорів спонукали їх податися назад до Чернівців.

Ми в Снятині не діждалися повороту Індишевського, бо між тим вечером від'їхали до Коломиї, куди наспіли на саму північ. Тут знов треба було перивати подорож, бо потяг, котрий нас привіз, дальше не їхав. Переночували на двірці, в двірцевій команді довідалися про вислід виправи снятинських стрільців на Буковину і в четвер, 14 падолиста, о 11 рано рушили в дальшу дорогу. До Станіславова затьопали аж на 2–30 з полудня, так поволі волікся потяг. Були зовсім перемерзлі, бо вагони не топлені, а до сього всі

шиби у вікнах повибивані; на дворі був мороз і від вчера падав перший сніг. У Станіславові завдяки невірній інформації на стадійній команді пронустили потяг, котрий йшов у напрямі до Львова і мусіли заночувати в готели. Такого подорожування з безнастанними перешкодами ми все ж таки не надіялися і воно дуже пригноблювало. Бути три дні в дорозі і добитися тільки до Станіславова, це пригадувало середновічні часи! Коли так дальше буде – приходимо на думку – то до Київа прийдеться їхати хоч зо три тижні! В Станіславові застали життя доволі нормальне, тільки всюди докучав холод із-за браку вугля, а навіть дров, котрих не було чим підвезти. Вечером зайшли до каварні, де грала музика, було повно людей, всі місця обсаджені. В каварні і на вулицях міста бачили чимало польських офіцерів все ще у військових австрійських мундурах, тільки без шаблі і відзнак. Мимоволі приходило на думку трівожне питання, чи вдержалабися наша влада, коли би всі вони зорганізувалися до спілки з залізничою службою та робітниками-поляками і, як у Львові, чинно виступили проти української державности...

Хоча урядник руху заповів нам, що найблизчий потяг у напрямі до Львова від'їде на другий день аж в пополудневих годинах, то я, навчений досвідом, в п'ятницю 15-го, зараз по сніданню, вибрався на залізничий дворець на розвідини. І добре зробив, бо саме ладився потяг до від'їзду. Треба було мерщій спішити до готелю за Безпалком і клунками. Та коли прийшли оба до бюра руху, довідалися, що зовсім несподівано трапляється ще ліпша нагода до їзди. Інжінєр Мирон, що був тоді в галицькім правлінню державним секретарем залізниць, і член [Української] Національної Ради д-р Макух вибиралися бензиновою дрезиною до Львова і згодилися забрати нас зі собою. Їзда йшла куди швидше, ніж потягом, хоча ми зупинялися на кожній стації, бо секретар Мирон всюди переводив коитролю, розвідував про конечні роботи, персонал, місцеві відносини і т.[ому] п.[одібне]. В Ходорові в залізничій харчівні з'їли за 4 кор. знаменитий обід, куди кращий, ніж в Снятині, за 10 кор. і на 4-ту год.[ину] з полудня були вже в Старім Селі під Львовом.

Се була остання стація, куди доїздили потяги і куди взагалі можна було безпечно доїхати. Тут стояв відділ Стрільців під командою мойого доброго знайомого Осипа Навроцького, котрого загально називали «Юном». Мирон і Макух ще зі Станіславова телефонічно замовили фіру до Львова і на них дожидала вже маленька повозка, в котрій для нас вже не було місця. Прийшлося дожидати, поки найшли і для нас підводу, котрою ми від'їхали аж коло 6-ої год., коли вже добре стемніло. Їхати просто гостинцем, було неможливо, бо попали б просто полякам в руки; отже, ходило о те, щоби пільними і лісовими доріжками попід Львів виїхати на Личаківський гостинець, бо тільки туди можна було зовсім безпечно дістатися де Львова. Але зараз за Старим Селом ми заїхали на якийсь цвинтар, де зломали дишель. Ви-

явилося, що провідник, якого нам в Старім Селі дали, сам зовсім не визнається в околици. Орієнтуючися на загал на північно-східний напрям (я, на щастя, мав при годиннику компас), ми їхали серед чорної темряви лісами та дебрами, щохвиля сподіючися нападу яких опришків або мародерів. У додатку віз почав розлазитися, ручиці терли об колеса, візник сплювував, кляв дорогу, а в духу певно і нас. Вкінці дотьопалися якимсь чудом до Винник, де на військовій станиці бодай дістали ліпший віз. Тут нічну службу виконували два гімназійні ученики, літ 14–15, дуже бадьорі і енергійні хлопці. Змучені і перемерзлі доїхали вкінці десь коло 10-ої в ночи до Личаківської рогачки у Львові.

Зараз коло рогачки ми злізли з фіри, щоби ходом загрітися, і йшли вже дальше пішки. Львів зробив на нас враження зовсім вимерлого міста, переміненого у воєнний табор. На вулицях було зовсім темно, навіть по домах нікуди не видно було світла, крім доволі частих стеж не стрінули ні одного прохожого, з ріжних боків доходив густий ляскіт стрілів. Одна зі стеж остерегла нашого військового поводатора, щоби був обережний, бо «там дальше цивілі буитуються і мають стріляти з вікон». Тому ми з Личаківської вулиці скрутили на Куркову, а відтам попри ІІ-гу (німецьку) гімназію дібралися до будинку Ставропігії, де находилася канцелярія [Української] Національної Ради. Поводаторови і візникови ми хотіли дати на чай, але браві хлопці не приняли грошей. В канцелярії дожидало нас кілька осіб, приготовили навіть для нас вечеру, бо п(п).[анове] Мирон і Макух заповіли наш приїзд. Нічліг ми дістали в ставропігійській бурсі.

Ціла субота 16-го падолиста зійшла на нарадах. Зараз рано були ми у премієра Ради секретарів (правління) д-ра Костя Левицького, котрому передали наші повновласти і виложили ціль нашої місії. Відтак я сам пішов до секретаріяту заграничних справ на нараду зі секретарем д-ром В. Панейком, де застав також і його помічника д-ра Т. Секретаріят заграничних справ примістився в будинку намісництва на першім поверсі в дуже догідних і достаточно умебльованих кімнатах. Д-р Панейко, вислухавши моє звідомлення, заявив, що вважає справу дуже важною і на засіданню Ради секретарів буде старатися, щоби наділено нас повновластями також і від галицької [Української] Національної Ради, що піднесе наш авторитет у Київі і сильно поможе справі, яку заступаємо. Навпаки його помічник дуже скептично ставився до нашої поїздки до Київа і рішучо відраджував туди їхати.

Вертаючи зі секретаріяту, зустрів я по дорозі свого шурина д-ра Копача, котрий, дізнавшися про ціль мого приїзду до Львова, запросив мене на кватиру до себе при вул. Личаківській, на що я радо згодився, бо майже всі готелі були близько боєвої лінії, що дуже утруднювало доступ, а попри це із-за браку опалу нестоплювані. Як відомо, боєва лінія ділила тоді Львів

на дві части, йдучи від горішної вул. Пелчинської[1] півперек вул. Коперника, Сикстуської[2] через Єзуїтський город, півперек вул. Городоцької і т.[ак] д.[алі]. Апровізація української части міста представлялася доволі корисно, значно ліпше, ніж за австрійських часів, бо населення з підльвівських сіл мимо небезпеки воєнної охоче довозило засоби поживи. Для найбіднішої части населення улаштовано рухомі кухні, котрі об'їздили поодинокі квартали і роздавали по вулицях безплатні обіди. Велику кухню уладжено також на вул. Вірменській проти Народного Дому, в котрій українські пані (Дарка Навроцька, Марія Заячківська і ин.) перебрали на себе варення і обслугу, і де харчувалася майже вся іителігенція. Члени [Української] Національної Ради діставали дуже обильний харч в Ставропігії за 10 кор. денно.

Ходженнє по Львові навіть в день не належало до приємностей. З Високого Замку українська артилерія острілювала від часу до часу польську частину міста і тоді граната з ревом перелітали понад головами. З польського боку в сей день не відповідали, мабуть, забракло їм амуніції, але перед кількома днями, як мені оповідали та показували, дві польські гранати вдарили саме коло палати Намісництва. На боєвій лінії йде безперервно густа крісова перестрілка так, що скрізь чути, немовби хто сипав камінці на бляху; нерідкий випадок, що заблукана куля засвище мимо уха прохожого навіть на вулицях подальше від боєвої лінії. Однак населення видимо вже привикло до сього, бо на вулицях в день доволі живий рух, а перед склепами з поживою купчаться, як за австрійських часів, цілі «хвости» дожидаючих своєї черги.

Після обіду в Ставропігії я відбув конференцію із судовим радником Осипом Бурачинським, а одночасно Ос. Безпалко зі секретарем війни Дм. Вітовським. Бурачинський, що був членом буковинської делеґації [Української] Національної Ради, але заскочений подіями остав у Львові, змалював мені докладно положення в Галичині і у Львові, повідомив, що два місця в секретаріяті, а саме секретаріят судівництва і просвіти зарезервовано для буковинців, при чім ми обговорили кандидатури на сі місця[3], і заявив, що в найближчих днях думає поїхати на Буковину. Оден з офіцерів подав мені офіціяльну відомість, яка саме наспіла від снятинської команди, що румунська армія обсадила вже й цілу північну часть Буковини між Прутом і Дністром.

---

[1] Тепер вулиця Д. Вітовського.

[2] Тепер вулиця П. Дорошепка.

[3] Після мого повороту до Черпівців Буковипська делеґація вибрала секретарем просвіти д-ра Аґепора Артимовича, директора украïпської гімпазії в Черпівцях, а секретарем судівпицтва – Бурачипського.

Незабаром зібралася [Українська] Національна Рада на чергове засідання. Було ок.[оло] 30 членів, проводив нарадам д-р Лев Ганкевич. Безпалко зреферував справу насильної окупації Буковини і ціль нашого посольства, але ся справа не викликала особлившого зацікавлення серед присутних. Далеко більший інтерес внявив збір [Української] Національної Ради до переговорів з поляками, що їх вела окрема комісія, зложена з Мих. Лозинського, д-ра Льва Ганкевича і д-ра Перфецького. Над звідомленням комісії вив'язалася довга і палка дискусія, після котрої, мимо горячих спротивів меншости, принято внесення Лозинського, щоби стреміти до заключення перемир'я. По замкненню засідання [Української] Національної Ради відбулося в будинку «Дністра» засідання Ради секретарів, на котре нас обох з Безпалком запрошено. Тут знова ми представили ціль нашої місії і Рада, на внесення д-ра Панейка, дала нам ще від себе повновласти заложити в її імени в Київі протест проти румунського насильства і домагатися від гетьмана енергійної іитервенції в справі Буковини. Проти сього промовляв лише д-р Т., висказуючи побоювання, щоби така іитервенція не втягнула Галичини до оружного конфлікту з Румунією; через се між ним і Безпалком, котрий закинув йому вузкий загумінковий егоїзм, прийшло навіть до гострої устної перепалки.

Слідуючого дня, в неділю 17-го, я зайшов до секретаріяту заграничних справ, щоби дістати там ухвалені вчера повновласти і докумеити. Д-р Панейко і його помічник виступили з проектом, щоби до Київа їхав сам Безпалко, а мене вишлють на пересправи з румунським правлінням до Яс. На се я відповів, що їхати до Яс мені з двох причин неможливо. По-перше тому, що проголошення Західно-Української Реснубліки, наскільки мені відомо, ще не нотифіковане Румунській державі, отже, румунське правління може просто не приняти посольства і не внустити його до краю, а по друге тому, що мене, як горожанина окупованої ним Буковини, може просто затримати і ув'язнити, уважаючи висилку саме моєї особи за певного рода провокацію. Впрочім я дістав поручення від буковинського Краєвого Комітету удатися у відомій ціли до Київа, проте вважаю своїм обов'язком се поручення виконати. На заяву, що моя поміч дуже їм здалабся тут в секретаріаті, я сказав, що після повороту з Київа готов віддатися до розпорядимости галицького правління.

Бачучи мою рішучість, Панейко дальше не налягав на мене, лиш дав мені ще деякі окремі поручення до Київа, де я мавби в сих справах виступати спільно з Гр. Микетеєм, тимчасовим заступником Західно-Української держави у гетьмана. Отже, в першу чергу просити гетьманський уряд о приспання окремої комісії до Львова, щоби обговорити умови, на яких Західно-Українська Реснубліка могла б приєднатися до Придніпрянської України.

Західно-українське правління свідоме того, що властиво воно повинно би таку комісію вислати до Київа, але тепер такі відносини, що кожна іителігеитніша людина необхідно потрібна тут на місці. Крім сього, я мав просити о присипку кількох досвідніших штабових офіцерів для етапних та оперативних справ і замовити для Львова надавчий апарат для радіостації. По дорозі з намісництва до Народнього Дому, де містився воєнний штаб, котрий мав видати нам перенустки в дальшу дорогу, я стрінувся з д-ром Луценком з Одеси і з полковником Захаріїном, що саме приїхали до Львова. Між іншим оповіли, що на стації в Краснім бачилися з д-ром Теод.[отом] Галіпом, котрий сказав їм, що їде до Київа. Ся відомість дуже мене здивувала. Щоправда, Краєвий Комітет ще 4-го падолиста вибрав д-ра Галіпа і Драгомирецького делєґатами до Київа, але вони після кількох днів надумки відказалися від сеї почести. Щож тепер спонукало його до подорожі і в якій цілн?

У понеділок 18-го затихли зовсім стріли, бо вчора вечером заключено з поляками дводневне перемир'я. Користаючи зі сього я зараз рано вибрався до свояків, що жили на Пелчинській вулиці, в близькім сусідстві боєвої лінії. Застав всіх крайно зденервованих і перемучених, тільки малі діти бавилися безжурно, не здаючи собі справи з грози положення. В хаті було напівтемно, бо вікна позакладано подушками для охорони від куль, довгі вечери проводили зовсім без світла, бо світити було небезпечно, по закупна харчів до міста треба було перекрадатися попід муром з нараженням життя. Тут оповіли мені, що у них находиться 277 тисяч карбованців бувшої австрійської військової каси, котрі зять ґаздині, австрійський офіцер, привіз зі собою з України, та примушений негайно перебрати службу в нашій армії не поспів передати грошей куди слід. Про се вже кілька разів давали знати до секретаріяту, але ніхто досі не приходив за грішми; між тим вчера була крайна небезпека, польська стежа була вже під самим домом, могла впасти до мешкання, зробити ревізію і забрати гроші. Чуючи таке, я сказав, що довше годі зі сим вичікувати, найліпше зараз занести «скарб» до уряду. Разом з молодшою донькою ґаздині ми спакували банкноти в старі ґазети, зробили з них два клунки і пішли. При брамі кам'яниці зупинила нас наша стежа, але моя леґітимація члена [Української] Національної Ради отворила нам дорогу. На поручення премієра зложили гроші в Гіпотечнім Банку в домі «Дністра» і отримали на се посвідку. Діставши відтак всі потрібні документи в секретаріяті заграничних справ і перепустки в штабі, ми оба з Безпалком вибралися зараз після вчасного обіду на стацію Підзамче в дальшу дорогу. До нас прилучився ще Вол.[одимир] Дорошенко, котрий вибрався відвідати свою рідню на Полтавщині.

На Підзамчу станули перед проблемою, куди нам їхати: на Броди чи на Підволочиська. Головний шлях провадив, щоправда, на Підволочиська, але по Львові ходили чутки, що в Підволочиськах зібралися величезні маси полонених, котрі там звалилися зі всіх усюдів і дожидають на відсилку дальше, що проте там дібратися на потяг дуже тяжко, а навіть небезпечно. В тих часах загального хаосу і браку сильної авторитативної влади на місцях наші дипльоматичні посольські прерогативи мали тільки теоретичне значіння, про що ми вже досі переконалися і мали переконання ще не раз. На стаційній команді нам про се нічого певного не вміли сказати і ми рішили розвідати про се в Краснім. В Краснім, де прийшлося знова кілька годин дожидати на новий потяг, радили їхати на Броди і ми так і зробили.

До Бродів приїхали вже пізно, коло 11-ої в ночі. Тут дожидала нас нова, не дуже приємна несподіванка. Начальник стаційної команди, почувши про причину нашого приїзду, заявив, що про подорож до Київа тепер тяжко й думати. Внаслідок передання гетьманом керми москвофільському правлінню і проголошення Всеросійської Федерації Петлюра підняв повстання проти гетьмана і наступає з військом на Київ. Серед таких умов нускатися в дорогу – річ дуже ризиковна і безцільна, бо може вже в сій хвилі Київ обложений повстанцями, і доступ до міста замкнений. Впрочім від нині рух особових потягів у цілій Наддніпрянщині застановлений. Заразом повідомив нас, що попереднього дня переїздила через Броди буковинська делеґація до Київа, зложена з д-ра Галіпа, інж.[енера] Ілька Поповича і учителя Недільского. В першу хвилю ми були мов оголомшені. Я не міг вийти з дива, що галицьке правління про такі важні події було зовсім не поінформоване, а зокрема в секретаріяті загураничних справ, куди заходив ще нині перед полуднем, нічогісінько про се не знали. Також іитригувала нас отеє вже друга відомість про якусь «буковинську делеґацію», котра нас випередила о цілу добу і могла нашу місію зробити безпредметовою. Але навчені досвідом не прив'язувати надто великої ваги до ріжних ширених в ті часи поголосок, що часто мимо найбільш рішучих запевнювань показувалися опісля зовсім безпідставними і брехливими, ми рішили завтра добитися бодай до Радивилова, сподіючися дізнатися там дещо певнішого. В справі нічлігу відослали нас до міської команди. Тут ми застали молоденького хорунжого, котрий сам вибрався з нами на пошукування по готелях. Ми обійшли, вже добре після півночи, здається всі брідські готелі, але всюди було переповнення, нігде ні одної вільної кімнати. Прийшлося з нічим вертати назад до міської команди, що містилася в будинку Австро-Угорського Банку. Хорунжий розбив колодку від кімнати одного з офіцерів, що саме кудись виїхав і ми вкінці коло 3-ої год.[ини] могли покластися на спочинок.

III. [Від Бродів до Кнєва]

З Бродів до Радивилова ми дісталися тягарівкою, що йшла зовсім порожна, бо полонені вибралися ще вчера пішки. Я пішов зараз до урядника руху і представився як посол західноукраїнського правління до гетьмана. Начальник відповів московською мовою, що особові потяги зовсім не курсують та порадив спробувати покористуватися санітарним потягом, котрий незабаром відійде до Здолбунова, але на це потрібний дозвіл командаита цього потягу. Я кинувся шукати за цим командаитом, але не міг його найти. Взагалі відніс враження, що тут крайнє безладдя і безголов'я. На запити годі було добитися відповідей, а коли були відповіди, то суперечні і неправдиві. Між тим Безпалкові удалося відшукати старшого кондуктора, що мав провадити цей санітарний поїзд. Він радив старатися в порозумінню з кондуктором дістатися на потяг, а з огляду на непевні відносини, не зраджувати свого посольського характеру. Але переговори з кондуктором не довели до нічого: він давав нам місце в тягаровім возі і за переїзд до Здолбунова жадав 15 карб. Безпалко пробував торгуватися, чим так розсердив кондуктора, що, хоч ми вже й давали 15 карб., не хотів нас брати. Тоді я вернув до першого пляну і вкінці при помочи одної сестриці відшукав командаита потягу. Виявилося, що це не командаит, а командаитка, лікарка. Коли прочитала нашу посольську грамоту, заявила, що радо забрала би нас, але не має відповідного приміщення для панів послів. Я відповів, що з огляду на виїмкові умови, які тепер тут запанували, ми раді будемо де-небудь приміститися. Нас попрохали зразу до лікарської їдальні, а відтак випорожнили для нас переділ третої кляси (інших не було). Кондуктор, побачивши нас в потязі, счинив цілу аваитуру, доконче хотів нас викинути, але за дозволом начальника стації ми все ж таки остали у переданім нам переділі.

До Здолбунова заїхали аж на ніч. По дорозі гостили нас санітарським чаєм з листя суниць і прислали вечерю, за котру не хотіли брати плати; очевидно, прийшлося в двоє стільки дати обслузі «на чай». В Здолбунові повідомили нас, що потяг стане тут до рана, бо положення дуже непевне, може, до завтра вясниться. Не маючи іншого виходу, ми рішили заночувати в своїм переділі, але блощиці не давали нам заснути. Тут пристав до нас ще один добродій, залізничий урядник, українець, котрий вертав до Києва до дому. Ми дуже радо приняли його до свого гурту і добре на цім вийшли. Завдяки його обізнанню з місцевими умовами і людьми та зі залізничний «порядками» – чи радше «безладдям» – ми швидше добилися до своєї мети, ніж могли б були це вчинити на власну руку.

У середу, 20-го падолиста, рано сказали нам, що положення все ще не вняснене, і прийшлося терпеливо дожидати, що дальше буде. На дворі стояла погань, падав сніг з дощем, тому треба було сидіти у вагоні. Коло 10-ої

заїхав якийсь другий потяг з противної сторони і ми вийшли подивитися. Серед людей, що висіли з потягу, замітили височезного директора Михайла Губчака, а коло нього д-ра Дм. Левицького і кількох Січових Стрільців. Вертали з Києва і мали тут пересідати до потягу на Радивилів. Відомість про повстання проти гетьмана потвердили, оповідали, що воно дуже швидко поширюється, що до цього часу повстанці вже зовсім певно під самим Київом. Намавляли нас, вертати з ними назад, бо до Києва, однако, не дістанемося; ліпше хоч би й в Бродах підождати кілька днів, поки внутрішній заколот не перемине, поки справа сюди або туди не рішиться. Але ми порішили зовсім противне: пробиватися вперед, доки можна буде, а коли вкінці наткнемося на непереможну перешкоду, тоді вже підождати і промишляти, що робити дальше. На цім ми й розпращалися. Коло полудня повідомила мене командантка потягу, що, з огляду на все, більше непевне положення коло Києва санітарний потяг дальше не поїде. Не лишалося нічого іншого, як піти за радою нашого нового товариша, залізничника і службовим потягом переїхати до Рівного в надії, що там швидше захопимо який потяг, що їхатиме на схід. І справді, ледви приїхали до Рівного, зараз пересілися на потяг, що саме відходив до Сарн, перемерзлі, бо під вечір почав брати мороз, а вагони були неогрівані; темним вечером заїхали ми на велику вузлову стацію Сарни.

У Сарнах довідалися, що менш-більш за три години від'їде звичайний особовий потяг у напрямі Коростеня. Тут ми трохи загрілися при буфеті і з'їли незлу вечеру, котра не тільки нас нічого не коштувала, але за неї ще нам доплатили. Ця кумедна історія, можлива тільки на тлі неустійнених курсів ріжних валют, скоїлася ось як. Виїзджаючи у Велику Україну, ми зміняли у Львові австрійські гроші на карбованці, платячи по дві корони за карбованець. У Сарнах по вечері платничий приніс нам рахунок, що виносив 30 корон. На запит, чому рахунок у коронах, а не в карбованцях, відповів, що тут більше в ході корони, але може приняти і карбованці. Я дав йому банкнот на 100 карб., з котрого він незабаром приніс решту 220 кор. Думаючи, що це помилка, я спитав, по чому він рахує карбованці; на це дістав відповідь трохи ображеним тоном, що по тутешнім загальнопринятім курсі 2 ½ корони за карбованець. Ми переглянулися з усмішкою між собою, я дав платничому 5 кор. «на чай», а 15 корон доплати до дарової вечері сховав до кишені.

О 11-ій виїхали ми зі Сарн і цілу ніч їхали в нетопленім переділі ІІІ-ої кляси (інших не було) з повибиваними вікнами та зіпсованими дверми, котрі раз-у-раз самі відчинялися. Очевидно, про спання й мови не могло бути. Задубілі зі зимна і перетомлені до крайности приїхали в вечір 21-го рано до Коростеня. Всі подорожні були переконані, що потяг поїде дальше в сторону Києва, бо так впевнював кондуктор і тому, коли потяг заїхав на стацію,

не рухались зі своїх місць. Але наш товариш залізничий урядовець видко не дуже довіряв цим запевненням, бо вийшов на розвідини і по якімсь часі, вернувши, шепнув нам на вухо, щоби ми висідали. На дворі сказав, що цей потяг, котрим ми приїхали, остане на стації, а в цій хвилині відійде інший. Бігцем через шини і попід стоячі по дорозі вагони ми ледви допали до тягарового потягу, що стояв на противнім кінці стації. Він в цій же хвилі рушив у дорогу. Наш провідник примістив нас в службовім возі, де одно вікно було зовсім вибите, друге на противнім боці затулене дошками, але зі щілинами на кілька пальців ширини. Витворився страшний перетяг, що ледяною стужею пронизував до шпіку костей. В службовім возі натовпилася така маса народу, що не то не було спромоги сісти, але хоч би положити наплечники.

Коли потяг рушив з місця, надійшов кондуктор і почав з подорожних стягати оплату за їзду по своїй самовільній таксі, не видаючи жадних білетів ані іншого рода посвідок. Нашого дипльоматичного паспорту, на котрім зазначений був вільний переїзд залізницями першою клясою (о гірка іронiє!), не хотів признати і казав заплатити за переїзд по 10 карб. від особи. Не маючи дрібних, я дав йому 50 карб., а він обіцяв за хвилю принести решту. Тільки його й бачили, хоч опісля на кожній стації шукали за ним. Коли минули кілька стацій, явився інший кондуктор і за 5 карб. від особи обіцяв дати ліпше місце. Таким чином дістали ми місце в тягаровім возі, де були зложені музичні інструмеити якогось німецького орхестрального гуртка. Тут бодай не було перетягу і можна було загрітися біганням та руханковими вправами. В Ірпеню німецькі вояки безцеремонно, незважаючи на наші протести, викинули наші річи з воза і щойно на іітервенцію якогось цивільного панка-німця позволили нам знову заняти давне місце.

Так їхали ми цілий день, не маючи спромоги загрітися хоч би шклянкою чаю, а тут чим близче вечера тим сильніше потискав мороз. Ми оба з Безпалком ще як-так трималися, але Дорошенко зовсім охляв, став зовсім байдужий і ми на силу розрухували його, боялися, щоби не замерз[1]. Коло 8-ої вечером заїхали ми на стацію Святошин, передостанну перед Київом. Двірець і ціла стація були обсаджені гетьманською «добровольческою» дружиною. Незабаром з'явилася військова стежа, перевела ревізію всіх подорожних, при чім мимо поклику на посольську незайманність перетрясли і наші клунки та забрали мій револьвер. За якийсь час надійшла нова і стежа, котра переглядала докумеити, і забрала нас зі собою до команданта. Командаит після короткого переслухання признав наші повновласти і перенустки за важні, але зброї повернути не хотів, обіцюючи вчинити це при нашім по-

[1] Зараз після приїзду до Київа Дорошепко запедужав па еспапку і перележав щось зо дві педілі.

вороті. Очевидно, стежі, командант, залізничі кондуктори зверталися до нас тільки в російській мові і через цілу дорогу ми з боку офіціяльних осіб не почули ані словечка по-українськи!

Нам сказали, що потяг, котрим ми приїхали, заїде на товаровий дворець, на Поділ, і радили підождати на інший, що незабаром над'їде. Але дожидати цього потягу прийшлося доволі довго, а положення ставало все більше неприємне. Ціла стація була густо обсаджена військовими, що похмуро з-під лоба поглядали на нас «цивільних»; щохвилини перебігали вістові і стежі, на лицях і в рухах старшин був замітний вираз якогось трівожного несупокою, нервового поспіху. До нас присватався якийсь тип, не то добряга, не то провокатор, заговорив по-українськи і почав пояснювати, що ціла отся залога збирається втікати, бо що хвилини, сподіються нападу повстанчих відділів Петлюри. Отвиралася дуже приманлива перспектива попасти між дві воюючі зі собою сторони у сам осередок бою. Але якесь до цеї крайности не прийшло. Над'їхав дожиданий потяг і на 11-ту в ночі доставив нас на особовий дворець до Києва. Повечерявши і дещо загрівшися на двірці, ми взяли візника, котрий за 20 карб. завіз нас до якогось паршивенького готелю на Столипінській вул. ч. 77, в котрім в двох зимних, зовсім неотоплених номерах, без теплого накривала і без світла, переночували і за сей нічліг мусіли заплатнти 40 карб.

IV. [В столиці Украйии]

У п'ятницю 27 падолиста, ледви ми вийшли з гостинниці на місто, зараз таки на цій же самій Столипінській вулиці стрінули зовсім ненадійно двох добрих знайомих, Боднаренка і Бахталовського, що помагали нам у національно-просвітній роботі в таборі полонених українців у Раштаті (в Німеччині). Сердечно звнталися і стали взаїмно випитуватися про жнттєві переходи за останні часи. Тут же Боднаренко шепнув мені, що ще нині в ночі буде переворот в Києві і гетьмана проженуть. Опісля ми розійшлися, Безпалко пішов з ними, а я повернув до будинку австрійського консуляту, де мав найти Гр. Микетея. З деяким трудом відшукав його в паспортовім відділі консуляту, а у нього застав д-ра Кушніра, секретаря Хлопецького, інжініра Гриніва, учителя Тонущака з Буковини і ще кількох земляків з Галичини. Я передав Микетеєві письмо від д-ра Панейка, а він, прочнтавши його, подав під загальну нараду питання, чи акредитуватися йому тепер при гетьманськім уряді, чи ні.

Склалося так, що поручення перебрати заступництво інтересів Західно-Українських земель при гетьманськім уряді він дістав саме день після проголошення гетьманом федеративної Росії і вважав, що без окремого приказу зі Львова не може акредитуватися у держави о зовсім іншім характері,

як була та, до котрої мав поручення. Тепер, з нагоди нашого посольства, мусів би виступити в офіціяльній ролі, а до цього необхідно було постаратися о акреднтацію. Гадки були поділені, за акреднтацією живо промавляв д-р Кушнір. У дискусію і я вмішався і висказав думку, що коли п.[ан] Микетей досі не акреднтований, то зовсім не ялося йому старатися про це саме тепер. Тепер, як бачимо, в Україні два правління, гетьманське і Директорія, котрі взаїмно кинули на себе опалу; акредитуватися саме в хвилю цього роздвоєння при гетьманськім уряді, значило би, в імени Західно-Української Реснубліки признати гетьманське правління за легальне та поставитися проти Директорії, за котрою стоять всі національно свідомі горожани. Це освітлення справи переконало сторонників акреднтації і згідно вирішено занехати цю справу. Акцію проти окупації Буковини румунським військом рішили вести пів-офіціяльно через д-ра Артима Галіпа, віце-міністра заграничних справ у гетьманськім уряді, родовнтого буковинця, давного ученика II-ої черновецької гімназії, в котрій я тоді учнтелював.

Зараз з полудня оба з Безпалком пішли до міністерства загр.[аничних] справ і відбули конференцію з віце-міністром. Маючи перед собою своїх найближчих земляків і давних добрих знайомих, д-р А. Галіп представив нам тодішнє положення зовсім щиро і отверто, нітрохи не вяжучися своїм урядовим становиськом: гетьман більше дурак, ніж перфідний. Коли Австрія розлетілася, а Німеччина капітулювала, чорносотенні русотяпи, котрих все доволі богато крутилося коло гетьмана, залякали його, що він пропав, коли не достроїться до нових обставин. Антанта стоїть за відбудованням давної Росії. Коли він тепер підхопить сей клич і проголосить бодай загально Російську Федерацію, зрегабілітується в очах Антанти і вона простить йому його дотеперішнє германофільство. Гетьман піддався цим намовам і підшептам і, не порадившися з ніким з українців, усунув українське міністерство, покликав нове, зложене зі самих москалів, до котрого принято для декорації двох «українофілів» Любинського і Науменка, винустив універсал про будову Всеросійської держави на федеративних началах, а начальну команду над військом віддав ген.[ералові] Келлєрові, одному з найзавзятіших чорносотенців. Келлєр, діставши військо в руки, і міністер внутрішних справ Ігор Кистяковський відсунули гетьмана зовсім на бік, захопили цілу владу і вони тепер фактично є диктаторами. Їм вже й федерація не досмаку і просто та отверто стремлять до відбудови давної централістичної Росії. Теперішний міністер заграничних справ, Афанасієв, глухий і дурний, а притім зажертий кацап. Перебираючи урядовання, святочно заявив, що першим і найпильнішим своїм завданням вважає ліквідацію українського міністерства заграничних справ як зовсім непотрібного, навіть шкідливого; рішучо відказується

підписувати письма писані українською мовою, кажучи, що цеї мови зовсім не розуміє.

Переходячи до діла, з яким ми приїхали, сказав д-р Галіп, що в буковинській справі на гетьманський уряд жадних надій покладати не можна. Великим промахом було вже те, що українським послом в Ясах настановлено Дашковича-Горбацького, поляка, котрий далеко більше дбав про відбудову Польщі і про посередничення між ріжними польськими дипльоматами та румунським королівським двором, ніж про інтереси України. Є зовсім певні дані на те, що між Румунією та Польщею існує, коли не формальний союз, то бодай повне порозуміння проти України. Теперішнє положення гетьмана зовсім не завидне: він бачнть, що його піддурили, але навернути вже не має сили. Помочі з Дону нема, обіцяної підмоги Антанта також не надсилає, німці, на котрих досі спирався, тепер непевні, впрочім вони на відхіднім. Одинока сила, котрою ще тримається добровольчеська дружина, заслаба на довшу мету. І от він тепер надіється на Румунію, як на останну дошку ратунку. Тому не тільки й пальцем не рушнть за Буковиною, але ще й з половину Поділля віддав би ненажерливим волохам, коли б тільки Румунія обіцяла його підтримати.

Після такого «експозе» ми обговорили пнтання, що можна би взагалі зробнти в буковинській справі. Остаточно рішили приготовнти вичернуючий меморандум-протест проти румунської окупації. Цей протест дасть Галіп перекласти на французьку мову та розішле представникам всіх держав, та одночасно треба буде повести кампанію на румунську нахабність у пресі. З іншими кроками треба буде підождати приходу Петлюри, котрий вже в найближчих днях, мабуть, заволодіє Києвом. Виготовлення меморіялу доручено мені.

З гостинниці, в котрій ми ночували першу ніч, я тимчасово перепровадився до Гр. Микетея, котрий мав невеличку кімнатку в низькім партері будинку австрійського консуляту. Вечером був я тут, але в іншій кімнаті, принагідним свідком дуже інтересної наради. Зібралися провідники тайної конспірації проти гетьмана, щоби обговорити ще останні подробиці нучу, котрий мав відбутися тоїж таки ночі. Під загальним проводом Капкана мали поодинокі відділи о 12-ій годині в ночі одночасно захопнти найважніші нункти в Київі, а рівночасно Петлюра зовні натиснути на оборонну лінію міста. Вкінці на настоювання д-ра Давида рішили втаємничнти німців, щоби вони не гадали, що це які большевицькі заворушення і не вмішувалися в діло; мене як «знавця німецької мови» просили уложнти до них відповідне письмо, а Безпалко прилучився до делеґації, котра пішла переговорювати з німцями. Може в годину після закінчення наради прийшло до консуляту кількох узброєних людей в мундурах т.[ак] зв.[аної] державної

варти, тобто гетьманської поліції, шукаючи за «дядьком Дмитром» (псевдонім Капкана). Очевидно, їм відповіли, що такого тут нема, і вони відійшли. Все ж таки це викликало деяку констернацію: одні побоювалися, що цілий плян зраджений, що державна варта, знаючи, що Капкан має сюди прийти, зробила денебудь в сусідстві засідку на нього і роздумували, яким би чином його перестерегти, інші знову принускали, що це були свої люди тільки перебрані в мундури державної варти. Я перейшов до відступленої мені кімнати, пробував укладати меморіял в буковинській справі, але думки не в'язалися, проте почав ладнати собі ліжко до спання. В той час зайшов до мене Капкан в товаристві д-ра Давида і ще одного, незнаного мені особисто, товариша, передав мені свою записну книжку до перехову і сказав (було це около 11-30): «За півгодини все рішиться». Погасивши світло, щоби не звертати ніякої уваги, я довго з напруженням наслухував, чи не почую гамору, стрілів, але, хоч північ вже минула, все було тихо. Вкінці перевтома взяла верх над цікавістю і я заснув.

Рано довідався, що з наміченого перевороту нічо не вийшло. Тільки деякі частини явилися у свій час на назначенім місці, а до того не було умовленого настуну Петлюри. Тільки на Подолі сильніший відділ повстанців захопив частину кварталу і тримався там цілий день (суботу 23-го), але не найшовши підтримки, мусів під вечір здатися. В околицях міста йшов бій і гуркіт гармат перемагав звичайний гамір великоміського руху. По місті розліплено проклямації ген.[ерала] Келлєра зі зазивом до населення вступати в добровольческу армію спасати єдину неділиму Росію, бо «какъ есть только одинъ русскій народъ и одинъ русскій языкъ, такъ должна быть только одна Россія».

Ось до чого докотилася політика гетьманського уряду! Взагалі на всіх ділянках нубличного життя і діяльности влади «Української держави» замічується завзята нагінка на всі прояви української національности. Галицько-Буковинське Товариство розв'язане, Український Клюб замкнений, а клюбовий льокаль переданий на казарму для відділу добровольческої армії, та вивішено на нім державну російську хоругву. Державні російські прапори повівають також на вербункових льокалях добровольческої армії, котрих повно по всіх частинах міста. Всі старшини носять кокарди в державно російських красках. Цензура придавлює кожну свобіднішу думку, а в українських часописях можливі тільки реферуючі статті. Мені прийшлося особисто переконатися, до чого доходнть нахабність московських старшин в столиці України. Зайшовши на снідання в паштетну, сів я при свобіднім столику, а коло сусідного більшого стола сиділо 6 старшин з добровольческої армії. Підійшла властнтелька, я замовив чай і тіста по-українськи, вона зі замітним пересердєм відповідала по-російськи. Коли відтак переходила по-

при старшинський стіл, один зі старшин сказав до неї на весь голос, косячися при сім у мій бік: «Чтож, хазяюшка, не кончили украінскаво універсітета в Пархомовке!». При цім всі зареготалися. Так поводилися люди, котрим Україна вратувала життя, даючи їм захист перед большевиками!

Через цілий день (неділя 24-го) було чути сильний гук гармат, а від часу до часу навіть тарахканнє скорострілів. Очевидно, боєва лінія знову підсунулася ближче, хоча часописи приносили бюлєтени про безнастанні побіди військ гетьмана і впевнювали про близьку вже ліквідацію «банд Петлюри». Пополудні рознеслася серед націоналістичних українських кругів поголоска, що гетьманові вдалося приєднати, чи навіть купити, німців. Ця поголоска не була безпідставна. Німецькі вояки, бачучи, що боротьба між гетьманом і повстанцями затягається і грозить відтяти їм поворот до вітчини, занепокоїлися і отверто виявляли схильність помогти гетьманові прогнати Петлюру з-під Київа. Безпалко ходив на нараду німецького совдену і старався його стримати від цього нерозважного кроку, але переконування ледви чи що поможуть, коли аргументам етики та розуму протиставляться «звінкі докази» з противного боку. Цього вечера появилися надзвичайні видання часописів, що доносили про заняття цілого Львова поляками.

У понеділок в полуднє я зайшов до редакції «Нової Ради» і умовився з редактором в справі поміщення статті про окупацію Буковини державним румунським військом[1].

В місті політична атмосфера ставала все більше невиносима. В міністерстві здоровля державна варта перевела ревізію, шукаючи за Петлюрівськими відозвами, які там були гектографовані, але не найшла нічого. Тут же зажадала спису всіх урядовців, що походили з Галичини. Взагалі гетьманський уряд, переслідуючи всіх національно свідомих українців, з особливою завзятістю звертався проти галичан, вважаючи їх за найнебезпечніший для себе елемент. Ще в суботу я переселився на запрошення д-ра Івана Рихла, секретаря міністерства здоровля, свого давного ученика з черновецької II-ої гімназії, на його кватиру на Вел.[лику] Підвальну вул. В ночі з понеділка на вівторок спала до нього ревізія державної варти. Розбудили й мене і питали за документами. Коли я показав посольську грамоту, оставили мене в спокою і не переглядали мого клунка. Рихлові перевернули всі річи і хоч нічого не найшли, все ж таки заявили, що він арештований і забрали його зі собою.

Зараз вранці я кинувся ратувати свого ученика і хазяїна з біди. Побіг до міністерства здоровля, але було це, мабуть, ще надто рано (9-та год.), тому не тільки міністра Любинського, але й нікого з вищих урядовців не

[1] Вона була друкована в 224 ч. «Нової Ради» з 28 (15) листонада 1918 р. н. заг. «Події на Буковині» за підписом: «буковинець».

застав, крім лікаря Гапона, котрого просив негайно звістнти міністра про арештовання Рихла. Відтак написав лист до австрійського амбасадора кн.[язя] Фюрстенберґа і просив Микетея інтервенювати там в цій справі. Опісля поспішив я до міністерства заграничних справ, розповів Галіпові, що сталося в ночі і просив його помочи. Галіп впевнив мене, що свого приятеля Рихла не оставнть в біді і зробить, що тільки зможе. При цій нагоді я передав йому вже готовий меморандум-протест в буковинській справі, а він обіцяв зараз по зладженню французького переводу розіслати його куди слід і почати в російській пресі кампанію проти Румунії. Інтервенція показалася успішною, бо ще цієї самої днини о 10-ій вечером д-р Рихло вернув свобідний до дому. Оповідав, що цієї ж ночі арештовано обох Дідушків, А. Хомика і взагалі цілу масу української інтелігенції, мущин і жінок, з них тільки його одного винустили на волю, всі інші остали у в'язниці.

Залагодивши таким чином все, що серед даних умов можна було зробнти в справі Буковини, я рішив вертати домів і в середу 27 падолиста почав робнти старання, щоби видістатися з Київа. Але це показалося зовсім нелегкою справою. Очевидно, про нормальний залізничий рух й мови не могло тоді бути, треба було промишляти над яким іншим способом. Була звістка, що на днях вибирається з Київа санітарний потяг Українського Червоного Хреста. Але і в бюрі Червоного Хреста і в міністерстві здоровля на запнти дістав я ту саму характеристичну відповідь: нєізвєстно! Навіть поміч д-ра Рихла не була в силі вияснити справи. В міністерстві здоровля радили зголоситися до Святошина до табору виселенців і дожидати враз з ними транспорту. Очевидно, що я зігнорував цю пораду, бо це значило би відложити від'їзд ad calendas graecas[1]. Не лишалося іншого виходу, як від начальної команди австрійської армії домагатися т.[ак] зв.[аного] Offener Befehl'у і при помочи цього документа дістатися на військовий потяг, котрим відвозили німецьких жовнірів домів. Помогти в цій справі обіцяв мені поручник Білинський.

Цього ж дня добилася вкінці до Київа мітична буковинська делеґація, котра поперед нами переїздила, як я вище згадував, через Красне і Броди, а опісля десь загубилася. Показалося, що вони цілий тиждень пересиділи в Рівнім, дожидаючи потягу на Сарни і були за той час під трьома ріжними правнтельствами. Д-р Теодот Галіп, запнтаний про ціль приїзду, відповів, що приїхав до брата (Артима, віце-міністра) і думає остати в Київі до Різдва, а інж.[енер] Ілько Попович заявив, що його вислав батько (Омелян, президент української части Буковини), в справі Буковини, думаючи, що ми оба з Безпалком остали у Львові.

[1] До грецьких календ, ніколи (лат.).

Між тим серед київської громадки знайомих розійшлася відомість про мої старання виїхати з Київа. Зараз зголосився д-р Роман Яросевич, лікар зі Станіславова, давний посол до австрійського парлямеиту і просив забрати його зі сином та залізничного урядника Устіяновича зі собою. За чим Яросевич зі сином приїздили до Київа, не знаю; щодо Устіяновича, то його вислав секретар залізниць Мирон вербувати залізничників до служби в Західноукраїнській державі. В четвер в бюрі начальної команди австрійської армії приняв мене ген.[ерал] Спанокі, докладно розпнтав про положення справ у Галичині і на Буковині і обіцяв видати «Offenen Befehl»[1] для мене і п'яти осіб посольського почоту (крім щойно згаданих 3-х осіб мав їхати ще Безпалко і інж.[енер] Гринів), якщо гетьманський президент міністрів Гербель не матиме нічого проти нашого виїзду. Я хотів його відмовнти від думки пнтати про це президента міністрів, але він рішучо обстоював, що це необхідне. Спанокі просив зайти до нього зараз завтра пополудні, тому, що завтра о 9-ій вечером від'їзднть також австрійська місія на Ковель до Відня, проте нам буде найдогідніше прилучнтися до неї.

Через цілий день доходили до міста дуже голосні відгуки гарматних стрілів, які після полудня ще більше зміцнилися і деколи робили вражіння барабанного вогню. Загально пояснювали це тим, що німці покинули свою дотеперішну невтральність і що німецька артилерія помагає гетьманцям обстрілювати повстанців. Часописи принесли дві сензації: гетьманське зарядження про усунення ген.[ерала] Келлєра від командування військом і передачу начальної команди кн.[язю] Долгорукову – та заяву ген.[ерала] Келлєра, що він зложив команду над гетьманським військом з власної волі, бо радо жертвує своє життя за «єдиную неділимую Россію», але боротися за федерацію зовсім не думає. Одночасно Келлєр видав відозву, закликуючи охотників записуватися до «сѣверно-русской» армії, котру організує і з котрою вибирається йти на Псков. Туди йому й дорога!

У п'ятницю (29-го) зайшов я до Чикаленків. Застав тільки батька, Евгена; син Петро, мій колишний помічник у національно-просвітній роботі в таборі полонених українців в Зальцведелю, ще не вернув з Царгорода. Е. Чикаленко, з котрим я був знайомий ще з часів свята Котляревського в Полтаві (у вересні 1903 р.), розбалакався і переказав дещо інтересного. М.[іж] ін.[шим] оповів, що перед проголошенням Скоропадського гетьманом німецькі кермуючі чинники зверталися до нього, щоби як представник поміркованих елементів (хліборобів) перебрав начальну владу в свої руки та розігнав «[Українську] Національну Раду» та її правління, котре внявилося

[1] Відкритий наказ (нім.).

зовсім неспосібним до утримання ладу в державі і зовсім не рахується з реальними відносинами. Заразом дали йому до пізнання, що коли б він відказався, мають вже наміченого іншого кандидата, котрий буде менше догідний дня українських націоналістів. Чикаленко, отримавши таку пропозицію, прохав кілька днів часу до роздумання, нараджувався з близькими собі і довіреними громадянами, по цілих ночах неміг зі жури заснути, але остаточно таки відсунувся, не вважаючи для себе можливим виступити проти [Української] Національної Ради. Тоді німці висунули Скоропадського.

Відтак я спитав про Кистяковського, яким чином він попав у чорносотенну компанію. Чикаленко оповів, що це колишній спільник відомого адвоката в Москві Муромцева. Коли Муромцев став президентом першої думи, Кистяковський перебрав адвокатську канцелярію на власний рахунок і в короткім часі нажив великі гроші. Опісля звинув канцелярію, бажаючи відограти політичну ролю. З вибухом революції переселився до Київа і став крутнтися коло українців. Чикаленко все обстоював за тим, щоб його приєднати дня української справи, бо це дуже спосібна і метка людина. Великим прогріхом було, що при передостанній переміні ґабінету українці рішучо настояли, щоби його усунути з міністерства; це його штовхнуло в обійми явних ворогів українства і він тепер мстнться. З дальшої розмови я виніс враження, що мій співбесідник все ж таки більше схиляється своїми симпатіями на сторону гетьмана, ніж Винниченка і Петлюри, котрих вважав демагогами.

Дуже рішучо накинувся також на Мих. Грушевського, закидуючи йому, що окружався самими молодиками, котрих робив економічно від себе залежними і котрими кермував деспотично, відсовуючи всіх самостійно думаючих людей на бік. Згадав про свої кількоразові інтервенції в Товаристві ім. Шевченка у Львові в користь Грушевського, заявляючи, що тепер жалує цього. Я, хоч не зо всіма цими поглядами погоджувався, не дуже перечив, щоби не дратувати видимо переденервованому хазяїнові. На прощання подарував мені дві свої брошури: «Промову» і шесте видання «Бесід про сільське хазяйство».

Від Чикаленка я зайшов ще до Матюшенка, секційного шефа в міністерстві здоровля, з котрим познайомився ще давніше в Чернівцях з нагоди його переїзду на якусь-там конференцію до Відня. Він був повний надій на близьку перемогу Петлюри, по боці котрого симпатії всіх свідомих українців, але зазначив з жалем, що в повстанчім війську виступають чисто большевицькі способи боротьби, що брак там карности, і оповів про замордування селянами поміщиці – української письменниці Березиної-Василевської, котра підписувалася «Дніпрова Чайка». Про Кистяковського висказався дуже неприхильно. Про мій і Безпалка приїзд вичнтав в київській «Мысли», де про

нашу подорож були подані такі небелиці, що я реготався, слухаючи, як Матюшенко мені їх перечитував.

Сьогодня у всіх київських часописях появилося оголошення про перемир'я, заключене між повстанчими військами і німцями на умові, що повстанці не будуть підступати ближче як 20 верстов від осередка міста, а гетьманські війська не будуть виступати з Києва. Заразом повстанці зобов'язалися свобідно перенускати потяги з вертаючими домів німецькими вояками. В українських ворожих до гетьмана колах запанувало загальне обурення на німців, котрі своїм вмішанням причиняються до продовження внутрішної війни і не допускають до ліквідації гетьманщини. Горячіші відгрожуються, що ні одна німецька нога не вийде ціло з України.

О 5-ій год по полудні я зайшов, як було умовлено, до ген.[ерала] Спанокі. На жаль, потрібного до їзди документа не дістав, бо генерал був двічі у президента міністрів Гербеля, але не застав, а без його відома таки не хотів дати письма. Після довгих пересправ вкінці згодився устно поручити майорові Пройсові і поручникові Максові, котрі мали провадити австрійський транспорт, забрати й нас зі собою. Вже о 8-ій вечером я був на залізничім двірці. Безпалко в останній хвилині рішився остати в Києві. Д-р Яросевич і Устіянович прилучилися до якоїсь місії, що цим самим потягом їхала до Мюнхена, тому мені було можливо забрати зі собою Боднаренка, Тарасовського і ще одного їхнього товариша, котрі хотіли видістатися з Києва, щоби пристати до Петлюри.

На двірці був страшний натовп німецького й австрійського війська. Ледви з тяжким трудом вдалося відшукати Макса, котрий вказав нам місця в однім спільнім переділі. Ледви ми примістилися, надійшов німецький фельдфебель і давай нас викидати, бо цим потягом мають право їхати тільки австрійські німці, а не слов'яни. Всякі відклики на поручника нічого не помогли і ми мусіли висісти. На щастя, надбіг пор.[учник] Макс і якось пригласкав сердитого тевтонця. Ще опісля від часу до часу переходили через наш переділ ріжні німецькі впорядчики і кожний допитувався, що ми за люди. Щойно коли о 10-ій потяг рушив з місця, ми відітхнули свобідніше. За Святошином стежа петлюрівців перевела ревізію потягу і тоді Боднаренко з товаришами зникли з вагона.

V. [Повернення додому]

Цілу ніч і цілий слідуючий день потяг волікся до Рівного. Їхати було дуже недогідно, бо німецькі вояки зовсім не церемонилися і брутально поширювалися коштом мого місця. Взагалі німецьке військо не оставило по собі в Україні доброї слави. Вже не згадувати про карні експедиції на села і безпотрібне вмішання з боротьбу між гетьманом і Директорією, але само

їхнє відношення до місцевого населення було просто скандальне. Чуючи силу за собою вони вважалися панами і господарями краю, а на його справжних горожан дивилися з погордою, поводилися з ними, мов зі своїми рабами, при кожній нагоді виявляючи свою некультурну брутальність. Мені нераз доводилося в Києві чути вискази від земляків, що тепер розуміють, чому цілий світ повстав проти німців.

У Рівнім треба було висісти, бо потяг йшов дальше на Ковель в Польщу. Тут разом із д-р Яросевичем і Устіяновичем ми сіли у службовий поїзд, котрий саме відходив до Здолбунова, радуючися, що так добре зложилося. Але наша радість не тревала довго. В Здолбунові застали залізничий дворець, завалений галицькими вояками, котрі вертали з України і вже дві доби надармо дожидали на потяг до Радивилова. Від начальника стації ми дістали вняснення, що нині ніякий потяг в сторону Радивилова не від'їде, а що до завтрішного дня – то «нєізвєстно». Прийшлося заночувати в брудній жидівській гостинниці, де, крім сінника, і подушки ніякої постелі не було.

Ранок не приніс вияснення положення. Була це неділя 1-го грудня. На двірці ми зазнакомилися з двома молодими австрійськими старшинами – українцями і ще якимсь військовим, що пристав до них в дорозі. Один із старшин Мельник, вертав з Царгорода, другий Кривоносюк, – з Одеси, і так само, як і інші вояки, дожидали потягу. Мельник телефонував до німецького команданта стації в Рівнім і довідався від нього, що всі потяги спрямовується тільки на Ковель. Коли ж замітив, що тут, в Здолбунові, дожидає потягу кількасот українців зі Східної Галичини, котрі не можуть їхати на Ковель, бо там поляки їх інтернують, дістав дуже знаменну відповідь; «Die Ukrainer können weiter zu Fuß gehen»[1]. Стало ясним, що годі марно тратнти час на дожидання потягу, треба кіньми відбути решту дороги. Нас було 8 осіб, бо оба старшини мали понурі, проте наняли двоє саний і о 2-ій з полудня нустилися в дорогу. За перевезення до Дубна (40 верстов) прийшлося заплатнти по 140 карб. за одні сани, проте випало по 35 карб. на особу. Їзда була дуже прикра, ніхто з нас не мав шуби, тільки звичайні плащі, котрі прошибав сильний вітер, що дув зі заходу нам майже просто в обличчя і падав сніг з дощем; був сирий, проникливий холод.

До Дубна заїхали ми вже пізним вечером. Заїхали до гостинниці, випили по кілька склянок горячого чаю і зараз поклалися спати з постановою рано встати, щоби завчасу вибратися в дальшу дорогу. Ледви поспіли задрімати, коли розбудив нас крик і стукіт. До наших кімнат вдерлися німецькі вояки з револьверами в руках і приказали негайно одягатися і йти з ними на команду. Я показував їм свої посольські документи, старшини покликувалися

[1] Українці далі можуть іти нішки (нім.).

на свій одностріій та військові легітимації, але вони й дивитися не хотіли, заявляючи, що ми арештовані за рабівничий напад і будемо поставлені під воєнний суд. Не було ради супроти брутального насильства. Коли вийшли з гостинниці, обскочив нас другий відділ німців, розставлений довкола дому, щоби не дати нам втечи через вікна. Нас вісьмох провадило около 20 вояків узброєних багнетами і револьверами; уставили нас в двійки, окружили довкола і погрожуючи застріленням при найменшій пробі утечі, темними вуличками по розмоклій грязюці завели до якогось будинку на противнім кінці міста. Що це був за будинок: команда чи тюрма – годі було серед пітьми розібрати. Там перешукали кожного за зброєю, старшинам відібрали шаблі і ладилися посадити нас під арешт.

Я запротестував енергічно, покликуючися на свою посольську незайманність, і зажадав, щоби мене негайно повели до самого команданта; також оба старшини запротестували, називаючи поведення німецької військової влади грубою некультурністю. Ця енергічна постава трохи збентежила фельдфебля, котрий переймав арештованих. Мене і обох старшин оставив в канцелярії, а інших велів замкнути під ключ, заявляючи, що постараєть-ся зараз вияснити справу. За якої півгодини надійшов німецький старшина, оглянув наші документи, розпитав, звідкіля і куди їдемо, чи бачили нас в Здолбунові на стаційній команді і на наші нові протести заявив, що зараз телефоном провірить наші зізнання. З нами остав якийсь інший фельдфебель, дещо інтелігентніший від попередного, котрий старався оправдувати наше арештування теперішними виїмковими обставинами, бо німецький гарнізон тут зі всіх боків загрожений, мало не що днини мусить зводити боротьбу з «петлюрівськими бандами», от і цеї ночі сподіваються нового нападу, тому і ми тут ліпше, захищені ніж в гостинниці, де могли би нас ограбити або й помордувати. Я з пересердям подякував за таку опіку і сказав, що влада в культурнім світі поводиться зовсім інакше. Коли вже мали яке підозріння проти нас, могли з відділом війська вислати яку інтелігентну людину, котра провірила би наші документи на місці, в гостинниці, та не витягала би нас в ночі з ліжок і не провадила під конвоєм мов злочинців через ціле місто.

Надійшов ще якийсь тип, мабуть, детектив, котрий говорив по-московськи і по-німецьки, і почав нам яркими красками змальовувати пануючі тут в околиці відносини: що тут кругом повно розбишацьких банд, котрі нападають на купців, подорожних, не ощаджуючи навіть вертаючих домів полонених, і рішучо відраджував нам пускатися в дальшу дорогу. Свою політичну орієнтацію виявив впевнюванням нас, що «петлюрівські банди» не хотять нічого чути про Україну і домагаються обновлення давної Росії. Десь коло півночі вернув старшина і заявив, що справа вияснена і ми вільні. Я зажадав, щоби нас відпровадили до нашої гостинниці, бо не знаємо міста

і не хочемо наразнтися на нове арештування якою переходячою стежою. Старшина провів нас сам зі своїм фельдфеблем і по дорозі масненько перепрошував за «прикру помилку». Я коротко відповів, що такі «помилки» ніяк не дадуться оправдати і заповів внесення зажалення до компетентних властей.

Опісля оповів мені д-р Яросевич, що в камері, до котрої його замкнули, сидів провідник одного «бунтарського» відділу, котрому перед кількома днями вдалося розоружнти німецьку залогу Дубна, але відтак німцям надійшла підмога з Рівного і захопила цілий його відділ. З розмови з цим ватажком д-р Яросевич відніс враження, що цей відділ, хоч утворився зовсім самочинно, мав зовсім цю саму ідейну програму, що й ціле повстання Петлюри.

Вчасним ранком на нанятих в Дубні підводах ми вибралися в дальшу дорогу. За перевіз до Бродів (60 верстов) заплатили по 200 карб. від саний. Та й тут не обійшлося без невеличкої пригоди. Зараз за містом залубні, на котрих я їхав, пішли на скруті в затоку, гримнули боком об твердий набій і ціла санка розторощилася. Прийшлося позичати інші сани, що вдалося тільки з великим трудом і забрало багато дорогого часу. До цього наняті коні від давна не бачили вівса і були дуже виснажені, а їхні хозяїни зраджували непоборну охоту зупинятися перед кожною більшою коршмою по дорозі «на попас». Зате з розбишацьких банд, котрими нас так полохали, ані сліду, всюди спокій і нормальне життя, хоч влада «блюстителів ладу», німців, не сягала поза межі Дубна. До Радивилова приїхали вже добрим сумерком, а що наші ґазди самі відраджували занускатися під ніч в прикордонну смугу, бо там всіляке може статися, прийшлося заночувати під самим порогом Галичини, у звичайній мужицькій хаті, де, крім нас вісьмох, спала ще хозяйка з дитиною в колисці і її підросток-хлопець. Очевидно, в короткім часі в кімнаті запанувала атмосфера, в якій, як то кажуть, зависає сокира.

У вівторок 3 грудня зараз вранці рушили ми в дальшу дорогу. По дорозі на західнім кінці Радивилова поступили до команди «реснубликанського» (петлюрівського) війська за перенусткою. Тут познайомилися з командантом Боровим і його осавулом Бараном, дуже симпатичними парубками, свідомими українськими націоналами. Без труду дістали бажану перенустку, але ледви переїхали кількасот метрів, зупинили нас два вартові і, незважаючи на перенустку, конче намагалися зревідувати наші клуночки. Щойно погроза, що зараз завертаємо до команданта пожалуватися, що нехтують його перенустку, спонукала їх оставнти нас у спокою. На самій границі, де проводила контролю якась інтелігентна людина, ми не стрінули вже ніяких труднощів.

У Бродах не забавилися надто довго і службовим потягом наспіли на полуднє до Красного. Тут прийшлося дожидати потягу в сторону Тернопо-

ля, куди переселилося західноукраїнське правління після виїзду зі Львова. Дожидати треба було до 7-ої вечером. Нам дали два переділи 1-ої кляси, але неотоплені і без світла; обиття зі сиджень було здерте, занавіси пообривані, лише стріпці теліпалися збоку, але на щастя шиби були цілі. Був тріскучий мороз, а потяг мов на злість волікся черепашиним ходом і на кожній стадії безконечно довго вистоював. До нашого потягу дочеплено два вози з польськими в'язнями з-під львівських околиць, щось – як нам казали – около 70 осіб. Вояки зі сторожі, що провожала ув'язнених, в дорозі вдерлися до наших переділів, зовсім не зважаючи на наші протести, і обсадили їх так щільно, що замість 4-ох осіб їхало в кожнім переділі по 12. Не то спати, але й ворухнутися годі було. Щоправда, стало через це трохи тепліше, але повітря стало неможливе. Ціле поведення вояків було грубе та неохайне і вказувало на занепад військової дисципліни.

До Тернополя приїхали в середу о 4-ій рано. В цій порі годі було йти на місто шукати гостинниці, на це треба було окремої нічної перенустки, якої ми, очевидно, не мали. Проте підождали на стаційній команді, поки розвидніло і тоді четар Косаревич з ще одним незнайомим мені військовим запровадили нас до міського військового шпнталю, де ми обмилися і дістали тепле снідання. Я найшов собі кімнату в Подільській гостинниці, але без опалу, бо опалова кріза в столиці безлісного Поділля була гостріша як де-небудь інде. Заходив до будинку гімназії, де примістилося правління, але нікого з державних секретарів не застав. На обіді зійшовся я з премієром д-ром К. Левицьким, Ос. Бурачинським, Дм. Вітовським, Бандрівським і ін.[ших] і від них довідався, що секретаріят зараз пополудні їде окремим потягом до Станіславова, куди скликано загальний з'їзд повітових комісарів. Очевидно, що я обіруч хопився цеї нагоди дістатися до Станіславова, обіцюючи по дорозі здати звідомлення зі своєї місії в Київі. Панейка не застав у Тернополі, мені казали, що поїхав до Яс інтервенювати в справі Буковини і деяких пограничних спорів, але пізніше, вже в дорозі, я довідався від д-ра К. Левицького, що його вислано до Яс, але він поки що сидить в Стрию.

Взагалі цілий тернопільський режім зробив на мене дуже пригноблююче враження. Між членами Ради секретарів не було згоди, одні відказували на других, обвиняючи себе взаїмно в нездарности, неробстві, а то й ще тяжчих прогріхах. Вітовський нарікав, що на найближчу декаду не мав грошей на виплати для війська і з пересердям заявив, що дальше так йти не може. При мені при обіді порушено пнтання внутрішної воєнної позички, але премієр лиш рукою махнув, кажучи, що перше треба відобрати Львів. Цілу надію покладали ще на 33 міліони кор., які австрійська ліквідаційна комісія признала для Східної Галичини – але коли ці гроші надійдуть і чи взагалі надійдуть? В четвертій год. пополудні окремим потягом ми виїхали з Терно-

поля. Перший і одинокий раз в цій далекій подорожі довелося їхати вигідно і з комфортом, як їздять справжні державні посольства. В мягко вистеленій, тепленькій і рясно освіченій сальонці зібралося нас п’ять осіб: д-р Кость Левицький, Голубович, Вітовський, Яросевич і я. В дорозі я передав письма від Гр. Микетея і зложив докладне звідомленння про старання в буковинській справі, про теперішнє положення і настрої на Придніпрянщині.

Д-р Левицький оповів мені про свою втечу зі Львова, нарікаючи на крайнє безголов’я військової команди. Зі штабу повідомили його крнтичного дня, що в 4-ій год. має бути готовий до виїзду. Але заповідженого авта в 4-ій не було і прийшлося перебути муки дожидання і непевности, чи його взагалі не покинули. Вкінці в ½ 5-ої приїхало авто, але старшина, котрий в нім приїхав, сказав, що виїзднти не треба, бо небезпека вже минула. Чверть години пізніше прийшов новий приказ до втечі. По дорозі вступив до штабу поспнтати, котрими вулицями їхати, але на це ніхто не знав нічого певного сказати. З Жовківської вулиці[1] була відомість, що там небезпечно, бо падуть густі стріли. Вислано самохід на пробу, показалося, що там ніяких стрілів не чути. На Підзамчу виринула нова проблема: чи їхати залізницею до Красного, чи автом до Жовкви. Внявилося, що стаційний командант навіть не казав перевірити, чи шини де не ушкоджені. Тому премієр рішився їхати автом до Жовкви, очевидно, не маючи певности, чи на Знесінню або в Малехові не впаде в яку польську засідку. Казав нустнти автомобіль з найвищою можливою скорістю і якось щасливо заїхав до Жовкви, звідтам – до Золочева, а вкінці – до Тернополя.

Вітовський інформував мене про воєнне положення. Згадав, що вдалося придбати дуже спосібного сотника австрійського генерального штабу Єрлє, котрий став тепер начальником штабу південної армії, що має завданням прикривати нафтовий терен та непокоїти лінію Львів-Перемишль. Останніми днями були деякі успіхи: вдалося захопнти Городок і коло Братковоич висадити міст у повітря. Велику потіху робить отаман Гриць Коссак, котрий, не маючи військового образування, позує на українського Наполеона. В північній армії коло Сокаля має провід полковник Захаріїн. В арміях богато конечних річей бракує, але мимо цього до тижня сподіється відобрати Львів.

До Станіславова приїхали в четвер 5-го грудня в 7-ій год. рано. В гостинницях не було ні одного місця свобідного, прийшлося покористуватися гостинністю д. Губчака. Пополудні відбулася нарада повітових комісарів. Було заступлених 22 повіти. Тут була найкраща нагода поінформуватися про загальне положення в краю, про настрої на місцях і саме з цею метою

[1] Тенер вулиця Б. Хмельницького.

я прийшов на засідання. Але перевтома з довгої дороги, невиспання, безнастанне нервове напруження викликали сильну реакцію. Я не тільки не міг слідити за ходом нарад, за бесідами промовців, але просто стоячки засипляв, при цім трясся мов в лихорадці. Це примусило мене покинути ці інтересні збори і піти на кватиру на супочинок.

У Станіславові перебував тоді президент української части Буковини Ом. Попович. Проте слідуючого дня рано я вибрався до нього, щоби йому зложити звідомлення зі скупих вислідів місії до Львова і Київа. Крім цього, порушив ще одну справу, котру попереду обговорив Бурачинський зі мною в Тернополі. Румуни, захопивши Буковину, стали вимагати від всіх урядовців т.[ак] зв.[аного] службового приречення на вірність румунському королеві, а хто не хотів його зложити, того усували зі служби і не виплачували йому платні. В інтересі української державности безперечно лежить не допустити до того, щоби наші урядовці складали таке приречення і таким чином поширювали зневіру в успішність української справи. Тому я, повернувши до Черновець, подам урядовцям вказівку, щоби всі усунені румунами зі своїх посад переходили до Галичини, де великий брак інтелігентних сил, де кожний дістане роботу і плату. Але треба рахуватися з тим, що якась частина усунених урядовців з родинних чи яких інших зглядів не зможе переселитися до Галичини. Зрештою було б шкідливим визбуватися всіх інтелігентів з краю. Проте бодай частині урядовців треба буде виплачувати їхню пенсію з наших національних фондів. Гроші на це має Мик. Василько з ліквідаційної комісії для Буковини і лист в цій справі до Василька передав Бурачинський на мої руки. Тепер треба вислати цей лист до нього якоюсь певною людиною, котра відтак привезла би від нього гроші. Як кандидата на такого посла я пропонував Мих. Губчака, котрий вже заявив охоту послужити в цій справі. Попович дав на це свою згоду, після чого ми ще умовилися щодо способу дальшого порозумівання зі собою.

О 4-ій пополудні я сів на потяг, що мав їхати аж до самих Черновець. До Коломиї їхав з кількома комісарами, котрі вертали з наради, а дальше вже сам. Мороз був лютий, але переділ, в котрім я їхав, був ще як-так опалений; в дальших возах було зовсім зимно. У Снятині наша погранична сторожа перевела дуже строгу ревізію подорожних документів і клунків. На слідуючій стації, в Неполоківцях переходили через потяг румунські жандарми, заглядали до переділів, але за документами не питали.

В суботу 7-го грудня, в 4-ій годині досвіта, я висів на черновецькім двірці.

Друкується за: «Літопис Червоної Калини» (Львів). – 1930. – Ч. 10. – С. 12–14; Ч. 11. – С. 5–10; Ч. 12. – С. 11–15.

Ілько Попович – Мироп Кордуба

Ілько Попович

До перевороту на Буковині

Від п.[ана] інж.[енера] І. Поповича дістали ми лист, який відноситься до статі д-ра М. Кордуби. Друкуємо сей лист отже (разом із відповідю д-ра М. К[орду]би), хоч і в інтересі всебічного висвітлення минулих подій, і в інтересах поваги порушеної справи, воліли би мати від автора не формальний лист до редакції, лише сумлінне й широке представленнє пережитого. Ред.

«Шановна редакціє!

Відносно до статі д-ра Мирона Кордуби «Переворот на Буковині» в «Літер.-наук. Вістнику» (книжка Х-ХІІ, 1923 р.) прошу на підставі § 19 пр.[есового] закона помістити отсе спростованнє:

1. Неправда, що я на засіданню бук.[овинської] Укр.[аїнської] Нац.[іональної] Ради з дня 5.ХІ моє військове звідомленнє закінчив внеском, щоби з рішучим виступом щодо перебрання влади підождати ще кілька днів (ІІІ, стор. 238): а правда, що я по своїм звідомленню в противенстві до пропозиції п.[ана] Івановича перший поставив внесок, щоби зараз на другий день перебрати владу, заразом начеркнув я й плян сього виступу і обіцяв іще ночию зробити всі потрібні приготовання.

2. Неправда, що виявилося з нашого звідомлення, що Січові Стрільці не мали обуви та що ми мали якусь підмогу з Коломиї в силі 50 люда, а правда, що тої самої днини, як вишкіл Січ.[ових] С.[трільців] прибув до Черновець, дістав із наших військових магазинів не лише обувє, однострої і харчі, але й амуніцію, коні, підводи і т.[ому] п.[одібне], правда й те, що ми ані з Коломиї, ані з провінції не дістали жадної військової підмоги, ані одного вояка, а не то в силі 50 люда.

3. Неправда, що я дня 6.ХІ під час перебрання влади від президента краю до нього і до голови бук.[овинської] У.[країнської] Н.[аціональної]

Ради сказав: «Beeilen Sie sich, meine Herren, das Militär unten wartet»[1]; а правда, що я лишень до тодішнього австр.[ийського] президента краю сказав: «Wir sind nicht hergekommen, um mit Ihnen, Herr Graf, zu verhandeln, sondern wir kommen, um in Namen des ukr. Nationalrates von Ihnen die Übergabe der Amtsgewalt zu fordern, eventuell zu erzwingen, zu welchem Zwecke, das Regierungsgebäude militärisch besetzt ist»[2].

4. Неправда, що по вістці, переданій п.[аном] Ганчаруком про прибуттє рум.[унській] дивізії до Глибокої, ніхто вже те згадував про оборону; а правда, що я по раз третий зажадав від У.[країнської] Н.[аціональної] Ради зарядити мобілізацію в укр.[аїнських] повітах, згодитися на евакуацію Черновець, на знищеннє мостів на Пруті і на утвореннє фронту над північним берегом Прута.

5. Неправда, що в депутацію до ген.[ерала] Задіка зголосився лишень сотн.[ик] Радомський, а правда, що зголосився і я, на що У.[країнська] Н.[аціональна] Рада не згодилася тому, щоби наші військові частини не осталися без проводу.

6. Неправда, що всі військові відділи покинули Чернівці вже 9.XI, а правда, що вечером 9. XI покинули місто без моєї згоди і відома сотні Січ.[ових] Стр.[ільців] і п.[ан] Іванович зі своїм відділом, а я з останними евакововував аж до втоми цілу ніч наші магазини і від'їхав як останній з військових разом із нашим президентом у неділю дня 10.XI автом, коли вже по улицях міста ходили бук.[овинсько]-румунські патрулі.

З гл.[ибоким] поважаннєм інж.[енер] Ілько Попович».

«На се спростованнє маю честь відповісти ось що:

ad 1. Свої спомини я подав на підставі записок, котрі писав майже щоднини за свіжої пам'яти, під безпосередним вражіннєм подій. Тому обстоюю при своїм змальованню ходу нарад у сей пам'ятний вечер. Що реферат військової команди був негативний і зміряв до відсунення акції, доказом сього виступ п.[ана] Безпалка і його остра критика команди. А в тім можливо, що п.[ан] І. Попович промовляв у тім дусі, як се наводить у спростованню, але щойно в дальшій дискусії, коли загальний настрій більше вияснився. Інакше зборам зараз же кинулабися в очи різка суперечність становища серед самої ж команди в тій так важній справі і звернули би на се увагу в дискусії.

ad 2. Як справді малася справа з обувою та заосмотреннєм війська, не знаю і про се я не брався видавати свого осуду, бо стояв оподалік від вій-

---

[1] Поквaптеся, панове, внизу чекає військо (нім.).

[2] Ми не прийшли сюди, щоб вести з вами переговори, пане графе, але ми прийшли для того, щоб в імені Української Національної Ради вимагати від вас передачі урядової влади, можливо що й силою, і з цією метою урядовий будинок оточений військом (нім.).

скової організації. У споминах переказую лише те, що було сказане у військовім рефераті на згаданих зборах і зовсім рішучо підтримую, що саме так було сказане, як я се подаю. В справі підмоги п.[ан] інжінєр сам собі перечить у спростованню: в однім і тім самім реченню згадує, що «вишкіл Січ.[ових] Стрільців прибув до Черновець» і каже «ми ані з Коломиї, ані з провінції не дістали жадної військової підмоги, ані одного вояка».

ad 3. Про перебраннє влади від краєвого президента оповідав мені п.[ан] посол Іл. Семака, один з учасників сього акту; від нього я записав і слова казані тоді п.[аном] І. Поповичем. Очевидно, що в тій справі сам п.[ан] І. Попович найбільше компетентний і тому не лишається нічого иншого, як приняти до відома авторизований текст його висказу. Він стверджує, що зміст його висказу поданий в моїх споминах зовсім вірно.

ad 4. З оповідання ясно виходить, що маю на думці оборону цілої нашої території, в першу чергу столиці краю, Чернівців. Попри се я не обов'язувався подавати протоколу засідання, змісту всіх промов; моїм завданнєм було змалювати загальний настрій і сей був справді зовсім безнадійний. Пригадую собі, що п.[ан] І. Попович щось говорив про мобілізацію (на очах ворога!), але сей проект перейшов так непомітно, що не було над тим ані дискусії, ані голосовання.

ad 5 і 6. Добр. Іл. Попович мабуть невдоволений, що я надто мало згадую його шан.[овану] особу, бо інакше годі зрозуміти, чому в спростованню позволяє собі навіть на фальшованнє тексту моїх споминів, щоби мати нагоду зазначити свою діяльність. Я пишу там: «Рішено, що письмо мають негайно повезти два відпоручники, один військовий і один цивільний, які самі зголосяться. З військових зголосився сотн.[ик] Радомський, з цивільних ніхто не хотів зголоситися». Слівця «лишень» у мене нема, його вставив щойно п.[ан] Іл. Попович. Зрештою діло не в тім, що всім цивільним забракло цивільної відваги. Так само ніде в споминах не сказано, що «Всі військові відділи покинули Чернівці вже 9 падол.[иста]». Навпаки, з оповідання зовсім ясно виходить, що в ночи о ½ 1 значить вже 10-го падол.[иста], коли ми з п.[аном] Р.[адомським] від'їздили до Глібокої, чернівський зелізн.[ичний] дворець був іще в наших руках; щойно при повороті, ок.[оло] 4-ої рано, ми застали вже переміну влади. А й тут не говорю про «всі» військові відділи, бо не мав про всіх них евіденції.

На закінченнє що одна замітка. Я зовсім не збирався писати історичної студії про переворот на Буковині. На се ще не пора і нема у мене потрібних до сього матеріялів. Такі спомини все бувають і з природи річи мусять бути суб'єктивні та егоцеитричні. Тому спростованнє споминів із покликом на § 19 прес.[ового] закона річ досі зовсім небувала. Замість слати такі спрос-

товання та валити тараном в отворені двері, красше сісти та написати свої спомини, які освітлили би діяльність військового командування в ті історичні дні.

Д-р М. Кордуба.

Друкується за: «Літературно-Науковий Вістник» (Львів). – 1924. – Т. LXXXII. Кн I. – С. 344–346.

Мироп Кордуба

У кривім зеркалі (з нагоди появи книжки Омеляна Поповича: «Відродження Буковини». Спомини. – Львів, 1933. – 82, 120 стор. зі знимками)

Вже не раз доводилося читати нарікання на те, що мемуаристика, особисті спомини, це майже зовсім занедбана галузь в українській літературі. Щойно воєнні часи розбурхали трохи енергію на цім полі й викликали буйніший розріст цього жанру. А вже спомини про передвоєнне українське громадське життя в таких закутках як Буковина, це, – коли не помиляюся – справжній унікат! Тому «Червона Калина» зробила добру прислугу нашій небогатій мемуаристичній літературі, видаючи спомини Ом. Поповича, списані ним майже напередодні смерти. Ці спомини охоплюють спорий шмат часу: від 70-их років минулого століття до кінця 20-х теперішнього.

На перших сторінках автор оповідає про свої дитячі, хлонячі й молодецькі літа, про науку в черновецькій гімназії та в учительській семинарії, котру скінчив в 1877 р.; заразом змальовує відносини, які тоді панували в цих обох школах, та сумний стан української справи на Буковині взагалі. Відтак старається з'ясувати роль, яку Ів. Тимінський відограв у пробудженні народньої свідомости серед буковинської інтелігенції і подає деякі інтересні подробиці про останні роки життя Осипа Федьковича та Сидора Воробкевича. Згадує про боротьбу українства з кацапством на буковинському терені, характеризує становище австрійського уряду, зразу вороже, відтак прихильне до українців, ролю проф.[есора] Степана Смаль-Стоцького та Миколи Василька в краєвій і національній політиці, оповідає про свою власну діяльність в українських товариствах. Окремі уступи присвячує оглядові розвою українського шкільництва від 1870-х років аж до вибуху війни (ст. 45–65) та тяжкій боротьбі українців з румунами за рівноправність у православній церкві (ст. 66–79). Опісля вертає знова до політичних справ, розглядає організаційні спроби політичного життя серед української громади, згадує про воєнні часи та події з листопада 1918 р. Автобіографічні спомини кінчить

короткими згадками про свою діяльність на становищі інспектора народніх шкіл «Рідної Школи» в Галичині. До споминів доданий бібліографічний покажчик праць автора, зладжений його внуком, але далеко не повний; тут не зазначено навіть найважніших статей, які містив у «Буковині», «Бібліотеці для молодіжи», а останніми часами й у галицьких видавництвах. З другого боку, приписано йому авторство деяких творів, котрі є тільки перекладами (прим.[іром] «Чума горівчана»).

Мушу відразу признатися, що спомини О. Поповича мене розчарували. Я сподівався, що автор скупчить цілу свою увагу на ділянку, котрій сам посвятився, в котрій працював ціле своє життя з безперечним успіхом і в котрій в останній, передвоєнній і воєнній добі був майже самовладним керманичем – себто на ділянку української просвітно-шкільної роботи на Буковині. Тут справді міг зі своїх споминів подати богато незнаного, нового, іитересного, богато такого, чого ніхто другий подати не зможе. Тим часом, на жаль, автор хотів охопити ціле життя своєї доби, всі суму розвою українського народу на Буковині за цілого півстоліття, і – і розгубився. Вислід вийшов такий, що уклад споминів став через це хаотичний, бо автор з одної теми перескакує до другої, відтак знова вертає до попередньої, дещо повторяючи непотрібно; що огляд політики й партійного життя вийшов дуже фрагментарний, з великими й річевими прогалинами; що про економічні справи (каси) кинено тільки кілька натяків, з яких ніхто на зазнайомлений з ділом нічого не второпає. Через те й образ розвою просвіти й шкільництва не вийшов такий чіткий, як би бажалося, бо й тут поминено декілька дуже важних справ, які заслуговували на докладніше обговорення, от хоч би довга та вперта боротьба з язиковим утраквізмом в середних школах[1], або зорганізовання і ведення перших на українських землях мужицьких університетських курсів на зразок данського педагога Ґруитвіґа.

Та все ж таки О. Попович брав у політичному життю Буковини живу участь та в 1911 р. став послом до буковинського сойму й членом Краєвого Виділу, тому ці фрагменти з політично ділянки, що їх подає у споминах, дають доволі авторитетне й заразом іитересне насвітлення політичного виднокруга так самого автора, як і деяких інших буковинських «політиків». Змальовуючи, як тяжко й пиняво йшла в початках національна робота, автор каже: «На поміч став нам припадок, що Алєзані (неприхильний українцям президент краю) помер нагло» (ст. 35). На його місце прийшов барон Піно, що почав цікавитися українцями. «Та ба, нам усе вітер в очі! Піно незабаром осліп і мусив уступити». Але, на щастя, після нього став пре-

[1] Автор згадує тільки па стор. 58, що утраквістичпий устрій цих шкіл заставляв українських послів виступати проти д-ра К. Тумліржа, краєвого іпспектора-пімця.

зидеитом гр.[аф] Паче (котрого О. П.[опович] чомусь постійно зве «Паце»), теж прихильний українцям. «За його допомогою входять до сойму перші українські посли: Пігуляк, Волян і Тимінський». І цей «вибір» автор вважає «видимим знаком неабнякого політичного успіху» (ст. 36). Так і дальше. За Бургіньона було зле, бо був неприхильний, за кн.[язя] Гогенльоге добре, бо він був «вільнодумний демократ широкого покрою», але, на жаль, не побув довго. При його прощанню пос.[ол] Пігуляк, речник українців, як підкреслює автор, «дуже правдиві слова»: «Українці витали радо кожнього нового президеита, бо надіялися від кожнього поправи своєї долі, та ще радше прощали кожнього, крім вас, якого нам дуже жаль…» (ст. 41). Відтак прийшов барон Бляйлєбен… «він виробив безліч відзнак, ба й шляхоцтв…» (ст. 41). Справді дуже примітивна політика провідників поневоленого народу, що від кожнього нового президеита краю сподівалася поправи долі, котрі долю свого народу зв'язували зі смертю одних та осліпленням других президентів, вибір послів з ласки президеита вважали неабияким політичним успіхом і т.[ому] п.[одібне]. Так остало до кінця, бо ще в 1911 р. автор споминів прохав президеита Бляйлєбена згоди на свою кандидатуру до сойму, що й виразно зазначує: «Президеит Бляйлєбен не спротивився моїй кандидатурі» (ст. 63); супроти цього, очевидно, вибір відбувся без ніяких трудностей, «майже однодушно» (ст. 88).

Про політичну діяльність загалу українських послів автор говорить дуже мало, про їхню громадську працю таки зовсім нічого позитивного. Бо ж таки вискази як: «з вибором перших українських послів повіяло весняним леготом по буковинській країні» (ст. 36) або: «оснування читалень… відтак понулярний часопис «Руська Рада» будили все більші маси селян» (ст. 81) – це поезія, що стоїть у різкій суперечности зі станом, ствердженим кілька сторінок дальше: «Народня маса не проявляла ніякого політичного життя, вона спала від одних виборів до других сном блаженних» (ст. 85). А було кому її будити, бо ж число українських соймових послів все зростало і в 1911 р. дійшло до 16-ти; на невеличку територію буковинської України хибань доволі!

Зате автор доволі широко розправляється з проф.[есором] Степаном Смаль-Стоцьким таількома наворотами величає діяльність посла Миколи Василька. Стоцькому закидає амбітне скупчування ріжних обов'язків у своїх руках й автократизм та самоволю. «Вся політика була тайною між Васильком і Стоцьким, про яку довідувалися інші лиш випадково» (ст. 82). «Автократизм Василька, а ще більше Стоцького, не донускав громади до слова в політичних справах» (ст. 83). Коли так, то чому тільки Стоцький виходить в автора лиходієм, а Василька величає людиною, «що сама зробила в політичній ділянці більше (очевидно добра), ніж усі решта загалу», що «по-

ставила українську справу... на ступінь далеко вищий, як хто коли-небудь перед тим» (ст. 90). Одночасно автор виставляє себе великим демократом, рішучим противником цеї системи диктатури, підкреслює, що недостача політичної організації українців на Буковині внявила дуже лихі наслідки і згадує про невдоволення громади з цього стану, котре внявилося особливо серед учителів і найшло свій вислів у заснованню окремого органу «Каменярі».

Для всіх тих, що переживали ці часи на Буковині, буде ця частина споминів справжньою ревеляцією! Бо ж в дійсности справа представлялася зовсім інакше. О. Попович з питомою йому рішучістю підтримував цю диктатуру, котру тепер осуджує, і в справах, які входили в круг його впливів, внявляв себе зовсім не меншим автократом, як прим.[іром] Стоцький, а куди менше толєраитним для чужої думки. З іншими послами (крім Василька), навіть зі Стоцьким можна було в розмовах сперечатися про доцільність та хосенність веденої на Буковині опортуністичної політики, з Поповичем було це виключене; він зараз насуплювався, вривав розмову і всі закиди проти посольської політики вважав за особисту образу. Тепер, з перспективи десятиліть, він у споминах намагається представити справу так, що необізнаний з властивим ходом діл читач відносить враження, немов то О. Попович стояв собі зовсім збоку і до тодішньої посольської політики був непричасний. Але одночасно признається і рахує собі за заслугу, що цілий час був душею «Буковини», що була саме органом цеї політики. У Львові, в бібліотеці Наукового Тов.[ариства] ім.[ені] Шевченка є всі річники цеї часописи, котрої через довгі літа кожне число переходило особисту цензуру автора споминів і в котрих «списана історія цієї української країни за найкрасший час її скорого і гарного розвою» (ст. 32); там легко віднайти статті, зазначені буквами О. П. або й не зазначені, з гострими нападами на «Каменярів» за те, що роз'єднують громаду, ширять роздор, або лайку за те ж саме на галичан. Ці останні зовсім не були «послушні Стоцькому», як невірно інформує автор споминів (ст. 83), тільки зовсім навпаки дуже рішучо виступали проти закулісової політики та безкоитрольної диктатури і саме за те О. Попович придумав на них спеціяльну назву «налогових киринників», котра покутує це і в його споминах (ст. 107).

Властивою причиною розриву між Поповичем і Стоцьким не були ані політичні, ані тактичні ріжниці, тільки справи, про котрі оповідає у споминах на ст. 86–87, тобто зовсім особисті. Якийсь час боротьба велася у підпіллю, а коли внаслідок краху «Селянської Каси» становище Стоцького захиталося, тоді Попович сказав собі, що тепер «годі миритися, а треба битися» (ст. 85) виступив отверто. Про переведення політичної організації української громади на демократичних основах ніхто з послів не думав

серіозно. Організацію обіцювалиількома наворотами, а все тоді, коли приходили скрутні хвилі, коли сонце ласки австрійського уряду хвилево ховалося за хмару, – але на обіцянках кінчилося. «Поступову партію», котру пос.[ол] Василько «згодився покликати до життя» (ст. 83), загирив сам організаційний комітет цієї партії, що складався з найближчих друзів О. Поповича та заразом ревних сторонників правительственної посольської політики. А чому вже після усунення Стоцького від проводу в краю не переведено ніякої організації, хоч часу було доволі? Щоправда, на вічу з 25 січня 1913 р. її знова обіцювано та на обітниці скінчилося.

Щодо посла Василька, то його політика була добре відома і поза границями краю, передовсім в Галичині, завдяки парляметарній арені, на котрій здобув собі чималу славу. Тому не потрібно її докладніше характеризувати. Скажу тільки, що він був дуже метким політиком, але в громадянській роботі відограв ролю зовсім негативну. До його переходу в український табір українські політичні провідники на Буковині, головно Стоцький, Попович і Пігуляк, працювали над національним і політичним освідомленням народу, об'їздили села, відбували наради, віча, закладали читальні. Василько на цілу ту роботу дивився з легковаженням як на забавку, зайву витрату часу і енергії. Як рішучий сторонник тісного опертя на австрійський уряд, він цілу форсу політичної діяльности переніс на тайні коншахти з чоловими провідниками австрійської бюрократії, на закулісові інтриги і торги з провідниками інших партій та націй і на цім полі був майстром, якому було тяжко дорівнати.

Обожателів і прихильників справді єднав собі тим, що «для кождої потребуючої його моральної чи матеріяльної допомоги людини завсігди робив все, що було в його силі» (ст. 91). Очевидно, «матеріяльні підмоги» не йшли з його кишені, бо сам був безнастанно в грошевій скруті, але в формі посад, субвенцій, концесій і т.[ому] п.[одібне] від уряду. Що автор споминів розуміє через «моральну підмогу», годі збагнути, мабуть, відзнаки, ордери, титули, які щедро виробляв, тим легше, що вони нічого не коштували. Ще в часі війни, як читаємо в споминах, обіцював О. Поповичеви якесь «визначне становище» (ст. 91). Жадної організаційної роботи та зв'язаної з нею нубличної контролі в політиці не признавав, тільки давав доручення і прикази; критики не зносив, політичних противників старався переманити у свій табор, а коли це не вдавалося, безпощадно переслідував. Всі вибори переводив при підмозі правління і своїх платних наганячів. Той образ виборів, що його автор споминів змальовує, оповідаючи про часи президентури бар.[она] Алєзані, де «діялися крайні безправства, насильства і шахрайства» (ст. 34), зовсім не змінився в добі ґаздування пос.[ла] Василька, тільки ті безправства і т.[ак] д.[алі] поверталися в інший бік.

Все те вносило в ряди української суспільности на Буковині подвійну деморалізацію: відбирало інтелігенції віру в доцільність всякої освідомлюючої праці між народом і в застрашаючий спосіб ширило гниль корупції. Дійшло до того, як признає сам авто споминів, «що хитріші селяни шукали відтак у послів вічно заступництва своїх особистих інтересів» (ст. 85). Тому то горстка людей, котрі критично на те все дивилися, саме ті «налогові киринники», вдаряли в першу чергу на Василька, бо в нім, а не в Стоцькім, бачили головного представника шкідної системи. Ніхто не буде перечити, що Василько виєднав в австрійського правління для українців чимало уступок загальнонаціонального значіння, але всі ті його здобутки не мали опертя на солідних підвалинах національної та політичної свідомости мас, висіли у воздусі, залежні від чужої ласки, і тому світова заверуха так легко їх завалила. «Чим більше українці набирали політичної сили[1] на всіх полях, тим менше дбалося про політичне виховання народу» – каже цілком справедливо автор споминів (ст. 82), мабуть не підозріваючи, що тими словами різко засуджує цілу політику ґльорифікованого ним Василька і свою власну.

Про буковинський автохтонний рух і про боротьбу з галичанами, т.[ак] зв.[аними] «зайдами», автор споминів стидливо згадує тільки мимоходом. І ми не хочемо тут торкатися цеї сумної справи, та відсилаємо всіх цікавих до переглянення ганебної пам'яти «Православної Буковини», органу, в котрого редагуванню і видаванню найближча родина автора споминів брала визначну участь.

Ще кілька дрібних заміток. Так звана радикальна партія на Буковині, про котру згадує автор споминів, не відогравала ніякої політичної ролі. Її голова д-р Т. Галіп належав до соймового клюбу пос.[ла] Василька й у всім підчинявся його директивам. Секретар партії, інжінер Іл. Попович сповняв ролю зв'язкового між партією і своїм батьком. Одним з головних завдань «Громадянина», органу цеї партії, було вести диверсію проти Стоцького, поки ще в соймовім клюбі назверх стояла єдність.

Висказ, що Стоцький і Ґартнер впровадили фонетику до шкіл не тільки проти волі кацапів, але й проти галицьких українців, які казали, що фонетичний правопис ще не на часі (ст. 47), не може бути вірний. У 1895 р. таких українців в Галичині вже не було, хіба які відсталі одиниці, і в такім разі треба було їх назвати поіменно, та не говорити про загал. Я кінчив Академічну гімназію у Львові в 1893 р. і добре пам'ятаю, що в 7-ій і 8-ій клясі учителі української мови позваляли завдання писати фонетикою, хоч офіціяльно (з боку Кр.[айової] Шк.[ільної] Ради) це ще було заборонене.

[1] Властиво пе так сили, як блеску.

Очевидною помилкою є згадка на ст. 95: «На Угорщині осіли ми наперед в Кольошварі, відси через незнану нам мадярську мову переселилися до більш німецького Клявзенбурґу»; це одно й те саме місто, тільки по-мадярськи зветься Колошвар, по-німецьки Клявзенбурґ.

Неправдиве є твердження автора, що Народня партія на Буковині була зложена з прихильників Стоцького (ст. 97). Народня партія заснувалася в 1912 р. як реакція проти безконтрольної, закулісової політики та ширення деморалізації і корупції з боку цілого посольського клюбу під проводом пос.[ла] Василька. Дев'ять десятих її членів становили учителі, котрих автор споминів характеризує як найзавзятіших противників Стоцького. Отже, як погодити одно з другим?

Мушу сказати ще кілька слів «pro domo sua»[1], у власній обороні. О. Попович згадує й мої спомини, друковані в Літ.[ературно]-Наук.[овому] Віст.[нику], 1923, кн.[иги] X, XI, XII п.[ід] заг.[оловком] «Переворот на Буковині» і закидує мені самохвальство. Цей закид зробив мені в цім же журналі в 1924 р. його син інж.[енер] Ілля Попович, на що я дав вияснення, що у своїх споминах, написаних на підставі щоденника, я оповів тільки ті події, в яких брав активну участь, або які бачив власними очима; через те вони мусіли стати осередком оповідання. Це загальновідома і необхідна ціха всіх мемуарів. Дивно мені, що цей закид висуває тепер удруге О. Попович у своїх споминах, котрі мають такий самісінький егоцентричний характер, тільки в значно більшім степені, хоч зовсім не є мемуарами. В кожному разі можу відповісти, що у своїй статті «Переворот на Буковині» я не оголошував ані дарунків, які мені робили, ані ранґ та ордерів (цих останніх взагалі не діставав) наданих правлінням, ані не наводжу з декретів текстів урядових похвал, як це робить О. Попович у своїх споминах (ст. 49, 51, 63). Але це дрібниця і я зовсім не зупинявся б над цею справою, коли б не те, що О. Попович додає тяжкий закид, немов я у згаданій статті «воюю неправдою», котру він мусить опрокинути (ст. 106–107). Пригляньмося тим «неправдам» і спростуванням О. Поповича.

Перша «неправда» – це те, що я в статті говорю про чотирилітню бездільність і мовчаливість послів, хоч «всім відомо», що тільки один посол… д-р Ст. Смаль-Стоцький сидів за весь час війни бездільно й мовчаливо. На це відповім, що так само «всім відомо», що зараз зі самого початку війни всі посли повтікали на Захід, здебільша до Відня, і своїх шановних виборців покинули на поталу масових арештовань і мадярських шибениць, хоч їх обов'язком було боронити свій нарід від безправства і знущань. Так само «всім відомо», що ніхто з послів за цілий час війни не провадив ніякої

[1] Про свій дім (лат.).

кої політичної роботи в краю, не старався в цім або в іншім напрямі впливати на нарід, підтримати в цих тяжких хвилях його національного духу або хоч би інформувати про політичне положення, хоч Буковина через значну частину війни була свобідна від ворожої інвазії, а послам ноторичноправительственної орієнтації уряд певно не робив би перешкод. З тої причини нарікали тоді на послів не тільки «налогові киринники», але й вірні трабаити посольського клюбу. Що ж до Стоцького, то «всім відомо», що його зараз після вибуху війни покликано до військової служби і про це згадує й сам автор споминів в іншім місці (ст. 94).

Друга моя «неправда» – це згадка, що О. Попович вважав скликування віч на провінції у жовтні 1918 р. за передвчасне та що я не міг з тим погодитися і «моя партія» (тобто народня) рішила скликати на власну руку віча у Вашківцях і Заставній, та на жаль промовчую, що ці мої конечні віча на відбулися. В чім тут неправда? Хібань тільки peccatum omissionis[1], бо ж самого факту свого спротиву проти віч автор споминів не заперечує, а я у своїй статті не казав, що ті віча відбулися. Зараз після переговорів у цій справі прийшлося їхати до Львова на Конституанту [Української] Націон.[альної] Ради, а потім події пішли таким шаленим темпом, що зібрання тих віч стало неможливе.

Третя «неправда» – це мій закид, що О. Попович зломав постанову Краєвого Комітету, погодившися самовільно з А. Ончулом на українсько-румунське кондомініум у Чернівцях. І знову автор споминів не може заперечити ані існування постанови Краєвого Комітету, ані фактови своєї суперечної з тою постановою умови з Ончулом, бо на одно і друге є автентичні документи; отже, автор покликується на мої слова, котрими я старався зменшити його провину, що в таких справах звичайно остаточно рішає реальна сила. Де тут скривається «неправда» – ніяк не второпаю.

До серії моїх «неправд» зараховує й закид, що він утік з Черновець, не настановивши на своє місце наступника і оправдує себе тим, що Кр.[айовий] Комітет такого жадання до нього не ставив. На це відповім, що такого закиду я не ставив від себе, тільки згадав, що інші його підносили; я навпаки старався боронити О. Поповича проти цього закиду, зазначуючи, що серед даних умовин справа заступника не грала ніякої поважної ролі. Але коли О. Попович і цим невдоволений і сам видвигає цю справу, скажу, що загальнопризнаним елементарним обов'язком кожного керманича є полишити заступника, коли покидає свій пост, а Краєвий Комітет не міг йому пригадати цього обов'язку, бо сам був його втечею немило заскочений.

---

[1] Гріх пропущеппя (лат.).

Тільки до одної «неправди», поданої у статті «Переворот на Буковині», мушу на жаль признатися. Я написав там, що О. Попович тому сам зажадав вибору трьох дорадників, бо зрозумів, що пактом з Ончулом перехопився. Тепер О. Попович заявляє, що зробив це тільки тому, щоби як льояльний громадянин забезпечитися проти «налогових киринників»; отже, тих киринників зробив своїми дорадниками. Ну, це вже вища політика, нічого казати, але при чім тут «льояльне громадянство»?

А тепер, насамкінець ще позволю собі у споминах О. Поповича ствердити дрібоньку нестислість у цитуванню чужих слів. При самім кінці уст.[уну] VII споминів він наводить мої слова, які я будь-то би сказав, коли витав його разом з д-р.[ом] А. Артимовичем при перебранню влади: «Я досі вас поборював, але відтепер не буду» – і додає, що наводить їх для моєї характеристики. Так діточо-наївно формулувати свою заяву міг би хіба малий хлопчина, висічений різґою, обіцюючи батькови поправу! По-правді я тоді сказав: «Я досі вас поборював, але теперішня хвиля вимагає відкласти всі партійні непорозуміння на бік для вищих цілей». Проти вихіснування цих моїх власних слів для характеристики моєї особи та мого поведення в дану хвилю не маю нічого замітити.

Спомини О. Поповича не відбивають подій з минулого Буковини в гладкім зеркалі; це зеркало в богатьох місцях повигинане і покривлене.

Друкується за: «Літопис Червоної Калини» (Львів). – 1933. – Ч. 6. – С. 9–12.

Йозеф Еццорф

Останні дні австрійського панування на Буковині

Після видання найвищого маніфесту румунські депутати парламенту, до яких шостим приєднався також румунський соціал-демократ Ґріґоровіч, створили у Відні [Румунську] Національну Раду і, як мені пізніше повідомив депутат фон Ончул, ухвалили, що Буковина повинна бути об’єднаною з Семигородом та утворити окрему австрійську федеральну землю. Ця [Румунська] На-

ціональна Рада передбачала для румунської нації південну частину краю до Пруту разом з Чернівцями.

Рішення українських Національних Зборів у Львові відомі. Вони вимагали північну частину Буковини аж до Серету включно з Чернівцями. Буковинська делеґація, що брала участь у зборах Української Національної Ради, спочатку не вимагала передачі урядової влади.

Серед румунів день за днем росло занепокоєння, що 6 денутатів, не скликавши народних зборів та не відчувши настроїв своїх етнічних співвітчизників, вирішили долю румунської частини краю. Велика група політиків скликала врешті-решт на 27 жовтня народні збори в Чернівцях. Ще 26 жовтня був намір вимагати лише частину краю до Пруту і проголосити створення самостійної держави; навіть мої намагання згадати, принаймні у вступній промові, найвищий маніфест та Австрійську Федеральну державу мали, здавалося, шанси на успіх. 27 жовтня перед обідом під впливом прибулого до Чернівців великого землевласника д-ра Янку рицаря фон Фльондора, який мені та моїм попередникам був відомий як палкий прибічник великорумунської ідеї, ситуація змінилась. Фльондор, власне, пояснив, що Аитаита, як йому відомо, ще з часів російської окупації обіцяла Королівству Румунія всю Буковину.

На цих народних зборах, в яких брали участь близько 400 запрошених осіб, дійсно була прийнята резолюція, згідно з якою для румунської нації вимагалася вся неподільна територія Буковини та висловлювалася як постулат необхідність створення тіснішого союзу з усіма румунами. Крім того, була обрана [Румунська] Національна Рада у складі 50 чоловік, до якої ввійшли також усі румунські денутати австрійського парламенту.

Від імені цієї [Румунської] Національної Ради 28 жовтня до мене з'явилися д-р фон Фльондор разом з денутатом Сербу та колишнім денутатом ландтаґу д-ром Поповичем і жадали передачі їм влади або хоча б важелів упливу на уряд. Я відхилив це, посилаючись на найвищий маніфест.

Українці, в знак протесту проти намагання румунів заволодіти всією Буковиною, зразу ж вирішили провести 3 листопада в Чернівцях масове народне зібрання.

Румуни оголосили зміст виданого українцями заклику та організацію такого великого зібрання і присутність у Буковині, незважаючи на відкликання верховним армійським командуванням українських легіонів, провокацією.

Переговори з українцями відносно обмеження числа учасників зібрання пройшли безрезультатно. Наприкінці румуни заявили, що не заважатимуть проведенню зібрання, якщо українські загони до того часу покинуть край. Це питання в перші дні листопада, здавалося, неможливо було владнати,

оскільки Верховне командування дало наказ здійснити відправку залізничним шляхом, однак управління залізничними сполученнями, згідно з суворими розпорядженнями Верховного командування, повинно було відправити спочатку війська з України.

Тоді, власне, я мав у своєму розпорядженні достатньо владних засобів для підтримання спокою і порядку, тим більше, що, за словами військових комендантів, військова поліція і місцеві заново набрані батальйони 41-го піхотного полку і 22-го стрілецького полку вважалися надійними.

Вранці 1 листопада я довідався, що вночі українці опанували Львовом і що там, а також на мовному пограниччі Галичини розгорнулася запекла боротьба між українцями й поляками. Будь-який телефонний і телеграфний зв'язок з Віднем через Галичину був відрізаний. Коли провалилася спроба встановити зв'язок через Угорщину, мені стало зрозумілим, що не варто чекати жодних подальших вказівок із Відня, і я мушу діяти на власну відповідальність.

На всяк випадок, 1 листопада я ще відіслав до Відня двома різними шляхами двох кур'єрів з моїми депешами.

2 листопада вранці я ще раз переговорив з військовими комендаитами стосовно надійності їхніх частин. Обидва запевнили, що вони переконані у тому, що їхні війська навіть під час зібрань спокійно залишатимуться у казармах, оскільки й вони, й офіцери потурбуються про заняття для солдатів. Від залучення їх до надання допомоги було відмовлено.

Не минуло й години після цієї розмови, як особовий склад обох батальйонів вдерся на державні склади, де солдати озброїлися ґвинтівками й амуніцією і покинули казарми, незважаючи на застереження офіцерів. Зокрема, це стосується 41-го піхотного полку. Очевидно, військовим командирам можна закинути, що вони були недостатньо поінформовані про настрої у своїх частинах. Якби вони були краще інформовані, то ґвинтівки й амуніцію можна було б заховати й запобігти таким чином багатьом нещастям.

У цей же час самовільно розійшлася також військова поліція та солдати комендаитського загону.

У цілому місті почалася безладна стрілянина з ґвинтівок, лунали вибухи ручних гранат. Так тривало протягом кількох днів. Державні склади було розграбовано, але вдалося захистити склади Крайового Уряду. Приватному майну також було завдано лише незначної шкоди. Часом постріли й вибухи гранат лунали з такою силою, як у розпалі справжньої битви. Це були жахливий день і жахлива ніч для Чернівців!

Із владних засобів у моєму розпорядженні залишалися тільки нечисельний охоронний караул та жменька жандармів; якраз саме тих жандармів, які проходили випробувальний термін, я також мусив звільнити, оскільки

вони не були цілком надійними. Отже, я був безсилий проти солдатських безчинств.

Взагалі число жертв під час заворушень, яких, на жаль, не вдалося уникнути, було відносно незначним: згідно з офіційними даними, втрати становили 3 загиблих і близько 30 важкопоранених серед цивільного населення, крім них, звичайно, були ще поранені, яким надавалася допомога вдома.

З метою відновлення громадського спокою я розпорядився негайно створити загони самооборони, озброєні ґвинтівками, й озброєний корнус, підпорядкований дирекції поліції. До складу останнього я призначив службовців Крайового Уряду, що були офіцерами запасу, а також тих офіцерів, що частково стали безробітними у Чернівцях, частково були утікачами з України і зголосилися до мене як до представника найвищої державної влади. Дирекція поліції повинна була вербувати до складу команди солдатів з числа надійних, оплату передбачалось виділити з державних коштів. Від введення воєнного стану в місті я утримався, оскільки, щоб бути дієвим, закон воєнного стану повинен виконуватись, а для цього мені бракувало засобів.

До клопотів щодо відновлення громадського порядку додалися ще складніші, що стосувалися економічної снтуації. Залізничне сполучення через Львів було перервано, а чи можливе через Стрий – невідомо. Час від часу прибували потяги зі Станіслава; усе решта було огорнуте непевністю.

У всякому разі очевидним було те, що транспорт з вугіллям більше не прибуватиме, а це було майже катастрофою, оскільки запасів вугілля на залізниці залишалося тільки десь на 10 днів, а у Чернівцях і так було дуже скрутно з паливними матеріалами. Я розпорядився скоротити рух на залізниці до мінімуму і по можливості палити більше дровами.

Крім того, в Чернівцях залишалося приблизно на 10 днів запасів нафти для потреб електромережі та водопроводу. Моє звернення до буковинської Української Ради насправді дало користь, і Чернівці до кінця грудня забезпечувалися нафтою з Галичини. У цьому та в деяких інших економічних питаннях я залежав від спрняння Ради, і вона надавала мені його постійно, доки я керував урядом. З іншого боку, я анітрохи не сумнівався у тому, що без підтримки Ради я не зможу надалі довго здійснювати управління так само з економічних причин. Постало також питання грошей. За моїм дорученням директор фінансів ще в жовтні відрядив службовців до Львова, щоб отримати там – як це звичайно відбувалося поштою – 30 мільйонів. Однак у видачі грошей було відмовлено, пояснюючи це відсутністю готівки. Після виплат 1 листопада у державній касі залишилося близько 8 мільйонів, дуже незначна сума з огляду на те, що місячна потреба Буковини становила приблизно 40-50 мільйонів. Тоді я звернувся до чернівецьких філіалів віденських банків з проханням про емісію касових чеків. 6 листопада ці перего-

вори завершилися, і банки погодилися видати мені чисті активи Крайового Уряду по близько 6 мільйонів у вигляді касових чеків. Навіть цієї суми мені могло б вистачити на витрати якнайдовше до 1 грудня, хоча я здійснював тепер лише найнеобхідніші виплати. Менше турбувала мене ситуація з продуктами харчування. Крайовий Уряд мав великі запаси деяких товарів. Я також знав, що у краї було достатньо продуктів харчування, тим більше, що їх поставки на Захід вимушено припинилися. Врешті я залучив здобуту в Україні колону вантажних машин разом із сумлінним, як мені було відомо, комендантом, маючи намір перевезти багаті запаси борошна з військових складів Новоселиці у Чернівці.

Австро-угорські корпуси в Україні й Бессарабії було повністю розпущено, тому запасів залишалося з надлишком. Оскільки, з огляду на нову ситуацію моїм наказам підкорялися усі військові й цивільні установи, мені вдалося також роздобути залізничні ешелони для відправки легіонів, що тим часом уже зібралися в Чернівцях. Пополудні 2 листопада ешелони було подано. Проте легіони, хоч і були покликані для боротьби проти поляків до Львова, нікуди не хотіли відправлятися потягом. Лише завдяки особистій енергії та впливу їхнього коменданта ерцгерцога Вільгельма, який, хоч і хворий, уночі двічі приїздив на вокзал, вдалося подолати їх опір. 3 листопада о 8 годині ранку поїзд з легіонерами відправився. Але деякі дезертири й бунтівники залишилися в Чернівцях, об’єдналися з українськими солдатами 41-го піхотного полку і 22-го стрілецького полку й спричинили найближчими днями багато інцидентів. З останніх віденських газет, які надійшли у Чернівці, я довідався, що прем’єр-міністр Ламаш назвав органи влади лише довіреними особами національних урядів. Цей факт і уся загалом дуже критична ситуація спонукали мене ще надвечір 2 листопада закликати до себе румунських депутатів парламенту, що знаходились у Чернівцях, – голову Крайової Ради барона Гормузакі, Ончула й Ґріґоровіча, а також представників Української Ради – і повідомити їм про становище, яке склалося. Гормузакі й Ґріґоровіч висловились за те, щоб я разом із дорадчою радою, яка б складалася з представників усіх націй краю, керував урядом далі, до остаточного рішення мирового конгресу.

Ідея про дорадчу раду не знайшла відгуку серед українців. Знову ж таки Ончул хотів негайно перебрати керівництво урядом; зрештою, усі запевнили мене у своєму цілковитому довір’ї і попросили мене далі продовжувати управління.

3 листопада у зібраннях і демонстраціях взяли участь тисячі селян, багато з яких були озброєні ґвинтівками. Порушень порядку не було, учасники спокійно розійшлися. З метою запобігання перевороту я розмістив у приміщенні крайового уряду жандармів, але дав наказ ні за яких обставин

не застосовувати зброю. Вранці я отримав повідомлення про те, що солдати з України, які відходили назад, розграбували склади у Новоселиці й вчинили численні сваволля. Оскільки вагонів для їхнього повернення було недостатньо і відтак солдати поверталися пішим переходом, то існувала небезпека, що неконтрольовані групи можуть дістатися Чернівців і розпочати тут безчинства. Я розпорядився поставити на мостах через Прут наряди жандармів, яких пізніше замінили українські легіонери. Різноманітні спроби солдатів перейти мости були відвернуті у буквальному розумінні із застосуванням зброї, і транзитний марш, що тривав кілька днів і якого так побоювалися, минув для Чернівців щасливо. З українських повітів тепер надходили погані звістки. Селяни й українські солдати скрізь роззброювали жандармерію, яка не чинила опору; селяни також почали плюндрувати помістя деяких великих землевласників. Місцеві ради вимагали передачі влади, а керівники повітів відмовлялися це зробити, посилаючись на моє доручення. В одному повітовому місті з мого дозволу було створено дорадчу раду, двох небажаних чиновників-керівників я замінив іншими.

Як мені стало відомо, голова Української Ради Попович і депутат Ончул хотіли зустрітися пополудні, щоб спробувати дійти згоди щодо поділу краю між двома народами.

Я серйозно задався питанням, чи повинен я передати владу, а якщо так, то коли й кому.

З першого погляду, моїм останнім дорученням було продовжувати управління. Навіть якщо мені й не було ще відомо, що процес розпаду на Заході зайшов тоді дуже далеко, я не мав жодних сумнівів стосовно того, що, з огляду на події у Галичині й ситуацію в краї, можливість подальшого державного управління обмежена для мене вже тільки кількома днями, і то лише тоді, коли вдасться відновити порядок. На вказівки з Відня сподіватися так швидко не доводилося; тому на питання про передачу влади я мусив відповісти ствердно.

Стосовно другого питання, то, як я точно знав, абсолютна більшість була за те, щоб я продовжував утримувати владу якомога довше. На користь цього свідчило й те, що мої владні повноваження, якими б незначними вони не були, залишались усе-таки найсильнішими в краї і були спрямовані на те, щоб до останнього захищати населення.

Щодо третього пункту, то зрозуміло, що я міг передати владу тільки представникам обох національностей. Щоб уникнути громадянської війни, для мене було дуже важливим передати владу лише таким представникам обох націй, які б наперед домовилися про поділ краю. Для блага краю найкраще було б, якби румуни дійшли згоди між собою та з українцями; проте такий випадок не був імовірним.

Усі ці міркування спонукали мене перевірити легітимність Ончула. Ончул заявив, що він є депутатом парламентської [Румунської] Національної Ради, створеної на основі найвищого маніфесту. Але Сербу вже належав до [Румунської] Національної Ради Фльондора, Гормузакі не приєднався до жодної партії, а Ґріґоровіч зайняв вичікувальну позицію.

Врешті, депутати фон Ісопескул і Сіміоновіч намагалися потрапити в Буковину, однак безрезультатно. За Ончула говорив той факт, що він хотів перейняти керівництво Буковиною як федеральною землею Австрії. Проте його легітимність була все-таки слабкою, а, крім цього, через наголошування проавстрійської позиції він майже не мав більше прихильників серед румунів.

За такого стану речей мені теж здавалося найкращим дотримуватись своїх обох принципів: якомога краще оберігати інтереси дорученого мені лише як довіреній особі краю і до останньої миті діяти, як австрійський службовець.

Попович і Ончул насправді дійшли між собою згоди і зажадали від мене передати урядову владу увечері 3 листопада. Я відхилив цю пропозицію і в наступній розмові переконав Поповича у правильності моїх дій.

До цього обговорення і після нього я отримував одну за одною фатальні звістки від коменданта жандармерії Галичини й Буковини генерал-майора Фішера про становище у краї, відповідальність за яке він більше не міг нести. Однак я не дав ввести себе в оману, оскільки повідомлення від голів повітових управлінь не були найгіршими, рапорт директора поліції був заспокійливим і відповідав моїм власним спостереженням. Пізніше донесення Фішера насправді виявилися неправдивими, принаймні стосовно становища у Чернівцях.

За моїм розпорядженням 4 листопада з нагоди іменин Його Величності у цілому краї було відправлено офіційні богослужіння. Лише у православній кафедральній церкві у Чернівцях богослужіння в останню хвилину було відмінено під приводом того, що через неспокійну ситуацію на вулицях не з’явилися хористи. Такі самі випадки сталися у двох чи трьох православних церквах у селах. Богослужіння у Чернівцях пройшли дуже зворушливо, парафіяни схлинували й оплакували імператора та Австрію.

Слід відзначити те, що прелат римсько-католицької церкви Шмід виголосив високопатріотичну промову за цісаря й Австрію.

Того ж дня я мав зустріч з Янку фон Фльондором. Я розповів йому про події минулого вечора й про потребу дійти згоди з українцями.

Та Фльондор відхилив цю пропозицію. Він просив мене продовжувати управління якомога довше й повідомив мені, – про що я вже був раніше поінформований з конфідеційних джерел, – що він послав кур’єра до Ясс і

зверпувся з проханням до Румунії ввести війська в Буковину з метою відновлення порядку й захисту румунських братів. Цього дня почастішали повідомлення про заворушення у румунських районах, скрізь було розграбовано військові, а в деяких місцях і цивільні склади.

Надвечір я скликав до себе представників партій рознущеної міської ради Чернівців і оголосив їм про свою готовність у згоді з національними радами призначити на п'ять постів радників міської ради колишніх громадських радників з-поміж представників окремих націй і додати міську раду, посилену соціал-демократами, як дорадчий орган. Це було визнано правильним, з тим щоб Чернівці також могли скористатися правом на самовизначення.

Через брак часу й опір румунів цей захід не вдалося запровадити.

5 листопада я перевів велику кількість службовців у 8- і 7-класові ранги. Дозвіл на ці призначення я отримав від міністерства внутрішніх справ ще у жовтні. Всі ці призначення не спричиняли додаткових витрат з державної скарбниці. Про них та про згоду асигпування значних винагород я повідомив усіх працівників та чиновників політичного управління на зборах і запевнив їх, що в можливому випадку зміни режиму тим, хто не зможе далі продовжувати службу, сприятиму всіма силами в їхньому переведенні на Захід.

Цього дня Крайовий Уряд провів своє заключне засідання, на якому всі крайові службовці були відправлені на пенсію. Всі сторони констатували те, що семирічна, майже безфракційна робота Крайового Уряду, який складався з представників усіх націй, є свідченням того, що й багато націй можуть мирно жити поряд.

Заворушення у румунських районах, що часто набували ворожого антиєврейського характеру, ставали дедалі небезпечнішими, а заклики голів повітових управлінь про допомогу й про посилення жандармерії ставали дедалі гучнішими.

У Чернівцях же порядок і безпеку було майже цілком відновлено. Загони самооборони почали діяти, успішно просувалась і справа створення озброєного корнусу. Існувала надія через кілька днів почати роззброєння. Мій план полягав у тому, щоб у визначений час перекинути дислокований у Чернівцях підрозділ жандармерії на південь і енергійно взятися за встановлення там порядку.

В українських повітах я все одно не мав більше влади. Лише цісарськокоролівські повітові управління й далі функціопували як такі. Оскільки становище у Вашківцях стало некерованим, то вранці 6 листопада я змушений був дозволити передачу управління місцевій раді. Проте на чолі повіту залишився попередній голова.

5 листопада і в попередні дні українські легіонери завдавали мені чимало клопоту. Якось вони захопили будинок Крайової Жандармерії, потім дирекцію поштамту й вимагали передати їм керівництво, згодом захопили шофера, легковий і кілька ваитажних автомобілів Крайового Уряду, потім окунували вокзал, і так продовжувалось далі. Завдяки моєму впливові у Раді мені, зрештою, вдалося покласти цьому край. Комендаитом вокзалу, – хоча б заради зв'язку з Коломиєю, – я мусив призначити українського офіцера.

Власне, представники Ради самі визнали, що не мають безпосереднього авторитету серед легіонерів, і з кожним днем все більше наголошували, що радикали в Буковині, а особливо Рада у Львові, все настирливіше вимагають переобрання урядової влади.

Вранці 6 листопада до Сучави для підтримки порядку вступив слабкий підрозділ румунських військових. Повітовий голова, що залишився, отримав від мене завдання викопувати свої обов'язки, допоки румуни не висунуть вимог, що непоєднувані з його службовою присягою. Таким чином, усі події прискорювали швидку розв'язку.

6 листопада українці разом з кількома закликаними з Коломиї ротами українських вояків окунували державні будівлі в Чернівцях. Представники Ради зажадали від мене передачі влади. Я заявив, що відмовлюсь від влади й запропонував, що спробую ще раз досягнути згоди між румунами та українцями і, якщо спроба не вдасться, передам керівництво урядом Раді та Ончулові. Українці погодилися на цей варіаит.

Після того, уже в себе у помешканні, посилаючись на серйозність становища, я провів переговори з денутатами Фльондора.

Оскільки це не дало ніякого результату, я у присутності найвищих підпорядкованих мені службовців передав урядову владу з протоколом, копія якого додається, названим представникам обох націй.

Процедуру мирної передачі влади я обрав, виходячи з тих міркувань, щоб, по-перше, не полишити румунські райони у цілковитій анархії і передати управління єдиному готовому до прийняття влади проавстрійськи налаштованому румунові, а, по-друге, щоб, беручи всю відповідальність на себе, вберегти службовців від будь-якого конфлікту із власним сумлінням. Адже про події на Заході усі ми тоді ще нічого не знали.

Додатково я хотів би згадати ще дещо про наступні події.

Українці запевнили мене у своїй повазі до моєї особи і в тому, що я, само собою зрозуміло, є цілком вільним. Вони також запропонували мені озброєний супровід на випадок, якщо я захочу виїхати, але самі ж порадили мені перечекати декілька днів у Чернівцях. Так я тимчасово залишився у Чернівцях.

Безпосередньо після передачі мною влади барон Стефанович, президеит буковинської ради з питань культури, подав у відставку.

Попович і Ончул дійшли між собою згоди про поділ краю за принципом більшості населення в окремих громадах і створили у Чернівцях кондомініум. Керівництво урядом вони перебрали спільно.

Як я і передбачав, Ончул майже не мав жодної підтримки. Протягом кількох днів він робив одну помилку за іншою і тим самим відштовхнув від себе навіть тих, хто поводився вичікувально. Проте він дотримав своєї обіцянки, даної мені: у конституції, розробленій ним протягом цих днів, яку він також узяв з собою до Ясс, визначався статус Буковини як федеральної австрійської землі.

8 чи 9 листопада Ончул принустився найбільшої помилки, подавшись у Сучаву, щоб утримати генерала, який перебував там, від вступу в Буковину. Той, вдавшись до м'якого примусу, відправив його до румунського уряду, і Ончул здійснив поїздку в Ясси, де він відтоді й утримується.

Сам я не хотів дочікуватися встуну румунських військ і почав готуватися в дорогу під виглядом солдата, що повертається додому.

Тоді денутат Сербу з Сучави передав мені по телефону через президію Крайового Уряду, щоб я не вніздив, оскільки він домовився з румунським генералом про те, що мене попросять знову перебрати на себе керівництво урядом.

Що таке насправді станеться, видавалося мені неможливим. Крім того, не так легко було б виконати мої умови, які полягали в тому, що я здійснював би керівництво тільки від імені буковинських румунів і українців і що надалі румунські війська використовувалися б лише за моїми вказівками з метою захисту населення. І все-таки я вважав справу настільки важливою для краю, що вирішив залишитися.

11 листопада румунські війська ввійшли в Чернівці, і Янку фон Фльондор, який зумів схилити генерала на свій бік, перебрав керівництво урядом.

Тепер баронові Гормузакі запропонували посаду президента Національних Зборів. Однак він вирішив за краще утриматися від прийняття такої пропозиції й віддав перевагу приватному життю, оскільки для його високого сумління була неприйиятною можливість через кілька днів після того, як він ще був головою краю, призначеним цісарем, стати президентом Національних Зборів, які відкрито пропагували приєднання до Румунії.

Через декілька днів генерал-майора Фішера доставили до Ясс, де він знаходиться під охороною. У Чернівцях з'явилася звістка про те, що проти нього повинні порушити кримінальну справу. Його звипувачують у тому, що нібито у 1914 р. він наказував вішати буковинських румунів і взагалі переслідував румунів. Шанси Фішера у цьому процесі оцінювались у румунських колах Чернівців як досить невисокі. На жаль, я не знайшов ще жодної інституції, яка б відчувала себе достатньо компетентною, щоб заступитися в румунському уряді за цього такого заслуженого австрійського генерала.

13 листопада повернувся посланий мною 1 листопада у Відень кур'єр і передав мені згоду на мої прохання. Виходило, що я насправді діяв так, як пропонував у своїх поданнях.

Через декілька днів Фльондор повідомив мене листом, що румунський Великий генеральний штаб доручив румунському армійському командуванню в Яссах заарештувати мене. Він писав, що висловив протест проти такої дії щодо мене, але, з огляду на непевне становище в Галичині, поки що не радить мені від'їжджати й буде намагатися гідно й безпечно переправити мене на Захід. Через посильного він передав мені, що з великої поваги до мене він особисто ручається за мою безпеку.

Тим часом, важко захворівши, я не зміг 22 листопада скористатися спеціальним потягом, призначеним для мене. Ще двічі румунські військові хотіли заарештувати мене, і в обох випадках цього не допустив Фльондор.

Неприємно вражає те, що румуни королівства навіть після встановлення перемир'я хотіли заарештувати президента краю, який до останнього моменту мав найкращі стосунки з їхніми національними братами в Буковині.

Це можна зрозуміти, якщо врахувати, скільки людей приходило до мене, як на прощу, хоча я приймав лише особистих добрих знайомих: моє помешкання один румун назвав Меккою, а інший прямо сказав мені, що вони побоюються мого великого впливу.

Коли я одужав, Фльондор надав для мене спеціальний потяг, яким я разом із 120 буковинцями 20 грудня прибув до Відня.

Деякі люди, про яких таке неможливо було й припустити, надто швидко забули Австрію і почували себе вже справжніми румунами королівства. Та попри все я бачив також велику вірність як у величі, так і в горі, – і не лише в німецьких колах, доля яких склалася дуже нещасливо, й мені щиро жаль їх, – отож і число тих, хто ще й сьогодні оплакує Австрію й цісаря і сумує за ними, досить велике. З-поміж багатьох зворушливих історій, які передаються з вуст в уста, хочу згадати лише одну, перевага якої в тому, що вона, без сумніву, є правдивою: українські селянки ставали на коліна перед пам'ятником Австрії, спорудженим з нагоди 100-річного приєднання Буковини до Австрії й молилися за те, щоб Австрія спустилася з небес і знову запанувала над ними!

Лінц, 27 грудня 1918 р.

Крайовий президент д-р Йозеф граф фон Ецдорф.

Verwaltungsarchiv Wien, Staatsamt fürs Innere, Zl. 2575 v. 21. 1. 1919. Переклад з німецької О. Матійчук та Н. Панчук. Друкується за: Прокопович Е. Кінець австрійського панування в Буковині. Чернівці: Золоті литаври, 2003. – С. 38–47.

Макс Вітнер

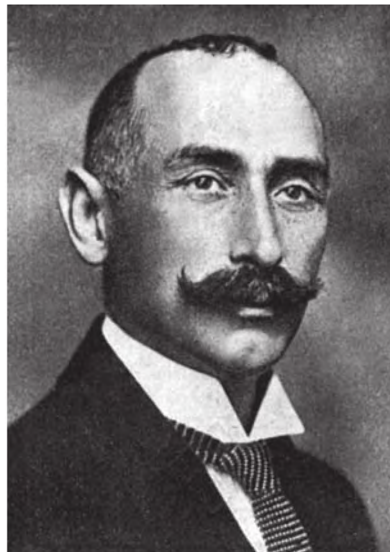

Щоденник вдівця

25 жовтня [1918]

Крилаті слова «ми йдемо назустріч великим подіям» віджили себе. Те, що приносить день, відноситься до необмежених можливостей. Англійський флот пройшов через Дарданелли. Вже він є з військами Антанти в Одесі. Австрія виводить війська з України! Румунія ставить абсурдний ультиматум про передачу Буковини і румунських країв Угорщини! Англія вимагає від Німеччини беззастережної капітуляції, евакуації Метца, Страсбурга, Кіля і Гельголанда, передачі підводних човнів і торговельного флоту! Німецька Австрія, українська Австрія готуються відпасти. Південні слов'яни думають про побудову своєї власної держави, так само і поляки, і чехи! Йдеться про саме існування Німеччини і Австрії. Випущених на волю духів вже неможливо підкорити! До того ж харчові можливості з кожним днем стають все обмеженішими. Страшний суд! Де є новий Месія? Військові стали неслухняними, багато дезертирів, тут у найближчій околиці на порядку денному стали вбивства і грабежі. Quo usque tandem[1]!

1 листопада [1918]

Чи я справді цілий тиждень нічого не написав?! Історик вкаже на мою недбалість. Минулий тиждень ще не показав усього. Що принесе тиждень, що день... що година! Чехословацька держава є законною, на її думку! Наших чотири чехословацькі офіцери – після того, як вони передбачливо отримали платню до листопад місяць – урочисто заявили коменданту табору, що вони вже не є австрійськими офіцерами, але чеськими, однак ще кілька днів будуть виконувати свою службу. Дуже люб'язно! Тим часом південні слов'яни – хорвати, словенці і далматинці – проголосили незалежність Фіюму.

[1] Доки ти будеш випробовувати, [Катіліно, наше терпіння]? (лат.).

На Буковині шаленіє боротьба за поділ краю і за Чернівці. Буковинські румуни проголосили себе 27 жовтня як Конституанту, вони наполягають на інтегральності краю і насамперед бажають разом з Банатом і Трансільванією незалежності федеративної Румунської держави. Українці зайняли Коломию, можливо, вони зайняли і Снятин. У Відні високо піднісся Адлер[1], та чи зможе він високо літати, миротворець? У Пешті революція, Тісса замордований?.. Це є результат чотирирічної боротьби, смерть ззовні йде всередину держави! Лихо! Що може дозріти з руїн і трупів, з порожніх комор! Однак найстрашнішим жахом є людина в його зубах!

Вчора після полудня я з горем і бідою добрався до мого тутешнього помешкання[2]. Потім відправляли в Чернівці інструмент. Від сьогодні в таборі мусить бути заступник лікаря-асистента. Тепер я не можу використати свою відпустку. Мушу стерегти останніх, бо що нам залишається робити!..

2 листопада [1918]

Я побував у Чернівцях. Важливі події. 22-й полк крайової оборони без грошей, без продовольства. Полковник дозволив забезпечувати особисті потреби з продовольчих складів. Грабежі! Жандарми допомагають – стрілянина – вбиті, поранені. Завтра – українська демонстрація. Румуни спокійно вичікують. Бояться погромів.

О шостій вечора я приїхав сюди[3]; висівши з вагона, я зловив локомотив, що їхав в зворотному напрямку і пересів в нього; він їхав від станції Магазини до мого дому. Велике збудження присутніх. Я не постраждав ні від переляку, ні від збитків; вийшовши звідти, я пішов до табору. Евакуація повільна. Сьогодні 700, завтра 800 поворотців відправляться додому. Чи прийдуть завтра українці?

3 листопада [1918]

Це справді нечувано; прийшли один хорунжий з 200 рядовими і почали «наказувати» чемно, але рішуче. Всі тут перебуваючі поворотці додому відходять, у відкритих і закритих вагонах та пішки. Чехи залишаються до завтра.

Вранці я поїхав до Чернівців, і переніс до свого помешкання все, що я залишив на схов в резервному шпиталі по вулиці Херескула[4]. Назад до Неполоківців повернувся дрезиною по коліях, бо поїзди не ходили, лише військові поїзди в напрямку до Чернівців. Прибувши сюди о 3 годині по полудні, застав на вокзалі тисячі поворотців додому, готових до відправки, в

[1] Австрійський канцлер, чиє прізвище Адлер означає німецькою мовою «орел».
[2] В Неполоківцях.
[3] В Неполоківці.
[4] Тепер вулиця Щепкіна.

тому числі також і всіх хворих з будинку для виснажених, котрі самовільно забрали з наших підручних складів наші подвійні ковдри, солдатські казанки, набори інструментів, білизну. Також і поворотці додому пограбували маркітаитські склади, хоча вони й отримали провіаит на п'ять днів (консерви, м'ясо, хліб, борошно, картоплю, сир). Офіцерам видавали коньяк і таке подібне... Такий був результат чотирьохлітньої військової служби! Комендаит не був достатньо енергійним і все ж таки цілком військовим?

Вночі я отримав телеграму про те, що мій шваґер Лунул серйозно захворів; я повинен був надати йому лікарську опіку... Тому що я поки що не міг покинути службу, а поїзди до Сучави не ходили, я послав телеграму через залізничний телеграф, що я повідомив Штадлера і Йоганн повинен пробитися до Чернівців, де зможе отримати опіку черниці-санітарки.

Рівно о 8 годині вечора прибув перший потяг для поворотців додому. Персонал цього потягу передусім вимагав провіанту, консервів і напоїв, які їм негайно мусіли вручити.

4 лнстонада [1918]

Все мене захоплює, коли я пригадую сьогоднішній день і його події. Все почалося вже вночі. Грабунки по всій лінії маєток – табір – склади провіанту – ротні офіцери, керівник будови, інженери, вартовий на вежі, які для себе робили, що могли. За ними слідували їхні підлеглі, начальники майстерень та складів, продавщиці і всі решта. Потім все це збувалося, розпродувалося тут же на місці. Потім прийшли люди з села: євреї, селяни і селянки і за безцінь розкупили все те, що вартувало сотні тисяч. На мої настирливі заклики транспортувати до Чернівців фортеп'ян мого сина, згідно з виданим письмовим зобов'язанням, розщедрилися ці безчесні люди на [нерозбірливо]. Я роздобув критого обозного воза без кучера в своє розпорядження. Про запряг коней я міг розпорядитися. Вартова частина допомогла поваитажити фортеп'ян і мої пожитки. Один німецький поворотець додому добровільно запропопував мене супроводжувати. Так я поїхав з огидою, сумом і туманом до Чернівців. Щойно пізно вночі приїхали ми сюди. Випадково прийшов Гаррі[1]. Розваитаження було дуже важким...

Тут у Чернівцях великий хаос! Анархія, рознущеність, грабежі, стрілянина. Ніякого права, ніякого захисту, ніякого авторитету. Цю ситуацію неможливо описати. Я проводив Гаррі до його помешкання. Тому що протягом цілої середи я нічого не їв, я замовив просту вечерю в Румунському Національному Домі[2]. Сумний і втомлений ліг я спати.

[1] Сип Макса Вітпера.

[2] В ресторапі, що містився па першому поверсі Румупського Народпого Дому.

Чернівці, 5 листонада [1918]

Вранці я почав розкладати речі grosso modo[1]. О 9-тій прийшов Гаррі; потім ми привезли шафу з його попереднього помешкання і від пані Штадлер трохи канусти з моїх тамтешніх запасів. Я вирішив в середу поїхати до Сучави – якщо будуть ходити поїзди і я буду вільний – щоб відвідати хворого шваґра. Пізніше я довідався, що важко хворим був не мій шваґер, але мій небіж Лулу. Все одно я хотів їхати. Але стара пані Штадлер гукнула мене з сусідньої кімнати і сказала, що мій бідолашний небіж вже помер і вчора після обіду його поховали!! Мене ледве не звалило з ніг це неочікуване, незбагненне, жахливе повідомлення, змусивши дочекатися Гаррі... Я знову відчув втрату тебе, люба Рашель[2], згадуючи все з сумом і болем. Пустка, яка утворилася залишилася після твого відходу, буде знову заповнена мною самим. Можу уявити собі скорботу батьків, які вчора молилися за вічний спокій свого сповненого надій, доброго сина. Шкодую, що не зміг туди поїхати. Я надіслав їм втішаючого листа. Але що можуть зробити банальні слова! Доля жорстока. В Сучаві сталася маленька трагедія, але що вона означає у великому нещасті, у загибелі світу? Грип – революція – червона гвардія – національні прагнення, які ведуть до божевільного людиноненависництва... Найжахливішим жахом є людина у його зубах.

Українці взяли владу у Чернівцях; щоправда, вони використали припинення зв'язку з Віднем і з Заходом. Вже два дні до нас не доходять жодні новини ззовні. Погодження між румунами і українцями стосовно Чернівців – Серету ще не настало і я передчуваю, що ця українська провокація приведе до окупації Буковини державною Румунією. Повідомляють про те, що державні румуни вже є в Сучаві, Сереті і Гатні... Скрізь паралізуючий страх...

Я зголосився для несення служби в III Чернівецькому залізничному лікарському окрузі. Обід і вечерю я мав в кухні для персоналу управління залізниць. Гаррі найчастіше є у мене або біля мене. Він допомагає мені трохи з домашньою роботою і отримує від цього задоволення. Незважаючи на те, що всі солдати і багато офіцерів відійшли, а отже, споживання зменшилося, залишилася неймовірна дорожнеча. Один метр дров, доставлений додому, коштує 55 крон! Робоча сила внаслідок розформування кадрів стала вільною, однак робітник вимагає 40–50 крон за день! А як він працює, можна собі уявити!

Незважаючи на завзяті пошуки, я не зміг отримати трьохкімнатного помешкання. В теперішньому помешканні я відчуваю себе дуже стісненим і не можу мати біля себе Гаррі.

---

[1] Приблизно (ісп.).

[2] Дружина Макса Вітнера.

6 лнстонада [1918]

Похмурі хмари, постійно похмурий настрій. Також і біля будинку управління залізниць стоять два українських солдати як влада! Яка комедія[1]!

Після 4 ½-річної військової служби, після довгих блукань, втрати тебе, спустошення помешкання, пограбування і знищення домашнього майна, мене сьогодні розжалували. З кожною зіркою, яку я зрізав зі своєї уніформи, зі зніманням паролів і орденських стрічок мав я лише сумні думки! Sic transit[2]! Все втрачено: батьківщипу, дружину, дім, становище; після 25 років важкої праці, після 4 ½ років військової служби. І все ще ніякого спокою? Моє серце більше не витримає – мої ноги мене не тримають – я втомлений, дуже втомлений; а переді мною лише безвідрадне майбутнє! Мене проймає дрож!..

Впродовж дня я разом з Гаррі порядкував в кімнаті; на горищі д-ра Райша я поставив на схов невикористовувані речі, а саме, крім вже раніше покладених на зберігання двох порожніх кошиків, одпу довгу скриню з замком, далі велосипед Гаррі, кухонпу скриню (з замком) і різні ковдри, багажпу скриню з казенним сідлом, мою збрує, мої ліхтарі для воза і два маленькі дерев’яних куферчики з господарським приладдям, і так само кошик (із замком) з різними речами і моїм літнім костюмом; тюк з новим червоним хатнім килимом в чорні смуги, один великий квадратний тюк з матрацами для ліжка (нові, оббиті шовковою адамашкою), всередині нього моя уніформа, шабля і багнет. В шухлядах комплект фотографічного апарату зі всіма приладдями. Зверху в червоному картонному ящику всі твої хутра і новий одяг, кошичок Гаррі, картонний ящик з твоїми капелюхами.

Я згадую про все це з тим мотивом, щоб Віктор в разі будь-яких змін знав про речі, передані на схов. Nemo cautus in horas[3]? Дві мої шуби я забрав зі схову.

Четвер, 7 лнстонада [1918]

Від сьогодні зберігатиму число «Bukowiner Zeitung» про історичні події, які відбулися на Буковині. Добра половина населення бажає status quo[4].

Я чую себе недобре. Знову почало тиспути серце. Цьому багато посприяла також і пекуча депресія. Сьогодні після обіду поремонтував мій стіл.

---

[1] Гра слів: пімецькою мовою слово «Macht» (влада) має також зпачеппя «могутпість».

[2] Так проходить [земпа слава] (лат.).

[3] Ніхто пе застраховапий? (лат.).

[4] Статусу кво (лат.).

П'ятннця, 8 лнстонада [1918]

Хотів дістати дров і вугілля. Жодних запасів!

Увечері був у Розенцвеків. Аероплан розкидав над Чернівцями листівки: Румунія оголошує про свій прихід як друга для захисту Буковини! Комедія закінчилася – може початися трагедія!

Субота, вечір 9 лнстонада [1918]

Після безпланової, дикої стрілянини в повітряна площі Ринок[1], що викликала паніку, українські одноденні герої відійшли.

Понеділок, 11 лнстонада [1918]

Румуни, урочисто зустріпуті, вступили в місто о 2 годині пополудні. Потім відбувся великий демонстраційний похід вулицею Університетською до архієпископської резиденції.

Сьогодні я мусів прийняти Гаррі до свого помешкання, бо в його господині більше немає для нього місця. Там повернулися додому інші члени сім'ї. Гаррі був зі мною на обіді в управлінні залізниць.

Середа, 13 лнстонада [1918]

На ратуші майорить трикольор, на площі Ринок танцюють Hora mare[2]. Провідні і не провідні румунські політики конституювали уряд, призначили секретарів окремих відомств. Наймолодші за ніч розробили велику програму, в якій внявилося все, забагато всього (національна румунська властивість, яку я, на жаль, занадто добре знаю). Як фундамеит притягли історичне право; неподільна Буковина згідно з резолюцією румунської Конституанти від 27 жовтня. Де залишилося карбоване Вільсоном право націй на самовизначення? Де насамперед визнання поряд живучих людей, які так само розбудовували теперішній край Буковину? Чи дамо трохи обернутися шестерінкам часу? Поки що, незважаючи на перемир'я, на полях битв маємо внутрішню громадянську війну!

Субота, 16 лнстонада [1918]

Сьогодні твій день народження! Не як завжди, бо мені здалося, що виявити увагу до твоєї вразливої вдачі було так вразливо, дорога Рашель! Тому я з Гаррі добули букет квітів і пішли на твою могилу. Після того як ми розсипали квіти на порослому травою горбку і Гаррі прочитав молитву, я звер-

---

[1] Тепер – Цептральпа площа.

[2] Хора – румупський пародпий тапець.

нувся до нього зі схвильованими словами. Я ще раз нагадав йому, щоб він пам'ятав про твою любов, твою обережність вдома, твою материнську любов, твою спокійну вдачу, твоє глибоко шановане існування, твій бездоганний характер, твої страждання і твій останній погляд. Тож він міг би мене підтримати, наслідуючи наші чесні думки і прагнення, щоб стати корисним членом суспільства. Він має стати гідним великого серйозного часу, який я більше не хочу бачити. В свою останню годину людина не сміє внявити, що прожила своє життя безцільно... Він пообіцяв, ми поцілували один одного і зворушені верпулися додому!

Педіля, 17 лнстонада [1918]

Цей календарний день я опишу по всій лінії; втім поверпуся до дня, в якому я 51 рік тому в Дорогої побачив світло світу. Для мене це є будень, попурий і безвідрадний, як і всі дні з часу розформування австрійської армії, лише що я згадав собі старі роки і все, в чому я брав участь від першого дня мобілізації. Сьогоднішній день змушує мене до сумних рефлексій, примушує згадувати моє дитинство, мої шкільні роки, час мого навчання у вищій гімназії в Чернівцях у 1883–1886 роках, де мирно співіспували всі нації, мої університетські роки у Відні, найщасливіший час мого життя, звідки я черпав ідеали, які були неприйнятними у моїй практиці і роботі в санітарній службі румунських залізниць, про моє переселення на Буковипу, про моє важке захворювання опоясуючим лишаєм, про мої поновні студії в Німеччині і Австрії, про моє призначення в Чернівці про вже 4 ½-річпу війну...

Ти сама витримала важку битву стосовно морального результату війни у Радівцях з нагоди суботнього об'єднання гарнізону з придворним оберстлейтенантом, бароном д-ром Х. Я і ти обстоювали точку зору (1916), що чим довше триватиме ця війна, тим більше це спрнятиме лише зросту грубих інстинктів. Нестримна людина тепер після 4 ½ років війни, цієї вищої школи смертельних битв, грабежів, підпалів і ґвалтування звільнила блукаючий вогник животіння і перетворилася на звіра! До цього додалася пужда, нестатки і революція, і так зникло стримування грубих почуттів та душевний спокій! При всіх цих замішаннях набувають значення безрозсудні шовіністичні ідеї там, де показує свої гримаси голод, де від холоду заклякають кінцівки, де найвищим мирним сподіванням є зруйновані домівки. Хто може спокійно сприймати грандоманські ідеї, які, на думку прикрашених демагогів, вимагають крові!? Переважаючі прихильники тиранії ґрунтуються не на життєвих підставах. Щоб вирішити пекучі проблеми, потрібна плодотворного і сприйиятливого гранту, але не голого дикунства і безкультурності!

Сумною була Світова війна, напевно, вона була необхідним очищенням, пробою господарських, соціальних і технічних сил, боротьбою за панування... справді ще сумнішими були особисті ексцеси в маніакальній формі. Де поділися результати тисячолітнього плекання релігійної, моральної і етичної культури?!.. Розбещені широкі маси проповідують боротьбу проти капіталу з грабунками, побоями і вбивствами. Це є робота грубих інстинктів, яка лише свідчить про однакову відсутність і почуття власної гідності, і егоїзму. Винущених на волю духів не так скоро вдасться підкорити! Не залишається нічого більше, як животіти в розчаруванні, вичікуючи, доки з руїн і трупів, з грубості і злочинів постануть окремі держави?

Сьогодні трикольор державних румунських країв замаяв на вершку ратушевої вежі; сьогодні до нас дійшла вістка про те, що завалилася остання опора старої Австрії; цісар Карл зрікся престолу. В цілій Австрії і Пруссії реснубліка...

Я знову повертаюся до своєї сумної долі і думаю про твою евакуацію, твою хворобу, твою кончину; дім, який ми з тобою майже чверть століття будували, зруйнований; все здобуте і придбане майно знищене і пограбоване... Мені бракує будь-якої надії, будь-якої енергії почати все знову при такому світовому безладі, без надії на швидке повернення яких-небудь стерпних нормальних мирних обставин; піклування про щоденне іспування, піклування про розвиток Гаррі, якому бракує серйозності та почуття обов'язку, турбота про Віктора, від якого я повністю відрізаний від кінця жовтня... І коли Гаррі хотів привітати мене з нагоди дня народження, я сказав йому: «Пожалій мене!»...

Останні відблиски затишного сумісного перебування минулого року 1917 у Відні. Ми з обома синами пішли в театр, потім в кафе, ми дозволили себе сфотографувати і ти, люба Рашель, гарно одягнута, в боязкому передчутті знялася окремо, щоб залишити дітям образ їхньої гарної мами... (так ти тоді казала)...

Це є мій 1-й день народження! І чому я все втратив? Я не хотів нічого більше, ніж реалізувати мої скромні устремління, мої фахові знання, я прагнув до того, щоб померти не сільським лікарем; щоб залишити після себе дітей з моїм прізвищем, служити і бути корисним людству, втілювати ідеї і спопукання у боротьбі проти невидимих ворогів, проти туберкульозу і його катастрофічного поширення...

Сьогодні розмахували червоним прапором на знак перемоги соціал-демократів, але ніхто не турбувався про народні маси, які повертаються додому, нікчемні і майже нежиттєздатні рештки чотирирічного гарматного м'яса... Поворотці додому, незалежно від нації і держави, вмирають від голоду і хвороб. Багатий засів зла буде якраз зараз засіяний і зародки його

будуть проростати ще багато, багато років... З благодійників народу, котрі живуть нагорі в блаженстві і достатку, жиріють від прибутків з керівних постів... Надворі холодно, ми мерзнемо; дорожнеча триває: ми голодуємо і маємо право на слова, сповнені значення. Навіть я, дитина дня народження! Бо чим більше я сьогодні думаю про те, що всі ті, хто тимчасово є благословенними, тут серед спокою вічного миру не загинули, не бідували і не потребували соромитися «великих часів»...

Батьківське почуття обов'язку примушує мене триматися: ти дуже просила мене піклуватися про обох дітей. Твій заповіт я, скільки буду мати сили, берегтиму і виконуватиму!.. (...)[1]

25 листопада [1918]

Швидко настали холоди; ще один фактор, яким нас покарано поряд з поганим і недостатнім постачанням продовольства, нуждою і злиднями, пануванням чужинців, важким пригніченням населення. Жертви грину були жахливі і серед них було багато молодих людей... А на Ратушевій площі[2] румуни танцюють Hora mare; радість серед найбільшої трагедії, бо народ голодує і замерзає. Поворотців додому і подорожніх цілковито обрабовують з настанням ночі і на проміжних станціях; багато тисяч померло в дорозі від голоду, холоду і знесилення. Їхні трупи викидають з вагонів і нагромаджують на станціях, мов на складі, де вони залишаються лежати цілими днями.

26 листопада [1918]

Залізничники і мешканці Неполоківців повідомили, що тамтешній табір для поворотців додому спустошений. Що не дісталося офіцерам, їхнім охоронцям та поворотцям додому, було продано окупаційними українцями селянам. Протягом трьох днів було зібрано виручку приблизно 100 000 крон за 95 велетенських бараків на корні. Залишилися голі глиняні підлоги від споруд, будівництво яких коштувало три мільйони крон. Бараки розпродувалися за сміховинну ціпу в 250 крон. Тисячі возів з цілої околиці вивезли все це майно.

28 листопада [1918]

Я також був свідком цієї історичної події, цього акту анексування Буковини державною Румунією. В Мармуровій синодальній залі архієпископської резиденції засідав загальнорумунський конгрес, в якому брали

[1] Далі на 73 сторінках щоденника міститься розлога автобіографія Макса Віттнера.

[2] Тенер Центральна нлоща.

участь також представники бессарабських і угорських румунів, і в якому також представники буковинських поляків і німців висловили свою згоду на возз'єднання Буковини як іетегральної території з королівством Великої Румунії. Збори були імпозаитними, маніфестація грандіозною. Можна було співчувати емоціям румунам з нагоди сповнення їхнього вимріяного бажання від 144 років, однак хто знає румунський характер і звичаї, хто жив на батьківщині і мав можливість ознайомитися з адміністрацію, її корупцією і черствістю, хто бачив прірву між боярством і народом, хто спостерігав за безпринципним і зневажаючим правила чиновництвом, хто був свідком гноблення національних меншин, зневажання євреїв – котрих ображають завжди і скрізь, хто лише забажає – той з засмученням відчував, що в майбутній Великій Румунії національні меншини мають дивитися в майбутнє з горем і страхом.

Бессарабія зберегла за собою здобуту автономію, Буковина ж приєдналася до Румунії «беззастережно». Можливо, що мирова конференція дещо забезпечить, згладить і втихомирить... А як складатимуться стосунки бояр з цією масою іителектуалів – цим духовним майном, якщо віднині насильно буде припинено демократичний рух? Хто буде стримувати пересичених і годуватиме голодних? Звідки взяти так багато землі і розділить її між п'ятьма мільйонами, далі, як підняти почуття власної гідності робочого народу, яке ослабло протягом воєнного часу через воєнпу пужду! А інтелектуали, які забагато розмножилися, занадто вросли в радикалізм, щоб надовго толерувати монархічний устрій держави. Сьогодні всі є на боці «чужого німецького короля»[1], скоріше на боці «англійської крові» королеви[2] з оточення Англії, котра на мировій конференції навряд чи вимовить більше одного слова... Професор Іоан Ністор, котрий хоче перетворити тутешній університет в вищу школу з національним румунським характером, виголосив запальну промову, в якій знайшла вираз груба невдячність щодо носіїв культури, стосовно Австрії та її німецького правління, яке приносило добробут. Румунська історія не визнає, що без німецького керівництва та учительства, без поляків і євреїв Буковина ніколи не стала би культурним краєм. Раціональне заліснення й експлуатація лісів, господарське використання ґрунтів, мистецтво, культура, індустрія, промисел і торгівля... Все, все це в недавньому часі зробила німецько-єврейська старанність. Тепер румунське молоде покоління, яке отримало розвиток і повноцінне виховання, займе керівне

[1] Королем Румунії в той час був Фердинанд І, народжений в Південно-Західній Німеччині як Фердинанд Віктор Альберт Майнрад фон Гогенцоллерн-Зіґмарінґен.

[2] Румунська королева Марія (до одруження з Карлом нринцеса Единбурґська) була нлемінницею англійської королеви Вікторії і російського царя Александра II.

місце. Тепер нації-вчителі і їх іншомовні помічники в справі культурної і господарської розбудови Буковини отримали копняка...

Далі було імпозантне святкування і коли з глибини Мармурової зали в момеит проголошення прокламації пролунав гімн «Se traeasca regele»[1], тоді і мої очі стали вологими. Старі спогади, дитинство, дорогойські часи, любі, любі картини... Я був вихований в цій мові, я працював в цьому краї, мав тут друзів, друзів, але мав і ворогів. Я був ворогом системи, яка зневажала заповіти людськості і любові до ближнього, ворогом традиційних румунських принципів, котра дає боярам «beati possidentes»[2], натомість пригнічення та експлуатацію для народу, євреїв і мільйонів селян. Я був другом тенденції до модерного і культурного вдосконалення, так що, на приклад, медичне обслуговування і шкільництво стояло тут на вищому ступені, ніж в старій Австрії. Також смуток через звільнення (випадкове, якому сприяв нещасний випадок), не цілком справедливе використання насправді корисної ситуації, сліну манію без відносно до часу враховувати демократичний час... Все це підкралося до мене і всі ці почуття своїм впливом викликали в мене сльози.

Захоплені румуни пішли потім на площу Ринок, перехрещену на площу Уніря[3], і танцювали там в грязюці Hora mare. Що ж, тепер кожен буде плакати зі своєї причини! Принустимо, що румуни мають безсумнівну історичну перевагу на Буковину! Однак ця повернута донька повинна би була зберегти свою автономію, а здобуті права національних меншин, які живуть в цьому краї, на їх вільний індивідуальний розвиток, віру, культуру повинні бути забезпечені в гараитований спосіб. Однак сьогодні, на жаль, ми з непевністю дивимося в майбутнє. Quo usque tandem!

3 грудия [1918]

Сьогодні командуючий румунський генерал заборонив подальше носіния австрійської уніформи. Я усунув з одягу зірки (які були нашою нещасливою долею)[4]. З цим звершилося наше звільнення з військової служби. Після 4 ½ років великий знак запитания! Кому і яким речам ми служили, покаже майбутнє.

Народ тріумфує, чернь шаленіє, погроми в жахливій формі і в жахливий спосіб: розбої, грабунки, вбивства – повідомляють зі Львова. Де, де є Бог, котрий би змилувався над нами? Євреї і завжди євреї є «вибраними» жертвами. І ця жалюгідна нація тепер невтомно запалює вогні Хануки[5] і хвалить

[1] Хай живе король (рум.).

[2] Щасливі, хто володіє (лат.).

[3] Об'єднання (рум.).

[4] Гра слів: німецькою мовою слово зірка «Stern», а лиха доля – «Unstern».

[5] Єврейське свято.

Ієгову, єдиного... І тут в Чернівцях вже запахло гнилизною, про яку я хотів забути після мого переселення на Буковипу в 1908 році...

18 грудия [1918]

Від сьогодні я працюю в тутешній лікарняній касі і буду поки що отримувати гонорари за візити. Я хочу мати працю, котра б мене займала цілий день – навіть якби я не мав сили.

22 грудия [1918]

Я з сумом довідався, що небіж Еріх повернувся додому з Бухареста важко хворим. Зараз він одужує.

24 грудия [1918]

Різдвяна ніч серед загального депресивного настрою. Сніг топиться, зникає, як і всі наші надії на покращення сучасного прямо-таки нестерпного становища.

30 грудия [1918]

Я написав статтю (для тутешньої «Morgendblatt»), в якій описав психічні збитки від війни. Наш стан розчарування, надмірного напруження нервів і релаксування нервової системи, спричинений призупиненням в даний час дії вищої духовної культури... Як тільки моя стаття буде надрукована, додам її до моїх інших статей.

31 грудия [1918]

Ми описуємо сьогодні останній день найбагатшого на події року нашого життя. Лише для мене його баланс є особливо пасивним. Хай твої діти трішки уважніше прочитають ці рядки:

«Я бажаю вам стійко витримувати удар такої долі. Звичайно ж, ви оплакали в 1918 році незамінну втрату вашої дорогої матері; цю втрату, якої ми всі зазнали, ви будете відчувати ще багато років. Водночас ми закінчуємо цей рік, похмуро дивлячись назад і з похмурою перспективою. Лунає лише крик про допомогу: «Quo usque tandem!»

Проте! Якщо ми будемо сильними, ми витримаємо. Паралізуюче пригноблення зникне, як зимовий туман, що затемняє нам ясне проміння. З руїн і трупів постане цілина, на яку зноситимуть будівельне каміння залишки людства. І, можливо, виросте нове сильне покоління, яке допоможе розбудувати місця, де поширюються добробут і оздоровлення тіла і душі...»

Друкується за рукописним оригіналом з колекції Миколи Чорнописького.
Переклад з німецької В. Старика.

N. N.

Чернівці – вільне місто впродовж п'яти днів. Якими були Чернівці від 6 до 11 листопада 1918 р.? Кілька споминів про історичні моменти з тих хвилюючих днів

У середу, 6 листопада 1918 р. о 12 годині дня, всі люди, які проходили повз тогочасний палац Крайового Уряду, зупинялися як вкопані. Перед входом до палацу стояв на вахті сильний військовий підрозділ. Це були добре споряджені солдати в сірій польовій формі, які мали в своєму вигляді щось своєрідне і незвичайне. Офіцер, накази якого виконували солдати, командував ними українською мовою. Цього ми в Чернівцях досі ще не чули.

Що сталося? Для чого було потрібне це розгортання частини перед палацом Крайового Уряду?

Прибув високий гість, тобто стара, іноді неприкрашена, правдомовна, часом очікувана цілим світом стара дама, ім'я якої: Всесвітня Історія. Вона прийшла прямо із Заходу. Там вона влаштовувала жахливі речі. Врешті-решт там вона підтримувала зв'язок з американським професором Вільсоном, незважаючи на те, що він не знав ґруитовно ані її, ані її старшої сестри Географії. Після того як ця дама влаштувала згубні замішання в Берліні, Відні і Парижі, вона подалася на схід Европи, де, очевидно, мала ще багато чого зробити. По дорозі туди вона на короткий час відхилилася від основного шляху і прибула в Чернівці. Як і личило такій знатній старій дамі, вона обрала собі за квартиру тогочасний палац Крайового Уряду і саме туди вона прибула. Я був при цьому. В залі, де приймав гостей колишній крайовий президент, Всесвітню Історію привітали четверо осіб. Ними були тогочасний крайовий президеит д-р Йозеф грав Ецдорф, депутат парламенту фон Семака, денутат парламенту Спинул, член Крайового Виділу О. Попович і оберлейтенаит Ілля Попович.

Цісаря вже иемає

Граф Ецдорф, зрештою добродушний чванливий чоловік, з округлим, трохи масним блискучим обличчям, був дуже серйозним. Він був одягнутий в чорний костюм і його рухи вказували на тремтяче напруження.

Граф Ецдорф: «Чим маю завдячувати високу честь?»

Денутат парламенту фон Семака: «Саме тим, що ви до цього моменту утримували».

Граф Ецдорф: «Я є цісарсько-королівський крайовий президент і отримав цю посаду не від вас».

Член Крайового Уряду Попович: «Вже немає ніякої цісарсько-королівської влади, взагалі немає ніякого цісарства. Ви перебуваєте на чужій території».

Граф Ецдорф: «Я склав присягу, і мене потрібно спочатку звільнити від цього зв'язку».

Тут втрутилася Всесвітня Історія, зробивши жест, подібний до того, яким зверталися до когось гугеноти, і продовжила: «Ви розумієте, пане граф?»

Оберлейтенант Попович: «Ми маємо засоби вас примусити. Перед будинком стоїть підрозділ українських легіонерів».

Граф Ецдорф: «Я склав присягу»...

Трохи зблідиувши і відступивши на крок він промовив дещо по-віденськи: «Тоді я відступаю перед насильством».

Всесвітня Історія: «Так, так. Це було найрозсудливіше, що ви могли зробити. І про це ми відразу складемо протокол. Бо я звикла все гарно робити на письмі, чорним по білому».

Ці переговори тривали 20 хвилин. Вони завершилися тим, що граф Ецдорф заявив, що він здійснить передачу влади, однак вимагає, щоб присутніми були як представники української Ради, так і представники румунської Ради. Він може передати владу лише обом націям. Ось чому він бажає, щоб з'явився також д-р Аурел фон Ончул.

Це сталося того ж дня о 4 годині пополудні. Крім згаданих трьох осіб, котрі представляли українську владу, від румунів з'явився д-р Аурел фон Ончул. Було укладено протокол, який стерджував, що колишня державна влада цісарсько-королівського крайового президента Буковини щойно перейшла до згаданих панів. Цей протокол підписали д-р Йозеф граф Ецдорф, Омелян Попович, Ілля фон Семака, Микола Спинул і д-р Аурел фон Ончул. Кілька хвилин пізніше граф Ецдорф через бічний під'їзд, який виходив на вулицю Кучурівську[1], залишив будинок Крайового Уряду. Він подався до свого друга на вулицю Йозефа[2], де залишався протягом наступних шести днів.

Осип Безпалко – міський комісар Чернівців

З цього моменту перестало існувати Австрійське Герцогство Буковина, а лише край Буковина. Не стало крайової столиці Чернівців, а лише місто Чернівці. Вільне місто, котре в даний момент не належало до жодного державного організму. Ще того ж дня всі установи були зайняті українськими діячами. Провідник соціал-демократів і учитель народної школи Осип Безпалко став міським комісаром Чернівців. Приблизно в 1 годині пополудні

[1] Тепер вулиця Червоноармійська.

[2] Тепер вулиця Українська.

в супроводі українського офіцера він відправився до ратуші і скликав усіх службовців. Він зверпувся до них з промовою – мені усно переказали зміст цієї промови як достовірний історичний факт – в якій він сказав:

«Мої панове, місто Чернівці тимчасово не має керівного управління. На підставі рішення Української Національної Ради від 6 листопада мене іменовано міським комісаром Чернівців. Я не вимагаю від вас поки що складення жодної присяги. Але я вимагаю, щоб ви зберігали найглибший спокій. Ніхто не каже ні слова, кожен відправляється в своє бюро і безперестанно дотримується спокою».

Ще того ж дня в місті з'явилося оголошення, в якому міський комісар Безпалко простими словами повідомляв населення про здійснені зміни в ратуші. Ратуша тоді виглядала дуже незвично. На вежі ратуші все ще майорів австрійський прапор. Коридори ратуші, а також всі входи були щільно заповнені людьми. Тут кишіло від міщан, прохачів, робітників і солдатів. Перед дверима салону бургомістра стояли двоє українських легіонерів з примкнутими багнетами. Осип Безпалко сидів у салоні бургомістра на тому ж стільці, на якому сиділи до і після нього всі бургомістри міста. Він був одягнений в звичайний робочий костюм, був трохи нервовим і барабанив пальцями по докумеитах, які лежали перед ним. Я з'явився в його салоні саме в цей момеит. Він щойно віддав якийсь наказ. Я подивився на нього, але не сказав ані слова і зразу ж залишив салон бургомістра. Тоді я бачив Безпалка востаннє в Чернівцях.

Румуиський прапор иад ратушею

Представники Української Національної Ради залишалися в своїх установах від середи 6 листопада до неділі вечора 10 листопада 1918 р. Але вони не відчували себе впевнено. Бо вже декілька днів перед тим стало відомо, що румунські війська вступили на територію Буковини і що вони окунують увесь край, природно що також і місто Чернівці. Особливо хвилюючою була неділя, 10 листопада, коли з години на годину очікували встуну румунських військ. В неділю о пів на 11 ранку барон Ніку Фльондор в супроводі румунських офіцерів і студентів з румунським трикольором з'явився в ратуші. В салоні бургомістра перебував міський комісар Безпалко. Барон Фльондор зверпувся до Безпалка з такими словами:

«Дозвольте, пане комісаре, щоб ми повісили румунський прапор на ратуші. Це на знак того, що румунські війська незабаром вступлять в місто і його займуть».

Безпалко був дуже вражений цим повідомленням, однак швидко підбадьорився і заявив, що він не має нічого проти. Тому що він стоїть на точці зору, що всі народи, які мешкають в місті мають право повісити на рату-

ші свій прапор. Рівно о 12 годині дня пожежник зняв австрійський чорно-жовтий прапор з верхівки ратуші і повісив туди румунський. Декілька годин минули в найглибшому збудження. Очікували появи румунських військ. На площі Ринок зібралися дами з румунських товариств з букетами квітів в руках. Вони утворили великий натовп перед Румунським Національним Домом. Їм товаришили студенти, офіцери і духовенство, всі прикрашені румунськими прапорцями.

Перші румунські патрулі на площі Ринок

Близько пів на восьму вечора на площі Ринок з'явилися перший румунський патруль, що складався з шести солдатів і одного офіцера на трьох мотоциклах. Солдати затрималися на хвильку перед Румунським Національним Домом, де їх привітали бурхливими вигуками «Sa treasca». Після цього привітання вони від'їхали через Панську вулицю[1] в напрямку на Фольксґартен[2], де щезли в темряві ночі. Невдовзі після того стало відомо, що генерал Задік, командуючий румунськими військами зупинився в Чагрі і щойно завтра, в понеділок 11 листопада на чолі своїх військ з'явиться в Чернівцях. Все населення Чернівців провело ніч в гарячковому напруженні. Тому що крамниці мали право бути відчиненими лише до 7 години вечора, після їх закриття люди повільно рухалися вулицями і обговорювали справи, що насувалися.

Історична хвилина

У понеділок 20 хвилин по першій перед Румунським Національним Домом з'явився генерал Задік зі своїм штабом у супроводі президента Румунської Національної Ради Янку Фльондора. Зібраний перед Румунським Національним Домом людський натовп привітав генерала і його військо благовійно і водночасно бурхливо. Чоловіки оголяли свої голови, а дами закидували генерала і солдатів квітами. Серед безмовної тиші барон Янку Фльондор звернувся до генерала з промовою, в якій траплялися такі слова:

«Я відчуваю в цей момент священного глядача, який іде через наші душі, хоча жодному смертному не дано почути слова таких відчуттів. Дозвольте мені, пане генерале, щоб я стиснув Вашу руку, а Ви поклали свою руку мені на груди».

Генерал Задік, присадкуватий смуглявий офіцер з енергійними рисами обличчя подякував сильними словами за це привітання. Після цього почався вступ військ, який закінчився близько половини четвертої.

---

[1] Тепер вулиця О. Кобилянської.

[2] Тепер парк імені Шевченка.

Ще цього самого дня, біля 4 години пополудні барон Ніку Фльондор з'явився в ратуші, де досі виконував службові обов'язки комісар Безпалко. Барон Фльондор зверпувся до Безпалка:

«Пане Безпалко, румуни захопили як край, так і місто. Ваша місія закінчена».

Безпалко вислухав ці слова і промовчав. Через годипу він залишив ратушу, а ввечері і місто. На цьому закінчилася ера вільного міста Чернівці. Ще того самого дня консисторського радника Шандру[1] було призначено президеитом міста Чернівці.

Друкується за: «Czernowitzer Morgenblatt» (Чернівці). – 1932. – № 4303. – 25 грудня.

Переклад з німецької В. Старика.

Роман Смаль-Стоцькнй

Володимир Залозецький. (У сімдесятиріччя лідера Буковини)

Тепер, коли большевицькі війська остаточно відступили з Австрії й Відня, можна нам, буковинцям, ушанувати сімдесятиліття чолового діяча Буковини поміж світовими війнами, Володимира Залозецького, що сімдесятиріччя його ще перед роком, 27 липня 1954 року, сповнилося.

Його життя було дійсно багате змістом і драматичними подіями, що перейшли в історію Буковини як дії великої особистої відваги та безкорисної відданости й вірности українській справі. Тому годиться мені, його молодшому на кілька літ землякові, прилюдно забрати слово, щоб відзначити цю річницю.

Перед Першою світовою війною українська Буковина здобула собі за Австрії в дійсності самоврядування і витворила свою провідпу верству, що начисляла поважне число незвичайно здібної молоді з родин Залозецьких, Драгомирецьких, Бриндзанів, Бігарів, Ганкевичів, Каратницьких, Климів, Даскалюків, Маєрів, Ясеницьких, Шпитків та інших. Всі вони просякли були, здебільша, середньо-европейською німецькою цивілізацією і всі мали одну рису, а саме: що почуття меншевартости ні щодо румунів, ні щодо поляків, ані щодо німців не грішили... Найздібніший між ними й особисто найбагатший був Володимир Сас Залозецький, що унаслідував шість домів

[1] Помилка. Священика церкви св. Параскеви Шандру було іменовано консисторським радником щойно в середині 1919 р.

та прекрасно положений маєток Цецину. Він був сином президента лікарської палати Буковини й директора краєвого шпиталю, багатія д-ра Володимира Залозецького і внуком каноніка в Княжу, отця Дмитра Залозецького.

Вже під час гімназійних студій він знаменито вивчив, крім німецької, ще й французьку й англійську мови так, як би уроженець тих країн. По матурі вступив на університет, осягнув докторат права, потім у Монахові[1] ще й докторат філософії, бо як талановитий маляр-рисівник і знаменитий карикатурист, що був і дійсним членом Союзу «Сецесії» мистців у Відні, він посвятився історії мистецтва. А далі як однорічник він відбув військову службу в 8-му полку уланів. В моїй пам'яті ще його струнка постать в уніформі, що відома була теж поміж лещатарями й горолазами-альпіністами всієї Австрії. Ще перед війною австрійська влада іменувала його секретарем Центральної Комісії Охорони Пам'яток при міністерстві освіти і редактором її журналу. І з великими плянами щодо українських пам'яток він приступив був до праці.

Та вибух війни все змінив. Він був змобілізований як надпоручник свого полку, брав участь у боях проти Росії як командант ескадрону кавалерії, був відзначений за відвагу всіма австрійськими бойовими відзнаками – і попав вкінці зі своєю стежею в російський полон. В Києві заопікувалися воєннополоненим старшиною проф.[есор] Михайло Грушевський, Микита Шаповал і вся київська громада, а з вибухом революції його, ще воєннополоненого, призначено професором у Київськім університеті, що був тоді організував підготовчі курси. Він вертається до австрійської армії, що тоді вмаршерувала в Україну, а архикнязь Василь Вишиваний приділює його до штабу в Одесі, щоб паралізувати всякі московські впливи. Там в Одесі він опікувався українською громадою.

Згодом Залозецький вертається на Буковину, де в 1918 році постала була Українська Національна Рада під проводом Омеляна Поповича, що провела пам'ятну злуку Буковини зі Східною Галичиною в Західню Українську Народну Республіку.

Йому приділено реферат фінансів у Буковинській Національній Раді, на жаль, його ради організувати негайно військо не послухано в суматосі подій. І незабаром королівська влада Румунії вислала армію для окупації Черновець і північної української частини Буковини. Президент Омелян Попович залишив Чернівці, переїхав у Галичину та заіменував Володимира Залозецького своїм заступником з дорученням обороняти права української Буковини перед румунськими окупантами. Разом з румунською армією увійшла була до Черновець і Румунська Національна Рада з відомим украіно-

[1] Мюнхені.

жером бароном Янку Фльондором на чолі, дідичем Сторожинця. І в палаті на Ринку Фльондор з Румунською Радою та командуючий румунської армії генерал Задік зорганізували були велику параду «перебрання влади» і складання «заяв льояльности» мешканців Черновець і Буковини.

Те, що оповідаю, знаю від свідка подій, барона Ніку Фльондора, румунського політика, що скоро розчарувався в румунських «порядках». Він оповів мені в Берліні цілу ту історію в присутності посла Миколи Василька, і то з неприхованою пошаною до «віце-президента української Буковини».

Зібралися тоді були численні делеґації в залі тієї палати, прийшли були черновецькі жиди з надрабіном і рабінами, польська делеґація у фраках і контушах зі своїми священиками, німці теж, не тільки з орденами, а привели із собою численну делеґацію німецьких «буршів» академічних товаришів в повній «ґалі» своїх уніформ з оголеними шаблями. І делеґація за делеґацією виступала перед Янку Фльондора й генерала, і ломила собі язик з «вірнопідданими заявами» для короля Румунії. Не у фраку, а в щоденнім одязі, з'явився нараз на залі Володимир Залозецький перед окупантами, і, як свідок мені передав, «трохи блідий, але дуже самопевний кавалерист», голосом, що звик командувати ескадроном, німецькою мовою загримів до Янку Фльондора протест. Заявив, що, згідно з маніфестом цісаря Карла, уконституувалася в Північній українській Буковині Українська Національна Рада, що він є її представник, що в її імені він протестує проти вмашерування румунської армії та домагається її відступу поза межі Буковини, бо вирішення справи Буковини належить до міжнародних чинників.

Задік не розумів німецької мови, Фльондор зблід, змішався, вся «романія» була збовваніла, аж за кілька хвилин Фльондор відзискав мову і заявив, що «Румунська Національна Рада Буковини не визнає Української Національної Ради в Буковині», – і дістав відповідь, що Українська Національна Рада не визнає жадної Румунської Національної Ради на своїй території – і по-військовому «півкругом обернись» віце-президент Залозецький покинув залю. Румуни не мали ще відваги його арештувати, знаючи його широкі особисті зв'язки із заграницею.

Тоді розпочав Володимир Залозецький систематичну дипломатичну акцію проти румунської окупації української Буковини. Він зложив подібні заяви й вияснення англійській військовій місії, що приїхала була до Черновець. Щоб виказати всю брехню румунської пропаґанди, буцімто західньоукраїнський уряд – це большевики, він тричі автом перевозив їх до Галичини для пертрактацій з нашими чоловими діячами: Петрушевичем, Голубовичем, Сінґалевичем та Цегельським й для контакту з нашим генералітетом. Щойно тоді, по повороті, окупаційна румунська влада заарештувала Воло-

димира Залозецького і він опинився в тюрмі разом із Пігуляком, Артимовичем, Бриндзаном, Білінським та іншими.

Незабаром удалось йому втекти з тюрми, перебравшись через Карпати, доїхати до Відня і привезти всі інформації про Буковину до нашого посольства. Західньоукраїнське правительство іменувало його радником західньоукраїнського посольства для продовження його акції. У Відні він пов'язався з американською й англійською місіями та осягнув великий успіх: висилку аліянтської «фудмішен»[1] до Західньої України, що на її чолі стояли американський полковник Джансон і англійський полковник Батлер. Це той самий Ралф Батлер, що пізніше мав відвагу описати брутальний напад Галерівської армії на Західню Україну в статті «Ді енд оф Вестерн Юкрейн»[2]. Цей напад був синхронізований з новою агресією Румунії, що вислала армію під проводом генерала Петаля з окупованої Буковини на Коломийщину. Останнім потягом з Чехословаччини я тоді їхав до ставки уряду в Станіславові, а останнім потягом верталася та місія в супроводі радника Залозецького на Захід і ми, десь біля Лавочного, ще зустрілися.

По повороті до Відня уряд, вже соборної України, заіменував Володимира Залозецького радником нашого посольства в Берні, на чолі якого був барон Микола Василько. Тут в дійсності всі зв'язки нашого посольства з аліянтами – це були зв'язки радника Залозецького, що розгорнув тут широку дипломатичну акцію в обороні правди про Україпу. За ввесь час праці нашої дипломатії, що мала тоді дві групи, так звану франкофільську й англофільську, Залозецький був один з гарячих прихильників орієнтації на Англію та Америку. Та, на жаль, наші партійники в уряді не вміли його відповідно використати. Бо небавом прийшла була вже наша катастрофа й ліквідація посольства.

Справа Буковини опинилася в трагічному положенні. Миколу Василька Румунія ніколи не нустила на Буковину, так само батька мого Стефана Смаль-Стоцького; Омелян Попович відмовився вертатися, бо представляв собою символ соборницького самовизначення української Буковини, інші посли, як Лукашевич, були політики меншого калібру. Єдиним виходом був поворот на Буковину заступника голови Української Національної Ради Буковини для продовження боротьби за самовизначення української Буковини легальними парляментарними засобами.

Володимир Залозецький врешті вернувся, зорганізував незалежну від румунів Українську Національну Партію. Був її президентом аж до Другої війни, виповнюючи функцію то посла, то сенатора до парляменту Румунії.

[1] Продуктової місії.

[2] Кінець Західної України.

Вся оборонна акція Буковини проти румунізації поміж війнами є пов'язана з його іменем. Безліч промов за ті довгі літа він виголосив в Бухарешті, домагаючися дотримання мирових договорів щодо прав національних меншин, безліч протестів проти румунізації шкільництва й православної та католицької церков. Справу української Буковини він переніс з впутрішньої проблематики Румунії в міжнародньо-европейську проблематику як сталий член Конгресу Меншостей, що відбувалися в Берні та Женеві. На Конгресі в Лондоні його обрали на президеита Конгресу і він був запрошений обома партіями на прийняття до англійського парляменту, на якому виголосив промову, з'ясовуючи англійській нублічній опінії долю й інших українських «меншин», жертв несправедливих мирових договорів.

Дім його в Чернівцях та резиденція в маєтку Цецин були довгими літами осередками українського політичного та культурного життя на Буковині та джерелами вірної інформації про долю всієї України для всіх чужинців. (...)

Друкується за: «Свобода» (Нью-Йорк). – 1955. – 21-22 грудня.

[Спомини про Володимира фон Залозецького]

(...) Після зайняття Києва більшовиками в 1918 році д-р Залозецький повернувся до Чернівців і включився у визвольну боротьбу українців своєї вужчої батьківщини, Буковини. Він був обраний віце-президентом Української Національної Ради Буковини і брав активну участь у листопадовому зриві українців на Буковині. Він очолював фінансове міністерство в тимчасовому українському урядові, а після від'їзду президеита У.[країнської] Н.[аціональної] Р.[ади] Омеляна Поповича, д-р Володимир Залозецький став головою Крайового Уряду Буковини.

Після зайняття Буковини румунською армією д-р В. фон Залозецький в якості голови Української Національної Ради Буковини заявив протест проти незаконної насильницької окупації української Буковини під час румунської маніфестації в Чернівцях у присутності румунського військового командування, румунського офіцерського корпусу і делеґатів ряду Національних Рад (за виключенням українців). Цей безстрашний і мужній виступ в обороні національних прав свого народу свідчить про велич характеру цієї великої людини! Ця подія, яка дуже давно увійшла в історію визвольних змагань українців є такою характерною для особистості д-ра Залозецького, що заслуговує бодай на коротке висвітлення тут.

Перед очима стоїть картина: румуни з великою помпою святкують на площі Ринок в Чернівцях об'єднання «дочки» Буковини з «мамою» Румунією. На площі перед ратушею вишикувалися румунські військові підрозділи в парадній уніформі. Сходи ратуші вистелені червоними килимами, оточені пальмами, а над усім – нові, крикливими кольорами видруковані портрети нових «суверенів», румунського короля Фердинанда і його гарної дружини Марії. Всі, хто мав ім'я і чин на Буковині, – крім українців, – зібралися під цими портретами, щоб виявити вірність і прихильність новим володарям. Попереду всіх бігає туди-сюди нервовий голова Румунської Національної Ради Янку Фльондор. В першому ряду сидить командуючий генерал Задік, вірменин з хитрими чорними очима, поруч з ним – митрополит у фіолетовій мантії. Румунські студенти в парадних строях стоять по обох боках в шпалірі з оголеними шпагами. І тут підходить одна депутація за іншою, щоб дати вираз свого задоволення «визволенням» «геройською» румунською армією в «возз'єднанням» «відірваної дочки» Буковини з її «мамою» Румунією. Як подібно звучать промови «ощасливлених» представників поляків, німців і євреїв!

Після того як прозвучали всі ці виступи, входить д-р Володимир фон Залозецький, цілком один, і від імені Української Національної Ради протестує впевненим підвищеним голосом «проти непрошеної насильницької окупації Північної Буковини, яка на північ від Серету є чисто українським краєм». Янку Фльондор, котрий ще кілька хвилин тому привітно посміхався д-ру Залозецькому в надії, що той також належить до поздоровників, почервонів як рак і прошипів сердитим голосом: «Прийміть до відома, пане докторе, що ми в Буковині не визнаємо жодної Української Національної Ради!». На це д-р Залозецький: «Прийміть до відома, пане Фльондоре, що ми в Північній Буковині не визнаємо ані Румунської Національної Ради, ані румунського панування!»

Це було як в фільмі... З піднятою головою д-р Залозецький крокує через шпалер румунських студентів, через підрозділи румунської армії... Жоден румунський студент, жоден румунський солдат не робить спроб йому завадити... Д-р Залозецький іде додому.

Через кілька годин д-ра Залозецького було ув'язнено в його помешканні. Подібна доля спіткала також багатьох українських національних провідників Буковини, і за короткий час весь український опір на Буковині було придушено. За допомогою уряду Західно Української Народної Республіки і деяких друзів д-ру Залозецькому вдалося втекти з в'язниці і перебратися через кордон з Галичиною. Невдовзі д-ра Залозецького було іменовано радником посольства Західно Української Народної Республіки у Відні. Тут в нього народився син. При хрещенні маленького Володимира, яке відбулося

в церкві святої Варвари, був присутній також і його добрий приятель ерцгерцог Вільгельм, відомий між українцями під іменем Василь Вишиваний. У 1920 році отаман Симон Петлюра призначив д-ра Залозецького радником посольства і пізніше повіреним (з повноваженнями посла) Української Народної Республіки в Берні (Швейцарія). (...)

Друкується за: «Ukraine in Vergangenheit und Gegenwart» (Мюнхен). – 1965. – № 33.

Переклад з німецької В. Старика.

Ґеорґе Сербу

Спогади часів Унірії

(...) Наприкінці ще згадаю, як на початку листопада 1918 року українець Омелян Попович, при допомозі одного румунського депутата[1], примусили графа Ецдорфа передати їм владу за допомогою облоги палацу Крайового Уряду підрозділом українських військ. Негайно ж після того, як про це стало відомо, румунська армія перейшла кордон і направилася в Чернівці. Українські війська разом з Омеляном Поповичем відійшли в Галичину. Перед їхнім відходом підрозділ цих військ спустошив в [Румунському] Національному Палаці бюро Централі сприяння румунській економіці Буковини, головою якого був нижчепідписаний. Мотивом спустошення було те, що українці довідалися про те, що бюро Централі мало телефонний зв'язок з нижчепідписаним в Сучаві, куди я поїхав з наказу Я. Фльондора для встановлення контакту з румунською армією, яка перебувала в Бурдюженах. Це сталося пізної ночі, тож під час спустошення в бюро Централі нікого не було.

До відступу українських військ Я. Фльондор був змушений ховатися в митрополичій резиденції, тому що українці шукали способу його вбити.

Таким є мої короткі спогади з часів Унірії.

Чернівці, 27 жовтня 1933 р.

Друкується за: Unirea Bucoviniei (27 Oct. 1918 – 27 Oct. 1933). – Чернівці, 1934. – С. 45.

Переклад з румунської В. Старика.

---

[1] Аурела Ончула.

Леон Ґоян

Звіти про перебрання влади українською Радою в Кіцмані

Ц.[ісарсько]-к.[оролівське] повітове староство

Zl. 3/A. V.

Події, що стосуються перебрання влади Українською [Національною] Радою в Кіцмані.

Кіцмань, 22 листопада 1918.

До державного секретаріату внутрішніх справ у Чернівцях.

У перших днях місяця жовтня 1918 р. в Кіцмані утворився місцевий комітет української Ради.

Цей комітет забрав від повітового органу влади пряму виконавчу владу, приставивши до повітового органу влади трьохчленну «раду». Однак ця рада, спираючись на засоби насильства, які були в її розпорядженні, не прислухаючись до повітового органу влади, скрізь безпосередньо визначала й організовувала власний управлінський апарат через призначення комітетом уповноважених в громадах, так що від підпорядкованих повітовому старостві колишніх голів громад було відібрано їх адміністративну владу.

Податкове управління, склад харчів продовольчої служби і склад матеріалів для відбудови були у виключному розпорядженні вищезгаданого комітету, який відібрав від повітового органу влади будь-яке право розпоряджатися згаданими установами.

Керівника служби відбудови будівельного комісара інженера Шмерґеля було усунено і на його місце призначено тимчасово працюючого в службі відбудови будівельного практиканта інженера культури Данчула.

Про поведінку комітету в згаданих установах, зокрема про пограбування черню обох складів, згодом буде подано детальний звіт.

З прибуттям королівських румунських військ керівника повітового органу влади було поновлено в його колишніх повноваженнях і він приступив тепер до того, щоб привести до колишнього стану адміністративний апарат.

Про видані з цією метою розпорядження, а також про їхні результати буде представлено окремий звіт.

Повітовий староста Ґоян.

ДАЧО: Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 5–5 зв. Оригінальний машинопис.

Переклад з німецької В. Старика.

Повітове староство

Zl. 7/A. V.

Події, що стосуються перебрання влади Українською [Національною] Радою.

Кіцмань, 28 листопада 1918.

До державного секретаріату внутрішніх справ в Чернівцях.

В перших днях місяця жовтня 1918 р. в Кіцмані утворився місцевий комітет Української [Національної] Ради.

На доповнення до мого звіту від 22 листопада 1918 р., Zl. 3/A. V. маю честь представити наступне деталізоване повідомлення про вищезазначені справи: вже наприкінці місяця жовтня цього року в нашому повіті став помітним рух, котрий мав на меті забрати від існуючих державних установ їх виконавчу і верховну владу.

Особи, що належали до тутешньої української ітелігенції, відкрито і таємно агітували серед селянства, закликаючи не здавати ані збіжжя, ані картоплі, ані худоби для забезпечення харчами місцевої міської громади.

4 листопада 1918 р. в канцелярії повітового старости з'явилася денутація, яка складалася з панів: голови повітового суду Ярошинського, професора гімназії [Євзебія] Ґалендзовського, директора [Євгена] Жуковського, Артемона Руснака і оберлейтента [К.] Костинчука; перший з них заявив, що він є головою щойно обраного Українського Комітету, і що він тому перебирає владу в повіті.

Повітовий суддя Ярошинський заявив також, що він залишає дотеперішніх службовців повітового староства на їхніх посадах, однак він призначає для повітового староства раду в складі панів професора Ґалендзовського, державного ветеринара Сінгалевича і Михайла Перегинського. Секретар Мацєйовський, який виконував тоді обов'язки керівника староства, заявив, що він мусить вітати появу панів і те, що вони оголосили про свою готовність перебрати владу, тим більше, що він сподівається, що це приведе до зміцнення і консолідування обставин безпеки. У кожному разі він (керівник староства) застеріг за собою право отримувати директиви своїх вищестоячих установ і підкреслив, що він у кожному разі є зв'язаний службовою присягою і що він не має права порушити своїх обов'язків, які він взяв на себе. Цю заяву згаданий голова комітету прийняв до відома зі зрозумінням.

Після цього випадку повітове староство сподівалося, що матиме змогу і надалі безперешкодно виконувати свої владні повноваження. Однак ці надії не сповнилися, натомість від повітового староства було відібрано всю виконавчу і верховну владу. Зі сторони комітету почалася нечесна агітація проти службовців повітового староства, опис якої послідує в подробицях, причому, дозволю собі зазначити, що такий склад вищезгаданого комітету

функціонував лише кілька днів і при проведенні нових виборів був замінений наступним складом:

Президент: професор отець [Петро] Катеринюк;

Державний секретар внутрішніх справ: професор [Євзебій] Ґалендзовський;

Державний секретар зовнішніх справ: отець [Іван] Щербанович;

Державний секретар фінансів: професор [Осип] Доспіль і директор [Євген] Жуковський;

Державний секретар народної освіти: професор [Омелян] Цісик;

Державний секретар для загального контролю: господар [Іван] Гишка.

З цих названих панів особливо професор Ґалензовський і отець Щербанович з успіхом намагалися викликати в народі підозру до колишніх австрійських службовців і їх дискредитувати. Професор Ґалензовський, який представив себе як безпосереднього начальника конципіста Леона рицаря фон Ґояна, який виконував тоді обов'язки керівника староства, і заявив, що Ґоян повинен безумовно підкорятися його розпорядженням, перебрав видачу продовольчих товарів зі складу продовольчої служби і самовільно розпоряджався в повітовому старостві загалом повністю на свій розсуд, цілком виключаючи місцеві органи влади.

Особливо професор Ґалензовський, хоча також і інші панове з комітету, дозволяв собі частими образами звинувачувати всіх службовців, особливо персонал повітового староства. Такі наклепи, ніби то дотеперішні службовці були злодіями, були обманщиками і спекулянтами, займалися протекціонізмом, були несправедливими і обманювали український народ, чулися щоденно. Згадані заявляли не лише в службових приміщеннях повітового староства перед сторонами, але також і відкрито на вулицях перед народом і привели до того, що в народі виникла сильна ворожість проти службовців (особливо проти службовців повітового староства), так що з боку селян падали набагато небезпечніші погрози проти службовців і здавалося не виключеним, що ці погрози можуть здійснитися. Зібрання селян на сходах будинку повітового староства, являючи собою явну особисту загрозу повітовому старості Мацєйовському, можуть бути приписані лише агітаційним спонуканням згаданих професорів, як і взагалі панів з Українського Комітету, котрі багаторазово висловлювали перед селянами агітаційний заклик «ми знаходимося всередині революції», який міг сприйматися як заклик до безладдя та грабежів. Згадані члени Комітету є також єдино відповідальними за те, що вони на власний розсуд хазяйнували з продовольчими товарами в складах продовольчої служби (цукор, військова кава тощо), так що згідно з сьогоднішньою констатацією існує нестача на 12 872 к[орон]. При описі цього смію дозволити собі навести опис наступного випадку, як особливо

характерного для способу дій професора Ґалензовського: коли після вступу королівських румунських військ зважився передати решту, що залишилася на складі продовольства, назад до розпорядження повітового староства, – від стану 46 674 к.[орон] 17 г.[елерів] було повернуто всього у вартості 4773 к.[орон] 90 г.[елерів] – з'явився згаданий професор у службовій канцелярії керівника повітового староства і вимагав від нижчепідписаного, щоб звелів констатувати теперішній стан складу канцеляристові Трибусу, який у свій час був управителем складу, і змушував останнього прийняти ключі від складу. Канцелярист Трибус, який саме при цьому був присутній, зауважив, що він цього не може зробити, тим більше, що професор Ґалензовський дискредитував його (Трибуса) перед населенням через підозрювання у крадіжках і звинувачував у шахрайстві. Трибус також просив вияснити, на якій підставі Ґалензовський поширював ці наклепи проти нього.

Професор Ґалензовський у відповідь на це палко звернувся до канцеляриста Трибуса в присутності нижчепідписаного і багатьох службовців повітового староства, лаяв його в непристойний спосіб і також зауважив, що «через кількох жалюгідних румунів службовці стають зухвалими щодо мене, але це ще не кінець, я прийду з нашими і їм покажу, і з службовцями ще розберуться».

У подібний спосіб, якщо ще не бурхливіше, пройшовся професор Ґалензовський і по інших службовцям повітового староства. Коротше кажучи, професор Ґалензовський продовжував використовувати кожну нагоду для цькування службовців, щоб їх ганьбити і викликати в населення неповагу до службовців.

У цих справах професора Ґалензовського головним чином підтримував отець Щербанович, і при цій нагоді треба підкреслити, що, на мою думку, Український Національний Комітет намагався завоювати для себе селянство через цькування службовців у демагогічний спосіб.

Про поведінку в складі матеріалів для відбудови і про пограбування розміщених там матеріалів селянським набродом я направив мій звіт до президії Крайового Правління Wab/I/Mat від 19 листопада 1918 р. Zl. 33341. При цьому я хочу додатково зауважити, що пограбування продовжували відбуватися і головно вночі, причому нічна охорона, яку виконувала українська цивільна міліція, принаймні терпіла ці пограбування. Після вступу румунських військ призначений Українською [Національною] Радою керівник служби відбудови інженер Данчул дав поштовх до некоитрольованого розтягування матеріалів, тому що він, не забезпечивши безперешкодну належну видачу, почав продаж матеріалів. Зрештою маю честь додати до цього, що про ці справи буде представлено окремих звіт тутешній будівельній службі.

Стосовно поведінки в захопленому Українською [Національною] Радою податковому управлінні я вже 22 листопада 1918 р. представив звіт Zl. 3/A. V. і маю честь до цього ще зауважити, що після вступу королівських румунських військ ключ від каси податкового управління був без зайвих формальностей повернутий сюди професором Осипом Доспілем, котрого Рада призначила державним секретарем фінансів.

Щодо грошових операцій в податковому управлінні під час управління останнім Українською [Національною] Радою я додатково подам висновок службовця каси податкового офіціала Роттенштрайха.

Наприкінці я маю честь доповісти, що після вступу королівських румунських військ я тепер є в стані привести до впорядкованого і врегульованого базису підпорядкований мені адміністративний апарат і для реалізації цього отримати енергійну підтримку для цього від згаданих військ, зокрема від його командування.

Стосовно згаданих вище образ проти тутешніх службовців я прошу розпорядитися про кримінальне переслідування винних.

Повітовий староста Ґоян.

ДАЧО: Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 2–4 зв. Оригінальний машинопис. Переклад з німецької В. Старика.

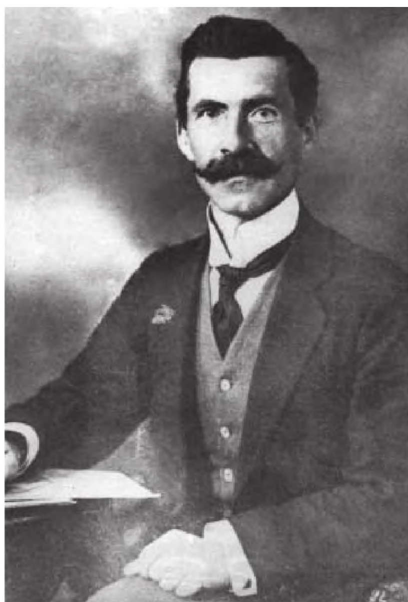

Сергій Канюк

[Спомини про Буковинське віче 3 листопада 1918 року]

Розпад Австрії й переворот па Буковипі

(...) У відповідь на виступ волохів українські патріоти вирішили скликати і своє віче. Призначено день 3 листопада. Цього дня Національна Рада гадала прибрати владу святочно, врочисто, «з волі народу»... Патріоти гадали запросити тільки «мужів довір’я», але під кінець пішли на уступки «опозиції» й скликали загальне віче, при-

значивши для цього Народній Дім та Музичну залю. Думка була така, що розпорошене селянство, серед якого були й «неспокійні елементи», можна буде легше вговорити. Навіть якби на одних зборах пішло не все гаразд, то обов'язкова мала бути ухвала зборів у Народнім Домі, куди думали допустити тільки випробованих мужів довір'я.

Під цей час у краю ще була австрійська жандармерія й стояли деякі частини регулярного австрійського війська. Довідавшися про наміри Національної Ради, Фльондор й волоські дідичі вирішили не допустити до переходу частин на бік Н[аціональної] Р[ади]. Уранці 2 листопада командир 41-го полку, волох Томашкевич, зібрав увесь полк і сповістив, що всіх жовнірів розпускається й вони можуть їхати додому. А жовніри тільки й ждали цього. Кидаючи все військове приладдя, кожний схопив шинелю, черевики, чоботи і поспішав додому на село. Навіть чисто українські частини австрійської армії, що вертали з України й мали їхати на Львів, пішли за прикладом 41-го буков.[инського] полку, але, почувши, що 3-го листопада має бути віче, багато з демобілізованих так залишилося в місті, сподіваючись, що на віче приїде хтось з їхнього села та вже разом поїдуть додому.

Такий учинок волохів дуже збентежив українських патріотів, але ще більш боялися вони, щоб не запанувала «анархія», про яку доносив дехто з мужів довір'я. Доходили чутки, що по селах скидають старих двірників[1], роззброюють жандармів, ділять самі землю тощо.

Тим часом наближався день віча. Нарід хотів віча, хотів справді сказати своє слово. Про обрання делеґатів ніхто й не думав, хто міг, той їхав. Великими валками напливали селяни до міста, деякі вже за день наперед, щоб не спізнитися. Із приміських сіл, як Жучка, Мамаївці і ін.[ших], котилися сотні возів, повні «делеґатів» на віче. І напливло їх із всіх закутків Буковини, не тільки з українських сіл, але й з волоських. Кордуба зазначає, що число учасників віча було щонайменше 8–10 тисяч, але це, мабуть, стосується тільки до того числа, що було коло Народного Дому або коло Музичного Товариства. Число тих, що прибули на віче, значно більше, близько 40 тисяч, однак, більшість вічовиків блукали вулицями міста, шукаючи місця зборів. Кордуба згадує ще й про демонстрацію, тобто організований похід містом. Такої організованої демонстрації фактично не було, але ті величезні натовпи, що снували вулицями, могли справді справити враження демонстрації.

Але, незважаючи на величезне число учасників, віче належного ефекту не дало. Одно, що ухвалило віче, це приєднання до України. Ні про землю, ані про владу, ані про зміну жандармсько-поліцайського режиму не тільки

[1] Голова громадської ради.

жадної ухвали не було, але пани посли про це й не згадували; не згадував про ці права й «соціяліст» Безпалко.

Та й про Україну вийшла «ухвала», за Кордубою, начебто випадково. Там стався, як він каже, інцидеит. Коли посол Пігуляк у своїй промові, яку часто перивали вигуки обурення й свисти, згадав про «австрійську Україну», в залі зчинився галас і посипалися вигуки: «Не хочемо до Австрії!». Ледве пощастило втихомирити нубліку запевненням, що «ми, очевидно, також до Києва». Виходить, що патріоти не сподівалися таких результатів, а гадали, що нарід зрадіє австрійській Україні під скипетром Вільгельма Габсбурґа. Та сталося не так, як жадали патріоти. Величезні маси, мов з одних грудей, кричали: «До Києва!» Але інцидеит, що про нього згадує пан Кордуба, полягає в чомусь іншому. Якийсь там патріот, здається таки сам Пігуляк, хотів вічовиків налякати московськими більшовиками, і ось тут уже зовсім приголомшені патріоти почули, що ці маси хочуть до більшовиків. Після такого голосування патріоти мерщій дали «ногам знати», а десь близько 12-ї вже було й по вічу.

Незважаючи на фактичну невдачу віча для патріотів, воно справило величезне враження на інші національності, яким біло навіть дивно, чому це українці не прибирають влади до своїх рук. Та українські патріоти дожидали дозволу під пана президеита.

Аж коли пан Безпалко доповів, що «Граф Еццорф радий би вже раз позбутися уряду», патріоти вирішили взяти цей уряд, щоб не взяв його Фльондор.

Ось як описує Кордуба перебрання влади на пошті: (...)

«Краєвий президеит граф Еццорф передав управу, згідно з директивою з Відня, як це він казав, представникам обох народів: Поповичеві (від українців) і Childrenнчулові (від волохів). Обидва нові президенти склали зараз же відозву (маніфеста) українською, волоською та німецькою мовами такого змісту: (...)

«Ми вже читали відозву Галицької Національної Ради; тепер перед нами проклямація буковинських президентів (так би сказати диктаторів), і та, і та сповіщають нарід про щось нове, створене кимсь – без відома й волі народу. Народові «подається до загального відому» й годі. Ба ні, диктатори вже закликають людність коритися – а кому? – та ясна річ, тому, кого призначать для цього диктатори, а поки що австрійським жандарам. Про права трудящих, про землю, про участь в урядуванні – ані слова. Це свідчило, що дрібнобуржуазна Національна Рада розв'язати пекучі питання, як земельне та національне, не тільки не здолає, але й не хоче.»

Тим часом Фльондор виїхав до Румунії, щоб просити румунський уряд вирядити військо для окупації Буковини. Краєвий Комітет знав про це, але

хіба ж міг він «по закону» заборонити громадянинові, та ще й дідичеві їхати, куди той хоче? До того ще всі патріоти були переконані, що Аитаита, обурена на Румунію за заключення сепаратного миру з осередними державами, аж ніяк не дозволить їй збільшити свої території новими загарбаннями.

Але Аитаита мовчала. А 8 листопада вже літав над Чернівцями румунський аероплян, розкидаючи проклямації про те, що Румунія окунує Буковину. Від цього дня деякі патріоти вже почали складати манатки, а за три дні й слуху не стало ні про Краєвий Комітет, ні про його славетного президеита.

Окупація Буковипи

Після львівського з’їзду (19 жовтня 1918) буковинська Національна Рада обрала на президеита й міністра закордонних справ Омеляна Поповича, що почав з волохами переговори про утворення спільного уряду та про поділ краю. Демократична частина волохів (Ончул) були прихильні до злагоди, але зате дідичі (Фльондор) були рішуче проти поділу. Було ясно, що ось-ось між обома таборами повинен статися серйозний конфлікт. Національна Рада пасивно ставилася до виконання обов’язків австрійського президеита, терпіла спокійно австрійську жандармерію, що нею командував кат українців, генерал Фішер, і покірно слухалася австрійської поліції, ба навіть збори свої скликала, додержуючи припису поліцайського закону.

Тим часом Національна Рада за терен своєї влади визначила тільки територію, залюднену виключно українцями, а волоською частиною краю повинен був би керувати хтось інший. Але Н[аціональна] Р[ада] не цікавилася тим, хто може бути той інший. Та й кордони території держави Н[аціональною] Р[адою] були визначені тільки вилами по воді, бо не було етнографічної мапи Буковини, що її мав виготовити д-р Кордуба. Отже, не дивно, що дідич Фльондор виступив як опікун цілої Буковини. А коли голова Н[аціональної] Р[ади] Попович дійшов згоди з Ончулом і обидва вони взяли від австрійського президента владу, Фльондор виїхав до Яс, щоб просити румунського короля окупувати Буковипу. Оце запрошення дідича Фльондора було румунському генералові Задікові за формальний привід вступити зі своєю армією на терпторію Буковини. На станції Глибока військове командування взяло від начальника станції заяву, буцімто й він просить, щоб румунське військо «охороняло» залізничні станції від можливого нападу бандитів.

Звістка про те, що румунська армія вже перейшла кордони Буковини й простує на Чернівці дуже наполохала українських патріотів; вони один перед одним почали втікати з Буковини. І коли румуни 11 листопада вступили до Чернівців, презндеит і більшість українського уряду уже була поза межами Буковини. Захопивши Чернівці, генерал Задік наказав розкидати по краю з аеро-

пляпу проклямації, в якій казалося, що «Румунія не хоче забрати Буковини, що Румунія прийшла, щоб забезпечнти лад у краю й на допустити до безправств, і як лише налагодиться порядок, румунські війська буде відкликано». Але ні генерал Задік, ані його уряд добровільно покидати Буковипу й на думці не мали, а писали це для того, щоб ошукати легковірних буковинських політиків.

За кілька день була окупована вся Буковина, і румунський уряд заходився готувати ґруит для анексії. Заарештувавши всіх, хто попав під руки, особливо з української інтелігенції, дідич Фльондор скликав на 28 листопада кількох дідичів (навіть усім дідичам-волохам він не довіряв), декого з волоських попів і в присутності офіцерів румунської армії прочнтав резолюцію про «добровільне» приєднання Буковини до Румунії. Із представників інших партій у цій комедії взяв активну участь тільки соціял-демократ, голова буковинської соціял-демократії, волох Ґріґоровіч, що разом із дідичем Фльондором присягав на вірність румунському королеві. Румунські політики, що намагаються подати цей акт брутального грабунку в освітленні демократії, пишуть таке:

«Партії Буковини скликали 27 жовтня до Чернівців збори буковинських румунів, які визнали себе представниками румунського народу, а разом з тим і Установчими Зборами, та й вибрали Національну Раду з 50 членів, в руки якої передали тимчасову управу. Щоб запобігти контрреволюції (!), ввесь край зайнято військом. На загальному конгресі з 28 листопада 1918 р. проголошено на врочистому засіданні безумовне приєднання Буковини до старого королівства, що й ухвалено одноголосно»[1].

Але вершком нахабства є заяви, що край окуповано румунським військом, «щоб запобігти коитрреволюції, хоч всім відомо, що не тільки українські селяни та робітники й українська дрібна буржуазія, а й євреї та німці і навіть волоські селяни та робітники вороже ставилися до цієї окупації. Тільки польське міщанство та студеити вітали окупантів і зараз таки пішли на службу до румунів, щоб допомагати нищити українські культурні здобутки. За цю допомогу польських фашистів у справі приборкання українського національно-революційного руху поляки дістали особливі привілеї на Буковині й особливу похвалу від румунських катів. «Усюди поляки були чинниками культури та цивілізації й прихильниками румунської нації»[2], – каже Марґоч. І взагалі взаємини поміж румунами та поляками добрі», – зазначає Роменгеллер. Отже, виходить, що обидва кати українського народу порозумілися поміж себе й допомагають один одному винищувати українців.

Треба, однак, сказати, що українське міщанство дуже було обурене на українських патріотів, що вони без бою покинули країну. А як боягузли-

[1] Rommenhöller, Grossrumänien. – С. 33.

[2] Dr. Murgoci şi Popa Burna. Geografia României. – С. 10.

во румуни лізли на Буковину, доводить хоч би такий факт. 12 листопада румуни підвезли залізницею один батальйон піхоти до Лужан, 15 км за Чернівцями. Досі вони заходили в села й міста без найменшого опору. Але в Лужанах 17 юнаків, що в своїм розпорядженні мали, крім гвинтівок, ще два кулемети та декілька гранат, задумали стати до бою. Зайнявши позиції напроти залізн.[ичної] станції, вони почастували румунських окупантів кулеметним огнем. Батальйон піхоти зазнав цілковитої поразки. Аж другого дня, як надійшов цілий полк з батерією легкої артилерії, хоробрі повстанці здали позиції. 6 юнаків утекло, 11 попало в полон, а на боці румунів було кілька вбитих, понад два десятки поранених і щось із 35 полонених, яких повстанці забрали з собою до Галичини.

Нехай цей учинок повстанців буде одчайдушний і безцільний, але, у всякому разі, він відважний і героїчний і наочно ілюструє, як ставилося до окупаитів селянство.

Друкується за: Канюк С. Буковина в румунській неволі. – Харків: Державне видавництво України, 1930. – С. 24–30, 35–39.

Буковинські селяни розганяють шість полків румунів

Було це в часі, коли всі галичани, а навіть буковинці спішили з ріжних фроитів підо Львів, де вже горіла боротьба. У.[країнські] С.[ічові] С.[трільці], які стояли на Буковині, від'їхали до Галичини. Буковина остала без війська, віддана на поталу румунів, що насувалися з півдня. Зі сльозами в очах просило буков.[инське] населення остання частини У.[країнських] С.[ічових] С.[трільців], щоб остали, але вони мали наказ іти підо Львів.

Хто ж мав захищати маленьку Буковину перед циганським військом?..

Румуни зосторожна посувалися на Буковині, бо вони полохливий народ і знали, що крадуть чужу землю. Великими масами обдертого свого війська займали стації і важнійші місцевости.

Шість полків звалилося на місточко Неполоківці. Здавалося, що така сила може бути безпечна, бо нігде не було і сліду з українського війська. Але сам народ не так легко хотів іти під румунське ярмо. На найблисшій стації зібралося кількадесят сільських хлопців і рішили напасти на Неполоківці. Серед темної ночі забрали паротяг, три вагони, висадили на них чотири полишені скоростріли, самі узброїлися в кріси і рушили проти румунів.

Ранок саме засірів на сході, як відважна горстка буковинців під'їхала під Неполоківці. На стації ходили румунські стійки і ані думали про те, що

зближається небезпека. Поїзд заїхав на стацію і відкрив зразу вогонь по стійках. Хто з них не спав поцілений, той утікав, куди очі несли.

Очистивши стацію, звернули буковинські смільчаки крісовий і скорострільний вогонь на місточко, де таборувало рум.[унське] військо. В місточку повстала страшенна паніка. Румуни спросоння, не розбираючи добре в чім діло, розбігалися як вівці на чотири вітри. Не минуло й півгодини, як шість полків королівської румунської піхоти втікло з Неполоківець у недалекі ліси.

Місточко було вільне, але не було що з ним робити. Хлопці, забравши зі зброї, що могли, покинули поїзд і пішли в Галичину станути в ряди У.[країнської] Г.[алицької] А.[рмії].

Друкується за: «Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1925 рік» (Львів). – 1925. – С. 13.

Студент Ткачук з горсткою буковинських студентів боронить села Лужани і бере полонених

Дня 12 падолиста 1918 р. румуни заняли Чернівці і рушили на Кіцмань. По дорозі не стрічали опору, бо українські частини перекинено тоді на Львів. Йшли без перешкод, маючи зі собою богато гармат та французьких скорострілів на мотоциклях.

Та у селі Лужанах заскочила їх несподіванка. Натрапили на завзятий опір горстки буковинських студентів під командою студ.[ента] Ткачука. Вдарили тоді від села Мамаївці з гармат і під охороною скорострілів рушили до наступу. У самому селі Лужанах прийшло до боротьби на баґнети. До вечера тривав завзятий бій, а вночі румуни завернули.

Та вже другої днини підійшли вони з новими силами, які надіслав їм генерал Задік. Студенти не одержали сподіваної допомоги, але не здавались. Бій закипів наново, з великими втратами для румунів, бо між ними погиб командант їхнього куріня один майор. Студентам дописувало щастя. Щойно під вечір дістали вони наказ залишити бій та відступити в сторону Снятина, звідки мали виїхати на Львів.

Ще десь в околиці Бергомета і Дубівців довго клекотіли скорострілі і гриміли гармати. То буковинські герої обороняли завзято кождої п’яди рідної землі і відступаючи наганяли страху румунам. Та слід сказати, що румунський ген.[еральний] штаб проголосив тоді цілому світові велику побіду, називаючи горстку буковинських одчайдухів «цілою» українською армією.

Друкується за: «Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1927 рік» (Львів). – 1927. – С. 20.

К.

Рік 1918 на Буковині. Уривок зі споминів (бій за станцію Лужани)

Рік 1918 заскочив українців на Буковині мало приготованими. У Галичині вдалося зорганізувати поважну силу вояків, вертаючих з ріжних фронтів. Та інакше було на Буковині. Наші вояки, розсіяні по ріжних фронтах, вертали дуже поволі. Кадри, що стояли в Чернівцях, рекрутувалися здебільша з румунів, а українці були незорганізовані й національно мало свідомі. Румуни робили своє. Між нашими було безголовє. В одних цілковнта дезорієнтація, в других байдужість, а очі інших зверталися на Галичипу. В Чернівцях почали організовувати військову міліцію, бо інших частин, крім вишколу Українських Січових Стрільців, у Чернівцях не було. Кадри 41 і 22 полків розбіглися домів, розграбивши військові магазини. Січові Стрільці дістали приказ від Галицької Начальної Команди відправитися чимскорше під загрожений Львів. Чернівці осталися тільки з міліцією, на яку не можна було покладати жадних надій, і з горсткою Січових Стрільців, що осталися для зв'язку. Між ними був і я. Про якусь оборопу Чернівців не було й мови. Тим часом з півдня від румунської границі надходило в напрямі до Чернівців румунське регулярне військо.

10 листопада 1918 р. вночі онустили ми Чернівці тягаровим автомобілем. На автомобілі було нас около 12 стрільців, 1 машиновий кріс і кілька скринок ручних гранат. Ми відступили до Жучки[1]. Там і заночували.

Слідуючого дня вранці вернули назад в Чернівці й дійшли аж до Ринку[2]. Тут довідалися, що румунське військо вже в Народнім Городі[3]. Не оставало нічого, як дефінітивно попращатися з Чернівцями. З Чернівців подалися ми до Кіцманя. По дорозі зросло наше число до 25. В Кіцмані була організована місцева міліція під командою поручника Ів[4]. і ми увійшли під командування кіцманської округи.

Дня 13 листопада вранці дістаємо приказ вибратися до Лужан на стрічу румунам. Нашою ціллю було держати коитакт з ворогом. Ранком почали ми лагодитись в дорогу. Взяли з собою два скоростріли, кілька підвод з муніцією й провіяитом і під проводом четаря К. рушили в напрямі Лужан. Крім четаря К[5]., були зі старшин ще хорунжий Д. і хорунжий М[6]. Серед стрільців і старшин чудесний настрій. З Кіцманя нам дали підмогу і в людях. Нас вибралося не більше як 35 крісів і кількох скорострільців. Частина маленька,

[1] Тепер півпічпий мікрорайоп міста Черпівці.
[2] Тепер Цептральпа площа.
[3] Тепер заліжпичпа стапція «Черпівці-Півдеппа».
[4] Поручпик Северип Іванович.
[5] Четар Кавуля.
[6] Поручпик Медвідь.

зате бодра духом і готова на все. Десь коло 11 год.[ини] перед пол.[уднем] приїзджаємо до Лужан. У Лужанах, крім місцевих міліціянтів, не було нікого. Від населення довідуємося, що румуни вже в Жучці. Ми розкватрувалися у дворі коло двірця. Розставили варту й скоростріли дулами до гостинця, звідки й ожидали приходу ворога.

Настало полудне. Стрільці готовилися до обіду. Я сидів у кімнаті з хорунжим М. і зашивав рукав від плаща. Надворі паршиво. Болото, падав дощ зі снігом і було доволі зимно. Ми говорили про теперішнє положення. Серед тої розмови ми навіть не звернули уваги, як відчинилися двері нашої кімнати. В дверях стояв лужанський селянин і сповістив нам, що на гостинці недалеко двірця бачив румунів. Дальше ми його не розпитували. Я навіть не пам'ятаю, коли я взяв торбинку з набоями й вже стояв коло скоростріла. І справді, румуни заскочили нас дуже непомітно. Приїхали з Жучки з 8 машиновими крісами на мотоциклях і уставилися в шанці коло гостинця, звернувши дула скорострілів в напрямі двора, де ми були розташовані. Ми не ждали довго. Зараз привитали румунів скорострільним вогнем з максима і шварцльоза. Скорострільці були в нас знаменніті, вояки старі, досвідчені. Румунам не подобався такий привіт і вони відступили за залізничну дорогу й отворили на нас вогонь з усіх своїх скорострілів. Ми всі були досить добре заховані у двірськім саді, так що румуни стріляли богам у вікна. Наші держалися знаменито. На стрілецьких лицях можна було вичитати завзяття й відвагу.

Перестрілка, з початку рідка, ставала чимраз живіша. Звідкись взялася й румунська піхота, котру ми спостерегли за залізничною дорогою. Видно, надійшли десь від Прута. Румуни були в значно переважаючій силі. Їхня піхота почала зближатися до двора в розстрільній. Затарахкотіли наші скоростріли. Із скорострільців аж піт лився. Ми зачали відбиватися ручними гранатами. Серед румунів замішання. Нас відділював від ворога тільки гостинець і кущі, посаджені кругом двірського саду. Румуни побачили, що нас тяжко видобути з нашої доброї позиції, обійшли нас з трома скорострілами збоку й почали обстрілювати густим скорострільним вогнем. Ми не могли рушитися й навіть не могли піднятися з землі. На нещастя зіпсувався нам ще один скоростріл. Румуни взяли нас у перехресний вогонь. Серед стрільців настала паніка. Старшин не видно. Команду перебрав десятник Б. Скоростріл перекидувано з одної сторони на другу, там де грозила більша небезпека.

У тій метушні з'являється між нами студент У[1]., радить нам брати ручні гранати і йти приступом на ті три скоростріли, що нас обійшли й що нам найбільше доскулювали. Не було часу довго роздумувати. Нас восьмох, на чолі з У., з ручними гранатами в руках, зайшли непомітно поза стайню, що

---

[1] Василь Угрипчук.

нас відмежовувала від ворога й з криком «слава» вдарили на румунів. Один румун, що справив скоростріл проти нас, наложив життям, а п'ятьох піддалися. «Побіда!» – залунало в наших на устах. Здобули три скоростріли на мотоциклях й забрали 5 полонених.

Та, на жаль, не довго прийшлося тішитися побідою. Зачало смеркати. Густа мрака вкривала село й поля. Ми не мали перегляду, що діялося кругом нас. Селяни донесли нам, що румуни окружають нас полем. Не оставалося нічого, як лагодитися до відступу. Приготовили підводи, ладували муніцію й скоростріли, а решта стрільців завзято відстрілювалися, охороняючи відступ. Що робити з полоненими? Десятник Б. дав мені приказ примістити полонених на підводі й рушати в напрямі Кіцманя. Я виконав це при помочі стрільця Л. й рушив з полоненими в дорогу. Нараз почули ми за собою страшний крик. Румуни впали до двора й зачали бити по-звірськи тих, що не вспіли втечи. Я втікав чим скорше разом зі Стр.[ільцем] Л. та з нашою добичею. Я розумів трохи по-румунськи, приказав полоненим лягати у віз й не рухатися під загрозою розстрілу. Так добилися ми до Кіцманя й передали полонених у команді. Це було одиноке щастя, що ми мали цих полонених як закладників, бо інакше румуни були би вистріляли як «більшовиків» наших полонених, що попали їм у руки. «Більшовики» – це румунська назва для українців, якою вони трактують нас ще й тепер. По нашій стороні було мало жертв. Убитих не було, один тяжко ранений (стрілець Г., що дістав 11 куль з ворожого скоростріла в ліву ногу) й двох легко ранених. У румунський полон попало 16. Зате румуни мали кількох убитих й богато ранених.

Вечором зібралися недобитки в Кіцмані й там переночували. Слідуючого дня, 14 листопада дістали ми приказ знову вирушити до Лужан. Ми дістали підмогу в людях. Десь коло полудня були ми вже в Лужанах на місці вчерашнього бою. По румунах ані сліду. Видно зі страху відступили таки вчера вечером, бо не знали, якими силами ми розпоряджаємо. Нас було знову лише горстка. Розташувалися коло двірця й вислали стійки до Мамаївців. Через якийсь час дивимося: їде потяг. Ми звернули скоростріл проти потягу, бо думали, що то їдуть румуни й ми їх покропимо. Але на наше здивовання побачили ми у вікнах поїзду старшин Січових Стрільців. Вони почали махати шапками, аби не стріляти. Поїзд заїхав на двірець. Це вертала з Чернівців українська військова місія. Вони передали нам приказ галицької військової команди, що всяка воєнна акція на Буковині ліквідується. На два фроити тяжко воювати.

Ми завагонувалися в той сам потяг і виїхали до Галичини. Зі сльозами в очах прощали зелену Буковину, декотрі з нас навіки. Тим потягом дістався я до Станіславова, де стояв кіш У.[країнських] С.[ічових] С.[трільців].

Друкується за: «Літопис Червоної Калини» (Львів). – 1933. – Ч. 12. – С. 3–4.

І. Іванець

Наскок на румунів в Лужанах

Багато українців з Буковини воювало в рядах українського війська, багато з них здобуло собі пошану за совісне виконування обов'язків та славу за геройські вчинки.

Та на самій Буковині тамошні українці не проявили належної ініціятиви тоді, коли валилась Австрійська імперія, коли почалися творити національні держави. Українську владу перебрано в одній одинокій Вижииці, де стояв постоєм кіш У.[країнських] С.[ічових] С.[трільців].

У.[країнські] С.[ічові] С.[трільці] рушили на Львів. Буковина залишилась без українського війська. Лиш в Неполоківцях остав один старшина У.[країнських] С.[ічових] С.[трільців] враз декількома підстаршинами і стрільцями, що мали берегти воєнного майна й евакуювати його в Галичипу.

Румунські війська зайняли Чернівці і звідтам поширяли свою займанщину. В силі одного куріня дійшли до Лужан, що недалеко Неполоківець. Тут натрапили на спротив відділу невідомого бунчужного, буковинця родом з Лужан, що саме вернув з італійського фроиту та зголосився в Неполоківцях до укр.[аїнської] військової служби. Він сформував невеликий військовий відділ в силі 36 людей і вдарив з ним на румунське військо. Заторохкотіли скоростріли, рознісся грімкий крик: «Гурра!».

Між румунами счинилась паніка, вони пішли врозтіч та подалися в Чернівці. Як воєнну здобич залишили ваитажне перевернене авто та кільканадцять полонених.

Цей бій був збройним протестом проти чужої займанщини.

Друкується за: «Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1936 рік» (Львів). – 1936. – С. 11.

С. К. З.

Падолист 1918 р. в Чернівцях. Уривок зі споминів

Я перебуваю у віднустці в Чернівцях.

1.XI.1918 стрічає мене на Панській вулиці панна Б. і оповідає про перейняття влади українцями у Львові.

З Чернівців і Вижниці виїхало около 500 У.[країнських] С.[ічових] С.[трільців] до Львова на підмогу. По дорозі в Снятині роззброїли У.[країнські] С.[ічові] С.[трільці] станційну і двірцеву команду і віддали в руки місцевих українських старшин і вояків.

Того самого дня в Народному Домі при вул.[иці] Петровича, 2, відбулося зібрання молоді, що студіювала в Чернівцях так гімназійної, як і академічної (цивільної). Зібрання було скликане відрухово у зв'язку з маніфестом цісаря, революцією в Австрії, а також з огляду на потребу заняти якесь становище. На зібрання було коло 50 осіб самої молоді. З військових був я лишень один, і то припадково попав туди.

Зібрання відкрив матурист Е. Козак. У коротких словах з'ясував він загальноевропейське положення, як також положення у Великій Україні. Опісля перейшов до цісарського маніфесту про самоозначення народів. Зокрема, торкнувся українців на Буковині, при чім остро виступив проти німців, які не мають права до Буковини. Вказав на те, що кождий з присутніх на залі має рішати про права українського народу на Буковині. Ніхто не сміє відмовитися від праці для народу.

Більше в тій справі ніхто голосу не забирав. Промовець закінчив промову словами: «Хай живе Велика Незалежна Україна!». Всі присутні відспівали гимн «Ще не вмерла Україна» і розійшлися.

Чи ініціятором зібрання був сам Козак, чи був кимсь інспірований – того не знаю. Факт, що він так добре визнавався на політичних обставинах і мав найновіші відомості про загальноевропейські відносини заімпонував всім присутнім. І дійсно, в кілька днів пізніше ті молоді люди працювали для справи подекуди може ліпше, як декотрі наші старшини.

Того самого вечора приїхав з Великої України один курінь 24 п.[іхотного] п.[олку]. Частина того куреня зараз на двірці розлетілася. Старшини не були освідомлені про те, що можиа було цілий курінь використати для заняття міста.

6.ХІ заняли представники Української Національної Ради при помочі війська під командою І. Поповича і поручника Івановича державні інституції. Управу перебрав від президеита Буковини Омелян Попович.

Управа, на перший погляд, була в руках українців. Не було, зате, сильної військової організації. Крім того, спровоковано військо, яке зачало рабувати магазини і з награбованим майном утікати домів.

Цю анархію і нашу незорганізованість використали румуни. У королівстві організувалася регулярна армія, яка стояла на границі в Глибокій, віддаленій яких 20 км від Чернівців.

Літак генерала Задіка розкинув 10.ХІ відозву до населення Буковини, в якій заявляв, що на підставі історичних прав і з огляду на те, що хоче привер-

нути лад, зліквідувати анархію, прилучує Буковину до Королівства Румунії. Населення повинно заховувати спокій і т.[ому] п.[одібне].

Того самого дня Українська Національна Рада покинула Чернівці. Омелян Попович виїхав до Заліщик, 11.XI.1918 військові частини генерала дивізії Задіка заняли Чернівці по Прут.

Військові наші частини, головно старшини, від'їхали до Кіцманя, а декотрі – до Коломиї. Решта військових частин заняли позиції під Ленківцями і Мамаївцями над Прутом, де держалися до дня 20.XI.1918.

Не від річи згадати би про заняття українськими військами Північної Буковини.

У Заставні урядували давні австрійські урядовці. Староста одержав лише двох мужів довіря українців. Тим зазначувалася українська влада в повіті Заставна.

У Кіцмані переняли управу від Австрії українські старшини і військо. Також засновано Повітовий Комісаріят. Військову стаційну команду переняв від австрійських військових частин поручник Стасюк, який звався «отаманом». Здається, що це була одинока стаційна команда на Буковині і в Галичині, що так шумно називалася.

Решта Буковини над самим Дністром, Дзвинячку і залізничну стацію з цукроварнею «Крещатик», заняли представники військової української управи Стаційної Команди в Заліщиках. Були там малі військові інтендантські частини, які займалися збиранням збіжжя. Тут попало в руки військової управи багато майна. Після заняття Дзвинячки і «Крещатика» всі справи залагоджувано, розуміється, аж до заняття тої частини румунами, в Стаційній Команді в Заліщиках.

Яке велике значіння приписували румуни заняттю українською управою в Заліщиках цих місцевостей послужить факт, що в місяці січні 1919 р. румуни зажадали вже по заняттю Дзвинячки і «Крещатика» офіціяльної їх передачі українською Стаційною Командою в Заліщиках румунам. У тій цілі украïська Стаційна Команда в Заліщиках вислала представника З.[ахідної] о.[бласті] У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еснубліки] в особі четаря Й. Г. З передачі Дзвинячки і «Крещатика» румунам списано протокол в українській і румунські мові. Цей «дипльоматичний» факт свідчив, що румуни не чулися певними між чисто українським населенням.

Не від речі буде згадати про українську гімназію в Кіцмані. Управу від австрійських військових частин перебрано при помочі гімназистів української гімназії. Також з Кіцманя Отаманство вислало підмогу українським частинам, які боролися ще в селі Мамаївцях; підмога складалася переважно з тих молодих гімназистів. З того часу, з тої визвольної боротьби, оповідали опісля гімназисти такий характеристичний епізод.

Учасники всіх кляс від 3-ї до 8-ї зорганізували підмогу для війська під Мамаївцями. Кожний з них взяв кріс, а крім того, цілий відділ взяв два скорострілн. З піснею на устах вибиралися в похід, готові вмерти за Справу. Один з професорів відраджував їм, кажучи, що не оплачується іти з мотикою на сонце, тим більше, що старші, себто провід – Українська Національна Рада згодилася фактично на окупацію Буковини.

На те відповіли йому з обуренням його власні учні, що вони мають кріси, а не мотики, а сонце далеко, зате ворог близько. В такім разі наука пана професора на ніщо не придалася. Вони, мовляв, хотять здати іспит з того, чого научилися від професора, а іменно: ідеї перепроваджувати в чин. При тім один із присутних зачав цитувати з клясиків ріжиі вислови героїчні як: «Dulce et decorum est pro patria mori![1] Як не втримаємося під Мамаївцями, то згинемо, а смерть наша буде протестом перед світом, що Буковина наша і що ми впали за Справу, як пристало вірним синам України!».

Професорові зі зворушення потекли сльози з очей. «Як так, – відповів професор – то йдіть!»

Під Мамаївцями, Лужанами, а вкінці під Кліводином державалися до грудня. Багато з них лігло головами за ідею. Останки відступили на Снятин, Коломию, а декотрі – і на Заліщики.

Друкується за: «Літопис «Червоної Калини» (Львів). – 1938. – Ч. 11.

К. Арделяну

Спогади з часів окупації Буковини. Українська республіка Кіцмань

16 піхотний сучавський полк з гарнізоном у Фальтиченах, в якому служило декілька буковинських офіцерів, отримав нарешті довгоочікуваний наказ перейти кордон з Буковиною. (...)

Наш полк, згідно з наказом, перейшов 8 листопада 1918 року кордон з Буковиною біля Бунештів де в той час, коли деякі солдати, за допомогою мешканців Бунештів, які прийшли добровільно, розвалювали стовби з хижими двохголовими орлами, які розділяли братів протягом півторасто років, інші взяли в коло хори офіцерів і загін, старі і молоді, жінки і діти села біля кордону, беззаконний слід якого тепер зник назавжди при неописаному піднесенні.

Пройшовши через Сучаву, Дерманешти, Адинкату[2], полк зупинився перед вступом в Чернівці на день в Кучурові, де отець Бурак з портретом Сте-

[1] Солодко і почеспо померти за батьківщипу! (лат.).

[2] Тепер Глибока.

фана Великого заливався сльозами щастя, вітаючи офіцерів і загін словами «ласкаво просимо» на землі, де відпочивали війська великого воєводи, котрі були бачили рицарські шоломи, котрі сьогодні стережуть могили, в яких вони знаходяться сьогодні на вічному спочинку.

У Чернівцях першим наказом полку було очистити терен Північної Буковини від озброєних українських банд, котрі тероризували населення цього регіону. І, на виконання цього доручення, він рушив, роззосередившись, виганяючи і захоплюючи одну з таких банд, розмістивши потім сторожовий пост і Шипинцях у парохіяльному домі отця Микитовича, знищеному і зруйнованому війною, посилаючи звідти загони до Дністра з наказом відновити порядок і спокій.

Серед персоналу був офіцер – інформатор, який розпочав розвідку; дві новини здалися мені більш важливими і більш нагальними, а саме, перша, про котру я довідався, що населення почало розбивати і грабувати майже всі склади, залишені колишньою австро-угорською армією від Кіцманя до Лужан; а друга, що в Кіцмані утворився комітет з певними тенденціями, чужими нашому народові.

Полковник Ротару, командир полку, віддав наказ офіцерам про припинення грабунків і перевірку інформації стосовно комітету в Кіцмані, наказавши мені здійснити останню. Разом з командиром загону «Північ», капітаном П. Стратом, тепер полковником, ми вирушили верхи через сніжну бурю наосліп, і, після кількагодинного блукання, надвечір досягли Кіцманя. Зібрана тут інформація внявилася тотожною першим чуткам. Перевіривши згодом через цілком довіреного представника префектури, який перебував на місці зниклого префекта комісара Ґояна, ми встановили: Кіцмань було оголошено Українською Реснублікою, і комітет на чолі з отцем Катеринюком взяв на себе відповідальність управління цією малою і невизнаною реснублікою.

На другий день об 11 години «реснубліканський уряд» зібрався в залі примарії на нараду. Вершник відвіз мій рапорт і доставив наказ про спосіб дій, які я мав представляти в примарії. Увійшовши до зали нарад, я знайшов там груну людей – членів ради – під час обговорення. Здивовані моїм приходом вони змінили тему обговорення на іншу, що стосувалася труднощів з забезпеченням населення продовольством. Моє прохання продовжити дискусію спричинило замішання, видавши правдиву ціль зборів, бо пізніше коротким розслідуванням на місці між членами ради було доведено, що вони переслідували мету здійснення українських політичних планів. Коли справа стала ясною, «уряд Реснубліки Кіцмань» було оголошено арештованим і, повним складом було посаджено на два реквізованих вози і доставлено надвечір до командування полку, де з першим потягом відправлені до командира дивізії, пана генерала Задіка, від якого ми отримали, з цієї нагоди, подяку і поздоровлення.

Таким чином, 17 листопада 1918 р., після короткого тривання, благополучно закінчилася «Українська Реснубліка Кіцмань», раніше ніж вона встигла реалізувати свої плани, чужі нашому народові. Згодом прадавня молдавська землі Кіцманя з'єдналася, як і решта Буковини, 28 листопада 1918 р., зі старим реґатом Румунії під скіпетром короля-визволителя Фердинанда I.

Друкується за: Nistor I. I. Amintiri răzlețe din timpul Unirii. – Чернівці, 1938. – С. 36–38.

Переклад з румунської В. Старика.

Веснль Угрннчук

Спогад січового стрільця з Лужан

У жовтні 1918 року Австро-Угорська імперія доживала останні дні, а над українськими землями залопотіла сяючими крилами надія на визволення з-під чужих кормиг і возз'єднання в самостійній соборній Українській державі. Я був тоді комендаитом нафтоскладу на Жучці, під моєю командою перебувало 6-7 жовнірів, які охороняли базу від різних небезпек.

3 листопада в Чернівцях відбулося всебуковинське віче українців. З'їхалося багато люду зі всіх усюд. Вони проголосували за прилучення українських етнічних територій Буковини до України. Я теж брав участь у цьому вічі, голосував за прилучення до України. І не тільки голосував, але й зі зброєю в руках готовий був захищати те, за що голосував.

Але уже 8 листопада над Чернівцями пролетів румунський літак і скинув листівки, в яких командуючий румунською 8-мою дивізією генерал Задік закликав чернівчан і всіх буковинців зберігати спокій та не чинити опору румунським військам, які вступають в Чернівці буцімто для того, щоб утримати порядок і врятувати край від більшовицької розрухи.

Чого-чого, а цього національно свідомі українці не хотіли. У Чернівцях на нараді військових вирішено було не нускати румунів до Чернівців і далі за Прут. За станцією Моші, де нині розмістилися заводи толевий і емальпосуду, Січові Стрільці викопали шанці і зайняли оборону. Але належного зв'язку між штабом і окремими підрозділами не було. Кожна група діяла здебільшого на власний розсуд.

11 листопада в Чернівці вступили румунські війська. І, не затримуючись, рушили на Кіцмань і далі на Снятин. Як тільки вони показалися за залізницею, Січові Стрільці дали по них кілька залпів. Румуни залягли. А через деякий час почали пересуватися вперед короткими перебіжками по кілька осіб ліворуч і праворуч. Румунів було близько батальйону, а нас – чоловік

п'ятнадцять. Сили були явно не рівні, та й боєприпасів було обмаль. Почали відходити до Ленківців. У групі були в основному чернівецькі хлопці, які не хотіли далеко йти від міста. Один там відстав, інший там. Вже в Ленківцях я залишився один. Що робити? Подався до своїх рідних у Мамаївці. Заскочив до хати, попрощався за батьками і рушив в Лужани. Там мав сестру Марію. А ще чув, що там є загін самооборони, який нараховував зо 30 душ. Хотів приєднатися до них, бо з румунською дивізією одинцем не повоюєш.

Розпитався у сестри, що чути про загін самооборони, де він знаходиться, скільки в ньому вояків. «Мабуть, у салоні, де забави проводяться», – сказала Марія. – «А скільки їх там, не скажу. Бачила, як ходили тут з гверами. І ти хочеш свою голову під кулі підставляти? Не боїшся?» «Боюся, не боюся, а мушу. Не хочу, щоб мою землю топтав якийсь зайда».

Розпрощався я з сестрою і вийшов на вулицю. Недалеко від теперішнього спиртзаводу був нустир, а на ньому гостевий двір, склепики невеличкі. Минаю їх і йду далі. Вийшов на гостинець і переходжу в парк. Бачу там три мотоцикли з кулеметами, на кожному по двоє людей – водій і стрілець кулемета. Хоч я був з гвинтівкою у військовій формі, ніхто не звернув на мене уваги. Тут бачу, що друга трійка кулеметів прямує до залізничної станції. Коли я зайшов у парк, то побачив ще одну трійку кулеметів, які повернули не до парку, але поїхали в напрямку до Кіцманя. Доїхавши до повороту, зняли кулемети з мотоцикла і почали оконуватися.

Я підійшов до своїх. Бачу – вони ходять туди-сюди, ніде ні вартових, ні сторожі. Спокійно варять каву. Серед них було двоє старшин, один четар і один хорунжий. Я попри потік зайшов до салону, де мала знаходитися Лужанська самооборона. Була приблизно 11 година ранку. Заходжу до зали, і бачу своїх знайомих – хорунжого Медведя, четаря Кавулю з Жучки, старшого сержаита Гросмана з Чернівців. Всі вони сиділи за столом і щось рахували. Поруч, приперті до стіни, стояли гвинтівки і кулемет.

– Ви тут бухгалтерію розвели, а не бачите, що надворі робиться. Там повно румунів на мотоциклах з кулеметами. Хочете, щоб вас тут половили як курчат», – кричу їм.

Гросман схопив кулемет і на пивницю. Навернув кулемет на румунів і дав чергу. Ті поховались у шанець. Почалася перестрілка – ми по них б'єм, вони по нас. Але безрезультатно. Хорунжий Медвідь і четар Кавуля зникли.

Коли Гросман загнав румунів у шанець вони втратили обзір. Можна було перебігати туди-сюди. Ну, і наші хлопці почали бігати. Хто яку фаитазію мав, те й робив. Але була добра воля – розбити румунів. Тільки ж у них три кулемети, а у нас один. Вони строчать по нас майже безперестанку, а ми тільки інколи. Нічого з ними вдіяти не можемо, бо ж сидять у видолинку, та ще й у шанці. Наші кулі їх не досягають.

Я ходжу, хочу щось придумати. Треба їх якось позбутись. А як? Дивлюся у бік румунів. Якщо з подвір'я пана Ботошана перебігти через дорогу, то відразу заховаєшся за хатою і горбичком, які закривають румунам горизоит. Вони вже не бачать, що там діється. Їм видно лиш дідичеве подвір'я. Отже, зайшовши з тилу, можиа однією гранатою знищити все кубло.

Зарядив я щось зо 5-6 гранат. А то були такі з дерев'яними ручками. Витягався з них шпагатик і через три секунди треба було гранату кидати. Набрав я тих ручних гранат повні кишені, узяв карабін і швидко перебіг дорогу, що йде на Кіцмань попри церкву. Румуни постили мені вслід кулеметну чергу, але марно. Кулі мене не досягли, я заховався за хатою. А потім поза церквою горбичком, де навкарачки, де повзком знайшов собі зручне місце. Я на горбичку, а вони внизу у шанці. Вони дивляться лиш на Ботошанове подвір'я.

Я взяв гранату, хотів кинути на них. Але чоловік має не тільки злість, а й душу. Дивлюся на тих румунів – старі вже люди, вусаті. Думаю: війна кінчається, а них може діти малі дома. Краще візьму їх в полон. Схопився на ноги, підняв гранату і кричу: «Минеле сус!», тобто «Руки вгору!».

Вирячив на них очі, зробив грізний вигляд. Вони заметушились. Одні кидають зброю і піднімають руки. А один наводить на мене гвиитівку стріляти. Я вдруге ще грізніше як крикну: «Миниле сус!».

Хлопці почули мій крик, побачили нашу метушню, крикнули: «Гурра!». Румун, що цілився в мене, кинув гвер і в'йо! А хлопці прибігли. Кілька пострілів нустили йому вслід, але не вцілили. Полонених загнали в комірку і не знали, що з ними робити.

Я взяв ініціативу в свої руки. Мотоцикли кинули на підводи,на них же посадили полонених і відправили до Кіцманя. Я розставив вартових і з хлопцями пішов на гостинець біля переїзду, щоб бачити, що там робиться. Біля ставу помітили рух румунів. Вони спочатку йшли ніби на Лужани, а потім в Мамаївцях повернули на Кіцмань. І вже через деякий час з Витилівського горба полем рушили на нас.

Ми мали три підводи. На одній – гвиитівки, набої і гранати. На двох продовольство – консерви, кава. Все це відправляємо до Кіцманя. А нас, 22-х хлопців, лишаються оборонятися.

Перестріла тривала до четвертої години пополудні. На гостинці набиралося все більше і більше румунів. Треба було подумати про відступ. Перед цим підійшло підкріплення з Шипинців. Серед них був Василь Мегера, Тодор Грекул, Іван Луцяк, Петро Котирло, Григорій Ілюк, Денис Царик.

Команду взяв на себе Омелян Каитемір з Кіцманя. Він був у формі старшини української армії. За кілька днів до цієї події в Лужанах було зупинено і роззброєно ешалон угорців, який повертався з фроиту додому. Тож зброї було вдосталь. Каитеміру допомагав учитель Петричек з Южинця.

Але не вистачало твердої дисципліни, належиої сміливості, координації дій, щоб дати відсіч румунам. Кожен загін діяв автономно, і це шкодило справі. Не було організовано головного штабу чи якогось іншого координаційного центру.

Уже почало темніти. Румуни підтягли гармати.

– Нас оточують, – сказав я Каитеміру.

– Треба розходитися в різні боки, – відповів Каитемір.

Дехто вирушив на Шипинці. А лужанські і мамаївські хлопці спочатку відступили в поле, але, побачивши там румунів, що наступали від Лашківки, кинулися на цвиитар. Почалася перестрілка, яка тривала з чверть години. Румуни наступали по-воєнному: то прилягали, то піднімалися. Оточили цвинтар, половили бійців самооборони, повантажили в потяг, що йшов на Жучку. Мене теж забрали.

За мостом біля Прута стояли маленькі хатинки. В одну з них завели полонених. Прикликали того солдата-румуна з кулеметної обслуги, що втік від нас. Офіцер запитав його, чи пізнає він серед полонених того, хто взяв в полон його товаришів. Солдат ткнув пальцем в мене – ось цей! Офіцер почав бити мене в обличчя, дав зо 30 поличників. Інших румуни не били, а мене щось полюбили. Пика у мене була така страшна, align="center"розпухла, як стиглий гарбуз.

Нас вісьмох тиждень тримали в поліції у камері із загратованими вікнами. Рідні, дізнавшись, що ми у в’язниці, приносили нам їсти. Я попросив, щоб вони роздобули пилку для заліза. Вони принесли, і ми почали готуватися до втечі. Уночі пиляли грати, але дуже гуркотіло. Тому ми всі голосно співали пісень. Нарешті перерізали грати і вночі могли вже втікати, аж раптом нас переводять до гарнізонного арешту.

З нами був хлопець на прізвище Грозар, імені його не пам’ятаю. Його батько був румуном і комісаром поліції, а мати українкою – він теж пішов з нами. Був з нами ще учитель Микола Баласинович. Йому приносили щодня цілий горнець борщу і цілу кулешу. В одній з кулеш нам передали пилку.

Думка про втечу не покидала нас ні на одну хвилину! Але як?

Нас тримали на другому поверсі. Можна було скочити з вікна, зв’язавши простирадло та окрайку. Наші вікна не мали грат. Далі можна було втекти через дірку у проламанім мурі.

Я, Грозар і Баласинович вирішили тікати вночі. Але як позбутися вартового, що стоїть біля дверей? Я даю коробку цигарок солдату і, наче ненавмисне, розсипаю їх на підлогу. Солдат почав їх збирати, а ми тим часом кинулися до вікна. Та внявилося, що прив’язати простирадло і окрайку нема до чого.

– Снускайтеся ви, а я буду тримати, – кажу їм. – Тільки ж мене не лишіть».

Першим снустився Грозар. За ним почав снускатися Баласинович, Та тільки сунув ногу за вікно, і відразу забрав її назад.

– Що там, – питаю.

– А он, видиш – три офіцери...

Назад. Сховалися у клозеті. Але в метушні я винустив окрайку. Її підняли офіцери. Тривога! Крик! Рейвах! Взяли мене в оборот. Двадцять подвійних ременів!

Поклали на лаву і лупили як хотіли, але я, зціпивши зуби, навіть не пискнув. Солдати спочатку били нормально, а відтак, побачивши, що я мовчу, почали бити зі всієї сили. Але й це їм не допомогло. Аж коли втамували злість, почали бити легше.

Баласиновича нустили між інших арештантів, а мене посадили в прохідну. А там шибки у вікнах вибнті. Надворі мороз з туманом, а я тільки у військовій блузі. Румуни мали гадку, що я засну і замерзну. Але я не спав, хоч очі злипалися. На місці не сидів, накинув блузу наопашки та й ходив як маятник. А то сідав у кутку і накривався блузою від холоду та протягів.

Десь під ранок кинули мене в камеру до інших арештантів. Тут зустрів фельдфебеля Петра Нищука з Косова. Його зловили на дорозі і замкнули до арешту. Я спрнятелювався з ним. Домовилися про втечу. Арештантів на дві години винустили на подвір'я. Двір гарнізонного арешту оточував мур, десь на півтора метра заввишки, а за ним – купа цегли. Якщо приперти ліжко до стіни, вхопитися за мур – то можиа втекти. Але там кожні 10 кроків військові, а один весь час стоїть біля вікна. Я мав дві пачки тютюну, великі, російські. Став, тай роблю велику цигарку. А солдат побачив, підходить та й каже по-румунськии: «Дай!»

– Це не мій тютюн, – кажу йому. – Це його, – вказую на Баласиновича.

Солдат пішов до Баласиновича. Нищук тим часом через мур і ходу, я за ним. Утекли. Два дні я переховувався біля резиденції, а відтак втік до Снятина в Галичину.

Румунський військовий суд заочно засудив мене та Грозара до страти, а Баласиновича – на 21 рік ув'язнення.

У Снятині я вступив до лав Української Галицької Армії. Охороняв місто, а потім воював з поляками під Дрогобичем. В районі міста Гвоздець потрапив у полон.

«Що з тобою робити?» – запитав польський офіцер. І сам же відповів: «Розстріляти. Відведіть його на той горб, хай сам собі викопає могилу. І розстріляйте його там!» – наказав двом жовнірам, молодому і старшому. Старший пішов до найближчої хати, узяв лопату, дав її мені в руки і, вивівши на пагорб, наказав: «Копай!».

Я копав, не поспішаючи, а в голові стукотіло: «Уб'ють! Уб'ють!». А так хотілося жити – мені ж тільки 20 років! Життя дається людині лише один раз. В цю мить я є, а через хвилину мене вже не буде. Серце важким молотом

гупало в грудях, кров пульсувала в жилах. Що робити? Як вирватися? Як?..

Коли людина думає – знаходиться рішення. Жовніри закурили і почали про щось розмовляти між собою. Потім один відійшов, а другий залишився. Я стежив, куди пішов той старший. Він спустився в ярок, очевидно по нужді. Мої м'язи напружилися. Дух перехоплювало. Думка працювала чітко: «Або пан, або пропав!».

– Подивись туди! – крикнув я жовніру, вказавши рукою в той бік, куди пішов його товариш. Але не встиг той глянути, як над його головою майнула моя лопата. На якусь мить він втратив свідомість і впав, а я вискочив з ями і кинувся в поле. За дві-три хвилини піднялася стрілянина. Жовніри стріляючи прочісували ближні кущі та узлісся. І добре, що стріляли, бо я по цьому знав, де вони знаходяться і відповідно маневрував.

Мої ноги були босі і я, необачно потрапивши на ціле кубло будяків, мало не закричав від болю. Майже поруч почув: «Стуй, пся крев! Нє уцєкнеш! Я тя віджу!»[1].

Я впав у глибоку яму і лежав там ні живий, ні мертвий. Жовніри постріляли, постріляли і пішли до міста. Я вибрався з ями і пішов у ліс. Там зустрів місцеву дівчину-галичанку і розповів їй у чім справа. Вона забрала мене і відвела до своєї подруги. Та повела мене в стодолу і сказала: «Лізь на сіно і лежи тихо». Потім вона повідомила двох хлопців, що в неї в стодолі переховується Січовий Стрілець і попросила, щоб вони оберігали і хату, і стодолу та попереджували про небезпеку.

Так минуло три дні. Дівчина приносила мені їсти і пити. Поліція і жандарми ходили щодня і шукали утікача. Хлопці вчасно попереджали мене і я встигав зникнути з небезпечних місць. Та третього дня я, нервово і фізично виснажений, зарився в сіно і заснув. І сниться мені сон, що я в полі. Жандарі мене оточили, і я сховався в копиці сіна. І так мені там душно, що ось-ось задихнуся. Я весь вкрився потом, прокинувся і чую голос Орисі:

– Ти ще живий?

– Так, а що?

– Були жандарі та й багнетами в сіно штрикали. Я думала, що тебе вже закололи.

– Я нічого не чув. Спав глибоким сном.

– Слава Богу, – зраділо мовила дівчина.

Ситуація склалася така, що треба було тікати з Галичини. Але куди? Дома засудили на смерть румуни? Тут прирекли на смерть поляки. Хіба що тікати в Україну? Але як туди добратися?.. Душа засумувала за рідними, за батьком і матір'ю, за сестрою... Вирішив хоч на один день заглянути до рідних.

[1] Стій, псяча кров! Не втечеш! Я тебе бачу! (польськ.)

Так в 1920 році я повернувся на Буковину. Побув кілька днів дома, ніде не показувався. Та жандарі звідкись дізналися, що я у Мамаївцях. Прийшли, щоб арештувати мене, та, на щастя, я побачив їх здаля і зник з хати. Перебрався в Садгору до свого знайомого Франца Вілика. Там навіть виступав у п'єсі «За Сибіром сонце сходить». Все було ніби гаразд, ніхто мене не турбував. Але з села передали, що померла сестра і я мусів прийти на її похорони. І вже цей раз жандарми мене не прозівали, схопили мене і арештували. Батько, витираючи сльозу, сказав: «Для мене сьогодні двічі тяжкий день. Дочку ховаю, а сина у в'язницю відправляю».

Та ситуація на той час встигла змінитися. Баласинович, якого було засуджено на 21 рік ув'язнення, подав апеляцію і всіх, кого в середині листопада 1918 року арештували в Лужанах, визнали військовополоненими. Вони потрапили під амністію, наші справи закрили, а мене віднустили на волю.

У 1926 році мене намагався залучити до підпільної комуністичної діяльності Ілля Клевчук із Нових Мамаївців. У той час він поєднував комуністичну діяльність з військовою розвідкою на користь СРСР. За таке шпигунство румунське правосуддя засуджувало на великі терміни ув'язнення або навіть і до розстрілу. Я не погодився брати участь у такій подвійній грі. Поступово відійшов від активної політичної роботи, а повністю присвятив себе просвітницькій діяльності. Брав участь у театральних виставах, керував хором, займався фотографією.

За часів радянської влади я теж не міг реалізувати себе повністю. Якимось особливим тягарем, політичною недовірою висіло наді мною те, що у 1918–1920 роках я був Січовим Стрільцем і боровся за самостійну Україну...

Друкується за: Спогади Василя Миколайовича Угринчука. Авторський машинопис. Архів УНДЧ: Ф. В. Угринчука. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 1–11.

Літературний запис спогадів зробив журналіст Іван Петрович Фостій.

Олекса Бойків

Неприємна зустріч (Спомини)

Повернув я з фроиту до коша 24 полку піхоти щойно 28 листопада 1918 р. Полк одержав вже затверджене Державним Секретаріятом Військових Справ нове найменування: «24 полк піхоти імені гетьмана Петра Дорошенка». Що надмірно приємно мене вразило при зустрічі в коші, це присутність майже всіх старшин буко-

винців. Як були в полку під час війни, так і залишилися служити самостійній Україні, хоч їхню Буковину зайняли румуни. Це могло багатьох здеморалізувати, одначе не наших буковинців! Більше цього, прибули старшини буковинці, які за Світової війни служили в інших австрійських полках. Тим-то й старшин, заправлених у війні, на той час в коші не бракувало.

Перший курінь 24 полку піхоти – цього, який мав за собою сотки років існування і стаціонував постійно в Коломиї, зокрема його кіш, – отже, перший курінь вже був на фронті підо Львовом. Організували, чи вже викінчували організацію другого куреня того полку, який одержав назву «похідного куреня», бо іншої назви ще не змогли встановити, а саме, яке українське слово відповідало б французькому «деташе». «Віддільний», «самостійний», ні одне, ні друге слово не відповідало, чи радше разило вуха. «Похідний курінь» з'ясовувало, що він буде окремо діяти, не буде з'єднаний зо своїм полком.

Я прямо впросився до цього «похідного куреня», вскочив в його ряди. 2 грудня, коли курінь був уже готовий до відмаршу на фронт, наспіла з Державного Секретаріяту телеграма – відрядити курінь до Снятина на граниччя Галичини-Буковини. І ось 3 грудня у вечірних годинах курінь завагоновується на станції Коломиї і замість на захід у напрямку Львова, бере напрямок на схід, в напрямку Чернівець. На станції зібралось повно старшин. Що вражає – це те, що всі мають на шапках з лівого боку кокарди Українських Січових Стрільців. Але дотримуватись якогось ладу, а саме, що право носити таку кокарду прислуговувало тільки Українським Січовим Стрільцям, про такий лад тоді ніхто не дбав. Можеш прикрашувати себе, тільки хочеш, головна річ – йти на фронт. Характерно також вказати, що в тому часі старшини куреня не носили ніяких старшинських ступеневих відзнак, що дуже добре було подумане, бо на фронті ворог звичайно змагає в першу чергу стріляти на старшинах, вважаючи, що коли знищити старшин, стрілецтво розбіжиться.

Очевидно, що на станції в Коломиї, коли курінь вже заваговався, ми стояли на пероні, оточені старшинами, що залишались в Коломиї. Прийшли також і українські семінаристки та студентки. Все це разом змішалось і робило враження якоїсь близької, хоч і багаточисельної родини. Всі співали стрілецьких пісень. Четар Орест Руснак взяв із рук якоїсь семинаристки скрипку і почав грати, але все те робило швидше враження смішности. Руснак як вивчений співак справді співав тоді, як всі ми невивчені, ревіли як бики і споглядали на Руснака, мовляв, він тільки вдає, що співає. А тим часом Руснак співав разом з нами, але вміло і приграв на скрипці, а час до часу, ще й свиснув, як наші парубки по селах. Одне слово – «додавав охоти». Врешті, нам наказали всідати до особового вагона, який був призначений для старшин куреня і по кількох хвилинах потяг рушив вперед.

Не довго ми їхали, бо до містечка Заболотова, яке лежить по правому боці Прута, не так вже й далеко. З огляду на ніч, заночували у вагонах і ранком стали вигружуватися сотні і прямувати через міст на Пруті до Снятина, що лежить по лівому боці ріки. Командант куреня сотник Василь Гошоватюк і його значковий чотар Ілля Матеїк, обидва із Снятина, що мало начебто нам багато облекшити нашу нову функцію. Того ж таки дня всі три сотні вирушили зайняти визначені їм позиції «на границі Галичини-Буковини».

Для доповнення треба ще вказати, що в Заболотові до війни була фабрика тютюну, а в часі війни австрійці зорганізували були в тому містечку великий магазин мундирів та взуття. А тому, що Українські Січові Стрільці стояли в Чернівцях напередодні 1 листопада 1918 року, тож вони успіли зібрати потрібні інформації про той великий військовий магазин-склад і відразу наложили свою руку. Нікому нічого не видають, навіть за посвідками. Все призначене виключно для бригади Українських Січових Стрільців.

У Снятині кількох українських старшин, переважно місцевих, виконують різні функції, як «станційний командант», «харчовий старшина», «евіденційний старшина» і т.[ак] д.[алі] За їхніми інформаціями, які ми зібрали, на пограниччі Галичини-Буковини, по другому боці стоїть румунський полк. Вельми прикре враження складається: на українській землі стоять румуни, які ніколи не користувалися ані в буковинців, ані в галицьких гуцулів якоюсь хоч би найменшою пошаною. Прийнято було називати їх «циганами». Але, щоб заховувати повний спокій на пограниччі, стрільцям не дали ані набоїв до рушниць, ані ручних гранат.

Організаційна система куреня була вже новітньою, уведеною в 1917–1918 роках в австрійській армії, а саме – трійкова система: курінь – три сотні; кожна сотня – три чоти; в кожній чоті – 35 стрільців і підстарший. До куреня була приєднана сотня скорострілів у кількості чотирьох скорострілів. Треба тут обов'язково втрутити характерний егоїзм старшин, який не був у нас ніякою новістю, а був він присвоєний ще за небіжки Австрії. Коли ми прибули на офензиву під Вовчухами, то команда групи Гофмана наказала нам віддати один скоростріл сусідньому куреневі, який мав тільки два. Відповідь затримали на два дні, після чого повідомили команду групи: «такого-то дня польська панцерка над'їхала з Городка Ягайлонського і обстрілювала позиції куреня. Один гранатний поцілив знищив нам скоростріл...». Тим самим нібито в курені залишилось всього лише три скоростріли і немає вже що віддавати. Правда, той четвертий скоростріл нам дуже придався при прориві польського фронту під Вовчухами.

Але вернімось до Снятина. Не минуло й 48 годин від нашого прибуття до Снятина і встановлення стійок на пограниччі, як вже передають через стійкового, що румунський командант хоче бачитися з командантом нашого

куреня. Постало негайно питання: «Хто знає французьку мову?» – «Ніхто! Ба ні, є один старшина, який твердить, що він знає французьку мову. Добре!» Посідали на коні і поїхали. Зустрінулись ми з румунським полковником, мабуть, в якійсь школі. Представились з чемности йому, а він вказав нам стіл та крісла, на яких ми зайняли місця. Полковник довго не церемонився, негайно приступає до справи:

«Чого ви сюди прибули? Ви хочете нас атакувати і відбивати Буковину?»

«Ми приїхали сюди на наказ нашої головної команди, – відповідає сотник Гошоватюк. – Завдання наше – виконувати пограничну службу тут».

«А ваші гармати, це що, виконування пограничної служби? Хто бере гармати для виконування пограничної служби. Це є доказ, що ви хочете нападати на румунське військо!»

Сотник Гошоватюк дуже спокійно і речево відповідає: «Ми приїхали сюди на наказ нашої команди і ми не коитролюємо кількости, ні якости вашої зброї. Зброя, яку ми маємо, має служити нам для оборони, а не для нападу».

«Я наказую вам забратись зі Снятина до 48 годин, а коли ні, ваш Снятин в попіл поверну».

При цьому він стукнув здорово об стіл. Ми, присутні, визвірились на нього, і мов на кивок пальця зірвались із своїх крісел, мовляв, ти хочеш війни?

Було для всіх ясним, що полковник має фальшиві інформації про кількість та роди нашої зброї, але не нашим завданням зраджувати нашу слабість. Тому на знак руки сотника Гошоватюка ми посідали на крісла й слухали далі спокійно, а в голові кожного сверлить завзято думка: «Ще один ворог! Вже маємо війну із москалями-большевиками; маємо війну Польщею, а ще треба нам війни з Румунією і хоча ніхто з нас тих румунів не лякається, але ось якби так сам на сам з румунами».

Сотник Гошоватюк ані дрібку не схвилювався погрозами полковника, він спокійно відповідає: «Ми можемо звідси виїхати, тільки на наказ нашої команди, як і на її наказ ми приїхали. Коли ви не бажаєте, щоб ми тут були, зверніться до нашої команди».

«Я вашої команди не визнаю, я вам наказую забратися до 48 годин із Снятина!»

«Ми не маємо наказу нападати на румунське військо, але коли воно нас заатакує, ми заявляємо тут вам, що ми будемо боронитися всіма нашими силами», – відповідав сотник Гошоватюк.

«Я вам даю 48 годин часу, щоб ви порозумілися з вашою командою і передали їй мій наказ, щоб вона забрала всі ваші збройні сили звідси».

Всі встали з місць і, не подавши собі рук, вийшли. Ми повернулися назад до Снятина і добре зрозуміли, що «48 годин», це не ультимат. Навіть на

фронті ворогові стільки часу не визначується. Отже – це єдине бажання нас залякати. А вже ж, це певно польська провокація, щоб натравити румунів проти частин Української Галицької Армії, бо, крім одного куреня, ніякого більше нашого війська, ані наших гармат у Снятині немає. Почали готовитися до оборони, на всякий випадок і як ту оборону організувати, коли немає ніякого опірного нункту? Румуни, як і ми, є по обидвох берегах Прута. Повідомили телеграмою Державний Секретаріят у Станіславі, який негайно відрядив до Чернівець делеґацію, яку очолював, здається, Марко Черемшина (адвокат Василь Семанюк).

У кожиому випадку нічого злого не сталося, але все ж були ми раді, коли 20 грудня одержали наказ завагонуватися в Заболотові і їхали під Львів, до «головного настуну», де й другого дня того ж «головного настуну» від польської кулі згинув сл.[авної] п.[ам'яті] сотник Василь Гошоватюк.

Наша неприємна зустріч і неприємний побут на пограниччі Галичини-Буковини закінчився. Всі були раді, що їдуть на фроит, щоб не пасти задніх, не виснджувати бездільно, коли там на нашій землі точиться війна з поляками.

Друкується за: Відновлення Української Держави 1918 року: Збірник матеріалів під редакцією М. Бажанського. – Детройт, 1979. – С. 46–49.

Мнкола Гарас

«Народний Дім» під час Світової війни та по війні

Природна річ, що під час війни мусить утихнути всякий культурний рух у країнах, де відбуваються бої; а такою країною була Буковина. Страшні неспокійні обставини спричинили 4-річний застій усякої діяльности в товаристві «Укр.[аїнський] Нар.[одний] Дім.»

Як уже було сказано, голова Народного Дому о.[тець] Мелетій Галіп помер в році 1916. Провід товариства перебрав перший заступник голови, посол Єротей Пігуляк. Користаючи з нагоди, що вже повернуло до Чернівців кількох членів виділу Народного Дому, вибраних на послідніх загальних зборах дня 24 листопада 1912 р., скликав він виділове засідання на день 6 червня 1918 р. Це було перше засідання виділу по 4-х роках. Присутні були: Єротей Пігуляк, Омелян Попович, Олександер Купчанко, Николай Гарас, Емануїл Турушанко, Юрій

Кавуля й директор бурси Володимир Федорович. Предсідник згадав щирим словом померших членів виділу, голову о.[тця] Мел. Галіпа, скарбника Олександра Калмуцького й господаря дому Гаврила Гордого. На місце двох послідних передано чин скарбника учителеві Юрієві Кавулі, а господаря дому урядникові реліг.[ійного] фонду Іванові Воробкевичові.

Сконстатовано, що будинок Народного Дому не потерпів завдяки опіки наддніпрянських українців, що мали в нім свій Військовий Клюб, а головно заходами нашого члена Атанасія Руснака, майже ніякої значнішої шкоди. Зате потерпіла сильно Бурса ім.[ені] Ю. Федьковича, де були приміщені військові шпиталі, то австрійські, то російські на переміну. Що не встиг зберігти з інвеитару наш сеніор уч.[итель] Ат. Руснак, пропало без сліду. Поручено директорові бурси поробити відповідні кроки до правительства задля відшкодовання, а господареві Народного Дому стягнути залежні чинші від всіх партій, що були приміщені в Народному Домі, бо товариство находиться в великих клопотах через несплату залежних довжних рат від 4-ох років, що тяжать на обох реальностях.

Тим часом знані всім події, що наступили внаслідок розпаду Австро-Угорської держави осенню року 1918 не остали без впливу й на українські товариства. Народний Дім став дійсним цеитром тодішнього українського руху на Буковині. Величаве всенародне віче з дня 3 листопада 1918 р. в Народнім Домі у Чернівцях на чолі з українськими послами й заступниками всіх українських товариств на Буковині взяло з великою радістю проголошення самостійної Української держави до відома, висловилося святочно за злукою всіх українських земель в одну самостійну, независиму державу й вибрало Українську Національну Раду, що 6 листопада т.[ого] р.[оку] видало звісний Універсал до буковинського народу.

На 11 листопада т.[ого] р.[оку] замашерувало румунське військо на Буковину. Ще тої самої днини обсадила військова сторож Народний Дім, де опісля зроблено трус і заборонено вступ до будинку без військового позволу. У Народнім Домі був приміщений женський учительський семинар Української Школи, тож і наука в цій школі не сміла відбуватися з причини забороненого вступу.

Учительський збір ухвалив післати до командаита залоги, генерала Задіка, денутацію з просьбою, щоби ученицям і учителям дано вільний вступ до школи в Народнім Домі. Члени денутації, професорі Микола Гарас і о.[тець] Микола Копачук і третий хтось з виділу Укр.[аїнської] Школи вдалися до генерала Задіка, замешкалого в митрополичій резиденції і мусіли підписати ґаранцію, що відповідають своєю особою під загрозою кари по воєнному праву стану облоги за «спокій» у Народнім Домі, значиться, що там, крім шкільної науки, не будуть відбуватися жадні інші наради, сходини тощо. Так могла наука в семинари Української Школи відбуватися дальше.

Військова сторож однак лишалася в домі й надалі. Стан облоги тривав аж до року 1920. Із цеї причини не могло товариство відтримувати в цім часі ніяких засідань, а тим менше загальних зборів. Заступник голови Народного Дому посол Єротей Пігуляк, що мав тепер провід товариства, повірив тодішньому касієрові Руської каси, що була приміщена в Народному Домі, Стефанові Крутієві, функцію господаря й касієра Народного Дому з припорученням заложити нові книги товариств, бо всі старі книги пропали під час війни. Кажуть, що скарбник товариства, Ол. Калмуцький забрав їх з собою під час війни до Відня, де й помер. Пошукування за ними у Відні по смерті Ол. Калмуцького не увінчалися успіхом.

Із шкільним роком 1919–1920 закрили шкільні власти учительський семинар Української Школи в Народнім Домі. Учениці приміщено в державнім семинарі. Осталися поки що тільки дві клясі для покінчення студій, бо учениці цих кляс, задля браку місця, не могли перейти до державного семинаря. (По двох роках закрито й ці кляси.) Опорожнені убікації (7 кімнат) винаймив виділ від 15 листопада 1919 р. Чеській Місії за місячною оплатою 4000 кор.[он].

На виділовім засіданню з дня 7 серпня 1920 р. заявив посол Єротей Пігуляк, що з родинних причин мусить покинути Буковипу, бо від'їжджає на сталий побути до Чехословаччини. На його припоручення вибрав виділ виділового, шкільного інспектора Олександра Купчанка на предсідника й повірив йому провід товариства на час неприсутности заступника голови Єротея Пігуляка, що, на превеликий жаль, не верпувся більше до Чернівців, бо помер у своєї доньки, замешкалою на Чехословаччині. Так то проводив товариством Олекс. Купчанко аж до загальних зборів, що відбулися 9 червня 1921 р. під проводом генерального шкільного інспектора Аитона Клима, отже, 9 років від послідних зборів з року 1912. Були це перші загальні збори товариства по війні…

Друкується за: (Микола Гарас). Ілюстрована хроніка товариства «Український Народний Дім» у Чернівцях. 1884–1934. – Чернівці, 1934. – С. 34–37.

Микола Гарас

[«Українська Школа» під час світової війни та по війні]

Час війии (1914–1918)

(...) Серед найгарнішого, так сказати б, буйного розцвіту національного життя буковинських українців паде гук гармат, мов грім з неба, й розбиває ту будівлю, що величезними зусиллями збудувала її через довгі літа мозольним трудом вся українська громада!..

Товариство «Українська Школа» старалося під час війни утримати в діяльности бодай свій учительський семінар, оскільки це було можливо. Директором семінара по Галицькому став сам голова товариства Гр. Никорович. Та вже по році його діяльности, під час вакацій, 25 серпня 1915 р. невмолима смерть підкосила його життя. У 1956 році життя покинув він нас навіки.

Однієське засідання під час війни відтримав виділ дня 1 марта 1918 р. під проводом заступника голови товариства Опанаса Руснака, і то «ad hoc»[1], щоб уділити позичку на видатки комітетови, що займався урядженням Свята з нагоди відродження України.

Доба по війні

Приголомшена страшними воєнними подіями українська суспільність Буковини, – позбавлена ще до того своїх найчільніших провідників, що їх нещаслива доля засудила коротати свої дні на чужині – не виказувала довгий час товариського життя. Всі українські товариства почали відновлювати свою діяльність заледво в році 1921-м. Військова окупація «Народнього Дому» трівала до 1920 року. То ж і не могли відбуватися там ніякі збори або засідання українських товариств за умовами, підписаними членами денутації «Української Школи» в генерала Задіка.

Дальші шкільні роки семінара

(...) Війна та російська інвазія перервали хід шкільної науки. По уступленні російського війська в р. 1915 відбулася далі наука під управою Никоровича. Відбулася й матура в часі 20, 21 і 22 липня, а потім у жовтні того під проводом директора державного семінара, шкільного радника Михайла Кушнірюка як члена краєвої ради шкільної. (...)

Однак не довго відбувалася наука в спокою, бо наступ російського війська на цю часть держави ставався чимраз сильніший. Вікна дзеленькотіли нераз від гуку гармат, та молодь вже була привикла до цього. Аж з весною 1916 р., із звісною «брусіловою» офензивою, коли ворожі літаки – «бомбарі» почали частіше навідувати місто, то й з наукою був кінець. Не можна було більше втримати молоді у клясі. З кожним вибухом бомби тремтіла вона з нетерпеливости, коли вже винустить їх учитель домів, а побільш з цікавости, щоб видіти, де впаде бомба. Стоїть дітвора, бувало, гуртками на вулиці й придивляється, як ворожих літаків обстрілюють шрапнелями; а як з літака повертиться вділ бомба, то в своїй наївності – бігцем щодуху в напрям, де впала бомба, щоб видіти її страшні наслідки...

[1] Спеціальпо для цієї мети (лат.).

У коротці потім зайняли російські війська Чернауць. Учениці розбіглися домів, а в «Народнім Домі», отже, і в клясах семінара, закватирувалися наддніпрянські українці зо своїм Військовим Клюбом.

Російська окупація тревала до вересня 1917 р. Австрійські війська зайняли знов Буковину. Розпочалися й приготування до отворення шкіл. Заходом товариства «Українська Школа» розпочалися записи до семінара. В учительськім зборі наступили деякі зміни. Зараз же, ще тої самої осені, а потім у січні 1918 р. відбувся іспит зрілости для тих учениць, що через воєнні події не могли ставтся до іспиту в році 1916. Іспит зрілости відбувся 29 і 30 листопада 1917 під проводом кр.[айового] інсп.[ектора] Антона Клима, а в два місяці пізніше, 21 січня 1918 під проводом д-ра Аґенора Артимовича як делєґата краєвої шкільної ради. Дальший іспит зрілости відбувся під проводом кр.[айового] інсп.[ектора] А. Клима в часі 8–10 липня 1918, а потім в осіннім речинці дня 30 жовтня 1918 т.[ого] р.[оку]. До іспитової комісії належали: д-р Кл. Білінський, д-р В. Бриндзан, П. Галицький, Микола Гарас, д-р Кордуба, К. Костецька, Юрій Костюк, Ілярій Федорович, Пилип Федорович, д-р Р. Цегельський та катехити о.[тець] Боднарюк і о.[тець] Вовчук.

Осінню 1918 року наступив розклад Австрії і Буковина припала до Романії. Дня 11 листопада того року замашерувало ромунське військо до Чернауць і обсадило між іншим також і «Народній Дім», де був приміщений український учительський семінар. Військова сторож заборонила вступ до будинку, тож і наука не сміла відбуватися. Учительський збір ухвалив післати до командаита залоги генерала Задіка денутацію з проханням, щоб ученицям і учителям дано вільний вступ до школи в Нар.[одному] Домі. Денутація складалася з трьох членів: проф.[есора] Миколи Гараса, проф.[есора] Миколи Копачука й одного члена з виділу товариства. Денутація вдалася до ген.[ерала] Задіка, замешкалого в митрополичій резиденції й була зараз прийнята дуже ласкаво. Генерал дав позвіл, але всі три члени денутації мусіли підписати ґаранцію, що відповідають своєю особою під загрозою кари по воєнному праву стану облоги за спокій в Народному Домі, значиться, що там, крім шкільної науки, не будуть відбуватися жадні інші сходини, наради тощо. Другого дня вдався проф.[есор] Микола Гарас із директором семінара Юрієм Костюком до головної команди міста й просив на підставі писемного позволу від генерала, щоб вона дала негайно розказ на отворення Народного Дому. Військова коменда зарядила ще тої днини перепровадження трусу в Народному Домі й позволила, щоб наука відбувалася дальше. Учителям і ученицям виставлено відповідні карнети, що ними мусіли вони виказатися на бажання військової сторожі при вступі до будинку. Так могла наука відбуватися правильно дальше.

Військова облога Народнього Дому зробила на шкільну молодь чимале враження. На шкільних перервах не було вже чути того звичайного шкільного гамору молоді на подвір'ю. Можна було завважити, що молодь стала серіознішою. Не знати, якій події чи припадкові приписати б той факт, що при наступній матурі, що відбулася 1-3 липня 1919-го р., відповідали учениці знаменито, визначилися знанням, що зробило велике враження на предсідника іспитової комісії. Майже половина апробованих здали іспит з відзначенням. Предсідник комісії, краєвий інспектор Антін Клим висказав похвалу абітурієиткам, а учительському зборові за його щиру працю подяку й признання. Була се послідня матура в семінарі «Української Школи!».

У наступнім році почали шкільні власти ліквідувати дівочий семінар «Української Школи», насамперед в той спосіб, що закрили 2 курс і II та I клясу семінара. Всі учениці цих кляс перейшли до державного семінаря, де вже існувала українська секція й для дівчат, що тоді якраз мала отворені названі кляси. В «Українській Школі» лишилися в шкільнім році 1919/20 тільки 1 кляса підготівного курсу та I і III кляса семінара. В 1 клясі підготівного курсу було 8, в I клясі семінара – 27, а в III клясі семінара – 29 учениць. (...)

Підо впливом нових обставин зреформував учительський збір «Української Школи» і свій семінар на взір румунських державних семінарів (Şcoala Normalâ), значиться, із двох курсів підготівних і 4-х кляс семінара впроваджено 6 кляс семінара. Та з кінцем шк.[ільного] р.[оку] 1919/20 відобрано семінареві право прилюдности.

Дирекція семінара провадила школу дальше в надії, що відзискає ще право прилюдности петицією, поданою до міністерства, і оповістила зі шкільним роком 1921/22 поклик до української суспільности, що приймається учениць до I кл.[ясу] семінара.

Рескриптом 26 вересня 1921 р. повідомлено шкільну дирекцію «Української Школи», що за розпорядком міністерії закривається приватний семінар т-ва «Українська Школа». Перейшло і решта учениць до державного семінара, що його закрито цілковито, – хлоп'ячий у році 1923, дівочий у році 1924. (...)

Такий трагічний кінець мала ця, кожному буковинському українцеві з душі дорога славнозвісна українська школа!

Друкується за: Гарас Микола. Ілюстрована історія товариства «Українська Школа» в Чернауць. 1887–1937. – Чернівці, 1937. – С. 98–99, 124–131.

Іван Новосівський

[Спомини про українські визвольні змагання та про окупацію Вижниччини румунами]

Революційні події з 1917 р. заактуалізували українську проблему на всю її ширину. Ця проблема хвилювала душі учительського персоналу й українських гімназистів Вижницької гімназії. Створення Генерального Секретаріяту Української держави, проголошення третього і четвертого Універсалів, Берестейський мир – це все глибоко хвилювало учителів гімназії й гімназійну молодь.

На той час припадають дві маніфестації, що глибоко врилися мені в пам'ять. Це величава Шевченківська Академія, влаштована десь з початком березня 1918 р. в приміщенні гімназії, підготована учителем гімназії Миколою Павлусевичем. Виступав гімназійний хор під диригентурою М. Павлусевича, дальше скрипкове сольо гімназиста-віртуоза Василькова, ну й промови про значення Шевченка як співця українського національного відродження. Тоді я вперше відчув правдиву красу української пісні.

Ще в народній школі ми, учні, брали активну участь в Шевченківських святкуваннях. Мені прийшлося раз деклямувати на такому святі «Розриту могилу» і я запримітив під час деклямування, що мій батько, що сидів неподалік сцени, просльозився. Це мене не мало схвилювало й я трохи не збився з пантелику, бо щось починало стискати мені горло, але тоді я ще не міг вглибитися у зміст і значення цих святкувань і не здавав собі справи, що це могло витискати сльози тим «шорстким і темним мужикам». Щойно Шевченківська Академія в 1918 р. вповні відкриває переді мною її велике національне значіння.

Другою українською маніфестацією, зорганізованою переважно учителями гімназії, було величаве віче, що відбулося у Вижниці десь у квітні 1918 р. з нагоди проклямації самостійности України четвертим Універсалом з 22 січня 1918 р. і Берестейського мирного договору між Україною і центральними державами з 9 лютого 1919 р. Віче було скликане до Вижниці на неділю, а його огнищем була українська державна гімназія. Був погідний соняшний і тихий весняний день. Така погода дозволила взяти на вічу масову участь та підносила взагалі настрій маніфестантів. Ще зрання напливали з усіх ближчих і дальших сіл Надчеремощини й Гуцульщини, в рядах із своїми провідниками, з блакитно-жовтими прапорами й транспарентами непроглядні українські маси, що уставлювалися за селами біля будинку гімназії. Але головний шлях і бічні вулиці, ба навіть недалекий зарінок Черемоша, були заповнені людьми. Маніфестанти отримували нагрудну блакитно-жовту відзнаку, а передовсім ми, всі гімназисти, що вже зрання мусіли бути в школі. Похід пройшов головними вулицями міста і спинився на величавій площі зарінку річки Виженки перед її устям до Черемошу. Там, на підви-

щенні, виступали промовці, які вказували на значення для нас, українців, тих двох подій.

Випадок під час цієї маніфестації може вказати про тодішні настрої в гімназії. Серед гімназійної молоді були, крім українців, теж жиди й поляки. Жиди заховувалися коректно до українських стремлінь, зате один з наших товаришів-поляк, отримавши українську відзнаку, повісив її собі опісля для кпин на зад і так приглядався походові з-під своєї хати. Це запримітили гімназисти й донесли своїм учителям. На другий день Учительська рада виключила його за це зі школи.

У місяці листопаді 1918 р. українці перебирають владу над Буковиною. Верховний політично-адміністративний уряд на Вижницький повіт – уряд старости – у Вижниці перебирає один із учителів вижницької гімназії, великий український патріот. Але йому прийшлося стояти на цьому пості дуже короткий час, бо вже 11 листопада 1918 р. румунські військові частини з метою окупації доходять до Вижниці.

Границя на Черемоші не була в перших днях чи навіть тижнях румунської окупації для учнів-галичан закрита. Вони могли вільно перходити з Галичини на Буковину. На черемошському мості вправді появилися румунські військові стійки з обидвох боків, та повівали по буковинськім боці румунський, а по галицькому боці український прапори, але гімназисти, що мешкали в Кутах, могли ще вільно переходити міст до Вижниці. Десь з початком грудня 1918 р. гімназистів з галицького боку не стало: їх вже румуни не пронустили до Вижниці. Кляси гімназії онустіли наполовину. До пригноблення з приводу втрати наших товаришів-галичан долучувалися ще гнітючі настрої з приводу загального положення буковинських українців наслідком румунського насильства.

Щодня приглядалися ми українському прапорові на черемошському мості, а він як символ української влади в Галичині манив гімназійну молодь ставати в ряди борців за свободу українського народу.

З початком січня 1919 р. велика частина гімназистів вижницької гімназії тайком перейшла границю, перебрівши Черемош в Іспасі, зголосилися в Коломиї до українського війська, поставивши себе до розпорядження урядові ЗУНР. З моєї п’ятої кляси зголосилося тоді до війська більше товаришів, а між ними народжений в 1904 році, молоденький, але фізично розвинутий Степан Галіп. Він, як і багато більше гімназистів вижницької гімназії, життя своє віддав за волю України, виконавши чесно обов’язок супроти батьківщини. З моїх шкільних товаришів згинув тоді в фроитових акціях Буковинського Куреня ще товариш Кость Садагурський, але втрати між гімназистами вищих кляс були багато більші, бо й участь гімназистів вищих кляс у визвольних змаганнях була багато більша.

Цей патріотизм гімназійної молоді завдячується у великій мірі вихованню, що вона його отримувала від своїх учителів гімназії.

Зима 1918–1919 року – це найважчі часи в існуванні гімназії. Число учнів зменшилося до мінімума. У моїй п'ятій клясі це число було около 10. Поза моральним пригнеченням наслідком румунської окупації та загального нерадісного українського положення, гімназія переживала ще й великі матеріяльні недостатки.

Прийшла досить гостра зима, а окупаитський уряд зовсім не клопотався засобленням школи паливом. Прийшлося кожному учневі щоденно, враз з книжками, нести до школи й по два полінця дров, щоб огріти приміщення.

Наступні роки не принесли великих змін у житті вижницької гімназії – хиба що прийшов перший учитель-румун, що вчив загальнозненавидженої румунської мови. Число учнів зросло дуже незначно.

Число учнів зросло значно аж з початком 1921–1922 шкільного року. Це був масовий наплив передусім до нижчих кляс, а зокрема до початкової кляси. Але й у вищих клясах зросло число за рахунок тих, що повернули до рідних стріх, перетривавши українські воєнні визвольні змагання.

Вулиці біля гімназійного будинку між годинами науки були заповнені учнями. Всюди було чути гамір, веселий настрій і повно співу. Цей гамірний веселий настрій радував, підносив надії.

Але це потривало недовго, бо в кінці вересня чи з початком жовтня 1921 р. нова окупаційна влада, переводячи свою денаціоналізаційну політику, зліквідувала цю українську твердиню, це українське огнище загальної культури й національно-політичного освідомлення Вижниччини.

Друкується за: Буковина, її минуле і сучасне. – Париж-Філадельфія-Детройт: Видавництво «Зелена Буковина», 1956. – С. 705–708.

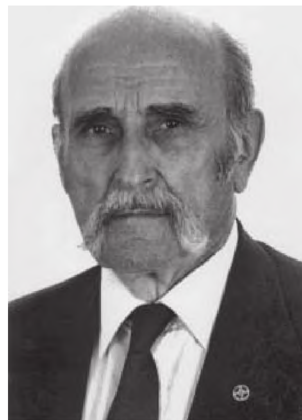

Петро Войиовський

[Спомини з перших років румунської окупації міста Серет]

(...) На початку 1918 року ми повернули до нашого міста Серет, до тої самої хати, де мешкали перед тим. Одразу почалася активна українська громадська праця, румунів та людей інших національностей також охопило піднесення. Батько часто їздив на наради й зустрічі до Чернівців. Ор-

ганізовується українська народна школа, дитячий садочок. Директором став професор Сильвестр Яричевський, пані Яричевська – учителька в школі, пані Яра Шкраба – учителька в садочку, а дітей-сиріт відправляли в Чернівці.

Але довго та діяльність самостійно не тривала, бо вже 7 листопада 1918 року румуни вранці вмаршерували своєю армією до міста Серета. Аж жах було дивитися, як виглядало те військо і яким порядком воно заходило. Ну, прямо, як цигани, бо не дарма їх називали циганами. Одні в постолах, інші в черевиках, але старшини то всі мали чоботи. Коні при тачанках, при польових кухнях, гарматах виглядали страшно худими, зате коні старшин для їзди були добрими. І їжа для воїнів та старшин теж була різна, зрозуміло, старшинам краща.

Через тиждень нам наказано було залишити старе помешкання, і ми перебралися в хату на вулиці Радівці навпроти дороги, що вела до залізничного двірця. Коли ми вернулися з Австрії, то батько дістав службу в міській команді самопорядку, а як прийшли румуни, то одразу звільнили батька та всіх нерумунів і зачали обсаджувати адміністрацію і поліцію тільки румунами. Це призвело до великих протестів серед українців, німців, поляків, євреїв, що трохи принесло успіху. До виховання й шкільництва окупаційні власті підійшли дещо мудріше, щоб не викликати протесту батьків: сиротинець і садочок український не чіпали, лиш вимагали, щоб у народній школі по одній годині щоденно вивчалася румунська мова. Те саме завели і в гімназії. (...)

З болем згадую Свят-вечір 6 січня 1919 року. Ми всі в хаті, стоїмо за столом, тільки скінчили молитву й хотіли співати «Бог предвічний народився», як раптом відчинилися двері й на порозі з пістолетом у руках появився шеф жандармерії, за ним – два вояки з направленими на нас крісами. За хвилину увійшло ще чотири й один цивіляка. Батько схопився з-за столу й румунською мовою запитав, чого вони хочуть. У цей час один вояк забирає крісло позаду батька, а інший в одну мить повалив батька на долівку і разом з другим вояком заломили за спину руки й зв'язали їх. Підбіг шеф жандармерії, копнув батька під ребра й закричав:

– Ми тобі дамо повстання, революцію! Нам усе відомо!..

Тим часом один з вояків кольбою кріса бив батька по плечах, по ногах, де попало... Мати почала кричати, а ми, діти, за нею верещали прямо несамовито. Коли мати впала на батька, щоб його врятувати від жорстоких ударів, то шеф копнув ногою й матір, яка впала на сестру й на мене. Батька забрали, виволокли до саней, що були у дворі з вояками, і зв'язаного вкинули в сани, повези у глуху ніч... Ось так скінчилась наша Свята Вечеря.

За кілька днів до нас у двір заїхало двоє саней; на перших сидів шеф та кілька жандармів, на других великих санях, по обидва боки, снустивши ноги, сиділо вісім жандармів з крісами дулами догори. А посередині між ними...

так ніби наш тато, голова звисає, обличчя від побоїв занухле. Побіля нього лежить... я ледве упізнав свого хрещеного батька, учителя Івана Звирида... Ми все те побачили з вікна хати, і всім нам стало страшно.

До хати зайшов шеф з вісьмома жандармами і наказав їм робити пильний обшук усього помешкання, а нас із матір'ю повів за собою надвір до саней. І тепер ми зблизька побачили, хто лежав зв'язаний на санях. Це справді були наш батько і мій хрещений, тільки побиті до невпізнання, – сині, скривавлені обличчя, занухлі очі, обидва без верхнього теплого одягу, а надворі зима, мороз, холодний вітер... Мати, як побачила то все, почала прямо спазмами ридати, а ми, діти, за нею... Сусіди, почувши наш крик, з'явилися на воротах, жандарм, погрожуючи крісом, наказав, щоб у двір до нас ніхто не заходив. А нам шеф наказав замовкнути й почав ставити питання як до матері, так і до нас, старших дітей: з ким батько зустрічався, які вів розмови, з ким листувався, які й кому пакунки передавав... І найважливіше, де батько заховав зброю, набої, якісь книжки чи папери... І я згадав про схованку у виходковій ямі...

Мати гостро відповідала, що ні вона, ні діти нічого не знають, а тоді запротестувала, що малих дітей заборонено катувати й допитувати. Шеф з люттю вхопив матір за волосся, кинув об землю, почав бити носаками своїх великих чобіт і волочити по закрижанілій землі. І тут я, шестилітній хлопчик, зненацька стрибаю на шефа й з усіх сил копаю його в ногу носком свого чобітка. Він за це мене так садонув, що я полетів у глибокий замет снігу й не міг самотужки звідти вибратись, аж поки один трохи людяний жандарм не подав мені ложе кріса й не допоміг вибратися зі снігу. Наша мати лежала й ридала перед дверима хати. Невдовзі вийшли жандарми, які чинили в помешканні обшук, щось сказали до свого шефа, який знову голосно запитав: «То ви нічого не знаєте?!». І коли не почув ніякої відповіді, пішов до саней, на ним всі жандарми. Від'їхали. З нашим ледь живим татом і моїм хрещеним батьком.

І тільки сани зникли з очей, у двір поприбігали сусіди, взяли матір на руки, занесли до хати, а ми бігцем. У хаті маму сусідки перевдягли, принесли дрів, нагріли воду, обмили від крові обличчя, тільки лишилися страшні синці під очима. За якийсь час три сусідки принесли борщ, вареники, голубці та кутю й кілька книшів, поставили все те на стіл, припросили їсти й, прощаючись, сказали: «Як щось буде треба, зверніться до нас». Ми їли й не їли, бо з думки нам не сходив батько, а в мене зринуло в голові: як добре, що я нічого не сказав про схованку, що є в ямі виходку...

Чотирнадцятого січня до нас завітала бабуся Катерина, тета Кася з вуйком Дмитром та вуйком Павлом, щоб разом відсвяткувати наш Новий Рік. Але не було веселості, панував смуток. А коли всі сіли за стіл, мати попрохала відмовити молитву й благати всемогучого Бога, щоб допоміг нашому батькові витримати тяжкі випробування... Ми ще вечеряли, як почувся стук

у вхідні двері. Відчинив вуйко Павло. До хати зайшов поліцай з конвертою в руках. Мати й батько його знали ще з австрійських часів. За звичаєм нашим українським православним, як хтось приходить під час святкування та ще на Новий Рік, то його запрошують до столу. Запросили й знайомого поліцая, і коли його родичі частували, мати відкрила конверт і почала читати листа. Раптом вона стривожено скрикнула: «Нас викидають з цієї хати, дають якусь хату на околиці... Вимагають вибратися за три дні...». Знову зчинився плач, що розхвилювало навіть поліцая, і він, може, щоб трохи нас розрадити, повідомив, що батька і ще шістьох арештованих відвезено до Чернівців до військової тюрми Черкул Рекрутари.

Хату, в яку ми перебрались, стояла по лівому боці вулиці – останньому відгалуженню ліворуч від головної дороги з міста Серету до мосту в напрямку Чернівців. Вулиця йшла понад берегом річки Серет, і щоб дійти до неї, треба було перейти дорогу, луг, очерети, а тоді вже починалося русло самої річки.

Румунські власті не дали нам покою і в цій самій хаті. Якогось дня знову прийшов знайомий поліцай та знову приніс листа, написаного румунською мовою. Мати попрохала мене, щоби я закликав пані учительку, яка мешкала по сусідству, бо сам поліцай теж не знав румунської мови. Я виконав мамине прохання. Учителька почала перекладати речення за реченням. Чувся наказ мамці нікуди до чужих людей, а також і до родичів не ходити, заборонено по склепах кунувати їжу, а лише з приділеної пайки, що мати має сама щосереди забирати у військовій команді. Родина не сміє приходити і щось приносити. А як виникне потреба в убранні та взутті дітей чи для себе, мати має написати прохання до влади румунською мовою, лише одне молоко має право приносити вуйко Павло або баба Сигланик. Маму зобов'язували, щоб вона дома старалася розмовляти з дітьми румунською мовою. З хати всі українські книжки треба повикидати, а також образи українських письменників. Нічого не приховувати перед румунським жандармом, який приходитиме, щоб перевіряти, як виконується наказ властей. Нам також заборонилося їздити залізницею. (...)

Нашого тата і його товаришів по боротьбі звільнено було 2 серпня 1920 року. Забрати батька поїхала мати. Ми, діти, звісно їхнього приїзду чекали з великим нетерпінням. І досі пам'ятаю, коли почувся скрип воза, ми всі троє зірвалися й вибігли надвір. На возі, окрім батька й матері, сиділа ще якась пані біля свого чоловіка, який теж повертався з ув'язнення. П'ятий був візник. Вмить я був біля воза й допоміг перше зійти матусі. Але тато, блідий і дуже змарнілий, чомусь нерухомо сидів на возі. Я не витримав і скочив на нього й обняв так, як ще ніколи. А він мене. З радощів плакав також і я плакав, що не могли й слова вимовити. За мною на воза вибралась Маруся і теж плачучи обняла татуся, і ми так довго-довго трималися.

Наш батько був так виснажений жорстоким ув'язненням та катуваннями, що не мав сили сам злізти з воза і йому допомагав злізти дужий візник. Таким же змученим був і татів напарник. Перед тим як зайти до хати, вони стали коліньми на землю, перехрестилися, і сказавши «Боже, Тобі подяка», притулились до землі і поцілували її, а батько ще додатково поцілував поріг хати. В хаті ми всі стали перед іконою, і матуся відмовила молитву за те, що дочекалися звільнення нашого дорогого батька, його товариша та всіх їхніх побратимів по боротьбі. Я і Маруся замість дивитися на ікону, не зводили очей з нашого татуся. Він був білий, як стіна, шкіра на обличчі зморщена. Очі тато примружував і затуляв рукою, бо не міг дивитися на світло. Зуби були як жовток у яйці, уста сині і потріскані, пальці висохлі й довгі, а вище зап'ястя рука була забандажована... Я здогадався, що там рани від кайданів. Я дивився на свого тата, мені його було жаль, і водночас я повнився синівською гордістю, що маю такого мужнього батька, якого тортури не зламали, і він не видав своїх товаришів, не виказав схованки зі зброєю. І мені дуже захотілося похвалитися татові своєю схованкою з набоями, повести його й показати, де я поховав їх, відкопати разом з батьком і подивитися, як воно все збереглося.

Та не одразу мені вдалося здійснити свій намір. Бо тато був дуже кволий, йому навіть поголитися було тяжко, але стараннями матусі й усієї родини батько швидко поправлявся. І тільки він почав уже трохи ходити, як нашу родину з татом було викликано до сигуранци – румунської служби безпеки. Тут нас суворо попередили: через намір підняти повстання проти румунської влади батько, а відтак і родина позбавлялась румунського громадянства, а будемо проживати в Румунії на правах Нансена. Я пізніше довідався, що Нансен – це такий вчений пан, що виробляв права. Отже, до нас не повинні були ходити сусіди, родичі, тим більше допомагати, батько не мав права на працю у своєму місті Сереті, мусів жити лиш з того, що заробить кравецтвом мати. Всіх заборон було аж 111 пунктів. Я нині пригадую лише найважливіші. Нам було заборонено й далі користуватися залізницею, відвідувати публічні парки, театри, кіно, ходити на танці, бути на весіллях, навіть заборонювалося прогулюватися в полях, лісах чи гаях, рибу заборонено було ловити... Та найгірше – заборонено було все українське. В хаті не вільно було мати портрети українських князів, гетьманів, державних і політичних діячів, письменників, науковців, митців, невільно відзначати дати, пов'язані з Тарасом Шевченком, Іваном Франком, Ольгою Кобилянською... Не вільно одягати вишиванки, не вільно розмовляти навіть удома українською мовою, а лише державною – румунською... Нам, дітям, не вільно бавитися в місцях, призначених для розваг інших дітей... Як же багато було цих «не вільно», коли їх згадую, то мені й тепер пече в грудях, і досі пам'ятається, як у мене, малого, від тих заборон нагнітався дух протесту, що з роками почав перерос-

тати в жадобу діяльності, боротьби, щоб усе те, що було невільним, стало вільним...

Друкується за: Войновський П. Моє найвище щастя. Спомини – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – С. 37–49.

Іваи Пігуляк

[Український хаос на Буковині]

(...) Австрія розпалася. Настали 20 день української свободи на Буковині, а вірніше українського хаосу. Буковинці у своїй короткозорій політиці не зуміли зорганізувати державного апарату, щоб можна було удержати хоч Північну Буковину при Українській Західній Реснубліці, хоч на десять місяців. Так вони у своїм засліпленні, у своїй боротьбі за масненькі посади (як це звичайно у нас було) не вважали за відповідне зорганізувати хоч один полк, щоб був міг на перший почин дати хоч маленький опір. Коли перед Чернівцями з'явилося голе й босе румунське військо, не було на місці навіть і сотні доброго українського війська...

Румуни довго придивлялися цьому українському хаосові в Чернівцях. Вони побачили, що, мабуть, цей хаос зможуть розігиати навіть голі й обдерті полки. Український хаос розбігся по домах. Патріоти забралися за границю, а голі й босі румунські полки зайшли без проливу крови аж по галицьку границю. Убравшись добре в добро Австрійської монархії, що знаходилося по магазинах, бо ж українці не були в стані все те рознести за 20 день, та й давай прнучувати українських більшовиків, як вони на перший прихід називали буковинців, до послуху й карности, щоб на будуче ці знали, як треба починати будову своєї держави. Сипались буки, стогнав молодий і старий, понаповнювались усі тюрми короткозорою іителігенцією та селянством, що не вміли в перший момеит стати до оборони свого власного права із зброєю в руках...

Друкується за: Піддубний Г. Буковина, її минуле й сучасне. – Харків, 1928. – С. 101.

Ярослав Окуиевський

Николай Василько

Сильветка

Австрія розвалилася. Галичане, а ще більше буковинці не були приготовані на цей випадок. Українці в Австрії все ще держалися клямки австрійської. Опісля склалася злісна поговірка, що перенятє влади Українською Національною Радою сталося за дозволом, а навіть наказом міністерства віденського, та що намісник Галичини граф Гюін просився, щоб його зняли з уряду й арештували.

Николай Василько став уповноважненим заступником української влади у Відні. Малий зростом, круглий, астматичний, рухи меткі. Голова сидить на крепкім карчилі cap de bou[1], руки короткі, жилясті – не лізь мені впоперек, бо розмяжджу, в товариськім обході привітливий, джеитлємен. Cap de bou і grand seigneur[2]. Губи м'ясисті, хрящики носові дрожать, як мотилі, нюхають – вітрять – женолюб; ніс як дзюб. З-під навислих грубих бровів блестять очі іскрами, прошивають ними. Широке чоло поморщене, продовжене в лисину. Мозок працює, бесіда коротка як прикази генерала. Говорить по-німецьки, по-українськи виражається тяжко з буковинсько-гуцульським говором.

Під його зручним керівництвом заключено 1918 р. мир в Берестю. Заключив його граф Чернін з австрійського боку, але всім звісно, що Василько був тим, як каже Бісмарк, christlicher Makler[3], що довів діло до кінця. Самостійна Українська держава з Холмщиною і Поліссям[4] і окрема тайна умова, після якої зобов'язалася Австрія виділити Східну Галичину і Буковину в окремий коронний край – це робота Василька.

Николай Василько – то у Відні загально звісна особа. В світі політичнім, в кругах фінансових і у журналістичних – всюда у него єсть зв'язки. Василько то була одинока личність, яка надавалася, щоб стати послом і заступником нової української влади у Відні.

Ліквідація всіх установ давньої Австрії. До всіх цеитральних урядів назначив Василько ліквідаторів, заступників Українсько-Галицької Реснубли-

---

[1] Голова бика (рум.), герб Буковипи, з якої походить Василько.

[2] Аристократ (франц.), людипа з великосвітськими маперами.

[3] Християпський маклер (пім.).

[4] Помилка, паспраді «Підляшшям».

ки. До міністерства правосуддя пішли давні австрійські гофрати[1], до міністерства освіти – професори, до міністерства зелізниць – інж.[инер] Бородайкевич, до міністерства маринарки – Я. Окуневський як бувший адмірал, а як лікар ще до австрійського Червоного Хреста, а один православний піп – до ліквідації цісарської бібліотеки. На безриб'ю і рак риба! Василько давав короткі розпорядки, а всі повинувалися йому.

Гуторили між собою українські патріоти, що у Василька національне чувство дуже неглибоке, та що все українство, то для него тільки п'єдестал, щоб самому вийти наверх. Нехай би й так, та що з того? Його робоча сила була великанська, його хист неоцінимий, його зв'язки в Австрії були такі, яких ніхто з українських політиків не мав. То чому ж не брати помочи, де вона єсть.

Пише Дорошенко у своїх споминах, що правовірні укр.[аїнські] патріоти дорікали гетьманови за те, що він покликав до державної праці Лизогуба та иньчих фаховців-державників, яких укр.[аїнський] патріотизм на вазі золота не підходить політичній правовірности ессерів, есдеків та иньчих кружковців. Силою відпихали правовірні патріоти людий фаховців-державників у національні менчости: московську та польську. Уже то, нігде правди діти, що ми, українці, уміємо дуже добре від себе людий відпихати, а симпатій для себе заєднувати ми не вміємо. Кружковство і критиканство заїло і заїдає нас.

Одного дня закликам мене Н. Василько і дав поручення, щоби я разом з головою Укр.[аїнського] Запомогового Комітету п.[аном] Львом Левицьким виїхав до Берна Моравського і уговорився з представником чеського уряду в справі переведення українців з табору Гмінд до Сватобожиць. Дав нам повновласть для цих переговорів і на заключення умови від імени Реснублики «Галич» (тогди ще таке ми носили ім'я). Ми поїхали до Берна і опісля до Праги і умовилися, що все улаштовання і майно, яке буде вивезене з Австрії на територію Чехії, останеся власністю укр.[аїнського] уряду як частка ліквідаційної маси по Австрії, що Чеська Реснублика перебирає на себе обов'язок доставляти харчі і инчі речі для потреби укр.[аїнських] переселенців в таборі на кредит і розрахунок з гал.[ицьким] урядом.

З Секретаріяту військових справ приходять до посольства запотребовання усякого воєнного матеріялу. «Возьміть оце і зреферуйте мені».

Дивлюся – запотребовання на цілі шпиталі, на ліки, на інструмеити, на санітарний матеріял, на вербовання лікарів і т.[ак] д.[алі], підписані полковником д-ром Андрієм Бурачинським. Дальше письмо від міністра здоровля д-ра Куровця, де описується страшні санітарні відносини між населенням і знов запотребовання. Реферую. «Все те конечне, дістати все те можна, навіть

[1] Надвірні радники (нім.).

досить дешево із повоєнних складів Австрії, але на це треба міліонів. Як можете мені їх дати, то буде можна вислати за кілька тижнів».

Перший раз я побачив Василька, що звичайно був дуже повздержливий, як він вибухнув гнівом. «Та що собі гадають ті панове в Станіславові, що Відень все ще їм мама! Чи гадають, що я тут друкую австр.[ійські] корони?». Видкося, що таких запотребовань, як оце моє, прийшло до посольства богато із инчих департаментів у Станіславові.

На другий чи третий день закликав мене знову Василько, дав мені чек до банку на один міліон. «Більше не маю, – казав, – закупіть, що знаєте і зможете і висилайте».

Звідки Василько добув ті гроші, а то була в той час висока сума, не знаю. Знаю, що зі Станіславова до посольства ніякі гроші не приходили. За ті гроші закупив я в Австрійськім Червонім Хресті два цілком улаштовані епідемічні шпиталі і вислав їх в Україну, перший для Гал.[ицької] Армії в Камянці, а другий, як Гал.[ицька] Армія уже пішла в розтіч, за дозволом през.[идеита] Петрушевича, Українському Червоному Хресту в Києві.

Труднощів пос.[ол] Василько не знав. Як появилися які, чи то в австрійських міністерствах, чи урядах, чи в посольствах других на руїнах Австрії повставших держав, то вистарчила візитова карточка Василька або коротке письмо до якого свого «Lieber Freund[1]» – і справа ішла без всяких формальностей як з платка.

На всяких зборах та конференціях, які були в звичаю в післяреволюційному часі і які межи українцями були в дуже та дуже великому пошанівку (хто ж не знав тих укр.[аїнських] палаверів, балачок, які переливаються з нустого в порожне), як на них головою був пос.[ол] Василько – все ішло в порядку і до одної визначеної мети. Пос.[ол] Василько не боявся ніколи відвічальности, не ховався ніколи за плечі якогось колєгіюма чи комітету, це була правдива Herrennatur[2], як її вимагає Нічше. Василька можна було ненавидіти або й любити, але легковажити його ніхто не міг. Це була особистість, це був нумер, а не нуля, яких, на жаль, так богато викинула наверх на високі посади революція у Вел.[икій] Україні і в Галичині.

У 1920 чи 1921 запросила Н. Василька Директорія на службу У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еснубліки]. Николай Василько став послом і повноважним заступником У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еснубліки]. У Відні був уповноваженим заступником У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еснубліки] Сидоренко, у Празі – Славинський, у Берліні – Порщ, у Берні – д-р Лукасевич. Посол Н. Василько мав свій сталий осідок у Відні, був одночасно в Берліні, до-

[1] Дорогого друга (нім.).

[2] Панська вдача (нім.).

їзджав до Швайцарії і до Парижа. Н. Василько скликує всіх заступників У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еспубліки] з цілої Европи на конференцію до Карльсбаду.

«Ех, ти, Директорія, де твоя територія? У вагоні Директорія, під вагоном територія!» – проспівали уже большевицькі червоноармійці. Члени Директорії Макаренко, Швець, Андрієвський перенеслися до Відня і отворили свої бюра в готелю Meissl und Schadn. Петлюра і міністри і республиканська рада поселилися in partibus infidelium[1] в Тарнові і видавали свої універсали, підписані головним отаманом і головою Директорії.

«Як то? Конституція У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еспубліки] не знає голови Директорії! Директорія рішає все колегіяльно, сенатор Шелухін доказав це чорно на білім!»

«Тихо, панове з Високої Директорії, що жнвете на еміграції у Відні, не робіть фронди» – переказував делікатно і як це пристоїть у відношенню до такої високої влади пос.[ол] Василько. «Як не перестанете – дав до зрозуміння, а мудрій голові доста по слові, – то я маю силу виселити вас із Відня як unerwünschte Fremde[2]».

Директорія, де твоя територія, де твої гривні і карбованці? Велику часть скарбу державного загарбали таки свої дядьки в Проскурові, богато таки пропало в тім розгардіяшу. А жити треба, пропаганду вести треба в Україні і в Европі, повстання піддержати треба, стяг незалежної У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еспубліки] високо і з честю держати треба, що його світ бачив. «Geld, Geld und wieder Geld braucht der Krieg[3]» – сказав генерал із 30-літної війни Моитенуколі.

Николай Василько став фінансовим директором У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еспубліки]. Прийомний салон Василька став Колхідою, куди справляли свої кроки аргонавти. Бачилося там міністрів і послів, журналістів і кооператів, отаманів й інвалідів, старшин і козаків, що приїздили до Відня рани свої лічити. І отаман Окопенко заходив туди від імени Укр.[аїнського] Червоного Хреста, щоб добути фондів для допомоги емігриатам і полоненим, і Антін Крушельницький, що з поручення міністерства освіти видавав учебники у Відні і попав у фінансові клопоти з друкарнею.

З державного скарбу осталося за кордоном тільки те, що свого часу зложили в депознті Німеччина і Австрія за збіжжя і инче добро, яке вони вивозили з України під час окупації. Гроші ті, а їх суму ті, хто хотіли добитися до них, числили в своїй уяві на міліони або міліярди в золоті, стояли до роз-

[1] В краю невірних (лат.), нереносно – в ненрихильному оточенні ідеологічних ворогів.

[2] Небажаних чужинців (нім.).

[3] Грошей, грошей і грошей нотребує війна (нім.).

порядимости уряду Укр.[аїнської] Республики в банках австро-угорськім і державно німецькім. Німці і австріяки в грошевих справах дуже обережні. Уряд У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еспубліки] за кордоном в Тарнові і в Відні, большевики окунували цілу Україну. «Хто ж тепер той уряд України?» – питали легалісти-німці.

Большевики єще не були визнані офіційно ні в Німеччині, ні в Австрії. Н. Василько своєю особистістю, своїми зв'язками і своїм хистом добував, що далося то в Берліні, то в Відні. Не все воно давалося. «От уже три місяці фінансую усю У.[країнську] Н.[ародну] Р.[еспубліку] зі своїх власних фондів» – казав мені один раз Василько.

У гал.[ицькому] посольстві сидить за столом молодий Василько-син як аташе, око в око, капля в каплю походить на батька.

«От, урвитель, за фартушками бігає, від кого він це має!» – каже батько.

Николай Василько-батько за молоду провеселив і з шиком спустив свою дідизну з тими мотильками віденськими, що їх Шніцлер з такою любов'ю описав під іменем «das süsse Mädel»[1].

Остаткувався, оженився з боярською дочкою. Сина і дві дочки принесла йому боярська дочка. Ґаздував, політикував, бізнеси великі робив, на біржі грав. Під столом був і на столі, а все більше при столі. Приплив і відплив, як ті филі морські, жив і другим жити давав. Не знала права рука, що робить ліва. Правдивий condottiere[2].

Посол У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еспубліки] роз'їджає автом по Відні, синьо-жовтий стяг повіває у вітрі.

У бюрі посольства на Windmühlgasse працює цілий штаб, який добрав і зложив собі сам Василько. І жидки українствуючі між ними.

На Waaggasse це приватне бюро Н. Василька. Тут царює Frl. Fanny[3], приватний секретар. Она одна уміє відгадувати гієрогліфи письма Василькового, она одна уміє з його відірваних слів зложити після тому чемненьке або остре письмо, она одна веде й реґістратуру: вхід і вихід. У приватній канцелярії Василька не було того випадку, щоб яке-небудь письмо осталося без відповіди. Там за столиком сидить молодий іще придніпрянець, що знає чудово укр.[аїнську] літературну мову і переводить все, що треба, на українське.

На Theobalgasse то англійське Home[4], німецьке Zu Hause[5]. Тут мешкає родина, син і обі доньки. Тут царує донька Татяна. Мама, боярська дочка, роз-

---

[1] Солодка дівчина (нім.).

[2] Керівник загону найманців (італ.), переносно – той, хто служить чужій справі лише задля інтересу.

[3] Панна Фанні (нім.).

[4] Дім (англ.).

[5] Вдома (нім.).

велася з Н. Васильком і живе десь в Полудневій Америці в другім подружжю за консулем австрійським.

Десь там під Віднем у затишній віллі живе Frl. Gelber[1], акторка Volktheatr-у[2], жидівочка, що грає пречудесно ролі Grande Dame[3]. Туда справляється авто з синo-жовтим стягом. Це Buen Retiro[4] Н. Василька по тяжкій, мозольній, нерви шарпаючій праці, по політиці – і по фінансових операціях. Пан Брозе, що з маленького жидка галицького виріс на головну силу биржі віденської, приятель Н. Василька. Разом вони собі раду радять і до директорії Англьо-банку оба належать.

Николай Василько одружився з Frl. Gelber. Frl. Gelber грає свою роль Grande Dame як Baronin[5] Василько на тих великих приняттях, які любить устроювати Василько, а на яких сходяться дипльомати, журналісти, фінансісти і инчі сильні світа цего у Відні й у Берліні.

15.XII.1924

Олександр Благодір

Великі роковини (Київ, 22 січня 1919 року). Спомини

Львів, 22 січня 1929.

22 січня 1919 р. Київ витав дорогих гостей з Галичини і Буковини та святкував об'єднання українських земель.

Байдуже, як довго тревало це об'єднання довкола самостійної Української держави, але важне те, що такий акт відбувся. Це не прибули гості, а приїхали молодші брати, віками «зазбручені».

Морозний ранок.

Під ногами приємно хрустить сніг. Дерева, плоти та телеграфічні дроти посипані срібною позолотою.

Ніби мальовані!

Ось – Софійський майдан...

Бальконі домів, вікна, вулиці – прибрали святочний вигляд. Гірлянди ялинчаних шнурів звисають тут і там, переплетені національними прапорами та коліровими стрічками.

[1] Панна Гельбер (нім.).
[2] Народного театру (нім.).
[3] Великосвітська дама (нім.).
[4] Королівський налац в Мадрилі (нім.).
[5] Баронеса (існ.).

На початку Володимирської вулиці – велика, чудесно прибрана дуга з гербами України і Галичини. На телеґрафних стовпах – герби ріжних частин Української держави. По майдані і на сумежних з ним вулицях увесь час снує авто, а в ньому – боярин у правдивому українському жупані, козацькій шапці та з правдивим козацькими вусами..

Це – Микола Карпович Садовський.

Він церемоніял-майстер святочної днини. Стоячи весь час в авті, він видає останні розпорядження.

Около 11-ї години починають стягатися ріжні військові частини та ріжні делеґації з прапорами, стягами та трафаретами. Видніються прапори, що бачили ріжні бої, подіравлені стрілами.

Військові відділи уставлюють свої місця. М. Садовський вказує місця делеґаціям та школам.

В год 12-й приїзжають члени Директорії, Трудового Конгресу, Національного Союзу, представники Галичини і Буковини та дипльоматичний корнус.

Весь майдан, балькони, вікна та сумежні вулиці залиті народом. Циліидри, кашкети, капелюхи – мішаються з українськими жупанами та «чумарками».

Настрій Святочний.

Задзвонили дзвони Софійського собору.

Великий його дзвін, дужий як віра зібраних у перемогу та ніжномеляихолійний як степова пісня козака на кургані сповіщає по цілому Київі, що коло нього зібралися всі сини української землі.

Молебень... Замовкли дзвони...

По молебні – хвилина мертвої тиші.

Д-р Л. Цегельський читає грамоту з 3-го січня про приєднання Галичини до України та передає її голові Директорії В. Винниченкові.

Рівночасно д-р Я. Олесницький читає цю грамоту по-французьки.

У відповідь – член Директорії, Швець, читає Універсал про злуку українських земель. Зараз же після цього цей універсал був повторений одночасно з чотирьох трибун, уставлених у ріжних кінцях майдану. Враження було велике. На багатьох лицях замітні були сльози.

Залунало: «Слава!»

Національний хор кілька разів виконав гімн «Ще не вмерла Україна», «Вкраїна мати» та «Вічний Революціонер».

Військові частини в зразковому порядку відбули параду. За ними – делеґації.

Минають прапори за прапорами.

Рідка хвилина, на яку кождий нарід гордий і для якої працює не десятками літ, а сотнями.

«Діло».

Друкується за: «Час» (Чернівці). – 1929. – 24 лютого.

Дмитро Донцов

Рік 1918. (Уривки з щоденника)

4 вересня [1918]. [Візит Степана Смаль-Стоцького]

Був у мене прив.[ат]-доц.[ент] [Степан] Смаль-Стоцький. Оповідав, що в Берліні, в парляменті і Головній Кватирі не дуже прихильно думають про нас; та що таке відношення почасти пояснюється русофільськими справозданнями з України. Підтвердив знану мені вже чутку, що архикнязь Вільгельм вратував дещо для нас на нарадах у Головній Кватирі. Тепер взагалі не підлягає сумніву, що Ґренер і компанія ведуть русофільську політику. Розпитував про гетьмана, Національний Союз і т.[ому] п.[одібне]. (…)

Наші демократичні політики носяться з думкою зробити віче в справі Холмщини і Галичини. Про Крим нема мови. Був Смаль-Стоцький з Берліна. Бачив він Цьокана, який оповідав про тенденції деяких кол в Галичині запровадити целібат серед нашого духовенства. Нібито на те, щоб виховати кадри уніятських місіонерів в Україні. Думаю, що така реформа не буде в Галичині популярна, а місіонерів, коли б хотіли, могли б мати з василіян. Передав через Цьокана лист до архикнязя Вільгельма і одну мою тут видану брошуру про політичне положення. Єловицький занепокоєний чутками про українсько-литовське зближення.

Увечері організував я приняття німецьким професорам від хліборобської партії в «Метрополі». Смаль-Стоцький радив, але я не запросив представника А.[рме] О.[бер] К.[омандо][1]. Були м.[іж] і.[ншими] професори Єрінґ, Вебер, Еккарт. Від нас, крім мене, – С. Шелухин, Мик. Галущинський, Павлюк, Ющишин, Сідлецький, Біський і ще кілька – разом дванадцять. Вітаючи гостей, я підкреслив, що хліборобська партія – єдина українська партія, яка не має в назві сакраментальної букви С(оціалістична). (…)

26 вересня [1918]

Галіп і Ткаченко питалися Міхновського, чому хлібороби-демократи не вступають до Національного Союзу. Говорили, що єдина сила власне за хліборобами і т.[ому] п.[одібне]. Це, мабуть, фортель. Їм потрібні хлібороби для якоїсь партійної махльойки. (…)

---

[1] Вище армійське командування (нім.).

31 жовтня [1918]. [Розвал Австро-Угорщини]

Лейтенант австрійської армії, українець Білинський, приніс нову Гібову вістку: цісарсько-королівські армії розбиті над Пявою. Катастрофа! На вулиць стрів Германа, він дістав телеграму від свого шефа з Відня, який за його службу дякує йому – «в імени нашої, вже неіснуючої вітчини». (…)

3 листонада [1918]. [Бої між поляками і українцями у Львові]

Все летить стрімголов. В Ляйбаху англійці. Дарданели незабаром будуть відчинені для союзницької фльоти. Відкрито нову змову проти гетьмана. Оповідають про побачення в Полтаві – гетьмана, прінца Леопольда Баварського, ген.[ерала] Денікіна і ген.[ерала] Краснова від донських козаків. (...)

У Львові – бої між поляками й українцями. (…)

5 листонада [1918]. [Заклик Української Національної Ради до галичан та буковинців]

Був у мене (поет) Кічура в справі галичан. Галицька [Українська] [Національна] Рада взиває їх всіх ставитися до стрільців і вертати до Галичини, де почалися бої з поляками. Він уважав, що Київ важніше від Львова. Домагався моєї інтервенції в цій справі. (…)

13 листонада [1918]. [Вимоги Антанти до України]

Гетьман мав сказати Коновальцеві, щоб він зі своїми стрільцями відійшов до Галичини, коли є вони самостійниками. Бо – «Антанта хоче федерації». Не знаю, чи слова гетьмана автентичні. Саме ж твердження про таке бажання Антанти – фантазія. Маємо певні відомости, що нічого іншого Антанта не бажає, як тільки, щоб Україна тримала фронт проти большевиків. Бажає собі національного українського кабінету лише без германофілів. Здається, відповідний спис міністрів післано в Ясси, де вже знаходиться Антантська місія. Про такі бажання Антантських держав повинен знати й гетьман. Всі чутки про жадання якоїсь федерації з Росією з боку Антанти, – мабуть, вигадки російських кругів, щоб зробити натиск на гетьмана і змусити його скінчити з незалежністю. (…)

18 листонада [1918]. [Розірвання стосунків з гетьманським урядом]

Ці чотири дні, що я не брався за перо, найстрашніші за весь час, коли я роблю ці нотатки. «Федеративна» грамота гетьмана («Дорога всім нам Росія») і виступ Директорії. На міських вуличних тумбах розліплені маленькі відозви Директорії, в яких повідомляється про її утворення і про початок повстання проти гетьмана. Все зірвалося з ланцюгів – арешти, російські добровольці, які підняли голову, Коновалець, Біла Церква, Петлюра, Фастів, Харків, Болбочан, непевність у гетьманських кругах.

Кілька знайомих на вулиці перестерігали мене, що виданий приказ про арешт многих українців, в тім числі і про мій арешт. Чи це йде зі сторони палацу, німців чи добровольців, не міг ствердити. Перестав ходили до бюра і не ночував дома. По проголошенню федерації уважав свої відносини до гетьманського уряду за зірвані. (…)

23 грудня [1918]

У колах Директорії – безлад і прострація. Винниченко грозить відходом. Експанзивний Швець хоче або застрілитися, або когось застрілити. Невідомо, чи в стані Петлюра опиратися Винниченкові. Дідушок оповідав, що в Директорії якесь божевілля. Кляне її. На міністрів призначено або хлопчаків, або туманів. Міністр закордонних справ Чехівський не знає ані одної чужої мови, поза Україною ніде не бував. (…)

28 грудня [1918]

Розмовляв з Чехівським про моє відношення до Директорії. Він є за тим, щоб я їхав за кордон. Зустрів одного знайомого німця. Берхем йому оповідає, що я задивляюся на ситуацію песимістично. «Трибуна» видрукувала моє «реквієм етернам» гетьманові, – статтю, яку я їй приніс ще під час облоги.

31 грудня [1918]

Директорія йде вліво. Вакханалія. Всіх викидають з посад, хто не є соціалістом. Нічого не розбудовують, рабське малпування большевизму. Страх перед рішучими заходами проти червоних. (…)

4 січня [1919]

Агонія. Хочу виїздити з паризькою місією. Телефонував до Коновальця, що хочу бачити його. Він відповів, що теж давно хотів зі мною говорити. Отже, сходимося завтра о 10-й. (…)

9 січня [1919]

Формуються місії дипльоматичні, готуються до від'їзду. Віднускають їх як-будь, без інструкцій. Многі з них навіть не знають змісту умови ген.[ерала] Ґрекова з представниками Аитаити. Директорія конфіскує цукроварні і банкові сейфи і – хоче бути в добрих відносинах із Францією. (…)

20 січня [1919]. [Внїзд з Кнєва та нрнбуття до Відня]

13 покинув Київ. У Галичині, здається, спокій в запіллі. Землевласникам великим нічого не роблять. В Стрию бачив Рожанковського і багато інших

знайомих. Рожанковський приймав якраз делеґацію угорську, яка приїхала заявити протест проти вступлення українських відділів на Закарпаття. Деякі наші військові прийшли до нашого переділу. Говорили про те, як триматися з мадярами. Я питався їх, чи мають досить сил, щоб утримати Закарпаття. Мабуть, цих сил не вистарчило б.

По дорозі через Закарпаття до нашого потягу, що йшов з Києва, і яким їхали ріжні дипльоматичні місії, на станціях виходили денутації закарпатських земляків з жовто-блакитними прапорами і промовами.

18 січня прибули ми до Відня. Великий коитраст з тим Віднем, який я знав останні 5 літ перед війною. (…)

Жах збирає на вид наших «міссіон ордінер», часом «тре ордінер», коли взяти під увагу членів тих місій. Захованням, убранням звертають на себе увагу всіх. (…)

24 січня [1919]

Пропозиція Вільсона про Принцові острова. Дуже добре! Панове зайвий раз нагадують нам, що ми і ніхто інший є ковалі своєї долі. Вибрався з Липинським до Вишневського, але, на жаль, він виїхав. Липинський пропонує їхати вдвох до Парижа і робити там політику просто в імени нашої партії. Найперше – припинити ту київську оперету, яку почав Винниченко. Говоритиму в цій справі з кн.[язем] Трубецьким.

25 січня [1919]

Приїхав Яковлів. Через те, що нас досі не перенускають до Франції, рішив Лівицький половину паризької місії відіслати назад до Києва. Першим на проскрибційній лісті стояв я. Їдуть дальше – Макар Кушнір, Трубецькой та інші.

26 січня [1919]. [Буковннська снрава на нрнйомі у Мнколн Васнлька]

Увечері Василько робив приняття у «Захера». Маса народу: ми, наддніпрянці з ріжних місій і з посольства, галичани, буковинці, жиди, чехи, югослави.

Семака в нудній промові просив не забувати на конференції про Буковину. Він був переконаний, що нашу делегацію донустять на мирову конференцію! Брендзан, який стояв коло Семаки, шепнув мені: «Гер доктор, махен зі зіх ніхтс дараус!»[1].

Промови крутилися довкола ідей «слав'янської солідарности» і демократизму. Жид, якого везли як лікаря нашої місії до Лондона, теж уважав за

[1] Пане докторе, не звертайте на те уваги! (нім.).

потрібне сказати по-англійськи кілька слів, скінчивши окликом: «Хай живе Україна!» Перед нашими очима пересунулася ціла мішанина слов'янських народів бувшої чорно-жовтої монархії.

Вставив кілька слів і Хомик, який теж попав у дипльоматію. Говорив, очевидно, про наш демократизм і про те, що, «на щастя», брак у нас вищих кляс. Мимоволі, хоч і досить тихо, кинув я межиоклик: «От цього треба було б післати на Прінкіпо[1]!». Це почув Василько і погрозив мені пальцем. Я з Брендзаном і Ганкевичем бавився коштом цього товариства. (…)

Василько, маю враження, хоче опанувати нашу дипльоматію за кордоном. Думає, мабуть, що це так легко удасться, як опанувати – перед війною – наших віденських послів і особливо своїх буковинців. Колись, під час війни, був я свідком такої сцени (під час одної візнти у нього на Вааґґассе у Відні): Він пояснив групі буковинських послів якусь свою акцію в справі вивезених царатом закладників з Буковини. Розмова, очевидно, велася по-німецьки. Коли один з послів наважився чемно вставнти своє слово, і почав – «абер вір дахтен…[2]», Василько перебив його брутально: «зі габен ніхтс цу денкен, іх денке фюр зі![3]».

Оскільки йому вірити, Василько був тим, який по втечі з тюрми убійника намісника Галичини, гр.[афа] Потоцького, уможливив, через свої впливи в австрійськім кабінеті, втечу Січинського за кордон.

27 січня [1919]

Приїхали ще чотири наші місії. Многі з них роблять комічне враження.

Обідав я з Токаржевським. Виробив він проект меморандуму до ген.[ерала] Сеґре. Сто тисяч наших воєннополонених в Італії. Якби удалося звільнити їх і змобілізувати проти большевиків!

Тут є Форстер, той самий, якого я пізнав як ад'ютаита архикнязя Вільгельма, коли був в останнього на фронті у Тишках. Як недавно було це, і – як давно!

Чутка, що становище Клемансо і Пішона захитано. Мабуть, ідея Принцових островів дістане в лоб.

Сидоренко – послом у Париж. Галіп та есер Чечель в Берні. Якраз їх там потрібно! Носій такого славного імени, як Чечель, – соціяліст-революціонер! (...)

28 січня [1919]

Увечері був у Славінського, до якого прийшов Липинський. Цей останній інформував про відносини у Празі. Про румунсько-чесько-українські

[1] Принцеві острови.

[2] Але ми нодумали (нім.).

[3] Вам нема нро що думати, я думаю за вас! (нім.).

взаємовідношення і про справу Закарпаття. Липинський плянує приняття для аитаитских дипльоматів.

29 січня [1919]

Рано бачився з Липинським. Оповів йому кілька новин, яких він не знав. Між іншим, і про приняття Сидоренка Пішоном. Просив мене вступати до нього щодня.

30 січня [1919]

Семенів оповідає про Київ. Напняття між Винниченком і Петлюрою зростає.

Неможливо заховуються дехто з наших «репрезеитантів». Зробили себе небажаними гістьми в «Гранд-Отелю» на Рінґу і у швайцарського консула. Якісь москалі, що цвенькають всюди по-російськи, також вештаються як члени ріжних місій по ріжних установах.

31 січня [1919]

Липинський чимсь дуже прибитий. Має відомости з Києва, що на Трудовім Конгресі в досить великім числі заступлені і хлібороби-демократи. З ними мусіла шукати компромісу Селянська спілка.

У «Таймсі» стаття «Мирова конференція і Росія». Україна згадується там разом з Польщею, Кавказом, як країни, «яких окремі національні права признані в 14-ти точках президеита Вільсона». «Їх політичне майбутнє має бути усталено в Парижі».

1 лютого [1919]

У «Тан» іитерв'ю з Сидоренком.

Всі питання Сходу, як здається, хочуть переказати з мирової конференції до Ліги Націй. Ще не одне будемо мусіли пережити. В останнім рахунку все залежатиме від нас.

2 лютого [1919]

Бачився з Васильком, потім – з Суровцевою і Палюгою. Дістав запрошення від Липинського на вечерю до «Захера» на честь чеського посла у Відні – Тузара. (...)

3 лютого [1919]

Вечір, уряджений Липинським для панства Тузарів. Політика чеська мало мене іитересувала. Пан посол виглядає на сільського вчителя. Пані по-

слова, типова буржуазна віденка, «а феше венерін». Була Борисоглібська, Сінгалевич, Біленький, Токаржевський, пані Підгорська, українська полька і добра знайома В. Липинського. Був і Василько. Цей останній обсервував всіх, в тім числі і мене.

Здається, що Київ ще був 31-го в наших руках.

4 лютого [1919]. [Зустріч з Мнколою Васнльком]

Київ взятий. Не маю слів виразити чувства, що мене огортають.

Рано у Василька. Старався якнайдокладніше розвинути йому й аргументувати плян боротьби з большевиками. До армії, яка б'ється тепер в Україні, треба додати сто тисяч наших полонених в Італії, а крім того, створити армію «сольнарарме»[1] з кондотієрів всіх країн, в яких тепер багато «безробітних» вояків.

Ідея ця видалася Василькові новою. Лиш мав сумнів, чи далося б до цеї акції завербувати когось, крім безпосадних по війні австрійских і німецьких старшин. Але обіцяв представити цей плян агеитам Аитаити тут.

Сидів в нього годину. Він дістав відповідь від Куліджа, який просить відвідати його в кінці цього тижня. Тепер він у Празі. (...)

10 лютого [1919]

Рано був у Липинського. Обговорювали дальше наш плян акції проти большевизму.

14 лютого [1919]

Вчора запросив я Липинського, Біленького, Д. Левицького на обід в «Імперіялі». Говорили про біжучі справи і про становище наших місій.

16 лютого [1919]

Сьогодні виїжджаю з Відня. Дістав телеграму від Лукасевича. Запрошує працювати з ним в нашій місії в Берні, шефом пресового бюро. Моя друга еміграція.

Друкується за: Донцов Д. Рік 1918. – К., 2002.

---

[1] Найманe військо.

Іван Козак

Дещо про державну жандармерію ЗОУНР

Оружна сила і сторожа прилюдної безпеки – це виконуючі чинники державної влади; це охорона й піддержка всякої держави без огляду на її устрій. Тому всі державні народи шанують в них своїх оборонців і сторожів, а службу їх уважають найбільшою почестю. (...)

На підставі постанов з 1873 р. установлено в осідку кожної краєвої політичної влади краєву команду жандармерії. Так повстало зразу 16, а відтак 14 краєвих команд з числами 1–14, в тім для (цілої) Галичини краєва команда жандармерії ч.[исло] 5 у Львові, а для Буковини краєва команда ч.[исло] 13 у Чернівцях. Вони були посередним чинником поміж обома згаданими краєвими командами та міністерством краєвої оборони. (…)

У часі перевороту дня 1 листопада 1918 р. розоружено у Східній Галичині всі станиці жандармерії, а на їх місце утворено майже в кожній місцевости т.[ак] зв.[ану] міліцію, зложену з добровольців. На Покуттю названо її «державною міліцією». У місцевостях, де безпосередно перед переворотом були на станицях жандарми-українці, перебрали вони організацію міліції і провід над нею. Однак їх у Східній Галичині було тоді ще замало, щоби можна було на кожну станицю приділити бодай одного заводового жандарма. Тому міліція рекрутувалася з людей, що не мали до цеї преважної служби ніякої кваліфікації, а до міліції вступали переважно тільки тому, щоби відтягнутися від служби в боєвих частинах. Вслід за цим міліція не тільки не сповняла свого завдання як слід, але, навпаки, чинила свідомо або несвідомо надужиття. Це спонукало повітові осередки взятися негайно за організацію правильної сторожі безпеки. У декількох повітах завдання це перебрали добровільно старшини-чужннці (головно німці), що їх переворот заскочив на становищах австрійських відділових командантів жандармерії. Та таких випадків було дуже мало, так що аж до прибуття старшин-українців організаційну працю вели передусім старші підстаршини жандармерії української народности, які служили у Східній Галичині безпосередно перед переворотом або вспіли були вже в перших днях після нього вернути домів із чужини.

А була це вельми важка праця. Заводових жандармів-українців було дома ще дуже мало; крім того, кожний повіт творив тобі майже самостійну республику і брався переводити організацію державних установ по своїм власним методам і поглядам. Усілякі військові команди і цивільні уряди уважа-

ли себе покликаними назначувати на власну руку поодиноких командантів жандармерії, руководячися при тім тільки у виїмкових випадках кваліфікацією даної особи до відносного посту. Старших степенем і літами служби жандармів підчинювано молодшим, недосвідченим, а нерідко ляїкам[1], а безчисленні «позачергові» підвищування з боку всіляких невластивих чинників викликували деморалізацію, ширили знеохоту до нової народної влади та підконували її повагу.

Рішенням Ради Державних Секретарів З[ахідної] о[бласті] У[країнської] Н[ародної] Р[еспубліки] з дня 6 листопада 1918 утворено в порозумінні з начальною командою українських військ «Корпус Державної Жандармерії». Підставою організації сього корпусу став закон про жандармерію з 25.12.1894. Новоутворений Корпус Державної Жандармерії підчинено в останній черзі у всіх справах Державному Секретаріятові Військових Справ. Одночасно установлено Команду Державної Жандармерії з осідком у Львові, а першим її командантом іменовано отамана Льва Індишевського. (...)

З кінцем 1918 р. прибув до З[ахідної] о[бласті] У[країнської] Н[ародної] Р[еспубліки] полковник Олександр Гаванський. Він був свого часу експонованим булавним старшиною жандармерії в Перемишлі, а на кілька місяців перед переворотом став краєвим командантом жандармерії в країні (краєва команда жандармерії в Любляні ч.[исло] 12). Мимо того, що тодішний командант Державної Жандармерії отам.[ан] Індишевський був куди молодшим старшиною від полк.[овника] Гаванського, а до б.[увшої] австр.[ійської] жандармерії був «приділений» щойно в часі Світової війни, Державний Секретаріят не іменував полк.[овника] Гаванського командантом Державної Жандармерії, але доручив йому ведення військової повітової команди в Станіславові. Відтак же, коли полк.[овника] Гаванського звільнено з цього становища, назначено його інспектором Державної Жандармерії.

У лютому 1919 іменовано командантом Державної Жандармерії підполк.[овника] Олександра Красіцького; його заступником став зразу отам.[ан] Індишевський, а після відкомандовання його у Велику Україну отаман (пізніший підполк.[овник]) Яків Яськевич. Підполк.[овники] Красіцький та Яськевич були булавними, досвідченими старшинами б.[увшої] австр.[ійської] жандармерії, а другий з них був безпосередньо перед переворотом тимчасовим краєвим командантом жандармерії на Буковині (краєва команда в Чернівцях ч.[исло] 13). (…)

Розпорядком диктатора З[ахідної] о[бласті] У[країнської] Н[ародної] Р[еспубліки] з липня 1919 переіменовано Державну Жандармерію на Народню Сторожу, щоби не дражнити населення Наддніпрянщини спогадом

[1] Профан, неспеціаліст (нім.).

про зненавиджену колишню царську жандармерію. Царська жандармерія була, зрештою, збудована на цілком інших підставах, ніж наша Державна Жандармерія, та мала поліційну власть. Назва «Народня Сторожа» відповідала цілком законному призначенню жандармерії. Після від'їзду диктатора З[ахідної] о[бласті] У[країнської] Н[ародної] Р[еснубліки] з України підпорядковано Народню Сторожу команді етану У.[країнської] Г.[алицької] А.[рмії]. (…)

В часі відвороту У.[країнської] Г.[алицької] А.[рмії] за Збруч у липні 1919 перейшла туди вся Державна Жандармерія за виїмкою тих її частин і одиниць, що, з огляду на своє розміщення, були виперті разом із Гірською Бригадою до Ч.[ехо]-С.[ловацької] Р.[еснубліки], або попали у румунський чи польський полон. Чисельний склад корнусу жандармерії після переходу у Придніпрянську Україну був ось такий: 28 старшин і хорунжих (включно 1 суддя і 3 рахункових) та приблизно 900 заводових жандармів, 250 пробних жандармів і 2000 міліціонерів. Цих останніх передано зараз у Кам'янці на Поділлю до розпорядження команди етану в цілі доповнення боєвих формацій, а із заводових і пробних жандармів утворено 8 відділів. Вони повнили службу безпеки і всяку помічну військову службу у районі, приділенім У.[країнській] Г.[алицькій] А.[рмії] та причинилися у високій степені до поправи невідрадних відносин прилюдної безпеки у Великій Україні. Відділ сот.[ника] Ващука творив охорону диктатора З[ахідної] о[бласті] У[країнської] Н[ародної] Р[еснубліки] в Кам'янці Подільськім.

У населення Придніпрянщини, що зразу відносилося до галичан недовірчиво, з'єднала собі наша Народня Сторожа незабаром повне довіря та щиру прихильність. Це спонукало владу У[країнської] Н[ародної] Р[еснубліки] зорганізувати в себе сторожу безпеки на зразок галицької жандармерії. До цього відкомандовано у вересні 1919 підполк.[овника] Яськевича і отамана Волощука з декількома молодшими старшинами та досвідченими підстаршинами у розпорядження міністерства внутрішних справ у Кам'янці. Там мав бути оснований вишкіл жандармерії. Однак задля тамошнього безладдя вишкіл зовсім не розпочався. Галицький інструкційний персонал, що мав, м.[іж] ін.[шим], великі труднощі із приміщенням і прохарчуванням самого себе, потішували відносні чинники У[країнської] Н[ародної] Р[еснубліки], що «негайно» будуть видані зарядження відносно приділу приміщення на вишкіл і відкомандовання відповідних людей, та на цьому й скінчилося. Згадані старшини і підстаршини Народньої Сторожі онустили листопаді 1919 разом з іншими частинами У.[країнської] Г.[алицької] А.[рмії] Кам'янець та вернули до команди Народньої Сторожі, що находилася під той час у Барі.

Після злуки У.[країнської] Г.[алицької] А.[рмії] з большевиками розв'язав Полевий штаб Ч.[ервоної] У.[країнської] Г.[алицької] А.[рмії] корнус Народ-

ньої Сторожі, а її членів розділив на всі три Ч.[ервоні] У.[країнські] Г.[алицькі] Бригади. Дня 10 березня 1920 в селі Глубічку біля Бірзули розпрощався комендант Народньої Сторожі підполк.[овник] Красіцький зі своїми підчиненними і корпус жандармерії розійшовся з горячим бажанням і повною надією ще раз зійтися як одноцільна частина і стати підпорою Української держави. (…)

Друкується за: «Літопис «Червоної Калини» (Львів). – 1932. – Ч. 3. – С. 3–6., Ч. 4. – С. 20–22., Ч. 5. – С. 15–17.

Корнелія Раднш-Левандовська

[Спомини про воєнні часи]

(...) Після закінчення народної школи на Альтбангофштрассе мій батько, Андрій Левандовський, віддав мене вчнтися до приватного учнтельського семінару для дівчат товариства «Українська Школа» в Чернівцях. У 1910–1912 рр. я відвідувала приготовні курси цього семінару, а в 1912 р. поступила до першого класу семінару. Тому що дівочий учнтельський семінар «Української Школи» був приватним, то батько щомісяця давав мені 8 корон, які я вносила як оплату за навчання.

Семінар містився в партері Українського Народного Дому, і це був на той час єдиний чисто український навчальний заклад такого роду на Буковині. Всі предмети, крім німецької мови, викладалися тут українською мовою, а наші професори прививали молодим дівчатам свою любов до рідного народу. В семінарі діяв драматичний гурток, в якому я грала різні епізодичні ролі, разом з товаришками ми відвідували різні концерти та збори в Народному Домі.

Мені пощастило разом з батьком і сестрою взяти участь у святкуванні сторічного ювілею Т. Шевченка, який відбувся 28 червня 1914 р. у Львові. Гостей з Буковини доставив на свято спеціально замовлений окремий потяг, котрий, виїхавши з Чернівців о 2 годині ночі, близько 8 ранку вже був у Львові. Тут до двірця один за другим прибували спеціальні поїзди з усіх кутків країни і святкові юрби народу заповнили вулиці міста. Всюди майоріли

українські прапори, з вікон та балконів звисали мальовничі килими. Делеґації соколів та січей, учнівська та студентська молодь в одностроях, колона хлопчиків з маленькими рушничками, колона дівчаток в мазепинках, кожна з яких мала по дві булави – всі під звуки музики та спів об'єднаних хорів стікалися до місця, де мали відбутися головні урочистості. Я не йшла в поході, а спостерігала всю процесію з хідника, стоячи на одному місці.

Однак це свято не змогло відбутися так величаво, як це було заплановано, бо о 14 годині того дня наспіла звістка про вбивство в Сараєво ерцгерцога Фердинанда і його дружини. В країні оголошено глибоку жалобу, скрізь вивішено чорні прапори, відмінено всі урочистості з музикою. Після обіду я дивилася ще на виступи гімнастів на стадіоні, потім оглянула з батьком собор святого Юра і того ж вечора від'їхала до Чернівців, бо святкування майже припинилося.

Почалася війна...

Під час першої російської окупації міста в нашій хаті поселили жити якогось російського цивільного службовця, коли ж у жовтні 1914 р. вернулися австрійці, батька за доносом якоїсь Заркевич звинуватили в русофільстві, інтернували і вивезли вглиб країни. Лише через тиждень, завдяки втручанню мого брата Костянтина його було звільнено і повернено в Чернівці.

Очевидно, що наше навчання в семінарі під час російської окупації не могло відбуватися. Наука відновилася лише в 1915 р. після відступу російського війська. Я встигла закінчити 4 клас семінара і навіть здала письмову матуру навесні 1916 р. Однак на початку червня 1916 р. Чернівці внаслідок раптового наступу росіян опинилися перед загрозою захоплення. Екзаменаційна комісія евакуювалася, і усної матури ми вже не мали кому здавати. Я не захотіла втретє залишатися під москалями, і вирішила евакуюватися до Дорни-Ватри разом з рештою родини. У Чернівцях на господарстві залишився один батько.

Тут перебули ми до 27 серпня 1916 р., коли Румунія виповіла війну Австрії і ми змушені були тікати далі – до Відня (поштові службовці) і до Праги (колійові службовці). До села Ратіце поблизу Страконіц, де нам визначено було жити, ми добиралися десять діб. Згодом ми переїхали до Праги, де чоловіки отримали роботу, а я змогла продовжувати навчання у відновленому українському учительському семінарі для дівчат. Завдяки сприянню Івана Пулюя я отримала стипендію в 250 корон, які отримувала від нього щомісячно по 50 корон.

Влітку 1917 року в Празі було організовано буковинську комісію, яка приймала матуру в буковинських абітурієнтів. Я ще раз здала письмову матуру і приступила до здачі усної – однак провалилася на математиці, яку мусила здавати наступного року вже в Чернівцях. Тут я й отримала атестат зрілості.

Проголошення Української держави восени 1918 року я, як і більшість моїх товаришок, сприйняла з ентузіазмом. Ми брали участь в українських маніфестаціях, а багато учениць семінара «Української Школи» вважали своїм обов'язком сфотографуватися у українському народному одязі. Мій батько цілими днями перебував в Українському Народному Домі, де відбувалися засідання буковинської Української Національної Ради, членом якої він був.

З приходом румунської влади для нашої родини, як і для інших українців на Буковині настали важкі часи. Від державних службовців вимагали складення присяги на вірність Румунському Королівству, а ми не хотіли їм присягати, бо вірили, що українська влада ще повернеться на Буковину. Навесні 1919 року чоловік моєї сестри Ольги, залізничний урядник Олександр Антохій, отримав дозвіл на виїзд разом із сім'єю в Україну. Я не мала такого дозволу, однак вирішила виїхати разом з ними нелегально. Українські втікачі від румунського ярма їхали величезним транспортом, для якого було виділено ешелон з 50 вагонів. Тому що румуни перевіряли лише кількість дітей в родині, то п'ятирічну дитину Ольги Зіню сховали в шафі для речей, а я переїхала кордон під її іменем. Антохії поїхали далі, до Стрия, де Олександр отримав роботу при тамтешній залізниці, а я залишилася вчителювати в недалекому від Буковини селі Княже під Снятином. У цьому селі я вчителювала до кінця навчального 1918–1919 року, мешкаючи в гостинній хаті директора школи. Тому що кордон з Буковиною в той час ще не охоронявся надто гостро, через якийсь час мені вдалося, перейшовши кордон з якимсь весільним походом, нелегально пробратися в Чернівці і відвідати батька та решту родини. Так само вдало відбулася і зворотна подорож, я зуміла навіть забрати з собою на два роки молодшу від мене сестру Євгенію (Ґиню).

Румунські війська, які окунували Покуття наприкінці травня 1919 р., нас не чіпали. Однак після того, як влітку того ж року цілу Галичину окунувало польське військо, ми вирішили повертатися назад в Чернівці. Останнього перед від'їздом вечора ми спакували свої речі і знічев'я ворожили на картах, журячись, де б роздобути харчів на дорогу. За цим заняттям нас застала одна селянка, яка прийшла в своїй справі. Побачивши карти, вона почала просити мене поворожити їй. Я довго відмовлялася, але побачивши, що та не відчепиться, сказала, що не вмію добре ворожити, але моя сестра відкриє їй все. Дала з цими словами карти Ґині, а сама пішла в другий куток хати і стала там щось робити, наспівуючи собі під ніс по-німецьки. За кілька місяців вчителювання в Княжому я познайомилася з усіма мешканцями села, їх родинними справами, тож приблизно уявляла собі, хто чого чекає чи бажає. Всю цю інформацію я по-німецьки виспівувала Ґині, яка лише нещодавно приїхала

до Княжого і цього всього ще не могла знати. Ґиня ж з відповідною міною ворожила на картах і дуже добре все відгадала. Селянка залишилася дуже задоволена, а за якийсь час вернулася з шматком сала – платою за вдале ворожіння. Таким же чином Ґиня ворожила й іншим селянкам, які, почувши про панну, що чнтає з карт як по-писаному, одна за одною приходили дізнатися про своє майбутнє. Кожна них приносила з вдячності дещо з їжі, і на другий день ми не лише були забезпечені харчами в дорогу, але й могли частину цих харчів залишити директорові школи, котрий так само, як і я, вже багато місяців не отримував своєї учнтельської платні.

Щасливо перейшовши Черемош, по якому тоді проходив кордон, ми з сестрою зупинилися на ніч в селянській хаті, і тут наш верхній одяг украв один контрабандист, з яким ми переходили кордон. В своїй наївності, ми заявили про цю крадіжку жандармам, які нас негайно заарештували і відтранспортували возом до чернівецької в'язниці. Тут нас посадили у велику камеру, яка постійно приймала все нових і нових порушників кордону. З одною групою арештованих жандарми привели гарну жінку в великій червоній хустці; судячи з одягу, вона прибула з Великої України. Переступивши поріг камери і побачивши мене, вона сплеснула руками і зі щирим здивуванням вигукнула: «Корнельцю, а ти що тут робиш?!» Це була на кілька років старша від мене моя товаришка по семінару, яка звикла дивнтися на мене як на днтину, нездатну до рішучих і самостійних дій. Тепер вона мала нагоду переконатися в зворотному. Ми не бачилися від часу складання матури, тому й наша зустріч була дуже теплою.

Ми з Ґинею сиділи у в'язниці доснть довго, аж доки наш батько при активній допомозі судового надрадника Володимира Ясеницького не визволив нас звідти.

На Буковині знайти роботу для української учнтельки тоді було неможливо. Румунська шкільна влада запропонувала мені посаду учнтельки лише в реґаті, аж під болгарським кордоном. Спершу я поїхала туди, але побувши місяць в румунському оточенні, за сотні кілометрів від рідних і знайомих, відмовилася від цієї посади і повернулася в Чернівці. Цей вчинок вважався в очах румунської влади великим дисциплінарним порушенням, після якого я взагалі не могла розраховувати на отримання учнтельської праці. Тому змушена була влаштуватися на роботу в канцелярію нотаря Миколи Драгомирецького, що була розміщена на площі Ринок. Тут я вела бухгалтерію, і зі своєї скромної платні мусила ще допомагати прожнти найстаршій сестрі Ганні. Її чоловік, поштовий урядник Михайло Арнольд, помер в 1919 році, залишивши Ганю з трьома дітьми і пенсією, якої, можливо, вистачило б на прожиття за австрійських часів, але яка внаслідок грабіжницького обміну крон на леї стала майже символічною. Найстарша з Ганиних дітей Доня,

будучи ще сама дитиною, мусила стати до праці продавщицею в цукерні на Панській вулиці[1], щоб допомогти Гані прогодувати сім'ю. (...)

Друкується за: Корнелія з Левандовських-Радиш. Спомини.
Архів УНДЧ: Ф. К. Левандовської-Радиш. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3–19.
Машинописна копія.

Б. Б.

З днів тривоги на Покуттю. Хроніка 23-28 травня 1919 р.

І. Евакуація Окружної Військової Команди Коломия

23 травня 1919. Письмо від румунів

Повітова Команда Снятин повідомлює телефонічно дня 23 травня 1919 коло 10 години перед полуднем Окружну Військову Команду Коломия, що має до передання якийсь дуже важний лист від румунів. Важний лист могла повітова команда Снятин зараз по одержанні його сама вислати до Окружної Військової Команди Коломия, тим більше, що мала авто до диспозиції. Наслідки цього легковаження були фатальні.

Окружна Військова Команда Коломия приказує негайно надіслати собі цей лист кур'єром. Згаданий лист наспіває щойно о годині 5.30 по полудні. Оригінал цього листу передав сотник д-р Бемко сотникові аудиторові д-рові Чорненькому при команді IV Галицького Корпусу. Лист адресований до «найвищої команди в Коломиї». Зміст його: домагання до дня 24-го травня рано усунути українські війська із залізничих шляхів (Снятин, Коломия, Хриплин, Делятин, Ясеня) та з повітів, лежачих при цих шляхах, бо вимагають того стратегічні румунські пляни проти мадярів. Жадання своє оправдує румунський комендант приказом своєї влади за згодою Антанти.

Дата: 22 травня 1919.

Підпис: Генерал Петаля.

Рішення і наради Окружної Військової Команди Коломия

Зміст цього листа передано негайно до Державного Секретаріяту Військових Справ телефонічно. Передано рівно ж рішення Окружної Військової команди про негайну евакуацію Окружної Військової команди Коломия. Шеф штабу Державного Секретаріяту Військових Справ підполковник Бем переконує Окружну Військову Команду Коломия про безосновність і без-

[1] Тепер вулиця О. Кобилянської.

успішність евакуації, радить на кожний випадок здержатись із негайним приказом евакуації. Окружна Військова Команда скликує шефів цивільних урядів у Коломиї та повідомляє їх про своє рішення.

Скликано військових командатів міста Коломиї на нараду. Гадки, проекти найріжнородніші: «Не пустимо румунів!» «Все змобілізувати на румунську границю!» «Це труси!» – «З чим підемо на румунів» – відповідають йому з місця. На цілім румунськім фронті від Городенки до Жабього є трохи більше як два курені. По окопах самі новобранці, а що було здатного до бою вислалось перед тижнем на фронт: повні два курені і батерію. Другий знову радить стягнути все військо, піти в гори та з відтам боронитись, там наші славні гуцули, вони нам поможуть. – «Там згинемо за тиждень з голоду, бо гуцули самі голодують і вмирають», – відповідають йому. – «То хіба би так зробити», – каже перший – «хто хоче, хай іде за Дністер; другим сказати, щоб ішли домів та ожидали слушного часу» – «Таке ставлення справи доведе до дезорганізації та деморалізації» – відповідають йому. «Кудою ж іти? Що робити? Армія наша розбита, подається взад, вже під Калушем. А що, як тепер румуни зайдуть нам від Заліщик?» Важкі питання, ще важча розв'язка їх. А не треба забувати, що під цю пору карність у війську доволі слабка була. Доказом цього хай послужить між іншими віче секретаря д-ра Макуха, що недавно тому відбулося в Коломиї. На цім то вічу явилось дуже богато стрільців та підстаршин, та виступило дуже остро проти старшин та панів цивільних, буцімто вони не йдуть на фронт, бавляться у великих панів та роблять грошеві інтереси. Хоча було в тім дещо і правди, то чулось однак, що це вже не давні наші під кожним оглядом слухняні, карні стрільці, що повіяло на них недобрим духом із Придніпрянщини. Решту робила ворожа пропаганда. Дезерція! Замала ще була національна свідомість серед тої стрілецької молоді.

Атмосфера ставала ще тяжчою із-за того, що з Державного Секретаріяту Військових Справ не надходило ніяке рішення, ані не приїзджала звідси заповіджена місія до румунів. Вже недалеко до півночи, а о 2-й годині рано мають румуни переходити нашу границю. Рішено вислати автом негайно з Коломиї сотника Зволинського, а зі Снятина (по дорозі) сотника Небилівця до румунів, щоб здержати їх, поки не над'їде місія з Державного Секретаріяту Військових Справ, та коли б ця не приїхала – переговорювати з ними в справі продовження реченця евакуації.

Інстинктовно, однак, відчували всі безуспішність кожної місії, тому і рішено слідуюче:

«Старшини і здатне до бою стрілецтво Окружної Військової Команди Коломия, має найпізніше до 10-ї години перед полуднем (24 травня) опустити в порядку дотеперішнє місце постою, забрати зі собою, що лише вдасться

із військового майна і удатись через Нижнів на північний беріг Дністра; там коло Нижнева збірна наша точка. Розіб'ють нашу армію, то удамось за Збруч до Петлюри. Лічниці остають з лікарями та обслугою для лічення великої кількости хорих та ранених в Коломиї, так само остається команда міста з Військовою поліцією, щоб пильнувати міста перед міським шумовинням та передати в порядку румунській владі. (Поляки в Коломиї мали впевнювати команданта міста, що на випадок евакуації будуть зовсім льояльно заховуватись зглядом українців.) Тих новобранців, що щойно прийшли, а не було їх ні в що одіти, ні крісів для них не було, мало нустнтися домів, тих знову, що були щойно в дорозі до Коломиї (з деяких сторін цілі села зголосились до війська), завернути назад.

24 травня 1919. Місія Державного Секретаріяту Військових Справ

О годині 2-й рано 24 мая над'їзджає військова місія Державного Секретаріяту Військових Справ зі сотником Купчанком. У Снятині прилучується до неї сотник Небиловець (авто попередно вислане з Коломиї попсувалось по дорозі). Румуни задержують місію та починають наступати на наші граничні сторожі на снятинськім і кутськім відтинку.

Ріжноманітність у виконуванню приказів та лихі наслідки цього

Прикази Окружної Військової Команди Коломня доходять до деяких частин запізно, деякі старшини зовсім не знають про приказану евакуацію, деякі знову старшини не поінформовані про справу, видають стрілецтву прикази не згідні з приказами Окружної Війської Команди. О 3-й годині рано починається дійсний хаос. В одних частинах нускають старшини стрільців з коломийського округа домів, у других – виплачується старшинам і довше служачим підстаршинам, що остають в Коломиї, додаток по 2000 гривень, в однім магазині роздають між стрільців, що ідуть, домів однострої та обуву, на інший магазин наступають знову самі стрільці, розбивають його та розділюють поміж себе, що лише дасться.

Із Коша 24. п.п. (гетьмана Дорошенка) виїхало з Коломиї 7 старшин і 120 стрільців новобранців з Рогатинського повіту. Запаси треба було лишнти, бо ні одна підвода не осталась.

Із Коша 36 полку стрільців (гетьмана Мазепи) відійшла лише друга сотня і сотня скорострілів разом вісім старшин і 172 стрільців, 5 скорострілів.

З артилерійського коша дві нушки майже без обслуги. Ледви дотяглись до Нижнева.

З обозної валки всього 6 возів від'їхало.

Саперський склад із масою матеріялу, складом екразиту, кілька інших магазинів та складів (приміром електросотні) навіть харчеві склади – оста-

лися для румунів, бо навіть мріяти годі було про їх вивезення, коли підстаршини та стрільці ще зраня їх опустили, позабиравши вози та коні. Потягів удалось зложити всього навсього два, з того один для вишколу новобранців, з Заболотова.

Сотня, що сторожила при таборі полонених та інтернованих, розлітається рано, лишаючи навіть скоростріл і кріси на місці!

Коло години 9.30 перед полуднем почали вже в місті ходити всякі боївки. Військову поліцію, оскільки хто перше не втік, розоружено. Кого лиш зловлено зі старшин або стрільців, зараз розоружувано й арештовано.

Остання частини відійшла з Коломиї коло години 11-ї перед полуднем. Це була так звана старшинська школа з поручником Микитюком. З нею ішли рівно ж сотник д-р Паліїв, сотник д-р Жук та четар Василь Чайківськй. Цій сотні прийшлося вже пробоєм опускати Коломию. Ледви що рушила з місця, коли з вулиці Косцюшка посипались на неї із кількох кам'яниць стріли. Із Щадничої Каси та з Ринку вдарили на нас скоростріли. Ледви вдалося сотню в порядку вивести поза Коломию. Залишено 3 ранених, один скоростріл, два ранені верхівці та кілька возів.

Наші частини із кутського відтинка граничної сторожі взагалі не вийшли з Коломийського округа так само всілякі військові команди з Жабйого, Косова, Кут, Яблонова та Печеніжина. Податися мали вони в гори та боронити пізніше доступу в гори.

Сумна доля стрінула Снятинський курінь пограничної сторожі. Комендант його сотник Небиловець дістав вправді з Окружної Військової Команди Коломия 23 травня коло години 10-ї по полудні приказ опустити без бою становища та йти на Нижнів за Дністер, – так діставши рівночасно вістку від Окружної Військової Команди Коломия, що приїде небаром до румунів місія Державного Секретаріяту Військових Справ, щоби продовжити речинець евакуації – не видавав ніяких приказів до сотень. А що в хвилині наступу румунів не було ніякого команданта, бо сотник Небиловець був з місією у румунів, а ніхто не хотів обняти команди, то майже три сотні зі скорострілами дісталися в руки румунів. Тоді коло години 5.30 перед полуднем зібрав четар Бурнадз коло 220 людий, 5 скорострілів і поверх 50 возів та вийшов зі Снятина на Коломию.

Зате в порядку опустили постій: граничний курінь Городенка під командою сотника Світлика і вишкіл новобранців у Заболотові під командою поручника Голоти.

Цей останній, прибувши на стацію Коломия, очистив її (мав зі собою около 1400 людий) від банд міського шумовиння і відділів польських полонених, забрав, що осталось із харчів, крісів і муніції зі собою і поїхав до Станіславова. Там застав 25 травня пополудні польські відділи. Порозганяв

їх, забрав, що лише міг зі собою з харчів, білля, обуви і одностроїв та тоді щойно поїхав до Нижнева.

Перша злука частин в Отинії

В Отинії лучаться разом сотня старшинської школи, II/36 сотня, сотня скорострілів та батерія. Звідси по вечері відходять разом вже до Нижнева. Команду над цілістю обнимає сотник д-р Паліїв, прибічником назначує Василя Чайківського. Про інші коломийські частини нічого не звісно, про поляків самі фантастичні вісти. Ходили вже чутки, що Станіслав вже в руках польських відділів, від румунів мають снятинським та косівським шляхом посуватися польські легіоністи. Не пора, отже, на нічліг, треба було спішнти до Нижнева. Похід не був легкий. Дощ, розмоклі дороги, темна ніч, лиха обува. Старшини ідуть цілий час пішки, для приміру стрільцям. Розуміється, що похід відбувається обезпечений.

25 травня

Рано частини приходять до Товмача та стрічають радісно курінь сотника Світлика з обозом, та так звану «Буковинську сотню». Якось лекше стало на серці, бо і Городенський курінь уратований і тепер представляємо якусь поважнішу, боєву одиницю. Короткий відпочинок та дальший похід обох частин окремими шляхами. О годині 3-й по полудні частини приходять до Нижнева, о годині 4-й по полудні перейшла перша частина залізничий міст на Дністрі в Нижневі.

Курінь поручника Юркова (кіш 24 п.п.) поїхав вже був (як ми пізніше довідались) до Монастириськ. Також Інтендаитура і Округжна Військова Команда Коломня. Останки Снятинського куріня прилучились 26 травня, а вишкіл новобранців приїхав щойно 27 травня.

Вид повертаючих до домів стрільців з Коломиї та Станіслалова вплинув деморалізуючо на коломийські частини. Богато стало по дорозі тікати домів.

II. Груна Ннжнів

26 травня. Обсада північного причілка Нижнів

Незважаючи на 29-годинний похід серед дощу, холоду і голоду, заряджує команда обсаду о годині 4-й по полудні мостового причілка Нижнів від північного берега Дністра двома сотнями: старшинської школи і II (36) та одною батерією, щоби: 1) забезпечнти перед всілякими несподіванками з боку поляків. 2) забезпечнти в той спосіб зади нашій уступаючій армії. Дальшому походові до Монастириськ зглядно Бучача противились сотник д-р Паліїв і четар Василь Чайківський. В таку горячу пору, серед такої паніки та дезорі-

єнтації годі було онускати таку важну позицію, а навпаки, треба було всіма силами братись за організацію на місці сильної групи.

Телефонічної злуки ніякої. Відомости як про нашу армію, так і про ворога хаотичні.

Видано найбільш конечні зарядження в справі обсади залізничого мосту на Дністрі та уставлення полевих чат. Осідок команди – причілка на Дуброві.

Вночі над'їзджає сотник д-р Бемко та обіймає команду групи.

26 травня. Початкова діяльність групи та її організація

Телефоністи будують лінії та знаходять злуку з командою ІІІ-го Галицького Корнусу в Монастириськах, з Державним Секретаріятом Військових Справ у Бучачі, та з Окружною Військовою Командою Чортків.

Сотник д-р Бемко виїзджає із сотником д-ром Паліївом до Монастириськ, щоби: 1) засягнути язика про дійсний стан подій та рухів; 2) порозумітися з Державним Секретаріятом Військових Справ, кому має підлягати група Нижнів, зглядно, що робнти з Окружною Військовою Командою Коломня; 3) порозумітися з командою ІІІ-ого Галицького Корнусу; 4) вишукати місце постою власної Інтендаитури, запасного коша 24 п.п., вишколу новобранців, власної телефонічної сотні та інших частин і старшин, бо одних треба було сейчас стягнути на Дуброву, з другими знову знайти постійну злуку (постійна достава харчів у першій мірі).

Сотник Світлик занявся тим часом огляненням терену та зорганізованням охорони причілка Нижнів, бо польська боївка та правильне військо могли вже незабаром появнтися над Дністром.

Сотник Бабюк вибирає собі 20 однорічних із сотні школи старшин як обслугу до своєї батерії і негайно зачинає з ними вишкіл.

Четар Ґорецький організує сотню скорострілів та доводнть її до боєвої справности.

Кожний старшина старається довести свій відділ до порядку, виповннти поручену собі задачу, мимо дощу, болота, невигод та перетомлення.

Поручник Алексієвич вештається за вибуховим матеріялом до висадження моста в Нижневі.

Четар Василь Чайківський організує із частин військової коломийської поліції та прилучившихся жандармів і міліціянтів полеву сторожу під командою четаря Василишина а опісля поручника Левицького. Задачею її було удержати порядок на відтинку групи Нижнів, як з огляду на непевне цивільне населення (поляки), так і з огляду на утікаючі в безладдю поодинокі гуртки стрільців; крім цього, розвідна служба на північ від Дністра. Рівночасно організує він із жандармів, міліціянтів та цивільних осіб, що осталися

в Товмацькім повіті, розвідну та пропагандистичну службу у Товмацькім, по части в Городенськім та Станіславівськім повіті.

Висилається стежі на захід від Нижнева до Устя Зеленого, Маріямполя, Єзуполя та шукається злуки з формаціями нашої армії.

Видано зарядження в справі спорожнення кватир для військ своєї групи на Дуброві і в Добромислі, рівно ж в справі прохарчування, придбання обувних одностроїв, крісів, скорострілів та потрібної муніції.

Прибувші останки Снятинського куріня під командою четаря Бурнадза приділюється до куріня сотника Світлика, обоз відсилається до Коростятина для організації харчевого обозу групи (32 вози з набором).

Відношення групи до ІІІ-го Галицького Корпусу та її завдання

Пополудні вертають сотник д-р Бемко і сотник д-р Паліїв з тим, що: 1) частини, які заняли причілок Нижнів, творять груну Нижній під командою сотника д-ра Бемка; 2) ця група підлягає прямо команді ІІІ-го Галицького Корнусу; 3) задачею її обсаднти причілок Нижнів та північний беріг Дністра на захід від Нижнева, як далеко дасться, на кожний випадок шукати на захід злуки з VIII-ою зглядно II-ою бригадою. Також інтензивна розвідча служба на полудне від Дністра; 4) Група дістане небаром скріплення у піхоті та артилерії; 5) інтендантура з харчевим складом знаходнться в Бучачі. Сотник Татух однак з поручником Савицьким організують вже пекарів в Монастириськах, щоб доставляли хліб для групи. Приказано, щоб поручник Турчин вніхав сейчас з харчевим обозом до Коростятина; 6) муніції дістанеться дещо з Корнусу, передовсім однак треба її шукати по залізничих транспортах від Станіславова до Монастириськ. Так само потрібних річей як обуви та одностроїв; 7) телефонічна сотня Округжної Військової Команди Коломня має негайно відійти до місця постою команди групи. Про вишкіл новобранців (Заболотів) ходили слухи, що він замість на Нижнів пішов на Станіславів, та що там розбили його поляки. Кіш 24 п. п. мав опинитися аж в Чорткові.

Обсада північного берега Дністра

Сотник Світлик дістав приказ обняти команду причілка Нижнів, одною сотнею з 3 скорострілами боронити залізничого моста на Дністрі коло Нижнева (по обох боках, а двома сотнями обсаднти горби на північнім березі Дністра від устя Золотої Липи до коліна Дністра на схід (де написано «на кію» на спеціяльній карті). Останок куріня мав творнти запас, з котрого рівно ж мало висилатися стежі. Містечка Нижнева не було чим обсаджувати, а доглядати там порядку приказано місцевій жандармерії. Коропця мав боронити «дроговижський вишкіл». Ця формація, як показалося незабаром – розлетілась, полишивши по собі сумну славу серед населення.

День і ніч ідуть транспорти, обози, поодинокі гуртки стрільців. Від часу до часу якась частина в порядку під командою старшини.

Румунські стежі. В Товмачі появилася румунська стежа.

27 травня. Група обсаджує відтинок Єзупіль-Коропець. Рано дістає група приказ команди III-го Галицького Корнусу оп. ч. 2022, котрим приказується групі Нижнів: обсаднти негайно (крім оборони причілка Нижнів) північний беріг Дністра від Єзуполя по устя Коропця включно, знайти злуку з лівим крилом нашої армії, висаднти міст в Єзуполі, оскільки наші частини дісталися вже на північний беріг Дністра, так само міст в Нижневі (щодо того останнього надійшла опісля телефонічна депеша, що висадження має наступнти щойно на виразний приказ III-ого Галицького Корнусу). Окрім того, інтензивна розвідча служба на полудне від Дністра на цілім відтинку.

Супроти цього вислано сейчас надійшовшу саме чортківську сотню під командою четаря Сабата (в силі 130 людей) до Устя Зеленого, щоби обсадити беріг Дністра від Устя Зеленого по устя Золотої Липи.

Поручник Юрків дістає приказ негайно відійти зі своїм кошем (24 п. п.) в силі 120 людей до Маріямполя та обсаднти беріг Дністра до Єзуполя (підлягає йому сотня четаря Сабата).

Вночі дістала ще команда групи телефонат із команди III-го Галицького Корнусу того змісту, що: всі військові частини, як і поодинокі старшини і стрільці, що находяться на полудневім березі Дністра, або переходять на північний беріг у відтинку групи, підлягають команді групи Нижнів.

Окружна Військова Команда Чортків звідомляв телефонічно команду групи, що організує вже охорону Дністра на ліво від групи Нижнів по Збруч. Румуни не напирають зовсім на Заліщики, отже, з того боку бодай можемо бути поки що спокійні.

На основі повищої депеші влучається кінну чету четаря Мазяра (останок I кінного коша в Товмачі) до групи та розсилається сейчас для розвідки та знайдення злуки до Єзуполя зглядно Галича.

Із переходячої стрийської запільної групи виділює сотник Клюн сотню найбільш здатних до бою та віддає групі до диспозиції. Цю сотню приділюється до групи сотника Світлика та відсилається під командою сотника Покорного до обсади Коропця (іде вона рівночасно туди як карна експедиція за розоружування жандармерії). Ця сотня була для групи цінним набутком як щодо карности так і боєвої справности.

Група сотника д-р Івана Сіяка

Перед полуднем прибувають до Нижнева частини під командою сотника д-ра Івана Сіяка, котрий обіймає команду групи Нижнів. Він не хоче спочатку підпорядкуватися команді сотника д-ра Бемка, що вже передтим був уста-

новлений комендантом групи Нижнів. Були, отже, рівночасно дві команди групи Нижнів.

Щоб осягнути порозуміння (так нам дороге в тодішних часах) у справах команди, підпорядкування та круга ділання із сотником д-ром Сіяком, виїхав до нього четар Василь Чайківський. Справу полагоджено успішно в той спосіб, що група сотника Сіяка обсаджує причілок Нижнів на полудневім березі з виключенням залізничого моста на Дністрі і як така входнть в склад існуючої вже групи Нижнів під командою сотника д-ра Бемка. Сотникові д-рові Сіякові підлягають: 1) сотня старшинської школи Станіславів; 2) сотня залізничників; 3) відділ охорони; 4) панцирка поручника Руменовича; 5) санітарний поїзд ч. 4; 6) летуча команда двірця; 7) вся жандармерія і міліція, що находнться на полуднє від Дністра на відтинку Єзупіль-Коропець. Задачею групи сотника д-р Сіяка є: 1) оборона полудневого причілка Нижнів (себто самого Нижнева з округом), як довго дасться; 2) пильна розвідча служба на полудне від Дністра; 3) пропаганда серед цивільного українського населення (команда носилась тоді з гадкою викликати повстання в товмацькім повіті); 4) вигруження потягів на шляху Тисьмениця-Нижнів.

Таким чином, прибула до групи Нижнів поважна боєва одиниця. Тепер вже лекше можна було перевести обсаду так великого відтинку Єзупіль-Коропець. Боронили вправді Нижнева тільки діти і цивілісти, з котрих богато ще «не нюхало пороху», однак треба признати, що сповняли вони свою службу совісно і втревало (до відділу охорони належало чимало молоденьких дівчат) як на стійках, так і на стежах, а в боях з бандами та правильним польським військом держалися доснть добре і карність в них була добра.

Втікачі

Маса втікачів досягла сьогодня свого вершка, а від 26 травня напливає їх дуже богато. Ради не можна собі дати з ними! Мости в Галичі і Єзуполі вже понищені. Одинока дорога так для запільних, як і для деяких фронтових частин остала через Нижнів. Страшенна якась паніка панує перед наступаючими поляками, а тут лише один одинокий міст через Дністер і то залізничий, для авт, гармат і підвод доволі невигідний до переходу. Всілякі військові команди, установи (богато лічниць), формації, станиці жандармерії, цивільні урядовці, та безліч групок стрільців з фронту і запілля (розуміється, головно тих, що вже домів не могли дістатися) від Самбора по Снятин, днем і ніччю ідуть через Нижнів до Монастириськ, Бучача, Чорткова. Залізнича дорога до Нижнева заставлена потягами, бнтий шлях завалений возами, площі перед містом і в місті Нижневі повні всіляких обозів. А кожний хоче перший як найскорше дістатися на північний беріг Дністра! Дещо менша струя втікачів пливе рівночасно дорогою Єзупіль, Маріямпіль, Усте Зелене, Коростятин

до Монастириськ. Весь, отже, оперативний терен групи завалений і переповнений своїми втікачами. На кожнім кроці дезорганізація, деморалізація, некарність. Часом навіть у старшин. Починаються рабунки цивільного і державного майна. Невдоволення місцевого населення зростає. Місцями збирається неукраїнське цивільне населення, розоружує а навіть вбиває утікаючих наших стрільців, буцімто боронячись перед грабіжниками.

Замалі відносно сили на так великім відтинку, в першій мірі замала кількість жандармерії, ставляли нераз команду групи в безрадне положення. Нераз приходилося наставляти скорострілн проти власних людей. Без готового апровізаційного апарату, добрих кватир, без певних старшин та підстаршин, тоді коли група сама кілька днів бідувала без хліба та обуви, годі було братися за організацію гуртків нашого втікаючого стрілецтва, бо це могло і власпу групу повалити. До групи бралося тих, що хотіли пристати до неї, врешті дбалося про те, щоби ця велика маса втікачів (за кілька днів перейшло обома шляхами коло 20 000 людей), йшла в порядку до Монастириськ, де їх щойно організовано, оскільки, розуміється, стало на це сили у команди III-го Галицького Корпусу.

Станційна команда на Дуброві

Для удержання кращого порядку на Дуброві установлено Стаційну команду. Комендантом назначено хорунжого Кукелку. Кватирування, внутрішний порядок, принимання зголошень переходячих стрільців та підстаршин, видавання перенусток через міст, отеє були – попри інші – його найважніші завдання. Мусілося обмежнти перехід на полудневий беріг, щоб польські селяне не здержували наших сил та рухів; перехід знову на північний беріг треба було піддати острій провірці, бо могло серед того величезного хаосу так трапнтися, що уоружені польські вояки могла перейти разом з нашими гуртками на північний беріг, зібратися по лісах та ударнти у відповідну для себе пору на нашу груну ззаду.

Приїзд Вишколу Новобранців «Заболотів»

У полуднє приїзджає до Дуброви поручник Голота із Вишколом Новобранців «Заболотів» зі Станіслава, по довшій одиссеї, набравши у Станіславові харчів, муніції, одностроїв і обуви. Із 1400 людей, з котрими виїхав із Заболотова, осталося йому 800. Коло 600 людей розбіглося йому головно коло Станіслава, здеморалізованих тим, що бачили коло Коломиї та Станіслава. Для розпорядження групи остало ще коло 500 стрільців, бо 300 новобранців «петлюрівців» треба було віддати до розпорядження Начальної Команди Галицької Армії (охорона Дністра). Поручник Голота дістає наказ негайно віддати часть харчів для групи, їхати до Коростятина, закватируватися там (як запас групи) на Вичілках та вести дальше вишкіл.

Так, отже всі частини, що онустили Коломийський округ, стояли того дня у безпосередній зв'язи з командою групи Нижнів.

Організація харчевого обозу

Поручник Турчин вертає з Бучача до Коростятина, де з обозу снятинської сотні та обозу сотника Світлика, як рівно ж із запасів, які забрав зі собою поручник Голота.

(Вишкіл новобранців) організує харчевий обоз групи, звідки група дістає цілий час свої побори. Майже виключно із тих запасів живе група та пізніше XIV бриґада цілий час, та чимало із них перевознть ще за Збруч. Інтендант групи сотник Татух остається дальше у Монастириськах, щоби спільно з поручником Ставицьким доглядати пекарень, а 28 травня рано дістає вже група звідси перший хліб. Харчевий склад групи з четарем Михайлюком остається з Бучачі. Також і обозна валка під командою четаря Шведюка. Власної худоби привела група доволі богато до Нижнева. Таким чином, перебулося дуже скоро харчеву крізу, прохарчування було вже на довший час забезпечене, місцевому населенню не дошкулювала група ніякими реквізиціями, хіба одинокими підводами.

Відхід буковинської сотні

Буковинська сотня під командою Тонущака забирає свій обоз з Коростятина та забирається зовсім від групи, виходячи здається із заложення, що вони призначені до бою лише з румунами, а не поляками.

Донесення про ворожий настрій селян-поляків

До команди групи надходять доноси, що селяни в Коропці, у селах Дуброві та Добромислі і в Коростятині розоружують жандармів та наших Стрільців, а навіть їх вбивають. Треба було їм дати негайно пізнати, що ми ще тут панами та що за кожний ворожнй рух проти нашої армії та нашої влади каратиметься після воєнних постанов. До Коропця вислано згадану вже передше стрийську сотню під командою сотника Покорного. Вислано туди також поручника Мациґана, а опісля сотника авднтора Жука для провірення справи. Полева сторожа мала перешукати дооколичні села, а поручник Микнтюк з 50 однорічними мав удатися до Коростятина на карну експедицію та бути рівночасно охороною харчевого обозу групи.

Тих, що стріляли до наших Стрільців або їх розоружили, розстріляти на місці, а майно сконфіскувати. Коли повтікали, забрати їх худобу та загрозити спаленням хати, коли самі не зголосяться. Для менше винуватих тілесні кари. Це зробило своє: за 24 годин не було ніякого доносу ворожого виступу проти нас.

Звіти розвідників

Від стеж, що вернули від Єзуполя, довідалася команда групи, що частини VIII-ї та II-ї бригади знаходяться коло Галича, а в Марямполі організуються поляки (цивільні) до нападу на наші повертаючі частини. Невиключена також можливість переправи польських цивільних груп туди з полудневого берега через Дністер.

Станіславів занятий 26 мая польською боївкою. Найсильніше обсаджений двірець. Сильні сторожі зі скорострілами на обох мостах на Бистрицях. Команду міста переняв поручник Деґлєссен. Зі Станіславова висилають рівно ж стежі у товмацький повіт та організують селян. Найліпше зорганізоване місто Товмач. Ворожі цивільні боївки увихаються по всіх селах. Стежі їх доходять аж під Нижнів. Та нинішного дня дістали однак добру научку, бо панцирник поручника Руменовича, висланий д-ром Сіяком до Палагіч для прогнання тамошних боївок, розбив цілковито таку одну груну та привіз 9 учасників та цілий навантажений потяг з паровозом. Тих дев'ятьох як бунтівників казала команда групи по переведенім доходженню розстріляти на Дуброві. До Товмача вислала команда групи карну експедицію за те, що там розоружено та побито українських жандармів. На другий день появляється вже польський заімпровізований панцирник, що доходить аж до Олеші та обстрілює Нижнів. Ціле Покуття та Надвірнянщину занимають румунські війська. Поведення їх супроти українського населення поки що непогане.

28 травня. Відставлювання дезертирів і пописових

Команда групи переноситься до Комарівки-двора. До командантів відтинків групи та до запасу відходить приказ збирати дезертирів та доставляти їх до команди, де їх відповідно розділювалось по сотням. Кріси і муніцію мали селяни негайно доставити до команди. Всіх мужчин, що не служили військово, негайно збирати та відставляти до бранки. Приказ цей виконано на терені групи доволі швидко і точно, при чому у великій мірі помічною була місцева жандармерія.

Обсада мостів і броду

Щоб унеможливити противникові перехід через Дністер (міст Нижнів був уже готовий кожної хвилини до висадження), а щоб не поповнити якоїнебудь легкодушности, пильнував його день і ніч від III-го корнусу сотник Ліськевич, а від групи поручник Алексієвич та 4-ох піонірів. Заряджено стягнення всіх поромів та лодок на північний беріг та спалення їх або відданя під окремий догляд. Всі броди повишукувано та обсаджено сторожами, важнші навіть скорострілами.

Годі було силами групи обсадити точно північний беріг Дністра від Єзуполя до Коропця. Стрільці та старшини падали з утоми. Тому до служби охорони Дністра притягнено також цивільне населення, котре майже всюди радо і совісно виповняло свої обов'язки.

Приготовлений до повстання

Українське населення Товмаччини, Покуття та Надвірнянщини веде живу діяльність за викликанням повстання. Початок мала дати Товмаччина. По кількох висланців з полудневого берега Дністра являється щодня в команді групи прохаючи ради та підмоги. Крісів та муніції було доволі богато по селах, людей також. Розвідчики команди групи потверджували цей повстанчий настрій українського цивільного населення. Ліве крило нашої армії зближалося вже до Єзуполя, правильних польських військ не було ще в тих сторонах, на місце первісної паніки приходило отверезіння. Місцями навіть запал вже показувався, тож команда групи стала поважно носитися з гадкою викликати повстання в Товмаччині (інші повіти були би негайно поперли це діло) та кинути там два курінi. За два дні могло було бути повстання готове. Не прийшло, однак, до нього головно із-за дальшого відвороту нашої армії. Викликати повстання, а неприйти потім з поміччю та наразити населення на різню і знищення, це було би гріхом супроти нього, це підкопало би лише довіря до нас.

Польські боївки

Польські боївки стають щораз рухливішими. Під'їзджають імпровізованим панцирним потягом до Олеші. Вони держаться ще лінії Вікляни, Товмач, Палагічі, Остриня.

Румунські війська

Румунські війська занимають лінію Одої (там законують батерії), Олеша, Грушка, Прибилів. Висилають стежі до Товмача і Станіславова, старшини їх промовляють там до населення по-польськи; поведення їх на українським, населенням каже догадуватися, що це не румуни, а польська «дика» дивізія Желіґовського. Що це не справедливі румуни, ходили про це чутки, ще 24 травня. Пізніше говорено навіть, що Окружну Військову Команду Коломня «надули» польські легіоністи з Румунії, що то вони якраз вислали на вступі наведене письмо до Окружної Військової Команди Коломня.

Щоб вірно поінформувати стрільців, заряджено, щоби командаити поодиноких відтинків (сотник Сигзий, сотник Світлик, поручник Юрків) зібрали всіх своїх старшин та підстаршин і вняснили їм, що перед нами нема ще жадних правильних польських військ, лише боївки, перед котрими не вільно

нам уступати, а навпаки треба їх нищити – та впливати на кожнім кроці в цім напрямі на Стрільців.

Перший денний приказ Команди групи

Видається перший денний приказ, котрим нормується відношення поодиноких командантів, приділюються кожній групі харчевих старшин та видається зарядження в справі харчевого обозу та Іитендантури.

Прибуття телефонічної сотні

До Комарівки приїзджає телефонічна сотня Окружної Військової Команди Коломня. Командаит її, хорунжий Кабарівський розвиває живу діяльність над будовою лінії до Монастириськ, Коростятина, Дуброви, Нижнева, Коропця, Устя Зеленого.

Пересунення лінії обсади

Оперативним приказом ч. 2047 заряджує команда III-го Галицького Корнусу зміну частин групи частинами VIII бриґади коло Єзуполя та Марямполя. Поручник Юрків не доходить вже до Маріямполя, бо застає в Устю Зеленім груну сотника Гофмана, довідується, що в Маріямполі стоїть група сотника Противенського, направо від неї II бригада. За радою сотника Гофмана відходить до Петрилова, куди рівно ж відійшла чортківська сотня (четар Сабат), там застає дві сотні куріня (I коломийську четаря Ясінчука і III коломийську поручника Бізанца) з II бригади. Заряджено, що сотня четаря Сабата остає в Петрилові, обсаджує відтинок Дністра від Петрилова до села Липи. Курінь поручника Юркова відходить до Комарівки та остає там як запас групи.

Друкується за: «Літопис «Червоної Калини» (Львів). – 1929. – Ч. 2.– С. 16–18.; Ч. 3. – С. 15–18.

М. Бурнадз

На українсько-румунському пограничу. (Спомин)

Не богато найдеться охочих списувати спомини з цього роду служби, яка при війську мала назву «маркірація». Той, що жив життям, повним небезпек на фронті, тим життям повним нужди, але й повним якогось таємного чару, життям, коли не геройським, то хоч зближеним до нього, – хто жив таким життям, той завжди буде погорджувати службою в далекому запіллю, куди не доходить гук гармат, де запаху пороху не чути (хіба на стрільниці). Та все ж і запілля має свою вагу для армії. Тому-то, думаю, для цілості малюнку

нашої армії не завадить і ця картинка з «маркірації». Мені не доводилось читати споминів про відносини на галицько-румунському пограничу. Тому-то думаю, що й ця згадка не буде зайвою. Докладною буде вона остільки, оскільки послужить моя пам'ять. Споминів я не збирався ніколи писати, то й записок не робив.

1-го березня 1919 р. мене призначено до диспозиції поштової команди в Снятині. Тут обняв я провід III-ї сотні пограничної сторожі. Погранична сторожа Снятинського повіту складалася з двох сотень III-ї і V-ї, обі в силі приблизно до 180 багнетів і по 4 скорострілі. Крім того, був при повітовій команді булавний відділ з лікарнею. Стан цього останнього не завжди був однаковий (залежно від числа хорих в лікарні). Булавний відділ мав свій обоз, щось коло 20 коней. Поділ служби був такий: III сотня стояла по станицях на границі, V несла ґарнізонову службу в Снятині, булавний відділ доставляв харчі для V-ї сотні і лікарні.

Команда обох сотень і булавного відділу містилася в одній кімнатці снятинського ратуша під вивіскою: «Команда залоги м. Снятина». Була тут одна недогідність, що на всі три підвідділи був лиш один рахунковий підстаршина і три не дуже то обучені помічники. Все діловодство велось майже спільно, тим більше, що командант III-ї сотні заступав стало команданта – булавного відділу, а дуже часто цей командант V-ї сотні, що скуповував по селах харчі для армії. Очевидно, канцелярія не грішила надзвичайним порядком. Повітова команда, крім своїх повітових функцій, сповняла також ролю ніби курінної команди.

Тепер щодо служби на границі. Я вже згадав, що повнила її III сотня пограничної сторожі – значить моя сотня. Снятинський повіт граничить з Буковиною на просторі приблизно 37 кільометрів. Більше як половина того простору – це свого роду природна границя: Черемош, а по части Прут; менше половини – отвертий простір. Моя сотня була розділена по селах, і так: в Стецевій стояла одна чета біля 40 баґнетів і 2 скорострілі під командою дуже інтелігентного булавного (не пам'ятаю, як звався), в Авґустдорфі – 20 баґнетів, в Кулачині, на головному шляху Чернівці-Коломня, – коло 40 баґнетів і 2 скорострілі під командою хорунжого Майданського (родом з Буковини). Це, так сказати б, ліве крило. Головною опорою цього крила був Кулачин. Тут відбувалася провірка пашпортів (людей з заквестіонованими пашпортами відставлювано до повітової команди), тільки цим шляхом відбувалася легальна комунікація з Румунією. У справах поліційно-граничних підлягав командант кулачинської станиці просто повітовій команді.

На правім крилі, почавши від Прута вздовж Черемоша, границя була обсаджена меншими відділами в кожному селі, разом коло 80 баґнетів. На цьому відтинку були два мости: залізничий на Пруті і міст для фір на Черемоші

(на шляху Залуче-Вашківці). Оба мости були задротовані, себто комунікація ними була спинена. Тільки часами, коли треба було перенустити який поїзд до румунів або від румунів (ще було хіба для місій), тоді роздротовувано міст на Пруті. На мостах, крім стійок, стояли по 2 скорострілн (з V-ї сотні). Командаитом цього відтинку був хор.[унжий] Сенютович (мешкав коло Вашковецького мосту). Ціла сотня діставала «стравне» в грошах і харчувалася за оплатою до хатах. Коитрольовано, чи платять!

Щодо узброєння, то сотні мали австрійські кріси (Манліхер 95), вісім скорострілів Шварцльозе (ті стояли на границі) і два резервові скоростріли Максіма (в місті). Телефонічне получення було між Кулачином, Залучем і Снятином полевим телефоном.

На важніших нунктах обох відтинків виставлювано стійки пр.[иміром] на домінуючих горбах, на шляхах, на мості, броді, поміж стійками ходили стежі. Коли взяти під увагу, що були це люди до такої (пограничної) служби нешколені, то стає очевидним, що ціла майже границя, особливо темною ніччю, стояла майже отвором для всякого роду пачкарів і агентів. Проти нас стояло вдвоє, а то і втроє більше румунських «ґранічерів», як нас було. Пізніше і з нашого боку поставлено на границі ще й V-у сотню, але це вже було під кінець нашого побуту в Снятині.

Щодо пачкарів, то оскільки мені вдавалося переловлювати, до Румунії пачковано тоді свічки і цукор, з Румунії до нас – тютюн, горівку.

Наші конфідеити переходили без труду кордон. Ідеальним місцем для таких переходів було село Кулачин, котре з Оршівцями (по румунськім боці) становить майже одно село. Баба оршовецька зичить муки в кулачинської і т.[ому] п.[одібне], отже, і перехід на той бік не робив труднощів. Переходили наші, отже, напевно, переходили і їх конфідеити. Арештованих під підозрінням в шпіонажі було трохи, але дальшого ходу слідства не знаю; слідство велося в Коломиї.

Відносини до румунів були несогірші. Командаит «ґранічерів» в Оршівцях (бувший австрійський поручник) узнавав у всім хорунжого Майданського. «Ми прецінь оба Буковинці» – говорив він Майданському. Нікого більше з нашої сторони він не узнавав. Часами виходили між нами і спори. Наприклад, раз заняли румуни кулачинський зарінок. Ми запросили тоді румунських старшин, приїхали і наші зі Снятина – зложилась така імпровізована комісія. Ми пояснювали якомусь румунському майорові (здається командантові Вашковець) і іншим, що після мапи границя трохи інакше виглядає, як вони думають, і що даний зарінок до вас належить, – але майор таки уперся, що до цієї справи треба комісії з міністерства. Тоді поручник Одинський (повітовий командаит) заявив, що йому все одно, як румуни думають, а він скаже стріляти до кожного ґранічера, котрий поступить на спірне місце. Ця

заява зробила своє. «Чей же до цього не прийде» – заявив румун і стягнув свої стійки з зарінку. Хоробрістю не грішили потомки (хоч неправі) давних квірітів.

Ще один фрагмент на доказ хоробрості румунів! Коли скасовано повітову команду, а встановлено «команду відтинку Снятин» під командою сот.[ника] Небилівця, вибрався цей останній на провірку погранича. Я асистував йому; було нас 5-х. Та яке було наше здивування, коли рівнобіжно з нами (але в досить приличнім віддаленню) їхав по румунськім боці спорий відділ кавалерії приблизно 40 коней. Видно 5 їздців на границі було їм вже підозрілим і небезпечним! Так супровожали вони нас аж до Стецеви. Як ми з'їхали від границі в село, тоді й вони завернули назад до Оршовець. Щоправда, ми скористали з того, бо довідалися вперше, що в Оршівцях стоїть і кавалерія. Досі її там не було.

Назагал можна сказати, що румуни нас боялися і поводилися чемно. Змінили своє доведення аж тоді, як почулись супроти нас сильними.

Ось такі обставини я застав у Снятині і такими менше більше перетрівали вони аж до половини травня 1919 р. Тоді-то скасовано повітову команду, а заступлено її «командою відтинку Снятин». Командаитом іменовано сотника Небилівця; пор.[учник] Одинський, дотоперішний повітовий командаит, мав відійти до диспозиції Окр. В. Команди в Коломиї. На мої налягання скріплено сторожу на границі V-ю сотнею (про що я вже згадував), – а до Снятина як залога прийшла сотня пор.[учника] Андрусятчина. Тепер фактичний провід III-ї сотні справував хор.[унжий] Майданський, V-ї хор.[унжий] Сенютович, – номінально я мав III сотню, а чет.[ар] Городиський і дальше купував збіже, а я провадив канцелярію всіх трьох підвідділів і сповняв функції щось ніби тактичного адютаита (так жартом мене називано) при команданті відтинку.

Менш-більш в тім часі з'явився в Оршівцях відділ польської кавалерії. Скільки їх там було, годі було перевірити. Ходили слухи, що ціла сотня. Відносини робилися незрозумілими: з румунами ми ніби в згоді, а тим часом там на їх боці польська кіннота. Вправді служби вона не робила ніякої, але поодинокі кавалеристи приходили аж до граничної рогачки. Між іншими приходив один із снятинських поляків, котрий зник недавно з міста, а тепер з'явився на другому боці вже як поль.[ський] улан. На наші звіти про цо і прохання про якісь докладніші інструкції, з огляду на зміну положення, – Окр.[ужна] В.[ійськова] К[оман]да в Коломиї не давала ясної відповіди. Просто не вірили нам.

Коло 20-го травня голосив хор.[унжнй] Сенютовнч, що на другому боці Черемоша розташувалось багато румунської кінноти. Я поїхав до Залуча, і переконався особисто, що звіт був згідний з правдою. Були це гузари. На моє донесення це Окружна Команда, здавалося, не тривожилося. Тим часом

і хор.[унжий] Майданський доносив, що завважено зміну в румунів: на границі стоять не «ґранічери», а кавалеристи (без коней). Поведінка румунів більше ароґантська і визиваюча.

Серед таких обставин дістали ми запрошення на дуже, мовляв, важну розмову; з гузарськими старшинами. Стріча була назначена на вашковецькім мості 23 травня година 10. Ми поїхали туди. Знаючи з досвіду, що румунам імпонує виставність, рішили ми виїхати з відповідною парадою, їхав отже сот.[ник] Небиловець в ролі командаита, я як значковий, булавний взяв на себе ролю курінного сурмача. Крім того, їхало з нами ще двох вістових. Біля мосту ждав на наш приїзд хор.[унжий] Сенютович з невеличким відділом піхоти. Сот.[ник] Небиловець приняв доклад хор.[унжого] Сенютовича під льорнетками румунських старшин – з другого боку. Потім сотник, я і хор.[унжий] Сенютович перелізли дроти і зайшли на середину моста. З противного боку вийшли до нас два гузарські сотники (ротмістри). Виступ сотн.[ика] Небилівця, очевидно, сподобався нанудрованим румунам і вони поводилися весь час дуже чемно. Розмова велась тупо в німецькій мові. Румуни говорили по-німецьки хоч слабо, зате ми не вміли ані румунської, ані французької мови.

Тою важною справою, із-за якої нас туди запросили, була причина, що наші стрільці не дають їм поїти коней в Черемоші, часами й стріляють до них. Але – казали – це все вже тепер маловажне, бо від тої хвилини, як вони нас просили (два дні тому), обставини змінились. Ми заявили, що пригадаємо своїм стрільцям, що без причини стріляти не вільно, – врешті їх висказ, що тепер обставини змінилися, ми розуміли так, що стрільці наші не роблять їм вже пакостей. Ще хвильку побалакали ми про погоду і т.[ому] п.[одібне] і стали пращатись. Тоді спитав нас один з «ротмістрів» з делікатним усміхом (можливо іронічним), чи ми дістали вже лист від їхнього генерала. На наше перечення усміхнулися вони оба і кажуть: «Небавом дістанете!». Що за лихо, думали ми, з тим листом? Але трівожитись не бачили причини, бо листування між Окр.[ужною] К[оман]дою та румунським командуванням не належало до рідкостей. Ми сконтролювали ще відтинок Залуче–Завале і на полудне вернули до Снятина. А тут ждала нас несподіванка.

Того дня то є 23.V.1919 р. о год. 2-гій пополудні дістали ми лист віа[1] Кулачин. Лист був адресований до Окр.[ужної] Команди в Коломиї. Поїзд до Коломиї вже був відійшов, отже, ми звернулися телефонічно до Окружної з запитом, чи висилати спеціяльного курієра верхом до Коломиї, чи може Окружна пришле якого мотоциклістa по лист. Цікаво, що до цього листа якось інстиктовно прикладали ми особливу вагу. Окружна припоручила нам

[1] Через (лат.).

розпечатати лист, а зміст подати по телефону. Лист був писаний французькою мовою (до цього мали ми в Снятині заприсяженого перекладчика). Зміст його такий (подаю після урядового комунікату в «Ренублиці» ч. 94, – котрий, оскільки тямлю, годиться з оригіналом:

«Наслідком конечности забезпечити получення між румунсько-буковинським фроитом і угорським, ми примушені обсадити українську територію від границі Буковини аж до залізничого шляху, Станіславів-Надвірна. Наші війська розпічнуть похід 24-го рано і тому, щоби не прийшло до ніяких сутичок, проситься стягнути негайно з тої области українські війська». Слідував підпис «Петалє, генерал».

Дата листа була 21.V (а ми дістали його 23-го пополудні!). О год. 4-тій Окружна в Коломиї знала вже зміст листа і подала до Секретаріату у Станіславові.

У нас в Снятині заворушилось. Зібрались всі старшини з команди і з лічниці, повітовий комісар, якісь урядники та кількох емігрантів з Буковини. Звичаєм предківським стали ми раду радити, що робити. «Якийсь там, ще й румунський генерал сміє нам приказувати? Правда, проти наших 3-х сотень мають румуни щонайменче 3 полки, певно, ще й артилерію – але це ж румуни! Яких 48 годин ми все-таки вдержимось, а там, і поміч з Коломиї наспіє! А врешті, коли б навіть ми мали опорожнити Покутє, тож на це треба більше чим 12 годин! Що за якесь нове явище генерал Петалє? Про такого ми ще й не чували! А може, це містифікація?!»

Ось які думки кружнли на раді. Котрийсь палкіший хотів вже випередити румунів і заатакувати їх вперед. Розложили мапу і стали укладати проект оборонної лінії (хоча він вже здавна був опрацьований на всякий випадок). Аж врешті хтось замітив, що наша рада і так безпредметова, бо будемо мусіли робити те, що Секретаріят і Окружна прикажуть.

Десь около шостої телефонували нам з Коломиї: «Д[ержавний] С[екретаріат] В[ійськових] С[прав] повідомлений про лист, зі Станіславова виїздить делєґація до румунів. Не доводити до ніякої бійки з ними! Зарядити маршове поготівля! Дальші прикази пізніше!». Поготівля зарядили ми вже перед тим. Тепер оставало нам тільки ожндати дальших приказаів. Я звернувся що раз телефоном до сотн.[ика] Палієва в Коломиї з проханням, щоби він мені пояснив ситуацію. На це відповів він мені, що, очевидно, мусимо відступити з Покутя, бо ж зачинати війну ще й з третім ворогом, це понад наші сили. Справа в тому, щоб виторгувати в румунів ще трохи часу та забрати склади з собою. На західному фронті дуже погано...

Тепер звернувся я до сотн.[ика] Небилівця з предложенням видати відповідні накази до поодиноких станиць, які не мали телефонічного зв'язку. Я хотів на всякий випадок подати поодиноким командаитам точні маршрути

так, щоби в Заболотові скуплялись всі пограничні сотні. Але сотник Небиловець не позволив видати такого приказу. «Не треба», мовляв, «робити замішання, – прецінь румуни мусять нам дати час на евакуацію. Тут мусить бути якесь непорозуміння, бо лист датований 21-го а прийшов 23-го» і т.[ому] п.[одібне]... Я звертав увагу, що ця історія з датами – це специяльність румунів. От хоча б взяти ультіматум до Австрії! Прийшло воно до Відня щось в 48 годин по тім, як румуни перейшли австрійську границю. Але, на жаль, сотн.[ик] Небиловець не вірив у можливість такої підлої тактики чи дипльомації. А може, він, як старий вояк, привикший до інших порядків, не хотів відступати без письменного приказу?

Проте деякі приготування до вимаршу робились. І так цукор, який був на складі в іитендаита, перевезено до лікарні і віддано до диспозиції лікаря, щоби мав хоча якийсь час чим удержати важкохорих і лікарський персонал. Лічниця оставала в Снятині.

Внявилось, що не стане нам підвод, щоби забрати всі харчі і муніцію, яку маємо. Треба було постарати підводи на кріси, муніцію, кухні. На підводи булавного відділу мав забрати чет.[ар] Франко всі харчі, яких нам треба було хоч на тиждень. Решта харчів мала остати для лікарні. Треба було реквірувати підводи то є після усталеної термінольогії – зганяти «форшпани». Ця робота затяглася аж до пізної ночі. Як на збитки кілька днів перед приходом того фатального листа дістали ми поверх 500 крісів російської системи і около 50 000 набоїв до них. Було це призначене для тих, котрі мали бути змобілізовані дня 27.V. Мала це бути остаточна мобілізація, але про її переведення серед тих обставин не можна було мріяти. Всі ті кріси, як і резервові скорострілі я завантажив на вози. Крім того, забрав канцелярію всіх сотень, сотенний магазин одностроїв, кухні, себто кітли, бо полевих кухонь ми не мали. Два вози призначено на скрині з актами команди відтинку. О год. 11-тій вночі мій обоз (боєвий), як і харчевий обоз чет.[аря] Храпка, був вже знаряджений в дорогу. Провід над обозом, котрий поки що стояв на Ринку в поготівлю, віддано чет.[циреві] Городинському.

Тепер я мав вже вільний час і обняв службу при телефоні, котру цієї ночі з огляду на вагу хвилі робили самі старшини. А обіцяна місія зі Станіславова не приїздила. На свою руку годі було робити з румунами якісь переговори, бо з нами пограничниками вже й говорити не хотіли.

Саме того вечера приїхала на стацію Снятин-Залуче одна з тих численних аитаитських місій. Цим разом була це американська місія. Вона вертала зі Станіславова, – товаришив їй п.[ан] Залозецький (не тямлю як на ім'я)[1]. Ждали вони на дозвіл румунів, щоби переїхати граничний міст на Пруті,

[1] Володимир Залозецький.

але дозвіл не приходив. Тоді та місія забагла без дозволу їхати, але на мості зустріли румуни їхній поїзд огнем скорострілів і вони мусіли, як непишні, вертати до Снятина. Пан Залозецький зголосився тоді до нас по інформації, що є властиво на річи. З огляду на те, що Окружна не робила вже тайни з румунського листа, ми показали його панові Залозецькому. Він відписав собі і з повагою, як личить анґлікуючому мужеві, вернув до своїх сонутників. Розуміється, американці – «місіонери» внявили велике обурення, прочитавши лист. «Що», мовляв, «ті румуни собі гадають? Як вони оправдають це перед Антантою?» Коли комендант стації дав нам про це знати, деякі оптимісти стали тішитись в надії, що румунів за такий вибрик Антанта покарає, але більшість з нас тільки махнула рукою. Правду кажучи, ніхто з нас, що вже довше побули в Святині, не вірив усім тим місіям. Не знаю, як там у Станіславові приймав їх наш уряд, але ми мали вже їх більше як досить.

Звичайно румуни заповідали, що така то та така місія чекає на авта. Станіславів присилав авта і вони з великою парадою переїздили через Снятин. У Снятині тільки візували їм пашпорти і вони їхали негайно дальше. Був наказ згори, щоби принимати їх з вишуканою чемністю і т.[ому] п.[одібне]. А що це були за місії – то пожалься Боже. Може, найцікавішим був Дібоше (так його називали), кореспондент «Матену» чи чогось подібного. Бачив його я два рази. Як перший раз був – десь в половині березня – тоді мав з собою ще кількох «французів»; крім французької мови, ніякої не розумів і розмовляв з нами при помочи перекладчика. Другим разом приїхав на сам наш Великдень. Я був сам тоді в повітовій команді, бо всі інші старшини роз'їхались на віднустку. Спершу я трохи журився, як я з тим французом розмовлюся, але, на щастя, разом з тим паном їхав о.[тець] Бонн. Та яке було мов здивування, коли біля пана Дібоше побачив я ще й дамочку. Мала вона пашпорт таки український (Директорії), а вигляд дами з demi-monde-у[1]. Моє здивування зросло ще більше, як я дочув розмову того добродія з дамочкою. Він говорив по-московськи – вона по-українськи. Обоє робили враження пари одесситів. А може, «француз» за місяць навчився по-московськи?

Загалом «місіонери» робили на нас враження пройдисвітів й авантюристів, котрим приємно подорожувалось на чужий кошт. Ніхто з нас не вірив, щоби з таких місій був який реальний пожиток для нашої держави. Та досить про місії!

Десь около опівночі прийшов телефонічний приказ від Окружної:

«На приказ Державного Секретаріяту відступати без бою. Хто має добру волю і охоту, най старається дістатись за Дністер. Там долучимось з Петлюрою, котрий саме відбив Кам'янець від большевиків».

---

[1] Напівсвіт; середовище жінок легкої поведінки, які корчать з себе аристократок (франц.).

Цей приказ був для мене щонайменше незрозумілим. Що значить добра воля і охота? Невже ж це військовий приказ? А як хто тієї волі і охоти не має – то як з тим бути? Що значить «получимось з Петлюрою?» Невжеж Галицька Армія вже не існує? Я бився з гадками, а тим часом сотн.[ик] Небилівець виїхав до Кулачина на границю пробувати, чи не виторгує чого від румунів. Отже, я рішився дати розпорядження на свою руку. Викликав до телефону хор.[унжого] Сенютовича, командаита в Залучу, і дав йому такий приказ: «Пане хорунжий, прошу негайно повідомити ваші станиці про слідуюче: ранком румуни наступають. Кожна станиця відступав без бою і прямує найблизчою дорогою до Заболотова. Там збірний нункт. Харчами не обтяжуватись, бо я маю з собою харчі на фірах. О год. 10-тій я рушаю з Заболотова».

На це питає мене хор.[унжий] Сенютович: «А хто ж то казав відступати без бою?» – Кажу йому, що це приказ Секретаріяту...

«Най буде чий хоче приказ», – відповів мені, «а я вашковецького мосту без бою не віддам!» На цьому розмова наша перервалась, а властиво перервав її Сенютович. Більше не міг я його докликатись по телефону. Ранком 24.V, коли я відступав зі Снятина, стрілянина йшла вздовж цілого погранича. Не сила було справдити, чи це стріляли тільки румуни (стріляли вони переважно вгору) – чи боронився і хор.[унжий] Сенютович. Десь пізніше вичитав я в «Ділі», що учитель Сенютович перейшов на римокатолицьке. Думаю, що цей останній, а хор.[унжий] Сенютович – це не та сама особа. Мир душі твоїй, пане хорунжий Сенютович! Ти згинув чесно в бою з ворогом України, згинув з крісом в руці!.. Мир душі твоїй! – Той учитель – то, певно, не ти!

По розмові з хор.[унжнм] Сенютовичем вислав я гінця до Стецеви з подібним припорученням як дістав хорунжий. Чи заїхав вістовий туди і чи передав приказ, не довелось мені довідатись. Вояки зі станиці в Стецевій, мабуть, розбіглися з наступом румунів. До мого відділу вони, на всякий випадок, не прилучилися.

О год. 2-гій вже 24.V вернув сотн.[ик] Небилівець з Кулачина. Тепер стали ми по телефону атакувати Окружну, що властиво сталось з тою місією, котра мала виїхати зі Станіславова. Авта до диспозиції Станіславів мав; помалу їдучи автом можна заїхати до Снятина за 1 1/2 години, а тут уже й 10 годин минуло, а місії немає. Сотн.[ик] Небилівець почував себе дуже ніяково, бо не знав, на що рішитись. Все-таки вірив, що коли б тільки місія приїхала, румуни дадуть ще хоч два дні часу на опорожнення. Так кортіло нас перевести ще мобілізацію повіту! Щоби в порядку відступити з усіх станиць зараз рано, на це треба було ще раз дати відповідні зарядження, а на це знову вже часу не було.

Окружна відповіла на наші запити, що з огляду на те, що Станіславівської місії нема, вони висилають від себе місію. Марна це була потіха, тим більше, що ця місія ще пізніше приїхала, як Станіславівська.

З телефонічної розмови відчувалось, що в Коломиї якесь поденервування. Це нас не дивувало. Все ж клопіт, думали ми з тим лаштуванням в дорогу. Ми не все годні забрати, а що ж тоді Коломия! Мають там муніційні склади, харчеві, гарматні і т.[ому] п.[одібне]. Не знали ми про той розгардіяш, який панував в Коломиї, – не відчували і не сподівались його!

Нарешті о год. 3.50 приїхала місія зі Станіславова. На наші запити, як властиво буде (нам здавалось, що панове зі Станіславова повинні були ліпше бути поінформованими щодо ситуації, як ми) – якийсь панок – мабуть, Витвіцький – з презирством змірив нас очима, казав сот.[никові] Небилівцеві сідати і з собою. Так і поїхали до румунів, нічого нікому не сказавши.

О год. 4-тій зачалась сильна крісова пальба по всьому пограничу. Я пробував телефонувати до хор.[унжого] Майданського й опісля і Сенютовича, але не дістав уже нізвідки відповіди. Тоді оставив я при телефоні одного з телефоністів, щоби пробував докликатись котру з даних станиць, а сам поїхав в сторону Кулачина. Біля останніх хат Снятина стрінув я скорострільців, а дальше і стрільців із кулачинської станиці, що відступали в порядку, розстрільною до Снятина. Цей порядок втішив мене. Не знав я ще тоді, що тільки ця чета і 2 скорострілі остали з моєї сотні, – але було це справді військо. На мій запит, де хор.[унжий] Майданський, відповіли мені, що його, мабуть, румуни зловили. Румунів побачив я в віддалі якого кільометра від мене. Наступали густою розстрільною і стріляли вгору на ході. Чи була це піхота, чи кіннота не міг я збагнути. Ішли пішки. Гарна війна, думав я! Стріляють вгору, а тут і відступати мусиш без бою!

Тепер я вернув до Снятина і доложив про все, що бачив, чет.[ареві] Андрусятчинові, котрий був тоді найстарший рангою по сотникові. Але він заявив мені, що проводу над цілістю не обіймає. Тоді я яко заступник сот.[ника] Небилівця видав приказ в дорогу наперед обозові. Мав він задержатися в Заболотові. За обозом вимашерувала сотня чет.[аря] Андрусятчина, а на кінець останки моєї сотні, себто стрільці зі станиці Кулачин і Авґустдорф. Підхор.[унжого] Ткачука післав я до телефонічної осередні, щоби звідтіль дав знати Окружній, що ми вимаршерували і що сот.[ник] Небилівець враз з місією ще в румунів. Скрині з актами і телефонами та каса команди відтинку від'їхали враз з обозом. Над ними, а особливо над касою мали надзір хор.[унжі] Тофан і Кукелка.

До Заболотова зайшли ми в порядку на год. 8-му. Куріня пор.[учника] Голоти, котрий тут передньо стояв, ми вже не застали. Від'їхав він останнім поїздом на яку годину перед нашим приходом. Зате з тутешньої осередні зловив я ще останнє получення з Окружною. Говорив я з сот.[ником] Палієвим

адютаитом. Він спішився дуже. «У нас велике замішання» – казав. «Як маєте досить сили, то машеруйте через Коломию, а як ні, то обминайте. Дальша маршрута через Тисьменицю до Нижнева. Ми якраз виходимо».

«Чого так спішитесь?» – питаю. «Румуни не настигають. В найліпшім разі десь на 12-ту год. будуть в Заболотові. Чи не могли б ви задержатись троха в Коломиї?»

На це дістав я відповідь: «Довше вже держатись не можемо. Гаразд!»

Тепер я зрозумів, що в Коломиї щось недобре. Але що? – на це питання я не знаходив відповіди. Може, – думав я – румуни перейшли скорше границю в Кутах, як у Снятині і від сторони Косова настигають? Але це виглядало мені не дуже правдоподібним.

По двогодиннім відпочинку рушив я із Заболотова. Стрільцям казав сідати на вози, щоби уможливити скорший марш. Я все ще думав, що здогоню коломийський відділ де на нічлігу. Але зараз за Заболотовом зустрів я цілі громади вояків, що без крісів ішли з Коломиї. Від них довідався я, що Коломня виконала стисло приказ, який і я дістав, але своїм не оголосив: «хто має добру волю і охоту, і т.[ак] д.[алі]». Довідався я також, що Коломию обсадили боївки до спілки з розпущеними з табору полоненими.

Цілі гуртки тих дико здемобілізованих прилучував я насильно до свого відділу, котрий тим чином зростав але, на жаль, і що хвиля деморалізувався під впливом коломнян. Дальший мій марш, кошмар деморалізації, крадіж поодиноких річей, ба навіть возів; з обозу, дезерція не тільки стрільців, але і старшин – все це не належить до українсько-румунського погранича. Не належить сюди і відповідь на питання: «Хто винен цьому всьому?». За Заболотовом стратив я стичність з румунами, а 26.V міг я вже на мостовому причілку Нижнів доложити сот.[никові] Бемкові: «...з пограничної сторожі Снятин 109 людей – з того 5 старшин – і 40 підвод; боєвий стан – 2 старшини, 64 стрільці». Того дня скінчилась моя «маркірація» на галицькій землі!

Друкується за: Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1931 рік. – Львів: Накладом видавництва «Червона Калина», 1930. – С. 131–142.

Володимир Бемко

Напад румунів на Покуття 24 травня 1919. Спомини

Одною із турбот Окружної Військової Команди в Коломиї було сусідство з румунами, які в дні 11 листопада 1918 року захопили цілу Буковину. Штаб окупаційних військ находився у Чернівцях під командою ген.[ерала]

Задіка. На доручення Державного Секретаріяту Військових Справ вислано до нього в другій половині листопада військову місію, то в її склад входили от.[аман] д-р Степан Шухевич, пор.[учник] Омелян Паліїв і пор.[учник] д-р Володимир Бемко. Місія заложила протест проти захоплення етнічно-українських земель Буковини та домагалася уступлення з них румунських військ. Ген.[ерал] Задік, вислухавши домагань Д.[ержавного] С.[екретаріату] В.[ійськових] С.[прав] заявив, що всю справу подасть до відома свому урядові в Букарешті і повідомить Д.[ержавний] С.[екретаріат] В.[ійськових] С.[прав] про його становище. Одначе ніякої відповіді не було.

Границя між Галичиною і Буковиною була початково обсаджена румунськими вояками, та їх заступили небаром пограничники. Вона була та сама, що за часів Австро-Угорської монархії. Частинно переходила вона по річках Черемош та Прут, а частинно була зовсім відкрита. Нашими сумежними повітами були: Городенка, Снятин та Косів. Румунам годі було довіряти. Були ще в пам'яті часи Першої світової війни, коли то Румунія у підступний спосіб напала на Австрію без попереднього виповідження війни.

Із зорганізуванням повітових команд у Городенці, Снятині й Косові, вложено їм обов'язок забезпечити у своїх областях границі Буковини, та в тій цілі приділено кожній з них по одній сотні вояків. Мости на Черемоші і Пруті були загороджені кільчастим дротом, перегородами, біля них поставлено стійки. Місцем легальної комунікації було село Кулачин в повіті Снятин, де була чета війська і тут певірювано формальні документи. Очевидно, границя не була через те ні щільно замкнена, ні забезпечена. Пачкарі переходили її ночами. З початку вся увага Окружної Військової Команди в Коломиї була звернена на організування похідних куренів чи сотень для львівського фронту, та тим самим занедбано частинно забезпечення від румунів. Повітові команди в Городенці, Снятині і в Косові виконували, в міру своєї спромоги, накази Окружної Військової Команди і в своїх рапортах звідомляли про граничний рух та події. Після наладнання військового апарату в коломийськім ґарнізоні та створенні Коломийської бригади під командою от.[амана] Франца Тінкля, Окружна Команда почала призадумуватися над кращим забезпеченням румунсько-галицького пограниччя.

Для цього потрібне було знання фахівців. Їх не було. У грудні 1918 р. дійшло до відома Окружної Команди, що в Бучачі перебуває в монастирі о.[тців] Василіан, полк.[овник] Василь Вишиваний (Вільгельм Габсбурґ) зі своїм адьютантом сотником генерального штабу Ед. Лярішенком. Пороблено заходи, щоб Д.[ержавний] С.[екретаріат] В.[ійськових] С.[прав] переніс місце побуту полк.[овника] Вишиваного до Коломиї і скористати з його фахового знання. У січні 1919 р. заходи увінчалися успіхом. Треба зазначити, що був це час орієнтації нашого уряду на Антанту (говорила ж пословиця

«В Аитаити ласці наше щастя», а Аитаита у своїй ненависті до Габсбурґів не могла бути «ласкава» на випадок явного вирізнення Габсбурґа Вишиваного. От тому то й держав його наш уряд в «тіні». З кінцем січня 1919 р. полк.[овник] Вишиваний приїхав до Коломиї на довший побут і тиху співпрацю, до якої зарівно він, як і його адьютаит, забралися щиро й охоче. Згідно з його пляном приступлено квітні 1919 р. до ступневого зміцнювання повітових команд військовими відділами. Тоді теж в Святині, що займав найдовший граничний простір, знесено повітову команду і установлено «Команду відтинка Снятин» під командою сот.[ника] Небилівця. Команда мала до своєї диспозиції три сотні піхоти. На місяць травень була заплянована військова бранка, з якої можна було посилювати і скріпляти далі цей загрожений відтинок. До Снятина почато теж перевозити тайком амуніцію та озброєння. В тому часі складалася погранична сторожа Снятинського повіту офіційно з двох сотень, яких боєвий стан виносив по 180 стрільців та по 4 скоростріли. Сотня під командою пор.[учника] М. Бурнадза була поділена па дві частини: одна, під командою хор.[унжого] Майданського, обіймала село Стецеву, Авґустдорф і Кулачин, друга, під командою хор.[унжого] Сенютовича, займала простір над Прутом і вздовж Черемоша. На цьому відтинкові був замітний по стороні румунів постійний ожнвлений рух.

Дня 20 травня 1919 р. звітував хор.[унжий] Сенютович, що по румунській стороні на місце пограничників прийшла кіннота-гузари, та що вони поводяться більш визиваюче, чим пограничники. Врешті одного дня зголосив, що по румунській стороні появився відділ польських уланів. Всі звіти з пограниччя передавала Окружна Військова Команда негайно до відома Д.[ержавного] С.[екретаріату] В.[ійськових] С.[прав].

Дня 23 травня 1919 р. запросив командаит румунського відділу гузарів команду відтинка Снятин на стрічу, мовляв, для урегулювання різних граничних справ. Ця стріча відбулася 23 травня в Кулачині і з нашого боку брали в ній участь сот.[ник] Небиловець та пор.[учник] М. Бурнадз. Румуни жалувалися, що наші стрільці не дають їм поїти коней в річці та просили нашу команду про відповідні зарядження у цій справі. Сот.[ник] Небиловець обіцяв розглянути скаргу й усунути причини непорозуміння. При прощанні, ніби від нехочу, запитав командаит румунських гузарів сот.[ника] Небилівця, чи він дістав якого листа від румунської вищої команди. Коли ж сот.[ник] Небиловець заперечив, тоді командаит румунів сказав: «Ну, то ще дістанете» – і на цьому граничні розмови покінчилися.

Сот.[ник] Небиловець не прив'язував жодної ваги до якогось листа. Та вже пополудні того ж самого дня доручено команді відтинка Снятин листа від румунів за адресою Окружної Команди в Коломиї. Сот.[ник] Небиловець повідомив телефонічно Окружну Команду про одержання листа невідо-

мого змісту. Йому наказано листа переслати кур'єром, а для заощадження часу відчинити зараз же й передати зміст телефоном. Лист був писаний по-французьки й датований 21-м травнем 1919 р. Звучав він як слідує:

«Наслідком конечности забезпечити получення між румунсько-буковинським й угорським фронтом, ми примушені обсадити українську територію від границі Буковини аж до залізничого шляху Станіславів-Надвірна. Наші війська розпічнуть похід 24 травня рано і тому, щоб не прийшло до ніяких сутичок, проситься стягнути негайно з тої области українські війська. Підпис: ген.[ерал] Петаля.»

Телефонат перебрав сот.[ник] В. Бемко, а около 5-тої години пополудні кур'єр доручив листа в оригіналі Окружній Команді в Коломиї. Зміст цієї телефонічної розмови передав сот.[ник] В. Бемко негайно до Д.[ержавного] С.[екретаріату] В.[ійськових] С.[прав] у Станіславові. Шеф штабу, полк.[овник] Ґ. Ціріц був у тому часі на відпустці, мабуть, у Відні, його заступав полк.[овник] Бем. У своїй телефонічній відповіді заявив він з місця, що ціла справа пересуджена й усякі протизаходи безнадійні. Цілий наш фронт у відвороті на схід. Ворожі боєві частини дійшли на півночі вже до Збруча і посуваються вздовж Збруча на південь до Дністра. При такому стані справи нічого не остає іншого, як тільки капітулювати. Обіцяв передати звіт урядові й повідомити про евентуальні дальші зарядження.

Вже в якусь годину після цього одержала Окружна Військова Команда телефонат Д.[ержавного] С.[екретаріату] В.[ійськових] С.[прав], яким повідомлено про виїзд окремої делеґації до румунів.

Рахуючись з тим, що йшлося тепер тільки про відрочення евакуації, а не про ставлення опору новому напасникові, треба було подумати про її переведення. Тому що окружний командант, сот.[ник] Приймак, зголосив в цьому часі свою резиґнацію, його обов'язки перейняв автоматично сот.[ник] В. Бемко. Негайно повідомлено всі підчинені команди про конечність евакуації й заборонено ставити опір наступаючим, румунським відділам. Збірним пунктом для евакуованих частин назначено Нижнів над Дністром. Частини мали забрати зі собою все військове майно, цивільні уряди та управи військових лічниць мали остатися на місцях і урядувати, а з приходом румунів зголоситися в їхній команді. Скарбовому й поштовому урядові, а також начальникові залізничої станції наказано відпровадити всю грошеву готівку до Окружної Команди.

Та все була бодай мала іскорка надії на відложення евакуації.

Десь коло 2 години ранку 24 травня, переїхала через Коломию на Снятин наша місія під проводом д-ра Витвицького, що в її склад входив теж сот.[ник] Купчанко. Прилучився до неї ще й сот.[ник] д-р Небиловець, який у

переконанні, що румуни погодяться на відсунення евакуації, не видав у Снятині ніякого наказу до евакуації.

Тим часом в годині 4 того ж ранку розпочали румуни наступ на цілому пограниччі. Наша місія не мала вже змоги не то що переговорювати, але навіть доїхати на означене місце. Під неприсутність д-ра Небилівця обняв команду над військовими частинами в Снятині пор.[учник] М. Бурнадз і йому вдалося випровадити з цілого снятинського граниччя заледви 5 старшин, 109 стрільців та 40 підвод з військовим майном.

Вістка про напад румунів вдарила мов грім і спричинила неабияку трівогу й хаос. Вимарш військових частин був назначений на 4 годину ранку 24 травня. Першими вийшли з міста коші 24 і 36 піхотних полків. З коша 24 полку ім. Дорошенка вийшло 7 старшин та 120 стрільців, з коша 36 полку ім. Мазепи – 8 старшин, 2 сотні стрільців і сотня скорострілів, разом 175 людей. Останніми мали опустити місто Старшинська Школа під командою пор.[учника] Максима Микитюка, пор.[учника] Кардаша та склад Окружної Військової Команди.

На відступаючу Старшинську Школу посипалися з вікон домів при вул. Косцюшка в Коломиї крісові й револьверові стріли. Між інишим стріляв із свого мешкання катихит народних шкіл, теж ксьондз Клюс. У цій суматосі були по нашій стороні ранені, а один старшина вбитий.

Користаючи з нагоди, що вартовий відділ покинув свої стійки коло табору польських полонених, який знаходився біля залізничної станції, поляки озброїлися в залишені кріси й пішли в місто. Це були перші польські боївки, які теж роззброїли сотню військової поліції в Коломиї та почали відтак переводити серед українців домові ревізії, а дальше й поголовні арештування української іителігенції.

У місті йшов бій, а на залізничій станції сот.[ник] В. Бемко відсилав останні два військові транспорти з майном і людьми у сторону Станіславова, не маючи жодних повідомлень про події в місті. Серед загальної паніки залишилися на передмістю Коломиї – Косачеві, великі склади вибухових матеріялів, які й при сприятливих умовинах годі було б вивезти, остали саперські склади, варстати, харчові магазини запасних кошів, врешті кільканадцять вагонів цукру, що були власністю уряду У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еспубліки].

Згідно з евакуаційними наказами вийшли з Покуття:

1. Військова повітова команда м. Городенки під командою сотн.[ика] Світлика.

2. Вишкільна група новобранців у Заболотові під командою пор.[учника] Голоти, яка в дорозі перебула неабиякі пригоди. Коли пор.[учник] Голота зорієнтувався в Коломиї в ситуації, вмить розігнав польські боївки, забрав з магазинів дещо одягів, муніції та оружжя і виїхав до Станіславова. Тут за-

став теж польську боївку, прогнав її, долучив кілька порожніх товарових вагонів до свого транспорту, забрав з магазинів, що були на залізничій станції, військове майно і ранком 25 травня виїхав зі Станіславова до Нижнева.

3. Запасний кіш артилерії в Коломиї.

У дні 24 травня, в дорозі до Нижнева, Старшинська Школа злучилася в Отинії з рештками запасних кошів 24 і 36 полків та кошем артилерії і цю новозорганізовану груну перебрав під свою команду сот.[ник] Омелян Паліїв та призначив своїм адьютантом чет.[аря]. Василя Чайковського. Дня 25 травня з'єдналася ця група в Товмачі з групою повітової команди Городенка. Того самого дня перейшла вона через залізничий міст на Дністрі, у Нижневі, на лівий беріг Дністра. На другнй день зголосилася тут снятинська група під командою пор.[учника] М. Бурнадза, а 27 травня – група пор.[учника] Голоти із Заболотова.

Ось так серед загального хаосу завершилася ота сумна в житті нашого Покуття подія, що за нею вже скорим ходом пішла «евакуація» цілої армії назустріч новим трагічним пережнванням.

Друкується за: Бажанський Михайло. Відновлення Української Держави 1918 року. – Детройт, 1979.

Марко Черемшиив

Моя біографія

Моїй дружині Наталії

Мої дєдя (батько) Юрій Семанюк родились в р. 1846 в численній сім'ї, бо мали п'ять сестер і двох братів і їх дєдя Стефан не мали стільки поля, щоби усіх дітей пообвінювали як слід. Дєдя бралися добре науки у сільській школі і для того дід Стефан трібував їх вивчити якого ремісла і дав їх на науку до церковного маляря, а коли ця наука дуже барилася, відобрав від малярства і дав на науку до дяка, бо дєдя мої вже змалку мали гарний сопрановий голос, який опісля перейшов в тенор. Дяківства учились мої дєдя майже у кожного дяка в кожнім селі у горах від Путилова до Жабя. При науці дяківства з Путилові мої дєдя звернули були своїм голосом на себе увагу Юрія Федьковича, що полюбив дуже голос моєго дєді, і сам любив дуже співати.

Федькович майже щодня кликав до себе мого дєдю й учив їх співати світських та церковних пісень, давав їм із своєї бібліотеки книжок до читання і взагалі опікувався як своїм молодшим братом.

Дєдя віддячувались великим прнятельством і прив'язанням до Федьковича, за яким – як опісля казали – штрикали б були у вогонь і з яким варт було жити та умирати.

Після своєї довгої мандрівки гірськими селами дєдя вернулись опісля до села Кобак в Косівському повіті і оженились, беручи собі за дружину у Дмитра і Насті Олексюків їх доньку Анну.

З дєді Юрія і нені Анни прийшов я на світ 13 липня 1874 і після року колиски взяли мене на виховання до себе на Заліську гору дід і баба: Дмитро і Настя Олексюки, які піклувались мною через шість літ. (...)

Батько мій безмежно любив мене, тому великого болю завдала мені смерть батька, якого насамперед побили були із-за рушниці румуни, а весною 20 лютого 1920 убила кагла. Мого брата Василя втратив я перед 22 роками, а убила його здоровля і життя військова цісарева служба. Ще жнють до якоїсь години мої мати та сестра Єлена.

Коли весною 1919 р. румуни мали заняти Покуття, а я з делеґацією Станіславівською виїхав до них для переговорів, щоби заждали аж наше військо само уступиться і щоби не прийшло до проливу крови, румуни задержали нас через цілу ніч, а світанком заграбили нам наш віз з кіньми, казали нам вертати пішки до Снятина навперед їх війська, уставленого в рострільну і розпочали наступ. Кулі дзвеніли нам попід пахи і тоді я кинувся у придорожний рів з водою і перележав тут у студеній воді з годину та із тої перестуди занедужав на нирки і досі з тої упертої недугн вилічитись не можу. Це осталось мені на спомин... (...)

Друкується за: Черемшина М. Твори. – Львів, 1937. – Том ІІІ. – С. 143–144, 152.

Вільгельм Габсбурґ

Мемуари

Мемуари Вільгельма Габсбурґа, полковника УСС.

Начато писання їх 28/ІХ–1919.

Я, Вільгельм фон Габсбурґ, бувший архикнязь австрійський, а тепер полковник УСС, уродився в Полі (Істрія) дня 10 лютого 1896 р. Батько мій, архикнязь Кароль Стефан був там тоді з сім’єю як адмірал маринарки. Матір моя, Марія-Тереза, походить із італійського роду кн[язів] Тосканських. По батьку походжу з лінії Карла, побідника Наполеона під Асперном, і по традиції з цеї лінії було

трьох фельдмаршалів: Карло, Альбрехт, що виграв битву під Кустозою, і Фрідріх. Перші вістки про мій рід сягають по документам IX століття щодо лінії Лотрінґен, а XI ст. – щодо лінії Габсбурґ. Сім'я моя носила ім'я графів Радбот фон Габіхтсбурґ (в кантоні Арбав, у Швайцарії, де доси стоять руїни їх замку над рікою Аар). У 1246 по вимертю Бабенберґів вступив мій предок Рудольф фон Габсбурґ на престол Східної Мархії. Дальша історія відома загально. Расове мій рід сильно мішаний. Є в нім кров германська, французька (від князів Бурґундських), еспанська (еспанська лінія роду Бурбонів), слов'янська і литовська. Материнська сім'я теж посвоячена з Габсбурґами. Вона з другої лінії льотарингської.

Я з роду шесте і останнє дитя в сім'ї моїх батьків. Найстарший мій брат Кароль-Альбрехт, ур[оджений] 1889, потім Лев – 1894, сестри Леонора – 1884, Рената – 1887 і Мехтільда – 1892, всі уроджені в Полі. Матір мене найбільше любила.

Аж до 12 року життя жив я в Полі і на острові Люсін, близько Полі, так що моя рідна мова властиво італійська і переписку веду з матір'ю все поіталійські, тай дома все цею мовою говорили. Батько переписується з нами по-німецькі.

Перше враження, яке собі пригадую з діточих літ, це море. Багато води. І досі люблю його і острів Люсін, де сім'я моя має малу посілість з огородом. Моя наука почалася нормально в шестім році життя приватно в дома. Перший мій учитель був тірольський німець Ганс Салер. Вчився я по пляну шкільному, зразу зі своїм другим братом разом, опісля сам. Так тривало аж до 1912 р., в котрім здав я матуру в реальній школі у Відні (IV квартал). Учителів мав я тільки німців і французів, та одну англійку. Мов учили нас трьох: італійської, французької й англійської. Клясичних ні, бо вчилися ми всі (і сестри) по пляну реальних шкіл. Батько вчив нас кермувати вітрильними кораблями і взагалі навтики. Від 10 р. життя до 16-го подорожував я з батьком і з братами. Був я в Росії, Еспанії, Голляндії, Франції, взагалі в цілій Европі (найбіль[ше] в Італії), дальше – в Африці, Америці і Малій Азії. Найсильніші враження маю з Півн[ічної] Африки (Марокко і Туніс), а саме їх природи. Географія інтересувала мене вже в часі науки найбільше (поруч німецької літератури). З поетів люблю найбільше Ленава, Гайне і Айхендорфа, значить найрадше читаю лірику.

Батько покинув маринарку, коли я мав около 12 літ, бо не погодився з керуючими військовими колами щодо реконструкції її. Він чоловік модерних переконань. Покинувши маринарку, осів на стало в м. Живець у Західній Галичині, де одержав в спадку добра по архикн[язю] Альбрехті. Там бувала в нашім домі польська шляхта і я научився там польської мови, яку добре опанував. Там я перший раз почув про українців. Поляки називали їх «русі-

ні» і висказувалися про них, як про розбишаків, бандитів і т.д. Я міг тоді мати коло 14 літ і свято вірив, що українці, які так недалеко від Живця живуть, це дійсно розбишацьке плем'я. Це мене дуже цікавило і притягало мою увагу. В кімнаті, де ми училися, висіла на стіні велика карта Галичини і мою увагу все звертала місцевість Жабє в Східній Галичині між горами. Я представляв собі, що це мусить бути осередок українського розбишацького племени. І твердо постановив я собі вже тоді поїхати там і придивитися тому страшному племені. У 17 році життя довелося мені поїхати в гуцульські гори до Ворохти. Вибрався я сам, не кажучи нікому куди їду.

Було це в літі і було дуже горячо. Я їхав через Львів і Станіславів інкогніто, в купе II кляси. Враження з гуцульських гір мав я чудесне. Вийшовши з залізниці на двірці в Ворохті, пішов я в село. На дорозі зустрів гуцула-селянина, літ коло 40 і запитав його по-польськи, чи має для мене помешкання на кілька днів. Він відповів, що має. І я замешкав у нього. Я ходив по горах. Їздив кінно і возами, був в Жабю, скрізь шукаючи українських розбишаків. Але надармо. Це мене розчарувало. В душі виринула у мене велика нехіть до моїх інформаторів, яким я так довго вірив. Від тоді я зовсім змінився і до Живця вернув иншим, як виїхав.

У Живці читали у нас деякі книжки. З польської літератури найбільше Сєнкевича і Словацького. Але мене польська література не цікавила. За те велике враження робила на мене італійська література, особливо Метастаціо, Данте, Петрарка і Боккачіо.

З Живця до Відня їздили ми незвичайно рідко. І батько, і вся наша сім'я була того переконання, що туди треба їхати тільки на візвання монарха, а з рештою не пхатися на двір. Через це відносини між нами і двором були холодні, особливо від часу, як моя найлюбиміша сестра Елеонора вийшла за звичайного офіцера маринарки, німця Кльосса. Також друга сестра Рената вийшла за кн[язя] Радзівіла (коло Кракова), а третя Мехтілда – за кн[язя] Чарторийського з Познанщини, який уважає себе німцем.

Нас виховувано дуже свобідно. Вдома до традіцій пануючого роду неприв'язувано ваги. У нас був звичай, що кождий мужчина мусів учитися якогось ремесла: оба старші мої брати знають столярство і випікання прикрас на дереві, а я знаю артистичне бляхарство. Цего вчилися ми вечерами від вчасної молодости, аж поки не вступили до військової академії. Нас, дітей при всім тім держали дома гостро.

До військової академії у Вінер-Найштадті вступив я з братом Лєом в 1913 р. восени. Батьки мої жили тоді у Відні і ми часто доїздили до них. В академії було коло 350 студентів. Я вступив до кляси 1 б.

Так покінчився один період мого життя, який я тепер вперве ретроспективно оглядаю. Властиво чувся я чужим в своїм високім оточенню і все мав

враження, що я зв'язаний тим і не маю можности зближитися до людей як звичайний чоловік, що мені долягало і навіть тяжко докучало. Нужда, яку я бачив, робила на мене велике враження. Замітив я її ще в Істрії і потому ще більше в Галичині. Це відбивалося на мені тим більше, що я бачив страшний контраст між багацтвом свого роду й убожеством народу. Вправді приватних посілостей роду Габсбурґів не оглядав я ніколи. Ніколи не був я ні в Чехії, ні в Семигороді, ні в Тіролі, ні в Боснії. Але добре знаю Бурґ і Шенбрун. У величезній скарбниці в Бурґу був я тільки раз і то тому, що мені казали, що це скандал, щоб архикнязь не бачив скарбниці свого роду з коронами і скиптрами величезної вартости. Але мене це не притягало. Двірський церемоніял був для мене особливо відпихаючий. Я був одиноким архикнязем, який для того не брав участи в коронації цісаря Карла, щоб оминути ці церемонії, я зголосився тоді хворим. Мені закидали тоді, що я солідаризуюся з українцями, які усуваються від того торжества. З майстром церемонії Холоневським, який мені раз зробив увагу, що я поступаю проти церемонії, посварився я сильно. Ми молоді прозивали його «золотим бажаитом» (Ґольдфасан), бо він все ходив у дивоглядні́м золотом обшитім одязі.

Від оточення знаю, що і покійний архикнязь Рудольф також не любив двірських церемоній. Мій батько цінив високо його ум і ліберальні погляди, але на дворі висказувалися про покійного не добре. Говорили про нього часто і багато. Але певного про його смерть не знаю нічого. Навіть урядовець міністерства закордонних справ Грубесіч, з яким я добре жив, а який мав у руках всі дотичні акти про архикн[язя] Рудольфа, ніколи не хотів мені оповісти нічого про його смерть і казав, що його зв'язано присягою. Знаю тільки, що покійний Рудольф все жив у незгоді зі своїм батьком цісарем Франц-Йосифом I, який йому закидав, що хоче довести до перевороту державу і зачинати від армії.

Аж до часу мого вступу до воєнної академії не зустрічався я ні разу з соціялістичними книжками і поглядами. Одначе народ і його біду я знав, бо найстарша моя сестра, яка любила ходити до хорих і т.[аке] ин.[ше], брала мене звичайно з собою. Це так впливало на мене, що я перед часом поважнів, бо був пригноблений тим, що бачив. Вступаючи до академії, мріяв я про те, щоб вийти з неї добрим жовніром. З професорів її не зацікавив мене ні один. Були це самі військові люде, сухі, маломовні. Деякі викладали дуже інтересно, як, напр.[иклад], проф.[есор] науки про артилерію, капітан Штабу Ради і підпоручник, жид, д-р Адлер, який викладав військове і горожанське право. Наука починалася о 6 ранку і тривала до 1 в полуднє, а пополудні від 3 до 6 веч[ера]. Предметів було 28, крім язиків. З чужих учили обов'язково французької й англійської мови, а з державних – усіх язиків (також українського), але обов'язковим був тільки один з

них. Я найрадше студіював географію, а найтяжше приходила мені наука про організацію армії та наука про терен.

Мешкав я разом з иншими учениками академії і не мав окремої кімнати. Вставав я, як всі, о год[ині] 5 рано. По спільнім сніданню ішли ми на науку, яка відбувалася в тім самім будинку. Деякі лекції були так страшенно скучні, що ми або тарока грали, або робили збитки, за які мені не раз доводилося сидіти в «касарняку». Професорам, яких ми не любили, робили ми всякі збитки. Найбільше радости викликувало се, коли нам удалося вложити такому професорові живого хруща в каламар так, щоби він у відповідній хвилі виліз професорові на папір. А за одну «штуку» відсидів я раз 27 днів «касарняка». Було це так: командаитом школи був генерал-лейтенаит Бельмоит, чоловік старший і дуже гострий, якого ми не любили. Він мешкав в тім самім будинку, де була школа і мав до розпорядимости автомобіль, що стояв під кришою. Отож ночами нас шістьох викрадалося з кімнат, а що я умів їздити автом, отож возив їх по саду і по великій «Райтшулі». Так бавилися ми дев'ять ночей, аж в кінці зловив нас на гарячім інспекційний офіцер. Найбільше приятелював я з одним хорватом, Олександром Петком, який погиб на війні.

Іспити в академії відбувалися щопівроку. Наука не приходила мені тяжко і іспити переходив. Тільки безпосереднє перед тим вчився я днями і ночами. З архикнязів я і брат Лео належали до перших, які вступили до академії. Перед тим цього не було. Батько дав нас до воєнної академії тому, щоб не говорили, що нас іменовано офіцерами тому, що ми архикнязі, як все бувало.

З дому не присилали нам на особисті видатки нічого, щоб ми привикали до звичайного життя. Апанажів, які побирали инші архикнязі, ми не мали, бо ще архикнязь Карло зрікся їх іменем своїм і наступників своїх. Одначе ми не відчували недостачі в нічім. Одяг і харч одержували ми в школі, як всі. Щодругу неділю їздив я до Відня, на що одержував дрібні квоти з дому. Життя в школі було дуже веселе. Найбільше іитересували нас коні, фехтування на шаблі, плавання і т.п.

Були і тяжкі дні, в яких ми з ранцями (торністрами) на плечях ішли цілими днями серед спеки, будували і висаджували мости і т.[ому] п.[одібне]. У вільних хвилях читали ми. Тоді вперве попали мені в руки новочасні книжки політичного і соціяльного змісту: Кавцького, Адлера й ин.[ші]. Читали ми також залюбки Нітшого. З німецьких – Навмана й ин.[ших]. Читали також багато романів. Дискусій на ці теми не було, бо школа абсорбувала нас дуже.

Воєнну академію скінчив я в лютні 1915 р. і як лейтнат був приділений до 13 полку уланів.

Про вибух війни довідався я тоді, коли всі. Ніяких приватних інформацій про неї я не мав. Від хвилі, як вибухла війна, урльопи задержано і я додому

вже не їздив. В школі панував веселий ентузіазм з приводу війни. Одначе я не поділяв його і немов прочував, що цей ентузіазм скінчиться недобре. По скінченню академії вступив я на два дні додому. Про війну майже нічого не говорили в дома. Снтуація буле не ясна. З дому поїхав я до кадри свого полку. Я знав, що це український полк і що рекрутується з Золочівщини. Кадра його тоді була в Чепрегу на Угорщині. Це мале село коло Еденбурґа (Шопрона), гарно положене на границі рівнини і підгір'я. Там самі мадяри. Командаитом кадри був підполковник барон Руммерскірх, чоловік добрий. Він усе говорив: «Знаєм, у полі дуже гарно, але у Відні ще краще». Життя в кадрі було скучне. Я був там 4 тижні і з транспортом відійшов у поле зі своєю сотнею. Мій полк стояв тоді в Карпатах і належав до 18 бригади 3-ї армії (Боровича). Він стояв на лівім крилі тої армії в сусідстві з армією Макензена. На дворі стояла весна, було дуже свіжо і весело. Мою сотню, яка складалася тільки з українців (я поляків усунув), прозивали «червоною», або «соціялістичною», а мене – «червоним принцом». Розуміється, соціялістом прозвали мене не тому, що я ширив соціялізм, тільки тому, що я старався, щоб кождий мій козак мав українську синьо-жовту відзнаку, що тоді уважали в Австрії просто зрадою, бо всіх українців уважали русофілами. Те саме робив у своїй батареї мій пізніший адютаит Едвард Рубіш (Лерішенко), родом з Підгірря в Брідщині, якого батарею через те прозивали «червоною» і закидали йому деморалізацію мужви.

Моя сотня, зложена тільки з українців, безумовно мала національну українську свідомість, але боялася виявляти її, бо тоді кождого українця уважали політичне підозрілим. Між собою жнли в згоді. Старшини в сотні були самі німці (був один поляк, але я усунув його). Страх українців перед переслідуванням доходив до того, що деякі признавалися до польської народности. За це я лаяв страшенно і казав їм, що коли я признаюся до українського народу, то і вони можуть це сміло робити. Це помогало і переносилося скоро до сусідніх сотень. Військова і моральна вартість моєї сотні представлялася дуже добре. Я взагалі уважаю українців найкращими жовнірами. Тільки вони трохи подібні до овець: як мають провід, котрому вірять, то підуть в огонь і в воду, та й виконають навіть річи, які виглядають неможливими до виконання. Мав я одного трубача. Називався Лука Бойко і походив із с. Бучини (Брідщина). Він під час одного бою в Карпатах дістав сильний шрапнельний постріл, який розстріскав йому праву руку. Мимо того, Бойко вискочив з окопів і побіг, щоб притягнути раненого товариша, який лежав перед дротами. Я кричу: «Бойку, не йди туди, бо погнбнеш». Але він мимо того пішов, притягнув товариша і тоді зімлів з упливу крови. Я зараз вислав його до шпиталю. Там прокинулася йому гангрена. Йому хотіли врізати цілу руку. Тоді він утік зі шпиталю до мене. Здав я його до дівізійного шпиталю, де йому над-

різали руку. Він виздоровів. Таких випадків дійсної самопосвяти й геройства золотого українського жовніра міг би я подати безліч. Згадаю тільки з моєї служби при У.[країнських] С.[ічових] С.[трільцях] старшого десятника Михайла Атаманюка з Киношова (Рогатинщина), який в ріжних часах був шість разів ранений, Юру Бендейчука, молодого гуцула з Жабяго, незвичайно відважного хлопця, якого уважаю просто своїм приятелем і ин.[ших].

Щодо моралі тих людей, то вона, як я сказав, дуже висока. Говорю це на підставі порівняння з жовнірами инших народів. Одну тільки хибу має український жовнір: він занадто добродушний і в тім уступає перед жовнірами инших народів, які знаю. На цю надмірну добродушність українського жовніра, яка доводить його до того, що він, навіть покривджений, не протестує і не жалується, не міг я спокійно дивитися. Я просто підбурював їх в таких випадках. Не раз прикликав я побитого польським офіцером жовніра, як тільки довідався про це і наказував йому зголоситись до рапорту в тій справі і заявить своєму командантові, що робить це на мій приказ. Опісля, розуміється, пильнував я, щоб справа не загирилася. Це була також одна з причин, із за яких прозивали мене «соціялістом» і т.[аке] ин.[ше]. До характеристики українського жовніра скажу ще одно: він має такі нерви, які Гіндербург уважає необхідними для жовніра першої якости. Про це переконався я багато разів. Наведу один такий випадок: коло села Кадубиськ (повіт Броди) восени 1917 р. лежали ми в окопах. Було досить спокійно. Нараз почали москалі стріляти гранатами. Один гранат упав в окопи між двох українських жовнірів, які лежали собі. І не вибух. Мабуть, не багато знайдеться таких людей, які не скочили б на рівні ноги по такім гостинці від ворога. Одначе оба українські жовніри тільки мов на команду крикнули свою відому улюблену лайку і ані ворохнулися. Лежали спокійно дальше. Таких випадків міг би я теж безліч оповісти. Словом, уважаю українського жовніра за першорядний матеріял у світі.

Український жовнір дуже витривалий на голод і нужду, на труди і невигоди. В тім перевисшають українців тільки одні серби, більш, мабуть, ніхто. У наступі нема кращих жовнірів, як українці. Вони рвуться вперед так, що часом аж вимикаються з рук команди. Зате в обороні вони гірші (найтугіще бороняться прусські німці). Найслабше місце в душі українського жовніра як жовніра – це недостача власної ініціятиви. Але за те на приказ все виконають. Особливо розвинений у них орієнтаційний змисл. Він – просто казочно сильний у них. Навіть вночі. Супроти добрих офіцерів, які дбають за своїх людей, український жовнір вірний до смерти.

Українці люблять співати. Я люблю слухати, як вони співають. Обов'язково казав я співати «Не пора», «Ще не вмерла Україна», «Верховино» і «Над Прутом у лузі». Я особисто і по-товариськи говорив їм про гно-

блення України Росією, ніколи при тім не підчеркуючи, що в Австрії інакше, бо уважав це не смачним. За таке відношення до Австрії мусів я раз навіть ставати до рапорту. Я при рапорті заявив отверто, що почуваю себе українцем й ітереси України для мене на першім місці. Мені відповіли, що це противиться моїм обов'язкам і на тім скінчилося досить комічно: мене також почали уважати «політично підозрілим» (з чого я мав сто потіх). Сказав мені це мій полковник Спанокі, якому таку опінію про мене передав дівізіонер Брендт. Принускаю, що відповідний звіт про мене мусів вже тоді піти до Головної Кватири в Бадені. Про що пізніще.

Весь час стрічав я арестованих військом цівільних українців внаслідок польських доносів. У Золеві коло Добрівлян ітервенював я в такій справі у бригадієра ген[ерала] Копичека з успіхом. Одначе з рештою годі було багато помогти: занадто масово арештовано. Українське населення скрізь відносилося до австрійської армії добре, одначе польські урядові доноси витворили інакшу опінію. До найбільших доносчиків належали золочівський староста Пшибиславський і тернопільський Фрідріс. Оба нажилися великих маєтків на війні, перший купив за ці гроші навіть добра коло Золочева. Я зі своєю сотнею брав участь у багатьох битвах: коло Літині над Дністром, коло Яричева, коло Кожар на Волині, коло Ковеля, Голоб, Луцька, Олики, Чумана над Гориню, Сільна, Рожиця (де всі мої річи з обозом захопили москалі), коло м. Кольки над Стиром, коло с. Черниша і Берестян над Кормином, коло Берестечка і Свинюх (тут стояв проти мене полковник Балбачан і тут був мій найгірший бій з рос[ійською] гвардією, і тут упав мій найліпший вахмайстер Анклевич і вістун Трач (з Золочівщини), що мав золоту медаль).

Мої враження з боїв такі: передовсім неправда, що до них можна привикнути. Перша битва денервує найменше. У дальших битвах я тільки в небезпеці спокійний, бо тоді дуже занятий. Але опісля приходить сильна реакція, чоловік стає нервозним і має жадобу сну. Може, бої давали б сатисфакцію, якби не втрати в людях, до яких привикалося.

Відзначень одержав я п'ять, з тих найвищі – хрест заслуги з мечами і залізний хрест 1 кл[яси] (прусський). З політичних причин носив я тільки прусський хрест. Перед тим не носив я ніяких відзначень, хоч мав, а носив тільки синьо-жовту відзнаку «УСС 1914», за що мені робили виговори, на які я відповідав, що це нікого не обходить. Тоді дали мені спокій. Що вони собі про мене думали, не знаю. Мабуть, не дуже підхлібне. Але в нашім роді було багато опозиціоністів і до таких виступів привикли були.

Захорувавши тяжко, відлежав я три місяці у Відні. Лічив мене проф.[есор] Візель, жид, дуже розумний чоловік. Опісля місяць був я в купелі в Бадені (квітень 1917). Там жив я з адміралом, штабовим лікарем д[окто]ром Окуневським, відомим українським письменником.

Читати по-українськи навчився я в зимі 1915 р. Вчив мене жовнір з моєї сотні Примак з Тернопільщини – на національних піснях. Перша моя книжка в українській мові, яку я прочитав з допомогою Примака, була мала історія України Грушевського. Крім того, читав я багато Франка; його поезії зробили на мене велике враження, особливо вірш «Каменярі». Дальше сподобався мені Федькович і мініятюри Стефаника («Синя книжечка»). «Камяна Душа» Хоткевича мала для мене спеціяльне значіння, бо я дуже люблю гуцульські гори. Чудесна коміка є в «Забобоні» Мартовича. Розуміється, Шевченка читав я з запалом, а також всю стрілецьку літературу.

Від мая 1917 був я цілий рік в своїм полку, який стояв коло Кадлубиск (Брідщина). Тоді була позіційна війна скучна, нічого цікавого не було. Я читав і провадив переписку з українцями у Відні і Стокгольмі.

Ще в р. 1916 був я на авдієнції у покійного цісаря Франц-Йосифа I, в справі мого одного українського прнятеля. Я знав, що цісар ворожо був настроєний до українців, бо думав, що вдасться йому приєднати до Австрії цілу Польщу, що поляки зручно йому підсували через своїх людей на дворі і в міністерствах, як також через зв'язаних з ними політіків инших народностей. Цісар відмовив моїй просьбі, чого я зрештою сподівався. Більше у нього я ніколи не був ні перед тим, ні потому. Найбільший вплив на старого цісаря в тім часі мав гр[аф] Буріян, який теж постійно мріяв про прилучення цілої Польщі. Байкою є немовби архикнягині або инші жінки мали політичний вплив на старого цісаря. Він був чоловік дуже неприступний і замкнений, а особливо супроти членів свого роду. Зрештою, в часі війни він уже був в такім віці, що ніщо на нього не робило враження.

Цісаря Карла знаю від своїх хлоп'ячих літ. Це людина дуже добродушна і з найлучшими замірами, але слабої волі. Він має клясичпу нормальпу освіту і юридичні студії. Він був приступний і давав на себе впливати, але із-за його слабої волі впливали на нього з усіх сторін, так що він ніколи не міг рішитися. Німецький цісар Вільгельм і його оточення просто тероризували цісаря Карла. Мати його подруги, герцогиня Парменська впливала на нього шкідливо, бо була дуже амбітна і хотіла своїх дітей бачити на ріжних престолах. Під тими впливами цісар Карло не міг покипути Німеччини, хоч хотів не раз це зробити. Про національний склад своїх держав був добре поінформований, про українську справу також. Про українську справу говорив я з ним багато разів, нераз він сам зазивав мене. Одначе ніколи не міг рішитися. Раз рішився вже був на поділ Галичини і заявив про це президентові міністрів Зайдлерові. Але ще того самого дня відкликав своє рішення з обави перед криком поляків у парляменті і краю. Найбільший вплив мав на молодого цісаря д[окто]р Польцер, шеф кабінетової канцелярії, чоловік не старий. Цісар Карло не

вірив так полякам, як старий цісар. Не можна сказати, щоб він їх боявся, але не хотів «скандалів».

Убитого в Сараєві престолонаслідника Франца-Фердінанда знав я також особисто. Був це чоловік розумний й енергійний, знав Австрію і для українців був прихильний. Носився з замірами відбудови великої Української держави. Неправдою є, що жінка кермувала його політикою. Був це муж цілком самостійний, а вона була дуже скромна жінка.

З політичних подій в часі війни обходив мене найбільше Берестейський мир (і перед тим відокремлення Галичини). Вже перед заключенням Берестейського миру найрозумніші державні мужі в Австрії і Німеччині знали, що осередні держави будуть побиті, головно з господарської причини. Гр[аф] Чернін отверто заявив цісареві: «Wir haben uns zum Tode gesiegt» (Ми смертельно «побідили»). Чернін, чоловік розумний, говорив вже тоді, що вже велика територія, занята осередними державами, розсадить їх. Тільки більшість німецьких рішаючих кругів не бачила катастрофи, яка наближалася. І тому в Німеччині Чернін мав багато ворогів. Якраз для того, що погром цеитральних держав був певний для розумнійших політиків, постановили вони вирішити справедливо питання великої Української держави. Вони думали так: національний розвиток України не підлягає найменшому сумніву. Його можна тільки припинити і то тільки на якийсь час. Але убити неможливо. Для того треба визнати Україну як самостійну державу в етнографічних границях, а навіть з певними заокругленнями. Вже сам факт такого визнання матиме велике значіння прінціпіяльне, а в будучині навіть практичне, в першій мірі негативне: бо кожда держава, яка перечитеме українському народові його права до самостійности у відповідних границях, скорше або пізнійше відпокутує за це при будучих комбінаціях, як це вчить історія. Противники української справи підносили вже тоді, що Україна в найлучшім разі буде невтральна в великій боротьбі між Аитаитою і цеитральними державами, а навіть може звернутися проти цеитральних держав із-за дуже важної для неї Східної Галичини, якої Австрія, розуміється, не думала їй відступати. Щоб до цего не донустити, Німеччина заздалегідь приготовила замах стану на Україну, з яким німецький генерал Айхгорн, шурин Скоропадського, вже дуже вчасно носився. Словом, німці від самого початку думали не провадити української політики в Україні, а Австрія не оцінювала добре ні української справи, ні німецького становища в цій справі.

На вістку про визнання самостійної Української держави всі українці в австрійській армії незвичайно втішилися, а моя сотня уланів справили собі великий пир у Кодлубисках.

Незадовго німці розпочали похід на Україну. Хоч я знав, яку вони політику поведуть в Україні, одначе мимо того тішився, що Україну займають вони,

а не Австрія. З тої простої причини, що з Австрією прийшли б в Україну поляки, смертельні вороги українського народу.

В півтора місяця опісля вмаршували в Україну також австрійські війська, головно по хліб і щоб не дати німцям занадто вкорінитися. Зараз повстали між обома центральними державами великі непорозуміння на Україні із-за обсаджуваних територій та із-за команди.

З австрійськими військами вступили на територію Української держави також Укр[аїнські] Січові Стрільці. Була це добровільна українська формація, яка повстала в Галичині з початком війни, щоби боротися проти Росії як гнобительки України. Сю українську формацію в Австрії переслідувано від початку, бо австрійський уряд, зрештою слушно, підозрівав цю українсько-галицьку формацію, що вона бореться не за центральні держави, тільки за українську справу. Якраз тим симпатична була для мене ця українська формація. Їй постійно грозило розв'язання зі сторони Австрії, до якого я всіма способами старався не допустити. Лекше було мені це робити, відколи на престол вступив молодий цісар Карло. Але зовсім легка не була моя робота, бо на Укр[аїнських] Січових Стрільців приходили вічно доноси до Головної Австрійської Команди. Доноси ці робили ріжні австрійські офіцери, від низьких до високих, а особливо поляки з ріжних сфер. В Головній Австрійській Команді стояли цілі паки таких доносів найріжнійшого змісту. Референти постійно вносили на розв'язання.

Розв'язання Українських Січових Стрільців було б дуже прикре для українського народу в Галичині, бо це було тоді одиноке українське національне військо. Щоб не допустити до того розв'язання, постарався я, щоб мене іменували командантом українського легіону. Коли доноси і тоді не уставали, тай Укр[аїнським] Січовим Стрільцям грозило дальше розв'язання, заявив я шефові генерального штаба Арцові, що я особисто з цілим українським легіоном піднесу повстання проти Австрії, при чім я і вони добре знали, що за Українськими Січовими Стрільцями підуть всі українські полки з австрійської армії. Це помогло, і Українським Січовим Стрільцям дали спокій. Бодай на якийсь час.

Команду над Українськими Січовими Стрільцями обняв я дня 1 квітня 1918. Вони стояли тоді залогою в Копані під Херсоном (у Великій Україні). Я приїхав безпосереднє перед їх наступом на м. Херсон, який був у руках большевиків. Приняли мене дуже добре, бо вже знали, що я не думаю робити жадної австрійської політики, тільки чисто національну. Раненько 26 квітня розпочався наступ на Херсон. Ми пішки йшли 5 годин з Копані до Херсона, де мали наступати як резерва правого крила 11 дивізії. О годині 2-й по полудні вступили ми до Херсона, не беручи участи в бою, бо не було потрібно. Херсон – гарне місто, положене при устю Дніпра до Чорного моря на

великій рівнині. Кругом степи. З Херсона поплили Українські Січові Стрільці кораблем до Нікополя над Дніпром (у Великий Луг). Там остала перша сотня як гарнізон під командою (покійного вже) сотника Никорака. Инші частини Січових Стрільців поплили дальше кораблем до Олександрівська (на Лівобережжі), який здобули тяжким боєм від російських большевиків. Там стояли ми гарнізоном два місяці. Відтам робив я зі старшинами Січових Стрільців часті прогульки на близьку «Січ» (на Хортицю, Царинський Кут, Кічкас і Біленьке).

З усіх місцевостей давного Запорожжя найбільше враження робила на мене околиця «Вовчого Горла», особливо вечером, як заходило сонце. Я їздив туди дуже часто, не раз день по дневі. Один вечір перебув я там з покійним полковни[ком] Вітовським, пізнійщим секретарем війни З[ахідної] о[бласті] У[країнської] Н[ародної] Р[еснубліки].

Теріторія давного Запорожжя має несподівано свідоме українське населення. Я говорив з селянами, особливо в околицях Царицинського Кута, і переконався, що традіція українського козацтва там дуже жива. В усім пробивається у них та старина. Багато [хто] оповідає, що його дід чи прадід був на «Січі». Кожний гордиться цим, що він з вольного козацького роду.

У тім часі була там розвинена організація «Вільного Козацтва» під проводом члена У[країнської] Ц[еитральної] Р[ади] отамана Олівера, з яким я гарно жив. Ця організація могла мати коло десяти [тисяч] членів. Була це майже виключно кавалерія з добрими кіньми. Мали і броневики, які забрали відступаючій російській армії. «Вільне Козацтво» було проти гетьмана, а за Цеитральною Радою.

Також в тім часі прийшла з Мелітополя (коло Криму) до Олександрівська бригада ген[ерала] Натієва, з роду грузина, який, одначе, дуже спрняв українській національній справі. Він також був проти гетьмана, а за Цеитральною Радою. Був це симпатичний чоловік і мав також симпатичного шефа штабу, родом з Полтавщини, якого фамілію я забув. Пізнійший військовий міністр Петров був у Натієва командіром третього гайдамацького полка і стояв в Царицинськім Куті, де і познакомився з ним і близько жив з його полком. В тім полку служили і улани з мого полку, які втекли з Австрії. Я їх там пізнав. Ми зустрічалися і говорили.

В Олександрівську стояли також 1-й і 2-й запоріжські полки, в яких теж служили галицькі офіцери, між иншим, Юліян Чайківський з Чортківщини, що тепер служить у С[ічових] С[трільцях] (група Коновальця). В тих кругах обертався я два місяці. Мої У[країнські] С[ічові] С[трільці] дуже близько жили з тими групами і разом робили прогульки на «Січ», разом там виставили хрест і т.[аке] ин.[ше]. З тих причин мав я багато від гетьманських доносів до німців. Німці обставили мене аж 10 шпіонами.

Неприємности мої збільшувалися ще тому, що я не виконував наказів робити карні експедиції.

Весь час мого командування над Українськими Січовими Стрільцями йшла боротьба проти мене зі сторони німецької Головної Кватири, обох міністрів закордонних справ (німецького й австрійського) та Австрійської Начальної Команди. Всі доноси на мене збіралися у німців у Києві, котрі через німецького посла Мума і мого особистого неприятеля австрійського посла Форґача (бувшого міністра) висилали ті доноси в Австрію. Гетьман вислав до Німеччини аж три ноти з жаданням, щоб мене усунули. Мене раз завізвали до Відня і до Німеччини, де мені за моє поведення грозили відняттям команди, розв'язанням У[країнських] С[ічових] С[трільців] і т.[аке] ин.[ше]. Я на все те відповідав такою ж погрозою, про яку вище згадував.

З тих іитересних для мене часів пригадую собі такий епізод: у Звенигородськім повіті селяне, невдоволені гетьмансько-поміщицьким режімом, зробили повстання під проводом селянина Шевченка, з яким я також знався. Повстанців тих було коло шести тисяч. Німці і австрійці одержали наказ здавити це повстання. Я становив тоді полудневу груну австрійського війська і мав, крім У[країнських] С[ічових] С[трільців] (коло 2000 людей), ще 3-й тернопільський баталіон 115 полку, дві сотні з другого баталіону 203 полку, дві батареї, одну компанію мадярських стрільців і одну компанію піонірів – все (крім мадярської компанії) українські частини з Галичини. Я одержав наказ взяти участь у здавленню повстання і постановив не виконати наказу. Своє угруповання в тій цілі післав до дівізії; виставив полеві сторожі, але навіть не рушився з місця. У сусідньої групи майора Лянга іитервенював я, щоб не палив збуитованих сел. Повстанців повідомив я про рухи німецьких сил, які надходили з півночи. Повстанці зустріли з боєм німців, які мали в тім бою значні втрати, але повстанців не розбили. Ті подалися взад і розійшлися зі зброєю. Тільки Шевченка якось німці спіймали. Держали його місяць в тюрмі і в кінці винустили, побоючися його нонулярности, а може, і мого знакомства з ним. Відтоді число німецьких шпіонів коло мене подвоїлося, про що аж опісля довідався з актів Австрійської Вищої Команди. Ніхто з німецьких висших офіцерів не зложив мені ніколи візити. Розуміється, я також ні разу до них не поїхав, хоч граф Буріян з Відня виразно домагався від мене цього. Такі відносини тривали аж до кінця.

Доноси все більшали, а зміст їх ставав щораз більше ненависний. В кінці закинули мені, що я своїм поведенням з селянством підготовляю ґруит большевизмові в народі і війську. Мене знов покликали до Відня, а в часі моєї неприсутности при мали їх розв'язати. Ще перед тим на ті всі доноси вислав я шефові генерального штабу – признаю, се імпертінеитське вияснення, за яке одержав на письмі догану (котру мені в цілости вписали в мою

офіцерську кваліфікацію в цілі опізнення мого авансу; я був тоді сотником). У Відні завізвали мене до цісаря, який подав мені до перегляду цілий пак доносів зі словами «Я знаю, що це все неправда». Я забрав ті акти, перечитав їх і кинув у піч. Я був тоді дуже неспокійний, бо від У[країнських] С[ічових] С[трільців] раз-у-раз приходили то депеші, то кур'єри з донесеннями, що їх хочуть розв'язати. Я відповів їм, що нема небезпеки. З Відня покликали мене через міністерство закордонних справ до Берліна, до цісаря Вільгельма. Я знав, що в дві неділі опісля поїде до Німеччини цісар Карло з Буріяном у важних політичних справах, про які не можу ще тепер писати з особистих причин.

Цісар Вільгельм був тоді в своїй головній кватирі в Спаа (Бельгія), де я поїхав за ним. Спаа – це мале купелеве містечко, дуже гарне. Було це в серпні 1918, вечером, як я надзвичайним поїздом приїхав до Спаа. Може, це трохи дивне, але я без зацікавлення зближався до німецької Головної Кватири. Застав я там великий лад і порядок, який кидався в очі відразу. В одній з віль мешкав цісар Вільгельм, до якого покликано. В місті бачив я прусську гвардію. Представлялася ще добре, але один старшина німецького генерального штабу сказав мені, що на фронті не добре. На другий день о 12 годині в полуднє визначено мені авдієнцію. Німецький цісар приняв мене досить холодно. Питав про Україну, мої враження з того краю. Я отверто заявив, що теперішня господарка окупаційних армій і політика Ґренера – Скоропадського доведе до катастрофи. В його невиразній відповіді виразно було тільки те, що йому моя присутність в Україні не бажана (що, зрештою, в часі мого повороту через Берлін державний підсекретар Баєр виразно мені заявив і просив мене, щоби я не вертав в Україну; я відповів Баєрові, що це моя річ і що він незадовго довідається, чи я поверну, чи ні). Зі слів цісаря Вільгельма міг я ще винести, що він більше вірить Ґренерові, чим мені.

Мимо такого приняття покористувався нагодою, щоб утруднити Буріянові ціль його подорожи.

Німецький цісар зробив на мене враження німецького студента з самопевністю вистуну, з якого пробивалася очевидна манія величини. В мові і поведенію безтактний, сильно разив. Я його тоді бачив вперше і, мабуть, в останнє.

Того самого дня був я у Гертлінґа. Це старенький чоловік, літ понад 60, дуже симпатичний. Я представив йому докладно, що німецькі війська роблять в Україні. Він відповів, що ті справи до него не належать. Я і тут старався приготовити Буріянові «мягке крісло», як то кажуть. Що це мені удалося, заявив мені опісля сам гр[аф] Буріян, який по моїм повороті до Відня з обуренням закидав мені це. Я спокійно відповів йому, що я тільки інстанціонував в справі зміни політики в Україні, але безуспішно. Він відповів мені зі злобою, що після звітів Форґача нема ніякої України. Це мене так обурило, що я навіть не попрощався з ним і вийшов із залі.

Ще блище фронту, чим цісар Вільгельм, сидів Людендорф (при оперативнім штабі Німецької Нач[альної] Команди). Я був у нього на третій день по візиті у цісаря Вільгельма. Людендорф – чоловік середнього віку, твердий, маломовний і з виглядом дуже зарозумілий в противенстві до Гінденбурґа (у него був я того самого дня), який робить враження дуже симпатичного старого батька. Коли я скінчив оповідати Людендорфови про те, що виробляють німці і австрійці в Україні, він не відповів ні слова. Зате про инші питання висказувався живо. Та сих справ описати ще не можу.

У переїзді через Берлін задержався я кілька днів за для знакомих і вернув до Відня. Тут побув я два дні і хотів їхати. Та мене знов завізвали до шефа штабу Арца, який знов доручив мені цілий стос доносів на У[країнських] С[ічових] С[трільців]. Я взяв їх з собою, щоб мати що читати по дорозі. До Львова перечитав я половину тих актів і написав острий лист до Арца, заперечуючий правдивість усіх доносів. При тім відіслав я йому всі акти.

У[країнських] С[ічових] С[трільців] застав я вже в Елисаветгороді, а частинне в Масляниківці (під самим містом). Там почав я формувати новий курінь всупереч волі австрійських військових влад. Та кінець-кінців мені наказали розв'язати цей новий курінь, а людей послати до вишколу. Я вислав до вишколу тільки 40 людей, а решту розділив по своїм сотням, які стали фактично подвійно сильні. Так крутив я аж до мого виїзду, який в кінці перепер гетьман. До того часу вспів ще перевести заборонений мені набір в околицях Вижниці (Буковина), при чім помагав мені отаман д-р Н. Гірняк. Щоб утруднити догляд над собою, перенісся я з ними до села Черняківки, до якого шлях дуже не вигідний: інспекції з дівізії припинилися.

Там перебував я до 6 жовтня 1918 р. У тим дні по наказу Висшої Австрійської Команди мусів я разом з У[країнськими] С[ічовими] С[трільцями] виїхати на Буковину і зі штабом і вишколом став у Чернівцях, кіш у Вижиици, а сотні на границі і частина їх у Бессарабії. Гуцульська сотня стояла в селі Чагор коло Черновець.

Намісник (президеит) Буковини гр[аф] Ецдорф, тірольський німець, звертав постійно мою увагу на те, що заноситься на щось. Робив він це в той спосіб, що присилав мені ріжні депеші з Відня, з міністерства внутрішніх справ. Було очевидно, що розпад Австрії наближався.

Я лежав тоді хворий. Коло 15 жовтня 1918 приїхали до мене два українські офіцери з Галичини і повідомили мене, що галицькі українці лагодяться перейияти владу в Галичині. Вже тоді обговорювали ми справу висадження мосту на Сяні. Чому його у відповідний час не висадили, не знаю. Не кажу, що через те був би вратований Львів, бо критикувати легко. Але цікаво було б знати, хто в тім завинив.

Дня 19 жовтня 1918 зійшлися у Львові Українські Установчі Збори. Я не був на них, але мав докладні відомости від старшин У[країнських] С[ічових] С[трільців]. Дня 1-го листопада 1918 рано українські війська захопили Львів під командою У[країнських] С[ічових] С[трільців] Вітовського, який там був на урльопі. Ще того самого дня одержав я про те депешу, вислану Вітовським, який домагався в ній негайної висилки цілого легіону У[країнських] С[ічових] С[трільців] до Львова. Я лежав у шпиталі. О годині 9 рано прийшов до мене командант вишколу Осип Букшований з запитом, чи і гуцульська сотня має їхати. Я відповів: «Розуміється». Букшований був одинокий, що розумів ситуацію: зрештою цілий легіон хотів боронити Черновець перед румунами. Коли Букшований виїхав до Львова на поміч нашим військам з вишколом із гуцульською сотнею (мене заступав сотник Микитка), збудили мене в ночі і сказали, що дальші частини У[країнських] С[ічових] С[трільців] не хочуть їхати до Галичини, бо думають, що там усе добре, а тут румуни можуть забрати Буковину. Я встав, зібрався в лихорадці і автом поїхав на станицю. Там побачив я транспорти У[країнських] С[ічових] С[трільців] у повнім порядку, тільки обоз не був ще завагонований. Я покликав до себе коменданта Микитку, команданта черновецького вокзалу і четаря Івановича та наказав, що до 4 годин рано останній транспорт У[країнських] С[ічових] С[трільців] мусить бути в дорозі на Львів. Ніхто з У[країнських] С[ічових] С[трільців] не відповів на це нічого. І дійсно, до 4 години рано всі ешелони У[країнських] С[ічових] С[трільців] від'їхали на Львів.

Було вже зимно і дуже мрачно. Через мій виїзд вночі збільшилася у мене горячка так, що я не міг їхати. Щойно 9 листопада опустив я Чернівці, мимо хвороби, бо румуни надходили. Я виїхав автом через Сторожинець і Вижницю до Косова. Біля Косова переночував я в селі Кобаках. В Косові був я присутнім при тім, як жандармерія присягала на вірність Українській державі. В Коломиї був я три дні. У Station Станіславові задержався я два дні. З Янчина біля Перемишлян говорив я вже телефонічне з Вітовським, який ще держав Львів. Я виїхав до Львова як чоловік приватний. І там сидів я приватно аж до 21 листопада 1918, коли українці опустили Львів. Я поїхав автом до Жовкви, відтам через Камінку – до Золочева, відтам – до Тарнополя і Бучача. У Бучачі я мешкав в монастирі о(о).[тців] Василіян аж до 6 мая 1919. Потому жив я коло Станіславова аж до румунського ультиматума з 24 мая 1919 року. Того дня раненько поїхав я через Делятин до Ворохти. Там під стрілами румунів завернув я і поїхав до Березова, де застряг з автом. Пішки вночі пішов я зі своїм адьютантом і його дружиною та Петром Шекериком до с. Текуча, де переночував і пішки пішов дальше до Космача, де я знов ночував (в останній хаті під верхом Гречит). На другий день раненько пішли ми через Гречит великими снігами серед сильної мряки до с. Ільці, по дорозі двічи заблудивши.

В Ільці я знов ночував (нігде за ночліг не хотіли гуцули приияти заплату) і пішов раненько до Жабя, перебравшися в Ільці по-гуцульські. По дорозі зустрів я весільний похід знакомого гуцула, сів на коня і поїхав до церкви до Слупейки. Там зустрів я вже багато У[країнських] С[ічових] С[трільців] знакомих, пр.[иміром] п.[ана] Юру Бендейчука. В Жабю ночував я у Гуньовського. На другий день рано прийшли по мене Бендейчук і Венгрин, котрі запровадили мене до Шекерика. Там був я дві години і пішов на Матуру до знакомого гуцула, де мешкав сім днів. На Зелені Свята пішов я до Ільці на храм і мешкав там у пароха Глібовицького. Там полонили нас 6 червня румуни. Обходилися при тім брутально. В Косові нас замкнули, з Косова повезли автом до Коломиї і залізницею вечером до Черновець. Відтам на другий день повезли нас до Букарешта, а звідтам автом до монастиря Кальдарушани (50 км на північний схід), де нас замкнули.

Поводилися і тут не дуже добре. Тут сиділи ми три місяці аж до освобождення на просьбу У[країнських] С[ічових] С[трільців] через український уряд. В Україну приїхав я дня 10 вересня 1919 року. По моїм безробіттю в полоні мені дуже хочеться працювати для України і я працюю, доки матиму змогу.

Скінчено писати дня 9 жовтня 1919.

ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 4. – Спр. 18-а.
Друкується за Інтернет-публікацією Лариси Стрельської.

Емга

Буковинський Курінь

Переднє слово

Наша маленька Буковина відіграла в діях недавньої визвольної боротьби українського народу доснть замітну ролю. Справді – сонце волі засвітило в наше віконце немовби тільки мимоходом, залишаючи по собі тим більше розчарування й пригнічення... Листопадові події в Чернівцях та в північній Буковині – то лише маленький (з деяких причин, як розгубленість і брак ініціативи серед тодішніх верхів, може навіть дещо прикрий) епізод в історії нашого визвольного руху. Але мимо всього свідчить наглядно о однодушности змагань загалу українського народу до власного культурно-державного життя.

Але роля буковинської України в визвольній боротьбі не ограничилася тільки до цього епізоду.

Навпаки – маленька Буковина дала з себе для тієї справи може навіть більш, якби хто був очікував. Вже від самого початку повстання української державности в Києві відкликнулися буковинці, що находилися тоді в Росії як полонені й закладники, на той великий клич і поспішили, хто тільки міг, на службу до Центральної Ради. Сміливо можемо твердити, що не було майже жадної військової частини ані в галицькій, ані в придніпрянській армії, де не найшлося би було кількох буковинців. Буковинці займали визначні й відповідальні місця при штабах, в адміністрації та в міністерствах обох урядів, а наш земляк Безпалко був навіть міністром праці в уряді пок.[ійного] Гол.[овного] отам.[ана] С. Петлюри.

Однако про активність буковинців в визвольнім русі свідчить хіба найбільш факт створення ними поза границями краю своєї власної військової організації, якою був т.[ак] зв.[аний] «Буковинський Курінь» (первісно: Бук.[овинський] полк). Організація та мала на меті згуртувати в собі всіх буковинців, старшин, підстаршин і козаків, які находилися тоді на території Галичини й Великої України, в одну боєву одиницю...

«Бук.[овинський] Курінь», що повстав з ініціятиви Гол.[овного] отам.[ана] С. Петлюри, входив від самого в склад армії УНР – як частина 9 п.[олку], 3-ої зал. полк.[овника] Удовиченка. Брав він ввесь час в протибольшевицькій офензиві в 1919 р. аж до катастрофи й роззброєння Петлюрівської армії осени 1919 р.

Тому, що факт існіння «Бук.[овинського] Куріня» для нас буковинців історичне значіння, постараюсь, як колишній старшина «Бук.[овинського] Куріня», подати в скороченню історію дій тієї нашої військової організації, аби свідоцтву нашої слави й геройства не дати утонути в морю забуття – а переказати його нашим нащадкам на вічну пам'ять, бо знаю добре, що багацько з нас не здає собі з далекосяжности того факту належиої справи.

Не менш ходить мені о те, аби «пригвоздити» розсіювані деякими особами ріжні неправдиві а й з повітря взяті відомості, які ставляють часом «Бук.[овинський] Курінь» навіть в дуже сумнівному світлі.

Тому що від часу, коли то ділялось минає вже 12 літ, – а я, не маючи під рукою жадних матеріялів ані записок, мушу писати з пам'яти, для того застерігаюсь що до можливих недокладностей і браку певних даних, головно в тих випадках, де я не брав безпосередні участи й о котрих можу писати тільки на на підставі відомостей і оповідань, зачерпнутих з других, або нераз з третих і десятих уст. Торкається то рівно й імен, назв місцевостей та дат, які по упливі так довгого часу затерлися в пам'яти. Мимо того буду старатись, аби все те, що я особисто пережив, бачив і чув – представити вірно й об'єктивно, не ганючи, ані не хвалючи занадто, – а можливі недокладности й браки повинні спростувати й доповнити ті особи, котрі в даних випадках

брали особисто участь. Щойно тоді можна буде одержати вичерпну історію одисеї «Бук.[овинського] Куріня». Щоби зрозуміти як слід дії «Бук.[овинського] Куріня», не вільно нам забувати, що діялось те все в часах і на теренах, обиятих одною з найбільш крівавих революцій, які знає історія, – революцією тим страшнішою, що зударилися там з собою в неімовірнім хаосі найріжнорідніші соціяльні й політичні течії й змагання – від царизму аж до найкрайніщого нігілізму включно.

У штабі куріня провадився записник і збірано матеріяли до історії куріня, але все те десь пропало...

I. Заснування й організація «Бук.[овннського] Куріня»

Про заснування «Бук.[овинського] Куріня» можу переказати тільки те, що я чув особисто від його основника, М. Топощука, далі від першого коменданта куріня, пор.[учника] Р. Ціпсера, осаула куріня, пок.[ійного] чет.[аря] О. Кантеміра, та від члена Бук.[овинської] Нац.[іональної] Ради в Каменци, пор.[учника] Івановича.

І так. – Основником і організатором «Бук.[овинського] Куріня» був М. Тонущак, нар. учитель з Буковини й суперарбітрований 1912 р. прапорщик гонведської піхоти в запасі, знаний політичний діяч і організатор «Січей». На початку всесвітної війни займався він горячо організуванням укр.[аїнських] легіонів в Чернівцях і через те власне вивезли були його москалі в вересни 1914 р. (перша окупація Чернівців) разом з іншими як закладника вглуб Росії. По вибуху російскої революції дістається М. Тонущак до Київа і там повстає у нього думка зорганізувати при матеріальній допомозі уряду УНР буковинське військо.

Тими планами зумів він заітересувати Гол.[овного] отам.[ана] С. Петлюру і коли по розвалі Австрії справа сталася актуальною, вислав його Петлюра в супроводі делеґата Директорії, пор.[учника] Бублієнка, з цілим потягом військового майна, що вистарчало на виеквінування одної бригади – до Галичини. З тим майном доїхали вони щасливо аж до Станіславова. Так стрінула їх досить прикра несподіванка, що свідчить досадно о тодішніх наших взаємовідносинах при ставленню підвалин під будову української державності. Іменно – галицькі власти наложили на те майно свою руку й по просту сконфіскували його.

І тільки дякуючи холоднокровности й дипльоматичному хистови М. Тонущака удалося допровадити до компромісу, на підставі якого Нач.[альна] Команда У[країнської] Г[алицької] А[рмії] дозволила на організування в Коломиї з буковинців одного полку й звернула щось там з сконфіскованого майна. Маючи в руках той дозвіл, переймив М. Тонущак в Коломиї більшу часть військових буковинців, що на чолі з пор.[учником] Івановичем пере-

йшли були на територію Галичини, й створив з них кадру 1-го буковинського полку.

Так повстав в Коломиї, на території ЗУНР, 1-ий буковинський полк, котрий підлягав адмістраційно У[країнській] Г[алицькій] А[рмії], а тактично армії Гол.[овного] от.[амана] С. Петлюри. Організація й дислькокація полку були такі:

1. Штаб полку в Коломиї мав організаційно-пропаґандовий характер. Начальником штабу був делеґат Директорії, пор.[учник] Бублієнко, а сам М. Тонущак, що носив в полку тнтул «отамана-організатора», займався більш організаційно-матеріальним питанням полку. При штабі існував невеличкий магазин, кухня й тимчасове приміщення для нових охотників, старшин і стрільців, їх реєстровано в полковій канцелярії й відсилано далі до запасового куріня, котрий находився в Городенці. При штабі повнили службу оці старшини: хор.[унжий] Темістокель Мартинюк як старшина постачання, хор.[унжий] Маркіян Турушанко як зв'язковий, хор.[унжий] арт.[илерії] Гофбауер як старшина до спеціяльних доручень, а крім нього ще й хор.[унжий] Ґудз (старший) і п.[ан] Тимчук як прибічні адютаити отамана-організатора.

2. Збірна станиця на пограниччу в Кутах, яка переймала охотників з того боку й спрямовувала їх далі до штабу в Коломиї. Команадаитом станиці був, здається, чет.[ар] Бобик і бунчужиий Шпитко.

3. Запасовий курінь в Городенці. Командаитом запасового куріня був пор.[учник] Р. Ціпсер, а осаулом чет.[ар] О. Каитемір.

Курінь був зорганізований на австрійський лад, але команда й терміна технічні були вже українські. Стрільці й канцелярія куріня містилися в якійсь школі, а старшини мешкали по приватних кватирах. Що день відбувалися обов'язкові вправи на толоці, час-від-часу гостре стріляння, із-за браку стрільниці, в якімсь ярі за місточком. При куріні існувала секція скорострілів і навіть відділ «однорочників». Крім цього повнив курінь звичайну гарнізонову службу, при чому перепровадив серед місцевих поляків кількакратно ревізію за зброєю, з в однім випадку мусів навіть «усмирювати» якийсь галицький відділ, що собі бенкетував. Рівночасно співпрацював курінь в організуванню громадянської самооборони в повіті.

Узброєння й однострій куріня були австрійські, а відзнаки галицькі. Тільки скоростріли були російські й австрійські.

У Городенці творив курінь разом з пограничною сотнею сотн.[ика] Світлика залогу місточка. Командаитом залоги був згаданий сотн.[ик] Світлик, котрий відносився до куріня досить неприхильно й всіма способами намагався підбити курінь під команду У[країнської] Г[алицької] А[рмії], що йому однако не вдалося.

Чисельно представляв «Бук.[овинський] полк» загалом коитингеит одного слабого куріня з надміром старшин. У полку було кількох жидів (між ними двох старшин) – і один чех, підстаршина.

II. Перехід за Збруч

В травни 1919 р. був стан «Бук.[овинського] полку» той сам. Прибуло ще з виселенцями з Буковини, або через «зелену» границю, кількох старшин і рядових – і тільки. Той малий доплив рядовиків обяснюється тим, що більшу часть стрільців переймали галицькі військові власти й приділювали до своїх частин. В запасовім куріни в Городенці продовжувано працю над організацією куріня та вишколом людей. Сам «отаман-організатор», М. Тонущак, виїхав у супроводі своїх секретарів, хор.[унжого] Ґудза й п.[ана] Тимчука, та осаула куріня, чет.[аря] О. Каитеміра до Гол.[овного] от.[амана] Петлюри за грішми. Петлюра стояв тоді з своєю армією поздовж Збруча й готовився до рішучого протинастуну на большевиків. Говорилося, що й «Бук.[овинський] полк» має незадовго вирушити на большевицький фроит, як тільки закінчить свою організацію. Але події приспішили цілком несподівано вимарш полку до Петлюри.

У ЗУНР скорими кроками наближалася катастрофа. Брак харчів та всіх середників першої потреби давався чимраз то більш відчувати, що відбивалося фатально й на постачанню армії. Загальне прагичення й неспокій зростали. Причинилися до того немало й польські шпигуни, що ріжиими провокаційними вістками сіяли між населення та в рядах армії замішання й зневіру. Але й в самій армії й не менш і в цивільній адміністрації краю щось «не клянувало», щоби так виразитися. На відповідальних місцях сиділи нераз люде, які своїми самовольними й некультурними чинами принесли ганьбу нашому визвольному рухови, а з другого боку немало причинилися до повстання роззвуку в армії й громадянстві, що в критичній хвилі фатально відбилося на діях ЗУНР так в краю, як і не терені міжнароднім при вирішуванню долі Сх.[ідної] Галичини. Але сам уряд ЗУНР, як і начальна команда не дуже грішили ініціятивою, політичним хистом, орієитацією та консеквеитністю ділання. Не диво отже, що наступ поляків і рівночасний перехід румунських військ через Покуття заскочили їх майже неприготованими й викликали небувалу паніку й замішання. Та непрозорливість коштувала тільки утрату великої часті військового майна – палилося склади, магазини а навіть цілі потяги з військовим майном, між тим, як військо було переважно зле одіте, босе, без харчів і, що найголовніще, без стрілива (амуніції) – і майже половини армії, яка повтікала домів. Тим часом при трохи більш обережиости – а на війні требу бути дуже обережним! – можна було ранійш розпочати плянову евакуацію загрожених відрізанням районів, або бодай підготовити

її так, аби в разі потреби пішла гладко. Бо так про замір поляків кинути зорганізований в Франції корнус ґен. Галлєра на український фроит, як і про плановаиий перехід румунів через Покуття було міродайним чинникам заздалегідь відомо[C]. Але уряд занадто оглядався й вірив в Аитаиту й своєю наївністю й непорадністю сам приложив руку до свого передвчасного упадку.

З тої паніки й замішання, яка повстала вночи з 23 на 24 травня вийшов «Бук.[овинський] полк» якось щасливо й в повнім порядку.

У Городенці, де стояв запасовий курінь «Бук.[овинського] полку» вдарено ще в ночи 23 травня на трівогу й заряджена поготівля цілої залоги. Завантажено спішно все майно на власні й зареквіровані підводи, а по опівночи ціла залога була готова до маршу. Спершу всі були певні, що то наступають румуни в порозумінню з поляками і якби на доказ цього доносилось зі сторони Сиятина торохтіння крісів.

Щойно вже над ранком появився над Городенкою румунський літак, котрий розкидував летючки, друковані, здається, а трьох мовах, між ними й в українській. В тих летючках команда румунської армії зверталася до українського народу, запевняючи його о своїх прнязних замірах і вняснюючи, що ходить тільки о перехід румунських військ на Мармарош з тактичних причин і часову окупацію Покуття. Одночасно сотн.[ик] Світлик, що весь час комунікувався телефонічно з Коломиєю, одержав наказ відступати на Нижнів без жадного опору. І так 21 травня 1919 р. около години 7-ої ранко онустили ми раз на завше Городенку.

Зараз по відході з Городенки стався неприємний інцідеит: Підхор.[унжий] «Бук.[овинського] полку» Морошканич відібрав був у місцевого дідичаполяка револьвер. Дідич дігиав нас верхом і поскаржився сотн.[икові] Світликові, а той дав розказ вернути дідичови револьвер, що цілком колідувало за правилами війни й викликало в нас здивуваиия і зрозуміле обурення. Зараз потім довідалися ми, що тим самим револьвером згаданий дідич застрілив якогось стрільця з нашої групи, котрий відстав був позаді.

Той нерозважний поступок сотн.[ика] Світлика дав почин до дезорганізації його відділу й до відірвання від нього «Бук.[овинського] полку», що наступило кілька днів пізнійш.

По короткім постою в якімсь селі прибули ми пізною ніччу змочені до нитки сніговою хлюпавицею (бовваніли в далині Карпати й біліли від снігу якби в зимі!) до Товстого.

Спершу нашого відступу перед румунами ніхто не брав поважно. Говорилося, що як тільки вони закінчать свої тактичні операції, то ми вернемося

[1] Про пляпи румупів довідались ми в Черпівцях ще 10 травпя, т. є. в депь від'їзду другого траппорту виселепців до Галичипи, і повідомили о тім Окр.[ужпу] Комапду в Коломиї. З тим трапспортом виїхав і я до Галичипи.

назад на давні місця. Але вже під вечір того самого дня почали нам попадатися по дорозі перші дезертири з У[країнської] Г[алицької] А[рмії]. З того, що ми від них могли довідатися, виходило, що в Коломиї всьо розбіглося по домах, а на польськім фронті також дуже зле. Ті вісти дуже нас занепокоїли. Ми були певні, що так штаб, як і збірна станиця «Бук.[овинського] полку» пропали. Але на щастя вдалося їм якось видобутися з тої халепи і ще тої самої ночи дігнали вони нас в Товстім. Принесли вони нам вже автеитичні відомости про перебіг паніки в Коломиї. Коломийська військова команда «не дописала» в критичній хвилі й донустила до нічим неоправданого замішення й до розграблення військового майна. Осмілені тим безголовям, виступили місцеві поляки під проводом якогось ксьондза й зачали обстрілювати укр.[аїнських] стрільців, що утікали в паніці. Було кілька ранених і убитих. Одного укр.[аїнського] вояка застрілив власноручно згаданий ксьондз, за що його пізнійш навіть були арештували румуни, – але йому «вдалося» якось утечи з арешту й ціла справа пішла в забуття!

Мимо тої страшної паніки й стрілянини успіли наші з «Бук.[овинського] полку» забрати з собою майже все майно; пропав тільки досить великий звій сукна, а з ним і діловод з полкової канцелярії.

Одночасно надійшли рано вже цілком автеитичні відомости, що весь фроит заломаний і У[країнська] Г[алицька] А[рмія] відступає в безпорядку, а поляки правдоподібно заняли вже Станіславів. Не було жадного сумніву, що положення наше є виїмково грізне, коли зважимо, що большевики стояли тоді ще недалеко за Збручем! Не гаючись вирушили ми зараз рано далі, аби чимскорійш перейти Дністер. Тепер дезертири попадалися нам майже на кожім кроці й то нераз цілими групами. В загальнім замішанню й дезорієитації мало хто звертав на то увагу. По дорозі стрічали ми довгі ряди обозів, поодинокі повозки з старшинами, ріжні піші й кінні відділи, цивільних утікачів і т.[ому] п.[одібне], – непомильні познаки загального відвороту. Рівно ж і погранична сотня та булавний відділ сотн.[ика] Світлика, котрий все ще виступав як командант цілої колишньої залоги Городенки, а тим самим і «Бук.[овинського] полку», таяли з години на годину в приспішеним темпі.

Ще того самого дня пополудни перейшли ми зал. дорожи. мостом в Нижнові через Дністер, а на другий день рано онустив «Бук.[овинський] полк» сотн.[ика] Світлика й помашерував в боєвім порядку під командою делеґата Директорії пор.[учника] Бублієнка далі на схід, аби чимскорше дістати й злучитися з армією Петлюри. Тим нашим кроком сотник Світлик образився не на жарти й вислав усюди наперед нас алярмну тереґраму, що мовляв: «Бук.[овинський] полк збуитувався й, грабуючи та співаючи, прямує до Петлюри». Так, щонайменше, подано нам на однім двірци перед Бучачем. Внаслідок тої

денунціяції, бо тільки так можна назвати поступок пана сотника, грозив нам оружний конфлікт з галицькими військовими властями, які не могли знати, що ми належимо тактично до армії Петлюри й могли нас дуже легко взяти за якийсь збунтований свій відділ. І тільки завдяки нашій гострій поставі, карности й скорим переходам з місця на місце, удалося нам запобічи тому непотрібному і прикрому для обох сторін крокови.

Найбільш небезпечним був для нас перехід через Бучач і Чортків. В обох тих містах мало наступити роззброєння «Бук.[овинського] полку», але ми, передбачаючи той випадок, блискавично перейшли одно і друге місто, так що, нім галицька команда зорієнтувалася, в чім діло, – були ми вже далеко за містом. При тім маширували ми в боєвім порядку, з набитими крісами й наложеними гостряками, а попереду й ззаду колони з уміщеними на возах, готовими до стрілу скорострілами, – якби у ворожім краю!

Чортків представляв тоді несамовитий образ і по вулицях було повно військових утікачі, самих старшин, між ними й багацько буковинців (Філько Ілюк і і.[нші]), котрих задержано в дорозі і сконцентровано там до дальшої розпорядимости Нач.[альної] Команди У[країнської] Г[алицької] А[рмії]. Говорили, що було їх там понад пістора тисячки!

По приспішених маршах осягнув полк місточко Копичинці, де ми могли нарешті трохи свобідніще віддинути. Там закватирувався в якійсь економії під місточком. Там прилучився до нас от.[аман]-орґ.[анізатор] М. Тонущак, котрий привіз з собою від Петлюри нові директиви для організації полку і, що найголовніще, около 2 міліони гривень на його потреби.

Під Копичинцями задержалися ми на кілька днів, які зужито на переґрупування полку в боєву одиницю зі згляду на близьку злуку з армією Петлюри. З цілого полку утворено один курінь з чотрьох сотень, по 4 чети кожна. Командантами сотень, оскільки не милюся, назначено: хор.[унжого] Лупашка, чет.[аря] Гунчака, пор.[учника] Думича й чет.[аря] Боцуру. Командантами чет були рівно ж старшини від хорунжого вгору. З решт надштатних старшин і підстаршин-однорочників сформовано осібний відділ, т.[ак] зв.[ану] «окрему старшинську чету» під командою четаря М. Горнштайна (жида). Майже кожна чета мала скоростріл. Крім того утворено зв'язковий (телефонічний) відділ під командою хор.[унжого] Пігуляка й відділ постачання враз з обозом під командою хор.[унжого] Канюка. Не можу при тім не згадати найпопулярніщої фіґури в постачанню й в цілім полку – акцесіста Ґаєра (старшого), якого іззі його купецької оборотности прозвано в полку оттак собі «шмайґелесом».

Командантом боєвого куріня залишився далі к.[олишній] командант запасового куріня пор.[учник] Р. Ціпсер, а осавулом чет.[ар] О. Кантемір, котрий виводив своє ім'я від «Хан Тімур».

По перепровадженню тої раорганізації вируили ми далі в напрямі Скали, аби дігнати 3-ту дівізію полк.[овника] Удовиченка, до котрої нас приділено. Був уже найвищий час, бо в Тернополю зачали бити гармати (говорили, що то повстання місцевих поляків), а з другого боку команда в Копичинцях наказала, аби віддали до її розпорядимости 20 старшин, чого ми, розуміється, не мали заміру виконувати.

По дорозі до Скали перепровадили ми в кілької селах примусовий побір і хотяй половина «новобранців», переважно дезертирів з У[країнської] Г[алицької] А[рмії], чкурнула зараз першої ночі й до того ще в получених річах і з фуитом тютюну кожний, – то все таки могли ми рештою значно поповнити стан поодиноких сотень. Таким робом ввійшли в склад полку і галичани.

За ввесь той час нашого переходу за Збруч не забули ми припастися по польських економіях і дворах в підводи і коні, так що полк мав свій власний обоз, досить великий – і навіть коні для старшин. Рівно ж запаслися ми і в засоби харчів та тютюну.

На шляху недалеко Борова стрінули ми «Запоріжськiй корнус», який припертий свого часу большевиками до Дністра, мусів спасатися на територію Румунії. Тепер повертав він звідти через Заліщики голий-голісінький. Щастя, що галицька команда видала їм трохи російських крісів. Як мені вповідав пізнійше ген.[ерал]-хор.[унжий] Базильський, командаит одної дівізії «Зап.[орізького] корнусу», який в 1919–1920 рр. заснував зі мною разом в Міропослю на Волині (вже під поляками), – румунська команда мимо заключеного договору забрала корнусови все майно, – а було того кілька потягів харчів, цукру, одіння, набоїв і т.[ак] д.[алі] – і в додатку роззброіла його.

Ще перед Скалою ввійшли ми в коитакт з 9-им полком 3-ої Залізної дивізії полк.[овника] Удовиченка, до якого нас приділено під назвою «Буковинський Курінь», а то з огляду на слабий наш чисельний стан. Відтоді перестав існувати «Бук.[овинський] полк», так що відділ наш всюди є знаний тільки під назвою «Буковинський Курінь». Командантом 9-го полку був полк.[овник] Шаидрук, чоловік великої культури й такту, один з тих небогатьох патріотів, що без жадного розголосу й крику дійсно прислужилися народній справі.

У Скалі злучилися ми нарешті з цілою дивізією й по двохдневнім відпочинку перейшли Збруч і вступили на землю Великої України – повні якнайкращих надій на майбутнє.

III. Від Скалн до Каменця Подільського. Перші радісні й нрнкрі враження

Першою постаттю, яку ми стрінули по тамтім боці Збруча, був кремезний, сивобородий дядько, що пас на загоні біля шляху величанського, неви-

даних у нас розмірів сірого круторогого вола. Наш перемарш не дуже його займав, бо споглядав він на нас байдуже, навіть трохи кривим оком, беручи нас, здається, з приводу наших однострої̈в за австрійців. П.[ан] Тимчук, котрий сам був з походження закордонцем[1], не пронустив нагоди, щоби не знати вже в котрий раз з черги похвалитись. Мовляв, що за характерна людина отой дядько! Не те що наш «галичанин», що кланяється в пояс кожному стрічному «лахови»[2]. Навіть шапки не рушив на вид! – П.[ан] Тимчук сам не знав в тій хвилі може того, які пророчі були його слова. Переконалися ми в тій «характерности» пізнійше на власній шкірі!

Був гарний червневий день. На нас відразу повіяло якимсь іншим духом. Замість атмосфери відступу й пригнічення за нами, огорнув нас бадьорий настрій та самопевність армії, що з запалом і вірою в побіду йде до наступу. Вісти з фронту були як найлучші: Каменець взятий, більшовики відступають в паніці перед несподіваним напором українських військ. По дорозі всюди сліди недавнього наступу. Повздовж шляху телефонусти щойно звивають телефонічну лінію головного штабу.

Настрій закордонців бадьорий, піднесений. Більшовиками погорджують як збираниною шумовиння під проводом жидів. Наші взаїмні відносини відразу стають щирими, якби між нами не було жадної регіональної ріжиици. Разять нас тільки частенько уживана «московщина» й «матюки», але то остатки впливу російської «культури». Ми теж не були без гріха, бо ніяк не могли відвикнути від уживання німецької мови, переважно технічних виразів.

Чим дальше за Збручем, тим більше впадає в очи зміна краєвиду. Виднокруг наче поширюється. Киди глянеш – всюди безкраї лани буйного збіжжя. Тай села тут, хотяй подібні до галицьких, то все такі якісь інші: більші, просторнійші, ченурнійші, з православними церквами, подібними – якби не цибулясті бані – до наших буковинських.

Околиця повздовж північного берега Дністра становить високорівню, поперетинану глибокими ярами, що біжать на південь і впадають до крутобережнього корита Дністра. На дні кожного такого яру пливе річка і в тих теж ярах положені на стрімких обочинах майже всі села й місточка подільської губернії. Береги їх часом такі стрімкі, що тільки серпеитиною можна їхати по них. Тим то були ті яри одночасно першорядними природними оборонними лініями так для більшовиків, як і для українських військ.

Наша дівізія розтягнулася довгим вужем на шляху. Кіннота, піхотинці, гармати і обози. Десь далеко за нами машерували дівізії «Запоріжського корнусу», що пінійше дігнали нас доперва в Новій Ушиці.

[1] Закордопець – мешкапець Великої Украї̈пи.

[2] Папкови.

Третя дівізія полк.[овника] Удовиченка, одна з найлучших в тодішній петлюрівській армії, складалася по моїм відомостям з оцих частин:

1. 9-ий полк піхоти полк.[овника] Шандрука, що становив головну ударну силу – ядро дівізії;

2. Лубенський полк кіннотчиків, около 80 коней;

3. Два гарматні полки, один легких гармат (6 гармат) і другий тяжких гармат (2 гавбіци), здається 4 гарм.[атний] полк Січ.[ових] С.[трільців];

4. Один броневик (Panzerauto), що був пострахом для більшовиків.

Кожна частина, а навіть кожний відділ, мали власні обози й самі займалися постачанням.

Сам 9-ий полк піх.[оти] полк.[овника] Шандрука складався з трьох курінів: «шандруківського», «Рибівського» й «Буковинського». Не тямлю, але здається, що був ще й 4-ий курінь. Як видно з назвиськ курінів, були то рештки з давних колись полків. Взагалі ціла тодішня армія гол.[овного] отамана Петлюри складалася з недобитків, що уціліли з сильної недавно української армії по другій навалі більшовиків на Україну.

Перший наш постій на Великій Україні був в місточку Ориніні. Там теж ми, буковинці, по раз перший в життю стикнулися з дійсними українськими дядьками. Видавалося, що ми десь в якімсь селі в Кіцманеччині, – така мала ріжииця в мові, зате відразу вдаряє відмінний характер українського дядька від галицького «хлопа» або буковинського «бадіки».

Передовсім нарід то заможний і здоровий. Не видно наших збідованих, похнюплених типів. Тим то й вдача їх жвавіща, сміливіща, з сильно розвиненим почуттям, що часто переходить в особистий еґоїзм, який часто не узнавав жадних іитересів української державности й нації. Той буйний індивідуалізм, получений з питомою мужицькою хнтрістю й упертістю, бо межує часом з анархією, добре дався взнаки українській армії.

Без сумніву, що до занархізування селянських мас причинился в великій мірі довготривала, бо звиж два роки революційна заверюха, а невдачі української армії в визвольній боротьбі з червоними московськими наїздниками, те безперестанний перехід краю в щораз то інші руки (Цеит.[ральна] Рада – більшовики – центр.[альні] держави – гетьман – Петлюра – більшовики – і знову Петлюра) мимоволі навчили дядька уважати кожну нову владу за тимчасову й непевну, а тим самим і її розпорядки за необов'язкові. І тим належить зясувати факт, що українські дядьки відносилися до нас стримано, байдуже, а в багатьох випадках навіть явно ворожо. Не без впливу була тут і більшовицька пропаґаида, яка називала от.[амана] Петлюру запроданцем буржуазії, що буцім то хоче віддати землю назад великим землевласникам і поміщикам.

Тут в Ориніні ріжниці ті в характері й настроях мало ще були замітні. Більшовики забавили тут тільки короткий час і тому населення не встигло

ще розкусити їх кличів, а з другого боку близкість галицького кордону не осталася без певних додатніх впливів. Рівно ж не вспіли вони ще пізнати правдивого обличча більшовизму.

Наступови української армії тішилися щиро й приймали нас досить гостинно. Кількох козаків з нашого куріня погуляли собі навіть на весіллю, що власне того вечора справляв своїй дочці якийсь дядько, – де порядно підхмелилися «самогоном»[1].

В Ориніні стрінулися ми теж по раз перший з реальним обличчям погрому. Наш дотеперішній суд про те явище основувався головно на відомостях, зачерпнутих переважно з жидівської або жидофільської преси. В кількох місцях на парканах і домах були порозліплювані відозви українського уряду, підписані полк.[овником] Шаповалом, що взивали військо до удержання порядку й спокою, – загрожуючи за погроми, бешкети та грабіжі суворими карами.

Тим більше були ми здивовані, що в Ориніні, як скаржились нам місцеві жиди, не зважаючи на ті горячі відозви, все таки хтось перед нами зробив погром. Тепер всі жидівські доми були позамикані, мов на «шабаш», тільки час від часу визирали осторожно із-за дверей перелякані обличча синів Ізраїля. На наші запити показували нас остеитаційно порожні склепи й голі кімнати, повторяючи при тім в коло: «все козаки забрали!»

На нас, не втаємничених ще в жахливу дійсність українсько-більшовицької війни, ані в ролю, яку в тій боротьбі двох протилежних собі світів відогравали власне жиди, зробло то зрозуміле прикре враження. Виховані на ґрунті буковинської ідиллі, ми не могли зрозуміти, звідкіля береться та непритаманна українській вдачі попросту расова ненависть і нетерпимість супроти жидів. Не розуміли ми тоді й багато інших річей, з яких деякі доперва тепер, по упливі майже 15-ти років поволи вияснюються.

І так пізніще довідались ми, що цілий той погром в Ориніні проваджувався до бешкету кількох пяних козаків, а оповідання про погром було вигадане в тій цили, аби згідно з тайними директивами більшовиків мати вимівку, щоби не продати українському військови жадного товару! Був то свого роду саботаж української влади.

Переночувавши в Ориніні, вирушили ми на другий день рано в дальшу путь. Через ніч захмарилось і тепер падав дощ, що мочив нас цілу дорогу.

---

[1] Горілка власного виробу з жита й цукру. Домовий самогонний промисл був тоді розвинений на Великій Україні на величезну скалю: не було майже хати, де би не гонено оковитої, а самогон становив головний і дуже пошукуваний предмет торгівлі і виміни, бо самогоном можна було, як за княжих часів куницями, платити за інші товари. Таку саму вартість, однозначну з вартістю обігової монети, мала й сіль, якої тоді на В.[еликій] Україні був страшний брак.

А все ж таки «Буковинський Курінь» маширував бадьоро, а хор, зложений з старшин і підстаршин-однорічників, колишніх студентів і гімназистів – отже співаків давної дати, виспівував, як і передше, весь час ріжні стрілецькі та козацькі пісні, котрим закордонці прислухувалися з признанням і очевидною насолодою.

Під вечір прибули ми порядно промочені й втомлені до Каменця. Найсердечнійшим нашим бажанням було дістатися десь як найскорійше на теплі квартири, аби просушитись – і тому може Каменець, повитий сірою дощевою імлою, не зробив на нас майже ніякого враження своїм оригінальним виглядом і положенням. До того, якби навмисне, визначено нам постій в якійсь касарні, далеко за містом. Не прочуваючи нічого злого, почаляпали ми туди болотом, але прибувши на місце, переконалися з здивуванням, що касарня була цілковито знищена, без вікон і дверей, без жадних ліжок – або бодай тапчанів, а до того така забруджена, що про якийсь нічліг там мови не було.

Бачучи то, велів о.[таман] Тонущак на власну руку зареквірувати приватні квартири в районі ректифікаційного заводу[1] й розташував по них курінь. Обоз і коні поміщено на подвіррю заводу, штаб і деякі старшини закватрувалися в приватних помешканнях, а боєвий курінь заняв дім сирітського захисту, що – крім кількох монахинь і служби – був цілком незамешканий.

З оповідань довідалися ми, що більшовики покинули Каменець в паніці, будучи переконаними, що разом з гол.[овним] от.[аманом] Петлюрою наступає якась ітервенційна армія з «анґлічан» і «ґерманців». Тепер стояв фроит під Дунаївцями, де від кілької днів ішов бій. Фроит поширився й армія мусіла задержатись, аби зачекати на задні резерви, як наша дівізія, «Запор.[озький] корнус» і інші, щоби могти розпочати операції на ширшу скалю.

В Камінци почули ми по раз перший жахливі оповіддня про звірства, яких донускалася більшовицька «чека» на українськім населенню й взагалі на т.[ак] зв.[аних] «коитрреволюціонерах». Говорили, що буцім то чекісти видовбували людям очі, витинали на шкірі тризуби й погони, та вішали – нещасні жертви – на сміх христнянству – на хресті. І так в звірствах каменецької «чека» перед вела якась жндівочка, котрої ім’я мені вилетіло з пам’яті. Багато з нас було як австрійські полонені в російській неволі вже за більшовицького перевороту й мали нагоду наочно зазнайомитися з їхніми методами, але те, що ми тепер почули, було неймовірне, – попросту волосся дуба ставало!

Місцеві комуністи, переважно самі жндки та ріжні хуліґани-бандити, повтікали разом з більшовиками, залишаючи однак в місті тайні боївки, які мали за завдання поширювати в запіллю непевність та провадити деструктивно-

[1] На Шевченківській вулиці.

партизанську акцію. І дійсно – місяць пізнійш, як на Каменець напирали від сторони Ярмолинців більшовицька таращанська дівізія разом з мадярами, виступили були ці боївки чинно в околиці Дунаївців, в Новій Ушиці і т.[ак] д.[алі] – і доперва галицька армія прочистила від них запілля.

Ті факти дещо остудили наш первісний оптимізм. Виходило, що ситуація не є така рожева, як нам видавалося ще в Оринині під впливом першого враження, а противно дуже ускладнена й непевна. Терен, по якім ми ступали, був, щоби так сказати, підмінований ворожою пропаґандою, а воріг чигав на нас зі всіх усюдів і вижидав тільки нагоди, аби вдарити нечайно в якусь нашу слабу сторону. До того не був то звичайний противник, що чесно йде на отвертий бій, але підступний, скритовбійчий, що не узнавав ніякої етики, ані не перебирав в способах. Був то тим більш небезпечний, що був то свій власний домашній ворог, котрий рекрутувався, чого ніхто не може заперечити, майже виключно з місцевих жндів. Тепер то нам почало поволи прояснятися, звідки береться причина тої ненависти закордонців до жидівського населення, а скоро переконалися ми в тім на власні очі, що жиди творили на Великій Україні головне забороло комунізму.

Другого дня пополудню вирушив «Буковинський Курінь» в повнім складі на фроит під Дунаївці.

Стан Куріня: пор.[учник] Рудольф Ціпсер, осаул (адютаит) чет.[ар] Омелян Каитимір, ком. 2-го півкуріня на випадок, що дуже часто лучалося, поділу куріня в акції: сотн.[ик] Григоряк з Вижниччини, що прилучився до нас під час маршу на Велику Україну. Ранений в боях під Львовом, дістався він до польського полону, звідки йому удалося втікти. Через рану хромав на одну ногу. Ділвод куріня: четовий Рознер, з Вижниці, жид.

4 боєві сотні, по 4 чети кожна, з сотенними командаитами: хор.[унжий] Лупашко, пор.[учник] Думич, чет.[ар] Гунчак і чет.[ар] Буцура. Стан одної сотні виносив понад сто людей.

Окрема старшинська чета около 20 душ, під ком. чет.[аря] Горнштайна, жида з Черновець.

Телєфонічна чета. Командаит хор.[унжий] Пігуляк.

Постачання й обоз. Командант: хор.[унжнй] Канюк, прнділені: хор.[унжий] Федорович, хор.[унжий] Ґудз, хор.[унжий] Молчанський, підхор.[унжий] (Назвиська не тямлю, член акад.[емічного] коз.[ацтва] «Запоріжжя» в Чернівцях. Пізнійше, як хор.[унжий] Федорович захорував на тиф, а хор.[унжий] Ґудз, Канюк і Молчанський повернули до кадри, був він сам командантом постачання в полю).

Санітарний відділ. Ст.[арший] дес.[ятник] Курцрок, жид з Вижниці, що всюди возився з жінкою, – і один десятник чех. Були й дві сестриці, що прилучилися до нас в Галичині під час відвороту.

У старшинській четі були між іншими: хор.[унжий] Тем. Мартинюк, хор.[унжий] Марк. Турушанко, хор.[унжий] Ертель (жид), підхор.[унжий] Морошканич, підхор.[унжий] Шпанюк, підхор.[унжий] Берлюк, підхор.[унжий] Канюк (брат хор.[унжого] Канюка), четовий Ґудз, четовий Микуляк, четар Циґаник[1] і т.[ак] д.[алі].

Команда куріня мала до розпорядимости 3 коні.

У Каменци залишився штаб куріня, т.[о] є.[сть]: отаман орґ.[анізатор] Микола Тонущак, делеґат Директорії Бублієнко, чет.[ар] Бобик з жінкою, хор.[унжий] Чернівчанин, ор. Гофбауер, ац. Ґаєр, бунч.[ужний] Шпитко, п.[ан] Тимчук і інші. Крім того кільканадцять козаків і часть обозу.

Вже тоді сподівалися переходу Галицької Армії на Велику Україну. Отаман Тонущак мав надію стягнути при тій нагоді буковинців і зорганізувати в Каменци запасовий курінь, що й дійсно йому вдалося.

Боєвий курінь переночував в якімсь сільці (Рудки?) ліворуч перед Дунаївцями, повнім війська. Закордонці нашому приходові дуже утішилися і дивувалися, звідкіля тільки українського війська береться.

IV. Перший деиь иа фроиті

Другого дня рано вирушили ми на боєву лінію під Дунаївцями. Цілий курінь заосмотрився на розказ команди в білі перев'язки на правім рамени, що мало нас відрізняти від більшовиків. Діялося те тому, що в армії гол.[овного] от.[амана] Петлюри не ношено тоді жадних військових, ба навіть жадних державних відзнак. Так само й всі закордонські відділи, які тоді йшли на лінію, мали також такі віднаки «білих»[2] на рукаві.

Перед нам – на позиціях – ішов горячий бій. Чути було сильний, майже барабанний, огонь гармат.

Вже перед самим становиськом гармат задержано наш курінь і тут проголосив до нас палку протипогромову мову якийсь старшина з відділу пропаґанди, котру ми, буковинці, вислухали з певною дозою здивування, тим більше, що бесідник ставляв нам за приклад «ґерманців» як типових «погромщиків». Потім повідомлено нас, що на гарматних позиціях находиться сам гол.[овний] отаман Курінь упорядкувався, впала команда «Позір» і «Вліво глянь» і ми продефілювали перед Петлюрою на австрійський спосіб в повнім порядку, хотяй наокола ревіли гармати, а дорога, котрою ми маширували, була страшенно нерівна. Петлюра стояв на узбоччу повище нас в окруженні штабу. Був одітий у звичайний військовий однострій, без жадних віднак і курив нервово папіроса.

[1] Нар.[одний] вчитель з Буковини.

[2] Білі «белые» або «білогвардійці» – нротивника більшовиків (красногвардійців).

З-під дашка анґлійського кашкету виглядало – обрамлене вже сивавим волоссям – гладко оголене, енергічне, трохи американське обличча.

Була то наша перша стріча з гол.[овним] от.[аманом] Петлюрою, – тим уособленням соборних змагань українського народу, – на котрого з вірою й надією споглядали тоді очі цілої Украіни. Свідомість, що ми машируємо перед Верховним Вождом української армії зробила на нас сильне враження, відоме всім, кому приходилося колись пережнвати такі хвилі, що не повторяються в життю.

Перейшовши головною вулицею Дунаївців, на котрі падали ще зрідка більшовицькі гарматні стрільна, задержалися ми не другім боці місточка біля церкви як ререва групи, що наступала.

Пополудню зачали більшовики відступати, й ми рушили чвірками вперед. Далеко перед нами сунув на шляху наш броневик, що вже в тій битві успів датися взнаки більшовикам.

Того дня більшовики вже не ставляли більш жадного опору, але поспішно відтягнулися до Нової Ушиці. За ними наступала наша дівізія, що доперва вечером задержалася на спочинок. «Бук.[овинський] курінь» спрямовано до якогось села ліворуч шляху як охорону лівого крила дівізії.

Коли ми вступили в село, дядьки гурма повиходили нам назустріч. Довідавшися, що ми «петлюрівці», привели до нас зловленого більшовика, якого оскаржували за те, що ввесь час грабив і тероризував село. По короткій нараді, щось в роді наглого суду, засуджено більшовика, в дійсности якогось околишного парубка-бандита на кару смерти, що дядьки приняли до відома з однаками задоволення.

Присуд виконав власноручно отаман куріня, чет.[ар] Каитемір, котрий словами: «В імени УНР засуджуємо тебе на смерть!», одним вистрілом з револьвера в голову положив його трупом.

Той прикрий інцідеит усвідомив нам досадно самоволю й варварську безпощадність, з якою трактували себе навзаїм обидві сторони на війні.

Виставивши на краю села заставу, вислали ми для більшої безпеки до сусіднього села сильну стежу.

Решта куріня розташувалася по хатах і стодолах. Жінки позносили для нас кільканадцять горшків квасного молока та хліба. Раптом донеслася з сусіднього села, куди подалася була наша розвідка, сильна крісова стрілянина. Ми були певні, що наша стежа натрапила десь на більшовиків. Заряджено гостре поготівля. Хотяй стрілянина небаром утихла, тривало викликане нею напруження цілу ніч, тим більше, що наша стежа десь пропала.

Доперва рано довідалися ми, що ціла та пекельна стрілянина повстала з приводу непорозуміння. Іменно – сільський голова, до якого застукала наша стежа в таку пізну годину, взявши її за бандитів, за яких тоді не було тяжко, –

почав відстрілюватися, а наші знову, думаючи, що в хаті більшовики, зачали з своєї сторони стріляти до вікон і дверей. На щастя, то непорозуміння, що могло скінчитися трагічно, скоро вняснилось. Якось обійшлося без жертв, тільки хата голови виглядала рознучливо з повибиваними вікнами та подзьобаними від куль стінами.

Рано онустили ми село й подалися на головний шлях, аби прилучитися до дівізії.

Так виглядав пропам'ятний наш перший день на фронті проти більшовиків у Великій Україні.

Друкується за: «Час» (Чернівці). – 1933. – 22, 23 і 25 квітня; 13, 14 і 16 червня.

Іван Пігуляк

Спогад у 60-річчя смерти сотника Омеляна Кантеміра, командира Буковинського Куреня

[Організуваиия Буковииського Куреия]

Омелян Кантимір уродився в повітовому містечку Кіцмані, Буковина, в 1895 році, там в 1914 році закінчив українську гімназію. Він мріяв студіювати політехніку в Празі, але війна в 1914 р. змінила його пляни. Австрійська влада покликує його до військової служби, де він кінчнть старшинську школу і приділяють його до 90-го полку та посилають на фронт у Карпати. Коли німецька армія під проводом генерала Макензена в 1915 р. прийшла Австрії на поміч в Карпати, його приділяють до німецької дивізії (ферншприх абтайлюнг) як перекладача до німецької мови. В німецькій дивізії перебув аж до заняття Варшави, а відтак повертає до 90-го полку і в ньому перебував ввесь час. Був піднесений до ранги поручника, а у 1918 р. став полковим ад'ютантом.

У 1918 р. його полк вислано в Україну, на Херсонщину, там він перебуває цілий час аж до розвалу австрійської монархії. Він залишає свій полк, повертає домів, у Коломиї зустрічає Миколу Тонущака, знаного січовика з Буковини, який прибув із Києва до Коломиї організувати з буковинців – Буковинський Курінь. Омелян Каитимір вступає до куреня, одержує віднустку, щоб відвідати родину, якої не бачив довгий час, але бере на себе обов'язок, що буде в Північній Буковині організувати молодих юнаків до куреня.

Перебуваючи в своїх околицях, не відпочиває, нав'язує зв'язки з свідомою молоддю та відсилає до Буковинського Куреня. Але не довго тут пе-

ребуває, румунська сигуранца впадає на сліди його праці, мусить залишити Буковину і в січні вже прибув до куреня в Коломиї. В курені застав уже дві сотні стрільців та одну кулеметну чоту в повному виряді з старшинами. О. Каитиміра приділюють до штабу куреня, якого командиром уже був сотник М. Ціпсер, як його ад'ютаит. Тут мушу ствердити, що Буковинський Курінь не підлягав Українській Галицькій Армії, а армії Української Народної Реснублики.

Зародок куреня зродився в Києві на чолі з Миколою Тонущаком і буковинцями, що тоді були в Києві Генерал Сальський вистарався в уряді У.[країнської] Н.[ародної] Р.[еснубліки] дозвіл на його організування, узброєння й фінансування. М. Тонущак та Сергій Бублієнко, що був представником від уряду У[країнської] Н[ародної] Р[еснубліки], зараз вирушили до Коломиї з чотирма вагонами військового виряду на узброєння Буковинського Куреня. Курінь цей мав бути ядром-кадром буковинської армії, одної з частин цілої Соборної Української Армії.

По дорозі до Коломиї. М. Тонущак відвідує галицький уряд у Станіславові, щоб і від нього одержати дозвіл на організування куреня в Коломиї та передав частину військового виряду для галицьких військових частин.

При кінці січня 1919 р. курінь вже вишколений і мав понад три сотні стрільців, переважно студентів Кіцманецької та Вижницької гімназій. В порозумінню з військовою командою (Д. Паліїв) в Коломиї, курінь переходить до Городенки, де вдержує залогу міста та обсаджує на границях Буковини застави: в Серафинцях, Стецеві, Залуччю, Снятині, Кобаках і Кутах. Сотник О. Кантимір, як ад'ютант куреня, стає його душею, держить його в найкращій дисципліні, з подивом для інших національностей як поляків і жидів, що українське військо вміє держати порядок в місті Городенці й шанує свій український уряд. Повітовим комендантом у Городенці був тоді сотник Світлик, старий строгий австрийський старшина, добрий організатор повіту. Команда куреня йому підлягала й від нього походили всі розпорядження.

Приблизно в березні 1919 р. сотник Світлик повідомив команду Б.[уковинського] К.[уреня], що поляки приготовляються зробити переворот в місті, роззброїти курінь і взяти владу в свої руки, бо вони мають зв'язки з польським легіоном, що організується на Буковині, щоб прийти їм на поміч. У тому часі румуни скоро захоплять галицьке Покуття, коли поляки розпічнуть офензиву галєр[ів]ською армією, що прибула з Франції і буде боротися проти галицької армії, а вони бояться, щоб українська армія не відступала через Покуття в сторону Буковини. Це були правдиві відомості, що сповнились на протязі одного місяця. Команда Б.[уковинського] К.[уреня] зараз почала виконувати розпорядження сотника Світлика, перевірила підозрілих поляків

у місті та в повіті, одної ночі всіх арештувала, перевела слідство та около 60-тьох, на чолі з братами Сливінськими, відставила до Коломиї.

Серед цього нервового військового становища і небезпеки, Микола Тонущак дістає телеграму від військових властей У[країнської] Н[ародної] Р[еснубліки] (ген.[ерала] Сальського), що вони приготовляються до офензиви на Каменець-Подільський і він формує нову дивізію, до якої приділить Буковинський Курінь, і щоб курінь прибув до міста Скали, де одержить дальші інформації.

Команда куреня почалась приготовлятись до залишення міста, але рішилась залишити одну чоту для втримання порядку в місті. Коли курінь вирушив з міста в сторону Обертина, румунські війська з’явилися в селі Серафинцях і вислали делеґацію, що вони займуть Городенку для задержання порядку, бо Галицька Армія розбита поляками відступає в сторону Збруча, а на їх запіллю безпорядок: тому вони – румуни займуть ціле галицьке Покуття тимчасово, а відтак відступлять до Румунії.

З великим жалем приходилося буковинським стрільцям покидати Городенку та буковинське пограниччя перед румунським ворогом, що безправно заняв їх зелену Буковину та знущається над їх батьками та матерями, а тепер ще і поза Буковину не дає спокою та йде на поміч другому ворогові України, щоб не дати українському народові на своїй прадідівській Батьківщині створити свою вільну-незалежну державу, бо забули вороги, що і вони гнулись під кнутом чужих держав.

[Буковииський Куріиь у Великій Україиі]

Курінь вирушив із Городенки в сторону Обертину, де був одинокий перехід паромом через Дністер. Майже за тиждень курінь прибув до Скали. Там вже були військові частини У[країнської] Н[ародної] Р[еснубліки], що приготовлялися до офензиви. Команда куреня очікувала на своє призначення, а за той час сотник О. Каитимір і командир Ціпсер, рішили піти по доокопичних селах по закуп харчів, бо в курені було вже понад триста стрільців для прохарчування, а в місті Скалі не можна було нічого купити, хоч і села відмовлялись через свої недостатки в часі війни. В околиці містечка Прибіжжя, була дідичка полька, що походила з українського роду, Сапіга, так що по трудах і примусу закуплено харчі, а також і худобу.

У Скалі з’явились збільшені частини військ У[країнської] Н[ародної] Р[еснубліки], що приготовлялися до настуну на Каменець Подільський, як рівно ж готовилися до переформування другої дивізії в третю, під командою генерального штабу, генерала-хорунжого Олександра Удовиченка. Напередодні настуну, 31-го травня 1919, наступ почався ще під назвою другої дивізії, в якій брали участь ось такі частини:

1-ий полк Синьої Дивізії – командир полк.[овник] О. Вишнівський,

1-ий Чорноморський Полк – командир полк.[овник] Е. Царенко,

Окремий Курінь – командир В. Ольшевський,

Гарматна Бригада – командир полк.[овник] Г. Чижевський,

Буковинський Курінь в резерві під командою сотника М. Ціпсера та сотника-ад'ютаита О. Каитиміра,

Командир настуну – генерал Олександер Удовиченко.

Вночі, 31-го травня дивізія у авангарді першого полку Синьої Дивізії, під командою полк.[овника] О. Вишнівського, розпочала наступ на Оринін, а здобувши його, виходить в запілля Рихтицької групи ворожих сил, розбиває їх і у завзятих боях наступає на Каменець Подільський та опановує його майже без боїв. Буковинський Курінь рівно ж входить до міста і приміщується у будинку дівочої гімназії, а відпочиваючи рівночасно приготовляється на бойовий фроит.

Несподівано з'явився в курені організатор і духовий батько куреня отаман, як його звали стрільці, Микола Тонущак, а з ним поручник Семен Григоряк з Іспаса, який перейшов з Галицької Армії зі сотнею стрільців-буковинців і около сорок галичан, між ними дві медсестри, одна буковинка Маруся Ілюк.

Пізніше сотник С. Григоряк був командиром куреня і брав участь у зимовому поході й чудом спасся від смерти під Базаром. Рівно ж прибув до куреня поручник Юрко Каитимір із У[країнської] Г[алицької] А[рмії], брат Омеляна, за намовою якого знову повернув до своїх частин, бо двом братам в одній військовій частині небезпечно бути на фронті.

У половині червня Другу Дивізію перейменовано на Третю Пішу Стрілецьку, а Запорожська Січ от.[амана] Божка стала Другою Дивізією. Склад Третьої Пішої Стрілецької Дивізії був наступний:

7-ий Синій Полк – командир полк.[овник] О. Вишнівський,

8-ий Чорноморський Полк – командир Е. Царенко,

9-ий Полк створений із Запоріжського Загону та Буковинського Куреня – командир полк.[овник], а відтак ген.[ерал]-хор.[унжий] Павло Шандрук,

3-тя Гарматна Бригада – командир полк.[овник] Г. Чижевський.

До дивізії входили пізніше ще другі частини.

Командир Дивізії ген.[ерального] штабу полк.[овник] О. Удовиченко,

Помічник командира полк.[овник] В. Ольшевський.

Начальник Штабу – ген.[ерального] штабу сотник Татаринців.

Буковинський Курінь, коли включився з третим полком і став 3-им куренем полку під командою полк.[овника] Павла Шандрука, задержав свою назву і традицію буковинського війська, мав наступний склад: три сотні стрільців піхоти по 120 під командою сотенних Е. Буцури, М. Лупашка,

С. Григоряка, одну сотню кулеметну з 12-ма кулеметами та 70-ма кулеметчиками – командир В. Величко. Рівно ж одну чоту зв'язку з 35-ма стрільцями та чотирма дівчатами – командир Іван Пігуляк. Добре зорганізований обоз із похідною кухнею – командир поручник П. Молчанський. У резерві куреня було приблизно двадцять старшин, між ними 6-тьох буковинських жидів. Штаб куреня: командир сотник М. Ціпсер, ад'ютаит-сотник Омелян Каитимір, кадровий організатор – отаман Микола Тонущак і рівночасно мав функцію зв'язкового з дивізією і полком.

Перший бій звів Буковинський Курінь за село Минківці та містечко Нова Ушиця або, як казав ген.[ерал] П. Шандрук – перше боєве хрещення. Стрільці куреня наступали в взірцевому порядку та дисципліні. Курінь звів бої за Вербівці, Курилівці Муровані, м. Копайгород, Джурин, Ялтушків, Маранівка й Борок. В Копайгороді Б.[уковинський] К.[урінь] звів завзятий бій з ворогом, що в коитратаці були заняли частині міста та почали обстрілювати курінь з тилу. Сотник О. Каитимір, бачить загрозу куреня, на скоро підводить сотню М. Лупашка, що була в резерві, та пішов з нею в коитратаку і скорим маневром вибиває большевиків із Копайгорода. В бою мав курінь трьох забитих і кількох ранених.

При кінці червня ворог відступив в сторону Шаргорода і Старої та Нової Мурафи. Дивізія одержує нові завдання і накази під командира О. Удовиченка, щоби 9-ий полк на чолі з полк.[овником] П. Шандруком перейшов до м. Обухова, як резерва 3-ої дивізії та приготовлявся до заняття міста Могилева. По кількох днях відпочинку, полк одержує наказ заняти м. Лучинець, що лежить на желізній дорозі до Могилева. Після короткого бою, полк атакою в авангарді Б.[уковинського] К.[уреня] вибив ворога з містечка. В тому бою поляг хороброю смертю хорунжнй В. Торушанко, а не сотник Омелян Кантимір, як подає ген.[ерал] О. Удовиченко в «Третій Залізній Дивізії».

9-му полку наказано залишитись в м.[істі] Лучинець, відпочити та приготовитися до настуну на місто Могилів. Однак по кількох днях, то є 15-го червня полк.[овник] П. Шандрук одержує другий наказ: вирушити сейчас із Лучинця в сторону Могилева, заняти його та очистити його від регулярних і нерегулярних ворожих частин і полкові надається повні права щодо виконання цього наказу.

Командир П. Шандрук посилає 1-ий курінь й 3-ий буковинський, здобути місто Могилів, а 2-ий курінь залишає в резерві. Буковинський Курінь наступав в цеитр міста по лівому боці Дніпра, а 1-ий курінь горою міста із півночі.

Фроит розвинувся майже на дві верстви. Сам полк.[овник] П. Шандрук був із своїм штабом на узгір'ї міста – керуючи боєм. Тут згадаю, що командир Б.[уковинського] К.[уреня] сотник М. Ціпсер нагло захорував і відійшов

в тил полку, подався до Каменця, а сотник О. Каитимір перебрав команду куреня, а Івана Пігуляка, начальника зв'язку, назначив своїм ад'ютаитом, та посилає його до полк.[овника] П. Шандрука, як зв'язкового ад'ютаита.

Боєм за Могилів уже проводив Б.[уковинський] К.[урінь] сотник О. Кантимір. Оба курені вирушили на свої позиції і тільки, що зближалися до міста, передні відділи ворог обстріляв скорострілами та гарматами. Курінь розвинувся сейчас фроитом трьох сотень під командою сотенних Буцури, Григоряка та Лупашка, скорострільна сотня сотня підходила під сотнями. Спочатку бій тривав около дві години, ворог без перерви стріляв із скорострілів і гармат, наші частини поволі підходили до міста. Командир О. Каитимір бачить, що бій протягається, тому приказує сотникові Величкові підтягнути скоростріли та розпочати сильним обстрілом по большевиках, а тоді стрільці скорим випадом рушили в місто. Знову сотник Григоряк своєю сотнею наскоро вдирається на залізничний двірець, захоплює його та примушує чабанівців до скорої втечі.

У тому часі перший курінь із гори північної сторони міста, почав наступ обстрілюючи чабанівців, що почали втікати. Серед утікачів створився хаос, а утікаючи, як отара овець, залишали зброю, кулемети та гармати. Та ще гірший переполох повстав серед чабанівців, коли румуни з своєї сторони Дністра віддали кілька гарматних пострілів по чабанівцях. Румуни пізніше, коли вислано до них делеґацію, перепросили 9-ий полк, бо думали, що большевицькі банди нападають на Могилів, щоб його ограбувати. Треба признати полк.[овникові] П. Шандрукові, що виробив добрий плян настуну на Могилів і уміло кермував ним, велике признання і Буковинському Куреневі та командирові О. Каитимірові, що на скоро умілим атаком на залізний двірець, приневолив чабанівців до втечі з долини міста Могильова.

На другий день, полк.[овник] П. Шандрук зарядив дефіляду цілого полку через місто. Могилівське українське громадянство привітало полк квітами, а управа міста на чолі з братами Дядинюками улаштувала для цілого полку бенкет із танцями в дівочій школі. Бенкет в честь полк.[овника] П. Шандрука та старшин відбувся в міському уряді, в якому взяв участь і румунський командир, майор Йованиску з міста Атаки, по другій стороні Дністра і перепросив за обстріл полку. По бенкеті були танці, де могилівські дівчата-студентки танцювали з стрункими чорнобривими буковинцями, радіючи з побіди над ворогом рідного війська. Рівно ж міська управа подарувала для полку 200 повних військових строїв, що були доручені кілька тижнів пізніше.

Щиро та з великою любов'ю українське громадянство Могильова привезло своє рідне військо й було горде за нього, що вигнало з міста і звільнило він бандитського полку Німії-Серебрії і запроданців Чабана та Криворучки,

які знущалися над своїм рідним народом та помагали російським большевикам нищити українську щойно проголошену державу.

Полк.[овник] П. Шандрук наказав залишити одну чоту Б.[уковинського] К.[уреня], як залогу міста яка пізніше стала кадрою куреня на чолі з отаманом М. Тонущаком. Сам полк.[овник] П. Шандрук залишив полк і був перенесений до Каменця Подільського, а його місце заняв підполк.[овник] П. Нечитайло, а відтак полк.[овник] П. Мацак.

По кількох днях відпочинку 9-му полкові наказано залишити Могилів і перейти форсовим маршом в район міста Мурафи, де він зупинився в селі Должок, кілька миль від Мурафи. Лубенський кінний полк, що також залишив Могилів, задержався на передмістю Мурафи, але ночею був заскочений большевицькою піхотою. Та заки вартовий заалярмував сплячих лубенців, червоні захопили около 30 коней та почали стрілянину. На щастя 3-й Б.[уковинський] К.[урінь] 9-го полка, почувши стрілянину, підійшов лубенцям на поміч і відбив атаку червоних. Утікаючих червоних лубенці шаблями змасакрували більшу ворожу частину, відібрали коні.

Із села Должок 9-ий полк переходить до міста Джурина як резерва дивізії, але йому надають завдання провадити демонстративні напади на станцію Ярошенка-Шпитків, а один курінь вислати на ліве крило 7-го Синього Полку, на другій стороні залізничої дороги Жмеринка – Вапнярка.

Бій за стаицію Вапиярка

26-го липня 1919 р. розпочався наступ 3-ої дивізії в такому наказаному наступі командирові ген.[ералом] О. Удовиченком:

7-й Синій Полк наступає на с.[ело] Аитопіль, м.[істечко] Марківка, с.[ело] Вербове,

8-й Чорноморський Полк наступає на села Телівка, Савчено, Нетребівка,

9-му Полку наказано наступати на станцію Вапнярка двома куренями – першим і третим Буковинським Куренем під командою О. Каитиміра.

Після цілоденного болю, курінi здобувають Цапівку, Колодянку та підходять близько станції Вапнярки. Ворог зміцнений двома куренями мадярським і жидівським, що надійшли з Одеси і завзято ставлять опір, але не наступають. Біля 10-ої години ночі, сотник Каитимір робить сильний наступ на станцію, піддержаний першим куренем, що підійшов із Колодянки. Розпочинає сильний вогонь з кулеметів та штурмує двома сотнями чоло станції. Ворог заломався та почав утікати, бо довідався, що з лівої сторони села Вербівки наступають стрільці – це був курінь 7-го Синього Полку на чолі сотника Довгаля, рівно ж із ліса поза ворогом появився 2-й курінь 9-го полку під командою сотн.[ика] Б. Чміля. Коли стрільці тих двох куренів дійшли до станції, станція була вже занята коло 11-ої години ночі, а ворог утікав по

залізній дорозі до міста Христинівки. Мені як ад'ютаитові Б.[уковинського] К.[уреня], який ввесь час був при командирові сотн.[икові] О. Каитимірові й з ним у наступі на Вапнярку брав участь – дуже дивно, що ані ген.[ерал] О. Удовиченко, ані сотн.[ик] О. Вишнівський, ані сотн.[ик] Б. Чміль, ні одним словом не згадують про Б.[уковинський] К.[урінь], сотн.[ика] О. Каитиміра, який два рази своїм куренем здобув вапнярську станцію, а все приписано, а найбільше «героєві» сотн.[икові] Б. Чмілеві, який умів завсіди доносити ген.[ералові] О. Удовиченкові чужі – собі приписані успіхи, (дивись «Третя Залізна Дивізія» сторона 115–134–164).

Тут також мушу ствердити, як по мачушиному скривдили хоробрий Буковинський Курінь штаб 3-ої дивізії та генерального штабу ген.[ерал] хор.[унжий] М. Канустянський, коли давали оцінку за боєві акції дивізії, за що вона одержала назву «Третя Залізна Дивізія». За боєву хоробрість дістали відзначення ген.[ерал] О. Удовиченко, командир дивізії; його помічник О. Ольшевський; 7-й полк, полк.[овник] О. Вишнівський; 8-й полк, полк.[овник] Царенко; 9-й полк, полк.[овник] П. Шандрук, до заняття Могилева, але не згадують, що 3-й курінь буковинських стрільців був у боях, а за це згадують сотн.[ика] Б. Чміля, що то він був героєм стрілецького полку, після відходу полк.[овника] П. Шандрука, а це є неправдою, бо поперше Б. Чміль не був полковником, не брав участи у заняттю Могильова, не був назначений командиром полку, а був назначений полк.[овником] П. Шандруком, підполк.[овник] Нечитайло, а пізніше командиром став полк.[овник] Мацак. Коли він захорував перед наступом на Клевань проти денікінців, командиром був назначений полковн.[ик] Євтушенко. Рівно ж одержали признання бригади артилерії під командою полк.[овника] Г. Чижевського та командира сотн.[ика] В. Зарицького. Всі були героями дивізії, тільки не Б.[уковинський] К.[урінь], що включився, як 3-й курінь 9-го стрілецького полку і цілий час почавши від Мінківців, Нова Ушиця, Вербівці, Копайгород, Шаргород, Стара і Нова Мурафа, Лучинець, Могилів, Вапнярка... Б.[уковинський] К.[урінь] наступав по залізній дорозі та по камінній шосі, й в тих боях загинули командири куреня сотн.[ик] О. Каитимір, сотн.[ик] Буцура, сотн.[ик] кулеметів В. Величко, хорунжий Турушанко, десятки стрільців полягло в боях або від тифу і зросили своєю кров'ю та кістками поля Поділля, Херсонщини... Чотириста молодих юнаків, переважно студентів, серед них около 50 старшин, вирушило в складі 3-ої дивізії, до бою, боротись за свою українську державу, а скільки повернуло домів, про це знає лиш всемогутній Бог... і вони не достоїлись хоч малої згадки їх бойового признання.

По заняттю залізничої станції Вапнярки, 9-ий полк дістає завдання: вирушити в сторону села та станції Крижопіль. Перший і Другий курені ви-

йшли по лівій стороні залізничної дороги, а третій буковинський по правій стороні. По дорозі Б.[уковинський] К.[урінь] заняв село Вільшанку та подався правим крилом горою залізничної дороги в сторону крижопольської станції. Станція була в долині серед рідкого лісу. Курінь занимає позицію перед лісом. Командир О. Каитимір посилає дві сотні в наступ, а одну залишає в резерві, в лісі, щоб прикривала тил наступаючих частин-сотень.

Коли тільки одна сотня почала входити в долину, над'їхали два ворожі бронепотяги, один запанцерований, а другий на звичайній плятформі з кулеметами та двома гарматами і почали сильним огнем обстрілювати наступаючих стрільців. Командир заряджує відворот до лісу. Відтак бронепотяги перестали вогонь та подалися, один в сторону Вапнярки, а другий сховався за лісом. У тому часі надлетіла кавалерія Котовського та почала обстрілювати ліс, не знаючи, що там находиться розстрільна стрільців, яка відповіла сильним огнем із рушниць та кулеметів, між ворогами повстала метушня, попадали два підстрілені коні, два забнті і ранені кіннотчики, а решта в паніці подались до втечі.

Командир О. Каитимір, бачучи, що він у грізному положенню і має ворога з двох сторін і знає, то на лівій стороні станції чекає на його наступ чорноморський курінь. Він рішає динамітом знищити залізні шини на лінії, щоб бронепотяги не могли підходити та нас обстрілювати. Він посилає одну чоту, щоб це виконала. Коли стрільці подались в долину, доходячи до допоки, знову появились бронепотяги і почали стріляти по стрільцях з гармат і кулеметів. Нервовий та злий командир О. Каитимір, вибігає з лісу та скорим бігом старається завернути чоту, щоб сховалась в кущах близько дороги. Большевики на плятформі побачили його рух до стрільців, відкрили огонь, раптом командир паде, бо відламок шрапнелі перебиває йому ногу в коліні, нога звисає на одній жнлі. Як його ад'ютаит, вибігаю зількома стрільцями, забираємо його до лісу, він кричить до мене: «Іване, відрубай жнлу та стримай кров!» Немає великих бандажів, малі перемокають, уживаємо свої брудні сорочки та стримуємо кров. Надходять санітари та перевивають ногу чистими бандажами...

Команду куреня перебирає сотник С. Григоряк і готується до наступу на станцію Крижопіль. Мені припоручує забрати командира О. Кантиміра до курінного обозу та відіслати до Могилева, де находилась кадра Б.[уковинського] К.[уреня] і військова лікарня. Отаманові Т. Тонущакові пишу кілька слів, щоб покликав брата Юрка з Галицької Армії. Забираю з обозу кулеметну тачанку зі сильними бессарабськими кіньми, знаходжу чотирьох стрільців, що знають дорогу до Могильова й наказую скоро їхати, щоб дістатись під опіку лікарів і уникнути гангрени. Сам вертаюсь до боєвої лінії куреня, де вже новий командир сотн.[ик] С. Григоряк провадить наступ на Крижопіль.

З правого крила до залізної дороги та з противної сторони станції Чорноморський Курінь 8-го полку нападом проганяє ворога, занимає станцію, а в його утечі Б.[уковинський] К.[урінь] обстрілює утікаючих в паніці, підпалюючи один бронепотяг, у вагонах залишили багато воєнного матеріялу. Два курені 9-го полку ще не здобули м. Петрашівку, які одержали наказ це зробнти.

Крижополем закінчую свій спомин та операції 3-ої Дивізії, в якій Б.[уковинський] К.[урінь] ще дальше брав участь у боротьбі з большевиками, денікінцями аж до переходу в Польщу. Той період буде поміщений в короткому часі в спомині, що появиться окремою книжкою під назвою: «Буковинський Курінь в складі 3-ої Залізної Дивізії».

Мій спомин присвячений 59-й річниці смерти командира сотника Омеляна Каитиміра, що було моєю ціллю, включив цілий період операцій 3-ої Залізної Дивізії, лиш на те, що Б.[уковинський] К.[урінь] брав у ній участь під його командою та відзначити славну хоробру смерть сотника Омеляна Каитиміра, а з ним і Буковинського Куреня... а дальше продовжу про трагедію братів Каитимірів...

Подорож до лічниці в Могильові тривала около 24 годин. Хорий дуже терпів бо довга дорога, зле забандажована нога спричинила горячку, його непритомного привезли до шпиталя. Отаман М. Тонущак докладав всіх старань, щоб рятувати, в операції відтяли ногу вище коліна, бо наступала гангрена... рятунку не було. Перед смертю прибув із галицької армії брат Омеляна, поручник Юрко Каитимір, хоч у горячці пізнав брата, тяжка і жалісна була остання зустріч двох братів. Вимовляючи останні слова: «Подай вістку мамі і сестрі Марії та нареченій Калині, а сам уважай на себе...» Довго... довго дивлячися в очі братові, заснув вічним сном...

Не стало сотника Омеляна Каитиміра – Буковинського Куреня, залишив стареньку маму, сестру Марію, брата Юрка та наречену Калину на Зеленій Буковині, своїх друзів-старшин і хоробрих буковинських стрільців, що ще дальше боролись за кращу долю українського народу.

Кадри Буковинського Куреня на чолі з отаманом Миколою Тонущаком занялися похороном. До них долучилася ціла могилівська громада, бо ж це він, під керівництвом полк.[овника] П. Шандрука, здобув своїм буковинським куренем Могилів від чабанівських банд і серебрійського полку, що знущалася над українським населенням. Похорон був велнчавий, до церкви відпроваджували його тіло положене на гарматі, запряжено в чотири коні, яку Покійний здобув на станції міста. Сотня буковинських стрільців і других військових частин, що були в місті взяли участь у похороні. За ними йшло українське громадянство. Церква була переповнена, численна участь духовенства, співав церковний хор. Тіло спочило в садку цьої церкви, де може спочиває до цих часів, якщо ворожа безбожницька рука не знищила його могили.

Юрко Кантимір по похороні повертає до У[країнської] Г[алицької] А[рмії], яка спільно з армією УНР 31-го серпня 1919 р. заняла столицю України Київ. Це була спільна й остання перемога українських армій у столиці, яка тривала дуже коротко, бо під Київ підійшли денікінці, увірвалися до Києва та розпочали вуличні бої. Українська армія була за слаба, щоб встоятись проти денікінської армії. Знову в У[країнській] Г[алицькій] А[рмії] повстає непорозуміння, наступають перевороти, перехід до денікінців, а кілька місяців пізніше приняли перемир'я з большевиками, які погодились на це, бо мали пляни. Переводили реорганізацію тих частин, а головне жадали від старшин виректися своєї державницької мети. Це викликало серед старшин невдоволення, повстав бунт старшин проти влади, але ця його здусила під загрозою кулеметів. Багато старшин большевики розстріляли, а понад сотню вислали до карного табору в Кожухові, біля Москви, де багато загинуло з голоду та зимна, а решта відіслали на Соловки вирубувати ліси серед страшного морозу та знущання.

Поручник Юрко Кантимір також був висланий до Кожухова й ніколи не вернув зі заслання. У 1940 р., як большевики заняли Буковину й вигнали румунів, зараз поарештували свідомих українців-націоналістів, між ними кузина Омеляна і Юрка – П. Кантиміра[1], а також того сина славного футбаліста, за якими і слід пропав...

Так був знищений рід Кантимірів, всі віддали своє життя за кращу долю своєї Батьківщини-України...

Брати Омелян і Юрко залишили свою стареньку матір і сестру Марію на Буковині, вони їм допомогли закінчити українську гімназію, та мріяли про вищі науки... та їх мрії не сповнились. Старенька мати не витримує втрати синів і скоро помирає, а сестра Марія у свойому смутку за братами склала патріотичний вірш у формі старинних козацьких дум, вложує зміст із життя братів, як це вони йдуть на війну боронити Україну, в бою з большевиками попадають в полон і в муках вмирають. Ця дума-пісня скоро поширилась по селах Кіцманеччини та Вижниччини.

Святослав Лакуста, вчитель української мови та латини у Вижницькій гімназії поцікавився Буковинським Куренем та його стрільцями, бо вони були його учнями, де вони багато йому оповідали про боротьбу з большевиками, а він відтак написав про них кілька статей у часописі «Час». Коли дійшла до нього дума-вірш Марії Кантимір, він дуже поцікавився думою, відвідав Марію, одержав більше відомостей про братів, а відтак переробив думу у формі старих козацьких дум і назвав її: «Дума про двох братів Кантимірів». Дума влучно змальовує епізоди з боротьби за державність в 1918–1920 рр. Дума була друкована

[1] Петро Кантемір, військовий інвалід, працював урядовцем в Кіцмані, де й номер в 1939 р.

в 1936 р. в альманаху «Самостійність» стор. 8–17, Чернівці. Не було нагоди в цілости її дістати, тільки два уривки, що були друковані «Буковина – її минуле і сучасне» стор. 568-9. Вона дуже нагадує рнтмікою та формою козацькі думи.

Закінчую цей мій спомин в 59-ту річницю смерти сотника Омеляна Кантиміра, командира Буковинського Куреня в складі 3-ої Залізної Дивізії, кінцевою строфою з думи про двох братів Кантимірів Святослава Лакусти:

«Спіть, Герої!»,
Оборонці держави святої,
Доки воля не засяє,
Доки прапор не замає,
Над українськими землями,
Ваша слава жнти буде поміж козаками,
Поміж українськими лицарями,
Поміж хоробрими стрільцями,
Поміж України синами,
Синами і дочками й поміж діточками
Во віки вічні!
Щоб ідею про Україну самостійну убнти,
Щоб Україну собі покорнти,
Московські червоні кати добре знали,
Сотню старшин українських із Кожухова
в Соловки заслали,
Туди кляті кацапи наш квіт висилали,
Висилали й висилають,
І мільйони українців пропадають,
У пекельній тій неволі.
Хто там попав, вже про волю,
І подумати не може,
Скарай катів, милий Боже!
У білому морю, у мочарах непроходимих,
Там лежнть, та в’язниця проклята,
Там ліси рубають, дерева сплавляють,
Українськими руками кати кляті,
І бідних невільників там катують,
Гірше собак їх нещасних годують,
На морозах вони днюють і ночують,
Обідрані холод превеликий зносять,
Та смерти собі просять...

Друкується за: «Буковина» (Торонто). – 1978. – Ч.2–3

Григорій Сидореико

Звіт голови делеґації Української Народної Республіки на Паризькій мирній конференції про події 1919 р.

Секретно.

Пану голові Директорії Української Народньої Реснубліки

Президента делєгації Української Народньої Реснубліки на Конференції Миру в Парижі Г. Сидоренка

Доклад.

Повернувшись в листопаді минулого року з Румунії з Яс, куди я був командирований Український Національним Союзом для переговорів з представниками Антанти відносно принятого президією Союзу рішення скинути Скоропадського, знищення гетьманщини і відновлення Української Народньої Реснубліки, – я був уповноважений високою Директорією, яка перебувала тоді у Виннпці, їхати представником Реснубліки в Париж на Конференцію Миру, куди і виїхав ще до взяття нами Києва і скинення Скоропадського без всяких віз, тільки з мандатом високої Директорії, з яким я проїхав через Венгрію і Австрію і добрався до Відня, де в нашому посольстві взяв дипломатичний паспорт. Але у Відні не було представників Антанти, тому не можна було дістати візи до Парижу, а швайцарська границя була замкнена. Тоді мені поставив візу чехо-словацький представник у Відні п.[ан] Тусар, теперішній прем'єр-міністр в Чехо-Словакії, який дуже прихильно поставився до мене і взагалі старався зробнти все можливе для улекшення мого переїзду до Парижу, але віза чехо-словацька сказалася недійсною до Парижу.

З Відня я виїхав в Інсбрук на італійсько-австрійський фронт і рішив пробнтись через італійський фронт в Італію, щоб звідти вже пробиватись у Францію, але в італійському штабі мені заявили, що без згоди Риму не можна проїхати через фронт в Італію. Я тоді заявив, що маю мандат високої Директорії Української Народньої Реснубліки і прохав послати телеграму відносно мого бажання проїхати через фронт в Італію головнокомандуючому фронтом. Не дивлячись на те, що штабні офіцери мене запевняли, що це немислима річ, щоб мені був даний дозвіл, головнокомандуючий дав приказ мене негайно пронустнти через фронт в Італію, і я проїхав до Мілану, а звідти направився до Франції, але на першій французьій станції Мантон мене не пронустли далі, позаяк не було дозволу французького уряду. Тоді я зупинився в Мантоні і послав французькому міністрові закордонних справ Пішону телеграму з проханням дати мені по телеграфу дозвіл проїхати до Парижу.

Я прочекав у Мантоні три дні і відповіді не одержав. Тоді я рішив, що представнику Української Народньої Реснубліки не подобає чекати ще далі відповіді, тому послав другу телеграму п.[анові] Пішону вже з вимогою про-

нустнти мене й то негайно і зявив, що я кидаю Францію і повертаюсь до Італію і відповідь прохаю прислати мені до Турину, куди я негайно і виїхав. Одночасно я послав телеграми до урядів англійського, американського, італійського і японського з заявою, що я маю мандат для переговорів у Парижі з представниками цих урядів, а мені не дається дозволу на проїзд до Парижу. По приїзді в Турин я одержав дозвіл на проїзд до Парижу, куди я негайно і виїхав укупі з секретарем п.[аном] Антоном Петрушевичем, сином д-ра Євгена Петрушевича, і прибув до Парижу 20 січня цього року.

По приїзді в Париж я перш усього побачився з міністром закордонних справ Пішоном і з'ясував йому ганебність поводження французького консула в Одесі Енно, при чому п.[ан] Пішон цілком погодився зі мною і при мені написав телеграму з приказом про звільнення Енно з посади. Я пропонував п.[ану] Пішону, а потім і президенту Конференції Миру, французькому прем'єр-міністру Клемнасо, щоб Франція підтримала питання про визнання самостійности Української Народньої Реснубліки і взяла ініціятиву в свої руки. Але мені було сказано, що се дуже важко робити, бо Франція зараз майже зруйнована, має біля двох мілїонів забитих на війні, немає транспорту і їй не можна вести значну політику на Сході, і було добавлено, що се пнтання буде дебатуватсь і що можна зробнти, буде зроблено. Тоді я звернувся до других делєґацій великих держав – англійської, американської, італійської і японської і рядом побачень і переговорів з визначними членами їх мені удалось добитись того, що в Раді Чотирьох ініціятиву по визнанню самостійности Української Народньої Реснубліки взяла в свої руки Америка, при чому Англія залишилась резервованою з обіцянкою в критичну хвилю допомогати нам, Італія прихильною і Японія, представник якої не брав участ в засіданню Ради Чотирьох, теж більш-менш прихильною.

По приїзді в Париж я узнав, що Франція підпирає бар'єр з держав Польщі і Румунії з спільною границею між ними, причому Галичина мусіла входнти в Польщу як польська провінція, а Буковина в Румунію. Цей бар'єр Польща-Румунія муснть з одного боку захищати Західню Евронү від російського большевизму, а з другого боку роз'єднати Росію від Германії в майбутньому і не давати Германії змоги безпосередньо впливати на Росію і ввести її в сферу своєї політики проти Антанти. Тоді я, з президентами делєґацій інших самостійних держав, які повстали на терниторії бувшої Росії як Естонія, Латвія, Лнтва, Біла Русь, Грузія, Азербайджан і Північний Кавказ увійшов в тісний контакт, і ми утворили другий бар'єр держав від Балтійського до Чорного моря, який при визнанню самостійности цих держав граб би ту же ролю, що і бар'єр Польща-Румунія, був би більш міцним, ніж перший бар'єр, і крім того Україна через Галичину-Буковину входила б одночасно і в

перший бар'єр Польща-Румунія. Тому мною, крім принціпа самостійности Української Народньої Реснубліки, був піднятий перед Конференцією Миру ще другий принціп – недонущення партажу (поділу) українських земель, базуючись на тому, що воля українського народу утворнти одну спільну державу і жнти вкупі була висловлена ясно актом 3-січня сього року відносно приєднання Галичини і Буковини до України. На цих двох принціпах українське пнтання і дебатувалось і досі дебатується на Конференції Миру. Для закріплення цих принціпів офіційним шляхом, крім словесних переговорів, мною був поданий на Конференцію Миру цілий ряд писаних нот з пропозицією визнання самостійности Української Народньої Реснубліки і з протестами проти намічаємих приєднань: Галичини до Польщі, Буковини до Румунії і Угорської України до Чехо-Словакії.

Спочатку Америка для розв'язання російського пнтання видвигнула проект конференції представників усіх держав, що виникли на терниторії бувшої Росії, вкупі з представниками большевицького російського уряду на островах Принкіпо, при чому було намічено, що на цій конфренції большевицький російський уряд муснть признати самостійність всіх нових держав, виведе свої військa з тих держав і, зробивши деякі уступки з своєї большевицької програми, буде визнаний російським урядом в етнографічних межах Росії (Великоросії). Я так само, як і президенти делеґацій всіх инших держав в межах бувшої Росії, подав офіціійну ноту про згоду прийняти участь в цій конференції. Так само прислав по радіо згоду і російський большевицький комісар закордонних справ Чічерін. Але цей проект, завдяки рішучому протесту Франції, був провалений в Раді Чотирьох.

Після того як Америка взяла ініціятиву і пнтанню про визнання самостійности Української Народньої Реснубліки і погодилась з принціпом недонущення партажу українських земель, мені була поставлена умова припиннти війну з Польщею з тим, щоби спочатку був заключений армістім (перемир'я). Я дав на це згоду, при чому поставив вимогу, щоб українська делеґація була юридично в протоколі Конференції Миру визнана рівноправною з польською делеґацією і щоби пнтання про армістіс, коли згодяться уряди український і польський на се, вирішалось би в Парижі з участю української і польської делеґацій з запрошенням спеціялістів з місця – з України і Польщі. Питання про визнання української делеґації на Конференції Миру рівноправно з польською делеґацією я поставив рішучо і твердо, відмовившись до сього вняснення давати в комісіях Конференції Миру, де де брали участь поляки як рівноправні члени, які-небудь пояснення відносно українсько-польського пнтання і армістісу з Польщею, бо я рахував, що се було б з одного боку приниженням гідности Української Народньої Реснубліки, на що я як репрезентан її на Конференцію Миру ні в якім разі не міг

згоднтися, а, з другого боку, се давало б велику перевагу членам польської делеґації в боротьбі з нами.

Ці мої вимоги були Радою Чотирьої признані цілком слушними і приняті були в засіданню 19 марта сього року, коли за підписом чотирьох репрезентантів великих держав – В ільсона, Лойд-Джорджа, Клемансо і Орляндо були вислані телеграми до командуючого українською армією ген.[ерала] Павленка і до командуючого польською армією з пропозицією негайного встановлення армістісу, чи то на місці, чи в Парижі з участю української і польської делеґацій. Все це в зв'язку з тим, що Америка взяла в свої руки ініціятиву про визнання самостійности Української Народньої Реснубліки, рахувалось в усіх дипломатичних колах нашою першю значною дипломатичною побідою на Конференції Миру.

З самих перших днів мого перебування в Парижі мною було помічено, що про Українську Народню Реснубліку ніхто докладно не знає, не тільки в широких масах, але й серед дипломатичних і політичних кіл, не знають про українську справу взагалі, про домагання українського народу і його уряду. Тому вороги Реснубліки розповсюджували вільно всякі брехні і інсинуації про нас і ширили провокацію, головним робом напирали на те, що ми є большевики і германофіли. Для розбиття цих брехень і провокацій мною було засновано в Парижі Українське Пресове Бюро, яке почало видавати і видає досі французькою мовою «Bulletin d'Informations» три рази на тиждень, і було видано багато брошур, книжок і листків французькою мовою, в яких освітлено з усіх боків українське пнтання, нарешті видано мемуар про самостійність України, який був поданий на Конференцію Миру. Все це було розповсюджено і розповсюджується не тільки в Парижі і у Франції, але й в Англію, в Америку, в Італію, і в невтральні країни, так що тепер можна сказати, що проароблена колосальна робота в змислі інформації культурного світу про українську справу, і тепер вже ніхто не тільки з дипломатичних і політичних сфер, але й широких верств інтелігенції в Европі і в Америці не вірнть про те, що ми усі германофіли.

Одночасно для цієї справи була пртягнена французька, італійська і невтральна преса, в якій тепер вже сміливо пишеться про необхідність визнання самостійности Української Реснубліки, тоді як раніше всі статті були або ворожі або неприхильні до нас. З другого боку прийшлось також розбивати дуже розповсюджені серед крайніх лівих течій французького громадянства, репрезентуємих п.[аном] Льонґе і його газетою «Ле Попюлер», переконання, що ми є конрреволюціонери. Це також удалось розбнти, бо було нами заявлено, що український уряд спирається тільки на демократію і стоїть на принціпі парламентаризму і при першій змозі скличе констнтуанту (Установчі Збори), причому той самий Льонґе, який на інтернаціональному з'їзді

в Амстердамі голосував проти визнання Інтернаціоналом самостійности Української Народньої Реснубліки, вже в Люцерні голосував за визнання самостійности України, переконавшись, що ми дійсні демократи.

Після того, як Конференція Миру постановила взяти рішення українсько-польського армістісу в свої руки, була утворена про Конференції Миру особлива комісія. Перше засідання було 30 апріля, на якому мною була проголошена деклярація відносно цього пнтання, потім приїхали з місця представники д-р Лозинський і полк.[овник] Вітовський і була вироблена лінія армістісу, по якій Львів відходив до поляків, а нафтоносний бориславський район до нас; наша делеґація згодилась підписати цю лінію армістісу, але польська делеґація відмовилась підписати її, і поляки на місці в Галичині зробили офензиву, яка скінчилась розбиттям нашої армії в Галичині і окупацією Галичини польським військом.

Під час цієї офензиви українська делеґація послала в Раду Чотирьох рішучий протест проти цієї офензиви і в той же день під головуванням Вільсона було екстренно скликано засідання Ради Чотирьох, на яке була запрошена українська делеґація. На цьому засіданні мною було освітлено в цілому українське пнтання, боротьба українського народу і його уряду за самостійну Українську Реснубліку, його боротьба з большевизмом і ті удври, які він одержує ззаду свого протибольшевицького фронту від поляків, а віцепрезидентом Панейком було освітлено спецільно галицьке пнтання. При сьому характерними являються деякі пнтання, на яких Рада Чотирьох особливо спинялась. До таких пнтань треба віднести слідуючі.

Лойд-Джордж мене запнтав: «Ви кажете, що весь український народ з’єднався, так?» Всі члени делеґації відповіли одноголосно: «Так є».

«І надалі гадаєте завжди йти вкупі?» Знов всі члени делеґації відповіли: «Так».

Тоді було поставлено таке пнтання: «А скільки тут зараз є серед вас членів з Великої України і скільки з Галичини?» Позаяк мною були взяті на засідання і Лозинський, і Вітовський, то сказалось, що з Галичини навіть на одного члена було більше, ніж з Великої України. І це зробило велике враження, бо розбивало ту силу провокацій, що українці з Великої України і українці з Галичини йдуть нарізно у відбудові єдиної Української Народньої Реснубліки.

Друге характерне запнтання, яке задав мені той же Лойд-Джордж, було таке: «Я нічого не хочу сказати в справі визнання самостійности Української Реснубліки, але коли б так трапилось, що вам прийшлося приєднатися до Росії або до Польщі, то куди б ви воліли приєднатись?» На це я відповів: «Ні до той, ні до другої, бо воля українського народу незломна утворнти свою самостійну Українську Реснубліку і жнти в ній вкупі», і далі з’ясував, чому

це так. Це зробило також велике враження, і взагалі ми вийшли з засідання Ради Чотирьох в переконанню, що вона стоїть на нашому боці, бо всі ці домагання юридично справедливі.

Після засідання Ради Чотирьох Вільсон, як мене сповістили по телефону з американської делеґації і про що було надруковано в газетах, сів сам писати ноту про українське питання, щоб провести її в Раді Чотирьох. Обурення поляками було досить велике, і навіть Клемансо, який підтримував Польщу, не виступав в Раді Чотирьох проти нас і висловлював своє незадоволення ними, коли ми на другий день були у нього.

Але поляки, не дивлячись на незадоволення ними Антанти, продовжували свою офензиву, і коли приїхав до Парижу Падеревський, то поставили справу так, що, мовляв, то українці почали офензиву, а вони тільки примушені були відповідати на цю офензиву своєю офензивою, і крім того привіз ще договір, підписаний ним з Курдиновським, який був командирований ще з Одеси, як вони казали, українським урядом. Правда, цей договір не мав ніякого рішаючого значіння, але для провокації грав деяку ролю, бо рішаючим чинником була побідоносна польська офензива, і твердження, що вони виступали проти большевиків, також допомагали їм. Тоді Антанта, рахуючись з довершеним фактом, дала дозвіл полякам окунувати Галичину польськими військами начебто для захисту населення від большевицьких банд. 3-го липня мені було прислано від Конференції Миру запрошення прислати в субкомісію по польських справах членів делеґації з Галичини для обговорення внутрішнього статуту. На це я, порадившися з галичанами, відповів, що Галичина є частиною Української Народньої Республіки, а не Польщі, і тому в комісії для польських справ не можуть брати участи по цьому питанню члени української делеґації, а 11-го липня мене було повідомлено з Конференції Миру, що полякам дозволено завести цивільну владу в Галичині, на що я відповів протестуючою нотою.

Таким чином і досі, не дивлячись на всі заходи поляків, Галичина не приєдналася до Польщі як польська провінція, і претензії на те Укрїнської Народньої Республіки находяться юридично в силі. У той же час Вільсон мусів виїхати до Америки, приславши мені листа, в якому писав, що доля українського народу йому лежить на серці і що він в Америці буде працювати над посуненням українського питання. Рада Чотирьох розпалась, передавши всі справи Раді П'ятьох, де беруть участь міністри закордонних справ.

Одночасно з'явилась друга велика небезпека з боку Колчака і Денікіна, який признав зверхню владу Колчака. Позаяк Колчак підписав спочатку Японії, а потім і другим державам великі концесії на території всієї бувшої Росії, то у держав Антанти виникла думка признат уряд Колчака всеросійським урядом, і мене, а також президентів делеґацій других держав, що повстали

в межах бувшої Росії, представники Антанти почали умовляти відмовнтись від самостійности і піти на федерацію з Росією; але всі президенти делєґацій нових держав рішучо одкинули ці пропозиції і виступили проти признання Колчаківського уряду всеросійським урядом, і тільки дякуючи сьому енергійному й одностайному вистуну, а також тому, що російські репрезентанти Колчака в Парижі твердо стояли на єдиній неділимій Росії проти всяких федерацій, уряд Колчака не був визнаний всеросійським урядом, і Колчаку тільки було вирішено допомагати матеріяльно, щоб він знищив большевиків і захопив владу в свої руки.

Але після того, як большевики розбили Колчака, в усіх делєґаціях прямо і одверто кажуть, що вони бачать тепер ясно, що справа Колчака програна, а в Деникіна абсолютно ніхто не вірнть, бо він захопив порожню від большевиків тернторію, і кажуть, що він також буде ліквідований і нарешті чим скорше буде ця справа зліквідована, тим краще, і восени прийдеться знову вести переговори про самостійність окремих держав, при чому виринають проекти, як і на початку Конференції Миру, признати при певних соціяльних уступках большевицький уряд урядом Росії в етнографічних межах за ціну визнання цим урядом самостійности нових національних держав. При цьому зокрема щодо скорішого визнання самостійности Української Народньої Реснубліки ставляться слідуючі вимоги:

1. Твердо стояти на самостійности і на непартажу українських земель.

2. Ясно стояти на принціпі демократії, відкидаючи рішуче всякі ексцеси вроді передачі влади радам, подібно большевикам.

3. Скликати, як тільки буде змога, констнтуанту на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування.

4. Потрібно тримати в своїх руках Київ як столицю і Одесу як порт.

5. Від уряду вимагається тільки одного – щоби він твердо стояв на національно-державному будівництві цілком незалежно від того, до яких би партій не належали окремі члени уряду.

6. Щоби не було державних переворотів та ексцесів з метою захоплення влади вроді Оскілківщини.

7. Рішуча боротьба з жидівськими погромами.

Після того, як справа армістісу з поляками розстроілася, українська делєґація звернула усі зусилля на те, щоб через румунську делєґацію в Парижі привабнти на бік Української Реснубліки Румунію, при чому румунська делєґація поставила перш усього пнтання, чи буде український уряд стояти за самостійність Української Народньої Реснубліки до кінця. Після нашої позитивної і запевнюючої відповіді почались ближчі переговори і обмін телеграмами і донесеннями між румунською делєґацією в Парижі і румунським урядом в Букарешті, причому румунська делєґація в Парижі стала підпирати

українську делеґацію і одверто виступати за визнання самостійности Української Республіки, а також обіцяла впливати на уряд, щоб Україні було видане майно Запорозького Корпусу і робилась допомога в війні з Денікіном, який, як прямуючий до єдиної неділимої Росії, є одночасно ворог і України і Румунії, яка зацікавлена в справі Бесарабії.

Зазначивши в головних рисах найбільш важні точки праці української делеґації в Парижі, при чому в переданих мною в міністерство закордонних справ збірниках нот, поданих делеґацією на Конференцію Миру і в «Bulletin d'Informations» можна знайти багато подробиць цілої праці, – мушу сказати, що тепер Українська Народня Республіка стала вже об'єктом міжнародних комбінацій, і позаяк число прихильників єдиної неділимої Росії з кожним днем все падає, а прихильників самостійної Української Народньої Республіки зростає, то визнання самостійности Української Народньої Республіки являється питанням самого близького часу в залежности від наших власних сил в боротьбі за цю самостійність і від нашої власної праці в будові нашої державности.

Одним з показників того, наскільки рахуються всерйоз з Українською Народньою Республікою, може служити той факт, що українська делеґація купила в Парижі від уряду Американських Сполучених Штатів для Української Народньої Республіки військового майна – чобіт, одягу, сорочок, шинелей, штанів та ин.[шого], 75 автомобілів, 100 мотоциклетів, медикаментів з госпітальною білизною, струментами і т.[аке] ин.[ше] на суму біля 11 міліонів долярів в кредит на 5 років під обов'язання Української Народньої Республіки, при чому ми одержали всі товари і перевезли їх в наняті нами склади в Марселі і Бордо. Тепер потрібно тільки перевезти ці товари, з огляду на неможливість в скорому часі мати в своїх руках Одесу, через Румунію в Ґалац і далі по залізниці на Україну.

Президент делеґації Української Народньої Республіки на Конференції Миру в Парижі Г. Сидоренко.

29 вересня 1919 р., м. Кам'янець на Поділлі.

Друкується за: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. – К.: Темпора, 2003. – С. 536–542.

Ісак Мазепа

Україна в огні й бурі революції 1917–1921

Перед новнм етаном боротьбн

(...) Але найбільший удар нашій справі завдали поляки. Саме в цей час (в середині травня [1919]) польські війська почали наступ з півночі на цілому фронті. Це мало дуже тяжкі наслідки для нашої дальшої боротьби. Насамперед ми мусіли були прискорнти свій наступ на Україну, бо Галичина тепер переставала для нас бути запіллям. По-друге, наша армія втратила багато військового майна, яке в нас захопили поляки.

Саме тоді, до нас з Румунії через Заліщики почали прибувати частни бувшого південно-західного фронту. На вимогу головного командування, деякі з цих частин, як от військова школа, були негайно перекинуті на Волинський фронт, щоб затримати наступ большевиків. Решта військ, що приходили з Румунії, концентрувалися в районі Крем'янця для дальшого переформування. Та не встиг штаб Дієвої армії, після переїзду до Радивилова, взятися за реорганізацію армії, як несподівано були одержані відомості, що поляки розпочали наступ проти Галицької і проти Наддніпрянської армій. Наслідком цього вже 16 травня польське військо взяло Луцьк, де захопило великі склади нашого військового майна і забрало в полон багато наших вояків.(…)

Цей наступ поляків в запілля нашої армії був великим ударом для нашої справи. Фактично украіська армія мусіла була тепер готуватися до нових боїв з большевиками без зброї й амуніції, бо спочатку була пограбована румунами, а тепер поляками.(…)

Війна з Денікіннм і українська днnломатія

На другий день (24 вересня [1919]) був остаточно ухвалений текст декларації й підписаний Директорією, «президентом Української Національної Ради» Петрушевичем і всіма членами ради міністрів. Декларація була оголошена на спеціяльно для цього влаштованому прийнятті в колишньому губернаторському палаці з участю Петрушевича, членів Директорії та уряду

й численних представників українського громадянства, серед яких між іншим були також втікачі з того боку фронту, як проф.[есор] Д. Заболотний – відомий бактеріолог і пізніший президент Української Академії Наук, письменниця Л. Старицька-Черняхівська та інші. Всі промовці, що виступали на прийнятті (Петлюра, Петрушевич, Мазепа, Одрина, І. Вітик, М. Кочерган – представник від Буковини, Н. Петренко – від укр.[аїнських] с.[оціал] р.[еволюціонерів], В. Чехівський – від укр.[аїнських] с.[оціал] д.[емократів], О. Щадилів – від Сел.[янської] Спілки та ін.[ші]), закликали до об'єднаного національного фронту. До слова зголосилася також Старицька-Черняхівська і з великим піднесенням почала говорнти, що селяни на Україні вже стали національно свідоміші, що вони ненавидять большевиків і денікінців і ждуть лише Петлюру. Петлюра, зворушений цією промовою, заплакав і покинув нараду. (...)

За час перебування Галицької Армії на Наддніпрянській Україні це вперше у представників обох урядів знайшлася спільна мова в спарві загальнонаціонального значіння. Хоч цей виступ цей був спізнений майже на цілий місяць, проте він зробив велике враження на наше громадянство і військо. Здавался, що лід взаємного недовір'я між Наддніпрянським і Галицьким урядом нарешті проломлено і знайдено спільну для продовження боротьби за незалежну Україну.

Але цього не сталося…

Ось за таких умов в нашому уряді чимдалі все більше почала зміцнятися думка про те, що треба розпочати нову дипломатичну акцію за кордоном, але не там, у Парижі, де ми в той час своїми слабими силами не могли досягнути ніяких познтивних наслідків, а в новому, сусідньому для нас цеитрі – Варшаві. Був поширений погляд, що лише через своїх ближчих сусідів – Румунію та Польщу зможемо добнтися кращого відношення до української справи з боку всесильної тоді Антанти. Як зазначалося вже раніше, післати місію до Варшави вирішено одночасно з оголошенням війни Денікінові. На початку жовтня [1919] ця місія була вже в Варшаві. (…)

Але треба сказати, що пропаганда в напрямі порозуміння з Польщею хоч би й коштом Галичини почала провадатись деякими українськими політиками за кордоном ще задовго до від'їзду нашої місії до Варшави. Москвофільська акція Панейка викликала контракцію в напрямі порозуміння Наддніпрянської України з сусідніми державами – Румунією й був.[шою] Польщею. Ініціатором і головним пропагатором цієї концепції був барон Микола Василько, голова української місії в Швайцарії. Спрнтний і гнучкий дипломат, він в противагу Панейкові вже влітку 1919 р. почав енергійну акцію за порозумінням з Румунією, був.[шою] Польщею та був.[шою] Чехословаччиною коштом відповідних територіяльних уступок цим державам. Сам родом з Буковини, він був готовий для порозумінням з цими державами пожертвувати не тільки Басарабію, Га-

личину та Закарпаття, але навіть рідну Буковину. Концепція Василька йшла по лінії політики Франції, що прямувала до утворення «Великої Польщі». З другого боку, вона була скерована проти великодержавницьких планів Колчака та Денікіна. Василько рахувався з тим, що Денікін в разі своєї перемогн загрожував не тільки Україні, але й Румунії (Басарабія) і був.[шій] Польщі (як відомо, Денікін відмовився остаточно визнати самостійність польської держави до скликання Всеросійських Установчих Зборів).

Так серед наших дипломатів з’явилося дві концепції, що взаємно себе поборювали. Представники одної з цих концепцій шукали виходу в союзі з Денікіном, представники другої, навпаки, вважали необхідним для боротьби з Денікіном порозумітися з західніми сусідніми державами. Боротьба між прихильниками цих концепцій особливо загострилася після того, як наш уряд, спільно з Петрушевичем, оголосив війну Денікінові. Василько цілком одобрював цей крок нашого уряду; він вважав, що це було в інтересі української справи. Панейко, навпаки, дуже крнтично поставився до оголошення війни Денікінові і на всі сторони заявляв, що, мовляв, тепер Україна загннула.

Так, у своєм листі з 17 жовтня 1919 р. він писав Петрушевичеві:

«Снтуація недобра. Як щодо Галичини, так і Соборної України… Видача війни Денікінові викликала тут в союзних кругах, особливо в англійських, просто обурення… Були часи, коли Англія домагалася від українців проекту федерації, яку була б накинула тоді ще слабому Денікінові. Петлюра був би дістав зброю і поміч – тепер се виключене… Там [в Кам’янці] живуть в рожевім оптимізмі щодо міжнародного становища… Боюся, що ліквідація прийде скорше, ніж хтось думає».

Майже рівночасно Панейко писав Василькові (в листі з 20 жовтня [1919]):

«На жаль, нічого веселого. Англія, котра, як самі знаєте, взялася тепер надобре до порядкування спрадавньої Росії, – по проголошенню війни Петлюрою проти Денікіна не тільки махнула рукою на нас, а активно проти нас звернулася. Помис, аби Румунією і Польщею невтралізувати політику Англії, дає вже свої овочі. Тепер вже не говорнться не тільки про самостійність або федерацію, але навіть про автономію. А нині дізнався я, що Румунія і Польща одержали приказ блокувати Україну Петлюра нарівні з большевицькою Росією. Прошу подумати, що таке рішення означає? У дорозі Базель-Цюріх і потім (листами з Відня до Петрушевича) я – тоді був послідній час! – пробував переконати найповажніші наші особи політичні про конечність глянути правді в очі і не нускатись на румунсько-польську стежку. Мені не вдалося, а нині події здійснюють усі мої сумні побоювання».

У відповідь на це Василько (в листі з 24 жовтня [1919]) писав Панейкові:

«Зміст Вашої картки від 20-го цього місяця зробив на мене велике враження, передусім повідомлення про стан наої справи, а дальше через роблені

мені – хоч в делікатний спосіб – закид, що я в тім також винуватий через мою, після Вас, помилкову орієнтацію (порозуміння з Румунією й Польщею).

Роздумавши, я успокоївся; факти і вчорашня розмова з румунським тут послом не дозволяють мені поділяти Вашого песимізму. Не думаю, щоб Румунія стала нам невірною. По проголошенні війни Денікіну дістали румунські старшини офіційний дозвіл вступит до нашої армії; сьогодні іде румунський кур'єр до Букарешту і бере мою пошту до нашого уряду. Се ж не виглядає на блокування України! Коли справді одержали таке припоручення Румунія і Польща, то я сумніваюся, що вони виконають його, і тому не була помилкова моя орієнтація, на котру згодились також президент Петлюра і Петрушевич.

Вона була би довела до цілковитого успіху, наколи б були щиро ведені переговори з нашого боку з Румунією і Польщею – як то я пропонував обом нашим президентам в моїм докладі з серпня – усіма нашими факторами, тобто і паризькою делеґацією, котрі є відвічальні за нашу закордонну політику. На жаль, є в нас у Відні, Празі і навіть в Парижі так звані «мудріші», котрі їздили на різних кониках і все ще тепер їздять замість того, щоб консеквентно старатися спеціяльно змінити відношення поляків до нас. Мій концепт будований головно на тім, щоб Румунія і Польща бачили в самостійності України охорону границь та вірили на будуче в наше щире до них відношення.

Тільки на таких умовах сподіваюся я, що зміниться вплив Антанти на Польщу супроти нас на нашу користь. Якщо це не станеться, то не була зла моя концепція і акцептована Петлюрою орієнтація, а непереведення її в життя».

Мені невідомо, чи справді Петлюра «акцептував» тоді орієнтацію Василька. Пригадую, про своє листування з Васильком він ні разу мені не говорив. Але самий факт існування концепції Василька з орієнтацією на сусідні західні держави штовхав галицьких політиків, а з ними і галицьке командування в обійми Денікіна. Гасло: «Радше з чортом, ніж з Польщею» – що далі то більш опановувало настрої галицького уряду і керівників Галицької Армії.

Це був той психологічний грунт, на якому остаточно розбилися сили нашого соборного фронту, і незабаром прийшло до катастрофи.

Листонадова катастрофа

(...) Як приклад того, як ми гинули через цей бойкот нас великими державами світу, наведу такі факти. Як уже зазначалося, нам не вдалося одержати назад від румунів зброю, яку вони забрали у нашого Запорізького корпусу та в інших військових частин в квітні 1919 р. після переходу їх на територію Румунії. Сам румунський уряд був ухвалив постанову про повернення нам цієї зброї і копію цієї постанови ми одержали в Кам'янці. Але коли голова нашої місії в Румунії К. Мацієвич на офіційній авдієнції у румунського прем'єра Вайтояну звернувся з проханням про переведення цієї постанови в життя, Вайтояну

йому сказав: «Ми собі нічого не мали б проти того, щоб повернути вам всю зброю. Але боїмося, що ви з своїм військом не втримаєтесь на Україні, а тоді зброя попаде в руки большевиків, і ми будемо мати за це великі неприємності від держав Антанти». Мацієвич запевняв Войтояну, що його побоювання безпідставні. Але це не допомогло, і нам зброю назад не повернули. (...)

З наступленням осінньої доби навіть потреба в зброї не відчувалася на нашому фронті так гостро, як потреба в санітарно-шпнталевому майні та в ліках. Бо все таки деяку зброю й амуніцію нашій армії вдавалося відбнти від ворога на фронті, а дещо ми приватно кунували, головно в Румунії. А санітарного майна та ліків ми при всіх своїх зусиллях не мали звідки діставати. Взагалі треба сказати, що з усіх наших сусідів румуни, коли не рахувати сумної історії з майном Запорізького корнусу, поставились найбільш прихильно до нав'язання торговельних зносин з нами. Румунія не була заінтересована в воєнних успіхах на «червоної», ні «білої» Росії, бо як большевики, так і Денікін однаково були страшніші для Румунії, як незалежна Україна. Це примушувало румунський уряд з певною симпатією ставнтися до нашої боротьби за свою самостійну державу. Наслідком цього вже влітку 1919 р. наше міністерство народнього господарства склало умову з групою румунських банків про постачання для України різних товарів в обмін на наші товари: цукор, збіжжя тощо. А коли почалася війна з Денікіним і вимогн армії збільшилися, уряд ухвалив (7 жовтня [1919]) делегувати до Букарешту міністра народнього господарства М. Шадлуна і міністра фінансів Б. Мартоса для урухомлення товарообміну з Румунією. (...)

Тим часом армія потрібувала поліпшення свого матеріяльного стану негайно. Справа ускладнялася ще тим, що саме в цей час відчувалася велика недостача в грошових знаках. Сталося так, що один з найбільших літаків (останній, що віз нам гривні з-за кордону в кінці вересня) упав на терnторії Румунії. Жадні заходи перед румунами про негайну передачу грошей з літака нашій місії в Букарешті та перевіз їх до Кам'янця не мали успіху. В цей час румуни ще не мали підписаного договору з Німеччиною. Тому ні літака, ні залогн, що були німецькі, вони не схотіли винустнти. літак вони конфіскували, членів залоги інтернували, а гроші з літака (300 мільйонів гривень) передали нашій місії в Букарешті; ті гроші дісталися до українського уряду аж в 1920 році. Тим часом довіз нових гривень з-за кордону через наступлення осінніх туманів та непогоди припинився зовсім. А тих грошових знаків, що друкувалися в Кам'янці, не вистачало для задоволення потреб армії. (...)

Моя нодорож до армії. Кінець знмового ноходу

(...) Після відступу Удовиченка я пробув у Могнлеві під большевицьким режимом біля тижня. За цей час Удовиченко під натиском большовиків залишив Мурованi Курилівці і відступив в район Калюса ближче до Дністра.

У самому Могилеві швидко наростало невдоволення большевицьким режимом. Та саме в день, коли в місті чекали протибольшевицького перевороту, з Букарешту вернувся Онипко. Того ж дня (6 березня [1920]) ми перейшли через Дністер зруйнованим залізничним мостом на румунський берег біля с. Атаки. Пригадую, як ми тішились тим затишком, який знайшли при ночівлі в Атаках в звичайному заїзді! Після страшного хаосу та руїни, які панували в той час на просторах революційної України, просто не вірилося, що люди ще можуть десь жити в умовах нормального, спокійного часу.

Але тут нам знову довелося міняти свій маршрут. Румунський вартовий офіцер в Атаках, проглянувши наші документи (ми їхали під чужими прізвищами), заявив нам, що без окремого дозволу дивізійного штабу, який находнться в Окниці, ми не можемо переїхати назад на українську територію. Коли ми на другий день поїхали в Окницю, то там нас чекало ще більше розчарування: треба було їхати аж до самого Букарешту, щоб одержати дозвіл на перехід через румунсько-совітську границю. Так, замість того, щоб їхати з Атак прямо до херсонських берегів Дністра, ми зовсім несподівано для себе, після доснть довгої подорожі залізницями, 13 березня [1920] опинилися в румунській столиці.

У Букарешті нам довелося чекати біля тижня. Цей час я використав для ознайомлення з положенням нашої справи в Румунії і взагалі за кордоном. Із розмов з головою нашої місії К. Мацієвичем, радником місії І Фещенком-Чопівським і головою військової секції ген.[ералом] Дельвіґом я довідався, що румуни також дали дозвіл на формування наших іитернованих та полонених. Але про стан наших переговорі у Варшаві вони в той час ще не знали більше того, що мені вже було відомо з нарад у Кам'янці, а потім з листа до мене от.[амана] Миколи Шаповала (з 1 березня 1920 р.), якого я одержав через Онипка ще в Могилеві. (...)

З цього листа було видно, що настрої в політичних кругах Франції під впливом Польщі змінилися на більш прихильні до нашої боротьби проти большевиків. Приблизно в такому ж дусі мене інформували Мацієвич і Дельвіґ. Обидва вони були гарячими прихильниками польсько-українського порозуміння і чекали великих позитивних наслідків для нашої справи від нав'язання дружніх відносин з Польщею. Особливо Мацієвич, з яким я бачився кілька разів, був дуже оптимістично настроєний щодо наших перспектив за кордоном. Він запевняв мене, що в Румунії буде також переведена організація наших іитернованих і що взагалі Румунія в короткому часі визнає самостійність України. Тому радив мені написати Петлюрі, щоб він по дорозі на Україну обов'язково заїхав до Румунії офіційно як «президеит Реснубліки». (...)

Друкується за: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. – К., 2003.

ПЕРІОД ТИМЧАСОВОГО ПУБЛІЧНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ БУКОВИНИ МІЖ СЕН-ЖЕРМЕНСЬКИМ І СЕВРСЬКИМ ДОГОВОРАМИ (ДО 10.08.1920). БУКОВИНА В ПЕРІОД МІЖ СЕВРСЬКИМ ДОГОВОРОМ 10.08.1920 ТА ОСТАТОЧНИМ ВИРІШЕННЯМ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ РАДОЮ ПОСЛІВ АНТАНТИ 14.03.1923

Корній Савнцькнй

До історії українського театру на Буковині

Перед Першою світовою війною в 1907-му році був заснований перший український професійний театр на Буковині під назвою Народний Театр в Чернівцях. Директором цього театру став Іван Захарко, колишній управитель української друкарні у Чернівцях. Після довгих заходів, розпочатих ще в 1905-му, Захарко одержав концесію на театр від австрійського уряду за участю кількох професійних сил та решти аматорів. Десь в 1919 році Захарко передав печатку й концесію професорові Гнатові Яворському, якого згодом перенесли службово у глиб Румунії. Перед виїздом Яворський передав все Корнієві Савицькому.

Слід згадати, що Гнат Яворський був здібний і працьовитий актор, а заразом непоганий режисер. Він і Микола Кракалія були знані українській нубліці ще з-перед війни. Микола Кракалія був одним з найкращих акторів товариства «Народний Дім» у Чернівцях, а згодом «Українського Театру» Сидора Терлецького.

Театр товариства «Народний Дім» у Чернівцях був заснований в червні 1918 року і складався в більшій частині з галицьких акторів, які не служили при війську, а це: Микола Кракалія, Балевич, Олесь Томогуґ, Корній Савицький та інші. Директором театру був д-р Гаврисевич, а після польовий курат-капелян, інвалід отець Вовчук з Черновець. За дирекції отця Вовчука

театр Народного Дому виїхав до Кам'янця Подільського на гостинні виступи. Звідсіля, вже в неповному складі повернувся на Буковину до містечка Кіцмань, де гастролював кілька тиждень. У Кіцмані стояв на постою український батальйон, тому заля була щоденно випродана. До театру була приділена оркестра з 22-го австрійського полку піхоти, яка працювала з театром аж до розвалу австрійської імперії. Капельмейстром оркестри був спочатку Генрик Збіґнєв Левіцький, а опісля чех, австрійський старшина.

У 1919-му році румунська влада прогнала всіх акторів, які були родом з Галичини, а також і одного буковинця, актора Юлька Борівського. З акторів, які залишили тоді Буковину й виїхали до Галичини були такі: Пилипенко, Козак-Бірлінська, Осиповичева і Левицька. Це були заслужені артистки високої кляси. З акторів-чоловіків виїхали: Лесь де Новіна Розлуцький, Онуфрак, Демчишин та інші.

Після виїзду згаданих акторів до Галичини залишилися в Чернівцях такі актори: Микола Кракалія, Корній Савицький, Е. Неделко та А. Польовий (Ісаак Фельдман), сам жидівського походження з Одеси, колишній в'язень австрійського концлагеру в Талергофі, якого тимчасово румуни не займали.

Тому що, Польовий був грошовитий, думалось відновити театр під його дирекцією і поставити п'єсу «Перелетні птахи». Однак до цього не дійшло, бо згодом Польовий також виїхав до Галичини.

Десь через кілька місяців приїхав з Галичини Сидір Терлецький, який привіз з собою все майно театру товариства «Народний Дім» з Чернівців. Ми зараз взялися за працю під фірмою «Український Театр». За короткий час мозольної праці мали ми чималий репертуар, з яким почали роз'їжджати по провінції, а опісля грали в Чернівцях в міському театрі впродовж цілого місяця при випроданій залі.

Театр Терлецького розпадався кілька разів, а його актори виступали під різними фірмами як «Міщанський Хор», товариство «Воля», «Народний Театр» та інші. (...)

Друкується за: «Буковина» (Тороито). – 1981. – Ч. 4.

Мнхайлнна Левнцька

Спомини про надання допомоги українським політичним втікачам буковинським жіноцтвом в 1919 р.

(...) Хочу вам оповісти, що кілька щирих і відважиих жінок черновецьких в 1919 р. зробило. А було їх всего 11...

Восени цего року, коли то большевики з одного боку, а поляки другого розшарнували нашу бідну країну, утікали під їх напором наші вояки і старшини, як і сотки цивільної людности до нас. Приходили вони сюди голі, босі, голодні і холодні. Бачучи це велике нещастя, зібралось кілька відважних і щирих українок і заснували т.[ак] зв.[аний] комітет Українських Пань. Тодішній державний секретар п.[ан] Гакман віднісся дуже ввічливо до цего діла й уділив комітетови яко видимий знак своєї симпатиї 3000 л.[евів] запомоги з державної каси. Це був початок діяльности цего комітету.

У протязі одного року прохарчував, одягнув, заосмотрив в гроші цей комітет тисячі збігців так військових, як і цивільних. Цей комітет визволоджував наших старшин і козаків з криміналів і відсилав їх в табори в Брашові й Орадя Маре. Вислав до табору Орадя Маре книжки для 8 кляси гімназії, щоби хлопці там учились, як також дуже велику скількість нот. Отворився там пречудний хор, який своїми концертами так в Орадя Маре, як і в околиці здобував собі подив місцевої нублики, як і фонди на своє утримання.

Комітет не ограничав своєї діяльности лиш на Чернівці, а виїзжав до табору в Неполоківцях з провіянтом, білизною і одіжю, як і грішми. Підпомагав збігців у Бесарабії, висилаючи до Більців міхами все потрібне. Як каже, накормив цей комітет тих кількох пань тисячі голодних, одягнув їх і підніс духом, усушив море сліз. Цей комітет мав у протязі півтора року майже пів міліоновий оборот, а замкнувши свою діяльність, передав товариству «Жіноча Громада» 10 корон на отворення Захоронки.

Чи повірите цему, пані? А все те щира правда! Отже, бачите, що міг так малий гурток щирих відважних жінок зробити, а було се в роції 1919, розумійте – в роції 1919, коли все жило з страхом і трепетом.

Тож кличу я до Вас, дорогі сестри, не дайтеся завстидати тим кільком відважним жінкам, котрі в тій так великій, але так важкій хвилі нашої історії стали до відважного бою з голодом, холодом і тою страшною нуждою, яка от-от думала поконати недобитки наших славних борців за волю. Ми, жінки, їм допомогли, ми виратували батьківщині може її найкращих синів і це нам подяка, це наше вдоволення. Тож кличу до вас, дорогі мої, станьмо тепер не 11, але 11 000 одно об другу, складаймо по 1 л.[евови] денно, не даймо нашим дітям-сиротам пропадати, гинути під чужими плотами або винароднюватсь. (...)

(З промови М. Левицької на жіночому конгресі в Чернівцях 2 лютого 1929 р.)

Друкується за: «Час» (Чернівці). – 1929. – 24 лютого.

Лідія Бурачннська

Спомини про діяльність товариства «Жіноча Громада на Буковині» в період українських визвольних змагань

Російська окупація Буковини унерухомила працю всіх українських товариств. Багато активної іителіґенції виїхало за межі краю і тому бракувало провідих одиниць. Правда, революція в березні 1917 р. змінила цілковито таке становище. У Чернівцях відбулася маніфестація армії і цивільних службовців, серед яких внявилося багато українців. У домі Ольги Кобилянської збиралися чільні придніпрянці, які навідувалися до славетної письменниці. Союз міст, допомогова воєнна орґанізація, що підтримувала цивільне населення окупованої Буковини, почав плянувати відновлення шкільництва, не існуючого під час окупації. З тією метою по селах роз'їжджали україньскі вчителі-фахівці, налагоджували коитакт із місцевою иителіґенцією. Та все це тривало недовго, до літа 1917 р., коли союзна німецька армія відбила Буковину.

Восени 1917 р. поволі поверталися еміґраити з Відня та австрійських країв. Наладналось шкільництво, життя вступало в звичайну колію. Українські товариства, однак, не відновили своєї праці, бо багато діячів перебували на військовій службі; але «Жіноча Громада» взимку 1917–1918 р. скикала збори й вирішила розпочати працю. Головою було обрано Євгенію Кордубову, а секретаркою – Балицьку.

Євгенія Кордубова, дружина відомого історика, д-ра Мирона Кордуби, скромна, але працьовита й жертвенна, присвячувала багато часу й енергії для розвитку товраиства. Вона особливо уважио опікувалась дитячими садками, а два з них взагалі постали за її ініціятивою.

У першу чергу вирішили відновити дитячий садок, де тільки була змога відногвити давні приміщення. Це було зроблено на передмістях Манастириська й Калічанка. Відновила «Жіноча Громада» й опіку над пораненими українськими вояками у шпиталях, розпочату ще в 1914 р. Це були найпекучіші потреби, диктовані дійсністю.

Із того часу залишився один світлий спогад у життя українського громадянства, завдяки ініціятиві «Жіночої Громади». Влітку і восени 1918 р. на Буковині перебував кіш УСС і на честь нашого стрілецтва «Жіноча Громада» влаштувала зустріч-комерс у великій залі [готелю] «Під Чорним Орлом». Радісно зустріло буковинське громадянство молодих старшин і вояків, овіяних славою походу, які саме повернулися із Правобережжя. Натхнено говорив

сотник Вітовський, співав ліричний тенор Андрух, гримів хор УСС Гайворонського. Вперше полились у Чернівцях пісні, що їх створило під час походу наше стрілецтво. Зустріч ця зробила якнайкраще враження; крім того, усі відчули, що стоять напередодні чогось дуже важливого.

І воно справді прийшло. Похмурого осіннього ранку 1918 р. почули громадяни Чернівців, що Австрії вже немає і що українці перебирають владу. У «Народньому Домі» кипіло життя, відбувалися наради, прнїздидли і від'їздили. Нарешті велике віче 3 листопада видало заклик українського центру до громадянства Буковини. В усьому цьому жваву участь брали представниці «Жіночої Громади» й «Мироносиць», як і у великій загальній маніфестації.

Та швидко почали приходити і тривожиі чутки: румунська армія пішла на Буковину, наближається до Чернівців. У місті юрба почала грабувати маґазини. Українська верхівка розуміє безвихідність становища, бо військової допомоги з Галичини чи Наддніпрянщини бути не може. На одній із останніх нарад представниця «Жіночої Громади» запропонувала перевезти харчовий маґазин, що містився в «Народному Домі» до близького дитячого садку. Під військовою охороною вона це й виконала в останній день.

11 листопада румунські війська увійшли в Чернівці. Почалися арешти чільних українських громадян, які підписали заклик. Перший сумний обов'язок у новій дійсності – допомога в'язням – взялася виконувати «Жіноча Громада». Голова громади, Євгенія Кордубова, перша стала під мурами в'язниці, де сидів її чоловік. Та діяльність усіх українських товариств була заборонена, а між ними й «Жіночої Громади».

Однак повоєнний час вимагав активности. Через Чернівці переходять маси поворотців, а через кордон – численні збігці. Міська дітвора потребувала допомоги і харчів, які давала американські допомогові аґенції. Тому то й виник у 1919 р. «Комітет Українських Жінок для опіки й помочі збігцям», коротко званий «Комітет Українських Жінок». Душею й головою його стала вчителька Михайлина Левицька.

Комітет встановив постійне чергування на чернівецькому двірці, де опікувався поворотцями. Їм треба було дати теплу страву, одяг і допомогу для дальшої дороги. У бурсі ім. Федьковича влаштовнано ночліг. Збігці з Наддніпрянщини в той час масово переходили через Дністер. Крім харчів та одягу треба було полагоджувати за них усі формальності у влади, часто виривати з арешту і складати запоруку. По всіх школах у Чернівцях давали допомогу дітям, чому активно спрняв Комітет. Налагодився зв'язок із двома таборами інтернованих українських вояків – Брашов і Орадя-Маре, і туди Комітет Укр.[аїнських] Жінок посилав пакунки з білизною, харчами та книжками. Цей зв'язок розвинувся у тісний коитакт, що тривав аж до ліквідації таборів.

Ім'я Михайлини Левицької нерозровно зв'язане з цим Комітетом. Вона була народньою вчителькою. У 1912 р. вона ввійшла до виділу т-ва «Укр.[аїнська] Школа», в тому ж часі перебувала між вчительським складом украïнскього жіночого семінару «Української Школи». Щоправда, вона не вирізнялася працею в «Жіночій Громаді», але жвава вдача висунула її на чоло нового жіночого почину тоді, коли давні провідниці «Жіночої Громади» виїхали або ж не вміли виявити себе за цілком нових обставин. Михайлина Левицька не побоялась нового режиму. Вона сміливо вживала заходів для заснування Комітету Жінок, користаючися різними знайомствами і зв'язками, шукала доріг до використання американських допомог, – одним словом, не піддавалася загальному пригнобленню, що огорнула тоді українське громадянство і засуджувало його на мовчанку. Вона не зустріла повної підтримки членок «Жіночої Громади» саме через той настрій зневіри, що огорнув усіх, коли події йшли вперед і з-за Дністра доходили щораз тривожніші вістки. Однак вона приєднувала нових жінок і перевела роботу, якої вимагав час; діяла коротко, бо всього яких десять років, але її роля в цьому переходовому періоді особливо значна. (...)

Друкується за: Буковина її минуле і сучасне. – Париж-Філадельфія-Детройт: Видавництво «Зелена Буковина», 1956. – С. 838–840.

Володнмнр Карновнч

[Спогади про хорове життя в Чернівцях після війни]

Коротко після Першої світової війни заведено в українській гімназії в Чернівцях надобов'язкові години співу під управою професора К. Томоруга і засновано мішаний хор, який, однак, із-за браку жіночих голосів довго не проіснував. Тоді учні, вищих кляс, любителі співу сходились до бурси імені Федьковича, де піл управою свого друга, славної пам'яті Дениса Руснака відбували співані проби, головно церковні похоронні пісні, вивчаючи їх співати маршовим кроком на салі. Вивчали також світські, серенадові і стрілецькі пісні, добуті з Галичини славної пам'яті Денисом Руснаком і вперше співані на Буковині.

У 1919-тім році при тоді ще українській гімназії був добре зорганізований і дисциплінований мужеський хор із учнів вищих кляс, який виступав при всіх шкільних святах з світськими піснями під управою диригета Садагурського. Цей хор складався із слідуючих учнів: Денис Руснак, В. Слабий, М. Кухта, М. Дебрин, Гишка, Лукач, О. Горвацький, В. Карпович, Е. Масі-

кевич, І. Загородній, Мандрик, Берізка, Л. Порембський, В. Заєць, В. Білик. За ініціативою катехита славної пам'яті доктора Філемона Григорія більша частина цього хору сходилася ще окремо кождої неділі, вивчаючи головно церковні пісні під управою великого знавця церковного співу, свого друга, славної пам'яті Дениса Руснака. Цей хор співав не тільки в церкві під час богослуження, але і брав участь зі співом у всяких вінчаннях, похоронах і серенадах, так в Чернівцях, як і по селах Зеленої Буковини. Цей хор, як його звали «вісімка», був такий відданий і славний, що не раз приходилось зі шкільної лавки їхати готовими підводами або залізницею поза Чернівці. Ось прізвища сталих співаків цієї так званої «вісімки»: славної пам'яті Денис Руснак, В. Слабий, О. Горвацький, В. Карпович, Е. Масікевич, І. Загородній, Л. Порембський, В. Заєць. Всі вони були заразом і співаками «Буковинського Кобзаря». Між іншим згадаю, що в 1921-ому році ця «вісімка» здобула для української гімназії на так званій Олімпіаді в Букарешті перше місце з співу, а саме золоту медалю.

В тому самому часі і в українській учительській семінарії в Чернівцях був подібний добрий мужеський хор під управою знаменитого тенора пана Ілюка. Не раз в потребі ці два злучені хори виступали спільно при всяких нагодах, співаючи одушевленно під подив громадян міста Чернівці. Так було аж до закінчення гімназії – літа 1922-го року.

Послідний виступ цієї славної «вісімки» – це була серенада, відспівана на моє прохання на Калічанці під числом 85 в місяці липні 1922-го року. І саме при цій нагоді славної пам'яті Денис Руснак висловив свою непохитну думку виїхати кудись за границю до опери або як соліст до великого хору. І так силою факту ця славна гімназійна «вісімка» під умілою управою славної пам'яті Дениса Руснака автоматично розійшлась, Як також і хор при українській учительській семінарії – і більше на довший час не було в Чернівцях зорганізованого сталого мужеського хору.

Друкується за: «Буковина» (Тороито). – 1980. – Ч.2.

Герман Штернберг

Спогади про долю чернівецьких євреїв після розпаду Австро-Угорської монархії

Восени 1918 року розпад австрійської імперії здавався неминучим. Глибока депресія охопила євреїв нашого міста, коли останній австрійський губернатор краю д-р граф Еццорф передав державну владу Українській та Ру-

мунській Національним Радам. На що надіятися, чого боятися? Прості люди сподівалися на допомогу від президента Вільсона, про якого було відомо, що він виступає проти пригноблення народів. Однак президент розчарував своїх прихильників. З відважного захисника ідеалів свободи і щастя народів його легко перетворили в слабовільну людину француз Клемансо і британець Ллойд-Джордж. Замість обіцяного миру між народами насунули важкі хмари, котрі зробили всі національні меншості Буковини, а тим паче євреїв краю, котрі не мали ніяких впливових покровителів, жалюгідними жертвами вузьколобої політики.

Вулиці міста заповнилися озброєними солдатами, котрі дезертували зі своїх частин. Рука в руку з саморозпуском військових підрозділом прийшла паралізуюча непевність. Небезпека нападів на єврейське населення з боку дезертирів здавалася вже близькою. Немов у казці прийшла вчасна допомога. Головний лікар д-р Фердинанд Штернліб, обер-лейтенант д-р Леон Шмельцер і інші міські мешканці в військовій уніформі спонтанно створили організований, добре озброєний бюрґервер і зберегли зразковий порядок. В серцях місцевих дітей війни все ще жили залишки дисципліни. Жодному євреєві не впала ані волосина з голови.

Коли 11 листопада 1918 року румунські війська увійшли в Чернівці, всі мешканці міста опустили голови, однак єврейські мешканці були вражені найважче. Наприкінці війни вони домоглися від австрійського уряду перших обіцянок в ході веденої ним відбудови. Тепер надіям на краще життя настав раптовий кінець. Всі достатньо чули про позбавлення євреїв громадянських прав у Румунії, щоб не мусити боятися від нового режиму рецидивів середньовічного варварства. Всіх охопив відчай.

Перші новини надійшли з провінції; вони були жахливими. Після свого вступу до буковинських місцевостей румунське військове командування ввело покарання буками і нещасним за найменший проступок відпускали по 25 ударів палицями. Єврейське населення також було безборонним перед послідувавшими актами сваволі різного роду та випадками вторгнення в будинки з безсоромною лайкою. В офіційних оголошеннях євреїв називали «євреями» (Evrei), однак у інших випадках їх прозивали «жидами» (Jidani) і вони страждали у всіх відношеннях від ненависті і зарозумілості переможених у війні представників «пануючої нації» (поняття, яке раніше було цілком невідомим), які тепер, однак, поводилися як переможці.

У перших оголошеннях до населення пізніший перший міністр Буковини Янку Фльондор вимагав, щоб національні меншості (серед яких були і євреї) підпорядковувалися пануючій нації. Коли «[Czernowitzer] Morgenblatt» в статті, підписаній редактором газети Юліусом Вебером, покликаючись на право проти сили, висловила свою точку зору проти цієї вимоги, негайно по-

слідувало покарання цієї газети. Її було закрито на три дні. Населення міста відчуло смак «свободи преси» в Румунії.

Однак невдовзі румунські володарі самі припинили вторгиення до будинків єврейського населення. Румунія стояла напередодні укладення мирового договору і не була цілком певною щодо здійснення своїх територіальних вимог, тому мусила мати на увазі прихильність великих держав, котрі намагалися розв'язати невирішені ще проблеми і, ґрунтуючись на колишньому досвіді, саме в єврейському питанні не довіряли Румунії. Цим було покладено початок встановленню modus vivendi[1]. Єврейські ремісники могли продовжувати займатися своєю справою; державних службовців євреїв з великою вислугою років терпіли, втім лише на підлеглих посадах; діти могли відвідувати школу; представники інтелігенції відчули себе важче, тому що політики не припиняли своїх уколів голкою. Формально протягом однієї ночі новий режим своїми вимогами, відповідність яким потребувало довгої підготовки, онустив їх до нульового рівня з вже досягнутого становища. Кожен, хто хотів бути адвокатом чи учителем, одного ранку прокинувся ніким. Їм бракувало інструменту мови. Німецька мова була недозволеною, румунською майже ніхто не володів. На Буковині мешкало 40 % рутенів, 35 % румунів. 10 % євреїв, 6 % німців, 5 % угорців, 4 % поляків та інших національностей, однак в Чернівцях справа малася навпаки. У місті всі розмовляли німецькою мовою, причому не лише євреї, натомість передмістя були переважно рутенськими. Без будь-якого перехідного стану мовою офіційних розпоряджень стала віднині виключно румунська мова, в примусовому порядку румунізувалися навіть назви приватних фірм. Приватні оголошення, такі як плакати і некрологи, мусили з'являтися двома мовами, причому румунський текст повинен був стояти на першому місці, навіть якщо ці оголошення призначалися зовсім не для румунів. В Австрії всі мови були рівноправними, і декретоване панування «державної мови» ображало почуття справедливості. Для учителів та державних службовців було організовано мовні курси, навіть сивоголові сіли за шкільну лавку, однак насильство викликало аитипатію. Наслідки навчання були дуже незначними.

Податки були важкими, однак терпимими. Найсильніше зачіпало колишніх австрійських повноправних громадян ставлення румунських службовців, котрі робили труднощі при виконанні навіть законних вимог. Втім, люди швидко здогадалися, що навіть незаконні вимоги можуть знайти сприятливе вирішення, коли прохач є готовий до більшої або меншої грошової пожертви. Багато євреїв поступово привчилися до цієї снтуації, і обидві сторони, службовці і євреї, були задоволеними.

[1] Співжиття, базовапе па компромісі, який пе вирішує припципових спірпих питапь (лат.).

Після укладення мирного договору, в який після неприємних зволікань врешті-решт було введено статтю стосовно визнання рівноправності євреїв з іншими мешканцями краю і згодом ратифіковано парламеитом. Дуже швидко внявилося, що румунський уряд ніколи серйозно не ставився серйозно до обов'язків, які випливали з мирного договору і вживав заходів, котрі робили ілюзорними підтверджені в докумеитах права євреїв.

Короткотривалі румунські уряди відрізнялися один від одного більш або менш підкресленою ненавистю до єврейського елементу в краї. Кожен новий уряд означав лише персональні зміни. Партія, котра оголошувала вибори, завжди знаходила шляхи і способи забезпечити собі більшість у законодавчих органах. Потім попередній міністр і високі урядові службовці зникали з поверхні. Нових через певний час чекала та ж доля. Кожиий уряд дбав про те, щоб вичистити євреїв з провідних позицій в торгівлі і промисловості, замінивши їх румунами, хоча члени партій були прямо чи непрямо причетні до єврейських бізнесів і добре заробляли.

Внутрішнє керівництво Єврейської Національної Ради (заснована 7 грудня 1918 р.) в перших місяцях румунського панування одного боку боролося за забезпечення умов життя для населення, з іншого боку воно мусило захищатися від розкладницького впливу румунських володарів, які намагалися розбити єврейську солідарність. Наприклад, [Єврейська] Національна Рада відхилила запрошення Янку Фльондора, першого голови уряду Буковини взяти участь у конгресі усіх Національних Рад 28 листопада 1918 р. і відмовилася підтримати заяву про безумовне приєднання Буковини до Румунії, якої вимагали румуни. Логічно, що було вирішено також не брати участі у виборах до Констнтуаиnти влітку 1919 р. Однак знайшовся один єврейський торговець на ім'я Якоб Гехт, котрий дозволив поставити себе на лісту кандидатів аитисемітської ліберальної партії, був обраний «сенатором» і в цій якості від імені євреїв зробив категоричну заяву на мирній конференції про те, що євреї добровільно приєдналися до Румунії. Ця заява не досягла своєї мети, тому що паризький Комітет для забезпечення прав євреїв негайно проінформував усіх про фактичний перебіг подій, а д-р Ебнер в своєму органі «Ostjüdische Zeitung» висміяв пана «сенатора», торговця деревом [Holzhändler] Гехта, заявивши, що він знаходиться не на фальшивому шляху [auf dem Holzwege], але на шляху до дерева. Втім, це нічого не змінило по суті, тому що відтепер євреїв записували у члени румунських політичних партій і від них вони отримували денутатські мандати. Євреї вже не могли утворювати єдиний фроит проти переслідувань румунського уряду, і це означало перемогу румунського аитисемітизму. Під час існування Єврейської Національної Ради її члени чесно виконували свою роботу, однак не досягнули жодного помітного результату.

Міністр Іон Ністор, котрий представляв Буковину в коронній раді, член партії так званих лібералів, одного разу відверто сказав на передвиборних зборах, що потрібно бути обережиими і цілеспрямованими, «щоб поступово забрати євреям з рота хліб з маслом». Цей вислів своєю підступною брутальністю навчив багато; показалося, що він став провідною думкою усіх наступних урядів. У Чернівцях, столиці Буковини з численним єврейським населенням, биття нульсу подій відчувалося сильніше, аніж в інших єврейських поселеннях.

Єврейську Національну Раду було рознущено 25 грудня 1919 р. Відтоді не існувало жодної цеитральної установи для захисту прав євреїв. (...)

Друкується за: Geschichte der Juden in der Bukowina. – Тель-Авів, 1958. – С. 39–40.

Переклад з німецької В. Старика.

Еріх Прокоповнч

[Спогади про румунізацію університету в Чернівцях]

(...) Після укладення мирових договорів з Росією, Україною і Румунією в 1918 році Чернівці на короткий час змогли відпочити від воєнних подій минулих років. Вже влітку цього року з Заходу повернулися університетські установи та більшість професорів, тож можна було розпочати підготовку до поновлення академічних викладів. Зимовий семестр 1918/19 року розпочався вчасно з складання екзаменів і ріґорозів. Майже всі професори відновили в Чернівцях свою колишню діяльність, в тому числі і ті, котрі ще недавно подали заяви про переведення їх в університет Зальцбурга. Відвідуваність університету перевалила цього року через тисячну межу, і складала в зимовому семестрі 1918/19 року 1040 студентів.

Втім невдовзі відновлена після чотирьохрічної перерви робота університету зазнала відчутного порушення через важливі і вирішальні історичні події. Адже початок цього семестру збігся з кінцевою фазою Першої світової війни. Розпад старої Габсбурґської держави означав також і кінець університету в Чернівцях як австро-німецької вищої школи.

Після більш як чотирирічної кривавої боротьби восени 1918 року завалилися фронти центральних держав. Всередині країни самостійницькі рухи австрійських націй отримали перемогу на австрійським державницькими намірами і стара Габсбурґська держава, котра вже протягом багатьох десятиліть вела безнадійну боротьбу з все міцніючими національними прагненнями, розпалася.

Само собою зрозуміло, що ці радикальні історичні події вплинули також і на Буковину. Внаслідок відновлення наприкінці війни самостійної польської держави і внаслідок приєднання до неї Галичини Буковина втратила будь-який зв'язок з німецьким Заходом Австрії. Хоча в краї зберігався спокій і порядок і буковинські реґіменти утримували свої позиції на фронтах до кінця, однак було ясно, що мають наступити ґрунтовні політичні зміни. У столиці краю наприкінці жовтня 1918 року конституювалися Національні Ради окремих націй, котрі зайняли поки спершу вичікувальну позицію стосовно подальшого державно-правового становища краю. Однак коли Українська Національна Рада разом з румунським лідером, депутатом парламенту д-ром Аурелом фон Ончулом домовилися про поділ краю на підставі того, що Північ Буковини до річки Серет припаде Західно-Українській Народній Республіці, а решту залишиться румунам, тоді в Чернівці увійшли українські легіонери і Україна перебрала державну владу від останнього крайового президента д-ра графа фон Ецдорфа. Українські державні комісар були призначені для окремих установ і навіть чернівецька Alma mater, втім лише протягом кількох днів, перебувала під наглядом представника українців.

Проти цього поділу краю відразу ж найрішучіше виступила Румунська Національна Рада, котра дотримувалася точки зори про неподільність Буковини в її історичних кордонах. Вона послала депутацію до румунського короля і закликала в край румунські війська для відновлення спокою і порядку в краї. Румунський уряд підкорився цьому проханню і негайно послав сильні військові підрозділи, які перейшли кордон і невдовзі окунували цілий край. 11 листопада вони увійшли на радість румунського населення і в Чернівці. 28 листопада Румунська Національна Рада урочисто проголосила приєднання Буковини до Румунії. Вже перед тим Німецька Національна Рада погодилася з цим рішенням. Для німців Буковини це рішення було єдиною реальною можливістю з більшим успіхом могти відстоювати свої права спільно з семигородськими саксами, банатськими швабами і бесарабськими німцями, оскільки вони після перевороту і включення Галичини до складу нової польської держави залишилися без зв'язку зі своїми одноплемінниками в німецькій Австрії.

Перебрання державної влади на Буковині відбулося в той спосіб, що на чолі кожної установи було поставлено румунського службовця. Для університету цей захід не був необхідний, оскільки на навчальний рік 1918–1919 методом ротації було обрано представника теологічного факультету професора д-ра Тарнавскі, котрий був румуном. Решта академічних достойників залишилися поки що на своїх посадах. Лекції, які через політичні події були на короткий час перервані, могли продовжуватися далі і про ґрунтовні зміни в політичній ситуації свідчило лише введення румунських мовних курсів (відвідування яких було добровільне) і те, що румунські члени викладаць-

кого корнусу почали читати свої лекції повністю або частково румунською мовою. Літній семестр 1919 року закінчився спокійно.

Румунізація вищої школи розпочалася в цьому ж році з офіційної вимоги уряду до всіх нерумунських професорів і наукових працівників про складання заяви, що вони зобов'язуються протягом двох років вивчити румунську мову, щоб потім використовувати її як виключну викладову мову, або ж як службову мову. Це означало кінець чернівецької вищої школи як німецького університету. Тому що вивчення і опанування румунської мови протягом встановленого, відносно короткого терміну в обсязі, необхідному для читання лекцій та нублікування наукових творів виглядало для більшості професорів неможливим, більшість їх відмовилася від подальшої діяльності в Чернівцях. Лише 5 професорів, філософ д-р Карл Зіґль, романіст д-р Євген Герцоґ, палеоитолог д-р Карл Ренеке, фармаколог д-р Фріц Нетоліцки і професор судової медицини д-р Фрідріх Майер оголосили про свою готовність залишнтися на своїх посадах, а також, очевидно, всі професори теологічного факультету.

Всі решта професорів і співробітників університету покинули 6 вересня 1919 року потягом для переселенців, який слідував з Чернівців до Відня, щоб шукати собі шлях до заснування нового життя на рештках Австрії.

Сотні чернівецьких студеитів і колишніх учнів університету супроводжували від'їжджаючих на вокзал, отримавши від своїх учителів на прощання слова вдячності і батьківської втіхи. У багатьох тих, хто залишився, стояли сльози в очах, бо всі знали, що від'їзд на Захід цього гуркітливого потягу означає смерть німецького університету «Франца-Йозефа» і що цим закінчується відтинок німецької культурної праці на Сході. (...)

Друкується за: Prokopowitsch E. Gründung, Entwicklung und Ende der Franz-Josephs-Universität in Chernowitz (Bukowina – Buchenland). – Клаустгаль-Целлерфельд, 1955. – С. 56–58.

Переклад з німецької В. Старика.

Володнмнр Кміцнкевнч

Що оповідає надучитель Атанас Руснак про своє минуле?

Посол Є. Пігуляк і церковна снрава

З ім'ям цего посла довший час було тісно звязане церковне питання на Bucovina[1] аж до світової війни.

[1] Буковипі (рум.). В другій половипі 1930-х років всі географічпі пазви мусіли бути паписапі румупською мовою павіть в іпшомовпих друковапих текстах.

До православної церкви на Bucovina належать, як відомо, українці і румуни. Характеристичною особливістю церковного життя та діла на Bucovina є безперестанна боротьба укр.[аїнського] прав.[ославного] населення за рівноправність на церковному полі, де переважний вплив мали румуни. Більшість єрархів – це румуни або й порумунщені українці; румунський був теж і склад консисторії.

Щойно в 90 рр. мин.[улого] століття вже й українці добилися деякого впливу на церк.[овному] полі; особливше мали вони тоді в консисторії двох радників: М. Галіп, один із перших діячів народовецького напряму, церк.[овний] діяч і письменник; полишив проповіді та оповідання. Пізніше Є. Семака, автор укр.[аїнських] підручників релігії для вселюдних і середніх шкіл.

На богосл.[овському] факультеті, де досіля професорами були виключно румуни та по-румунськи викладали, вибороли наші посли дві катедри; а з них одну для церк.[овно]-слов.[янської] мови займав довший час д-р Козак (славіст, політ.[ичний] діяч-москвофіл; його цінна архівальна праця: «Студії про словянські написи на Bucovina та Moldova. – У чиїх вона тепер руках?..); другу катедру для пасторальної займав проф.[есор] Д. Єреміїв (Єремійчук). Вкінці згадати б тут також талановитого богословського вченого, автора богословських студій (на жаль в манускрипті): д-ра Ґріґорія. Вже в найновіших часах працюють на релігійному полі і словом і письмом катехити: екзарх Катеринюк та екзарх І. Городиський.

Іще під час Світової війни вироблено було плян згоди поміж українцями й румунами з поліпшенням становища перших. Мали навіть висвятити на епископа українці, для українського населення на Bucovina – архимандрита Т. Тимінського, та із приходом румунів на Bucovina його спенсіоновано.

Опісля вже стратили прав.[ославні] українці на церковному полі все, що раніше були здобули…

Активну участь у церковних справах на Bucovina мають і світські люди, що працюють в «Архиепархіяльній Раді» та в «церкві прав.[ославного] братства»; але їх доля тепер вже вельми тяжка.

***

Всі тут згадані здобутки прав.[ославних] українців на церковному й релігійному полі на Bucovina звязані з ім’ям посла Є. Пігуляка.

Це був, по словам нашого сеніора, щирий і нестомний заступник та оборонець прав.[ославних] українців на церковному та релігійному полі; пильний та гарячий орґанізатор вселюдних віч в церковних справах; гарний промовець на тих вічах.

Але його тактика в тій праці та боротьбі, по словам сеніора, не засігди була пригожа, зручна та доцільна, а тим-то не завсіди успішна. Можиа було тоді і більше вибороти.

(Ці слова шан.[овного] сеніора більше зацікавили мене, бо щось такого почув я раніше з уст сек.[ційного] шефа мін.[істерства] просвіти й віросповідань, опісля й міністра д-ра Цвіклінського (до нього звернувся я в справі стипендії на подорож по Італії та Греції і йому – та очевидне і посвідкам про мої археольоґічні студії у Відні – завдячую одержання тої стипендії, досі зарезервованої для німців). Той урядовець, колишній мій професор, в дещо свобідній гутірці, – як звичайне зі всіма своїми кол.[ишніми] студентами, – згадавши митрополнта Репту, сказав між іншим: «З такою світлою й велико в нас шановною та ціненою особою все ж таки і завсіди можна по-доброму договорнтися до чогось нутнього»…) (В. Кміцикевич).

Цей посол, як каже наш сеніор, бувало нарікав на невдячність своїх земляків чи радше керманичів за свою працю: «Вони вміють тільки влаштовувати в його честь тільки ювилеї, тотї «голосні а пісні» ювилеї»…

Враз із розривом д-ра Стоцького з послом Васильком станув цей колишній щирий друг того першого зовсім виразно, ба й різко, по боці того другого, як нібито міцнішого, чи вже як переможця в тому славному чи жалюгідному двобою…

Важка була доля цего посла по війні; мусів перебути тяжку політичну карантину в тюрмі чи так-пак санаторії коло театру. У тій санаторії гостив колись між іншими й один наш професор історик[1], тепер вже професор української історії на варшавському універснтеті, сердешний прнятель нашого найбільшого румун.[ського] вченого, преславного проф.[есора] Н. Йорги.

Омелян Поновнч та «Українська Школа»

Ом. Попович, визначний педагог а вмілий організатор українців на всіляких ділянках громадського життя та діла (почавши від 80 рр. мин.[улого] століття аж до світової війни), громадський, просвітний і політичний діяч, довголітний редактор «Буковини», хоча й без підпису, референт укр.[аїнського] шкільництва у кр.[айовій] шк.[ільній] раді (його реферати мали і в кр.[айовій] шк.[ільній] раді і в міністерстві велику вагу й ціну), опісля I кр.[айовий] шк.[ільний] інспектор, соймовий посол та член кр.[айового] виділу і кр.[айової] шк.[ільної] ради, почесний член «Української Школи».

За світової війни член «Культурної Ради» у Відні, президент укр.[аїнської] «Національної Ради» в Cernăuți та президент краю за укр.[аїнської] влади на, опісля віце-президент «Нац.[іональної] Ради» ЗУНР у Станіславові, а вже після світової війни інспектор «Рідної Школи» у Львові; тут велико цінили працю цего невтомного керманича ріднього народнього шкільництва

[1] Мирон Кордуба.

і шанували його як слід, бо тут і не дивляться на теє, чи наш громадський діяч з цего чи з того боку Prut-a.

Ще передом, небавом після світової войни, робив запопадливо заходи, щоб вернутися на Bucovina – без успіху. Та ця гадка не була, ніяк не була щаслива. Тут спадає нам на думку жалюгідна доля і роля б.[увшого] посла Спинула, що по войні вернув на Bucovina: прийшов, покірно й висповідався перед нашою владою зі всіх своїх гріхів, всіх вольних і поневольних, а найпаче політичних гріхів, щиро покаявся, обіцяв поправу, а за покуту – дістав «посаду» – цей старший учнтель, б.[увший] повітовий інспектор став з ласки цих панів помічним вчнтелем в Ceahor. Ця генеральна політична сповідь нашого б.[увшого] заступника й репрезентанта народнього вийшла нашим панам на превелику втіху, а нам, – і так вже бездольним, – на наругу… Цей помічний учнтель, серед колючок у службі роздратований до краю, попав у тяжку умову недугу; скінчив у шпіталі для божевільних і без прощі з нашою громадою… А згодом вже легко пішло тото жалюгідне дезертирство нашого національного фронту – до противного фронту, а вже ж нам на наругу…

Колишній наш посол Ер. Пігуляк, загартований в довгій політичній боротьбі трибун народній, той тугий й неподатливий чоловік, – вкінці вийшов тут з рівноваги, геть аломався: відбувши політ.[ичну] кварантину там у відомій санаторії б.[іля] театру, відсапавшися дещо та й попращавшися з політикою, навернувся до своєї з давен любої хемії (це був професор хемії) та став робнти хемічні експеріменти, але вже нелєґально і нещасливо – своїм комірникам на лихо. Ця справа мала свій епільог у суді, немилий епільог, а це викликало вельми прикре враження і серед наших і серед чужих. Небавом і виїхав він на чужину, де й помер.

Вкінці один наш посол[1] шукав спасення нашому народові у спілці з одною румунською партією, очевидно без успіху для нашого народу. Та згодом завернули наші з отих манівців, завернули на праву дорогу.

Але тому визначному нашому діячеві, Ом. Поповичеві дала доля дожнти свойого віку бодай спокійно між своїми, там, на пограничі Галичини й Bucovina, за котрою завсіди так тужив. (Поголоски про нерівну чи неправильну виплату його платні чи пенсії від «Рідної Школи» – неправдиві) (В. Кміцикевич).

Післявоєнне народне шкільннцтво

За світової войни школа в нас спершу геть занепала; замовкла вона по тій старій римській приповідці: «Поміж оружжя мовчать музи». Для наших втікачів із Bucovina влаштовано було школи на заході австрійської держави.

[1] Антон Лукашевич.

Але тільки спершу, як сказано, замовкла наша школа тут на Bucovina. Іще й за войни, іще до вибуху російської революції 1917 р. вже повіяв легіть-вітер до нас із закордонної України. Від квітня 1917 р. аж до відвороту рос.[ійської] армії став генеральним губернатором на Bucovina наш світлий земляк Дмитро Дорошенко, а опісля губерніяльним комісаром теж наш світлий земляк Олександер Лотоцький.

За їх влади бодай дещо віджила наша школа і в Cernăuţi і на провінції. В Cernăuţi наші тямущі люди, що остались було ту, зараз і вибрали шкільний комітет (діяльним членом його був між іншими проф.[есор] Кумановський, що перебув тут непорушно й щасливо всі три рос.[ійські] інвазії), а цей комітет подбав про теє, щоб наша молодь не гайнувала дармо часу, а зайнялася наукою.

При щедрій допомозі згаданої влади влаштовувалося шкільні курси для народньої і середньо-шкільної освіти, а це в румунській бурсі при str. Marăşeşti[1] та в резиденції. Ці курси відбувалися краєвими мовами навчання: українською та румунською. Щедро й щиро подбала тодішня влада про тілесний і духовний хліб для молоді тутешнього населення. Так і на провінції подбала тодішня влада про школи.

(Тут і годнться близче пізнати обох тих наших світлих земляків:

Д. Дорошенко – це визначний наш письменник, історик, бібліограф та громадський діяч, дійсний член «Наук.[ового] Тов.[ариства] ім.[ені] Шевченка», професор укр.[аїнської] історії в Камянецькому універснтеті, опісля від 1922 р. проф.[есор] української історії на українському і чеському універс.[нтетах] у Празі, вкінці директор Українського Наукового Інституту в Берліні. Опріч численних статтей та понулярних брошур видав Курс історії України, Огляд укр.[аїнської] бібліографії, Ілюстровану історію України. Ще й до війни визначний громадський діяч та заслужений редактор чи співредактор наших журналів на закордонній Україні. Саме тепер професор богословського факультету в варшавському універснтеті.

Олександер Лотоцький – це видатний наш письменник та визначний громадський діяч; один із творців Укр.[аїнської] автокефальної церкви в Польщі, опісля професор православного теольог.[ічного] факультету в варшавському універснтеті, а вкінці директор Укр.[аїнського] Наук.[ового] Інституту у Варшаві; видавець, між іншим, цінних праць з історії укр.[аїнського] церковного права.

Ось таких світлих людей бачили Cernăuţi за світової войни...) (В. Кміцикевич)

***

[1] Тенер вулиця Шевченка.

Аж тут під зиму 1918–1919 р. нараз вдарили морози, похолонуло од холоднечі, а особливше по наших школах. Тоді й починається ліквідація української школи в північній Bucovina. Як в середніх віках починається в нас мандрівка, щоправда, не народів, а народніх учителів із північної Bucovina на південну та й на відворіт; згодом перемінюється українські школи на румунські.

На основі офіц.[ійної] румунської статистики в 1922–1923 р. було на Bucovina ще 155 українських шкіл на 319 румунських, але ті українські школи мали на половину румунську мову навчання. Стан облоги (з р. 1919) серед тої, українцями населеної частини Bucovina не давав українцям змоги протестувати проти румунщення шкіл – а зрештою румунщено тоді школи «за власною згодою населення».

Та все ж таки до 1924 р. вважалося українців формально ще за національну меншину, якій на основі румунської констнтуції (з 1.XII.1918 р. та 21.IX.1923 р.) належаться народні школи.

Але враз із так незабутнім законом із 26.VII.1924 р українці – особливо ті православні українці – ставали вже румунами, які «забули» рідну з діда прадіда мову. Тоді вже йшла румунізація укр.[аїнської] народньої школи систематично й інтенсивно, а в р. 1927 вже зрумунізовано всі українські школи.

Друкується за: «Час» (Чернівці). – 1936. – 26 лютого, 13 березня, 20 березня.

Євген Козак

Спомини про церковний конгрес буковинської православної церкви

У розробленому спеціальною комісією церковного конгресу органічному статуті буковинську православно-східну архідієцезію перейменовано на румунсько-православну архідієцезію. Це перейменування не є обґрунтовано дотеперішньою практикою і з'являється як новація в проекті статуту, в якому архідієцезія все ще визначається як православно-східна архідієцезія. Рутенські члени церковного конгресу, не могли ототожнювати себе з цим нововведенням, яке перетворювало дотеперішню буковинську православно-східну церкву в національну румунську церкві, тому що половину вірних буковинської архідієцезії належнть до рутенської нації.

Коли ж 18 жовтня цього року цей статут було винесено на дискусію церковного конгресу, я висловив свою точку зору проти нової назви нашої архідієцезії і обґрунтував свій виклад історичними, мовними і статистичними фактами. Моя промова була витримана в межах об'єктивності і була позбавлена будь-якого політичного характеру.

Незважаючи на це, на мене накинулися в негідний спосіб як церковний конгрес, його президія так і міністр в газеті «Glasul Bucovinei» від 21, 22 і 23 жовтня. Знайшлося навіть декілька політичних обскурантів, які завдяки перекрученню фактів спонукали румунських студентів виступити проти мене, закидаючи мені ворожість щодо держави і церкви. На негідні, тривіальні і ображаючі честь нападки в газетах я принципово не давав відповіді, оскільки я не міг і не хотів боротися тією ж зброєю. З цієї дискусії я зробив висновок, що вони не знають справжнього стану речей і отримали зміст моєї промови з других рук.

Щоб тепер запобігти подальшому перекрученню справжнього стану речей і освітити темряву, дозволю собі подати нижче мою промову на церковному конгресі німецькою мовою:

«(...) Цілком таку ж саму кількісну пропорцію ми знаходимо в здійсненому румунським урядом в 1920 році переписі населення. Він виявив приблизно 303 000 рутенів і 284 тисячі румунів.

Отож дієцезію, в якій дві нації є кількісно рівноважними, не можна розглядати як належну лише одній нації і називати цю дієцезію іменем лише цієї однієї нації.

Така зміна буде для однієї нації несправедливою і ніколи не приведе до тривалого миру між двома націями, бо вона мимовільно викликає огірчення в скривдженої сторони.

Втім, навіть згідно з принципами православно-східної церкви, яка допускає в своїх межах національні церкви, такі як грецька, болгарська, російська, румунська, коли до цього прагнуть однорідні по національності вірні православні малоруси Буковини мають таке ж право на перейменування, як і румуни.

Якщо ж в запропонованому органічному статуті буде обрано перейменування нашої архідієцезії на «православно-румунську» з цілковитим замовчуванням православних рутенів Буковини, тоді я пропонуватиму на противагу цьому перейменування архідієцезії на «православно-малоруськурумунську» або лише на «православну» з унущенням слова «румунська» без зазначення національності».

На мою промову я отримав наступну відповідь від віце голови конгресу д-ра Євзебія Поповіча: «Я довів свою християнську довго терпеливість тим, що дозволив пану делегату дочитати до кінця його доповідь. Завданням президії є насамперед стежити за двома моментами для того, щоб забезпечувати належний перебіг дискусії. По-перше запобігати тому, щоб дискутувалися ті питання, які перевищують компетенцію цього конгресу, а по-друге припиняти кожну дискусію, яка може пошкодити престижу конгресу. Я вважаю за свій обов'язок заявити від імені президії: Є назавжди встановленим, що завдяки акту возз'єднання наша держава буде однорідною національною державою румунського народу; з огляду на це також і всі вірні нашої право-

славної церкви об'єднаються в національній румунській церкві. Так само як не румунські елементи всередині нашої держави не можуть змінити національного характеру нашої румунської держави, так само і не румунські елементи всередині нашої церкви ніколи не зможуть змінити характер нашої національної православно-румунської церкви. Я прошу панів членів конгресу рутенської національності прийняти запевнення в толерантності румунського народу. Під захистом нашої православної румунської церкви вам запевнена можливість непорушного розвитку національного життя в церкві і в державі, однак це аж ніяк не означає, що дозволяється підважувати основи нашого існування як національної церкви і національної держави. Тому я не дозволяю вести дискусію з цього питання»[1].

Кожен неупереджений читач визнає, що слова віце голови не були справжньою відповіддю на мою доповідь, а були скоріше політичним випадом, який тримано напоготові, щоб придушити будь-який опір рутенів. Цей крок президії був також непарламентським, оскільки через закриття дебатів у мене забрано можливість зробити репліку, хоча наступного дня в непослідовний спосіб д-ру Сбєрі було надано слово з того ж питання для відповіді. Тому я найрішучіше протестую цим від імені усіх рутенських членів конгресу проти обвинувачень, які містяться у відповіді віце голови конгресу і заявляю, що обґрунтовані домагання меншостей сприймати їх як рівноцінних і повноцінних громадян румунської держави не є жодним злочином проти церкви і держави. Закриттям дебатів не робиться жодної реальної політики. Справді, здається легшим грати роль повелителя аніж знаходити шлях до порозуміння між вірними однієї і тієї ж церкви.

Згідно з основоположним принципом православно-східної церкви характер кожної національної церкви визначається за мовою відповідного народу, так що національно-грецький характер церкви в греків, національно-румунський характер церкви у румунів і національно-слов'янський в слов'ян (болгар, сербів, росіян) з церковнослов'янською мовою богослужіння і відповідною народною мовою в проповідях і в катехизації.

Якщо б хтось бажав накинути румунам грецький характер в церкві, як це було в часи фанаріотів, або ж слов'янський, це було б явним наступом на національні права румунського народу, і кожен румун вимушений був би виступати проти цього. Так само негативно муситимуть поставитися до накинення їм невластивого національно-румунського характеру в їхній церкві росіянин або рутенець, серб або болгарин, оскільки таке починання означає позбавлення національних прав у власній церкві і денаціоналізацію. Це є не по-християнськи, і суперечить інтересам православ'я. Єпископ Євген

[1] Цитую за газетою «Dreptatea» від 25 жовтня 1921 року (№ 219).

Гакман з повним правом пророчо остерігав в своєму посланні[1] від такої пристрасті до денаціоналізації.

Національний характер буковинської церкви був завжди двомовним, слов'янсько-румунським, як за часів молдавського, турецького, австрійського панування, так і зараз під румунським пануванням, через що він не може бути названий ані чисто румунським, ані чисто рутенським.

Мою пропозицію 19 жовтня 1921 року було поставлено на голосування і провалено 37 голосами проти 7. Я разом з 6 іншими рутенськими членам конгресу передбачали цей результат. Перемогла перевага голосів... і нам не залишалося нічого іншого, як передати мою доповідь як точку зору меншості президії конгресу.

Подібним способом всупереч голосам рутенських членів конгресу перехрещено також і буковинський греко-православний релігійний фонд на православно-румунський, причому на заяву д-ра Смереки, який серед іншого висловив побоювання, що в майбутньому внаслідок цього перейменування буковинського греко-православного фонду рутенський народ буде позбавлений права користування цим фондом, – голова конгресу преосвященний єпископ Іполнт Воробкевіч зробив зобов'язуючу заяву про те, що рутенам Буковини, допоки вони належатимуть до православної церкви, залишатиметься право брати участь у користуванні релігійним фондом.

Цю заяву також було внесено до протоколу.

Наприкінці я чуюся до обов'язку згадати тут про новий порядок виборів, затверджений церковним конгресом. (…) Цей порядок виборів є прозорим і дозволяє пізнати його чітко виражену мету, яка полягає в тому, щоб за допомогою неприродного об'єднання більших румунських виборчих округів з меншими рутенськими забезпечнти румунам більшість. За допомогою такого політичного виборчого розрахунку на церковному полі, рутени зможуть посилати на майбутні церковні конгреси одного або двох, в найкращому випадку трьох представників, так що на близько 300 000 румунів випаде 29–30 членів конгресу, відповідно на понад 300 000 рутенів лише 2–3.

Ці числа є влучним коментарем для того, як треба сприймати слова пана віце голови конгресу: «Під захистом нашої православної румунської церкви вам запевнена можливість непорушного розвнтку національного життя в церкві і в державі».

Чернівці, 30 жовтня 1921.

Друкується за: Kozak E. Benennung der ort. or. Bukowinaer Erzdiözese im Kirchenkongresse. – Чернівці, 1921. – С. 1–2, 10–16.

Переклад з німецької В. Старика.

[1] Стор. 142–143.

Іван Пігуляк

[Буковинська церква в румунськім ярмі]

(Відчнт перед буковинцями у місті Вінніпега в листопаді 1924 р.)

(...)

VII. Одним з найкращих борців за визволення православних українців з румунізаторського ярма консисторії й мнтрополії був Єротей Пігуляк, член «Руської Бесіди», посол до сойму й парляменту що цілих 30 років боровся в парляментті та соймі з румунськими загарбниками, аж доки не побачив успіху своєї мозольної праці в 1917 році. Цілих 30 літ тревала та мозольна боротьба, в якій радник Єротей Пігуляк вів перед і діждався на останку перед розвалом австрійської монархії – вимріяного ним висліду, що православна церква на Буковині, яка в 80-их роках минулого століття за часів лютого ворога-яничара-румунізатора, митрополнта Андрієвича-Мораря стала церквою домовиною для українського народу, за послідного перед розложенням Австрії мнтрополнта, також яничара Володимира Репти, віджнла до повного самостійного життя, бо одержала повну рівноправність з румунською, – себто автономію під незалежним владикою о.[тцем] Тимінським, надзвичайно світлим і свідомими священиком українцем.

Посол Пігуляк діждався сеї щасливої хвилі, що в мурах румунізаторської твердині в світлиці архиепископської резиденції повнтав голову вольної української православної церкви на Буковині в гарній, патріотичній промові перед масою українських відпоручників цілої Буковини, що прийшли зложнти свойому владиці сердечні желання в його розпочатій праці на користь української церкви – та цілого українського народу.

Та не довго тревала та радість посла Пігуляка й усіх православних українців на Буковині – бо розвал старої могучої Австрії звалив й величаву будову – цілого українського народу на Буковині. Прихід румун в 1918 році, 11 листопада, на Буковину знищив всі наші здобутки на полі церковнім та змів із лиці в протягу чотирьох років українську церкву та все, що було українського та старословянського в наших церквах.

VIII. На церковнім полі до цілковнтого поділу буковинської дієцезії на дві автономні, українську та румунську – українці мали вже майже рівні права (поминувши владику й консисторію). Здобутки, які виборювалися роками до приходу румунів зі старої Румунії, були такі:

1. На архиєпископськім престолі засідали українці, як владика Евгеній, та й теперішній мнтрополнт Володимир Репта українського походження (його через те й тепер усунено, що він був тої думки, що треба з українським народом в згоді жнти та не видирати йому його права в буковинській православній дієцезії – бо він находнться в більшости). Архимандрнтами

та владичими вікаріями були й українці як Филипович, Монастирський та Тимінський. У консисторії засідали українці майже на половину совітників, а в послідних часах, се є 1917 року українці дістали автономну рівноправність в консисторії, що вже мало поступнти в життя з окремим українським єпископством з преосвященним Тимінським (сього домагалися навіть самі румунські священики). Дієцезальними інспекторами на українські деканати були українці.

2. Владика й консисторія урядували в обох краєвих мовах, а деколи ще й по-німецьки. Листок розпорядків мав рівнорядний текст в обох краєвих мовах. Церковний журнал «Канделя» печатався в українській й румунській мові.

3. До духовного семинаря принимали по половині кандидатів румунів і українців.

4. У духовнім семинарі й дяківській школі урядували й учили в обох мовах. На богослуженнях були відправи, проповіди й співи в обох мовах.

5. Богословське товариство «Православна Академія» мало просторе й відповідне приміщення в семинарськім будинку та сміло свобідно розвиватися.

6. На богословськім факультеті викладали професори – румуни для українських слухачів бодай по-німецьки та й іспнтували їх у сій мові. З українських професорів викладали й іспитували: професор д-р Єреміїв пасторальну, д-р Козак церковно-славянську мову по-українськи. У послідних часах 1917–1918 року цілий теольогічний факультет мався перемінити на два відділи, український і румунський.

7. Між катедральним духовенством були й українці, як український проповідник д-р Касіян Бриндзан, періодовий Іван Курчак і діякон Василь Боднарюк. На святочних богослуженнях була відправа, співи й проповіди на половину, або на переміну в одній й другій мові.

8. У православних черновецких парохіяльних церквах відбувалися богослуження мішано по-румунськи й українськи (старо-словянськи). Із парохіяльної церкви святого Николая малася створнти осібна українська парохія, мала будуватись величава церква при Руській вулиці, а з сеї церкви мала повстати українська катедра.

9. Науку релігії уділяли катехнти все в рідній мові учеників й учениць, хоч би навіть у чисто німецьких школах.

10. Протоєреями українських деканатів були тільки українці.

11. Усі українські парохії північно-західної Буковини були обсаджені священиками тільки українцями, богослуження відправлялось в українській мові або зукраїнізованій старословянщині.

12. Всі українські священики урядували й вели метрики по-українськи (давнійше по-німецьки).

13. Запомоги й стипендії розділювано все по половині між віруючих, бурси й учеників та учениць обох народностей.

14. Богословів висвячували зараз по окінченню їх студій та настановлювано сейчас на посади.

15. Православний дівочий ліцей в Чернівцях, який удержувала консисторія своїм коштом, був напівукраїнсько-румунсько-німецький.

16. Статут виборчий церковного конґресу давав українцям можливість мати поважне число свого представництва на конґресі.

17. Українських священиків було 128, окінчених й неокінчених богословів 6, та понад 55 богословів на укінченню.

Як бачимо, то українські здобутки на полі церковнім були в послідних часах до розложення Австрії та приходу окупаційних румунських військ дуже великі – в порівнянню до того, що по переході Буковини під Австрію в 1775 році українці не мали нічого. Сі здобутки були б довершилися в році 1918 тим, що українці на Буковині мали одержати свою мнтрополію та епископство (що вже й було призначене на чолі з преосвяченим Тимінським), – чим були б осягнули свої мрії довгих років та позбулися ласки запеклих ворогів румунів, що старалися на кождім кроці пошкоднти українцям. Та доля не судилася, Австрія розвалилася та перемінилася в нові українські держави, що гнулися під австрійським ярмом.

Українцям на Буковині, як і всім нашим братам по цілій Соборній Україні вороги не дали збудувати своєї держави, а прийшли против нашої волі, загарбали нашу богату українську землю – та розшматували її на чотири частини – висисають її немов дійну корову, а на народ наложили нові кайдани та переповнили тюрми найкращим цвітом українського народу, що опираються цьому насильству.

Наша зелена Буковина попала в найгірші пазурі лютого ворога, що притоптав її своїм некультурним постолом, сіґуранцою (охраною) – видер всі ті українські здобутки на полі церковнім, що буковинців роками виборювали від буковинських шовіністів-румунів при помочі австрійського правління, що мусіло в послідних часах вже числнтися з українцями на Буковині.

IX. Тепер подам коротенький образець руїни українського церковного життя по прилученню українських земель північно-західної Буковини до Румунії, та як румуни зуміло в протягу 1918–1924 знищнти всі ті наші здобутки, які ми вже мали в своїх руках.

Буковинські румуни, користуючи з хочу буковинських українців зараз по розложенню Австрії, та із трудного становища Західної Української Народної Реснублики, що сейчас розпочала завзяту оборонну війну проти поляків й не могла в першім часі буковинським українцям прийти на поміч оружною силою – покликали королівські війська на підмогу та заняли без жодного

проливу крови цілу північно-західну Буковину, яку замешкують майже самі українці (приблизно 87 %). Румуни зуміли використати відповідну хвилю безсильности буковинських провідників, щоб захопити Буковину у свої руки та зараз таки закріпити свої позиції. На українців вони не зважали зовсім, а віднеслися до них ворожо. Заборонили пресу, завели стан облоги, а в Північну Буковину впровадили свої голе й босе військо (в силі одної дивізії, яка начисляла до 3000 штиків) та порозквартировували його по школах та українських інституціях.

Та румунський наїздник не задовольнився тим, що заняв проти волі українського народу українську частину Буковини, почав систематично нищити всі здобутки, потом виборені в австрійського правління.

Український народ на Буковині мав рівноправність мови у всіх урядах, почавши від правління краю (краєвого виділу), а скінчивши на громадськім уряді, мав чисто національні народні, середні й промислові школи, катедри на університеті, та в послідних роках свою автономну православну церкву. Весь цей доробок українського народу Буковини – як національний, так і культурний – українську народну, середню школу, університет та українську православну церкву замінив цей наїздник в протягу чотирьох останніх літ на цілковито румунську.

Народ позбавив права аграрної реформи, а наложив на нього тяжкі тягарі – синів насильно втягнув до військової служби, в якій катує їх за українську мову-молитву, так що многі божеволіють та поповнюють самогубство.

Найкращий свідомий елемент українського народу вигнав з рідного краю або томить його в страшенний спосіб по тюрмах, сігуранцах, щоб він признавав в такий спосіб над собою їхню владу – покинув свою національність та перейшов на румунську.

X. До зрумунізування української православної церкви взялись сейчас, не питаючись нікого – ані священства, ані народу. Сейчас усунули вони голову автономної української православної церкви, преосвященного Тимінського – як рівно ж й голову автономної православної церкви румунської, преосвященного Воробкевича (з походження українця), а на їх місце призначили знову митрополита Володимира Репту, якого австрійський уряд був позбавив права митрополита за пастирський лист під час російської інвазії, в якім було сказано, щоб священство молилося за царя-батюшку Миколу II. Злучивши обі автономні церкви знову разом, преосвященного отця Тимінського спенсіонували цілковито, а владику румунського Воробкевича приділили митрополитові Репті, який задля старечого віку не міг сповняти своїх функцій, до помочі, щоб сповняв епископські та митрополичі функції буковинської православної церкви. Сказавши правду – він був в дійсности влади-

кою і митрополитом, бо з митрополитом Володимиром Рептою, який бажав, щоб жити в згоді з українським народом – зовсім не числилися.

У консисторії заборонено урядувати з українською стороною по-українськи, а тільки по-румунськи (спочатку навіть дозволяли німецької мови, щоб тільки не української). Всіх українських совітників, радників та інспекторів з консисторії усунено, а настановлено румунських – та заведено богослуження тільки в румунській мові.

У Північній Буковині, де нема ані одного родовитого румуна, приказано з початку румунської інвазії священикам відправляти на бажання трох присутних румунів в церкві богослуження в румунській мові, не зважаючи на те, що повна церква людей, які не вміють румунської мови. Добра релігійного фонду, якого міністер Буковини Ністор, його брат та його приклонники не вспіли цілковито обікрасти, прилучили до державного маєтку старої Румунії. Буковинську архидієцезію перемінили на чисто національну румунську, позбавили її права цілковитої самостійности і підчинили митрополитови, а тепер і патріархови в Букарешті як рівну зі всіма старорумунськими дієцезіями.

Товариство Українських православних священиків, якого членів начислювалося понад 120, примусили злучитися до румунського, а своє розвязати, щоби тим способом всяка відпорність з сторони українського священства була неможлива. У послідних часах румунського терору заборонено цілковито відправляти по-старословянськи чи по-українськи по цілій Буковині. Священиків примусили підписати заяви, що вони румуни, а що декотрі опиралися сему, то для того наложили на всіх обовязок зложення іспиту румунської мови, історії та географії, щоб при іспиті їх перепалити з поданих предметів і щоб потім мати причину їх або усунути зі священичого стану, або заслати вглиб старої Румунії, далеко від свого народу, щоб вони там були примушені смиритися та зрумунізувати як вже не себе, то бодай своїх потомків.

XI. Тепер наведу самі голі факти, як виглядає буковинська православна дієцезія по її руїні, або як румуни називають, по її уніфікації, для українського народу в порівнянню до його попередніх здобутків.

1. В управі церкви – митрополит, епископ, консисторія, дієцезальні інспектори – разом десять (10) – не стрічаємо жадного українця, лише самі румуни або ренегати. Український владика преосвященний Тимінський, спенсіонований, перебуває сейчас в свойого сина в Яблониці, – владику Воробкевича і митрополиту Репту, тому що вони українського походження, віддалили, хоть вони признавались тільки до румунів, хіба що часом ставали в обороні української сторони як пастирі й сього народу, – а на се назначили владикою й митрополитом Черновецької дієцезії Котлярчука з Кучурова Ве-

ликого, родом також українця, але заїлого румунізатора та члена і підпихача ліберальної партії, яка тепер при кермі й своїх на кождім кроці піддержує й силою впихає.

2. До духовного семинаря українців не приймають, хіба що вони перейдуть на румунів.

3. Між пятьма вихователями й управнтелями в духовному семинари нема також жадного українця.

4. Не теольогічнім факультеті на десять професорів є лиш один професор д-р Єреміїв з Мамаївців, й сей тепер муснть викладати по-румунськи. Д-р Козак без посади за протест на конґресі.

5. Товариство українських богословів «Православна Академія» розвязали, пнтомців примусили вступати до румунського богословського товариства «Academia Ortodoxa Romana».

6. Між катедральним духовенством на девять є лиш оден українець, д-р Касіян Бриндзан, якому позволяли до недавна в неділю й свята проповідувати по вечірнях по-українськи – головно до міських служниць. Тепер і сього не можна. У всіх церквах богослуження відправляються тільки по-румунськи.

7. Вісім тисяч православних українців (прочі 7 тисяч українців греко-католики – разом 15 тисяч українців в Чернівцях; румунів було давнійше 12 тисяч, тепер далеко більше через зріст державних урядників, війська та ренегатів всіх національностей) й 2500 української шкільної дітвори не мають ні одної церкви, де би могли участвувати на богослуженнях і через те йдуть тепер всі православні українці до уніяцької (греко-католицької) церкви – навіть святнти паски.

8. Серед 30 ченців є два єромонахи української народности, й тих за те переслідують.

9. В українських школах в Чернівцях було чотири українських катехитів (румунів 21), тай з них два тепер перекинули в глиб Румунії, а в сих школах по цілковитім зрумунізованню вчнться релігії по-румунськи.

10. Донедавна тільки в усіх українських парохіях полудневої Буковини відправлялося богослуження по-румунськи, а в Заставнеччині, Кіцманеччині, Вашківщині та Вижниччині мішано, коли сего зажадали три присутні румуни в церкві. Тепер по цілій Буковині богослуження в церквах й урядовання в церковних урядах відбуваються тільки по-румунськи. Українських богословів не висвячують, висвячених не хотять посилати на парохії. Для українських священиків постановлено іспнти румунської мови, при іспиті тих, котрі їм не до вподоби, перепалили й повиганяли, а прочих, котрі не підписали заяв, що вони румуни, попереносили в Румунію, а їх місце заповнили румунами, які мають з гори наказ перемовляти укра-

їнське населення на румунське. Старословянські книги наказано передати церковним властям.

11. Перед поділом буковинської архидієцезії на дві автономні, буковинська архидієцезія називалася греко-орієнтальна. Сегодня перемінили її на чисто національну румунську, arhidieceza-ortodox-romana, хоть більш як половина в сій архидієцезії православних українців.

12. Статут виборчий церковного конґресу давав передом хотяй сяку-таку можливість мати й поважне число свого представництва на конґресі (було 6 українців). Тепер вони перемінили так, що 300 000 румунів будуть мати на конґресі від 29–30 заступників, а 305 000 українців всего 2–3.

XII. Найважнійшою справою на сім церковнім конґресі були переміни назв «Буковинської греко-орієнтальної архидієцезії» та «Буковинського релігійного фонду». З сього то повстав й великий шум та крик як на конґресі, так і в румунській шовіністичній пресі. Причини були ті, що українські відпоручники на конґресі старалися всіма силами не донустнти до сеї зміни, бо хоть вони знали наперед, що з їх протестів не вийде жадного хісна, то старались хоть бодай добнтись запротоколовання сих протестів, щоб зробити хоч се добро для українського народу, щоб задокумеитувати, що румуни насильством загарбали наші права та нашу православну українську церкву – щоб будуче покоління не осудило, що на сім конґресі українці самі вложили в румунські руки українські права на полі буковинської архидієцезії та допомогли її зрумунізувати.

На підставі виробленого нового статута спеціяльною комісією на сім конґресі буковинська греко-орієнтальна архидієцезія перемінюється на архидієцезію румунську: «Archidieceza Ortodox-Romana», а буковинський релігійний фонд на «Румунсько-православний».

Ся переміна буковинської архидієцезії противнться старому статутові – та була досі ніколи не уживаною, а заявляється, як щось зовсім нового. Через те українські відпоручники не могли згоднтися на таку переміну, бо в сій зміні назву греко-орієнтальна відкинулось, а перемінилось на нову й то національно румунську, незважаючи на те, що більш як половина сьої архидієцезії належнть до українського народу. Українські відпоручники виступали на сім конґресі з докладними, совісно обробленими протестами, а то: «Проти насильної румунізації Української Церкви, проти переміни буковинської архидієцезії на національно-румунську та проти зміни назви релігійного православного фонду». Головними бесідниками, що виступали на конґресі були д-р Евген Козак, проф.[есор] старословянської мови на черновецькім універснтету, та д-р С. Смерека, що демонстрували свої протести, оперті на історичні жерела (головно проф.[есор] д-р Козак), на які того дня жаден румун не відважився відповідати. (…)

XIV. (...)

За сей виступ на конґресі українських відпоручників, головно д-ра Козака і д-ра Смереку обкидано болотом самим таки міністром Буковини д-ром І. Ністором в шовіністичнім румунськім ліберальнім часописі «Ґлазуль Буковінеі» з дня 21, 22 і 23 жовтня, де названо їх ренегатами румунського народу та взагалі заперечено яке-небудь право українців до буковинської архидієцезії та релігійного фонду. Тверджено, що українців на Буковині нема, а є тільки зайди з Галичини та зукраїнізовані румуни, яких за всяку ціну мусить ся привернути назад до свого матірного пня. Найшли ся зараз такі людці, як проф.[есор] д-р Кендя (один з найбільше завзятих шовіністів на черновецькім університеті, що нищить українських студентів про іспитах та насильно примушує їх переходити на румунське та змінювати свої назвиська), що підбурили румунських студентів проти проф.[есора] Козака, щоб йому заборонили студенти викладати старословянську мову за його ворожий протидержавний виступ на конґресі.

Розуміється, що румунські студенти зараз таки на другий день облягли салю викладів проф.[есора] Козака та не впустили ані українських студентів, ані проф.[есора] Козака і вислали протест проти д-ра Козака до сенату та до міністра просвіти щоб його усунено через його ворожий виступ проти румунської церкви та держави. Розуміється, що їх бажання вислухано зараз таки ще того самого дня. Проф.[есора] Козака звільнено з посади старословянської катедри, а на його місце назначено одного з ренеґатів, що слухав один семестр викладу старословянської мови проф.[есора] Мікльосіча у Відні.

XV. У такий спосіб зруйновано на Буковині всі наші здобутки і знехтувано право українських віруючих до української православної церкви, архидієцезії, релігійного фонду.

Навіть молитися заборонено по-українському... Примушено посилати молитву до Бога в незрозумілій мові – бо її український нарід не розуміє. І так українці на Буковині позбавлені всякого права лиш тому, що вони не румуни. Народ терпить та вижидає тої хвилі, коли то наші рідні брати, православні українці з Великої України, прийдуть та визволять його з-під тяжкого румунського ярма – а сей час недалекий, тільки треба вірити, що він мусить прийти, – бо з хвилею, як твердить проф.[есор] Огієнко, один з найбільш заслужених теперішних людей на полі рідної церкви, «коли український народ однодушно хвалитиме Бога рідною мовою, з тієї величної хвилі він почує себе народом сильним, самостійним й стане великим та вільним». (...)

Друкується за: І.Пігуляк. Українська православна церква в румунськім ярмі і Буковинці в Канаді. – Вінніпеґ, 1927. – С. 11–20, 27–28.

Іван Пігуляк

Образки шкільництва на Буковині

(...) Захопивши край, нова влада зразу ж таки почала політку руйнування народнього шкільництва, почавши руїну з півдня, де українська людність або була меншість, або ж вона допіру тільки збудувала свої школи, як це видно з таблиці. Це робилося не вельми панькаючись: українські школи просто проголошувано за румунські, учителів викидали за двері або перекидали їх геть на північ, так ніби-то на півночі українська школа мала якісь вигляди на збереження свого існування. Таким чином уже на початку 1919 року одразу за одним махом знесено з лиця землі 38 шкіл із 5556 учнів.

Далі все йшло второваною стежкою. Проголошено українську мову за випадкове явище, за наслідок панування чужинців над молдавською землею, українці в цім освітленні були тільки «Румунами, що забули свою рідну румунську мову», і тепер «Мусили повернути на лоно матерньої культури». Учителі мусили присягати на вірність новій батьківщині, а хто не хоче, той може собі геть забиратися. Поставлено також умову, щоб кожний, хто хоче лишитись у школі, знав теж румунську мову, що міг би її викладати й румунізувати дітей. Наприкінці 1919 року вже зрумунізовано 84 школи в Сторожинці та в Сереті [повітах], де вчилося 16 000 дітей. У 1922 році завдано остаточного удару, і геть усі українські народні школи з одного розчерку пера перестали існувати, а на їхнім місці постала румунська народня школа. Утиски на вчительство стали загальними, 300 душ вислано в реґат та в Добруджу на заслання, инших викинуто з роботи без дальшої надії на посаду. На місце їх прийшли знову румуни. Залишилася невелика частина вчителів, тих, що або знали добре румунську мову, або що погодилися на підлегле невольницьке животіння та заприсігли новій державі і владі. А тим часом найкраща частина вчительства Буковини каралася в реґаті та в малярійних багнистих околицях Добруджі, до краю надходило щораз то більше нового начальства, нових інспекторів, і вони із завзяттям, вартим кращого призначення, пустилися душити «більшовицьку мову», та привертати людність із нутів «небезпечної культури» на шляхи законної, «лояльної», правдивої культури.

Що сталося з середніми й промисловими школами? Перед самим приходом румунів українці мали чимало середніх шкіл, залічуючи до середніх також учительські семінарії. Ось їх перелік:

Місце	Яка школа	Учнів	Учителів
Вижниця	Українська гімназія	600	28
Кіцман[ь]	Українська гімназія	670	37
Чернівці	Укр.[аїнсько]-нім.[ецька] утракв.[істична] гімназія	560	34
Серет	Укр.[аїнсько]-нім.[ецька] утракв.[істична] гімназія	200	10
Чернівці	Укр.[аїнська] держ.[авна] семінарія	400	19
Чернівці	Приватна укр.[аїнська] дівоча семінарія	150	15
Вашківці	Приватна реальна гімназія	120	8
Кіцман[ь]	Приватна дівоча гімназія	120	-
Разом середніх шкіл вісім		2820	151

До того треба додати, що в Сторожинці кошикарська школа мала 50 учнів і 2 учителів, у Вижниці різбярська школа – 80 учнів і п'ять учителів і кіцманська рільнича школа – 60 учнів і 6 учителів.

Над усіма цими школами розпочалася нагінка, що мала на меті припинити існування вогнища «більшовизму». Сама військова влада на свою власну руку, не чекаючи розпорядження цивільної влади, почала «діяти», і коли серетську гімназію, де були перелельні українські класи, Скасувала цивільна влада, то гімназію в Кіцмані доконала румунська солдатеска. Кіцман[ь] взагалі вважали окупаити за «кубло більшовизму». Насправді, в цій гімназії було найбільше учнів, а старці класи були повні молоді, що була подекуди перейнята національно-революційним ромаитизмом. Тут таки було й учительство, що віддавна мало славу «непевного елементу» та відзначалося радикальними ухилами. Тим-то влада вирішила радикально покінчити з цією інституцією: щоб коитролювати навчання, прислано до кожної класи по двоє валдатів, що із зброєю в руках мали за обов'язок доглядат та прислухатися, чи немає революції в словах викладачів. Безнастанні труси не сходили з порядку денного.

А 25 грудня 1918 року, коли на Хотинщині почалося повстання й гарматні вибухи стало чути аж у Чернівцях, то команда окупаційної 8-ої дивізії, боячись можливого розливу повстанської хвилі на Буковині, почала «діяти» твердо і зважливо. Команда 23 бригади оточила місто з усіх боків, по всіх хатах переведено досконалий трус, заарештовано учнів, Учителів і масу довколишнього селянства. Набивши кіманецьку тюрму понад усяку міру й не вмістивши всіх в'язнів, влада погнала більшу частину народу в черновецьку тюрму. Гімназію закрито раз назавжди. Так загинув заклад, вибудуваний на народні збірки, на пожертви буковинських селян. Таким самим чином закрито й кіцманецьку гімназію дівочу, а в Чернівцях замкнено

дівочий семінар, що його утримувало тедагогічне товариство «Українська Школа». У Вижниці приблизно таким самим чином скасовано гімназію, а в Вашківцях приватну реальну гімназію. Українсько-німецьку державну гімназію в Чернівцях закрито повільнішим темпом, припинивши науку німецькою та українською мовою, а запровадивши поволі навчання румунською.

У Вижниці замість закритої гімназії відчинено румунський ліцей. У Кіцмані відкрив пан Бондареску ліцей імени Каитеміра, зробивши з нього бойовий осередок румунського шовінізму. Щоб набрати учнів до цього ліцею, директорові довелося ганяти по місті, озброївшись револьвером і загрожуючи кожному, хто посмів би заперечити волю цього носителя нової культури. Так, набравши кілька десятків учнів, здебільшого з півдня, та кількох євреїв і жменьку українців, він розпоча науку на нових засадах, до того часу мало знаних на Буковині.

Однакова доля спіткала всі инші середні школи, семінарії, промислові та ремісничі школи й черновецький університет, що одразу став чисто румунським. Учителів розпорошено кого куди – одних до реґату, инших викинуто на вулицю, а ще инших знову залишено на посадах, оскільки вони внявили себе «лояльними громадянами» і слухняною зброєю румунізаторської політики. (…)

Вперше надруковано в газеті «Український Голос» (Канада)

Друкується за: Піддубний Г. Буковина, її минуле й сучасне. – Харків, 1928. – С. 147–149.

Васнль Сімовнч

[Спогади про румунізацію українського шкільництва на Буковині в 1918–1921 рр.]

Заголовок цієї статті викличе в читача ріжні почування. Ті, що знали становище українського народу на Буковині, його ще зрозуміють; та ті, що знають Буковину сучасні, можуть іронічно усміхнутися: для них слова заголовку будуть незрозумілі. Бо немає ніякого тепер на Буковині українського шкільництва. Воно було, і воно було в великому розцвіті, але за дванадцять років панування румунів у цій частині нашої землі нові пани знищили українське шкільництво й воно зникло. Сучасне покоління не знає української школи на Буковині. Але ж у цій країні йде тепер завзята боротьба за українську школу. Тим-то й наша стаття зазнайомить читача з колишнім станом

українського шкільництва на Буковині і змалює боротьбу за українську школу в теперішніх часах. (...)

У рр. 1914–1918, власне, ніякої народньої школи в українській частині Буковини не було, бо Буковина то була під російською окупацією, то переходила з рук до рук. А втім не було кому і вчити, бо вчительство було як не на війні (вчителі), то було евакуйоване (вчительки) та пробувало на еміґрації на заході Австрії. В таборах евакуйованих ішла наука в буковинському таборі в Обер-Голябруні в Долішній Австрії, де вчили вчительки та декілька нездатних до війни вчителів. Крім цього, була ще українська школа для українських утікачів із Буковини в місті Хоцені на Моравії, була і школа в Дейвицах у Празі... Та це тільки епізод, і про нього згадуємо тільки мимохідь.

З розпадом Австрії починається мучеництво української школи взагалі, й народньої зокрема. Українське військо, що обороняло Українську Національну Раду в Чернівцях, не мало сили утримуватися перед румунською армією, спровадженою на Буковину румунськими політиками (Фльондор), уступило до Галичини, й 11 падолиста 1918 р. Чернівці й ціла Буковина найшлася в руках румунів...

Перший виступ нового секретаріяту освіти, створеного для Буковини, був перегін усіх українських учителів із усіх сіл та містечок, що лежали на південь від Прута, – поза Прут, мовляв, українського населення з правого боку цієї річки нема (дарма, що в деяких, наприклад, Глібока, Черепківці, Кичера, Роґожешти не було ні одного румуна), й школа тут мусить бути румунська. Таким чином із початком 1919 р. відразу зрумунізовано 38 українських шкіл із 5556 учнями, учителів до зрумунізованих сіл поприділювано виключно румунів; українські вчителі, вигнані безправно зі своїх шкіл, мусіли попереходити на північ та на північний захід Буковини, а що там була своя кадра вчителів, повитворювалося тут таке ненормальне становище, що в школі, де було треба 4 вчительські сили, появилося нараз 8–10, а в більшеклясових і до 20 учителів, а що не було приписаних для них годин, то директори визначували їм по дві-три години на тиждень.

Це все, розуміється, мало тимчасовий характер. Секретар освіти Жорж Тофан (✝1920) та його помічник, ренеґат Микола Ткачук (Tcaciuk) знали, що такий стан буде тільки «правною» підставою до того, щоб із часом порозганяти, як непотрібних, наших учителів по всіх закутинах давньої Румунії, а то й до новозабраних провінцій: Семигороду, Банату, Бесарабії. Це потім, розуміється, і сталося... Румунський уряд думав спершу прихилити до себе українське населення захвалюванням та обіцянками раю на землі своїм окремими органом, видаваним по-українськи – «Голос Буковини» (румунська газета звалася «Glasul Bucovinei»), де друкувалася по-українськи й граматика румунської мови. Але ж коли «Голос Буковини» ніхто не читав, друкування

граматики ввірвалося й уряд лібералів перейшов до явних репресій, які найбільше одбилися на українській школі.

Тут вибрано дві дороги: одним шляхом був заведений для «буитівничого», «большевицького»[1] населення північної і північно-західної Буковини (отже тільки для української частини) – крім Чернівців – стан облоги й віддано населення, щільно відгородивши його від іителіґенції, на ласку-неласку румунському жандармові, що своєю тактикою вміло переполовинив село на дві частини, які одна одну немилосердно заїдала, витворив серед українського громадянства ганебну і мерзотну фігуру «сиґуранцника», себто прислужника, а то й «урядовця» румунської політичної поліції, своєрідної «охранки» (сиґуранци), незгіршої за колишню московську.

Другий засіб був давно в Буковині відомий, дуже часто випробовуваний хоч би й нашим Васильком: денутації до шкільної влади! Невдоволена, а то й підоцькована чи під'юджена частина населення, часто 2–3 людей, – складає денутацію й вибирається з укладеним румунським жандармом (чи дійсним, чи в формі румунського вчителя, дяка, попа й так далі) меморіялом до секретаріяту освіти в Чернівцях та просить «од громади» завести в їх громаді румунську викладову мову. Опираючись на «голос народу», секретаріят оголошує, що з найближчим шкільним роком у першій клясі «з волі народу» заводиться вже румунську школу... й переміни на українську, а то й науки української мови, вже навіть тільки як предмету, не може бути... Обурений народ, що нераз і не знав про денутацію, не має права протестувати, бо над його головою висять закони стану облоги з тяжкими карами, не має права збиратися, його денутації, якби яка й склалася, не донустять, а коли й донустять, то дають знати, що це буит і так далі. Здебільшого в 1920 і 1921 році «денутаціями» заливали секретаріят ті села, де жнве шляхта (резеші), з якої повиходило багато румунських ренеґатів, і яку румунський уряд постійно обгортав своєю опікою... По повітах понаставлювано на місце давніх інспекторів-українців румунів; внутрішнє урядування заведено вже 1920 р. румунське; від краєвого шкільного інспектора для українських шкіл, що все залишався, відібрано реферат для українських шкіл, так що він тільки мовчки приймав до відома те, що без нього поухвалювано...

---

[1] Взагалі, в Румунії кожний сміливіший оборонний вистун уважається за «большевизм». І всі українські книжки – теж за «большевицькі», через те тільки, що друковані слов'янськими черенками. Тим-то всі галицькі газети й журнали досі заборонені на Буковині, на кожну треба окремого дозволу. Із украї́ськийгазет тішиться окремою симпатією тільки ... «Тризуб», що вільно доходить до Чернівців, але через Букарешт. Українські наукові книжки, вислані рекомендованою носилкою, завертають назад. До 1928 р. гостро карали селян, як найшли було коли куплений на торзі в Чернівцях (де не було стану облоги) український часонис. За молитвенник, надрукований кирилицею й анробований черновецьким митронолитом (румуном), що його давав вірним нанотець Д., йому довелося снокутувати тяжкою ганьбою ще в 1926 р.

Причиною переміни української мови на румунську бували й давні українські шкільні підручники Омеляна Поповича, на які нустили нагінку румунські інспектори, й їх немилосердно конфіскували, замінюючи їх українськими. Виходило, що, мовляв, нема українських підручників для школи, ні з чого вчити... Коли ж подано до цензури нові українські книжки, пристособлені вже до нового часу й до нових умов, з королівськими портретами, з державним румунським гімном (у румунськім оригіналі та з українським перекладом) та з відповідно прикроєною історією Буковини та Молдавії (все те, що підтримувало б українську національну свідомість, автори згори повикидали), – то Українській Видавничій Спілці в Чернівцях доводилося проходити цілі митарства, щоб дістати на них апробату. Та й і так із цих книг довелося побачити світ тільки «Буквареві» (1921 р.) та «Третій Читанці» (1922 р.), сказавши мимохідь, дуже гарно складеній спілкою відомих на Буковині педагогів: М. Гарас, М. Гоплат, Й. Костюк... Укладений небіжчиком Юліяном Кобилянським для потреб передусім школи румунсько-український словник залишився так і досі ненадрукованим. Коли в 1921 р. востаннє говорив про його видання наш відомий лексикограф у секретаріяті освіти в Чернівцях, проф.[есор] Томояґа збув його ні цим ні тим, і це зрозуміло: в шкільній політиці румунського уряду на Буковині 1921 р. був уже ясний плян, що він має зробити з українськими школами, і словник румунсько-український, і румунська граматика по-українському, й українські підручники шкільні з його погляду були уже зайві...

Ми маємо деякі урядові дані про те, як від 1919 р. йшла поступнева румунізація українських шкіл у рр. 1919–1923. «Monitorul Official» із дня 24 липня 1927, ч.[исло] 101 подає число всіх шкіл на Буковині в 1919/1920 – 508, з них румунських 257, 157 українських, 64 німецьких, 27 польських та 3 мадярські. Таким чином, число румунських шкіл збільшилося вже на 78, число українських, у порівнянні з передвоєнним станом було вже на 59 менше; число всіх учителів стало на 939 менше – розуміється, здебільша за рахунок українців. У 1922/23 шк.[ільний] р.[ік] на всіх 575 народніх шкіл на Буковині румунських було – 391, українських – 155, німецьких – 47, жидівських – 27, польських – 25 та 3 мадярські. Але ж і ті 155 українських шкіл були тільки на око українські: в них уже більше учили по-румунськи, ніж по-українськи, про це дбали вже шкільні повітові інспектори та директори під натиском останніх. До вчителів почато ставити гостріші вимоги при обов'язкових іспитах з румунської мови; для тих, що не встигли їх до назначеного речинця зробити, пардону не було...

А проте й перший «ліберальний уряд», і «аверескanський» 1921–1923 років хоч на око придержували супроти українців приписів конституції та зобов'язань супроти меншостей, принятих Румунією в Парижі 9 вересня

1919 р. від Ліги Націй. До 1924 р. румунський уряд, хоч і кривими дорогами обходив ці закони, хоч і як гидотно обрізував наші права, а проте вважав нас офіціяльно за меншість і на папері, де було йому того треба, «прикладав» до нас ті закони про меншості. (...) Отже, треба було для повного зруйнування української школи якоїсь правної підстави, й таку ніби-то правну підставу найшов ліберальний уряд, що прийшов до керми 1923 року, після упадку аверисканців. Ухвалою парлямеиту з дня 26 липня 1924 до закону про державне шкільництво додано окремий (восьмий) параграф, яким накладається «румунам із роду, що забули свою мову» обов'язок посилати своїх дітей тільки до таких народніх шкіл, де вчать виключно румунською мовою. Під той параграф підтягиено всіх українців Буковини, ніби-то тих «волохів, що не говорять по-волоському» (про цю номенклятуру ми згадували вище), і то на основі шовіністичної, цілком ненаукової теорії, яка здавна ходила між румунами Буковини й яку 1918 р. розвинув проф.[есор] Янку Ністор у своїй брошурі ««Der nationale Kampf in der Bukowina»[1]. У цій брошурі Ністор виводить т.[ак] зв.[ану] «колонізаційну теорію», на основі якої корінним (автохтонним) населенням Буковини треба вважати тільки румунів, що українці в цій землі елемеит зайшлий, який в часах австрійського панування українізував корінне румунське населення, так що воно забуло свою рідну румунську мову, тим-то всі праця румунів повинна йти тепер у тому напрямі, щоб «усіма засобами, які тільки вони мають, привернути Буковині її первісний румунський характер» (...)

Після настирливих домагань (від 1874 р.) українці, нарешті, дістали 1896 р. свою, і то в формі німецько-українських паралельних кляс при новоутвореній нижчій німецькій гімназії і Чернівцях, переміненій 1905 р. на другу вищу державну гімназію. Українські кляси внявляли перед війною з року на рік великий приріст учнів, декотрі кляси треба було ділити, число учнів доходило до 400. Вже 1918 р. II гімназія робила враження української школи, при якій є німецькі паралельні кляси (число учнів у німецьких клясах усе було куди менше), після розпаду Австрії до 1921 р. її офіціяльна назва була «liceul ucrainean», дарма, що вже деякі предмети (румунська мова, історія, географія, гімнастика) викладали по-румунськи й викладали ці предмети вчителі-румуни, та вже 1922 р. й досі її офіціяльна назва: IV гімназія «liceul al patru».

Від 1922 р. число предметів, викладаних по-румунськи, з року на рік зростає, в 1924 р. знесено українську мову як обов'язковий предмет і утворено для цілої гімназії тільки три курси для тих, що бажають учитися української мови, причому щорік то труднощі запису на цей предмет зростали

[1] Національна боротьба на Буковині (нім.).

(батьки мусіли давати особистий підпис, що бажають, щоб їх діти вчилися української мови й так далі).

Від того самого року введено румунську викладову мову для всіх предметів у 1 та 5 клясі, – і так з часом із давньої української гімназії не лишилося і сліду, бо інспекторат навіть для науки православної релігії (почасти і грекокатолицької) завів румунську мову. Щоб із часом не можна було домагатися заведення для українських дітей української мови хоч як предмету[1], інспекторат зарядив, щоб українських дітей (із українських частин Буковини) приймати тільки до румунської гімназії ім. Арона Пумнула; до IV гімназії мали приймати дітей із румунських околиць або порумунщених...

Другу українську гімназію, засновану як утраквістичну, українсько-німецьку, 1904 р. в Кіцмані, зліквідував одразу 1918 р. генерал Задік, занявши північну Буковину. Коли директор цієї гімназії Теофіль Бриндзан і вчительський збір пробував сперечатися, всіх їх позаарештовувано й відвезено до Чернівців до тюрми. А треба знати, що Кіцманська гімназія з усіх буковинських гімназій найчисленніша, й під директурою д-ра Артимовича дійшла до повного розквіту. Зі шкільним роком 1921/22 її відновлено, але вже з румунською викладовою мовою, названо її ім’ям «Dumitru Cantemir», назначено директором її відомого україножера Леоніда Боднарескула, попереношувано з неї усіх українських учителів та створено з неї «розсадник румунської культури для північної Буковини та Хотинщини»

(...) Заснована 1908 р. українська гімназія в Вижниці, на кордоні з Галичиною, дуже гарно поведена відразу директором Аитоном Климом (після відходу Ом. Поповича, від 1910 р. краєвим шкільним інспектором для українських шкіл)[2], дарма що із приходом румунів повела дуже льояльну лінію (директор М. Ісопенко), перестала існувати в вересні 1921 р.; учнів поприділювано до української ще тоді гімназії в Чернівцях, учителів попереношувано світами, і зараз же утворено нижчу румунську гімназію на місце української... Українську бурсу в Вижниці перетворено на державний румунський іітернат, і щойно 1928 р. відвоювали її українці для себе (...)

Приватна реальна гімназія в Вашківцях над Черемошем (мала перед війною 2 кляси з 80 учнями) перестала існувати 1918 р., 1921 р. у вересні засновано там румунську вчительську семінарію, яку, як зачуваємо, уряд збирається тепер закрити. Місцеве населення з цієї школи майже не користає (...)

---

[1] Є такий закон, що як у клясі є 20 учнів із якоїсь народности, а батьки домагаються науки рідної мови, то заводиться науку цієї мови як нредмету; як є у клясі абсолютна більшість, то можна домагатися заведення мови тих учнів як викладової.

[2] Це теж була досить велика гімназія, налічувала неред війною до 400 учнів.

Жіночих середніх українських шкіл за Австрії на Буковині не було: вища православна дівоча школа була німецька; в ній третина (пересічно по 40 у кожній клясі) були українки, й таке відношення залишилося, як ту школу перетворено на ліцей, де 1918 р. заведено румунську мову навчання. Якийсь час (од 1919) існувала приватна українська жіноча гімназія, приватне підприємство (замало сказати: ультральояльного) проф.[есора] Степана Коралєвича, що тепер видає себе офіціяльно за румуна. Деяких предметів там вчили по-українському, бодай українська мова була для дівчат обов'язкова; школа мала права державних шкіл; але 1923 р. й її розігнали, навіть така школа та ще з таким директором була сіллю в оці тодішнього ліберального румунського уряду.

Із фахових шкіл були ще перед війною такі українські: нижча сільськогосподарська школа в Кіцмані (директор Жуковський), кошикарська школа в Сторожинці (Тодір Іваницький), ткацька в Чернівцях та гуцульської різьби в Вижниці. З них останні взагалі зникли, дві перші зрумунізовані.

Крім цього, від 1871 р. була чоловіча вчительська семінарія в Чернівцях, 1872 р. утворено й жіночі кляси. (…) 1910 р., після довгої боротьби, ми добилися перетворення поки що чоловічої семінарії на три рівнорядні національні відділи: український, румунський, німецький, із тим, щоб нові кляси поки що повставали через рік. Семінарія мала спільного директора, але ж кожним відділом завідував свій власний управитель, який мав чогось досить невиразну й малозрозумілу офіціяльну назву «коад'ютор» – а (в українському відділі офіціяльна назва була «управитель», і «управитель» проф.[есор] Василь Івасюк залишався ним до повного скасування української семінарії вже за румунської влади).

Для українських дівчат заснували приватну українську вчительську семінарію товариство «Українська Школа», поручивши управу її вислуженому професорові учительської семінарії Львові Галицькому, – ця школа мала права прилюдности. Від шкільного року 1913/14 обидві семінарії винускали що другий рік до 80 кваліфікованих учителів і учительок народніх шкіл. Українську вчительську семінарію почато касувати 1922 року, – приватну українську семінарію замкнено розпорядком інспекторату шк.[ільного] р.[оку] 1921/22, так що 1924 року був останній іспит зрілости. Від того часу кваліфікованих учителів для українських шкіл уже не наростає, й, як колись українці так уб'ються в силу, що уряд буде мусів дозволити на відкриття українських шкіл, тоді зможе уряд відмовляти ще й з тої причини, що, мовляв, немає українських кваліфікованих сил, а то ж до того часу старе, порозкидане по всіх закутинах українське покоління вчителів – не вічне…

Кінчаємо цей огляд іще маленькою заміткою про високу школу. На цілий край була тільки одна така школа – університет в Чернівцях, заснований

1875 р., з двома факультетами (правничим і філософічним), куди прилучено ще факультет православної теології, перетворений із богословського закладу (засн.[ованого] 1827 р.) з полишанням на ньому румунської викладової мови, хоч на инших факультетах викладова мова була німецька. Після довгої боротьби українці здобули (1889 р.) на теологічному факультеті катедру слов'янської мови (проф.[есор] Євген Козак) та гомілетики (проф.[есор] Денис Єремійчук-Єреміїв), але із часом цілий факультет мав дістати рівнорядні українські катедри… На філософічному факультеті була від 1875 р. катедра української мови та літератури з українською викладовою мовою (від 1883 р. – проф.[есор] Смаль-Стоцький) та ще з німецькою викладовою мовою катедра славістики й історії східньої Европи, що обидві були в руках українців (проф.[есор] Омелян Калужняцький – 1914 та Володимир Милькович – 1916).

Після приходу румунів університет зразу же зрумунізовано, проф.[есорові] Козакові передано заступати катедру небіжчика Калужняцького, виелімінувавши його зовсім зі складу богословського факультету й доручивши йому приймати іспити з української мови (проф.[есор] Смаль-Стоцький був тоді за кордоном), а далі зовсім його позбавлено права викладати за його виступ у обороні прав українського населення на полі церковному (1922 р.). Нарешті, 1920 р. звернено зовсім катедру української мови й літератури, перемінивши її на катедру модерних (чи сучасних) слов'янських літератур.

Цікаво, що 1921 р. восени в одній розмові тодішній потеитат Буковини, мій колишній товариш з університету, проф.[есор]Ністор заявив, що катедра української мови вільна і що в бюджеті на неї вкладена відповідна сума. Та коли я вніс прохання до деканату на цю катедру, я письмом із 2 падолиста 1921 р. ч.[исло] 133 від тодішнього декана (теж товариша з університету) д-ра Савчука (міністра за царaністів) дістав відповідь, що прохання моє не актуальне, бо зазначена катедра «a fost transformata intro catedra de istoria literaturilor slave moderne»[1]… Хто з них казав правду – я не знаю, бо обидва професори й політики в ворожих таборах. Але вислід був одинаковий – катедри я не дістав.

Катедру славістки зайняв (1927 р.) підхований для цієї мети молодий іще румун (здається, українець з роду) д-р Нандриш.

Всяка домагання українців, щоб відновити катедру української мови, ніякого досі успіху не мали (…)

Такий теперішній образ українського шкільництва на Буковині. Ілярій Карбулицький у згаданій уже статі назвав стан сучасної української школи

[1] Була нeретворена в кафедру історії сучасних слов'янських літератур (рум.).

в нашому краю «присмерком» (сумерк), але це слово не характеризує цього стану. Після присмерку щойно наступає в нас глупа ніч. І так назвав би я той стан. Бо, справді, в нашому шкільництві тепер глупа ніч, присмерк його давно минувся!

Тільки ж глупа ніч не вічна. Після неї мусить колись заблиснути ясний день, і ми хочемо вірити, що він нам блисне, ясний день української школи на Буковині!

(1932)

Друкується за: Сімович В. Твори в двох томах. Том другий. Чернівці: Книги – XXI, 2005. – С. 630, 636–640, 648–653.

Мирон Кордуба

Уривки зі щоденника (1921)

1921, вересень, 4-го (неділя)

Приїхав Ромко Цегельський з Чернівців, куди їздив в гостину до тестя і вечером оповідав мені свої помічення. Гнет і терор з боку румунів далеко беззглядніший чим тут польський. Тепер розвязали вже й Вижницьку гімназію, так що остала лише одинока укр[аїнська] гімназія в Чернівцях, але й тут завели обовязкове навчання румунської мови і науки історії та географії по румунськи. У тій гімназії має остати лише 20 професорів, а всіх инших мають перенести в глибину Румунії з зобовязаннєм до 2 літ навчитися настільки мови, щоби в ній змогли подавати науку. Також заборонено вписувати кандидатів на перший рік учительського семинаря, так що й сеся школа засуджена на вимертє. Цензура донускає лише деякі заграничні часописи і книжки; на індексі знаходиться, прим[іром], і «Neue Freie Presse».

Шпіонаж і доносництво розширене в неможливих розмірах, часто арештовання без найменшої реальної причини. Раз, приміром, урядник Воронка скликав українців на нараду і подав проєкт, щоби українці вибудували зі складок літний замок у Вижниці і жертвували його румунському королеві з вдячности, що він приняв їх до Румунії. Представники акад[емічного] тов[ариства] «Союз» виступили проти того і вийшли із салі нарад – а за се їх за кілька днів арештовано. Погано й се, що між укр[аїнською] інтеліґенцією є чимало слабодухів і хрунів, які румунам йдуть зовсім на руку, а навіть грають роль доносчиків. Між учитель-

ським збором укр[аїнської] гімназії в Чернівцях має бути пять членів siguranz[1]-и, між ними головний ославлений Цурканович.

Ціла місцева і краєва політика крутиться довкола боротьби між акад[емічними] товариствами: Союз і Запороже, з котрих останне зложене зовсім на буршівський лад. Дійшло до того, що Запороже відказалося збирати складки на писательку Кобилянську, бо вона і єї родина симпатизує зі «Союзом».

1921, лнстонад 2-го (середа).

Сімович, вертаючи з Чернівців, поступив знова до мене. Оповідає, що укр[аїнська] ітелігенція і населеннє там добре держаться, що мимо страшного гиету виявляють завзяту відпорність, лише та відпорність має більше пасивний характер.

Оповідав також, як перебуваючи в Гадинівцях, бачив перехід повстанчих гуртів за Збруч; се були Петлюрівці, котрі, немов робітники, кілька днів перед тим групами по 20-30 люда розташовувалися по граничних селах.

Друкується за: ДАЛО: Ф. 2923. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 53 зв., 67 зв.

Іван Гераснмовнч

Автобіографія

Літа служби:

Угринів Долішний від 28/6.1898[2] – 23/9.1899

Криліс від 23/9.1899 – 31/7.1900[3].

Приватна служба в «Дністрі» від 1/9.1900 – 8/1.1901.

---

[1] Служба безнеки (рум.).

[2] Польська шкільна влада звільнила мене з учит.[ельської] носади но нричині моєї нозашкільної діяльности.

[3] У свідоцтві кваліфікаційнім номилково нодано, що я іменований від 28.VIII. У дійсності я іменований був вже 28.VI. Хоча це на загальне число літ служби (близько 26 літ) не внливає, то на бажання можу нерший декрет роздобути і в оригіналі нредложити. Він ще на Буковині.

Пядиківці учит.[ель] від 9/1.1901 і т.[ак] д.[алі] безперервно служив в Ошихлібах, Вашківцях місті, Вашківцях Гор.[ішньому] Куті, Луці та Вікні до грудня 1915 року.

У грудні 1915 р.[оку] мобілізований до австр.[ійської] армії, служив аж до розпаду Австрії як ляйтнаит.

У листопаді 1918 р.[оку] вступив негайно як четар до У.[країнської] Г.[алицької] А.[рмії] і перебув цілу кампанію в Галичині й на Вел.[икій] Україні. Большевики застали мене в Одесі. Не бажаючи служити в Червоній Армії, приняв я посаду секретаря в Інстнтуті Нар.[одної] Осв.[іти] в Одесі. Швидко після того арештувала мене «Чека» як старшину У.[країнської] Г.[алицької] А.[рмії]. У підвалах тюремних в Одесі пересидів я 3½ місяці. Коли вийшов зовсім припадково – моя посада в Інституті Нар.[одної] Освіти в Одесі була вже занята і тому з поміччю знакомих мені осіб з Наросвіти старав ся я дістати иншу посаду. Таку одержав дуже скоро (бо в 3 дні після мого виходу з тюрми), а саме дня 29/Х.1920 р.[оці] посаду учителя при зразковій трудовій школі в Ісаїві. На тій посаді був аж до мого від'їзду як німецько-австрійський полонений.

Виїхав з Одеси 23.Х.1921 на Кавказ до Новоросійська, там під надзором «Чека» перебув в німецькім таборі полонених як звичайний рядовий. Опісля через Констаитинополь та Трієст вернув до Відня дня 20.XI.1921 р.[оку]. Хорий на легені, якої то недуги набрався в одеській тюрмі, лічився на кліниці у Відні тому, бо уряд З[ахідно] У[країнської] Н[ародної] Р[еснубліки] не міг послати мене до санаторії[1].

Підкріпившися трохи на здоровлю я переїхав до Берліна, де покликано мене на одного з головних редакторів дневника «Укр.[аїнське] Слово». На цій приватній службі оставав я від січня до липня 1922 р.[оку].

Одержавши з Гол.[овної] Управи номінаційний декрет на учителя при школі У.[країнського] П.[едагогічного] Т.[овариства] ім.[ені] Шевченка, переїхав на Буковину, щоб побачитися з ріднею. Там румуни мене заарештували і тому доперва у вересні удалося мені вернути до Львова та обняти посаду дня 20.XI.1922 р.[оку].

Від того часу служу безперервно до нині.

З повищого виходить:

Кромі 1 місяця (серпень 1900 р.[оку]) я був безперервно будь-то в державній, будь-то в приватній службі, виповнив для укр.[аїнської] нації податок крови і перебув цілу голготу. Будучи на прив.[атній] службі в Берліні я написав опріч того 2 книжки: «Життя й відносини на Вел.[икій] Україні» та

[1] Одначе треба нризнати, що ЗУНР вело мене у віденції як старшину УГА і давало удержання у Відни.

«Голод на Україні», які наша й чужа (німецька) критика стрінула з великим признанням.

Таким чином я весь час служнв і служу лише для укр.[аїнського] народу.

Думаю, що літа неволі, час тюрми і лічення (від листопада до кінця грудня 1921 року також повинно б ся мені зачислити. (…)[1]

Друкується за: ЛНБ ім. Стефаника НАНУ, відділ рукописів. – Фонд 9 (окремі надходження). – Справа 4587.

Іларій Карбулнцькнй

Мої спомини (уривок про 1919–1923 рр.)

[Рік 1919.]

У серпні [1913 р.] міністерство освіти заіменувало сталим директором укр.[аїнської] гімназії в Вижниці проф.[есора] Ник.[олая] Ісопенка без розписання конкурсу, але за те за протекцією посла Василька, який переФорсував номінацію Ісопенка помимо того, що на цю посаду були гідніші кандидати і старші в службі. За Ісопенком промовляло хиба те, що він був сліпим послушником тодішніх укр.[аїнських] верховодів, а його патріотизм проявлявся мабуть в тому, що переслідував та без милосердя «палив» наших хлопців з математики. (...)

Як після розпаду Австрії Ромунія заняла була Буковину, то ромунська військова команда за інформаціями буковинських шовіністичних ромунів інтернувала багато українців-ителігентів і кількох селян (про ці итернування й арештування буде бесіда ще й пізніше)[2] і держала їх в арешті колишнього австрійського військового гарнізону.

Між інтернованих українців попався й директор Ісопенко, який сидів разом зі мною в одній і тій самій кімнаті. Коли тюремний надзиратель (плутонієр) провіряв «камеру» і відчитував прізвища інтернованих, читаючи «Ісопинко», то Ісопенко його завжди поправляв піднесеним голосом «Ісопинку!», чим хотів доказати, що його прізвище є чисто ромунське...

[1] Кінець автобіографії відсутній, однак зі згадки нро 26 років служби Івана Герасимовича винливає, що цей документ було укладено в 1924 році.

[2] На жаль, в радянські часи аркуші 263-383 сногадів Іларія Карбулицького (неріоду 1914–1920 рр.), які зберігалися в фондах Чернівецького меморіального музею О. Кобилянської, були вилучені і їх місцезнаходження сьогодні невідоме.

Спімну ще, що проти номінації Ісопенка директором без конкурсу галицький посол Бачинський вніс був в парляменті іитерпеляцію, однак безуспішно.

[Рік 1920]

У Заставнівському повіті на обох українських кандидатів впало разом 3273, на «русского» 640, а на ромуна 79 голосів…

У Кіцманському повіті впало: На українського соціал-демократа Гишку 3583, на українського селянина Руснака 186, на українського адвоката і бувшого судію Центу 279, на ліберала ромуна Вітовича 703, на правительственного кандидата ромуна Ангелискула 56 голосів. Отже на українських кандидатів впало 3895, а на ромунських кандидатів 759 голосів…

У Вижницькому повіті впало: На українця Лукашевича 2224, на українського селянина Шпитка 1469, а на двох ромунів 756 голосів. Значиться, що на українців впало 3693, а на ромунів 756 голосів…

З інших виборчих повітів я не зберіг достовірних даних про вислід голосування.

***

Літом цього року під час парлямеитарної сесії зажадав посол Кракалія іменем українського народу в Ромунії плебісциту для українських частин Буковини й Бесарабії. Цей відважний голос посла-українця в ромунському парляменті страшенно розлютив був ромунів всіх політичних напрямків та ромунську пресу. Ромунські газети проголосили Кракалію державним зрадником, а один з ромунських послів жадав в парляменті його арештування та щоб йому сипано через довший час щоденно по 25 буків…

Посол Кракалія стався із-за свойого вистуну в парляменті дуже понулярним українським патріотом.

***

У вересні цього року засновано в Чернівцях музичне й співацьке товариство «Буковинський Кобзар». Це товариство відіграло в культурному й товариському житті буковинських українців визначну ролю. Його велика заслуга лежить в тому, що при «Буковинському Кобзарі» засновано секцію «Українського Театру» і Музичну школу.

***

Осінню цього року засновано міжнародне товариство народних учителів та учительок; розуміється – під ромунським головним проводом і ромунською маркою. Українські учителі віднеслись якось недовірчиво до цего товариства, а горстка українських учителів з товаришами Іваном Данилевичем, Макогоном, Соневицьким й іншими задували заснувати, зглядно відновити передвоєнний орган українського народного учительства на Буковині

«Каменярі». І коли тільки розпочалися приготовляючі заходи до видавання української учительської газетки, то – дивним дивом – ніхто інший як орган українських соціал-демократів «Воля народа» накинувся мокрим рядном на ініціаторів видавання «Каменярів», аргументуючи своє противенство існуванням ітернаціональної учительської організації.

***

У цему році переведено виміну австрійських корон на ромунські леви курсом 2 корони за одного лева. Люди, що не знали, яким курсом наступить виміна, повірили всяким панічним поголоскам, які нущено в народ тими, які знали вже наперед установлений курс виміни міністерством фінансів, кунували леви по 5 і більше корон ще перед офіціяльною виміною і таким способом збогатили хрищених і нехрищених нявок о мільйони.

***

У цему році з академічної молоді тільки відновлений «Союз» проявляв живішу діяльність. Крім відчитів в товаристві, «Союз» відсвяткував 20.4 четверті роковини смерті Івана Франка, 17.7 відіграв Франкового «Учителя» в Кіцмані, 6.11 Мирного «Лимерівну в Чернівцях»… Члени товариства брали участь у виставі «Сватання на Гончарівці» (28 і 29.8) та устроїли «Николайка» (18.12) для українських дітей в Чернівцях.

В місяці грудні передало товариство спільно з іншими не-ромунськими академічними товариствами університетському ректоратові пропамятне письмо в справ викладів на університеті в німецькій мові бодай історії й географії на деякий час.

Рік 1921

Виточено мені на донос сігуранци карне слідство, однак, після першого мойого судового переслуховування, двох агеитів Вижницької сігуранци та кількох селян із Горішніх Станівців, із-за браку каригідного діла – слідство було застановлене.

***

З початком міс.[яця] січня перестав виходити соц.[іал]-дем.[ократичний] тижневик «Воля Народа», а на його місце появився тижневик «Робітник», якого ром.[унсько]-буковинська «Administrația Bucovinei[1]» застановила була на 3 місяці (від 12.4 до 12.7). В часі застановлення «Робітника» українська соц.[іал]-дем.[ократична] партія видавала тижневик «Вперед».

***

В 3-му числі «Робітника» з 20 січня появилася стаття під заголовком «Націоналізм», в якій, між іншим, сказано виразно:

[1] Адміністрація Буковини (рум.).

«Від національности до звірства не лише один крок, але обоє – це противні бігуни одної і тої самої дійсности: націоналізму. Націоналізм – це не любов до своєї нації й поважання понад всі инші. Це стан засліплення, власного переоцінювання, в які жадаєся всіх прав для своєї нації, а инших немов би й не бачилось»

Так писав соц.[іал]-дем.[ократ], який, як йому цего було треба, вчив прочих українців українському патріотизму.

***

25 лютого появилося перше число учительської газети «Каменярі», які виходили 2 рази місячно в Чернівцях і були видавані гуртком нар.[одних] укр.[аїнських] учителів під редакцією Дмитра Макогона й Віктора Соневицького. Відвічальним редактором був пенс.[іонований] дир.[ектор] нар.[одної] школи Іван Данилевич. В р. 1922-му «Каменярі» перестали виходити.

***

17 березня бувший ц.[ісарський] к.[оролівський] пов.[ітовий] шк.[ільний] інспектор і директор нар.[одної] школи Сергій Канюк почав видавати тижневик «Громада», першу легальну газету, писану в більшовицькому дусі. Її правительство дуже скоро застановило.

***

З 1-шим травнем почав виходити в Чернівцях тижневик «Народний Голос». Його підписував як видавець відпов.[ідальний] редактор Іван Созанський, а фактчним видавцем і редактором був адв.[окат] д-р Лев Когут.

***

Весною ц.[ього] р.[оку] засновано в Чернівцях спілку з обм.[еженою] порукою «Українська Видавнича Спілка». Вона мала на меті видавати книжки та газети.

***

Дня 17 березня український соц.[іал]-дем.[ократичний] «Робітник» у свойому 11-му числі напечатав проти «Каменярів» статтю, підписану «Членом міжн.[ародної] орг.[анізації] нар.[одних] учителів». Редакція зазначила, що «за зміст редакція не відповідає», однак її написав таки чоловік, дуже близький редакції – а головно в дусі редакції. Ця стаття така злобна і характерна для чорної душі, що я навожу її тут в оригіналі. Вона звучить:

«Допись

Ні бе, ні ме, ні кукуріку!

«Родять гори й родиться смішна миш» – сказав колись славний Горац; висказ, який мож сміло примінити до нашого часопису «Каменярі».

По довгих торгах і нарадах найшлось кілька людий, які здобулись на цивільну відвагу нустити в світ «ніби становий орган», який упровадив себе в нашу суспільність дуже нещасливо, бо шило вийшло з мішка, нім ще мож

було злапати за вудку передплатників. Під дуже сумними знаменами появилися на світ «Каменярі», які завели в надіях навіть тих трусів, що боялися вступити до міжнародної організації народних вчителів, та воліли радше ворогам на втіху згодитись на роздроблення сил.

Тому, що цей орган в своїй теперішній формі, якого хрестні батьки присвоюють собі право забират голос іменем цілого «укр.[аїнського] учительства» являєся плямою мого стану, уважаю моїм святим обовязком заняти в цій справі виключно ради іитересу учительського стану голос без найменшої пристрасти. Безпрінціпіяльність і безглуздий зміст часопису та нечувана претенсіональність видавців з «Каменярів» хай буде найкрасшим доказом, що вони не здали собі по нинішній день ясної справи з того, чого вони хотять, профануючи тільки слова Франка.

Вже сам наголовок «орган укр.[аїнського] учительства» мушу назвати – щоби не ужити відповідного виразу – фальшованєм правди, бо під слвом «учительство» розуміє кожна нормально думаюча людина не тільки народних, але й учителів середних й фахових шкіл, а на такий витвір як «Каменярі» не дали панам видацям мандату не тільки університетські й учителі середних шкіл, але не дало його навіть й саме укр.[аїнське] нар.[одне] учительство. Іменим укр.[аїнського] народного учительства сміє промовляти серед нормальних обставин лише дотична лєгальна (на статутах) організація, а такої – винявши міжнародну – а нас по нинішній день немає. Наслідком того мушу назвати видавництво «Каменярів» приватним підприємством і «сміливостю» кількох авантуристів, які хотять робити котом учительського стану політиканьство, підшиваючись під «укр.[аїнське] учительство».

Тілько з формального боку, а дальше щодо самого змісту. Що теперішні «Каменярі», на жаль, не є твором «виточеної ціли» свідомої і укр.[аїнського] народного учительства гідної організації, а радше якоюсь авантурою двох собі зовсім противорічивих напрямків, хай докажуть обі статті, себто «Товариші і Товаришки» та «До суспільности», які належить уважати програмовими. Так, читаємо в першій статті: «Наш орган ме стояти на груиті чисто становім», а зараз на стороні 2: «Наша часопись буде не виключно становою учительською часописю; вона буде бодай до того часу, поки не появиться інший часопис, речником і оборонцем всіх працюючих верств і станів українського народу, буде ставати в обороні наших загрожених народних прав...» і т.[ак] д.[алі].

Довго ждав Ти, Український Народе, на своїх спасителів, але таки діждався!!! Тут вже зовсім злишні дальші слова, щоби ствердити недвозначно помішання умів видавців «Каменярів», а спитаю тільки, де були ці панове, як почала серед «працюючих станів» свою мозольну працю «Воля Народа», щоби уступити місце «Робітникови», який виповняє своє місце вповні? Чи

застановились дальше панове з «Каменярів» над тим, що воно дуже нефортунно лучити станові іитереси народного учительства з якоюсь політикою, якою задумують вони ущасливити український народ? І ці панове мають ще відвагу твердити, що їм «повірено цілі покоління»? Чиста іронія!

Ґнечуваною безличністю мушу назвати нетакт, який находить вираз в слвах другої статті, а іменно: «А коли-б найшлися такі одиниці (що не замовлять «Каменярів»), то буде це якнайкрасшим доказом, що вони задля осягнення місця хоч би й послідного при жолобі, зрадили, як той Юда Істаріотський Христа, свій нарід, свою вітчину і свою родину. Отже, українська громада стоїть тепер перед іспитом зрілості на «дійсних українців». Тут насуваєсь мені на думку пословиця: «Коня кують, жаба ногу наставляє». Панове з «Каменярів» не вірять самі в силу і тревкість свого діла та помагають собі лайками та погрозами. Вони узурнують для себе в своїй «скромности», як самозванча іспитова комісія, патеит на уділювання свідоцтва зрілости взглядом українства, а свою високо розвинену національну свідомість задокументували хоч би й тим, що опинилися в чужій печатни, хоч існує своя.

У виду повисше наведеного спитаю тільки, чи сміє народне учительство приглядатися бездільно і рівнодушно тому, коли висувають його офіціяльно всякі невідвічальні приватні, політичні гешефтярі на шлях слизкої політики, якою хотять затроїти народну атмосферу? Чи мусить в нас кожне добре діло бути запаскудженим політиканьством? Чи не маєся полишити кожному учителеві в політиці вільну руку, а маєся вязати учительський стан як такий з певною політичною струєю і то ще з такою, яка не відповідає духови часу? Чи сміють такі несовісні елємеити числити на найменшу матеріяльну або моральну підпору зі сторони учительства? Про селянство не хочу вже й згадувати, бо воно має свій часопис, який заступає його іитереси, так що не потребує «шевської поправки». Це не досить, бо кождий свідомий українець піднесе на відповіднім місци рішучий протест проти таких експеріментатрів на народнім організмі і заінавгурує тим самим скору ліквідацію рівночасного політиканьства «Каменярів» як станового органу.

Вже той сам факт, що як свідома іителігенція, так і селянство відсилають «Каменярі» масово назад, свідчить о політичній зрілості народу та зверне увагу панів з «Каменярів» на інший, більше поплатний гешефт і докаже деяким панам націоналістам, що в нас немає дурних.

Цих кілька слів в іитересі стану українського народного учительства, якого репрезеитаном являєся поки що міжнародна організація, а не спілка авантурників з дуже ограниченою порукою, які відмежовують себе від дійсно робочих верств націоналістичним багном та хінським муром і хотять за всяку ціну збиват коштом своїх станових товаришів політичний капітал.

Член міжнародної організації народних учителів».

***

Звісна річ, що передвоєнна «Вільна організація укр.[раїнського] учительства на Буковині» задумувала свойого часу заснувати «Учительську санаторію» в Лонушні або Виженці. В р. 1912-му тов.[ариш] Юрій Гордійчук подав був краєвій екзекутиві організації до відома, що лікар д-р Целєрмаєр продає свою санаторію в Виженці і радив дуже гарячо, щоб організація ту санаторію в його купила. Екзекутива поручила тов.[аришам] Ом. Іваницькому, Данилюкові і мені тою справою занятися; мені поручено приготовити всі потрібні матеріяли до переговорів з властителем санаторії. Переговори розбились і я пояснив був в «Каменярах», чому вони розбились. Я це мусів зробити тому, що тов.[ариш] Гордійчук закинув мені нублично, що переговори розбились були із-за моеї вини. Після мойого пояснення в «Каменярах» тов.[ариш] Гордійчук мовчав до сего року в справі купна тої санаторї. Аж раптом повторив згаданий докір проти мене в «робітнику», і я знову був примушений спростувати твердження тов.[ариша] Гордійчука. Моє спростування в 6-му числі «робітника» звучить в оригіналі:

«Фонд для учительської санаторії.

Прошу світлу редакцію «робітника», щоб дозволила мені спростувати деякі твердження п.[ана] Гордійчука у його нотатці під горі наведеним заголовком у 3 числі з тої причини, що більшість укр.[аїнського] учительства знає, що тим «одним членом краєвої екзекутиви» був я.

Отже, неправда є, що п.[ан] Целєрмаєр жадав від нас за свою санаторію 9000 левів, а правда є, що жадав він за неї 40 000 корон, то є 20 000 левів. Неправда є, що я «безпощадно скритикував забіги купна п.[ана] Гордійчука в «Каменярах» і загирив цілу справу», а правда є, що моя критика в «Каменярах» появилася була аж по розбитю переговорів, іменно аж тоді, як п.[ан] Гордійчук із звісних йому причин розгнівався був на мене, чому я не потакнув був головою до легкомисного купна і приписав був публично всю вину невдачі того торгу. Дальше є правдою, що переговори розбилися були свого часу головно тому, що на тій реальности знаходилося дуже багато важних і дуже замотаних пронотацій в грунтовій книзі, що велику частипу тої реальності посідав п.[ан] д-р Целєрмаєр незаконно, бо до трьох частий ним окупованих парцель мали після записок у груитовій книзі ріжні права йе й треті особи, що на ім’я п.[ана] д-ра Целєрмаєра записана була в груитовій книзі велика парцеля, якої він не посідав і т.[ак] д.[алі] і т.[ак] д.[алі], а продавця не хотів перебрати обовязку до якогось речинця справити свою реальність так, щоб те, що було виказане в грунтовій книзі, годилося вповні із фактичним станом посідання, ба не хотів навіть перебрати гваранції за юридичпу правдивість свого посідання. Знову ж краєва екзекутива не сміла запускатися в купно неясного об’єкту з тої причини, що вона, задля

браку готівки, могла і мусіла числити тільки на затягнення більшої пожички в Кр.[айовім] банку, а на тодішній витяг із грунтової книги щодо згаданої реалности не мож було сподіватися і найменшої гіпотекарської пожички.

Що справа малася так, а не інакше, кличуся на сьвідків товаришів Ом. Іваницького і Данилюка, що переcправляли з п.[аном] д-ром Целєрмаєром разом зі мною. Товариші(шки), які раді б познакомится із докладним перебігом цеї справи і ролями, які відограли в ній я і п.[ан] Гордійчук, зволять заглянути до ч. 15–16 «Каменярів» з 2 серпня 1912-го р. За гостоприємність дякую світлій редакції.

Ілярій Карбулицький»

***

5-го вересня відбулися в «Нар.[однім] Домі» довірочні наради горстки т.[ак] званих українців, які задумали були заснувати політичну партію з такою програмою: «Щоб ром.[унське] правительство не думало, що всі українці є проти него». Ця нова партія назвала себе народно-демократичною і буде «щиро допомагати правительству в його великих і тяжких змаганнях до запровадження ладу і порядку у нашім краю».

Провідниками партії були: гімн.[азійні] професори Мігуля, Коралевич, Вол. Федорович, судовий радник Коралевич, учителі Івасюк Роман й Іполіт Омельський та шк.[ільний] інспектор Купчанко. Члени сеї партії це були перші «реальні» українські політики, які відважно і без усякого сорому плювали нублично в свої зрадницькі морди.

***

Осінню перенесено мене до Валисаки, ром.[унського] села в горах на полудневій Буковині. Декрет був підписаний краєвим інспектором Климом. Я зробив відклик до міністра освіти проти мого перенесення, однак краєва шкільна рада не предложила мойого рекурсу міністерству, а перечекала 30 днів від доручення декрету про перенесення. З огляду на те, що я, вичікуючи рішення міністра в справі мойого перенесення, не зголосився до служби в Валисаці, а 30 днів минуло, то Черновецька шкільна рада зробила до міністерства рапорт, що я не зголосився до служби в Валисаці, і з цеї причини на основі закопу міністерство повинно уважати мене як «добровільно здемісіонованого з учительської служби». При кінці грудня я дістав з міністерства декрет, що я, не зголошуючись 30 днів о служби в Валисаці, здемісіонував з учительської служби, а рівночасно кр.[айова] шкільна рада, доручаючи мені цей декрет, завізвала мене передати сейчас інвентар й управу школи мойому заступникові, а до 8-ох днів опорожнити натуральне помешкання, яким я як директор школи користувався…

Управу школи я передав, але помешкання не опорожняв і сейчас заскаржив міністерство до так званого «Curtea de Apell»[1]. У Ромунії був такий прекрасний закон, що дозволяв кождому покривдженому конестувати всяке рішення адміністраційних властей – навіть міністерства – перед вищим спеціальним судом. Тим часом пройшов 1921 рік і наступив рік 1922.

***

У цему [1921] році почав виходити гумористично-сатиричний листок «Щипавка», виаваний Аркадієм Данилевичем, а акад.[емічне] товариство «Союз» почало видавати літературний місячник «Промінь» під редакцією Івана Пігуляка.

***

У 2-гому числі «Проміня» (за червень) була напечатана наступна заява:

«З приводу арештування 30-ох студеитів в «Нар.[одному] Домі»!

На підставі того, що акад.[емічне] тов.[ариство] «Запороже» в Черінвцях підпомагає одиницям[2], що провадять кертичну роботу й до яких народ не має довіря, а які продають народні добра за безцін; що майже при кожній народній й культурній праці виходять вони з своїми особистими гоноровими справами (у Шкільнім фонді, при нарадах над долею укр.[аїнських] збігців, про заложення укр.[аїнського] театру і и.[нше]) і що свідомо виступають проти укр.[аїнських] робітниківу (загальні збори товариства «Воля»), що члени того ж товариства не приказ тих одиниць кличуть поліцію, щоби аретували укр.[аїнських] студеитів, яким щиро ходить о народне добро, що вводять в укр.[аїнське] студеитство й громадянство деморалізацію – заявляє укр.[аїнське] акад.[емічне] тов.[ариство] «Союз», що зриває всякі зносини з акад.[емічним] тов.[ариством] «Запороже» з вище наведених причин і вислало до того ж товариства лист такого змісту:

«Отсим заявляє укр.[аїнське] акад.[емічне] тов.[ариство] «Союз», що підставі рішення Загальної Ради з дня 16.06.1921 р. зриває всякі зносини з акад.[емічним] тов.[ариством] «Запороже» всякі зносини з слідуючих причин:

1. Тому що, укр.[аїнське] акад.[емічне] тов.[ариство] «Союз» не вважає укр.[аїнське] акад.[емічне] тов.[ариство] «Запороже» незалежним товариством, а сліпим орудієм деяких одиниць, котрих вся діяльність звернена на шкоду укр.[аїнського] народу.

2. Тому що, члени тов.[ариства] «Запороже», призиваючи на укр.[аїнських] студеитів поліцію, поводились в спосіб, не гідний академіків.

---

[1] Анеляційний суд (рум.).

[2] Головно кільком батькам тов.[ариства] «Занороже» на чолі з нроф.[есором] Сидором Цуркановичем (нрим. І. Карбулицького).

3. Тому що, вся діяльність тов.[ариства] «Запороже» йде врозріз з іитересами укр.[аїнського] народу, а ті члени цього товариства, що годяться з цим поступованням, не гідні зватися синами великого укр.[аїнського] народу.

Чернівці, дня 17 червня 1921.

За укр.[аїнське] акад.[емічне] тов.[ариство] «Союз» в Чернівцях:

Козак Павло, голова.

Дмитрюк Юрій, писар.»

Дуже сумний образок із життя академічного студеитства і то в таких для буков.[анських] українців тяжких часах.

Рік 1922

У скарзі до суду я доказав, що кр.[айова] шк.[ільна] рада не мала права дисциплінарного слідства і без вироку правосильного дисциплінарного сенату переводити мене до Валисаки, бо мировий договір в Тріаноні говорить виразно, що всі бувші австрійські службовці, які впали під Ромунію, користуються, якщо вони дня 1 грудня 1918 року знаходилися в дефинитивній (сталій) службі, всіма в Австрії здобутими службовими правами. А що за Австрії на основі буковинського дисциплінарного закону сталий учитель міг бути перенесений на іншу посаду тільки наслідком дисциплінарного покарання або на власну просьбу, то й суд мусів знести міністеріяльне рішення, бо коли кр.[айова] шк.[ільна] рада не мала права мене переносити, то я й не був зобовязаний зголошуватися до служби на новій, незаконно мені призначеній посаді, а тим самим міністерство не мало права звільняти мене з уч.[ительської] служби тому, що я до 30 днів не згоосився до праці в Валисаці…

На основі декрета шкільної власти я знову опинився на своїй посаді з днем 4-го березня ц.[ього] р.[оку]. Та кр.[айова] шк.[ільна] рада не дала мені спокою і виточила мені дисциплінарне слідство за видумані службові провини, яких я ніколи не донускався, в тій надії, що бодай в цей спосіб вдасься їй причепити мені сяку-таку латку… Однак, після мойого писемного оправдання кр.[айова] шк.[ільна] рада не мала відваги ставити мене перед дисциплінарний сенат, і моя дисциплінарка впала в «воду».

***

Дня 9 березня ц.[ього] р.[оку] вийшло перше число независимої укр.[аїнської] часописі «Слово», яке виходить щосереди в Чернівцях. За редакцію відповідає Іван Якимець.

***

1-го березня ц.[ього] р.[оку] помер в Чернівцях в 6-тому році життя нубличний нотар Николай Драгомірецький. Покійний був свідомим, щирим українським патріотом і членом всіх укр.[аїнських] товариств в Чернівцях.

Ник. Драгомірецький був разом із покійним генеральним вікарієм о.[тцем] Олександром Манастирським основателем першого академічного товариства «Союз».

***

Здається мені, що 19 березня ц.[ього] р.[оку] відбулося свято в честь Ольгн Кобилянської з нагоди її 35-літньої літературної діяльності. Співав «Міщанський Хор» і «Буковинський Кобзар», Іменем укр.[аїнського] жіноцтва витала ювілятку голова «Жіночої Громади» учителька Зиновія Грушкевич, представники укр.[аїнського] студеитства, ром.[унського] товариства «Societatea Doamnelor Române»[1] та німецького «Deutscher Frauenferein»[2]. Професорка д-р Ганкевич відчитала уривок із «Землі». Д-р Стоцький і д-р Маковей надіслали свої привіти, а Сидонія Гнідий виголосила відчит про діяльність ювілятки...

Спімну ще, що 26 березня в великій залі «Народного Дому» відслонено портрет ювілятки, намальований проф.[есором]-малярем Ліпецьким.

З нагоди ювілею Ольги Кобилянської редакція «Проміня» видала таку брошурку: «Ольга Кобилянська, з приводу 35-тих роковин літературної праці». У брошурці помістили свої праці: С. Я.[ричевський]: «Посвята»; Микола Марфієвич: «Кобилянській» (вірш); Е. В.: «О. Кобилянська» (життєпис); д-р Остап Грицай: «О. Кобилянська»; Іван Пігуляк: «Хронологічний покажчик писань О. Кобилянської».

***

У місяці березні – (після усунення партії Авериску прийшли до керми ліберали) – відбулися вибори до парляменту й сенату і ліберали побідили на цілій лінії. Укр.[аїнські] соціял-демократи виставили були такі кандидатури до камери (парляменту): учитель Себастіан Балошескул – на повіт Вашківці; учитель Сергій Білик – на повіт Заставна; селянин Іван Гишка – на повіт Кіцмань; парт.[ійний] секр.[етар] Михайло Горн – на повіт Бояни; а до сенату: С. Балошескул – на повіти Вашківці і Вижниця. Всі ці кандидати перепали.

***

30 квітня засновано «українську» організацію, себто політчну партію, якої ціллю мало би бути заступати й боронити іитереси та права українського народу, що знаходиться під управою Ромунії. Взагалі програма цеї нової організації дуже неясна і воняє занадто прикро ромунською «орієитацією». На чолі цеї партії стоять: старший судовий радник Володимир Ясеницький, д-р Володимир Филипович, отець Теофіль Драчинський і д-р Василь Дутчак. Органом цеї партії було «Слово».

---

[1] Товариство румунських жінок (рум.).

[2] Німецьке жіноче товариство (нім.).

Мене дивувало, що до старих українців-опортуністів й політичних інвалідів, які, хоч і щирі люди, але наївні політики, що рішуче нездібні до інякої боротьби з ворогами нашого народу, прилучився й адвокат Дутчак. Однак, як це можна буо заздалегідь предвидіти, ця партія разом із своїм «Словом» дуже скоро заснула, не проявивши і найменшої практичної діяльності під зглядом рушучої боротьби з кривдником укр.[аїнського] народу.

***

22 травня народилася нам донечка Люба.

***

В цему році зірвав б.[увший] посол до ром.[унського] парляменту учитель Кость Кракалія із соц.[іал]-демократичною партією всякі зносини. Кракалія став цараністом, себто політиком не взір ром.[унської] цараністичної (хліборобської) партії. Він, щоправда, був завдяки свойого відважного вистуну в ром.[унськім] парлямеиті (1920 р.), жадаючи плебісцнту для укр.[аїнського] народу Північної Буковини, дуже понулярною особою і серед укр.[аїнського] селянства на Буковині, задумав покористуватися тою своєю понулярністю і заснувати українську хліборобську партію на Буковині. Кракалія порозумівся з провідниками ром.[унської] цараністичної партії, тобі найпопулярнішої політичної партії серед селянства у цілій Ромунії, яка завзято боролась проти всіх інших ром.[унських] партій і заключив з ними 29 травня політичний пакт. Зміст того пакту не був тоді оголошений і аж пізніше, як Кракалія й із цараністичною партією «поламав собі колачі», онублікував його в своїй «Хліборобській Правді» в 8-му чисті з 16 жовтня 1932 року. Подаю тут газетний оригінал тої нублікації:

«Колись а тепер.

Хто не пам’ятає часів, коли цараністична, а по злуці з Семигородом нац.[іонал]-цараністична партія боролася о владу у державі? У році 1921 і 1922, під станом облоги розпочала ця партія свою діяльність і проголошувала такі гарні кличі, що всі хлібороби, а з меншостей головно українці горнулися до неї, сподіваючися, що лише ця партія поліпшить бит всіх хліборобів, а українцям поверне всі забрані їм иншими правительствами права.

У наших руках знаходиться документ,з якого виходе ясно, як тому 10 літ відносилася цар.[аністична] парітя до українського питання і котрі були причини, які спонукали б.[увшого] посла К. Кракалію заключит союз з цею партією. Цей документ звучить:

Протокол

списаний між п.[анами] Іваном Мігалакієм і д-ром Николаєм Луну як репрезентантами цараністичної партії в Ромунії і п.[аном] Костем Кракалією як репрезентантом приготовляючого комітету української хліборобської партії на Буковині.

А. Пан Кость Кракалія обовязується, що українська хліборобська партія Буковини підчиниться всім постановам статута цараністичної партії регату і буде працювати для зреалізування програми партії, відкидаючи всяку іредеитистичну пропаганду против безпеки ромунської держави.

Б. П.[анове] І. Мігалаке і д-р Николай Луну обовязуються з своєї сторони працювати в слідуючім змислі:

1. Запровадження повної автономії у селах і містах Буковини, свободи преси і зібрань (були це часи облоги), вільних виборів і свобідне існування українських читалень.

2. У всіх функціях в інстнтуціях, які мають обороняти інтереси українського народу як шкільних комітетах, (eforii şcolare), префектурах, краєвих банках, щадничих касах (casse de depuneri) мають засідати як репрезеитаити мужі довіря української хліборобської партії.

3. Дальше зобовязуються (п.[анове] І. Мігалаке і д-р Николай Луну) поборювати всі тенденції насильного ромунізування шкіл і церков, а в громадах, в яких зромунізовано українські школи (за режімуНістора і Поповича), має населення рішити свобідно, якої школи бажає.

Крім української гімназії в Чернівцях відкриється назад гімназії у Вижниці і в Кіцмані. Так само створиться назад українські катедри на черновецькім університеті (українську мову і літературу, історію і теологію).

4. У кінці признається українській секції хліборобської партії у всіх українських справах право заперечення (вето) у спільнім комітеті цараністичної партії Буковини як також репрезеитацію українців в парлямеиті пропорціональну до числа українеського народу на Буковині.

Писано в двох примірниках і підписано обома сторонами у Букарешті 29 мая 1922 року.

За приготовляючий комітет української хліборобської партії Буковини Кость Кракалія р.[укою] в.[ласною].

За цараністичну партію з регату д-р Луну в.[ласною] р.[укою] і п.[ан] І. Мігалаке в.[ласною] р.[укою]».

Прочитавши уважно цей протокол, треба сконстатувати таке:

1. К. Кракалія підписував той пакт «як репрезеитаит приготовляючого комітету української хліборобської партії на Буковині», якої то партії ще тоді зовсім не було, а був тільки комітет, що тільки приготовляв народження такі партії.

2. Іменем тої неіснуючої ще тоді партії К. Кракалія перебирав і обов'язок «відкидати всяку іредеитистичну пропаганду против безпеки ромунської держави». Це значить, що його домагання за плебісцитом з р. 1920 в р. 1922 не мало вже ніякої вартості.

3. З огляду на факт, що цараністична партія, яка в р. 1928-мому перебрала державну керму в свої руки, не виконала й одної-однісенької точки договору

з 29 травня 1922 р., задокуметовує найкраще несерйозність заключеного пакту та його практичну цінність для укр.[аїнського] населення під зглядом національним.

Після заключеного, але неоголошеного пакту з 29 травня стали курсувати в Чернівцях всякі правдиві і неправдиві версії з ріжнороднимифантастичними коментарями. В доказ наводжу тут «Спростовання» з соц.[іал]-дем.[ократичного] «Робітника», ч.[исло] 25 з 29 червня 1922 р.:

«Спростовання.

Ми одержали слідуюче письмо від кождого із підписаних окремо:

До редакції часопису «Робітник» в Чернівцях.

На підставі § 19 прес.[ового] зак.[ону] прошу о поміщення слідуючого спростовання нотатки: «Осторога українському громадянству», поміщеної у 24-ім ч.[ислі] «Робітника» з 15 червня 1922 року на тім самім місці і тими самими черінками:

«Неправдою є, що я підписав з царапістами пакт, в якому зрікаюся всяких прав до української части Буковини, а правдою є, що я такого пакту ніколи й із ніякими партіями не підписував.

З належним поважанням

Д-р Василь Дутчак, Аитін Лукашевич, Кость Кракалія».

Що п.[анове] Дутчак і Лукашевич не підписували з цараністами пакту, в якому «зрікалися всяких прав до української части Буковини», це правда, та що вони оба не були ніколи членами ні цараністичної, ні хліборобської партії п.[ана] Кракалії – це також правда. Однак Кракалія пробрехався трохи в свойому спростованні. Бо як можна підписувати зобовязання «відкидати всяку іредеитистичну пропаганду против безпеки ромунської держави», а рівночасно не «зрікатися всяких прав до української части Буковини», яку то часть загарбала ром.[унська] держава проти волі укр.[аїнського] народу, що живе на тій часті?

***

Під час вакацій вислано міжіншими укр.[аїнськими] учителями й учительками й мене до Букарешту на 4 тижневий курс ром.[унської] мови й літератури та історії Ромунії. Курс відбувся в будинку жіночого уч.[ительського] семінара (Şcoala Normală Elena Doamna) в Котрочинах. Учасники курсу мали безплатні добрі харчі й мешкання.

Перебуваючи в Букарешті, мав я нагоду переконатися, що родовиті ромуни зі старої Ромунії відносилися до українців дуже прихильно, без найменшої тіни національного шовінізму, в противенстві до подавляючої більшості буковинсько-ромунської іителігенції... Наші професори на цему курсі дивувалися дуже, що на Буковині шкільна власть запроваджує в багатьох чисто українських громадах виключно ромунську мову в народних школах

і критикували ці практики дуже справедливо зі становища педагогічного й політичного.

***

Дня 16 липня 1922 р. відбулося в Чернівцях величаве українське всенародне віче. Я не цьому вічу не був, бо їхав тоді на учительський курс в Букаресті. Це було перше за румунської влади масове віче українського народу без різниць соціальних станів, політичних та партійних переконань. Ось що писав соціал-демократичний «Робітник» в 29 числі з 20 липня:

«Проч з гнетом! – Най живе самовизначення народів! Величава маніфестація української думки. – Українське всенародне віче в Чернівцях.

Незатертими буквами запишеться день 16-го липня цього року в пам'яті учасників віча, яке відбулося тої днини в залі «Народного Дому».

Імпозаитний маніфестаційний вигляд і перебіг віча стає гідно побіч всенародних маніфестацій із кінця 1918 року. Має воно епохальне значення в розвитку національного життя і думки буковинських українців, бо перший раз по розвалі великих народних змагань, перший раз по чотирилітній понурій мовчанці неволі й кайдан, перший раз по чотирьох роках непевності і рознуки виривається з грудей українського народа могучий і рішучий оклик протесту, заразом боєвий оклик до праці і боротьби за свою долю.

Саля «Народного Дому» заповнена по береги в більшости українським селянством, що із усіх закутин краю, із кождого повіту і села прибуло гуртками, щоб висказати все те, що гнете його душу уже від літ. В днях гнету і національного нещастя показалося, що зала «Народного Дому» замала, що національна свідомість переростає передвоєнні передвидження, бо багато прибувших тіснилося на сходах і корідорах, а також виповняли подвіря.

Почин і переведення віча, а також приналежність партійна більшості вічовиків доказує, що українська соціял-демократія ясно і твердо стоїть на становищі, яке перше заняла перед війною.

Сконф.[исковано]

і що добро і доля українського народі – це для них не нусті фрази, а завдання великої і впертої боротьби.

Заступлені були на вічу всі верстви народу і всі напрями політичні і культурні. Піднесення духа і рішений спосіб поведення учасників доказав, що населення вірить у свою будуччину, бачить її не в трусівстві і плазуванні перед сильними міра сего, але в самодіяльній праці, в організуванню своїх власних сил і в опертю лише на самого себе. Резолюція ухвалена, мимо що в своїй більшості займається протестом проти культурно-національного гнету, стає своїми точками національно-політичного змісту платформою для дальшого національно-політичного життя. Вона стає осудом всіх тих, що раді-б звести народ на манівці, вона є також заохотою для тих кругів, що йдуть до-

рогою великих щиронародних змагань, вона стає незломним приказом для всіх тих, що займаються громадянськими справами.

Українське всенародне віче в Чернівцях з дня 16 липня цього року є тим великим світлим моментом у темряві нашої неволі, воно буде провідною звіздою і товчком до щораз більшої і завзятішої боротьби за сповнення цілої народної мрії.

Віче отворив товариш Сергій Білик, котрий в короткій річевій бесіді пояснив ціль віча і пропонує вибрати до президії слідуючих: Гишку Івана, Коцюка Миколу, доктора Дутчака Василя і доктора Ясеницького Романа, котрих вибрано одноголосно. За вибір дякує пан доктор Ясеницький і завзиває присутніх, з огляду на ціль віча і на пануючі обставини, зберегти гідність цього віча».

Як референти виступали: редактор «Променя» Іван Пігуляк, Юрій Сербинюк, доктор Василь Дутчак та учитель Сергій Білик, який поставив тільки одну скомбіновану резолюцію, яку віче ухвалило одноголосно, і яку подаю тут в газетному оригіналі:

«Резолюція, ухвалена на українському всенародному вічу в залі «Народного Дому» 16 липня 1922.

Українське всенародне віче, зібране в залі «Народного Дому» в Чернівцях дня 16 липня 1922 р., на якому заступлені всі верстви українського народу Буковини без ріжниці політичних переконань, опираючися на висловлене право самовизначення нації, протестує проти нестерпного гноблення українського населення румунською владою на національно-культурнім, політичнім і економічнім полі.

У справі українського шкільництва українське всенародне віче протестує:

– проти заведення румунської внутрішної і зовнішної урядової мови у всіх українських народних школах;

– проти цілковитого зрумунізування 90 українських народних шкіл із 284 класами, до яких учащало понад 16 000 українських дітий;

– проти обсаджування румунами українських повітових інспекторатів шкільних, настановлювання румунів управителями українських шкіл, переслідування і перекидування українських учителів на полудне краю і до Румунії;

– проти заведення утраквізму у всіх українських школах через навчання історії і географії в румунській мові;

– проти здавлення українських гімназій в Кіцмані і Вижниці, рівнорядних українських класів при гімназії в Сереті і приватної реальної гімназії в Вашківцях;

– проти закриття двох перших років українського державного семінара і українського приватного дівочого семінаря «Українська Школа»;

– проти утраквізації української гімназії в Чернівцях через заведення румунської мови для історії і географії, закриття рівнорядних класів при тій

гімназії і обнижування числа учеників через нечуване перепалювання при вступних іспитах з румунської мови до 75 % зголошених;

– проти необсадження катедри української мови на університеті Чернівцях, відобрання катедри церковно-слов'янської мови професорові докторові Євгенові Козакові і передання її професорові, який не відповідає вимогам тої катедри, проти заборони ректорату того ж університету українським студентам віддержувати віча на університеті;

– проти румунізаційної політики влади, яка проявляється тим, що там, де здавлено українські школи, заразом закладаються на їх місце чисто румунські школи, проти знищення, зглядно румунізування українських фахово-ремісничих шкіл в Кіцмані, Вижниці і в Чернівцях.

У справі адміністрації і судівництва українське всенародне віче протестує:

– проти скасування української мови у всіх урядах;

– проти скасування української мови у внутрішньому і зовнішньому урядуванню в судах і тайних, нічим не обоснованих розпорядків міністерства судівництва в справі ведення розправ із нерумунськими сторонами, через що українське населення позбавлене права користати із судової охорони;

– проти позбавлення українських урядовців добре набутих особистих прав через злобні язикові розпорядки.

У справі православної церкви на Буковині українське всенародне віче протестує:

– проти переміни дотеперішньої православної церкви на національну румунську, хоча половина вірних тієї церкви є української народності;

– проти загарбання цілого буковинського православного релігійного фонду для виключно румунських цілей;

– проти скасування слов'янської мови в богослужіннях і української мови в проповідях у всіх чисто українських повітах на полудне від Прута, які обіймають поверх 100 000 українського населення, а так само в церквах міста Чернівці, де мешкає понад 13 000 православних українців;

– проти заведення румунської урядової мови по всіх українських парохіяльних урядах, так православних, як і греко-католицьких, при чому приказується перекручувати українські назвиска на румунський лад;

– проти силування українських священиків правити богослуження і казати проповіді в чисто українських парохіях на північ від Прута по-румунськи, коли там живе хоч один румун або коли в церкві присутній хоч один член румунської нації;

– проти усунення одинокого українця із консисторії, обсаджування українських парохій священиками-румунами без огляду на ліпше управнених українських богословів-українців, переслідування українських священиків і проти зловжнвання церкви для політичних агітацій.

В господарських справах українське всенародне віче протестує:

– проти неправного одностороннього переводження кривдячої аграрної реформи і визискування її для румунізаційно-колонізаторських цілей;

– проти спинення кооперативного руху через шикани властей під виїмковим станом і проти податкового визискування, як також реквізиціями і безплатними чинитьбами.

Українське всенародне віче протестує проти постійного неоправданого воєнного стану на майже цілій полосі, заселеній українцями, що є основою безпримірних шикан і переслідувань зі сторони військових і цивільних властей, які виявляються в більшості випадків сконф.[исковано] побоями.

Зокрема, українське всенародне віче стверджує, що сучасні Установчі Збори в Букарешті є некомпетентні в справах українського населення і заявляє, що ніхто не має права говорити там від його імені.

Проти того всього гніту і насильства над українським народом Буковини підносить українське всенародне віче рішучий протест і звертає на цей безправний стан речей увагу всего культурного світу».

***

У цему році зромунщено українську гімназію в Чернівцях. Вона переходила такі етапи:

У р. 1919-му вона ще звалася «Державна українська гімназія», а її директором був українець д-р Панько Клим.

У р. 1920-му додано до її укр.[аїнської] нази ще ромунську «Liceul ucrainean de Stat».

У р. 1921-му її назву переіначено на «Четверта державна гімназія» і «Liceul al patrulea de Stat».

А в р. 1922-му вже був директором ромун-шовініст Тудан і гімназія називалася тільки «Liceul al patrulea de Stat».

***

Бувший видавець і редактор комуністичної «Громади» Сергій Канюк, покинувши жінку і двоє дітей, Перейшов у нелегальний спосіб границю і опинився на Радянській Україні.

***

У цему році «Укр.[аїнська] Видавнича Спілка» в Чернівцях видала укр.[аїнський] Буквар для народних шкіл Сергія Канюка в 30 000 примірників, укр.[аїнську] читанку для 3 кл.[асу] нар.[одних] шкіл Никол. Гараса, Пилата й Костюка в 20 000 прим.[ірників], Першу Рахункову книжку в 10 000 прим.[ірників] і збірку новель Ольги Кобилянської «Сниться» в 6000 прим.[ірників].

***

Рік 1923

У міс.[яці] лютім почав виходити в Чернівцях часопис для укр.[аїнського] громадянства «Життя», видаваний і редагований Комітетом укр.[аїнських] студентів.

***

8 квітня появилося I число тижневика «Хлібороб», органу хліборобської партії. Реактор Ксть Кракалія.

***

Весною розпочалося переведення І-ої аграрної реформи.

***

Літом засновано укр.[аїнський] «Хліборобський Банк».

***

22 серпня зложив я (і моя жена) перед спеціяльною комісією іспит з ромунської мови і літератури, історії Ромунії і конституційного ром.[унського] права.

***

17 березня відбувся величавий концерт в честь памяті Тараса Шевченка й Осипа Федьковича заходом товариства «Буковинський Кобзар» і під дири-гуванням учителя Костя Томоруга. Цей святочний концерт відбувся в салі «Муз.[ичного] Товариства» в Чернівцях з великим успіхом щодо музичного його виконання, однак без відповідної промови, на що ром.[унська] влада не дозволила. (…)

Друкується за: Карбулицький Ілярій Іванович. Мої спомини. Машинописна копія.
Архів УНДЧ: Ф. І. Карбулицького. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 261, 383–410.

Іван Новосівськнй

Дещо з життя українських студентських організацій моїх часів. (Спогад)

(…) У чернівецьких середніх школах (реальних і клясичних гімназіях) частина середношкільників уже в останніх двох шкільних роках належала до таємних середньошкільних організацій, до прихильників тієї чи іншої студеитської організації. Після «матури» вони, немов автоматично, вступали до своєї, ще раніше вибраної, студеитської організації.

Але поза Чернівцями вплив студеитських організацій на гімназійну молодь був слабий. Коли я, перед ліквідацією української державної гімназії у

Вижниці, проходив там сьому клясу, у нас не було мови про гуртки прихильників того чи іншого студеитського товариства – хоча учнями гімназії в той час (за вийнятком кількох жидів) були виключно українці.

Десь у вересні або жовтні 1921 р. румунська влада зліквідувала українську гімназію у Вижниці (щоб через кілька місяців відкрити на її місці румунську). Тоді я перейшов, як «осьмак», до єдиної ще вцілілої української гімназії в Чернівцях. Отож, останній рік гімназії і матуру прийшлося мені проходити в Чернівцях – осідку студеитських організацій. Тоді я вже мав нагоду докладніше придивитися до студеитського життя. У той час діяли три українські студеитські організації: «Союз», «Запороже» і «Православна Академія». З членами кожної з них прийшлося мені жити спільно, навіть в одній залі, в Бурсі ім. О. Ю. Федьковича. Мушу зазначити, що кожний із моїх тодішніх співмешканців-студентів, у відношенні до нас, гімназистів, був дуже коректним. їх стосунки між собою були дружніми, а наші до них шанобливими. Таким чином, ці взаємовідносини не давали нам, «осьмакам», підстав до переваги у виборі того чи іншого студеитського товариства. І ніхто з них не старався нас вербувати.

Але незабаром після приїзду до Чернівців та докладнішого ознайомлення з нашими чернівецькими колегами по клясі, хтось із них повідомив мене довірочно, що десь там у когось із «осьмаків» збирається гурток довірених друзів на нараду, і просив мене також прийти. Внявлене довір'я і цікавість послали мене туди. Я вийшов задоволеним із тих сходин: вони мали на меті лектурою та дискусіями поширювати й поглиблювати наш національний і моральний світогляд. Ми групою почали відвідувати цікаві доповіді, які часто відбувалися німецькою мовою з німецькими й жидівськими доповідачами. Цікаво, що до цієї нашої групи належали колеги, які після матури всі приступили до «Союзу», жоден до «Запорожа». Це пояснюється тією обставиною, що наші колеґи-симпатики «Запорожа» вже мали свій таємний гурток, «Пороги», а тому їх не було в нашому гуртку.

Під будинком Української гімназії, де працювала матуральна комісія, звичайно ждали на вислід іспнтів, крім членів родини кандидатів, також представники студеитських товариств, щоб своїм симпатикам-кандидатам передати товариські відзнаки: «леиту» – стрічку («Союз», «Православна Академія») чи леиту й шапку («Запороже»). І добре попрацювали ноги деяких щасливих матурантів, ноівоспечених «академіків», того й наступних днів: він оббігав важливіші вулиці міста, щоб показатися нублічно, перед одними почванитися, а декого може і вколоти своїм новим «статусом»...

Не можна сказати, що за моїх часів єдиним мотивом постанови кандидата приступити до того чи іншого студеитського товариства була ідейна сторінка, програма даного товариства. Багатьох кандидатів вабили лиск барвів

та помпезність колективного виступу товариства перед громадою, зверхні форми його життя, щоденна поведінка членів у стосунках між собою та по відношенні до посторонніх осіб. Мабуть, одним із важливих мотивів такого рішення було те, куди саме приступить мій найсердечніший товариш із шкільної лавки або колеґа – передовий учень, до якого я завжди мав найбільше довір'я і пошану.

Ніколи перед приступленням до студеитського товариства я не цікавився його статутом і «статутовою метою». Про завдання і мету товариства робив висновки на основі щоденних спостережень з діяльности його членів, їх індивідуальних чи колективних виступів у громадському і приватному житті, а навіть молодечих вибриків окремих його членів. Вже тоді в мене виробилася пошана до студеита, скромного і стриманого навіть у стосунках із сірою людиною, до студеита, який уважав своєю основною метою студіювати, себто набувати, поширювати й поглиблювати знання.

Ідеологія всіх українських студеитських організацій була українська-державницька й всеукраїнська-соборницька; статутова програма сформульована ще в передвоєнних часах австрійської конституційної свободи, культурної автономії для всіх національних груп Буковини.

У новій румунській дійсності таємна поліція пильно слідкувала за діяльністю українських студеитських організацій, бо вона була не тільки значною перешкодою румунським плянуванням безоглядного й цілковитого зрумунщення буковинських українців, але й політично самостійницькою. Про заснування нових українських студеитських товариств важко було й думати. Румунська влада шукала найменшого приводу, щоб зліквідувати існуючі та заборонити заснування нових.

Деякі українські студеитські організації, засновані до румунської окупації, після закінчення війни не діяли, але правно існували, бо їхню діяльність можна було відновити без окремого на це дозволу (за винятком формальностей, пов'язаних із винятковим станом). Тому, після закриття одного українського студеитського товариства, його членам не лишалось іншого виходу, як робити заходи для відновлення нечинного й продовжувати в ньому діяльність зліквідованого т-ва, вкладаючи у відновлене товариство свій власний зміст.

Наприкінці червня 1922 р. я склав іспит зрілости і того ж дня, разом з іншими колегами, був оздобленим «союзанською» леитою, як ознакою приналежности до цього студеитського товариства.

Студеитське життя в товаристві, внутрішній побут у сім'ї товариства, формувався не тільки на основі статуту, а значною мірою і на основі міжнаціональних стосунків студеитства Чернівецького університету. Буковинське студеитство, яке становило завжди абсолютну більшість у Чернівецькому

університеті, було національно найбільше зрізничковане, з чіткими національними програмами. Не знаємо в Чернівцях, у той час, студентської організації з партійно-політичною програмою. Тому, що румунські студентські організації ставилися вороже до українського національного відродження на Буковині, а всю Буковину вважали виключною доменою румунського народу, українські студентські організації не могли бути в ними в дружніх стосунках. Стосунки із студентськими організаціями інших національних груп залежали від їхньої коректности з українськими студентськими організаціями, від об'єктивности і лояльности до українців, українського питання взагалі, а буковинських українців зокрема.

Першого року за мого членства у студентському товаристві його діяльність була обмеженою. У зв'язку з гострим публічним виступом «союзанця» В. Боцури та інших проти румунської окупації Буковини і її брутальної політики супроти буковинських українців, з вимогою влаштувати плебісцит на Буковині, – румунська влада восени 1922 р. заборонила діяльність цього товариства. Керівники т-ва мусіли шукати шляхів для леґалізування діяльности під іншою назвою. Відновили доти нечинне товариство «Січ» і я, спільно з усіма іншими членами забороненого «Союзу», став членом відновленого т-ва «Січ». Але й це товариство не проіснувало довше одного семестра: його стрінула доля «Союзу» за «вияв нелояльности» його членів супроти румунського окупанта. Тоді прийшлося відновити неактивне в той час академічне козацтво «Чорноморе», і знову ж усі «січовики» ввійшли в це товариство.

Але діяльність у студентських товариствах була обмежена цього року ще й через інші обставини, Здається в грудні 1922 р в Чернівецькому університеті мали місце виступи румунських студентів проти жидівських, з метою не допустити останніх на виклади і з вимогою до уряду унормувати допущення в університет обмеженого числа жидів. Під час цих розрухів побито також деяких українських студентів В. Руснака та ще когось. Виклади в університеті припинились (мабуть за вийнятком викладів на теологічному факультеті), відновлено їх аж весною наступного року. Позамісцеві студенти, не зв'язані працею у Чернівцях, пороз'їздились додому.

Діяльність у товаристві пожвавилася аж із відновленням «Чорноморя». У мій час (1922–1926 рр.) домівка «Союзу», «Січі» й «Чорноморя» приміщувалася при вулиці Иосифа[1] ч. 1, віддаленої на 2-3 хвилини ходу від Українського Народнього Дому. Згодом домівку («кіш») «Чорноморя» перенесено до будинку Українського Народнього Дому (...)

За мого перебування в Чернівцях, у «Чорноморю» не сталося жодних особливих подій, хіба що в 1923 р. перестав виходити «Промінь» через

[1] Тепер вулиця Українська.

цензурні загострення, нестачу грошей. Немалу ролю в тому відіграв виїзд головного редактора[1], якому не давав спокою румунський окупаит за відвертий виступ на українському вічі в Чернівцях літом 1922 р. з обвинуваченням румунської влади в ліквідації українського шкільництва, придушенні українського національно-культурного розвитку на Буковині та в загальній денаціоналізаційній політиці супроти нерумунського населення Буковини. Це віче мало звернути увагу світу на румунське беззаконня супроти українського народу в Румунії. Такі протести були прикрими для румунської влади, бо Румунія була зобов'язана міжнародньою умовою про береження права вільного національно-культурного розвитку національних меншин.

Друкується за: Альманах для відзначення сто-семестрового ювілею українського академічного козацтва «Чорноморе» – Чернівці. – Нью Йорк – Фладельфія, 1963. – С. 23– 26, 28.

Ґреґорі Ґріґоровіч

Буковинське селянство в ярмі (уривок)

Світова війиа і завал Австрії

Та хоч яка лиха була доля Буковини під владою Австрії, вона не була найгіршою. Скоро настали часи, про які буковинське селянство довго не забуде. Наступила Світова війна, і в цій війні затанцювала в крівавім танку і Австрія, а з нею й Буковина.

Селянство буковинське погнали в армію боронити Австрію: селянських синів забрали на війну, кинули їх в пекла гарматних боїв, під розстріли кулеметів.

Десятки тисяч селянських синів пішли на убій, – за цісаря, за іитереси австрійської буржуазії. Не за свою землю, бо селянин її не мав, або мав стільки, що її ледве вистачало, щоб прогодуватись пів року. Ні, за землю панів Бузових і Ліпецьких пішли вони воювати на фроити. Не селянську і не робітничу владу пішли вони боронити, але за владу цісарських жандармів погнали їх воювати.

Та буковинське селянство погинуло не тільки на війні, але й дома. А то ось як: австрійська шпиги, українські патріоти, подібно тим, що тепер попе-

[1] Івапа Пігуляка.

рекидались на службу Румунії, а також польські та румунські аґеити, зняли крики про зраду буковинців Австрії. Послужливі жандарми хапали буковинських селян, кидали їх до вязниці і карали смертю, мовляв за зради улюбленій австрійській батьківщині. Загинули тисячі неповинних людей, подібно тому, як люде погибали в Галичині від польських провокаторів і угорських гонведів.

Та в той час, коли нарід віддано на загин, знайшлися серед українських заможних людей такі, які пішли на вірну службу цісарям. Продаючи буковинських селян, закликали вони всіх служити вірно і воювати до кінця за справу Габзбургів та дідичів. То були пани Васильки та Василькові аґеити, то були всілякі Коралевичі, Міґулі та инші діячі з націонал-демократичної партії, а також з инших партій. Вони стали закликати боронити Австрію, кажучи, що вона визволить Україну від неволі російських царів. І навіть такі ніби соціялісти як Безпалко та инші, також закликували робітників та селян зо свого боку в імени соціял-демократії захищати австро-угорську монархію. А що оті партії соціял-демократи та націонал-демократи була майже одинокими партіями української Буковини, то виходило таке, що всі партії в Буковині, не кажучи вже про румунських демократів та шовіністів тягнули народ на злочинне убивство в Світовій війні.

Тим робом в селянських масах розвели пропаганду та брехню ті люде, котрі повинні були сказати народові правду, таку, якою вона була.

Війна палахкотіла, уносила численні жертви за справу дідичів, за іитереси Габзбурзів, тільки не справу селянську. Буковину захопила царська армія. Пан Фішер з допомогою жандармерії збирав по гірських околицях гуцулів, організовував їх у відділи і кидав проти російської армії, устеляючи селянським трупом зелений край.

Тим часом пан Василько сидів у Відні, кунував і продавав воли, мясо і харч для армії і «заробляв» великі гроші на народній крові. Отак гандлюючи зо спекуляитами разом, став він великим паном, доробився великих багацтв. Як і всі злодії та хабарники, він нажнвся на народнім лихоліттю, на народніх нещастях, з крові буковинців – замучених, побитих і загинувших в полоні від голоду.

Чотири роки тяглася ця селянству непотрібна й зайва боротьба світових хижаків і грабіжників. Тим часом в Росії зайнялася революція проти царя, на Україні счинилося народнє повстання проти російського імперіялістичного правительства.

Прийшла Жовтнева селянсько-робітнича революція. Буковина, що була деякий час зайнята царською Росією, знову перейшла до Австрії. Російська радянська влада заключила мир з Німеччиною та Австрією і спинила взагалі війну.

Та скоро і в цілім світі велика війна спинилась. У вересні місяці 1918 року завалився булгарський фронт, а потім австрійський фронт. Австрія та Німеччина були розбиті. Австро-угорська монархія перестала істнувати. Тисячі жовнірів кинулись додому з усіх фронтів, з України, з Італії, з Росії.

Різні національности австро-угорської монархії проголосили незалежність або поприлучувались до сусідніх держав, де жили близькі їм національности люде. Потворились нові держави: Південнославія, Чехословаччина, Польща, Західно-Українська Республіка.

Буковина теж була коронним краєм Австрії. І перед нею теж стало питання: кудою йти? Проголосити самостійну буковинську республіку, чи прилучитись до України через Галичину, – ось які шляхи лежали перед українським селянством Буковини.

Та не так вирішили за Буковину ненажерливі сусіди імперіялісти і грабіжники, як гадали селяне буковинці.

Як прийшла Румунія

У жовтні 1918 року через Буковину посунули хмари полонених, утікачів і жовнірів, – на Угорщину і в Австрію, – з України і Росії. Вони покидали зброю і фронт і похапцем гнали додому, до своїх вогнищ, – хто пішки, хто залізницею. Австрійська армія перестала істнувати.

У столиці краю, в Чернівцях, 3 листопада зібрались великі маси українського селянства з околиць і мійських мешканців і проголосили злуку з Україною. Вони проголосили її, незважаючи ні на що, всупереч великому ляку і неохоти націонал-демократів і ріжних політиків, які не хотіли розпрощатись з австрійською монархією, навіть вже неживою, і які боялись революції.

Через пару днів заключено угоду з румунськими демократами і розділено Буковину на дві частини – українську і румунську; в одній управу перебрали румуни, а в другій українська делегація.

Проте, хоча в той час істнувала радикальна ніби селянська партія і партія соціял-демократична, насправді селянство тоді не мало своєї міцної організації і було безпорадне перед лихом, що насувалося Румунії. Робітників зрадили ватажки-меншевики, а селянство зрадили «народні» провідники, тому ні робітники, ні селяне не скористались цим моментом, не захопили влади в свої руки і не перебрали на себе управління країною. А народній комітет, складений з демократів та з инших груп, сам не подбав про організацію сил. Звичні до льокайської служби цісарям, позбавлені всякого революційного духу, перелякані наступившими подіями, пересякнуті надією на відновлення австрійської монархії, вони, крім зовсім зайвої згоди з румунськими демократами, нічого не зробили і не робили, і не підготовили ніякої озбройної організації, ні війська, ні армії. Вони боялись селянських мас і робітників,

вони боялись широкої революційної хвилі, що наступала з України і захоплювала вже Галичину і боялись революційного духу. Накладаючи з румунськими націоналістами, які в цій частині Буковини не мали ніякої сили, вони самі своєю нерішучістю підготовили граит для інвазії Буковини румунською армією.

Проте для інвазії були також і спрнятливі момеити назовні. Ніхто з сусідів не мав ніякої збройної сили. На Украіні точилась боротьба з німцями і гетьманом Скоропадським.

У Галичині не було революційної армії, а галицька армія потому зразу пішла в бій з військами польських імперіалістів та армією Галєра. На півдні Семигород прилучився до Румунії. Найсильнішим сусідом в тім часі була Румунія і вона скористалась момеитом. Румунська дідичівська банда Фльондорів, що боялись за свої маєтки, і що простягала руку на цілу Буковину, покликала румунську армію ніби для боротьби з «бандами», а в дійсности з селянським рухом, що починав в цей час прокидатись в румунській, тобто південній Буковині. І румунська армія прийшла.

12 листопада вступили румунські військові частини в Чернівці і захопили цілу Буковину без найменшого спротиву української делегації і без збройного протеста вражених несподіванкою і переляканих провідників народа. Так 12 листопаду мешканці Чернівців побачили перед собою дивне видовисько: в місто входили невеликі відділи румунського війська; солдати зле одягнені, в постолах, здивовано поглядаючи направо і наліво на чернівські камяниці, поволі плеитались по брукованих вулицях міста і спокійно його захоплювали. Скоро вся Буковина опинилась під постолом румунської солдатески.

Румунський ґенерал Задік одразу зробив відповідну заяву: «Румунія не прийшла чинити окупацію і не назавжди, вона прийшла тільки зробити лад і не має заміру задержувати північну Буковину». Пару років пізніше самі румунські міністри в румунському парламеиті заявляли, що вони властиво не мають наміру задержувати північної частини Буковини; лише тому, що української держави немає, вони мусять залишити її при Румунії. Всі ці заяви були лицемірною брехнею. Румунія міцно засіла в Буковині і не думає з неї добровільно забиратись.

На підставі якого права Румунія анексувала Буковину? Яким арґумеитом вона доводить свої права на Буковину, крім арґументів насильства і наїзду? Подивимось на ріжні постанови міжнародного характеру в цій справі. Союзні держави заключили з Росією 4 серпня 1916 року договір, згідно з котрим, на випадок розбиття Австрії, країна на північ від Сучави, як країна етнографічно нерумунська, має належати Росії. Так само Сен-Жерменський договір з 1919 року признає Румунії тільки сумежну з румунським кордоном частину Буковини, застерігаючи собі право пізніше вирішити долю иншої

частини Буковини та її кудись прилучити. Проте імперіялістичні держави Аитаити, будучи ворожі до Росії та Радянської України з тої причини, що там до влади прийшли робітничі та селянські денутати, скоро розправились по-хижацькому з Буковиною. Це було довершено на иншій конференції і зафіксовано в Севрському договорі з 10 серпня 1920 року. Цим договором Аитаита признала Румунії цілу Буковину і віддала буковинське селянство в рабство румунським боярам.

Тим робом розірвано перший договір з Росією і доконано насильство над буковинським народом. Але, найважніше, потоптано право на самовизначення українських селян, а навіть і румунського селянства Буковини. Бо коли революційна Росія могла зріктися і зрікається прав на завойовані царизмом землі, що хочуть відділитися від Росії, то зректися прав бувшої Росії на землі, де трудящі маси хочуть пристати до трудящих мас Радянського Союзу або до України, – цього ні Радянська Росія, ні Радянська Україна не можуть.

Отже, Румунія без волі і бажання буковинського селянства анексувала край. Англія та Франція передали буковинських селян Румунії тільки тому, щоб урятувати буковинських дідичів та їхні маєтки від селянської революції, а фабрикантів від робітників.

Для Радянської України міродайним є бажання самого населення. А населення вже 3 листопада 1918 року заявило свою нехіть мати що-небудь спільного з Румунією і винесло на вічу постанову про прилучення до Західно-Української Реснубліки; а тим самим це є постанова про об’єднання з цілою Україною, бо за це свідчить акт злуки Західної України з великою Україною з 3 січня 1919 року. Буковинське селянство в цілому і взагалі не хоче зіставатися під Румунією і повсюди голосно протестує проти окупації і румунської господарки, як, наприклад, віче з 1922 року в Чернівцях, що запротестувало також проти права букарештського парламенту вирішати які-будь справи в Буковині.

Виходячи з такого бажання цілого населення і права націй на самовизначення, голова Української Соціалістичної Реснубліки Християн Раковський в окремій ноті, висланій Румунії 1 травня 1919 року, зажадав від румунських окупаційних властей негайного звільнення окупованої Буковини.

Але що було неможливо тоді, може бути здійснено иншим разом. Бо так хоче само буковинське селянство; така воля населення цілої Буковини. Так, навіть самі буковинські селяне румунської національности не хочуть зіставатись під владою Румунії.

Тим часом, доки буковинський нарід чекає на спрнятливу хвилину, щоб здійснити своє право на самовизначення, Румунія похапливо заливає буковинську землю нечуваним терором і насильством, грабує селянство, переслідує робітництво, одно слово розпаношилась, як у себе в хаті. Румунія

господарить тепер в Буковині, над українським селянством нависло ярмо румунських бояр.

У царстві сиґуранци. Румунська господарка

На цих днях сповнилось шість років, як румунська армія окунувала Буковину. Румунський дідич Янку Фльондор, що став тоді у керми влади, почав своє правління з того, що покликав до себе ріжних українців, ось як бувшого буковинського комісара Бігарі, а також инших і запропонував їм вступити на службу Румунії, одначе з умовою, щоб вони здобули печатки від усіх громад і поприкладали їх до спеціальних паперів. Цими паперами Румунія хотіла підтвердити своє право на Буковину на Версальській мировій конференції. Звичайно, на цю чорну зраду тоді ще ніхто не пішов. Це був лисячий хвіст, після котрого Румунія мусила показати вовчі зуби. Дійсно, солдатеска кинулась арештовувати всіх тих, кого вони уважали небезпечним для себе. Арештовано 400 українців, арештовано всіх активних і політично відомих громадян, арештовано по селах всіх політично активних селянських діячів. Оце й був початок нової доби панування букарештської оліґархії.

Румунія почувала велику небезпеку своєї авантури і старалась зарадити походом на все, що представляє громадську силу. У Буковину кинуто сиґуранцу – цю особливу політичну поліцію, засновану 1907 року спеціяльно для боротьби з революційним рухом. Крім того, в Буковину пригнали жандармів, які також мали ті самі обовязки всіх хапати і все в тюрму тягнути, з то. ріжницею, що їхня спеціяльна робота мала вестися на селі, тоді як сиґуранца робила своє діло по містах. До цього приходять ще військові командантн, які мали необмежені повновласти судити і карати. «Консиліум де разбой», тобто воєнні суди, запанували повсюду, а спеціяльно в українській Буковині. Почалися безнастання нагінки на населення.

Насамперед удар спрямовано проти економічних інтересів трудящого населення, потім проти національно-культурних потреб, проти самоуправління і проти всяких форм громадської самодіяльности.

Буковинське селянство навіть під австрійською владою мало самоуправління громад, могло само обирати своїх двірників та своїх радних. Румунська влада знесла це право. Селянин тепер не може поставити на чолі громади того, кого він хоче, але мусить коритися тому, кого поставлять румунські власти. А румунські власти ставлять того, хто покірливо виконує волю – не селян, а дідичів, не того, хто захищає інтереси народу трудящого, але того, хто слухає наказів окупантів.

Звичайно, коли якийсь двірник слухняно виконує волю і накази жандарів, того влада не зачіпає. Але таких мало, бо сваволя жандарів велика і ніхто не

може їм догодити Тому влада попризначувала скрізь своїх комісарів «жерентів», що виробляють над селянином, що тільки хочуть. Вони примушують селян робити задурно по дорогах, женуть селян взимку рубити лід, чистити шляхи, що по них їздять румунські власти; жеренти і жандарми не звертають уваги на те, що село вже платить на школи, на дороги податок, але що селяне платять на громадські потреби, то влада забирає і висилає до Букарешту. Жандарми і жеренти взагалі накладають на селян всілякі податки, які захочуть, і селянин мусить платити, хоч загибай.

Так само Румунія скасувала місцеві суди і позаводила здебільшого свої румунські, понастановляла своїх суддів, які гірші за старі австрійські. Бо коли в австрійський суд селянин міг піти і подати скаргу в українській мові, то до суду румунського він не може удатися так просто, він мусить попереду навчитися румунської мови, щоб добитися якогось результату.

Як не дико це виглядає, але це факт. З суду вигнали українську мову. Румунська влада заборонила адвокатам українцям подавати скарги і вести справи в українській мові. По всіх судах, починаючи од вищих, кінчаючи низшими, заведено румунську мову замість української. Скасувавши українську мову, румунська власть обернула і саму «справедливість» і самий закон, хоч би навіть і боярський, в наругу і глузування. Бо же, коли українську адвокатуру вигнано з судів, то селянин мусить звертатись до румунського адвоката, що зовсім не розуміє української мови, а коли піде сам до суду, то також нічого не розуміє.

До цього треба додати «церковну реформу», заведену панами ґенералами. Реформа проста. Спочатку в одній місцевості, а потім в другій, і зрештою по цілій Буковині Румунія заборонила українську мову в церкві. Так само заборонено вести метрики і церковні записи в українській мові, знищено права українського попівства в консисторії, знищено українську мову в церковній ґазеті. Звичайно, церква не таке велике діло, для одних вона потрібна, а другі зовсім без неї обходяться; але нам важно тут запримітити, що Румунія заводить румунське насильство навіть по церквах. Бо ж відомим є, що королівська Румунія дуже попів поважає і навіть виплачує їм з державного скарбу удержання. Багато попівства українського переведено в старий реґат, а на їхні місця посадили румунських попів. Було також багато попів заарештовано, от як Бриндзана, Маланчука, Катеринюка, Гливку, Калинюка, а в Заставні так попадю Івановичову висікли різками.

Так румунська влада показала себе в справах самоуправління громад, в церковнім питанні, в судівництві. Подивимось, як вона держить себе в инших справах, і що вона зробила з населенням в справах школи, освіти і культури.

Шкільна політика румунської влади

Український народ на Буковині недавно почав учитися в школах по-українському. Довший час на Буковині були або німецькі або тільки румунські школи. Та довгою боротьбою з австрійською владою та з дідичами селяне дістали народню освіту на своїй рідній мові. Хоч народні школи й були просякнуті монархістичним духом, проте це все таки були сякі-такі школи і селяне могли принаймні научитися читати й писати. Так само в Буковині було чотири гімназії та кілька паралельних клас в семінарії для вчителів та жіноча семінарія. В чернівськім університеті було чотири катедри в українській мові: катедра української мови, літератури, історії, катедра славістики тощо. Що зробила румунська влада в цих справах?

Скажім насамперед про народні школи. Вже в 1921 році румуни зрумунізували 90 народніх шкіл з загальною кількістю 284 класи, в яких училось 10 000 дітей. Потом пішла румунізація далі і скоро було зрумунізовано всі 168 шкіл, в яких училось 30 000 дітей.

Почавши з півдня, румунські власті закінчили свою роботу на півночі повним знищенням українського шкільництва. Румунська влада натомість позаводила румунські школи, але тому, що тут румунського населення майже не було, то не було і дітей румунських, не було кого і в ті школи посилати. Ось візьмемо такі села: в Раранчу 4716 українців, а румун тільки 142; в Старій Жучці 2363 українців, а румун 15; в Новій Жучці – 1924, а румун 10.

Для виправдання свого барбарства румуни по-перше казали, що вони не заважають українцям учитись по школах по-українському; от тільки немає українських підручників. А тут діло було таке: румунські власти самі не хотіли друкувати українських підручників і не допускали підручників, друкованих за кордоном, бо вони не були румунсько-патріотичними.

Щоб надати вигляду законности знищенню українського шкільництва, віддано розпорядження до громадських начальників, жерентів та ставлених згори двірників, щоб ці посилали до шкільної власти заяви з підписами начальства та з печатками громад. Таким робом виготовлювали «волю» народа, щоб мати якийсь клапоть паперу на виправдання. На підставі цієї «волі» замкнено всі українські народні школи в Буковині.

Пани Фльондори та Ністори твердять що Буковина колись належала до Молдавського князівства, а тому тепер усе населення мусить говорити по-румунському. Як дика ця думка, видко з того історичного факту що ми його подали на початку нашого нарису. Колись Буковина належала до Галицької держави, а крім того й сама Молдавія також належала до Київської держави. У Молдавії колись говорили староукраїнською мовою. Але для нас важно не те, що колись було але те, що єсть тепер. А тепер єсть те, що більшість населення Буковини є українці, які хочуть учитись на своїй мові і цю мову заборонено.

З такою же нещадністю румунські власті почали нищити також середнє шкільництво Почалося зо скандальної реквізиції будинку гімназії в Кіцмані, а якій училось 600 учнів. Цей будинок був побудований громадою на свої власні кошти. Незважаючи на це, румунська влада конфіскувала будинок і передала його для румунського ліцею. Так само закрито приватну гімназію у Вашківцях і гімназію в Вижниці. Закрито приватну учительську семінарію, яку удержувало педаґогічне товариство «Українська Школа». Жіночу вчительську семінарію також замкнено. Деякий час залишалась цілою ще чернівська гімназія, але й вона не довго проіснувала. Спочатку було примусово заведено румунську мову в одних перших класах, а потому переведено все навчання на румунську мову. Румунські шовіністи знайшли ще один спосіб нищити освіту нерумунських національностей. Вони провалювали на іспитах всіх, хто не був румун, а особливо українців.

Дальшим кроком переслідувань було закриття на університеті українських катедр. У даний момеит всі катедри знищено і всіх професорів повндалювано.

Румунізація – повна, насильство не знає меж. По селах румуни позапровадили так звані «кази едукатеі», тобто щось подібне до народніх читалень. Це також з метою румунізації населення. Звичайно, до тих «Каз едукатеі» ніхто, крім румунських жандармів, не ходить, але населення мусить їх оплачувати своїми коштами, своїми податками.

Цікава також політика щодо учительства. Румуни колись говорили, що в Бесарабії немає українських народніх шкіл тому, що немає учителів. Приклад Буковини доводить, що це брехня і виказує дійсні наміри влади. Майже всіх українських учителів Румунія постягала з Буковини і повисилала в «старий реґат» під тим приводом, що вони, мовляв, не знають румунської мови, а там, в реґаті, вони навчаться. Тим робом десятки учителів пішли на заслання. Частина з них попала в прибережні наддунайські округи з нездоровим підсонням. Багатьох одірвали від хатини, де учитель прожив вже яких десять і більше років. Отже, Румунія насправді спровадила українських учителів поза межі земель, заселених українською людністю.

Варто звернути увагу ще на одну риску культурної роботи нової власти. Це переслідування культурного руху.

Військові власти свавільно позакривали народні читальні «Бесіди» і товариства «Січі». У 1921 році вони зачинили студеитську громаду «Студеитський Союз» в Чернівцях, а багатьох студентів посадили в тюрму. Потім закрито також нове студеитське товариство, що заснувалось на місто старого. У 1923 році дирекція поліції замкнула товариство «Січ», в якому гуртувалось 110 українських студентів. У Вижниці закрито «Народній Дім», а майно забрав собі префект на свої власні потреби. Замкнено далі товариства «Жіночу Громаду», «Власну Поміч», «Руську Бесіду» у Мігові, «Січ» у Барбівцях,

«Січ» у Іспасі, «Шкільну Поміч» у Вашківцях, «Руську Бесіду» в Чернівцях. З сотки українських товариств зісталось хиба пару десятків, але й ті на цих днях були закрнті.

Вельми цікавим є розпорядження влади відносно цензурування преси. Як відомо, висилку російських та українських часописів з Румунії за кордон просто заборонено. Що торкається румунської преси, то вона поділяється на дві катеґорії: опозиційну і урядову, тобто ліберальну. Ріжниці між ними майже нема ніякої, крім того, що опозиція дозволяє собі часом покритикувати режнм правительства та на доказ наводить ріжні злочинства уряду або його аґентів. Але цього вже вистачає, щоб ця преса опинилась на винятковому стані. Дійсно майже всі ґазети раніше, ніж попасти за кордон, переходять спеціяльне чистилище, і виходять в другім виданні – спеціально закордонним, приченуреним. Тим робом циганська демократія хоче поліпшити в очах закордону внутрішній стан своєї сатрапії.

Яку мету досягли румунські власті тими переслідуваннями? Повикидавши українських урядовців, посадивши на їхні місця румунських, вони, одначе, не здобули симпатії й румунського населення, що становить третину всієї людности. Румунські селяне Буковини не мають ніякої користи з того, що український селянин не має своєї освіти в своїй мові. Таке дике поводження румунських окупаитів викликало протест звідусіль; навіть селяне румунської Буковини перейнялись ненавистю до румунської влади і чекають на момеит, коли можуть вчинити розправу боярам.

Земельиа реформа чи боярська облуда

Румунські бояре дуже хотіли привабити селянське населення до своєї держави землею. Але більше половини дідичівської землі в Румунії ще й тепер знаходиться в руках дідичів, які, звичайно, неохоче її відступають селянам. Румунське селянство не раз вибухало повстаннями проти дідичів, а в 1907 році таке повстання трохи було не змело самий боярський лад. Але після анексії Басарабії, Буковини та прилучення Семигороду це питання стало питанням життя та смерти боярні.

Для ілюстрації подаємо тут числа про розподіл земля в Румунії перед так званою земельною реформою:

Було господарств:

до 10 гектарів	920 939	94 %;	мають 3 153 645	47,29 %
10–100 гектарів	38 723	39 %;	мають 854 800	11,72 %
понад 100 гектарів	5385	0,64 %;	мають 3 810 351	48,69 %

Звідси бачимо, що нять тисяч дідичів посідали половину землі.

Можна сказати, що майже по всіх провінціях теперішньої Румунії поміщики також мають коло половини всієї землі. Перед румунською боярнею

стояло питання, яким робом зробити таку земельну реформу, і зробити її так, щоб і бояри нічого не втратили, і щоб селяне думали, що їм щось дісталось. Тобто це було питання, як обіхати селянство, як його обдурити. Ріжні законопроекти про земельну реформу, прийняті румунським парламентом в ріжні часи якраз і ставили собі мету обдурити селянство.

При тім була ще одна обставина, що відограла ролю в міркуваннях румунської буржуазії. Річ у тім, що в новопридбаних провінціях дідичі були переважно угорці, росіяне, німці, жиди і тільки в Буковині було чимало румун. Отже, тому що ці елементи спочатку були ворожі окупації, румунам не важко було пожертвувати чужонаціональними елементами на користь земельної реформи. В кождім разі Румунія народила чимало гармидеру зо своїм земельним законом. Отже варто придивитись до нього, що воно таке.

У вересні 1919 року видано загальний закон, згідно з котрим кождий дідич мусить віддати державі в земельний фонд всі лишки понад 100 гектарів. Хто обробляє сам, тобто сам провадить господарство, той має право задержати 250 гектарів. Оце загальне. Потім прийшли инші акти, які так змінили закон, що від нього лишились тільки ніжки та ріжки. В старім реґаті, тобто в самій Румунії, норму підвищено до 1000 гектарів. Отже, дідич міг собі зоставити 1000 гектарів земля, а тому класа дідичів зісталась цілісенька. Ціну на землю загалом призначено в розмірі передвоєнних цін, але в старім реґаті ціна на землю була установлена три рази вище, ніж в прикордонних територіях. Отут видко одразу бажання забезпечити економічну силу дідичів центральної Румунії. Понад те все ще одне обмеження: поміщик має право записати на своїх членів родини також стільки землі, скільки він має право задержати для себе. Розуміється, тут одразу познаходилось багато всіляких дітей, дочок і родичів, на яких були записані великі клапті землі. Можна з певністю ствердити, зо дідичівська класа в Румунії ані трохи не зникла. Їхні маєтки позменшились на 50 % (коло 1 900 000 гектарів); зато частину капіталу, здертого з селянина, вони перенесли в міську промисловість.

Для Буковини і для Семигороду закон про земельну реформу прийнято 30 липня 1921 року. На підставі того закону та ріжних додаткових актів всі земельні лишки поступають в земельний фонд до розпорядження центральної земельної комісії. Ці комісії є не тільки в Букарешті, але в кождій провінції і в Буковині також; це так звані «Комісіунеа аґрара режіоналеа». Тому, варто про них згадати. Такі комісії істнують по всіх адміністративних центрах, почавши від громад. Вони утворені з попів, куркулів, дідичів, шкільних інспекторів, директора краєвого банку, краєвого президента суду, інженерів тощо. Члени комісій мусять знати румунську мову, що само собою для нерумун робить неможливим бути членом тих комісій. Від селян входять два члени до громадських комісій, але вони зістаються в незначній меншости і

не мають найменшого впливу. Заможна класа боярської держави і дідич, як видко, цілком опанували ті комісії, і вони переводять реформу так, як їм це подобається, і при тім майже цілком без участи нерумнуського селянства. Румунські шовіністи, очевидно, переводять реформу так, як їм підсказує їхнє великодержавне почуття.

Яку мету поставило собі румунське правительство при переведенні реформи в новонабутих анексованих краях і спеціяльно в Буковині? По-перше, знищити нерумунське велике землеволодіння, як ми вже це вище сказали; по-друге, віддати землю місцевим селянам румунам куркулям, денутатам, попам, жереитам, аґеитам власти, урядовцям; і по-третє, в нерумунських країнах оселити на цій землі румунських колоністів, бувших військових спеціяльно, і приговорити до соціяльного і національного загину місцеве населення.

На Буковині особливо та ціла реформа спрямована проти місцевого селянства, і її здійснити – значить засудити на жебрацтво і на смерть від голоду українських селян. В Буковині віддавна був земельний голод, як це видно з наведених нами вище даних. Звичайно, коли землю дійсно поділити між селянами, то тим робом можна було б значно полегшити їхнє становище.

З загальної кількости 1 044 100 гектарів доброї оранки, лісів і луків на селян випадає тільки 470 907 гектарів, на поміщиків 201 699 гектарів, і 263 496 на церковну власність, решта належить державі. Таким робом селянство має 47 %, поміщики 20 %, і 26 % церква. Значить в руках селян знаходиться менше половини всіх земель. Всіх селян в Буковині є коло 130 000 родин. Коли б усю землю дідичів та церковні землі поділити поміж селян (залишаючи державні землі на боці, бо то майже самі ліси), то кожде господарство дістало б коло трох гектарів лісів, оранки і луків. Очевидно, цей результат реформи міг би задовольнити земельний голод. Тоді б селянство на Буковині мало коло сім гектарів на господарство (коло чотирнадцяти моргів). Звичайно, всі ці обрахунки не є точні, бо земля не скрізь однаково добра, а населення не скрізь живе однаково густо, але це те, чого можна в загальних рисах осягнути земельною реформою на Буковині.

Нужда на землю в Буковині взагалі велика, а особливо в північній частині, де народ живе густіше. Пригадаємо тут, що 75 % всіх господарств на Буковині мають тільки від одного до двох гектарів; 15 % мають тільки від 2 до 5 гектарів, тобто 90 % цілого селянства має не більше тої норми, що потрібна для того, щоб задержати його на землі і не дати йому умерти з голоду протягом кількох місяців в году. Протягом же кількох инших місяців він може і умерти з голоду, коли не знайде побічного зарібку на тартаках, або коли не візьме в аренду землю дідича. Таких бідацьких малоземельних або й зовсім безземельних господарств є приблизно коло ста тисяч господарств.

Це пролетарська і напівпролетарська маса, яка сьогодні шукає роботи і не находить, і яка сьогодні не може навіть нуститись в Америку на еміґрацію, як це бувало раніше, бо еміґрацію тепер заборонено. Якже ж задоволило румунське правительство потреби цього малоземельного і безземельного селянства? Чи наділило воно його землею хоч би для ока? Чи дало воно хоч клапоть оранки українському селянинові?

До 1923 року правительство намітило для купівлі, або викупило у дідичів для земельного фонду реформи 82 700 гектарів, що є менше половини цілої дідичівської землі. Від церковних земель має бути передано в фонд 61 511 гектарів, що є менше четвертої частини церковних земель. Разом земельний фонд Буковини становить поки 144 211 гектарів. Коли б цю землю поділили селянам, то ціле селянське землеволодіння піднеслось би до 616 000 гектарів. Але цього не сталось. Земельна реформа на Буковині обернулась у великий пшик.

Колонізація Буковннн

Як ми сказали, земельний фонд в Буковині, намічений для розподілу серед селян, що потрібують землю, сягає 144 211 гектарів землі. З цього насамперед видко, що дідичам і церкві поки що зісталось не більше не менше як 320 000 гектарів. Для розподілу землі були знайдені особливі заходи, про які ми вже згадували: переписувати на родичів, на дітей і під ріжними притоками залишати землю за дідичами, особливо коли вони румуни. Ці явища в Буковині трапляються досить часто, частіше, ніж на яких будь инших новонабутих землях сучасної Румунії. Проте все таки маємо сто сорок чотири тисячі гектарів. Отже можна сподіватися, що хоча їх поділено.

Подивимось, чи так воно. На цю землю знайшлося 90 000 кандидатів. Це якраз відповідає тому числу малоземельних селян, що ми маємо в Буковині (коло ста тисяч). Звичайно, ці числа ми беремо за 1922 рік, а тому тут входять не всі селяне, але багато також тих, що також хочуть дістати землю, хоча не мають найменшої потреби в ній: урядовці, депутати, члени ріжних бюр, шефи сигуранци тощо. Тож ми беремо ці дані для всієї Буковини, а тому сюди входять також і заяви румунської частини Буковини. Але подивимось, як правительство задовольнило цих кандидатів? Воно задовольнило всього 30 000 заяв. Це вже одразу говорить за тим, що тут не може бут мови про розвязання земельного питання, бо коли б навіть всі кандидати були селянами, то й тоді це була б тільки одна третина всіх малоземельних. Але насправді то навіть і ці кандидати не всі селяне, як ми вже вище сказали, а невелика частина селян, що дістали землю, належать до румунської Буковини, та й ті – здебільшого заможні. Біднота нічого не дістала.

Українські селяне до сього часу зовсім не одержали нічого. Цей факт все треба мат на увазі, коли ми говоримо про земельну реформу в Буковині. Серед тих щасливих, що дістали землю, є трохи буковинських селян-румунів, єсть там військові колоніст, єсть серед них також ріжні спекуляити, що сподіються перепродати набуту землю селянам по вищій ціні. Склад земельних комісій – склад майже виключно дідичівський – цілком забезпечує змогу всяким пролазам добувати землю під покришкою земельної реформи. Правда, єсть такий добродій Сисеста, шеф земельного департаменту, який твердить, що селянству дано в тимчасове користання 52 340 гектарів. Але це також стосується до південної Буковини, або до спекулянтів. Український селянин не одержав нічого з цієї кількости, коли не рахувати землю, яку він арендує у дідича.

Що ж зроблено земельним фондом в північній і західній, тобто в українській Буковині? У цих частинах землю залишено для румунських колоністів і для військових кандидатів. Оце відомий всім факт добре характеризує земельну політику румунського правительства. З намічених для розділу земель твориться так званий колонізаційний фонд, з якого землі буде видаватися тільки тим, хто, яко румун, був у війську, або воював охотником, або хто походить з старого реґату, тобто з осередньої Румунії. Таких колоністів по останніх відомостях прибуло вже 5000 душ.

Для цієї мети той же самий земельний банк, що переводить реформу і виплачує поміщикам гроші, щоб потім з великим зиском здерти їх з колоністів, має окремі спеціяльні фонди, – для закупна реманенту і землі колоністам. Мета цього плапу очевидна: це подібно до того, як це діється в Польщі, в Словаччині, на Карпатській Україні, в Македонії і так далі. Оточений ненавистю місцевого населення, яке мусить бачити в колоністі свого ворога, що захопив у нього з-під носа землю, що на ній споконвіку працювали його діди і прадіди, колоніст мусить бут вірним слугою у всіх конфліктах влади з населенням. Ці колоністи озброєні і мають військове вишколення. У кождий момент вони можуть стати з рушницею до бою з незаможним селянством.

На північ уже посунули колоністи з середньої Румунії. Український селянин вже бачить, як навколо нього захоплюють землю, як його оточує ворожий люд, як спекуляити, бувші офіцери подіставали також землю тільки для того, щоб потім її віддати в аренду. Така справа з земельною реформою. Та, на жаль, це ще не все.

Діло дійшло вже до того, що український селянин мусить подумати, як би вдержати хоч цю землю, яку має. Це не нусті слова. Румунія нустилась на найбільший злочин, який можливий в історії людства. Вона просто почала всякими хитрощами затягувати селян до переселення в старий реґат, а вірні-

ше в Добруджу. Хитрі аґеити обдурюють їх, збирають підписи під ріжними претекстами, а потім жандарми приходять і жадають виконання умови.

Звичайно, коли потім селяне довідуються про облуду, шахрайства і вибрики румунської аґентури і ріжних бюр, то бунтуються, і тоді на сцену виступає військова сила і жандармерія.

Особливо багато було непорозумінь на грунті боротьби за землю з зайдами колоністами. Були сутички і спроби вигнати їх, але після того приходила влада, що стежить за кождим кроком селян, і карає цілі села тюрмою та різками та віддає їх «консіліул де разбою».

Ось такі висліди має земельна реформа для буковинського селянства. Земельна реформа боярської Румунії – це найбільша облуда, яку буковинський селянин коли-небудь бачив, і якої взагалі цілий світ ніколи ніде, мабуть, не знає.

Білнй терор, жандармерія, снґуранца

Наїздники та імперіаліст всіх країн завжди починали свою роботу в завойованій країні з терору. Такий же початок зробили і румунські окупаити. Після кількох перших тижнів, коли румунська армія оглядалась на місцеві обставини, все виглядало так, наче б румунська армія могла кождої хвилини зірватись і втікти. Робилось відповідну політику, говорилось гарні заяви, пан Фльондор робив певні пропозиції. Лис махав хвостом, бо не знав, що буде завтра, бо сподівався кождої хвилини повстання. Але хоч повстання не було, та протест місцевого населення все таки наростав. Тоді наїздник показав вовчі зуби і почав ними клацати.

Насамперед було проголошено стан облоги, що під ріжними прикривками продовжується і по сей день. Характерна риса того стану та, що за всяке порушення розпорядження влади, військових комендантів тощо всяка влада карала населення, як хотіла. Установлено потрійну систему свавільности: військова влада робила, що хотіла, сиґуранца гуляла, де хотіла, і по селах жандармерія знущалась над селянином, як тільки їй це було до вподоби. До того ж ще й поліція також не обминала нагоди занятись політикою. Оце й був закон і законодавчі тіла, під якими буковинський селянин живе вже протягом шести років.

Буковинський сойм перестав істнувати, його скасовано разом з самоуправством громад. Арешти посипались на людність без розбору соціяльного стану. У грудні 1918 арештовано було коло 500 душ ітелігенції, селянських політків, кооператорів, селян і тому подібне. Правда, частину винустили скоро, а частина сиділа шість місяців. Проте тюрми ніколи не нустували, на заміну одних приходили другі. Немає села, яке б не дістало своїх делеґатів до вязниці покуштувати румунської демократії. Після селян прийшла черга на робітників. Військова тюрма була переповнена. Арештування йдуть, як

говориться, періодично. Серед арештованих пересидів рік у тюрмі бувший учитель Канюк, що свого часу видавав ґазету «Громада» – орган лівого напрямку. Після йому вдалося втікти на Україну. З учителями поводились особливим робом; подержавши їх у тюрмі, їм пропонували переїздити в стару Румунію, – там вони вже, мабуть, не уявляли для Румунії ніякої небезпеки.

Арештованих і неарештованих тортурують в барбарський спосіб. Серед тортур відомі є улюблені румунами турецькі методи: биття в пятки, розтинають пяти, посипають і натирають рани сіллю.

Буковина повна шпигів і провокаторів. Особливо на цій роботі багато петлюрівців, які, знаючи українську мову, легче можуть втертися в довірря селян і потім донести про «заколот і змову». Сиґуранца удержує величезні штати постійних і випадкових аґентів, що працюють «на акорд», від «душі». Звичайно, коли цим найммитам нема чого робити, то вони самі вигадують заколоти, щоб більше заробити і виправдати своє істнування і службу. Вони вигадують просто ріжні діла, і в тюрму хапають ні в чім неповинних людей, хиба що винних в ненависти до окупантів. Але румунам немає до цього діла, або робота «кипіла».

Видано спеціяльний закон про товариства, згідно з котрим влади мають право конфіскувати все майно товариства на «користь держави». А кожде товариство завжди можна закрити, коли воно «по духу» вороже румунській державі. Цей дух коментується таким чином, як це хочеться аґеитам влади. Кожде українське товариство цим робом проголошено фактично поза межами закону. З ним можна зробити все, що аґеит сиґуранци, військовий командаит або жандармерія уважає за потрібне. Зрозуміло, що майже всі товариства опинились в стані «по духу» ворожих Румунії і згубили своє майно цілком або почасти, і то згубили здебільшого на користь аґентів влади.

Але найганебніша поведінка румунських властей – це на селах. Румуни запровадили по селах кару на тіло. У багатьох місцях відбулися уличні биття різками. Перед громадською управою виносили лавку і в присутности цілого села били, кого уважали винуватим, або сікли ціле село так, щоб усі бачили. У газетах відомим є випадок, коли селянина Костя Бажана сікли прилюдно два рази, давши йому за два дні пятдесять буків. Щоб трохи здержати своїх непомірно загарливих аґентів, міністр внутрішніх справ Вайтояну видав свого часу циркуляр (обіжник), в якім він умовляє владу не вжнвати тілесної кари:

«Тілесна кара, – пише він, – не передбачена в законі, і навіть заборонена; хто б'є на власну руку, той грішить перед законом».

Така лагідна балачка тільки підбадьорює жандармерію і військових. Яке кому діло до того, що кара на тіло є «гріх перед законом». Коли за цей гріх самих грішників не карають, то вони й роблять своє діло далі – діло катівське, а не грішне, як мягенько пише міністер.

Наведемо тут кілька фактів, що випадково нам трапилися під руку. У селі Шипинці жандарм погиався за молодим хлопцем, котрий не хотів іти до армії. Жандарм побачив його в однім місці і, замість того, щоб схопити його, давай в нього стріляти і убив на місці. Ім'я убитого В. Каланча.

У селі Луці два жандарми напали на дім господаря Онуфрія Пилипюка, звязали йому руки, погнали його між кіньми до села Звинячки, бючи по дорозі нагаями по голові. У селі Звинячка знущалися над ним, били, розрізали йому пяти і посипали їх сіллю; потім знову били і натирали рани сіллю. Вони хотіли, щоб він «признався в нападі».

У селі Візові сиґуранца арештувала комуніста Йосипа Ілієса – принаймні сиґуранца твердить, що він комуніст. Після того про нього ніхто нічого не чув. Сиґуранца запевняє, що він втік, але всі місцеві люде знають, що його замордували на смерть.

Маємо масу инших лекших випадків. Наприклад, аґеита подорожнього бюра Лукенюка арештував аґеит сиґуранци, який його побив і привів до шефа сиґуранци в Кіцмані. Цей питає, зо що арештовано. Лукенюк був арештований по дорозі до префектури і не знає, за що його арештовано. Його роздягли, обтрусили, а потому шеф питає, скільки він дістав грошей за переклад якихсь паперів. «Нічого, – відповідає той. Тоді шеф його в зуби; потому знову бити; потім посадив його до виходку і продержав в бруднім місці 24 години; зрештою, побивши його востаннє, відсилає до Чернівців, де його винускають як невинного.

Цей же шеф сиґуранци в Кіцмані нападає на вчителя, що йшов вечером з дівчиною і також арештовує. Тільки після клопоту директора Боднареску його винускають.

Це випадки з іителігенцією. З селянами ж не поводяться з такою чемністю, бо за них нема «боднаресків» клопотати, і вони сидять, доки жандарму спаде в голову думка, що може вони вже досить насиділись. А особливо коротка розправа зо «шпигами і зрадниками», при тім не треба забувати, що кождого комуніста тут уважається російським шпигом і зрадником румунської батьківщини.

Далі, в селі Мілієві жандарм погнав селянина мазати вапном громадську греблю. Той не мав вапна і сказав, що вапна не має. Тоді, не довго думаючи, жандарм б'є селянина кольбою рушниці, ламає тому ребра і селянин на другий день умирає в шпиталі. Що ж ви думаєте, покарали жандарма за вбивство? Його перевели в більше містечко комендаитом в нагороду за геройство.

У Кіцмані полковник Канчулеску арештував усіх учителів замкненої гімназії, а разом і всю українську іителігенцію цього міста. Всіх держали чотири місяці в тюрмі, а в гімназії оселили військо.

Зовсім недавно зірвалася хвиля ганебних арештувань в селі Оршівцях, Неполоківцях та инших. Жандармерія заарештувала 60 селян і погнала їх в Чернівці. Всіх скували по два кайданами і так перейшла ціла процесія по вулицях Чернівців. Крім того, всі люде були звязані одним ланцугом від першої пари до останньої. Це називається навести жах, налякати всіх, хто мав щастя побачити цю картину.

Терор проти населення не є тільки привілей українців. Професор Куза зо своїми студеитами фашистами гуляє по цілій Румунії і частенько заходить також до Буковини, улаштовуючи погроми на жидів в Чернівцях та инших місцевостях. Крім того, солдати нападують на помешкання жидів, їх грабуючи, і знущаються над жінками і дітьми. Часом, поруч терору, роблять прості грабіжки серед білого дня, – у жндівських купців, так само як і у селян. В десятикілометровій прикордонній зоні жандарми роблять облави на приїзжих з Чернівців і грабують крам, куплений в Чернівцях на тій підставі, що пограбований не має дозволу від митниці і крам може бути коитрабандою!

Сиґуранца веде особливі чорні списки, і коли хто попав туди, то вже не буде йому життя – затягають по тюрмах.

До поданих фактів наведемо ще пару новійшого походження. У селі Маївцях румунський жереита наказав селянам платити податки на відбудову попівських домів. Селяне одмовились, мотивуючи одмовлення тим, що їхньої попередньої згоди на цю відбудову не питали. Тоді, приїхав префект Ігнац і пішов до попа в хату. Навколо зібрались селяне і дехто шнурнув камінням в хату попа. Тоді прискакала жандармерія з Чернівців і заарештувала тридцять душ селян, яких обвинувачено в большевизмі і погнали їх в чернівську тюрму і віддали їх під воєнний суд.

Селянам загрожує каторга, а можливо й розстріли, бо подія сталась під час військового стану, що в Буковині ніколи не перестає. До речі, румунські попи тепер численно наїзжають в Буковину. Українських попів позганяли зо служби за незнання ніби румунської мови, котра тепер є обовязкова по церквах. Так само вигнали їх з консисторії, де також все румунізовано.

Деякі хвилі арештувань виникають зовсім з малозначних причин. Оце 10–12 жовтня в Чернівцях розлилася нова хвиля арештів. Все сталось ось як. У зв’язку з подіями в Басарабії і повстанням в Татар Бунарі якийсь буковинець з поетичним, а одночасно і політичним хистом, написав на паркані на вулиці Геренґасе[1] такий віршик:

В Букарешті дощ іде –
В Буковині слизько,
Утікайте, постоли,
Бо чоботи близько.

[1]Тепер вулиця О.Кобиляпської.

Сиґуранца, що живе під постійним ляком змови і повстання, надала цьому фактові надзвичайно велике значіння, розуміючи мабуть під тим якийсь сиґнал до повстання. І почалися труси по всьому місті. Ці труси (ревізії) і арешти тягнулися цілий тиждень. Захоплено 180 душ людей, яких одначе вину не можна було встановити. Поета так і не знайшли; декого винустили на волю, але шістдесять душ зісталися сидіти далі.

Взагалі в буковинських тюрмах ніколи не порожніє. Часом число політичних вязнів підноситься до тисячі душ, часом спадаючи до триста. У жовтні місяці сього року в тюрмах Буковини сиділо коло пятьсот душ політичних вязнів, головно селян, вся вина яких полягає в тім, що вони не хочуть полюбити королівську Румунію, сиґуранцу і стати вірними «лояльними румунами». Ніяких законів вони одначе не переступили, навіть боярських і сиґуранських законів!

Оцей невпинний терор, оця система злодійських нападів, ця розпаношеність сиґуранци, війська і жаидармерії, – оці три підпори румунської влади в Буковині разом з системою хабарництва, про яке можна оповідати цілі томи, – хабарництва, яким пропиталась вся держава Вайтоянів, Братіанів, Боднаресок, – оце все поруч з колонізацією, поруч з незаконними масовими реквізиціями і сваволею в усіх ділянках громадського життя, – оце все наповнило душу буковинського селянина, – і не тільки селянина, а кождого українця інтелігеита, що не продався цим цивілізованим мародерам, – такою ненавистю, що не може бути ніякої мови про примирення буковинців і покірне співжиття їхнє з владою під берлом румунських королів з дому Гогенцолернів. Найкраще характеризує настрій буковинських селян спробне «самовизначення», про яке ми тут згадаємо.

У грудні 1919 року приїхала в Буковину одна аитаитська комісія, щоб перевірити населення і довідатись про його бажання прилучитись до Румунії, тоді вже окунувавшої край. В Заставні зібралось велике віче, на яке прийшли всі селяне з повіту. Французький офіцір, член комісії, звернувся до присутніх з промовою в російській мові. Він сказав, що Буковина малий край, щоб бути самостійним. ось єсть дві добрих держави, до яких Буковина може прилучитись: Польща та Румунія.

– Куди б ви хотіли прилучитись? – питає.

– До України! – прогуділи селяне в один голос.

Офіцір пояснив, що ніякої України немає, а єсть на вибір Польща і Румунія.

– Куди ж ви хочете? – питає ще раз.

– Коли так, то хочемо до Росії.

Білий румунський терор безмежно зміцнив цей настрій буковинських трудящих селянських мас.

Друкується за: Ґріґоровіч Ґріґоре. Буковинське селянство в ярмі. – Відень, 1925. – С. 7–30.

ЗМІСТ

Науково-публіцистичне видання

О. Добржанськнй, В. Старнк

БАЖАЄМО ДО УКРАЇНИ!

Одеса
Видавництво «МАЯК»
2008

Редактор-коректор *З. О. Лебедєва-Гулей*
Художнє оформлення *С. І. Лук'яненка*
Комп'ютерна верстка *Л. В. Лук'яненко*

Підписано до друку 01.10.2008. Формат 70×100/16.
Папір офсетний. Дрек офсетний. Гарнітура «Times».
Умовн. друк. арк. 94,9. Умовн. фарб. -відб. 94,9.
Обл. -вид. арк. 85,5. Наклад 2000 прим. Зам.

Всеукраїнське державне багатопрофільне видавництво «МАЯК».
65026, м. Одеса, вул. Жуковського, 14.
Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавництв,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК, № 654 від 31.10.2001 р.

Віддруковано в друкарні видавництво «ФЕНІКС».
03680, м. Київ, вул. Шутова, 13б.
www.phoenix-druk.kiev.ua
Свідоцтво ДК № 271 від 07.12.2000 р.

Добржанський Олександр Володимирович – доктор історичних наук, професор, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. Коло наукових інтересів історія міжнаціональних відносин на Буковині та національних рухів в Україні у XIX–XX ст., дипломатична історія України. Автор восьми монографій та понад 150 статей.

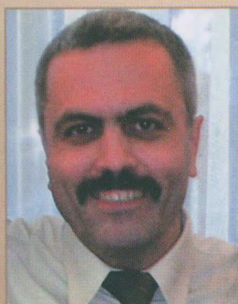

Старик Володимир Петрович – голова товариства «Український Народний Дім в Чернівцях», дослідник історії розвитку національного життя буковинських українців. Народився 1 квітня 1959 р. у м. Чернівці, закінчив Чернівецький державний університет (1980) та Чернівецький торговельно-економічний інститут Київського торговельно-економічного інституту (2005). Працював науковим працівником, заступником редактора газети «Час», заступником голови виконкому Чернівецької міської ради (1992–1994), генеральним директором Фундації ім. О. Ольжича (1994-1997), керівником ряду проектів. Ініціатор перевидання в Україні та науковий редактор книг: А. Жуковський. Історія Буковини (Т. 1 1992, т. 2 1994); О. Кандиба. Шипинці: Мистецтво та знаряддя неолітичного селища (2004) Автор кількох монографій та понад сотні статей з історії Буковини.